ISSN 2250-1711

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ॥

JOURNAL OF VEDA SAMSKRITA ACADEMY

जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि

Recognised in the UGC-CARE List

A NATIONAL PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन केर सूच्यां मानिता

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

VOLUME: XXI

January to June – 2023

Editor in Chief :

DR. GOPALKRISHNA HEGDE

[Jyotishashastra-Dharmashastra Vidwan]

VEDA SAMSKRITA ACADEMY (Regd.)

Formerly : Veda Samskrita Prasarinee Sabha (R.)

Regd. No. : DR : SOR : 108 : 2003-04, Dated : 30-10-2003

Registered under Societies Registration Act, of Karnataka-1960

Registered office address :

1347, Kalkod Road, HEGDE-581330, Kumta, Uttarakannada, Karnataka, India

E-mail ID : **vedasmkac@gmail.com**

Website : **www.vedasamskritaacademy.org**

Title of the Journal : **Journal of Veda Samskrita Academy**

Recognised in the UGC-CARE List

A National Peer-Reviewed Research Journal

जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन केर सूच्यां मानिता

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

ISSN : 2250-1711

Editor & Publisher : **Dr. Gopalkrishna Hegde**
gopalkrishnh9@gmail.com
9741847399
Director,
Veda Samskrita Academy (Regd.)
Kalkod Road, HEGDE- 581330
Kumta, Uttara Kannada, Karnataka

web site : www.vedasamskritaacademy.org
E-mail : vedasmkac@gmail.com

All rights are Reserved with the Publisher

" All opinion / views expressed in the research papers are of the authors only, no way they are ascribed to the Academy"

Languages : Samskrita, Kannada, English, Hindi

Imprint : Volume XXI, January to June – 2023

Paper : 70gsm (B2B) and Art paper – 300gsm

Size of the Journal : A4

Number of Pages : 516 + 14 + 3 (colour page)

Number of Copies : 200

D. T. P. : Chanda Graphics, Kumta

Art works : Girish R. Bhat, Digital World, Kumta

Printing & : Shiva Offset Printers, Kumta

Binding : Shri Krishna Mudranalaya, Hegde

Price : **1000/- Rs.**

CONTENTS

विषयसूची

	सम्पादकीयम् & PREFACE	IX
	प्राक् कथन	X
	ಮೊದಲಮಾತು	XI
	EDITORIAL ADVISORY BOARD	XIII
	पत्रिका में अपना लेखन देने चाहने वालों से कुछ सूचना	XIV
	संस्कृतविभागः	
1.	आधुनिककाव्येषु नारी Dr. Narayanaswamy M. S., Res. Asst., K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 8317428412	1-3
2.	काश्मीरशैवदर्शनस्थपदार्थानाम् आलोचनात्मकमध्ययनम् Keshavkumar Pandey, Research Scholar, Prayagraj, Uttarapradesh- 9472169049	4-6
3.	काश्मीरशैवदर्शनस्य समालोचनात्मकमध्ययनम् Krishnakumar Pandey, Research Scholar, Prayagraj, Uttarapradesh- 9472169049	7-9
4.	आधुनिकयुगे संस्कारेषु उपनयनसंस्कारस्य वैज्ञानिकमहत्वम् Rajkumar Jha, Research Scholar, Varanasi, Uttarapradesh- 7903843700	10-12
5.	पुराणस्य पञ्चलक्षणविचारः Prasenjit Malo, Research Scholar, Bhagalpur, Bihar- 9800953250	13-17
6.	फलव्यापारयोर्धातुः : एका समीक्षा Dr. Kamala Prasad Gautam, Assistant Professor, Guwahiti, Assam- 8133813967	18-21
7.	सर्वनामसंज्ञाविधाने निषेधसूत्राणि : एका समीक्षा Sajal Mondal, Research Scholar, Patliputra University, Patna, Bihar- 9641751513	22-25
8.	स्फोटविचारः Dr. Ranjita Goswami, Associate Professor., Guwahati, Assam- 7399110778	26-29
9.	दर्शनप्रसिद्धात्मतत्त्वस्योत्सरूपेण ऋक्संहिताविमर्शः Dr. Kalyan Panda, Assist. Professor, Cooch Behar, West Bengal - 7003358017	30-34
10.	समासेन रघुवंशस्य महाकाव्यत्वसमीक्षणम् Debajyoti Manna, Research Scholar, Howarh, West Bengal- 6291039183	35-37
11.	शब्दपदवाच्यत्वेन साद्गु-असाधुशब्दयोः भेदः महत्वञ्च Shibpada Mondal, Research Scholar, Purri, Odisha- 9062182935	38-42
12.	मन्त्रकोशाध्यायविमर्शः V. R. Hariprasad, Research Scholar, K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 9964144251	43-46
13.	भगवद्गीतोद्घातगताद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेदभाष्यसमीक्षणम् Dr. Tridib Roy Mondal, Asst. Prof., Diamond Harbour, West Bengal- 9875459288	47-50
14.	वैदिकवर्णव्यवस्था : एका समीक्षा Sushama Saren, Research Scholar, Purulia, West Bengal- 8967896100	51-53
15.	पाणिनीयतन्त्रे भूतपूर्वगतिमाश्रित्य केषाञ्चन सिद्धान्तानामालोचनम् Suman Das, Research Scholar, Belur Math, West Bengal- 96095406765	54-57
16.	सुसंगठितजीवनप्राप्तये आयुर्वेदः – एकं सामान्यमध्ययनम् Manas Mondal, Research Scholar, Bhagalpur, Bihar- 9564886260	58-61

17.	यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणयोः यतीन्द्रविमल-भारतविवेकनाटकयोः प्रपञ्चितं धर्मतत्त्वम् Dr. Santu Singa, Assistant Professor, Bankura, West Bengal- 8017018043	62-65
18.	कालिदासोत्तरकाव्येषु प्रतिफलिता राजनीतिः Amalkumar Kar, Assistant Professor, Alipurduar, West Bengal- 9735645025	66-70
19.	संस्कृतवाङ्मये स्त्री Dr. Anupama B., Assistant Professor, K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 9379779278	71-74
20.	बङ्किमचन्द्रकृतिषु सामाजिकचिन्तने मोक्षवादः (Mokshavada in social thought in the works Bankimchandra) Tarun Shit, Research Scholar, N. S. U., Tirupati, Andhra Pradesh- 8100322461	75-78
21.	वैदिकवाङ्मये रुद्रः – मनुष्यताया उत्तरणम् Arnab Bandyopadhyay, Asst. Prof., Sonapur, Alipurduar, West Bengal - 9333544737	79-82
22.	न्यायनये प्रमारूपेण प्रमाणरूपेण च स्मृतेरपरिहार्यता Sandip Mallick, Asst. Prof., Dept. of Sanskrit, Hoogli, West Bengal- 7003347626	83-87
23.	व्रतनियमसंस्कारादिषुकालिदासीयमनोवृत्तिः Priyanka Dey, Research Scholar, Cooch Behar, West Bengal- 9007461840	88-91
24.	क्षेमेन्द्रकृतितततयः Archana Hegde, Research Scholar, K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 9480554801	92-96
25.	वाल्मीकिरामायणे ब्रह्मादिदेवैः श्रीरामस्वरूपवर्णनम् Modhurima Mukharji, Research Scholar, Cuttach, Odisha	97-101
26.	हेत्वाभासस्वरूपविमर्शः Dr. Anjan Das, Assistant Professor, Belur Math, West Bengal- 8777791668	102-106
27.	शिक्षाजगति गीतायाः प्रभावः Ambarish Das, Research Scholar, Department of Sanskrit, Pondicherry- 9800194279	107-109
28.	प्रत्ययरेखाङ्कनपद्धत्या तर्कसङ्ग्रहे मङ्गलश्लोकस्य शाब्दबोधविचारः Pravat Sarkar, Research Scholar, Dept. of Sabdabodha System, Tirupati- 8670731388	110-113
29.	प्रतापरुद्रीये काव्यस्वरूपविचारः Sunaada Krishna A., Research Scholar, Kateel, Karnataka- 9110286172	114-115
30.	'अनुवादसाहित्ये प्रतिबिम्बिताः संस्कृतग्रन्थाः, हस्तप्रतयश्च' 'Reflection on Sanskrit Texts and Manuscripts in Translation' ('विद्वान् डा ॥एच्. वि. नागराजराव महोदयविरचिताः अनुवादितग्रन्थाः') Smt. Kavitha B, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 8088710623	116-120
31.	पाणिनीयव्याकरणे णत्वविधानसमीक्षा Dr. Sudip Mandal, Assist. Prof., Jalpaiguri, West Bengal- 7890766880	121-126
32.	शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्वरूपं महत्त्वं च J. R. Siddhalingaswami, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9620816109	127-131
33.	संस्कृतसाहित्ये प्रतिपादितब्राह्मणानां विषयनिरूपणम् V. Shreenath, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9538055882	132-136
34.	तत्त्वचिन्तामणेर्व्याप्तिसप्तकस्य तृतीयलक्षणे गदाधरमतविमर्शः Riya Pal, State Aided College Teacher, Chatna, West Bengal- 7031707927	137-140
35.	जगदीशदिशा तर्कलक्षणभेदविचारः Subrata Gayen, Asst. Prof., Hooghly, West Bengal- 6289677633	141-143

36.	पञ्चाननतर्करत्नविरचिते अमरमङ्गले करुणरसस्य प्रयोगवैचित्र्यम् Shyamsundar Sardar, Research Scholar, Santiniketan, West Bengal- 7586877189	144-147
37.	कातन्त्रीय-पाणिनीयव्याकरणयोः सन्धिप्रकरणस्य संज्ञासूत्राणां समीक्षात्मकमध्ययनम् Dr. Madhusudan Das, Assistant Professor, Purulia, West Bengal- 9477136874	148-151
38.	कारक-विभक्तिषु विवक्षाप्रसङ्गः Jayanta Mandal, Assistant Professor, Aurangabad, West Bengal- 9593161262	152-157
39.	भामनी छन्दसि 'महात्मनः' कृतिः मोहनायनम् Vidwan Rajashekhar K. K., Planning Assistant, K.S.U., Karnataka- 8550831686	158-160
40.	नाट्यशास्त्रे चतुर्विधाभिनयः Pallavi Hegde, Research Scholar, K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 9481588994	161-162
41.	स्वस्थसमाजनिर्माणे वेद-वेदाङ्गानां ज्ञानस्य प्रभावः Vidwan Dr. K. M. Mahadevayya, Rtd. Principal, Mysuru, Karnataka- 9980057563	163-167
42.	जगदीशमतेन सिद्ध्यनुमित्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः Dr. Raghav K. L., Planning Assistant, K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 9738278853	168-170
43.	काव्यस्वरूपपर्यालोचनायां भामहाचार्यस्याभिमतम् Bapan Riidas, Research Scholar, Belur Math, West Bengal- 9593322276	171-173
44.	मानविकमूल्यबोधे प्रतिमानाटकम् : समीक्षात्मकमेकं विश्लेषणम् Munmun Maity, Ex-student, Uttarbara, Kheput, West Bengal- 8145476895	174-178
45.	वैदिकदेवतानां चारित्रिकवैषिष्ट्यविवेचनम् Jayoshree Paul, Research Scholar, Bahgalpur University, Bihar- 8944057791	179-182
46.	संस्कृतसाहित्ये रीतिविचारः Priyanka Barik, Research Scholar, Kolkata, West Bengal- 9531505288	183-186
47.	भारतीयज्ञानपरम्परायां चतुःषष्टिकलाः Dr. Muralisham H., Assistant Prof., Tripunithura, Kerala- 7907181923	187-191
48.	सूर्यनमस्कारः K.S.Vasanth, Research Scholar, K.S.U., Bengaluru, Karnataka- 9740356612	192-195
49.	जीवन्मुक्तिविचाराणां महावाक्यार्थदिशा विमर्शः Dr. Ganapati V. Hegde, Inc/Principal, B.V.B., Mumbai- 9482944911	196-198
50.	पञ्चतन्त्रे षाड्गुण्याधारेण युद्धकौशलविवेचनम् Loknath Das, Research Scholar, National Sanskrit University, Tirupati- 6294215214	199-204
51.	साहित्याकादमीपुरस्कारप्राप्तेषु असमीयोपन्यासेषु संस्कृतवाङ्मयस्य प्रभावः : एकमध्ययनम् Loopamudra Goswami, Research Scholar, Assam- 7896748106	205-209
52.	वर्तमानसमाजे अक्षसूक्तगतनैतिकप्रासङ्गिकता Habal Ruidas, Research Scholar, Kolkata, West Bengal- 9679974832	210-212

ENGLISH DEPARTMENT

1.	Life in moral and valuable thoughts through a reading of Narayana's Hitopadesa : A way of "Good wins over evils" Dr. Arvind Kumar, Asst. Prof. & Jyoti, Saharanpur, Uttarapradesh, 9411980236	213-215
2.	A study on legal provisions of Juvenile Justice Act for children in conflict with law Dr. Pavitra R. Alur, Assistant Professor, Ballari, Karnataka-9008766999	216-220
3.	A study on Psychological Problems of Women Sex Workers Dr. Hanumantha G., Faculty Member, Ballari, Karnataka- 9901277735	221-224
4.	Indian freedom struggle and women : Theoredtical dimensions Mahesha V., Research Scholar, Hampi, Karnataka- 9844641599	225-228

5.	A Solution for Inner and Outer peace as per the Bhagavad Gita Ku. Priti R. Bhootada, Research Scholar, Chandrapur, Maharashtra- 9923242240	229-232
6.	Purva Mimamsa Vs Sankara's Advaita : A reading of Sankara's Gita Upasamhara Bhasya Vishnupriya Srinivasan, Research Scholar, Tamil Nadu- 9940079961	233-237
7.	A study of self-compassion among under graduate students in relation to Academic motivation Porishmita Saikia, Assistant Professor, S.M.D. College, Assam- 9101003054 Dr. Rajinder Singh, Associate Professor, Himachal Pradesh-	238-242
8.	Impact of Sri Aurobindo's teaching on N E P -2020 Puja Roy, Research Scholar, Dept. of Edu., Gauhati University, Assam- 9395672669 Prof. (Dr.) Kaberi Saha, Department of Education, Gauhati University, Assam	243-248
9.	Women's place in property rights in the context of Smriti Shastra Susmita Neogi, State Aided College Teacher, Nadia, West Bengal, 7501251414	249-253
10.	Concept of Right to Health in Indian Tradition : An Overview Jyotirmoyee Baruah, Research Scholar, Sambalpur University, Odisha- 8480312343	254-258
11.	Scientific Significance Tinospora Cordifolia (अमृतवल्ली) Plant : Indian View Dr. Ishwara Prasad A., S.D.M. College, Hassan, Karnataka- 9900766285	259-263
12.	Mahabharata, The revelation of knowledge : A linguistic insight Dr. Udoyan Banerji & Dr. Moumita Bhattacharya, Varanasi, U.P.- 8420878758	264-269
13.	Influence of Gandhi's freedom struggle in the works of R.K.Narayan Dr. Smt. Sandhya R. Kulkarni, Asst. Prof., Havari, Karnataka- 9886036910	270-272
14.	Vivekananda's Educational Philosophy and Relevanceon Modern Education : An Analysis. Rimpi Phukan, Research Scholar, Gauhati University, Assam- 6003881968	273-276
15.	Concept of virtue in ancient sanskrit texts & plato's early dialogues Kshitij Mohunta, PhD Scholar, SVYASA, Bengaluru, Karnataka- 8108971227	277-281
16.	Love & Women Sentiment : A Re-reading of Bhasa's Pratigya-Yaugandharayana. Mrs. Sampa Paul, Assistant Professor, West Bengal- 7031973971	282-285
17.	Relevance of the reality of human life in Upanishad thought Dr. Somnath Das, Assistant Professor, Kolkata, West Bengal- 6295679971	286-292
18.	Concept of Meditation and Samadhi in Yoga Darshan : A Review Madan Mohan, Research Scholar, SVYASA, Bengaluru, Karnataka- 8285365301	293-297
19.	Swasthya Rakshana in Shravana Masa Dr. Lekshmy M. L., Asst. Prof.- 9496370181 Dr. Surabhi M., Assist. Prof., 9483243070 Dr. Aneesh T., Assist. Prof. - 9481491388	298-302
20.	Advaita Vedanta's ethical implications in Shankaracharya's philosophy : (Impact on moral behavior and interpersonal relationships) Dr. Satish Kumar Tiwari, Assist. Prof. Katra, Jammu & Kashir- 8737972132	303-307
21.	Effect of Yoga on working memory amoung University students Seulgi Lee, Research Scholar, Haridwar, Uttarakhand-	308-312
22.	Upanishad literature in the light of philosophy and spirituality Prabir Sarkar, Research Scholar, Kolkata, West Bengal, 83730-30418	313-317
23.	An Exploration of Moral Education in Children's Textbooks by Vidyasagar in Nineteenth Century Context Dr. Anup Biswas, Asst. Prof., in Education, Jhargram, West Bengal- 9836707684	318-322
24.	Effect of Savita Meditation on Depression Anxiety and Stress Rashmi Patel, Research Scholar, University of Patanjali, Haridwar- 9302714513	323-328
25.	Self -Determination and Destiny in Preeti Shenoy's *"Life is What You Make It"* Ms. R.Rajeswari, Ph.D Research Scholar (Full Time), Tamil Nadu- 8489669924	329-333
26.	Antisocial personality Disorder : Reflection of Serial killers in Jeff Lindsay's *Dexter Series* K Gowrimala, Ph. D. Scholar, Department of English, Tamil Nadu, 8825849741	334-336

27.	Geographical Concept of BHĀRATVARṢA mentioned in KĀVYAMĪMĀṂSĀ OF RĀJAŚEKHARA Dr. Mahua Mandal, Research Scholar, Shantiniketan, West Bengal- 9635734452	337-342
28.	Study of Agricultural Science in Sanskrit Literature Dr. Sankar Chatterjee, Associate Professor , Cooch Behar ,West Bengal- 8017625344	343-346
29.	No-Soul theory of Buddha Dr. Charu Das, Associate Professor, Guwahati, Assam- 9864031204	347-351
30.	NEP-2020 In the light of Ancient Education System Pinki Paul, Assistant Professor, Alipurduar, West Bengal- 9046844660	352-355
31.	General principles of the *Mīmāṃsā* law: a psychological study Mr. Supriya Roy, Assistant Professor, Murshidabad, West Bengal - 9093765087	356-359
32.	Divine Birth of Lord Buddha : In the light of Buddhacarita Dr. Arnab Patra, Assistant Professor, Asutosh College, Kolkata, W. B.- 9433171048	360-362
33.	Gender mainstreaming and soap opera : Conception or Misconception Deboleena Dutta, State Aided College Teacher, West Bengal, 9126703976	363-366
34.	Upanishad literature in the unveiling of human emotion Jubin Yasmin, Assistant professor, Kolkata, West Bengal- 9832694844	367-370
35.	Women in post colonial twentieth century Indian english fiction : A selective and graphical study of three decades Prof. Sangeeta Singh, Dept. of English, Kota, Rajasthana- 9414331103	371-374
36.	Brave New Women in Brave New World with Reference to Divakaruni's *The Mistress of Spices* Dr. J. Nasreen Banu, Assistant Professor of English, Tiruchengode, 9894553454	375-377

हिन्दीविभाग

1.	मैत्रेयी पुष्पा के कहानियों में स्त्री – मुक्ति संदेश डा. कृष्णा डी लमाणि, सहायक प्राध्यापक, हिंदी अध्ययन विभाग, बेंगलूरु, कर्नाटक- 8618152900	379-383
2.	सर्वेश्वरदयाल सक्सेना की कविता एवं आलोचनात्मक संदर्भ डा. एम्. अब्दुल रजाक, सहायक प्राध्यापक, बेंगलूरु, कर्नाटक- 9493405942, 8919113820	384-388
3.	मन्नेरवारलू जनजातिऔर समकालीन जीवन डॉ. गणशेटवार साईनाथ नागनाथ, सहायक प्राध्यापक - हिन्दी विभाग, बेंगलूरू, कर्नाटक - 7598438956	389-393
4.	उग्र जी की कतिपय कहानियों में राष्ट्रीय चेतना के स्वर डॉ. मनोज कुमार दुबे, हिंदी सहायकाचार्य, मुंबई , महाराष्ट्र- 9920287301	394-398
5.	अथर्ववेदीय ब्रह्मबिन्दूपनिषद् का दार्शनिक तत्त्वज्ञान डॉ. प्रियंककुमार एन. रावल, सहायक अध्यापक, वल्लभ विद्यानगर, गुजरात- 7984896914	399-403
6.	कन्नड साहित्य में दास साहित्य और संगीत डा. महमद नयास पाशा, हिन्दी विभाग, बेंगलूरु, कर्नाटक - 9632783783	404-407
7.	'कोमल गांधार' नाटक में चित्रित 'नारी' विनोद बाबुराव मेघशाम, बेङ्गलूरु, कर्नाटक- 9008467187	408-412

ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ

1.	ಬೆಳ್ವೊಲನಾಡಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಸಮನ್ವತೆ ಡಾ. ಶರಣಪ್ಪ ಬಸಪ್ಪ ಜಗ್ಗಲ್, ಇತಿಹಾಸ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು, ಹಾವೇರಿ, ಕರ್ನಾಟಕ– 8884608967	413-417
2.	ವಚನ ವಿಮರ್ಶೆಗಳು : ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರದ ನೆಲೆ ಡಾ. ಅಂದಯ್ಯ ಅರವಟಗಿಮಠ, ಕನ್ನಡ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು, ಗದಗ, ಕರ್ನಾಟಕ– 7406745526	418-420
3.	ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ಮತ್ತು 'ಜಾತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ' ಡಾ. ವೀಣಾ ಈ., ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಗದಗ, ಕರ್ನಾಟಕ– 9113058404	421-425

4.	ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಡಾ. ಎ. ವಿ. ದೇವಾಂಗಮಠ, ಕನ್ನಡ ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಗದಗ, ಕರ್ನಾಟಕ– 9880042365	426-428
5.	ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ವೀರಗಲ್ಲು ಡಿ. ವೀರೇಶ, ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ, ಹಂಪಿ, ಕರ್ನಾಟಕ, 7760552636	429-431
6.	ಹದಿಹರೆಯದ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ 'ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ' ಡಾ. ವಂದನಾ ಜೈನ್, ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಉಜಿರೆ– 9449728668 ಡಾ. ಮೈತ್ರಿ ಭಟ್, ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಪುತ್ತೂರು 9449793584	432-435
7.	ವಲಸೆ ಪ್ರಜ್ಞೆ : ಜನನಿ ಜನ್ಮಭೂಮಿ ಡಾ. ಬಸಯ್ಯ ಸ್ವಾಮಿ, ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ– 9482948320	436--440
8.	ವೀರಶೈವ ಮತ ಮತ್ತು ತಾತ್ವಿಕ ವಿಚಾರಗಳು ಡಾ. ಹೆಚ್. ಎಸ್. ವಿರೋಪಾಕ್ಷಪ್ಪ, ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಹೊಳೆಹೊನ್ನೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ– 9482754792	441-444
9.	ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡ ಪ್ರದೇಶದ ಕನ್ನಡದ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿ ಡಾ. ವಿಠ್ಠಲ ಕೋಳಿ, ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಗದಗ, ಕರ್ನಾಟಕ– 9164645055	445-448
10.	ವಸಾಹತುಕಾಲಿನ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ : ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆಯವರ ಕನ್ನಡಪರ ಹೋರಾಟ ಡಾ. ನಿಂಗಮ್ಮ ಗದಗ, ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಗದಗ, ಕರ್ನಾಟಕ– 9632566328	449-451
11.	ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಕಿರಣ ವಲ್ಲೇಪುರೆ, ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ, ಗುಲಬರ್ಗಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಕಲಬುರಗಿ, ಕರ್ನಾಟಕ	452-454
12.	ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಕೊಡುಗೆ ಡಾ. ಸರ್ವೇಶ ಬಿ. ಎಸ್., ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ– 9738482935	455-458
13.	ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ : ಅಭಿನಯ ಪದ್ಧತಿ ಕುರಿತು ವಿಚಾರ ಡಾ.ರವಿಶಂಕರ ಎ. ಕೆ., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಕೆ. ನಾರಾಯಣಪುರ, ಕರ್ನಾಟಕ– 9663433403	459-462
14.	ಜನಪದರು : ಸಾವಿರದ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಪ್ರೊ. ಚಂದ್ರಶೇಖರ್. ಎನ್., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ– 9916465100	463-467
15.	ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಉದ್ಭವ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ ಡಾ.ಸೈಯದ್ ಮುಯಿನ್, ಕನ್ನಡ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ– 9972925077	468-470
16.	ಅಂಬಿಕಾತನಯದತ್ತರ 'ಕನ್ನಡ ಮೇಘದೂತ': ಒಲವಿನ ಚಿಂತನೆ ಅನಿತ ಕೆ. ವಿ., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ,–	471-474
17.	ಸಿನಿಮಾ ಯಾನದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯಾಳ ಸಂಕಥನ ('ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ'ಸಿನಿಮಾ ಕುರಿತ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ) ಡಾ. ಎಂ. ಭೈರಪ್ಪ, ಕನ್ನಡ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ, 9741436723	475-479
18.	ಚಾಣಕ್ಯನ ನೀತಿಸೂತ್ರ : ಆಡಳಿತ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆಯ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಅದರ ಪ್ರಸ್ತುತತೆ ಡಾ. ದೀಕ್ಷಿತ್ ಕುಮಾರ್ ಎಂ., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ, 9740360317	480-482
19.	ಕಾರಂತ ಕಥನ ಮತ್ತು ಮಹಿಳಾ ಜಗತ್ತು ಡಾ. ಶುಭಾ ಮರವಂತೆ, ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, 9448560118	483-486
20.	ಕುಮಾರ ಸಂಭವ ಮತ್ತು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ : ಒಂದು ಅವಲೋಕನ ಡಾ. ಗೋವಿಂದರಾಯ ಎಂ, ಕನ್ನಡ ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಕುಣಿಗಲ್, ಕರ್ನಾಟಕ– 8711999638	487-491
21.	ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿದುರನೀತಿ ಡಾ. ರೇಖಾದೇವಿ ಹೆಚ್. ಎಸ್., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಕ. ಸಂ. ವಿ., ಬೆಂಗಳೂರು– 9591071457	492-494
22.	ಗೀತಾ ನಾಗಭೂಷಣ ಅವರ ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿಯ ಲೋಕ ಡಾ. ಮಲ್ಲಯ್ಯ ಸಂಡೂರು, ಅಧ್ಯಾಪಕರು, ಸಂಡೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ, 9481046934	495-498
23.	ಮ್ಯಾಸಬೇಡ ಮತ್ತು ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಬುಡಕಟ್ಟು ಮಹಿಳೆಯರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಕಥನಗಳು ಡಾ. ಪಾರ್ವತಮ್ಮ ವಿ., ಅತಿಥಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಕರ್ನಾಟಕ– 8861676806	499-502
24.	ಚಲನಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮಾದರಿಗಳು ಡಾ. ಯರ್ರಿಸ್ವಾಮಿ, ಈ, ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ– 9481715062	503-506
25.	'ಆಚಾರ'ಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಚಾರಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಡಾ. ಶ್ರೀಧರ್ ಪಿ. ಡಿ., ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಹಿಂದಿ ಅಧ್ಯಯನವಿಭಾಗ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ– 9448123187	507-511
26.	ವೃಷ್ಟಿ ವಿಜ್ಞಾನ ಡಾ. ಶ್ರೀಧರ ಎನ್. ಭಟ್ಟ, ಸಹಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಎಸ್. ಡಿ. ಎಮ್., ಕಾಲೇಜು, ಉಜಿರೆ, 9448335652	512-516

****

सम्पादकीयम्

इदमत्र सामोदं निवेद्यते यत्- **'वेद संस्कृत अकाडेमी'** द्वारा गतेषु दशसु वर्षेषु विंशति संशोधनपत्रिकाः लोकाय समर्पिताः; यत्र च संस्कृत-आङ्ग्ल-हिन्दी-कन्नडभाषासु चतसृषु विविधशास्त्र-कलादि सम्बद्धानि संशोधनलेखनानि उपनिबद्धानि बभूवुः ।

अस्मिन् एकविंशतितमे **(२१)** सम्पुटे आहत्य **त्रयोविंशत्युत्तरशत (१२१)** लेखनानि प्रकाशितानि इति सामोदं प्रकटयामः । विशेषेण संस्कृतभाषायाः **५२,** आङ्ग्लभाषायाः **३६,** हिन्दी भाषायाः **७,** कन्नडभाषायाः **२६** लेखनानि सन्ति ।

सन् **२०२३** वर्षे अस्माकं पत्रिकायाः **"दशमानोत्सवः"** आचरिष्यते । तदर्थं **सेमिनार्, वर्कशाफ्, कान्फरन्स्** इत्यादि संस्कृतभाषासम्बद्धाः विविधाः कार्यक्रमाः भारतदेशस्य आन्यान्यस्थलेषु आयोजयिष्यन्ते । **ई-जर्नल्** अपि प्रकाशयितुकामाः वयं तदर्थं प्रयतिष्यमाणाः स्मः ।

यथापूर्वं ससन्तोषं लेखनपरिशीलनपुरस्सरं पत्रिकायाः प्रकटनयोग्यतामापादितवतां १) **प्रो. एन्. लक्ष्मीनारायण भट्टाः** (उडुपि), २) **प्रो. रामचन्द्र भट्टाः** (शिरसि), ३) **प्रो. शङ्कर भट्टाः** (स्वर्णवल्ली), ४) **प्रो. नारायण आचार्याः** (तिरुपति), ५) **डा. जि. एल्. हेगडे** (कुमटा), ६) **डा. यु. जि. शास्त्री** (हेगडे), ७) **डा. नागराज भट्टाः** (होलनगद्दे) ८) **डा. विघ्नेश्वर भट्टाः** (मैसूरु) इत्येतेषां कृते हार्दान्यभिवन्दनानि नितरां समर्प्यन्ते ।

डि.टि.पि. कार्यं सकाले विदधतः **श्री चन्द्रहास नाय्क** महोदयस्य, मुखपुटविन्यासकस्य **श्री गिरीश आर्. भट्टस्य**, शिवा आफ् सेट् प्रिन्टर्स् इत्यस्य **श्री डि. के. हेगडे** महोदयस्य, श्रीकृष्ण मुद्रणालयस्य **श्री शङ्कर हेगडे** महोदयस्य, **चन्दा ग्राफिक्स्** समेषां धन्यवादाः नूनं समर्प्यन्ते ।

हेगडे

३०-०६-२०२३

सम्पादकः

[सम्पादकसमितिपरतया]

****

PREFACE

The Veda Samskrita Academy was established in the year 2013. Since its inception Academy has completed ten successful years and published twenty research volumes. Our Academy has been able to publish these volumes by the help and co-operation of research scholars. It is a matter of pleasure and pride that our journal has been included in **UGC CARE List.**

In the beginaing we started with 15 articles in the first volume. Now, in this 21st volume we are publishing **121** articles. As the current year 2023, is the Decenary year of the Academy, we are planning for the organisation of different programmes. In this connection we want to conduct research related Seminars, Workshops and conferences, as well as publication of e-journal. We solicit whole-hearted co-operation and help by research scholars in this venture.

Presant volume contains **52** Samskrita articles, **36** English articles, **7** Hindi articles and **26** Kannada articles. All these articles are concerned with Art, Literature, Indian culture and tradition.

Infact, we received more than 130 articles; Advisory Board selected 124 articles only. As the chief editor of the journal, I express heartfelt gratitude to all the honourable members of the Board.

Honourable members of editorial board especially 1) **Prof. N. Laxminarayana Bhat** (Udupi), 2. **Prof. Ramachandra Bhat**, (Sirsi), 3) **Prof. Shankara Nagesha Bhat,** Baligadde, (Swarnavalli Math), 4) **Dr. U. G. Shastri** (Hegde) 5) **Dr. G. L. Hegde** (Kumta), 6) **Prof. Narayan Acharya** (Tirupati), 7) **Dr. Nagaraja G. Bhat** (Holanagadde, Kumta) (8) **Dr. Vighneshwar Bhat** (Mysuru) have rendered their valuable service in editing these articles. We are grateful to all these dignitaries for their co-operation and service.

We are greatful to **Chandrahas Naik** for his timely DTP work. Similarly our heartly gratitude to **Girish R. Bhat**, who has designed the cover-page beautifully and our thanks to **Chanda Graphics**,Kumta, **D.K.Hegde**, **Shiva Offset Printers,** Kumta and **Shankara Hegde**, **Shree Krishna Mudranalaya**, Hegde.

Hegde
30 June, 2023

Editor in Chief

[On Behalf of Editorial Board]

****

प्राक् कथन

२०१३ जनवरी से आरंभ कर के २०२२ डिसेंबर तक की सुदीर्घ वर्षों को पूरा कर के २० संपुटों को लोकार्पण किये हैं । एक संस्था १० सालों तक अविच्छिन्नता से पत्रिकाओं प्रकटित कर के यु. जि. सि. केर लीस्ट में सम्मिलित होना अकाडेमी के इतिहास में मील का पत्थर साबित हुआ ये कहना अतिशयोक्ति नहीं है ।

१५ लेखनों से प्रारंभित यह पत्रिका अपना २१ वां संपुट में कुल **१२१** लेखन प्रकाशित कर रहा है । सन् २०२३ में पत्रिका के **"दशमानोत्सव"** के उपलक्ष्य में अकाडेमी ने कई कार्यक्रमों को आयोजित करने का निर्धार किया है । सेमिनार्, वर्कशाप्, ई-जर्नल् इत्यादि लोकार्पण करने का योजनाओं को कार्यगत करेंगे । इन सब को आप लोगो का सहाय और सहकार की जरूरत है ।

५२ लेखन संस्कृत में, ३६ लेखन आंग्लभाषा में, ७ लेखन हिन्दी भाषा की, २६ लेखन कन्नड भाषा में हैं । सभी भारतीय परंपरा-कला-साहित्य प्रतिपादक है । १३० से भी ज्यादा लेखनों में अड्वाईसरी बोर्ड से चुना गया १२३ लेखनो को ही प्रकटित कर रहे हैं । इस कार्य को संपूर्ण सहयोग देने का अड्वाईसरी बोर्ड के सभी सदस्यगण अभिनन्दना के पात्र हैं ।

लेखनों के समीक्षा के लिये- उडुपि के निवृत्त प्रांशुपाल **प्रो. एस्. लक्ष्मीनारायण भट्ट** जी, उम्मचगि के निवृत्त प्रांशुपाल **प्रो. रामचन्द्र भट्ट** जी, स्वर्णवल्ली के सेवा निवृत्त अद्वैत शास्त्र प्राध्यापक **प्रो. शंकर नागेश भट्ट** जी बालिगद्दे, द्वैतवेदान्त प्राध्यापक **प्रो. नारायण आचार्य** जी, कुमटा के निवृत्त कन्नड प्राध्यापक एवं कर्नाटक यक्षगान अकाडेमी अध्यक्ष **प्रो. जि. एल्. हेगडे** जी,

हेगडे के निवृत्त प्रांशुपाल **प्रो. यु. जि. शास्त्री** जी, होलनगद्दे के प्रसिद्ध आयुर्वेद वैद्य **डा. नागराज भट्ट** जी, इन लोगों ने सहकार किये हैं । ये सभी अभिनन्दनार्ह हैं, इन की सेवा को मुक्तकण्ठता से श्लाघता एवं हृत्पूर्वक धन्यवाद समर्पण करता हूं ।

समय पर डि.टि.पि. तैयार कर के देनेवाले चन्दा ग्राफिक्स् के मालिक श्री चन्द्रहास नाय्क जी को, श्रीनिधि एंटरप्राईसेस के मालिक श्री मोहन नाय्क जी को, मुखपृष्ठ वर्ण विन्यासक डिजिटल् वर्ल्ड के मालिक श्री गिरीश आर्. भट्ट जी को, सुन्दरता के साथ मुद्रित किये शिवा आफसेट प्रिंटर्स् के मालिक श्री डि. के. हेगडे जी को, पुस्तकों को क्रमबद्ध तैयार कर के दिये श्री कृष्ण मुद्रणालय के मालिक श्री शंकर हेगडे इन सभी को सादर धन्यवाद ।

गौरवादरों के साथ ।

स्थल : हेगडे

दिनांक : ३०-०६-२०२३

संपादक

[संपादकमण्डळीपरतः]

****

ಮೊದಲ ಮಾತು

2013 ಜನವರಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ 2022 ಡಿಸೆಂಬರದ ವರೆಗೆ ಸುದೀರ್ಘವಾಗಿ 10 ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿ, 20 ಸಂಪ್ಯಟಗಳನ್ನು ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆ 10 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿ, ಯು. ಈ. ಸಿ. ಕೆರ್ ಲೀಷ್ಟಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಗಿರುವುದು ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೈಲುಗಲ್ಲಾಗಿದೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿ ಆಗಲಾರದು.

15 ಲೇಖನದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡ ಪತ್ರಿಕೆ ಈ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟೂ **121** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಾ ಇದೆ. 2023 ನೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೆಯ ದಶಮಾನೋತ್ಸವದ ಅಂಗವಾಗಿ ಹಲವಾರು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಆಯೋಜಿಸಲು ಅಕಾಡೆಮಿಯು ನಿರ್ಧರಿಸಿದೆ. ಸೆಮಿನಾರ್ಸ್, ವರ್ಕಶಾಫಗಳನ್ನು, ಈ–ಜರ್ನಲ್‌ಗಳನ್ನು ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳಿಸುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಅದೆಲ್ಲವುಗಳಿಗೂ ತಮ್ಮ ಸಹಾಯ–ಸಹಕಾರ ಅತ್ಯಗತ್ಯ.

52 ಲೇಖನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯದ್ದು, **36** ಲೇಖನಗಳು ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯದ್ದು, **7** ಲೇಖನಗಳು ಹಿಂದಿ ಭಾಷೆಯದ್ದು, **26** ಲೇಖನಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯದ್ದಾಗಿದೆ.

ಎಲ್ಲವೂ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಲೇಖನಗಳಾಗಿವೆ. 130 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಲೇಖನಗಳು ಬಂದಿತ್ತಾದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಡ್ವೈಸರಿ ಬೋರ್ಡ್ ಆರಿಸಿದ **123** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಾ ಇದ್ದೇವೆ. ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಹೆಗಲಿಗೆ ಹೆಗಲು ಕೊಟ್ಟು ಕೈಜೋಡಿಸಿದ ಎಡ್ವೈಸರಿ ಬೋರ್ಡಿನ ಸದಸ್ಯರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹ ರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಉಡುಪಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ **ಪ್ರೊ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು,** ಉಮ್ಮಚಗಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ **ಪ್ರೊ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟರು,** ಸ್ವರ್ಣವಳ್ಳಿಯ ಅದ್ವೈತ ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರದ ಸೇವಾ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ **ಪ್ರೊ. ಶಂಕರ ನಾಗೇಶ ಭಟ್ಟ,** ಬಾಲಿಗದ್ದೆಯವರು, ತಿರುಪತಿಯ ದ್ವೈತವೇದಾಂತ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ **ಪ್ರೊ. ನಾರಾಯಣ ಆಚಾರ್ಯರು,** ಕುಮಟಾದ ನಿವೃತ್ತ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಯಕ್ಷಗಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿರುವ **ಪ್ರೊ. ಜಿ.ಎಲ್. ಹೆಗಡೆಯವರು,** ಹೆಗಡೆಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಸುಪಾಲರಾಗಿರುವ **ಪ್ರೊ. ಯು.ಜಿ.ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು,** ಹೊಲನಗದ್ದೆಯ ಖ್ಯಾತ ಆಯುರ್ವೇದವೈದ್ಯರಾಗಿರುವ **ಡಾ. ನಾಗರಾಜ ಭಟ್ಟರು,** ಮೈಸೂರಿನ

ಡಾ. ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟರು ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹರು. ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಶ್ಲಾಘಿಸುವುದಲ್ಲದೇ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧನ್ಯವಾದಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಲಹೆಗಳನ್ನಿತ್ತು ಮತ್ತು ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವೆಬ್ ಸೈಟಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಪ್ ಲೋಡ್ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಮುತುವರ್ಜಿಯಿಂದ ಸಹಕರಿಸಿರುವ ಭ್ರಾತೃಸ್ವರೂಪರಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರರೂ ಆಗಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ ಗಣೇಶ ಜೋಶಿಯವರನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಸೇವೆಗೆ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಚಂದಾ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀಚಂದ್ರಹಾಸ ನಾಯ್ಕರಿಗೂ, ಶ್ರೀನಿಧಿ ಎಂಟರ್ ಪ್ರೈಸೆಸ್‌ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಮೋಹನ ನಾಯ್ಕರಿಗೂ, ಮುಖಪುಟದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಡಿಜಿಟಲ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಗಿರೀಶ ಆರ್. ಭಟ್ಟರಿಗೂ, ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶಿವಾ ಆಫಸೆಟ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಡಿ. ಕೆ. ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ, ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ, ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀಶಂಕರ ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸ್ಥಳ : ಹೆಗಡೆ
ದಿನಾಂಕ : 30–06–2023

ಸಂಪಾದಕರು
[ಸಂಪಾದಕ ಮಡಳಿಯ ಪರವಾಗಿ]

****

॥ मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dr. Gopakrishna Hegde, Hegde JyotishaShastra & Dharma Shastra Vidwan Mobile : 9741847399 E-mail : gopalkrishnh9@gmail.com	**Editor in Chief** Director, Veda Samskrita Academy (Regd.) # 1347, Kalkod Road, HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka

BOARD OF EXPERTS AND REFEREES

Prof. Viroopaksha V. Jaddipal, Ujjain Mobile : 9440002813 E-mail : vvjaddipal@gmail.com	**Secretary,** Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan Vedavidya Marg, Chintaman Ganesh, P.O. : Jawasiya-456006, Ujjain, Madhyapradesha
Prof. A. Sripad Bhat, Tirupati Mobile : 6304245946 E-mail : jyo_sripada@yahoo.com	**Professor,** Department of Jyotisha, National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesha
Prof. N. Laxminarayana Bhatta, Udupi Mobile : 9481750414 E-mail : nlbhat.narasipura@gmail.com	**Rtd. Principal,** S.M.S.P. Samskrita College, Udupi-576101, Karnataka
Prof. Ramachandra Bhat, Sirsi Mobile : 9480019152 E-mail : rnbsurabhi@gmail.com	**Rtd. Principal** 'SURABHI' # : 6, Ist cross, Mahalaxmi Layout, P.O. : N.M.Yard- 581402, Hubli Road, Sirsi Uttarakannada, Karnataka
Prof. Shankar Nagesha Bhat, Baligadde Mobile : 9480954301 E-mail : sbaligadde62@gmail.com	**Rtd. Professor,** Dept. Of Advaita Vedanta Shastra Samskrita College, Swarnavalli Matha, P.O. : Mathadevala- 581336, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka
Prof. Venkataramana Hegde, Mysuru Mobile : 9480476144 E-mail : vhegde1968@gmail.com	**Professor,** Dept. Of Dharma Shastra, Govt. Maharaja Samskrita College, New Sayyajirao Road, Mysuru-570024, Karnataka
Dr. U. G. Shastri, Hegde Mobile : 9449992160 E-mail : ugshastri260391@gmail.com	**Rtd. Principal** 'Manasa' Pancharabena, P.O. : HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. G. L. Hegde, Kumta Mobile : 9448441190 E-mail : glhegde@gmail.com	**Rtd. Professor,** President, Govt. of Karnataka Yakshagana Academy Research Guide, Kannada Vishwa Vidyalaya, Hampi 'Amrutavarshini' Manaki, Kumta-581343, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Narayan Pujar, Tirupati Mobile : 9490077161 E-mail : nspm12@gmail.com	**Professor,** Dept. Of Dvaita Vedanta Shastra National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesha
Dr. Nagaraja G. Bhat, Holanagadde Mobile : 9535668177 E-mail : nagarajayu@gmail.com	**'Shreenaga Ayurdhama'** Holanagadde-581351, Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Bhaskar Bhat, Joshi, Bengaluru Mobile : 9742269403 E-mail : joshi.bhat@gmail.com	**Professor,** H.O.D. of Nyaya Vaisheshika Karnataka Samskrita University, Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka
Dr. Vighneshwar Bhat, Mysuru Mobile : 9449677863 E-mail : vigneshwarbhat@ymail.com	**Assistant Professor,** International Centre for Spiritual Studies & Dept. of Languages, Amrita Vishwa Vidyapeetham**,** Mysuru Campus, # 114, 7th cross, Ring Road, Bogadi 2nd stage,Mysuru - 570026, Karnataka

पत्रिका में अपना लेखन देने चाहनेवालों से कुछ सूचना

* पत्रिका प्रकाशन की अवधि : जनवरी से जून, जुलाई से डिसेंबर, इस तरह साल में दो बार पत्रिका प्रकाशित होगी ।
* सामान्यतः फरवरी या मार्च, अगस्त या सितंबर मास में पत्रिका प्रकाशित होगी ।
* अकाडेमी की वेबसाईट **(Web site)** में पत्रिका प्रकाशन से **2** महीने पहले पत्रिका प्रकाशन उद्घोषित करेंगे ।
* लेखनों के प्रकाशन इच्छुक अकाडेमि की **E-mail** द्वारा अपना लेखन **word file** & **PDF file** में ही भेजें ।
* प्रधान संपादक आप का लेखन स्वीकार कर के सलाह समिति का विषय तज्ञों को परिशीलन के लिये भेजेंगे ।
* समिति की अभिप्रायानुसार प्रधान संपादक लेखन की प्रकाशन के बारे में अन्तिम निर्णय लेंगे ।
* लेखन प्रकाशन योग्य होने पर लेखनदाताओं को E-mail / फोन / पत्र द्वारा जानकारी देंगे ।
* आप को सूचित किया जाने पर ही अकाडेमि का बैंक खाता में निर्धारित धन जमा करना है । लेखन भेजते ही **Processing** चार्ज खाता में जमा नहीं करना है ।
* साधारणतः लेखन **A4** साईज में **4-5** पृष्ठों में होगी । **Font 11** या **12** में रहना है । लेखन ज्यादा लंबा हो तो प्रकाशन की अन्तिम निर्णय प्रधान संपादक ले लेंगे ।
* हिन्दी या संस्कृत भाषा संबंधित लेखन **Unicode** में होगा ।
* अंग्रेजीवाला **Times Now Roman** में हो तो अच्छा है ।
* कन्नड लेखन नुडि **(Nudi)** तंत्रांश में होना अच्छा है ।
* केवल टाईप किया गया लेखन स्वीकार्य है, अन्यथा हस्तप्रति की टाईपिंग चार्ज लेखनदाता द्वारा वहन होगा ।
* लेखन दाता अपना स्थाई पता, मोबैल नं., ई-मेल संकेत इत्यादि लेखन के अंत में जरूर लिखना है । यदि वृत्ति में हो तो वृत्तिस्थान का नमूदन करें ।
* संशोधना रत विद्यार्थी अपना मार्गदर्शक, उन के पद, तथा जिस विश्वविद्यालय से संशोधना अनुमति प्राप्त है इत्यादि विवरण अवश्य लिखें ।

लेखन दाताओं का अकाडेमी द्वारा सोलभ्य विवरण

* पत्रिका प्रकाशन के बाद **एक प्रति (one copy)** रजिष्टर पोष्ट द्वारा भेजे जायेंगे ।
* ज्यादा प्रति चाहिये हो तो प्रत्येक धन भेजने पर व्यवस्था किया जायेगा । किन्तु पेहले ही सूचना देना होगा ।
* साथ में पत्रिका में लेखन प्रकाशित होने का प्रमाण पत्र अकाडेमि द्वारा दिया जायेगा ।
* जर्नल प्रोसेस्सिंग चार्ज **NEFT / RTGS** के द्वारा ही देय होगा ।

* **vedasmkac@gmail.com** हमारा संस्था का ई-मेल् संकेत है ।

* **Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde, Canara Bank, Hegde Branch**

S. B. Ac/ No. : 03182200030380, IFSC : CNRB0010318

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आधुनिककाव्येषु नारी

(Aadhunika Kaavyeshu Naari)

Dr. Narayanaswamy M. S.
डा. नारायणस्वामि एम्. एस्.
संशोधना सहायकाः, कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चामराजपेटे, बेंगलूरु- 560018, कर्नाटक
Contact No. : 8317428412
E-mail : narayanaswamy76731@gmail.com

पीठिका ।

पुरा पुराणकाले मातुः स्थानं पर्याप्तं वरिष्टम् आसीत् । मातुरेव प्रतिभावमर्तत यत् सा कृत्स्नस्य परिवारस्य घटकसदस्यानां सुखदुःखयोर्दत्तावधाना भवेत् तथा परिवारस्य उन्नतये स्वसन्तानं सदुपदेशं ददाना स्यात् । पितुः कृत्यमर्थोपार्जने पर्यवसन्नमभूत् चेत्, मातुरिदं कार्यमासीद् यत्तस्य समुचितो विनियोगो भवेदिति । माता खलु परिवारस्य रक्षिका, मातैव सन्तानस्य प्रथमोऽभ्यार्हितश्च गुरुः । परिवारस्थाः कन्याः मातुरेव गान्धर्वकला-(संगीतापरपर्याय)-गृहनृत्यकलाप्रभृतिशिक्षाः सम्प्राप्नुवन् । मातृस्नेहकुम्भसिक्तः कुटुम्बविटपः पुष्पितः पलितश्च समपद्यत । मातुराश्रयं प्राप्यैव परिवारस्य सर्वे सदस्या उन्नत्यभिमुखं क्षिप्रपदं निधातुं प्राभुवन् । यावत्पर्यन्तं गृहलक्ष्मीर्मातृत्वं नासादयत् तावत्पर्यन्तं गार्हस्थ्यस्य वास्तविकी दशा तस्या अपरिचितकल्पैवबभूव । पुराणकाले यत्र यत्र जनन्या गृहस्थाश्रमे वर्णानमुपलभ्यते तत्र तत्र जनन्याः श्रेष्टताया वर्णनं प्राप्यत एव ।

मातृत्वरूपम् –

ब्रह्मवैवर्तपुराणे मातृत्वस्य महतां वर्णयन्तो मातरं पूजार्हा प्रत्यपादयन्-

जनको जन्मदातृत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः । गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता मुने ॥
तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च वन्दिता । गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥

एवं पुराणेषु मातुः महत्वं समुपवर्णितम् । तेषाञ्च वर्णनानाम् अध्ययनं तदानीन्तनसमाजं प्रदर्शयेदिति तत्र यथामति प्रयते ।

वेदपुराणादिषु काव्यनाटकेषु बह्वीनां स्त्रीणामुल्लेखोवर्तते । यथा- लक्ष्मी-सरस्वती-पार्वती- शचीत्यादयः देव्यः, रम्भा-मेनका-ऊर्वश्यादयः अप्सरसः, गार्गी-मैत्रयी-वागम्भ्रिण्यादयः ऋषिकाः, आरुन्धती-अदिती-देवहूत्यादयः मुनिपत्न्यः, अनसूया-सावित्री-द्रौपदी-मण्डोदर्यादयः पतिव्रताः, मोहिनी-दुर्गा-काली-सीतादयः अवतारस्त्रियः, कैकयी-मन्थरादयः गुर्मागवर्तिन्यः, ताटकी-शूर्पणखादि घोरराक्षस्य इत्यादि । अपराः व्रताचरणे स्थिताःसाध्व्यः, उत्सवेषु गीतनृत्यविनोदैः हृश्यन्त्यः नागरकस्त्रियः, कलाभिज्ञाः, कन्याः, राजकुमार्य, दास्यः, मातरः, मुग्धाः, कष्टसन्त्रस्ताः, धीराः, चतुराः, गूढाचारिण्यः, प्रव्राजिकाः, वेश्याः, इत्यादीनि विविधानिः स्त्रीपात्राणि दृश्यन्ते । सर्वासां नामनां पट्टिकाकरणं सुदीर्घ कष्तृतमं च कार्यम् । केनोक्तं भारतीयसाहित्यस्त्रीपात्रमप्रधानमिति ? वस्तुतः स्त्रीपुरुषपात्रयोः तुल्यं वैविध्यं, स्वारस्यं, प्राधान्यं च दृश्यन्ते । स्त्रीपात्रवर्णने तु संस्कृतकवीनां शैलीपुरुषवर्णनस्यापेक्षया सूक्ष्मतमासुन्दरतमा एव । केवलं काव्यनाटकेषु वर्णितानां कसांश्चनस्त्रीणामेव गुणचरित्र विशेषानाम्लघुवर्णनम् अत्र क्रियते । संस्कृतकाव्यनाटकेषु काव्यनायिकाः विशेषतयाविरहिण्यः, पतिव्रताः, योगिन्यः, परमसाध्वीमण्यश्च । कष्टान्, नष्टान्, विरहं, निराशां च सोढ्वाधर्मपालनेदृढाः चलन्ति यथा रामायणकाव्ये सीता, महाभारते द्रौपदी च ।

अन्यतमाः विरहण्यः वियोगमनुभवन्त्यः नाथस्यप्रात्यर्थं तपमानाः यथा कालिदासस्य शकुन्तलामालविके, भासस्य वासवदत्ता, हर्षदेवस्य सागरिका च । असाधारणां तपस्यामाचरन्त्यः योगिन्यः अपवर्णिताः यथा – कुमारसम्भवकाव्ये पार्वती, रामायणे स्वयंप्रभा-वेदवती- अनसूयाः च । स्वार्थनिमित्तं घोरदुश्चरितानि आचरन्त्यः कैकेयी-मन्थरा-शूर्पणखादयः अपि रामायणकथायां विद्यमानाः विद्यन्ते । विरहिणीषु नायिकासु नवोढा-मध्यमा-प्रौढादि नायिकाभेदाः, तथा अभिसारिका-खण्डिता-वासकसज्जिका-प्रौषितभर्तृ-काद्यष्टनायिकाभेदाः अपि कल्पना स्वारस्येण विपुलैः अलङ्कारोक्तिभिश्चवर्णिताः । कदाचित् एकस्मिन्नेव पात्रे विविध भावावस्थानां सञ्चारः दृश्यते ।

सन्दर्भानुसारं नायिकामुग्धा, धीरा, खण्डिता, विरहिणी, अनुपमयोगिनी, सिध्दा, वासकसज्जिका वा भवति । यथा कुमारसम्भवकाव्ये राजकन्यकापार्वतीशिवस्य पत्नीभवतुं मनसा इच्छति, हिमाचलेतपश्चरन्तं शिवं प्रसादयितुं श्रध्दया सेवते च । किन्तु यदा मन्मथवसन्तयोः त्वरयाप्रमादेन च शिवः कृध्दो भूत्वा ततः निर्गच्छति, पार्वती अपमान निराशाभ्यां "खण्डिता" भवति, विरहस्य विविधावस्थाः अनुभवति । केषाञ्चन अष्टनायिकाभेदानां भावसञ्चारः तस्यां दृश्यते । अन्तेसुखभोगान्विहाय असाधारणं तप आचरति, सप्त ऋषिभिश्च धर्मवृध्देतिमान्या भवति । तपः फलनेशिवस्यानुग्रहं प्राप्य विवाहमङ्गलायसज्जीभूय शिवपत्नी भवति । अग्रेनवोढावस्थायां लाज्जाभीत्यानन्दादि भावेषुकल्लुलिताभवति च ।

संस्कृतकाव्यनायिकानां वैशिष्ट्यं नाम अर्थकामयोः अपेक्षायां सत्यामपिधर्ममार्गं कदापि नातिगच्छन्ति । मनोभिलाषां प्राप्तुं धर्मरीत्याचरन्त्यः विरहंकष्ट-नष्टानि च सोढ्वा, आत्मशक्त्यादुर्गतिमतिक्रम्य-यशस्वि भवन्ति । काव्यनाटकोल्लिखितेषु स्त्रीपात्रेषु वर्णनातिशये सत्यपिवेदपुराणानां देवी-ऋषिका-साध्वीमणीनां मौन्नत्यं-सात्विकताच एतेष्वपि तुल्यं दृश्यते एव । अपि च विवाहकाले उपयुज्यमानमन्त्राः स्त्रीणां प्राशस्त्यं वर्णयन्ति । विवाहता सा गृहस्वामिनीपदम् अलमकरोत् । " न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" इति स्मृतिः । पतिसेवानिरता सा पतिव्रता इति प्रख्याता ।

पद्मपुराणे यथा –

सुवेषं या नरं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतम् । मन्यते च परं साध्वी सा च भार्या पतिव्रता ॥ इति ।

किं बहुना पतिव्रतायाः स्मरणमात्रेण् महापापादेव मुक्तिं प्राप्नोति नरः इत्यपि श्लाध्यते –

अहल्या द्रौपदी तारा कुन्ती मण्डोदरी तथा । पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम ॥ इति ।

एवं वैदिकयुगे नारी धार्मिक, आध्यात्मिक, सामाजिक क्षेत्राणां नेतृत्वं वहन्ति स्म । सभ्यतायाः विकासे सा प्रयत्नशीला आसीत् । अस्मात्कारणात् नारी ऋषितुल्या जाता महाभारते स्त्रीणां गौरम् एवं निर्दिष्टम् –

अर्थभार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्टतमा सखा । भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥ इति ।

तस्मिन् समये नारी स्वव्यक्तित्वात् विभूषिताऽसीत् । किरातार्जुनीयमहाकाव्ये वर्णनमस्ति यत् वनिता निजभर्तारमपि उपदिशति स्म । द्रौपद्या उपदेशेनोत्तेजिताः पाण्ड्वाः कौरवैः समयुध्यन्त इति च प्रसिध्दम् । काव्यप्रयोजनवर्णनसमये कान्तासंहिततया उपदेशयुजे इति कान्तायाः उपदेशः संहिता शब्देन निर्दिष्टं दृश्यते । सर्वविधं कष्टं सहमानाऽपि स्वसन्ततिं सुरक्षति, पालयति, पुषयति च । स्वसन्ततिं प्रति न कदापि जननी चित्तविकृतिं याति । माता कदापि कुमाता न भवति । अतः शंकराचार्यैः उक्तम् कुपुत्रो जायेत

क्वचिदपि कुमाता न भवति इति । अत एव जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी इति । माता परं दैवतम्, मातृ देवो भव इत्यादिरूपेण श्रुतिरपि श्रावयति ।

एवञ्च भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां संस्कृतेः संरक्षणार्थमपि नारीणां योगदानमावाश्यकमासीत् । तदा कथामाध्यमेन बालकस्य कल्पनाशक्तेः विकासाय चेष्टा अभूत् । ऋग्वेदे(५-४७-६) उक्तं यन्माता स्वपुत्राय बुध्दिं वस्त्रं निर्मातीति अस्माद् बालकस्य बुध्दिवर्धनार्थं मातुरवदानं जायते । ध्रुवस्य भक्तिमार्गस्य पथप्रदर्शनं तस्य माता अकरोत्(भाग- पृ, ४-६) । सत्यं कथयितुं माता कथं प्रवर्तयति स्म, तस्योदाहरणं छान्दोग्योपनिषदि सत्यकेतोर्जाबालेः ब्रह्मचर्याश्रम प्रवेशप्रसङ्गे दृश्यते । गोत्रं न ज्ञात्वा माता उक्तवती – अहं न जानामि, तव गोत्रं किं भवतीति । जाबाला मम नाम च सत्यकामो भवति । अतः स्वनाम सत्यकाजाबाला कालिदासविरचितं कुमारसम्भवं नाम महाकाव्यं महाकाव्येषु महत्वपूर्णं स्थानं भजते । प्राचीनाः अर्वाचीनाः च विभिन्ना व्याख्याकाराः एतस्य काव्यस्य व्याख्या व्यरचयन् । तासु व्याख्यासु अरूणगिरिनाथस्य प्रकाशिकाटीका, नारायणस्य विवरणटीका इत्यद्याः समुपलभ्यन्ते । एतत्काव्यार्थप्रकाशनाय वङ्गदेशीयः सर्वशास्त्रेषु निष्णातः व्याख्याकारः भरतसेनः सुबोधाटीकां व्यरचयत् । सा टीका एतावत्कालं यावत् अप्रकाशितैव अस्ति । एत्स्याः टीकायाः वङ्गलिप्यां Asiatic Society Sanskrit college मातृकागारयोः षण्मातृकाः उपलभ्यन्ते ।

महाकाव्यव्याख्यासु भरतसेनस्य सुबोधायाः विशिष्टं स्थानमस्ति, विशेषतः भारतस्य पूर्वप्रान्ते रचितासु व्याखासु सुबोधा एषा नितरां गरिमाणं भजते । अयं भरतसेनः १७ शतके आसीदिति अनुमीयते । एषा व्याख्या सरला, मनोहारिणी, पद-पदार्थद्योतिनी, काव्यार्थग्राहिणी च ।

पार्वतीचित्रणस्य वैशिष्ट्यम् ।

भारतीय संस्कृतौ स्त्रियः महत्त्वपूर्णं स्थानं विलसति । तदेव मनुना उच्यते –

यत्रा नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाःक्रियाः ॥

कुमारसम्भवे महाकविः कालिदासः पार्वतीचरित्रवर्णनव्याजेन, स्त्रीधर्मस्य, सतीधर्मपरम्पराम् आचारं च प्रदर्शयत् । अस्यां सुबोधा-व्याख्यायां तादृशं कालिदासकृतं वर्णनं स्मृत्यादिवाक्योदाहरणद्वारा प्रमाणितमस्ति ।

उपसंहारः ।

एवं जगति पूजनीय स्थाने स्थितायां स्त्रीं अस्माभिः परिरक्षितव्या इति । पुत्रस्य सर्वं कष्टं सोढक पुत्रम् रक्षति । तादृशी मता यथा पुत्रः सुखेन भवेत् तथा पोषयति । पुत्रस्य किञ्चिदपि वेदना भवति चेदपि न शक्नोति सोढुं माता । अतः स्त्रीणां स्थानं असदृशं विद्यते । तादृश्याः मातुः विचारस्य उल्लेखः आधुनिक काव्येषु बहु विस्तृतया अस्माभिः अवलोकितम् । अस्मदमातरः देवतास्वरूपिण्यःस्त्रियः गौरवरूपेण द्रष्टव्यमिति मदाशा ।

आकर ग्रन्थाः –

* ऋग्वेदः । बनारस् विश्वविद्यालयः प्रकाशनम् – १९६० ।

* किरातार्जुनीयम् भारविविरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीव्याख्यासहितः । चौखाम्ब विद्याभवनम् – १९७३ ।

* मनुस्मृतिः । चौखाम्ब विद्याभवनम् , वारणासि – १९६३ ।

* रामायणम् वाल्मीकिविरचितम् । आशुतोशमित्रकृतया सुरभारती व्याख्या सहितः,

* महाभारतम् , मातायाख्यानसहितम् । नवदेहली, तृतीय संस्करणम् – २००५ ।

* कालिदासस्य रघुवंशः, कुमारसम्भवम, शिशुपालवधम, चौखाम्ब विद्याभवनम् , वारणासि – १९७३ ।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

काश्मीरशैवदर्शनस्थपदार्थानाम् आलोचनात्मकमध्ययनम्

अनुसन्धाता

केशव कुमार पाण्डेयः

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः

गङ्गानाथझा परिसरः, आजाद पार्क, प्रयागराजः, उत्तरप्रदेशः- 211001
Contact No. : 9472169049
E- mail : pandeyje905@gmail.com

दृश्यते ज्ञायते अनेनेति दर्शनमिति करणे ल्युट् व्युत्पत्या दर्शनं निष्पन्नो भवति ।दर्शनानां विभागो द्विधा व्यवस्थायि आचार्यैःआस्तिकं नास्तिकञ्च तत्र येवेदप्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति तेऽत्रास्तिकाःतथा ये वेदप्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽत्र नास्तिकाः।काश्मीरशैवदर्शनस्य अन्तर्भावःआस्तिकदर्शनेषु भवति अस्य दर्शनस्य अपरं नाम त्रिक् दर्शनं प्रत्यभिज्ञा दर्शनमिति आचार्याःउचुः।प्राक्तनकालादारभ्य शैवदर्शनस्य परम्परास्ति पुनःकाश्मीरशैवदर्शनस्य का आवश्यकता इति जिज्ञासितेसति उत्तरंयत् -माहेश्वर सम्प्रदायस्य केचन दार्शनिकाःसन्ति ते उपर्युक्तं शैवदर्शनं नाङ्गीकुर्वन्ति .कारणं यत् ते अपेक्षारहितं जड़ पदार्थं तत्र कारण रुपेण निर्देशःक्रियते अतःप्रयोजन शून्यःजगतःकारणं न भवितुं शक्यते।लौकिक व्यवहारे जनाःकथयन्ति घटनिर्माणे मृत्तिकादण्डचक्रचीवरादि कारणानि भवन्ति ,परं वस्तुतःएवं नास्ति यतोहि घट निर्माणाधीनो कश्चित् जन:मृत्तिका दण्डः चक्रचीवरेण घट:निर्मीयते परमत्र अपेक्षावान् जन:अपेक्षित:भवतियत:घट निर्माणे मृत्तिका दण्डःचक्रचीवरादि पदार्थेषु अपेक्षा न भवितुं शक्यते । एते जड़ पदार्थाः सन्ति अपेक्षा तुचेतनस्य धर्म: । अत: कथ्यन्ते परमेश्वरः जगतः कर्ता तेन स्वेच्छया जगत:उत्पत्तिः स्थितिः लयः क्रियते ।

उक्तं च श्रुतेः– **इदमिदानीं सृष्टव्यम्... इदमिदानीं पालयितव्यम्... इदमिदानीं संहर्तव्यम्**...[1]

तन्त्रालोकेऽपि उक्तम्- **अतोऽसौ परमेशानःस्वात्मव्योमन्यनर्गलः। इयत सृष्टिसंहाराडम्बरस्य प्रकाशकः।।**

निर्मले मुकुरे यद्वद् भान्ति भूमिजलादयः। अमिश्रास्तद्वदेकस्मिंश्चिन्नाथे विश्ववृत्तयः।। [2]

अतः अस्य दर्शनस्य पृथक् काश्मीरशैवदर्शनमिति आचार्यैःसभाजयामासे। अस्मिन् दर्शने (36) षड्त्रिंशत् तत्त्वानि सन्ति परमत्र तत्त्व विषये काश्मीरशैवदार्शनिकानां मतमतान्तरमस्माभिरदर्शि । **उत्पलाचार्यः षड्त्रिंशत् तत्त्वानि सन्ति इति मेने,**परमभिनवगुप्ताचार्येण सप्तत्रिंशत् तत्त्वानि अमानिषत। अनेन शिवस्यतत्त्वस्य आध्यात्मिक एवं भौतिक इति रुपद्वयं चख्ये अतः सप्तत्रिंशत् तत्त्वानि सन्ति इति तैःनिश्चप्रचम् । अभिनवगुप्तः न तु तत्त्वानां वर्गीकरणं पूर्णतया आनुभविकं मेने न तु तार्किकम् उभयथाऽपि । अभिनवगुप्ताचार्य: परमशिवतत्त्व विषये कथयति यत् परमशिवतत्त्व अस्माकं बुद्धेः परेऽव अस्ति अतः परमशिवतत्त्व विषयेयदस्माभि:ज्ञायते तदस्माकं ज्ञानमेव । अतएव अभिनवगुप्ताचार्येणाकथि शिवतत्वारभ्य पृथ्वी तत्व पर्यन्तं षड्त्रिंशत् तत्त्वानामेव ज्ञातुमस्माकं सामर्थ्यं परमशिवतत्त्व एतेषां तत्त्वानां परैव ।

1 शिवतत्व. 2 शक्तितत्व. 3 सदाशिवतत्व. 4 ईशवरतत्व. 5 शुद्धविद्यातत्व. 6 मायातत्व. 7 कलातत्व. 8 विद्यातत्व. 9 रागतत्व. 10 **कालतत्व.** 11 **नियतिःतत्व.** 12 **पुरुषतत्व.** 13 **प्रकृतितत्व.** 14 **बुद्धितत्व** . 15 **अहंकारतत्व.** 16 **मनस्तत्व.** 17 -21 **पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि यथा-श्रोत्र.त्वक्.चक्षु.घ्राण.रशन.**22-26 **पञ्चकर्मेन्द्रियाणि यथा-वाक्.पाणि.पाद.पायु.उपस्थ** 27-31 **पञ्चतनमात्राणि-शब्द.स्पर्श.रुप.रस.गन्ध** 32-36 **पञ्चमहाभूतानि**-पृथ्वी.अप.तेज.वायु.आकाश।उपर्युक्त तत्त्वेषु चतुर्विंशति तत्त्वानि प्रकृतिदारभ्य

पृथ्वीपर्यन्तं काश्मीरशैवदर्शने शाङ्खदर्शने च समानतन्त्रं प्रतीयते उक्तञ्च ईश्वरकृष्णेन ।

शाङ्खकारिकायाम्—

प्रकृतेर्महाँस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यःपञ्च भूतानि ।। [3]

सति स्वयं शिवेन निर्माणं **इदानीं पदार्थान् विभजते** -शिवतत्त्वारभ्य शुद्धविद्यातत्त्व पर्यन्तं शुद्ध अध्वा सृष्टिः कथ्यते । सृष्टि क्रमे इमानि पञ्चतत्त्वानि शिवेन विना किमपि वस्तुनः सहायं अनपेक्षिते क्रियते। एतेषां पञ्चतत्त्वानां कर्ता स्वयं परमशिवः साक्षादेव अस्तिकथ्यते च।" **इयति साक्षात् शिवः कर्ता "** [4]

परमशिव एतानि पञ्च तत्त्वानि स्वयमेव सृजति हरति च । अस्माभिः पूर्वमेव ज्ञातं यत् पञ्च तत्त्वानि इमानि शिवे अभेद रुपेण ज्ञानं भवति अतः एतेषां पञ्चतत्त्वानां नाम शुद्ध सृष्टि अथवा शुद्ध अध्वा सृष्टिः कथ्यते । परमशिव पूर्णरूपेणस्वतन्त्रेण स्वलीलया च शुद्ध अध्वा सृष्टेः सृजनं सम्हारञ्च करोति ।

1 **शिवतत्त्वम्**- विषये षड्त्रिंशत्तत्व संदोहे उक्तं यथा-

"यदयमनुत्तरमूर्ति निजेच्छया खिलमिदं जगत् स्रष्टुम्5 । पस्पन्दे स स्पनन्द:प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते जनैः ।।

तथाच तन्त्रसारेऽपि उक्तम् यथा-"**चित्प्राधान्ये शिवतत्त्वम्** [6]"।

2 **शक्तितत्त्वम् -तस्य परमशिवस्य बहिरोन्मुख्येन व्यापार:शक्तितत्त्वम्** [7]

अनन्तरत्नमिदं प्राहुः संविनैकतया शक्तिताम्! तां च चिद्रूपतोन्मेषं बाह्यत्वं तन्निमेषताम्!! [8]

3. **सदाशिवतत्त्वम् - तत्र प्रोन्मीलित मात्रचित्रकल्पतया इदमंशस्य अस्फुटत्वात् इच्छा प्राधान्यम्** [9]

4. **ईश्वरतत्त्वम् - ज्ञानशक्तिप्राधान्ये ईश्वरतत्त्वम्**

बहिर्भावस्य क्रिया शक्तिमस्य परत्वे उद्रेकाभासेसति परमेश्वरं परमेश्वरशब्द:वाच्यमीश्वरतत्त्वम् इति।

5. **शुद्धविद्यातत्त्वम् - क्रियाशक्तिप्राधान्ये विद्यातत्त्वम्**

यद्यपि परमशिवस्यैवेदमेकघनमैश्वर्यं तथापि तस्य यथा बहिरन्मौख्येन व्यापार:शक्ति तथा शुद्ध विद्या ।इदानीं शुद्ध अध्वा विभागः वर्णित: । अत:परं मायातत्त्वारभ्य पृथ्वी तत्त्व पर्यन्तम् अशुद्ध अध्वा तत्त्वमिति आचार्यैः विभागः कृतोविद्यते । एतेषां तत्त्वानाम् अशुद्ध अध्वा/मायातत्त्वं इति नामान्तरं ज्ञायते मायायाः प्राधान्यात् ।

6. **मायातत्त्वम् -मायाविभेद बुद्धिर्निजांशजातेषु निखिल जीवेषु**

मायास्वरुपगोपनात्मिका परमेश्वरी इच्छा शक्ति:।

7.**कलातत्त्वम् - वेद्यमात्रं स्फुटं भिन्नं प्रधानं श्रुयते कला**

माया परिग्रहवशाद् बोधोमलिन:पुमान् स पशुर्भवति. काल-कलानियतिवशाद् रागविद्यावशेन सम्बद्ध:।

8. **विद्यातत्त्वम्**

सर्वज्ञातस्य शक्ति:परिमिततनुरल्प वेद्यमात्रपरा । ज्ञानमुत्पादयन्ति विद्येति निगद्यते..... इति ।।

9. **रागतत्त्वम्** -रागोऽपि रञ्जयति येन स्वभोगेषु शुचिष्वपि।

10. **कालतत्त्वम्**- सेयम् इत्थं भूता भाववैचित्र्य प्रथनशक्ति : भगवत् कालशक्ति : इत्युच्यते.।

11. **नियतितत्त्वम्** -नियति:ममेदं कर्तव्यमिति नियमन हेतु:।

12. **पुरुषतत्त्वम्** -मायागृहीत: संकोच:शिव:पुंतत्त्वमुच्यते।

13. **प्रकृतितत्त्वम्** -भोक्तृत्वं स्वातन्त्रेश:प्रकृति:क्षोभयेत् भृशम्।

अन्तःकरणानि यथा- बुद्ध्यहङ्कारमनान्सि ।

पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि यथा - श्रोत्रम् ,त्वक्,चक्षु,घ्राण ,रसन।

पञ्चकर्मेन्द्रियाणि यथा - वाक्.पाणि . पाद. पायुः उपस्थः।

पञ्चतन्मात्राणि- शब्दस्पर्शरुपरसगन्धाः।

पञ्चमहाभूतानि-पृथ्वयप्तेजोवायु आकाशः।

अस्य दर्शनस्य आभासवादः-विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्यः**। तमेवभान्तम नुभातितमेव सर्वं,तस्य भासा सर्वमिदं विभाति** (काठक2.2[10]) इति श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ।ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशःपीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः।वस्तुतस्तु देशकालाकारसंकोचवैकल्यादभेद एव। स एव चैतन्यरूपःप्रकाशःप्रमातेत्युच्यते।तथा च पठितं शिवसूत्रेषु –**चैतन्यमात्मा 1.1**[11]

उपसंहारः— स्वच्छन्दन्तःसृजति संसृतिमीश्वरोऽयं. भावान्विभासयति चात्मनि विम्बरुपान्। अद्वैत रुपविदितं नवतत्त्वमत्र साक्षात्कृतिं दिशति तत्परमं समीहे।। अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैःविहितप्रतानोऽप्ययमर्थःसंग्रहमुपक्रममाणैरस्माभिः विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्। इति प्रत्यभिज्ञादर्शनम्।

पादटिप्पणी

1. तैत्तरीयोपनिषत्
2. तन्त्रालोकः1.3.4
3. *साङ्ख्यकारिका 22*
4. तन्त्रसार 1
5. षड्त्रिंशत् संदोहे
6. तन्त्रसार पृषट 74
7. तन्त्रालोक 20
8. तन्त्रालोक भाष्य
9. षड्त्रिंशत् त्तत्वसन्दोह
10. कठोपनिषत् 2,2
11. शिवसूत्र 1,1,

सन्दर्भग्रन्थाः-

तैत्तिरीयोपनिषद् तन्त्रालोकः-कुमारिलभट्टः साङ्ख्यकारिका-ईश्वरकृष्ण तन्त्रसारः

षड्त्रिंशत् संदोह कठोपनिषद् शिवसूत्रम्

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

काश्मीरशैवदर्शनस्य समालोचनात्मकमध्ययनम्

अनुसन्धाता
कृष्ण कुमार पाण्डेयः
केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः
गङ्गानाथझा परिसरः, आजाद पार्क, प्रयागराजः, उत्तरप्रदेशः- 211001
Contact No. : 9472169049
E-mail : pandeyjee902@gmail.com

दर्शनमिति दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः करणे ल्युट् **युवोरनाकौ-**[1] इत्यनेन अन् कृत्वा दर्शनमिति निष्पद्यते ।दृश्यते ज्ञायते अनेनेति दर्शनम् ।

अस्य दर्शनस्यस्वरुपम्-

अत्र अपेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्यति इति अपरितुष्यन्तः, मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरस्य इच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः, स्वसंवेदनोपपत्या आगमसिद्दप्रत्यगात्म-तादात्म्ये नानाविध मानमेयादि भेदाभेदशालि परमेश्वर अनन्यमुखप्रेक्षित्व-लक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावान्प्रति बिम्बवद् अवभासयतीति भणन्तः, बाह्याभ्यन्तरचर्याप्राणायाम् अतिक्लेश-प्रयासकलापवैधुर्येण सर्वसुलभम् अभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायम् अभ्युपगच्छन्तः, परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञा-शास्त्रमभ्यस्यन्ति ।

उक्तं यथा-

अतोऽसौ परमेशानः स्वात्मव्योमन्यनर्गलः । इयतः सृष्टिसंहाराडम्बरस्य प्रकाशकः ॥

निर्मले मुकुरे यद्वद् भान्ति भूमिजलादयः । अमिश्रास्तद्वदेकस्मिंश्चिन्नाथे विश्ववृत्तयः[2] **॥**

तस्य इयत्तापि न्यरुपि आचार्यैः-

सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ । प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः ॥ [3]

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्-

कथञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् । समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि [4] **॥**

सूत्रस्थ अपि उप शब्दविमर्शः- अपिशब्देनस्वात्मनः तद् अभिन्नताम् आविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्यतिरिक्त प्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः ।परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव । उपशब्दः सामीप्यार्थः । तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् ।

उप-शब्दसामीप्यार्थः । तेन जनस्यपरमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् ।

दर्शनस्यास्यप्रदर्शनस्य आवश्यकता -यदि इश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते , तर्हि किम् अनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शन प्रयासेन इति चेत्-तत्रेदं समाधानं स्वप्रकाशतया सततम् अवभासमाने अपि आत्मनि मायावशाद् भागेन प्रकाशमाने पूर्णतावभाससिद्धये दृक् क्रियात्मकशक्त्या आविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते ।

तथा अनुमानेन उच्यते –

अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्वात्

यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धः इश्वरवद् वा राजवद्वाआत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता च । तस्माद् इस्वरोऽयमइति । अवयवपञ्चकस्य आश्रयणं मायावदेव नैयायिकमतस्य कक्षीकारात् ।

उदयाकरसूनुना उचे-

कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे । अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः [5] **॥**

किं तु मोहवशादस्मिन् दृष्टे अप्यनुपलक्षिते । शक्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥[6]

आभासवाद-विवृतं च अभिनवगुप्ताचार्यैः ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥[7]

इति श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वम् अभ्युपेयते ।ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषय उपरागभेदाद् भेदः । वस्तुतस्तु देशकाल आकार संकोचकैवल्याद् भेद एव । स एव चैतन्यरुपः प्रकाशः प्रमाता इत्युच्यते । तथा च पठितं शिवसूत्रेषु –**चैतन्यात्मा** [8]

तत्र प्रकाशरुपता ज्ञानम् ।स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया

इश्वरेच्छया संसारोत्पत्तिः-

तस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारयणताऽपि या । साप्यपेक्षाविहीनानां जड़ानां नोपपद्यते ॥ [9]

इति न्यायेन यतो जड़स्य न कारणता न वाऽनीश्वरस्य चेतनस्यापि ,तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादि भावविकार तत्तद्क्रिया सहस्त्ररुपेण स्थातुमिच्छः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्य इच्छैव उत्तरोत्तरमुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं वोचेयत इति ।

श्रुतिरपि वदति- तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय [10]

योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् । घटादि जायते तत्तत्स्थिरभाव क्रियाकरम् ॥ इति [11]

यदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगिच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात् ? अथोच्येत-अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो , योगीच्छाजन्यास्त्वन्य एवेति । तत्रापि बोध्यसे -सामग्रीभेदात्तावत्कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम् ।

उपादनकारण एवं पदार्थानाम् उत्पत्तिः- ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति , योगी त्विच्छया परमाणून्व्यापारयन् संघटयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदुष्टकार्यकारण भावविपर्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत । तथा च योगिच्छासमनन्तरसंजातघटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात् । चेतन एव तु तथा भाति , भगवान् भूरिभागो महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लङ्घनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यः –

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्यते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कालनाथाय शूलिने ॥ [12]

अस्य दर्शनस्यावश्यकता–ननु आत्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया । न हि बीजमप्रतिज्ञातं सति सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नोत्पादयति । तस्मात्कस्माद्वात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेत् –

उच्यते । श्रृणु तावदिदं रहस्यम् । द्विविधा ह्यर्थक्रिया-बाह्याङ्कुरादिका , प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च । तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नोपेक्षते । द्वितीया तु तदपेक्षत एव । इहाप्यमीश्वर इत्येवंभूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षजीवात्मैकत्व-शक्तिविभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । इति विज्ञायते अस्माभिः

उपसंहारः-

तैस्तरप्युपयाचितैरुपनतस्-तस्याः स्थितोऽस्यन्तिके । कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ॥

लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरौ । नैवायं तनिजवैभवायतदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ [13]

अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैः विहितप्रतानोऽप्ययमर्थः संग्रहमुपक्रममाणैरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ।

पादटिप्पणी

1. पाणिनीय अष्टाध्यायी 7-1-1
2. तन्त्रालोकः 2-3-4
3. सर्वदर्शनसंग्रहः पृष्टसंख्या 300
4. सर्वदर्शनसंग्रहः पृष्ट 302
5. सर्वदर्शनसंग्रहः पृष्ट 309
6. सर्वदर्शनसंग्रहः पृष्ट 309
7. मुण्डकोपनिषद् 2-2-10
8. शिवसूत्र 1-1
9. सर्वदर्शनम् पृष्ट 313
10. तैत्तिरीयोपनिषद्
11. सर्वदर्शनसंग्रहः पृष्ट 314
12. सर्वदर्शनसंग्रहः पृष्ट 316
13. ई.प्र, 4-2-2

सन्दर्भग्रन्थाः-

सर्वदर्शनसंग्रहः-माध्वाचार्यः

अष्टाध्यायि-पाणिनिः

तन्त्रालोकः-कुमारिल भट्टः

मुण्डकोपनिषद्-

शिवसूत्रम् –वसुगुप्त

तैत्तिरीयोपनिषद्

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आधुनिकयुगे संस्कारेषु उपनयनसंस्स्कारस्य वैज्ञानिकमहत्वम्

राजकुमार झा, शोधच्छात्रः
कौमारभृत्य /बाल रोग आयुर्वेदसंकाय, चिकित्सा विज्ञान संस्थान
बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, उत्तरप्रदेश-221005
Contact No. : 7903843700
E-mail : jharajkumar790@gmail.com

मार्गदर्शकाः **प्रो. बि.एम्. सिंग**
विभाग मुख्यस्थ, कौमारभृत्य /बाल रोग आयुर्वेदसंकाय, चिकित्सा विज्ञान संस्थान
बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, उत्तरप्रदेश-221005

प्रस्तावना (**Preface**)

भारतीया संस्कृतिः संस्कारमूला अस्ति । संस्कृतेः प्राणतत्त्वं संस्कारो विद्यते । संस्करणं परिष्करण चेतस आत्मनो वा संस्कृतिरिति समभिधीयते । सा नाम संस्कृतिर्या व्यपनयति मलं मनसः, चाञ्चल्यं चेतसः, अज्ञानावरणमात्मनश्च । प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो यज्ञाङ्गपुरोडाशादिकस्यविधिपूर्वकं शुद्धिनाम संस्कारः[1] पापापनयनपूर्वकमेषा प्रसादयति स्वान्तम्, दुर्भावदमनपूर्वकं संस्थापयति स्थैर्यं चेतसि, मनःशुद्धिपुरःसरं पावयत्यात्मानपहरति च चित्तभ्रमम् । संस्कृतिः जीवनस्यान्तरङ्गं स्वरूपं प्रकाशयति अस्माकं संस्कृतिः विश्वगुरुगौरवम् अलभतसा एव प्रथमा संस्कृति इति वेदे संस्तूयते सा प्रथमा संस्कृतिविश्ववारा ।

भारतीया संस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमा प्राचीनतमासु वा अन्यतमा संस्कृतिः अस्ति । संस्कारशब्दः समुपसर्गपूर्वकं - कृ धातोः ल्युट् प्रत्यये कृते सति साध्यते । **"प्रोक्षणादिजय "संस्कारस्य पुंधर्मेतेति संस्कारः पुसं एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः"** [2]

अन्येषां प्राणिनामपेक्षया मानवः सर्वश्रेष्ठ प्राणीभूतोस्ति संस्कारेण पदार्थः मनुष्यो वा कस्यापि विशिष्टकार्यकरणस्य योग्यो भवति । संस्कारो हि नाम गुणान्ताराधानम् ॥[3] संस्कारो नाम स भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य ।[4]

संस्कारः बाह्याभ्यन्तरमलविशोधकं, व्यक्तित्वविस्फोटकं, प्रज्ञाप्रकर्षकञ्च किमपि विलक्षणं तत्त्वम अस्ति । आर्यसभ्यतायां यद्यत्सारभूतं विलोक्यत व्यवहारजातं तत्र संस्काराख्यं कर्म व्यवहाराणां संकलितरूपं स्वीयां विलक्षणां चमत्कृतिं विधत्ते वैदिकैः । संस्कारैः संस्कृताः पुरूषपुङ्गवा जगतितले ओजोमयं धाम धारयन्तः स्वीयेन यशसा जगत्त्रयं धवलयांचक्रुः

संस्कारस्य प्रकाराः (Types of Sanskar)

- गौतम गृह्यसूत्र - (४०) चत्वारिशत्
- महर्षि अङ्गिरा - (२५) पञ्चविंशति
- दयानन्द सरस्वति - (१६) षोडश
- मनुस्मृति - (१३) त्रयोदश

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म च । कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ॥
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः । त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चेति संस्काराः षोडशस्मृताः ॥

बृहदारण्यकोपनिषदपि कथयति सन्तत्याः मेधावित्वमपेक्ष्यते तु षोडशसंस्काराः करणीयाः नवाजातस्य । यावत् खलु भारतीयाः संस्कारसंस्कृताः अतिष्ठन् तावत् देशोऽयं विश्वगुरुरेवासीत् । संस्कारैः संस्कृताः विद्वांसः देशाय प्रदत्ताः । दिलीप - रघुरसदृशाः शक्तिशालिनः वीरपुरुषा अपि दत्ताः ।

संस्कारा: (Sanskar)		**फलानि (Result)**
१.	गर्भाधानम्	बीजजन्यस्य गर्भवासजन्यस्य च मालिन्यस्य सन्तानोतपत्तेपरमार्जनम् – स्वीणां क्षेत्रपाणां शुद्धिः
२.	पुंसवनम्	भाविजातकस्य कृते पुंस्त्वप्रतिपादनम्
३.	सीमन्तोन्नयनम्	गर्भाधानवत् ।
४.	जातकर्म	गर्भाम्बुपानजन्यदोषनिष्कासनं तैजसत्वमायुर्वृद्धिश्च
५.	नामकर्म	व्यवहारसिद्धिः
६.	निष्क्रमणम्	सूर्यावलोकनेनायुर्वृद्धिः श्रीवृद्धिश्च ।
७.	अन्नप्राशनम	मातुः गर्भे मलभक्षणदोषस्यापमार्जनम् ।
८.	चूडाकर्म	बलमायुस्तैजसत्वमानयनम् ।
९.	उपनयनम्	द्विजत्वासिद्धिपूर्वकवेदाध्ययनाधिकारित्वम्
१०.	अग्निहोत्रादिः	स्वर्गः स्पष्टं फलम् ।
११.	. विवाहः	पितृतारकपुत्रोत्पत्तिः ।

(११) उपनयन संस्कारस्त वैज्ञानिक विश्लेषण:-

Scientifice Analysis of Upanayana Sanskar

"उपनयन नाम ब्रह्मचारिग्रहणम्"[6] उपनयनम् अर्थात् उप उपसर्गं कृत्वा नयनम् इत्यस्यार्थोऽस्ति "आचार्यस्य उपसमीपं नीयते येनकर्मणातदुपनयनमिति"[7] अनेन इति नयनम् अर्थात् येन संस्कारेण संस्कृता व्यक्तिः नीयते । अन्यच नयनशब्दस्यार्थोऽस्ति नेत्रम् प्रकृतिप्रदत्तं नयनन्तु सर्वेषां जनानां भवति परन्तु अनेन संस्कारेण ज्ञानरूपनेत्रस्य प्रकटनं भवति । Actual intention of this Sanskar is education for attainment of Brahmagyana इदं ज्ञानचक्षु चर्मचक्षुषः समीपमेव तिष्ठति, यस्य स्थानं शास्त्रेषु भ्रुवोः मध्येऽस्ति । नयनशब्दस्य रुढार्थं न मत्वा यदि व्यत्पत्तिलब्धार्थं स्वीकृत्यः गुरोः पार्श्वे ज्ञानार्जनार्थं बालकः गच्छति ।

उपनीयगुरुः शिष्यं महाव्याहृति पूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥[8]

उपनयनस्य कालः विषये कथयति यत्- अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत एकादशवर्षं राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यमिति ।[9] Shshruta and Vagbhata have given the time of starting the education as soon as child fit for the same[10]

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् । राज्ञामेकादशे चैके विशामेके यथाकुलम् ॥ [11]२६

उपनयन संस्कारस्य नाना विधयः सन्ति । उपनयनसंस्कारो यज्ञोपवीतसंस्कारोऽपि कथ्यते। उपनयनसंस्कारस्य अपरं नाम यज्ञोपवीत संस्कारोऽपि अस्ति (नाम्ना अभिधीयते) यज्ञोपवीतं एकेन विशेषेण सूत्रेण निर्मितं भवति, यं (यज्ञोपवीतं) व्यावहारिकभाषायां जनेऊ इति नाम्ना अभिधीयते । संस्कारेऽस्मिन् बालकस्य यज्ञोपवीतेन सह धार्य- धारक- भावसम्बन्धो भवति ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

यज्ञोपवीतं ग्रहणकर्ता शरीरस्य स्वाभाविकशौचादिकरणार्थे स्वकीयं कर्णस्योपरि यज्ञोपवीतं दृढतया बन्धाति यस्य प्रभावः साक्षात्

हृदययोगस्योपरि परिलक्षितो भवति । कर्णस्य पार्श्वे कृशा शिरा भवति, यदि तस्यां (शिरा) यज्ञोपवीतेन बन्धनं जायते तर्हि हृदयप्रदेशस्य अवयवं प्रभावितं जायते तथा अस्य (हृदय रोगस्य) प्रभावोऽपि अस्ति यत् शक्तिक्षयस्य रोगोऽस्ति साऽपि दूरं गच्छति ।

दैनन्दिनजीवने प्रदूषणस्य बहुप्रकोपो दरीदृश्यते । अनेन प्रकोपेणापि यज्ञोपवीतधारणेन मुक्तिः प्राप्यते । शका सञ्जायते कथं केन प्रकारेण वा? शङ्कायाअस्याः समाधानमस्ति यज्ञोपवीत कर्णस्योपरि बन्धनात् पश्चात् बहिर्निष्करणाय व्यक्तिः निश्चितरूपेण स्वकीयं हस्तं प्रक्षालयति । इत्थं वारंवारं हस्तप्रक्षालनेन प्रदूषणस्य तथा च कीटाणु इत्यस्य प्रसारोऽवरुद्धयते । उपनयनसंस्कारे शिशोः केशानां प्रथमं क्षुरेण इत्यनेन कर्त्तनं भवति । ध्यातव्यमस्ति यत् यत्र शिखायाः स्थल भवति, तत्र मस्तिष्कस्य ज्ञान केन्द्रं भवति यस्मात् कारणात् केशानाम् एकः समूहः सततं शीतलता प्रददाति । फलस्वरुपं ज्ञानकेन्द्रस्य ज्ञानकेन्द्रितं भवति, ज्ञानकेन्द्रस्य क्रियाशीलता च वृद्धिं प्राप्नोति । इत्थं यज्ञोपवीतसंस्कारस्य उपनयनसंस्कारस्य वा शारीरिक मानसिकवैज्ञानिकदृष्ट्या महत्त्वं तु अस्त्येव व्यक्तित्व निर्माणेऽपि वैशिष्ट्यमस्ति ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्चशुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

एषु च ब्रह्मग्रन्थिर्भवति त्रिषु सूत्रेषु । त्रिसूत्रमिदं ईश्वरीयतत्त्वस्य सचिदानन्दरूपस्य प्रकृतितत्त्वस्य सत्व रजस्- तमे-गुण-समूहस्य, त्रिमूर्तस्य ज्ञानेच्छाक्रियारूपस्य, त्रिलोकस्य भूः भुवः स्वः स्वरूपस्य प्रतीकभूतम् भवति । purpose to assess the physical growth to rule out malnutrition. Assessment of maturity of brain to perform intellectual activities. To initiate sense of responsibility as well as spiritual well-being of the child . This thread might aware him about his responsibility towards society, Guru and mother-father अनेन जीव: यज्ञोपवीतधारणानन्तरमेव मनोवाक्कायेषु संयमनशक्तिप्रेरणां प्राप्नोति ।

उपसंहारः- (Conclusion)

संस्कारेषु उपनयन संस्कार: अति महत्त्वपूर्णोऽभिमन्यने । संस्कारोयं मुख्य:शैक्षिकसंस्कारो वर्तते । अनेन संस्कारेण जातकस्य सामाजिक जीवने पदार्पण भवति ।। अनेन संस्कारेण जातकस्य सामाजिके जीवने पदार्पणं भवति । समाजे सामुदायिककर्तव्यः, संस्कृते: सभ्यतायाश्च संरक्षणम् इत्थं बहुविधानि दायित्वानि अपेक्षते । व्यक्तौ सामाजिकतायाः अभ्युदयाय शिक्षाया महत्त्वपूर्णं स्थानम् अवदानं च वर्तते । सांस्कृतिकतायां च मिथो घनिष्ठो सम्बन्धो वर्तते । पुरा हि मानवः सांस्कृतिकदृष्ट्या सक्षम आसीत् स एव सामाजिक इत्यभिमन्यते स्म । उभयविकासमापन्न एव समाजे समग्रान् अधिकारान् विशिष्टाः सुविधाश्च आदातुम् अधिकृत आसीत् । उपनयन संस्कारस्य माध्यमेन सांस्कृतिकदृष्टया सामाजिकदृष्टया च दीक्षितस्य मनुष्यस्य नूतनं जन्म जायते । अत उपनीतो द्विज इत्यभिधीयते ।[12] ' उपनयन संस्कारेणैव युवकः आर्यकन्यां विवोढुम् अर्हो भवति ।

पादटिप्पणी

1. वाचस्पत्यम् – बृहदभिधानम् ५ पृ .५१८८
2. न्यायकुसुमाञ्जलि : १/११
3. चरक सं १/२४
4. जैमिनि सूत्र, शबर भाष्य
5. अर्ववेद: ११.५.३
6. गोभिलग्रुह्यसूत्रम् २.१०.१
7. याज्ञवल्क्यस्मृतिः- १.१५
8. संस्कार प्रकाश: पृ .३४०
9. Susruta Samhita, Sharira Shana, 10, 57
10. याज्ञवल्क्यानुसारं १.१४
11. याज्ञवल्क्यस्मृति १.३९

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पुराणस्य पञ्चलक्षणविचारः

Prasenjit Malo
Ph. D. Scholar
Tilka Manjhi Bhagalpur University,
Bhagalpur, Bihar- 812007
Contact No. : 9800953250
E-mail - prasenjit.malo1983@gmail.com

लेखसारांशः –

पुराणस्य पञ्च लक्षणानि भवन्ति। पुराणेन सह पञ्चलक्षणानां सम्बन्धः प्राचीनो घनिष्ठश्चास्ति। पञ्चलक्षणम् एतादृशं प्राधान्यं भजते। अमरकोषेऽपि कामपि व्याख्यां विना शब्दोऽयं प्रयुक्तो दृश्यते। पुराणेषु सर्वत्र स्वीकृतपरम्परानुसारम् इमानि पञ्च लक्षणानि वर्णितानि सन्ति। 1. सर्गः, 2. प्रतिसर्गः, 3. वंशः, 4. मन्वन्तराणि, 5. वंशानुचरितं उत वंश्यानुचरितं चेति। सर्गविषये उच्यते सर्गो नाम सृष्टिसर्जनमेवं तेन साकं भिन्न-भिन्नपदार्थोत्पत्तिः। पुराणेषु सांख्यवेदान्तयोः प्रतिबिम्बः दृश्यते। प्राकृतसर्गे ब्रह्मसर्गः भूतसर्गः वैकारिकसर्गश्चेति त्रयः सर्गा आयान्ति। वैकृतसर्गे मुख्यसर्गः तिर्यक्सर्गः देवसर्गः मानुषसर्गः अनुग्रहसर्गश्चेति पञ्च सर्गाः आगच्छन्ति। प्रतिसर्गो नाम प्रलयः। विष्णुपुराणे प्रतिसर्गस्य स्थाने प्रतिसंचर इति शब्दप्रयोगः अस्ति। पुराणस्य पञ्चलक्षणेषु तृतीयः लक्षणभेदः वंश इति वर्तते। संसारे जगति वा प्रचलिता सृष्टि परम्परैव वंशो वर्तते इति विषये आलोचना अत्र वर्तते। मनुः, देवताः मनुपुत्राः, इन्द्रः, सप्तर्षयः, भगवदंशावतारश्च षट्त्रिंशिष्टतायुक्तं समयं मन्वन्तरं प्रचक्षते इति किञ्चित् चर्चितम्। सूर्य-चन्द्र-ऋषि-अग्नि-धर्मादीनां वंशेषु जातप्रख्यातभूपाम् ऋषीणां चरित्राणां यत्रालेखनमस्ति तत् वंशानुचरितं वंश्यानुचरितमिति उल्लिख्य वर्णनमत्र दृश्यते। अन्ते उपसंहारे अन्यत्रोक्तानां दशलक्षणानां सामान्येन परिचयः प्रस्तुतः।

भूमिका –

आस्तिकबुद्धिप्रसूता धर्मभावनया परिशोधिता विचारबुद्धिः अतिप्राकृतमलौकिकं च विवरणं पुराणेषु संग्राहयति। धर्मीयसाहित्यस्य इतिहासे पुराणानामतीव प्रभावः लक्षणीयो भवति। श्रुतिसम्मतो वैदिकधर्मः स्मृतिसम्मतः पौराणिकधर्मश्च प्राचीनभारतीयधर्मस्य द्विविधो धाराप्रवाहः। तदनुसारेण यथा वैदिकधर्मस्य तथा हि प्रधानतया वैष्णव-भागवत-पाशुपत-गाणपत्य-शाक्तधर्मचर्याणां यादृश इतिहासः पुराणेषु रक्षितः, अन्यत्र कुत्रापि न तादृशो लभ्यः। अत्र वेदानुगामि-सांख्य-वेदान्तादिदर्शनप्रस्थानानां तत्त्वानि यथोपस्थाप्यन्ते, तथैव वैदिकाचारबहिर्भुत-शाक्तागम-दर्शनतत्त्वान्यपि आलोच्यन्ते। पुनश्च तत्कालसुलभलोकधर्मस्यापि विशिष्टं रूपमत्रोपन्यस्यते। परिवर्तमानयुगपर्याये तत्कालप्रचलितधर्माणां दार्शनिकतत्त्वं नीतितत्त्वं समाजतत्त्वं च सर्वमेव पुराणसाहित्ये विस्तरेण वर्ण्यन्ते। पुराणेष्वेव उक्तं पुराणपञ्चलक्षणमत्र विस्तृतेन वर्ण्यते।

पुराणस्य पञ्चलक्षणानि –

पुराणस्य पञ्च लक्षणानि भवन्ति। पुराणेन सह पञ्चलक्षणानां सम्बन्धः प्राचीनो घनिष्ठश्चास्ति। पञ्चलक्षणदायकाः पुराणवर्णनकारकाः श्लोकाः अधोभागे सन्ति।

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ '[1]

पुराणविषयकं पद्यमिदं प्रायः सर्वपुराणेषु प्राप्यते।[2] पञ्चलक्षणम् एतादृशं प्राधान्यं भजते। अमरकोषेऽपि कामपि व्याख्यां विना शब्दोऽयं प्रयुक्तो दृश्यते। व्याख्यारहितपारिभाषिकशब्दस्य [3] प्रयोग एव तस्य सार्वभौम-लोकप्रियतायाः सूचको भवति।
पुराणेषु सर्वत्र स्वीकृतपरम्परानुसारम् इमानि पञ्च लक्षणानि वर्णनीयानि सन्ति।
1. सर्गः, 2. प्रतिसर्गः, 3. वंशः, 4. मन्वन्तराणि, 5. वंशानुचरितं वा वंश्यानुचरितं चेति।

सर्गः –

सर्गो नाम सृष्टिसर्जनमेवं तेन साकं भिन्न-भिन्नपदार्थोत्पत्तिः। सृष्टिसर्जनं मानवबुद्धौ अनेकजिज्ञासाः प्रश्नांश्चोत्पादयामास। ऋग्वेदस्य सृष्टिविद्याविषयकसूक्तानि यथा नासदीयसूक्तं, पुरुषसूक्तं, हिरण्यगर्भसूक्तञ्च इत्यादिषु वैदिक-ऋषिपरम्परायां सुरक्षित-विविधविचारसरणीः ऋषीणां समस्याश्च ज्ञातुं मनोह्लादकं सन्ति। पुराणसृष्टिविद्या सांख्यमतानुसारिणी अस्ति। तस्याशयोऽयमेव यत् यदा मूलप्रकृतिस्थगुणाः क्षुब्धाः भवन्ति तदा महत्तत्त्वोत्पत्तिर्जायते। महतः सात्त्विकराजसतामसाख्याः त्रयोऽहङ्काराः भवन्ति। तस्मात् पञ्च तन्मात्राः इन्द्रियाणि पञ्चभूतानाञ्च उत्पत्तिर्जायते। अयमुत्पत्तिक्रम एव सर्गः कथ्यते-

'अव्याकृतगुणक्षान्महतस्तरिवृतोऽहमः। भूतमात्रेणन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ '[4]

सांख्यदर्शनप्रभावः पुराणेषु विशेषरूपेण वर्तते। किन्तु पौराणिकसृष्टिविद्यायाः अप्येकं नूतनमहत्त्वं विशिष्टता, स्वतन्त्रता च सन्ति। पुराणकालिकसांख्यं केवलं निरीश्वरदर्शनं नापि तु सेश्वरदर्शनमस्ति। पुराणेषु सांख्यवेदान्तयोः प्रतिबिम्बः दृश्यते। प्रकृतिपुरुषावुभौ भिन्नतत्त्वान्वितौ न स्तः। किन्तु द्वावेतौ ब्रह्मप्रेरितौ स्वकार्यं कुरुतः। सांख्ये सृष्टिविकासः प्रधानपुरुषौ द्वावेतौ द्वयोस्तत्त्वयोः पारस्परिकं प्रभावसंयोगयोः फलस्वरूपौ स्तः। सांख्ये द्वावेतौ प्रकृतिपुरुषौ अनादी नित्यौ स्तः। किन्तु पुराणेषु द्वावपि विष्णोः रूपद्वयस्वरूपेण सम्मतौ स्तः। अर्थात् तयोरुत्पत्तिः सत्ताधारिता वर्तते।

पुराणानुसारं जगदिदमनादि अनन्तं चास्ति। अधुना तत् यादृशमस्ति तादृशं पूर्वमासीत्। ततः भविष्यत्काले अपि तादृशमेव भविष्यति।

'यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम्। सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतौ वैकृतस्तु यः ॥ '[5]

पुराणेषु सृष्टिः नवधा प्रदर्शिता। तत्र मुख्यत्वेन त्रयः प्रकाराः सन्ति। 1. प्राकृतसर्गः, 2. वैकृतसर्गः, 3. प्राकृत-वैकृतसर्गः। ब्रह्मणा बहु विचार्य सर्गनिर्माणं कृतमस्ति।

प्राकृतसर्गे ब्रह्मसर्गः भूतसर्गः वैकारिकसर्गश्चेति त्रयः सर्गा आयान्ति। वैकृतसर्गे मुख्यसर्गः तिर्यक्सर्गः देवसर्गः मानुषसर्गः अनुग्रहसर्गश्चेति पञ्च सर्गाः आगच्छन्ति। यदा प्राकृत-वैकृतसर्गे कौमारसर्गस्य समावेशो भवति –

'प्रकृताश्च त्रये पूर्वे सर्गास्तेऽबुद्धिपूर्वकाः। बुद्धिपूर्वं प्रवर्तन्ते मुख्याद्याः पञ्च वैकृताः ॥ '[6] इत्थं नवसर्गाः भवन्ति।

प्रतिसर्गः –

प्रतिसर्गो नाम प्रलयः। विष्णुपुराणे प्रतिसर्गस्य स्थाने प्रतिसंचर इति शब्दप्रयोगः दृश्यते –

'एष नैमित्तिको नाम मैत्रेय प्रतिसंचरः। निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥ '[7]

श्रीमद्भागवते संस्थाशब्दः प्रयुज्यते –

'नैमित्तकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः। संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य प्रजापतेः ॥ '[8]

तदधिकं प्रतिसर्ग इति शब्दपर्यायस्वरूपेण भिन्नभिन्नशब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा अनन्तरप्रलयः, आभूतसंप्लवः, उदाप्लुतः, निरधिः, उपसंहतिः, एकार्णव्यावस्था, तत्त्वप्रतिसंयमः, प्रतिसंसर्गः तथा संप्लवश्चेति।

प्रलयश्चतुर्विधः –

1. नैमित्तिकप्रलयः, 2. प्राकृतप्रलयः, 3. आत्यन्तिकप्रलयः, 4. नित्यप्रलयः।

श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धस्य चतुर्थाध्याये विषयोऽयं विशदतया सुन्दरतया च वर्णितोऽस्ति।

वंशः –

पुराणस्य पञ्चलक्षणेषु तृतीयः लक्षणभेदः वंश इति वर्तते। संसारे जगति वा प्रचलिता सृष्टिः परम्परैव वंशो वर्तते। भागवतब्रह्मणः उत्पन्नानां राज्ञां वंशो वंश इत्युच्यते। पुराणेषु सर्वारम्भे मनोः वर्णनं जायते। मनोः संततित्वात् सर्वे मनुष्याः मानवसंज्ञया परिचीयन्ते। मन्-विचारणा इति धातोः मनुशब्दः संजातः। मनुः विचारशीलप्राणिनां नाम । मानवानां प्रतिनिधिरस्ति। मानवशब्दः मानवः बुद्धिमान् जीवः इति सूचयति। मन्वन्तरे मनुशब्दः कालमानेन साकं संयुक्तो वर्तते। सूर्यवंशारम्भः वैष्णवमनोः भवति। मनुरादिराजा कथ्यते। मनूनां संख्या चतुर्दशास्ति। परन्तु वंशप्रतिष्ठापकस्य दृष्ट्या द्वौ मनू विशेषमहत्त्वम् आवहन्ति। स्वायम्भूवमनुः, वैवस्वतमनुश्च। स्वायम्भुवो मनुः ब्रह्मणः प्रथमः पुत्रः तथा पृथ्व्याः प्रथमः सम्राडासीत्। मनोर्भार्यायाः नाम शतरूपासीत्। शतरूपायाः मनोः उत्तानपादप्रियव्रतौ द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः। तिस्रः कन्याः आकूर्तिर्देवहूतिः प्रसूतिश्च। मनुना राज्यभारः प्रियव्रताय दत्तः। उत्तानपादस्य द्वे भार्ये आस्ताम्। सुनीतिः सुरुचिश्च। सुनीतेः पुत्रो ध्रुव आसीत्। यो हि पुराणप्रसिद्धो वर्तते। द्वितीय उत्तमश्चासीत्। द्वयोः शासनकालः बह्वल्प आसीत्। प्रियव्रतस्य द्वे भार्ये आस्ताम्। एका प्रजापतिविश्वकर्मणः पुत्री बर्हिष्मती द्वितीया अज्ञातनाम्नी आसीत्। श्रीमद्भागवतानुसारं प्रियव्रतस्य बर्हिष्मत्याः दश पुत्राः बभूवुः। तथैका कन्या अभवत्। प्रियव्रतः रात्रिन्दिवसं परिवर्तितुम् एकं ज्योतिर्मयं रथमारुह्य पृथ्व्याः सप्त परिक्रमाश्चकार। तस्य रथचक्रेण धरायां जम्बू-प्लक्ष-शाल्मलि-कुश-क्रौञ्च-शाक-पुष्कराख्याः सञ्जाताः। तदाधिपत्यं प्रियव्रतसप्तपुत्राधीनमासीत्। त्रयः पुत्राः नैष्ठिकब्रह्मचारिणः बभूवुः। प्रियव्रतस्य द्वितीयभार्यायाः त्रयः पुत्रा बभूवुः। उत्तम-रैवत-तामसनामकाः क्रमशः तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाः मनवः अभवन्।

पुराणेषु सूतेन सुरक्षितक्षत्रियवंशावल्याः ऋषिमुनिसुरक्षितऋषिवंशावल्याश्च संग्रहः दृश्यते।

मन्वन्तरम् –

मन्वन्तरम् इति शब्दः कालवाचिकोऽस्ति। शब्दार्थमिमं ज्ञातुं कालज्ञानमत्यन्तमावश्यकमस्ति। पुराणानुसारं मन्वन्तरशब्दः सृष्टेः विशिष्टांशस्य द्योतकोऽस्ति। पौराणिककालगणनायां मन्वन्तरसमयः अत्यन्तं सहायको भवति। अत्र मनुः, देवताः मनुपुत्राः, इन्द्रः, सप्तर्षयः, भगवदंशावतारश्च षट्त्रिंशिष्टतायुक्तं समयं मन्वन्तरं प्रचक्षते –

'मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः। ऋषयोऽशांवताराश्च हरेः षट्त्रिधमुच्यते ॥ '[9]

मन्वन्तरम् अस्य शब्दार्थः अयमेव यत् एकमनोः द्वितीयमनुपर्यन्तं समयः।

पौराणिककालानुसारं ब्रह्मणः एकरात्रिदिवसयोः समयः कल्प इति उच्यते। एकस्मिन् कल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति। मन्वन्तरम् शब्दार्थज्ञानाय कालस्वरूपं यत् परमात्मनः अंशोऽस्ति तज्ज्ञानमत्यावश्यकमस्ति। अत्यन्तन्यूनातिन्यूनः कालमानः अणुतः प्रारभ्यते –

'स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुताम्। सतोऽविशेषभुक् यस्तु स कालः परमो महान् ॥ '[10]

श्रीमद्भागवते मन्वन्तरकालनिर्माणाय परमाणुतः गणना कृतास्ति। कस्यापि पदार्थस्य लघुतमम् अविभाज्यांगं परमाणुरस्ति। अयं परमाणुः पदार्थे तिष्ठति। येन पदार्थेन सह कश्चित् कालोऽस्ति। अतः पदार्थकालयोरैक्यतया पुराणेषु कालगणना क्रियते। स्वयम्भूः अर्थात् स्वयमुत्पन्नब्रह्मणः गतकालसंख्या परार्धद्वयं मन्यते। त्रिपरार्धकालान्ते प्रलयो भवति। ब्रह्मण आयुष्यं शतवर्षात्मकं भवति। स तु परकाल उच्यते तदर्धः परार्धः इत्युच्यते। अस्य कालमानस्य मानवकालगणना दिव्यकालगणना चेति द्वौ आधारौ भवतः। अद्यावधि ब्रह्मणः एकपरार्धः व्यतीतः द्वितीयः परार्धः प्रचलति। अयमष्टमः कल्पोऽस्ति। व्यतीतसप्तमकल्पस्य नाम पद्म इति। अधुना श्रीश्वेतवाराहकल्पः चलति। अमरकोषे मन्वन्तरं एकसप्ततियुगानां भवतीति उल्लेखः अस्ति। अमरकोषे काष्ठायाः

समयः अष्टादश निमेषाः इत्युक्तः।

युगकल्पानुसारं सत्ययुगे मुख्यतया लोकानामनन्यपरायणता निःस्वार्थभावना प्रकृतिक्रोडे स्वयं पर्याप्तानन्देन मनोह्लादकं जीवनं भवति। त्रेतायुगप्रवेशे सति स्वार्थप्रवेशः जनानां निवासस्य प्रबलेच्छा एवं धर्मैकचरमहानिर्भवति। प्रकृतिस्थाने स्वयं स्वाधारेण जीवनजीवनायारम्भं करोति।

द्वापरयुगे लोभस्वार्थाभ्यां समं परमार्थवृत्तिर्भवति। धर्माधर्मौ समानौ भवतः। किन्तु कलियुगे धर्म-परार्थवृत्तिप्रकृतिपरायणतानाम् उत्तरोत्रं ह्रासो भवति। लोभछलदम्भकपटस्वार्थभावाः विस्तृताः भवन्ति। सत्ययुगे मानवस्य निःस्वार्थभावनां परिशील्य प्रकृतिस्तेषां सर्वेच्छाः पूरयति। रागद्वेषस्वार्थानां सदा निराकरणं भवति। त्रेतायुगे लोभप्रवेशेन सममेव मानसीसिद्धिः सम्पाद्यते।

प्रकृतिः स्वस्यान्तरं संकोचयति। निवासाय योजना क्रियते। स्वार्थवृत्तिः प्रबला भवति। प्रकृतेरौदार्यं सदा भवति। कृषेरारम्भो भवति। धर्माधर्मजातिवर्णभेदाः वर्धन्ते। त्रेतायुगे ध्यानमहत्त्वं यदासीत् तत् द्वापरे नष्टप्रायं भवति। पाषाणलौहयुगः द्वापरस्य चिह्नमस्ति। कलियुगे भौतिकसुखानि मानवानां लक्ष्याणि भवन्ति। प्रकृतिः सदा विमुखा भवति। स्वार्थः बलवान् भवति परमार्थः नामशेषो भवतीति सारः।

वंशानुचरितं वा वंश्यानुचरितम् –

सूर्य-चन्द्र-ऋषि-अग्नि-धर्मादीनां वंशेषु जातप्रख्यातभूपाम् ऋषीणां चरित्राणां यत्रालेखनमस्ति तत् वंशानुचरितं वंश्यानुचरितं वोच्यते। श्रीमद्भागवतानुसारं ब्रह्मणः समुत्पन्ननृपाणां वंशः 'वंशः' इति कथ्यते। एवं सा प्रख्यातवंशपरम्परा वंशानुचरितमिति उच्यते।

प्रख्यातपुरुषेषु चरित्रालेखनं पुत्रपरम्परातः अनुगामिनीपरम्पराधारितमस्ति। अत एव प्रायः पुराणवंशावलिषु भेदो दृश्यते।

पुराणवंशावलिषु पार्जिटरमतानुसारं भारतस्य प्राचीनमध्यकालीनेतिहासः अदृग्गोचरो वर्तते। डॉ. हझरादयः विद्वांसः इतिहासमिमं ज्ञातुं बहुप्रयासं साधितवन्तः। महाभारतयुद्धानन्तरं राजकीयपरिस्थितेः वर्णनम् अस्माभिः पुराणेष्वागतकलिवंशवर्णनं प्राप्यते। कौटिल्यः निजार्थशास्त्रे पुराणपञ्चलक्षणानि दत्तवान् – सृष्टि-प्रवृत्ति-संहार-धर्म-मोक्षाणां गणना कृतास्ति –

'सृष्टिप्रवृत्तिसंहारधर्ममोक्षप्रयोजनम् । ब्रह्मभिर्विविधैः प्रोक्तं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ '[11]

उपसंहारः –

एवं पुराणोक्तं पञ्चलक्षणं यथामति विवृतम्। क्वचित् पुराणस्य दश लक्षणान्यपि प्रदर्श्यन्ते। श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्याये पुराणानां दशलक्षणानि दर्शितानि –

'सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च। वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ '[12] इति।

सर्गः आद्योक्तविषयेण सह समतामावहति। ईश्वरस्यानुग्रहात् ब्रह्मा स्थूलजगतः सर्वपदार्थानामुत्पत्तिः करोति। सः विसर्गः उच्यते। मानवजीवनं परिचालनाय मानवः येषां वस्तूनाम् उपयोगं करोति सा वृत्तिरूच्यते। प्रत्येकयुगे पशु-पक्षि-मनुष्यदेवतादीनां स्वरूपे अवतारधारणं कृत्वा स्वलीलाः भगवान् करोति। तस्मात् तस्मै रक्षानामकसंज्ञा प्रदत्ता अस्ति।

मन्वन्तरविषये पूर्वमेव उक्तम्। वंशविषये वंशानुचरितविषये संस्थाविषये च अपि विस्तृतेण उल्लिखितम्। अस्य जगतः सर्गादेः अविद्याकर्मजनको हेतुः। मायामयवृत्तिषु साक्षिरूपेण यस्य प्रतीतिर्भवति तदधिष्ठानरूपं तत्त्वमेव अपाश्रयोऽस्तीति शम्।

पादटिप्पणी

1. मत्स्यपूराणम् 43/64
2. विष्णपुराणम् 3/6/24, अग्निपुराणम् 1/14, मत्स्यपुराणम् 43/64, मार्कण्डेयपुराणम् 134/13 आदयः
3. उपाध्यायः बलदेवः – पुराणविमर्शः, पृ - 125
4. भागवत्पुराणम् 12/7/11
5. तत्रैव 3/10/13
6. शिवपुराणम् 1/12/18
7. विष्णुपुराणम् 6/4/7
8. भागवत्पुराणम् 12/7/7
9. भागवत्पुराणम् 12/7/15
10. भागवत्पुराणम् 3/11/4
11. अर्थशास्त्रम् 1/5
12. भागवत्पुराणम् 12/7/9

सहायकग्रन्थसूची –

- अग्निपुराणम्, रामप्रताप त्रिपाठी, हिन्दी साहित्य सम्मेलन मार्ग, इलाहबाद
- श्रीमद्भगवद्गीता, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
- कुर्ममहापुराणम्, गिरीजाशंकर शास्त्री, सस्तु साहित्यवर्धक कार्यालय, अमदावाद
- गरुड पुराण, रामतेज पाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
- नारद पुराण, गिरीजाशङ्कर शास्त्री, सस्तु साहित्यवर्धक कार्यालय, अमदावाद
- पद्म पुराण, चारुदेव शास्त्री, नाग पब्लीशर्स, दिल्ली, 1984
- ब्रह्मपुराण, गिरीजाशङ्कर शास्त्री, सस्तु साहित्यवर्धक कार्यालय, अमदावाद
- भागवत पुराण, गीता प्रेस, गोरखपुर, मूल संहिता, 1985
- पुराणविमर्शः, उपाध्याय बलदेव

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

फलव्यापारयोर्धातुः - एका समीक्षा

Dr. Kamal Prasad Gautam
Assistant Professor
Arya Vidyapeeth College (Autonomous)
Guwahati-16, Assam
Contact No. 8133813967
E-mail : kamalprasadgautam57@gmail.com

सारांशः

''सर्वं नाम धातुजमाह' नाम खल्वपि धातुजमेवाहु:'इति निरुक्तवचनात, **''धातुजं नाम''** इति भाष्यप्रामाण्यात, शब्दानां मूलत्वं धातावेव स्वीक्रियते। तत्र वैयाकरणनिकाये धातोरर्थविषये प्राचीननव्येतिभेदेन मतद्वयं प्रस्फुटितो वर्तते । तत्र **'फलव्यापरयोति'** वैयाकरणभूषणसारस्ठप्रथमायां कारिकायां द्विवचनेन फलनिरुपिता व्यापारनिरुपिता च धातोः पृथक् शक्तिरिति स्वीकुर्वन्ति, उत वा ' एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन पृथगुपस्थितिप्रयोजिका खण्डशः एकैव शक्तिरिति प्राचीनाः । अत एव फलस्य ' स्तोकं पचति' इत्यत्र स्तोकरुपकर्मणा सह अभेदेन अन्वयः, 'देवदत्तः ग्रामं गच्छति' इत्यस्मिन् ग्रमादिना कर्मणा सह भेदसंबन्धेन अन्वयः सम्भवो भवति । तेषां मते फलविशिष्टव्यापारे यदि शक्तिः स्वीक्रियते तर्हि स्तोकं पचतीत्यत्र स्तोकरूपेण फलेन साकं पदार्थैकदेशत्वात् ' **पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन**' इति न्यायविरोधात् कर्मणः स्तोके अनन्वयापत्तिः स्यादिति प्राचीनाः ।

नागोजिभट्टास्तु फलविशिष्टव्यापारे व्यापारविशिष्टफले च धातूनां शक्तिः, फलव्यापारे च पृथक् शक्तिस्वीकारे व्यापारोद्देश्यक-फलविधेयकस्य फलोद्देश्यकव्यापारविधेयकस्य च बोधस्यापत्तिः, उद्देश्यविधेयभावेनान्वयप्रयोजिकायाः पृथगुपस्थितेः सत्त्वात्। विशिष्टवाचकत्वमते तु न दोषः पृथगुपस्थितेरसत्त्वादिति नव्याः ।

विश्लेषणम्

''सर्वं नाम धातुजमाह१' नाम खल्वपि धातुजमेवाहु:२'इति निरुक्तवचनात, ''**धातुजं नाम''३** इति भाष्यप्रामाण्यात, शब्दानां मूलत्वं धातावेव स्वीक्रियते। तस्य धातोरर्थस्य निरुपयितुं उपक्रमते।

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ ४ इति

अयं भावः फलव्यापारयोरित्यत्र वाचकत्वं सप्तम्यर्थः, फलस्य निरुपितत्वसम्बन्धेन विभक्त्यर्थेऽन्वयः। वाचकत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धेन धातावनन्वयः। एवञ्च फलनिरुपितवाचकतावान् धातुरिति फलितम्। एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन फलनिरुपिता व्यापारनिरुपिता च धातोः पृथवृâशक्तिः, अर्थात् फलानुवृâलो व्यापार एव धात्वर्थः। अत एव फले स्तोकादिरूपकर्मणोऽभेदेन ग्रामादिकर्मणश्च भेदेनान्वयः। फलविशिष्टाव्यापारे शक्तौ तु 'नित्यो घटः' इत्याद्यापत्तिवारणाय स्वीकृतेन '**पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशेन'५** इति न्यायेन स्तोकादिकर्मणोऽन्वयाभावेन स्तोवंâ पचतीत्यादिप्रयोगाणां गतिश्चिन्तनीया स्यात्, तन्न्यायस्य प्रायिकत्वस्वीकारस्त्वगतिकगतिः, तस्मात् फलविशिष्टव्यापारे शक्तिर्मनसोऽपि न कल्पनीयेति प्राचीनाः।

नागोजिभट्टास्तु फलविशिष्टव्यापारे व्यापारविशिष्टफले च धातूनां शक्तिः, फलव्यापारे च पृथक् शक्तिस्वीकारे व्यापारोद्देश्यकफलविधेयकस्य फलोद्देश्यकव्यापार- विधेयकस्य च बोधस्यापत्तिः, उद्देश्यविधेयभावेनान्वयप्रयोजिकायाः पृथगुपस्थितेः सत्त्वात्। विशिष्टवाचकत्वमते तु न दोषः पृथगुपस्थितेरसत्त्वात्। किञ्चैकपदे व्युत्पत्तिद्वय- कल्पनेऽतिगौरवम्। तथाहि फलविशेषणव्यापारबोधे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातु- जन्योपस्थितिः कारणम्, व्यापारविशेषणकफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृत-

धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावद्वयकल्पनम्। धातोरर्थद्वये शक्तिद्वयकल्पनं धातोर्बोधजनकत्वसम्बन्ध द्वयकल्पनञ्चातिगौरवमावहति। तस्मात् फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले धातूनां शक्तिः, कर्तृकर्मार्थ-कतक्तप्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामक इति नागेशीयः पन्थाः।

यद्यपि फलावच्छिन्नव्यापारत्वस्य व्यापारावच्छिननफलत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनप्रयुक्तंगौरवमेतेषां मते स्फुटं प्रतिभाति, तथापि भिन्नशक्तिवादिनां फलविशेषणकव्यापारविशेषणकावान्तरवाक्यार्थबोधे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्य-समूहालम्बनात्मकोपस्थितिः कारणम्, व्यापारविशेषणफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्यसमूहालम्बनात्मकोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावद्वयकल्पनेऽतिगौरवम्। विशिष्टशक्तिवादिनां तु तत्तत्समभिव्याहारवशादवान्तरवाक्यार्थबोधस्थानीया विशिष्टोप-स्थितिरेवेति न तेषामुक्तकार्यकारणभावद्वयम्।

वस्तुतस्तु प्राचीनमतं रमणीयं कुतो ह्युद्देश्यविधेयभावेनान्वयनियामकव्युत्पत्तौ धातुभिन्नत्वस्य विशेषणदानेनादोषात्। फलव्यापारयोरिति कारिकायां फलत्वेन यदुद्दिश्य धात्वर्थक्रियायाः प्रवृत्तिः, तत्फलं यथा स्वर्गमुद्दिश्य यागो विधीयत इति पाकफलस्य भोजनस्य कर्तृगामित्वे आत्मनेपदम्। यदि महता पूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वचुल्युपरि धारणत्वादिप्रयासेन वराकेन वैतनिकेन सूपकारेण भोजनं निर्मितम्, तच्च केनापि **'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'६** इति सूत्रे भाष्ये- 'साधीयो यत्र क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं लभन्ते। याज्ञिकाः पुनरन्तरेणापि यजिं लभन्ते भृतकाश्च पाकादिकम्' इति हरिणाप्युक्तम्।

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम् ॥ ७ इति।

फलव्यापारयोरत्र व्यापारपदेन साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया गृह्यते। साध्यत्वेन इत्यत्र **''प्रकृत्यादिभ्य८ उपसंख्यानम्''** इति तृतीया, तदर्थश्च प्रकारीत्वम्, निरुपितत्वसम्बन्धेन प्रकारितायां, तस्याश्च स्वरूपसम्बन्धेन प्रतीतिरूपाऽभिधानपदार्थेन्नवयः, अभिधीयमानेत्यत्र कर्मप्रत्ययार्थो विशेष्यता, तथा च साध्यत्वनिरुपितप्रकारितावत् प्रतीतिविशेष्यत्वं क्रियात्वम् फलितम्। क्रियात्वञ्च गुणानाश्रयत्वे सति विभागासमवायिकारणत्वम्। उक्तञ्च वाक्यपदीये-

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ ९ इति।

अर्थादाश्रितम्•अधिश्रयणाद्यवयवानां क्रमरूपं पौर्वापर्यं यया सा आश्रितक्रमरूपा। क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या या सा क्रिया इत्यन्वर्थसंज्ञा। यत्र चारस्त्यादौ पौर्वापर्यभावः तत्राप्यारोपेण रूढ्या वा क्रियात्वं वोध्यम्। न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, पचति, पाकः, करोति, कृतिः इत्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनात् क्रियायामपि द्वैविध्यं दृग्गोचरतां याति। तत्र क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वं तद्रूपत्वमसत्त्वभूतत्वम्। असत्वभूतत्वं च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वम्, एतदेवादाय **'असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्गदैरभिधीयते'१०** इति वाक्यपदीये निरूपितम्। अत्रत्यतिङ्गदैः इत्यस्यार्थः तिङ्गकृतिभिः यद्वा भावतिङन्तपदैरित्यर्थः।

अयञ्च व्यापारः पूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादि तत्तदुरूपेण वाच्यः। कुत इति चेत्, पचतीत्यादौ तथैव बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। तत्राधिश्रयणमात्रस्य धातुना विवक्षितत्वे ''स्थाली पचति'' इति, अधः सन्तापनस्य तत्वे ''काष्ठानि पचन्ति'' इति, धातुना तदविवक्षायाम् ''स्थाल्यां पचाति'' काष्ठैः पचति'' इति पूत्कारादेरेकस्याऽपि पूर्वापरीभूतावयवत्वेनैव क्रियात्वम्, तदुक्तंâ वाक्यपदीयकारेण-

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः।११ स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥

नानार्थतापत्तिरूपा विभीषिकाऽपि तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकत्वेनास्तं जगाम। तथा हि वाक्यपदीये-

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्धया प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ १२ इति।

क्रमजन्मनामक्रमेण•पौर्वापर्येणोत्पत्तिमतां पूत्कारादिव्यापाराणां समूहो बुद्धया•सञ्नात्मैकत्ववुद्धाप्रकल्पितोऽभेदो यत्र समूहे स बुद्धिप्रकल्पितसमूह एव क्रिया इत्यर्थः।

'आश्रये तु तिङः स्मृतः' अत्राश्रयमात्रं तिङर्थः। कुतो हि फलव्यापारयोर्धातु- लभ्यत्वात्। तथाहि तिङर्थाः कर्तृकर्मसंख्याकालाः, तत्र कर्ता व्यापारे कर्मफले विशेषणम्। संख्या तु कर्तृप्रत्यये कर्तृरि कर्मप्रत्यये कर्मणि, कुतः समान- प्रत्ययोपात्तत्वात्। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। एवञ्च तिङर्थौ विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्।

तत्र प्राभाकराः-फलमेव धात्वर्थः-पचि-गमि-त्यजि-प्रभृतीनां विक्लिति- संयोगविभागादिरूपफलमेवार्थ इति स्वीकुर्वन्ति, पुरुषप्रवृत्तिरूपा। आर्थीभावना आख्यातार्थः, आख्यातार्थवर्तमानत्वादिकन्तु भावनायामन्वेति, समानपदोपस्थितत्वात्। तेन भावनाविरामे न पचतीत्यादिप्रयोगः।

कारकाणां भावनान्वये प्रमाणे भट्टोजिदीक्षितस्येयं कारिका-

सम्बोधनानां कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः । धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ्13 ॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः, त्वं बूहि देवदत्त! इत्यादौ निघातानुरोधात् **'समानवाक्ये निघातयुस्मदस्मदादेशाः'**14 इत्यनेन समानवाक्य एव तन्नियमात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये-

सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ 15 इति ।

तस्माद् धातोः फलं व्यापारश्चेत्यर्थद्वयं सर्वैः स्वीकरणीयम्।

मण्डनमिश्रास्तु- 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति16 न्यायात् **तदागमे हि दृश्यते इति न्यायाच्च**17 आख्यातप्रयोगे व्यापारस्य स्फुटदर्शनाद् धातोः फलव्यापारयोर्वाच्यत्वेऽपि व्यापार आख्यातार्थ इति निगदन्ति। किन्तु सिद्धान्तोऽयं निर्मूल एव, कुतो धातोर्यदि फलमात्रमर्थः स्वीक्रियेत, तदा 'ग्रामो गमनवान्' इति प्रयोगापत्तिः स्यात्। फलव्यापारयोः पृथग्धात्वर्थमतेऽपि केवलं फलार्थत्वमादाय तदापत्तिस्तु न शक्या, अन्तरङ्गत्वात् फलस्य व्यापारे एव प्रांगन्वयात्।

तत्र **प्राभाकराः-**फलमेव धात्वर्थः-पचि-गमि-त्यजि-प्रभृतीनां विक्लिति- संयोगविभागादिरूपफलमेवार्थ इति स्वीकुर्वन्ति, पुरुषप्रवृत्तिरूपा। आर्थीभावना आख्यातार्थः, आख्यातार्थवर्तमानत्वादिकन्तु भावनायामन्वेति, समानपदोपस्थितत्वात्। तेन भावनाविरामे न पचतीत्यादिप्रयोगः।

निष्कर्षः

अनेन अध्ययनेन इदमेव लब्धम् यत् प्राचीननव्ययोर्मध्ये प्राचीनमतं रमणीयं कुतो ह्युद्देश्यविधेयभावेनान्वयनियामकव्युत्पत्तौ धातुभिन्नत्वस्य विशेषणदानेनादोषात्। फलव्यापारयोरिति कारिकायां फलत्वेन यदुद्दिश्य धात्वर्थक्रियायाः प्रवृत्तिः, तत्फलं यथा स्वर्गमुद्दिश्य यागो विधीयत इति पाकफलस्य भोजनस्य कर्तृगामित्वे आत्मनेपदम्। यदि महता फुत्कारत्वाधःसन्तापनत्वचुल्युपरि धारणत्वादिप्रयासेन वराकेन वैतनिकेन सूपकारेण भोजनं निर्मितम्, तच्च केनापि **'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'** इति सूत्रे भाष्ये- 'साधीयो यत्र क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं लभन्ते।

याज्ञिकाः पुनरन्तरेणापि यजिं लभन्ते भृतकाश्च पाकादिकम्' इत्यलम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, प्रभाटीका, पृ० ११

२. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, प्रभाटीका, पृ० ११

३. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, प्रभाटीका, पृ० ११

४. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, पृ० ११

५. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, प्रभाटीका, पृ० ११

६. अष्टाध्यायी- १/३/७२

७. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, दर्पणटीका, पृ० १३

८. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरण।

९. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, पृ० १६

१०. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, पृ० १८

११. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, प्रभाटीका, पृ० १९

१२. वैयाकरणभूषणसार, धात्वर्थप्रकरण, पृ० २१

13. वैयाकरणभूषणसारस्थधात्वर्थप्रकरणम्

14. वैयाकरणभूषणसारस्थधात्वर्थप्रकरणम्

15. वैयाकरणभूषणसारस्थधात्वर्थप्रकरणम्

16. वैयाकरणभूषणसारस्थधात्वर्थप्रकरणम्

17. वैयाकरणभूषणसारस्थधात्वर्थप्रकरणम्

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

सर्वनामसंज्ञाविधाने निषेधसूत्राणि- एका समीक्षा

Negation in Pronouns According to Panini

Sajal Mondal
Ph.D. Scholar
Department of Sanskrit
Patliputra University, Patna, Bihar- 800020
Phone – 9641751513
Email – mondalsajal89@gmail.com

सर्वासु भाषासु सर्वनामशब्दाः दृश्यन्त एव। सर्वभाषाजननीस्वरूपायां संस्कृतभाषायामपि सर्वनामशब्दाः प्रयुज्यन्त एव। सर्वशास्त्रनिष्णात्रा वैयाकरणशिरोमणिपाणिनिना लघुरूपेण व्याकरणशास्त्रप्रतिपादनायाष्टाध्यायी प्रणीता। तत्र च लघुरूपेण वर्णप्रतिपादनाय तथा शब्दप्रतिपादनाय कानिचन संज्ञासूत्राण्यपि प्राणीतानि। तेषु संज्ञासूत्रेषु सर्वनामशब्दप्रतिपादिनाय कानिचन सूत्राणि दृश्यन्ते। एवञ्चातिप्रसक्तिवारणाय कानिचन निषेधसूत्राणि दरीदृश्यन्ते। पाणिनिप्रणीतायामष्टाध्याय्यां प्रायः सर्वनामसंज्ञाविषयकानि दश सूत्राणि विलसन्ति। तेषु कानिचन निषेधसूत्राण्यपि वर्तन्ते। तानि स्वीकृत्यैवायं निबन्धः।

व्याकरणशास्त्रे सर्वनामसंज्ञाविधायकमन्यतममुख्यसूत्रं वर्तते **सर्वादीनि सर्वनामानि।** अनेन सूत्रेण सर्वादिगणपठितशब्दानां सर्वनामसंज्ञा विधीयते। सर्वादिगणे प्रायः चतुर्विंशतिः शब्दाः तथा प्रत्ययद्वयम् एवञ्च गणसूत्राणि त्रीणि विराजन्ते। यथा च— सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर(प्रत्ययः), डतम(अयमपि प्रत्ययः), अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत, त्व, नेम, सम, सिम, त्यद्, तद्, यद् एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद् अस्मद्, भवतुँ, किम् इति। एवं गणसूत्राणि त्रीणि यथा—

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं बहिर्योगो-पंव्यानयोः।

समुदायस्य संख्यां बोधयितुं सर्वशब्दस्य प्रयोगः एकवचने द्विवचने च भवति। एवं वस्तुनः संख्यां बोधयितुं सर्वशब्दस्य प्रयोगो बहुवचने भवति। सम्पूर्णे सकले अर्थे विश्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा भवति। युगलार्थे उभशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा। एकवचने तथा बहुवचने सामान्यरूपेण उभयशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। द्वौ अवयवौ अस्येत्यर्थे एकवचने द्वौ राशी समुदायस्य अवयवौ इत्यस्मिन् अर्थे बहुवचने अस्य प्रयोगः। डतरडतमौ प्रत्ययौ वर्तेते। **किंयत्तदो निर्धारणए द्वयोरेकस्य डतरच्, वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्, एकाच्च प्राचाम्** इति सूत्रैः डतरडतमौ प्रत्ययौ विधीयेते। प्रायः एतयोः प्रत्यययोः प्रयोगेण अष्टौ शब्दाः निष्पद्यन्ते। यथा- कतर, कतम, यतर, यतम, ततर, ततम, एकतर, एकतम। यद्यपि सर्वादिगणे डतरडतमौ पठितौ तथापि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः इति भाष्यकारवचनादेतेषां सर्वेषां प्रत्ययान्तामेव सर्वनामसंज्ञा भवति।

परः इत्यस्मिन् अर्थे अन्यशब्दस्य, **द्वयोः एकः** इत्यस्मिन्नर्थे अन्यतरशब्दस्य, **अनेकेषु एकः** इत्यर्थे अन्यतमशब्दस्य, भिन्नार्थे इतरशब्दस्य, त्वत् इत्यस्य त्वशब्दस्य च, अर्धम् इत्यर्थे नेमशब्दस्य सर्वमित्यर्थे समशब्दस्य, सिमशब्दस्य, प्रश्नवाचकत्वे किम्-शब्दस्य, अनिश्चयवाचकत्वे यद्-शब्दस्य, वस्तूनां परोक्षत्वप्रतिपादकतायां त्वद्-शब्दस्य तथा तद्-शब्दस्य परोक्षत्वे तु अदस्-शब्दस्य इदम्-शब्दस्य अत्यन्तसामीप्ये तु एतत्-शब्दस्य सर्वनामसंज्ञा भवति। अत्यन्तप्रसिद्धेयं कारिका—

इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्॥

एवञ्च एकशब्दस्य अनेके अर्थाः सन्ति। यथा अन्यः, प्रधानम्, प्रथमः, केवलम् इत्यादयः। तथा चामरकोशे दृश्यते—

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायाश्च प्रयुज्यते॥

एतेषु अर्थेषु एकशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा प्रकृतसूत्रेण क्रियते। एवं संख्यावाचकद्विशब्दस्य, युष्मद्-शब्दस्य, अस्मद्-शब्दस्य, भवत्-शब्दस्य च सर्वनामसंज्ञा प्रकृतसूत्रेण विधीयते।

गणसूत्राणि—

१. पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्— अनेन पूर्वशब्दस्य, परशब्दस्य, अवरशब्दस्य, दक्षिणशब्दस्य, उत्तरशब्दस्य, अपरशब्दस्य अधरशब्दस्य च सर्वनामसंज्ञा विधीयते व्यवस्थायां संज्ञाभिन्नेऽर्थे च प्रयोगे। अत्र व्यवस्था नाम काशिकादिग्रन्थे प्रतिपादिता स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः इति। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमविषये स्पष्टज्ञानं नासादितः सम्यग्भवति तथा च तत्र प्रतिपादितम्— अवधिर्मर्यादा, तस्य नियमोऽवश्यम्भावः, अवधिभावादभ्रंशः। किंविशिष्टोऽवधिनियमः? स्वाभिधेयापेक्षः ह्यर्थानां पूर्वादिशब्दाभिधयानां यत् पूर्वादित्वम्, तन्नियोगतः कञ्चनावधिमपेक्ष्य सम्पद्यते, न त्ववधिनिरपेक्षम्, यथा- पूर्वदेशस्य यत् पूर्वत्वम्, तत्परं देशमपेक्ष्य भवति, परस्यापि यत् परत्वम् तत्पूर्वदेशम्, तस्मात् पूर्वादिशब्दवाच्यापेक्षेणावश्यं केनचिदवधिना भाव्यम्। तत्र तस्यैवावधेः यः पूर्वादिशब्दार्थ.....इति[1]। अतः पूर्वादिशब्दाः यदा अवधिं प्रदर्शयन्ति तदैव तेषां सर्वनामतेति।

२.स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्— स्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा भवति ज्ञातिभिन्नार्थे तथा धनभिन्नार्थे। वस्तुतः स्वशब्दस्यार्थचतुष्टयं प्रसिद्धं वर्तते आत्मा, आत्मीयः, ज्ञातिः, धनम्। एतेषु आत्मार्थे तथा आत्मीयार्थे विद्यमानस्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा भवति।

३.अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः— अन्तरशब्दस्य बहिः तथा उपसंव्यानम् इत्यनयोः अर्थयोः सर्वनामसंज्ञा भवति। अत्र अन्तरशब्दस्य अन्तर्वस्त्रम् इत्यर्थे। यथा— रामः नगरात् अन्तरः निवसति। रामः अन्तरं धारयतीति। सर्वादिगणे अन्यदेकं वार्तिकं दृश्यते। यथा—

संज्ञोपसर्जनीभूताः न सर्वादयः— सर्वादिगणस्थशब्दानां यदा संज्ञारूपेण अथवा उपसर्जनरूपेण अर्थात् अप्रधानरूपेण प्रयोगो भवति तदा तेषा सर्वनामसंज्ञा न भवतीति। उत्तरशब्दस्य मत्स्यराजस्य पुत्ररूपेण व्यवहारस्तदा न तस्य सर्वनामता। एवं पूर्वा च उत्तरा च अनयोरमध्ये विद्यमानः अन्तरालः इत्यत्र अन्यपदार्थस्य प्राधान्यात् पूर्वोत्तरशब्दयोः न सर्वनामता।

वस्तुतोऽनेन सर्वादिगणस्थवार्तिकेन सर्वादिगणपठितशब्दानां सर्वनामसंज्ञायाः निषेधो भवति। अत इदं सर्वनामसंज्ञानिषेधं वार्तिकम्।

1.विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ— सर्वनामसंज्ञानिषेधसूत्रेषु अष्टाध्याय्यामन्यतमं प्रथमं सूत्रं वर्तते विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ इति। वस्तुतः यत्र विकल्पेन सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्र द्विधा गतिर्भवति। यथा विधिमुखेन प्रवृत्तिः निषेधमुखेन प्रवृत्तिः। अनेन सूत्रेण दिग्वाचकशब्दानां बहुव्रीहिसमासे सति सर्वादिगणस्थशब्दानां विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा विधीयते। अर्थात् विधिमुखेन यदा सूत्रस्य प्रवृत्तिर्यदा भवति तदा सर्वनामसंज्ञा विधीयते इत्यर्थः। यदा निषेधमुखेन सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति तदा विकल्पेन निषिध्यते इत्यर्थः। वस्तुतः दिङ्नामान्यन्तराले इति सूत्रेण विधीयमानो बहुव्रीहिसमासः दिक्समासः इत्युच्यते। एवञ्च दक्षिणपूर्वा, उत्तरपूर्वा, दक्षिणपश्चिमा, उत्तरपश्चिमा इति चत्वारि रूपाणि निष्पद्यन्ते।

अत्र धातव्यम्— दक्षिणपश्चिमा उत्तरपश्चिमा इत्यादिस्थलेषु पश्चिमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ इति सूत्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्ति। परन्तु यत्र बहुव्रीहिसमासेन उत्तरपूर्वा इति शब्दो निष्पद्यते तत्र अस्य सूत्रस्य प्रयोजनं वर्तते एव।

2. न बहुव्रीहौ— सर्वनामसंज्ञानिषेधकसूत्रेषु द्वितीयसूत्रं वर्तते न वहुव्रीहौ। अनेन सूत्रेण सर्वादिगणस्थशब्दानां बहुव्रीहिसमासे सर्वनामसंज्ञायाः निषेधः कृतः। यथा प्रियं विश्वं यस्य स प्रियविश्वः। अत्र विश्वशब्दस्य समासविधानात्पूर्वं तथा अनन्तरमपि सर्वनामसंज्ञा न भवति।

---

1. काशिका, तृरीयभागः

अत्र वस्तुतः अकच्प्रत्ययस्य निषेध एव सर्वनामसंज्ञानिषेधस्य अन्यतमं प्रधानं प्रयोजनम्। वस्तुतः सर्वमानसंज्ञात्वात् सर्वत्र बहुव्रीहिसमासे अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः इति सूत्रेण अकच्प्रत्ययस्य प्राप्तिर्भवति। तद्वावरणायैव अस्य सूत्रस्य आरम्भः। परन्तु भाष्यकारेण सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्। तथा हि प्रियविश्वः द्व्यन्यः इत्येतेषु उदाहरणेषु बहुव्रीहिसमासे अन्यपदार्थस्य प्राधान्यात् उभयोः पदयोः अप्राधान्यत्वात् संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः इति वार्तिकेनैवास्य सिद्धत्वात् सूत्रमिदं न कर्तव्यमिति भाष्यकारस्य मतम्।

3. तृतीयासमासे— सर्वनामसंज्ञानिषेधकमन्यतमं सूत्रं भवति तृतीयासमासे इति। अनेन सूत्रेण यत्र तृतीयासमासो भवति तत्र विद्यानानां सर्वादिगणस्थशब्दानां सर्वनामसंज्ञायाः निषेधः क्रियते।

वस्तुतः पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णौः इति सूत्रेण सर्वादिगणपठितपूर्वादिशब्दानां तृतीयासमासः क्रियते। यथा मासेन पूर्वः मासपूर्वः। अत्र च प्रकृतसूत्रेण पूर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते।

अत्र काचन शङ्का समुत्पद्यते यत् विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ इति सूत्रात् समासे इत्यनुवृत्तौ पुनः समासग्रहणस्य किम्प्रयोजनमिति। अस्य समाधानाय काशिकादिग्रन्थे दृश्यते— तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्। अर्थात् यत्र तृतीयासमासं विहाय केवलं वाक्यप्रयोगो भवति तत्रापि सर्वनामसंज्ञानिषेधो यथा स्यात्तदर्थमत्र समासग्रहणम्। तेन मासपूर्वाय इत्यस्य विग्रहवाक्यप्रयोगदशायामपि मासेन पूर्वाय इत्येव वक्तव्यम्, न तु मासेन पूर्वस्मै।

4. द्वन्द्वे च— सर्वनामसंज्ञानिषेधकमन्यतमं सूत्रं वर्तते द्वन्द्वे च। द्वन्द्वे सर्वादिगणस्थशब्दानां सर्वनामसंज्ञा न भवति। वस्तुतः द्वन्द्वावयवभूतानां सर्वादिशब्दानां प्रकृतसूत्रेण सर्वनामसंज्ञा न भवतीति सूत्रार्थः। यथा—पूर्वश्च परश्च इति द्वन्द्वसमासे पूर्वपरौ। एतयोः यद्यपि सर्वनामसंज्ञा सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सम्भवति तथापि प्रकृतसूत्रेण तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अतः षष्ठीबहुवचने पूर्वपराणाम् इति रूपं भवति, न तु पूर्वपरेषामिति।

वस्तुतः सर्वादिगणस्थशब्दानां तदन्तविधिनापि सर्वनामसंज्ञा भवति। साक्षादस्य सूत्रे कथनं वर्तते। किन्तु ज्ञापकेन तदन्तविधिना सर्वनामसंज्ञा सिध्यति। एवञ्च प्रकृतसूत्रमेवास्य ज्ञापकं वर्तते। तथा हि पूर्वपरादिसमुदायस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् तेषां सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञैव न भवति। अतः द्वन्द्वे च इति सूत्रविधानं व्यर्थम्, व्यर्थीभूय ज्ञापयति तदन्तिविधिनापि सर्वनामसंज्ञा भवतीति। तेन पूर्वपरौ इत्यत्र सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां तन्निषेधः युज्यते।

वस्तुतः द्वन्द्वसमासावयबभूतानां सर्वादिगणस्थशब्दानां प्रकृतसूत्रेण सर्वनामसंज्ञा न निषिध्यते अपितु तदन्तिविधिरेव निषिध्यते। तेन च समस्तपदस्यैव सर्वनामसंज्ञानिषेधः।

5.विभाषा जसि— सर्वनामसंज्ञानिषेधकमन्यतमं सूत्रं भवति विभाषा जसि। अनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासघटकसर्वादिगणपठितशब्दानां जस्प्रत्यये विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा विधीयते। अत्रापि पूर्ववद्विधीमुखेन तथा निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। यत्र निषेधमुखेन प्रवृत्तिर्भवति। तत्र विकल्पेन जस्प्रत्यये परे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति बोध्यम्। यथा— पूर्वपराः, पूर्वपरे। वर्णाश्रमतराः, वर्णाश्रमतरे।

6.प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च— सर्वनामसंज्ञानिषेधकं पाणिनीयमन्यतमं सूत्रं वर्तते प्रथमचरमतयाल्पार्थकतिपयनेमाश्च। प्रकृतसूत्रेण प्रथम, चरम, अल्प, अर्ध, कतिपय, नेम, इत्येषां शब्दानां तथा तयप्प्रत्ययान्तशब्दानां जसि परे विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा विधीयते। यथा जस्प्रत्यये रूपम् नेमाः, नेमे एवं तयप्प्रत्ययान्तस्योदाहरणं द्वितीया, द्वितीये। पञ्चतयाः, पञ्चतये इत्यादीनि। अस्मिन् सूत्रे वार्त्तिकमेकं दरीदृश्यते यथा विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानम् इति द्वेस्तीयः इति सूत्रेण त्रेः सम्प्रसारणं च इति च सूत्रेण तीयप्रत्ययो विधीयते। तीयप्रत्ययान्तशब्दानां सर्वादिगणे पाठो नास्तीत्यतः सर्वनामसंज्ञा नास्ति। अतः प्रकृतवार्तिकेन तीयप्रत्ययान्तशब्दानां ङित्प्रत्यये परे विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा विधीयते। अप्राप्तविभाषेयम्। यथा द्वितीयस्मै, द्वितीयाय। तृतीयस्मै, तृतीयाय।

7.पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्— सर्वनामसंज्ञानिषेधकमन्यतमं सूत्रं वर्तते पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायामिति। अनेन सूत्रेण पूर्वादिशब्दानां संज्ञाभिन्ने तथा व्यवस्थायाम् अर्थात् स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमे जस्प्रत्यये परे सर्वनामसंज्ञा विधीयते। यथा — काशी पूर्वा इत्यादयः। एवञ्च उत्तराः कुरवः इत्यत्र उत्तरशब्दस्य कुरूणां देशसंज्ञकत्वात् सर्वनामसंज्ञा न भवति। एवं स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः इति सूत्राभ्यां जस्प्रत्यये सर्वनामसंज्ञायायाः निषेधः क्रियते।

वस्तुतः पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरधराणि व्यवस्थ्यायामसंज्ञायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः इति सूत्राणि सर्वादिगणे पठितानि एवं पाणिनिना पृथक् पृथक् सूत्ररूपेणापि पठितानि। पृथक् पठितसूत्रैः जस्प्रत्यये परे विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायाः निषिध्यमानत्वाद्रूपद्वयं सम्भवति यथा— पूर्वे, पूर्वाः, अन्तरे, अन्तराः इत्यादीनि।

उपसंहारः—

पाणिनीयसंज्ञासूत्रेष्वन्यतमव्याकरणशास्त्रनिर्वाहकविषयो भवति सर्वनामसंज्ञा। अत्र च बहवः भ्रान्ताः भवन्ति। अतः विषयमिममधिकृत्यायं प्रबन्धः निर्मितः। वस्तुतः अस्मिन् विषये विशदविवेचनं महाभाष्ये नागेशादिग्रन्थे दरीदृश्यते। तथा सारल्येन दिङ्मात्रमत्र प्रतिपादितमिति शम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची—

- झा रमेशचन्द्रः(सम्पा.)। पाणिनीयव्याकरणम्। वाराणसी: चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,२००५।
- पाणिनिः। अष्टाध्यायी। सम्पा. -पुष्पादीक्षितः,दिल्ली: ज्ञानभारती पब्लिकेशन, २००९।
- पाणिनिः। पाणिनीयशिक्षा। सम्पा.– रमाशङ्कर मिश्रः। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१५।
- नागेशः। परिभाषेन्दुशेखरः। सम्पा. जयदेवशर्ममिश्रः। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २००९ (प्रथमसंस्करणम्)।
- नागेशः। परमलघुमञ्जूषा। सम्पा.– जयशङ्करलालत्रिपाठी। वाराणसी: चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,२००६।
- नागेशः। परिभाषेन्दुशेखरः। सम्पा. विश्वनाथमिश्रः। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१४(प्रथमसंस्करणम्)।
- भर्तृहरिः। वाक्यपदीयम्। सम्पा. सत्यनारायण खण्डूडी। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन,२००६।
- भट्टोजिदीक्षितः। सिद्धान्तकौमुदी(तत्त्वबोधिनीसहिता)। सम्पा. गिरिधरशर्मा, पर मेश्वरानन्दशर्मा। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, १९६१(प्रथमसंस्करणम्)।
- युधिष्ठिरमीमांसकः सम्पा.। संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास।। वारणसी: चौखम्बा पब्लिशर्स, २००३।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

स्फोटविचारः

Dr. Ranjita Goswami.
Associate Professor, Department of Sanskrit
Arya Vidyapeeth College (Autonomous), Gopinath Nagar- 781016
Guwahati, Kamrup Metro, Assam
Contact No. : 7399110778
E-mail : goswamiranjita1974@gmail.com

शोधसारः

स्फोटः भारतीयपरम्परायाः पाणिनिदर्शनस्य च कश्चन एको महत्त्वपूर्णः विषयोऽस्ति । वैयाकरणाः एतमेव स्फोटम् (नित्यः शब्दः) संसारस्य कारणत्वेन मन्यन्ते । ये जनाः नित्यशब्दरूपं स्फोटं संसारस्य मूलम् कारणं स्वीकुर्वन्ति, ते स्फोटवादिनः भवन्ति । पाणिनिदर्शने वर्णाः न वाचकाः, अपितु स्फोटबलादेव (मध्यमानादव्यङ्गः) अर्थस्य प्रतिपत्तिः स्वीक्रियते । स च स्फोटः अष्टविधः । तत्र स्फोट एक एव शब्दात्मकब्रह्मरूपः । स च वर्णादिरुपव्यञ्जकभेदात् तत्तत्सन्ज्ञां लभते । एतेषु स्फोटेषु मध्ये वाक्यस्फोटस्यैव मुख्यवाचकत्वम् , अत एवोक्तं भर्तृहरिणा - वाक्यस्फोटोऽति निष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः । अन्ये स्फोटाः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहकाः । कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवन्त एव । अत एवोक्तं हरिणा -

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालना । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ 1

विश्लेषणम्

आरम्भतः एव विदुषां वाक्तत्त्वविषये सन्ति दुरुहाः मतभेदाः, प्रायशः विश्वस्य सर्वे विद्वांशः एतद्विषये प्रयत्नरताः दरीदृश्यन्ते । शाब्दबोधस्य व्याख्या भारतीयदार्शनिकचिन्तनधारायां ये जटिलाः विवेच्यमाणाः विषयाः सन्ति तेषु एकः कश्चन व्याख्यातव्योऽयं विषयः अस्ति । भारतस्य व्याकरणदार्शनिकाः शब्दस्य ध्वनेर्वा वाक्यस्य स्पष्टतया अर्थबोधाय स्फोटसिद्धान्तमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयः वैखरीवाचमेव वाचकत्वेन आश्रित्य अनित्यतां शब्दस्य प्रतिपादयन्ति । तदर्थं काञ्चन हेतूनपि प्रददन्ति ते च इत्थम्भूताः वर्तन्ते - पूर्वं यो वर्णः श्रुतः, तस्य अनुभवजन्यः संस्कारो जातः, द्वितीयवर्णश्रवणकाले प्रथमवर्णस्य नाशे सत्यपि तस्य संस्कारस्य विद्यमानता, एवमेव तृतीयवर्णानुभवकाले द्वितीयवर्णस्य नाशे सत्यपि तस्यापि संस्कारो विद्यते । अयं क्रमः पदप्रत्यक्षपर्यन्तं चलति । एवञ्च द्वितीयवर्णश्रवणकाले संस्कारवशादव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्रथमवर्णवत्त्वं स्मर्यते तृतीयवर्णप्रत्यक्षकाले च उपस्थितो यः स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वर्णविशिष्टो वर्णः तद्विशिष्टत्वं तेनैव संबन्धेन तृतीयादिवर्णेषु गृह्यते । एवं रीत्या पदज्ञानं भवति । तेन च शाब्दबोधः । एवञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारविशिष्टचरमवर्णानुभव एव वर्णगोचरां स्मृतिं जनयतीति बोध्यम् । नैयायिकोऽयं पक्षो यद् यथोत्पन्नाः वीचिः वीच्यन्तरमुत्पादयन्तीं तडागान्तं याति एवामेवोत्पन्नः एकः शब्दोऽपि स्वसमानाकारमेव शब्दमुत्पादयन् पदप्रत्यक्ष पर्यन्तं जनयन्ति । तत्र वीचिर्वीच्यन्तरमुत्पाद्य नश्यति वर्णस्तु तिष्ठत्येवेति उभयोर्भेद इति बोध्यम् । एतेषां वैयाकरणरीत्या एतेषां निराकरणम् - प्रथमपक्षे दोषमुद्भाव्यते- नष्टविद्यमानेषु वर्णेषु प्रत्यक्षविषयकेण इदंशब्देन अयं पूर्वोऽयं पर' इति अभिलापासंभवेन अव्यवहितोत्तरत्व-सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीयपक्षे दोषः - शब्दजशब्दन्यायेन यद्यपि पदप्रत्यक्षोपपादनं सम्भवति तथापि तत्पदं न विद्यमानम् । एवञ्च तस्मिन् शक्त्याश्रयताया ज्ञानस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव । यदि अविद्यमानेऽपि पदे वृत्याश्रयतया स्वीक्रियते तदा नष्टो घटो जलवानित्याकारज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तिः । इत्यादयः । पूर्वोक्तरीत्या पदस्यासिद्धतया तस्य वृत्याश्रयत्वासम्भवे स्फोटस्य स्वीकरण-मावश्यकम् । स च स्फोटः वैयाकरणमते स्फोटस्यैव वाचकत्वम् ।

स्फोटश्च स्फुटति प्रकाशते अर्थः अस्मादिति स्फोटः अर्थवाचकः शब्दः । स च स्फोटः अष्टविधः - 1. वर्णस्फोटः 2. पदस्फोटः 3. वाक्यस्फोटः 4. अखण्डपदस्फोटः 5. अखण्डव्याक्यस्फोटः 6. वर्णजातिस्फोटः 7. पदजातिस्फोटः 8. वाक्यजातिस्फोटश्चेति । तत्र स्फोट एक एव शब्दात्मकब्रह्मरूपः । स च वर्णादिरुपव्यञ्जकभेदात् तत्तत्सन्ज्ञां लभते । एतेषु स्फोटेषु मध्ये वाक्यस्फोटस्यैव मुख्यवाचकत्वम् , अत एवोक्तं भर्तृहरिणा - **वाक्यस्फोटोऽति निष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः** [2] । अन्ये स्फोटाः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहकाः । कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवन्त एव । तत्र वाक्येषु पदकल्पना पदेषु प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनेति प्रकृतिस्फोटप्रत्ययस्फोटावेव वर्णस्फोटशब्देनोच्यते । वर्णस्फोटस्य सखण्डाखण्डभेदेन द्वैविध्यं तु न, सुबन्ततिङन्ततदादिभिन्नस्य वाक्यभिन्नस्य च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपस्य प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययरूपस्य चैकवर्णमात्र-वर्णस्फोटघटकवर्णशब्देन ग्रहणात् । तदवयवानां चार्थाप्रत्यायकतयाऽर्थप्रत्यायकस्यैव खण्डस्य सखण्डपदस्फोटपदेन ग्रहणात् सखण्डवर्णस्फोटानुक्तिरित्याशयः।

तथा च वर्णपदबोध्यचरमवर्णाभिव्यक्तस्फोटेन यत्र बोधः, तत्रैव वर्णस्फोट-पदव्यवहार्यत्वम्। एवं सुबन्ततिङन्ततदादि घटकान्त्यवर्णाभि व्यक्तस्फोटेनार्थप्रतीतौ पद-स्फोट इति व्यवहारः। सुबन्ततिङन्तपदजन्य बोधपूर्वकचरमवर्णाभिव्यक्तस्फोटस्य बोध-कत्वे वाक्यस्फोट इति व्यवह्रियते। प्रकृतिप्रत्ययजन्यबोधाभावे सति पदस्फोटेन बोधे-ऽखण्डपदस्फोटः। यथा-'मणिनूपुरादि', 'वः नः' इत्यादि च। पदजन्यबोधाभावे सति वाक्यस्फोटेन बोधेऽखण्डवाक्यस्फोटः। यथा व्याकरणज्ञानशून्यानां वाक्यतो बोधे वाक्यम्। वर्णपदवाक्यगतजातिव्यञ्ज्यस्फोटैर्बोधे क्रमशोवर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोट इत्युच्यते इत्युक्तम् ।

आद्यावधि प्रचलितानामष्टानां स्फोटानां स्वरूपं विचार्यते। तत्र वर्णस्फोटस्यो-दाहरणं 'पचति' इत्येतद्घटकपच्प्रकृतिव्यङ्ग्यः 'ति' इति प्रत्ययव्यङ्ग्यः स्फोटो वर्णस्फोटः। तार्विâकाणां मते यच्छत्तंâ पदमिति तद्व्यङ्ग्यस्फोटस्यैव शाब्दिकनये वर्णस्फोटशब्देन व्यवहारः। न हि शब्दरहितः यः कोऽपि जनः कुत्रापि व्यवहारं प्रवर्तयितुं शन्नâोति सर्वस्याऽपि व्यवहारस्य शब्दमूलकत्वात्।

पूर्वजन्मीयशब्दभावनया शब्दज्ञानहीनस्य बालस्यापि तत्तत्कर्मणि प्रवृत्तिर्भवति। अतः प्राणिनां सर्वमपि ज्ञानं शब्दायत्तमेवेति निश्चीयते। सर्वेऽप्यर्था नामधेयान्विता एव प्रकाशन्ते। प्रतीयमानाश्चार्था नामधेयसामानाधिकरण्येनैव प्रतीयन्ते। यथा- गौरित्युच्यमाने पदमपि गौ; अर्थोऽपि गौः, एतेन नाम्ना सामानाधिकरण्यमर्थानां निश्चीयते।

सर्वमपि ज्ञानमुत्पद्यमानं समुल्लिखितशब्दकमेव भवतीति शब्दस्य ज्ञानरूपता सिद्धा।

अत एव वाग्व्यवहारेणानुपगृहीतमर्थरूपमसता वस्तुना तुल्यं भवति।

अत्यन्तमसच्च शशविषाणादिकमपि यदा वाचा समुत्थाप्यमानं भवति तदा मुख्यसत्तायुक्तमिवावभासते। समस्तचैतन्यक्रियायां नियततया वागभिसम्बन्धोऽवश्यं भवति। वाण्येव सर्वान् तत्तत्कार्येषु प्रेरयति। शब्द एव अविद्यापरवशः सन् जीव इति तदवशश्च परमात्मेत्युच्यते। तस्मात् शब्दस्य अपभ्रंशविवेकेन ज्ञानं परमात्मप्राप्त्युपायः तस्य शब्दस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञो यो जनः स ब्रह्मणः सायुज्यमेति। सैषा व्याकरणस्मृतिर्वेदमूलत्वादेव प्रमाणभूता। वेदार्थनिर्णयाय तु मीमांसाशास्त्रमभ्युपेयम्। तर्कोऽपि शब्दशक्तिसापेक्ष एव।

भेदत्रयात्मकः शब्दः

एवमभिव्यक्ते शब्दे तदवस्थाभेदानाश्रित्य आचार्यो भर्तृहरिःशब्दस्य भेदत्रयं स्वीकरोति। तत्र भेदत्रये पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी चेति। तत्र वर्णपदावयवविभागरहितानवयवा क्रमशून्या ज्योतिर्मयी सूक्ष्मा वागेव पश्यन्तीरूपेत्युच्यते। पश्यन्तीरूपेयं वाणी परापरभेदेन द्विविधा भवति। परा तु सूक्ष्मा मूलाधारस्थिता स्वरूपज्योतिरुच्यते। अपरा प्रतिसंहृतवर्णक्रमा विभागशून्या वाक्। अत्र वाच्यवाचकविभागो नास्ति। अत एवोक्तम् भर्तृहरिणा–

अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संवृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ॥

एतस्यामेव पश्यन्त्यामिमं परापरभेदमाश्रित्य महावैयाकरणेन नागेशभट्टेन वाचोऽवस्थाचतुष्टयं स्वीकृतम्। परन्तु परापरभेदरूपविभागो नैव वास्तविकः। यथा सगुणनिर्गुणभेदेन परापरभेदेन च वर्णितेऽपि परमात्मन्येकत्वं नैैव विरुध्यते, तथैव परापरभेदेन वर्णितायामपि पश्यन्त्यामभेदो न विरुध्यते। वस्तुतः पश्यन्तीरूपा वागेकापि कदाचित्परारूपेण क्वचिच्चापरारूपेण संज्ञिता भवतीत्युक्त्वा भर्तृहरिणा परापश्यन्त्योः पश्यन्त्यामेवान्तर्भावः कृतः। उक्तञ्चैत् सोमानन्देन–

इत्याहुस्ते परं ब्रह्म यदनादि तथाक्षरम्। तदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक् ॥ 3

मध्यमा त्वन्तर्व्यापारमयी वर्त्तते। मध्यमाया उपादानं बुद्धिरेव। मध्यमायाः सञ्चालनं सूक्ष्मा प्राणवृत्तिः करोति। यद्यपि तस्यां न कश्चन क्रमो भवति बुद्धेरेकत्वात्, तस्याभेदाच्च। तथापि क्रमसहिता इव प्रतिभासते। यथोक्तं हरिणा- मध्यमा त्वन्तः-सन्निवेशिनी परिगृहीतक्रमेव बुद्धिमात्रोपादाना, सा तु सूक्ष्मप्राणवृत्यनुगता क्रमसंहाराभावेऽपि व्यक्तक्रमपरिग्रहा इवेत्यादि। वाचोऽवस्थात्रये स्वीकृते मध्यमामवस्थामभिव्यञ्जयन्तीयमवस्था मध्यमेत्युच्यते। अस्या उपादानं केवलं बुद्धिवृत्तिरेव, न त्वेषा वैखरीवत्प्राणादिवृत्तिमपेक्षते। उक्तञ्च हरिणा– **केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी। प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते** ॥ 4

परश्रोत्रसंवेद्याभिव्यक्तशब्दप्रतीकात्मिका च वाणी वैखरीत्युच्यते। यथोक्तम्–

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहाः। वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥ 5

वैखरीयञ्च द्विविधा-व्यक्तवर्णरूपा, अव्यक्तवर्णरूपा चेति। व्यक्तवर्णरूपापि साधुशब्दरूपापभ्रंशशब्दरूपा चेति भेदेन द्विविधा। साधुशब्दरूपा च व्याकरणादिभिः सुसंस्कृता प्रथमा, अन्या चासाधुशब्दरूपा। अव्यक्तवर्णमयी तु यानध्वनौ दुन्दुभ्यादिध्वनौ च प्रसिद्धा। यद्यपि दुन्दुभ्यादिध्वनयः शब्दभेदरूपेण गृह्यन्ते न तु वाग्भेदरूपेण तथाप्यर्थवादमाश्रित्य वाग्भेदे सङ्गृहिताः।

वस्तुतो वैखरीयं वागुच्चारणसम्बद्धा शरीरसम्बद्धा वोच्यते। विखरः शरीरम्, तत्र भवा वैखरीति। एवमेव व्याकरणशास्त्रदृष्ट्यापि वैखर्या एवाधिवंâ महत्त्वं प्रतीयते। वाचो बाह्यस्वरूपसाधनेऽपि वैखर्येव प्रधानम्। यथा चोक्तं – येयं वैखरी वाक् तस्यां संस्क्रियमाणायां सर्वा एव संस्कृता भवन्ति तज्जातीयकत्वाद् इति। अतः स्पष्टतया व क्तुं शक्यते यद् ध्वनिरेवात्र वैखरीपदेन प्रोच्यत इति।

ध्वनिस्फोटयोः परिचयः

भर्तृहरिराद्धान्ते वस्तुतः श्रूयमाणं वाक्तत्वं शब्दतत्वञ्चैकमेव। तथापि लोकेऽर्थबोधनेच्छया प्रयुज्यमानः शब्दो वैखर्याख्यः स्फोटस्य व्यञ्जको ध्वनिरूपश्च। अपरश्चाविभक्तक्रमरूपः स्फोटाख्यश्चेति कृत्वा शब्दस्य द्विधा भेदः प्रदर्श्यते। यथा–

द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ वेदविदो विदुः। एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते ॥ 6 इति।

अत्र निमित्तं स्फोटः, अर्थबुभुत्सया प्रयुक्तस्तु वैखर्याख्यो ध्वनिरूप एवेति भावः। यद्यपि 'एको निमित्तं शब्दानामित्युक्त्वा स्फोटवैखर्योः कार्यकारणभावः प्रोक्तः' इत्युक्त्वा भेदवादिनां मते कार्यकारणयोर्भेदो दृश्यते, तथाप्यभिन्ने वस्तुन्यौपाधिकः कार्यकारणभावोऽयं बुद्धिभेदवशात् प्रकल्पित इति सिद्धान्तेऽभेदस्यैव पारमार्थिकत्वं साधयितुं शक्यते। अत एव स्फोटरूपाविभागेनैव ध्वनेर्ग्रहणमिति भर्तृहरिणा प्रतिपादितम्। यथारणिस्थोऽग्निर्दाहकाग्नेः कारणं भवति, परन्तु नैतावतानयोर्भेदः सिद्ध्यति। तथैव बुद्धिस्थोऽभिन्नक्रमरूपः स्फोटः श्रुतिगोचरीभूतानां वैखर्याख्यशब्दानां कारणं भवितुमर्हति। यथोक्तम्–

आत्मभेदस्तयोः केचिदस्तीत्याहुः पुराणगाः। बुद्धिभेदादभिन्नस्य भेदमेके प्रचक्षते ॥ 7

अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम्। तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥ 8

ध्वनिरप्ययं द्विविधः- प्राकृतो वैकृतश्च। प्राकृतः ध्वनिः शब्दब्रह्मणः स्वरूपसाक्षात्करणे कारणम्, वैकृतस्तु केवलं स्थितिं प्रयोजयति, द्रुतविलम्बि-तेत्यादिवृत्तिभेदेन निमित्तं भवति। अयमेव ध्वनिर्भाष्यकारेण शब्दगुणत्वेन स्वीकृतः–स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः इति।

शब्दगुण इत्यस्य शब्दोपकारक इत्यर्थः। इममेव महाभाष्यकृदभिप्रायमुपस्थापियतुं सङ्ग्रहकृद्वचनमप्युपस्थापितमस्ति हरिणा। तद्यथा–

शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते । स्थितिभेदे निमित्तन्तु वैकृतः प्रतिपद्यते ॥ 9

एवं ध्वनौ श्रुतेऽपि यावच्छब्दतत्त्वस्यावबोधो न भवति तावदर्थबोधो न भवतीति हेतोर्दीपप्रभोदाहरणेन ध्वनेर्भेदः प्रदर्शितोऽस्ति। यथा–

दूरात् प्रभेव दीपस्य ध्वनिमात्रन्तु लक्ष्यते । घण्टादीनाञ्च शब्देषु व्यक्तो भेदः स दृश्यते ॥ 10

इत्थं द्रव्याभिघातादिभेदेन ह्रस्वदीर्घप्लुतादौ प्रचितोऽपि ध्वनिर्नादस्योपरम उपरतो भवति। ह्रस्वत्वादयो नादवृत्तेरेव विशेषका भवन्ति न तु शब्दतत्त्वस्य। अत एव श्रूयमाणशब्दे स्वल्पे महति वा स्फोटो न भिद्यते। तत्र शब्दग्राहक-ध्वनिसन्तानस्यैव प्रचयापचयौ भवतः, न तु स्फोटात्मकस्य शब्दतत्त्वस्येति हार्दम्। पुरा वितर्विâतः, तदनन्तरं बुद्ध्या तत्तदर्थे निवेशितो विषयविशेषः कण्ठताल्वादिकरणेभ्यो विवृतेन ध्वनिनानुगृहीतो भवति। एवञ्च तादृशध्वन्यनुगृहीतः सन् शब्दोऽभिव्यज्यते। एवं ध्वनेरुपचयापचयाभ्यामर्थबोधनेच्छयाभिव्यक्तस्य शब्दस्य न ह्युपयापचयौ भवतः। तस्य नित्यत्वात्।

एवं नित्येऽखण्डे च शब्दतत्त्वे भेदकल्पना केवलमौपाधिकी न तु वास्तविकी-भवतीति ज्ञेयम्।

निष्कर्षः

इत्याहुस्ते परं ब्रह्म यदनादि तथाक्षरम् । तदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक् ॥

एषा मध्यमा (मध्यमानादः) अन्तर्व्यापारमयी भवति । मध्यमाया उपादानं बुद्धिरेव। मध्यमायाः सञ्चालनं सूक्ष्मा प्राणवृत्तिः करोति। यद्यपि तस्यां न कश्चन क्रमो भवति बुद्धेरेकत्वात, तस्याभेदाच्च। तथापि क्रमसहिता इव प्रतिभासते। यथोक्तं हरिणा- मध्यमा त्वन्तः-सन्निवेशिनी परिगृहीतक्रमेव बुद्धिमात्रोपादाना, सा तु सूक्ष्मप्राणवृत्यनुगता क्रमसंहाराभावेऽपि व्यक्तक्रमपरिग्रहा इवेत्यादि। वाचोऽवस्थात्रये स्वीकृते मध्यमामवस्थामभिव्यञ्जयन्तीयमवस्था मध्यमेत्युच्यते। अस्या उपादानं केवलं बुद्धिवृत्तिरेव, न त्वेषा वैखरीवत्प्राणादिवृत्तिमपेक्षते। एषः एव मध्यमानादव्यङ्गः शब्दः एव स्फोटेति निगद्यते

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 53
2. परमलघुमञ्जूषा स्फोटप्रकरणम् - भावप्रकाशिका टीका
3. शिवदृष्टिः 3/15, तथा उत्पलाचार्यकृता टीका
4. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 84
5. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 165
6. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 44
7. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 45
8. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 46
9. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 76.
10. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् - श्लोकसङ्ख्या - 104

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

दर्शनप्रसिद्धात्मतत्त्वस्योत्सरूपेण ऋक्संहिताविमर्शः

Dr. Kalyan Panda
Assistant Professor
U.G. & P. G. Dept. of Sanskrit
Acharya Brajendra Nath Seal Govt. College
P. O. + P. S. + Dist. : Cooch Behar, West Bengal- 736101
Contact No. : 7003358017 / 8697332052
E-mail : pandakalyan5@gmail.com / kpandacu1986@gmail.com

सूत्रशब्दाः- वेदः, जीवात्मा, परमात्मा, दर्शनम् ।

मूलप्रबन्धः- मनुष्यः स्वभावतः मननशीलः,मत्वा कर्माणि सीव्यति इति तन्निरुक्तिः । स हि कोऽहं कस्मादहमित्यादिभावनया सततं भावयन् **'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'**[1] इति दर्शनबीजमुद्भावितवान् । दर्शनस्यास्य उदय ऋक्संहिता-तोऽजायत।निखिलवैदिकसाहित्यस्य मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदश्चेति स्तरचतुष्टयम्। मन्त्रब्राह्मणयोर्विषयविन्यासो यागयज्ञादिविविध-कर्मतत्त्वसंश्लिष्टः। तत्र ऐहिकपारलौकिकादिविविधसुखलाभाय पन्थान उपदिष्टाः। एवमारण्यकोपनिषत्सु उपलभ्यते परमज्ञान-तत्त्वानामालोचनम्। अतो विद्वत्संसदि प्रचलिता भावनेयं यन्मन्त्रब्राह्मणात्मकं हि वेदस्य कर्मकाण्डं तथा आरण्यकोपनिषदात्मकं हि ज्ञानकाण्डम् ।

अत्रेदमवधेयं यदात्मज्ञानलाभेन मोक्षप्राप्तिः निखिलदर्शनस्य निखिलवेदस्य च चरमं परमं च लक्ष्यम्। तथाहि वैदिककर्मकाण्डानुसारं धर्मार्थकामरूपस्य ऐहिकस्य त्रिवर्गस्य सम्यगनुष्ठानेनापि आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्न भवति, मोक्षश्च नाधिगम्यते पुरुषैः। वैदिककर्मकाण्डात्मकयागयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यदेवताप्रीत्या विविधभोग्यवस्तुलाभाय ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादीष्टविषयाणामाप्तौ यत्ने क्रियमाणे यद्यपि धर्मार्थकामरूपः त्रिवर्गोऽधिगम्यते परं तन्न चिराय भवति । यागयज्ञाद्यात्मकवैदिककर्मकाण्डस्यानुष्ठानरूपपुण्यफलेन यत्स्वर्गादिफलं लभ्यते तत्तु क्षीणे पुण्ये नश्यत्येव । तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन गीतायां स्वयमेव **'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति'**[2] इति। अत आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपत्रिविधदुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तये परमानन्दावाप्तये मोक्षालाभायात्माज्ञानलाभाय वा तत्त्वज्ञानमेव शरणम् । आत्मज्ञानरूपतत्त्वज्ञानेनैव मुक्तिर्लभ्यते । सर्वाण्येव दर्शनानि आत्मज्ञानलाभाय मार्गानुपदिशन्ति । आत्मैव तत्त्वम् । तस्यात्मरूपतत्त्वस्य दर्शनमात्मदर्शनमेव तत्त्वदर्शनम् । यथोक्तमात्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्येण **'आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः'**[3] इति । आत्मज्ञानसाधनेन च आत्मसाक्षात्कार एव सर्वेषामास्तिकदर्शनानां चरमं लक्ष्यमिति हेतोः दार्शनिकप्रस्थानेषु विप्रतिपत्तिर्नावलोक्यते। यथाह पुष्पदन्ताचार्यः शिवमहिम्नःस्तोत्रे-**"रूचीनां वैचित्र्याद् ऋजुकुटिलनानापथजुषाम् । नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥"**[4]इति। कर्मकाण्डानुशीलनैः ऐहिकपारलौकिकादिसुखोपभोगेन सम्यक्तया धर्मार्थकामादित्रिवर्गसेवायां कृतायामपि ऋषिभिरु-पलब्धमेतद्यद् धर्मार्थकामैः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्न सम्भवति । अनित्या खलु धर्मार्थकामादयो न नित्यसुखाय कल्पन्ते । परमपुरुषार्थस्तावत् दुःखस्यैकान्तिकी निवृत्तिः शाश्वतसुखप्राप्तिश्च । दुःखस्य मूलं तावदज्ञानम्। आलोकेन यथा तमसोऽपनोदनं सम्भवति तथैव ज्ञानेनाज्ञानं विनश्यति । उच्यते च गीतायां - **'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!'**[5] इति। पुनश्चोदितं गीतायां 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति। यथार्थज्ञानञ्चात्मज्ञानम्। आत्मज्ञानमेव परा विद्या। उपनिषदि तदाम्नातम् - **'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते'**[6] इति। पराविद्यया एवामृतत्त्वं लभ्यते। आम्नातं केनोपनिषदि - 'विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इति। आत्मभिन्नानां सर्वेषामवस्तुत्वादात्मज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम् । ऋग्वेदीयमन्त्रभागे राराज्यमानेषु सूक्तेषु आत्मज्ञानस्वरूपप्रकाशिका दार्शनिकभावना प्राधान्येन दरीदृश्यते नासदीये पुरुषे देवीसूक्ते हिरण्यगर्भे इन्द्रे रात्रौ अघमर्षणसूक्ते च । न केवलमेतानि सूक्तानि अपि तु सन्ति

ऋक्संहितायामनेकानि सूक्तानि नैका मन्त्राश्च यत्र दर्शनशास्त्राणां मुख्यप्रतिपाद्यविषयीभूतानि सृष्टिकार्यकारणज्ञाप्यज्ञापकप्रमाप्रमाण-बन्धमोक्षादितत्त्वानि बीजाकारेण निहितानि । तान्येव सूक्तानि, तानेव मन्त्रान् मन्त्रांशान् वा आश्रित्य वेदोत्तरकालीने काले कपिलगौतमादिदार्शनिकैः स्वेषां दार्शनिकग्रन्थेषु दार्शनिकतत्त्वानि विविधभावेनालोचितानि । तस्मादेव कपिलादिदार्शनिकैः स्वेषां दार्शनिकग्रन्थेषु प्रतिपाद्यतत्त्वानां दार्ढ्याय ज्ञानाकरं वेदं तथा वैदिकमन्त्रप्रतिपाद्यतत्त्वमेव परमप्रमाणरूपेणोल्लिख्यन्ते प्रसङ्गाच्च वैदिकमन्त्रो मन्त्रांशो वा उद्धियन्ते स्थाने स्थाने । समेषां दार्शनिकानां विचारे इतरवेदापेक्षया ऋग्वेदस्य मन्त्रभागेष्वेव सर्वविधदार्शनिकतत्त्वानां बीजं निहितमिति सिद्धान्तः।

आत्मचिन्ता ऋग्वेदसंहितायाम्

अत्यते गम्यते ज्ञायते इति विग्रहेण 'अत गतौ' इति गत्यर्थकाद् अततेर्धातोः 'सातिभ्यां मनिन्-मनिणौ' इत्युणादिसूत्रेण मनिन्-प्रत्यये आत्मन्-शब्दो निष्पन्नः। बह्वर्थकोऽयमात्मशब्दः। तथाहि भैमीभणितिः – **"आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि ॥"**[7] इति । दर्शनशास्त्रे तु अहंपदप्रतिपन्नवस्तुनि आत्मशब्दव्यवहारो लक्ष्यते । अत एव अहंपदप्रत्ययविभेदाद् आत्मतत्त्वमपि दर्शनशास्त्रभेदेन वैविध्योपपन्नम् । तेन शरीरमित्येके, इन्द्रियमित्यपरे, विज्ञानमिति चापरे, केचन च कर्तात्मेति वदन्ति इत्येवं बहुविवादसंवृतस्वरूपोऽयमात्मा दुर्ज्ञेयो ज्ञानामज्ञानां का कथा ? एक एवात्मा ब्रह्म वा ऋक्संहितायां बहुरूपेण बहुभावेन बहुनाम्ना च कीर्तितः। तथात्वे एकेश्वरवाद एकदेववादो वा ऋक्संहिताया दैवतचिन्ताया अनन्यमनुपममसाधारणञ्च वैशिष्ट्यमिति ध्येयम् । इयमेव एकेश्वरवादधारणा परवर्तिनि काले आत्मरूपेण ब्रह्मरूपेण वा पर्यवस्यन् महीरूहतां गतारण्यकेषूपनिषत्सु भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु च । वस्तुतस्तु एकस्यैव देवस्य धारणा ऋक्संहितायां बहुदेववादान्तरेव निहितम् । अत्र दृष्टान्ततया प्रथममण्डलान्तर्गतस्य अस्यवामीयसूक्तस्य मन्त्रोऽयं सविशेषमुल्लेखार्हः - **"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ "**[8] इति । अपि चाम्नायते ऋग्वेदेऽष्टममण्डले - **"एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनुप्रसूतः। एकैवोषा सर्वमिदं विभाति एकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥"**[9] इति। अस्यैव मन्त्रस्य प्रतिध्वनिर्दृश्यते कठोपनिषदि 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ' इति। आत्मा ब्रह्म वा महान् देवः, यस्य भासा सर्वमिदं प्रतिभासते - 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः। माहाभाग्यान्महैश्वर्याद्वा एकदेवतात्मा परमात्मा एकेश्वरो वा विविधप्रकारैः नामादिभिः विवर्तितः सन् अग्नीन्द्रवरुणपूषादिरूपेण स्तूयत इति दार्शनिकपराकाष्ठैव प्रकाशिता तृतीयमण्डलान्तर्गते विश्वदेवसूक्ते । तत्र प्रतिमन्त्रान्ते 'महद्देवानामसुरस्त्वमेकम्' इति ध्रुवपदेनात्मनो ब्रह्मणो वा सर्वदेवसमाविर्भावो जात इति विवक्षितार्थः दर्शनेषु बह्वालोचितमेकदेववादमेकेश्वरवादं वा आत्मतत्त्वञ्च व्यञ्जयतीत्यत्र नास्ति संशयलेशः। प्रथममण्डलादारभ्य दशममण्डलावधि कर्मकाण्डविषयवर्णनोपेतमपि मध्ये मध्ये मन्त्रेषु क्षणप्रभायाः सौदामिन्या इव आत्मचिन्तायाः प्रकाशः सुतरां समुल्लेखार्हः।

विहङ्गमदृष्ट्या तदुल्लिखितुमुत्सहे -**"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥"**[10] - इतीयमृग् ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तर्गते चतुःषष्ट्यधिकशततमे सूक्ते विलसति। अत्राशयो हि पक्षिणौ एकमेव वृक्षमधिवसतः। तयोः पक्षिणोः एकं स्वादु पिप्पलफलमश्नाति, इतरश्च नाशन् अवलोकयति केवलम् । सायणभगवत्पादमते मन्त्रोऽयं रूपकः। तन्मते पक्षिणोः मध्ये एको जीवात्मरूपो यस्तु पिप्पलफलरूपं कर्मफलमश्नाति । अपरश्च सदैव विलोकनात्मकः परमात्मरूपो विहगो यस्तु साक्षिस्वरूपः। एकस्मिन् जीवदेहरूपे वृक्षे जीवात्मपरमात्मरूपयोः विहगयोः सहावस्थानम् । अतस्तयोः सखात्वमिति ज्ञेयम् । तदुच्यते सायणाचार्येण भाष्ये **"अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मनौ स्तूयेते । अस्यायमर्थः। एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयमीश्वरोऽप्यनीश्वरत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति अनुभवति। यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति ।**

तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्नस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वात्म्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति । प्राप्नोति । न च तद्भावनाप्तौ तद्भावप्राप्तौ तन्महिमा प्राप्यते। अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः। तस्माद् वस्तुत एक एव। भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धम्। अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते। तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमत्ति भुङ्क्ते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमत्ति भुङ्क्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानशन्नाप्तकामत्वेनाभुञ्जानः स्पृहाया अभावात् । आप्तकामस्य का स्पृहेति स्मृतेः। तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तम् । वस्तुतस्वनीशया शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव। तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्साक्षित्वेनेक्षते।"[11] इति।

सांख्ययोगवेदान्तेषु पुरुषतत्त्वस्य वा परब्रह्मणः वा परमात्मनो यत् साक्षिस्वरूपमुद्घाटितं तदेवास्मिन् मन्त्रे बीजाकारेण निहितमिति सायणाचार्यकृतभाष्यादेव स्पष्टं प्रतीतम् । किञ्च जीवात्मनः कर्मफलभोगाधिकारित्वविषये आस्तिकदर्शनेषु यदालोचितं तदेवास्मिन् मन्त्रे सोपमया समुपवर्णितमिति निश्चप्रचमेव वक्तुं शक्यते । आत्मा एको वानेको वेति जिज्ञासा सूक्तेऽस्मिन् प्राप्यते ।तथाहि - **"अचिकित्वा-ञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मनो न विद्वान्।वि यस्तस्तम्भषन्निमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥"**[12] इति समाम्नाते मन्त्रे जन्मरहितरूपेण अवस्थितस्य परब्रह्मणः परमात्मनो वा नानाविकारभाजि जगति किम् एकमात्मकमस्तीति प्रश्नः समुत्थापितः। सर्वेषु वस्तुषु एकमेवात्मचैतन्यम् अनुस्यूतमित्येवं दार्शनिकचिन्ता एव मन्त्रे प्रकाशं गतेति सायणाचार्यादिव्याख्याकारणामभिमतम्। तथाहि भाषितं सायणेन मन्त्रभाष्येऽस्मिन् **"तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः।अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः।अस्तीत्येवोपलब्धमिति श्रुतेः ॥ "**[13] इति।

दर्शनेषु जीवदेहस्य विनाशशीलत्वं मरणधर्मिता वा प्रतिपादिता । परन्तु नित्यस्य जीवात्मनो देहिनो वा मरणं विनाशो वा नास्ति । तथाहि श्रीमद्भगवद्गीतायामुच्यते भगवता श्रीकृष्णेन- **"वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ "**[14] इति। अयमेव भावः वर्णितः अस्यवामीयसूक्तस्यास्मिन्मन्त्रे – **"अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवं मध्य आपत्स्यानाम् । जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ "**[15] इति । मन्त्रस्यास्य भाष्ये सायणाचार्येणोक्तम् 'अनेन देहस्यासारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यत' इति। मन्त्राशयो हि प्राणापगमनादनन्तरं जीवदेहस्य विनाशे सत्यपि अमर्त्यः अमरणस्वभावः देहसम्बन्धी जीवो न विनश्यति । गीतायाञ्चोक्तं - **"न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यःशाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥"** इति। द्वितीयो मन्त्रो हि अस्यवामीयसूक्तस्य- **"अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः। ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिकयुर्न नि चिकयुरन्यम् ॥"**[16] इति। अमरधर्मः आत्मा मरणधर्मणा देहेनावतिष्ठते । सैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा स्थूलसूक्ष्मोभयात्मकशरीरत्रयेण सम्बन्धो भूत्वा लोकान्तरेषु सञ्चरति । इदमेव दार्शनिकमात्मतत्त्वं वर्णितमस्मिन् मन्त्रे । अपि च देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सत्ताकं कैश्चिन्न स्वीकृतम्, केचन वा कर्तृभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्त आत्मास्ति इति स्वीकुर्वन्ति इत्यादिविषयोऽपि मन्त्रेऽस्मिन् सूपपादित इति वेदविदां राद्धान्तः। "अपाङ् प्राङेति ---" इत्यादिमन्त्रे देहात्मविषये वर्णितम् । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति, तदेवोच्यते परस्मिन् मन्त्रे – **"ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥"**[17] इति । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमुपनिषत्सु वेदान्तादिदर्शनेषु च प्रतिपादितम् । मन्त्रेऽस्मिन्नपि तदेव समासतः प्रतिपादितमिति सायणाचार्यादिभाष्यकारा व्याख्यातवन्तः। किञ्च सायणभाष्यात् प्रतीयते यदक्षरस्वरूपज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमात्मज्ञानं वा । अक्षर-स्वरूपज्ञानाभावे कृतेऽपि यज्ञकर्मनिचये मुक्तिर्न भवितेति निष्कर्षः सुतरां लभ्यते । अक्षरस्वरूपज्ञानोपलब्ध्या छिन्ने कर्मबन्धने जीवस्य मुक्तिर्भवितेति दार्शनिकचिन्ता मन्त्रेऽस्मिन् प्रकाशिता ।

जीवात्मसूक्तम्-- ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य सप्तसप्तत्यधिकशततमं सूक्तं दार्शनिकचिन्तासमृद्धसूक्तरूपेण प्रसिद्धिं गतम्। तत्र सूक्तविषयो जीवात्मा, देवता माया, ऋषिश्च पतङ्गनामात्मकः। आम्नातश्च ऋषिणा – **"पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः। समुद्रे अन्तःकवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः । तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो निपान्ति ॥ अपश्यं गोपामनिपद्यमानसा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ रवीर्वर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ "**[18] इति। सरलार्थस्त्वेवं विद्वांसः निरुद्धेन मनसा पतङ्गमेकं ददृशुः। असुरस्य माया तं पतङ्गमाक्रमति स्म। समुद्रमध्ये एवेदं संघटितम्। तस्माद् विद्वांसो वेधसो मरीचीनां धामसु गन्तुमिष्टवन्तः। स पतङ्गो मनसा वाचं बिभर्ति। तां वाचं गर्भमध्ये देवता अवदत्। सैव वाक् दिव्या। विद्वांसस्तामेव वाचमध्यापनेन पितरम् ऋतस्य स्थाने रक्षन्ति। सर्वदा उच्चैर्गच्छति। न कदापि नीचैः पतति। एवम्बिधो अस्ति कश्चिद् देवो यस्तु नानामार्गेऽपि विचरति। क्वचित् सः अनेकं वसानं युगपत् परिधत्ते, क्वचिद्वा पृथक् पृथक् परिधत्ते। इत्थं स देवो विश्वसंसारेऽस्मिन् वारं वारमावर्तते। स हि देवो सूर्यो वा आदित्यो वेति याज्ञिकानां मतम्। सायणाचार्यादिभाष्यकाराणां मते अत्र जीवात्मपरमात्मनोरभिन्नत्वं रूपकेणात्र वर्णितम्। आत्मदेवो हि सूक्तेऽस्मिन् स्तूयते। तस्माद् दार्शनिकदृष्ट्या सूक्तस्यास्य गुरुत्वं गरीयः।

हंसवती ऋक्- ऋग्वेदस्य चतुर्थमण्डलान्तर्गतस्य चत्वारिंशत्तमे सूक्ते विद्यमाना ऋग्हंसवतीति नाम्ना प्रसिद्धिमगात् । अनया ऋचा परब्रह्मैव प्रतिपद्यते। अविद्यात्मककार्यजातस्य हरणात् परब्रह्मैवात्र मन्त्रे हंसपदेन विवक्षितः। स मन्त्रो हि –

"हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजाद्रिजा ऋतम् ॥"[19] इति । मन्त्रस्यास्य सरलार्थो हि हंसो दीप्ते द्युलोके अवतिष्ठति। तस्मात् स हंसः शुचिषदिति कथ्यते। वसुः सर्वस्य वासयिता, वायुरन्तरीक्षे अवस्थानाद् अन्तरीक्षसत्। होता देवानाम् आह्वाता होमनिष्पादको वा यज्ञवेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण वर्तमानाद् वेदिषदिति कथ्यते। अतिथिवत् सर्वदा पूज्यः अग्निः पाकादिसाधनत्वेन दुरोणे गृहे स्थितत्वाद् दुरोणसत्। परमात्मा परब्रह्म वा मनुष्येषु चैतन्यरूपेण सीदतीति नृषत्। किञ्च सैव परमात्मा परब्रह्म वा वरणीये मण्डले सीदतीति वरसदादित्यः। अपि च स ऋते सत्ये ब्रह्मणि यज्ञे वा सीदतीति ऋतसदग्निरूपः। एवं स परमात्मा व्योम्नि अन्तरीक्षे सीदतीति व्योमसद्वायुरूपः। स एव परमात्मा मन्त्रेऽस्मिन् आदित्यरूपेण प्रतिपन्नः। तेनासौ आदित्यः अब्जा उदकेषु जातः, गोजा गोषु रश्मिषु जातः, ऋतजा सत्यजातः, अद्रिजा अद्रौ उदयाचले जातश्च। किञ्चासौ आदित्य उदकेषु विद्युद्रूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः। आदित्यस्य उक्तरूपत्वं "हंसः शुचिषद्" इत्यादिना ऐतरेयब्राह्मणे समाम्नातम्। भाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य मते आदित्यमध्ये हिरण्मयः पुरुषरूपो यो मण्डलाभिमानो देवोऽस्ति, यश्च सर्वप्राणिनां चित्तरूपेण स्थितः परमात्मा अस्ति, यश्च सर्वोपाधिरहितः परमात्मा परब्रह्म विद्यते, तत् सर्वमेकमेवेति अनेन मन्त्रेण प्रतिपादितम्। । स एवादित्यः सद्रूपेण अधिष्ठितमास्ते ऋतरूपेण जागतिकं कार्यजातं नियमयन्नास्ते, बृहद्रूपेण वा भूमारूपेण च सर्वं वस्तुजातं स्वायत्तीकृत्य विराजतेतराम्। तस्मात् स एव सत्यस्वरूप ऋतस्वरूपो वा परब्रह्म परमात्मेति मन्त्रस्यास्य द्योतितोऽर्थः। श्वेताश्वेतरोपनिषदि वर्णितं यत् त्रिभुवनस्य एक एव हंसः परमात्मा विद्यते। स एव जलपरिणामेऽस्मिन् देहे अग्निरूपेण वर्तमानः। तस्य स्वरूपे उपलब्धे सति साधको मृत्युं तरति। परमपदाप्तौ नान्यः पन्था विद्यते। अतः "आत्मानं विद्धि" इति श्रुतिवाक्यमेवास्माकं शरणं मुक्तौ मोक्षाय वेति सुसङ्गतम्। तथाहि आम्नातं श्वेताश्वेतरोपनिषदि – **"एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥"**[20] इति। आत्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानं वा जीवस्य जननमरणचक्रपतितदुःखनिवृत्तिहेतुतया व्यपदिष्टो वेदपरवर्ति- समयोद्भूतदर्शनेषु । परन्तु ज्ञातव्यं यद् ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तर्गतस्यास्यवामीयसूक्तस्य जननमरणदुःखपरिहाराय आत्मा ज्ञातव्या इति निर्देशयन्नाह ऋषिः दीर्घतमा – **"य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श दिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रज निर्ऋतिमा विवेश ॥"**इति । मन्त्रस्यास्य व्याख्यायां सायणाचार्येण परिष्कृतम् **"अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्या इत्यर्थात् प्रतिपाद्यते"**

इति।[21] इति। आत्मज्ञानेन ब्रह्मज्ञानेन वा भेदबुद्धिरपास्यते। अज्ञानवशादविवेकवशाद्वा पुरुषेषु भेदबुद्धिरुपचर्यते । मायामयत्वादस्मिन् जगति पुरुषः माययाक्तः सन्नयं निजः परो वेति चिन्तामाश्रयति । अपगते अज्ञाने नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः पुरुषः सच्चिदानन्दपरमात्मस्वरूपो भवतीति यत्तत्त्वमुपनिषत्सु अद्वैतवेदान्तादिषु आस्तिकदर्शनेषु च पल्लवितं तत्तु अस्यवामीयसूक्ते मन्त्रद्वये एवाम्नातम् । किञ्चात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वमपि तत्र प्रकटितम् । तत्र प्रथमो मन्त्रो हि – **"न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि । यदा मागन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥"**[22] इति। केचन वेदभाष्यकाराः 'ऋचो अक्षरे....' इत्यादिमन्त्रे अक्षरशब्देन ॐकारं प्रणवं वा निर्दिशन्ति । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रुयते । तथाहि ऐतरेयब्राह्मणे आम्नायते **'तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत् । तदेतदोमिति ।'**[23] इति। न हि प्रणवादधिकं किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादिकत्वात् । तथाह्याम्नायते कठोपनिषदि 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति । तैत्तिरीयारण्यके चाम्नातं **'यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव ओमिति ब्रह्म'**[24] इति। वेदैः प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः सम्बन्धः। य ऋचोऽधीते इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते। तथा च श्रुतिः **'ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुःस्त्रैयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परक्षरम्'**[25] इति। प्रणवस्य सर्वमन्त्रान्मकत्वान्मन्त्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं सुतरामेव संगतम् । किञ्च ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात्, ब्रह्मणश्च प्रणवाक्षराधिष्ठानत्वाच्च तज्ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवेन्मुक्तिश्चोपलभ्यत इति वेदविदां दार्शनिकानाञ्च विचारः स्वारसिक एवेति नात्र सन्देहावसरः। इति शिवम् ।

पादटिप्पण्यः

1. बृहदारण्यकोपनिषत्, तृतीयकाण्डम्
2. श्रीमद्भगवद्गीता (९.२१)
3. आत्मतत्त्वविवेकः
4. शिवमहिम्नःस्तोत्रम्, ५
5. श्रीमद्भगवद्गीता (४.३७)
6. बृहदारण्यकोपनिषत्
7. भैमीव्याख्या
8. ऋग्वेदसंहिता (१.१६४.४६)
9. ऋग्वेदसंहिता (८.५८.२)
10. ऋग्वेदसंहिता (१.१६४.२०)
11. ऋक्संहिता, सायणभाष्यम्, (१.१६४.२०)
12. ऋग्वेदसंहिता (१.१६४.८)
13. ऋक्संहिता, सायणभाष्यम्, (१.१६४.२०)
14. श्रीमद्भगवद्गीता, २
16. ऋग्वेदसंहिता (१.१६४.३०)
17. ऋक्संहिता, (१.१६४.२)
18. ऋग्वेदसंहिता (१.१६४.३)
19. ऋक्संहिता (१०.१७७.१-३)
20. ऋक्संहिता (४.४४.१)
21. श्वेताश्वेतरोपनिषत्
22. ऋक्संहिता, सायणभाष्यम्
23. आस्यवामीयसूक्तम्, (१.१६४.३७)
24. ऐतरेयब्राह्मणम्, ५.३२
25. तैत्तिरीयारण्यकम् , ७.८
26. तैत्तिरीयारण्यकम्, २.११

परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमाः

1. ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः(शङ्करभाष्यसहिताः), रमाशङ्करपाण्डेयसम्पादिताः, प्रकाशकः मोतिलाल-वनारसी-दास, पुनर्मुद्रणसंस्करण- 2007, दिल्ली ।

2. उदयनाचार्यः, आत्मतत्तविवेकः, गङ्गानाथ-झा-सम्पादितः, भारतीयविद्याप्रकाशनम, दिल्ली, संस्करणम्- 1997 ।

3. ऋग्वेदसंहिता(खण्डचतुष्टयात्मिका), श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसहिता, सम्पादकः- जर्मन्देशोत्पन्न इंलेण्डदेशवास्तव्यः श्रीमन्मोक्षमुलर्भट्टः, प्रकाशकः- ड. सी. गिरि, राष्टियसंस्कृतसंस्थानम, भारतीयसंस्करणम् 2006, नवदेहली, मुद्रकः- चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्-अफिस, वाराणसी, उ.प्र.।

4. श्रीमद्भगवद्गीता, स्वामि-रामसुखदासः(सम्पा.), गीताप्रेस, गोरक्षपुरम, उ.प. 2002.

5. An introduction of Indian philosophy- Satish Chandra Chatterjee & Dhirendramohan Dutta, Calcutta, University of Calcutta, 1984 (Reprint).

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

समासेन रघुवंशस्य महाकाव्यत्वसमीक्षणम्

Debajyoti Manna,
Ph. D. Research Scholar,
Ramakrishna Mission Vidyamandira,
Belur Math, Howrah, West Bengal- 711202
Contact No. : 6291039183
Email id : debajyoti.rkmv@gmail.com

उपोद्घातः

कविकर्म काव्यमिति सुप्रसिद्धम् एव। सुकुमारबुद्धीनां तथाल्पधीनामपि जनानां काव्यादेव सुखाच्चतुर्वगफलप्राप्तिर्भवति परमानन्दजनकत्वात्। अपि चोच्यते तत्र भामहप्रणीते काव्यालंकारे श्लोकत्वेन-

"धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम्" ॥[1]

दृश्यश्रव्यभेदेन काव्यं द्विधा विभक्तं। दृश्यकाव्यं ह्यभिनययोग्यम्। श्रव्यकाव्यं तु केवलश्रवणयोग्यम्। श्रव्यकाव्यश्रवणेनैव सहृदयानां मनसि आनन्दो जायते। श्रव्यकाव्यमपि गद्यपद्यभेदेन द्वैविध्यं धत्ते। श्रव्यकाव्यस्य गद्यभागेषु महाकाव्यमान्यतम्यं भजते। साहित्यदर्पणकारनये महाकाव्यस्य आख्यानभागो हि सर्गशब्दोपस्थापिताध्यायैः विन्यस्तो भवेत्। समासेन रघुवंशस्य महाकाव्यत्वविचारः काव्यतत्त्वदिशा आलोच्यतेऽत्र।

➢ **आरम्भक्रिया**

इष्टसिद्ध्यर्थं महाकाव्यस्य शुभारम्भो भवति मङ्गलाचरणेन। वस्तुतस्तु महाकाव्यस्यादौ नमस्कारात्मकम्, आशीर्वादात्मकं, विषयवस्तुनिर्देशात्मकं वा भवितुमर्हति।

"सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" ॥[2]

रघुवंशमहाकाव्ये पार्वतीपरमेश्वरवन्दनात्मकंमङ्गलाचरणं संलक्ष्यते। यतो हि कविरत्र जगतः पितरौ मनसि प्रणम्य काव्यमिदं सम्पादयन्नस्ति।

"वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" ॥[3]

➢ **नायकनिरूपणम्**

महाकविभिः इतिहासपुराणादिषु प्रख्यातं वृत्तमवलम्ब्य सज्जनपुरुषाणां चरितादिकमवलम्ब्य वा महाकाव्यं विरच्यते।

"इतिहासकथोद्भूतमितरद् वा सदाश्रयम्"[4]

महाकाव्यस्य नायको भवति धीरोदात्तः।धीरोदात्तलक्षणमुदीरितं विश्वानाथेन तदीये साहित्यदर्पणाभिधेये ग्रन्थे

"अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः"।।[5]

देवतुल्यमानवः, सद्वंशजातः, क्षत्रियोऽथवा वंशस्य एकाधिको नृपो महाकाव्यषु नायको भवतुमर्हति। तथाहि प्रोच्यते

"सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा"।।[6]

रघुवंशस्य नायकाः एकवंशजाः नैके क्षत्रियाः भवन्तीति। अत्रापि महाकाव्यस्य यथोचितं नायकलक्षणं संगच्छते।

➢ **वर्णनीयविषयाः**

न केवलं नायकनायिकयोः काहिनी वर्णनेन महाकाव्यस्योपयोगित्वं सिद्धं भवति। अतो महाकाव्यस्य परिणतिलाभाय आनुषङ्गिका विषया अपि वर्णनीयाः।

"सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥

संगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः" ॥[7]

तृतीयसर्गे पुत्रोदयः, चतुर्थसर्गे सेनायाः प्रयाणं, पञ्चमसर्गे प्रातःकालः, सप्तमसर्गे रणः उपयमः, नवमसर्गे मृगया, त्रयोदशसर्गे समुद्रस्य वर्णनं, षोडशसर्गे ऋतुः, अन्तिमसर्गे संभोगः एते महाकाव्योचितविषयाः विभिन्ने सर्गेषु समुपलभ्यन्ते।

➢ **सर्गसंख्याविचारः**

साहित्यदर्पणकारनये महाकाव्यस्याख्यानभागो हि सर्गशब्दोपस्थापिताध्यायैः विन्यस्तो भवेत। तदुक्तं सर्गबन्धो महाकाव्यम् इति। महाकाव्ये अष्टाधिकाः सर्गाः स्युः। तथाहि भणितं- नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह इति। ईशानसंहितायां स्पष्टीक्रयते

"अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् ।

नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोनता।।"[8] इति।

अतो न रामायणादावतिव्याप्तिः। प्रत्येकं सर्गः एकेनैव छन्दसो विरचितो भवेत्। अपि च प्रत्येकं सर्गस्यान्तिमे भिन्नवृत्तयुक्ताः श्लोकाः स्युः। किन्तु सर्गवैचित्त्यसम्पादनाय नानावृत्तव्यवहार न दोषावहः।

सर्गनामकरणविधानम्

महाकाव्यस्य नामकरणविषये दर्पणकृता निगदितमस्ति

"कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।।[9]

अतः कवेर्नामानुसारं महाकाव्यस्य नामकरणं क्रियते। यथा भट्टिकाव्यमिति। नायकनामानुसृतं नामकरकणं विद्यते नैषधीयचरितमहाकाव्यादिषु। तद्वदत्रापि रघुवंशीयवृत्तान्तानामुपजीव्यत्वादस्य महाकाव्यस्य नाम रघुवंशम्।अस्य महाकाव्य सर्गाः भवन्त्यत्र यथाक्रमंवसिष्ठाश्रमाभिगमनं, नन्दिनीवरप्रदानं, रघुराज्याभिषेकः, रघुदिग्विजयः, अजस्वयंवराभिगमनं, स्वयंवरवर्णनं, अजपाणिग्रहणं, अजविलापः, मृगयावर्णनं, रामावतारः, सीताविवाहवर्णनं, रावणवधः, दण्डकाप्रत्यागमनं, सीतापरित्यागः, श्रीरामस्वर्गारोहणः, कुमुद्वतीपरिणयः, अतिथिवर्णनं, वंशानुक्रमः, अग्निवर्णश्चङ्गारः इति।

➢ **रसविमर्शः**

"शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते"[10] इति महाकाव्यस्य रसविषये साहित्यदर्पणकारस्याभिप्रायः। शृङ्गारवीरशान्तरसेषु कश्चिदेक एव रसऽङ्गीरसरूपेण स्वीकार्यः। तस्याङ्गीरसस्योत्कर्षवृद्ध्यर्थमन्ये सर्वेऽपि रसाः उपकारकाः भवन्ति। रघुवंशेऽस्मिन् महाकाव्ये प्रधानभूतो रसस्तु शृङ्गारः पुनश्च वीरकरुणरसावपि संलक्ष्येते।

➢ **उपसंहृतिः**

दण्डी प्रतिपादयति यत् महाकाव्यलक्षणभूतापेक्षितेषु विषयेषु सर्वेषामेव युगपदवस्थानमनीवार्यं नास्तीति। केषांञ्चन प्रतिपादनीयानां विषयाणामनुपस्थितावपि महाकाव्यं न दुष्यति अपि तु सहृदयहृदयमामोदयति सततम्।स्पष्टीक्रियते च दण्डिना विरचिते काव्यादर्शाख्ये सुप्रसिद्धे ग्रन्थे

"न्यूनमप्यत्र यैः कश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।
यद्युपात्तेषु सम्प्रतिराराधयति तद्विदः"।।[11]

तथ्यसूत्राणि

१. काव्यालंकारः(1/2)
२. काव्यादर्शः(1/14)
३. रघुवंशम्(1/1)
४. अग्निपुराणम् (337/25)
५. साहित्यदर्पणः(3/32)
६. साहित्यदर्पणः(6/316)
७. साहित्यदर्पणः (6/322,323)
८. ईशानसंहिता
९. साहित्यदर्पणः (6/324,325)
१०. साहित्यदर्पणः (6/317)
११. काव्यादर्शः (1/20)

सहायकग्रन्थाः

१. साहित्यदर्पणः, विश्वनाथाचार्यः,सम्पादकः-शेषराजशर्मा रेग्मी, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणासी
२. साहित्यदर्पणः,विश्वनाथाचार्यः,सम्पादकः-आचार्यः कृष्णमोहनशास्त्री, चौखाम्भासंस्कृतसंस्थानम्
३. काव्यादर्शः, दण्डी, सम्पादकः-पण्डितरङ्गाचार्यशास्त्री, प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्
४. काव्यालंकारः, भामहः, सम्पादकः-देवेन्द्रनाथशर्मा, विहारराष्ट्रभाषापरिषत्
५. अग्निपुराणम्, सम्पादकः-आचार्यः शिवप्रसादद्विवेदी, चौखाम्भासंस्कृतप्रतिष्ठानम्
६. रघुवंशम्, कालिदासः, सम्पादकः-धारदत्तमिश्रः,जनार्दनपाण्डेयः,मोतीलालवेनारसीदासः

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

शब्दपदवाच्यत्वेन साधु-असाधु-शब्दयोः भेदः महत्वञ्च

Shibpada Mandal
Research Scholar
Department of Sanskrit (Vyakarana)
Shree Jagannatjh Sanskrit University, Shri Vihar, Puri-752003, Odisha
Contact No. : 9062182935
E-mail : shibpadamandal14@gmail.com

सारसंक्षेपः-

पाणिनीयसूत्राणां प्रामाणिक प्रवक्ता पतञ्जलिः व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनं शब्दानुशासनमभ्यधात्। पतञ्जलिमते लौकिकानां वैदिकानाञ्च शब्दानामनुशासकं व्याकरणं विद्यते । लौकिकेभ्यः शब्देभ्यो वैदिकानां शब्दानां धान्यं प्रख्यापयितुं उभयोः पार्थवयेन निर्देशः पतञ्जलिनाऽभ्युपगतः । वैदिकानामपि शब्दानां लौकिकत्वेनोभयोः कश्चिद् भेदो नास्ति । कैयटमते वैदिकशब्दानामपभ्रंशशब्दानाञ्च परस्पर साम्याऽतिशयाद् वैदिकशब्देभ्योऽपभ्रंशशब्दपरिहारः प्रयत्नसाध्यो भवति । लौकिक संस्कृतस्याऽपभ्रंशस्य च परस्पर वैषम्येण तयोः भेदाऽवगतिः सारल्येनाऽपि जायते । एतावन्माचमेव वैदिक लौकिक शब्दाना परस्परं भेदः । अतोऽन्यो वैदिकलौकिकयोः शब्दयोः नास्ति कचिद् भेद । उबटः अनन्तदेव शबरस्वामी च वैदिकशब्दानां लोकिकशब्दानां च ऐक्यमेव समाचष्ट । साधुभिरेव शब्दर्भाषितव्यं ना साधुभिरिति पाणिनीयानामाचार्याणां सिधान्तौ विद्यते। पाणिनेराचार्यस्य अष्टाध्यायी शिष्टत्वज्ञानार्था स्वीक्रियते अष्टाध्याय्या निर्णीतसाधुशब्दानां प्रयोक्तरो हि नाम शिष्टाः सन्ति । साधुशब्दप्रयोगः समाजे शिष्टत्वख्यापनेन व्यावहारिकदृष्ट्याऽभ्युदयकारीभवति । एकः पूर्वपरयोः इति सूत्रं भाषमाण पतञ्जलिः साधुशब्दप्रयोगस्य सर्वफलप्रदायकत्वं मयुते । तन्मते हि शास्त्रव्युत्पादनयाऽनुशंसितः साधुत्वेन ज्ञातः शिक्षोत्रीत्या च प्रयुक्तः शब्दः शिष्ट प्रयोगकोशव्याकरणाधनुमापकत्वेन इह जन्मनि जन्मान्तरे - वाऽभ्युदयकारी भवति । एवं हि तत्रत्यं भाष्यमः – " एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति । व्याकरणशास्त्रस्य शब्दाऽनुशासनमिति नामकरणेनैव एतत् स्वीकुरूते यदपभ्रंशो हि व्याकरणस्य विषयो नास्तीति । " असाधुशब्देभ्यो विविच्य साधुशब्दा ज्ञायन्त इति नागेशस्याभिप्रायो विद्यते । व्याकरणेन मनस्तापस्यज्ञायन्त इति नागेशस्याभिप्रायो विद्यते । साध्वसाधुशब्दप्रयोगे सामानायामर्थावगतावपि साधभिरेव भाषितव्यं नाऽसक्तु ' साधुभिरिवेति ' पाणिनीयैराचार्यैः प्रतिपाद्यते ।

शब्दसूचक- वैदिक , लौकिक , साधुः, गाव्यादयः , साधवः , शब्दाः , पुञ्जीभूतः , संस्कारसम्पन्नः ।

शब्दपदवाच्यत्वेन साधु-असाधु-शब्दयोः भेदः महत्वञ्च

पाणिनीयसूत्राणां प्रामाणिक प्रवक्ता पतञ्जलिः व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनं शब्दानुशासनमभ्यधात्।[1] काकवाशितादीनामव्यकावाचामपि शब्दपदवाच्यत्वेन तेषामपि अनुशासनप्रसङ्गेन पतञ्जलिः स्वयमवे अनुशासनीयस्य शब्दस्य सुस्पष्टं स्वरूपं निर्दिदेश। पतञ्जलिमते लौकिकानां वैदिकानाञ्च शब्दानामनुशासकं व्याकरणं विद्यते ।[2] लौकिकेभ्यः शब्देभ्यो वैदिकानां शब्दानां धान्यं प्रख्यापयितुं उभयोः पार्थवयेन निर्देशः पतञ्जलिनाऽभ्युपगतः । वैदिकानामपि शब्दानां लौकिकत्वेनोभयोः कश्चिद् भेदो नास्ति । कैयटमते वैदिकशब्दानामपभ्रंशशब्दानाञ्च परस्पर साम्याऽतिशयाद् वैदिकशब्देभ्योऽपभ्रंशशब्दपरिहारः प्रयत्नसाध्यो भवति । लौकिक संस्कृतस्याऽपभ्रंशस्य च परस्पर वैषम्येण तयोः भेदाऽवगतिः सारल्येनाऽपि जायते । एतावन्माचमेव वैदिक लौकिक शब्दाना परस्परं भेदः । अतोऽन्यो वैदिकलौकिकयोः शब्दयोः नास्ति कचिद् भेद ।[3] उबटः[4] अनन्तदेव शबरस्वामी च वैदिकशब्दानां लोकिकशब्दानां च ऐक्यमेव समाचष्ट । एतावति स्पष्टीकरणे सत्यपि अनुशासनीयस्य साधुशब्दस्य स्वरूपावगतिः सुस्पष्टं न भवति।

यतो हि लोके सास्नादिमत्प्रवृत्ति प्रख्यापयितुं गवादयो गाव्यादयश्च सममेव प्रयुज्यमाना अवलोक्यन्ते । अर्थाऽवगतिरपि उभये समानैव दृश्यते। बहूनाञ्च कृते गाव्यादिभिरेव साधीयानर्थसम्प्रत्ययो जायते। किम् उभयेऽपि अनुशासनीया अन्यतरो वेति जिज्ञासायां पतञ्जलिः साधिकारमभ्यघात् यद् गवादय एव शब्दा अनुशासनविषया विद्यन्ते, न गाव्यादयः। यतो गवादीनां शब्दानामनुशासन लाघवमावहति । पतञ्जलिराचार्यः " गवादयः साधवः शब्दाः " इति स्वीकुरूते, गाव्यादयश्क्षा साधव इति ।[5]

तत्र साधवो गवादयोऽनादयः शब्दाः सन्ति, गाव्यादयश्च आदिमन्तोऽपभ्रंशा इति शब्दतत्वविदः स्वीकुर्वते । साधुशब्दं प्रयुयुक्षमाणो जनः करणावैकल्यादिना पराधाद् जपशब्दं प्रयुक्तेइति जैमिनिराचार्यो मनुते । महता खलु यत्नेन शब्दा उच्चार्यन्ते। शब्दभावनासंस्कृतः प्राणवायुः नाभेरूत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे पुञ्जीभूतः ऊर्ध्वं गच्छन् मूर्द्धानमाहत्य आस्यावयवेषु परावृत्तौ वाक्रे विचरन् विविधान् वर्णान् जनयति। तत्र करणवैकल्यादिना वक्तृत्वादौवैल्याद वक्तासाधुशब्देप्रयोक्तव्ये असाधुशब्दोच्चारणेन अपराध्यति। यथा कश्चित् चक्षुष्मान् शुष्के पतितुमिच्छुः अपि कर्दमे पतति। एवञ्चाऽपराधात् प्रवृत्तत्वेन गाव्यादिशब्दानामऽपभ्रंशानां सादित्वं कार्यत्वं वा सिद्धयति । गवादिसाधुंशब्दानान्तु अविच्छिन्नपारम्पर्यत्वेन अनादित्वम्। अपभ्रंशं परिभाषमाणस्य भर्तृहरेराचार्यस्यापि एवं विधमेवापभ्रंश-स्वरूपमभिमतं दृश्यते । तन्मते हि सास्नादिमदर्था भिधानाय गीरिति साधुशब्दे प्रयुयुक्षिते तदर्थे निविशमानो यः संस्कारहीनो गाव्यादिशब्द उच्चार्यते सोऽपभ्रंशः।तत्र संस्कारसम्पन्नः शब्दः साधु, संस्कारहीन अपभ्रंशश्चाऽसाधुः स्वीक्रियते । साधूनां शब्दानां ज्ञापनार्थम् अपभ्रंशानाञ्च शब्दानां व्यावृत्यर्थं लक्षणमारव्धव्यम् ।

व्याडिनाऽपभ्रंशस्य प्रकृति साधुशब्द प्रतिपादितः । संस्कृतशब्दानांप्राकृतशब्देभ्यः प्राग्भवत्वम्, प्राकृतशब्दानां वा संस्कृतशब्देभ्यः प्राग्भवत्वमिति विषये आचार्याणां परस्परं वैमत्यं दृश्यते । केचन प्राकृतशब्दानामेव प्राग्भवत्वं प्रतिपादयन्ति प्रकृतो भवः प्राकृत इति व्युत्पत्तेः । साधु शब्दानां प्रकृतित्वात् खलु प्राकृत इति नामकरणमिति तेषामाशयः प्रतीयते । केश्चित् संस्कृतशब्दानामेव प्राग्भवत्वं स्वीकृत्य प्राकृतानां शब्दानां मूलं संस्कृताः शब्दा इति व्याचक्षते । महाभाष्यं व्याचक्षाणो भर्तृहरिराचार्याणां वैमत्यमिदं निरदिशत् ।

' शब्दप्रकृतिरपभ्रंशः 'इति व्याडिमतं व्याचक्षाणः स्वोपज्ञकारः सर्वस्याऽप्यपभ्रंशंस्य साधुशब्द एव प्रकृतिरिति प्रत्यपादयत् । ' अपभ्रंशः शब्दः स्वतन्त्रो प्रकृतिर्वान भवति । प्रसिद्धिवशाद् रूढितापधमानाः केचनाऽपभ्रंशाः स्वातन्त्र्यम् अधिगच्छन्ति । तेषामपि अपभ्रंशानां कालान्तरे आलस्याद् वक्तृत्वदौर्बल्याद्वा कश्चिदन्योऽपभ्रंशविशेषो जायते । एतादृशानाम् अनुनिष्पादिनाम्अपभ्रंशानां प्रकृतिः ततः प्राक्तनोऽपभ्रंशो भवति । एवञ्च सामयिक एवाऽयं साध्वसाधुप्रविवेको भवति । कस्यापि शब्दस्य रूपमात्रप्रतिबद्धमसाधुत्वं वक्तु न शक्यते । ' साम्प्रतं केश्चिद् असाधुत्वे नाभिमतानां शब्दानां कालान्तरे साधुत्वं सम्भवि , साधुत्वेन वाऽभिमतानां शब्दानाम् असाधुत्वमपि सम्भवि । अतोऽत्र विषये नहिकश्चिद् वाचनिको नियमः सम्भवति । सर्वथा स्वाभाविकः सामयिकंश्च खल्वेष विषयः । येष्वभिधातृषु अपभ्रंशा एवं प्रसिद्धिम् आगताः तैरपभ्रंशैरेवार्थो भिधीयते , अवबोध्यते च ।

भाषातत्त्वदृष्ट्या शब्दस्य द्वे रूपे भवतः । तत्र १. शब्दतत्त्वम् , २. साधुत्वञ्च । तत्र शब्दत्वान्वितं शब्दरूपन्तु श्रवणेन्द्रियेण गृह्यते , परं शब्दगतं साधुत्वं व्याकरणेनैव अवगन्तुं शक्यते । अन्यथाऽनधीतव्याकरणाः सामान्या लौकिका अपि साधुत्वं प्रतिपद्येरन् । " असन्देहार्थञ्चाऽध्येयं व्याकरणम् " इति पस्पशायां ब्रुवाणस्य पतञ्जलेरयमेवाऽभिप्रयो विद्यते । यद्याकरणेन खलु शब्दस्याऽसंदिग्धं साधुत्वमगवतं भवति भर्तृहरिरपि एतच्छब्दान्तरेण इत्थं प्रस्तावीत् –

साधुत्वस्वरूपम् अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वाऽवबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ [6]

साधुत्वस्वरूपम्-

शब्दगतं द्विविधं हि साधुत्वं सम्भवति । तत्र 1. **श्रुतिलक्षणं साधुत्वम्** । 2. **प्रक्रियालक्षणञ्च साधुत्वम्** इति ।

1.श्रुतिलक्षणं साधुत्वम्- श्रवणजन्यो ज्ञातसाधुभावोऽनपभ्रंशः शब्दः श्रुतिलक्षणः साधुः । तत्र प्रकृतिप्रत्यय विभागावगमेन साधुत्वं

व्यवस्थाप्यते । गौरिति प्रयोगे सुप्रत्ययविधौ गौ शब्दस्य साधुत्वं विद्यते । प्रत्ययविधौ उद्देश्यत्वेन यस्याऽनपभ्रंशशब्दस्वरूपस्य प्रकृतित्वं कल्प्यते तस्य श्रुतिलक्षणं साधुत्व ज्ञेयम् । यथा खलु नागेशो व्याकरणव्यङ्ग्यमर्थविशिष्टं जातिविशेषं हि साधुत्वं मनुते ।[7] व्याकरणव्यङ्ग्यः शब्दागतजातिविशेषः शिष्टत्वादिख्यापनरूपपुण्यजने न साधनं हि नाम साधुत्वमिति नागेशस्याऽभिप्रायः । एव विधानां विचारकाणां मते गावीत्याद्यपभ्रंशशब्दोपरं विभक्तिः न प्रयुज्यते । प्रत्ययविधीं उद्देश्यभूतप्रकृतेः साधुत्व स्वीकारात् । अन्ये शाब्दिकाः अपभ्रंशानामपिप्रत्ययविधो उद्देश्यत्वं[8] मन्वते । अत एव पस्पशायां पतञ्जलिः " **यर्वाणः तर्वाणः** "इति णान्तादपभ्रंशाद् विभक्तिं प्रायुन्ते । अर्थवच्छब्दस्वरूपात् प्रातिपादकसञ्ज्ञकात् सुबुत्पचिरिति स्वीकारे च न काचिच्छास्त्रीया अर्थवत्प्रतीतेः । व्यवस्था न्याहन्यते । गावीत्यादिभिरपभ्रंशशब्दस्वरूपैरपि अर्थवत्प्रतीतेः।

2.प्रक्रियालक्षणं साधुत्वम्- प्रक्रियालक्षणं साधुत्वमनुशासनपद्धितिसापेक्ष भवति। अनुशासन -दृष्टया परिनिष्ठिता हि शब्दाः साधव उच्यन्ते । परिनिष्ठिताः शब्दाः न प्रयुज्यन्ते । कस्यचिन्नित्यस्य शब्दशास्त्रीयस्य नियमस्य विधेर्वा अनुद्देश्यभूत एव शब्दः परिनिष्ठितो[9] भवति तस्यैव च प्रयोगः शाब्दिकैरभिमतः । विधिशास्त्रेण प्रयोगसाधनपुर सर साधुत्वव्यवस्था प्रयोगनियमच व्याकरणे विधीयते । तथा हि " आद् गुणः " इति विधिशाखेण अवर्णादचि पूर्वपरयोः गुणो भवति , गुणवान् शब्दः साधुः भवति , स न प्रयोक्तव्य इति निर्णयते । न ह्यक्तगुण संस्कारः शब्दः साधुर्भवति न वा च स प्रयोक्तव्यः तस्यापरिनिष्ठितत्वेनासाधुत्वात् । यथा- " शब्देन ' इत्ययमेव साधुः शब्दः अयमेव च प्रयोक्तव्यः , न तु " शब्द+ टा " आहोस्वित शब्द +इन इत्यपि । अत्र इनविधेः गुणविधेच प्रवृत्तिसत्वेनाऽपरिनिष्ठितत्वात् । कश्चिदपि शाब्दः शब्दस्वरूपतः साधुरसापुर्वा न भवति । प्रवृत्तिनिमित्तविशेष संलक्ष्यैव शब्दाना साधुत्वमसाधुत्वञ्च व्यवस्थापयितुं शक्यते । यः शब्दो लोके यस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्य तदात्रयस्य वा व्यभिव्यक्तये जनैः स्वीकृतः स एव शब्दः तदतिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्त प्रयुक्त असाधुर्भवति । गोणीशब्दस्य आवपनरूपे पात्रविशेषेर्थे साधुत्व प्रागचर्चयम् । तसयैव शब्दस्य सास्नालाङ्गूलादिमदर्थे साधुत्वमपि शाब्दिकैः स्वीकृतम् । इत्थमेव अस्वादिशब्दोऽपि शेयः । एवञ्चप्रवृत्तिनिमित्तविभेद एव शब्दानां साधुत्वाऽसाधुत्वयोर्निर्णायकौ भवति । अस्व गोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे , निमित्तभेदात्सर्वत्र साधुत्वञ्च व्यवस्थितम् ।

" **नाऽनृतं वदेदिति** "र शिष्टानामाचारपद्धतिः स्मर्यते । द्विविधं खल्वबृतं भवतीति मिश्रोपनामा २ हरदत्तः स्वीचकार । तत्र-

1. अर्थाऽनृतम्

2. शब्दाऽनृतञ्चेति विद्यते ।

प्रतिपतृत्वदौर्बल्याद यदाऽर्थस्याऽन्यथा प्रतिपत्तिर्भवति तदा अर्थाऽनृतं भवति । प्रयोक्तरि प्रतिपत्तिरिचोभयत्रापि च अर्थाऽनृत सम्भवति । यथा कक्षित अवचिज्जिगभिषु परिधृतवेशो दण्डी पुरुष लक्षणबुद्धया सैन्धवमानये " प्रयुति आहोस्वित् कक्षित् प्रतिपक्षा पदा प्रस्थातुकामेन अश्वबुद्धचा प्रयुक्तस्य सैन्यशब्दस्य बुद्धि विजानाति तदा अर्थाऽनृत जायते । शब्दस्याऽन्यथोच्चारणं पाब्दानृतम् उच्यते तत्र साधो शब्द प्रयोक्तव्ये अपगतसंस्कारस्य अपभ्रंशस्य वा साधुशब्दस्योच्चारण शब्दाऽनृतं भवति । तदत्र ' ना नृतं वदेदिति " ति निषेधवाक्पेन द्विविधमपि अनृत प्रतिषिध्यते अपराधाद्धि असाधुशब्दोच्चारण - प्रवृत्तिर्जनानामिति । । जैमिनिमतमतः प्रागुपन्यस्तमस्माभिः । यथा अर्थाऽनृत बदती जनस्य प्रत्यवायः स्मर्पते तथा शशब्दाऽनृत वदतोऽपि जनष्येति निष्कर्ष ।

केवलां सौत्री प्राप्तिमेव संलक्ष्य शब्दानां साधुत्वाऽसाधुत्वे निर्णेतुं न शक्यते । आचार्याणामिष्टिरपि तत्र हेतुर्भवति । अष्टाध्यायी भाषमाणेन पतञ्जलिना एतद् रुचिरमुदाहृतम् । तथा हि एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह- कोऽस्य रथस्य प्रवेता इति ? सूत आह- आयुष्मन्नहमस्य रथस्य प्राजिता इति । वैयाकरण आह - अपशब्द इति । सूत्र आह प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियो न त्विष्टिज्ञ दृश्यते एतद्रूपमिति । वैयाकरण आह - आहो खल्वनेन दुरूतेन बाध्यामहे इति सूत आह- न खलु वेनः , सूतः , सुवतेरेव सूतः । यदि सर्वतः कृत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति

वक्तव्यम् । यदर्थप्रतिपादनाय यस्मिन् शब्दे प्रयोक्तव्ये स्वरवर्णादिदोषात् ततोऽर्थान्तरं प्रतिपादयत् शब्दोपऽशब्दो भवति । स चाऽनिष्टजनक इति शिष्टैः प्रतिषिध्यते

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराधात् ॥

पाणिनीयेव्याकरणेऽसाधुशब्दस्योपेक्षाकारणम्- पाणिनीयैराचार्यैः साधुशब्देष्विवअसाधुशब्देष्वपि अर्थरोधकता शक्तिः स्वीकृता । कात्यायनः पतञ्जलिश्च शास्त्रं प्रयोगाणां नियामकमात्रं भवतीति प्रत्यपादयत् । अर्थात्यर्थःखलुशब्दः प्रयुज्यते अर्थाऽवगतिश्च क्वचित् केषाञ्चित्कृते साधुशब्दापेक्षया असाधुशब्देरेव सुस्पष्टं भवति । साधु शब्दप्रयोगे वा अर्थाऽवगतो कश्चिद् भेदो न भवति ।

एकञ्चाऽर्थ बोधने उभयोः साध्वसाध्वोः शब्दयो: समाने शक्तत्वे कथमनेन पाणिनीयेन शास्त्रेण साधव एव अनुशिष्यन्ते नाऽसाधवः ?कथं वा साधव एव प्रयोक्तव्या नाऽसाधवः ?इति जनैः स्वभावतो जिज्ञास्यते । अत्रैतत् समाधीयते पाणिनीयैराचार्यैः वेदाङ्गेषु व्याकरणं मुखभूतं परिगणितम् । षड्वङ्गेषु व्याकरणस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । " रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणमिति " पतञ्जलिर्व्याचष्ट । पाणिनीयं व्याकरणं शब्दाऽनुशासकं विद्यते । शब्दाश्च वैदिकादारभ्य आसमुद्रघोषणं परिगणिताः । पाणिनीयस्यास्य तन्त्रस्य वेदोपकारकत्वेन, समुद्रघोषणादीनाञ्च वेदाऽनुपयोगित्वेन समुद्रघोषणादयो न व्युत्पाद्यन्ते पाणिनीयेन शब्दशास्त्रेण । अतएवाऽनुशासनीयशब्दक्षेत्र व्यवस्थापयन् पतञ्जलिः " लौकिकानां वैदिकानाञ्चेति " उज्जुघोष । लौकिकेष्वपि शब्देषु अपगतसंस्काराणाम् अपभ्रंशानाञ्च शब्दानां पाणिनीयेऽस्मिन् तन्त्रेऽनुशासनं नाऽभिमतम् , वेदाऽनुपयोगित्वादेव । लौकिकाः शब्दास्तावद् नियतवर्णाऽनुपूर्विका भवन्ति । यथा-

गामभ्याज शुक्लाम् ,

अभ्याज गां शुक्लाम् ,

शुक्लां गामभ्याज इत्येवम् ।

वैदिकाः शब्दास्तु नियतवर्णाऽनुपूर्विका जायन्ते । यथा-

1. अग्निमीडे पुरोहितम् ।

2. इषेत्वोर्जे त्वा ....

3. अग्न आ याहि वीतये ।

4. शन्नोदेवीरभिष्टये ।

देवीवाग् व्यवकीणेयमशक्तैरभिधातृभिः । अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ।।[11]

संदर्भ-सूची

1. अथशब्दाऽनुशासनम् । महाभा. , पस्पशा. ।

2. केषां शब्दानां ? लौकिकानां वैदिकानाञ्च अष्टा. महाभा. पस्पशा. ।

3. वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथकुपादानम् ।... तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनाऽपभ्रंशपरिहारात् । अष्टा. महाभा.पस्पशा. प्र. ।

4. य एव वैदिकास्त एव लौकिकाः त एव तेषामर्थाः वाज. प्रा.१/३/उ.भा.।(द्र. वाज.प्रा., १/३ अ. भा.) द्र.- मीसा.द.१/३/२०शा. भा.

5. एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः । तद्यथा - गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकादयोपभ्रंशाः । अष्टा. महाभा. अपस्प ।

6. वा. पा. १/१३ ।

7. साधुत्वञ्च व्याकरणव्यङ्ग्योर्थविशिष्टशब्दनिष्ठपुण्यजनकता वच्छेदको जातिविशेषः । वै. सि. ल., मं. शक्तिनि ।

8. नन्वपभ्रंशानां शक्तत्वेऽर्थवत्वादर्थववत्सूत्रेण प्रातिपदिकान्ज्ञापतिः इति चेत् । इष्टापत्तिः । वै. सि. ल. मं. शक्तिनि ।

9. अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यता वच्छेखकानाक्रान्तत्वं हि परिनिष्ठि तत्वम् । शब्दर. प्रो. मनो. वै. सि. कौ. स्वरसं ।

10. अष्टा. महाभा , पस्पशा. मन्त्रो हीनः.....पा.शि.५२ इत्येतावन्मात्रपा. भेदेन पाणिनीय शिक्षायामपि श्लोकोऽयं पठ्यते । (ले.)

11. वोपदेव. १/११५

संदर्भ-ग्रंथ-सूची

1.वाक्यपदीयम्- श्री भर्तृहरि,श्रीकाशीनाथ वासुदेव , अभ्यङ्कर यूनिवार्सिटी आफ पुना, संस्कृत एण्ड प्राकृत सीरीज पूना 1965

2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-श्री भट्टोजिदीक्षि,श्रीमोतीलाल बनारसीदास , वाराणसी 1980

3. वैयाकरण भूषणसार: - श्रीकोण्डभट्टः, चौखम्बा प्रकाशन ,वाराणसी1969

4.वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा- श्रीनागेश भट्ट , चौखम्बा प्रकाशन ,वाराणसी1973

5. सिद्धान्तकौमुदी-श्री भट्टोजिदीक्षि, प्रथम संस्करण श्रीगोपालशास्त्रीनेने, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस , वाराणसी 1977

6. व्याकरण तत्त्व मञ्जरी- (प्रथमोभागः) डॉ. शङ्करजी , झादीनबन्धु ग्रन्थ माला प्रकाशनम्, इसहपुर मधुवनी (विहार) 1986

7 . व्याकरणाशाखेतिहास- लोकमणिदाहालः, भारतीय विद्या प्रकाशन , 1990

8 . प्रौढमनोरमा-श्री भट्टोजिदीक्षि (स शब्दरत्न बाल प्रकाशिका)-श्री द्वारिकाप्रसाद द्विवेदी,चौखम्बा-सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी 1972

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

मन्त्रकोशाध्यायविमर्शः

V. R. Hariprasad
Ph. D. Scholar, Vedanta Vibhaga
Karnataka Sanskrit University,
Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9964144251
E-mail : vrh251@gmail.com

अतः परं प्रवक्ष्यामि मन्त्रं सर्वार्थसिद्धिदम् । येन विज्ञातमात्रेण बन्धपाशद्विमिच्यते ॥१॥

सर्वार्थसिद्धिदं मन्त्रं वदिष्यामि । अस्य मन्त्रस्य विज्ञानेन जन्मबन्धात्मकः दुःखपाशः निवृत्तो भवतीति श्लोकस्य तात्पर्यम् । एतादृशस्य श्लोकस्य श्रवणेन एते प्रश्नाः मनसि जायन्ते – मन्त्रस्य विज्ञानेन पुरुषः बन्धपाशात् विमुक्तो भवति वा ? उत मन्त्रस्य जपः कार्यः ? अध्ययनेन ज्ञानं जायते ? आहोस्वित् तपसा ज्ञानं सिद्ध्यति ? तादृशी शक्तिः मन्त्रे वर्तते चेत् मन्त्रो नाम कः ? इत्यादयः । प्रथमं तावत् मन्त्रो नाम कः इति विवार्यते । मन्त्रो नाम कः इति चेत् – मननात् त्रायते इति मन्त्रः इत्युच्यते । मत्रि–गुप्तभाषणे इति धातोः निष्पन्नमिदं पदं वर्तते । गुप्तं भाषणं नाम अस्माभिः भाषितमन्यैः न श्रोतव्यमित्यर्थः । गुप्तभाषणार्थकात् धातोः निष्पन्नत्वात् मन्त्रोऽपि अन्यैः न श्रोतव्य इत्यर्थः धातुप्रत्यययोः योगादेव सिद्ध्यति । अयञ्च यौगिकः अर्थ इत्यर्थः । व्यवहारे तु यौगिकार्थः उपयुज्यते किमित्यपि संशयः मानसे जायते । एवमेव मन्त्रः सर्वेभ्यः अपि प्रदेयः ? उत न प्रदेयः ? इति कैश्चित् विचारः क्रियते । कैश्चित् वादोऽपि क्रियते । मन्त्रः सर्वेभ्यः अपि न प्रदेयः इति बहवः वादं कुर्वन्ति । यः पुरुषः आचारेण शुद्धः तस्मै एव उपदेशः कर्तव्यः इति । एतादृशेन मन्त्रोपदेशेन स पुरुषः दीक्षितो भवति इति विश्वासः । अन्येषां केषाञ्चित् एवं वादो वर्तते – मन्त्रोपदेशः सर्वेभ्यः अपि कर्तव्यः । तेन मन्त्रेण दीक्षितो भूत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यः निर्मुक्तो भवति । अत्र अस्माकं वादादपि सम्प्रदायः एव मुख्यः । प्राचीनकाले वैदिकसम्प्रदाये अर्हेभ्यः पुरुषेभ्यः अपि मन्त्राः नोपदिष्टाः इति बहुभिः जनैः खेदः अभिव्यज्यते । मन्त्राः न केवलमेकस्य पुरुषस्य कुटुम्बस्य वा उपयोगाय न भवेयुः, किन्तु सर्वस्य मनुकुलस्य उपयोगाय भवेयुः इत्याशयेन रामानुजाचार्याः सर्वेभ्योऽपि मन्त्रोपदेशं कृतवन्तः । न केवलमत्र लौकिकं प्रयोजनम् । अलौकिकं प्रयोजनमपि मनसि निधाय परमपूज्याः रामानुजाचार्याः इत्थं प्रोचुः । तात्पर्यम् एवं वर्तते – चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमः पुरुषार्थः इत्युच्यते शास्त्रे । अत्र परमः पुरुषार्थः मोक्षः सर्वैरपि प्राप्तुं योग्यः स्यात् इति । कुतः ईदृशी चिन्तना इति चेत् – जगदिदं दुःखात्मकं वर्तते । दुःखापसरणमूलकं सुखं प्राप्तव्यमिति जगति विद्यमानानां सर्वेषामपि जन्तूनामिच्छा वर्तते । किन्तु इमामिच्छां परिपूर्णां कर्तुं मनुजः नानाविधैः मार्गैः गवेषणं करोति । ज्ञानेनैव हि कैवल्यमिति अद्वैतवादिनः शङ्कराचार्यशिषाः प्रतिपादयन्ति । ज्ञानं विद्याभ्यासश्च सर्वेषामपि न सुलभसाध्ये विद्येते । अतः शरणागतिः रामानुजाचार्यमते स्वीकृता वर्तते । शरणागतिः नाम प्रपत्तिः । मदीयम् अपराधं सर्वमपि

क्षमित्वा मामनुगृहाण इति प्रार्थना एव प्रपत्तिः । अयमेव भक्तिमार्गः । अयं मार्गः सर्वैरपि अनुसर्तुं योग्यो वर्तते । इत्थं सर्वं समालोच्य, मोक्षोपयोगिनो ये मन्त्राः सन्ति ते सर्वेऽपि सर्वेभ्यः प्रदेयाः इति रामानुजाचार्यैः निश्चितम् ।

अत्र सिद्धान्तः । चातुर्वर्ण्यं समाश्रित्य वेदे त्रैवर्णिकानामेव अधिकारः ? उत सर्वेषामपि वर्तते ? इति विचार्य सिद्धान्तः वक्तव्यो भवति । कुतः इति चेत् – वैदिकसम्प्रदायानुसारेण त्रैवर्णिकानामेव वेदाध्ययने अधिकारः । रामानुजाचार्यैस्तु सर्वेभ्योऽपि मन्त्रः उपदिष्टः इति परस्परं विरोधो वर्तते । अयं विरोधः इत्थं समाधीयते – आहारशुद्धिः, सत्त्वशुद्धिः, उपवासः, इन्द्रियनिग्रहः, सदाचारः इत्यादिना ब्राह्मणत्वं सम्पाद्य, पुनरपि उपनयनादिना संस्कारेण द्विजत्वं प्राप्य वेदाध्ययने प्रवृत्तो भवेत् इति वेदाध्ययनविषये नियमः । किन्तु मोक्षसिद्धिदान् मन्त्रान् पुराणपठितान् आगमपठितान् वा अध्येतुम् अनुष्ठातुं च ब्राह्मणत्वं नापेक्षितम् इति । अत एव रामानुजाचार्यैः सर्वेभ्यः मन्त्रः उपदिष्ट इति हेतुना धर्मविरोधः सम्प्रदायविरोधो वा न सञ्जायते । ज्ञानार्जने मोक्षे च सर्वेषामपि अधिकारः वर्तते इति कारणेन रामानुजाचार्यैः सर्वेभ्योऽपि मन्त्राः उपदिष्टाः । इत्थं व्याख्यानेन पूर्वोक्तः विरोधः परिहृतो भवति ।

अत एव मन्त्राणां मोक्षसाधनत्वं मोक्षसाधकत्वं च उभे अपि सामर्थ्ये वर्तेते । साधनं नाम मोक्षप्राप्तौ मन्त्रः उअपकरणवत् सहाय्यं करोतीति भावः । मोक्षसाधकः मन्त्रः इत्यस्य तु मोक्षसाधने कर्तृत्वं मन्त्रस्यैव वर्तते इति अपरो विशेषः । अत एव केचित् ज्ञानिनः मन्त्रेण सिद्धिं विन्दन्ति । अपरे केचन अज्ञानिनः मन्त्रशक्त्या अपि सिद्धपुरुषाः भवन्ति । अतः मन्त्रस्य करणत्वशक्तिः कर्तृत्वशक्तिः उभे अपि वर्तेते । एतत्सर्वं साररूपेण सङ्गृह्य अस्यां विष्णुतत्त्वसंहितायां मन्त्रकोशाध्याये मन्त्रस्य प्रयोजनमादौ निरूपितमस्ति । तद्यथा – [१]अतः परं प्रवक्ष्यामि मन्त्रं सर्वार्थसिद्धिदम् । येन विज्ञातमात्रेण बन्धपाशाद्विमुच्यते ॥ इति । अत्र बन्धपाशो नाम दुःखात्मको जननमरणरूपः संसार एव, न त्वन्यत् । इत्थं सर्वार्थसिद्धिदेन मन्त्रेण संसारनिवृत्तिर्भवति । तन्मूलकं मोक्षः सिद्ध्यतीति मन्त्रस्य परमं प्रयोजनम् । इत्थं मन्त्रकोशाध्याये मन्त्रस्य परमं प्रयोजनं निरूपितम् ॥

एतादृशस्य मन्त्रस्य विज्ञानेन मोक्षः सिद्ध्यति चेत् कोऽयं मन्त्र इति जिज्ञासा जायते । मन्त्रस्तु सङ्क्षिप्य तृतीयश्लोके उक्तो वर्तते । – मकारं बीजसंयुक्तं विन्यसेदक्षरेश्वरम् । हकारादिककारान्तं प्रादक्षिण्येन विन्यसेत् ॥

अत्र हकारादिककारान्तमिति एकं पदं श्रूयते । हकारादारभ्य ककारपर्यन्तमिति विलोमानुक्रमो वा ? उत छन्दोभङ्गनिवारणाय पदयोजना वा ? इति प्रश्नः जायते । कुतः एतादृशः प्रश्नः इति चेत् – मातृकासु ळकारस्य, क्षकारस्य च तत्र तत्र प्रयोगः दृश्यते । हकारात् ककारपर्यन्तं मातृकाणां स्वीकारे एतौ वर्णौ परित्यक्तौ स्याताम् । एवमेव स्वरवर्णा अपि त्यज्यन्ते । एवमेव सर्वासां मातृकाणाम् एकस्मिन्नेव मन्त्रे प्रयोगः प्रायः न दृश्यते । तस्मात् इत्थं बीजाक्षराणि सन्तीति केवलं निर्देशः अत्र कृतः । एषां प्रयोगस्तु प्रयोजनमनुसृत्य, मुनीनामाचार्याणाञ्च वचनमनुसृत्य करणीयो भवति । मातृकाणां विन्यासः [२] परमेश्वरसंहितायां सम्यक् प्रदर्शितो वर्तते ॥

मकारं बीजसंयुक्तम् इत्यस्य अयमर्थः – हकारादयो वर्णाः बीजाक्षराणि । तेषु प्रत्येकं मकारं योजयेत् इत्यर्थः । यथा – हम्, शम्, कम्, खम् इत्यादि । अत्र मकारस्य योगेऽपि [३] व्याकरणसूत्रानुसारं मकारस्य अनुस्वारो भवति । परतः व्यञ्जनवर्णस्य अभावेऽपि अनुस्वारलेखनं रूढौ दृश्यते । यथा – [४] कं खं गं घं ङं । अत्र मातृकासु एकैकस्य

बीजाक्षरस्य बहु वैशिष्ट्यं वर्तते । लम् इति पृथिवीतत्त्वात्मकं बीजम् । रम् इति अग्नितत्त्वात्मकं बीजम् । यम् इति वायुतत्त्वात्मकं बीजम् । हम् इति आकाशतत्त्वात्मकं बीजम् । अत्र केचन खम् इति पाठान्तरम् इच्छन्ति । वस्तुतः खम् नाम गगनम् । खशब्दस्य अर्थानुसारं बीजाक्षराणि न प्रयुज्यन्ते । एकैकस्य अक्षरस्य विशिष्टा शक्तिः मुनिभिः दृष्टा वर्तते । तां शक्तिमनुसृत्य बीजाक्षराणां प्रयोगः एवं कर्तव्य इति मुनिभिः प्रोक्तम् । तदनुसारं लोके प्रयोगः क्रियते । अतः खशब्दार्थं मनसि निधाय खमिति बीजाक्षरस्य आकाशतत्त्वमिति न निर्णेतव्यम् । हम् इत्येव आकाशतत्त्वे साधुः प्रयोगः ।

एतादृशाः बीजाक्षरमन्त्राः वेदे पठिताः किम् ? इति प्रश्ने कृते सति, वेदे न पठिताः इत्येव सर्वे जनाः अभिप्रयन्ति । साक्षात् बीजाक्षरमन्त्राः वेदे न दृश्यन्ते ।

यदीग्ं शृणोत्यलकग्ं शृणोति । अथापि एतादृशानां मन्त्राणां वैशिष्ट्यं वेदे एव प्रतिपादितं वर्तते । वेदार्थमनुसृत्य उद्धृताः ते मन्त्राः पुराणेषु आगमेषु च लिखितरूपेण स्पष्टीकृताः वर्तन्ते । तद्यथा – क्लीं (क्लीम्} इत्येतत् बीजाक्षरं वेदे न दृश्यते । किन्तु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतायां तैत्तिरीयशाखायाम् आरण्यके अस्य महत्त्वं व्याख्यातं दृश्यते । तत्र तु मन्त्रे – [५] यदीग्ं शृणोत्यलकग्ं शृणोति । नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थामिति – इत्येकं वाक्यं श्रूयते । वेदो नाम न केवलं स्तुतिरूपः, यागप्रतिपादको वा वर्तते । एकैकस्य अक्षरस्यापि विविधं व्याख्यानं विविधेषु ग्रन्थेषु कृतं दृश्यते । अत एव वेदो नाम ज्ञानराशिः इत्युच्यते । अत्रायं मन्त्रः बीजाक्षरपरतया व्याख्यात इति विद्वद्भिः अभिधीयते । अस्य मन्त्रस्य पदच्छेदस्तु एवं वर्तते – यदि ईम् शृणोति । अलकं शृणोति । सुकृतस्य पन्थां न प्रवेद । इति । अलकम् इत्यस्य लकारककारशून्यम् इत्यर्थः । ईम् शृणोति इत्यस्य ईकारं शृणोति इत्यर्थः । लकारककारशून्यम् ईकारं शृणोति चेत् सुकृतस्य पन्थानं न जानातीत्यर्थः । अत्र पन्थानम् इति पदे प्रयोक्तव्ये सति पन्थाम् इति वैदिकः प्रयोगः । लकारककारशून्यः ईकारः नाम केवलम् ईकारः । सः पुण्यस्य पन्थानं न दर्शयति इति भावः । किन्तु लकारेण ककारेण च युक्तश्चेत् ईकारः पुण्यलोकं स्वर्गं वा दर्शयतीत्यर्थः । अत्र लकारस्य ककारस्य च संयोगे ल्कीम् (ल्+क्+ई) इति रूपं भवति खलु इति पुनः संशयः जायते । वस्तुतः लकारः प्रथमम् ईकारे योजनीयः । अनेन ल् + ई = ली इति रूपं सिद्ध्यति । तदनु पुनः ककारः योजनीयः । क् + ली = क्ली इति रूपं सिद्ध्यति । अत्र विष्णुतत्त्वसंहितायाम् – मकारं बीजसंयुक्तम् इत्युक्तं वर्तते । अतः क्ली इति बीजाक्षरे मकारोऽपि योजनीयः । इत्थम् क्लीं (क्लीम्) इति बीजाक्षरमन्त्रः सिद्ध्यति । अयञ्च मन्त्रः पुण्यलोकप्राप्तिफलकः इति तात्पर्यम् । एवं प्रकारेण वेदेषु विद्यमानाः निगूढाः अर्थाः गुरुमूलकमेव विज्ञेयाः । एतादृशाः सूक्ष्मार्थप्रतिपादकाः विषयाः केवलं वेदभाष्यस्य स्वयम् अध्ययनेन नोपलभ्यन्ते । अतः गुरूणामनुग्रहः अत्र अवश्यम् अपेक्षितः । इत्थं बीजाक्षराणां वैशिष्ट्यमपि कुत्रचित् वेदे उक्तं भवति । आचार्यैः

तत्सर्वं सङ्गृह्य एकत्र मन्त्ररूपेण दर्शितं भवति । अत्र विष्णुतत्त्वसंहितायाम् – हकारादिककारान्तं प्रादक्षिण्येन विन्यसेत् इत्येव उक्तं वर्तते । एतस्य श्लोकार्धस्य तत्त्वं नीगूढार्थं च अन्येभ्यः ग्रन्थेभ्यः आकलय्य प्रयोजनं प्राप्तव्यम् । अत एव अग्रे एकादशे श्लोके – मूले वर्णविकारेण मूर्तयः कीर्तिताः पृथक् । इत्युक्तम् । अत्र वर्णविकारो नाम वर्णानाम् आनुपूर्वीभेद इत्यर्थः । यथा – श्रीम् ह्रीम् क्लीम् इति प्रयोगेण या शक्तिः जायते सा – ह्रीम् क्लीम् श्रीम् इति मन्त्रप्रयोगेण न जायते । अतः देवतामूर्तयः अपि विभिन्नाः सञ्जाताः इत्यर्थः ।

मायातलसमायुक्तं बीजं हिं सविचित्रितम् ॥१८॥ अत्र मायाबीजस्य उल्लेखः कृतः । इदमेव विद्याबीजमियपि उक्तं वर्तते । वस्तुतः अत्र विष्णुतत्त्वसंहितायाः सम्पादने "हिम्" इति प्रयुक्तं वर्तते । किन्तु व्यवहारे ह्रीम् इत्यस्य मायाबीजमिति व्यवहारः । अस्यैव विद्याबीजमित्यपि नामधेयम् । अस्य बीजाक्षरस्य जपेन विद्यालाभो भवतीति कारणेन विद्याबीजमिति नामधेयम् । वेदमन्त्रैः यत् फलं साध्यते तस्मादपि शीघ्रं बीजाक्षरमन्त्रस्य फलं लभ्यते इति कारणेन बीजाक्षरमन्त्रं बहवः उपासते । एतादृशबीजाक्षरेषु वर्णाः एव देवतामूर्तिः । अतः आनुपूर्वीभेदेन मूर्तिभेदः जायते इति स्पष्टं विज्ञायते । एवं प्रकारेण विष्णुतत्त्वसंहितायाम् मन्त्रकोशाध्याये स्थूलरूपेण बीजाक्षराणां महत्त्वं, प्रयोजनं, वैशिष्ट्यं च प्रतिपादितं वर्तते । अत एवास्य विष्णुतत्त्वसंहितायां मन्त्रकोश इति अध्यायः अन्वर्थकः सार्थकश्च वर्तते इति शम् ॥

पादटिप्पणी :

१. विष्णुतत्त्वसंहितायाम् मन्त्रकोशपटले प्रथमः श्लोकः ॥

२. परमेश्वरसंहिता । पत्रसङ्ख्या – ३४.

३. मोनुस्वारः – ८–३–२३. पाणिनिसूत्रम् ।

४. चण्डिकापारायणम् । [दुर्गासप्तशती] ।

५. तैत्तिरीयम् आरण्यकम् – प्रथमः प्रश्नः–तृतीयः अनुवाकः ।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

भगवद्गीतोपोद्घातगताद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेदभाष्यसमीक्षणम्

Dr. Tridib Roy Mondal
Assistant Professor, Department of Advaita Vedanta
Diamond Harbour Women's University,
Harindanga, P.O.: Diamond Harbour,
South 24 Paraganas, West Bengal-743331
Contact No. : 9875459288
E-mail : tridibram@gmail.com

कुञ्चिशब्दाः

ब्रह्म, आत्मा, मोक्षः, कर्म, संसारः

उपोद्घातः

कृत्स्नानर्थरूपजन्ममृत्युजराव्याध्यादिदुःखचक्रस्वरूपसंसारकारणभूताज्ञाननाशिन्याः शरीरेन्द्रियादिभिन्नजीवात्मयाथात्म्य-स्वरूपावबोधिन्याः अद्वयब्रह्मसत्यत्वज्ञापिन्याः जीवब्रह्मैक्यरूपोपनिषदर्थप्रतिपादिन्याः गीतोपनिषदाख्यायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः विद्यमानेषु द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेदशुद्धाद्वैतादिपरकेषु बहुषु व्याख्यानेषु भारतवर्षस्य सनातनसंकृतौ जीवात्मनां स्वस्वरूपसत्यज्ञानानन्तानन्दैकाद्वयब्रह्मतत्त्वबोधनाय भगवच्छङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणप्रणीतभाष्याणि मूर्धन्यस्थानमधिरोहन्ति। भगवद्गीतायाः केवलाद्वैतपरकोपोद्घातभाष्ये भगवच्छङ्कराचार्यैः परमात्मन एव सत्यत्वं, ज्ञानस्य एव साक्षान्मोक्षसाधनत्वं, परमात्मनो निराकारत्वं निर्गुणत्वं चेत्यादयः विषयाः प्रतिपादिताः। भगवद्गीतायाः विशिष्टाद्वैतपरकोपोद्घातभाष्ये भगवद्रामानुजाचार्यैः जीवेशप्रकृतिनां त्रयाणां नित्यत्वं, परमात्मनः साकारत्वं सगुणत्वं च, ज्ञानकर्मणोः मोक्षसाधनत्वं चेत्यादयः विषयाः गदिताः। भगवद्गीतायाः अचिन्त्यभेदाभेदपरकोपोद्घातभाष्ये बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः जीवेशप्रकृतिकालानां चतुर्णां नित्यत्वं, परमात्मनः साकारत्वं सगुणत्वं निराकारत्वं निर्गुणत्वं चेत्यादयः विषयाः कथिताः। एवं परस्परं विप्रतिपत्तौ सत्यां कस्याचार्यस्य मतं ग्रहणयोग्यं ग्रहणायोग्यञ्च, ग्रहणयोग्यत्वायोग्यत्वयोः सप्रमाणं युक्तयः सक्ष्मातिसूक्ष्मतया शोधपत्रेऽस्मिन् निरूप्यन्ते।

समीक्षणम्

केवलाद्वैतविशिष्टाद्वैतदर्शनयोः मुमुक्षुरधिकारीत्युक्तम्। किन्त्वचिन्त्यभेदाभेददर्शने न केवलं मोक्तुमिच्छुरत्राधिकारी। सोऽधिकारी सनिष्ठपरिनिष्ठनिरपेक्षभेदेन त्रिविधः। तथा चोक्तं गीताभूषणभाष्ये यत् "स च सनिष्ठपरिनिष्ठतनिरपेक्षभेदात् त्रिविधः- तेषु.."[1] इति। ननु प्रायः समेषां शास्त्राणां मुक्त्यवाप्तौ तात्पर्यत्वात् मुमुक्तोरेव अधिकारित्वं युक्तियुक्तं भाति। बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः स्वर्गादिप्राप्तीच्छोरपि अधिकारित्वं भणितम्। किन्तु "तद्यथेह कर्मचितः लोकः.."[2], "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[3] चेत्यादिभिः श्रुतिभिः ब्रह्मणः नित्यत्वादिकथनात् तद्भिन्नस्य च स्वर्गादेरनित्यत्वक्षयित्वादिकथनात् स्वर्गाद्यनित्यवस्तुनः प्राप्तौ शास्त्रतात्पर्यं न स्यादित्यतः बलदेवविद्याभूषणमतमसमीचीनमित्याशङ्का न कर्तव्या। यतो हि अधिकारिणोऽपरिपक्काल्पपरिपक्कपरिपक्कादिभेदेन क्रमेण अधिकारिभेदाः सनिष्ठपरिनिष्ठनिराश्रमाः युक्तियुक्ता एव।

शाङ्कराद्वैते ब्रह्मैव नित्यं वस्तु। विशिष्टाद्वैतदर्शने "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं.."[4] इति श्रुत्यनुसारं जीवेशप्रकृतयः नित्याः स्वीकृताः। अचिन्त्यभेदाभेददर्शने जीवेशप्रकृतिकालाः नित्याः भवन्ति। बलदेवविद्याभूषणाचार्यैरुच्यते यत् "तस्यां खल्वीश्वरजीवप्रकृतिकालकर्माणि.."[5] इति। किन्तु सर्वा उपनिषदः परिशील्यन्ते चेत् ब्रह्मण एव नित्यत्वमवगम्यते। अपि च स्मृतिशास्त्रेष्वपि मायादीनाम् अनित्यत्वं भणितम्।

"तेषामसौ विरजो.."[6], "इन्द्रो मायाभिः.."[7] चेत्यादिषु श्रुतिषु मायायाः मिथ्यात्वं ब्रह्मज्ञानिनाञ्च तद्रहितत्वं श्रूयते। गौडपादाचार्येण माण्डूक्यकारिकायामपि मायाजीवयोरनित्यत्वं स्पष्टमुच्यते यत् "यथा मायामयाद्बीजाज्जायते.."[8], "यथा मायामयो.."[9] च इति।

अतः रामानुजबलदेवविद्याभूषणनययोः मायाजीवयोः नित्यत्वकथनं चिन्त्यं भवति। ननु तन्नययोः प्रकृतेः नित्यत्वं भणितम्, न तु मायाया इत्याशङ्का न कर्तव्या, "मायां तु प्रकृतिं.."[10] इत्यस्यामृचि तयोरेकत्वं निगदितम्। एवञ्च रामानुजाचार्यैः मायाजीवयोः सत्यत्वप्रतिपादिनी "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च.."[11] इत्येषा उदाहृता श्रुतिः सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन सत्यत्वं प्रतिपादयति, न तु ब्रह्मभिन्नत्वेन जीवमाययोः सत्यत्वं प्रतिपादयतीत्यतः रामानुजमतमपि विचार्यम्।

श्रीमद्भगवद्गीतादिस्मृतिशास्त्रेष्वपि ब्रह्मणः सत्यत्वं मायायाश्च मिथ्यात्वं स्पष्टमेव भगवता श्रीकृष्णेन गद्यते यत् "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाममृतस्याव्ययस्य.."[12], "ज्ञानेन तु तदज्ञानं.."[13], "मायामेव ये प्रपद्यन्ते.."[14] चेत्यादि। ब्रह्मज्ञानेन मायायाः विनश्यत्वप्रतिपादनात् नित्यस्य च वस्तुनोऽविनश्यत्वात् मायाया अनित्यत्वं स्पष्टमेव। अतः मोहोत्पादिन्याः मायायाः सत्यत्वं वदतां रामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्याणां मतं विचारणीयं भवति। यदि एतयोः रामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्ययोः ब्रह्मात्मना जीवादीनां सत्यत्वप्रतिपादनमिष्टं स्यात्तर्हि तन्मतमविचारणीयं ग्रहणयोग्यञ्चेति। यदि तन्मतयोः ब्रह्मभिन्नेन जीवकालादीनां सत्यत्वप्रतिपादनमिष्टं स्यात्तर्हि शाङ्करमतमेव ग्रहणयोग्यं श्रुत्यनुसारि च, न तु रामानुजबलदेवविद्याभषणमते। श्रुतौ जीवादेः सर्वस्य ब्रह्मत्वं ब्रह्मणश्च सत्यत्वं श्रुतम्। तथा च श्रुतयः- "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[15], "आत्मैवेदं सर्वम्"[16] चेत्यादि।

शाङ्करनये द्विविधा मुक्तिः। सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति। परमात्मनोऽपरोक्षज्ञानोदयसमकाले तत्स्वरूपसच्चिदानन्दात्मना अवस्थितिरूपिण्यां सद्योमुक्तौ जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरन्तर्भावः। सगुणब्रह्मविद्यानुशीलनवतां ब्रह्मलोकावस्थित्यैश्वर्यभोगाभ्याम् अनन्तरं क्रमेण लब्धमुक्तित्वात् इयं क्रममुक्तिः भण्यते। रामानुजनये भगवत्समलोकनिवासत्वसमैश्वर्यत्वनिकटवर्तित्व- समरूपत्वैकत्वावाप्तिरूपाः सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यसायुज्याः पञ्च मुक्तयः। बलदेवविद्याभूषणनये षड्विधा मुक्तिः। सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यसायुज्याः पञ्च कृष्णसाक्षात्कारात्मिका च परामुक्तिः। चैतन्यचरितामृतग्रन्थे उच्यते यत् "त्वत्साक्षात्करणाह्लादविशुद्धाद्धि स्थितस्य.."[17] इति।

ब्रह्मसाक्षात्कारात्मिका मुक्तिरेतैः शङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्यैः स्वीकृता वर्तते। श्रुतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारा- भिन्नमुक्तेः प्रसिद्धत्वात् शाङ्करमते न संशयः। किन्तु प्रसिद्धोपनिषत्सु सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यादिमुक्तिनामकथनात् लोकादीनाञ्च क्षयित्ववचनात् यद्यपि सालोक्यादिमुक्तिकथनं न श्रुत्यनुसारि तथापि स्मृतिशास्त्रेषु तत्प्रसिद्धत्वात् तत्किञ्चिद्युक्तमपि भाति।

ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनविषये शङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्याणां मतविरोधोऽस्ति। शङ्कराचार्याणां नये परमात्मयाथात्म्यज्ञानादेव जन्ममृत्युजराव्याध्याद्यनर्थलक्षणात् संसारात् मुक्तिः लभ्यते। तथा चोच्यते भगवता शङ्कराचार्येण यत् "तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं.."[18] इति। किन्तु रामानुजाचार्याणां नये ज्ञानकर्मसमुच्चयः भक्तियोगश्च मुक्तिसाधनं भवति। रामानुजाचार्यैर्गद्यते यत् "परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं.."[19] इति। बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः कर्मणः परम्परया मोक्षसाधनत्वम् अङ्गीकृतम्। गीताभूषणभाष्ये कथ्यते यत् "तत्र श्रुततत्फलनैरपेक्षेण कर्तृत्वाभिनिवेशपरित्यागेन चानुष्ठितस्य.."[20] इति। बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः ज्ञानभक्त्योश्च साक्षान्मोक्षसाधनत्वं स्वीकृतं यत् "मोक्षधर्मे पितापुत्रादि संवादात्.."[21] इति। एवं मुक्तिसाधनविषये मतविरोधे सति सर्वदा परमप्रमाणभूतश्रुत्यनुसारि मतमेव ग्रहणयोग्यम्। शङ्करबलदेवविद्याभूषणयोः ज्ञानभक्त्योः साक्षात्साधनत्वं कर्मणश्च परम्परया साधनत्वमङ्गीकृतम्। एताभ्यां मताभ्यां सह रामानुजोक्तं विरोधि वचनं यत् "आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोः.."[22] इति। किन्तु "न कर्मणा न प्रजया.."[23] "विद्ययाऽमृतमश्नुते"[24] चेत्यादिषु श्रुतिषु ज्ञानेनैव मोक्षसाधनत्वमुक्तम्, कर्मणाञ्च मोक्षसाधत्वं वारितम्। अपि च "ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि.."[25] "न हि ज्ञानेन.."[26] चेत्यादिषु स्मृतिषु ज्ञानेन कर्मणां विनश्यत्वं भणितम्। "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता.."[27] इत्यत्र तु चित्तशुद्धिप्राप्तिद्वारेण कर्मणां संसिद्धित्वमुक्तम्। अतः कर्मयोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वरूपं रामानुजमतम् असमीचीनं भाति।

उपसंहारः- एवमस्माभिः शोधपत्रेऽस्मिन् श्रीमद्भगवद्गीतोपोद्घातगताद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेद-भाष्याणाम् आलोचनपुरःसरम् इतरेतरा विप्रतिपत्तिः, तत्र च समाधानानि भगवच्छङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणोक्तमतसमर्थनपरकगूढार्थदीपिका- नीलकण्ठ्या नन्दगिरिकृतव्याख्यानुभूतिकृतटिप्पनीभाष्यार्कप्रकाशतात्पर्यचन्द्रिकासारार्थवर्षिण्यादिव्याख्यापर्यावलोकनेन सम्पोषितानि इति शम्।

अन्त्यटीका

1. श्रीमद्भगवद्गीता (गीताभूषणभाष्येण सारार्थवर्षिण्या च समलङ्कृता), पृष्ठाङ्कः- ५-६ 2. छान्दोग्योपनिषत्- ८/१/६
3.तैत्तिरीयोपनिषत्- २/१/१ 4. श्वेताश्वतरोपनिषत्- १/१२ 5. श्रीमद्भगवद्गीता(गीताभूषणभाष्येण सारार्थवर्षिण्या च समलङ्कृता), पृष्ठाङ्कः- ३
6. प्रश्नोपनिषत्- १/१६ 7. बृहदारण्यकोपनिषत्- २/५/१९ 8. माण्डूक्याकारिका(अलातशान्तिप्रकरणम्)- ५९
9. माण्डूक्याकारिका(अलातशान्तिप्रकरणम्)- ६९ 10. श्वेताश्वतरोपनिषत्- ४/१० 11. श्वेताश्वतरोपनिषत्- १/१२
12. श्रीमद्भगवद्गीता- १४/२७ 13. श्रीमद्भगवद्गीता- ५/१६ 14. श्रीमद्भगवद्गीता- ७/१४ 15. छान्दोग्योपनिषत्- ३/१४/१
16. छान्दोग्योपनिषत्- ७/२५/२ 17. चैतन्यचरितामृतम्- १/७/५ 18. श्रीमद्भगवद्गीता(वासुदेवानन्दस्वामिभिः व्याख्याता अनुदिता) पृष्ठाङ्कः- १३ 19. श्रीमद्भगवद्गीता(श्रीरामानुजभाष्य-हिन्दी-अनुवादिसहिता), पृष्ठाङ्कः- ४ 20. श्रीमद्भगवद्गीता(गीताभूषणभाष्येण सारार्थवर्षिण्या च समलङ्कृता), पृष्ठाङ्कः- ५ 21. तत्रैव 22. श्रीमद्भगवद्गीता(बङ्गपुस्तकम्, रामानुजभाष्यसहितम्), पृष्ठाङ्कः- २०३
21. तत्रैव 22. श्रीमद्भगवद्गीता(बङ्गपुस्तकम्, रामानुजभाष्यसहितम्), पृष्ठाङ्कः- २०३ 23. कैवल्योपनिषत्- ३ 24. ईशोपनिषत्- ११
25. श्रीमद्भगवद्गीता- ४/३७ 26. श्रीमद्भगवद्गीता- ४/३८ 27. श्रीमद्भगवद्गीता- ३/२०

अवलोकितग्रन्थसूची

1. तैत्तिरीयोपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकः अनुवादकश्च- महामहोपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देव-साहित्य-कूटीर-प्राइभेट-लिमिटेड, २००८

2. छान्दोग्योपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकः अनुवादकश्च- महामहोपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देव-साहित्य-कूटीर-प्राइभेट-लिमिटेड, २००२

3. ईशादि नौ उपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०६८

4. बृहदारण्यकोपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०७०

5. कठोपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). अनुवादकः व्याख्याकारश्च- स्वामी भूतेशानन्दः. कलिकाता : उद्बोधन-कार्यालयः. २००९

6. श्रीमद्भगवद्गीता (बङ्गपुस्तकम्). अनुवादकः व्याख्याकारश्च- स्वामी वासुदेवानन्द. कलिकाता : उद्बोधन-कार्यालयः, २०१४

7. श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्. श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितः श्रीमदानन्दगिरिस्वामिविरचितः श्रीबेल्लङ्कोण्ड-रामरायकविविरचितश्च प्रथमः द्वितीयश्च खण्डः. संशोधकः- मीमांसा-वेदान्ताचार्य-श्रीमणिद्राविडः. वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशनम्,

8. श्रीमद्भगवद्गीता. श्रीरामानुजभाष्य-हिन्दी-अनुवादसहिता. अनुवादक- श्रीहरिकृष्णदासगोयेन्दका. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक),

9. मुण्डकोपनिषत्. सम्पादकः- ब्रह्मचारिमेधाचैतन्यः. दण्डिस्वामी-दामोदर-आश्रमः, २००८

10. श्वेताश्वतरोपनिषत्. व्याख्याकारः अनुवादकश्च- स्वामी विश्वरूपानन्दसरस्वती. मुम्बई : सत्साहित्य-प्रकाशन-ट्रस्ट, २००८ (द्वितीयसंस्करणम्,जानुयारिमासः)

11. श्रीमद्भगवद्गीता. रामानुजभाष्यं बङ्गानुवादसहितम्. अनुवादकः- श्रीमद्यतीन्द्ररामानुजाचार्यः. कोलकाता : श्रीबलराम-प्रकाशनी, १४०६ (बङ्गाब्दः)

12. चिद्घनानन्दस्वामी. आचार्य शङ्कर ओ रामानुज (बङ्गपुस्तकम्). प्रकाशकः- स्वामी-विश्वनाथानन्दः. कलकाता : उद्बोधन-कार्यालयः, २०००

13. विद्यारण्यस्वामी. पञ्चदशी. रामकृष्णकृतव्याख्यया-विषमस्थलटिप्पणी-पाठान्तर-श्रुतिकोशश्लोक-विषयसूच्यादिभिः-श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य-महेश्वरानन्दगिरि-महामण्डलेश्वरमहोदयानां भूमिकया च समलङ्कृता. संशोधकः- नारायणराम-आचार्य (काव्यतीर्थः). दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००८

14. उपनिषद्भाष्यम्. प्रथमखण्डः, श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकया-कठ-माण्डूक्य-तैत्तिरीयभाष्याणां प्रसिद्धाचार्यान्तरटीकाभिः-सटीकतैत्तिरीय वार्तिकेन च समलङ्कृतम्. सम्पादकः- सं. एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री. वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्ति-मठ-प्रकाशन, २०००

15. सदानन्दयोगीन्द्रः. वेदान्तसारः (बङ्गपुस्तकम्). सम्पादकः- विपद्भञ्जनपालः. कलकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, २०१०(नवमसंस्करणम्)

16. धर्मराजाध्वरीन्द्रः. वेदान्तपरिभाषा. सम्पादकः- श्री सीताराम-शास्त्री-मुसलगावकरः. Baranasi : Chowkhamba Vidya Bhavan, २०१०

17. श्रीमद्भगवद्गीता. शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता, प्रथमः भागः. संशोधकः- 'साधले' इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा. दिल्ली : पब्लिकेशन्स। 2014 (Third Edition)

18. सुरेश्वरः. नैष्कर्म्यसिद्धिः. व्याख्याकारः- स्वामी प्रज्ञानानन्दसरस्वती. वाराणसी : दक्षिणामूर्ति-मठ-प्रकाशनम्, २०६६ (वैकमाब्दः , द्वितीयसंस्करणम्)

19. मधुसूदनसरस्वती. अद्वैतसिद्धिः. (प्रणेता)। सम्पादकः- स्वामी विशुद्धानन्दगिरिः. वाराणसी : श्री दक्षिणामूर्तिमठः, १००० (प्रथमसंस्करणम्)

20. ईशोपनिषत्. Delhi : Narendra Prakash Jain , Matilal Banarsidass, २००२

21. श्रीमद्भगवद्गीता. श्रीपादविश्वनाथचक्रवर्तिमहोदयविरचित-सारार्थवर्षिणीटीकया एवं श्रीयुतबलदेवविद्याभूषणमहोदयविरचित-गीताभूषण भाष्येण समलङ्कृता. प्रकाशकः- कृष्णदासबाबा. मथुरा : राधाकुण्ड, कुसुमसरोवर, २०२३

22. सर्वज्ञत्वात्ममुनिः. संक्षेपशारीरकम्. पञ्चप्रक्रियासहित-श्रीस्वामिरामानन्दकृत-भावदीपिका-हिन्दीव्याख्यासहितम्. सम्पादकः- स्वामी योगीन्द्रानन्दः. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, १९८७

23. श्रीमद्भागवतपुराणम्. श्रीधरस्वामिविरचितया भावार्थबोधिनीनाम्ना संस्कृतटीकया समुपेतम्. संस्कृता- आचार्यजगदीशलालशास्त्री. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, १९८८

24. श्रीमन्महर्षि-वेदव्यासः. विष्णुपुराणम् (बङ्गपुस्तकम्).सम्पादकः-आचार्यपञ्चाननतर्करत्नः कोलकाता:नवभारत-पावलिशार्स,१३९०(बङ्गाब्दः)

25. भगवच्छङ्कराचार्यः. अपरोक्षानुभूतिः. श्रीस्वामिविद्यारण्यमुनिविरचितया दीपिकया सहिता. व्याख्याकारः सम्पादकश्च- चित्तनारायणपाठकः. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २०१२

26. जगद्गुरुश्रीभगवत्पादाचार्यः, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तः. पं. विश्वनाथशास्त्रिदातारः कृतविमर्शसहितः. सम्पादकः- राष्ट्रपतिसम्मानित-देवर्षि-कलानाथ-शास्त्री. राजस्थानम् : सीकर, रेवासा, २००३

27. श्रीमद्भगवद्गीता. अष्टटीकोपेता. सम्पादकः- प. वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री-पणशीकर. दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००९

28. पण्डितप्रवर-कृष्णजोयिस्. शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः. Editor - Dr. M.L. Narakrishna Murthy. Tirupati : Rastriya Sanskrit Vidyapeetha, २००९

29. श्रीमत्पद्मपादाचार्यः. पञ्चपादिका. चतुःसूत्रीशारीरकभाष्यव्याख्या. वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन, २०११

30. महर्षि-पतञ्जलिः. पातञ्जलयोगदर्शनम्. व्यासभाष्यसम्बलितं तच्च योगसिद्धि-हिन्दी-व्याख्योपेतम्. व्याख्याकारः- सुरेशचन्द्रश्रीवास्तवः. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २००८

31. कृष्णदास-कविराजः. चैतन्यचरितामृतम् (बङ्गपुस्तकम्). गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), एकादश-संस्करणम् २०१६

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वैदिकवर्णव्यवस्था – एका समीक्षा

Sushama Saren
Research Scholar
Sidho Kanho Birsha University
Purulia, West Bengal- 723104
Contact No. : - 8967896100
E-mail : sushamasaren90@gmail.com

कुञ्चिशब्दाः -

वर्ण, ब्राह्मण, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः

भूमिका-

जातिव्यवस्थाभारतेअनिर्वचनीयसामाजिकःविपदःअस्ति। भारतंसिन्धुनद्याःतटेनिर्मितम्अस्ति। वेदिकसभ्यतायाःमुख्यमन्त्रःआसीत् अमृतवाणीअमृतस्यपुत्रः[1]। विश्वसंस्कृतिःप्रत्येकंप्राणिनांअमृतंपुत्रंघोषयति। ब्रह्माण्डेप्रत्येकंजीवःअमृतस्यपुत्रःपरिकीर्तितः। जातिप्रयुक्ताःसर्वेशब्दाःब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राःइति। वर्णःयत्विकल्पेनस्वीकुर्वितुंशक्यते। वर्णप्रथाशास्त्रेषुशब्दाःनास्तितत्रवर्णाश्रम्जातित्वंवा। शब्दार्थविश्लेषणंकृत्वावर्णशब्दस्यधातुविज्ञानार्थःवृणोतिइतिद्रष्टुंशक्यतेयस्यअर्थःचयनार्थः। "वर्णोवृणोतेः"[2] । कालपरिवर्तनेनपुण्य-माश्रितजातिव्यवस्थाजन्माधारिताअभवत्। "व्रतमितिकर्म्मनाम्वृणोतीतिसतः"[3] अत्रव्रतम्शब्दःकर्मनाम। वृ-धातुनाआवृतः अर्थं वोधयति। अतएववैदिकधर्मःवर्णाश्रमधर्मउच्चते। एषःजातिव्यवस्थाविषयेचर्चायाविषयः।

पर्यालोचना –

कर्माणा अल्पार्थः प्रकृतिः एव। प्रकृतिः सरल धर्मः। ज्ञानं रक्षां अर्जनं औद्योगिकं च कार्याणि इति चत्वारि वर्णाः मानवजातेः कृते नियुक्ताः आसन् । एते चत्वारः वर्ण विराट पुरुषः अर्थात् सृष्टिकर्ता सिद्धान्तः विविधरूपेण कन्पितः अस्ति। "ब्राह्मणोहस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोहजायत"[4] । वर्णव्यवस्थासामान्यतः व्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रंनिर्दिशति। अस्मिन्वर्णव्यवस्थायांभेदःनास्तिकिन्तुसामञ्जस्यंलक्षते। यथा – "रुचंनोधेहिब्राह्मणेषुरुचंराजसुनस्तृहि। रूचंविश्येषुशूद्रेषुमयिधेहिरूचारुचम्लक्ष्यते "[5] ।"प्रियं मा दर्भ कृणु"[6], "अज्येष्ठासोअकनिष्ठासएतेसंभ्रातरोवावृधुः"[7]।

वर्णव्यवस्थागुणानुसारंकर्माणिनिर्दिशति। केचनक्षात्रवलप्रशासनंकेचनमहायज्ञादिइष्टकर्मकेचनवित्तीयव्यवस्थाःएवंभिन्नस्वभावानांगुणवन्ताः। स्वानुसारेणकर्माणिकर्तुंहेउषानित्यंत्वंज्योतिषाअन्धकारात्संसारंप्रबोधयति। वर्णाश्रमस्यसुन्दरंरुपरेखाउपलभ्यतेयथा- "नानानांवाउनधियोविव्रतानिजनानाम् "[8] ।

ब्राह्मणः -

व्राह्मणस्यगुणाःविषयेवेदेलक्ष्यतेसंवत्सरंतपःभवेयुःअवश्यंसौम्याशान्तःवैदिकनियमानानांकठोरतापूर्वकंपालनंअवश्यकरणीयम्। नित्यंध्यानंपूजाचकर्तव्यअर्थात्ब्राह्मणसोअतिरात्रेनसोमेसरोपुर्णमभितोवदन्तःसंवत्सरस्यतदहःपरिष्ठ।"

आदर एतानि सर्वाणि ब्रह्मणः निहिताः कर्म सन्ति।

क्षत्रियः –

क्षन्दतिरक्षतिजनान्क्षत्र।क्षरतेहिस्वतेनश्यतेपदार्थोयेनसक्षत्र।"क्षत्रंराजन्य"[10] । "क्षत्रस्यवाएतद्रुपंयद्राजन्य " [11] । क्षत्रियस्यगुणविषयेउक्तम्- क्षत्रियःशूरःपरोपकारीधनपालःकुशलःशासकःशत्र्दमनश्चभवेत्। "
प्रजानांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच।विषयेष्वप्रसक्तिश्चक्षत्रियस्यसमासतः "[12] । अर्थात् क्षत्रियस्य कर्म ब्रह्मचर्यः वेदस्य अध्ययनं अग्निहोत्रयज्ञं कृत्वा सुपात्रे दानं जनरक्षणं जितेन्द्रियं प्रति असक्तः सन्।। क्षत्रियः शब्दस्य अर्थः क्षतात् त्रायते। गीतायां अपि उक्तम् शौर्यं तेनो धृतिर्दाक्ष्यं..अर्थात् शौर्य तेजः निपुणता कौशलं दानं शासनं क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्म।"अयमस्तु धनपतिर्धनानामयं विशां विशपतिरस्तु राजा...कृणुहि शत्रुमस्य"[13] अर्थात् क्षत्रियः तावत् वीरः अदिवयः परोपकारी जनजीवनस्य वृत्तकौशलस्य च शत्रुदमनस्य च भवेत्।

वैश्यः –

वैश्यःविशःमनुष्यनाम्- योयत्रतत्रव्यवहारविद्यासुप्रविशतिसःवैश्यः।व्यवहारविद्याकुशलःजनोवा।वेदेवैश्यस्यकर्तव्यविषयेउक्तम्- वैश्यव्यापारकेन्द्रानिआलस्यंकार्यंकर्तुंप्रोत्साहयिष्यदानेननिरप्रेक्षान्जागरिष्यतिअर्थात्"इन्द्रमहंवणिजंचोदयामिसनऐतुपुरएतायो अस्तु। नुदान्नरतिंपरिपन्थितंमृगंसईशानोधनदाअस्तुमह्याम् "[14] । व्यापारेपरधनसाञ्चयिनः असीमान्दण्डयिष्यतिअर्थात् "पशूनांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच।वणिक्पथंकुसीदञ्चवैश्यस्यकृषिमेवच "[15] । पशुपालनंचविद्याधर्मस्य प्रचारप्रवर्धनप्रवर्धनयोः धनव्ययःअग्नियज्ञंकुरुतवेदानाम्अध्ययनम्सर्वविधव्यापारःवृद्ध्यर्थंवित्तपोषनम्एतेवैश्यस्यगुनांकर्माणिच।अर्थात् आजीव्य विशन्ति इति वैश्य।

शूद्रः –

आशु द्रवति अर्थात् श्रमकुशलाः शूद्रा इति स्मृता। शोचनीयाः शोच्यांस्थितिमापन्नोवा सेवायां साधुरअविद्यादि गुणसहितोमनुष्योवाअर्थात्शूद्रःसएवयःअविद्यायाःकारणात्उन्नतिंनप्राप्नुयात्।यश्चहीनत्वात्स्वस्यउन्नतिंचिन्तयतिसःभगवतःपोषणंम न्यते।"असतोवाएषसम्भूतोयत्शूद्रः"[16] । "एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत्एतेषामेववर्णनांशुश्रूषांमनसूयया "[17] अर्थात्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानांनिन्दांईर्षाअवमाननाचपरित्यज्यसम्यक्सेवांकर्तुंशूद्रस्यकर्तव्यम्।एतदेवशूद्रस्यतेनजीवनंचरितुंएकमेवगुनं कर्मच।मनुस्मृतौ उक्तम् –"एकमेव तु शूद्रस्य प्रभूः कर्म समादिशद् एतेषामेव वर्णनां शुश्रुषामनसूयया"[18] । शूद्रस्य कर्तव्य निन्दा ईर्षा च त्यक्ता वर्णत्रयं सेवितुं तेन जीवनं यापयति। एषःएव शूद्रस्य गुणः कर्तव्य।

उपसंहारः -

उपयुक्तंचर्चांदृष्ट्वावर्णव्यवस्थागुणवादंकर्मधारितंवर्णाश्रमधर्मंचपुनःपुनःवर्णयति।यद्यपिपूर्वजन्मकर्माधारेणईश्वरेणदत्तम्।वर्णःअस्माक म्स्वकीयःप्राधान्यःगुणानुसारंस्वीकृतःच। अतः गीतायां उक्तम् "चातुर्वण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" । वेदेषु जातिःकस्मिंश्चित्धर्मेनआश्रितः।शूद्राःअपिदैवतंप्राप्यउच्चतमपीठेस्थितवन्तःइतिबहुप्रमाणम्अस्ति।अतःअस्माभिःपुण्यवेदप्र

काशेनवर्णाश्रमव्यवस्थायाःनिर्माणंपुस्तिकातःपीडींयावत्कर्तव्यम्। वैदिकयुगस्यचन्यायंसमतावादीअभेदसमाजंस्थापयेत्।

पादटिप्पणी

1. ऋ.वे. 10/13/1
2. निरुक्त 2/3
3. निरुक्त 2/13
4. ऋ.वे 10/90
5. यजु.वे. 18/48
6. अ.वे 13/32/8
7. ऋ.वे. 5/60/5
8. ऋ.वे 9/112/1
9. मनु.स 1/88
10. ऐ.ब्रा 8/6
11. श.ब्रा 13/1/5
12. म.सं 1/89
13. अ.वे 4/22/3
14. अ.वे 3/15/1
15. मनु.सं 1/90
16. तै.सं 3/2
17. म.सं 1/91

Bibliography

- Niruktam of Yāska, Ed. By Chhajjuram Shastri. New Delhi : Meharchanda Lachmandas Publication, 2016.
- Niruktam of Yāska, Ed. By Chndramani Vidyalankar. Delhi : Arya Kanya Gurukul Narela,
- ṚgṚ veda kā Subodhabhāṣyṣ a, Ed. By Sripad Damodar Satavlekar. Balsad : Swadhyay Mandal, Pardi, 1985.
- ṚgṚ vedabhāṣyṣ am, Ed. By Maharshi Dayananda Sarasvati. Delhi : Manav Utthan Sankalpa Sansthan Gautam Nagar, 2010.
- ṚgṚ vedasaṁhitā, Ed. By Vishvabandhu. Hoshiarpur : VVRI, 1965.
- Sāmaveda kā Subodhabhāṣyṣ a, Ed. By Sripad Damodar Satavlekar, Balsad : Swadhyay Mandal Pardi, 1985.
- Śatapathabrāhmaṇaṇ m, Ed. By Swami Satyaprakash. Delhi : Vijay Kumar Gobindaram Hasananda, 2010.
- Śatapathabrāhmaṇaṇ m with commentary of Sāyaṇaṇ , Ed. By Nag Publication. Delhi : Javahar
  Nagar, 1939.
- Tāṇḍṇ yḍ amahābrāhmaṇaṇ m with commentary of Sāyaṇaṇ , Ed. By Chaukhamba Sanskrit Sansthan. Varanasi : Chaukhamba Sanskrit Sansthan Publisher, 2002.
- Yajurveda kā Subodhabhāṣyṣ a, Ed. By Sripad Damodar Satavlekar. Balsad: Swadhyay Mandal Pardi, 1989.
- Yajurvedabhāṣyṣ am with commentary of Maharṣiṣ Dayānanda Sarasvatī, Ed. By Manav Utthan Sankalpa Sansthan. Delhi : Gautam Nagar, 2010.
- Aitareyabrāhmaṇaṇm, Ed. By Sudhakar Malaviya. Varanasi : Tara Book Agency, 2015.
- Aitareyāraṇyṇakam, Ed. By A. B. Kaith. Delhi : Eastern Book Linkers, 2005.
- Aitareyāraṇyṇakam, Ed. By Jamuna Pathak. Varanasi : Chaukhamba Krishnadas Academy,2013.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पाणिनीयतन्त्रे भूतपूर्वगतिमाश्रित्य केषाञ्चन सिद्धान्तानामालोचनम्

Suman Das
Ph. D. Scholar, Department of Sanskrit
Ramakrishna Mission Vidyamandira
Belur Math, Howrah-711202, West Bengal
Contact No. : 9609540676
E-mail : suman28das@gmail.com

भाषाविषयकं चिन्तनं वैदिकयुगादेव प्रचलितमिति सर्वसम्मतम्। भाषाया मूलं तत्त्वं वागिति कथयन्तो वैदिका ऋषयः अक्षरं पदं वाचं च वहुधा प्रयुक्तवन्तः। यथा- 'सहस्राक्षरा भुवनस्य पंक्तिः'(अथर्ववेदः ९.१०.२१), 'चत्वारि वाक्यपरिमिता पदानि'(ऋग्वेदः,१.१६४.४५)। भाषायां मूलत्वेन प्रयुज्यमानस्य तत्त्वस्य वाक्यस्य विश्लेषणेन पदानि लभ्यन्ते। पुनः पदविश्लेषणेन प्रकृतिप्रत्ययांशौ प्राप्येते। भाषायाः प्रयोग एव प्रथमत्वेन क्रियते तदनु शास्त्रीयं विश्लेषणं जायते। भाषाव्यवहारसमये यानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेषां पदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं साधुत्वं प्रतिपादयति व्याकरणशास्त्रम्। हरिणा वाक्यपदीये कथ्यते- 'साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः'[1] इति।व्याकरणेषु प्राधान्यं पाणिनिव्याकरणं,तत्र लौकिकवैदिकोभयशब्दानां व्युत्पादितत्वात्। पदव्युत्पत्तये केचन उपायाः सूत्रकृता अवलम्बिताः। येन पदानां सिद्धिः सुष्ठु सम्पद्यते। केचन उपायाः यथा- अनुकर्षणम्, अनुवर्तनम्, प्रश्लेषः,योगविभागः, भूतपूर्वगतिश्चेत्यादयः। अन्येऽपि उपायाः शास्त्रमध्ये दृश्यन्ते।भूतपूर्वगतिरूपमुपायमाश्रित्य कुत्र राद्धान्ताः प्रदर्शिता इति शोधप्रबन्धस्यास्य आलोचितो विषयः।वर्तमानावस्थायाम् इष्टस्य कस्यचन धर्मस्याभावे प्रागवस्थामाश्रित्य कार्यस्य सिद्धिः क्रियते चेत् सा पद्धतिः भूतपूर्वगतिः। अधुना कानिचन उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते अधस्तात्।

- संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यिदिति 'संयोगे गुरु' इति सूत्रार्थः। यथा- शिक्षधातुरित्यत्र

शिक्षधातुघटकीभूतः इकारः गुरुसंज्ञकः संयोगस्य परत्वात्। ननु 'भेत्ता' इति पदं कथमुपपन्नम्। यतः 'भिद् ता' इत्यवस्थायां लघूपधामवलोक्य 'पुगन्तलघूपधस्य चे'त्यनुशासनेन गुणो न प्राप्नोति, धात्ववयवभूतदकारप्रत्ययावयवभूततकारयोः अव्यवधानेन तयोः 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति संयोगसंज्ञायां संयोगपरत्वेन 'भिद् ता' इत्यत्र इकारस्य 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञायां लघूपधायाः अदर्शनात्। अत्र समाधीयते लघुशब्देन्दुशेखरकृता तदीये ग्रन्थे- 'भेत्ता इत्यादौ गुणस्य क्नोः कित्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणाद् बोध्यः'[2] इति। 'भिद्' इत्यत्र प्रत्ययविधानात् प्राक् यो लघूपधः तमाश्रित्य 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति सूत्रेण लघूपधगुणे 'भेत्ता' इति रूपमुपपन्नं भवति। अत्र मानं 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति सूत्रस्थस्य प्रत्ययस्य कित्करणम्। क्षिप्धातोः क्नुप्रत्यये क्षिप्नुः इत्यस्य सिद्धिः। क्नुप्रत्ययस्य कित्करणं कथं विहितमित्यत्रोत्तरं भवति 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधाय । क्षिप्धात्ववयवपकारप्रत्ययावयवनकारयोः अव्यवधानेन तयोः संयोगसंज्ञायां संयोगपरत्वेन धात्ववयवेकारस्य गुरुसंज्ञायां लघूपधत्वाभावात् गुणस्याप्राप्तेः कथम् अप्राप्तगुणस्य निषेधसम्भवः। अतः लघूपधत्वाभावादेव गुणाप्राप्त्या कित्त्वस्य वैयर्थ्यं स्यात्। कित्करणं ज्ञापयति- भूतपूर्वलघूपधामाश्रित्य गुणस्य प्राप्तिर्भवति, तद्वारणाय कित्करणम्। अत्र कित्करणं भूतपूर्वावस्थामाश्रित्य कार्यसिद्धिं ज्ञापयति।

- 'नशेः षान्तस्य' इति णत्वनिषेधविधायकं सूत्रम्। नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवतीति

काशिकावृत्तौसूत्रार्थोपदिष्टः। अत्रोदाहरणं दर्शितं- प्रनष्टः। प्रनष्ट इत्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यनेन प्राप्तस्य णत्वस्य प्रतिषेधः 'नशेः षान्तस्य' इत्यनेन विहितः। अत्र सूत्रे अन्तग्रहणप्रयोजनं किमिति विचारणीयम्। अन्तग्रहणमन्तरेणापि नशेः षः इति सूत्रशरीरे कृते 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तविधौ षान्तस्य इति लभ्यते। तर्हि कथम् अन्तपदं सूत्रकृता सूत्रशरीरे उपदिष्टम्। अन्तग्रहणतात्पर्यं काशिकावृत्तौ सुनिर्दिष्टम्- 'अन्तग्रहणं षान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्- प्रनङ्क्षति,परिनङ्क्षति'[3]इति।

तत्त्वबोधिन्यामाह- 'षस्येत्युक्तेऽपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीत्याह-भूतपूर्व'[4] इति।

'णश अदर्शने' इति 'भूवादयो धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञायां 'णो नः' इति नियमेन णस्य नकारे 'नश्' इत्यवस्थायां प्रपूर्वकनशधातोः लृटि तिपि स्य-इत्यागमे 'मस्जिनशोर्झलि' इत्यनेन नुमागमे 'प्रनन्श् स्य ति' इत्यवस्थायां 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इत्यनेन षत्वे 'प्रनन्ष् स्य ति' इति कृते 'षढोः कः सि' इत्यनेन कत्वे 'प्रनन्क् स्यति' इति प्राप्ते 'आदेशप्रत्यययोः' इति नियमेन षत्वे 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनेन अनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसर्वणः' इत्यनेन परसवर्णे 'प्रनङ्क्षति' इति रूपं सिद्धं भवति।

'प्रनङ्क्षति' इत्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यनेन प्राप्तणत्वस्य निषेधः 'नशेः षान्तस्य' इति सूत्रस्थितेन अन्तग्रहणसामर्थ्येन। न्यासे कथितम्-

'पूर्ववत् षत्वे षढोः कः सि इति कत्वम्। अत्र यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत,कत्वे षान्तता नास्तीति प्रतिधेषो न स्यात्। अस्मिंस्तु सति कत्वेऽपि कृते भवति। एतदेव हि तस्य प्रयोजनम्- भूतपूर्वेऽपि षान्ते प्रतिषेधो यथा स्यात्'[5]।

भाष्यकृता भाषितम्-

' इह पुनर्नशेः षः इतीयता सिद्धं,सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात्।[6]'

- 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति सूत्रे अधातुग्रहणाभावे उगितो धातोरपि नुम् स्यात्। उगितो

धातोःनुमिसिद्धेसूत्रे अञ्चुधातोरपि नुमसिद्धो भवति। पुनः सूत्रे अञ्चुग्रहणं व्यर्थीभूय ज्ञापयति-'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति। अतः स्रंसु ध्वंसु चेत्यादिभ्यो उगिद्धातुभ्यो नुमः अप्राप्तिः। अञ्चुधातोरेव उगित्कार्यमिति ज्ञापनेन अनेभ्यो धातुभ्यः उगित्कार्यं निवारितं स्यात्। अतः सूत्रे अधातुग्रहणं निरर्थकम्। अधातुग्रहणं ज्ञापयति -साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः इति। अधातुग्रहणसार्थ्यात् अयमर्थः आयाति- यः शब्दः इदानीं धातुस्वरूपः किन्तु प्राक् अधातुरासीत् ततोऽपि नुम् सिध्यति। तेन गोमन्तमिच्छति विग्रहे 'गोमत् अम्' इत्यस्मात् 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि धातुत्वे तदवयवस्य सुपो लुकि 'गोमत्य' इत्यस्मात् क्विपि अनुबन्धलोपेऽतो लोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे गोमत् इत्यस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सौ 'गोमत् सु' इत्यवस्थायां 'क्विबन्ता विजन्ताश्च प्रातिपदिकत्वं न जहति धातुत्वमपि न मुञ्चति' इति सिद्धान्तेन साम्प्रतिकाधातुत्वाभावेऽपि भूतपूर्वाधातुत्वमादाय नुम् सिध्यति। 'उदिगचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति सूत्रभाष्ये लिखितम्-

"अधातोरिति किमर्थम्। उखास्रत,पर्णध्वत्। अधातोरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति- उखास्रत् पर्णध्वदिति।

उगित्यञ्चतिग्रहणात् सिद्धमधातोः(वा)। उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम्। अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति-अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति। इदं तर्हि प्रयोजनमधातुभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात्। गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्ययो गोमानिति।"[7]

- बहुव्रीहिसमासे पूर्वनिपातालोचनावसरे सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इति सूत्रस्थभाष्यादौ एकं वार्तिकं पठितम्- 'सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यमिति'। अस्य वार्तिकस्यार्थः खलु बहुव्रीहिसमासे सर्वनाम्नः तथा संख्यायाः पूर्वनिपातो भवति। सर्वनाम्नः उदाहरणं दीक्षितेन प्रदर्शितम्- सर्वश्वेतः। अस्य विग्रहः खलु- सर्वः श्वेतः यस्य।अत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात् उपर्युक्तेन वार्तिकेन सर्वशब्दस्य पूर्वनिपाते सर्वश्वेतः इति रूपं सिद्ध्यति । उत्पद्यते शङ्का साम्प्रतम्- बहुवीहौ सर्वोपसर्जनत्वाद् अन्यपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वस्य हानौ कथं सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् इति वार्तिकेन सर्वनामत्वमाश्रित्य सर्वशब्दस्य पूर्वनिपातः सम्भवतीति चेत् उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम्।
- दिङ्नामन्यन्तराले इति बहुव्रीहिसमासविधायकं सूत्रम्। काशिकावृत्तौ सूत्रार्थो निर्दिश्यते –

'दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति'। अत्रोदाहरणम्- दक्षिणपूर्वा। 'दक्षिणस्याः च पूर्वस्याः च अन्तरालम्' इति लौकिकविग्रहे 'दक्षिणा ङस् पूर्वा ङस्' इति अलौकिकविग्रहे 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति सूत्रेण बहुव्रीहिसमासे प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सुब्लुकि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यवार्तिकेन 'दक्षिणपूर्व' इति जाते लोकव्यवहारात् सामासिकशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे टापि 'दक्षिणपूर्वा' इति जाते सुविभक्तौ विभक्तिकार्ये 'दक्षिणपूर्वा' इति पदं सिद्धम्। उदाहरणेऽस्मिन् शङ्केका उत्पादिता- 'वृत्तिमात्रे सर्वनाम्नः पुंवद्भावो' भवतीति नियमः,किन्तु दक्षिणा, पूर्वा चेति बहुव्रीहिसमासघटकीभूतपदयोः असमासस्थले सर्वनामत्वाक्षुण्णत्वेऽपि बहुव्रीहौ सर्वोपसर्जनत्वात् दक्षिणा पूर्वा चेति पदयोः सर्वनामसंज्ञायाः विरहात् पुंवद्भावो न कदापि भविष्यति।तर्हि कथं सर्वनामत्वमाश्रित्य पुंवद्भावः क्रियते।अत्रापि समाधानं भवति- भूतपूर्वसर्वनामतामाश्रित्य पुंवत्त्वं कृतम्। बालमनोरमाकृता लिखितम्-

'यद्यप्युपसर्जनत्वान्न सर्वनामत्वम्। तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंवत्त्वं भवति।'[8]

नामि, अनचि च,जुसि च इत्यादिसूत्रेष्वपि उपायोऽयमाश्रितः।

उपसंहारः-

व्याकरणस्य महत्त्वं सर्वातिशायि वर्तते इति विदुषां नाविदितम्। व्याकरणशास्त्रेणैव शब्दानां साधुत्वासाधुत्वविज्ञानं सम्भवति। अद्यत्वे तु शब्दस्य साधुत्वासाधुत्वव्यवस्था पाणिनिव्याकरणशास्त्रानुसारेणैव सर्वामान्याऽस्ति। व्याकरणशास्त्रे खलु लक्ष्यं दृष्ट्वा लक्षणं कृतमस्ति। लक्षे लक्षणानां समन्वये बहवः मार्गाः आश्रिताः अष्टाध्यायीकृता। शब्दसाधुतानिर्वाहनाय भूतपूर्वगतिरिति महान् उपायः सूत्रकृता सुकल्पितः। येनोपायेन अनेकानां शब्दानामुत्पत्तिः सुष्ठु सम्पादिता।

पादटिप्पणी-

१.वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्)।कारिका-१४२।

२.लघुशब्देन्दुशेखरः(संज्ञाप्रकरणम्)।पृष्ठा-२०८।

३.काशिका(दशमभागः)।पृष्ठा-४४७।

४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(तृतीयो भागः)। पृष्ठा- ३३७।

५. काशिका(दशमभागः)।पृष्ठा-४४७।

६.महाभाष्यम्(षष्ठो भागः)। पृष्ठा-२२७।

७. महाभाष्यम्()।पृष्ठा-६२।

८. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(द्वितीयो भागः)। पृष्टा-१५७।

परिशीलितग्रन्थसूची-

१. पतञ्जलिः। महाभाष्यम्। सम्पा.श्रीभार्गवशास्त्री जोशी।दिल्ली चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।२००७।

२. वामनजयादित्य । काशिका। सम्पा. जयशङ्करलालात्रिपाठी। वाराणसी: तारा वुक एजेन्सी,२०००।

३. भर्तृहरिः। वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्)।सम्पा.सूर्यनारायणशुक्ल,रामगोविन्दशुक्ल।वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान।२०१९।

४. नागेशभट्टः। लघुशब्देन्दुशेखरः। सम्पा.विश्वनाथमिश्रः।वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।२०१७।

५. भट्टोजिदीक्षितः। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(द्वितीयो भागः)। सम्पा. गिरिधरशर्मा परमेश्वरानन्दशर्मा। दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदास।२०१७।

६. भट्टोजिदीक्षितः। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(तृतीयो भागः)। सम्पा. गिरिधरशर्मा परमेश्वरानन्दशर्मा। दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदास।२०११।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

सुसंगठितजीवनप्राप्तये आयुर्वेदः – एकं सामान्यमध्ययनम्

Manash Mondal
Research Scholar, Sanskrit Department
Tilak Manjhi Bhagalpur University,
Bhagalpur, Bihar-812007
Contact No. : 9564886260
E-mail : manashmondal82@gmail.com

भूमिका –

एवमनुश्रुयते यद् ऋग्वेदाद् ज्ञानं यजुर्वेदादुत्तमानि कर्माणि सामवेदाच्चोपासनामार्गो दर्शितः। एतेषां त्रयाणाम् अपि उत्तमरीत्या ज्ञानप्राप्तये अथर्ववेद एव सहायको भवति। अत एवायं वेदः ब्रह्मवेदः आत्मवेदोऽमृतवेदो वा चतुर्थवेदनाम्ना ज्ञायते। अमृतवेदः इति विषये गोपथब्राह्मणे उच्यते –

'एतद्रूपभूयिष्ठं ब्रह्म यद् भृग्वङ्गिरसः। येऽङ्गिरसः स रसः। येऽथर्वाणस्तद्भेषजम्। यद्भेषजं तदमृतम्। यदमृदं तद्ब्रह्म।।'[1]

विवेचनानुसारम् व्युत्पत्त्यनुसारं चअथर्वशब्दस्य वेदस्यास्य ज्ञानक्षेत्रविस्तारोऽपि दर्शितः। आत्मनो ज्ञानं स्वसामीप्यमेव विद्यते तत एव च ज्ञातुं शक्यत इत्यथर्ववेदस्य ज्ञानक्षेत्रं समायाति। अथर्वन् शब्दस्य व्युत्पत्तावपि परमेतत् शरीरं प्रति इत्यर्थः प्रतिपादितः। तत्रापि शरीरादेव देव शक्तिलाभो भवतीति दृष्ट्या नीरोगतोपलब्धिविषयमन्त्रास्तीति प्रतीयते। थर्वशब्दस्यार्थः चञ्चला विद्यते। एतेन ज्ञायते यद् शान्तेरेकाग्रतायाः प्रतिपादकोऽयं वेद इति।

आयुर्वेददिशा स्वास्थ्यम् –

वदेषु आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकञ्च सर्वमपि ज्ञानं सुप्रतिपादितमस्ति। विशेषतश्च अर्थर्ववेदे सर्वविधानां कर्मजव्याधीनाम् जीवननिर्माणविषयाणां च विचारः दृश्यते। व्याधीनां निवारणस्य सुक्तानि अपि विद्यन्ते। अत एव 'अथर्ववेदे सामानिभैषजा यजूंषि'[2] इत्युक्तम्। गोपथब्राह्मणस्य पूर्वार्चे कथयति –

'योऽथर्वाणस्तद् भेषजं तदमृतं तद्ब्रह्म।'[3]

इति अनुवाकः इदं प्रमाणयति यत् अथर्ववेदे सर्वेषामपि शारीरिक-मानसिक-आत्मिक-रोगाणां निवृत्तेः उपायाः प्रदर्शिताः सन्ति। ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि कथितमस्ति यत् भेषजं वा आथर्वणानि। तत्रैव उक्तं यत् अथर्वऋषिभिः दृष्टाः अथर्ववेदमन्त्राः देवेभ्यः भेषजप्रतिपादकाः विद्यन्ते। येभ्य आरोग्यं लभ्यते। यथा –

'भेषजं वै दैवानामथर्वाणः भेषज्यायैवादिष्टौ'[4]

भेषज्यस्य प्राचुर्यात् आर्युर्वेदस्य उद्गमस्थलम् अथर्ववेद एव मन्यते यथोक्तं सुश्रुतस्य सूत्रस्थाने –**'इह खल्वायुर्वेदानां यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य'**[5]

अथर्ववेदे पदार्थविज्ञानं मनोविज्ञानं कर्मजव्याधिविज्ञानम् आयुर्विज्ञानं चिकित्साविज्ञानञ्च बहुधा वर्णितं दृश्यते। सहैव आधीनाम् व्याधीनां च निवारणप्रयोगाः अपि वर्णिता वर्तन्ते। आयुर्वेदविषयकानि विविध-औषधि-भैषज्यादि-विषयकाणि बहुनि सूक्तानि विद्यन्ते। एतैः सह अन्येषाम् अनिष्टानां निवारणाय अपि अनेकानि सूक्तानि सन्ति।

अथ च अथर्ववेदे शरीरस्योत्पत्तिः, उत्पत्तैर्मूलतत्वानि, शरीरस्य विकासकधातवः, शरीरस्याधारस्थानं, शरीरस्य वृद्धिक्रमः,

शारीरिकाणां बाह्याङ्गानां परिगणनम्, आन्तरिकीणां सूक्ष्मवृत्तीनां निर्देशः, गर्भो गर्भस्य च स्थितिः, प्रसूतिवर्णनं चेति शरीरस्य सुरक्षा सम्बन्धिनामुपचाराणां च प्रतिपादकः विषयो वर्तते।

शरीरस्योत्पत्तिमधिकृत्याथर्ववेदे कथितमस्ति यद् शरीरस्याधिष्ठाता जीवो नित्यः। यदाऽकाशीयाः ग्रहाः नक्षत्रादयश्चोत्पन्नाः बभूवस्तदा जीवो मोहवशात् कर्मानुसारं मनुष्य-पशु-प्रभृतियोनिषु उत्पन्नः। रस-मांसादयः सप्त धातवः शरीरस्य अवयवाः सन्ति तैरेव शरीरं निष्पन्नम्।

अथर्ववेदे दर्शितमस्ति यद् वात-पित्त-कफ-रस-रक्त-मांसमेदोऽस्ति मज्जा-शुक्रादयो ये सप्त धातवः सन्ति ते शरीरस्य निर्माणं कुर्वन्ति।

जीवशरीरम् –

वेदेषु उपनिषत्सु च मानवस्य शरीरं ब्रह्मपुरी इति निगदितम्। अस्यां पुर्यां निवासकारणादेव ब्रह्मणं पुरुषम् इति कथयन्ति। यथा –

'ऊर्ध्वो नु सृष्टा स्तिर्य नु सृष्टा सर्वा दिशः पुरुष वा बभूव। पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते।।'[6]

इदं मानवशरीरम् अमृतेन आवृत्ता विद्यते। अस्या आधारश्च अमृतमेव विद्यत इत्यपि तत्रैव प्रतिपादितमस्ति –

'यो वै तां ब्रह्मणो वेदाऽमृतेनावृतां पुरम्।'[7]

अथर्ववेदस्योपदेशोऽस्ति यत् स्वकीये क्षेत्रे नीरोगा भूत्वा तिष्ठन्तु। इदं शरीरं केनापि आध्यात्मिकेन आधिदैविकेन आधिभौतिकेन वा रोगेण क्लिष्टा मा भवन्तु। दैहिक-दैविक-भौतिकत्रितापा एव व्याधयः सन्ति यैः प्राणिनः सन्तप्ता वसन्ति –

'स्वे क्षेत्रे अमीषा वि राज'[8]

शरीरस्य आरोग्याय व्याधिनाम् निवृत्तये भारतीयवैदिकीचिकित्सापद्धतिः त्रिविधा विद्यते –

1. आसुरी चिकित्सा – शल्यक्रियारूपिणी
2. मानुषी चिकित्सा – औषधिरूपिणी
3. दैवी चिकित्सा – प्राणायाम-योग-हवन-जपानुष्ठान-मणिबन्धनादिरूपिणी

एतासु आसुरी चिकित्सा न उत्तमा मन्यते। मानुषी-चिकित्सा-पद्धतिपूर्वकम् औषधानां सेवनात् शरीरस्थानां रसानां जीर्णता दूरी भवति, नवीनायाः शक्तेः संचारो भवति स्थायी प्रभावश्च वर्धते। इयं पद्धतिरुत्तमा मन्यते यतोऽनया पद्धत्या न केवलं शरीरमेव शुद्ध्यति परं सहैव मनसोऽपि शुद्धिभवति ततश्च शरीरं सुसंस्कृतं सुदृढं स्वास्थ्यपूर्णं पवित्रं च सम्पद्यते।

प्रकृतिस्थायामवस्थायां सत्यां शरीरं पालयन्ति कुपितायां च स्थितौ शरीरं रोगिणं विदधति, मारयन्ति। एते वात-पित्त-कफादयः शरीरं व्याप्य सदा तिष्ठन्ति।

अथर्ववेदे वर्णितमस्ति यद् जीवात्मनः चेतनाशक्तेः प्रेरितः प्राणो हृदये प्रविष्टः सन् रक्तवाहिनीनां नाडीनां रक्ताशयान् भूयः भूयः कम्पयति। तासु भ्रमन् रक्तो जीवात्मनः स्थिरतायाः जीवनस्य कारणं भवति। स प्राणो रक्तं पूर्वस्माद् रक्ताशयाद् द्वितीयस्मिन् रक्ताशयेऽगणितसूक्ष्मतन्तुशालिना मार्गेण प्रेरयति। एवमेवानेकानेकमार्गेन रक्तसञ्चारो नियतरूपेण प्रचलन्नेव दृश्यते। रक्ताशयानां माध्यमेन गमनागमनायां जीवस्य शरीरेण सह सम्बन्धः स्थिरतां गच्छति। अयमेव शरीरस्य आधारस्तम्भः।

शरीरे क्रोध-भय-चिन्ता-शंका-प्रभृतीनां मानसिकविकारसमुत्पन्नानां चतुर्विंशिप्रकारकाणां विषाणामुत्पत्तिर्भवति। तानि विषाणि उपाकृत्य शारीरिक-नाडीनां विशुद्धिं विधाय शरीरस्य निर्विषत्वसाधनाय दैवी चिकित्साप्रणाली विद्यते। तया सहैव स्थूलानां रोगाणां चिकित्सा नानाविधैरोषधिविशेषैः संसाध्यते। इयमौषधिविशेषसाध्या चिकित्सा मूलरूपेण अथर्ववेदादेव प्रवृत्तेति कथने नास्ति कोऽपि संशयः।

अथर्ववेदोक्तानां विभिन्नानाम् विज्ञानानां ज्ञाने चिकित्साविज्ञानमपि समाविशति। उच्यते –

'विषितं ते वस्तिबिलं समुद्रस्योदधेरिव। एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्वालिति सर्वकम्।।'[9]

ऋग्वेदे दशमे मण्डले एकसप्ततितमस्य सूक्तस्य पञ्चमे –

'उत त्वं तस्यै स्थिरपीतमाह्वनेन हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। धेन्वा चरति माययैव वाचं शुश्रुवां सकलामपुष्पाम्।।'[10]

इति मन्त्रैः वेदिक्याः वाचः फलपुष्पवत्वं प्रतिपादितम्। तत्र पत्रं भौतिकं विज्ञानं, पुष्पं दैविकं विज्ञानं, फलञ्च आत्मिकं विज्ञानं भवतीति निरुक्तकारस्य यास्कस्य अध्यात्माधिदैवते वाचः पुष्पं फले इति व्याख्यानतः अवगम्यते। इदं भौतिकं विज्ञानम् आयुर्वेदिकमपि सम्भवति। आयुर्वैदिके हि भौतिकानां द्रव्याणां पृथिव्या औषधीनाम्, अन्वेषामपि अग्नेजोवाय्वाकाशानामपि भूतानाम् औषधोपचारतया प्रयोगः प्रदृश्यते। यथा वृक्षस्य पत्राणि छायाप्रदानेन श्रान्तान् पथिकान् सुखयन्ति तथैव भौतिकविज्ञानं क्लान्तानां प्राणिनाम् आरोग्यजीवनप्रदानेन कल्याणाय कल्पते।

उपसंहारः –

आयुर्वेदस्य समस्तप्राणिनां जीवने नितान्तं आवश्यकता विद्यते। यथा यः स्वस्थः विद्यते स तद् विषये स्थैर्यं वाञ्छति क्रमशः शक्तिं प्राप्तुं चेष्टते। वयोजन्या विकारा अपि न व्यथयेयुः इति सर्वेषाम् अभीप्सितम्। यो रोगी वर्तते स रोगनिवृत्तिं कामयते। रोगविनाशानन्तरं पुनस्ते रोगा न भवेयुरित्यपि तस्य कामना भवति। शरीरस्य शिथिलताया निवारणाय महत्याः स्फूर्तेश्च संचारा य सर्वदा तत्परा भवन्ति। इयं प्रवृत्तिर्मानवमात्रस्य स्वाभाविकी।

सुसंगठितजीवनप्राप्तये अस्य आयुर्वेदस्य उपयोगिता सर्वैः स्वीक्रियत एव। न केवलं भारतीया एव अपि तु विश्वस्य सर्वे प्राणिनस्तत्र विश्वसन्ति इति शम्।

पादटीका–

1. गोपथब्राह्मणम् 3-4
2. अथर्ववेदः 11-6-14
3. गोपथब्राह्मणम् – ¾
4. ताण्ड्यब्राह्मणम् – 12-6-10, 16-10-10
5. सुश्रुतसूत्रम् 1-6-7
6. अथर्ववेदः 10-2-28
7. अथर्ववेदः 10/2/29-30

8. अथर्ववेदः 11/1/22
9. अथर्ववेदः 1/3/8
10. ऋग्वेदः 10/71

सन्दर्भग्रन्थसूची –

- ऋग्वेदसायणभाष्य, श्रीराम शर्मा आचार्य, सनातनधर्मयन्त्रालय, मुरादावाद, 1986
- ऋग्वेदः, आर्यसाहित्य मण्डल लि., अजमेर, 1936
- अथर्वपरिशिष्ट, जार्ज मैलक्लि, बोलिंग-मुद्रित, 1909
- आयुर्वेद का संक्षिप्त इतिहास, महेन्द्रनाथ शास्त्री, हिन्दी ज्ञान मन्दिर लिमिटेड, वम्बई, 1985
- आयुर्वेद का इतिहास, सूरमचन्द्र वी. ए., लो. वाजार, शिमला
- चिकित्सा कलिका, तोसटाचार्यकृत, वैधसारथि मुद्रणालय, 1950
- अथर्ववेदीय चिकित्साशास्त्र, स्वामी ब्रह्ममुनि परिव्राजक, जन ज्ञान हिन्दी मासिक, जुलाई-अगस्त, 1974
- वेदो में आयुर्वेद, वैद्य रामगोपालशास्त्री, मदनमोहन लाल आयुर्वैदिक अनुसन्धान ट्रस्ट, दिल्ली 1956
- चरकसंहिता, आयुर्वेददीपिका सहिता, काशीनाथ शास्त्री, स. गंगासहायपाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 2007
- भैषज्यरत्नावली, विद्योतनी टीका, गोविन्द दास, अम्बिकादत्तशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 1997

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणरचितयोः यतीन्द्रविमल-भारतविवेक-नाटकयोः प्रपञ्चितं धर्मतत्त्वम्

Dr. Santu Singha
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Bankura University
P.O.: Purandarpu- 722155, Bankura, West Bengal
Contact No. : 8017018043
E-mail : santusingha03@gmail.com

भूमिका –अर्वाचीनसंस्कृतकाव्यकारेषु अनन्यो हि यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणः। स हि वङ्गवास्तव्यः। तेन बहूनि नाटकानि रचितानि। प्रायशः तेन महापुरुषाणां जीवनचरितमाश्रित्य नाटकानि रचितानि। तेन श्रीराकृष्णदेवं, स्वामिविवेकानन्दं, रामानुजाचार्यं, मीरावाई- महाभागां, सारदादेवीम्, अरविन्दं चाश्रित्य नैकानि नाटकानि रचितानि। तेषु रामानुजाचार्यं तथा स्वामिविवेकानन्दम् आश्रित्य नाटकद्वयं हि यतीन्द्रविमलम् इति भारतविवेकम् इति च। अधुना प्रकृते प्रबन्धे नाटकद्वये कथं धर्मतत्त्वं तेन कविना प्रपञ्चितं तदेव समालोच्यते यथामति।यतीन्द्रविमलकविरचितेषु रूपकेषु तत्कालीनपारिवेशकप्रभावेण समं तत्कालीनधार्मिकप्रभावो दृश्यते। तत्रापि रूपकेषु यदि लोकनायकाश्रितं रूपकं स्यात्तर्हि निश्चिततया तत्र धर्मप्रभावः स्यादेव। तथा च, यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणरचितरूपकेषु नैकानि रूपकाणि लोकनायकं लोकनायिका चाश्रित्य रचितानीति तेषु धर्मप्रभावः भवेदेवेति। तेषु अपि यतीनद्ररचितेषु लोकनायकाश्रितेषु भारतविवेकं यतीन्द्रविमलं इत्यनयोः नाटकयोः तत्कालीनधर्मतत्त्वप्रभावो भूयसा संलक्ष्यते। तत्र प्रपञ्चितं धर्मतत्त्वं त्रिधा उपस्थापयितुं शक्यते – 1. धार्मिकविश्वासः, 2. धर्मिकाचारः 3. धार्मिकविचारश्च।
अधो यतीन्द्रविमलम् इति भारतविवेकम् इति च नाटकद्वयमाश्रित्य धर्मतत्त्वमुपस्थाप्यते –

धार्मिकविश्वासः –

यतीन्द्रविरचिते यतीन्द्रविमले भारतविवेके च बहूनां धार्मिकविश्वासानामुल्लेखो दृश्यते। तत्र धर्मानुरूपं कार्यं हि पुण्यम्, तद्विपरीतं च पापमित्युच्यते। किञ्च, धर्मविपरीतचिन्तनमपि पापमित्यपि उल्लिख्यते **- पापजनकमेतद्वच इति नात्र संशयलेशो मे।**[1] इति।

यतीन्द्रविमलरचिते यतीन्द्रविमले दृश्यते ब्रह्मराक्षसेन ग्रस्ता राजकुमारी तथा श्रीरामानुजाचार्यनुरोधाद् ब्रह्मराक्षसेन त्यक्ता। इत्थं हि यतीन्द्रविमले तदीयरूपके लौकिकविश्वासस्यापि स्थानं दृश्यते। व्यक्तिविशेषे ईश्वरसत्तारोपः अपि कश्चन धार्मिकविश्वासः। स च यतीन्द्रविमलेन भारतविवेके न्यक्कृतः। तथाहि तत्र उक्तम् –

मानवशरीरे भागवतसत्तारोपं नाहं कदापि स्वीकरिष्यामि। धिङ्मम विद्यां यदित्थमपप्रलापमिवाहं कृतवान्। धिङ्माम्।।[2] इति।

भारतविवेके केषाञ्चिद् धार्मिकविश्वास उपस्थापितो दृश्यते। तेषां नये ईश्वराविश्वासिनो न शान्तिमुपगच्छन्ति कदाचन। किन्तु ते हि निराशावन्तः भवन्ति –

एतदीश्वरविश्वासि पदं शान्तेरनाकुलम् । आश्वासस्थानमेतच्च निराशानां स्वजीवने।।[3] इति।

श्रीरामकृष्णेन उक्तं यद्देवी माता तं यथाज्ञापयति तथा कुरुते, यथा दर्शयति तथेक्षते, माता न कदापि तं कुपथे प्रचालयेत्कदापीति। एतद्धि धार्मिकविश्वासस्य अनन्यमुदाहरणम्। तथाहि भारतविवेके श्रीरामकृष्णेन उक्तम् –

नरेन्द्र, किमहं करिष्यामि। माता यथा निर्दिशति, तथैवाहं वदामि। यथा दर्शयति तथा पश्यामि। मातृनिर्देशक्रमेणैव सर्वं करोमि च।

..... विश्वसिहि नरेन्द्र, नाहं किमपि करोमि। माता सर्वं कारयति। ..... न मम माता कदापि मां विपथे चालयति।[4] इति।

धार्मिकाचारः –

यतीन्द्रविमलरचितयोः नाटकयोः भारतविवेकम्, यतीन्द्रविमलम् इत्यनयोः बहुधा धार्मिकाचारानुष्ठानं संलक्ष्यते। यथा यतीन्द्रविमलनाटके वामकर्णेन गुरुमुखात् मन्त्रग्रहणरूप-दीक्षाग्रहणं दृश्यते। अयं हि कश्चन प्रसिद्धः धार्मिकाचारः। अपरतश्च, वैष्णवानाम् अनन्यो धार्मिकाचारो हि तिलकधारणम्। तथा च, यतीन्द्रविमलनाटके वैष्णवरीतिमाश्रित्य शरीरे विष्णोर्भगवतः शङ्ख-चक्र-गदादीनां चिह्नानाम् अङ्कनप्रसङ्गः उल्लिखितो दृश्यते। अयमपि वैष्णवानां विशेषः कश्चन धार्मिकाचारः। देवदेवीनां नामजपं, स्तुतिश्च धार्मिकाचारान्तर्गता। तथा च, भारतविवेकनाटके बहुधा देवीस्तुतिर्दृश्यते। तथाहि क्वचिद् भगवता श्रीरामकृष्णेन गीयते –

जयति जयति यतिजनगतिजननी भवतारिणी नियतविहितसुतशतहितबन्धमोक्षसाधिनी।

गृहशतशतविचरणरतकोटिदुःखहारिणी ममताघनकरुणनयनतृपितशान्तिकारिणी।।[5] इति।

इच्छाजातं तव सर्वम् इच्छामयी तारासि त्वम्।

त्व कर्म करोषि त्वमम्ब। लोको वदति करोम्यहम्।।[6] इति। क्वचिद् श्रीरामकृष्णशिष्येण विवेकानन्देन गीयते –

मनो निभृतं पश्य श्यामाजननीम्। श्मशानवासिनीं नृमुण्डमालिनीं

हिमाचलनन्दिनीं विश्वपालिनीम्।।[7] इति। क्वचिद् भावपूर्णः श्रीरामकृष्णः नृत्यन् गायति।

<u>धार्मिकविचारः-</u>

यतीन्द्रविमलरचितरूपकेषु यत्र तत्र धार्मिकविचारो वरीवर्ति। तथा च, तद्रचितयोः भारतविवेक-यतीन्द्रविमलनाटकयोः वैष्णवमूलको धार्मिकविचारो दृश्यते। तदनुसारं वैष्णवमूलकविचारः अध उपस्थाप्यते –

वैष्णवमूलकविचारः प्राधान्येन त्रिषु स्तरेषु विभज्यते – भगवान् अथवा भगवद्भक्तिः, गुरुः ज्ञानं च। यतीन्द्रविमलरचितेषु नाटकेषु यानि वैष्णवनायकाश्रितानि तत्र यथा वैष्णवधर्मविचारः दृश्यते तथा यानि न वैष्णवनायकाश्रितानि नाटकानि तत्रापि तादृशविचार उपलभ्यते। यतीन्द्ररूपकेषु बहुत्र भगवद्भक्त्या आप्लुतः भक्तः गीतं गायन् नृत्यति। किञ्च, भक्तस्य विश्वासः भगवद्भक्त्या सर्वं हि प्राप्तुं शक्यते भक्तेन –

यस्य प्रसादकलया वधिरः शृणोति पङ्गुः प्रधावति जवेन च वक्ति मूकः।

अन्धः प्रपश्यति सुतं लभते च बन्ध्या तं देवमेव वरदं शरणं गतोऽस्मि।।[8] इति।

किञ्च, भारतविवेकनाटके अपि भगवद्भक्तस्य भक्तिपरिपूर्णस्य भगवतः शक्तिर्वर्णिता –

करिणं बध्नासि पङ्के पङ्गुं लङ्घयसि गिरिम्। कस्मैचन ब्रह्मपदार्पणं करोष्यन्यमधोगामिनम्।।[9] इति।

नरेन्द्रः भगवद्विषये रामकृष्णः पृच्छति – ईश्वरः अनन्तो वा, कथं तत्स्वरूपं निर्णेतुं शक्यते, ईश्वरश्चेत्सर्वेषां हृदि तिष्ठति कथं न उपलभ्यते – **ईश्वरः अनन्तः। तस्य स्वरूपनिर्णये कथं वयं समर्था भवामः। ईश्वरो वर्तते सर्वेषां हृद्देशेष जनविशेषं कथं स स्वकात्मना परिगृह्णीयात्।**[10] इति

श्रीरामकृष्णो ब्रूते ईश्वरो राजते सर्वत्र। परं तस्य शक्तेः प्रकाशः सर्वत्र न समानः। भगवान् कुत्रचिद् अविद्याशक्तिरूपेण राजते क्वचिच्च विद्याशक्तिरूपेण इति भेदः। कुत्रचित् शक्तेराधिक्यं क्वचिच्च न्यूनता। अतो न मनुष्याः सर्वे समानशक्तिमन्तः।

तथाहि तेन उक्तम् –**नरेन्द्रेण साकम् आस्ते मतैक्यम्। भगवान् सर्वत्र विराजते किल। किन्तु प्रकाशस्य तस्य तारतम्यमपि विद्यते सत्यम्। शक्तेर्विशेषप्रकाशः स्यादेव।**[11] इति। नरेन्द्रनाथेन पृष्टः रामकृष्णः – किम् अवाङ्मानसगोचर ईश्वरः। रामकृष्णेन उत्तरितं च न ईश्वरः शुद्धबुद्धिगोचरः। शुद्धिबुद्धिमन्तः शुद्धात्मानः समानाः। ऋषयः शुद्धबुद्धयः शुद्धात्मानः आसन् इति ते भगवन्तं दृष्टवन्तः। श्रीरामकृष्णमतमेव समर्थयन् गिरीशचन्द्र उक्तवान् यत् भगवान् अस्ति, स मनुष्यरूपेण अवतरति। ज्ञानभक्तिदानार्थं हि नररूपेण भगवतः आगमनम् इह भवति। अन्यथा कथं शिक्षयेत्। तथाहि उक्तम् – **मनुष्यावतारं विना मानुषान् को बोधयेत्। मानुषेभ्यो ज्ञानभक्तिदानाय तस्य नराकारेण प्रादुर्भावः अवतारत्वेन अभिधीयते ।**[12] इति।

ईश्वरविषये श्रीरामानुजाचार्येण उक्तम् – ईश्वराद् हि सृष्टं जगद्। यथा बीजादुत्पन्नः वृक्षः। ईश्वरः स्नेहपूर्णः। अतस्तदुत्पन्नं जगदिदं स्नेहपूर्णम्। तथाहि – **यथा बीजाद् अङ्कुरोत्पत्तः अङ्कुराच्च महीमहीरुहेः परिणतिः, तद्वत् त्वत्तो जातमिदं विश्वं प्रपञ्चेन सर्वं परिदृष्टं त्वत्स्नेहपुष्टं राजतेतराम्।**[13] इति। यथा शर्करा तथा भगवान्। शर्करा जलेन अथवा विना जलेन भुज्यते मिष्टत्वं न जहाति तथा भगवान् इति बोध्यम् – **यथाहि शर्कराखण्डः सजलो निर्जलोऽथवा। भुक्तः प्रतीयते मिष्टो ज्ञातव्यो भगवास्तथा।।**[14] इति।

भगवदिच्छया सर्वं जायते । भगवच्छराणा गतिर्हि परमागतिः। भगवति आत्मसमर्पणेन हि मुक्तिर्जायते। श्रीरामकृष्णनये अपि भगवत्या जनन्या विनेच्छां नाग्निर्ज्वलति, न हस्ती चलति इति किमपि संघटते। तथाङि श्रीरामकृष्णेन उक्तम् – **माता नेच्छति चेत् मानवबाहुर्नोत्तोलितो भवति कदापि। जनन्या अभिलाषं विना नाग्निर्दहति, पवनो न वाति, सूर्याचन्द्रमसौ न भातः। सर्वमेतत् जगज्जनन्या इच्छाक्रमेण भवति।**[15] इति। यथा वैष्णवः विष्णुं स्वीकरोति तथा श्रीरामकृष्णकः भगवत्याः मातुः कालिकाया आराधक आसीत्। परं वैष्णवेन सह श्रीराकृष्णस्य विचारः समान आसीत्। श्रीरामकृष्णमते ब्रह्मैव काली, काली च ब्रह्म। अग्नेर्दाहिकाशक्तिरिव ब्रह्मणः शक्तिः काली एव। तथाहि उक्तम् – **तव ब्रह्मैव काली। काली आद्या शक्तिः।**[16] इति।

यतीन्द्रविमलनाटकप्रारम्भे एव वैष्णवमूलकविचारेण जायते। तथाहि दृश्यते यादवाचार्यशिष्याः अध्यापितविषयं स्पष्टीकर्तुमागताः – **तस्य यथा कप्यास्यं पुण्रीकमेवमक्षिणी।**[17] इति। यादवाचार्येण उक्तम् – **कप्यास्यं वानरस्य पश्चाद्भागः अपानदेशो वा। ततः अस्य मन्त्रांशस्य अर्थो भवति – तस्य सुवर्णवर्णपुरुषस्य चक्षुर्द्वयं वानरपृष्ठान्तवल्लोहितपद्मतुल्यमिति।**[18] इति। रामानुजाचार्यः भिन्नमतम् उपस्थापितवान् –

विश्वं विशालं प्रविभाति रम्यं देवस्य मे यस्य शरीरभासा तन्नेत्रयोर्वानरपामराङ्गं साम्यं समाप्नोतु कथं ह्यमेध्यम्।।[19] इति।

ततः रामानुजाचार्यः यादवाचार्याश्रमं परित्यज्य यमुनाचार्यसमीपं गतः। यमुनाचार्यः तं पाठितवान् आदिष्टवान् च वैष्णवमतप्रचारार्थम्। रामानुजः शिष्यं कुरुनाथं यादवाचार्यं च वैष्णवमतं शिक्षितवान् ।एका भिक्षुरमणी पृष्टवती रामानुजाचार्यं यद् ब्रह्मज्ञानार्जने किं नारीणामधिकारो वर्तते वा इति। तदुत्तररूपेण रामानुजाचार्य उक्तवान् – ओम्, पुरुषाणामिव नारीणामपि ब्रह्मज्ञाने अस्ति समानः अधिकारः। चण्डालपत्नी रामानुजं पृष्टवती का नाम भक्तिः इति। रामानुजाचार्येण अपि वैष्णवमतसम्मतं भक्तिस्वरूपं प्रपञ्चितम् । वैष्णवसम्प्रदाये भगवान् गुरुश्च श्रेष्ठौ। तेषां नये नास्ति गुरुभगवतोः कश्चन भेदः। भगवान् हि भुवि अप्रत्यक्षः, गुरुश्च प्रत्यक्षः। तथाहि तेन रामानुजाचार्येण उक्तम् – **अहो भगवतो गुरोश्च न भेदो वर्तते। वस्तुस्तु तौ समावेव।**[20] इति।रामानुजाचार्यैरपि उक्तम् – गुरुर्हि नृदेहधारी परमेश्वरः। यदि कश्चन गुरुमुपेक्ष्य अन्यरूपेण परमेश्वरस्य अनुसन्धानं करोति स मूर्ख एव। तस्य जनस्य संसारे सर्वविधा शान्तिर्नश्यति। रामानुजनये न जातिं वंशं जन्म वा निरीक्ष्य गुरुः चेतव्यः। परं ध्यानं,

तपः, जपं, ज्ञानं च गुरोः गुणा इति बोध्यम्। तथाहि उक्तम् –**जातिर्न वंशानुगतेति मे मतिः .... स्याद् गुरुता कुतो न ते** [21] इति। भारतविवेकनाटके अपि यतीन्द्रविमलेन गुरुमहिमा कीर्तितः। तथाहि तत्र सुरन्द्रनाथैः गुरुमहिमविषये उक्तं यत् गुरोर्माहात्म्यम् अनिर्वाच्यम्। यत्र गुरू राजते तत्स्थलं हि देवमन्दिरं भवति।

नरेन्द्रनाथेन पृष्टः श्रीरामकृष्णः – धर्मसाधनस्य मूलमन्त्रः कः इति तदा श्रीरामकृष्णेनागादि – जीवपूजया शिवपजूनं हि मूलमन्त्रः। तस्य तात्पर्यं हि सर्वेषु भूतेषु समदर्शनं विधेयम्। तेषां सेवया हि भगवतः शिवस्य पूजा भवति। सर्वेषु जीवेषु हि भगवान् शिवो निवसति। भगवल्लाभमार्गः न कुसुमास्तीर्णः। मायापाशच्छेदनेन हि भगवल्लाभो भवति।

अन्ततः श्रीरामकृष्णेन कथं जीवे सेवा विधेया यया हि मोक्षप्राप्तिर्ध्रुवा इति सविशदं प्रपञ्चितम् -- **वैष्णवा उपदिशन्ति नाम्नि रुचिः, जीवे दया, वैष्णवपूजनं चेति। अभेदो नामनामिनोः इति सानुरागं नाम जपनीयमेव। किन्तु जीवे दयेत्येतत् किम्। जीवे दया इति मह्यं न रोचते। कीटानुकीटजीवः कथम् अन्यस्मिन् दयेत। कस्त्वं नाम दयाप्रदर्शनाय। न हि नहि नरेन्द्र। जीवे दया इति न, शिवज्ञानेन जीवाः सेवनीया इत्येव युक्तम्।**[22]

निष्कर्षः – अस्मिन् प्रकृते प्रबन्धे वङ्गवास्तव्येन यतीन्द्रविमलेन रचितयोः यतीन्द्रविमल-भारतविवेकनाटकयोः धर्मतत्त्वं समालोचितम्। तत्र धर्मतत्त्वं त्रिधा उपलब्धम् – धार्मिकविश्वसः, धार्मिकाचारः, धार्मिकविचारश्च। तत्र सोदाहरणं सोद्धृति धार्मिकविश्वासः, धार्मिकाचारश्च मया उपन्यस्तौ। अन्ततश्च नाटकद्वयमाश्रित्य धार्मिकविचारः समालोचितः। तत्र मुख्यतः ग्रन्थकृता वैष्णवमूलको विचार एव प्रख्यापितः। अतः तदनुसारि वैष्णवमूलकधार्मिकविचार एव न्यस्तः। तत्रापि भगवल्लाभोपायः, भगवत्स्वरूपं, भगवल्लाभे गुरोः कियद् गुरुत्वं, कथं भगवल्लाभो भवति, तल्लाभे च के अधिकारिण इत्येतत्सर्वं यथाग्रन्थं वैष्णवमतानुसारं निरूपितम्। अन्ततश्च भारतविवेकनाटकमाश्रित्य रामकृष्णपरमहंसदेवमतानुसारं वैष्णवमतमपि समालोचितम् इति दिक्।

पादटिप्पणी

1. विमलयतीन्द्रे 6
2. भारतविवेके 8पृष्ठाङ्के
3. तत्र12
4. तत्र16-17
5. भारतविवेके 4
6. तत्र 9
7. तत्र 9
8. विमलयतीन्द्रे. 21
9. भारतविवेके10
10. तत्र 31,
11. तत्र 32
12. तत्र 32
13. विमलयतीन्द्रे 24
14. भारतविवेके13
15. भारतविवेके 24
16. भारतविवेके 33
17. यतीन्द्रविमले 6
18. तत्र 40
19. तत्रैव
20. यतीन्द्रविमले 40
21. विमलयतीन्द्रे 41
22. भारतविवेके 26

सहायकग्रन्थाः

1. उपाध्याय, रामजी, आधुनिकसंस्कृतनाटक, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1996।
2. चौधुरी, यतीन्द्रविमल, आनन्दराधम्, प्राच्यवाणी प्रकाशन, कलकत्ता, 1962।
3. चौधुरी, यतीन्द्रविमल, निष्किञ्चनयशोधरम्, प्राच्यवीणी प्रकाशन, कलकत्ता, 1960।
4. वन्द्योपाध्याय, सुरेन्द्रनाथ, संस्कृतसाहित्ये वाङालिर दान, प्रथमसंस्करणम्, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलकात्ता, 1962।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

कालिदासोत्तरकाव्येषु प्रतिफलिता राजनीतिः

Amal Kumar Kar
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Alipurduar Mahila Mahavidyalaya
Alipurduar- 736121, West Bengal
Contact No. : 9735645025
E-mail : kar.amalkumar@gmail.com

सारः -

"आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः" (अर्थशास्त्रम्)।

अतीतः वर्तमानो वा भवतु- आरम्भः अन्त्यश्च, राष्ट्रनीतिमाश्रित्यैव राष्ट्रम्। साहित्ये जीवनशैली, सामाजिकम्, आर्थिकं, धर्मनिरपेक्षता, लोकतन्त्रं च प्रतिफलितम् अस्ति। न केवलं श्रृङ्गाररससम्पन्नं काव्यं पश्यामः, अपि तु वीर-रौद्र-भयानक-इत्यादीनाम् अङ्गिरसानां काव्यमपि पश्यामः। यत्र राष्ट्रतन्त्रम्, शासनव्यवस्था, प्रशासनकार्याणि, राजनीतिमार्गः- एतानि सर्वाणि स्पष्टानि सन्ति। संस्कृतसाहित्ये कालिदासोत्तरकालिकानां कवीनां काव्येषु राजनीतेः प्रतिबिम्बं प्रतिफलितम् अस्ति। रामायणमहाभारतार्षमहाकाव्यद्वयं प्राचीनभारतस्य राजनीतेः दीप्तिमत् उदाहरणम् अस्ति, महाकाव्यद्वयम् ऐतिहासितथ्यं च अवलम्ब्य भवभूतितः विशाखदत्तः, श्रीहर्षः, राजशेखरः, भारविः, भर्तृहरिः, क्षेमेन्द्रः, माघः इत्यादयः कवयः अद्यापि संस्कृतकाव्यजगतः उत्तमासनेषु विराजन्ते। अपि च आधुनिकबङ्गसाहित्यम्, अनुवादसाहित्यं सर्वत्रापि प्रेमप्रणययोः अन्तराले विस्तृता प्रभाविता च वर्तते राष्ट्रनीतिः। कानिचन काव्यानि तु प्रत्यक्षरूपेण राजनीतिमाश्रित्य एव संरचितानि सन्ति।

कूटशब्दाः- साहित्य, सामाजिकम्, राष्ट्रतन्त्रम्, शासनव्यवस्था, राजनीतिमार्गः

मूलपर्यालोचनम् -

दृश्यकाव्ये प्रथमम् आगच्छति शुद्रकस्य 'मृच्छकटिकम्' इति। यद्यपि दशाङ्कविशिष्टप्रकरणे उज्जयिनीनगरस्य उदारचेतसः मनस्विनः वनिजः चारुदत्तस्य वारविलासिन्याः वसन्तसेनायाः च प्रेमकथा दृश्यते, तथापि राजनीतेः सुनिर्दिष्टः मार्गः परिलक्ष्यते। न केवलं नायकनायिकयोः, अपि तु शर्बिलक-मदनिका-प्रेमवृत्तान्तं सम्बद्धम् अस्ति। प्रेम्णा सह योजना अपि वर्तते। कथं राजश्यालकस्य शकारस्य वसन्तसेनायाः अनुसरणं, बलात् प्रेमार्पणं च कर्तुम् असफलः अभवत; आघातेन वसन्तसेनायाः मृत्योः उत्तरदायी चारुदत्तः भवति। वस्तुतः राज्ञा दण्डप्राप्तस्य तस्य चारुदत्तस्य श्रमणवसन्तसेनयोः तस्मिन् समये उपस्थितिकारणात् निर्दोषता सिद्धा, किञ्च शकारस्य मृत्युदण्डे घोषिते चारुदत्तस्य अनुरोधेन क्षमया च मृत्युदण्डः निषिद्धः अभवत्। अपि च राजवादिनः आर्यकस्य कारागारात् पलायनम्, राजनैतिक-अराजकतायाः च अवसरे सः पालकं सिंहासनात् निष्काश्य स्वयं राजा अभवत, तस्य अनुरोधेन चारुदत्तः वसन्तसेनायाः विवाहं कृत्वा कुलमर्यादां सम्मानितवान् ।

श्रीहर्षस्य 'प्रियदर्शिका' इति चतुरङ्कविशिष्टं नाटिकाश्रेण्युपरूपकम् अस्ति, यत्र उदयनस्य प्रियदर्शिकायाः च प्रेमकथा वर्णिता। कलिङ्गराजः प्रियदर्शिकायाः पाणिप्रार्थी इति कारणात् राजनैतिकनीत्या अङ्गराजः दृढवर्माणम् वन्दीकृतवान्। ततः वत्सराजः उदयनः विन्ध्यकेतुं पराजितवान्। ततः अारण्यकारूपेण प्रियदर्शिका राजनैतिकपथा वन्दिनी जाता। नानावृत्तान्तमाध्यमेन आत्मपरिचयस्य प्रकाशः उदयन-प्रियदर्शिकयोः च मेलनम् अस्या नाटिकायाः विषयः अस्ति। अन्यत् 'रत्नावली' इति नाटकम् । सिंहलराजविक्रमबाहुपुत्री रत्नावली। प्रसङ्गवशात् सागरिका इति नाम्ना उदयनस्य अन्तःपुरे राजमहिषीवासदत्तायाः समीपे समर्पिता।

प्रेम्णा अवरुद्धा। विदूषकस्य योजना, काञ्चनमालायाः योजना, वासवदत्तायाः निन्दा, अग्निवृत्तान्तम्- एवं परस्परं वत्सराज-उदयन-वासवदत्ता-रत्नावलीनां प्रेम-प्रणय-पूर्वरागानुरागाणां पृष्ठतः राजनैतिकनीतिः उद्भासते।

भवभूतिकृतः 'मालतिमाधवः' इति। दशाङ्कविशिष्टप्रकरणे यद्यपि उज्जयिनीमन्त्रिपुत्र्या मालत्या सह राज्यान्तरात् आगतस्य युवकशिक्षार्थिनः मन्त्रिपुत्रस्य प्रणयः नाटकस्य विषयः अस्ति, तथापि मुख्यनायकस्य नायिकायाः च मेलनं सुलभं नास्ति। अतः चामुण्डामन्दिरे कापालिक-अघोरघण्टस्य शिष्या कपालकुण्डला मालतीं चोरयित्वा बलिं प्रदातुम् उपक्रमितवती। परं माधवः अघोरघण्टं मारयित्वा मालतीमादाय गतवान्। परन्तु कपालकुण्डला अद्यापि प्रतिहिंसाम् इच्छति। फलतः राजनैतिक-योजना निरन्तरं प्रवर्तते। पुनः मालती तया अपहृता, पश्चात् सौदामिनिना उद्धारिता, तयोः विवाहः च सम्पन्नः।

अन्ये द्वे नाटके 'महावीरचरितम्' 'उत्तररामचरितं' चेत्येतौ सप्ताङ्कविशिष्टौ। रामायणविषयाधारितं स्वकाल्पनिकम् एतन्नाटकद्वयम् अस्ति। रामस्य जन्मतः विवाहितजीवनं, वनवासजीवनं, रामस्य परशुरामस्य च परस्परम् आक्रोशः, कैकेय्याः मन्त्रणा, रावणस्य छलः, विभीषणस्य राजनैतिकविचारधारा च उल्लेखनीया। लब-कुशाभ्यां सह युद्धवृत्तान्तम्, दूतप्रेरणम्, सङ्कल्पः, प्रशंसा, प्रतिज्ञा चेति सर्वम् अत्र वर्तते।

भट्टनारायणस्य षष्ठाङ्कविशिष्टः 'वेणीसंहारः' इति। यः महाभारते कुरुपाण्डवानां युद्धम् अवलम्बते। द्रौपदीं पणरूपेण स्थापयित्वा क्रीडायां पराजितः युधिष्ठिरः, यस्य परिणामेण द्रौपदी केशाकर्षणेन अपमानिता, क्रुद्धस्य भीमस्य प्रतिज्ञाकरणम्, दुःशासनस्य च रक्तपानं, दुर्योधनस्य उरुभङ्गेण शोणिते द्रौपद्याः मुक्तवेणीसंहारः इत्येतत् सर्वमादाय बेणीसंहारनाटकं वीररसप्रधानम्। सिंहासनार्थं सङ्घर्षः महाभारतस्य कथा इति नास्ति कस्यचित् अज्ञातम्, यत्र सिंहासनस्य कृते राजनैतिकी योजना स्वयम् आत्मानं ध्वंसते इत्येतत् दृष्टान्तमूलकम्।

राजशेखरस्य 'बालरामायणम्' इति दशाङ्कविशिष्टनाटकम्, यत्र रामायणस्य विषयवस्तु अवलम्ब्य रचितम्। यत्र रामस्य बाल्यकालात् सीतायाः उद्धारः, अयोध्यां प्रति पुनरागमनं, राज्याभिषेकं च वर्तते। अन्यत् नाटकं 'बालभारतम्' इति, यत्र द्रौपद्याः स्वयंवरसभा, अक्षक्रीडा, द्रौपदीनिग्रहः, वनवासः च वर्णिताः सन्ति।

'कर्पूरमञ्जरी' इति तस्य एका सट्टकजातीयरचना। अत्र प्राकृतभाषायां लिखितं विदर्भराजकुमार्याः राज्ञा चन्द्रपालेन सह प्रणयवृत्तान्तं वर्णितम्। महाराज्ञ्याः क्रोधः, तान्त्रिकस्य भैरवानन्दस्य अलौकिकं कार्यं, राजमहिष्याः आज्ञानुसारं नायिकायाः अवरोधः, अन्ते च परिणयः, एतेषु च मध्ये वर्तते राजनैतिकप्रतिबिम्बम्।

ततः एका 'विद्धशालभञ्जिका' इति चतुरङ्कविशिष्टनाटिका। यत्र लाटराजचन्द्रवर्मणः पुत्र्याः मृगाङ्कवल्याः राज्ञः विद्याधरमल्लस्य च प्रेमकथा वर्तते। नायकः शालभञ्जिका अर्थात् शिलायाम् उत्कीर्णां स्त्रीमूर्तिं परिलक्ष्य तां प्रति आसक्तः। विद्याधरमल्लस्य प्रासादे मृगाङ्कवलीनाम्ना अज्ञातराजकुमारी मृगाङ्कवर्मा इति नाम्ना कुमारस्य वेषेण आश्रितवती। मन्त्रिणः भागुरायणस्य चतुररणनीत्या नायक-नायिकयोः प्रणयः जातः। परन्तु विद्याधरमल्लः मन्त्रिणः चातुर्येण एतत् वास्तविकं मेलनं स्वप्नरूपेण अनुभूतवान्। राजमहिष्या वारिते अपि विदूषकस्य कौशलेन नायकनायिकयोः दर्शनम् अन्ते च राज्ञ्याः अनुमतिं प्राप्य उभयोः विवाहः सम्पन्नः।विशाखदत्तस्य 'मुद्रारक्षसम्' इति एकम् अन्यतमं नाटकम् अस्ति। सम्पूर्णे नाटके राजनीतिः अस्ति। शत्रुपराजयस्य रणनीतिः रक्तरञ्जितसङ्घर्षापेक्षया नीतिद्वारा प्रदर्शिता भवति। चाणक्यस्य प्रसिद्धं वचनं- "येन मया सर्वं लोकप्रकाशं नन्दवंशध्वंसप्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुन्तरा प्रतिज्ञासरित्"[1] इति। राजनीतेः जटिलता अस्य विषयवस्तु। चाणक्यः राक्षसः च परस्परं प्रतिद्वन्द्विनौ स्तः। उभौ अपि चतुरौ राजनीतिविदौ। एकस्मात् नन्दवंशस्य उन्मूलनेन मौर्यस्य सिंहासने स्थापनम्, अपरस्मात् च नन्दवंशं प्रति आनुगत्येन प्रतिकुलतः

रक्षणम्। सर्वतः गुप्तचराः, विषकन्याप्रयोगः, शिबिरस्थापनं, स्तम्भस्य निर्माणं ध्वंसः च, चन्द्रगुप्तस्य प्राणनाशाय प्रयासः, विषयुक्तौषधस्य प्रयोगः, अग्निदग्धस्य चन्दनदासस्य शूलारोहणम् इत्यादयः सन्ति-

"विनैव युद्धादार्येन जितं दुर्जयं परबलमिति लज्जित एवास्मि।"[2] (चन्द्रगुप्तः)- युद्धं विनैव आर्यः चाणक्यः शत्रुसैन्यं पराजितवान् ।

- महाकाव्येषु राजनीतिः - वैदर्भीमार्गस्य अनुगामि कुमारदासस्य 'जानकीहरणम्' इति। एकविंशतिसर्गेषु दशरथस्य उत्पत्तितः रामसीतयोः दाम्पत्यजीवनं, वनवासः, बालिवधः, सीताहरणं, राक्षसानां श्रृङ्गारक्रीडा, रामेण रावणस्य पराजयः इत्येते विषयाः सन्ति।

कविभट्टीविरचितं द्वादशसर्गेषु निबद्धं 'भट्टिकाव्यम्' इत्यपि रामायणम् आश्रित्य रचितम्, यस्य अपरनाम 'रावणवधकाव्यम्' इति। यद्यपि अस्य काव्यस्य विशेषवैशिष्ट्यम् अन्यतमत्वं भजते तथापि राजनैतिकक्षेत्रे इदम् इतोऽपि मधुरं जातम्। प्रकीर्णकाण्डम्, अधिकारकाण्डम्, प्रसन्नकाण्डं तिङन्तकाण्डं चेति चतुर्षु काण्डेषु रामजन्म, सीताविवाहः, वनवासः, सीतावनवासः, सीतान्वेषणम्, अशोकवनविनाशः, हनुमन्निग्रहः, विभीषणस्य रावणं प्रति उपदेशः इत्यादिविषयाः वर्तन्ते।

अष्टादशसर्गेषु निबद्धं कविभारविविरचितं 'किराताजुनीयम्' इत्येतत् महाभारतस्य वनपर्वणः कथामाश्रित्य रचितम्। वनवासकाले शिवस्य समीपात् पाशुपतास्त्रदानम् अस्य मुख्यविषयः। परन्तु प्रथमसर्गे एव राजनीतेः प्रतिबिम्बं परिलक्ष्यते। यत्र द्रौपद्याः तेजस्विता, मनस्विता स्वगतोक्तिः-

क) "शठे शाठ्यं समाचरेत्"

ख) "ब्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः॥"[3]

ग) "अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः।"[4]

घ) "परैरपर्षातिवीर्यसम्पदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्"[5]

ङ) "भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता।"[6]

च) "शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः।"[7]

छ) "अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि।"[8]

कवेः माघस्य "शिशुपालवधम्" इति विंशतिसर्गेषु रचितम्। अत्र महाभारतस्य सभापर्वान्तर्गतस्य श्रीकृष्णद्वारा शिशुपालवधस्य वृत्तान्तः वर्तते। यत्र कवेः हस्तेन ऋतु-वन-जल-पुरी-इत्यादीनां वर्णने नूतनतया चेतनां जागरति, तथैव द्वितीये "मन्त्रवर्णनम्" इति नामके सर्गे अग्रजबलरामस्य, मन्त्रिणः उद्धवस्य च मतेषु प्रस्फुटति राजनैतिकप्रतिबिम्बम् -

क) "अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः पराक्रमः परिभवे वैषात्यं सुरतेन्विव।"[9]

ख) "स्वस्थादेवापमानेऽपि देहनिस्तद्वरं रज।"[10]

ग) "यजतां पाण्डवाः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपस्विनः।[11] वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थ सहीहते।" (बलरामः)[12]

घ) "बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यज्ञो घनसंवृत्ति कञ्चुकः चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः।" (उद्धवः)[13]

अन्यत् विशालकायं महाकाव्यं 'हरविजयः' इति। काश्मीरकविरत्नाकरविरचितस्य अस्य काव्यस्य पञ्चाशत्सर्गेषु शिवेन अन्धकासुरवधः वर्ण्यते। अस्य नवमतः षोडशसर्गं यावत् अष्टसर्गेषु राजनीतेः जटिलतत्त्वम् उल्लिखितम्। श्रीहर्षेण लिखितं 'नैषधीयचरितं' विशेषवैशिष्टम् आवहति। यत् द्वाविंशतिसर्गेषु निबद्धं श्रृङ्गाररसप्रधानं महाकाव्यम्। महाकाव्यस्य नवमे सर्गे नल-

दमयन्त्ययोः उक्तिप्रत्युक्त्योः दमयन्त्याः यः संवादः तत्र राजनैतिकदृष्टिः परिलक्ष्यते।

"अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती॥

चित् प्रकाशं क्वचिदस्फुटानं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वती॥[14]

गिरः श्रुता एव तव श्रवः सुधा श्लथा भवन्नाम्नि तु न श्रुतस्पृहा।

पिपासुता शान्तिमुपैति वारिणा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि।" (दमयन्ती)[15]

- गद्यकाव्येषु प्रथमम् आगच्छति– दण्डीकृतं 'दशकुमारचरितम्' इति। यत्र यथा तत्कालीनसमाजस्य नैतिकक्षयः अवलोकितः तथा राजनैतिकसन्दर्भः अपि परिलक्षितः वर्तते। यद्यपि दशकुमारानुभवविचित्रकथा अस्य विषयः, तथापि तासु कथासु सिंहासन-सम्पत्त्योः प्राप्त्यर्थं युद्धस्य वृत्तान्तः अपि दृश्यते। यथा- बिहारभद्रस्य कुपरामर्षः, बासुरक्षितस्य सुपरामर्षः इत्यादि। बाणभट्टः अन्यः गद्यकविः अस्ति। तस्य 'हर्षचरितम्', 'कादम्बरी' इति गद्यकाव्यद्वयं वर्तते। अत्र ऐतिहासिकस्य कथामूलकस्य सत्त्वेऽपि सर्वमपि राजनैतिकालोकेन परिस्फुटम्। गौडेश्वरस्य योजना, हर्षस्य युद्धयात्रा, राजश्र्याः उद्धारः, चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेशः इत्यादीनि उल्लिखितानि-

क) "नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम्। कृत्वालोकं तरला तडिदिव व्रजं निपातयति।"[16]

ख) "पातयति महापुरुषान् सममेव बहुननादरेनैव। परिवर्तमान एकः कालः शैलानिवान्तः॥"[17]

ग) "लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमयाः बन्धनपाशाः, यदाकृष्टाः तिर्यञ्चोऽपि एवमाचरन्ति।"[18]

क) "नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतरान्यापतन्ति मनसः।"[19]

ख) "यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालणनिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः।"[20]

ग) "विशेषेण राज्ञाम्, विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्।"[21]

- ऐतिहासिककाव्येषु वाक्पतिराजस्य 'गौडवहः', पद्मगुप्तस्य 'नवसाहसाङ्कचरितम्', बिल्हनस्य 'विक्रमाङ्कदेवः', कल्हणस्य 'राजतरङ्गिणी', सन्ध्याकरनन्द्याः 'रामचरितम्', हेमचन्द्रस्य 'कुमारपालचरितम्' इत्यादीनि सन्ति। तेषां सर्वेषां मध्ये ऐतिहासिककाव्यानां पृष्ठतः राजनैतिककाव्यानि सन्ति।

अर्थशास्त्रानुसारं दण्डनीतिः राजनीतिः वा सर्वासु विद्यासु श्रेष्ठविद्या इति मन्यते। राज्ञः नीतिः राजनीतिः। चतुर्विधविद्यायां पारदर्शी नीतिशास्त्रे राजनीतिशास्त्रे वा प्रवीणः सन् एव समृद्धिं श्रेष्ठत्वं च प्राप्तुं समर्थः भविष्यति।

लोकसमाजे राजा प्रचलितनियमानुसारं दण्डव्यवस्थां प्रयुङ्क्ते। दण्डं विना काऽपि व्यवस्था न सम्भवति। सर्वे व्यवहाराः येन नियमिताः भवन्ति सः दण्डः। दण्डेन मनुष्याः पुरुषार्थसिद्धिं प्रति नेतुं शक्यन्ते इत्यतः सा दण्डनीतिः।

आधुनिकराष्ट्रजीवने अधिकारः द्विविधः- नैतिकः प्रशासनगतः च। नैतिकस्य अर्थः सामाजिकन्यायबोधः शृङ्खला च। पुनः प्रशासनगतः चतुर्विधः भवति- राजनैतिकः, आर्थिकः, पौरः, सामाजिकः च। जनः प्रत्यक्षतया परोक्षतया च राजनीतिषु भागं गृह्णाति। यथा मतदानस्य अधिकारः, सर्वकारस्य निर्माणार्थं निर्वाचितस्य अधिकारः, व्यक्तेः नित्यप्रयोजनीयार्थोपार्जने अधिकारः, स्वस्थवातावरणे जीवितुम् अधिकारः, धर्माचरणे अधिकारः, स्वास्थ्यस्य अधिकारः, सामाजिकाधिकारः इत्यादयः।

प्रत्येकम् अधिकारः अतीव प्रासङ्गिकः अस्ति। अत्र च समाविष्टं लोकतान्त्रिकं, समाजतान्त्रिकं, सार्वभौमत्वं च। अर्थात् व्यक्तित्वविकासाय उपयोगिनां सर्वेषां सौविध्यानां समानता तस्मिन् समाविष्टा अस्ति। उल्लेखनीयं यत् वर्तमाने जनस्य स्वतन्त्रविचारस्य अभिव्यक्तेः च उपरि बलं दत्तम् अस्ति। वैयक्तिकसम्पत्त्यधिकारः व्यक्तित्वविकासस्य उपायः, राष्ट्रस्य कार्याणां सीमितीकरणं च सर्वं उदारनीतिवादस्य परिणामभूतम्। मनुष्याणां कार्याणि साहित्ये उल्लिख्यन्ते। राजा, मन्त्री, अमात्यः, राजसेवकः, गुप्तचरः, दूतः

इत्यादयः प्राचीनाः शब्दाः वर्तमानराजनीत्या सह अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धाः सन्ति। कदाचित् राजनीतेः कुटिलमन्त्रणा भवति, कदाचित् सामदानदण्डभेदाः राष्ट्रनीतेः मूलमन्त्रम्। किञ्च मगधः, उज्जयिनी, अयोध्या, मालवः, काञ्ची इत्यादिनगराणां केवलं नामानि न सन्ति, अपि तु राष्ट्रनिर्माणाय एतानि संघर्षभूतानि। तस्मात् शूलारोहणेन दण्डदानविधानं, सिंहासनार्थं दीर्घकालं संघर्षः इत्येतत् सर्वं प्राचीने वर्तमाने वा सर्वत्रापि दृश्यते। भेदः केवलं प्रकृतितः एव, वास्तविकं प्रयोजनं तु समानमेव।

सहायकग्रन्थसूची

१. बन्द्योपाध्यायः, धीरेन्द्रनाथः, संस्कृत साहित्येर इतिहास, पश्चिमबङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, १९८८।

२. बन्द्योपाध्यायः, प्रद्योतकुमारः, संस्कृत साहित्येर इतिहास, ढाका स्टुडेन्टस् लाइब्रेरी कलकाता।

३. मुखोपाध्यायः, अध्यापकः डॉ. गोपेन्द्रः, संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त, इउनाइटेड बुक एजेन्सि, १४१९ बङ्गाब्द।

४. दे, अविनाशचन्द्रः शुभेन्दुकुमार-सिद्धान्तः च, मृच्छटिकम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, १४०७ बङ्गाब्द।

५. आचार्यः, सीतानाथः, देवकुमार-दासः, मुद्राराक्षसम्, सदेश -२००५।

६. वसुः, अनिलचन्द्रः, किरातार्जुनीयम् (प्रथमम्), संस्कृत बुक डिपो -२००६।

७. बन्द्योपाध्यायः, अशोककुमारः, शिशुपालवधम् (द्वितीयम्), सदेश- १४४१ बङ्गाब्द।

८. दासः, देवकुमारः, नैशधीयचरितम् (नवमम्), संस्कृत पुस्तक भाण्डार - १९९६।

९. चक्रवर्ती, अलका, हर्षचरितम् (पञ्चमम्), संस्कृत पुस्तकभाण्डार- २००२।

१०. भट्टाचार्यः, अमलकुमारः, कादम्बरी (शुकनासोपदेशः), संस्कृत बुक डिपो -१९९८।

पादटिप्पणी

1. मुद्रारक्षसम् – 1/11, पृः 8
2. मुद्रारक्षसम्–7/10, पृः 188
3. किरातार्जुनीयम् – 1/30
4. तदेव – 1/33
5. तदेव – 1/41
6. तदेव – 1/43
7. तदेव – 1/42
8. तदेव – 1/45
9. शिशुपालवधम् – 2/44
10. तदेव – 2/46
11. तदेव – 2/65
12. तदेव – 2/82
13. तदेव – 2/82
14. नैषधीयचरितम् - 9/4
15. तदेव – 9/5
16. हर्षचरितम्- ५, प्रथमांश
17. हर्षचरितम्- ५ प्रथमांश
18. हर्षचरितम्- ५, प्रथमांश
19. शुकनासोपदेशः–6, पृः 5
20. तदेव – 5, पृः 4
21. तदेव – 10, पृः 9

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

संस्कृतवाङ्मये स्त्री

Dr. Anupama B.
Assistant Professor, Vyakaranashastra Vibhaga
Karnataka Sanskrit University
Chamaraja Pete- 560018
Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9379779278
E-mail : anupamamys04@ksu.ac.in

पत्रिका सारः–

संस्कृत वाङ्मये वेदानां स्थानं सर्वोपरि अत्यन्त सनातन प्राचीन साहित्यम् इति सर्वैरपि अङ्गीक्रियते । "विन्द्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैस्ते वेदः" इति वह्रुच् प्रातिशाख्ये वेदस्य अर्थमिति अभिहितमस्ति। सायणचार्येण ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां "इष्टप्राप्यानिष्टपरिहारयोः अलौकिक साधनो यद् वेदयति स वेदः" इत्युक्तम्। अद्यतनकाले पत्रिकासु स्त्रीप्रधूपितावार्ता अत्यन्त सामान्यतया प्रतिदिनम् अस्माभिः दृष्यते । एतद्विषये स्त्रीणां विषये वेदे किम् उक्तम् इति जिज्ञासया मया वेदे तथा संस्कृतवाङ्मये के के विचाराः अभिहिता इति मया संग्रृहीतानि।

सूचिपदानि –

१. वाङ्मयम् २. पुरुषार्थाः ३. प्रातिशाख्यम् ४. ऋग्वेदभाष्यभूमिका ५.इष्टप्राप्तिः ६. अनिष्टपरिहारः ७. अलौकिकम् ८.प्रधूपिता ९.जिज्ञासा १०. संगृहीतम्।

" स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ" (ऋ .८.३३१९)

अनेन वाक्येन स्त्री स्वयं वेदज्ञा इति प्रतिपादितमस्ति।

" शुद्धाः पूताः योषितो यज्ञिया इमाः" (अ.वे.११.१.१७)

अत्र सर्वस्त्रीणां प्रति अत्यन्त गौरवादरं प्रदर्शितानि। ते सर्वे सर्वदा शुद्धाः याज्ञिकाः इत्युक्तम्।

वेदे पुरुषस्त्रीयोर्मध्ये समानता एव दृष्यन्ते न तु भेदाभावः।

" त्वं स्त्री त्वं पुमान् त्वं कुमार उत वा कुमारी।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चासि त्वं जातो भवति ॥ (अ.वे. १०.८.२७)

स्वस्य स्वस्य जीवननिर्वहण तथा विद्याभ्यासादि प्रमुखविषयानां निर्धारणस्वातन्त्र्यं सर्वदा अस्त्येवा स्वयंवरापद्धतिः न केवलं राजकुमार्यां प्रति सर्वस्त्रीणां प्रति प्रचलितम्। एतद् विषये

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मुज्यमाना पारेयन्त्यापः।

सशुक्त्रेभिः शिक्वभिः स्वेदस्मे दीनायानिध्मो घृतनिर्णिगत्सु ॥ (ऋ. २.३५.८)

गुरुकुले विद्याभ्यासं कृत्वा सालङ्कृत योषिताभिः स्वस्य अनुरूप तथा अर्ह वरं वरयति इत्यर्थः।

क्त्रियति योशा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण।

भद्रा वधूर्मवाची यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित्॥ (ऋ. १०.२७.१२)

ब्रह्मापरं युज्यतां ब्रह्मपूर्वं ब्रह्मान्ततो मध्यतो ब्रह्मसर्वतः।

अनाव्याधं देवपुरं प्रपद्य शिवास्योना पतिर्लोके विराज ॥ (अ.वे. १४.२.६८)

अत्र ब्रह्मशब्दः वेदविषयक ज्ञानार्थकः। अतः वेदोक्त ज्ञानेन सन्तुष्टेन विराजनीयमित्यर्थः।

विधवाविवाहमपि वेदे मानकृतं यत् अधोलिखित श्लोकः प्रतिपादयति।

उदीर्ष्व नार्यभिः जीवलोकं गतासुमेतमुपशेष ऐहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पुत्युर्जनित्वमाभि सं बभूथ॥ (ऋ. १०.१८.८)

पञ्चत्वं गतपतिं विहाय अद्यहस्तग्राभस्य पति सार्धं जीवितुं सन्नद्ध भव इत्यर्थः।

"अधोर्वा आत्मनः यन्पत्नी" (कृ.य.वे)

आत्मस्य अर्धभाग एव पत्नी इत्युक्तमस्ति।

यदि स्त्रियः विवाहं नापेक्षते ताभिः ब्रह्मवादिनी भूत्वा स्वस्यजीवननिर्वहणं ते सर्वस्वतन्त्रः इति बृहदारण्यकोपनिषदि वाक्यानि पुष्टीकरोति।

" अथ स इच्छेत् दुहिता मे पण्डिता जायेत" (बृ.उ.६.४.१९)

भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणप्रतिमा भुवि।

श्रुतवती नाम विभो कौमारी ब्रह्मचारिणी॥ अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारी ब्रह्मचारिणी।

योगयुक्ता दिवं याता तपस्सिद्धा तपस्विनी ॥ बभूव श्रीमती राजन् शाण्डिल्यस्य महात्मनः।

सुता तु तप्त्वा तपो घोरं दुस्तरं स्त्री जनेन ह। गता स्वर्गं माहाभागा देवब्राह्मणपूजिता ।

इति महाभारते श्लोकाः स्त्रीणामपि ब्रह्मचारिणिव्रतधारिणी भूत्वा जिवन्ति। इत्यंशान् समर्थ्यन्ति।

वाल्मीकि रामायणेऽपि स्त्रियः सन्ध्यावन्दन तथा तप ततायोगसाधने निरताः इति प्रस्ताव क्रुतमस्ति।

"ददर्श च माहाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् लोकैपरि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः॥

सन्ध्याकालमनश्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी। नदीचेमां शुभजलां सन्ध्यार्थं वरवर्णिनी॥

(५.१५.४८)

सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणः। अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत् कृतमङ्गला॥ (२०.१४.१५)

गोभिल ग्रुह्यसूत्रे स्त्रीविषये

"प्रवृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् जपेत् सोमोददद्रधर्वायेति" ।

पराशर माधवीयेऽपि " विवाहरहिता नामपि ब्रह्मवादिनीनाम्। उपनयनादिभिरुत्तमलोकसम्भवात् ॥

सर्वैः वेदप्रमाणम् अङ्गीक्रुतमस्ति । यदि वेदोक्तं तस्य अवश्यं पालनीयम् इति उक्तिः प्रचलिता , वेदाः स्त्रीविरोधिविषयाः कथ्यन्ते इति अपप्रचारः क्रुतवन्तः तैः मूलवेदे किमुक्तमस्ति? इति स्वयम् अध्ययन क्रुत्वा परीक्षणं करणीयम् अनन्तरमेव तत्र किमुक्तमस्ति इति ज्ञातुं शक्यते खलु अपठित्वा केवलं श्रवणेन वेदस्य मिथ्याप्रचार जातः तस्य निरसनं करणीयम्.

देवी भागवते "न च वाञ्छन्ति भर्तारं कौमारव्रतधारिणी व्रतजाप्य परनित्यं संसाराद्विमुखी सदा"

भागवते अपि " तेभ्यो दधार कन्येद्वे वयौनां धारिणी वस्वदा उभेते ब्रह्मवादिन्यो ज्ञान विज्ञान पारगे"

स्वदेः वयुना धारिणि स्त्रि उभयोः ब्रह्मवादिनीं भूत्वा ज्ञाने विज्ञाने च पारङ्गत स्तः।

ऋग्वेदे वेदमन्त्रद्रष्टाराणां केवलं पुरुषाः प्राप्तः स्त्रीणां मन्त्रद्रष्टाराणाम् उल्लेखः प्राप्यते " लोपमुद्रा, विश्ववरा, शिकटा, नीवावारि, घोषा(१.१७९,५.१८,८.९१,९.८२,११.२०,१०,३९.४०) एकं श्लोकमस्ति

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥

एतद् श्लोकमाधारीकृत्वा अनेक मिथ्यावादाः बहु प्रचलिताः।

नन्वत्र स्त्रीणां कृते स्वातन्त्र्यविषये वा तेषां प्रति अवहेलनतया उक्ताः इति मिथ्याविषयं प्रथमतः मनसि निष्कास्य पूर्वापर परीक्षणेन इत्युक्ते संवादिग्रन्थान्तर परीक्षं कर्तव्यम्।

अयमेव विषयं याज्ञावल्क्यौ एवमस्ति " रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके" इति अनेनेदं ज्ञायते यत् नात्र स्वातन्त्र्यास्वातन्त्राविचाः किन्तु सर्वावस्थासु स्त्रीरक्षणं पुरुषाणामाद्यं कर्तव्यमित्येव उक्तमस्ति।

यस्मिन्समाजे स्त्रीरक्षणाय न कोऽपि पुरुषः न तिष्ठति, स समाजः कलङ्कितः तत्तु तस्य अवलक्षणम् इत्यंशस्यैव प्रतिपादनं अनेन कृतमस्ति। वराहमिहिरस्य वृहत्संहितायां

दम्पत्योर्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतितिष्ठितः। नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वामङ्गना ॥

प्रबूतं सत्यं कतरोऽङ्गनानां दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः॥

धार्ष्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम्॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता । तानि कृत्या हतानीव विनश्यन्ति समन्ततः॥

जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम्। हे कृतघ्नः! तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः सुखम्।

शास्त्राणां यत्र कुत्रापि पत्निम् उद्दिश्य सदाचारणमुक्त तत्र पति यः तेषामधिक्रुत्य उपदेशा दत्तमस्ति। तत्र पुरुषस्य एव अधिक दायित्वमस्ति इति " केवलं स्त्री कुत्र स्वेच्छया पापकार्ये भागि भवति? सा सर्वत्र पापकार्यं त्यजति इत्यबिप्रायः" सर्वत्र किमर्थं ताभिः दोषोक्तानि? पुरुषाणां विषये सा सर्वदा सर्वेषु विषयेषु श्रेष्ठता ताभिः एव प्राप्ताः इति निश्चयेन भवति तेषां श्रेष्ठत्वम्। तादृश स्त्रीणां निन्दा ये कुर्वन्ति तस्य कल्पना ये कुर्वन्ति ते साक्षात् कृतघ्नः इत्यभिप्रायः अत्र दृष्यते। ब्रह्मवैवर्तपुराणे एवमुक्तमस्ति–

अनपत्यां च युवती कुलजा च प्रतिव्रताम्। त्यक्त्वा भवेद्यः संन्यासी ब्रह्मचारी यतीति वा ॥

वाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः। तीर्थे वा तपसे वापि मोक्षार्थे जन्मखण्डितम्

न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य स्खलनं ध्रुवम्। अभिशापेन भार्यायाः नरकं च परत्र च ॥

सद्यः विवाहित सन्तान रहित कुलीनः अपि पतिव्रता स्त्रीं त्यक्त्वा यः सन्यासं, ब्रह्मचर्यं, वा वणिक्कर्मादि हेतोः यदि परिव्राजकं भूत्वा दूरंगतः, अथवा तीर्थयात्रा वा मोक्षप्राप्यर्थे प्रयासेऽपि तस्य पत्न्या अभिशापेन कोऽपि कार्यसंपन्नता न प्राप्यते। तादृशः इहलोके परलोके अपि नरकं प्राप्नोति इत्यभिप्रायः अत्र ध्वनितम्।

मार्कण्डेय पुराणे–

पत्न्यानुकूलता भाग्यं यथाशीलेऽपि भर्तरि । दुःशीलापि तथा भार्या पोषणीया नरेश्वरः॥

अत्याज्यो हि यथा भर्ता स्त्रीणां भार्या तथा नृणाम्।

यथा शास्त्रे दुःशील पतेः त्यजनस्य आज्ञा अनुमति नास्ति इत्युक्तं तद्वत भार्याया अपि त्यागस्य अनुमति नास्ति इत्युकतमस्ति। मिताक्षरी–

भगिन्यश्च निजाम्शाद् दन्वांशं तु तुरीयकम्।

एददुक्तं भवति यदि ब्राह्मणी

सा कन्या तदाब्राह्मणी पुत्रस्य।

यावानांशो भवति तस्य

चतुर्थांशस्तस्याः भवति॥ (मितक्षरी– २.१२४)

दायप्रकरणे स्त्रिणां विवाहादि अनन्तरं सर्वैः स्वस्यभागात् चतुर्थांशं दातव्यम् इत्युक्तम्।

महाभरते आदिपर्वणि

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा । भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः॥

कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै । यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद् दारा परागतिः॥

पत्नी अर्धाङ्गिनी, श्रेष्ठतम सखा, त्रिवर्ग इत्युक्ते धर्म, अर्थ, काम प्रुरुषार्थस्य सिद्धेः मूलम्। अन्ततोगत्वा मोक्षमार्गस्य साहायिका अपि भवति। दुर्गम वने पथिकस्य विश्रमस्थलमिव सा प्रकाशति, संसारिणां लोके श्रेष्ठत्वं तु अस्त्येव।

याज्ञावल्क्य स्मृतौ :

रक्षेत् कन्यापिता विन्नापतिः पुत्रास्तु वार्धके।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वतन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियः॥

बाल–स्ववासिनी–वृद्ध–गर्भीण्यातुर–कन्यकाः सम्भोज्यातिथि –भृत्यांश्च दम्पत्योः शेष भोजनम् । (१.१०५)

गृहस्थस्य कदा भोजनं कर्तव्य इति स बाला–स्वकन्या–वृद्धा–कन्यका–अतिथि– भृत्या–भोजनानन्तरमेव करणीयम् इत्युक्तमस्ति।

परामर्शन ग्रन्थाः

१. वैदिकसाहित्यचरितम्।

२. याज्ञावल्क्यस्मृतिः।

३. वाल्मीकिरामायणम्।

४. उपनिषदः।

५. मिताक्षरी।

६. महाभारतम्।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वङ्किमचन्द्रकृतिषु सामाजिकचिन्तने मोक्षवादः

(Mokshavada in social thought in the works Bankimchandra)

TARUN SHIT
Research Scholar (Ph. D.), School of Educatiom
National Sanskrit University,
Tirupati- 517507, Andhra Pradesh
Contact No. : 8100322461
E-mail : tarunshit1990@gmail.com

अमूर्तसारः वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य धार्मिकचिन्तनं भारतीयदर्शने मोक्षस्य अवधारणायाः सह असङ्गतं दृश्यते।मोक्षावस्थायां सुखम् आनन्दञ्च प्राप्तिः भवति।भारतीयदार्शनिकसमुदायस्य एकस्य खण्डस्य मते मोक्षः आनन्दस्वरूपः अस्ति तथा च तेषां मते सुखं भिन्नं वस्तु अस्ति। मोक्षावस्थां नाम सुखावस्था इति मन्यन्ते बङ्किमचन्द्रमहोदयः। ततः परं एकं प्रश्नं मनसि आगमिष्यति किं सः 'सुखम्' 'आनन्दं' च समानं मन्यते ? यतः यदि मोक्षः सुखावस्था इति उच्यते तर्हि मोक्षः अनित्यः इति वक्तव्यः।

वङ्किमचन्द्रः मोक्षविषये स्वस्य सुविचारितं प्रवचनं प्रकटितवन्तः। भारतीयदार्शनिकप्रवचनस्य इतिहासे मोक्षः महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति । प्रायः प्रत्येकस्य दार्शनिकसम्प्रदायाः व्यक्तियः नास्तिकः वा आस्तिकः भवन्तु, ते मोक्षस्वरूपस्य विषये एवञ्च मोक्षप्राप्तार्थं विषये चर्चितवन्तः। भारतीयधर्मनीतेः चतुर्षु पुरुषार्थेषुमोक्षः अन्यतमस्ति। प्रायः आस्तिकाः मन्यन्ते यत् धर्मः भवति मोक्षप्राप्तये अन्यतममुपायः।परन्तु मोक्षप्राप्त्यर्थं कर्मणां अधिकं प्राधान्यमस्ति न वा ज्ञानस्य प्राधान्यमधिकमस्ति तद् विषये मतभेदः दृश्यते।केचन दार्शनिकसम्प्रदायाः वेदेषु कर्मकाण्डस्य आधारेण मोक्षप्राप्तये कर्मकाण्डस्य उपरि अधिकं वलं प्रदत्तवन्तः।पुनः उपनिषदे ज्ञानकाण्डमध्ये विश्वासिनदार्शनिकाः ज्ञानमेव मोक्षप्राप्तये अधिकं प्राधान्यदत्तवन्तः। भगवद्गीतायां वयं दृष्टवन्तः यत् ज्ञानं कर्म च उभयं समानमेव।बङ्किमचन्द्रस्य मतानुसारम् हिन्दुधर्मशास्त्रेषु अन्यतमं भवति भगवद्गीता । सः स्वयमेव गीताभाष्यम् विरोचितम्। तथापि, सः स्वजीवदशायां तत् सम्पूर्णं कर्तुं न शक्तवान् । वङ्किमचन्द्रः अपि अन्य भारतीयदार्शनिकानां अपेक्षा भिन्नमतं प्रदत्तम् इति मन्यते दृश्यते च। तस्य मतस्योपरि वैष्णवधर्मस्य साहित्यशास्त्रस्य च प्रभावमस्ति अधिकम। सः भगवद्गीतायाः वैष्णवधर्मस्य च आधारेण धर्मतत्वग्रन्थे उक्तवान् यत् मोक्षप्राप्त्यर्थं कर्म, ज्ञानं, भक्तिः च सर्वेषुप्राधान्यमस्ति। परन्तु सः भक्तिविषये अधिकं मतं प्रदत्तवान्।

➢ **वङ्किमचन्द्रस्यसामान्यपरिचयः** - वङ्किमचन्द्रचट्टोपाध्यायस्य जन्म १८३८ ई. तमे वर्षे कलकत्तासमीपे नैहाटी-काँठालपाडाग्रामे सम्पन्नशिक्षिते हिन्दुब्राह्मणपरिवारे अभवत्।पिता यादवचन्द्रचट्टोपाध्यायः ब्रिटिशसर्वकारे उपसंग्रहकर्तृत्वेन कार्यं कुर्वन्ति स्म। काँठालपाडाग्रामे प्राथमिकशिक्षां प्राप्य वङ्किमचन्द्रः हुगलीमहाविद्यालये सम्मिलितवान् । तेजस्वी छात्रः श्रीनामन्यायबागिशनामकस्य विख्यातस्य विद्वान् इत्यस्य अधीनं संस्कृतसाहित्यस्य व्याकरणस्य च अध्ययनं कृतवान्। सः आङ्ग्लभाषायां संस्कृतभाषायां च सुदृढः आसीत्। सः विविधग्रन्थाःरचितवन्तः-

➢ **बङ्किमचन्द्रस्य मुख्यपुस्तकः**

रोमांसएवं इतिहासः	**प्रवन्धः**	**सामाजिकएवं पारिवारिकः**	**तत्त्व एवं देसत्मामूलकः**
'दुर्गेशनन्दिनी' (1865)	विज्ञानरहस्य(1875)	विषवृक्ष(1873)	आनन्दमठ (1884)
'कपालकुण्डला (1866),	विविधसमालोचन(1876)	'राजनी' (1877)	'देवीचौधुरानी(1885)
मृणालिनी (1869)	कृष्नचरित्र(1892)	कृष्नकान्तेरउइल(1878)	"सीताराम (1885)
'राजसिंह'(1882),	श्रीमद्भगवदगीता(1920),	'राजनी' (1877)	

➢ **वङ्किमचन्द्रकृतिषु सामाजिकचिन्तने मोक्षवादः**

मोक्षः अथवा मुक्तिः भारतीयदर्शने अद्वितीया वा विशिष्टा वा अवधारणा अस्ति । भौतिकवादी चार्वाकान् विहाय प्रायः सर्वे भारतीयदार्शनिकसंप्रदायाः मोक्षस्य अवधारणां स्वीकुर्वन्ति । विभिन्नाः भारतीयसम्प्रदायाः भिन्नपदैः मोक्षं वा मुक्तिं वा निर्दिशन्ति, यथा 'अपवर्ग', 'निर्वाण', 'कैवल्य' इत्यादयः।चतुर्वर्गपुरुषार्थस्य मते मुक्तिः अथवा मोक्षः मानवजीवनस्य परमं लक्ष्यम् अस्ति । मोक्षस्य स्वरूपं मोक्षमार्गं च विषये भारतीयदार्शनिकसमुदायेषु भेदाः दृश्यन्ते।वङ्किमचन्द्रः अपि स्वस्य विविधकृतीनां माध्यमेन मोक्षस्य, मोक्षप्राप्तेः साधनानां च विषये स्वस्य विद्वान् विचारान् प्रकटितवान्।

भारतीयदर्शने प्रचलितानां मोक्षस्य भिन्नानां अवधारणानां मुख्यतया द्वयोः दृष्टिकोणयोः चर्चा कर्तुं शक्यते-नकारात्मकदृष्टिकोणः सकारात्मकदृष्टिकोणश्च। केचन भारतीयदर्शनानि मोक्षस्य अवस्थां सुखस्य आनन्दस्य वा अवस्थां न स्वीकुर्वन्ति, तथाकथितं नार्थदृष्टिः।तथा च केचन दर्शनानि मोक्षस्य अवस्थां शाश्वतसुखस्य अथवा आनन्दस्य अवस्थां मन्यन्ते, सकारात्मकदृष्टिः इति उच्यते। भौतिकवादी न्यायदर्शनसम्प्रदायस्य अनुसारं मोक्षावस्था इति अत्यन्तदुःखनिवृत्तिः । यतः नैयायिकाः शुद्धसुखस्य अस्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति, तेषां मते, मोक्षावस्था नित्यसुखस्य अवस्था न भवितुम् अर्हति । तेषां मतं यत् जगति सुखं नास्ति यत् अन्ते दुःखं न जनयति । अतः नैयायिकानां मते मोक्षावस्था न केवलं दुःखस्य पूर्णनिवृत्तिदशा, अपितु मोक्षावस्था सुखस्य, कामना, द्वेषस्य च पूर्णतया निवृत्तिदशा भवति ।

अपरपक्षे मीमांसा-वेदान्तदर्शनयोः मोक्षविषये सकारात्मकदृष्टिकोणाः प्रकाशिताः सन्ति। मीमामसादर्शनानुसारं आत्मा एव अत्यावश्यधर्मः, सुखं, मोक्षं च आत्मनः अस्य अत्यावश्यकधर्मस्य साक्षात्कारः इति अर्थः। एवं मीमांसकानाम् अनुसारं मोक्षावस्था नित्यसुखदशा। किन्तु न्यायविदः एतत् मतं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते, सुखस्य क्षणिकत्वात्, यत्किमपि क्षणिकं तत्प्रकृतेः अनित्यत्वात्, नित्यसुखं न भवितुमर्हति । यदि मोक्षावस्था सुखावस्था उच्यते, तर्हि मोक्षस्वभावविरुद्धा भविष्यति।

अद्वैतवादी शंकराचार्यः अपि मोक्षस्य विषये सकारात्मकं मतं प्रकटितवान्। तस्य मते, ब्रह्म सत्यस्य, सुखस्य, आनन्दस्य च मूर्तरूपम् अस्ति। जीवब्रह्मणौ प्रकृतौ समानौ। परन्तु माया वा अविद्या वा प्रभावेण जीवब्रह्मयोः समानत्वं न अवगन्तुं शक्नुमः। अतः तस्य मते मोक्ष इति जीवब्रह्मयोः अस्याः तादात्म्यस्य अर्थात् ब्रह्मसाक्षत्कारस्य साक्षात्कारः।शंकराचार्यस्य मते, मोक्षावस्था आनन्दस्य अवस्था। सुखस्य सुखस्य च केचन मौलिकाः भेदाः सन्ति। सुखं सर्वदा केनचित् कारणेन वा अन्यस्मात् वा उत्पद्यते इति मन्यते।किन्तु आनन्दः तादृशः कारणः नास्ति। सुखस्य भावस्य पृष्ठतः सर्वदा कारणं भवति। न तु सुखानुभवे तादृशं कारणं न स्यात्। मिमांसकानाम् इव बङ्किमचन्द्रः अपि मोक्षस्य विषये सकारात्मकं दृष्टिकोणं प्रकटितवान् । तस्य मते मोक्षावस्था सुखावस्था। सः लिखितवान् –

"स्वतन्त्रस्य तु, अर्थात् संयमितस्य, शुद्धहृदयस्य, तस्य मनसः सुखस्य सीमा नास्ति। यः स्वतन्त्रः अस्ति **सः अस्मिन् जीवने सुखी भवति। अत एव मया भवद्भ्यः उक्तं यत् धर्मः सुखस्य मार्गः अस्ति। स्वतन्त्रः पुरुषः स्वतन्त्रः भवति यदा तस्य सर्वाणि क्षमतानि पूर्णतया विकसितानि, सामञ्जस्यानि च भवन्ति । यस्य शक्तिः न प्रेरिता अस्ति सः अज्ञानात्, अक्षमतायाः, मनसः अशुद्धेः वा मुक्तिं कर्तुं न शक्नोति"।**

भारतीयदर्शने मोक्षस्य त्रयः मार्गाः उल्लिखिताः सन्ति — ज्ञानमार्गः, कर्ममार्गः, भक्तिमार्गः च। प्रश्नः अस्ति यत् किं ज्ञानं, कर्म, भक्तिः एव मोक्षाय पर्याप्ताः? अथवा एकः मुख्यः मार्गः अस्ति, एकः वा अन्ये मार्गाः तस्य मुख्यमार्गस्य सहायकमार्गाः सन्ति, मोक्षप्राप्त्यर्थं च सहायकाः सन्ति ? अथवा द्वयोः अधिकयोः मार्गयोः मध्ये सुम्मच्यः मोक्षाय आवश्यकः ? मीमांसाम् अपि विहाय प्रायः सर्वे भारतीयदार्शनिकाः स्वीकुर्वन्ति यत् केवलं कर्म एव, ज्ञानं भक्तिं च विना, मोक्षप्राप्त्यर्थं अनुकूलं नास्ति। अर्थात्, यथा कर्ममात्रं मोक्षप्राप्त्यर्थं सहायकं न भवितुमर्हति, तथैव कर्मं मुख्यमार्गत्वेन ज्ञानं भक्तिं च तस्य सहायकमार्गत्वेन स्वीकृत्य मोक्षप्राप्त्यर्थं न पर्याप्तम्। एवं ज्ञानमार्गस्य वा भक्तिमार्गस्य वा समर्थकत्वेन वा कर्म मोक्षाय सहायकं भवति, अथवा केवलं यदि कर्म एकेन वा अधिकेन मार्गेण सह संयोजितः भवति, तर्हि कर्म मोक्षप्राप्त्यर्थं सहायकं भवितुम् अर्हति। परन्तु प्रश्नः अस्ति यत्, मानवजीवनस्य

परमं लक्ष्यं अस्ति यत् मोक्षविषये भिन्नाः मार्गाः किमर्थं उल्लिखिताः ? बङ्किमचन्द्रस्य मते हिन्दुधर्मानुसारं प्रत्येकः व्यक्तिः मोक्षप्राप्त्यर्थं समर्थः भवति । परन्तु प्रत्येकः व्यक्तिः भिन्नशिक्षायाः स्वभावस्य च कृते भिन्नः भवति।मोक्षमार्गस्य उल्लेखः कृतः अस्ति।सांसारिकः मोक्षप्राप्त्यर्थं कर्ममार्गं अनुवर्तते । ज्ञानी ज्ञानमार्गं अनुसृत्य, यः न बुद्धिमान् न कर्मक्षमः सः भक्तिमार्गम् अनुसरति । बङ्किमचन्द्र लिखित –

"ऋजुमार्गस्य भिन्नः मार्गः नास्ति, परन्तु सर्वे सर्वदा ऋजुमार्गं अनुसर्तुं न शक्नुवन्ति। अस्मिन् जगति विविधाः जनाः, तेषां भिन्नाः शिक्षाः, भिन्नाः स्वभावाः च सन्ति। यस्य कस्यचित् परिवारः अस्ति, यस्य कदापि कुटुम्बं नासीत्, सः तत् त्यक्तवान् ।यः गृहस्थः, तस्य कृते कार्यं करोति, अपरिवारस्य कृते तपः यस्य हि बुद्धिमान्, तथापि लौकिकः, ज्ञानं विज्ञानं च विस्तृतं भवति, ध्यानयोगः विस्तृतः यस्य बुद्धिमान् न तु लौकिकः,अर्थात् योगिनः।अतः जगदीश्वरः सर्वविधमनुष्याणां हिताय एतत् अद्भुतं धर्मं प्रचारितवान्।सः दयालुः - तस्य उद्देश्यं सर्वेषां कृते धर्मं ऋजुं कर्तुं वर्तते"।

ज्ञानमार्गिणां मते मोक्षप्राप्त्यर्थं ज्ञानमात्रं पर्याप्तम्। तेषां मते यदि कस्यचित् आत्मनः, जगतः, तयोः परस्परसम्बन्धस्य च विषये सम्यक् ज्ञानं नास्ति, तर्हि मोक्षस्य प्राप्तिः न सम्भवति। यथा - सांख्यस्य मते, यदि पुरुषप्रकृतेः स्वरूपस्य तयोः सम्बन्धस्य च सम्यक् ज्ञानं भवति, तर्हि मनुष्यस्य मोक्षप्राप्तिः सम्भवति। न्यायविदः अपि एतादृशं मतं धारयन्ति। तेषां मते ज्ञानं विना मोक्षः न सम्भवति। शंकराचार्यस्य मते ज्ञानमेव मोक्षस्य एकमात्रं मार्गम्।तथापि साङ्ख्यनैयिकयोः मतभेदः। सांख्याः नैयायिकाश्च मोक्षप्राप्तौ ज्ञानमार्गस्य प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति, परन्तु मोक्षप्राप्तौ कर्मभूमिकां न निराकरोति। परन्तु शंकराचार्यस्य मते मोक्षप्राप्त्यर्थं कर्मस्य भूमिका नास्ति, केवलं ज्ञानमेव मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति।

मोक्षप्राप्त्यर्थं ज्ञानमात्रं न पर्याप्तम् इति मन्यते। तस्य मते सगुणदेवभक्तिं विना मोक्षं प्राप्तुं न शक्यते। वङ्किमचन्द्रस्य मते वैदिकधर्मे एतादृशी भक्तिः न दृश्यते।विभिन्नाः पुराणाः वैष्णवधर्माः च भक्तिवादस्य स्रोतः सन्ति।भगवद्गीतायां अपि भक्तिवादं प्राप्नुमः। परन्तु प्रश्नः अस्ति यत् मोक्षप्राप्त्यर्थं ज्ञानमात्रं किमर्थं न पर्याप्तम् ? वङ्किमचन्द्रस्य मते ज्ञानद्वारा मुक्तिं वा मोक्षं वा, ईश्वरादिविषये ज्ञातुं शक्नुमः।

किन्तु यदि कस्मिंश्चित् विषये ज्ञानं भवति तर्हि सः विषयः लभ्यते वा ? अस्माकं विषये द्वेषः अस्ति चेदपि, तस्य विषयस्य ज्ञानं भवितुं आवश्यकम्। परन्तु यदि अस्माकं द्वेष्टि वस्तुनः ज्ञानं भवति चेदपि, वयं तत् वस्तु प्राप्तुम् न इच्छामः। वङ्किमचन्द्रस्य मते ईश्वरस्य प्रति द्वेषः भवति चेत् ईश्वरः न लभ्यते । यतो हि तस्य मते 'मुक्ति' इत्यस्य अर्थः ईश्वरसमर्पणम्, ईश्वरः ज्ञानमात्रेण न लभ्यते, अर्थात् मोक्षः प्राप्तुं न शक्यते।सः मन्यते यत् ईश्वरस्य हृदये साक्षात्कारः कर्तुं शक्यते। यदा ईश्वरस्य प्रति स्नेहः भवति तथा च ईश्वरस्य प्रति एषः स्नेहः भक्तिः एव नास्ति। अत एव सर्वान् मानवप्रयत्नाः दिव्याः ईश्वरपरायणाः च यस्यावस्थायां भक्तिरिति । अर्थात् बङ्किमचन्द्रस्य मते मोक्षप्राप्त्यर्थं न केवलं ज्ञानं, अपितु ईश्वरभक्तिः सर्वथा आवश्यकी भवति।

गीतायां ज्ञानं, कर्म, भक्तिः च इति वाक्यानि मोक्षप्राप्तिसाधनत्वेन उल्लिखितानि सन्ति।अर्थात् ज्ञानं, कर्म, भक्तिः च, मोक्षप्राप्त्यर्थं प्रत्येकस्य मार्गस्य महत्त्वम् अस्ति।किन्तु बङ्किमचन्द्रः एतत् मतं न स्वीकरोति। सः मन्यते यत् यद्यपि गीतायां मोक्षमार्गत्रयेषु पृथक् पृथक् बलं दत्तं भवति। तथापि अन्ते दर्शयति यत् भक्तिः मोक्षस्य मुख्यमार्गः अस्ति तथा च ज्ञानं कर्म च मोक्षप्राप्त्यर्थं भक्तिस्य सहायकमात्रं भवति। सः सिद्धयितुं प्रयतते यत् गीतायाः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च वस्तुतः भक्तियोगस्य भिन्नाः व्याख्याः एव सन्ति। गीतायाः "निष्कम् कर्म" इति अवधारणां व्याख्याय वयं अवगन्तुं शक्नुमः यत् बङ्किमचन्द्रः कर्मयोगं भक्तियोगस्य भिन्नं व्याख्यां किमर्थं वदति।निष्कमकर्मस्य अवधारणानुसारं निष्कमचित्तेन सह अर्थात् विना किमपि प्रेरणा वा अहंकारं वा कार्यं कर्तव्यम्। यतो हि सकामकर्मबन्धनस्य कारणम् गीतायाम् उक्तम्–केवलम् ईश्वरोद्दिष्टं कर्ममेव निष्कामकर्म।बङ्किमचन्द्रस्य अनुसारं मनुष्यः तदा एव ईश्वरप्रधानं कर्म कर्तुं शक्नोति यदा तस्य सर्वाणि संकायानि ईश्वरतः न निष्पन्नानि भवेयुः, ईश्वरे च प्रवृत्ताः सन्ति-

अर्थात् ईश्वरभक्तिः अस्ति।ईश्वरभक्तिं विना मनुष्यस्य निष्क्रियकार्यं कर्तुं असम्भवम्।बङ्किमचन्द्रस्य मते निष्कम कर्मयोगः अक्षरशः भक्तियोगस्य अन्यत् नाम अस्ति।सः लिखति –

"ईश्वरप्रधानाः अर्थात् ईश्वरप्रधानाः कर्माणि क्रियन्ते । असङ्गं विना फलकामं च कारयेत्। कर्माणि ईश्वरं प्रति नियुक्तानि भविष्यन्ति,एतत् कर्तुं सर्वं कार्यं शारीरिककौशलं च ईश्वरं प्रति निर्देशितव्यं भविष्यति। अतः कर्मयोग भक्तियोग। भक्तिसहितं तस्य एकत्वं सामञ्जस्यं चअयं प्राचीनः सिद्धान्तः, प्राचीनः धर्मः केवलं गीतायां वर्तते"।

वङ्किमचन्द्रेण ज्ञानेन सह अपि भक्तिः एकता, सामञ्जस्यं च अस्ति इति सिद्धयितुं प्रयत्नः कृतः अस्ति । गीताम् अनुसृत्य कथयति, यः सर्वक्रोध, द्वेष, भय, कामादिविहीनः शुद्धचित्तः एव ज्ञानेन मुक्तिं प्राप्नुयात् । मोक्षाय कीदृशं ज्ञानम् आवश्यकम् ? येन ज्ञानेन ईश्वरस्य जीवानां च एकत्वं ज्ञायते ।एतादृशस्य ज्ञानस्य प्राप्त्यर्थं भक्ति-अनुशासनस्य ज्ञानस्य पाण्डित्यस्य समानः प्रेरणा, परिणामः च भवेत् इति इष्टम् एवं, ज्ञानं भक्त्या मार्गदर्शिते एव मोक्षानुकूलं भवति। सः लिखितवान्-

"अहं इच्छामि यत् विद्वता सर्वेषां समानं प्रेरणा, परिणामः च भवतु। ज्ञानस्य सर्वे रूपाणि भिन्नानि न भवितुम् अर्हन्ति। यदि ज्ञानाधारितशिक्षणस्य सर्वेषां कृते समुचितप्रेरणा अन्तश्च भवति, तथा च यदि भक्तिशिक्षणस्य अपि व्यवहारिकधर्मव्यवस्थानुसारं समानः प्रेरणा, अन्त्यः च भवति, तर्हि यदा शिक्षणाधारितशिक्षणं भक्तिवशं भूत्वा ईश्वरं प्रति मुखं करोति, तदा एतत् स्तोत्रं प्राप्स्यति। कर्मयोगः व्यवहारे, ज्ञानं व्यवहारे।"

मोक्षसाधनविषये बङ्किमचन्द्रस्य मतं 'सुमुच्चयवाद' इति न वक्तुं शक्यते इति भाति। यतः, बङ्किमचन्द्रः मोक्षप्राप्तौ ज्ञानस्य कर्मस्य च पृथक् महत्त्वं न ज्ञातवान्। यतो हि सः मन्यते यत् ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च वस्तुतः भक्तियोगस्य रूपान्तरम् अस्ति, तस्मात् तस्य व्याख्यायां किञ्चित् नूतनं दृश्यते ।

➢ **निष्कर्षः**

मानवजीवनस्य परमं लक्ष्यं मोक्षः एव। ईश्वरवादी दार्शनिकाः च अस्य मोक्षस्य प्राप्तेः भिन्नाः उपायाः उक्तवन्तः। यत्र सर्वेषां मार्गः भिन्नः किन्तु लक्ष्यं समानम्। तथा च भवन्तः तत् लक्ष्यं कियत् सुलभतया प्राप्तुं शक्नुवन्ति इति मुख्यं वस्तु। अत्र च महर्षिः बङ्किमचन्द्रः सर्वैः दर्शितं मार्गं न समर्थितवान् अपितु मीमांसकवेदैः दर्शितं मार्गम् अनुसृत्य। यथा वैवाहिकजीवने निरतः व्यक्तिः अतीव सुलभतया मोक्षं प्राप्नुयात्।

ज्ञानमात्रेण मोक्षः न सम्भवति इति सः मन्यते । केवलं तस्य स्नेहः आत्मसाक्षात्कारः च तस्य मुक्तिं कर्तुं शक्नोति। सः श्रीमद्भगवद्गीतायां दर्शितमार्गानुसरणस्य विषये कथयति, तस्य मते सर्वेभ्यः क्रोध-काम-भय-काम-आदिभ्यः मुक्तिः भवन्तं मोक्षं प्रति नेष्यति। यतः क्रोध-द्वेष-भय-काम-रहितः ज्ञानस्य सम्यक् मार्गं द्रष्टुं शक्नोति । एवं सः अस्मान् मोक्षप्राप्तेः सम्यक् मार्गं दत्तवान्। मोक्षस्य मार्गः सुलभः सुगमः च भवति।

➢ **उपयुक्तग्रन्थसूची-**

1. चट्टोपाध्याय़,वङ्किमचन्द्र.(**धर्म्मतत्त्व**)
2. योगेश चन्द्र वागल सम्पादित,(**वङ्किम रचनावली**), 2य खण्ड,वङ्गीयसाहित्य परिषद,कलकाता,
3. वङ्किचन्द्र चट्टोपाध्याय़, (**विविध प्रवन्ध**)
4. प्रमथनाथ विशी,(**वङ्किम सरणी**)

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वैदिकवाङ्मये रुद्रः - मनुष्यताया उत्तरणम्

Arnab Bandyopadhyay
Asst. Professor in Sanskrit
Pijush Kanti Mukherjee Mahavidyalaya
Sonapur, Alipurduar, West Bengal- 736204
Mobile No. : 9333544737
Mail: ghantanotfound555@gmail.com

प्रबन्धसारः

परिदृश्यमानाः प्रकृतिनदीसमुद्रपर्वताः ईश्वरस्य साधनानुभूतेः विशिष्टरूपाणि। भुवि कवीनां काव्येषु तानि स्वस्वभङ्गिमया उपनिबद्धानि। अनुकृतिनिपुणो मनुष्यः वर्णाङ्कन्या प्रकृतिमनुभवति स्वविश्वमानसयोः। वस्तुतस्तु मानसिकवास्तविकारण्यकपटभूमौ धर्मशिल्पमानवतानां बन्धनं दृढहस्ताभ्याम् अकुर्वन् ऋषयः कवयश्च। तस्मादेव मनुष्यसत्ता बहुत्र अन्यत्सत्ताद्वयम् अतिक्रम्य स्थिता। उभयोः ऋग्यजुर्वेदयोः रुद्रदेवता भिन्नमननालोकसन्धानं प्रददाति। ऋग्वेदे रुद्रस्य भयानकस्य भीषणत्वस्य अन्तः कल्याणमयं शिवमयं रूपं यथा चिकित्सकरूपं सुस्पष्टं समुल्लिखितं वर्तते - "त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः।" (ऋक्-२.३३.२) अर्थात् रुद्रप्रदत्तेन औषधेन यथा वयं शतं वर्षाणि जीवितुं शक्नुमः यथा वा रुद्रः व्याधिं समूलं नाशयति। एवमेव अन्या स्तुतिः -"भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि।" (ऋक्-२.३३.४)। ऋषिदृष्टौ रुद्रः वज्रबाहुः धनुर्बाणधरश्च। रुद्रसमः ओजस्वी देवः अन्यो नास्ति -
"न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति।" (ऋक्-२.३३.१०) यजुर्वेदे रुद्राध्यायस्य षोडशाध्याये रुद्रदेवस्य स्तुतिमपेक्ष्य धनुषः इषुधेश्च स्तुत्याधिक्यं दृश्यते -"प्रमुञ्च धन्वनः त्वमुभयोः आर्त्न्योः ज्याम्।" (रुद्र-१६.७) अथवा, "विज्यं धनु कपर्दिनो विशल्यो वाणवाँ उत।"(रुद्र-१६.१०) रुद्राध्याये रुद्रः अनार्यजातेः समुपास्यो देवः अनुमेयः तथा ऋग्वेदे रुद्रः आर्यजातेः देवता। उभयोः मतयोर्मध्ये वर्तते सहस्त्रवर्षात्मकस्य ऋषिमननस्य तारतम्यम्। वस्तुतस्तु समाजेन सह मनुष्याणां सम्बन्धः यथा अविच्छेद्यस्तथा मनुष्योऽपि स्वार्थमेव समाजसृष्टिमकरोत्। यथा वृक्षेण सह वृक्षपत्राणां सम्बन्धः तथात्रापि। अस्मिन् समाजे अस्तित्वनिमित्तकः सङ्ग्रामः यथा वर्तते तथैव स्वाभियोजनप्रक्रिया काचित् प्राचीनकालादेव मनुष्यैः आयत्तीकृता। वैदिकसमाजे पुरोहितानां ब्राह्मणानां वा महिमा पौनःपुन्येन कीर्तितश्चेदपि अस्तित्वनिमित्तकसंग्रामाय संहत्यै वा अन्त्यजानां निषादानां च स्वस्मिन् अन्तर्भावविषये स्तुतिविषये च कार्पण्यं न विहितम्। वर्तमानकाले वैदिकयुगस्य सरस्वतीतटिन्यां क्षीणायां लुप्तप्रवाहायां च सत्यां वैदिकचिकित्सको रुद्रदेवः अनार्यजात्या सह मिलितः सन् मङ्गलमयः शिवश्च अभवत् मानवतायै मानवताहिताय च।

सूचकशब्दाः - रुद्रः, मानवता, अनार्यः।

भूमिका

परिदृश्यमानाः सर्वेऽपि प्रकृतिनदीसमुद्रपर्वताः ईश्वरसाधनानुभूतेः विमूर्तानि रूपाणि। पृथिव्यां तानि सर्वकालप्रसिद्धानां कवीनां काव्येषु स्वस्वभङ्ग्या उपनिबद्धानि। अनुकृतिनिपुणो मनुष्यः वर्णाङ्कन्या प्रकृतिमनुभवति स्वविश्वमानसयोः। अत्याधुनिककालेऽस्मिन् स वर्णविन्यासः विवर्णितश्चेदपि अङ्कनीस्पर्शः अद्यापि तथैव विद्यमानः। जडपदार्थेषु निहितस्य शक्तिसत्त्वस्य पूर्णरूपेण

अन्वेषणमेकम् उत्कृष्टं साधनम्। एकत्र स्वर्गसौन्दर्यप्रकाशभङ्गिः अपरत्र च मर्त्यस्य जडस्य सचलवस्तुनः स्तुतिः वैदिकानाम् ऋषिकवीनां ऐश्वर्यप्रभया रत्नोज्ज्वलिता आधुनिकविश्वे। दिव्यदृष्टेः आरण्यकशुद्धमनसश्च दृष्ट्या भास्वरदीप्तमासीत् आर्यमननम्। वक्तव्यप्रेक्षयोः बाह्यैश्वर्यचाकचक्यविरहितत्वेन एकस्मिन् अनाविले सौन्दर्यसागरे ऋषेः अवगाहनस्य फलमेव वैदिको मानवताबोधः। वस्तुतस्तु मानसिकवास्तविकारण्यकपटभूमौ धर्मशिल्पमानवतानां बन्धनं दृढहस्ताभ्याम् अकुर्वन् ऋषयः कवयश्च। तस्मादेव मनुष्यसत्ता बहुत्र अन्यत्सत्ताद्वयम् अतिक्रम्य स्थिता।

ऐतरेयब्राह्मणे रुद्रशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता - "स जात एवारोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति। निरुक्तकारस्य यास्कस्य मते - रुधातोः रुद्रशब्दो निष्पन्नः। रुधातोरर्थः रोदनम्। यो रोदिति स रुद्रः - रोदयतीति रुद्रः।

उभयोः ऋग्यजुर्वेदयोः रुद्रदेवता भिन्नमननालोकसन्धानं प्रददाति। ऋग्वेदे रुद्रस्य भयानकस्य भीषणत्वस्य अन्तः कल्याणमयं शिवमयं रूपं यथा चिकित्सकरूपं सुस्पष्टं समुल्लिखितं वर्तते -

"त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः[1]।"

अर्थात् रुद्रप्रदत्तेन औषधेन यथा वयं शतं वर्षाणि जीवितुं शक्नुमः यथा वा रुद्रः व्याधिं समूलं नाशयति। एवमेव अन्या स्तुतिः - "भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि" इति[2]। ऋषिदृष्टौ रुद्रः वज्रबाहुः धनुर्बाणधरश्च। रुद्रसमः ओजस्वी देवः अन्यो नास्ति -

"न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति [3]।"

वस्तुतस्तु विष्णुसरस्वतीवत् वैदिकदेवसमाजे रुद्रदेवः गौणश्चेदपि ऋग्वेदे तस्य भयङ्करभीषणदर्शनस्यैव प्राधान्यं परिलक्ष्यते।

यजुर्वेदे रुद्राध्यायस्य षोडशाध्याये रुद्रदेवस्य स्तुतिमपेक्ष्य धनुषः इषुधेश्च स्तुत्याधिक्यं दृश्यते -

"प्रमुञ्च धन्वनः त्वमुभयोः आर्त्न्योः ज्याम्।"[4]

अथवा,

"विज्यं धनु कपर्दिनो विशल्यो वाणवाँ उत।"[5]

सम्प्रति प्रश्नः - कोऽयं रुद्रः। तत्र उत्तररूपेण वक्तुं शक्यते यत् रुद्राध्याये रुद्रः अनार्यजातेः समुपास्यो देवः अनुमेयः तथा ऋग्वेदे रुद्रः आर्यजातेः देवता। उभयोः मतयोर्मध्ये वर्तते सहस्त्रवर्षात्मकस्य ऋषिमननस्य तारतम्यम्।

निषादजनसमुदायस्य धनुःसम्बन्धि यत् आयुधम् अस्माभिः अद्यावधि ज्ञातं तस्य प्रवर्तको वैदिको रुद्रदेवः इति कथने अत्युक्तिर्न भवति। यजुर्वेदे रुद्रः गिरिश इति सम्बोधितः - "शिवेन वचसा त्वा गिरिशोऽच्छावदामसि" इति। गिरिशशब्दस्य व्याख्यानावसरे उबटभाष्ये उक्तम् - "गिरिशः गिरौ पर्वते कैलासाख्ये शेते इति गिरिशः तस्य सम्बोधनं हे गिरिश" इति।

वस्तुतस्तु अरण्यपर्वतादिकं निषादानां मूलस्थानम् आसीत्। परवर्तिनि काले प्रसिद्धकवीनां काव्येष्वपि इदं प्रमाणितं भवति। महाकविः कालिदासः कुमारसम्भवस्य प्रथमसर्गे हिमालयस्य निषादानां च वर्णनं करोति -

"पद्यं तुषारश्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम्।

विदन्ति मार्गः नखरन्ध्रयुक्तैः मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः॥"[6]

वस्तुतस्तु यजुर्वेदः ऋक्परवर्तिकालीना सृष्टिः। तस्मात् यजुर्वेदे रुद्रः निषादानाम् आराध्यो देवता। सूर्यम् आदित्यं वा विहाय निषादजनसमूहः अचलः। तस्मात् सोऽपि कवेः वर्णनात् न बहिर्भूतः –

"असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः।"[7]

ऋग्वेदेऽपि २.३३.१ तमे मन्त्रे ऋषिः रुद्रं प्रार्थयति -

"मा नः सूर्यस्य संदृशो यूयोथाः।"

एतद्विहाय रुद्राध्याये शिवशब्दस्य बहुशः उल्लेखात् पौराणिकशिवस्य उत्पतिवादोऽपि यजुर्वेदस्य ऋषीणां हस्तगत आसीत्। ए.एल.वासमान- महोदयः तस्य "The wonder that was India" इति ग्रन्थे लिखति - "Almost as popular as the numerous forms of Visnu was Siva, who evolved from the fierce vedic Rudra, with whom merged elements of a non-Aryan fertility deity."[8] इति।

सूक्ष्मेक्षिकया विचारे क्रियमाणे इदं प्राप्यते यत् रुद्रस्य भयङ्करमूर्तिरेव परवर्तिनि काले शैवधर्मस्य तथा शैवभावनायाः एकम् आदर्शस्वरूपं सञ्जातम्। ऋग्वेदकाले रुद्रस्य दीप्तं बभ्रुवर्णरूपं यजुर्वेदकाले विवर्णितं सत् अनार्यजातेः निषादस्य उपास्यत्वं गतम्। अध्यापकस्य नृसिंहप्रसादभादुडेः "महाभारतेर् प्रतिनायक्" इति ग्रन्थे वर्णितस्य निषादजात्यार्यसमाजयोः ऐकात्म्यतत्त्वम् अत्र समुल्लेख्यम्।

अतिप्राचीनकालादेव आर्याः निषादजनसमुदायं स्ववर्णकोटौ अन्तर्भावितवन्तः। उपायान्तरमपि नासीत्। एतेषां शस्त्रसामर्थ्यं देहपाटवं सांख्यबाहुल्यं चालोक्य अवहेलनमशक्यमासीदिति आर्याः एतैः सह । निषादाद्यनार्यजातयः भारतवर्षे आर्येभ्यः पूर्वमेव आसन् इति अनुमातुं शक्यते। तेषां भाषासंस्कृतिमनुष्यत्वानि स्वतन्त्राणि आसन्। युद्धविद्यायां धनुर्विद्यायां च ते पारङ्गता आसन् इति महाभारतयुगे एकलव्यचरित्रविश्लेषणेन अवगन्तुं शक्यते। ऋग्वेदस्य षष्ठमण्डलस्य एकषष्टितमे सूक्ते पञ्चजाताशब्दः प्रयुक्तः -

"त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्चजाता वर्धयन्ती वाजे वाजे हव्या भूत्।"[9]

अर्थात् त्रिलोकस्था सप्तावयवविशिष्टा सनिषादपञ्चवर्णसमृद्धशालिनी सरस्वती देवी युद्धाय आह्वानयोग्या भवति। ऋग्वेदीयसमाजे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रैः चतुर्भिः वर्णैः सह निषादजातिः पञ्चमवर्णत्वेन गृह्यते स्म। अथर्ववेदस्य भूमिसूक्तेऽपि पञ्चमानवा इति शब्दस्य उल्लेखः प्राप्यते - "तवेमे पृथिवी पञ्च मानवा" इति [10] ।

वस्तुतस्तु समाजेन सह मनुष्याणां सम्बन्धः यथा अविच्छेद्यस्तथा मनुष्योऽपि स्वार्थमेव समाजसृष्टिमकरोत्। वृक्षेण सह वृक्षपत्राणां सम्बन्ध इवायं सम्बन्धो वर्तते। अस्मिन् समाजे अस्तित्वनिमित्तकः सङ्ग्रामः यथा वर्तते तथैव स्वाभियोजनप्रक्रिया काचित् प्राचीनकालादेव मनुष्यैः आयत्तीकृता। वैदिकसमाजे पुरोहितानां ब्राह्मणानां वा महिमा पौनःपुन्येन कीर्तितश्चेदपि अस्तित्वनिमित्तकसंग्रामाय संहत्यै वा अन्त्यजानां निषादानां च स्वस्मिन् अन्तर्भावविषये स्तुतिविषये च कार्पण्यं न विहितम्। वर्तमानकाले वैदिकयुगस्य सरस्वतीतटिन्यां क्षीणायां लुप्तप्रवाहायां च सत्यां वैदिकचिकित्सको रुद्रदेवः अनार्यजात्या सह मिलितः सन् मङ्गलमयः शिवश्च अभवत् मानवतायै मानवताहिताय च।

युद्धावश्यकता काले नष्टा चेदपि आदितः विविधघातप्रतिघातैः स्वास्तित्वरक्षणसङ्ग्रामः मनुष्यैः आयत्तीकृतः। यथैकत्र ब्रह्मसाधनया जीवन्मुक्तिमार्गः ऋषिभिः प्रदर्शितः तथैवापरत्र भयाद्युत्कण्ठया इन्द्ररुद्रादीनां देवानां स्तुतिरपि कृता। वस्तुतस्तु मनुष्यजातिषु यदि काचित् एका विशिष्टजातिः कस्मिंश्चित् विषयविशेषे दक्षा भवति तदा अन्याभिः जातिभिरपि तस्यै दक्षतायै प्रयत्नः कर्तव्यः येन तत्तुल्या भवितुं शक्ष्यति। अथवा तया जात्या सह ऐकात्म्यं प्राप्य तत्संस्कारप्रज्ञालोकाचारादिकं मनुष्यैः आयत्तीकरणीयम्। अयं विषयः "जनसम्प्रदायगता मानसिकता" (community sentiment) इत्येवं चिन्तयितुं शक्यते। आर्याः बहिर्भारतात् समागताः उत प्रथमतः अत्रैव आसन् इति प्रश्नः अद्यापि असमाहितः। किन्तु यदा आर्याः भारतवर्षस्य श्रुतिपरम्परायां स्वप्रज्ञां न्ययोजयन् तदा अन्या अपि जनजातयः विद्यमाना आसन्। तासु जनजातिषु अन्यतमा निषादादिजातिः आर्येभ्यः मानसिकस्तरे अधस्तनापि दैहिकस्तरे अधिकबलशालिनी आसीत्।

जीवने बहूनि विविधानि च प्रयोजनानि प्रत्येकं जनसमुदायस्य आसन्। न कश्चित् सम्प्रदायः आत्मदीप आसीत्, न वा भवितुमर्हति। विविधसमस्यासु अभावेषु च परस्परम् आश्रयन्ते स्म ते। इयं परस्पराश्रयता लौकिकप्रयोजनार्थं चेदपि वैदिका आर्याः अन्यां जातिं स्वकोटौ अन्तर्भाव्य मनुष्यतामेव सर्वोच्चस्थानं प्रदत्तवन्तः। ते प्रतिवेशिवत् एकः अन्येन सह ऐकात्म्यं प्राप्य मनुष्यत्वस्य परां काष्ठां प्रादर्शयन्। उभयोर्मध्ये भाषारीतिनीत्याचारैतिह्यादिविषये भेदे सत्यपि प्रकृत्या कृत्रिमतया वा तां जातिं स्वीयत्वेन स्वीकृतवन्तः। न केवलं तां जातिं, अपि तु, तस्या जातेः अभीष्टान् विषयान् काव्येष्वपि उपनिबन्धवन्तः देवतास्थानं च तेषां कृते प्रदत्तवन्तः। वैदिकार्याणां जात्यन्तरं प्रति जातिवर्णनिर्विशेषण उदारत्वम् अद्वितीयरूपेण स्वमहिम्ना विराजमानमद्यापि प्रासङ्गिकतां बिभर्ति।

पादटिप्पणी

1. ऋक्-२.३३.२
2. ऋक्-२.३३.४
3. ऋक्-२.३३.१०
4. रुद्र- १६.७
5. रुद्र-१६.१०
6. कुमारसम्भवम्-१.६
7. रुद्राध्यायः-१६.७
8. The wonder that was India - p. 240
9. ऋक्- ६/६१
10. भूमिसूक्तम्-१२.१५

परिशीलितग्रन्थसूची

1. भट्टाचार्यः अधिकारी च, भवानीप्रसादः तारकनाथः च, वैदिकसङ्कलनम् (प्रथमखण्डः), द्वितीयप्रकाशः - फेब्रुयारी २००४, संस्कृत बुक डिपो, कोलकाता

2. महापात्रः, अनादिकुमारः, विषय समाजतत्त्व, एप्रिल २०१८, सुहृद पाब्लिकेशन, कोलकाता

3. Basham, A.L., The wonder that was India 2004, picador, London

4. मुखोपाध्यायः, गोविन्दगोपालः, श्रुतिसञ्चयनम्, डिसम्बर २०११, वर्धमानविश्वविद्यालयः

5. भट्टाचार्यः, गुरुनाथविद्यानिधिः, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, १९९७, प्रथमसंस्करणम्, कोलकाता

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

न्यायनये प्रमारूपेण प्रमाणरूपेण च स्मृतेरपरिहार्यता

Sandip Mallick
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Swami Niswambalananda Girls' College
Uttarpara, Hooghly, West Bengal- 712232
Contact No. : 7003347626
E-mail : sandipmallicksm66@gmail.com

शोधसारः- न्यायवैशेषिकमते जीवात्मनः ज्ञानं द्विविधं- स्मृतिः अनुभवश्च इति। चिन्तार्थक[1]-स्मृ-धातोः क्तिन्-प्रत्यये स्मृतिशब्दो निष्पन्नः।[2] अत्र वक्तुं शक्यते पूर्वानुभूतविषयस्य चिन्ता ज्ञानं वेति स्मरणक्रियायाः अर्थः इति। प्रमा-इति शब्दस्यार्थो हि प्रकृष्टं यथार्थं वा ज्ञानम्। यतो हि यथार्थानुभवजन्या स्मृतिर्हि यथार्था अयथार्थानुभवजन्या स्मृतिश्चायथार्था। अधुना व्युत्पत्तिगतार्थमनुसृत्य स्मृतिः प्रमा उच्यते न वेति विचार्यो विषयः। स्मृतिः प्रमा उच्यते चेत् स्मृतेर्जनकं प्रमेति वाच्यम्। किन्तु न्यायदर्शनानुसारिणः स्मृतेः साधनं प्रमाणं नोच्यन्ते। न्यायनये प्रमारूपेण प्रमाणरूपेण च स्मृतेरपरिहार्यता कथमिति विचारयितुं प्रबन्धोऽयं मया प्रस्तूयते।

कूटशब्दाः- न्यायदर्शनम्, ज्ञानम्, स्मृतिः,अनुभवः प्रमा, प्रमाणम्।

- **स्मृतिः प्रमा च**

स्मृतिः प्रमा उच्यते चेत् स्मृतेर्जनकं प्रमेति वाच्यम्। किन्तु न्यायदर्शनानुसारिणः स्मृतेः साधनं प्रमाणं नोच्यन्ते। न्यायदर्शनप्रणेत्रा महर्षिगौतमेन प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानामेवोल्लेखो विहितः।[3] स्मृतेः साधनं यदि प्रमाणं स्यात्तदा गौतमः अपरस्येकस्य प्रमाणस्योल्लेखं कुर्यात्। किन्तु प्रमाणचतुष्टयं विना अन्यप्रमाणस्योल्लेखो न कृतस्तेन। अत्र एवं वक्तुं शक्यते यत् तेषु चर्तुषु प्रमाणेषु एव स्मृतिसाधनम् अन्तर्याति। अतः अतिरिक्तप्रमाण्स्योल्लेखो न क्रियते। किन्तु नैयायिकाः स्मृतिसाधनस्य प्रमाणचतुष्टयेषु अन्तर्भवनं न स्वीकुर्वन्ति। यतो हि प्रत्यक्षप्रमाणम् असाक्षात्कारिणः परोक्षप्रमायाः जनको भवितुं न अर्हति। प्रत्यक्षप्रमाणेषु संस्कारस्यान्तर्भावः स्याच्चेत् तस्मात् संस्कारात् परोक्षस्मृतिरूपं फलं न उत्पद्येत। अपि च संस्कारः परोक्षप्रमाणानुमानोपमानशब्दादिष्वपि नान्तर्भवति। यतो हि परोक्षप्रमाजनकानि व्याप्तिज्ञान-सादृश्यज्ञान-पदज्ञानानि च यथाक्रमम् अनुमितिम् उपमितिं शाब्दबोधञ्च उत्पादयन्ति। किन्तु संस्कारः नापि किमपि ज्ञानं सन् स्वरूपतः उपस्थितः स्मृतेर्जनको भवति। अतः स्मृतिसाधनरूपः संस्कारः उक्तप्रमाणचतुष्टयेषु नान्तर्याति।[4] अतश्च प्रमाजन्यत्वाभावात् स्मृतिः न प्रमा।

अत्र पुनः प्रमाणस्य व्याख्याप्रसङ्गे न्यायसूत्रस्य भाष्यकारेण वात्स्यायनेन उक्तं - 'उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानि' इति। अर्थात् उपलब्धेः साधनानि एव प्रमाणानि। महर्षिगौतमरचितस्य न्यायसूत्रस्य प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकस्य पञ्चदशसूत्रे प्राप्यते उपलब्धिसम्बन्धीयमिदं वाक्यम्- 'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' इति।[5] अर्थात् बुद्धिः उपलब्धिः ज्ञानञ्च पर्यायवाचकशब्दाः। स्मृतिरपि बुद्ध्युपलब्धिज्ञानादिपर्यायवाचकशब्दैर्निर्दिष्टुं शक्यते। अतः स्मृतिरूपयथार्थज्ञानसाधनस्य संस्कारस्य उपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणं, तस्य फलञ्च स्मृतिर्हि प्रमा।

अस्यापत्तेः समाहितौ उक्तं यत् केवलमुपलब्धिसाधनमेव न प्रमाणास्पदमपि तु अर्थवदुपलब्धिसाधनं हि प्रमाणम्। प्रमाणेन विषयबोधे सति प्रवृत्तिः साफल्यं भजते इति भाष्यकारेण वात्स्यायनेण न्यायसूत्रस्य आदावेवोक्तम्। अतः अर्थवत् प्रमाणम्।[6] स्मृतेः अर्थवदुपलब्धित्वात् तस्य साधनरूपः संस्कारो हि प्रमाणं, तत्संस्काररूपप्रमाजन्या च स्मृतिः प्रमा। स्मृतिर्हि प्रमापदवाच्या तदैव भवितुमर्हति यदा प्रमापदव्यवहारप्रयोजकः कश्चिद्धर्मः स्मृतौ स्यात्। अत्र एवमुच्यते ज्ञानत्वोपलब्धित्वादिधर्माः प्रमापदस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूताः। ज्ञानत्वरूपस्य धर्मस्य समस्तज्ञानेषु सत्त्वात् स्मृतावपि तस्य सत्ता स्वीक्रियते। स्मृतौ सन् स धर्मः तत्रैव प्रमापदव्यवहारप्रयोजको भवति। किन्तु तन्मतं न यथार्थम्। अत्र कारणं हि ज्ञानत्वरूपो धर्मः यस्मिन्नस्ति तद्यदि प्रमापदवाच्यो भवति ।

तर्हि यत्किमपि ज्ञानं प्रमापदवाच्यं स्यात्। अर्थात् स्मृतिर्यथा प्रमापदवाच्या भवति तथैव विपर्ययादिज्ञानानि अपि प्रमापदवाच्यानि स्युरिति आपत्तिः स्यात्। अस्मादेव कारणात् ज्ञानत्वं नाम धर्मः प्रमापदस्य प्रवृत्तिनिमित्तो न भवति। अतः स्मृतिः न प्रमापदवाच्या।

ये तावत् प्रमात्वं जातिरुच्यते तेषां नये प्रमात्वं हि निर्विकल्पकज्ञानातिरिक्तः ज्ञाननिष्ठजातिविशेषः। सप्रतियोगिकं भवतीदं प्रमात्वम्। अर्थात् प्रतियोगिना हि प्रमात्वं निरूपितं भवति। यथा घटाभावपटाभावादयोऽभावाः तेषां प्रतियोगिभिः घट-पटादिभिः निरूपिताः भवन्ति तथैव 'इदं रजतम्' 'इदं रङ्गम्' इत्यादीनां ज्ञानानां प्रमात्वं हि रजतत्व-रङ्गत्वादिभिः निरूपितं भवति एतेषां ज्ञानानां रजतत्व-रङ्गत्वादिविषयकत्वात्।

अत्र प्रमात्वजातिवादीन् उद्दिश्य प्रश्नो भवति- घटपटादिभिर्निरूपिताः घटाभावपटाभावादयः यथा भिन्नाः भवन्ति तथैव रजतत्वप्रकारकं प्रमात्वं रङ्गत्वप्रकारकं प्रमात्वं वेत्यादीनि भिन्नाः जातयः वा? प्रश्नस्योत्तं प्रमात्ववादीनः वक्तुमर्हन्ति यत्- यदि प्रमात्वं नाम जातिः प्रतियोगिभेदे भिन्ना उच्यते तर्हि बहुप्रमात्वस्वीकारात् गौरवदोषो जायते। अतः एकमेव प्रमात्वं स्वीकुर्यात्। अपि च प्रमात्वं प्रतियोगिभेदेन भिन्नं स्याच्चेत् साङ्कर्यदोषोऽपि भवति। परस्परं परिहार्य अवस्थानादपि स्थानविशेषे पुनः परस्परमेकत्र स्थितौ सति साङ्कर्य्यदोषो भवति।[7]

किन्तु न्यायवैशेषिको गङ्गेशोपाध्यायमहोदयः मतमिदं न स्वीकरोति। तस्य नये प्रमात्वं न जातिः।[8] अत्र प्रमात्वं यदि जातिः स्यात् तर्हि स्वत ज्ञायते इति वाच्यम्। प्रमा हि किमपि ज्ञानम्। जातिः तदाश्रये समस्तेषु एव विद्यमाना तिष्ठति। अतः प्रमात्वजातिरपि तस्याश्रयेषु समस्तेषु विद्यमानस्तिष्ठति। न्यायनये ज्ञानं हि गम्यते अनुव्यवसायात्मकेन मानसप्रत्यक्षेण। जात्याश्रयो हि प्रत्यक्षयोग्यो भवति तदा तद्वृत्ति जातिरपि प्रत्यक्षयोग्या भवतीति विधिः। अतः किमपि ज्ञानमनुव्यवसायेन यदि ज्ञायते तर्हि तद्गतं प्रमात्वमपि ज्ञायते। अर्थात् ज्ञानस्य प्रमात्वविषये संशयावकाशो न स्यात्।[9]

अत्रापरैकापत्तिः स्याद्यत् – समानाधिकरणयोः जात्योः ते परत्वापरत्वविशिष्टे स्तः। यद्व्यापकं तत् परं यच्च व्याप्यं तच्च अपरमुच्यते।[10] यदि एकेव जाति अपरया सह समानाधिकरणा भवति तर्हि तयो व्याप्यव्यापकसम्बन्धस्तिष्ठति। प्रमात्वस्य जातिरूपेण स्वीकारे सति अनुभवत्वजाति-प्रमात्वजातिद्वयं प्रमारूपे अनुभवे एकत्रैव समाविष्टः स्यात्। प्रमायाः अनुभवत्वात् प्रमायां यथा अनुभवत्वमस्ति तथैव प्रमात्वमपि अस्ति। विध्यनुसारेण जातिद्वयस्य एकत्रावस्थानात् द्वयोः व्याप्यव्यापकसम्बन्धः स्यात्। एवं सति स्मृतिर्हि न प्रमा। यतो हि स्मृतौ प्रमात्वस्य स्वीकारात् प्रमात्वस्य व्यापकानुभवत्वमपि स्वीकार्यम्। किन्तु, स्मृतौ स्मृतित्वमेवास्ति न च अनुभवत्वम्। अपि अनुभवत्वासत्त्वात् अनुभवत्वव्याप्यं प्रमात्वमपि न स्यात्। अत्र कारणं हि व्यापको यदि कस्मिन्नपि अधिकरणे न तिष्ठति तर्हि व्याप्यमपि तस्मिन्नधिकरणे न स्यात् । अतः स्मृतिर्न प्रमा।[11] किञ्च, प्रमात्वस्य जातित्वस्वीकारे सति विपर्ययज्ञानस्यापि प्रमात्वं स्वीकार्यम्। अत्र कारणं हि विपर्ययज्ञानं धर्मीनि अंशे एव प्रमा, प्रकारांशे च भ्रमो भवति। रज्जौ यदा 'अयं सर्पः' इति ज्ञानं भवति तदा अयमिति अंशे भ्रमो न स्यात्, तद्धि सर्पत्वांशे भवति। प्रमात्वस्य जातित्वस्वीकारे तस्य च व्याप्यवृत्तित्वात्[12]तद्धर्माश्रयिनि व्यक्तौ समग्रांशस्यैव प्रमात्ववृत्तिः स्यात्। अतः तज्ज्ञानं धर्मिनि प्रमा प्रकारांशे च अप्रमा न भवतीति विपर्ययज्ञानस्य सम्भावनमपि न स्यात्। एवं प्रकारेण नैयायिकाः प्रमावृत्तेः प्रमात्वस्य जातित्वं स्वीकुर्वन्ति। केचिद् दार्शनिकाः अवाधितानुभवत्वं प्रमात्वमिति वदन्ति। यश्चानुभवः अवाधितविशेष्ये तत्प्रकारको भवति स एवानुभवः अवाधितानुभवः। तत्त्वचिन्तामणिकारेण मतमिदं खण्डितम्।[13] तन्मते प्रमायाः लक्षणमिदम् आत्माश्रयदोषदुष्टम्। यतो हि अवधित्वं स्वयमेव प्रमाघटितम्। अवाधितत्वस्य घटकं बाधकत्वमपि प्रमाघटितम्। अतः आत्माश्रयदोषदुष्टमिदं लक्षणं न ग्राह्यम्। पूर्वपक्षीयाणां लक्षणं खण्डित्वा तत्त्वचिन्तामणिकारः प्रमायाः सिद्धान्तलक्षणमुक्तं - 'यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः प्रमा। तद्वति तत्प्रकारकानुभवो वा।'[14] इति। अर्थात् यस्मिन्नधिकरणे यदस्ति तस्मिन्नेवाधिकरणे तस्यानुभवः प्रमा।

नैयायिकनये प्रमालक्षणं हि 'तद्वति तत्प्रकारकानुभवः प्रमा' इति। यस्मिन् अनुभवे तद्वद् विशेषकत्वं तत्प्रकारकत्वञ्च स्यात् स एवानुभवः प्रमा। लक्षणमिदमनुसृत्य स्मृतिः प्रमा उच्यते न वेति विचारप्रसङ्गे अस्माभिः वक्तुं शक्यते यत् न्यायनये स्पष्टत एव स्मृतौ प्रमात्वाभावो विद्यते स्मृतेः अनुभवत्वाभावात् तद्वतितत्प्रकारकानुभवत्वं प्रमात्वमिति प्रमालक्षणत्वात्। न्यायमञ्जरीकारस्य जयन्तभट्टस्य

मते न हि स्मृति विषयजन्या तस्याः नियतत्वेन अतीतविषयत्वात्। स्मृतेः विषयीभूतं वस्तु स्मृतिकाले न विद्यमानं तिष्ठति।अतः स्मृतिर्न अर्थजन्या विषयजन्या वोच्यते। न्यायमञ्जरीकारनये इदमेव अनर्थजत्वं स्मृतेः प्रमाख्याने हेतुभूतम्।[15]पितृमातृवियोगे सति तयोः असत्ताकालेऽपि तयोः स्मृतिरुत्पद्यते। अतः विषयनिरपेक्षतयैव स्मरणमुत्पद्यते।

उदयानाचार्येणोक्तं यत् स्मृतिः अयथार्था भवति, तस्याः जनकोऽनुभवो यथार्थ एव। यतो हि अनुभवकाले अनुभवविषयस्य या दशा गृहीता सा एव दशा तद्विषयानुभवकाले एव विद्यमाना आसीत्। किन्तु स्मरणकाले तद्विषयानुभूयमानस्य तादृशी दशा नास्ति। अर्थात् स्मृतिकाले स्मर्य्यमाणो विषयः अतदवस्थः। अतदवस्थस्य स्मर्य्यमाणविषयस्य तदवस्थारूपेण स्मृतेः विषयत्वात् स्मृतिः कदापि न यथार्था स्यात्।[16] किन्तु स्मृतेर्जनकोऽनुभवः यथार्थोऽपि भवति। अनुभवकालीना यादृशी दशा अनुभवस्य विषयरूपा आसीत् तदवस्था स्मरणकाले स्मर्य्यमाणे विषये नास्ति। अतः स्मृतिर्हि अयथार्था। केचिद्दार्शनिकाः भिन्नरूपेण सिद्धान्तस्य व्याख्यां कुर्वन्तः स्मृतेः प्रमात्वं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां नये प्रत्यक्षानुभवस्य विषयरूपेण इदन्तायाः स्मृतेर्विषयरूपेण तत्तायाः प्रकाशो भवति

- **स्मृतिः प्रमाणञ्च**

प्रमाणशास्त्रे स्मृतेरवदानविश्लेषणप्रसङ्गे आदावेव प्रमाणस्य विश्लेषणमावश्यकम्। भारतीयदर्शने ज्ञानविषयकालोचनाप्रसङ्गे प्रमा प्रमाणञ्च भृशं गुरुत्वावहं मिथः सम्बन्धयुक्तं विषयद्वयम्। प्रमाविषयकालोचनात् परमधुना प्रमाणमालोचयिष्यामो वयम्।

महर्षिगौतमस्य न्यायसूत्रे प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं न लभ्यते, केलवं विभागसूत्रमेव उपलभ्यते इति केषाञ्चिद् आपत्तिः।[17] न्यायसूत्रस्य भाष्यकारेण वात्स्यायणेन 'प्रमीयतेऽनेन इति प्रमाणम्'[18] इति उक्तम्। अनेन पदार्थः प्रमीयते इति व्युत्पत्तिवशात् प्रमाणशब्दः करणार्थबोधकः। अर्थात् प्रमाज्ञानस्य करणं हि प्रमाणमिति। न्यायनये यथार्थज्ञानं हि द्विविधम् – स्मृतिः अनुभवश्च। उभयविधस्य ज्ञानस्य करणमेव प्रमाणमुच्यते। यतो हि व्युत्पत्तिगतार्थमनुसृत्य यथार्थस्मृतिरपि प्रकृष्टा मा अर्थात् प्रमा। तस्याः करणं हि प्रमाणम्। किन्तु अस्माभिः क्वचिद्दृष्टं यत् स्मृतिः यथार्था अपि स्मृतिर्हि प्रमा इति न स्वीकृत्य स्मृतेः करणं संस्कारः हि प्रमाणमिति न वदन्ति। अत्र कारणं हि प्रमाशब्दस्यार्थो हि प्रकृष्टं ज्ञानमिति। यथार्थं ज्ञानं हि प्रकृष्टं ज्ञानम्। तज्ज्ञानम् अनुभवात्मकमेव भवति। अनुभवजनितस्य स्मरणात्मकस्य ज्ञानस्य अनुभवाधीनत्वात् तद्धि अनुभवापेक्षया नोत्कृष्टं भवति। अतः यथार्थानुभूतिरेव प्रमाशब्दस्यार्थोऽत्र।

वाचस्पतिमिश्रेणोक्तं - 'प्रमीयते अनेनेत्यस्य वाक्यस्यार्थे प्रमाणपदप्रयोगः। प्रमा च स्मृतेरन्यः अर्थाव्यभिचारी स्वतन्त्रः परिच्छेदः' इति।[19] अत्र प्रमापदस्य व्युत्पत्तिगतार्थं परिवर्त्य पारिभाषिकार्थं गृहीत्वा प्रमायाः आत्ततायाः भिन्ना स्मृतिः इति उच्यते। स्मृतिरूपं ज्ञानं निश्चयात्मकमपि न हि स्वतन्त्रमपि तु परतन्त्रमेव इति प्रागेव आलोचितम्। स्वतन्त्रपरिच्छेदस्य स्वतन्त्रनिश्चयात्मकज्ञानस्य च अभावादेव स्मृतिः प्रमा नोच्यते।

न्यायकुसुमाञ्जलि इति ग्रन्थे उदयणाचार्येण स्मृतिर्हि न प्रमेति सयुक्तिं प्रतिपादितम्। तस्य नये अनपेक्षताभावात् स्मृतिर्न प्रमाणं पूर्वानुभवसापेक्षत्वाच्च।[20] स्मृतिः सर्वदा पूर्वानुभूतं विषयमेव विषयीकरोति। विषयग्रहणे तस्य किमपि स्वातन्त्र्यं नास्ति। स्मृतेः यथार्थता

पूर्वानुभवस्य यथार्थतामपेक्षते। यथार्थे पूर्वानुभवे एव स्मृतिः यथार्था भवति। अर्थात् स्मृतेः निरपेक्षयथार्थता नास्ति। अस्मादेव कारणात् स्मृतौ प्रमात्वव्यवहारो न भवति। स्मृतेः प्रमात्वाभावात् तस्याः कारणस्यापि न प्रमाणत्वमङ्गीकार्यम्।

किन्तु वात्स्यायणेन प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानामलोचनाप्रसङ्गे उक्तं - 'उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानि' इति। अर्थात् उपलब्धेः साधनमेव प्रमाणमिति। वार्तिककारेणोद्योतकारेणापि प्रमाणस्वरूपस्य व्याख्याप्रसङ्गे उक्तं - 'उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्' इति।[21] अत्र हेतुर्नाम करणम्। अत्रापि लक्षणीयस्य प्रमाणस्य लक्षणं तदुपलब्धेः करणत्वेनैव लक्षितम्। उपलब्धिः ज्ञानञ्चोभयः पर्यायवाचकः शब्द इति प्रागेवालोचितमस्माभिः। किन्तु, उपलब्धिसाधनमिति प्रमाणस्य लक्षणमपि प्रमाणान्तर्गतस्य प्रमेति शब्दस्य विशेषार्थं स्वीकृत्य स्मृतेः प्रमात्वस्वीकारः, स्मृतेः कारणस्य च प्रमाणत्वस्वीकारो न कृतः। जैनदार्शनिकाः प्रमाणरूपेण स्मृतिं स्वीकुर्वन्ति। हेमचन्द्रसुरिणा प्रमाणमीमांसाग्रन्थे प्रमाणस्य लक्षणमुक्तं - 'सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम्' इति।[22] स्मृतिञ्च ते परोक्षप्रमाणेषु अन्तर्भावयन्ति। जैनतर्कभाषाग्रन्थे यशोविजयेन प्रमाणस्य लक्षणमुक्तं - 'स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्' इति।[23]

स्वपदस्यार्थस्तावद् आत्मा अर्थात् ज्ञानस्य स्वरूपम्। परपदस्यार्थो हि ज्ञानभिन्नमिति। तन्मते अविसंवादकत्वात् सफलक्रियानकत्वाद्वा स्मृतिर्हि प्रमाणम्।[24]

बौद्धयोगाचारसम्प्रदायाः स्वीकुर्वन्ति यत् इह जगति केवलं ज्ञानमोव सद्वस्तु। वैदान्तिकाः मन्यन्ते बाह्यजगतः प्रतीतिर्हि मिथ्या, ब्रह्म एव सत्यमिति। मतद्वयस्य खण्डनाय एव 'पर' इति पदस्य सन्निवेशः क्रियते। वैशेषिकनये स्मृतिर्हि विद्यासु अन्तर्भवति। विद्या नाम यथार्थज्ञानम्।

निष्कर्षः

प्रमाणशास्त्रे यथा स्मृतेरावश्यकता प्रभूतमस्ति प्रमेयशास्त्रेऽपि स्मृतेर्भूमिका परां काष्ठां भजते। भूरिशो नैयायिकाः स्मृतेः प्रमात्वं न स्वीकुर्वन्ति। किञ्च, स्मृतेः यथार्थज्ञानत्वमपि न स्वीकुर्वन्ति केचित् नैयायिकाः। स्मृतेः अप्रमात्वस्वीकारेऽपि अयथार्थत्वेऽपि वा न्यायसम्मतानां समेषां प्रमाणानामुपयोगितया स्मृतिं स्वीकुर्वन्ति सर्वे। प्रमाणचतुष्टयं विश्लेष्य दृष्टं यत् प्रत्येकं प्रमाणस्य उत्पत्तौ स्मृतेरावश्यकता अपरिहार्या। स्मृतिरूपं कारणं विना प्रमाणानि कामपि प्रमां न उत्पादयन्ति। किन्तु स्मृतेः प्रमात्वस्वीकारे स्वभावत एव तस्य कारणस्यपि स्वतन्त्रप्रमाणत्वापत्तिः स्यात्। अस्यापत्तेः समाहितौ विश्वनाथेनोक्तं स्मृतेः प्रमात्वे स्वीकृतेऽपि तस्य करणस्य स्वतन्त्रप्रमाणस्वीकारो न आवश्यकः। अत एव दृश्यते यत् प्रत्येकं प्रमाणस्य अपरिहार्या अङ्गस्वरूपा हि स्मृतिः।

अन्त्यटीका

1. स्मृ-चिन्तायाम्, पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा, पृ.५४१
2. भारतीयदर्शनकोषः, प्रथमखण्डः, पृ.१८३
3. प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि – न्यायसूत्रम्, १/१/३
4. न, प्रत्यक्षस्यासाक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामात्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति तात्पर्यशुद्धिः, न्यायसूत्रम् , पृ. १०९
5. उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद् बोधव्यम् – न्यायसूत्रभाष्यम्, १/१/३, पृ. ८५
6. प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् – वात्स्यायनभाष्यम्, न्यायसूत्रम्, १/१/१
7. तस्मात् परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धम् – किरणावली, पृ. १६
8. न तावत् जातिः- तत्त्वचिन्तामणिः, प्रमाणलक्षणम् पूर्वपक्षः, पृ.३७२
9. योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वे प्रमात्वसंशयानुपपत्तेः प्रमात्वस्य प्रमेयत्वाच्च साक्षात्त्वादिना सङ्करापत्तेश्च। तत्त्वचिन्तामणिः, प्रमालक्षणम्, पूर्वपक्षः, पृ.३७२
10. अविरुद्धन्तु परापरभावस्थितीति नियमः। परं व्यापकम् अपरं व्याप्यमित्यर्थः, किरणावली, पृ. १६
11. सामान्यं च सामान्यान्तरेण सह परापरभावेन एकस्यां व्यक्तौ समाविशेत्। तत्रानुभवत्वं वा परं प्रमात्वं वा ? – तात्पर्यपरिशुद्धिः, न्यायसूत्रम् १/१/१, पृ. १०९
12. जातेर्व्याप्यवृत्तितानियमात् – तत्त्वचिन्तामणिः, प्रमालक्षणम्, पूर्वपक्षः, पृ. ३७३
13. नाप्यवाधितानुभवत्वं – तत्त्वचिन्तामणिः, प्रमाणलक्षणपूर्वपक्षः, पृ. ३८२
14. तत्त्वचिन्तामणिः, प्रमाणलक्षणसिद्धान्तः, पृ. ४०१
15.तस्मादनर्थजत्वेन स्मृतिप्रामाण्यवारणात्। अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् – न्यायमञ्जरी, पृ. २१
16. अनुभवकाले तस्यार्थस्य तादवस्थ्यात्, स्मृतिकाले त्वतादवस्थात् – तात्पर्यशुद्धिः, न्यायसूत्रम् १/१/१, पृ. ११०
17. प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि- न्यायसूत्रम् १/१/३
18. उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद् बोद्धव्यम्। प्रमीयते अनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानं – न्यायसूत्रभाष्यम्, न्यायसूत्रम् १/१/३, पृ. ८५
19. न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका, न्यायसूत्रम् १/१/३, पृ. १८६ – १८७

20. यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते- न्यायकुसुमाञ्जलिः, ४/१, पृ. ३३५

21. उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्, उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वम् – न्यायवार्त्तिकम्, न्यायसूत्रम् १/१/१, पृ. ९

22. प्रमाणमीमांसा, सूत्रम् २, पृ. ५

23. जैनतर्कभाषा, प्रमाणपरिच्छेदः, पृ. ९

24. सा च प्रमाणम् अविसंवादित्वात् स्वयं निहितप्रत्युन्मार्गणादिव्यवहाराणां दर्शनात् – प्रमाणमीमांसा, पृ.- ७७

सहायकग्रन्थपञ्जी

1. अन्नंभट्टः,*तर्कसंग्रहः,तर्कसंग्रहदीपिका-नीलकण्ठी-भास्करोदयसहितः*, सम्पा. मुकुन्द-झा, निर्णयसागरः,बोम्बाइ,९९३३

2. अन्नंभट्टः,*तर्कसंग्रहः, तर्कसंग्रहदीपिकासहितः,* सम्पा. श्रीनारायण-गोस्वामी, संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, कलिकाता, द्वितीय-परिवर्धितसंस्करणम्-अश्विन १९९० बङ्गाव्दः।

3. उदयणाचार्यः, *किरणावली (प्रथमखण्डः*), सम्पा. गौरीनाथ-शास्त्री,श्रीदुर्गा प्रेस, कलिकाता, १३६३ बङ्गाव्दः।

4. उदयणाचार्यः, *किरणावली (द्वितीयखण्डः),* सम्पा. गौरीनाथ-शास्त्री,संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, कलिकाता, १३८५ बङ्गाव्दः।

5. केशवमिश्रः, *तर्कभाषा,* श्रीगङ्गाधरकरन्यायाचार्यकृत-बङ्गानुवाद-विवृतिसहिता, (प्रथमः द्वितीयश्च खण्डः), यादवपुरविश्वविद्यालयः महाबोधि-बुक्-एजेन्सी च, कलिकाता, २००८

6. गोस्वामी,श्रीनारायणः, *वैशेषिकसूत्रम्,* शङ्करमिश्रकृतोपस्कार-टीकासहितं चुम्बिराजशास्त्रीविरचितप्रकाशिकाविवृतिसहितम्, चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्-अफिस्, वाराणसी, १९६९

7. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः* (प्रत्यक्षखण्डः), मथुरानाथ तर्कवागीशकृतरहस्यटीकासहितः, सम्पा. कामाख्यानाथ-तर्कवागीशः,मोतिलालवनारसीदासः, एशियाटिक्-सोसाइटि, कलिकाता, प्रथमसंस्करणम्-१८९७, पुनर्मुद्रणम्, दिल्ली,१९७४

8. तर्कवागीशः, फणिभूषणः, *न्यायदर्शनम् (प्रथमखण्डः),* पश्चिमबङ्ग-राज्य-पुस्तकपर्षद्, कलिकाता, प्रथमसंस्करणम्, १९८९

9. तर्कवागीशः, फणिभूषणः, *न्यायदर्शनम् (तृतीयखण्डः),* पश्चिम-बङ्ग-राज्य-पुस्तकपर्षद्, कलिकाता, प्रथमसंस्करणम्, २०००

10. प्रशस्तदेवः, *पदार्थधर्मसंग्रहः,* आचार्यधुण्डीराजशास्त्रिविरचित-हिन्दीव्याख्यासहितः, चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्, वाराणसी-९, १९६६

11. भट्टाचार्यः, विश्ववन्धुः, *प्रमाणलक्षणम्,* तत्त्वमणिप्रमालक्षणानुवाद-व्याख्याभिः सहितम्, रामकृष्णमिशन्-इनस्टिटिउट् अव कालचार, कलिकाता, मार्च-२०००

12. तर्कवागीशः, श्रीपञ्चाननः, *न्यायमञ्जरी,* कलिकाताविश्वविद्यालयः, १९३९

13. विश्वनाथन्यायपञ्चाननः, *न्यायमुक्तावली, दिनकरी (प्रकाशः)-टीकासहिता, रामरुद्री (तरङ्गिनी)-टीकासहिता,* सम्पा. पण्डित-हरिरामशुक्ला-शास्त्री, चौखम्बा-प्रकाशनम्, वाराणसी, २०१५

14. शास्त्री, पञ्चाननः, *बौद्धदर्शनम् (सायणमाधवीयसर्वदर्शनसंग्रहे),* प्रकाशिका- शिवानि-भट्टाचार्यः, कलिकाता, १४०१ बङ्गाब्दः।

15. Maxmuller, *The Six Systems of Indian Philosophy*, Chowkhamba, Varanasi, 2008.

16. Vidyabhushan, Satish Chandra, *A History of Indian Logic,* Motilal Banarsidass, Delhi, 1978

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

व्रतनियमसंस्कारादिषु कालिदासीयमनोवृत्तिः

Priyanka Dey
Ph.D Scholar, Department of Sanskrit
Cooch Behar Panchanan Barma University
Panchanan Nagar, Vivekananda Street,
CoochBehar, West Bengal- 736101
Contact Number- 9007461840
Email ID- deypriyanka436@gmail.com

प्रबन्धसारः

मनुष्यजीवने पापाचरणकारणात्कालुष्यम् आगच्छत्येव। अतः अन्तःशरीरस्य बाह्यशरीरस्य च शुद्ध्यर्थंशुच्यर्थं च, सकलमनो-विकारस्यदुर्भावनायाः च दूरीकरणाय, शुद्धसंकल्पार्थं जीवने उच्चलक्ष्यप्राप्त्यर्थं च व्रतानुष्ठानस्य महत्त्वम् अपरिसीमम्। किञ्चमनुष्यो भवति उत्सवप्रियः। उत्सवमाध्यमेनैवमानवानाम् ऐक्यं जायते। भारतीयसंस्कृतिभिः सह इदं व्रतम् उत्सवश्च अङ्गाङ्गीरूपेण सम्बद्धः। तस्मात्संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठकवेः कालिदासस्य रचनासु एतेषां सर्वेषां व्रतानाम् उत्सवस्य च वर्णना अन्यतमा भवति। आलोच्य शोध प्रबन्धे तस्य रचनासु व्रतानाम् उत्सवानां च वर्णनाकृता वर्तते।

शब्दसङ्केतः

कालिदासः, व्रतम्, उत्सवः, भारतीयसंस्कृतिः।

प्राचीनभारतस्य सर्वश्रेष्ठस्य प्रतिभावतः कवेः कालिदासस्य ख्यातिः न केवलं कालोत्तीर्णा, अपि तु देशोत्तीर्णाऽपि वर्तते। समग्रविश्वे लोकानां हृदयरञ्जनकारि-आदिकविवाल्मीकिव्यासदेवाभ्यां परं महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य मूर्धन्यकविः इति कथ्यते। कारणं हि कालिदासस्य रचनायां भारतीयसंस्कृतिसमन्वितस्य लोकजीवनस्य मनोहरं चित्रं प्राप्यते। समाजस्य स्त्रीपुरुषयोः जीवने पापाचरणकारणात्यत्कालुष्यम् आगच्छति तस्य शुद्धता अपेक्ष्यते। एषा च शुद्धता आगच्छति व्रतानुष्ठानमाध्यमेन। तस्मात्महाकविः कालिदासः तस्य रचनायां विविधानि व्रतानुष्ठानानि वर्णितवान्। प्रायः व्रतानुष्ठाने उपवासः, देवान् उद्दिश्य आहुतिप्रदानं, किञ्च तेन सह निर्दिष्टसमयं यावन्निर्दिष्टदेवेन सह समन्वितवैदिकमन्त्रस्य जपः क्रियते स्म। आसन्नायाः कस्याश्चित्विपदः निराकरणाय, कस्यापि विजयस्य कामनायाम् अथवा अन्यस्य कस्यचित् उद्देश्यार्थं व्रतानुष्ठानं सम्पद्यते स्म। यथा- अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्याख्ये नाटके शकुन्तलायाः भविष्यत्कालिकम् अमङ्गलम् अनिष्टञ्च दूरीकर्तुं महर्षिकण्वः सोमतीर्थं गत्वाव्रतानुष्ठानम् अकरोत्-

इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः।1

एवं 'मालविकाग्निमित्रम्' इति नाटके अस्माभिर्दृश्यते कुमारवसुमित्रस्य विजयार्थं दीर्घायुर्लाभार्थम् एकशतस्वर्णमुद्राया व्रतानुष्ठाने दानस्य वृत्तान्तः-

तस्यायुनिमित्तं निष्कशत सुवर्ण परिमाणां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति ।2

व्रतानुष्ठानं सम्पादयितुं गृहमध्ये एकं निर्दिष्टं स्थानं निर्धारितं भवति, तच्च 'मङ्गलगृहम्' इति कथ्यते। यथा- मालविकाग्निमित्रे व्रतानुष्ठान कारिण्या महादेव्यामङ्गलगृहे आसनस्थावस्थायां विदर्भस्य वीरसेनस्य पत्रश्रवणम्-

मङ्गलगृहासनस्था भूत्वा विदर्भविषयाद् भ्रात्रा वीरसेनेन प्रेषितं लेखं लेखकैर्वाच्यमानं शृणोति।3

प्रायः व्रतस्य प्रधानम् अङ्गं भवति उपवासः। स्वल्पाहारेण च व्रतः समाप्यते स्म। यथा-

आगामिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो मे उपवासो भविष्यति।4

व्रतोपवाससमाप्तेः पूर्वं ब्राह्मणभोजनं ब्राह्मणेभ्यश्च श्रद्धानुसारेण दक्षिणादानम् आसीत्-

निष्कशत सुवर्ण परिमाणां दक्षिणीयैः परिग्राहयति ।5

प्रायः संकल्पसिद्धिना प्रतिज्ञापूरणेन वा साकं व्रतः पाल्यते स्म। व्रतसमये सौभाग्यवत्यः स्त्रियः श्वेतवर्णं नानाभूषणानि च धारयन्ति स्म, केशपाशेन च दूर्वादलं धारयन्ति स्म। प्रसङ्गेऽस्मिन्विक्रमोर्वशीयम् इतिनाटके महाकवेः वर्णना उल्लेखनीया-

सितांशुका मंगलमात्रभूषणापवित्रदूर्वाङ्कुरलांछिताऽलका।6

क्रुद्धपतीनां प्रसादार्थं पत्नीभिः 'प्रियप्रसादव्रतः' क्रियते स्म। अप्रसन्नस्य उदासीनप्रायस्य च पुरुरवसः प्रसादार्थं ज्येष्ठमहीष्याः औशीनर्याः व्रतस्यास्य पालनवृत्तान्तः विक्रमोर्वशीयम् इतिनाटके प्राप्यते-

व्रतापदेशोज्झित गर्ववृत्तिना मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्षते।7

साधकः यदा व्रतोपवासमाध्यमेन मृत्युं प्रार्थयति तदा यत्व्रतं पालयति, तस्य व्रतस्य नाम प्रायोपवेशः इति। रघुवंशे इन्दुमत्याः असामयिकदेहावसानात्परं दुःखान्वितः राजा रोगग्रस्तोभूत्वा मृत्युलाभापेक्षया प्रायोपवेशः इति व्रतस्य पालनेन मोक्षस्य कामनां कृतवान्-

रोगोपसृष्टतनुदंर्वसिति मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिबभूव।8

राजादिलीपःपुत्रलाभार्थंमहर्षिवशिष्ठस्यआज्ञानुसारेणनन्दिन्याःप्रसादार्थम्एकविंशतिदिनानियावत् 'गोसेवाव्रतम्' अधारयत्। तत्र च स दुष्करपरीक्षातः आरभ्य सिंहेन सह युद्धमपि कृतवान्। यस्य वर्णना महाकविकालिदासेन रघुवंशस्य द्वितीयसर्गे प्रदत्ता-

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः । सप्तं व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य।।9

गृहस्थाश्रमेएकशय्यायांस्थितयोरपिपतिपत्न्योःकामोपभोगप्रत्याख्यानंभवतिअसिधाराव्रतम्। रघुवंशे च अस्यव्रतस्यउल्लेखःप्राप्यते-

पित्रा विसृष्टां मदपक्षेया यः श्रियं युवाऽप्यंकगतामभोक्ता । इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्।।10

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकेविरहव्रतस्यापिउल्लेखःप्राप्यते-

वसने परिधूसरे वसाना, नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः । अति निष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्ति।।11

महाकविकालिदासदृष्ट्याअन्तर्बाह्यशरीरस्यशुद्धिलाभार्थं, सकलमनोविकारस्यदुर्भावनायाः च दूरीकरणाय, शुद्धसंकल्पार्थं जीवनेउच्चलक्ष्यप्राप्त्यर्थं च प्रायश्चित्तरूपेणव्रतानुष्ठानस्यमहत्त्वंसर्वजनस्वीकार्यम्।

पर्वोत्सवः

उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः।12-

कालिदासस्यअनेनवचनेनसमाजेआनन्दितोभूत्वाउक्तंपर्वमिलित्वापालयतिमानवप्रकृतिः। ऋतुपरिवर्तनेप्रकृत्याःअनिर्वचनीयसौन्दर्यदर्शनम्, नूतनशस्यानांलाभः, परमात्मीयस्यप्रवासीजनस्यदीर्घकालात्परंसाक्षात्दर्शनं, राज्यसिंहासनप्राप्तिः, शत्रुविजयप्राप्तिः, विवाहः, सन्तानोत्पत्तिःइत्यादीन्उपलक्ष्यउत्सवंपालयतिमनुष्यः, यत्महाकवेःरचनायाम्उल्लिखितम्।

कौमुदीमहोत्सवः

ऋतूत्सवानांमध्येप्रधानःकौमुदीमहोत्सवःशरत्पूर्णिमायांपाल्यते। वात्सायनःइमं 'कौमुदीजागरः' इति, भोजःतस्यश्रृङ्गारप्रकाशे एनंकौमुदीप्रचारःइति च अवोचत्। विशाखदत्तःमुद्राराक्षसेअस्यउत्सवस्यउल्लेखंकृतवान्, किन्तुकालिदासेनअस्य उत्सवस्य सङ्केतात्मकमउल्लिखितम्- **पर्याप्त चन्द्रेव शरत् त्रियामा13**

वसन्तोत्सवः

महाकविःएनंवसन्तोत्सवः, वसन्तावतारः, ऋतूत्सवःइत्येवंनाम्नाउल्लिखितवान्। वसन्तकालेअयमुत्सवःपाल्यतेस्म, मालविकाग्निमित्रम् इतिनाटकेअयं 'वसन्तावतारः' इत्येवंरूपेणवर्णितः-

अथैव प्रथमावतार सुभगानि रक्तकुरबकाण्युपायनं प्रेष्यं नव वसन्तावतार व्यपदेशेनेरावत्या निपुणिकामुखेन प्रार्थितो भवान्.....।14

मदनमहोत्सवः

अस्मिन्उत्सवेकामदेवस्यपूजाआम्रमुकुलेनक्रियतेस्म। अस्मिन्प्रसङ्गेउल्लेख्यम्-

यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतलतिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि।15

कामसूत्रेअयमुत्सवः 'सुवसन्तकः' इतिनाम्नाउच्यते, यःनृत्यगीतवाद्यप्रधानोत्सवः। यशोधरःतस्यजयमङ्गलाटीकायाम्अवोचत्-**सुवसन्तो मदनोत्सवः तत्र नृत्यगीतवाद्यप्रायाः क्रीडा।**16

अशोकदहनः

वसन्तोत्सवस्यैवएकम्अङ्गं, यत्अन्तःपुरस्यप्रमदवनेपाल्यतेस्म। सुन्दर्याःस्त्रियःपदाघातेनअशोकवृक्षेपुष्पाणिअजायन्त। मालविकाग्निमित्रेअस्यउत्सवस्यउल्लेखःप्राप्यते।

नाट्योत्सवः

पुत्रजन्म, राज्याभिषेकः, ऋतूत्सवःइत्यादिशुभसमयेनाट्योत्सवःआयोज्यतेस्म। वसन्तोत्सवेएवमालविकाग्निमित्रम् इतिनाटकं जनानांविनोदनार्थंसर्वप्रथमम्अभिनीतम्आसीत्-

कालिदासग्रथित मालविकाग्निमित्र नाम नाटकमस्मिन् प्रयोक्तव्यम्।17

पुत्रजन्मोत्सवः

पुत्रोत्पत्तिकारणात्उत्सवःपाल्यतेस्म। रघोःजन्मनःपरम्उत्सवःअस्यउत्सवस्यदृष्टान्तः-

सुखश्रवा मंगलतूर्य निस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् । न केवल सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवोकसामपि।।18

विवाहोत्सवः

महत्त्वपूर्णसंस्काररूपेणविवाहोत्सवःरघुवंशम्, कुमारसम्भवमइत्याद्यनेकरचनासुपरिलक्ष्यते-

तौ सन्धिषु व्यंजितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् । अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललितांगहारम्।।19

राज्याभिषेकोत्सवः

राज्याभिषेकार्थंस्तम्भचतुष्टयविशिष्टःएकःमण्डपःनिर्मितःआसीत्। यथा-

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः । विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भ प्रतिष्ठितम्।।20

भद्रपीठेविराजमानंनूतनंराजानंप्रतिसकलतीर्थानांजलपूर्णहेमकुण्डैःस्नानंकार्यतेस्म। सर्वतःतूर्यपुष्करादिमङ्गलवाद्यंवाद्यतेस्म। एवंनानाप्रकाराचारमाध्यमेनराज्याभिषेकःपाल्यतेस्म। राज्याभिषेकेणप्रसन्नःराजावन्दिजनान्कारागृहात्मोचयतिस्म, अथवामृत्युदण्डं परिहरतिस्म।

काकवलि-उत्सवः

प्रवासिनःपत्युःमङ्गलार्थंपत्नीपत्युःगृहागमनतिथिपर्यन्तंपुष्पैःप्रतिदिनंपृथक्पृथक्कृत्वाकाकवलि-उत्सवंपालयतिस्म। यस्यउल्लेखः मेघदूतस्य उत्तरमेघेप्राप्यते- **आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा।**21

एतदतिरिच्यापिविविधधार्मिकोत्सवः, पानभूमिरचनोत्सवः, गृहप्रवेशोत्सवः, राज्ञःप्रत्यागमनात्परम्उत्सवः, विविधतीर्थादीनाम् उल्लेखःकालिदासस्यरचनायाम्उपलभ्यतेस्म।

अन्तिमेचेत्थंवक्तुंशक्यतेयत्, उत्सवःभारतीरसंस्कृतेःअङ्गम्। कविकुलगुरुकालिदासस्यरचनायांवर्णितानिसर्वाणिव्रतानि,

पर्वोत्सवस्य च वर्णनासम्पूर्णरूपेणतथ्यसमृद्धा। आधुनिकोत्कर्षः, सांस्कृतिकसंरक्षणम्, उन्नयनम् च इत्येतदर्थं च एतेषांव्रतपर्वोत्सवानांपालनम्अस्माभिःविधिपूर्वकम्अवश्यमेवकर्तव्यम्।

अन्त्यटीका-

1. **अभिज्ञान- शकुन्तलम् (चतुर्थ अङ्क)**
2. **मालविकाग्निमित्रम् (प्रथमाङ्क)**
3. **मालविकाग्निमित्रम् (पंचमाङ्क)**
4. **अभिज्ञान- शकुन्तलम् (प्रथमाङ्क)**
5. **मालविकाग्निमित्रम् (प्रथमाङ्क)**
6. **विक्रमोर्वशीयम् (तृतीयाङ्क)**
7. **विक्रमोर्वशीयम् (तृतीयाङ्क)**
8. **रघुवंशम् (अष्टमाङ्क)**
9. **रघुवंशम् (द्वितीयाङ्क)**
10. **रघुवंशम् (त्रयोदशाङ्क)**
11. **अभिज्ञान- शकुन्तलम्(सप्तमाङ्क)**
12. **अभिज्ञान- शकुन्तलम् (षष्ठाङ्क)**
13. **कुमारसम्भवम् (सप्तमाङ्क)**
14. **मालविकाग्निमित्रम्(तृतीयाङ्क)**
15. **अभिज्ञान- शकुन्तलम् (षष्ठाङ्क)**
16. **जयमङ्गला (1/4/42)**
17. **मालविकाग्निमित्रम् (प्रथमाङ्क)**
18. **रघुवंशम् (तृतीयाङ्क)**
19. **कुमारसम्भवम् (सप्तमाङ्क)**
20. **रघुवंशम् (सप्तमाङ्क)**
21. **मेघदूतम् (उत्तरमेघ-25)**

ग्रन्थपञ्जिः

1. **मुखोपाध्यायः, रमारञ्जनः, रससमीक्षा, कलकाताः संस्कृत पुस्तक भाण्डार,** 2021.
2. **वसु, अनिलचन्द्रः , अभिज्ञान- शकुन्तलम् , कलकाताः संस्कृत वुक डिपो,** 2017.
3. **भट्टाचार्य , श्रीजीवानन्दविद्यासागरः, साहित्यदर्पणम् , कलिकाताः मुखार्जी एन्ड कोम्पानि,** 1900.
4. **त्रिपाठी, बाबूरामः , अभिज्ञानशाकुन्तलम्, आगराः महालक्ष्मी प्रकाशन ,** 1681.
5. Kale, M.R. THE ABHIJNĀNAŚĀKUNTALAM OF KĀLIDĀSA , Varanasi: Motilal Banarsi Dass 1931.
6. **अग्रवाल, वासुदेव शरणः , मेघदूतम्, दिल्लीः** 1951.
7. **सिंह, ठाकुर जगमोहनः, ऋतुसंहारम्, कलकाताः दि कालकाता सत्य प्रेस,** 1876.
8. **पाण्ड्यः, रमाशङ्करः, मालविकाग्निमित्रम्, वाराणसीः चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन,** 2010.
9. **शङ्करः, पि. पण्डितः, विक्रमोर्वशीयम्, वोम्बेः इन्दु प्रकाश प्रेस ,** 1879.
10. **विराजः, कुमारसम्भवम्, दिल्लीः राजपाल एन्ड सन्ज,** 2008.
11. **द्विवेदी, महावीर प्रसादः, रघुवंशम्, इलाहावाद, इंडियन प्रेस लिमिटेड,** 1623.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

क्षेमेन्द्रकृतिततयः

Archana Hegde
Research Scholar
Sahitya Vibhaga
Karnataka Sanskrit University
Chamaraja Pete-560018
Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9480554801
E-mail : archanashashidhara@gmail.com

सन्देहातीततया निर्णीतः क्षेमेन्द्रस्य कालः।अयं क्षेमेन्द्रः अनन्तराज्यस्य आश्रये आसीत्।अनन्तराजस्य कालः क्रिस्तशकीय अष्टाविंशत्युत्तर एकसहस्र संवत्सरतः अशीत्युत्तर एकसहस्त्रवर्ष पर्यन्तं इति ऐतिहासिकाः वदन्ति।साहित्याङ्गणे क्षेमेन्द्रः प्रमुखः।पूर्वसूरिणां ग्रन्थान् आदृत्य रूपान्तरेण कृति रचनया सः स्वातन्त्रेणापि ग्रन्थान् अरचयत् क्षेमेन्द्रः।न केवलं ग्रन्थसंख्या बाहुल्येन अपि तु ग्रन्थप्रकारमहात्मेनापि क्षेमेन्द्रः अतिशेते। वाल्मीकिरामायणाधारेण रामायणमञ्जरी,व्यासभारतावलम्बनेन भारतमञ्जरी,गुणाढ्यकृत भृहत्कथां आश्रित्य भृहत्कथामञ्जरी इति ग्रन्थत्रयं तत्काल श्रोत्राभिरुचिं अनुसृत्य विरचिता ग्रन्थाः।प्रसिद्ध कविनां कृतिं आश्रत्य लेखनं न सुलभम्।तत्र पुनरुक्ति दोषात् निवर्तनं अनिवार्यं भवति।अपि च उक्तं अपि भङ्ग्न्तरेण निरूपणकौशलं प्रदर्शनीयं आपतति।तत्र यशस्वी क्षेमेन्द्रः।

व्यक्तिपरिचयः-

क्षेमेन्द्रस्य पिता प्रकाशेन्द्रः, . सः सिन्धोः पौत्रः अस्ति। अस्मात् श्लोकात् तस्य व्यासदास इति उपनाम आसीत् इति ज्ञायते।

"आसीत् प्रकाशेन्द्र इति प्रकाशः काश्मीरदेशे त्रिदशेश्वरश्रीः। तस्यात्मजस्सर्वमुनीषिशिष्य श्रीव्यासदासापरपुण्यनामा॥

क्षेमेन्द्रस्य कालः-१०२५-१०७५

अस्मात् श्लोकात् ज्ञायते यत् औचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरणं, सुवृत्ततिलकञ्च तेन काश्मीरराजस्य अनन्तराजस्य शासनकाले लिखितम्।

"काश्मिरेषु पृथुप्रतापसवितुः कीर्त्यंशुतारापतेः प्रौढारातिवनलस्य धनदस्येन्द्रस्य भूमण्डले।
विश्वाकारवतः पुनः कलियुगे विष्णो दीनोत्साहिनो राज्ये श्रीमदनंतराजनृपतेः कव्योदयोऽयं कृतः॥"

तस्य राज्ञस्य शासनकाले १०५० तमे वर्षे समयमातृकाग्रन्थसमाप्तिं कृत्वा अनन्तराजस्य पुत्रस्य कलशनस्य शासनकाले दशावतारचरितलेखनं समाप्तवान् इति अवदत् । अनन्तराजः १०२८-१०८० यावत् काश्मीरस्य शासनं कृतवान् ।क्षेमेन्द्रः भारतमञ्जर्यां वदति ,यत् सः विद्याविवृतिः अथवा प्रत्यभिज्ञवीवृतिवमर्शिनी इति ग्रन्थस्य कर्तुः अभिनवगुप्ताचार्यस्य सकशे साहित्यं अधीतवान् इति। अभिनवगुप्तः १०१४ तमे वर्ष प्रत्याभिज्ञादर्शनव्याख्यानं अकरोत्।

अध्यनसम्पत्-

क्षेमेन्द्रः अभिनवगुप्ताचार्यस्य सकाशे साहित्यअध्ययनं यदा कृतवान्,तदा काव्यानां परिचयं अपि प्राप्तवान् ।सामान्यतः पञ्चविंशतिवयस्कः सः इति भाति। अतः मार्किं क्रि.श ९९०(नवनवत्युत्तर) तमे वर्षे जन्म अभवत् इति भाति।एषः विराजिभूत्वा त्रिपुरेषु पर्वतेषु स्थित्वा लौकिकवर्षे ९१४१ अथवा ई.पू. १०७५ तमे वर्षे यः कलशाख्य शासनम् अकरोत्।तस्मिन् समये दशावतारचरितं नाम ग्रन्थं अरचयत्। तदनन्तरं सः मृतो भवेत् इति ज्ञायते।एतेन एषः एकादशशतमाने अजीवत् इति ज्ञायते।डा.बहुलः कविसमयः एवमेव

इति अभिप्रयति। गतानुगतिकता अस्ति इति तस्मिन् निन्दा न युज्यते।अन्येन गतोऽयंमार्गः इति ततः निर्गमनं मूर्खता एव।तस्मिन् पथिगमनेऽपि पादन्यासभेदेन गमनभेदः स्पष्टतया अवगम्यते।तथैव अवगतविषयस्यैव विशिष्टपदविन्यासेन निवेदिते,तस्य मौल्यं वर्धते।केचनः

स्व गन्तव्यं प्राप्तुं स्वयं मार्गं निर्मान्ति।क्षेमेन्द्रोऽपि स्वविचार प्रसारणे अभिव्यक्तौ च अन्यान्ययनानि उपगम्य स्वकीयं एव अयनं अन्विष्य ग्रन्थान् रचयनामास।एवं अनुगमनं नवगमनं इति उभयत्र अयं निपुणः क्षेमेन्द्रः।तत्र नवगमनविधिं अवलम्ब्य एकादशग्रन्थाःक्षेमेन्द्रेण संरचिताः।

तस्यकृतिततयः-

आहत्य क्षेमेन्द्रस्य द्वात्रिंशत् कृतयः उपलभ्यन्ते।अतः संक्षेपतः कासाञ्चन कृतीनां विवरणं प्रदीयते।ताश्च-कलाविलासः,चतुर्वर्गसंग्रहः,चारुचर्या,देशोऽपदेशः,नर्ममाला,नीतिकल्पतरुः,समयमातृका,सेव्यसेवकोपदेशः,वात्स्यायनसूत्रसारः,चित्रभारतं,कनकजानकी दशावतारचरितं इति। एतेषु ग्रन्थेषु नवपद्धतिः क्षेमेन्द्रेण अनुसृता दृश्यते।।तत्र तस्य सामर्थ्यावगमनाय औचित्यविचारचर्चाग्रन्थः अस्माभिः उल्लेखनीयो भवति।अलङ्कारशास्त्रस्य विभिन्नप्रस्थानस्थापको अयं ग्रन्थः। तस्य वैशिष्ट्यं अवगम्यते चेत् कश्मीर कवीनां वैशिष्ट्यं अपि अवगम्यते।तत्र औचित्यविचारचर्चायां पञ्चचत्वारिंशदुत्तर एकशतश्लोकाः विलसन्ति।तत्र ऊनचत्वारिंशत् श्लोका औचित्यविचारचर्चाग्रन्थस्य मूलभूताः, षडाधिकशतश्लोकाः उदाहरण प्रत्युदाहरणपराः। औचित्यानौचित्योप्रदर्शकता एव अस्य ग्रन्थस्य उद्देशः। औचित्यलक्षणं तस्य विभागः,तत्र लक्ष्यञ्च अस्मिन् ग्रन्थे विशेषतः उपलभ्यते। एतदवलोकनेन ज्ञायते, क्षेमेन्द्रे व्यक्तित्वद्वयं समाविष्टं इति। तत्र कवित्वोपहितः क्षेमेन्द्रः एकः, एवम् लाक्षणिकोपहितः क्षेमेन्द्रः अपरः। व्यक्तिरेकापि उपाधिभेदेन।

स्वयं क्षेमेन्द्रः,स्वदोषोल्लेखे,स्वगुणोऽल्लेखे च न जिह्रति।अपि च विमर्शणशक्त्या प्रसिद्धकविनां कालिदासहर्षप्रभ्रतिनां अपि कृतौ निष्पक्षपाततया गुणदोषौ अन्विषते क्षेमेन्द्रः।स्वपरगुणादोषावेदने नैव भिन्नसंवेदना अनुभूता क्षेमेन्द्रेण ।तथा च षडविंशतिधा औचित्यं तत्र विभक्तम्। एतेनैव अनौचित्यस्यापि विभागः कृतो वेदनीयः। तदङ्गतया षडविंशतिधा अनौचित्यं अपि अस्मिन् ग्रन्थे विचारितम्। लक्ष्यचयने क्षेमेन्द्रस्य निष्पक्षपातता स्पष्टं अवगम्यते। स्वगुणं इव स्वदोषं अपि उत्कीर्तयति।परगुणकथने बुद्धिसङ्कोचो नास्ति। परदोषोत्कीर्तने भीतिः नैव अस्ति। तत्र किञ्चित् तस्य औचित्यचर्चायाः विचारः यदि अवगम्यते तदानीं-पदौचित्य, वाक्यौचित्य, प्रबन्धौचित्य, गुणौचित्य, अलङ्कारौचित्य, रसौचित्य, तत्र रसभेदानां हास्य, करुण,रौद्र, वीर बिभत्स्य,भयानकरसानां अद्भुतरसस्य च औचित्यानौचित्ये, रससङ्करस्य औचित्यानौचित्ये, तदनन्तरं प्रबन्धांशस्य क्रियापद कारक तत्रापि विशेषतः कर्तु-कर्म-करण-सम्प्रदान-अपादान-अधिकरणानौचित्यं,लिङ्गा,वचन,विशेषण,निपात,काल,देश,कुल,व्रत,तत्व,अभिप्राय,स्वभाव,तारसंग्रह,अर्थसंग्रहप्रतिभा,

विचार,नाम,आशौचन औचित्यं इति सप्तत्रिंशत् औचित्यं विचारितम्। तत्र क्रमशः अनौचित्यं औचित्यञ्च विचारयति।तत्र प्रसिद्धानां कालिदास,भवभूति,भट्टनारायण,बाणानां कृतीनां गुणाः दोषाश्च उल्लिखिता दृश्यन्ते।।अपि च कुत्रचित् स्वयं विनयवल्लीग्रन्थे स्वकीयवाक्यदोषं अत्र उल्लिखति।एवञ्च मुनिमीमांसायां, नीतिलतायां तस्य स्वकृतदोषः अपि लाक्षणिको भूत्वा अयं निर्दिशति।एवं क्षेमेन्द्रः काव्यमार्गस्य क्षेमलालने बद्धकटिरिव दृश्यते।एतस्य इतरे विषयाः प्रसङ्गात् क्रमशः उच्यन्ते।

अनुगमनम्-

रामायणं अधिकृत्य नीतिलताग्रन्थं, विनयवल्ली इति ग्रन्थं भारतमञ्जरीं अधिकृत्य रचितवान्।"मुनिमतमीमांसा"इति प्रचीनऋषीणां दूषणारूपं ग्रन्थं अयं रचितवान्।पराक्रमवर्णनवैखरीं यदि वयं परशीलयामः,तदा वेणीसंहारकर्तुः भट्टनारयणस्य, महावीरचरतकर्तुः

भवभूतेश्च शैल्याः सादृश्यं वयं पश्यामः। शब्दालङ्कार,उपमानोपमेयअलङ्कराःएतस्य अतिप्रियाः।यस्य कस्यापि वर्णनं अयं करोति चेत् तत्र अक्षसात् तच्चित्रं अनुभावयति। मूलग्रन्थस्य अविरोधतया एव विषयनिरूपणं एतस्य विशेषः।अतः महाकविपदयोग्यतांप्राप्तुं ये ये विषयाः अपेक्षिताः ताःसर्वाः विद्याः अपितस्मिन्सन्निहिताः आसन्। अतिकनिष्ठवयसि सः एतत् सर्वं अधीतवान् इति कविकण्ठाभरणग्रन्थे वदति।एतेन ज्ञायते तस्मिन् स्वाभाविकतया एव कविप्रकृतिरासीत् इति। विद्यायाः सहायः अस्य कवित्वविकसने हेतुरभवत् इति।नीरसस्य तर्कस्य वा व्याकरणस्य वा तत्र निन्दा एतेन कृता।

जीवनशैली-

क्षेमेन्द्रस्य आयुष्यस्य अधिकभागः देशाटने एवञ्च विदुषां उपन्यासश्रवणे एव गतं इति ज्ञायते।सर्वदा नाटकाभिनयं द्रष्टुं सःआसक्तः आसीत्।सङ्गीते,चित्रकलायाञ्च तस्य नैपुण्यं आसीत्।सः स्वयं ग्रन्थकारस्सन्नपि इतरग्रन्थकारान् बहुमन्यते स्म।स्वेन रचितग्रन्थानां विमर्शं अत्यन्ततीक्षणदृष्ट्या सहनया सःविर्मशति । अतः अतिलघुग्रन्थानपि लिखित्वा दोषोद्घाटनं कर्तुं सः अद्वितीयः इति ज्ञायते। तस्य लघुग्रन्थेषु दर्पदलनं अतिप्रमुखं अस्ति। कलाविलासः, सेव्यसेवकोपदेशः, समयमातृका,नर्ममाला, लोकप्रकाशः इत्यादि लघुग्रन्था अपि एतेन संरचिताः।तस्य जीवितकाले अविवेकः यत्र क्वापि दृष्ट्वश्चेत् तस्य खण्डनं अवश्यं करोति स्म।समाजसमुन्नतौ सः सदा जागरूकः आसीत्। तत्र आसक्तिरपि आसीत्।लोकानुभवस्य आवेदने कलाविलासग्रन्थः रचितः। मोह-डंब-कामइत्यादि दुर्गुणानां परिणामः कः?इति सः दशमे अध्याये निरूपयति। विषेशतः दशमे अध्याये करणिकानां दुर्मार्गं वर्णयति।तत्र उत्तकोचकराः एवञ्च विद्याभाषिणः,मोचकाः,अक्षरस्खालित्यं, एवञ्च अन्यथा लेखनम् इत्यादिविषये सः लिखित्वा लेखकाः कथं तत्र मूलग्रन्थमेव भस्मसात् कुर्वन्ति इत्यपि उक्तवान्।अन्यैः लिखितं पत्रं दोषयुक्तं इति यथाकथञ्चित् साधयित्वा तेऽपि यथा दण्डिता भवेयुः तथा कुर्वन्ति लेखकाः इति तत्र लिखति।

समाजस्थितिः-

अनन्तराजस्य शासनकाले कश्मीरदेशः सुखभोगभाग्यादीनां आगर एव आसीत्। राज्यभारक्रमः ब्राम्हणानामेव आसीत्।सर्वकारीयोद्योगाः अपि ब्राम्हणानामेव, तत्र लेखकाः,कायस्थाः इति प्रसिद्धा आसन्।न्यायालयेषु अपि भाषा गीर्वाणाभाषा एव आसीत्।अत्र प्राप्तिपत्रं यत् रिसीट् इति उच्यते तत् "उज्जमपत्रं" इति तदा वदन्ति स्म। राज्यशासकानां अङ्कितं मुद्रां विना तत्र पत्राणां प्रामाण्यं नासीत्। न्यायास्थानं-अधिकरणस्थानं इति वदन्ति स्म।न्यायस्थाने निर्णयः यो भवति तस्य पत्रं इति नामासीत्।पाठशालासु अनेके छात्राः आसन्। तेषां तु निश्शुल्कं विद्याभ्यासः तत्र भवति स्म। एवञ्च तत्र दारुमये कृष्णफलके वर्णमयलेखनेन तत्र छात्रान् बोधयन्ति स्म।प्रथमतः अक्षराभ्यसनं कर्तुं "ॐ स्वस्ति सिद्धं नमः सरस्वत्यै" इत्यादि लिखित्वा एव क्रीयते स्म। आयुर्वेदवैद्यशास्त्रस्य अपि प्रसारः तत्र आसीत्।वाग्भटस्य अष्टाङ्गचक्रदत्तसंग्रहःइति आधारग्रन्थः तदानीं आसीत्। आनन्दवर्धनः, रत्नाकरः, शिवस्वामी, भट्टकल्लटः, भट्टमुकुलः, उत्पलभट्टेन्दुराजः, भट्टतौतइत्यादयः अलंकारशास्त्रस्य निष्णाताः अनेकानि काव्यानि लिखित्वा तदानीं एव प्रसिद्धा आसन्। एवञ्च तस्मिन् काले अलंकारशास्त्रे ,साहित्ये,वेदान्ते,तर्कशास्त्रे अध्ययनकुतूहलिनः छात्राः अध्ययनार्थं तत्र गच्छन्ति स्म। तत्र पाठनार्थं अभिनवगुप्तसदृशाः पण्डिताः कुतूहलिनः आसन्।क्षेमेन्द्रः अनन्तराजस्य आश्रये यथा अजीवत् तथा तस्य पुत्रस्य कलशराजस्य आश्रये अपि अजीवत्।

कविकण्ठाभरणम्—

कविकण्ठाभरणग्रन्थस्य कविकर्णिका इति नामान्तरं अस्ति इति चारुचर्याग्रन्थात् अवगम्यते।शिष्योपदेशाय अयं युक्तो ग्रन्थः। अपि च विदुषां कृते विशेषविषयं आवेदयितुं अयं ग्रन्थः उपयुज्यते।तत्र अयं श्लोकः उदाहरणार्थं दीयते-

" सुविभक्तिसमन्वितं बुधैः गुणसंयुक्तसौष्ठवैः। रचितं पदकैः सुवर्णवत्वविकंठाभरणं विचार्यताम्॥"

अत्र ग्रन्थे- १.कवित्वप्राप्तिः २.कविलक्षणं, ३.कवित्वचमत्कारः ४.काव्यस्य गुणदोषौ ५.प्राप्तिः

इति प्रकरण पञ्चकं वर्तते। कवित्वप्रप्तेः दैवानुगृहः तथा मानवप्रयत्नोऽपि हेतुःइति प्रतिपादयति।सरस्वतीपूजादिषु गुरुशिष्य संबन्धः मानसिकः इति खचितः।तत्र प्रथमप्रकरणान्ते संग्रहेण अयं विषयः एवमुक्तः-

इति तत सुकृतानां प्राक्तनानां विपाके भवति शुभमतीनां मन्त्रसिद्धं कवित्वम्।

तदनुपुरष यत्नैर्धीमतामभ्युदेति स्फुरति जडधियां श्रीशारदा साधनेन॥ इति

चारुचर्या-

चारुचर्याग्रन्थः नीतिप्रधानः। तत्र रामायणमहाभारतादिप्राचीनग्रन्थं आधृत्य एव नीतिविषयः प्रतिपादितः

यथा-न कुर्वीत क्रियां कांचिदनभ्यर्च्य महेश्वरं ईशार्चनरतं श्वेतं नाभून्नेतुं क्षमो यमः॥

इति उक्तं। तत्र यः महेश्वरपूजां कृत्वा ग्रन्थारम्भंकरोति, तं स्वयं यमः अपि निग्रहीतुं न शक्नोति इति उक्तम्। एवमेव-

न कुर्यात् परदारेच्छां विश्वासं स्त्रीषु वर्जयेत्। हेतो दशास्यस्सीतार्थे हतः पत्न्या विदूरतः।

ईर्ष्या कलहमूलं स्यात् क्षमामूलं हि संपदाम्। ईर्ष्यादोषाद्विप्रशाषमवाष जनमेजयः॥

इति तत्र उदाहरणद्वारा अमार्गानुसरणेन कथं अपायः इति नरूपितवान्।

लोकप्रकाशः-

क्षेमेन्द्रविरचितः लोकप्रकाशग्रन्थः अद्वितीयः। तत्र सामाजिकस्तरे संस्कृतस्य उपयोगःकथं कर्तुं शक्यते इत्युद्देशेनैव तेन विषयसंग्रहः कृतः। अत्र क्रमेण लोकोपयोगिपदानां कोषः एव संगृहीतः।उदाहरणार्थं-भूपतिः।नरपतिः।हयपतिः।गजपतिः।नृपतिः। भूपः।भूपालः।राजा।राजानकः। राजमहत्तमः।द्वारपतिः।कम्पनादिपतिः।हट्टपतिः। कोट्टेपतिः।चौरपतिः।लङ्कादिपतिः। विषयादिपतिः। सेनाधिपतिः।सचिवाधिपतिः।दृङ्गाधिपतिः।डामराधिपतिः।भूपकारः।प्रतीहारः।

एवं तस्य कश्मीरदेशस्य सीमा का इति निश्चप्रचमुक्तम्।एवञ्च तत्र राज्यव्यवस्था कीदृशी आसीत् इति वक्तुं तत्र कस्मिन् कस्मिन् विषये कः अधिपतिर्भवति इति तस्य विवरणं दत्तम्।

तस्य अधिकारव्याप्तिः निर्दिष्टा। उदाहरणार्थं-

नृणां षष्टिसहस्राणां अधिपद्यो तथा जगुः । राज्ञीश्वरमुद्वहति स द्वाराधिप उच्यते॥१॥

प्रजानां परमः कम्पो मोहकम्पं निवारयेत्। गजाङ्गं च समाख्यातं स ज्ञेयः कम्पनापतिः॥२॥

वाजिनो यत्र तत्राहं तत्र (यत्र) वाजिनः। न ते यत्र न तत्राहं नाहं यत्र न तत्र ते॥३॥

एषां वाजिनां सहस्रसंख्यानामानीकिनीनामयुतस्य यः अधिपतिः सोऽश्वपतिः॥

तत्र व्यवहारविषये, भूमिविनिमयविषये, किं लेखनीयं, कथं लेखनीयं इति तस्य मार्गः प्रदर्शितः। एकेनविषयः।क्रोधनविषयः। द्वाविंषतिविषयः।चालनविषयः।समालविषयः।देवसूचि(र)विषयः।भृङ्गविषयः।वितस्ताविषयः।सत्रवविषयः। खर्वारिविषयः। नीलाविषयः।हारीविषयः।जलहडीयविषयः।खड्डूवीयविषयः।फाग्वाविषयः।लहरविषयः।श्रौडलीयविषयः।नीलाशविषयः।एषां विषयानां ग्रामविभागो यत्र-

षष्टिग्रामसहस्राणि षष्टिग्रामशतनि च। षष्टिग्रामस्त्रयो ग्रामाः ह्येतत्कश्मीरमण्डलम्।।१।।

तत्र पुणये गिरौ वणिग्वाणिज्यापणश्चादाहयःस्थिताः तेषां योऽधिपतिः। तस्मिन् हट्टे रात्रौ मुषणामारणाभित्तिभेदसन्धितस्कराः ये सन्धि

ददति वा मुषन्ति वा मारयन्ति एतत्संरक्षणार्थे यो द्रुह्यति स चौरपतिः। पारमार्थिकश्चात्मा एव लोकः तथा भूर्भुवः स्व इति लोकाः।भूलोकः,भुवोलोकः,स्वर्लोकः,महर्लोकः,जनलोकः,तपोलोकः,सत्यलोकः,इत्येवं सप्तलोकाः। एषु सप्तलोकेश्वथ निवसन्ति तेषां योऽधिपतिः स ईश्वरः।यत्र यत्र यस्मिन् विषये लोकस्येश्वरः तस्मिनृतौ संयतर्था गजाश्वरथः।यो आद्योऽनीकस्य लोकानामालोकयति स लोकाधिपतिः।

एवंमेव लोकप्रकाशग्रन्थेनापि तत्र लोकः कथं उपकृतः इति दृष्टान्तमूलकेन नरूपितः। अतः प्रायोगिकरीत्या कथं संस्कृतस्य उपयोगः कर्तुं शक्यते इति क्षेमेन्द्रेण तन् मार्गः निर्दिष्टः।

आधारग्रन्थाः -

संस्क्तशास्त्र मञ्जूषा-डा.उदयशङ्कर ज्ञा-चौकाम्बा सुरभारतीप्रकाशन-वारणासी।

लोकप्रकाशकोशः-महाकविः क्षेमेन्द्रः।

कविकण्ठाभरण-महाकवि क्षेमेन्द्रः-प्रकाशकःमोतिलाल बनारसीदासः-दिल्ली;पटना;वारणासी

साहित्यदर्पणम्-विश्वनाथकविराजः

संस्कृतसाहित्यविमर्शः-कविराजश्रीमदाचार्यपण्डितद्विजेन्दनाथशास्त्री-संस्कृतमणिमालायाः प्रथमोमणिः।

संस्कृत साहित्ये काश्मीरस्य योगदानम्-कन्नड भाषा पुस्तकम्-डा.के.एस्.नागराजन्।

औचित्यविचारचर्चा- महाकविः क्षेमेन्द्रः।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वाल्मीकिरामायणे ब्रह्मादिदेवैः श्रीरामस्वरूपवर्णनम्

Modhurima Mukherjee
Research Scholar,
Sri Sri University, Cuttach- 754006, Odisha
Mail id – modhirima.sans@gmail.com

श्रीरामस्य स्वरूपवर्णनं बालकाण्डे दशरथस्य पुत्रेष्टिविधानावसरे ब्रह्मादिदवैः कृतम्। पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणार्थं भगवदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधे निर्वृत्ते पुत्रप्राप्तिकारणं क्रतुं यागं सुमन्त्रोक्तं मनसि निधाय ऋष्यश्रृङ्गं प्राथयते। तदा ऋष्यश्रृङ्गः दशरथस्य प्रार्थनां स्वीकृत्य पुत्रीयामिष्टिं प्रारब्धवान्। अयोध्यायां सम्पद्यमाने यागे भागप्रतिग्रहार्थं सत्यलोकादिस्थब्रह्मादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादिविस्तारकर्तारः साकेतस्थब्रह्मविष्णुमहेश्वराः गन्धर्वसहिता देवाश्च सिद्धाः परमर्षयश्च समवेता प्रकटीभूय यागे स्थिताः। सर्वे देवाः लोककर्तारं ब्रह्माणं प्रत्युक्तवन्तः यत् हे भगवन् त्वया पूर्वं रावणाय साकेताधीशातिरिक्तसर्वाबध्यत्वरूपं वरं दत्तम्। तस्य रावणस्य दुष्टस्वभावः अतः वरदानेन मोहितः रावणः ऋषीन्यक्षान्स-गन्धर्वान्ब्राह्मणानसुरान् च प्रतापयति। सूर्योऽपि रावणं न संतापयति। रावणस्य पुरतः सूर्यो मन्दकिरणो भवति। तस्य पार्श्वे वायुर्न वाति शनै र्वाति। स्वाभाविकचञ्चलतरङ्ग- समूहविशिष्टोऽपि समुद्रस्तं दृष्ट्वा न कम्पते। अतो तस्य रावणस्य वधार्थमुपायं चिन्तयतु। तत देवोक्त्यनन्तरं चिन्तयित्वा पूर्ववृत्तमनुस्मृत्योक्तं यत् गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसां च अवध्यः अहमस्मि स्यामिति रावणेन प्रार्थिता किन्त्वनादरात् मनुष्यस्यावध्योऽहमिति न प्रार्थिता। तस्माद्धेतोः स मानुषात् नराकृतिपरमात्मनो रामात् वध्यः। एवं श्रुत्वा सर्वे देवा महर्षयः प्रहृष्टा अभवन्। तस्मिन्नेव काले परमकारुणिको भगवान् भक्तानाम्मनोरथपरिपूरणाय सर्वान्तर्यामितया व्याप्यः विष्णुः वैकुण्ठात् दशरथयज्ञवाटमाजगाम। श्रीरघुनाथस्वरूपात्मकं भगवान्विष्णोः समीपं प्राप्य सम्यक् स्तुत्वा प्रार्थयाञ्चकुः। हे विष्णो ! जनानां हितकामनया दशरथस्य तिसृषु भार्यासु चतुर्विधं भरतादिसहितं कृत्वा रावणस्य वधार्थं प्रकटय्य।

तत्र वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे पञ्चदशसर्गे वाल्मीकिना उक्तम् -

त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया । राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥
धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः । अस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्यपमासु च ॥
विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । तत्रत्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥
अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् । स हि देवान् सगन्धर्वान्सद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ [1]

सीताया अग्नौ प्रवेशसमये ब्रह्मरुद्रेन्द्रयमवरुणकुबेरा आगत्य श्रीरामस्य स्वरूपं वर्णयन्नुक्तवन्तः। हे राघवः मनुष्यदेहे सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठः सर्वजगत्कर्तुरपि शासकः। सर्वविषयकज्ञानविशिष्टानां विभुः स्वामी ब्रह्मादिदेवगणे श्रेष्ठः। त्वं स्वयंभुः जगतः सृष्टिस्थितिविनाशहेतुः सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽपि सन् अज्ञ इव जनककुले प्रादुर्भूतां सीतां किमर्थमुपेक्षस। रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः महादेवः। श्रीरामः नारायणपदवाच्यः विराडरूपः शङ्खचक्रगदायुधधारी। एकश्रृङ्गो वराहरूपः। तस्य विराट्रूपत्वं वर्णयन् कथयन्ति यत् द्वौ अश्विनौ ते कण सूर्यचन्द्रमसौ नेत्रौ। प्रलयानन्तरे सृष्टेश्च पूर्वं त्वमेव दृश्यसे। यथा- वाल्मीकि रामायणे उक्तम्-

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः । उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥
ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः । त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥
रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः । अश्विनौ चापि कर्णौ ते सूर्याचन्द्रमसौ दृशौ ॥

अन्ते चादौ च मध्ये च दृश्यसे च परंतप । उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ [2]

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'[3] इत्यादि छान्दोग्यश्रुतिरपि रामायणोक्तीं समर्थयति। श्रुतिराशयः वर्तते यत् अग्रे संसारसृष्टे प्राक् इदं सत् एव आसीत् इदं नाम रूपात्मकं जगत् कारणरूपं सत् अणु जीवात्मसंज्ञमासीत्। सृष्टेः अग्रेः इदं नामरूपात्मकं सदेव सन्मात्रम् एकीभूतं सति परमात्मनि स्थितमासीत्। एकमेवाद्वितीयम् एकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं एव। वस्तुतस्तु सृष्टेः अग्रे इदं चिदचिदभ्यां विशिष्टं, यद् वा चिदचिदात्मकं सत् अव्याकृतनामरूपतया सत् परमात्मात्मकमासीत्।

श्रीरामस्य विभुत्वं व्यापकत्वञ्चापि वाल्मीकिरामायणे वाल्मीकिनोक्तम्। तेनानुसारेण विविधं भवतीति विविधं जगद्भावयतीति ब्रह्म। **'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति'**[4] इति श्रुत्या तस्य बहुभवनं स्पष्टम्। एवं च विभुत्वं सर्वगतत्वं व्यापकत्वं वा। विभुत्वे सति चेतनत्वं ब्रह्मलक्षणम्। परमात्मानः विभुत्वं **'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"**[5] इति श्रुत्योपपद्यत। **'स पर्यगाच्छुक्रमकायव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्'**[6] इति श्रुतिवचनेनापि तस्य सर्वव्यापकत्वं भजते। सर्वं जानातीति सर्वज्ञः सर्वं विन्दतीति सर्वविद् यस्य एष महिमारूपो भुवि विराजते। एष आत्मा परमात्मा राघवेन्द्रः श्रीरामः दिव्ये अप्राकृते द्योतनशीले महाकाशरूपे ब्रह्मणः श्रीरामचन्द्रस्य ब्रह्मपुरं तस्मिन् ब्रह्मपुरे साकेते सीतया सह विराजते। भक्ताः आनन्दरूपं परमानन्दमयम् अमृतं परमात्मानं श्रीरामं परिपश्यन्ति अथवा सेवकसेव्यरूपेण जानन्ति। तेषां साधकानां हृदयग्रन्थिः जडचेतनात्मिका भिद्यते नष्टा भवति। सर्वे सन्देहाः आत्मानात्मविषयकाः सन्देहाः नाश्यन्ते। तथा च अस्य जीवात्मानः कर्माणि प्रारब्धक्रियमाणसंचितानि नष्टानि भवन्ति।

हिरण्यमयकोशे साकेते रजोगुणरहितं निष्कलं ब्रह्म श्रीरामः शुभ्रं सकलदोषवर्जितम्। ब्रह्मस्वरूपस्य श्रीरामस्य कृते सूर्यः तारकं चन्द्रमास्तारकाश्च न प्रकाशन्ते तदा अयमग्निः प्राकृतः कुतः केन सामर्थ्येन प्रकाशेत। तमेव परमात्मानं प्रकाशमानमनुलक्ष्य सर्वं चिदचिदात्मकं प्रकाशितं भवति। तस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्य प्रकाशेन इदं सर्वं प्रकाशते। अनेन ज्ञायते यत् अग्रे पृष्ठीभागे दक्षिणतः वामतश्च नीचैः उपरि सर्वत्रैव श्रीरामैव। श्वेताश्वतरोपनिषद्युक्तम्-

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ [7]

न क्षरतीत्यक्षरम् आप्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरम्। बृहति बृंहयति इति च ब्रह्म। अस्थूलं स्थूलत्वरहिते सति अणुभिन्नम् इत्यनेन जीवात्मपरमात्मनोर्भेदः प्रतिपादितः। जीवात्मा अणुः **'एष्वणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः"**[8] अयं च परमात्मा च अनणुः अणुभिन्नत्वे सति अह्रश्वम्। अह्रस्वेऽपि दीर्घत्वरहितम्। स्नेहभिन्नम्। तमोवायू ताभ्यां रहितम्। आकाशभिन्नम्। रसभिन्नम्। गन्धभिन्नम्। अचक्षुष्कमित्यादिना सर्वत्र नञ्घटितपदेन अन्यव्यवच्छेदो निराकृतः ब्रह्मणः सर्वमयत्वात्। एतद् अक्षरम् सर्वव्यापकं ब्रह्म अविदित्वा सेव्यत्वेन न ज्ञात्वा, बह्वनि वर्षसहस्राणि यावत् जुहोति, तपति वा स अन्तवत् फलं लभते। अन्य देवतोद्देशत्वात् तत्फलानां च सान्तत्वात्। यश्च एतत् अक्षरं अविदित्वा इतः अस्मांल्लोकात् प्रैति गच्छति। एतत् अक्षरम् अदृष्टम् अश्रुतम् अमतम् अविज्ञातं दर्शनश्रवणमननविज्ञानविषयबर्हिभूतम्, किन्तु द्रष्टृत्वादिधर्मोपेतम्। एतस्मिन्नेवक्षरे सर्वं ओतप्रोतः।

हे पुराणपुरुषोत्तम ! इन्द्रियाणामीशः नियन्ता अत हृषीकेषः। पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः। त्वमेव महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नः, पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः। शरण्यं शरणमर्थात् आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोति। त्वं यज्ञः। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। ओंकारः प्रणववाच्यः, ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रुतेः। तथाहि-

सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकार : परात्परः ॥ [9]

श्रीरामस्योंकारस्वरूपमपि शास्त्रकृद्भिः प्रतिपाद्यते। ओम् इति एतत् इदम् अक्षरं ब्रह्म सर्वमेव ओङ्कारस्य व्याख्याभूतम्। निरस्तहेयगुणकं समस्तहेयप्रत्यनीकगुणगणनिलयं ब्रह्म तदपि ओंकार एव जगत्कारणत्वात्। एतत् सर्वं चिदचिदात्मकं जगत् ब्रह्म, ब्रह्मशरीरकम्। अयमात्मा परमात्मा ब्रह्म, यद् वा आप्नोतीत्यात्मा, **'यस्यात्माशरीरम्'**[10] इति श्रुतेः। अयमात्मा ब्रह्म ब्रह्मशरीरं

सोऽयम् आत्मा परमात्मा चतुष्पात्। जीवस्य तिस्रोऽवस्थाः प्रत्यवस्थं जीवात्मना सह शरीरे तिष्ठत्यन्तर्यामी परमात्मा। जाग्रदवस्थायां जीवेन सह शरीरे तिष्ठन् अन्तर्यामी विराट् कथ्यते, सहस्रशीर्षा स एव लक्ष्मणः। एवं स्वप्नावस्थायां जीवात्मना सह शरीरे तिष्ठन् अन्तर्यामी तैजसो हिरण्यगर्भो भवति, स शत्रुघ्नः। पुनः सुषुप्तौ जीवेन सह शरीरे वर्तमानः प्राज्ञः स हि भरतः। पुनस्तुरीयावस्थायां जाग्रत्स्वाप्नसन्धौ जीवेन सह शरीरे तिष्ठन्नन्तर्यामी तुरीयो भवति स एव भगवान् श्रीरामचन्द्रः। अकारस्य लक्ष्मणो जाग्रदधिष्ठाता विराट्, उकारस्य शत्रघ्नः स्वप्नस्वामी तैजसो हिरण्यगर्भः, मकारस्य प्रकाशकः प्राज्ञः सुषुप्तीशो भरतः, अर्धमात्रा प्रकाशको रामस्तुरीय परमेश्वरः। श्रीरामोत्तरतापिन्युपनिषद्युक्तम्-

अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥

प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसंभवः । अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥ [11]

ब्रह्मादयः श्रीरामस्य स्वरूपं वर्णयन् वदन्ति यत् सर्वेषां लोकानां सिद्धरूपः धर्मः त्वमसि। देवसेवानिर्वाहकः राजसेनापतिः ग्रामणीः, निश्चयात्मिकावृत्तेः प्रवर्तकः दिव्यजनपदादिपालकः, सर्वेषां लोकानामुत्पत्तिस्थानं, सर्वोपादानं रणे शत्रूणां नाशकर्ता, निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नः महेन्द्रः, साक्षात्ब्रह्मादिदेवानां जनकः सहस्रश्रृङ्गवान् अर्थात् वेदवत् अनेकशाखासम्पन्नः, सिद्धानामाश्रयस्त्वमेव। त्वमेव यज्ञः, सर्वान्तर्यामी, अत्यन्तमचेतनेष्वपि त्वमन्तर्यामीत्यर्थः। त्वमेव सहस्रचरणत्वादिविशिष्टानन्तरूपो पृथिवदींस्तद्वर्तिभूतानि च धारयसि। सहस्रचरणः सर्वत्र प्रकाशद्वारा परिपूर्णत्वात् अनेकचरणविशिष्टः। हे राम! त्वं विराट् त्रिंल्लोकान्धारणत्वात्। अत एव नारायणोऽसि। तव हृदयं सर्वाधारभूतं ज्ञानस्वरूपं, तव जिह्वा मन्त्रिर्मिता वाग्देवी सरस्वती। सर्वे देवा ते रामाणि। तव निमेषः रात्रिः उन्मीलनं दिवसः। एतत्सर्वं श्रीमद्वाल्मीकिये रामायणे श्रीमद्वाल्मीकिना उक्तम्-

सेनानीर्ग्रामणीः सर्वं त्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः । प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥

इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् । शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥

सहस्रश्रृङ्गो वेदात्मा शतशीर्षो महर्षयः । त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥

सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकार : परात्परः ॥

प्रभवं निधनं चापि नो विदुः को भवानिति । दृश्यसे सर्वभूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥

दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नदीषु च । सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥

त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीं सर्वपर्वतान् । अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ [12]

यः परमात्मा देवानां सुराणां शासकः यस्मिन् परमात्मनि लोकाः अतलादयः सत्यपर्यन्ताः अधिश्रिताः यः परमात्मा द्विचरणयुक्तमनुष्यस्य चतुष्पदस्य पश्वादेः पालकः, यः संसारस्य नियमनं करोति स श्रीराम एव। सूक्ष्म जीवात्मा तस्मादपि अतिशयेन सूक्ष्मं सर्वेभ्यः परत्वात् विश्वस्य संसारस्य स्रष्टारं श्रीराम एव। स श्रीराम एव नान्यः धर्मग्लानिसमये भुवनस्य गोप्ता श्रीरामादिरूपेण जगतस्त्राता, विश्वेषां भूर्भुवः स्वरलोकानामधिपः शासकः, **'रामस्य लोकत्रयनायकस्य'**[13] इति स्मृतेः। सर्वभूतेषु निखिलप्राणिषु हृदेशे अन्तर्यामितया निगूढः यस्मिन्भगवति ब्रह्मर्षयः वसिष्ठादयः देवताः शिवादयः सुरनरमुनिपरमाराध्यं ज्ञात्वा मृत्युपाशान् अनेकविधाः कोटिकोटिजन्मजन्मान्तरगताः बन्धनतया तानेव छिनत्ति।

जनानां हृदये सदा संनिविष्टः अन्तर्यामितया विराजमानः, विश्वं कर्मक्षेत्रं यस्य स विश्वकर्मा देवः देदीप्यमानः अस्ति। अस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्य रूपं दर्पणे न तिष्ठति, सूर्यादेरिव तत्र बिम्बप्रतिबिम्भावाभावात् दर्पणस्य तदपेक्षया परमात्मनश्च समधिकनिर्मलत्वात्। एवमेनं श्रीरामं कोऽपि प्राकृतो जनः प्राकृतनेत्रेण न विलोकयितुं शक्नोति तस्य सर्वथैवाप्राकृतत्वात्। यथोक्तं गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन **'न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा'**।[14]

माण्डूक्योपनिषद्यपि भगवतः श्रीरामस्य सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं अन्तर्यामित्वं निरूपयति । यथा-

एष सर्वेश्वर एव सर्वज्ञः एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ [15]

अयमेव सर्वेषाम् ईश्वरः सर्वेश्वरः, एषः सर्वज्ञः सर्वं जानाति तथाभूतः, एष एव अन्तर्यामी सर्वशरीरित्वात् सर्वनियन्त्रितत्वाच्च। अयमेव सर्वस्य चिदचिद्वर्गस्य योनिः कारणम्, अयमेव भूतानां प्राणिनां उत्पत्तिप्रलयौ। अत एव एषः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिबहिर्भूतः तुरीयः परमात्मा श्रीराम एव सर्वेश्वरः, सर्वज्ञः, अन्तर्यामी, सर्वस्य योनिः, भूतानां प्रभवाप्ययौ।

केचन शरीरमेव परमात्मबुद्धया सेवन्ते, केचन मनः केचन बुद्धिं, केचनात्मानमेव परमात्माभिन्नं मन्वानाः प्रलपन्ति, किन्तु आत्मा परमात्मतः न केवलं पृथक्सत्ताकः प्रत्युत् तयोर्मध्ये अव्यक्तमप्येकम्। अनेन जीवात्मपरमात्मनोर्भेद एव सिध्यति।

अस्य भगवतः ब्रह्मणः श्रीरामस्य रूपमनुभवात्मकं सामान्यजनस्य नेत्रविषये न तिष्ठति, कश्चन यतमानोऽपि परमेश्वरं चक्षुषा न पश्यति। ये साधकाः एतत् पूर्वोक्तब्रह्मसाक्षात्कारप्रकारं जानन्ति ते मरणधर्मशरीरं विहाय भगवत् कैङ्कर्योपयोगिदिव्यशरीरं लब्ध्वा श्रीरामाभिधं ब्रह्म परस्मिन् साकेतधाम सेवन्ते।

ब्रह्मणः श्रीरामस्य सर्वेषामाश्रयदातृत्वं शरणागतानामभयदातृत्वं च श्रुतिस्मृत्यादौ बहुशः दृश्यते। यतो हि भगवान् श्रीराम एव सर्वलोकशरण्यः। यथोक्तं विभीषणेन वाल्मीकिये रामायणे-

निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने । सर्वलोकशरण्याय बिभिषणमुपस्थितम् ॥ [16]

श्रीराघवः भक्तानां कल्याणं करोति। श्रीरामः जीवमात्रस्य प्रपत्तिविषयः जीवानामभयदाता। आत्मा आप्नोति सर्वं व्याप्नोति तथाभूतः सर्वव्यापी, अतति सततं गच्छतीति। तस्मात् दुराग्रहं त्यक्त्वा सर्वशरण्यस्य श्रीरामस्येव शरणे गमनीयम्।

तत्र वाल्मीकिये रामायणे श्रीरामस्य स्वरूपविषये तेषामङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तेन सर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति। **'एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद'**[17] इत्यादि श्रुतिप्रमाणेन श्रीरामस्य निःश्वसितं वेदा इत्युक्ता। अत्र संस्कारपदेन प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकः वेद इत्यर्थः। अतः ब्रह्मणा उक्तम्- संस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारबोधकाः तव वेदा अभवन् अतः त्वया विना एतज्जगन्नास्ति अत एव सर्वं चिदचिदात्मकं जगत् ते शरीरं धारणसामर्थ्यं वसुधातलम्। रावणस्य वधाय मानुषीं शरीरं प्रविष्टोऽसि। ते कोपः अग्नितापः, त्वत्प्रसादः सोमः। यो विष्णुः स भवान्देवः प्रकाशरूपः। प्रजापतिस्तदभिन्नतत्त्वः। एतत्सर्वं कार्यकारणरूपं जगत् श्रीरामस्य शरीरम्।

उपसंहारः-

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे ब्रह्मादिदेवैः श्रीरामस्वरूपवर्णनमिति विषयमधिकृत्य अनुसंधानेन प्राप्यते यत् श्रीराम एव परब्रह्म। परब्रह्मस्वरूपस्य श्रीरामस्य ब्रह्मादिदेवैः स्वरूपवर्णनमुचितमेव। तत्र तेषां कृते तु साक्षात्मोक्षप्रापकः अनन्तकल्याणकरः श्रीराम एवोपास्यः। अनन्तकोटिब्रह्माण्डहेतुत्वं परंब्रह्मत्वञ्च श्रीरामस्यैव। स मनुष्यदेहे सर्वस्य लोकस्य पालकः शासकश्च। विभुः ब्रह्मादिदेवगणे श्रेष्ठः, रुद्रः महादेवः, नारायणपदवाच्यः, वराहरूपश्च। सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्यनुसारेण सृष्टेः प्राक् सत्रूपेण श्रीराम एवासीत्। श्रीरामस्य विभुत्वं सर्वगतत्वं व्यापकत्वञ्च च विषये ब्रह्मादिदेवाः जानन्ति। ये साधकाः दिव्यमप्राकृतं जगतः जन्मादिहेतुरूपं परमानन्दस्वरूपं चैतन्यस्वरूपं अमृतं ब्रह्मपुरं साकेतलोकाधीशञ्च परिपश्यन्ति ते नित्यमोक्षं प्राप्नुवन्ति, नात्र संशयः।

शोधप्रबन्धेऽस्मिन् ब्रह्मादिदेवैः वर्णितं श्रीरामस्वरूपविषये सम्यगालोचनया ज्ञायते यत् ब्रह्मादिदेवादीनां कृते हृषीकेषः, पुरुषोत्तमः पद्मनाभः प्रणववाच्यः ओंकारस्वरूपात्मकञ्च श्रीरामः। श्रीरामस्योंकारस्वरूपं शास्त्रेषु वर्णितमस्ति। निरस्तहेयगुणकं समस्तहेयप्रत्यनीक-गुणगणनिलयं ब्रह्म तदपि ओंकार एव जगत्कारणत्वात्। ब्रह्म श्रीराम अतो जगत्कारणत्व-रूपमोंकारं श्रीराम

एव तस्यांशभूतानां चतुर्णां भातृणां चतुष्पादात्मरूपेण प्रतिपादनात्। जाग्रदवस्थायामन्तर्यामी विराट् सहस्रशीर्षा लक्ष्मणः। स्वप्नावस्थायामन्तर्यामी तैजसः हिरण्यगर्भो स शत्रुघ्नः। सुषुप्तौ प्राज्ञः स भरतः। पुनस्तुरीयावस्थायां जाग्रत्स्वाप्नसन्धौ जीवेन सह शरीरे तिष्ठन्नन्तर्यामी तुरीयो भवति स एव भगवान् श्रीरामः।

ब्रह्मादीनां कृते श्रीरामः सिद्धरूप: धर्मरूपः। सर्वेषां लोकानामुत्पत्तिस्थानं ब्रह्मादिदेवानां जनकः। ज्ञानस्वरूपं सत्यस्वरूपमानन्दस्वरूपञ्च श्रीराम एव। संसारस्य नियन्ता श्रीराम एव। सूक्ष्मातिसूक्ष्मं सर्वेभ्यः परत्वात् विश्वस्य स्रष्टारं श्रीराम एव। श्रीरामस्य सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वमन्तर्यामित्वञ्च श्रुतिष्वसकृद् निरूपितम्। तस्मात् ब्रह्मादिदेवैः श्रीरामं ब्रह्मरूपेणोंकाररूपेण सर्वावतारित्वरूपेण च ध्यायते उपास्यते च।

पादटिप्पणी

1. वा. रा. १/१५/१९-२२
2. वा. रा. ६ / ११७ / ६-९
3. छान्दोग्योपनिषद् ६/२/१
4. छान्दोग्योपनिषद् ६/२/३
5. छान्दोग्योपनिशद् ६/२/३
6. ईशावास्योपनिषद् -८
7. श्वेताश्वतरोपनिषद् ४/१०
8. मुण्डकोपनिषद् २/१/७
9. वा. रा. ६ / ११७
10. शतपथब्राह्मण- १४
11. श्रीरामेत्तरतापिन्युपनिषत् १ / १
12. वा.रा. ६/११७/१६-२२
13. वा. रा. सुन्दरकाण्ड ५/३८/५२
14. श्रीमद्भगवद्गीता - ११/८
15. माण्डूक्योपनिषदि - ६
16. वा.रा. ६/१७/१७
17. बृहदारण्यकोपनिषद् २/४/१०

सहायकग्रन्थसूची-

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

हेत्वाभासस्वरूपविमर्शः

Dr. Anjan Das
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Ramakrishna Mission Vidyamandira
Belur Math, Howrah- 711202, West Bengal
Mobile- 8777791668
Email Id: dasanjan530@gmail.com

हेतुर्हि द्विविधः सद्धेतुः असद्धेतुश्च। तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्ट आद्यः। व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान्द्वितीयः। स एव हेत्वाभासो वा असद्धेतुर्वा। हेत्वाभासशब्दस्य द्विविधोऽर्थः प्राप्यते प्राचीनन्यायनव्यन्यायनये। तत्र प्राचीनन्यायमते हेत्वाभासशब्दस्यार्थो हि हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः। अर्थाद् अनुमानस्थले यो न प्रकृतहेतुः, परन्तु हेतुसदृशतया प्रतीयमानः स हेत्वाभास इत्युच्यते। तदुक्तं प्राचीननैयायिकभाष्यकारवात्स्यायनैः – "**हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्हेतुवदाभासमानाः**"[1] इति। नव्यनये च हेत्वाभासस्य व्युत्पत्तिर्हि हेतोराभासादोषाहेत्वाभासाः। अनया व्युत्पत्त्या हेतोः पञ्चविधत्वविशिष्टदोषो हि हेत्वाभासः। तथाहि नव्यनैयायिकरघुनाथशिरोमणिना भणितम् – "**केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सन्तवन्ति, तावदन्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वम्**"[2]इति। गङ्गेशोपाध्यायैस्तत्त्वचिन्तामणौ त्रीणि हेत्वाभाससामान्यलक्षणानि उपन्यस्तानि–

१. **अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्**[3],

२. **यद्विषयकत्वेनलिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वंतत्त्वम्**[4],

३. **ज्ञायमानंसदनुमितिप्रतिबन्धकंयत्तत्त्वंवा।**[5]

न्यायजनकमहर्षिगौतमनये पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्व-असत्प्रतिपक्षि-तत्व-अवाधितत्वरूपपञ्चधर्मा एव हेतुपदार्थस्य सामान्यलक्षणम्। तत्रोक्तपञ्चानां धर्माणां मध्ये एकैकस्य धर्मस्याभावे पञ्च विधो हेत्वाभासो भवति। यथा विपक्षासत्त्वराहित्ये सव्यभिचारहेत्वाभासः, सपक्षसत्त्वाभावे विरुद्धहेत्वाभासः, असत्प्रतिपक्षितत्वाभावे प्रकरणसमहेत्वाभासः, पक्षसत्त्वाभावे साध्यसमहेत्वाभासः अबाधितत्वहीने च कालातीतहेत्वाभासः।

हेत्वाभासस्य नैकविधः क्रमभेदो दृश्यते। यतः न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनञ्च समानतन्त्रत्वेन परिचितिरस्ति। तथाहि प्रथमे न्यायदर्शनमुपस्थाप्य वैशेषिकमतम् उपपादयिष्यामि। तत्रादौ न्यायजनकेन भगवता गौतमेन सूत्रितम् – "**सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीताहेत्वाभासाः**"[6] इति। अयमेव क्रमः तर्कसंग्रहकृताप्यनुसृतः। परं तत्र केषाञ्चन नाम्ना भेदोऽस्ति। यथा प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीतानां स्थाने क्रमशः सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध-बाधिता इति निर्देशितः – "**सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध-बाधिताः पञ्चहेत्वाभासाः**"[7]इति। विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन स्वल्पीयान्क्रमव्यत्ययः कृतः –"**अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्रसिद्धः प्रतिपक्षितः। कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा॥**"[8]इति। किन्तु अनैकान्तेति कारिकाव्याख्यानावसरे न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां ग्रन्थकृतैव अनैकान्तिकविरुद्धसत्प्रतिपक्षितासिद्धबाधाइति सूत्रानुसारीक्रम एवादृतः। एतेन छन्दः पारवश्यान्मूले कश्चन क्रमभेदो विहित इत्यवगम्यते। चिन्तामणिकारैरपि एवं क्रमोऽनुसृतः – "**ते च सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध बाधिताः पञ्च**"[9]इति। अयमत्र विशेषो यद्एतैः सर्वैरपि व्यभिचारस्यादिमत्वं बाधस्य चान्तिमत्वं स्वीकृतमेव। परमेतद्विरुद्धं केशवमिश्रः सव्यभिचारं तृतीयस्थाने स्थापयति – "**ते चासिद्ध-विरुद्ध-अनैकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्ययापदिष्टभेदात्पञ्चैव**"[10] इति। वैशेषिकनये सूत्रानुसारं विरुद्धसव्यभिचारा इति त्रयाणामेव

हेत्वाभासत्वं सिध्यति – "**अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन्सन्धिग्धश्चानपदेशः**"[11] इति। काश्यपमतेऽपि हेत्वाभासास्त्रिधा – असिद्धो विरुद्धः सन्दिग्धः चेति। तथा चोक्तं भाष्ये – "**विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गंकाश्यपोऽब्रवीदि**"ति।[12] अनध्यवसितो नामातिरिक्तश्चतुर्थो हेत्वाभास इति प्रशस्तपादाचार्याः। तथोक्तम् – "**एतेनासिद्धविरुद्धसन्दिग्धानध्यवसितवचनानामनपदेशत्वमुक्तं भवति**"[13]इति। लीलावतीकारा अप्येवमाहुः, "**तदाभासाश्चत्वार**" इति। शिवादित्यमिश्रास्तु प्राहुः – "**तदाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसित-कालात्यापदिष्टप्रकरणसमाः**"[14] इति।

इदानीं गङ्गेशोपाध्यायनये हेत्वाभासस्य सविभागं तेषां परिचयः समासेन क्रियते–सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमासिद्धबाधिताः पञ्चहेत्वाभासा इति विभागोऽसमञ्जसः। हेत्वाभासत्वेन संग्राह्यस्यानध्यवसितस्य सोपाधेश्च अनभिधानाल्न्यूनतादोषो विभागे वर्तते। सकलकार्यसाधारणस्यानुमित्यसाधारणदोषत्वाभावात्सत्प्रतिपक्षस्य चानैकान्तिकेऽन्तर्भावात्बाधितप्रकरणसमयोः अतिरिक्तहेत्वा-भासत्वाभावात्तयोः प्रवेशेन विभागे अधिकतादोषोऽस्तीति मूलार्थः श्लिष्टः प्रतिभाति। वस्तुतस्तु गमकतौपयिकरूपेषु पञ्चस्वेकैकस्य अभावादेकैकोहेत्वाभास इति पञ्चहेत्वाभासाः सम्पद्यन्ते। पक्षवृत्तित्वरूपाभावाद्विरुद्धः, विपक्षावृत्तित्वाभावाद् अनैकान्तिकः, अबाधितत्वरूपाभावात्बाधितः कालात्ययापदिष्टः, असत्प्रतिपक्षितत्वाभावात्सत्प्रतिपक्षः प्रकरणसमश्च हेत्वाभासो भवति। अत एव हेत्वाभासानां पञ्चधा विभागेऽतीवरमणीय इति।

१) **सव्यभिचारः**— सव्यभिचारेतिव्यभिचारात्मकेन दोषेण सहवर्तत इति व्युत्पत्त्या व्यभिचारीत्यर्थः। सव्यभिचारस्य लक्षणं हि— सव्यभिचारत्वं पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वम् इति। लक्षणस्य निकर्षः खलु साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वमनैकान्तिकत्वमित्युक्ते सद्धेतौ धूमादावतिव्याप्तिः। तदर्थं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सतीति। एतावति कृते विरुद्धे अतिव्याप्तिः स्यात्। तदर्थं साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वमिति विशेषणम्। एवमपि साध्यतदभाव-वद्वृत्तिसाधारणानैकान्तिकेऽव्याप्तिर्भवेत्। तत्परिहाराय मात्र पदद्वयम्। एतावतिकृते अनुपसंहारिण्यव्याप्तिर्भवेत्। तत्परिहाराय पक्षातिरिक्तपदद्वयमिति।

अपि च एकं लक्षणं प्राप्यते सव्यभिचारस्य। तद्धिसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्वत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यत्वमिति। अर्थात्तद्बीजं तु वह्निमान्धूमादित्यत्र सद्धेतोर्धूमस्य पक्षे साध्यवति महानसादौ च सत्त्वात्पक्षातिरिक्तं यत्साध्यवत्तन्मात्रवृत्तित्वं नास्तीति पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वेनातिव्याप्तिरिति। अपि च अनुपसंहारिण्यव्याप्तिः। असाधकतायां व्यर्थविशेषणत्वमिति। अन्ये तु असाधारण्याभावकालावच्छिन्नसाध्यव्याप्यत्वाभाववत्त्वे सत्यसाधारण्याभावकालावच्छिन्नविरुद्धत्वाभाववत्त्वं सव्यभिचारत्वम्। अत्र असाधारण्याभावकालावच्छिन्नं यत्साध्यव्याप्यत्वं तदभाववत्त्वे सत्यसाधारण्याभावकालावच्छिन्नं यद्विरुद्धत्वं तदभाववत्त्वमिति। साध्यव्याप्यत्वाभाववत्त्वमनैकान्तिकत्वमित्युच्यमाने विरुद्धे अतिव्याप्तिः। तन्निवृत्तये विरुद्धत्वाभाववत्त्वम्। तावन्मात्रस्य सद्धेतावति-व्याप्तेस्तत्परिहाराय साध्यव्याप्यत्वाभाववत्वे सतीति विशेषणम्। एवमपि 'शब्दोऽनित्यः, शब्दत्वात्' इत्यादि सद्धेत्वसाधारणेऽतिव्याप्तिः स्यात्। तत्परिहाराय असाधारण्याभावकालावच्छिन्नेति। तेन सत्यपि साध्यव्याप्यत्वे विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावः। एवमप्यसाधारणतापन्ने विरुद्धेऽव्याप्तिः स्यात्। तदर्थमसाधारण्याभावकालावच्छिन्नेति। तेन 'आत्मा अनित्यः आत्मत्वात्' इत्यादिषु असाधारणतापन्नेषु सत्यपि विरुद्धत्वेऽसाधारण्याभाव कालावच्छिन्नत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावः सम्भवतीति नोक्तदोषः।

अयं सव्यभिचारः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्त्रिविधः। तदुक्तं तत्त्वचिन्तामणौ गङ्गेशोपाध्यायेन "**सव्यभिचारस्त्रिविधः— साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्**"[15] इति। अथैवं साधारणादिभिस्त्रिभिरनुमितिप्रतिबन्धे हेत्वाभासाधिक्यं कथं नास्तिः? कथं वा न विभागव्याघातः? इति चेत्, स्वरूपसतानेन समान्यलक्षणेन साधारणादीनेकीकृत्य पञ्चैव हेत्वाभासा इति विभागकरणात्। नन्वेवमपि

साध्याभावज्ञापकत्वेन बाधसत्प्रतिपक्षयोः, सव्यभिचारविरुद्धासिद्धानां साक्षात्साध्याभावाज्ञापकतया चैकत्वेन द्विविधो हेत्वाभास इति कथं न विभागः कृत इति चेन्न, स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियन्तुमशक्यत्वाद् इति।

क)साधारणसव्यभिचारः— साधारणस्य लक्षणं हि पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः इति। इदन्तु अलक्षणम्। विरुद्धसंकीर्णसाधारणे सपक्षवृत्तित्वाभावेनाव्याप्तेः। विपक्षवृत्तित्वज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धेऽसाधकतानुमाने च सम्भवति शेषवैयर्थ्यात्। न च विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्, विपक्षस्य निश्चयघटितत्वेन साधारणस्यानित्यदोषत्वापत्तेः। अनुमितिप्रतिबन्धे परं प्रत्युद्भावनेऽसाधकतानुमाने च साध्याभाववद्वामित्वस्यैव प्रयोजकत्वेन निश्चयभागस्य व्यर्थत्वादिति चेत्, न। विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्। विपक्षत्वं च साध्यव्यधिकरणधर्मवत्वम्। व्यधिकरणत्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वम्। तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्यात्यन्ताभाववद्वा-मित्वाद्युपाधीनां भानेऽस्योपाधेर्भानमावश्यकमित्येतद्विषयत्वेनैवसर्वेषामनुमिति प्रतिबन्धकत्वम्। अतो नाधिक्यम्, न वा विभागव्याघातः। एतस्मात्सन्देहात्सन्दिग्धानैकान्तिकता। ननु साध्यव्यधिकरणधर्मवद्वृत्तित्वे साध्यव्यधिकरणस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादि सामर्थ्येऽधिक-वैयर्थ्यमिति चेत्, अन्यविशेषणत्वेनोपात्तस्य अन्यविशेषणत्वं कृत्वा दूषणाभिधानस्याप्रामाणिकत्वात्। न च वाच्यम्—पक्षे व्यभिचारसन्देहस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽनुमानमात्रोच्छेद इति, अनुकूलतर्कादिना व्यभिचारसन्देहनिवृत्तावनुमानप्रवृत्तेः। अथवा निश्चितहेतुमति साध्यव्यभिचारसंशयातिरिक्तव्यभिचार- संशयत्वेनानुमिति-प्रतिबन्धकत्वान्नानुमानमात्रोच्छेद इति।

ख) असाधारणसव्यभिचारः— पक्षवृत्तित्वे सति सपक्षविपक्षावृत्तिरसाधारणः इति।अस्य निकर्षोहि विपक्षव्यावृत्तोऽसाधारण इत्युक्तेऽन्वयव्यतिरेकिणि सद्धेतावतिव्याप्तिः। तत्परिहारायसपक्षव्यावृत्तः इति। यत्किञ्चित्सपक्षव्यावृत्तधूमस्यासाधारणतामाभूदित्येतदर्थं सर्वेति विशेषणं सपक्षेदेयम्। एवमप्याकाशादावतिव्याप्तिःस्यात्। तदर्थं पक्षवृत्तित्वे सतीति। पक्षवृत्तित्वमसाधारणत्वमित्युक्तेऽन्वयव्यतिरेकिणि अतिव्याप्तिः। तदर्थं विपक्षव्यावृत्त इति। ननु एवं सपक्षव्यावृत्तिरेव दूषकतायामुपयुज्यते। न तु विपक्षव्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात्। अपि च परं प्रतितदुद्भावनदशायां विपक्षव्यावृत्त्युपन्यासे साध्यसाधको व्यतिरेकसहचार एवोपन्यस्तो भवेत्। अपि च परामर्शोत्तरकालमिदमुद्भाव्यं वा? तत्पूर्वकालं वा? नाद्यः, बाधसत्प्रतिपक्षयोरभावे अनुमितेर्ब्रह्मणापि वारयितुमशक्यत्वात्। न द्वितीयः 'शब्दो नित्यः शब्दत्वात्' इत्युक्तवावादिनिनिवृत्ते सति न्यूननिग्रहोद्भावनद्वारा एव वादिनिवृत्तेः। न च स्वार्थानुमाने दोषो भविष्यति इति वाच्यम्, तत्रापि सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य दोषत्वात् इति। अत्र वदन्ति 'नित्यः शब्दः शब्दत्वात्' इत्यत्र शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च व्यावृत्तम्। एवञ्च यत्र यत्र नित्यत्वं तत्र तत्र शब्दत्वाभावः। यत्र यत्र नित्यत्वाभावस्तत्र तत्रापि शब्दत्वाभावः। एवं च साध्यतदभावाव्यापकाभावप्रतियोगिना शब्दत्वेन पक्षे किंसाधनीयमिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमाने परार्थानुमाने वा साधारणोदोषः।

ग) अनुपसंहारी— व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र सहेत्वभिमतोऽनुपसंहारी। व्याप्तिग्रहानुकूल एकत्र धर्मिण्युपसंहारः सहचारः, तदभावो यत्र इति।अनुपसंहारीतु नानैकान्तिकेऽन्तर्भवति, दूषकतावीजस्य सन्देहजनकत्वस्याभावात्। नहि 'सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्' इत्यत्र प्रमेयत्वस्य अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन वा संशयजनकत्वं सम्भवति इति।अपि च 'सर्वमभिधेयम्, प्रमेयत्वात्' इत्यत्र संशयजनकत्वमसंभावितमेव, अभिधेयत्वानधिकरणस्य तस्याप्रसिद्धत्वात्। तस्मात्व्याप्तेरग्रहणात्व्याप्यत्वाप्रसिद्ध एवान्तर्भवति। उभयरूपस्य अनैकान्तिकस्य केवलान्वयिनिकेवलव्यतिरेकिणि च साध्येऽसंभवः, सपक्षविपक्षाप्रसिद्धेः। केवलान्वयि धर्मो नासाधरणो भवति, उभयव्यावृत्तेरस्याभावात्। अत्र साधारणस्य न क्वचिदपि विरुद्धसंकीर्णता। बाधाश्रयस्वरूपतद्विशेषणासिद्धिसंकीर्णता कुत्रचित्। व्याप्यत्वासिद्धिसंकीर्णता सर्वत्र इति। प्रतिपक्षसंकीर्णतासंभावना सर्वत्र, अस्य नित्यदोषात्। एवमसाधारणस्यापि विरुद्धबाधाश्रयस्वरूप – तद्विशेषणासिद्धिस्कीर्णता क्वचित्। व्याप्यत्वासिद्धिसंकीर्णता सर्वत्र। प्रतिपक्षः पूर्ववत्। तदेवं संकीर्णतायामपि

दूषकताबीजभेदोपाधिभेदोपजीव्योपजीवकभावभेदसत्त्वात्हेत्वाभासान्तरता व्यवहारः, न तु परस्परासंकीर्णलक्षणयोगित्वात्। ननु एवम्बिधानैकान्तिकलक्षणेऽसाधकतानुमानेव्यर्थतास्यात्? मैवम्, यदेव यत्र दूषकताबीजं तस्यैव तत्र हेतूकरणात्। तथाहि इदमसाधकं साध्यसंशयजनकत्वादिति। न चात्र व्यर्थता। असाधकताप्राप्ते तु विशेषं वक्ष्यामः।

२) **विरुद्धः**—विरुद्धस्य लक्षणं साध्यासमानाधिकरणो हेतुर्विरोधस्तादात्म्येन तद्वान्हेतुर्विरुद्धः। अत्र साध्यासमानाधिकरणः साध्याभावो बोध्यः। एतज्ज्ञानञ्चसाध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रकारकज्ञाने सामानाधिकरण्यांशे प्रतिबन्धकम्। उदाहरणन्तु समवाये न साध्यहेतुको गोत्ववान् अश्वत्वाद् इत्यादिरिति। प्राञ्चस्तु साध्यासामानाधिकरण्यं विरोधस्तद्वान्हेतुर्विरुद्ध इत्याहुः, तदसत्। केवलसाध्यासामानाधिकरण्यरूपविशिष्टनिरूपितविषयित्वस्य केवलसाध्यासामानाधिकरण्यवषयकज्ञाने हेत्वन्तरविशेष्यकतत्प्रकारज्ञाने च सत्त्वेन प्रकृतहेतुकानुमितितत्कारणज्ञानप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया केवलस्य तस्य हेतुदोषत्वासम्भवात्, अत एव अग्रेऽपि सर्वत्र विशेष्यान्तर्भाव इति बोद्धव्यम्।

३) **सत्प्रतिपक्षः**— सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणं हि एकधर्मनिष्ठतद्व्याप्यत्वप्रकारकविषयता पक्षवृत्तित्वप्रकारकविषयताद्वयप्रतियोगिज्ञान - समानदेशसमानकालत्वे सत्येकधर्मनिष्ठतदभावव्याप्यत्वप्रकारकविषयतापक्षवृत्तित्वप्रकारकविषयतापक्षवृत्तित्वप्रकारकविषयताद्वयप्रति-योगिज्ञानत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम् इति। एकस्मिन्धर्मिणि शब्दे, निष्ठं यत्साध्यमनित्यत्वं तद्व्याप्यं कृतकत्वं, तस्य भावस्तद्व्याप्यत्वं प्रकारो यस्यास्तद्व्याप्यत्वप्रकारिका, सा च साविषयता च, या च पक्षधर्मता, सा प्रकारो यस्याः, सा च सा विषयता च, ते एव द्वयं, तत्प्रतियोगिज्ञानं परामर्शो यस्य, कृतकत्वहेतोस्तृतीयलिङ्गपरामर्शविषयीभूतस्य तत्समानदेशकालत्वे सति। एतद्धर्मिनिष्ठः शब्दरूपधर्मिनिष्ठः, योऽयं तदभावोऽनित्यत्वाभावो नित्यत्वं, तद्व्याप्यं श्रावणत्वं, तस्य भावस्तादृशव्याप्यत्वं प्रकारो यस्याः सा विषयता च, पक्षवृत्तित्वं प्रकारो यस्याः, सा च सा विषयता च, ते एव द्वयं, तत्प्रतियोगिज्ञानं तृतीयलिङ्गपरामर्शः, यस्य श्रावणत्वहेतोस्तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः। सत्यन्तमात्रे कृते सद्धेतावतिव्याप्तिः। तदर्थमेतद्धर्मिनिष्ठेत्याद्युत्तरदलम्। एवमपि विरुद्धेऽतिव्याप्तिः। तदर्थं सत्यन्तम्। एकधर्मीतिपदं विहाय तदितराभिधाने 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्', 'परमाणुः नित्यः निरवयवद्रव्यत्वात्' इत्यनयोरपि सत्प्रतिपक्षता स्यात्। तन्निवृत्तये एकधर्मिपदम्। अत एव एतद्धर्मिपदमुत्तरदले सार्थकम्। अन्यत्सर्वं स्पष्टमिति। वस्तुतस्तु वक्तुं शक्यते यत्साध्याभावसाधको हेतुरन्यो सत्प्रतिपक्षः, वृत्तिमत्त्वादि यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान्हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, अयञ्च स्वरूपसम्बन्धेन हि साक्षादनुमितिविरोधी, अत एव सद्धेतुरपि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकाले सत्प्रतिपक्षितः, बाधितोऽपि साध्याभावव्याप्यवत्ता परामर्शदशायां कदाचिदसत्प्रतिपक्षित इत्याहुः। एतन्मते यथा श्रुतं न दोषलक्षणं किन्तु दुष्टलक्षणमेवेति न तत्राव्याप्तिः।

४) **असिद्धः**—साध्यव्याप्यत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरेकतत्पक्षधर्मताप्रकारकप्रमाव्यतिरेकान्यतरत्वम् असिद्धत्वम्। तदन्यतरत्वं तदन्यान्यत्वम्। अतो यत्र व्यतिरेकद्वयं तत्र नाव्याप्तिः। न तु व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां रहितोऽसिद्ध इति लक्षणम्, तद्व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य अप्रसिद्धत्वेनासिद्धेरुद्भावयितुमशक्यत्वात्; अन्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। एवमन्यान्यपि लक्षणानि दूषणीयानि। तदयमाश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्धभेदेन त्रिविधः।

क) आश्रयासिद्धः – अनुमानस्थले यदि पक्षोऽसिद्धः स्यात्तर्हि आश्रयासिद्धहेत्वाभासा भवति। यथा काञ्चनमयपर्वतो वह्निमान् इत्यत्र काञ्चनमयपर्वतस्याप्रसिद्धात्पक्षाप्रसिद्धिरिति।

ख) स्वरूपासिद्धः –हेतोः पक्षावृत्तित्वं स्वरूपासिद्धत्वम्। शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादित्यत्र शब्दे चाक्षुत्वं नास्तीत्युक्तलक्षणसमन्वयः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वभावेपक्षतावच्छेदकसमानाधिकरण्ये न हेत्वभावे चोभयथापि स्वरूपासिद्धत्वम्।

ग) व्याप्यतासिद्धः– यत्र हेतोर्व्याप्तिर्नावगम्यते तत्र तु व्याप्यतासिद्धः। किञ्च सोपाधिको हेतुर्व्याप्यतासिद्ध इत्यन्नंभट्टमतम्। यथा पर्वतो

धूमवान्वह्नेरिति। अत्रेदमवधेयं यत् उपाधिस्तु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमिति। यथोक्तस्थले आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः।स च धूमाधिकरणे सर्वत्र वर्तमानत्वात्साध्यव्यापकः। वह्न्यधिकरणेऽयोगोलकेऽवर्तमानत्वाच्चसाधनाव्यापकः।एतादृशोपाधिसहित्वादयं हेतुर्व्याप्यतासिद्धः।

५) **बाधितः**— बाधितस्य लक्षणं हि साध्याभाववान्पक्षोबाधः, वृत्तिमत्तादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान्हेतुर्बाधितः, एतज्ज्ञानञ्चसाक्षादेवानुमितिविरोधि। उदाहरणं हि ह्रदो वह्निमान्धूमाद् इति। अत्र साध्याभाववान्नामवह्न्यभाववान्तथजलं ह्रदरूपपक्षे वर्तते, अत एव बाधहेत्वाभासस्य लक्षणं प्रयुज्यते इति शम्।

<u>तथ्यसूत्राणि</u>-

1. न्यायदर्शन् (प्रथमखण्ड)।सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीश, पृ. - ३३८
2. तदेव (पादटीका), पृ. – ३८९
3. सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम्, सम्पा.वामाचरणभट्टाचार्य, पृ. - ०३
4. तत्रैव
5. तत्रैव
6. प्रागेव, सम्पा.फणिभूषणतर्कबागीश, पृ. –३८८
7. तर्कसंग्रहः,सम्पा.पञ्चाननशास्त्री, पृ. – १४३
8. भाषापरिच्छेदः,सम्पा.पञ्चाननशास्त्री, पृ. – ३७४
9. तत्त्वचिन्तामणिः, सम्पा.द्विवेदी..., पृ. – १६३७
10. तर्कभाषा, सम्पा.गङ्गाधरकर, पृ. – ३२१
11. वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, सम्पा.शेखसाविरआलि, पृ. – २४५
12. प्रशस्तपादभाष्यम्(द्वितीयखण्ड), सम्पा. दीननाथत्रिपाठी, पृ. – ३३२
13. तदेव, पृ. – ३३२
14. सप्तपदार्थी, सम्पा.जयभट्टाचार्य, पृ. – ३७
15. तत्त्वचिन्तामणिः, सम्पा.कामाख्यानाथतर्कबागीश, पृ. –७८४

<u>ग्रन्थपञ्जी-</u>

आलि, शेखसाविर(सम्पा.)। *विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतान्यायसूत्रवृत्तिः*।कोलकाता: संस्कृतपुस्तकभाण्डार, २०१५ (प्रथमप्रकाश)।

गङ्गेशोपाध्यायः। *तत्त्वचिन्तामणिः (२)*।सम्पा. प्रो. एन्. एस्. रामानुजताताचार्य।तिरुपति: राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, १९९९।

गौतमः। *न्यायदर्शनम्*।सम्पा. अनन्तलालठक्कुर।मिथिला: मिथिलाविद्यापीठ, १९६७ए.ड.।

गङ्गेशोपाध्यायः। *तत्त्वचिन्तामणिः*।अनुवादक: ब्रह्मचारीमेधाचैतन्य।कोलकाता: आद्यापीठबालकाश्रम, १४१७वङ्गाब्द (प्रथमसंस्करण) ।

गौतम। *न्यायदर्शन (प्रथमभाग)*।सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीश।कोलकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षद्, २०१२।मुद्रण।

____। *न्यायदर्शन (पञ्चमभाग)*।सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीश।कोलकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षद्, १९८९।मुद्रण।

गोस्वामी, नारायणचन्द्र(सम्पा.)। *श्रीमदन्नंभट्टविरचिततर्कसंग्रहः*।कोलकाता: संस्कृतपुस्तकभाण्डार, २०१२।मुद्रण।

शास्त्री, गौरीनाथ(सम्पा.)। *उदयनाचार्यकृतकिरणावली (१, २एवं३)*।कोलकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षद्, १९९०एवं१९९१।

____, पञ्चानन(सम्पा.)। *श्रीमदन्नंभट्टोपाध्यायरचिततर्कसंग्रह*।कोलकाता: नवभारतपावलिशार्स, १३९२ (वङ्गाब्द)।मुद्रण।

कर, गङ्गाधर(सम्पा.)। *श्रीकेशवमिश्रविरचितातर्कभाषा (१एवं२)*।कोलकाता: यादवपुरविश्वविद्यालयएवंमहाबोधिबुक्एजेन्सि, २०१३।

प्रशस्तपाद। *प्रशस्तपादभाष्य (१एवं२)*।सम्पा. दण्डीस्वामीदामोदरआश्रम।कोलकाता: आद्यापीठबालकाश्रम, २०००एवं२०१४।मुद्रण।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

शिक्षाजगति गीतायाः प्रभावः

Ambarish Das
Ph. D. Scholar
Department of Sanskrit
Pondicherry University, Pondicherry- 605014
Contact No. : 9800194279
E-mail – dasambarish1993@gmail.com

सारांशः

सुन्दरसमाजस्य निर्माणार्थं व्यवहारिकशिक्षा आवश्यकी। गीतायां व्यवहारिकशिक्षाविषये उपदेशःप्रदत्तः। येन व्यवहारेण जीवनस्य सामग्रिकविकासोभवति। अद्यतनसमाजे नीतिशिक्षाया अभावः परिलक्ष्यते। एतस्मात् हेतोः व्यवहारिकशिक्षायाः समुन्नति आवश्यकी।एतेषांसमस्यायां समाधानं कथं कर्तव्यं तद्विषये मया शोधप्रबन्धे प्रतिपाद्यते।अधुना गुरुशिष्ययोः मध्ये आन्तरिकाभावः परिलक्ष्यते।गीतायांभगवतःश्रीकृष्णस्य समीपात्अर्जुनः व्यवहारिकशिक्षाजगति कीदृशं कार्यं कर्तव्यं तद्विषये ज्ञानं प्राप्तवान्।मम शोधप्रबन्धे गुरुशिष्ययोः मध्ये कीदृशं आचरणं भवेत् तद्विषये आलोच्यते।

प्रस्तावना

शिक्ष्-इति धातोः 'गुरोश्च हलः' इति सूत्रेण अ-प्रत्यये, 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रेण टापि शिक्षेति रूपं निष्पद्यते।'शिक्षा' इति शब्दस्यार्थः विद्या। 'विद्या' इति शब्दस्यार्थः विद्-धातोःक्यप्-प्रत्ययात् टाप्-प्रत्ययेन विद्या शब्दो निष्पद्यते। यस्य अर्थः ज्ञानम् । अमरकोशे षड्वेदाङ्गेषु मध्ये 'शिक्षा'तु अन्यतमा।रघुवंशे शिक्षविषये उक्तम्–

अशुच्च नम्रः प्रणिपात शिक्षया। शिक्षा विशेपल सुहस्ततया निमेपातू॥[१]

विवेकानन्दमतानुसारं मनुष्याणाम् अन्तर्निहितार्थः तु'शिक्षा' इति। वर्तमानसमाजे'शिक्षा' इति शब्दस्यार्थउपाधिलाभो भवति। परन्तु विशेषरूपेण शिक्षाया अर्थो भवति'सर्वाङ्गिकविकासः'। जन्मतः मृत्युपर्यन्तं विविधपरिस्थितौ यो अनुभवोअस्तिसा शिक्षा एव। एषा शिक्षा गीतायां दृश्यते।अर्जुनः सदैव कृष्णसमीपात्शिक्षाग्रहणं कृतवान्। द्वयोः चरित्रं भारतीयसमाजस्य दिग्दर्शनस्वरूपम् इति।कृष्णः सदा सख्यादार्शनिकेन उपदेशकारेण च इतिरूपेण दृश्यते।

आचार्यस्य धर्मः

'धरतीति धर्म' अर्थात् धरति विश्वं यः स धर्मः। अत्र 'धर्म' इति शब्दस्यार्थः कर्म।आचार्यस्य के गुणाः भवेयुःतत्विषयेगीतायामुक्तम्। शिष्याणां मध्ये विनयश्रद्धादीनां स्थातव्यम्, आचार्याणामपि विशेषगुणसम्पन्नाः भवेयुः। शिष्यःआजीवनंशिक्षाक्षेत्रेयथार्थकार्यंकरिष्यति। प्रथमं तु शिक्षकः सदा ज्ञानं प्रतिश्रद्धा कर्तव्या। अद्यतनशिक्षाजगति ज्ञानं श्रद्धा चन दृश्येते। इदानींछात्रैः सह शिक्षकस्य कुटुम्बीनंन्यूनं वर्तते। इदानींगुरु-शिष्ययोः मध्येप्रेमाभावःपरिलक्ष्यते। गुरुः शिष्यस्य समीपे सदा आदर्शवान् भवेत्। अस्मात् कारणात् शिष्यस्य मनसि सर्वदा शिक्षक आत्मविश्वासं जागरयति।समाजे ये जनाः प्रतिकूलपरिस्थितौ सिद्धान्तग्रहणं न शक्नुवन्ति तदा जीवने बहुधा समस्या आगच्छति।अतःसमस्यायाः समाधानस्योपायः कः? गुरुः यदिगीतायै पाठदानं ददाति तर्हि समस्यायाः समाधानं भविष्यति। मम दृष्ट्या भगवान् श्रीकृष्णः वर्तमानजगतिशिक्षकरूपेण विराजते।अतः गीतायाम् उच्यते–

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणंव्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥[२]

अर्जुनः सर्वधर्मात् परित्यज्यकेवलमेकं मां शरणं प्राप्नुहि। अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि। त्वं शोकं मा कुरु। इदानींगुरुशिष्ययोः

श्रीकृष्णस्य उपदेशः स्वीकर्तव्यः।एतेषां शिष्याणांविविधसमस्यायाः समाधानं कर्तुं शक्नुवन्ति।गीतानुसारं शिक्षकेनशिष्यस्य मनसि नूतनं तत्त्वम् उद्भासयति। शिष्यस्य मनसि यदि काचित् निराशा तिष्ठति तर्हि तत् अपसारणीयं कर्तव्यम्। गीतायां श्रीकृष्णेनप्रोक्तं- 'हे अर्जुन मम शिष्यः कदापि न विफलो भवति।'श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उक्तम्-

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते। न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥[३]

एतेन वाक्येनशिष्यस्य मनसि नूतनरूपेणविश्वास उत्पन्नोभवति। शिष्यस्य जीवने समुचितरूपेण प्रसारयति।तस्य व्यक्तित्वनिर्माणं कर्तुं समर्थयति। गीतानुसारम्आचार्यःशिष्येण सह उत्तमः सम्बन्धः भवेत् । गुरुः शिष्यं सर्वदा सम्यकोपदेशः दातव्यः, येन तस्य जीवनं समृद्धं भवति। गुरोः करणीयंशिक्षायां कोऽपि विषयः गोपनीयो न भवेत्। शिष्यस्य मध्ये विश्वासस्थापनं तु गुरोः प्रधानकर्तव्यम् इति। आचार्येण व्यक्तित्वेनशिष्यः सदाप्रभावितोभवति। आचार्यस्य करणीयंसर्वेषां शिष्याणां मध्येसमानः व्यवहारःकरिष्यन्ति। शिष्यः सर्वस्मिन् परिस्थितौ सिद्धान्तग्रहणे समर्थो भवेत्। श्रीकृष्णेन गीतायां कथ्यते-

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया। विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु॥[४]

आचार्यः स्वशिष्यायशिक्षादानं ददाति। यदि त्वम् आदर्शपुत्ररूपेण विद्यते तर्हि पिता तस्यउपरि प्रसन्नोभविष्यति। गुरुः सदा सदाचारः विचारशीलःविवेकश्चेतिभवेत्। येन स्वशिष्यस्य सम्यक्मार्गदर्शनं कर्तुं शक्नोति। अद्यतनशिक्षाजगति नैतिकता सदाचारश्चेति न परिलक्ष्यते।

शिषस्य धर्मः

उपनिषद् इव गीतायां सत्पात्रे शिक्षादानं कर्तव्यम् इत्युच्यते। शिक्षाप्राप्तौ सर्वेषाम् अधिकारअस्ति। येषांमध्ये शिष्यानुकूलम् आचरणं नास्ति तेषां शिष्यरूपेण ग्रहणं न करणीयम् इति। भगवता श्रीकृष्णेन गीतायामुक्तम्–

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदचन। न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसुयति॥[५]

शिक्षाप्राप्तौ सर्वेषां जनानाम् अधिकारो सन्ति। शिष्यः आचार्यं प्रति सदा भक्तिश्रद्धाश्चेतिदृष्ट्याद्रक्षति। ज्ञानग्रहणकाले गुरुं प्रति शिष्यः सदा विनयशीलः भवति। गीतायाःचतुर्थे अध्याये श्रीकृष्णेन कथ्यते-

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥[६]

संशयः दूरीकर्तुम् असमर्थाः शिष्याः जीवने समस्यायाः सम्मुखीनो वर्तते।शिक्षाविषये शिक्षकस्य सम्यक् ज्ञानं भवितुमर्हति। येन शिष्यः कदापि समस्यायाः सम्मुखीनो न भवति। षष्ठोऽध्याये अर्जुनोभगवन्तं श्रीकृष्णं उक्तवान् -

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते॥[७]

हे कृष्ण मम सन्देहं पूर्णरूपेण निराकर्त्तुं भवानेव सक्षमः। यदा मनुष्याः अस्मिन् जगति तिष्ठन्ति तदा लक्ष्यभिमुखमग्रसरो भवन्ति। संसारे स्थित अर्जुनस्य मनसि विक्षिप्तम् अभवत् तदा स श्रीकृष्णस्य शरणापन्नम् अभवत्। एतस्मात् हेतो अर्जुनः स्वकर्तव्यात् विच्युतो न अभवत्। शिक्षाविषये गीतायां मुख्यगुणद्वयं वर्तते, प्रथमं तु ज्ञानार्जनं, द्वितीयं तु समर्पणविचारश्चेति। गीतानुसारं गुरु सर्वदा शिष्यं पुत्ररूपेण मन्यते। शिष्यस्य मध्ये गुरुभक्तिः जागरयति। आचार्य-शिष्ययोः मध्ये आत्मीयसम्बन्धः भवेत्। विद्याविषये गीतायाम् उक्तं यत् शिष्याणां मध्ये विद्या ग्रहणे सर्वदा विनयशीलः,जिज्ञासु, सेवापरायण इत्यादीनां गुणानां

स्थातव्यम्। यदि विनयं विना ज्ञानं लभते तर्हि तत् ज्ञानं यथार्थं न भवति। द्रोणाचार्यस्य शिष्यद्वयं वर्तते, अर्जुनः दुर्योधनश्चेति। तयोः मध्ये व्यवहारिकबोधस्याभावात् उभयोः चिन्ताऽपि भिन्ना। 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्'इति वचनेन शिष्याणां मध्ये श्रद्धा स्थातव्या। विषयेऽस्मिन् गीतायाम् उक्तम् -

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः। ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥[८]

वर्तमानजगतिजनाः यदा कार्यं कृतवन्तः तदा फललाभस्य आशास्महे। यदि कोऽपि जनाः सम्यग्रूपेण कार्यं न करोति तर्हि यथार्थफलप्राप्तिः न भवति। यदि फलस्य आकाङ्क्षां न कृत्वा शिक्षालाभं करोति तर्हि पूर्णफललाभं प्राप्यते ।विषयेऽस्मिन् गीतायाम् उच्यते यत् कर्म सम्पादनामेव तव अधिकारः, न तु फलप्राप्तिः। अतः भगवान् श्रीकृष्णः गीतायां प्रोक्तम् –

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मातृकर्मफलहेतुर्भूमा तेसङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥[९]

शिक्षकशिष्ययोः सम्बन्धः

श्रीमद्भगवद्गीतायाः नवमोऽध्याये गुरुशिष्ययोः सम्बन्धविषये उक्तवान्। शिष्यःकदापि गुरुं प्रति ईर्ष्या न कर्तव्या। जीवनयुद्धे कथं विजयतां प्राप्नोति तद्विषये भगवान्श्रीकृष्ण अर्जुनं उपदेशः दत्तवान्। शिष्यः सदा गुरुं प्रति भक्तिः तथा श्रद्धा कर्तव्या इति। गुरुः सदा त्वां पुत्रवत्द्रष्टव्यम्।गुरुः शिष्यं मार्गं दर्शयति।उपनिषदि वर्णयति – 'आचार्यदेव भवः'[१०]आचार्यः सदा पितृतुल्यं भवति। तस्य आज्ञा सम्यग्रूपेण अनुसरणं कर्तव्यम् इति। भगवान् श्रीकृष्णः यदा ज्ञानाय दास्यतितदा शिष्यार्जुनः ध्यानपूर्वकं शृणोति स्म।यदि अर्जुनः किमपि न अवगच्छति स्म तर्हि स तत्क्षणात् अपृच्छत्।उपनिषदि वर्णयति-'गुरुदेवभ्यो भवः'[११]अर्थात् गुरुं विना शिक्षा लाभं न भवति।

उपसंहृतिः

गुरुः सर्वदा स्वशिष्याय ज्ञानं ददाति। सर्वथा अन्धकारस्य जगतः मुक्तिं करोति। कारणेऽस्मिन् गुरुभक्तिः अतीवआवश्यकी। गुरुविषये उच्यते - गुरुर्ब्रह्मा गुरुविष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरु: साक्षात् परमब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

यदि शिष्याःगुरुतः शिक्षाग्रहणं कर्तुं तर्हि तेषां जीवनं सदा सुखम् आगच्छन्ति।प्रात्यहिकजीवने कीदृशं कार्यं करणीयं तद्विषये गुरुतः ज्ञानं प्रयोजनम्। साम्प्रतिकाले गुरुशिष्ययोः सुसम्बन्धाभावात् तयोः प्रभावः समाजे प्रतिफलति।गुरुः सदा सत्यज्ञानं धारयति।तस्य शिष्यस्य सुखाय सर्वदा चिन्तां करिष्यति।वर्तमानसमाजे शिक्षकशिष्याभ्यां शिक्षायाः अग्रगतिः भवति।छात्राणां सदा विवेकान् श्रद्धा भक्तिश्चेति अनुस्रियते। यदि कोऽपि छात्रस्य मध्ये एते गुणाः न विद्यन्ते तर्हि इहलोके परलोके वा कदापि आत्मिसुखं न स्थास्यति। गीतायां प्रोक्तम् अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति। नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥[१२]

पादटिप्पण्यः

१.रघुवंशम्-२.२५	४. गीता-१८.६	७.गीता-६.३९	१०. तैत्तरीयोपनिषद्-१.११.
२.गीता-१८.६६	५. गीता-१८.६७	८.गीता-४.३९	११. तैत्तिरीयोपनिषद्-१.११.२
३.गीता-६.४६	६.गीता- ४.३४	९. गीता-२.४७	१२. गीता-४.४०

सहायकग्रन्थाः

१. दास कालि, रघुवंश, संपा. कपिलदेव गिरिः, वाराणसी, चौखाम्बा संस्कृतभवन, प्रथम प्रकाशित २०१९

२. लघुसिद्धान्तकौमुदी, सम्पा. तपनशङ्करभट्टाचार्य्यः, संस्कृत वुक डिपो, प्रथमसंस्करणम् २००२

३. श्रीमद्भगद्गीता, स्वामी श्रीओडगडानन्दः,श्री परमहंस स्वामी ओडगडानन्दजी आश्रम ट्राष्टः, प्रथमसंस्करणम् २०१७

४. श्रीमद्भगवद्गीता,स्वामी रामसुखदासः, गीताप्रेसः, गोरक्षपुरः

५. उपनिषद्, गीताप्रेसः, गोरक्षपुरः, २०१४

६. उपनिषद्, सम्पा. अतुल चन्द्र सेनः, सीतानाथ तत्तवभूषणः, महेशचन्द्र घोषः, हरफप्रकाशनी, कोलकाता, २०१५ (पुनमुद्रणम्), अखण्ड संस्करणम् १९८०

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

प्रत्ययरेखाङ्कनपद्धत्या तर्कसङ्ग्रहे मङ्गलश्लोकस्य शाब्दबोधविचारः

Pravat Sarkar
Research Scholar
Dept. of Sabdabodha System & Computional Linguistics
National Sanskrit University,
Tirupati-517507, Andhra Pradesh
Phone No. 8670731388
Email – pravat7908@gmail.com

उपोद्घातः

आधुनिकसङ्गनकयुगेऽस्मिन् ज्ञाननिरूपणाय नवनवपन्थानः आविष्कृताः। १९६० तमे दशके आलेखाधारितं शब्दार्थप्रतिपादनं लोकप्रियम् आसीत् , तन्मध्ये आमेरिकादेशीयः पाश्चात्यभाषासङ्गणकवैज्ञानिकः "JOHN FLORIAN SOWA"महाभागेन प्रमेयप्रतिपादकरेखाचित्राणि आविष्कृतानि । आङ्ग्लभाषायां प्रमेयप्रतिपादकरेखाचित्राणि "CONCEPTUAL GRAPHS" इति नाम्ना अभिधीयते । अनेन महाभागेन 1970 शताब्द्यां कृतकप्रज्ञासाधनविज्ञानक्षेत्रे अभूतपूर्वं कार्यं कृतवन्तः। पाश्चात्यभाषाशास्त्रस्य तथा कृत्रिमबुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) च गुणांशेन संयोजनेन "charles Sanders Peirce" महोदयस्य ज्ञाननिरूणपद्धतेः सुपरिष्कृतं रुपमेवैतत् ।[1] पाशात्यतर्कशास्त्रीयप्रमेयनिरूपणपद्धतौ अनुमानानुकूला अंशाः प्राधान्यं भजन्ते । वाक्यार्थभूतः प्रमेयः गौणत्वेन स्वीक्रियन्ते । अनया पद्धत्या तर्कशास्त्रीययुक्तिनां प्रदर्शनेन सुलभतयाबोधो जायते , सोदाहरणेन तर्कसंग्रहग्रन्थस्य मंगलश्लोकमाधारिकृत्य प्रमेयप्रतिपादकरेखाचित्राणि प्रस्तुयन्ते –

"निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् । बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥"[2]

विश्वस्य ईशः विश्वेशः । विश्वशब्दस्य जगदित्यर्थः । षष्ठयाः नियाम्यत्वमर्थः । तत्र विश्वपदार्थस्य जगत: आधेयतासंबन्धेनान्वयः । तथा च विश्वनिष्ठनियाम्यता इति विश्वस्येति षष्ठ्यन्ताद्बोधः । ईशशब्दस्य नियामकतावान् इत्यर्थः । तदेकदेशनियामकतायां षष्ठ्यर्थनियाम्यतायाः निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । विश्वेशमित्यत्र द्वितीयायाः विशेष्यत्वमर्थः । तत्र विश्वेशपदार्थस्य विश्वनिष्ठनियाम्यतानिरूपितनियामकतावतः आधेयत्वसम्बन्धेनान्वयः । तथा च विश्वनिष्ठनियाम्यतानिरूपितनियामकतावन्निष्ठविशेष्यता इति विश्वेशमिति पदाद्बोधः ।

निधायेत्यत्र निपूर्वकधाञ्धातोः अवस्थितत्वप्रकारकज्ञानविशेषोऽर्थः । अवस्थितत्वं च आधेयत्वं वृत्तित्वमिति यावत् । हृदि इत्यत्र सप्तम्याः आधारत्वमर्थः। हृत्पदस्य हृदयाख्यः शरीरावयवोऽर्थः । तस्य सप्तम्यर्थाधारत्वे आधेयतासंबन्धेनान्वयः । तथा च हृदयनिष्ठाधारता इति हृदि इत्यतो बोधः । आधारताया निरूपितत्वसंबन्धेननिपूर्वकधाञ्धात्वर्थैकदेशाधेयतायामन्वयः। विश्वेशमित्यत्र द्वितीयार्थविशेष्यतायाः निरूपकत्वसंबन्धेन धात्वर्थज्ञानविशेषेऽन्वयः। निपूर्वकधाञ्धातूत्तरल्यप्रत्ययस्य उत्तरकालीनत्वमर्थः । उत्तरकालीनत्वं च उत्तरत्वाश्रयकालवृत्तित्वम् । तदेकदेशे उत्तरत्वे प्रकृतिभूतधात्वर्थस्य ज्ञानविशेषस्य स्वावधिकत्वसंबन्धेनान्वयः । उत्तरकालीनत्वस्य च क्रियते इत्यत्र कृधात्वर्थ कृतावाश्रयत्वसंबन्धेनान्वयः । तथा च विश्वनिष्ठनियाम्यतानिरूपितनियामकता-वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकहृदयनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारकज्ञानविशेषावधिकोत्तरत्वाश्रयकालवृत्तित्वाश्रयीभूता कृतिरिति निधाय हृदि विश्वशम् इत्यतो जायमानो बोधः[3] ।

गुरोः वन्दनं गुरुवन्दनम् । वन्दनशब्दस्य स्वावधिकोत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानविशेषानुकूलव्यापारोऽर्थः । गुरोरित्यत्र षष्ठयाः विशेष्यत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य गुरोः आधेयतासंबन्धेनान्वयः । विशेष्यतायाः निरूपकतासंबन्धेन वन्दनपदार्थैक देशज्ञानविशेषेऽन्वयः । स्वं ग्रन्थकर्ता । तथा च गुरुनिष्ठविशेष्यतानिरूपकस्वावधिकोत्कृष्टत्वप्रकारक ज्ञानविशेषानुकूलव्यापारः गुरुवन्दनपदार्थः । द्वितीयायाः विषयत्वमर्थः । तत्र वन्दनपदार्थस्य पूर्वोक्तव्यापारस्य आधेयतासंबन्धेनान्वयः।

विपूर्वकधाञ् धातोः कृतिरर्थः । द्वितीयार्थविषयतायाः कृतौ निरूपकतासंबन्धेनान्वयः । धातूत्तरल्यप्रत्ययस्य उत्तरत्वा श्रयकालवृत्तित्वमर्थः । तदेकदेशोत्तरत्वे धात्वर्थकृतेः स्वावधिकत्वसंबन्धेनान्वयः । ल्यबर्थस्य उत्तरत्वाश्रयकालवृत्तित्वस्य आश्रयतासंबन्धेन क्रियते इत्यत्र कृधात्वर्थकृतावन्वयः । तथा च गुरुनिष्ठविशेष्यतानिरूपकस्वावधिकोत्कृष्टत्वप्रकारक ज्ञानविशेषा-

नुकूलव्यापारनिष्ठविषयतानिरूपककृत्यवधिकोत्तरत्वाश्रयकालवृत्तित्वाश्रयीभूता कृतिरिति विधाय गुरुवन्दनम् इत्यतो बोधः । बालाना-मित्यत्र षष्ठ्याः समवेतत्वमर्थः । समवेतत्वं च समवायसंबन्धावच्छिन्ना-धेयत्वम् । तत्र बालपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः ।षष्ठ्यर्थस्य समवेतत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन सुखबोधपदार्थे बोधेऽन्वयः । सुखेन बोधः सुखबोधः । सुखशब्दस्य अनायास इत्यर्थः । अनायासः आयासाभावः । तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य आयासाभावस्य स्वनिष्ठप्रयोजकता- निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । बोधशब्दस्य पदार्थज्ञानमित्यर्थः । तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य बोधशब्दार्थे पदार्थज्ञाने आश्रयता- संबन्धेनान्वयः । बोधायेति चतुर्थ्याः उद्देश्यत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य आधेयतासंबन्धेनान्वयः। उद्देश्यतायाश्च निरूपकतासंबन्धेन कृधात्वर्थकृतावन्वयः ।

तथा च **'बालनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वाश्रयआयासाभावनिष्ठप्रयोजकतानि-रूपितप्रयोज्यत्वाश्रयपदार्थज्ञान-निष्ठोद्देश्यतानिरूपकीभूता कृतिरिति [4] बालानां सुखबोधाय** इत्यस्माज्जायमानो बोधः ।

तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्त इति तर्काः तेषां संग्रहः तर्कसंग्रहः । तर्कशब्दस्य द्रव्यादिपदार्था अर्थः । संग्रहशब्दस्य ज्ञानानुकूलसंक्षिप्तशब्दप्रयोग इत्यर्थः ।तर्काणामित्यत्र षष्ठयाः विषयत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य आधेयतासंबन्धेनान्वयः । विषयत्वस्य निरूपकतासंबन्धेन संग्रहपदार्थैकदेशज्ञानेऽन्वयः । मया इति अध्याहार्यम् । तत्र तृतीयायाः समवेतत्वमर्थः । तत्र प्रकृतिभूतास्मच्छब्दार्थस्य अन्नम्भट्टस्य निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । कृधातोः कृतिरर्थः । तत्र तृतीयार्थसमवेतत्वस्य आश्रयतासंबन्धेनान्वयः । कृधातूत्तराख्यातस्य विषयत्वमर्थः । विषयत्वे धात्वर्थकृतेः निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । विषयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन तर्कसंग्रहपदार्थे शब्दप्रयोगेऽन्वयः ।

तथा च **द्रव्यादिपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपकज्ञानानुकूलसंक्षिप्तशब्दप्रयोगः । अन्नम्भट्टनिरूपितसमवेतत्वाश्रय कृतिनिरूपितविषयत्वाश्रयः** इति क्रियते तर्कसंग्रहः इत्यतो बोधः ।

॥ निष्कर्षः ॥

इत्येवं रूपेण प्रत्येकस्य पदस्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थतत्संसर्गादिनिर्णयपूर्वकमालोच्य यत्प्राप्यते – विश्वनिष्ठनियाम्यता निरूपित-नियामकतावन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकहृदयनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारकज्ञानविशेषावधिकोत्तरत्वाश्रयकालवृत्तित्वाश्रयीभूता, गुरुनिष्ठवशेष्यतानिरूपकस्वावधिकोत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारनिष्ठविषयतानिरूपककृत्यवधिकोत्तरत्वाश्रयकालवृत्तित्वाश्रयीभूता,

बालनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वाश्रयआयासाभावनिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाश्रयपदार्थज्ञाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकीभूता, अन्नम्भट्टनिरूपितसमवेतत्वाश्रयीभूता च या कृतिः तन्निरूपितविषयताश्रयःद्रव्यादिपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपकज्ञानानुकूल संक्षिप्तशब्दप्रयोगः इति संपूर्णात्श्लोकात्प्रमेयप्रतिपादकरेखाचित्राणामाधारेन अयं बोधः स्फुटतया भासते ।

॥ चिह्नसूची ॥

अनेन चिह्नेन निरुप्य-निरुपकभावः सूच्यते ।

अनेन चिह्नेन आधेयत्वं आश्रयत्वं निष्ठत्वं वा सूच्यते ।

पदार्थः **प्रकृतिः** **प्रत्ययः**

पादटिप्पण्यः

1. Knowledge representation: navya nyaya and conceptual graphes ,पृ.सं- 70

2. तर्कसंग्रहः,पृष्ट.सं – 1 3. तर्कसंग्रहः , पृष्ट.सं – 3 4. तर्कसंग्रहः , पृ.सं- 4

सन्दर्भग्रन्थसूची

1) तर्कसंग्रहः , राजा.एस्.गिर्याचार्यः ,श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः- 1980
2) An Introduction to Conceptual Graphs ,Simon Polovina , 2007
3) तर्कसंग्रहसर्वस्वम् , कुरूगण्टि श्रीरामशास्त्रि ,
4) Knowledge representation: navya nyaya and conceptual graphs. 2013

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

प्रतापरुद्रीये काव्यस्वरूपविचारः

Sunaada Krishna A.
Research Scholar
Shri Durga Center for P. G. Studies and Research in Sanskrit
SDPT First Grade College, Kateel- 574148, Karnataka
Contact No. : 9110286172
E-mail : sunaadhakrishna@gmail.com

विद्यानाथेन प्रतापरुद्रीये काव्यस्य लक्षणमित्थं प्रणीतम् यत् –

गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ । गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ॥इति ।

अस्माकं जीवने यथा पदार्थानाम् अपेक्षा भवति तद्वदेव काव्यस्यापि केषाञ्चित् अंशानां प्राधान्यं भवेदेव इत्यभिप्रायः ।

शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् । हारादिवदलङ्कारास्तत्र स्युरुपमादयः ॥

श्लेषादयो गुणास्तत्र शौर्यादय इव स्थिताः । आत्मोत्कर्षावहास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ॥

शोभामाहार्यिकीं प्राप्ता वृत्तयो वृत्तयो यथा । पदानुगुण्यविश्रान्तिः शय्या शय्येव संमता ॥

रसास्वाद प्रभेदाः स्युः पाकाः पाका इव स्थिताः । प्रख्याता लोकवदियं सामग्री काव्यसम्पदः ॥

यथा जीवनस्य शरीरं प्रधानं साधनं तद्वदेव काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं भवति । यस्य जीवराहित्यं भवेत् तस्य अनादरणीयत्वं लोके अनुभूयते तद्वदेव काव्येऽपि व्यङ्ग्यवैभवरूपस्य जीवितस्य राहित्ये अनादरणीयत्वम् चोक्तम् । तथा च व्यङ्ग्यवैभवस्य आत्मस्थानं सिध्यति । हारादिवदलङ्काराः इत्यनेन अयमर्थः द्योत्यते यथा हार-केयूर-कङ्कनादिकाः मनुष्यशरीरं अलङ्कुर्वन्ति तद्वत् उपमादयः अलङ्काराः काव्यशरीरं अलङ्कुर्वन्ति । शौर्यादयःगुणाः नराणाम् उत्कर्षत्वं यथा जनयन्ति तद्वदेव श्लेषप्रसादादयः गुणाः काव्यपुरुषस्य उत्कर्षम् आवहन्ति । काव्यपुरुषस्य शोभां वैदर्भ्यादि रीतयः जनयन्ति । नानाव्यापारश्रान्तस्य पुरुषस्य यथा विश्रान्तिः अपेक्षिता तद्वदेव काव्यस्यापि शय्या भवेदेव इत्यभिप्रायः ।

यथा पाकाः भोज्यवस्तुषु रसोत्पादनं कुर्वन्ति तद्वत् काव्येऽपि द्राक्षादि पाकाः श्रृङ्गारादीनां रसानां स्वादुत्वं जनयन्ति ।

काव्यवृत्तयः यथा –

कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रः वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थान सूचकाः ॥ इति ।

अभिधा - 'तपोविशेषैः प्रथितैः प्रजानाम् .....' इत्यनेन श्लोकेन प्रजानां चान्द्रायणादि प्रथिततपोविशेषैः जगतीमहिष्याः शुभैः चरितैश्च अस्य लोकस्य भाग्यविशेषेण च वीररुद्रनृपतिः राज्यं प्रशास्ति इति अत्र अभिधायाः उल्लेखः कृतः । ।

लक्षणा – लक्षणायाः विषये भेदचतुष्टयम् अङ्गीकृतम् – जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, सारोपलक्षणा, साध्यवसाय लक्षणा चेति ।

व्यञ्जना – व्यञ्जनाव्यापारविषये शब्दशक्तिमूला, अर्थशक्तिमूला, उभयशक्तिमूला इति त्रैविध्यम् अङ्गीकृतम्।

काव्यभेदाः – शब्दचित्रं यथा –

क्षोणीरक्षणदक्षिणाः क्षतजगत्क्षोभा दुरीक्षक्रमाः । क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधौ प्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः ।

उद्दामोद्यनस्य रुद्रनृपतेर्दोर्दण्डयोश्चण्डयो र्गर्जद्दुर्जन गर्वपर्वतभिदादम्भोलयः केलयः ॥

अत्र प्रतापरुद्रस्य बाह्वोः विषये वर्णनं दृश्यते । भूरक्षणे दक्षिणाः अर्थात् कुशलाः अभ्यासवशेन आयुधप्रयोगे पराक्रमयुक्ताः भवन्ति योद्धारः इत्यभिप्रायः । अत्र दोर्दण्डक्रीडानां अशनित्वरूपेण गर्दानां पर्वतरूपेण च कवेः वृत्यनुप्रासे एव सन्निवेशात् शब्दचित्रं सिध्यति ।

अर्थचित्रं यथा –

खड्गे युद्धविजृम्भिते रिपुमहीनाथाञ्जलिं बिम्बितम् पश्यन्तो जयलक्ष्मीवासकमलं मन्यन्ते विज्ञानिनः ।

मन्ये वीरप्रतापरुद्रविभोर्जन्येषु ग्रहीतुं पुनः सृष्ट्यै रिपुजीवितानि विधेर्यातस्य पीठाम्बुजम् ॥

अत्र प्रतापरुद्रस्य खड्गे शत्रु नृपाङ्गलौ प्रतिबिम्बते जयलक्ष्मीवासः कमलतामारोप्य पदद्वयेन अर्थासिद्धेन ब्रह्मासनकमलत्वप्रतिपादनात् अपह्नुतिः अलङ्कारः सिध्यति । अतः अर्थचित्रता संभवति ।

उभयचित्रं यथा –

विद्यासमुद्रे भुवनैकभद्रे प्रतापरुद्रे जितवैरिभद्रे । रक्षाविनिद्रे धृतशौर्यमुद्रे कान्तेव पृथ्वी रमते गुणार्द्रे ॥

अत्र अनुप्रासोपमाभ्यां चित्रता । अस्यार्थः – अत्र द्रे इत्यस्य पुनरावृत्तिः भवतीति शब्दचित्रम् । कान्तेव पृथ्वी इत्यनेन उपमारूप अर्थचित्रम् इति कारणादत्र उभयचित्रं सम्भवति ।

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यत्वं यत्र भवति तत्र ध्वनिकाव्यमिति व्यपदेशः । एवञ्च व्यङ्ग्यस्य अप्राधान्यं यत्र भवेत् तत्र मध्यमकाव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यङ्गीक्रियते । यत्र व्यङ्ग्यस्य अस्फुटत्वं दृश्यते तत्र अधमं काव्यं चित्रकाव्यमिति । अत्र काव्यत्रितयेष्वपि ध्वनिकाव्यस्यैव उत्तमं स्थानम् इति स्पष्टम् । एवं व्यङ्ग्यस्य चारुत्वापकर्षोपाधिकृतं न तु स्वाभाविकमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । अधमकाव्यस्य अस्फुटव्यङ्ग्यत्वेन नीरसत्वात् केवलवाच्यवाचकवैचित्र्याश्रयत्वेन स्वीक्रियमाणत्वात् चित्रशब्दवाच्यत्वं भवति । तच्चित्रम् शब्दार्थोभयरूपेण विद्यते –

तत्र ध्वनिकाव्यस्य उदाहरणं यथा –

स्वामिन् गोत्रमहीधरान् किमधुना नीचैर्विधित्से कुतो गाधानम्बुनिधीन् करोषि कुरुषे किं दिक्पतीनल्पकान् ॥

इत्थं पार्श्वचरानुलापमखिलं न्यक्कृत्य धर्मैषिणा सृष्टः पद्मभुवा गुणैकवसतिः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥

श्लोकस्य अर्थः यथा – प्रतापरुद्रः गाम्भीर्यादि अनेकगुणानामेकवसतिः पार्श्ववर्तिनाम् आलापादिकम् अलक्ष्यीकृत्य वेधसा सृष्टो भवति । तेषाम् अनुलापः यथा – ब्रह्मन् ! किमर्थं भवान् सम्प्रति कुलपर्वतान् उन्नतान् करोति ? किमर्थं सागरान् अगाधेतरान् करोषि ? एवञ्च दिक्पालकान् अल्पकान् कुरुषे? इति ।

अत्र प्रतापरुद्रस्य कुलशैलातिशायित्वम् उन्नतत्वेन प्रतिभाति । गम्भीरतायाः विषये समुद्रादधिकं लोकपालपेक्षया अधिका विभूतिश्च ध्वन्यते । तथा च अत्र कुलशैल-सागर-लोकपालक-निर्माण-सम्भ्रम-अतिशायि । सर्वविलक्षणम् प्रतापरुद्रनिर्माणवैभवम् ।

गद्यस्य लक्षणं तावत् "अपादः पदसङ्घटनः गद्यम्" इति । अत्र कादम्बर्यादयः उदाहरणम् । पद्यञ्चतुष्पदमिति पद्यस्य लक्षणात् रघुवंशादि पद्यकाव्यम् उदाहरणम् । गद्यपद्यात्मककाव्यं चम्पूकाव्यमिति तल्लक्षणं श्लोकरूपेण उक्तं यथा – 'गद्यपद्योभयमयं चम्पूरित्यभिधीयत' इति ।

वक्रं चापरवक्रं च सोच्छ्वासत्वं च भेदकम् । वर्ण्यते यत्र काव्यज्ञैरसावाख्यायिका मता ।

इत्यनेन श्लोकेन आख्यायिकायाः लक्षणमुक्तम् । आख्यायिका नाम गद्यकाव्यविशेषः तत्र वक्रमित्यादिषु वृत्तविशेषौ गृह्येते ।

अत्र क्षुद्रप्रबन्धाः –

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टकसंयुतम् ॥

तत्र उपक्रमे जयति इति पदम् भवति तथा मालिन्यादि रम्य वृत्तैः निबद्धः दृश्यते । अपि च उपक्रमाणि अष्टवाक्यानि सप्रासानि सतालानि प्रत्येकस्मिन् विभक्तिषु निबध्यते इति । ततः विभक्त्याभासाः च निबध्यन्ते । तदुदाहरणाख्यं क्षुद्रप्रबन्धस्य लक्षणम् ।

एवं काव्यलक्षणं, काव्यप्रभेदाः, वृत्तिनिरूपणम्, अभिधालक्षणा-व्यञ्जनादीनां स्वरूपमित्यादिविचाराः प्रतापरुद्रीये सम्यक् प्रतिपादिताः ।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

अनुवादसाहित्ये प्रतिबिम्बिताः संस्कृतग्रन्थाः, हस्तप्रतयश्च

'Reflection on Sanskrit Texts and Manuscripts in Translation'

('विद्वान् डा ॥ एच्.वि. नागराजरावमहोदयविरचिताः अनुवादितग्रन्थाः')

Smt. Kavitha B
Research Scholar
Karnataka Sanskrit University, Chamaraja Pete
Bengaluru-560018, Karnataka
Registration No:Ph.D/RG-LF/19-20/28
Ph.No: 8088710623
Email ID: kavithopadhya@gmail.com

*शोधपत्रिकायाः मुख्योद्देशाः :-

१. सागरसदृशे संस्कृतसाहित्ये विद्यमानानां विशिष्टानां काव्यप्रकाराणामवगमनं, भाषान्तकृतीनामध्ययनं साध्यते ।

२. आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये विद्वान् डा॥ एच्.वि.नागराजरावमहोदयानामपूर्वं योगदानमवगम्यते ।

३. संस्कृतशतकसाहित्यग्रन्थेषु नागराजशतककृतीनां महत्त्वं, विशिष्टस्थानमानञ्च ।

४. अनुवादसाहित्ये कवेः कवितारचनायाः विशिष्टा शक्तिः, काव्यप्रौढिमा, साहित्यसङ्ग्रयश्च अवगम्यन्ते ।

५. कवेः जीवनप्रीतिः, रीतिः, नीतिः, लौकिकज्ञानम्, अलौकिकानुभूतिः, प्रेरणाशक्तिः, काव्यसूक्ष्मतापि च सम्यक् द्रष्टुं शक्यते ।

*पत्रिकायाः सारलेखः :-

आधुनिकसंस्कृतसाहित्याकाशेऽग्रेसरः, व्याकरणालङ्कारपण्डितः, राष्ट्रपतिप्रशस्तिपुरस्कृतः, सुधर्मासंस्कृतपत्रिकायाः गौरवसम्पादकः विद्वान् डा॥ एच्. वि. नागराजराव् महोदयस्य संस्कृतज्ञानं, प्रतिभा, वाक्पटुता च सर्वेषां सुपरिचितैव । अनेन महाभागेन वैविध्यपूर्णाः, वैशिष्ट्यपूर्णाः, पाण्डित्यपूर्णाः, विद्वत्पूर्णाः बहवःशास्त्रग्रन्थाः, शतकग्रन्थाः, अनुवादग्रन्थाः च विरचिताः । तेषां ग्रन्थानां प्रकटनं मैसूरुनगरस्थिते विश्वमान्यसुधर्माप्रकाशनद्वारा कारितमस्ति ।

तेषु सर्वेषु ग्रन्थेषु अनन्यविचाराः, अपूर्वसङ्गतयः, सन्मार्गः, सत्यसङ्गः, आदर्शजीवनमौल्यानि, धार्मिकनितिः, निःस्वार्थता, विश्वभ्रातृत्वम्, सहनाशीलता,सद्विद्या, भूसंरक्षणं, भूतदया, ज्ञानार्जनम्, तत्त्वचिन्तनम्, वैज्ञानिकप्रगतिः, आध्यात्मानुभूतिः, दैविकविचाराः, स्वाध्ययनम्, सांसारिकजीवनम्, सामाजिकस्वास्थ्यम्, प्रतिभासम्पन्नता, राजनीतिः, कापुरुषाः, प्राकृतिकसम्पदः, पशु-पक्षिणः, संस्कृतिः, भाषाविनोदः, ज्ञान-विज्ञानयोः महत्त्वम्, रोगोपशमनम्, इन्द्रियाणि, विनयशीलता, सौन्दर्यप्रज्ञा, मानसिकारोग्यम्, देशभक्तिः, वैदिकसाहित्यम्, विषयपाण्डित्यम्, क्षमादानादयः अनेकानेकविषयाः प्रस्तापिताः, विमर्शिताः, वर्णिताश्च ।

*मुख्य/कूटशब्दाः-

संस्कृत-कन्नड-आङ्ग्लभाषाभिज्ञः, कविताशक्तिः, कन्नडसाहित्यम्, कन्नडग्रन्थाः, नीतिविषयकाः, जीवनमौल्यानि, लोकज्ञानम्, भाषानुवादाः, अनुवादग्रन्थाः, जीवनानुभूतिः, नैतिकशिक्षणम् इत्यादयः ।

*पीठिकाभागः/प्रस्तावना :–

साहित्यलोके वैदिकसाहित्यमनुसृत्य बहवः ग्रन्थाः, कृतयश्च कालान्तरे लिखिताः । तत्रापि च रामायणं, महाभारतमधिकृत्य वैविध्यपूर्णाः अनुवादग्रन्थाः अनेकासु भारोपीयभाषासु रचिताः । एवमेव साहित्ये अनेकेषां कवीनां, ग्रन्थानां च महासन्दोहः विद्यते । वैदिककालादारभ्य कला-गणित-खगोल-ज्योतिष-रसायन-भूगोल-भू-प्राणि-सस्य-बीज-रेखा-योग-यन्त्र-लोहशास्त्रादयः प्रधानाः विषयाः

सर्वत्र उपलभ्यन्ते । संस्कृतसाहित्ये भारतीयजीवनस्य संस्कृतिः, परम्परा च विराजते । अत्र तु न केवलं शास्त्रविषयाः अपि तु स्तोत्र-स्तव-स्तुति आदयः भक्तिविषयकाः कृतयः, प्रस्तुतकाव्यानि, स्फुटकाव्यानि, शतककाव्यानि, सुभाषितकाव्यानि, नीतिबोधककाव्यानि, विमर्शात्मककाव्यानि तथा विडम्बनात्मककाव्यानि च वर्तन्ते ।

भारतीयसाहित्यलोके अनुवादग्रन्थानां स्थानमानं सर्वथा महत्त्वपूर्णं वर्तते । किमर्थमिति चेत्, अनुवादग्रन्थद्वारा वैविध्यपूर्णाः भाषापाकाः, आचार-विचाराः, संरचनाः, संस्कृतिः, परम्परा, सामाजिकवैविध्यतापि च प्रसरितुं सर्वथा शक्यते । अनेन समग्ररूपेण भाषाभिव्यक्तिरपि कर्तुं शक्यते । साहित्यप्रसरणेन देशभाषाणां कीर्तिरपि निरन्तरं प्रवहति । एवमेवात्र समाजस्य रूपान्तरविषयाः, सुधारणमार्गाः, उन्नतिः, समग्रता, समृद्धिः, ऐक्यं, हृदयोल्लासः, जीवननीति-प्रीति-रीतयः, समाजस्य स्वस्थता, अराजकता, अनाचाराः, मौढ्यविषयाः, विषमसङ्गतिरपिसाहित्यग्रन्थेषु अनादिकालादपि अनुस्यूततया प्रतिबिम्बिता एव । संस्कृतानुवादसाहित्येऽपि च भारतीयानां, भारतीयसमाजानां च भव्यविचाराः पुनः पुनः दर्शिताः, सङ्गृहीताः, बोधिताः च ।

जनसामान्यानां मानसिक-भावनात्मकभावनाः, हृदयवृत्तयः, मानसिकविकाराः साहित्ये वर्णिताः, अभिव्यक्तिविषये तु साफल्यमपि आप्नुवन्ति । अनुवादसाहित्ये मानवहृदयमेव रङ्गस्थलो भूत्वा राग-द्वेष-मोह-हर्ष-प्रेम-सुख-दुःख-करुणा-उत्साह-विषाद-धैर्यादयः भावनाः अनुस्यूततया प्रवहन्ति; तथैव सहृदयानां भावसमाधिञ्च अनायासेन प्रविशन्ति ।

*<u>विषयविमर्शः</u> :-

संस्कृतानुवादसाहित्यप्राकारेऽपि च विविधाः काव्यप्रकाराः अनुस्यूततया विविधासु भाषासु अनूदितास्सन्ति । तत्रापि कन्नडभाषायां संस्कृतकृतीनां भाषान्तरप्रक्रिया अविच्छन्नरूपेण संदृश्यते ।यतो हि लौकिकसंस्कृतसाहित्ये मूलतः श्रव्य-दृश्यभेदात् द्विविधं भवति । श्रव्यं तु पाठ्यं; दृश्यं तत्राभिनेयं भवति । गद्य-पद्य-मिश्रभेदादपरं त्रिविधम् । तत्रापि महाकाव्य-खण्डकाव्य-मुक्तकादिभेदात्पद्यकाव्यमनेकविधम् । कथा-आख्यायिकादिभेदात् गद्यकाव्यमपि बहुविधम् । तथैव मिश्रञ्च चम्पूविरुदकरम्भकादिभेदादनेकविधम् । काव्यञ्च पुनरैतिहासिकप्रबन्धकाव्यादिभेदादपि बहुधा भेदितमस्ति । दृश्यमपि रूपकम्, उपरूपकमिति द्विविधम् । यथा,

*<u>संस्कृतसाहित्यकारः- 'विद्वान् डा. एच्.वि.नागराजराव</u>:-

आधुनिकसंस्कृतसाहित्याकाशेऽग्रेसरः, व्याकरणालङ्कारपण्डितः, राष्ट्रपतिप्रशस्तिपुरस्कृतः, सुधर्मासंस्कृतपत्रिकायाः गौरवसम्पादकः विद्वान् डा.एच्.वि.नागराजमहोदयस्य बहूनां कृतीनां प्रकटनं विश्वमान्यसुधर्माप्रकाशनद्वारा कारितमस्ति । संस्कृत-कन्नड-आङ्ग्लभाषाभिज्ञस्य विद्वान्.डा. एच्.वि.नागराजमहाभागस्य योगदानं सर्वथा अपूर्वम्, अनन्यम्, अनुपमञ्च वर्तते । कवेःशास्त्रग्रन्थाः, शतकग्रन्थाः, कन्नडानुवादकृतयः, आङ्ग्लानुवादकृतयः, संस्कृतानुवादकृतयश्च विद्वत्पूर्णाः, लोकमान्याः, अपूर्वास्सन्ति । तेषु ग्रन्थेषु अनन्यविचाराः, अपूर्वसङ्गतयः, सन्मार्गः, सत्यसङ्गः, आदर्शजीवनमौल्यानि, धार्मिकनितिः, निःस्वार्थता,

विश्वभ्रातृत्वम्, सहनाशीलता, सद्विद्या, भूसंरक्षणं, भूतदया, ज्ञानार्जनम्, तत्त्वचिन्तनम्, वैज्ञानिकप्रगतिः, आध्यात्मानुभूतिः, दैविकविचाराः, स्वाध्ययनम्, सांसारिकजीवनम्, सामाजिकस्वास्थ्यम्, प्रतिभासम्पन्नता, राजनीतिः, कापुरुषाः, प्राकृतिकसम्पदः, पशु-पक्षिणः, संस्कृतिः, भाषाविनोदः, ज्ञान-विज्ञानयोः महत्त्वम्, रोगोपशमनम्, इन्द्रियाणि, विनयशीलता, सौन्दर्यप्रज्ञा, मानसिकारोग्यम्, देशभक्तिः, वैदिकसाहित्यम्, विषयपाण्डित्यम्, क्षमादानादयः अनेकानेकविषयाः प्रस्तापिताः, विमर्शिताः, वर्णिताश्च ।

तत्रापि अनुवादसाहित्ये अस्य कवेः योगदानम् अनिर्वचनीयम्, अभूतपूर्वमेव च । यतो हि अनेन महाभागेन विरलातिविरलविषयाः अपि प्रमुखकाव्यवस्तुरूपेण चर्चिताः, परिकल्पिताः, परामर्शिताः च । अस्य कवेः काव्यस्वरूपं, कविताशक्तिं, शतकग्रन्थविषयं, अनुवादचर्यां, रचनावैशिष्ट्यमपि उद्दिश्य विद्वान्. अरैयर् श्रीरामशर्मणः प्रशंसिताभिप्रायः एवं वर्तते । यथा, 'पनसफलं विभज्य, कण्टकशल्कास्थिमुक्तं कृत्वा, कठिनबीजादिकम् अपनीय सरसविवृत फलतूमांशमात्रं सम्पाद्य, सुभोग्यमित दत्तमिदं नागराजेन नारिकेलफलं वा विभज्य निश्शल्ककवचं स्फोटकरूपेण परिणामितं गुडापाकमिश्रितं खण्डखाद्यमिव सुलभचर्वणं कृतं नीतिशास्त्रम्' इति 'सज्जनशतकम्' नाम शतकग्रन्थस्य सोत्कण्ठेनोक्तम् ।

श्रीनागराजराववर्यस्य प्रतिभाशक्तिः अनन्या, अपूर्वा, अमूल्या च विद्यते । अस्मिन् कवौ सज्जनत्त्वं, समस्तजीवनकौशलानि च समाहितानि इति अस्य विविधेषु ग्रन्थप्रकारेषु ज्ञायते । अस्य विवेकपूर्णं वाक्चातुर्यं, सहृदयता, सरलता, सात्विकता च परिपूर्णतायाः विशेषानुभूतिम् आतनोति ।

कविताकामिनीविलासोद्याने विहरन्तम् अभिजातकविं विद्वान्. डा. एच्.वि.नागराजराव् महाभागं विद्वत्प्रपञ्चे सर्वेऽपि जानन्ति, आदरन्ति च । व्याकरणालङ्कारशास्त्रयोः नदीष्णः प्राचीनहस्तलेखशोधनधुरन्धरः, साहित्यविमर्शज्ञः, काव्यालापनिष्णातः, स्वनामधन्यः नागराजरावः "विद्या विनयेन शोभते", "सम्पूर्णकुम्भो न करोति शब्दम्" इत्यस्य च सार्थक्यरूपेण सर्वदा विराजते ।

*<u>डा.नागराजवर्यविरचिताः प्रमुखग्रन्थाः</u> :-

भारतीयसाहित्ये अनुवादसाहित्यप्रकारस्य योगदानं महत्त्वपूर्णं विद्यते । अनेन महोदयेन संस्कृतकाव्यप्रकारस्य विविधेषु विषयविभागेषु बहवः काव्यरचनाप्रयोगाः अविच्छन्नतया यशस्विरूपेण कृताः । ते,

(अ) <u>स्वरचिताः संस्कृतग्रन्थाः</u>-

१.सूक्तिद्विशती	७.दृष्टान्तशतकम्	१३. कथामञ्जरी	१९. कीर्तिपिशाचिका
२. नागराजशतकम्	८.अर्थान्तरन्यास्यशतकम्	१४. समुद्यता	२०.दर्शनसाहित्यक्षेत्रे कर्णाटकस्य योगदानम्
३. रामचन्द्रशतकम्	९. कलिविमर्शनशतकम्	१५. विदुलापुत्रीयम्	२१.बसवप्पशास्त्री
४. सज्जनशतकम्	१०.कथालहरी	१६. दाम्पत्यकलहम्	२२.मधुभक्तिः
५.दुर्जनशतकम्	११. विचारलहरी	१७. रत्नहरिणम्	२३. सुवर्णबीजम्, च
६.निन्दास्तुतिशतकम्	१२. ऋणमुक्तिः	१८. अभयदायिनी	

(आ) <u>सम्पादिताः संस्कृतग्रन्थाः</u> :-

१.हृदयामृतम् २. शिवनामकल्पलतालवालम् ३. कामविलासभाणः ४. न्यायशतकम्, च ।

भारतीयसाहित्ये अनुवादसाहित्यप्रकारस्य योगदानं महत्त्वपूर्णं विद्यते । तत्रापि आधुनिककवेः विद्वान् डा. एच्.वि. नागराजराववर्यस्य संस्कृत-कन्नड-आङ्ग्लानुवादकृतीनां योगदानं विद्वत्पूर्णं, मनोज्ञं, विचारपूर्णञ्च दृश्यते । अनेन विविधाः साहित्यप्रकाराः वैशिष्ट्यपूर्णेनात्र

अनूदितास्सन्ति । तेषु न केवलं साहित्यक्षेत्रस्य अपि तु भिन्न भिन्न सामाजिकार्थिक-शैक्षणिक-बौधिक-धार्मिकाध्यात्मिक-शास्त्रीय विषयकग्रन्थाः अनुस्यूततया अनुवादिताः विद्यन्ते । एतैः ग्रन्थैः भारतीयसाहित्यस्य कीर्तिः संवर्धिता इति अतिशयोक्तिः नास्ति ।

(इ)संस्कृतग्रन्थानां कन्नडानुवादाः (अनुवादिताः संस्कृतग्रन्थाः) :-

१.नीतिद्विषष्ठिका
२.वरदराजस्तवः
३. भजगोविन्दस्तोत्रम्
४. दर्पदलनम्
५.वेदान्तार्यपञ्चाशत्
६. बसवानन्दलहरी
७. अलङ्कारसर्वस्वः
८. व्यक्तिविवेकः
९. कथासरित्सागरः (३ सम्पुटाः)
१०. शिवपादादिकेशान्तवर्णन स्तोत्रम्, च ।

(इ) कन्नडग्रन्थाः :-

१.परिचय
२.संस्तव
३. चिन्तन त्रिवेणी
४. वेदवेदाङ्ग
५. संस्कृति चिन्तने
६. प्राचीन प्रपञ्चद एळु अद्भुतगळु
७. सौन्दर्यलहरियल्लि काव्यसौन्दर्य
८. पण्डिता क्षमाराव्, च ।

*अनुवादसाहित्ये एच्.वि.नागराजमहाभागस्य योगदानम् :-

अनेन कविना विरलातिविरलविषयाः अपि प्रमुखकाव्यवस्तुरूपेण चर्चिताः, परिकल्पिताः, परामर्शिताः वर्तन्ते । तथैव वैविध्यमयाः, पाण्डित्यपूर्णाः बहवः संस्कृतग्रन्थाः कन्नडभाषायाम् विशिष्टरूपेण अनूदितास्सन्ति । ते,

*संस्कृतग्रन्थानां कन्नडानुवादाः

१.नीतिद्विषष्ठिका – नीतिविषयकविषयाः विद्यन्ते ।

२.वरदराजस्तवः- अतिविशिष्टः अनुवादग्रन्थः । वरदराजस्वामिनः स्तुतिविषयककृतिः ।

३. भजगोविन्दस्तोत्रम् – श्री आदिशङ्कराचार्यवर्यस्य महाकृतेः कन्नडानुवादः विद्यते ।

४. दर्पदलनम् – विभन्नविषयकः कृतिः ।

५.वेदान्तार्यपञ्चाशत्- वेदान्तविषयकः ।

६. बसवानन्दलहरी- जगज्ज्योतिः बसवेश्वरवर्यस्य विषयमधिकृत्य विरचिता कृतिः ।

७. अलङ्कारसर्वस्वः- आलङ्कारिककृतेः अनुवादः ।

८. व्यक्तिविवेकः- महिमभट्टस्य सुप्रसिद्धालङ्कारिककृतेः अनुवादः ।

९. कथासरित्सागरः (३ सम्पुटाः)- सोमदेवकवेः महाकृतेः कन्नडानुवादानां सम्पुटाः विद्यन्ते ।

१०. शिवपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रम्- स्तुतिकाव्यं वर्तते ।

एते प्रसिद्धाः संस्कृतग्रन्थाः सललितरूपेण, सुबद्धरीत्या, सुपाकपूर्णं च कन्नडभाषायाम् अनुवादिताः वर्तन्ते । एते ग्रन्थाः न केवलं संस्कृतसाहित्ये अपि तु कन्नडसाहित्ये, अनुवादसाहित्येऽपि च विशिष्टस्थानमानम् आवहन्तीति प्रशंसा विद्यते ।

*उपसंहारः :-

एवं संस्कृतानुवादसाहित्यस्य कृते नागराजवर्यस्य योगदानं तु सर्वथा आचन्द्रार्कपर्यन्तं कीर्तिवर्धकं विद्यते ।अनेन कविवर्येण पाण्डित्यपूर्णाः बहवः शास्त्रग्रन्थाः, भाषान्तरग्रन्थाश्च विरचिताः । यतो हि काव्यप्रपञ्चे कविः सर्वथा प्रजापरिभूत्वा स्वप्रतिभया काव्यरचनां करोति । अत एव काव्यलोके कवेः काव्यसामर्थ्यं तु एवं प्रशंसितम् ।

"अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥" (ध्वन्यालोके)

अत एव अस्य कवेः एकैकं ग्रन्थमपि उद्दिश्य विशालरूपेण विमर्शात्मकाध्ययनं कृत्वा साहित्यलोकस्य अनन्यानुभूतिमवगन्तुं अस्माभिः प्रयत्नः करणीयः । अनेन प्रत्यनेन साहित्याभिरुचिः, काव्यासक्तिरपि भूयो भूयो संवर्धते एव ।विद्वान्. डा. एच्.वि. नागराजराव् महाकवेः शतकग्रन्थाः शतकसाहित्येतिहासे अतिविशिष्टाः, अनन्याः, अपूर्वाः, अनुपमाश्च इति श्लाघ्याः च वर्तन्ते । अस्यां पत्रिकायाम् अस्य कवेः प्रसिद्धानां विविधानां काव्यप्रकाराणाम्, अनुवादग्रन्थानां सूक्ष्मावलोकनं कृतमस्ति । एतेषाम् अनुवादग्रन्थानाम् अध्ययनेन, अवलोकनेनापि च साहित्यलिकस्य अगाधता, विशालता, समृद्धतापि च विज्ञायते ।

****

<u>परामर्शनग्रन्थाः</u>

नागराजकाव्यलहरी	डा॥ एच्.वि. नागराजराव्	सुधर्मा प्रकाशनम्, मैसूरु	२०१५
नागराजशतकत्रयी	डा॥ एच्.वि. नागराजराव्	सुधर्मा प्रकाशनम्, मैसूरु	२०१८
संस्कृतसाहित्येतिहासः	आचार्य लोकमणि दाहालः	चौखम्बा कृष्ण अकाडेमि, वाराणसी	२००५
भर्तृहरिविरचितं नीतिशतकम्	डा ॥सावित्रीगुप्ता	विद्यानिधिप्रकाशनम्, दिल्ली-११००९४	२००८ (ऐ.एस्.बि.एन्. ८१-८६७००-७५-७)
ಸಂಸ್ಕೃತಕಾವ್ಯ	ಡಾ॥ ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ	ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರಕಾಶನ ಟಿ.ಕೆ.ಲೇಔಟ್, ನಾಲ್ಕನೇ ಹಂತ, ಮೈಸೂರು – 570009	2003
Sanskrit Subhashita Ratnakara	Dr. N P Unni (English Translation)	Chowkhamba Krishnadas Academy, Varanasi-221001	2009 (ISBN: 978-81-218-0269-5)

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पाणिनीयव्याकरणे णत्वविधानसमीक्षा

Dr, Sudip Mandal
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
University of North Bengal (Jalpaiguri Campus)
P.O.: Jalpaiguri Govt. Engeenering College
Dist. : Jalpaiguri, West Bengal- 735102
Contact No. : 7890766880
E-mail : sudiprkmvu@gmail.com

०. उपोद्घातः

उच्चारणगतभेदात् प्रदेशगतभेदात् वा अपशब्दानामुत्पत्तिः। तेषाम् अपशब्दानां प्रयोगे पापमुत्पद्यते इति वैयाकरणानामभिमतम्। तथाह्युक्तं हरिणा– "वाचकत्वाऽविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः" इति।[1] अतः अपशब्दान् परित्यज्य केवलमात्रं पुण्योत्पादकान् साधुशब्दान् ज्ञापयितुमेव व्याकरणस्योत्पत्तिः। स च व्याकरणशब्दः व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेन इत्यर्थे विपूर्वकात् आङ्पूर्वकात् कृधातोः "करणाधिकरणयोश्च"[2] इति सूत्रेण ल्युटि निष्पद्यते। अथवा व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं विविच्य असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दाः पृथक्क्रियन्ते अनेन इत्यर्थे व्याकरणशब्दः निष्पद्यते। तेन स्पष्टं यत् व्याकरणेन साधुशब्दाः व्याक्रियन्ते, असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दाः पृथक्क्रियन्ते वेति। संस्कृतजगति प्रसिद्धतमेषु अष्टसु नवसु वा ऐन्द्रादिव्याकरणेषु पाणिनीयव्याकरणमन्यतमम्। तस्य आधारीभूतः ग्रन्थः भवति अष्टाध्यायी इति। तस्याः अष्टमाध्याये चतुर्थपादे णत्वविधायकानि ३९ सूत्राणि द्वे वार्तिके च सन्ति। तेषां सूत्राणां वार्तिकानाञ्च निमित्तनिमित्तिनोः अवस्थानभेदात्, निषेधविकल्पादिभेदात् वा पञ्च विभागाः अस्मिन् शोधप्रबन्धे कल्पिताः। तथाहि समानपदस्थान्निमित्तात् णत्वम्, पूर्वपदस्थान्निमित्तात् णत्वम्, उपसर्गस्थान्निमित्तात् णत्वम्, विकल्पेन णत्वम्, निषेधस्थलं चेति। क्रममिममनुसृत्य एतानि णत्वविधायकानि सूत्राणि वार्तिके च प्रबन्धेऽस्मिन् सरलतया आलोच्यन्ते। अनेन शोधपत्रेण वर्णगतदोषाः उच्चारणादिगतदोषाः वा दूरीभूताः भवेयुः इति मन्यते।

१. समानपदस्थान्निमित्तात् णत्वम्

समानपदं नाम एकपदम्। अर्थात् निमित्तनिमित्तिनौ एकपदस्थौ चेत् नियमानुसारेण नकारस्य णत्वं स्यात्। तत्र समानपदस्थात् निमित्तात् निमित्तिनः नकारस्य णकारविधायकानि द्वे सूत्रे, वार्तिकमेकं च विद्यन्ते। तथाहि–

१.१. रषाभ्यां नो णः समानपदे[3] – णत्वविधानात् सूत्रमिदं विधायकम्। अत्र रषाभ्यामिति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्, नः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, णः इति प्रथमान्तं पदम्, समानपदे इति सप्तम्यन्तं पदम्। परस्य इति अध्याहार्यम्। अत्र समानपदमित्यस्यार्थः एकपदमिति। तत्र प्रमाणं तावत् "समानग्रामा वयम्" इति प्रयोगः। तेन निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे सति रेफात् षकाराच्च अव्यवहितस्य परस्य नस्य णत्वं प्रकृतसूत्रेण विधीयते । यथा कृष्णः इत्यत्र षकारात् अव्यवहितपरस्य नस्य णत्वं सूत्रेणानेन साध्यते।

ननु निमित्तनिमित्तिनोः अपदस्थत्वाभावात् पदे इत्यनेन एव एकत्वे सिद्धे समानग्रहणं किमर्थमिति चेदुच्यते समानपदम् अखण्डत्वलाभाय। तच्च निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति। तेन रामनाम इत्यादौ नकारस्य एकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् णत्वं न सिद्ध्यति। परन्तु कृष्णः इत्यत्र नकारस्य निमित्तवत् अर्थात् षकारवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभावात् णत्वं सिद्ध्यति।

१.२. ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्[4] – मातॄणाम् इत्यादौ नकारस्य रेफषकाराभ्यां परत्वाभावात् णत्वे अप्राप्ते वार्तिकमिदम् आरब्धम्।

ऋवर्णात् परस्य नकारस्यापि णत्वं वक्तव्यमिति अस्य वार्तिकस्यार्थः। तच्च णत्वं पूर्वोक्तनियमानुसारेण भवति। अर्थात् निमित्तनिमित्तिनोः एकपदस्थत्वे सति ऋकारनिमित्तात् अव्यवहितपरस्य नकारस्य णत्वं वार्तिकेनानेन सिद्ध्यति। यथा धातॄणामित्यत्र ऋवर्णात् अव्यवहित-परस्य नस्य णत्वमिति।

१.३. अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि [5]– सूत्रमिदमपि विधायकम्। सूत्रस्थम् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये इति पदं भावसप्तम्यन्तम्, अपि इति अव्ययपदम्। अट् इति प्रत्याहारः, तेन स्वरवर्णाः हयवरकाराश्च बोध्यन्ते। कु इति कवर्गः, पु इति पवर्गः। अट् च कुश्च पुश्च आङ् च नुं चेति अट्कुप्वाङ्नुमः इति इतरेतरद्वन्द्वः, तैः व्यवायः अर्थात् व्यवधानमिति अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः, तस्मिन् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये इति भावे सप्तमी। अत्र "रषाभ्यां नो णः समानपदे"[6] इति सूत्रमनुवर्तते। तेन प्रकृतसूत्रस्यार्थः भवति अट्कुप्वादीनामेतेषां व्यवधानेऽपि रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णकारः स्यात्समानपदे इति।

ननु अडादिभिः समस्तैः व्यवधाने सति नस्य णत्वं भवति उत तेषु केनापि एकेन वर्णेन व्यवधाने सति नस्य णत्वं भवति इति जिज्ञासायामुच्यते प्रथमपक्षस्तावत् असम्भवः। कारणं हि तादृशः शब्दः संस्कृतवाङ्मये कुत्रापि नास्ति, यस्मिन् रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य एतैः अडादिभिः समस्तैः व्यवधाने सति णकारः भवति। केनापि एकेन वर्णेन व्यवाये इत्युच्यते चेत् रामेण इत्यादौ अव्याप्तिः स्यात्। पुनश्च यथासम्भवं मिलितैः व्यवाये इत्युच्यते चेत् कृष्णः इत्यादौ णत्वं न स्यात्। अतः एवोच्यते सूत्रेऽस्मिन् व्यवाय इति पदमुपलक्षणम्। तेन अडादिभिः व्यस्तैः यथासम्भवं मिलितैः वेत्यर्थः फलति। तदेव उक्तं वामनजयादित्येन – "व्यवायोपलक्षणार्थत्वात् अडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवायेऽपि णत्वं भवती"[7] ति। अत्र समानपदं नाम एकपदं तन्नाम अखण्डपदमेव विवक्षितम्। तेन रघुनाथः रामनाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। कारणं हि लुप्तप्रत्ययमाश्रित्य रघुनाथादौ रघुनाथाद्योः शब्दयोः पृथक् पृथक् पदत्वम् अङ्गीक्रियते। अङ्गवाये उदाहरणं तावत्– करणम्, हरणम्। कवर्गव्यवाये– अर्केण, गर्गेण। पवर्गव्यवाये– दर्पेण, रेफेण इति।

ननु अटि आङः आकारस्य सत्त्वात् अङ्गवाये इत्यनेन एव नस्य णत्वे सिद्धे पुनः आङ्ग्रहणं किमर्थमिति चेदुच्यते - "पदव्यवायेऽपि"[8] इत्येकं सूत्रमस्ति। तेन सूत्रेण पदेन व्यवाये सति रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य अडादिव्यवायेऽपि णत्वं न भवति। अतः आङ्ग्रहणम् "उपसर्गादसमासेऽपि"[9] इत्यत्र पदव्यवाये णत्वनिषेधस्य पुनः प्राप्त्यर्थम्। तेन पर्याणद्धं निराणद्धमित्यादिषु णत्वं सिद्ध्यति। पुनश्च नुम्ग्रहणं किमर्थमिति चेदुच्यते नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। कारणं हि "इवि प्रीणने" इत्यत्र इव्-धातोः ल्युटि अनादेशे इदित्त्वान्नुमि च प्रेन्वनमिति रूपं सिद्ध्यति। अत्र "कुमति च"[10] इत्यनेन सूत्रेण नुमा व्यवधानेऽपि णत्वं भवितुमर्हति। किन्तु बृंहणम्, तृंहणमित्यादौ णत्वं न स्यात्। कारणं हि अत्र अनुस्वारेण व्यवायः वर्तते न तु नुमा। अतः उच्यते नुमा अनुस्वारः लक्ष्यते। तेन प्रेन्वनमित्यत्र नुमः सत्त्वादपि नस्य णत्वं न भवति। किन्तु दृंहणमित्यत्र असत्यपि नुमि, नुम्ग्रहणस्य अनुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् अनुस्वारेण व्यवाये नस्य णत्वं भवति।

२. पूर्वपदस्थान्निमित्तात् णत्वम्

णत्वविधायकेन प्रथमसूत्रेण[11] निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वमपेक्षते इत्युक्तम्। एकस्मिन् एव पदे निमित्तं निमित्ती च स्यादित्यर्थः। परन्तु केषुचित् स्थलेषु पूर्वपदनिमित्तादपि नस्य णत्वं भवति। तत्र निमित्तनिमित्तिनोः भिन्नपदस्थत्वे अपि नस्य णत्वं भवति। तेषां विवरणमधः प्रदीयते।

२.१. पूर्वपदात् संज्ञायामगः[12]– पूर्वपदं निमित्तीकृत्य णत्वविधानार्थमिदं सूत्रम्। अत्र पूर्वपदशब्दस्य पूर्वपदस्थं निमित्तमित्यर्थः। अगः इत्यस्य गकारवर्जितः इत्यर्थः। "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इत्यनुवर्तते। तेन पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य उत्तरपदस्थस्य नकारस्य अडादिभिः व्यवाये गकारव्यवधानाभावे णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः भवति। तच्च संज्ञायामेव भवति। यथा द्रुरिव नासिका यस्य स

द्रुणसः इत्यत्र पूर्वपदस्थात् रेफनिमित्तात् परस्य उत्तरपदस्थस्य नकारस्य गकारव्यवधानाभावे उकारव्यवधाने णत्वं सिद्ध्यति। ऋगयनमित्यत्र तु पूर्वपदस्थस्य निमित्तस्य सत्त्वेऽपि गकारव्यवधानात् उत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं न भवति।

२.२. वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराऽग्रेभ्यः[13] – एभ्यः पुरगादिशब्देभ्यः एव परस्य उत्तरपदस्य वनशब्दस्य नकारस्य णत्वमनेन सिद्ध्यति। यथा पुरगावणम् इत्यत्र पूर्वपदात् पुरगाशब्दात् परस्य उत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वम्। एभ्यः पुरगादिशब्देभ्यः एव परस्य वननकारस्य णत्वं भवतीति स्वीकारे असिपत्रवनम् इत्यत्र वनशब्दस्थस्य नकारस्य णत्वं न सिद्ध्यति। दीर्घान्ताः पुरगादयः पञ्च संज्ञायामेव सिद्ध्यन्ति। अतः "पूर्वपदात्संज्ञायामगः"[14] इत्यनेन एव सिद्धे पुनर्विधानं नियमार्थं भवति। तेन एभ्यः कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्यः एव वनशब्दस्थस्य नकारस्य णत्वम्, नान्येभ्यः इत्यर्थः सम्पद्यते।

२.३. प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि[15] – प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा इत्येतेभ्यः पूर्वपदनिमित्तेभ्यः परवर्तिनः उत्तरपदस्थस्य वनशब्दस्थस्य नकारस्य णत्वविधानार्थं सूत्रमिदम्। अनेन संज्ञायामसंज्ञायामपि णत्वं विधीयते। यथा प्रकृष्टं वनं प्रवणम् इति संज्ञायाम् असंज्ञायां वा पूर्वपदनिमित्तात् प्रशब्दात् परवर्तिनः वनशब्दस्थस्य नकारस्य णत्वम्। एवं निर्वणम्, अन्तर्वणम्, शरवणमित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

२.४. अह्नोऽदन्तात्[16] – अदन्तात्परस्य अह्नादेशस्य नकारस्य णत्वविधानार्थमिदं सूत्रम्। "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इत्यतः पूर्वपदात्, "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इति षकारवर्जं चेति अनुवर्तते। तेन अदन्तपूर्वपदस्थात् रेफात्परस्य उत्तरपदस्य अह्नादेशस्य यः नकारः, तस्य णत्वं स्यादित्यर्थः सम्पद्यते। यथा सर्वाह्णः इत्यत्र अदन्तपूर्वपदस्थात् सर्वशब्दस्थात् रेफात् परस्य उत्तरपदस्थस्य अह्नादेशभूतनकारस्य णत्वम्।

२.५. वाहनमाहितात्[17] – पूर्वपदम् आहितवाचकं चेत् तत्स्थात् निमित्तात् परस्य उत्तरपदस्य वाहनशब्दस्य नकारस्य णत्वं भवति। आहितं नाम यत् वहनार्थं वाहने स्थाप्यते, यच्च पुनः स्वयमेव आरोढुं न शक्नोति। यथा इक्षुवहनाय वाहने तन्नाम याने इक्षुं स्थाप्यते। अतः इक्षुः आहितमित्युच्यते। ततः आहितवाचकात् इक्षुशब्दात् परस्य उत्तरपदस्थस्य वाहननकारस्य णत्वे इक्षुवाहणमिति रूपं सिद्ध्यति। आहितं स्वयमेव आरोढुं न शक्नोति इत्युच्यमाने इन्द्रवाहनमित्यत्र णत्वं न भवति।

२.६. पानं देशे[18] – देशविशेषे गम्यमाने पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य पानशब्दस्थस्य नकारस्य णत्वं स्यात्। यथा क्षीरपाणाः उशीनराः इत्यत्र क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः, सोऽयं शब्दः उशीनरदेशविशेषे लाक्षणिकः। अतः देशविशेषे प्रयुक्तः क्षीरपाणाः इत्यत्र पूर्वपदस्थात् रेफनिमित्तात् परस्य पानशब्दस्थस्य नकारस्य अडादिव्यवाये णत्वं सिद्ध्यति।

२.७. एकाजुत्तरपदे णः[19]– एकः अच् यस्मिन् तद् एकाच्। तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाजुत्तरपदः। तस्मिन् एकाजुत्तरपदे समासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नकारस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात् णत्वं भवति। यथा वृत्रहणौ इत्यत्र पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य हन् इत्यस्य एकाजुत्तरपदस्य प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य णत्वम्। एवं क्षीरपाणि क्षीरपेण इत्यादौ अपि नुमः विभक्तिस्थस्य च नकारस्य णत्वं द्रष्टव्यम्। ननु सूत्रारम्भसामर्थ्यात् एव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं किमर्थमिति चेदुच्यते पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेः स्पष्टार्थमिति।

२.८. कुमति च[20] – अनेकाजुत्तरपदस्य णत्वविधानार्थं सूत्रमिदम्। कु अर्थात् कवर्गः अस्य अस्तीति कुमत्। तस्य कवर्गवतः उत्तरपदस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नकारस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात् णत्वमनेन विधीयते। यथा हरिकामिणौ इत्यत्र कवर्गवतः उत्तरपदस्य प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात् णत्वं भवति। एवं हरिकामाणि हरिकामेण इत्यादौ नुमः विभक्तिस्थस्य च णत्वं द्रष्टव्यम्।

३. उपसर्गस्थान्निमित्तात् णत्वम् : क्वचित् उपसर्गस्थात् निमित्तादपि नस्य णत्वं दृश्यते। तत्र समासे असमासे वा उपसर्गस्थात् निमित्तात्

अव्यवहितपरस्य अडादिभिः व्यवहितपरस्य वा निमित्तिभूतस्य उत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं भवति। यथा –

३.१. उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य[21] – णकारः उपदेशे यस्य स णोपदेशः। तस्य णोपदेशस्य धातोः नकारस्य उपसर्गस्थात् निमित्तात् णत्वादेशः प्राप्नोति। एतादृशं णत्वम् असमासे अपि भवति समासेऽपि भवति। यथा णम प्रह्वत्वे शब्दे च इति धातोः उपदेशे णकारः वर्तते। अतः प्रणमति इत्यत्र णोपदेशस्य धातोः नकारस्य उपसर्गनिमित्तं णत्वं प्राप्नोति। असमासे इति ग्रहणं किमर्थमिति जिज्ञासायामुच्यते पूर्वपदाधिकारात् समासे एव स्यात्। अतः तदधिकारस्य निवृत्तिद्योतनार्थमेव असमासे इति गृहीतम्।

३.२.हिनुमीना[22] – हिनु मीना इत्यनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्, तस्य द्विवचनस्य च आर्षः लुक्। उपसर्गस्थात् निमित्तादुत्तरस्य हिनु, मीना इत्येतयोः नकारस्य णत्वमनेन विधीयते। यथा प्रहिणोति इत्यत्र उपसर्गस्थात् रेफनिमित्तात् उत्तरस्य हिनु इत्यस्य नकारस्य णत्वम्। एवं प्रमीणाति इत्यादौ अपि ऊह्यम्।

३.३. आनि लोट्[23]– आनि लोट् इत्युभयं लुप्तषष्ठीकं पदम्। उपसर्गस्थात् निमित्तात् उत्तरस्य लोडादेशस्य आनि इत्येतस्य नकारस्य णत्वादेशः प्रकृतसूत्रेण विधीयते। यथा प्रभवाणि इत्यत्र आनि इत्येतस्य लोडादेशस्य नकारस्य उपसर्गस्थात् निमित्तात् उत्तरस्य णत्वं सूत्रेणानेन सिद्ध्यति।

३.४. नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च[24]– एतेषु गदादिषु परतः उपसर्गस्थात् निमित्तादुत्तरस्य नि-इत्यस्य नकारस्य णकारादेशः स्यात्। यथा प्रणिगदति इत्यत्र उपसर्गस्थात् निमित्तादुत्तरस्य गदधातौ परतः च ने-इत्यस्य नकारस्य णत्वम्। एवमन्यत्रापि ऊह्यम्।

३.५. अनितेः[25] – उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य अनितेः अर्थात् "अन प्राणने" इति धातोः नकारस्य णकारादेशः भवति। यथा प्रपूर्वकात् आङ्पूर्वकात् अन्-धातोः तिपि, शपि, शपः लुकि, इडागमे प्रानिति इति जाते उपसर्गस्थात् निमित्तात् रेफात् परस्य अन्-धातोः नकारस्य प्रकृतसूत्रेण णत्वे प्राणिति इति सिद्ध्यति।

३.६. अन्तः[26]– सूत्रेणानेन उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य पदान्ते विद्यमानस्य अन्-धातोः नकारस्य णकारादेशः विधीयते। यथा प्रपूर्वकात् आङ्पूर्वकात् अन्-धातोः क्विपि सर्वापहारिलोपे सम्बोधनैकवचने सुपि सुब्लुकि हे प्रान् इति जाते प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य अन्-धातोः पदान्तनकारस्य णकारादेशे हे प्राण् इति सिद्ध्यति। "पदन्तस्य"[27] इत्यनेन पदान्ते विद्यमानस्य नकारस्य यः णत्वप्रतिषेधः क्रियते तस्यैव अपवादसूत्रम् "अन्तः" इति प्रकृतसूत्रम्।

३.७. उभौ साभ्यासस्य[28] – साभ्यासस्य अन्-धातोः उभयोः नकारयोः णकारादेशः भवति। यथा प्राणिणिषति इति।

३.८. हन्तेरत्पूर्वस्य[29] – एकमात्राविशिष्टाकारपूर्वस्य हन्तिनकास्य उपसर्गस्थात् निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशः स्यात्। यथा प्रहण्यते इत्यत्र अत्पूर्वस्य हन्-धातोः नकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशः भवति। अत्पूर्वग्रहणात् प्रघ्नन्ति इत्यादौ अकारपूर्वत्वाभावात् णत्वं न भवति। तपरकरणात् प्राघानि इत्यादौ ह्रस्वाकाराभावात् णत्वं न भवति।

३.९. अन्तरदेशे [30] – अन्तःशब्दादुत्तरस्य अत्पूर्वस्य हन्तिनकारस्य णकारादेशः भवति अदेशाभिधाने। यथा अन्तर्हण्यते इत्यत्र अन्तःशब्दादुत्तस्य अत्पूर्वस्य हन्तिनकारस्य णकारादेशः भवति। परन्तु "अन्तर्हननः देशः" इत्यत्र अन्तःशब्दादुत्तस्य अत्पूर्वस्य नकारस्य विद्यमानत्वेऽपि देशाभिधाने णत्वं न भवति।

३.१०. अयनं च[31] – 'अन्तरदेशे' इति अनुवर्तते। तेन अदेशाभिधाने अन्तःशब्दादुत्तरस्य अयनशब्दस्य नकारस्य णकारादेशः भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। यथा अन्तरयणं वर्तते इत्यत्र णत्वम्। अदेशे इति ग्रहणात् "अन्तरयनो देशः" इत्यत्र देशाभिधाने नकारस्य णकारादेशः न भवति।

३.११. छन्दस्यृदवग्रहात् [32] – अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इति अवग्रहः। ऋत् चासौ अवग्रहश्च इति ऋदवग्रहः। तस्मात् ऋकारान्तात् अवग्रहात् पूर्वपदात् उत्तरस्य नकारस्य णकारादेशः भवति छन्दसि विषये। यथा नृमणाः, पितृयाणमिति। अत्र ऋकारः अवगृह्यते।

३.१२. नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः [33] – धातुस्थात् निमित्तात्, ऊरुशब्दात्, षुशब्दाच्च उत्तरस्य नसः नकारस्य णकारादेशः भवति छन्दसि विषये। यथा "अग्ने रक्षा णः"[34] इत्यत्र धातुस्थान्निमित्तात् उत्तरस्य नसः नकारस्य णकारादेशः भवति। एवम् "उरु णस्कृधि"[35] इत्यादौ "अभी षुणः सखीनाम्"[36] इत्यादौ च उरुशब्दात् षुशब्दात् उत्तरस्य नकारस्य णत्वं बोध्यम्।

३.१३. उपसर्गाद् बहुलम् [37] – उपसर्गस्थात् निमित्तादुत्तरस्य नसः नकारस्य णकारादेशः भवति बहुलम्। यथा प्रणः शूद्रः, प्रणो राजा इत्यादौ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसः नकारस्य णकारादेशः भवति छन्दसि। बहुलग्रहणात् भाषायामपि भवति। यथा प्रणसं मुखमिति।

३.१४. कृत्यचः [38] – अचः परस्य कृत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्थात् निमित्तात् णकारादेशः भवति। अत्र अन-मान-अनीय-अनि-इनि-निष्ठादेशाः णत्वं प्रयोजयन्ति। यथा प्रयाणम्, प्रयायमाणमित्यादौ अचः उत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वं सूत्रेणानेन सिद्ध्यति। अचः इति ग्रहणात् प्रमग्नः इत्यादौ नकारस्य कृत्स्थत्वेऽपि अचः परत्वाभावात् उपसर्गनिमित्तं णत्वं न भवति।

३.१५. इजादेः सनुमः [39] – "हलश्चेजुपधात्" [40] इति सूत्रात् हलः इति अनुवर्तते। तत्र धातोः विशेषणत्वेऽपि तदन्तविधिः नासीत् परन्तु अत्र सामर्थात् तदन्तविधिः स्वीक्रियते। इच् आदिः येषां ते इजादयः। नुमा सहितः सनुम्, तस्मात् सनुमः इति। तेनार्थः भवति इजादेः सनुमः हलन्तात् धातोः विहितः यः कृत्, तत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशः भवति। यथा प्रेङ्खणम् इत्यादौ इख्-धातुः इजादिः सनुम् हलन्तश्च वर्तते। अतः तस्मात् विहितस्य ल्युडादेशनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात् णकारादेशः भवति।

४. उपसंहारः प्रबन्धेऽस्मिन् समानपदस्थात्, पूर्वपदस्थात्, उपसर्गस्थाच्च निमित्तात् णत्वविधायकानि सर्वाणि सूत्राणि वार्तिकं चालोचितानि। अत्र निमित्तनिमित्तिनोः अवस्थानभेदात्, निषेधविकल्पादिभेदात् वा पञ्च विभागाः कल्पिताः। तथाहि समानपदस्थान्निमित्तात् णत्वम्, पूर्वपदस्थान्निमित्तात् णत्वम्, उपसर्गस्थान्निमित्तात् णत्वम्, विकल्पेन णत्वम्, निषेधस्थलं चेति। परन्तु विस्तरभयात् विकल्पेन णत्वम्, निषेधस्थलञ्च नैव प्रतिपादितम्। तत्रादौ समानपदस्थात् तन्नाम एकपदस्थात् निमित्तात् णत्वविधायकानि सूत्राणि वार्तिकमेकञ्च व्याख्यातानि। ततश्च पूर्वपदस्थात् उपसर्गस्थाच्च निमित्तात् णत्वविधायकानि सूत्राणि आलोचितानि। व्याख्यानावसरे आगतानां विशेषानामपि विवरणं तत्र तत्रैव प्रस्तुतम्। यथा "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इत्यनेन एव पुरगादिषु णत्वे सिद्धे "वनं पुरगा...." इत्यादिना पुनर्विधानं किमर्थमिति चेदुच्यते पुनर्विधानं नियमार्थं भवति। तेन एभ्यः कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्यः एव वनशब्दस्थस्य नकारस्य णत्वं, नान्येभ्यः इत्यर्थः सम्पद्यते। पुनश्च "एकाजुत्तरपदे णः" इत्यत्र सूत्रारम्भसामर्थ्यात् एव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं किमर्थमिति चेदुच्यते णकारग्रहणं स्पष्टार्थमिति शम्।

पादटिप्पणी :

1. वाक्यपदीये पदकाण्डे सम्बन्ध समुद्देशे कारिकासंख्या – ३०
2. अष्टाध्यायी – [३/३/११७]
3. अष्टाध्यायी – [८/४/१]
4. "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इति सूत्रे पठितं वार्तिकमिदम्।
5. अष्टाध्यायी – [८/४/२]6. अष्टाध्यायी – [८/४/१]
7. काशिकायां पत्रसंख्या – ४०५/ सूत्रसंख्या- [८/४/२]
8. अष्टाध्यायी – [८/४/३८]
9. अष्टाध्यायी – [८/४/१४]
10. अष्टाध्यायी – [८/४/१३]
11. रषाभ्यां नो णः समानपदे [अष्टाध्यायी – ८/४/१]

12. अष्टाध्यायी – [८/४/३]
13.अष्टाध्यायी – [८/४/४]17. अष्टाध्यायी – [८/४/८]
14. अष्टाध्यायी – [८/४/३]
15. अष्टाध्यायी – [८/४/५]
16. अष्टाध्यायी – [८/४/७]
18. अष्टाध्यायी – [८/४/९]
19. अष्टाध्यायी – [८/४/१२]
20. अष्टाध्यायी – [८/४/१३]
21. अष्टाध्यायी – [८/४/१४]
22. अष्टाध्यायी – [८/४/१५]
23. अष्टाध्यायी – [८/४/१६]
24. अष्टाध्यायी – [८/४/१७]
25. अष्टाध्यायी – [८/४/१९]
26. अष्टाध्यायी – [८/४/२०]
27. अष्टाध्यायी – [८/४/३७]
28. अष्टाध्यायी – [८/४/२१]
29. अष्टाध्यायी – [८/४/२२]
30. अष्टाध्यायी – [८/४/२४]
31. अष्टाध्यायी – [८/४/२५]
32. अष्टाध्यायी – [८/४/२६]
33. अष्टाध्यायी – [८/४/२७]
34. ऋग्वेदः - [७/१५/१३]
35. ऋग्वेदः - [८/७५/११]
36. ऋग्वेदः - [४/३१/३]
37. अष्टाध्यायी – [८/४/२८]
38. अष्टाध्यायी – [८/४/२९]
39. अष्टाध्यायी – [८/४/३२]
40. अष्टाध्यायी – [८/४/३१]

परिशीलिताः ग्रन्थाः

१. अमरसिंहः। *अमरकोषः* (सुधाव्याख्यया सहितः)। वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादेमी, २०१३।

२. *ऋग्वेदसंहिता* (सायणभाष्यसमेता)। वैदिकसंशोधनमण्डलः (प्रकाशकः)। पुना : तिलक महाराष्ट्र विद्यापीठ, १८५५।

३. तपनशंकरभट्टाचार्यः। *वैदिकव्याकरणम्*। कलकाता : संस्कृत वुक् डिपो, २०११।

४. पाणिनिः। *अष्टाध्यायी*। गोपालदत्तपाण्डेयः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २००९।

५. पाणिनिः। *अष्टाध्यायीसूत्रपाठः*। दीक्षितपुष्पा (सम्पा.)। नवदेहली : संस्कृतभारती, २०१०।

६. भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (बालमनोरमातत्त्वबोधिनीटीकाद्वयोपेता)। गिरिधरशर्मा, परमेश्वरानन्दशर्मा च (सम्पा.)। वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, २०१०।

७. भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*। अशोककुमारपण्डा (सम्पा.)। कलकाता : लेजार कम्पोज प्रग्रेसिभ पावलिशार्स, मे २०१२।

८. भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*। गोविन्दाचार्यः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१२।

९. भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (लक्ष्मीव्याख्योपेता)। श्रीबालकृष्णशर्मा पञ्चोलिः (सम्पा.)। वाराणसी : मोतिलाल बनारसी दास, १९६६।

१०. भर्तृहरिः। *वाक्यपदीयम्*। सत्यनारायणखण्डूडी (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, २०१४।

११. भर्तृहरिः। *वाक्यपदीयम्*। हरिनारायणतिवारी (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, २०१५।

१२. भीमसेनशास्त्री। *लघुसिद्धान्तकौमुदी* (भैमीव्याख्यासहिता)। दिल्ली : भैमी प्रकाशन, २०२१।

१३. वामनजयादित्यः। *काशिका* (न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनीसहिता)। जयशङ्करलालत्रिपाठी (सम्पा.)। वाराणसी : तारा बुक एजेन्सी, २०१५।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्वरूपं महत्वं च निरूपणम्

जे. आर्. सिद्धलिङ्गस्वामि,
शोधछात्रः, कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः,
चामराज पेटे–560018, बेङ्गलूरु, कर्नाटक
Contact No. : 9620816109, E-mail : siddalingaswamyjr@gmail.com

पीठिका –

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्"– इति विषयः सुविदितमेव वैदिकवाङ्मयविदां विदुषां यद् **'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्'** इति महामानवेन मनुना संपूर्णस्य धर्मस्य मूलत्वेन वेदाः एवोपन्यस्ताः । मानवसमुदायस्य ज्ञानम् अधिकं भवति चेत् साङ्गिक–जीवनस्य व्यवस्थां द्रष्टुं धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षेषु धर्म एव धर्मः एव अत्यन्तं प्रमुखं भजते । तदा प्रतिव्यक्तेः आन्तरिकविकासद्वारा समग्रः मानवसमूहः बुद्धिभावानां समाधानस्थितेः स्थापकत्वस्य प्रेरकस्थानं भवति धर्मः । जगति विद्यमानेषु श्रेष्ठाः मानवाः सन्ति । तेषु धर्मविषये अध्ययनद्वारा एकः अंशः सम्यक् ज्ञायते यत् सर्वेषाम् अपि धर्माणां सारः एकः एव इति । अतः चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्मस्य स्थानं प्रथमम् । तत् स्थानं केनापि न निराकर्तुं शक्यते । दया, करुणा, अनुकम्पः, सेवा, त्यागः, सत्यं, अहिंसा आस्तेयान् न कोपि धर्मः निराकरोति । 'एकं सद् विप्राः बहुधा वदन्ति' इति वचनं दर्शनेषु दार्शनिकाः अपि प्रतिपादयन्तः । अयं विषयः सिद्धान्तशिरोमणौ धर्माचारस्थले एवं निरूपितम् –

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दया क्षमा ।
दानं पूजा जपो ध्यानमिति धर्मस्य संग्रहः ॥"

धार्मिकाणां मूलं भारतदेशः । तस्मिन् देशे दार्शनिकानां प्रयत्नानुसारं विरचितम् आस्तिक–नास्तिकदर्शनम् च द्विविधं प्रसिद्धमस्ति । वेदप्रामाण्यम् अनङ्गीकरणात् चार्वाकादीनां नास्तिकदर्शनमिति, वेदादिप्रमाणानां अङ्गीकरणात् सांख्ययोग न्यायवैशेशिकपूर्वमीमांसा–उत्तरमीमांसा एतानि आस्तिकदर्शनानि इत्युच्यते । एतेषु षट्सुदर्शनेषु जीव–ब्रह्म–मोक्ष–मोक्षोपायादीनां विषये परामर्शः कृतः वर्तते । उत्तरमीमांसा दर्शनम् इतरदर्शनानामपेक्षया साहाय्यम्, ज्ञानं च अत्यवश्यक–मस्ति ।

एतादृश उत्तरमीमांसादर्शनेषु द्वैतदर्शनम्, अद्वैअदर्शनम्, विशिष्टाद्वैतदर्शनम्, शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम् इति चत्वारि दर्शनानि प्रसिद्धानि । द्वैतदर्शनस्य प्रवर्तकः श्रीमन् मध्वाचार्यः, अद्वैतदर्शनस्य श्री शंकराचार्यः, विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य श्री रामानुजाचार्यः, शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनस्य श्री जगद्गुरु पञ्चाचार्यः । अत्र तत् सम्बद्धपर्यायांशानां परिशीलनद्वारा प्रस्थानत्रयमिति परिगणितानां उपनिषद्भगवद्गीताब्रह्मसूत्राणां भाष्यं प्रसिद्धम् । एवं वीरशैव, शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनं प्रति श्रीनीलकण्ठशिवाचार्यः आदौ ब्रह्मसूत्राणामुपरि श्रीनीलकण्ठभाष्यं रचितवान् ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्वरूपम्–

निगमागमप्रसिद्धोऽयं वीरशैवसिद्धान्तः सनातनः शिवागमप्रसिद्धश्च । उक्तं च रेणुक भगवत्पादाचार्यैः –

सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते ।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम् ॥ इति ।

शिवोक्ते सिद्धान्ताख्ये कामिक, योगज, चिन्त्यम् कारण, अजितम् दीप्त, सूक्ष्म, सहस्रसुप्रभेद, अंशुमान्, विजय, विश्वास, साय्वुभुव, अनल, वीर, रौरव, मुकुट, विमल, चन्द्रज्ञान, ललित, प्रोद्गित, सिद्धम् संतानम् सर्वोक्त, पारमेश्वर, किरण, वातुलागम मन्त्रतन्त्रे उत्तरभागं परं सर्वोत्कृष्टं वीरशैवमतं निर्दिष्टम्, उपदिष्टम् । अनेन पूर्वभागे शैवं उपदिष्टम् इति सूचितम् । श्रीपण्डिताराध्या अपि स्वकीयभाष्यग्रन्थे एवं निर्दिशन्ति–

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताद्वैतमतादिषु ।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वतसंज्ञके ।
वीरशैवकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः ॥ इति ॥

वेदान्ते द्वैतमतम्, अद्वैतमतम्, शुद्धाद्वैतम्, केवलाद्वैतम् इत्येवमादीनि मतानि विलसन्ति । परन्तु तेषु मतेषु सर्वासामपि श्रुतीनां समन्वयः न भवति । केचित् भेदश्रुतीनां प्रामाण्यमङ्गीकृत्य अभेदश्रुतीनां गौणत्वमङ्गीकुर्वन्ति । अन्ये तु अभेदश्रुतीनां एव प्रामाण्यमङ्गीकृत्य भेदश्रुतीनां गौणत्वमुपपादयन्ति । तेषु सर्वेषु मतेषु श्रुत्यैकदेशस्यैव प्रामाण्यं अङ्गीकृतं भवति । इदं च शोभास्पदम् । परन्तु शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते एव सर्वश्रुतिसमन्वयः भवति इति निश्चप्रचम् ।

वीरशैवशब्दनिर्वचनमपि सिद्धान्तशिखामणौ एवं निर्दिष्टम् –

विशन्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका ।

तस्यां रमन्ते ये शैवाः वीरशैवाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

एवमाचार्यपादैरपि स्वीये श्रीकरभाष्ये "भेदाभेदात्मकं" अथवा "द्वैताद्वैतात्मकं" इति यद्यपि निर्दिष्टं तथापि भाष्यमिदं "विशिष्टा–द्वैत" परमिति वदन्ति । तत्स्वरूपमपि तत्रैवोक्तम् ।

अ) विशेषाद्वैतदर्शनम् – विशब्देनोच्यते शम्भुर्हंसेति मन्त्रतः ।

शेषशब्देन शरीरे "यथाग्ने" रिति मन्त्रतः ॥

अद्वैतेन भवेद्योगो यथा नद्य इति श्रुतेः । विशेषाद्वैतपदनिर्वचनं च निरूपितम् यथा –"विश्व शेषश्च विशेषौ तयोरद्वैतं विशेषाद्वैतं" इतिनिरुक्तिः । अद्वैतपदेन भ्रमरकीटवज्जीवस्य स्वाभाविकभेदनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते । **"हंसहंसेति यो ब्रूयात्" हंसो नाम सदाशिवः । यावत्पश्येत्खगाकारं तदाकारं विचिन्तयेत् ॥"विश्वद्श्चक्षुषि व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणि"** इति नैघण्टुकेषु विशब्दस्य परमात्मवाचकत्वेन स्पष्टोपदेशात् । वात्युत्पादयतीति व्युत्पत्या च विशब्देन जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूचितम् । **"यथाग्नेः विस्फुलिङ्गार्ज्वलतस्सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः प्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणाः यन्नायतनं संप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देव देवेभ्यो लोकाः"** इति श्रुतिषु परमशिवांशत्वेन जीवानां व्यपदेशात् । शेषशब्देन जीवोऽभिधीयते । अद्वैतपदेन **'यथा नद्यः' स्यन्दमाना समुद्रेस्तं गच्छन्ति नामरुपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्"** इत्यादि श्रुतिसिद्धसायुज्यं जीवब्रह्मणोरुपदिष्टम् ।

आ) शक्तिविशिष्टाद्वैतम् – शक्तिश्च शक्तिश्च शक्ती ताभ्यां जीवेशौ; तयोरद्वैतम् । सा च शक्तिर्द्विविधा स्थूलचिदात्मिका शक्तिः – सूक्ष्मचिदात्मिका शक्तिश्चेति । शक्तिश्च शक्तिश्च शक्ती इत्यत्र प्रथमशक्तिपदस्य स्थूलचिदचिदात्मकशक्तिरिति द्वितीयस्य शक्तिपदस्य सूक्ष्मचिदात्मकशक्तिरिति चार्यः । जीवः स्थूलचिदचिदात्मकशक्तिविशिष्टः । अत्र स्थूलचित् – किञ्चिज्ञत्वरूपा, स्थूला अचित् किञ्चित्कर्तृरूपा । शिवस्तु सूक्ष्मचिच्छक्तिविशिष्टः । सूक्ष्मा चित् सर्वज्ञत्वरूपा, सूक्ष्मा अचित् सर्वकर्तृरूपा । अर्थाज्जीवः किञ्चिज्ज्ञत्व – किञ्चित्कर्तृत्व – रूपशक्तिविशिष्टः शिवः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृकत्वरूपशक्तिविशिष्टः इति सिद्ध्यति । एवम्भूतयोः जीवेशयोः स्थूल–सूक्ष्म–चिदचिच्छक्तिविशिष्टरूपयोः यत् अद्वैतं अर्थात् सामर्स्यं **"जले जलमिव न्यस्तं""वह्नौ वह्निरिवार्पितः । परब्रह्मणि लीनात्मविभागेन दृश्यते"** । इति (न्यायानुसारं)यत् तत् शक्तिविशिष्टाद्वैतम् ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतपदं भाष्यकारेण **"शक्तिविशेषविशिष्टशिवाद्वैतमिति"**, क्रियासारकारेण नीलकण्ठशिवाचार्येण **"तस्माच्छक्तिविशिष्टास्य जिज्ञासा ब्रह्मणः स्फुटम्"** इति, वीरशैवानन्दचन्द्रिकारेण मरितोण्टदार्यशिवयोगिना **"वीरशैवसिद्धान्तस्य लिङ्गाङ्गसामरस्यात्मकपरिणाम्युपादानरूपशक्तिविशिष्टशिवाद्वैतस्य सकलद्वैतविलक्षणत्वेन साधनीयतया"** इति च प्रयुक्तम् ।

किञ्च श्रीकरभाष्ये –**"एतद्वैताद्वैतमेव किचिद्विशेषाद्वैतमिति, सेश्वराद्वैतमिति, सर्वश्रुतिसारमिति पर्यायत्वेन प्रवदन्ति"** इति अस्य सिद्धान्तस्य पर्यायनामान्युल्लिखितानि ।

इ) विशिष्टाद्वैतम् –विशिष्टं विशिष्टं च विशिष्टे, विशिष्टे लिङ्गाङ्गे, तयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतम् । अत्र प्रथमस्य विशिष्टपदस्य चिच्छक्तिविशिष्टः परशिवः रुद्रादि संज्ञकं "लिङ्गमित्यर्थः । द्वितीयस्य विशिष्टपदस्य अचित्तशक्तिविशिष्टशिआंशरूपोऽङ्ग शब्द–वाच्यो जीव इत्यर्थः । एवंरूपयोह् लिङ्गाङ्गयोः यदद्वैतं (सामरस्यं) तद्विशिष्टाद्वैतम् ।

ई) शिवाद्वैतम् – शिवश्च शिवश्च शिवौ तयोरद्वैतम् शिवाद्वैतम् । अत्रापि प्रथमस्य शिवपदस्य सूक्ष्मचिदचिच्छक्तिविशिष्टं शिवाभिधं "लिङ्ग"मित्यर्थः । अपरस्य शिवपदस्य स्थूलचिदचिच्छक्तिविशिष्टं अनाद्यविद्ययाऽभिभूतशिवांशरूपः, शिवदीक्षया–पह्रियमाणमलो जीवः "अङ्ग" मित्यर्थः । एवम्भूतयोर्लिङ्गाङ्गयोर्यदद्वैतं तत् शिवाद्वैतम् । पदमिदं इदं "शिवसिद्धान्तमिति" मदद्वैतपरं शास्त्रं" शिवाद्वैतपरिज्ञानं""शिवद्वैतपरानन्दं" इत्यादिना सिद्धान्तशिखामणि पर्यायपदानि बहुधा प्रयुक्तानि ।

उ) शिवयोगः – सूक्ष्मचिदचिच्छक्तिविशिष्टे शिवे शिवदीक्षया नष्टमलस्य शुद्धात्मनो जीवस्य यो योगः सामरस्यं सः शिवयोगः इत्यर्थः । श्रीमन्नीलकण्ठशिवाचार्यः सिद्धान्तमिदं विशिष्टाद्वैतं शक्तिविशिष्टाद्वैतं वा वक्तव्यमिति वदन्ति ।

यद्यपि श्रीकण्ठ–रामानुजावपि स्वस्वमतं विशिष्टाद्वैतमिति वदतः । तदुक्तं वैशिष्ट्यं च यथाक्रमं अन्तर्गणिकमेदरूपम् अपृथक्सिद्धत्वरूपं वा क्रियासाराभिप्रेतं न भवितुमर्हति । यतः तादृशं वैशिष्ट्यं श्रीपति पण्डितेन सम्यग् निराकृतम् । उक्तञ्च –"एवं विशिष्टाद्वैतस्याऽसङ्गत्वात् विशेषाद्वैतमेव मुमुक्षुभिरादरणीयम्" इति । अन्यत्र च–"अत्र केचित् अस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मणि जीवस्य अस्य तद्योगं शेषत्वसम्बन्धं शास्ति शास्त्रं प्रतिपादयतीति विशिष्टाद्वैतमेव जल्पन्ति; तदवैदिकत्वान्न मुमुक्षुभिरग्राह्यम् वैदिकमीमांसाकर्तृभिर्भट्टभास्करादिपूर्वाचार्यैः स्वसिद्धान्तस्थापनावसरे पूर्वपक्षस्यान्त्ययोग्यत्वेनोपेक्षितत्वात् । विशिष्टाद्वैत–मित्युक्तिविरोधात्; विशिष्टस्य दुर्निरूपत्वेन मिथ्यात्वाच्च । विशिष्टं नाम विशेषणविशेष्यसम्बन्ध एव वा ? तदतिरिक्तं ? नाद्यः, त्रयाणामनेकत्वेन अद्वयत्वासम्भवात् । **"एते दण्डिपुरुषसम्बन्धाः"** इति समूहालम्बनस्य दण्डीति विशिष्टप्रत्ययत्वा–नतिरिक्तविषयत्वात् । न द्वितीयः– विशेष्यरूप– परमात्मनोऽप्यत्वेन विशिष्टाभिमतपरमात्मनो विशिष्टाद्वैतसिद्धिः ?

केवलपुरुषास्यान्यत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा केवलपुरुषे दण्डीति प्रत्ययस्य वा दण्डिनि पुरुषे केवलपुरुष इति प्रत्ययस्य वा प्रसङ्गात् । त्रितयातिरिक्तस्य विशिष्टस्य एतद्दण्डविशिष्टत्वं वा ? एतदतिरिक्तदण्डविशिष्टत्वं वा ?

नाद्यः – त्रितयातिरिक्तत्वासिद्धेः । विशेषणस्यापि विशिष्टशरीरत्वात् । न द्वितीयः – अनुपपत्तेः अनवस्थापनाच्च ।इति शाक्तिविशिष्टाद्वैतस्वरूपं मायानिरूपितम् । अग्रे अयं सिद्धान्तस्य महत्वं एवं निरूपितम् । **शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते वीरशैवाणां महत्वविषयनिरूपणम्–**अथ वेदशिरस्यापि वीरशैवशब्दं दर्शयति– **"शिवरूपायां ब्रह्मरूपायां ब्रह्मस्वरूपायां विद्यायां", "वेदान्तवाक्यजा विद्या"** इति सूतगीतोक्तेः वेदान्तवेद्यायां विशेषात् रमणं रतिः अस्ति, तस्मात् एते तत्र रतिमन्तः महाभागाः परमश्रेष्ठाः वीरशैवाः इति स्मृताः इत्यर्थः ।

वीरशैवशब्दनिर्वचनम्– वी शब्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका ।
तस्यां रमन्ते ये शैवाः वीरशैवास्तु ते मताः ॥

अथ वेदागममस्तकयोरपि विरशैवशब्दनिर्वचनं दर्शयति–शिवजीवैक्यबोधिका लिङ्गरूपशिवजीवैक्यप्रकाशिका विद्या वी शब्देनोच्यते पण्डितैः कथ्यते इत्यर्थः । **"वी गतिप्रजनव्याप्तिकान्त्यसनखादनेषु"** इति धातोः । तस्यां विद्यायां ये शैवाः शिवभक्ताः रमन्ते, ते तु विरशैवाः इति मताः संमताः इत्यर्थः ।

अथ वीरमाहेश्वरशब्दनिर्वचनं करोति–

विद्यायां रमते यस्मात् मायां हेयां श्ववद्रहेत् ।
अनेनैव निरुक्तेन वीरमाहेश्वरः स्मृतः ॥

यस्मात् लिङ्गाङ्गसम्बन्धकारणार्थं शिवजीवैक्यप्रकाशिकायां विद्यायां रमन्ते, मायां जगद्रूपां हेयां त्यजनीयां श्ववत् शुनकवत् रहेत् निवारयेत्, अनेनैव निरुक्तेन एकद्वित्यादिपदगताद्यक्षरप्रवचनेनैव वीरमाहेश्वरः इति अन्वर्थनाम्ना स्मृतः इत्यर्थः ।

वीरशब्दस्य वेदान्तसिद्धान्ते–

वेदान्तजन्यं यद् ज्ञानं विद्येति परिकीर्त्यते ।
विद्यायां रमते तस्यां वीर इत्यभिधीयते ॥

एवं वेदान्तसिद्धान्तसिद्धवीरशैवसिद्धशैवशब्दमाहेश्वरशब्दाश्च विविच्य, अनन्तरं वेदागमशिद्धरस्सिवीरशैव–वीरमाहेश्वरस्वरूपं विशदयति ।

शैवमाहेश्वरयोः आत्यन्तिकभेदभावः–

शैवमाहेश्वरैश्चैव कार्यमन्तर्बहिः क्रमात् ।
शिवोमाहेश्वरश्चेति नात्यन्तमिह भिद्यते ॥

वीरशब्दः वेदान्तप्रसिद्धः इति विषयः–**"वेदान्तवाक्यजा विद्या"** इति सूतगीतोक्तेः वेदान्तवाक्यप्रकाश्यं यत् ज्ञानंविद्या तस्यां यो रमते सः वीरः इत्यर्थः । एवं वेदान्तप्रसिद्धवीरशब्दपूर्वकत्वेन सिद्धदान्तप्रसिशिवतत्त्वज्ञाननिष्ठान् शैवान्, माहेश्वरतत्त्वकर्मनिष्ठान् माहेश्वरांश्च सार्धसूत्रेण स्फुटयति – शैवैः वीरशब्दपूर्वकशैवैः वीरशैवैरित्यर्थः । माहेश्वरैः वीरमाहे–श्वरैश्च अन्तर्बहिः क्रमात्, शिवलिङ्गार्चनमिति शेषः कार्यं कर्तुं योग्यम् । एवंस्थिते शिवः निष्कलः शिवः महेश्वरः सकलः सदाशिवश्चेति स्थितौ, इह–**"शिवश्शूली महेश्वरः"**– इत्यभिधानगुणपाठे । यथा अत्यन्तं न भिद्यते, तयोः आत्यन्तिकोभेदः नास्ति ।

यथा तथा न भिद्यन्ते शैवाः माहेश्वराः अपि ।
शिवाश्रितेषु ते शैवाः ज्ञानयज्ञरताः नराः ॥

अथ शैवमाहेश्वरयोः अन्तर्बाह्यरूपलिङ्गार्चनं यदुक्तं तत् कीदृशमित्याह–तथा शैवाः शिवसम्बन्धिनः वीरशैवाः, अपि महेश्वरसम्बन्धिनः वीरमाहेश्वराश्च न भिद्यन्ते भिन्नाः न भवन्ति । अत्र सदाशिवस्य सोपाधिकत्वेऽपि, तदुपाधेः वक्ष्यमाणरीत्या सत्त्वगुणप्रधानत्वेन नापरत्वात् तयोः आत्यन्तिकभेदो नास्तीति भावः । शिवाश्रितेषु ये नराः पुरुषाः ज्ञानयज्ञरताः हृत्कमलस्थचिल्लिङ्गपूजायां प्रीतियुक्ताः ते शैवाः वीरशैवाः इत्यर्थः ।

माहेश्वराः समाख्याताः कर्मयज्ञरताः भुवि ।
तस्मादभ्यन्तरे कुर्युः शैवाः माहेश्वराः बहिः ॥

कर्मयज्ञरताः करकमलस्थक्रियालिङ्गपूजायां प्रीतियुक्ताः माहेश्वराः वीरमाहेश्वराः इति भुवि समाख्याताः प्रख्याताः इत्यर्थः । माहेश्वराः वीरमाहेश्वराः बहिःकर्मकाण्डस्थभक्तमाहेश्वरप्रसादि स्थलोक्तधर्माचरणं कुर्युरित्यनुषङ्गः ।

वीरशैवास्तु षड्भेदाः स्थलधर्मविभेदतः ।
भक्तादिव्यवहारेण प्रोच्यन्ते शास्त्रपारगैः ॥
"ज्ञानं प्रधानं नतु कर्महीनं कर्मप्रधानं न तु चिद्विहीनम् ।

तस्मात् द्वयोरेव भवेत् प्रसिद्धिःनह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥
'न क्रियारहितं ज्ञानं न ज्ञानरहिता क्रिया ।
अपश्यन्नन्दको दग्धः पस्यन् पङ्गुश्च दह्यते' ॥

इत्यादिवचनात् शैवमाहेश्वरयोः ज्ञानं क्रिया च समानैवेत्यनुमीयते ।किन्तु बाह्यान्तरपूजाप्रीतिमात्रं विशिष्यते इति । अथ **'वीरमाहेश्वराः'** इति प्रसिद्धवीरशैवास्तु भक्तादिशिवैक्यान्तव्यवहारेण स्थलधर्मविभेदतः पिण्डादिवृत्तिज्ञानशून्यान्तस्थलाचारभेदतः षड्भेदः षड्विधभेदवन्तः इति शास्त्रपारगैः प्रोच्यन्ते इत्यर्थः ।

अथ तच्छास्त्रभेदं दर्शयति–

[तत्प्रमाणभूतशास्त्रस्यापि षड्विधत्वम्]

शास्त्रं तु वीरशैवानां षड्विधं स्थलभेदतः ।
धर्मभेदसमायोगात् अधिकारिविभेदतः ॥

[षण्णां स्थलानां क्रमशः नामानि]

आदौ भक्तस्थलं प्रोक्तं ततो माहेश्वरस्थलम् ।
प्रसादिस्थलमन्यत्तु प्राणलिङ्गस्थलं ततः ॥
शरणस्थलमाख्यातंषष्ठमैक्यस्थलं मतम् ॥

वीरशैवानां शास्त्रं तु विशेषद्योतकस्थलभेदतः स्थलभेदात् धर्मभेदसमायोगात् स्थलोक्तसदाचारभेदसम्बन्धात् अधिकारिविभेदतः स्थलनिष्ठभक्ताद्यधिकारिभेदतश्च षड्विधं षट्प्रकारवत् इत्यर्थः ।

प्रकृतशास्त्रस्य अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम्–

अस्य शास्त्रस्य वीरशैवधर्मनिष्ठस्सन्मुमुक्षुः भक्तः अधिकारि । शिवभक्तिलभ्यशिवैक्यरूपपरमुक्तिः प्रयोजनम् । एकोत्तरशतस्थलं विषयः अस्य ज्ञानस्य शास्त्रेण प्रकाश्यप्रकाशकभाव एव सम्बन्धः । एवं अनुबन्धचतुष्टयवत् एतच्छास्त्रम् स्पष्टम् ।

उपसंहारः–

वीरशैवसिद्धान्ते परशिवब्रह्म एव "स्थल" शब्देन कथयति ।

स्थीयते लीयते यत्र जगदेतच्चराचरम् ।
तद्ब्रह्मस्थलमित्युक्तं स्थलतत्वविशारदैः ॥

इति प्रमाणानुसारेन चराचरात्मकं जगदिदं यत्र तदर्थं यस्मिन् उत्पत्तिलयं प्राप्नोति, तद् ब्रह्म 'स्थल' इति कथयति । तादृशस्थलरूप परशिव ब्रह्म एव, स्वलीलया अङ्गं लिङ्गं इति द्विप्रकारः भवति । चित्तशक्तिविशिष्टः जीवः एव 'अङ्गं', तथा चिच्छक्तिविशिष्टपरशिव एव 'लिङ्गं' इति ज्ञायते । लिङ्गाङ्गपदवाच्यरूप शिवजीवयोः ऐक्यमेव "लिङ्गाङ्गसामरस्यम्" इति कथ्यते । स्थलं भक्त–माहेर–प्रसादी–प्राणलिङ्गी–शरण–ऐक्य इति भेदेन षट्प्रकारः भवति । स्थलशब्द भक्तादि षट्स्थलेषु प्रतिपादितविषयनिरूपणपूर्वक शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते निरूपितलिङ्गाङ्गसामरस्यरूप मोक्षस्वरूपं उपसंहाररूपेण मया एवं प्रतिपादितम् ।

शिवे भक्तिस्समुत्पन्ना यस्यासौ भक्त उच्यते ।
तस्यानुष्ठेय धर्माणामुक्तिर्भक्तिस्थलं मतं ॥
केवलं सहजे दाने निष्णातः शिवतत्परः ।
ब्रह्मादिस्थानविमुखो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः ॥
मनः प्रसादसिद्ध्यर्थं निर्मलज्ञानकारणम् ।
शिवप्रसादं स्वीकुर्वन् प्रसादीत्येष कथ्यते ॥
लिङ्गं चिदात्मकं ब्रह्मतच्छक्तिः प्राणरूपिणे ।
तदूपलिङ्गविज्ञानीप्राणलिङीति कथ्यते ॥
सतीव रमणीयस्तु शिवेशक्तिं विभावयन् ।
तदन्यविमुखः सोऽयं ज्ञातः शरणनामवान् ॥
प्राणलिङ्गादियोगेन सुखातिशयमेयीवान् ।
शरणाख्यः शिवेनैक्य भावनादैक्यवान् भवेत् ॥

स्थलानुगुणां पूजाविशेषम् आश्रित्येव प्रवर्तते । शिवयोगी प्रथमं भक्तस्थलम् आश्रित्या सुखासने उपविष्टः सन् भवत्या इति

प्रथमं कथ्यते । अनन्तरं माहेश्वरस्थलम् आश्रित्या आत्मनिष्ठया ओं नमः शिवाय इतिः पञ्चाक्षरमहामन्त्रस्य अनुष्ठानं कर्तव्यम् । अर्थात् जपः कर्तव्यः । अनन्तरं प्रसादिस्थलम् आश्रित्या स्वानुभूत्यानुस्वारं पूजां यावद्भक्तिपूजां कुर्यात् । अनन्तरं प्राणलिङ्गि लिङ्गं चिदात्मकं ब्रह्म तच्छक्तिः प्राणरूपिणे इति मत्वा तद्रूपलिङ्ग विज्ञानीप्राणलिङ्गीति कथ्यते ।

अनन्तरं शरणस्थलम् आश्रित्य उपलब्धान् पदार्थान् शिवलिङ्गस्य समर्पयेत् । अन्ते च ऐक्यस्थलम् आश्रित्या भक्त्या शिवार्पितं शिवप्रसादं स्वीकृत्या आत्मतृप्तिम् आनन्दानुभवं अनुभूयमानः स्यात् । एतादृश षटस्थल आरोहण मार्गेण शिवभक्तः गुरुणादत्त इष्टलिङ्ग यावज्जीवं प्रपूजयेत्, तस्य पूजाफलेन प्राप्यमानशिवज्ञानेन शिवभक्तः नष्टमलःसन् भवबन्धनेन विमुक्तः भवेत्तथा भक्तः जनन मरण रहित लिङ्गाङ्गसामर्स्यरूप मोक्षं प्राप्नोति ।एतदेव शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य अन्तिम् फलम् ।

अग्रे उक्त श्लोकद्वयौ द्वारा लेखनं परिसमापनं भवति ।

जले जलमिव न्यस्तं वह्नौ वह्निरिवार्पितः ।
परब्रह्मणी लीनात्मा विभागेन न दृश्यते ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तःपरात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

परामर्शनग्रन्थाः

१. ब्रह्मसूत्रशाङ्करीवृत्तिः–उमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचिता – शैवभारतीशोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडीमठ, वाराणसी ।
२. अनुभवसूत्रम् – श्रीमायिदेवविरचितं विमर्शात्मकपरिष्करणम् – वि । डा । हेच्. पि. मल्लदेवरु, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.
३. बृहदारण्यकोपनिषत् – स्वामि आदिदेवानन्दः –रामकृष्णमठः, मैसूरु.
४. लिङ्गधारणचन्द्रिका – आंग्लटिप्पण्या संकलिता – एम्. आर्.साखरे, बेळगाम्.
५. क्रियासारः – श्रीनीलकण्ठशिवाचार्य विरचित भागत्रयोपेतः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः,मैसूरु.
६. महानारायणोपनिषत् – श्रीवृषभदेवकृतव्याख्यासमलङ्कृता, काशी ।
७. मुण्डकोपनिषत्– वीरशैवभाष्यम् – उमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचितम् संस्कृतमूलसहितम्, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.
८. श्रीकरभाष्यम् – सम्पुट १ –२ – श्रीपति पण्डिताचार्य विरचितम् –प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.
९. वीरशैवानन्दचन्द्रिका – श्रीमरितोण्टाधार्यशिवयोगि विरचित, हुब्बळ्ळि.
१०. सिद्धान्तशिखामणिः – श्री शिवयोगि शिवाचार्यः – प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.
११. सिद्धान्तशिखोपनिषत् – उमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचितम् –श्री वृषभदेवपण्डितः काशी ।
१२. शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम् –डा. टि.जि. सिद्धप्पाराध्य विरचितम् मैसूरु विश्वविद्यालयः, मैसूरु– १९६१.
१३. सिद्धान्त शिखामणि विचार दीप्ति– सम्पादकः डा. एम्. शिवकुमारस्वामी, वीरशैवानुसन्धान संस्थान विजयनगर रने डन्त बेङ्गळूरु.
१४. शिवाद्वैतमञ्जरी – स्वप्रभानन्दशिवाचार्यविरचितः पञ्चाचार्य एलेट्रिकल् प्रेस् मैसूरु. १९४०.
१५. शिवानुभवसूत्रम्– सं. पंडित. वै. नगेशशास्त्री, मुरुघामठ, धारवाड – १९८६

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

संस्कृतसाहित्ये प्रतिपादितब्राह्मणानां विषयनिरुपणम्

वि. श्रीनाथः के.
शोधछात्रः, कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः,
चामराज पेटे–560018, बेङ्गलूरु, कर्नाटक
Contact No. : 9538055882, E-mail : sreenath.cks@gmail.com

पीठिका

"विद ज्ञाने" इति ज्ञानार्थकात् विद्वातोः घञि प्रत्यये कृते वेद इति रूपं निष्पद्यते । मुख्यतया वेदशब्दो ज्ञानार्थकः । ज्ञानराशिर्वेद इति वक्तुं शक्यते । विद सत्तायाम्, विद विचारणे, विदलृ लाभे, विद् चेतनाख्याननिवासेषु इत धातुभ्योपि घञि वेदरूपं निष्पद्यते । वेदा ज्ञानराशित्वात् शाश्वतस्थायिनः, ज्ञाननिधयः, मानवानां तथा समस्तजीवसङ्कुलानां हितप्रापकाः, मनुष्यकर्तव्यबोधका इति विविधधात्वर्थग्रहणादवगम्यते ।

वेदार्थानुशीलनात् ज्ञयते यत् श्रुतयः हि विविधा ज्ञानविज्ञानराशयः, सनातनसंस्कृतेः आधारस्तम्भीः, कर्तव्या–कर्तव्यबोधकाः शुभाशुभनिदर्शकाः, जीवनस्योन्नायकाः, जगद्हितसंपादकाः, आचारविचारव्यवहारसंचारकाः, सुखशान्ति–साधकाः, ज्ञानलोकप्रसारकाः, मातृवत्हितचिन्तकाः, पितृवत्समस्तसमाजपरिपोषका, सत्यतायाः सरणयः कलाकलापप्रेरकाः चतुर्वर्गावाप्तिसोपानस्वरूपाश्च सन्ति इति । एतादृश वेदवाङ्मयस्य विषये समग्रे प्रपञ्चे महानादरः दृश्यते । तत्र ऋङ्वाङ्मयमधिकृत्य ऐतरेयब्राह्मणोक्ताख्यानेषु मानवजीवनोन्नतिविषये गवेषणोद्यमेयन्मप्रवृत्तिःसाजनि । अत्र तु मुख्यतया अपूर्व उपदेशो दृश्यते ।

ब्राह्मणानि

संस्कृतवाङ्मये 'ब्राह्मण'शब्दस्य अनेकार्थाः भवन्ति । शब्दोयम् यदा ग्रन्थवाची भवति तदा नपुंसके ब्राह्मणम् इत भवति । मेदिनीकोशोक्तिः एवम् वर्तते । "ब्राह्मणम् ब्रह्म संघाए वेदभागे नपुंसकम्" (मे, कोशः, णान्तवर्गः ६७) इति । 'मन्त्राणां विवरणात्मको विनियोगः यत्र भवति तत्' वेदेषु ब्राह्मणमिति कथ्यते । पाणिनिरपि कथयति एवम्"इति ह ब्राह्मणम्", "तस्योक्तं ब्राह्मणम्" इत्यादि प्रयोगो बहुत्र तदीयग्रन्थेषु समालक्ष्यते । निरुक्ते (३–११) अपि एवं दृश्यते । एवमेव शतपथब्राह्मणे तैत्तिरीयसंहितायां च उपलभ्यते ।

यतो हि मुख्यतया वेदमन्त्राणां अर्थविवरणेषु ब्राह्मणग्रन्थानां प्रवृत्तिः विशेषतया दृश्यते, तथापि 'यज्ञयागादीनां वैज्ञानिकक्रमसंप्रदर्शने आध्यात्मिकाधिभौतिकमीमांसाविधानेषु च व्याख्यानपुरस्सरं विनियोगकथनम् दृश्यते' इतिदुर्गभाष्यावलोकनेन समालक्ष्यते तत्र तत्र । अनेन एवमभ्युपगम्यते यज्ञप्रक्रिया अपि राष्ट्रसंवर्धिविज्ञानम् इति । यज्ञेन नभोमण्डलस्य शुद्धिर्भवति । तेन वृष्टिः वसुधायाम् प्रभूततया भवतीति । देवतागणानां तृप्तिः, वनौषधधान्यसस्यादिसंमृद्धिः जायते । तेन पशुपक्षिक्रिमिकीटादीनां संकुलानां संवृद्धिर्जायते । सर्वत्र समष्टिरनुष्ठानम् अनेन संभाव्यते इति । वातावरणस्य शुद्धता परिकल्पनापूर्वमेव पूर्वाचार्याणां समासीदिति अनेन यज्ञानुष्ठानविधानोपदेशेनावगम्यते । इमानि ब्राह्मणानि गद्यरूपात्मकनि भवन्ति । येषु ब्राह्मणेषु प्राचीननवीनाख्यानानि उपवर्णितानि सन्ति तानि अनुव्याख्यानानि तदानीन्तनचरित्रकथनानि च प्रकाशयन्ति तदानीन्तनलोकव्यवहारं सम्यग् उपवर्णयन्ति इति अवगम्यते । मीमांसादर्शने अयं अर्थवादः इतिनिगद्यते । ब्राह्मणभागेषु तत्र तत्र गाथाप्रगाथावंशगोत्रणां च विवरणं समुपलभ्यते । एवमेव देवतास्तुतिः ऐहिकामुष्मिकप्रार्थनाप्रकारः निन्दाप्रशंसाप्रदकथनं रोगनिवारणशत्रुमारणसंग्रामनिर्वहणविजयसंपादनपरसूक्तानामुल्लेखो दृश्यते । ब्राह्मणेषु कुत्रचत् सोमयागादौ विधीयमानमन्त्रसूक्तानां समुल्लेखोपि समालक्ष्यते । विशेषतया ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञविधानं यागकालसूचनायागस्य फलनिर्देशः अधिकारी अनुष्ठानप्रकारः मन्त्राणां विनियोगक्रमः याज्ञिकद्रव्यनिर्देशः विधिः विवेचनं च उपवर्ण्यते । तदर्थं मीमांसका कथयन्ति **'विधिविधायकं वाक्यं ब्राह्मणम्'** इति । अनेन इदम् सुविदितं भवति अलौकिकपदार्थबोधनार्थे एव ब्राह्मणानां प्रवृत्तिः इति । ब्राह्मणेषु विधिवाक्यानां व्याख्यानावसरे इमे विषयाः परिदृश्यन्ते । तत्रापि निरुक्तिः, स्तुतिः, आख्यानम्, हेतुवचनानि च समालक्ष्यन्ते । ब्राह्मणेषु एते विषयाः निर्दिष्टास्सन्तीति शाबरभाष्ये व्यलेखि । **"हेतुः निर्वचनंनिन्दाप्रशंसासंशयो विधि । परक्रियापुराकल्पोव्यवधारणकल्पना । उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु"**इति (शा, भा, २–१–८) ।

प्रत्येकस्यापि विषयस्य विवरणं तत्र तत्र शाबरभाष्ये समुपस्थापितं च वर्तते । ब्राह्मणग्रन्थाः बहवः सन्ति । परम् अद्योपलभ्यमानानां ब्राह्मणानां संख्या अत्यन्तं न्यूना एव वर्तते । बहूनि ब्राह्मणानि गृह्यसूत्रेषु उदाहृतानि सन्ति । आश्वलायनगृह्यसूत्रे ऋषिराचार्ययोः वैलक्ष्यण्यं प्रदर्शितम् । मन्त्रदृष्टारः ऋषयः ब्राह्मणदृष्टारः आचार्याः इति आश्वलायनस्याशयः ।

आचार्यतर्पणप्रसङ्गे आचार्याणां गणत्रयं प्रदर्शितम् । १) पथमो गणः माण्डुकेयः २) द्वितीयः शाङ्खायनः ३) तृतीयो गणः आश्वलायनः इति । आचार्याणां क्रमशः नामानि च तत्र दृश्यन्ते । तानि च नामानि कहोलकौशीथकमहाकौशीतकभरद्वाज पैङ्गमहापैङ्गसुयज्ञशाङ्खायनैतरेयबाष्कलशाकलगार्ग्यसुजातवक्रौदवाहिसौजामिशौनकाश्वलायन इति । परं तु इमानि नामानि अन्यत्र न दृश्यन्ते । सन्दर्भे अस्मिन् शाङ्खायन ऐतरेयप्रभृतयः ब्राह्मणदृष्टारः इत्यवगम्यते । सामान्यतः शाङ्खायनब्राह्मणमस्य कृते कौशीधकिब्राह्मणमिति लोकव्यवहारः सारस्वतप्रपञ्चे श्रूयते ।

ब्राह्मणग्रन्थानाम् विनियोगः

ब्राह्मणग्रन्थाः मन्त्राणां विनियोगविषये महदवधानं प्रयच्छन्ति । यस्य मन्त्रस्य विनियोगः यत्र भवति किमर्थं विनियोक्तव्यं तेन प्रयोजनं किम् इत्यादिविषयेषु विवरणं मार्गदर्शनं च समुपलभ्यते । इमानि ब्राह्मणानि मन्त्राणां रहस्यं प्रकाशयन्ति । आध्यत्मिकमहत्वं च प्रदर्शयन्ति । यज्ञेषु मन्त्राणां प्रयोगविधिं निरूपयन्ति । 'आ नो मित्रावरुणा' इति ऋच्मन्त्रस्य गानेनरुग्णस्य रोगोपशमनं भवति इति अत्रत्यउल्लेखेनावगम्यते । तस्य अनुष्टानप्रकारः विधानं च बोधयति । दिवाधिष्ठातृदेवतामित्रः प्राणवायोः प्रतिनिधिश्च, रात्रावधिष्ठातृदेवतावरुणअपानवायोः प्रतिनिधिश्च वर्तेते । एतौ मित्रावरुणौ दीर्घरोगयुक्तस्य रुग्णस्यशरीरे प्राणापानयोधारणबलात् स्वास्थ्यं प्रकल्पयतः इति अनेन वस्तुविषयविवरणेन ज्ञायते । अयं विषयः ताण्ड्यब्राह्मणे (६–९–६–९) दृश्यते । ब्राह्मणग्रन्थानां प्रधानो प्रतिपाद्यो विषयः विधिनिर्देशः । तत्र विधिः हेतुनिरुक्तिस्तुत्याख्यानविशधीकरणात्मकः इति अनेनावगम्यते ।

हेतुः अथवा हेतुवचनम्

कर्मकाण्डेषु विशेषविध्युपयुक्तकारणनिर्देशः एव हेतुः इति निगद्यते । ब्राह्मणेषु यागोक्तविधिनिर्देशः बहुत्र विस्तारेणोपलभ्यते । अग्निष्टोमे उद्गातासदसि औदुम्बरवृक्षस्य शाखां उच्छ्राययति । विषयममुम् ताण्ड्यब्राह्मणं विस्तरेण विचारयति एवम् प्रजापतिः कदाचित् देवताभ्यः ऊर्जा एच्चारणम् कृतवान् तदा औदुम्बराख्यो वृक्षः समुत्पन्नः इति । औदुम्बरवृक्षस्य अधिष्ठातृदेवता प्रजापतिः इति अनेनावगम्यते (ता, ब्रा ६–४–१) इति । बहिष्पवमाने स्तोत्रे पञ्चऋत्विजः प्रदक्षिणं कुर्वन्ति अयं विधिः । तदा प्रथमस्थाने य ऋत्वग् भवति अर्थात् अध्वर्युः वर्तते सस्वहस्ते दर्भस्तरं गृष्ट्वा प्रदक्षिणं कुर्यादिति निर्देशः । विषये अस्मिन् विवरणं ताण्ड्यब्राह्मणे समालक्षयते एवम् । यज्ञः अश्वरूपं धृत्वा धावति तदा अध्वर्युः दर्भप्रस्तरं संप्रदर्श्य अश्वं बहिर्मुखमानयतीति अस्य गूढार्थः। तदर्थं दर्भप्रस्तरग्रहणं कर्तव्यत्वेन निर्बन्धितम् । (ताब्रा ६–७–१६–२०) । एवं हेतुवचनोल्लेखः यागानुष्ठानमहत्व श्रद्धा च दृढयति इति अनेन ज्ञायते । अन्येषु ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि नानाहेतुवचनानि उपवर्णितानि सन्ति । कुत्रचत् विधिवाक्यतया तानि निर्दिशन्ति इत्यपि अवगम्यते ।

अर्थवादाः

यागेषु निषिद्धपदार्थानां निन्दा, विहितानां प्रशंसा च ब्राह्मणेषु तत्र तत्र दृश्यन्ते । उदाहरणार्थम् 'अमेध्यावैमाषाः' इति वचनं (तै, सं, ५–१–८–१) माषानिषिद्धायज्ञल्व्येषु इतविषयं सत्यापयति इदं वचनम् । ब्राह्मणेषु यागानुष्ठानस्य प्रशंसा तस्य महत्वं होमनीयद्रव्याणां देवतानां च परिचयं नानाप्रकारेण क्रियते इति तु विशेषांशः । अग्निष्टोमयागस्य बहुतरप्रशंसा ताण्ड्यब्राह्मणे दृश्यते (ता, ब्रा, ६–३) । विधिवचनानां पुष्टीकरणम् अर्थवादस्य महिमा वर्तते ।

निरुक्तिः

भाषासाहित्यदृष्ट्या ब्राह्मणाग्रन्थाः नानावस्तु विषयोषस्थापनद्वारा महत्वपूर्णस्थानमावहन्ति । तत्र तत्र ब्राह्मणेषु नानाशब्दानां व्युत्पत्तिविषये अर्थविवरणे धर्मोत्पत्तिः धर्मकर्मस्वरूपवर्णनम् तथा सन्दर्भे सोदाहरणद्वारा प्रदत्तम् इति ज्ञायते । भाषाविज्ञानदृष्ट्या इमानि निर्वचनानि अत्यन्तमुपादेयानीति ज्ञायते । संहितास्वपि कुत्रचत् शब्दनिर्वचनं समुपलभ्यते । "उदानिषुः महीरिति तस्मादुदकमुच्यते" (अ, वे, सं, ३–१३–१) । शतपथब्राह्मणं तथा ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् एतादृशशास्त्रयशब्दनिर्वचने कोशवदुपाकरोति । आज्यस्तोत्रस्य व्याख्यां "यदाजिमायन्तदा अज्यानाम् आज्यत्वम्" (ता, ब्रा, ७–२–१) इतिरथन्तरनिरुक्तिं च प्रदर्शयन्ति । तद्यथा ताण्ड्ये "रथंमर्या क्षेप्लातारीन् इततद्रथन्तरस्य रथन्तरत्वम्" इति (ता, ब्रा, ७–६–४) इति । ततः बृहत्सामं प्रस्तौति एवम् (ता, ब्रा, ७–६–५) "ततो बृहदनुमर्या इदं सज्योगन्तरभूदिति तद् बृहतो बृहत्वम्" इति । अनेन इदमव ज्ञायते यत् रथन्तरसामस्यानन्तरमेव बृहत्सामस्योत्पत्तिरिति । एतादृशानां शास्त्रीयवस्तुविषयाणां निर्वचनसौलभ्ययुक्तभण्डागारवदवभासन्ते ब्राह्मणग्रन्था इति अभ्युपगम्यते ।

आख्यानानि

विध्यर्थवर्णनावसरे तत्र तत्र समुपलभ्यमानानि आख्यायिकानि नवरसयुक्तकाव्यानि वा इमानि इति कदाचित् शङ्कामपि जनयन्ति । यज्ञवधानस्य सविस्तरवर्णनालस्यमपि आख्यायिकानि परिहरन्ति । साहित्यशास्त्रोत्पत्तिरत्रैव अभूद्वा इति कदाचित् अनुमानमपि उपस्थापयन्ति । आख्यानेषु नानाप्रकाराः दृश्यन्ते । कुत्रचत् आख्यानेषु वस्तुविषयस्थौल्यम् कुत्रचत् हृस्वतरविषयप्रतिपादनं ब्राह्मणग्रन्थानां विशेषः । देवतापरित्यागेन वाक्जले वनस्पतिषु च प्रविष्टवती इति एका कथा श्रूयते । (ता, ब्रा, ६–५–१०—१३) । देवासुराणां युद्धवृत्तान्तः, यज्ञस्य अश्वरूपधारणम्, अग्नमथनावसरे अश्वानयनविधानम्, दर्भमुष्टिग्रहणम्, ब्राह्मणग्रन्थेषु दृश्यन्ते (ता, ब्रा ६–७–१८) (शत, ब्रा, १–६–४–१५). (ऐ, ब्रा, १–४–२३; ६–२–१) इति ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु समुपलभ्यमानानि आख्यानानि तत्वरूपपराणि, अतिगम्भीरविषयोपस्थापकानि, गूढार्थपराणि, सूत्ररूपाणि च दृश्यन्ते । शतपथे (१–४–५–८, १२,) मनोवाक्लहकथनप्रकरणं आधुनिकमनोविज्ञानिनां कृते बहूपकरोति इति ज्ञायते । एवम् वाक्सम्बन्धियुक्ताख्यानानि सृष्टिविषयकाख्यानानि च तत्र तत्र सन्ति । प्रजापते : अङ्गावयवद्वारा वर्णोत्पत्तिजतिति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे श्रूयते । रजनीउदयोल्लेखः परा एका कथा मैत्रायणिसंहितायां दृश्यते (मै, सं, १–४–१२) । संस्कृतसाहित्ये अत्यन्तप्रसिद्धमाख्यानम् उर्वशीपुरूरववृत्तान्तकथनम् शतपथब्राह्मणे अक्षिपथमायाति (१९–५–१) । प्राचीनजलप्रलयवृत्तान्तः (शत, ब्रा १–८–१), शुनश्शेफकथा च ऐतरेयब्राह्मणे वर्तते (ऐ, ब्रा, ७–२) । एवम् आख्यानानाम् इतिवृत्तकथनम् ब्राह्मणग्रन्थानां वस्तुविषयविशेषः इति ज्ञायते ।

ब्राह्मणानां महत्वम्

वैदिकयुगीयोदन्तःशासनकथनम्, वंशानुचरितम्, भूगर्भवृत्तान्तः, सगोलाख्यानम्, ग्रहनक्षत्रपरमन्त्राणाम् उल्लेखः तेषामिति वृत्तं च उपवर्णनं ब्राह्मणानां मुख्यो विषयः । भगवद्भक्तियुक्तसात्विकानुष्ठानानां विचारः प्रभूततया उपलभ्यते । यागाद्यनुष्ठानद्वारा इन्द्रादिलोकपालान् समभ्यर्च्य स्वेष्टफलं सम्प्राप्नुवन्तिस्मतदानीन्तनकाले जनाः इत्यनेन ज्ञायते । सनातनभारतस्य धर्मोत्पत्तिः सत्यस्य ऋतस्य च स्वरूपोल्लेखः, ऋणत्रयविचारः अभ्युदयनिःश्रेयसपरधर्मयोः विकासादिवृत्तान्तावगमे च महदुपकुर्वन्ति इमानि ब्राह्मणानि । भारतीयानां जीवनक्रमः, जीवनस्य ध्येयोद्देशः, कर्मानुष्ठानविधानं धार्मिकाध्यात्मिकसामाजिकभावनावगमने इमानि ब्राह्मणानि आधारभूतानि इतिवृत्तानि भवन्ति । कर्मकाण्डज्ञानकाण्डसाहित्यसंस्कृतिनिरूपणे च अनुष्ठानेष्वपि इमानि आकररत्नानि भवन्ति । मानवजीवनमौल्यानां निरूपणे जीवनोद्देशस्य साफल्यप्रदर्शने च अन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनान्वेषणे च अनुशीलनोपदेशः ग्रन्थेषु तत्र तत्र दरीदृश्यते । भगवदनुग्रहप्राप्तये च नैकविधसात्विकमार्गाक्रमणिका च परिदृश्यते । एवम् सनातनभारतस्येतिवृत्तानुशीलने ब्राह्मणग्रन्थाः बहुथामार्गदर्शनम् कुर्वन्तिस्म । तत्र तत्र नैकविधरर्शनानां बीर्जवापः तेषां प्रवृद्धिश्च दृश्यते । उदाहरणार्थं मीमांसादर्शनस्योदयः ब्राह्मणग्रन्थे समालक्ष्यते न्यायानां सदुपयोगक्रमः निरुक्तानां व्यवस्था च दृश्यते । एवम् "ब्रह्मवादिनों वदन्ति" "अथमिमांसन्ते" इत्यादिप्रयोगविवरणं च श्रुतिपथमायाति अत्र ॐ । "उदितेहोतव्यम् अनुदितेहोतव्यम्" (कौ, बा, २–९) इत्यादि प्रयोगादेशोपि दृश्यन्ते । एवम् कर्मोपासनाज्ञानकाण्डानां विषये मार्गदर्शनम् अनुष्ठानविधानं बहुत्र समालक्ष्यते ।

ब्राह्मणग्रन्थानां कालः

ब्राह्मणग्रन्थानां कालविषये महान् विवादः आधुनिकसंशोधकमण्डले दृश्यत्ते । इदमित्थम् इत्ति निर्णयः न दृश्यते । पाश्चात्याब्राह्मणग्रन्थरचनाविधसनम् अन्यथा कथयन्ति । केचन इतिहासतत्वविदः एकया दृष्ट्या स्वाशयं न प्रदर्शयन्ति । अस्मिन् विषये आधुनिकेतिवृत्तसंशोधकानां भारतीयानामाशयः अन्ततः विभिन्ना एव दृश्यते । परंतु सांप्रदायिकानां पण्डितानां विश्वासः या परंपरासमागता तदनुरोधेन अत्र केचन विषयाः सम्यङ् निरूपितास्सन्ति । ब्राह्मणग्रन्थेषु नदनदीनामुल्लेखो विफुलतया दृश्यते । ताण्ड्ये ब्राह्मणे सरस्वतिनद्योरुल्लेखः तत्र तत्र समुपलभ्यते । यमुनानद्याः गमनमार्गः, सरस्वतिदृशद्वतिनद्योः संगमः कुरुक्षेत्रस्य नामोल्लेखः, कुरुपाञ्चालवर्णनं वर्तते । सरस्वतिनद्याः तीरप्रदेशे एव प्रथमतया ब्राह्मणग्रन्थरचना समारब्दा स्यादिति पण्डिता केचन सन्यन्ते । पाश्चात्यपण्डिताः एवम् अभ्युपगच्छन्ति ब्राह्मणग्रन्थानामुदयः क्रिस्तपूर्व १२०० तः क्रिस्तपूर्व २०० पर्यन्तमिति । भारतीयपुराविदः समामन्ति क्रिस्तपूर्व ३००० तः क्रिस्तपूर्व २००० पर्यन्तमिति । विषये अस्मिन् एतावत्पर्यन्तं न साधितम् । कालः एव निर्णेतव्यो वर्तते । ब्राह्मणसाहित्यस्य तथा उपनिषत्साहित्यस्य मध्ये सहस्रवर्षान्तरम् अन्तरं भवेत् इति पुराकल्पविदः वदन्ति । ब्राह्मणेषु कर्मकाण्डस्य प्राधान्यम् उपनिषत्सु ज्ञानकाण्डस्य प्रावधानं समालक्ष्यते । उभयत्रापि ग्रहनक्षत्राणां विष्ये, नक्षत्रोदयसमाचारे च महदवधानं दत्त्रमति भाति । वेदाङ्गज्योतिषस्य नैके विषयाः ब्राह्मणमूला एवेति सम्प्रति निर्णीयते विद्वल्लोके । ब्राह्मणग्रन्थे समुपलभ्यमानवस्तुविषयाणामाधारेण अस्माभिरेवं निर्धारयितुं शक्यते ।

पाश्चत्यानामनुसन्धानं भारतीयानामनुचिन्तनं ब्राह्मणग्रन्थकालनिर्णये परस्परं विरोधाभासं जनयति । यतोहि पाश्चत्या केवलम् ऐतिह्यचिन्तनेषु कटिबद्दास्सन्तः तदा तदा किमपि लिखिन्ति । भारतीयास्तु परम्परासमागतवस्तुचिन्तने महदवधानं प्रयच्छन्ति इति अनेन ज्ञायते ।

अन्येचकेचनविपश्चिदपश्चिमाकथयन्तिक्रिस्तोःपूर्वम् ८०० तः ५०० पर्यन्तम् ब्राह्मणानामुद्भवकालः इति । तेषामाशयम्संग्रहेणविलिख्यते ।

ब्राह्मणभागेषु विध्यर्थवादोपनिषत् इति आख्यानत्रयोभागाः सङ्घटिताः सन्ति इति । तत्र विधिशब्देन कर्मविधायकानि, अर्थवादशब्देन प्ररोचनापराणि, उपनिषत्शब्देन विवरणपराणिविषयाः समुपलभ्यन्ते इति । इतिहासात्मकानि, तत्वविचारपराणि च प्रकरणानि विवक्षितानि । ते चैते ग्रन्थः यद्यप्यद्यत्वे बहुसंख्यः समुपलभ्यन्ते तथापि केचित् पुरैवोत्पन्नविनष्टास्तर्क्यन्ते । यतो हि अस्माभिः अदृष्टाश्रुतानां ब्राह्मणानां नामग्रहणं तदीयवाक्यानुसंधानं च तत्र तत्रेपलभ्यते बहुषु ग्रन्थेषु । यस्मिन् काले भारतीयैः कर्मानुष्ठानैकनिरतैरभूयत तस्मिन् समये एते ग्रन्थाः प्रादुर्भूताः इति । यतो हि इमे ग्रन्थाः कर्ममार्गानेव निर्दिशन्तःकर्मणामेव महिमानमुदीरयन्तः कर्मणामेवोत्पत्तिप्रयोजने निरूपयन्तश्च कर्ममात्रं परामृशन्ति । एवं जातीयकान् अभिन्नरूपान् अयं ब्राह्मणरङ्गः दीर्घकलव्यापी बभूव । यतो हि समेषां ब्राह्मणग्रन्थानां सजातीयत्वेपि तेषु केषाञ्चित् कालभेदः समुद्भासते । तथा हि यजुर्वेदस्य गद्यभागोत्पत्तेः परं पञ्चविंशं तैत्तिरीयं चेति ब्राह्मणद्वयम् इतरब्राह्मणापेक्षया प्रागुत्पन्नमिति तदीयशब्देषु वाक्यरचनारीत्यौचप्राचीनताप्रतिभासादनुमीयते । तत्र तैतिरीये ब्राह्मणे अनुभूयमानः पञ्चविंशब्राह्मणे भूतपूर्वत्वेन ज्ञायमानश्च स्वरविन्याससम्प्रदायो अपि अत्र अनुमेयार्थं स्थिरयति । जैमिनीयब्राह्मणं कौषीतकिब्राह्मणम् ऐतरेयब्राह्मणं च ततः पश्चादुत्पन्नानि इति अनुमेतुं शक्यते । यतो हि भाषा सौष्ठवं वर्णविन्यासशैलीरचनाक्रमः भाषास्वारस्यानुसन्धाने तु एतेषां त्रयाणामपि क्रमिको कालभेदो व्यक्तीभवति । शतपथब्राह्मणमभिनवार्थगर्भितत्वात्वात् ततः अर्वाचीनम् इति ऊहितुम् शक्यम् । तथा तत्र नवनवीनपदपुञ्जानां सम्मेलनम् बहुत्र दृष्टिपथमायाति । अर्वाचीनवस्तुविषयाः बहुत्र दृश्यते । नवीनव्याकरणपद्धतिरपि अत्र तत्र तत्र समालक्ष्यते इति नवीनितिहासतत्वविदः अपि ब्रुवन्ति । यतो हि इदं प्रथमतया अत्र लिटः प्रयोगारम्भो अस्य ऐतरेयब्राह्मणादर्वाचीनतरत्वं बोधयति । एतदीयाभाषागतिरपि पूर्वोक्तब्राह्मणभाषापेक्षया लब्धाधिकस्म्स्कारा समनुभूयते इति । केचन पुरातत्वविदः आमनन्ति एवं ब्राह्मणग्रन्थाः प्रायेण ऋग्वेदापेक्षया शब्ददरिद्रतां भजन्ति इति । यतो हि लेडाखोलकारः प्राक्तनाः सर्वे तुमुन्नर्थका प्रत्ययाश्च प्रामुर्येण प्रयुक्ताः इति । तदीयावाक्यशैली ऋग्वेदमतिक्रम्य भारतवर्षीयवाक्यरचनायाः प्रथमारम्भरीतिमुदाहरति । यद्यपि ऋग्वेदः अत्यन्तं प्राचीनसाहित्यविशेषः इति जेगीयते तत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः परंतु तत्र तत्र पदविन्याससौष्ठवं पद्यबन्धानुगुणम् वाक्यरचनाकौशलं तु नवनवीनवस्तुविषयानुसन्धानपरमिति अवगम्यते । ब्राह्मणभागेषु गद्यानां मध्ये पद्यानां स्रोतः ओतप्रोततया समुपलभ्यन्ते ते स्वगतैरेव स्वभावविशेषैः स्वेषां स्वच्छन्धतां प्रकटयन्ति इदमपि तेषां प्राचीनत्वे प्रमाणमिति संशोधकानाम् आशयः ।

ब्राह्मणग्रन्थानाम् भाषातथाशैलीस्वरविन्यासः

ब्राह्मणग्रन्थाः समान्यतः गद्यमयाः एव । संस्कृतसाहित्यस्य अत्यन्तं प्राचीनगद्यभागाः इमे ग्रन्थाः । तेषां शैली प्रसन्ना हृदयङ्गमाः इति ज्ञायते । ब्राह्मणग्रन्थाः एते उदात्तवस्तुविषयनिरूपणे प्रवृत्तास्सन्ति । दीर्घसमासानां प्रयोगो न दृश्यते अत्र । क्लिष्टयुक्तपदयोजना नास्ति । वस्तुविषयनिरूपणे ब्राह्मणेषु स्पष्टता समुद्भाति । सरलया शैल्यावस्तुविषयनिरूपणं गङ्गाप्रवाहवद् प्रसन्नगम्भीरतया सर्वत्र प्रवहति इति तु समादृश्यते, नाति कठिना नातिसुलभा च विद्यते पदप्रयोगः । आरण्यकानामुपनिषदां च भाषागतिः प्रायेण लौकिकसंस्कृतभाषायाः तुल्यरूया एवेति अस्य समावलोकनेन अवगम्यते । तत्र प्राचीनतरा उपनिषदः परं सूत्रब्राह्मणयोः अन्तरालवर्तिनीं किञ्चिद्विलक्षणां रीतिमनुधावन्ति ।

ऐतरेयब्राह्मणम् ।

ऋग्वेदसंबन्धिनोः द्वयोः ब्राह्मणयोः ऐतरेयं प्रधानतमम् । अद्योपलभ्यमानमैतरेयब्राह्मणं चत्वारिंशदध्यायात्मकम् ते च पञ्चिकाष्टकत्वेन संविभक्ताः सन्ति । तत्रान्तिमादशाध्यायीपश्चत्काले संयोजितेति केषाञ्चन पण्डितानामाशयः । विषये अस्मिन् तेषामभिप्रायो विद्यते तदभिव्यज्यमानैरेव लिङ्गैरेवम् अवधार्यते इति शाङ्खायनब्राह्मणे उक्तदशाध्यायीप्रतिपाद्यानां विषयाणामनुपादानां प्रत्युतशाङ्खायनसूत्रे तदुपादानच असमदुक्तिमुपष्टम्भयतीति । अपि च अत्र अन्तमे पञ्चिकात्रये लिटः परोक्षार्थे प्रयोगो दृश्यते । आदिमे पञ्चिकापञ्चके तु प्राचीनब्राह्मणग्रन्थेषु इव तत्र वर्तमानवाचकताशक्तिरेवानुभूयते । एतेन ह्यन्तिमं पञ्चिकात्रयम् इतरापेक्षया अर्वाचीनतरमिति व्यक्तमेव इति । वस्तुतः ब्राह्मणस्य अस्य प्रधानभूतो भागः सोमयागविषयकः एवेति अभ्युपगन्तव्यम् इति केचन विद्वद्वराः कथयन्ति । तथाहिआदिमेअद्यायषोडशके अग्निष्टोमाख्य एकाहसाध्यःसोमयागःतदन्तरेअपि अध्यायद्वये षष्ट्युत्तरत्रिशताहसाध्यंगवामयनं, तदन्तरे अध्यायषट्के द्वादशाहश्च प्रतिपाद्यते इति । तदन्तरेषु अष्टसु अध्यायेषु आनुषङ्गिका अग्निहोत्रादयो वर्णिताः । तस्मात् तेषां परिशिष्टरूपत्वं निर्श्चयते इति । अवशिष्टायामष्टाध्याय्यां रजकीयपट्टाभीषेकमहोत्सवः उपवर्णितो वर्तते । तथा च तत्र राजपुरोहितानामधिकारश्च प्रतिपाद्यते । तेन तेषामर्वाचीनत्वम् च व्यज्यते इति । ऐतरेयब्राह्मणस्य रचयिता महीदासैतरेयः इति केचन कथयन्ति । अस्य महीदासस्योल्लेखः सामवेदीये छान्दोग्ये उपनिषदि दृश्यते । परं तु इदं प्राचीनतरमिति ज्ञायते । वेदभाष्यकाराः सायणाचार्याः अस्य नामोल्लेखनम् स्वीये भाष्ये करिष्यन्ति । स्वभाष्ये कथामेकाम् अस्य विषये प्रदर्शयामासुः । सा च कथा एवं वर्तते ।

अयम् महीदासः मन्दधीरासीत् । अस्य पिता एनं नाङ्गीकृतवान् अस्य विषये तूष्णीमास । परं अस्य जननी इतरायाः श्रद्धां भक्तिम् अनन्यतपः प्रभावं च समवीक्ष्य वरं प्रायच्छत् विश्वंबरा । ततः समहीदासः महान् पण्डितो अभूत् । अनतिकाले एव ब्राह्मणदृष्टा अपि अभवदिति अवगम्यते । सा इतरा तु चतुर्थवर्णास्त्री आसीदिति ऊहयितुं शक्यते इति कर्णाकर्णिकया उदन्त श्रूयते इति वेदभाष्यात् ज्ञायते इति । अद्य समुपलभ्यमाने ऐतरेयब्राह्मणे ।

उपसंहारः

स्वपरहितान्वेषणेयः मानव सदा अ्त्मानं प्रवर्तयति स एव अभ्युदय–निः श्रेयसप्राप्तये योग्याधिकारी भवति इति मन्तव्यम् । तर्हि के के विषया मानवजीवनोन्नतिविषये साधुतमा भवन्ति इति जिज्ञासायाम् श्रीशङ्करभगवत्पादा एवं कथयन्ति– प्रश्नोत्तररत्नमालिकाख्ये प्रकरणग्रन्थे ।

उदाहरणार्थम्– को गुरुः इति प्रश्रे अ्धगततत्वः इत्युत्तरम् । प्रत्यक्षदेवताका इति प्रश्नः माता इति तदुत्तरम् । यतो हि वेद एव बोधयति "मातृदेवो भव, अतिथिदेवो भव इत्यादिः । कः पथ्यतरो धर्म । कः शुचिरिहयस्यमानसशुद्धम् । कः पण्डितो विवेकी । किम् मनुजेषु इष्टतमम् स्वपरहिताय उद्यतं जन्म । किम् जीवितम् अनवद्यम् । का मूढता जन्तोः निद्रा । को नरकः परवशता । किम् सत्यम् भूतहितम् । प्रिय च किम् प्राणिनामसवः । का दुःखदा सादुजनमैत्री । एवम् बहूनाम् वचनानाम् मूलोल्लेखो यत्र ऋगवेदादिषु सूक्तिषु समुपलभ्यते तेषां वचनानाम् संग्रहो अनेन कार्यः । मनुजैः अवश्यं सम्पाद्यम् किम् इति जिज्ञासायाम्—विद्या वित्तं बलं यशः पुण्यम् इति उत्तरम् । इत्यतः एतादृशानां बहूनाम् मानवजीवनमौल्य–युक्तानाहितबोधपदवाक्यानाम् तत् संग्रहणे एवं प्रवृत्तिः समजनि इति । वेदे तावत् समस्तजीवजन्तूनाम् अभ्यदयनिः श्रेयस हेतत्वे च अप्रमेयसक्तिनां ऊपणसंति।

अनेन ज्ञायते यत् न केवलं जीवसंकुलस्य रक्षणम् अपि तु पृथिव्यादीनां भूतपञ्चकानां संरक्षणे च वेदेषु महानादरः प्रदर्शितः इति ज्ञायते । सम्प्रति जगतीतले अ्स्मन् मानवः सर्वविषयेषु राक्षसीप्रवृत्तिं प्रदर्शयति, तस्य आशा बलवती अस्ति । अनेन किं भवति इति ज्ञातपूर्वमेव । एतदर्थं मानवः कर्तव्यसक्रियाकर्म, कर्मनान्यदपेक्ष्यते इत्युक्तरीत्या भवेदिति शम् ।

समानीव आकूति : समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथावः सुसहा सति ॥ (ऋ, सं, १०–१९१–४) ॥

ग्रन्थसूचीविवरणम्

१. वैदिकसाहित्यचरितम् । वि.एन्.एस्. अनन्तरङ्गाचार् । निवृत्तप्राचार्यः, महाराजसंस्कृतकालेज्मैसुसु । प्रसारङ्ग–मानसगङ्गोत्रि । मैसूरु । १९६८..।

२. सर्वदर्शनसंग्रह–श्रीमत्सायणमाधवप्रणीतः । प्राच्यविद्यासंशोधनामन्दिरम् । पुन्यपत्तनम् । १९५१ ।

३. शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः । पण्डितप्रवरकृष्णजोयस्प्रईतः । राष्टियसंस्कृतविद्यापीठम् तिरुपतिः । १९९६।

४. वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । सायणाचार्यविरचितः । संपादनम्बलदेवोपाध्यायः । चौखाम्बासंस्कृतसीरिज्आफिस्वाराणसि ।

५. ऋग्वेदसंहितोपनिषत्शतकम् । श्रीस्वामिमहेशानन्दिगिरिमहाराजः, महामण्डलेश्वरः । उमरेट्गुजरात् । १९४४ ।

६. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । कामकोटिकोशस्थानम्, ४. फ्रान्सिस्जोसेप्स्ट्रीट्मद्रास् । १९५४..।

७. भारतार्यधार्मिकसंस्कृतिः । आस्थानमहाविद्वान् एडतोरेचन्द्रशेखरशास्त्री । मैसूरुमहासंस्थानम् । १९५८..।

८. आपस्तम्भपरिभाषासूत्रम् । कपर्दिस्वामिभाष्यसहितम् । महदेवशास्त्री । मैसूरुमहासंस्थानम् । १८९३..।

९. कल्याण, जीवनचर्याअङ्क । जनवरि २०१० गीताप्रेस्गोरखपुर । २०१०..

१०. वेदान्तशात्रप्रस्नोत्तरमालिका । डा। रा। कृषणमूर्तिशास्री । २/१. संस्क्रुतकलाशालावीथी । मैलापुर् । मद्रास् ००४.

११. वेदान्तार्थसारसंग्रहः । श्री श्री सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीस्वामिगलवरु । अध्यात्मप्रकाशनकार्यालम्होलेनरसीपुर । १९८९..।

१२. आत्मवादानुचिन्तनम् । डा. किशोरनाथझा । नागप्रकाशक्, जवाहरनगर दिल्ली००७ । १९९०..।

१३. सर्वेषांदर्शनानाम् अद्वैते तात्पर्यम् । वि, एस. रामचन्द्रशास्त्रिगल् । भारतीयविद्याभवन् । मुम्बै, ००७ । १९७७..।

१४. ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः । पणशीकरोपाह्वःवासुदेवशर्मा । चौखाम्बाविद्याभवन्वारणासी ॥ २००२..।

१५. ईशादिदशोपनिषदः । मोतिलाल्बनारसीदास् । नवदेहली । १९८७.. ।

१६. अद्वैतकोशः । वेदान्तभारती, कृ.रा, नगरम्मैसूरु । २०१४..।

१७. भगवद्गीताशाङ्करभाष्यम् । मोतिलाल्बनारसीदास् । वाराणसी । १९६४..।

१८. शाङ्करवेदान्तकोशः । डा. मुरलीधरपाडेयः । सम्पूर्णान्दविश्वविद्यालयःवाराणसी । १९९८..।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

तत्त्वचिन्तामणेर्व्याप्तिसप्तकस्य तृतीयलक्षणे गदाधरमतविमर्शः

Riya Pal
State Aided College Teacher, Dept. of Sanskrit
Chatna Chandidas Mahavidyalaya
P.O. – Chatna – 722132
Dist – Bankura, West Bengal
Contact No. : 7031707927 / 7362994749
Email: riyapalsanskrit10@gmail.com

उपोद्घातः –

प्राचां तथार्वाचां नैयायिकानां नयानुसारमनुमितिं प्रति व्याप्तेरुपयोगित्वं स्वीकृत्य नैयायिककुलचूडामणिना गङ्गेशोपाध्यायेन व्याप्तेर्निर्दुष्टं लक्षणं कृतम्। तत्रापि पूर्वपक्षिणां मतसम्मतानि व्याप्तिलक्षणानि नव्यन्यायदिशा निरूप्य दोषान् च प्रदर्श्य सिद्धान्तलक्षणं निरूपितम्। गङ्गेशोपाध्यायेन तत्त्वचिन्तामणौ प्रप्रथमं व्याप्तेः सप्तलक्षणानि पूर्वपक्षलक्षणत्वेन उपस्थापितानि। तत्र **साध्याभाववदवृत्तित्वम्, साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम्, सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, साध्यवदन्यावृत्तित्वम्**[1] इत्येतानि प्राचां नैयायिकानां लक्षणानि इति तत्त्वचिन्तामणौ निगदितानि। ततश्च **साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं**[2] **साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं**[3] चेति सिंहव्याघ्रलक्षणे निरूपिते गङ्गेशोपाध्यायैः तत्त्वचिन्तामणौ।प्रकृते प्रबन्धे तत्त्वचिन्तामण्युक्तं व्याप्तेस्तृतीयलक्षणमाश्रित्य रघुनाथशिरोमणिरचिताया दीधितिटीकायाः गादाधरीटीका पर्यालोच्यते -

गदाधरदिशा तृतीयलक्षणस्य सद्धेतौ सङ्गतेस्तथा असद्धेतावसङ्गतेर्विचारः –

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं व्याप्तिरि[4]ति तृतीयलक्षणम्। साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्यभावाधिकरण निरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थः। तथा च वह्निमान् धूमाद् इत्यत्र साध्यो वह्निः, साध्यवान् वह्निमान् – पर्वतादिः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः – वह्निमान् न इति भेदः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणम् – जलह्रदादिकम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपस्य साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यस्य धूमरूपहेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

एवं च धूमवान् वह्नेः इत्यत्र साध्यः – धूमः, साध्यवान् – धूमवान् – पर्वतादिः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः – धूमवान् न इति भेदः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणम् – अयोगोलकम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वह्निरूपहेतौ सत्त्वात् साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपिवृत्तित्वाभावरूपस्य साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरण्यस्य व्याप्तिलक्षणस्य असङ्गमनात् न अतिव्याप्तिः।

गदाधरदिशा तृतीयलक्षणपरित्यागबीजविचारः–

हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेन अव्याप्तेराह – सकलेति इति तृतीयलक्षणपरित्यागबीजमूलिका दीधितिः गदाधरेण स्वीयवैदुष्येण व्याख्याता। तथा च, गदाधरनये यस्य हेतोः अधिकरणं नाना भवति तादृशसद्धेतौ तृतीयलक्षणस्य अव्याप्तिः भवति। अतः तृतीयलक्षणं परित्यज्य चतुर्थलक्षणपर्यन्तानुधावनम्। तथाहि वह्निमान् धूमाद् इत्यत्र हेतुः धूमः। धूमस्य अधिकरणं नाना भवति पर्वतमहानसादिभेदात्। अतः वह्निमान् धूमाद् इत्यत्र अव्याप्तिः अस्य लक्षणस्य भवति। यथा वह्निमान् धूमाद् इत्यत्र साध्यो वह्निः,

साध्यवान् वह्निमान् – पर्वतः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः – वह्निमान् पर्वतः न इत्याकारकभेदः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्याधिकरणम् - वह्निमान् पर्वतः न इत्याकारकभेदस्य अधिकरणम् – महानसादिकम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरण-महानसादि-निरूपितवृत्तित्वस्य एव धूमे हेतौ वर्तते इति साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपस्य साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरण्यस्य असत्त्वात् तृतीयलक्षणस्य भवति अव्याप्तिः। एवम् अव्याप्तिदोषदुष्टत्वात् तृतीयलक्षणं परित्यजनीयम् इति भावः।

अत्रेदं बोध्यं यद् गदाधरमते नानाधिकरणकहेतुस्थले एव अस्य लक्षणस्य अव्याप्तिः। यस्य हेतोः अधिकरणम् एकम् एव तादृशहेतौ तृतीयलक्षणस्य न अव्याप्तिः। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमाद् इत्यादिस्थले तृतीयलक्षणस्य न अव्याप्तिः। तथाहि पर्वतो वह्निमान् धूमाद् इत्यत्र हेतोः धूमस्य अधिकरणं पर्वत एक एव। तथा च, पर्वतो वह्निमान् धूमाद् इत्यत्रसाध्यो वह्निः, साध्यवान् वह्निमान् – पर्वतः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः–वह्निमान् पर्वतः न इत्याकारकः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य अधिकरणम् – वह्निमान् पर्वतः न इत्याकारकस्य भेदस्य अधिकरणम् – महानसः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरण-महानसनिरूपितवृत्तित्वाभाव एव हेतौ पर्वतीयधूमे वर्तते। यतो हि पर्वतो वह्निमान् धूमाद् इत्यत्र हेतुः पर्वतीयधूमः वह्निमत्पक्षभिन्ने दृष्टान्ते महानसे नास्ति। तेन साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावरूपस्य साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरण्यस्य अत्र पर्वतीयधूमे हेतौ सत्त्वात् तृतीयलक्षणस्य सङ्गतिः भवति। एवं नानाधिकरणकहेतुस्थले एव तृतीयलक्षणस्य अव्याप्तिरिति गदाधरमतिः। अतस्तेन उक्तम् – **"हेतोरिति। नानधिकरणकस्येत्यादिः। अव्याप्तेरिति।"**[5] इति।

<u>तृतीयलक्षणस्यअसम्भवदोषाशङ्कातत्समाधिश्च</u>–

भट्टाचार्यैः स्वीयवैदुष्येण तृतीयलक्षणस्य असम्भवदोषम् आशङ्क्य तन्निराकरणमपि कृतम्। ननु तृतीयलक्षणस्य सर्वत्र सद्धेतौ असम्भव एव इत्याक्षेपः। तत्रोच्यते यत् यत्र साध्यम् एकव्यक्तिः तत्र अस्य लक्षणस्य समन्वयात् असम्भव इति वक्तुं न शक्यते। तथाहि एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इत्यत्र साध्यम् एतद्रूपम्, साध्यवत् एतद्रूपवत् - एतत्फलम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः – एतद्रूपवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः – एतद्रूपवद्भेदः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य अधिकरणम् – एतद्रूपवद्भेदस्य अधिकरणम् – तत्फलम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरण-तत्फलनिरूपितवृत्तित्वाभावः हेतौ एतद्रसे वर्तते। तेन साध्यवत्प्रति योगिकान्योन्याभावादिकरण-तत्फलनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ एतद्रसे सत्त्वात् साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरण निरूपितवृत्तित्वाभावरूपस्य साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इति एकव्यक्तिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयः। अतः तृतीयलक्षणस्य असम्भवदोषो नास्ति।

ननु साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति तृतीयलक्षणे साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य ग्राह्यतया एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इत्यत्र साध्यवत्प्रतियोगिकान्योभावपदेन यथा एतद्रूपवान् न प्रतीतिसिद्धः भेदो धर्तुं शक्यते तथा एतद्रूपवत्-तद्रूपवदुभयभेदः अपि धर्तुं शक्यते। तेन एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इति एकव्यक्तिसाध्यकस्थले अपि तृतीयलक्षणस्य असमन्वयात् असम्भवदोषः सुतरां भवति। तथाहि एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इत्यत्र साध्यम् – एतद्रूपम्, साध्यवत् – एतद्रूपवत् – एतत्फम्, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावः – एतद्रूपवत्-तद्रूपवदुभयं न इति प्रतीतिसिद्धः भेदः, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य अधिकरणम् – एतद्रूपवद् एतत्फलम्, यतो हि **एकं नोभयम्** इति नियमात् एतत्फलं यद्यपि एतद्रूपवत् तथापि एतद्रूपवत्-तद्रूपवदुभयं न इति भेदः अपि एतत्फले वर्तते, तस्मिन् तद्रूपाभावात्। एवं च, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योभावाधिकरण-एतत्फल-निरूपितवृत्तित्वम् एतद्रसे

हेतौ वर्तत इति साध्यवत्प्रतियोगिकान्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपस्य साध्यवत्प्रतियोगि-कान्योन्याभावासामानाधिकरण्यस्य तृतीयव्याप्तिलक्षणस्य हेतौ एतद्रसे असत्त्वाद् एकव्यक्तिसाध्यकस्थले अपि अस्य लक्षणस्य असमन्वयात् असम्भवदोषः सुस्पष्ट एव।

अतः दीधितिकृता अस्य लक्षणस्य अव्याप्तिकथनं न युक्तम् इति शङ्का।

गदाधरदिशा समाधानम् –

अस्याः शङ्कायाः समाधानरूपेण भट्टाचार्यैः उक्तं यत् लक्षणघटकस्य साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपकान्योन्याभावस्य साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्ति-धर्मानवच्छिन्नत्वेन ग्राह्या। तेन एकव्यक्तिसाध्यकस्थले एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इति स्थले अपि लक्षणसमन्वयात् न असम्भवदोषापत्तिः। तथाहि साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपकान्योन्याभावस्य साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्ति-धर्मानवच्छिन्नत्वेन ग्राह्यतया तृतीयलक्षणस्य परिष्कृतं रूपं स्यात् – **व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना या साध्यवन्निष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपको यो भेदः तद्वदवृत्तित्वं व्याप्तिः।** एतद्रूपवत्-तद्रूपवत्-उभयभेदः यद्यपि साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताकः तथापि व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताकः न भवति, तस्या प्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्ति-उभयत्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वात्। अपि तु एतद्रूपभेद एव व्यासज्यवृत्ति-धर्मानवच्छिन्न-साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावः इति स एव लक्षणघटकः। तादृशभेदाधिकणं न एतत्फल, किन्तु फलान्तरं तत्फलम्। तादृशभेदाधिकरण-तत्फल-निरूपितवृत्तित्वाभावस्य एतद्रसे हेतौ सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः भवति। अतः तृतीयलक्षणस्य असम्भवदोषावकाशः नास्ति इति गदाधरसिद्धान्तः।

गदाधरदिशा समाधानानन्तरम् –

गदाधरमते यदि लक्षणघटके साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपकान्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वरूपं विशेषणं निवेश्यते तदापि एकव्यक्तिसाध्यकस्थले एतत्फलम् एतद्रूपवत् एतद्रसात् इत्यत्र तृतीयलक्षणस्य समन्वयः स्यात्। तेन च न अस्य लक्षणस्य असम्भवदोषापत्तिः।लक्षणघटके साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपकान्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य विशेषणतया ग्रहणे तृतीयव्याप्तिलक्षणस्य परिष्कृतं रूपं स्यात् – **प्रतियोग्यवृत्तिः साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताको भेदः तद्वदवृत्तित्वं व्याप्तिः।** तथा च, एतद्रूपवत्-तद्रूपवत्-उभयभेदः तस्य प्रतियोगिनि एतद्रूपवति एतत्फले तथा तद्रूपवति तत्फले च वर्तते। तादृशभेदः न प्रतियोग्यवृत्तिः भवति। तेन एतादृशः एतद्रूपवत्-तद्रूपवत्-उभयभेदः न लक्षणघटकः, किन्तु एतद्रूपवद्भेद एव लक्षणघटको भवति। यतो हि एतद्रूपवद्भेदः तस्य प्रतियोगिनि एतद्रूपवति न वर्तते। तादृशस्य लक्षणघटकस्य भेदस्य नाम एतद्रूवद्भेदस्य अधिकरणं तत्फलम्। तत्र अधिकरणे तत्फले एतद्रसः हेतुर्नास्ति इति साध्यवद्भेद-एतद्रूपवद्भेदाधिकरण-तत्फल-निरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ एतद्रसे सत्त्वात् तृतीयलक्षणस्य समन्वयात् लक्षणस्य न असम्भवदोषापत्तिः। अनुक्त्वा दीधितिकृता अव्याप्तिरुक्ता इति गदाधरवादः। तथाहि उक्तम् –**एतद्रूपवान् एतद्रसात् इत्यादौ एतद्रसाधिकरणे एतद्रूपाधिकरणस्य द्वित्वादिना भेदसत्त्वे अपि व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदे विशेषिते लक्षणगमनसम्भवात् न असम्भवो दर्शितः।**[6]इति।

उपसंहारः -एतावता गदाधरदिशा तत्त्वचिन्तामणिस्थेषु व्याप्तेः सप्तलक्षणेषु तृतीयलक्षणस्य विचार उपस्थापितः। तत्र च गदाधरदिशा लक्षणं निरूप्य रघुनाथशिरोमणिमनुसृत्य लक्षणस्याव्याप्तिदोषो दर्शितः। तत्रातिरिक्ततया गदाधरभट्टाचार्यैः स्वीयवैदुष्येण लक्षणे असम्भवप्रदर्शनेन रघुनाथशिरोमणेरव्याप्तिदोषप्रदर्शनस्य वैयर्थ्यमाशङ्कितम्।

ततश्च भट्टाचार्यैः अनुपमयुक्त्या लक्षणे विशेषणसन्निवेशेनअसम्भवदोषोऽयंदूरीकृतः। तथाहि लक्षणस्यासम्भवदोषाशङ्कायां लक्षणे **व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य** लक्षणस्थाभावविशेषणरूपेण सन्निवेशेन दोषो निराकरणीय इति प्रथमं समाधानं गदाधरस्य। किञ्च, **प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य**लक्षणस्थाभावविशेषणरूपेण सन्निवेशेन दोषो दूरीकरणीय इति द्वितीयं समाधानं गदाधरस्येति **गदाधरवैदुष्यमनन्यमित्यलमतिपल्लवितेनेति दिक्।**

पादटिप्पणी

1. वीरनारायणपाण्डुरङ्गिसम्पादितायाः पञ्चलक्षण्याः 1-संख्याके पृष्ठे
2. वीरनारायणपाण्डुरङ्गिसम्पादितायाः पञ्चलक्षण्याः 40-संख्याके पृष्ठे
3. तत्रैव
4. वीरनारायणपाण्डुरङ्गिसम्पादितायाः पञ्चलक्षण्याः 17-संख्याके पृष्ठे
5. वीरनारायणपाण्डुरङ्गिसम्पादितायां पञ्चलक्षण्यां 17-संख्याके पृष्ठे
6. वीरनारायणपाण्डुरङ्गिसम्पादितायाः पञ्चलक्षण्याः 17-संख्याके पृष्ठे

सहायका ग्रन्थाः

1. गङ्गेशोपाध्यायः। पञ्चलक्षणी। सम्पादकःवीरनारायणपाण्डुरङ्गी। देहली : न्यू भारतीय वुक् कर्पोरेशन्, 2020 प्रथमप्रकाशः।
2. गङ्गेशोपाध्यायः। पञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणे च। सम्पादकः एन् एस् रामानुजताताचार्यः। तिरुपतिः: केन्द्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, 2000।
3. गङ्गेशोपाध्यायः।तत्त्वचिन्तामणिः। सम्पादकः कामाख्यानाथतर्कवागीशः। कलिकाता:दि एशियाटिक् सोसाइटि, 1990।
4. कुरुगण्टिरामशास्त्री। पञ्चलक्षणीसर्वस्वम्। सम्पादकः वीरनारायणपाण्डुरङ्गी। वेङ्गलुरुः : पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, 2010।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

जगदीशदिशा तर्कलक्षणभेदविचारः

Subrata Gayen
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Chandernagore College, Chandan Nagar
Hooghly, West Bengal- 712136
Contact No. : 6289677633 / 9088915491
E-mail : subratasans05 @gmail.com

उपोद्घातः–

गङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्थतर्कप्रकरणस्य स्वल्पाक्षरग्रथितदुर्बोधविरुद्धपूर्व-पक्षखण्डनपूर्वकस्वसिद्धान्तान्सुकुमारमतीनां समक्षं सरलतया सविशदं प्रकाशयितुं रघुनाथशिरोमणिः तार्किकशिरोमणिश्चिन्तामणिदीधितिं प्रणिनायेति विदितमेव विदुषाम्। वस्तुतोजटिलतत्त्वेन दुर्बोध्यो दुरूहग्रन्थग्रन्थिसमन्वितोऽपि मणिग्रन्थस्थतर्कविमर्शोदीधितिव्याख्यानसहायेनानायासग्राह्यः अधीतिनामिति मतिर्मतिमताम्।पुनस्तद्ग्रन्थस्थानामपि जटिलतत्त्वजातोपनिबद्धत्वात्तत्तत्त्वानां सरलतया समुपस्थापनार्थं जागदीशी व्याख्या विनिर्मिता तार्किककुलालङ्कारभूतेनाचार्येण श्रीजगदीशतर्कालङ्कारेण।

जगदीशतर्कालङ्कारेण या तत्त्वचिन्तामणेर्दीधितिपङ्क्तिव्याख्यानमूला टीका प्रणीता प्राधान्यतया दीधितिपङ्क्तिप्रयोजननिरूपणपरा सा। तत्र क्वचित् क्वचिदेव कतिपयस्थलेषु दीधितिपङ्क्तिमतिरिच्याधिकतया स्वीयं मतमुपस्थापितं तर्कालङ्कारेणेत्येतेषां जगदीशाचार्याणां टीका लघुशरीरैव। तथा च, तर्कालङ्कारप्रणीतटीकायामस्यामुपस्थापिताः दीधित्याश्रिता ये स्वतन्त्रविचारास्ते हि हुताशनेत्यादेदीधिति-प्रणयनप्रयोजननिरूपणम्, तर्कलक्षणनिरूपणम्, तर्कभेदनिरूपणम्, तर्कस्य कारणविचारो फलविचारश्च। अधस्ताद् तेषु विचारेषु तर्कलक्षणभेदविमर्शः जगदीशसम्मतः अस्मिन् प्रबन्धे निबध्यते।

तर्कलक्षणनिरूपणम्–

न हि मणिग्रन्थे मणिकारेण, न च मणेः साक्षाट्टीकाग्रन्थेषु न वा पारम्परिकाकरटीकाग्रन्थेषु कुत्रचिदपि तर्कलक्षणं निरूपितम्। केवलं जगदीशतर्कालङ्कारेणैव दीधितिव्याख्यानावसरे तर्कलक्षणं लक्षितमित्ययं तर्कालङ्काराणां विशेषः इति अयं विषयः अत्र विचार्यते। तथाहि तन्मतानुसारं तर्कत्वम् आपादयामीति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः। तथाहि जागदीशी गीः – **"आपत्तित्वं पुनरत्रेदमापादयामीति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः।"**[1] इति। अत्रेदं बोध्यं यद् ऊहत्व-तर्कत्वे घटत्व-कलसत्वयोरिव मानसत्वव्याप्या एकैव जातिः। न तावद् ऊहत्व-तर्कत्वे घटत्व-पृथिवीत्वयोरिव भिन्ने भिन्ने जाती।

अत्रेयं शङ्का समुपजायते यच्चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यवशाद् ऊहत्वं तर्कत्वं च न जातिविशेषः। साङ्कर्यं तु जातिबाधकत्वेन ग्रन्थेषु परिगणितम् –

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धः जातिबाधकसंग्रहः।।[2] इति।

अस्याःशङ्काया समाधानत्वेनोच्यते यद् ऊहत्वस्य बहिरिन्द्रियनिरपेक्षमनोजन्यतावच्छेदकत्वात् चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यदोषगन्धोऽपि असम्भव इति।

तर्कभेदविचारः–

जगदीशतर्कालङ्कारमते तर्को हि पञ्चविध आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्था-प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदाद्। तथाहि ग्रन्थकारो जगाद जागदीश्याम् – **"स चायं तर्कः पञ्चविधः।आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदाद्।"**[3]

इति। वस्तुत प्रसिद्धम् इदं मतमुदयनाचार्याणाम्। अधस्तात् पञ्चविधानां तर्काणां स्वरूपं निरूप्यते –

आत्माश्रयः –

आत्माश्रयलक्षणविषये उक्तम् – **'स्वापेक्षापादककप्रसङ्ग आत्माश्रयः।'** इति। कस्यचन पदार्थस्य उत्पत्तौ, ज्ञप्तौ स्थितौ वा ज्ञाने वा अव्यवहिततया स्वापेक्षायां तत्प्रयोज्यानिष्टापत्तिरात्माश्रयः। तथाहि जगदीशतर्कालङ्कारैरुक्तम् – **"तत्र स्वापेक्षापादाककप्रसङ्ग आत्माश्रयः। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्या यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतत्दघटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति। द्वितीया तु घटः अयं यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति। तृतीया च अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तथात्वेनोपलभ्येतेति।"**[4] इति।

अन्योन्याश्रयः –

स्वापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनः प्रसङ्गः अन्योन्याश्रयः। कस्यचन पदार्थस्य पदार्थान्तरमपेक्ष्य पुनः स्वापेक्षायां यानिष्टापत्तिः सः अन्योन्याश्रयः। तथाहि जागदीश्यामुक्तम् – **"स्वापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनः प्रसङ्गः अन्योन्याश्रयः। यथायं घटो यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादित्युत्पत्तौ। एवं ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वयमुदा-हार्यम्।"**[5] इति।

चक्रकः –

द्वौ पदार्थौ ततः अधिकान् वा पदार्थान् अपेक्ष्य पुनः स्वापेक्षायां तत्प्रयोज्यानिष्टापत्तिर्या स चक्रकः। तथाहि जागदीश्यामुक्तम् – **"स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः प्रसङ्गः चक्रकः। अपेक्षा साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या।"**[6] इति।

अनवस्था –

यादृश्या आपत्तेर्नास्ति कुत्रापि विश्राम एतादृशी धारावाहिनी आपत्तिर्ह्यनवस्था। अनन्तापत्तिमूलिका अनिष्टापत्तिरनवस्थेति बोध्यम्। परं कुत्रचित्तादृशी आपत्तिरपि प्रमाणसिद्धा चेन्नानवस्थारूपस्तर्कः। सा त्विष्टापत्तिरिति बोध्यम्। तथाहि जगदीशतर्कालङ्कारैरगादि – **"अनवस्था पुनरप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्याद् घटाजन्यवृत्ति न स्यादिति।"**[7] इति।

प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः –

उक्तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यस्तर्केभ्यो भिन्नस्तर्को ह्यप्रमाण-बाधितार्थकप्रसङ्गः पञ्चमस्तर्कः। पञ्चमश्चायं तर्कः द्विविधः व्याप्तिग्राहक-विषयपरिशोधकभेदात्। तत्राद्यो हि धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति। द्वितीयश्च पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यादन्निर्धूमः स्यादिति। तथाहि तर्कालङ्कारेण जागदीश्यामुक्तम् – **"उक्तचतुष्कान्यप्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकः प्रसङ्गः। सोऽपि द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च। तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यात्, द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमस्यादित्यादिः, विषयस्य वह्न्यादिः शङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वादित्यलं विस्तरेण।"**[8] इति।

उपसंहारः–

अत्रेदं वक्तव्यं यज्जगदीशोक्ततर्कलक्षणं न सम्यगिति मे भाति। तथाहि जगदीशैस्तर्कलक्षणं लक्षितम् –**"आपत्तित्वं पुनरत्रेदमापादयामीति प्रतीतिसाक्षिको मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः"**[9] इति। अत्रापत्तित्वं नाम तर्कत्वम्। परं तर्कत्वं जातिरेव न भवतीति मे मतिः। तथा च, यद्यपि चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यादूहत्वं तर्कत्वं च न जातिरिति नवक्तुं शक्यते ऊहत्वस्य बहिरिन्द्रियनिरपेक्षमनोजन्यतावच्छेदकत्वेन चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यासम्भवात्, तथापि सर्वत्र तर्के निर्णयादिभ्यो विषयवैलक्षण्यस्य सिद्धतया विषयवैलक्ष्यमादायैव सर्वत्र तर्के अनुगततर्कपदव्यवहारस्य सिद्धौ तर्कत्वजातिकल्पने प्रमाणाभावः। यदि च विषयवैलक्षण्येन अनुगतव्यवहारोपपत्तौ जातिस्वीकारः नूनं कर्तव्य इति उच्यते तर्हि घटज्ञानत्वादेरपि जातित्वापत्तिर्दुर्वारा। तेन तर्कयामीति आपादयामीति प्रतीतिरसाक्षिणी मानसत्वव्याप्या जातिः (आपत्तित्वं तर्कत्व वा) अप्रसिद्धेति तर्कत्वम् आपत्तित्वं

तर्कलक्षणमित्यपि अयुक्तम् इति ब्रुम इति शम्।

<u>पादटिप्पणी</u> –

1. तत्त्वचिन्तामणौ, सोमनाथ-उपाध्यायसम्पादिते, पृ 396
2. भाषापरिच्छेदे, पञ्चाननशास्त्रिभट्टाचार्य्यसम्पादिते, पृ 54
3. तत्त्वचिन्तामणौ, सोमनाथ-उपाध्यायसम्पादिते, पृ 397
4. तत्रैव
5. तत्रैव
6. तत्रैव
7. तत्रैव
8. तत्रैव
9. तत्त्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, पृ 396

<u>सहायकग्रन्थाः</u>–

1. गङ्गेशोपाध्यायः। तत्त्वचिन्तामणिः (दीधिति-प्रकाशोपेतः)। सम्पादकः महामहोपाध्यायः कालीपद-तर्काचार्यः। कलिकाता : द्य-एशियाटिक्-सोसाइटिः। अमुद्रितम् (pdf)।
2. गङ्गेशोपाध्यायः। तत्त्वचिन्तामणिः (दीधिति-जागदीशीसहितः)। सम्पादकः सोमनाथ-नेने-उपाध्यायः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-वुक्-डिपो, १९०८। अमुद्रितम् (pdf)।
3. विश्वनाथन्यायपञ्चाननः।भाषापरिच्छेदः (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-मुक्तावलीसंग्रह-सहितः)।सम्पादकःपञ्चाननभट्टाचार्य्य-शास्त्री।कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, १३७७-वङ्गाब्दः (प्रथमसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पञ्चाननतर्करत्नविरचिते अमरमङ्गले करुणरसस्य प्रयोगवैचित्र्यम्

Shyamsundar Sardar,
Ph.D. Research Scholar
Visva-Bharati University,
Santiniketan - 731235, West Bengal
Contact No.- 7586877189,
E-mail : shyamsundarsardar785@gmail.com

संक्षिप्तसारः'

न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते'[1] । शृङ्गारादिरसेषु करुणरसोऽन्यतमः। पञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्यविरचिते अष्टाङ्कविशिष्टे अमरमङ्गलनाटके अङ्गीरसो वीरः । नाटकेऽस्मिन् वीररसं विहाय करुणक्रोधादयः अङ्गरसाः अपि सन्ति । नाटके स्थितः करुणरसः शोधप्रबन्धेऽस्मिन् आलोच्यते ।

सूचकशब्दाः रसः,विभावः, अनुभावः, व्यभिचारिभावः, सात्त्विकभावः, स्थायिभावः, करुणरसः, करुणरसप्रयोगः

भूमिका

रस्-धातोः अच्प्रत्ययेन रसशब्दो निष्पद्यते । धातुपाठेऽस्ति 'रस आस्वादन-स्नेहनयोः' इति । साहित्ये रस्-धातोरर्थ आस्वादनम् । य आस्वाद्यते स एव परमानन्दस्वरूपो रसः । कथम् आस्वाद्यते ? विविधव्यञ्जनयुक्तान्नं भुज्यमाना जना भोज्यरसास्वादानं कुर्वन्ति तथैव सहृदयाः सामाजिकाः वा वाचिकादिसमन्विताभिनयं दृष्ट्वा रसम् आस्वादयन्ति। रसहीनकाव्येन कश्चिदर्थो न प्रकाश्यते । रसनिष्पत्तिविषये भरतेन उक्तं–"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः"[2] इति। अर्थादभिनय-दर्शनकाले काव्यपाठकाले वा विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगात् सहृदयचित्ते सुप्तरत्यादिस्थायिभावः साधारणीकरणेन चर्वणाव्यापारद्वारा च सहृदयेन रस आस्वाद्यते ।

भावहीनो रसो यथा न स्यात् रसहीनो भावो तथा न तिष्ठेत् । भावयन्तीति भावाः। आङ्गिकवाचिकाद्यभिनयेन काव्यविषयस्य चिन्तनत्वाद्भाव इत्यभिधीयते । भावैः सहृदयाः सामाजिका वा रसमास्वादयन्ति । भावोऽयं त्रिविधा विभावः, अनुभावो व्यभिचारिभावश्चेति ।

विभावाः अस्माकं चित्तवृत्तौ रसोद्रेकं प्रति कारणानि । 'कारणम्','निमित्तम्','हेतुः' इत्येते शब्दाः विभावस्य पर्यायवाचकाः। अनेन वाचिकाङ्गिकाद्यभिनयेन विभावितत्वाद्विज्ञातत्वाद्वा अस्य नाम विभावः । भरताचार्येण कथितं- "विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावः"[3] इति । विभावो द्विविध आलम्बनविभावोद्दीपनविभावभेदात् ।नायक-नायिका-प्रतिनायकादीनि यानि चरित्राणि अवलम्ब्य सहृदयचित्ते रससञ्चारो घटते तदेव आलम्बनविभावः । तथाहि विश्वनाथेन प्रतिपादितम्-"आलम्बनं नायिकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्"[4] इति । शाकुन्तले दुष्यन्तः, शकुन्तलादय आलम्बनविभावाः । ये विभावा आलम्बनविभावादिना उत्थितस्य रसस्य परिपुष्टिं कुर्वन्ति, रससृष्टौ अनुकूला भवन्ति ते एव उद्दीपनविभावाः ।अर्थात् येन विभावेन रस उद्दीप्तो भवति स एव उद्दीपनविभावः । तदुक्तं दर्पणकारेण - "उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये"[5] इति । शाकुन्तले शान्ततपोवनाद्युद्दीपनविभावः ।

अनुभावो हि चित्तवृत्तिजन्यबाह्यशारीरविक्रियासमूहः। वाचिकाङ्गिकाद्यभिनयेन ये भावाः अनुभाविताः ते एव अनुभावाः। अनुभावाः कार्याणि । शाकुन्तले शकुन्तलादर्शनेन दुष्यन्तस्य रतिनामकस्थायिभावस्य उत्पत्तिर्भवति । तस्यानुभावा मृगयात्यागः, कृशता प्रभृतयः ।

सत्त्वगुणजन्यविकारसमूहः सात्त्विकभावः। सत्त्वस्यार्थोमनसोजातः। तदुक्तं भरतमुनिना -'इहहिसत्त्वंनाममनःप्रभवम्'[6] इति।

सत्त्वादुत्पन्नत्वात्सात्त्विकभावइत्यभिधीयते।नाट्यशास्त्रेऽस्यअष्टभेदा: स्वीकृताभरतेन।स्तम्भस्वेदादयः। भरतदृष्टौ अनुभावात् सात्त्विकभावा भिन्नाः, किन्तु परवर्तिनाम् आलंकारिकाणां नये सात्त्विकभावा: अनुभावाश्च अभिन्ना: गोबलीर्वदन्यायेन । विश्वनाथेन गदितं- "सत्त्वम्अत्रोद्भवत्वात्तेभिन्नाअप्यनुभावत:"[7] इति । अत्र अपिशब्देन अभिन्ना द्योत्यते।

विविधमुखेनरसेषुचरन्तीतिव्यभिचारिण: ।विद्युत्प्रकाशतुल्याःक्षणिकाव्यभिचारिणोरसोद्रेकस्यसहकारिकारणानि । श्रृङ्गारादिरसेपरिपूष्यर्थंस्थायिभावानांसाहाय्यमेवव्यभिचारिभावस्यकार्यम्। नाट्यशास्त्रकारमते निर्वेदग्लानिशङ्कादिभेदात् व्यभिचारिभावा: त्रयस्त्रिंशत्प्रकाराः ।

मानवचित्ते ये भावा: स्थायिरूपेण विद्यमाना: ते एव स्थायिभावा:। विभावानुभावव्यभिचारिभावैःयो भाव: तिरोहितो न भवति सः स्थायिभाव:। भावेषु स्थायिभावो रसोत्पत्तेर्मूलम् । समुद्रः यथा लवणादिजलं आत्मभावं करोति तथैवविरुद्धाविद्धभावौस्थायिभावे विलीनंभवतः ।एते स्थायिभावा रत्यादिभेदेन अष्टौ । करुणरसस्य शोकस्थायिभावविषये विश्वनाथेन उच्यते -'इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक्'[8]इति । अर्थादिष्टजनवियोगः, विभवनाशः, वधादिभिर्मनसो विहलत्वं शोकः ।

करुणरसः

श्रृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भूतभेदाद्रसः अष्टौ । रसभेदविषये आलकारिकाणां वैमत्यं दृश्यते ।करुणरसस्य स्थायिभावः शोकः। प्रियजनस्य मृत्युः प्रभृतय आलम्बनविभावाः। मृतस्य पारलौकिकं कार्यम्, धनाद्यपहरणादय उद्दीपन विभावाः । भूमिपतनम्, क्रन्दनम्, प्रलापः, दीर्घनिःश्वासः, स्वस्य भाग्यनिन्दा, शरीरकम्पनम्, स्वरभङ्गः, स्मृतिलोपादिभि-रनुभावैःअभिनयः प्रयोक्तव्यः । उन्मादः, चिन्ता, ग्लानिः, स्मृतिः, मोहः, अपस्मारः, औत्सुक्यम्, विषाद इत्यादयो व्यभिचारिभावाः। नाट्यशास्त्रे अस्ति -

"इष्टबधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रवाद्वापि । एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम संभवति ।।"[9]इति ।

विश्वनाथेन कथितं –'इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुण्याख्यो रसो भवेत्'[10] इति । रसानां स्पष्टरूपेण प्रकाशार्थं वेदे देवानां गुणकर्मानुसारेण रसानां देवता वर्णाश्च भरतेन वर्णिताः । करुणस्य देवताविषये भरतेन उक्तं – '...करुणो यमदैवतः'[11] इति । रौद्ररसात् करुणरस उत्पद्यते । रुद्रदेवः त्रिलोकसंहारकर्ता । रुद्रस्य प्रेरणया यमेन वधादिकार्येण करुणरसस्य सृष्टिर्भवति । करुणस्य प्रकाशार्थं नटादयो गृहकपोतवर्णवद् धूसरमुखरागेण अभिनेतव्याः । तथाहि भरतेन उच्यते – 'कपोतः करुणश्चैव...'[12] इति । करुणरसस्य स्थायिभावः शोकः तर्हि कथं करुणरसेण आनन्दो प्राप्यते?रसो मोक्षजनितानन्दस्वरूपः अलौकिकानन्दस्वरूपो वा। रसाभिव्यक्तिकालेकिञ्चन दुःखम् न प्राप्तम् । स्थायिभावात्मकशोकोन लौकिकशोको व्यक्तिगतशोको वा ।यथा वाल्मीकेः निहतसहचरीविरहकातरक्रौञ्चाक्रन्दजनितः शोको न तु व्यक्तिगतशोकः । तथाहि लोचने -"न तु मुनेः शोक इति मन्तव्यम् । एवं हि सति तद्दुःखेन सोऽपि दुःखित इति कृत्वा रसस्यात्मतेति निरवकाशं भवेत्"[13] इति ।

अमरमङ्गले करुणरसः

अर्वाचीनकाले प्रख्यातेषु कविषु पञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्योऽन्यतमः । ऊनविंशशतके तेन विरचितेषु ग्रन्थेषु अमरमङ्गलमिति नाटकम् अन्यतमम् । अष्टाङ्कविशिष्टं नाटकमिदम्। प्रतापसिंहस्य पुत्रस्य उदयपुरस्य राज्ञः अमरसिंहस्य चितोरराज्यसमुद्धारवृत्तान्तम् आधारीकृत्य नाटकमिदं विरचितम् । अमरमङ्गलस्य अङ्गीरसो वीरः, किन्तु करुणरसोऽपि प्राप्यते । यथा द्वितीयेऽङ्के अमरसिंहेन तस्य पितुः प्रतापसिंहस्य वर्णिताद्मृत्युवृत्तान्तात्परंसामन्तानां वचनेषु करुणरसो दृश्यते । यथा -

"(सास्रम्) महाराज ! स्मरामः?

आताम्रदीर्घनयनद्वयमुक्तमुक्तास्थूलाश्रुसन्ततिमपाङ्गतटाद्गलन्तीम् ।

हा हा चितोर ! न तवोद्धरणं मयाभूदित्थं विलापबहुलां सततं स्मरामः ।।"[14] **इति ।**

प्रतापसिंहेन जीवनस्य अन्तिमे काले कथं मृत्युः प्राप्तः, सा मरणावस्था श्लोकेऽस्मिन् आलोचिता । प्रतापसिंहस्य मृत्युः अत्र आलम्बनविभावः। उद्दीपनविभावः प्रतापसिंहस्य मृत्युसमये स्थितिः । व्यभिचारिभावा आवेगः, चिन्तादयः। प्रतापसिंहस्य वृत्तान्तं विचिन्त्य सामन्तानां नेत्रानि अश्रुपूर्णानि भवन्ति । तेषां क्षरिताः नेत्रजलधाराः अत्र अनुभावाः । एवं विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगेन, ततःपरं साधारणीकरणेन चर्वणाव्यापारेण च शोकस्थायिभावः सहृदयचित्ते करुणरसरूपेण निष्पत्तिर्भवति ।

किञ्च द्वितीयाङ्के राज्ञः अमरसिंहस्य वचनेषु अस्य रसस्य प्रयोगः परिलक्ष्यते । यथा - **"...भग्नो मे मनोरथः, भारायते जीवनम्, अवसीदन्त्यङ्गानि, भ्रमतीव दृष्टिः, शुष्यति मुखम्, तन्मन्ये-चितोरोद्धारसङ्कल्पादेवमेव निवर्तितः । तातो मे दुःखदावाग्निदग्धोऽमृतपदं गतः ।।"**[15] इति ।

पूर्वे सामन्तैः प्रतापस्य मृत्युवृत्तान्तो वर्णितः । अमरसिंहस्य पितुः प्रतापसिंहस्य चितोरोद्धारसंकल्पः अमरसिंहेन न वास्तवितः । अर्थादमरसिंहेन चितोरजनपदो न अधिकृतः । तस्य चितोरजन्यशोकः अत्र प्रतिपादितः । मृतः प्रतापसिंहः अत्र आलम्बनविभावः। उद्दीपनविभावः सामन्तानां क्रन्दनम् इत्यादयः । मोहः, आवेगः, चिन्तादयो व्यभिचारिभावः । मुखवैवर्ण्यम्, दृष्टिभ्रमादयोऽत्र अनुभावाः ।

षष्ठाङ्के अमरसिंहस्य पत्न्याः उक्तौ अस्य रसस्य प्रयोगः परिलक्ष्यते । तया प्राकृतेन कथितानि । तस्याः वचनानि संस्कृते यथा –

"(सास्रम्) आर्यपुत्र ! न निर्निमित्तमेतन्मे जडत्वम् । सा हि मम द्वितीयं हृदयम् आसीत् । तस्याः अतर्कितेन अदर्शनेन परिभूतमिव आत्मानं पश्यामि । शरणं गताया एवम् अदर्शनं रक्षकस्य कलङ्कम् उद्घोषयति, एतन्मे द्वितीयं हृदयशल्यम्"[16] इति । अत्र देव्याः अर्थात् राज्ञः सहधर्मिण्याः वचनानि वीरायाः अदर्शनजन्यशोकपूर्णानि ।अत्र आलम्बनविभावः पलायिता वीरा । उद्दीपनविभावो लोकनिन्दा । जडता, चिन्तादयो व्यभिचारिभावाः । अनुभावौ क्रन्दनम्, 'तस्याः अतर्कितेन अदर्शनेन परिभूतमिव आत्मानं पश्यामि' इति दुःखात्मवोधकं वाक्यञ्च ।

अपि च षष्ठाङ्के राज्ञः अमरसिंहस्य चितोरानुद्धारजन्यशोकात्मके वचने करुणरसः अस्ति । यथा - **"मम तु दैवबिडम्बितस्य यथाशक्ति यतमानस्यापि श्रेष्ठाभीष्टे चितोराधिकारे महान् कालातिपातो जातो जायते च साम्प्रतमपि जवनबलाभियाननिरोधव्यापृतस्य परस्तात् तदधिकारासम्भवाशङ्का चेत्यधिकतरदुःखहेतुः"**[17]इति । अत्र मोघलाभ्यः अनधिकृतं चितोरराज्यम् आलम्वनविभावः । उद्दीपनविभावौ सैन्यसामन्तानां मृत्युः, जीवितसामन्तेषु विरोधश्च । व्यभिचारिभावाः ग्लानिः, औत्सुक्यादयः । अनुभावः प्रलापः ।

भरतनये करुणोऽयं धर्मघातजार्थापचयोद्भवशोककृतभेदेन त्रिविधः। अग्निष्टोमादीनाम् उपघातेन विनाशेन वा धर्मोपघातजः करुण उत्पद्यते । अयं करुण उत्तमप्रकृतिजनानां मध्ये दृश्यते । द्वितीयप्रकारः करुणः अर्थहानिजन्यः । स्वजनादिनाशजन्यकरुणः शोककृतकरुणः । एतेषु त्रिविधकरुणेषु अमरमङ्गले प्राप्तः करुणः शोककृतः करुणः ।

उपसंहृतिः

नाटके अङ्गीरसः अवश्यमेव तिष्ठेत् । किञ्च नाटकम् अङ्गीरसन्वितमपि भवेत् । नाटकमिदं वीरक्रोधादिरससमन्वितम्। नाटकेऽस्मिन् चतुर्विधेषु स्थलेषु करुणरसोऽयं प्राप्यते । पञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्येण आलंकारिकनिर्दिष्टरसयोजनाविषयकं नियमम् आश्रित्य नाटकेऽस्मिन् रसः प्रयुज्यते ।

पादटिप्पणी

1. नाट्यशास्त्रम्, पृष्ठाङ्कः २७१ 2.तत्रैव 3.नाट्यशास्त्रम्, पृ.- ३४१ 4.साहित्यदर्पणः, ३/२९ 5.साहित्यदर्पणः, पृ.-१५५ 6.नाट्यशास्त्रम्,पृ.-३६२ 7.साहित्यदर्पणः,पृ.-१५७ 8.साहित्यदर्पणः,३/१७७ 9.नाट्यशास्त्रम्,६/६२ 10.साहित्यदर्पणः,३/२२२ 11.नाट्यशास्त्रम्,६/४४ 12.नाट्यशास्त्रम्,६/४२ 13.ध्वन्यालोकः,पृ.-२७ 14.अमरमङ्गलम्, पृ.- ३९२ 15.अमरमङ्गलम्, पृ.- ४५८ 16. अमरमङ्गलम्, पृ.- ८६५ 17.अमरमङ्गलम्, पृ.-८६५

सहायकग्रन्थाः

आनन्दवर्धनः । *ध्वन्यालोकः* । सम्पा.- सुबोधचन्द्र सेनगुप्त, कालीपद भट्टाचार्य। कोलकाता : संस्कृत वुक् डिपो; २०१३।

धनञ्जयः। *दशरूपकम्* । सम्पा.- डा. भोलाशङ्कर व्यास । वाराणसी: चौखाम्बा विद्याभवन; २०१३ ।

विश्वनाथः। *साहित्यदर्पणः*। सम्पा.- आचार्यकृष्णमोहनशास्त्री।वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान; २०१८ ।

पञ्चाननतर्करत्नः । *अमरमङ्गलम्* । सम्पा.- डः अन्नदाशङ्करपाहाडी । कोलकाता : संस्कृत वुक् डिपो; २०१७ ।

भरतः। *नाट्यशास्त्रम्* (प्रथमो भागः)। सम्पा.-रविशंकरः नागरः। दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स; २०१२।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

कातन्त्रीय-पाणिनीयव्याकरणयोःसन्धिप्रकरणस्थसंज्ञासूत्राणां समीक्षात्मकमध्ययनम्

Dr. Madhusudan Das
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Sidho Kanho Birsha University
Purulia, West Bengal- 723104
Contact No. : 9477136874
E-mail : madhusudanrkm@gmail.com

साधुशब्दानां व्युत्पादनसाधनरूपव्याकरणमेवसूत्रात्मकम् । वैयाकरणनये तादृशसूत्रं संज्ञापरिभाषाविधि-नियमातिदेशाधिकारादिषड्विधात्मकम् । लघुकरणार्थमेव संज्ञासूत्राणां मुख्यप्रयोजनम् । अतः संज्ञासूत्रमादौ उल्लिख्यते व्याकरणेषु । अथेदानीं पाणिनिकातन्त्रव्याकरणयोः सन्धिप्रकरणस्थसंज्ञासूत्राणि आलोच्यन्ते । यद्यपि पाणिनिकृते अष्टाध्यायीग्रन्थे कापि प्रकरणव्यवस्था नास्ति तथापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यादिग्रन्थेषु प्रकरणव्यवस्थामाश्रित्य प्रसङ्गानुसारं संज्ञासूत्राणां विमर्शनं क्रियते । प्रकरणग्रन्थानां संज्ञासूत्राणि प्रायशः संज्ञाप्रकरणे उल्लिखितानि, तथापि अन्यत्र कानिचित् संज्ञासूत्राणि प्रसङ्गानुसारेण तत्तत्प्रकरणे उपस्थापितानि क्वचिच्च अन्यतः प्रयोजनार्थं गृहीतानि । कातन्त्रव्याकरणस्य सन्धिप्रकरणस्य नाम सन्ध्यध्याय इति । तत्र किमपि संज्ञासूत्रं नोल्लिखितं शर्ववर्मणा तत्र प्रयोजनाभावात् । अतः पाणिनीयव्याकरणस्य संन्धिप्रकरणस्थसंज्ञासूत्रैः सन्धिसम्बन्धिसंज्ञासूत्रैः च साकं कातन्त्रीयवैयाकरणस्य कीदृशमतमुपन्यस्तं तदत्र निर्दिश्यते । यद्यपि दीक्षितपादेन सन्धिप्रकरणे गुणवृद्धिसंज्ञाविषये किमपि सूत्रं न पठितं तथापि तत्संज्ञाद्वयाश्रितसंहिताव्यवहारात् तद्वयमिह निर्दिश्यते ।

अथ गुणसंज्ञा । तत्र आचार्यपाणिनिना अष्टाध्यायीनामकग्रन्थे गुणसंज्ञाविषये "अदेङ्गुणः[1] " इति सूत्रमुल्लिखितम् । भट्टोजिदीक्षितेन अकारस्य एकारस्यओकारस्य च तादृशसंज्ञा भवतीत्युक्तम् । कलापकारेण शर्ववर्मणा " अर् पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे च गुणः[2]" इति सूत्रेण तत्संज्ञा उल्लिखिता । कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहेनापि अर् पूर्व द्वे सन्ध्यक्षरे च गुणः इति संज्ञिते[3] इत्युक्तम् । एतत्संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति "आद्गुणः[4]" इति सूत्रे । अवर्णात् स्वरे परे उभयोर्गुणैकादेशः स्यात् । यथा कृष्णर्द्धिरित्यादि ।

यद्यपि तत्संज्ञानामकरणे साम्यमुभयत्र वर्तते तथापि गुणसंज्ञकवर्णविषयेऽस्ति वैसादृश्यम् । पाणिनिना तु आदौ अ- ए - ओ चेति वर्णा गुणसंज्ञकवर्णत्वेन अङ्गीकृताः । ततो गुणविहितसंन्धौ यत्र ऋकारो विद्यते तत्स्थाने योऽण् भवति तस्मात्परं रकारस्यागमो भवेद् " उरण्रपरः[5] " इति सूत्रेण इति तस्य विशेषः । परं शर्ववर्मणा लाघवार्थं गुणसंज्ञकवर्णानां मध्ये अकारं व्यतिरिच्य तत्र साक्षाद् अर् इत्युक्तम् इति उभयोः वैसादृश्यम् । अत्रेदमधिकं वक्तव्यं यत् प्राचीनार्वाचीनैरपि संज्ञेयं समादृता । तथाहि निरुक्तकारेण यास्केन निगदितम्

"शेव इति सुखनाम । शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्तस्थारोपलिङ्गीविभाषितगुणः । शिवमित्यप्यस्य भवति[6]" इति

अथ वृद्धिसंज्ञा । तत्र पाणिनिना अष्टाध्यायीग्रन्थे " वृद्धिरादैच्[7]" इति सूत्रेण वृद्धिसंज्ञा उल्लिखिता । आकारस्य एकारस्य ऐकारस्य च वृद्धिः स्यादिति वृत्तिः ।कातन्त्रकारेण शर्ववर्मणापि " आरुत्तरे च वृद्धिः[8]" इत्यनेन सूत्रेण वृद्धिसंज्ञा कृता । कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहेन आर् परे द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिरिति संज्ञिते[9] इत्युक्तम् । अत्रापि वृद्धिरिति संज्ञाविधाने उभयत्र साम्यं वर्तते, तथापि वृद्धिसंज्ञकवर्णविषयेऽस्ति वैसादृश्यम् । "वृद्धिरेचि [10] " इति विधिसूत्रे एतत्संज्ञायाः प्रयोगोऽस्ति । अवर्णादेचि परे उभयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवेत् । यथा कृष्णैकत्वमित्यादि ।

अथ टिसंज्ञा । अष्टाध्यायीकारेण " अचोऽन्त्यादि टि[11]" इत्यनेन स्वरवर्णानां मध्ये योऽन्त्यस्वरः, स एव यस्य आदिस्थितः तस्य समुदायस्य तादृशसंज्ञा भवेदिति अभिप्रेतम् । तेन मनीषेत्यत्र मनस् ईषा इत्यवस्थायां मनस्शब्दस्य अस् इत्यस्य प्रस्तुतसूत्रेण टिसंज्ञायां

"शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्[12]" इति वार्तिकेन पररूपैकादेशे तद्रूपं सिद्धम् । अत्र कलापकारेण लाघवाय तद्विषये किमपि संज्ञासूत्रं न कृतम् । परं तस्य टीकाकृद्भिः " अवर्ण इवर्णे ए[13]"इति सूत्रस्य व्याख्यानकाले मनीषादिपदानां संहिता साधिता । उक्तसूत्रेण ज्ञायते यत् अकार एकारमापद्यते इकारे परे सति । पुनः तस्यैव परस्थितस्य इकारस्य लुक् स्यात् । यथा तवेहा इति । किञ्च पूर्वसूत्रादत्र चकारग्रहणात् क्वचित् प्राग्वर्णस्यापि लोपो जायते । तेन इत्यत्र नकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य लोपे संयोगान्तलोपेन सकारस्यापि लोपकार्यं मनीषेति सिद्ध्यति । एवं हलीषालाङ्गलीषाकुलटादीनि उदाहरणानि ज्ञातव्यानि । किञ्च कातन्त्रवृत्तिपञ्जिकाकारेण त्रिलोचनदासेन लोके प्रयोगार्हवशात् तानि पदानि साधितानि[14] । अपि च कातन्त्रपरिशिष्टकृता आचार्येण श्रीपतिदत्तेन" शकन्ध्वादिषु च[15] " इति नियमेन मनीषादिशब्दानां पूर्ववर्णस्य लोपद्वारा सन्धिकार्यं साधितम् । वस्तुतो यथार्थरूपेणात्र सूत्ररचनाभावात्तद्विषये अनेके नियमा दृश्यन्ते । पाणिनीयैस्तु तन्न कृतमिति तस्य दाक्ष्यम् ।

इदानीं स्वरसन्धौ **प्रकृतिभावविषये** निगद्यते । कलापकारमते" ओदन्ता अइउआ निपाताः स्वरे प्रकृत्या[16]" इति सूत्रेण ओदन्ता निपाता अइउआश्च केवलाः स्वरे परे निपात प्रकृत्या[17] तिष्ठन्ति । अष्टाध्यायीग्रन्थकृता तु विषयेऽस्मिन् " औत्[18]"" एकाजनाङ्[19]" चेति सूत्रद्वयं प्रणीतम् । अत्रेदमवधेयं यदुपर्युक्तेन पाणिनीयसूत्रद्वयेन साक्षात् प्रकृतिभावो न स्यात् । उक्तसूत्रद्वयेनादौ प्रगृह्यसंज्ञा भवेत्, ततो येषां प्रगृह्यत्वं विद्यते तेषामेव प्रकृतिभावो भवति " प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् [20] " इति सूत्रेण । कलापकारेण विना प्रगृह्यसंज्ञां निपातानां प्रकृतिभावः कृतः । एतेन ज्ञायते यत् पाणिनीयसूत्रद्वारा प्रकृतिभावज्ञानं कष्टसाध्यम् । तदपेक्षया कलापीयसूत्रद्वारा स्पष्टतया प्रतीयते यत् अतःनिपातानां प्रकृतिभावकरणमतीवसरलम् ।अतः स्पष्टतया प्रतीयते यत् पाणिनीयप्रक्रियायां गौरव तथा कलापीयप्रक्रियायां लाघवं च दरीदृश्यते । अत्र ध्यातव्यं यत् कलापकारेण ओदन्तानां निपातानामेव प्रकृतिभावः स्वीकृतः । पाणिनिना न केवलम् ओदन्तानां निपातानामपि तु सम्बुद्धिनिमित्तकस्य ओकारस्य प्रकृतिभावः प्रदर्शितः "सम्बुद्धौ शाकलस्येतावनार्षे[21]" इति सूत्रेण इति उभयोर्वैलक्षण्यम् । मन्येऽत्र लाघवार्थं सरलार्थं च कलापकारेणतूष्णीम्भावोऽवलम्बित इति ।

इदानीं प्रकृतिभावविषये अन्ये नियमा एवमुच्यन्ते यत् कलापकारेण शर्ववर्मणा " द्विवचनमनौ[22]" इति सूत्रद्वारा द्विवचनं यदनौभूतं तत् स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति इत्युक्तम् । तेन द्विवचने प्रायशः ईकार ऊकार एकारश्च विद्यन्ते । अतः ईकारान्तामूकारान्तामेकारान्तानां च शब्दानां प्रकृतिभावो भवति । किन्तु केचन शब्दाः सन्ति येषां द्विवचने ई ऊ ए चेति वर्णा न सन्ति । यथा आवां युवां चेति शब्दद्वयम् । यत एतच्छब्दद्वयस्यापि प्रकृतिभावः सम्भवति कलापमते । अत्र कलापनये अनौ इत्यत्र नञ् पर्युदासार्थे । स च पर्युदासोऽस्ति सादृश्यग्राहकः । सादृश्यं द्विविधं रूपकृतमर्थकृतञ्च । तत्राद्यमसम्भवि औकाररूपस्याकारस्यान्यत्र अविद्यमानात् । अर्थकृतसादृश्यं सम्भवत्येव द्विवचनान्तरस्यापि द्वित्वार्थप्रतिपादन-सामर्थ्यात् । तेन तत्र प्रकृतिः न स्यात् । पाणिनिना तु एषा रीतिर्नानुसृता । तेन उक्तविषये सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारद्वारा "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्[24]" इति एकमेव सूत्रं प्रणीतम् । ईदूदेदन्तस्य द्विवचनस्यैव प्रगृह्यत्वं स्यादिति स्पष्टतो निदगितम् । तेन आवां युवाम् इत्यनयोरीकारान्तत्वाभावाद् ऊकारान्तत्वाभावाद् एकारान्तत्वाभावाच्च प्रकृतिभावो न भवति । मन्ये लोके प्रयोजनाभावात् कलापकारेण एवं सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारो न कृतः । ततो " बहुवचनममी[25]" इति सूत्रं शर्ववर्माचार्येण प्रणीतम् । बहुवचनं यदमीति रूपं तत् स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठतीति तत्सूत्र वृत्तिः [26] । अमी अश्वा इत्युदाहरणमत्र । पाणिनिनाष्टाध्याय्यामेतद्विषये " अदसो मात्[27]" इति सूत्रं प्रणीतम् । अत्रेतदपि वक्तव्यं यदादौ " अदसो मात्[28]" इति सूत्रेण प्रगृह्यत्वं, ततः " प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्[29]" इति सूत्रेण तस्य प्रकृति भावः । अतोऽन वक्तुं शक्यते यत्प्रक्रियादृष्ट्या कलापकारस्य लाघवं प्रसिद्धम् । ततः "अनुपदिष्टाश्च[30] " इति कलापीयसूत्रेण अपि प्लुतस्यापि प्रकृतिभावो भवति । महावैयाकरण- पाणिनिनापि "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्[31]" इति सूत्रेण प्लुतस्य प्रकृतिभावः कृतः इति उभयोः साम्यम् । अनेदं वक्तव्यं यत् शर्ववर्मणा लोकोपचाराद् वर्णसमाम्नायाः संगृहीताः । अतो वर्णसमाम्नायेषु

प्लुतवर्णा न सन्ति लोकेऽप्रयोजनीयत्वात् । परं तदीयशास्त्रे प्रयोजनीयत्वात् प्लुतवर्णाः अङ्गीकृताः व्याख्याकारैः परवर्तिनि काले । आदावेव प्लुता यदि वर्णसमाम्नायेषु स्वीकृताः स्युः तर्हि तत्कार्यं सुकरं भवेत् । पाणिनिना अणुदित्सूत्रप्रयोगद्वारा एते वर्णा अङ्गीकृताः । एतेन कलापकारस्य । अत्राधिकं वक्तव्यं तत् पाणिनिना प्लुतस्य वर्णस्यत्रिमात्रिकत्वं स्वीकृतम् । एतद्विषये श्रुतबोधवचनमनुसन्धेयम

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु भवेत् प्लुतो व्यञ्जनञ्चार्धमात्रकम् ॥ इति

परन्तु कलापचन्द्रकारसुषेणविद्याभूषणेन नास्ति कोऽपि भेदः प्लुतस्य दीर्घे तस्य अन्तर्भावात् इति अभिमतम् । तन्मते प्लुतो हि वर्णत्वेन ज्ञायते न तु धर्मत्वेन । त्रिमात्रिकस्य प्लुतस्य क्वचिदपि स्वरूपेण अनुपदिष्टत्वात् तस्य तिमात्रिकत्वं न सिद्धम् । तथाहि तेन निगदितं "ननु उदात्तादिभेदा अपि व्यक्त्या अनुपदिष्टा इति तेषामपि प्रकृतिभावः ? सत्यम्, ते हि तेषां वर्णानां धर्मा इति । प्लुतस्तु वर्ण एव न तु धर्मः । त्रिमात्रो हि प्लुत इति हेमकरः । तन्न । प्लुत एव उदात्तादिविशिष्टानामपि वर्णानां स्वरूपेण उपदेशाभावात् केवलत्वादिनैव तदुपदेशः । न हि वर्णसमाम्नाये या व्यक्तय उपदिष्टास्तासामुदात्तादयो धर्मा युगपत् सम्भवन्ति, एकस्य विरुद्धानेक-धर्मासम्भवात् । तस्मात् त्रयानुपदिष्टस्यैवात्र ग्रहणमिष्टम् । त्रिमात्रस्तु न क्वचिदपि स्वरूपेणोपदिष्ट इति न दोषः[33]" इति

पाणिनिना तु उक्तमतं नाङ्गीकृतम् । तेन सर्वत्रैव प्लुतस्य त्रिमात्रिकत्वमुक्तमिति तयोः विसदृशत्वम् । कलापचन्द्रकारेण सुषेणविद्याभूषणेनस्वरूपेणानुपदेश इत्युक्त्वा प्लुतो नाङ्गीकृतः । किन्तु प्रातिशाख्यादिग्रन्थेषु प्लुतः त्रिमात्रिकरूपेण पठितः । तथाहि सूत्रितं मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरं द्वे दीर्घस्तिस्रः प्लुत उच्यते स्वरः ।

अधः स्विदासी३दुपरिस्विदासी३दर्थे प्लुतिर्भीरिव विन्दती३ त्रिः ॥[३४] इति

एतेन कलापचन्द्रकारवचनं विपश्चिद्भिर्भाव्यम् । मन्ये तच्छास्त्रे प्रयोजनात्तेनेवं कृतम् ।

<u>अन्त्यटीका</u>

1. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् – १.१.२)**
2. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – ३.८.३४)**
3. **तदेव (३.८.३४ इति सूत्रस्य कातन्त्रवृत्तिः, पृष्ठाङ्कः – ४८५)**
4. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् – ६.१.८७)**
5. **तदेव (सूत्रम् – १.१.५१)**
6. **निरुक्तम् (१०.७.२)**
7. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् – १.१.१)**
8. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – ३.८.३५)**
9. **तदेव (३.८.३५ इति सूत्रस्य कातन्त्रवृत्तिः, पृष्ठाङ्कः – ४८७)**
10. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् – ६.१.८८)**
11. **तदेव (सूत्रम् – १.१.६४)**
12. **वार्तिकम् (३६३२)**
13. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – १.२.२)**
14. **" अतएव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लोकोपचाराद्वा सकारस्यापि लोप इति कातन्त्रव्याकरणम् (कातन्त्रवृत्तिपञ्जिकाटीका, पृष्ठाङ्कः – १२९)**
15. **कातन्त्रपरिशिष्टम् (१९)**
16. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – १.३.१)**
17. **तदेव (१.३.१ इति सूत्रस्य कातन्त्रवृत्तिः, पृष्ठाङ्कः- १७६)**
18. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् –**
19. **तदेव (सूत्रम् – १.१.१४)**
20. **तदेव (सूत्रम् – ६.१.१२५)**
21. **तदेव (सूत्रम् – १.१.१६)**
22. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – १.३.२)**
23. **तदेव (१.३.२ इति सूत्रस्य कातन्त्रवृत्तिः, पृष्ठाङ्कः-१८२)**
24. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् – १.१.११.)**
25. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – १.३.३)**

26. **तदेव (१.३.३ इति सूत्रस्य कातन्त्रवृत्तिः, पृष्ठाङ्कः- १८८)**
27. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् – १.१.१२)**
28. **तदेव**
29. **तदेव (सूत्रम् – ६.१.१२५)**
30. **कातन्त्रव्याकरणम् (सूत्रम् – १.३.४)**
31. **अष्टाध्यायी (सूत्रम् ६.१.१२५)** –
32. **श्रुतबोधः (श्लोकः -३)**
33. **कातन्त्रव्याकरणम् (१.३.४ इति सूत्रस्य कलापचन्द्रटीका, पृष्ठाङ्कः-१९१)**
34. **ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (सूत्रम् – १.१६)**

सहायकग्रन्थसूची

१.कालिदासः, *श्रुतबोधः,* पण्डितकुलपतिना वि.ए. उपाधिधारिणा श्रीमजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्येण विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतः, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्री-आशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीनित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां परिवङ्गीटीकया प्रकाशितः,कलिकाता, वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितः, १९१३ पञ्चमसंस्करणम् ।

२.यास्कः, निरुक्तम्, खण्डः१-४, वङ्गानुवादसहितम्, अमरेश्वरठाकुरेण प्रकाशितम्, कलिकाताविश्वविद्यालयः.१०५५-१९७०

३.जिज्ञासुः, पण्डितब्रह्मदत्तः, *अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,* हरियाणा सौनीपत, रामकापुस्ट-मुद्रणालयः, १९७ प्रथमप्रकाशः ।

४.यास्कः,*निरुक्तम्,* खण्डः१-४, वङ्गानुवादसहितम्,अमरेश्वरटाकुरेण प्रकाशितम्,- कलिकाताविश्वविद्यालयः, १०५५-१९७० ।

५.शर्ववर्मा, *कातन्त्रव्याकरणम्,* उग्रभूति भट्टभाष्यसहितम्, रामशङ्करमिश्रेण प्रकाशितम्,नवदेहली,वैदिकप्रेस्, १९८९ ।

६.शर्ववर्मा,*कातन्त्रव्याकरणम्,*चतुष्टयवृत्तिसहितम्,गुरुनाथविद्यानिधिना प्रकाशितम्,कलिकाता,प्याट्रियट- प्रेस्,१३१९ बङ्गाब्दः ।

७.शर्ववर्मा,*कातन्त्रव्याकरणम्,*वृत्तिटीकापञ्जिकाकलापचन्द्रसमीक्षाटीकाचतुष्टयसहितम्,जानकीद्विवेदिनाप्रकाशितम्, वाराणसी,सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९९७ ।

८.शौनकः, *ऋक्प्रातिशाख्यम्,* उवटभाष्यसहितम्, युगलकिशोरव्यासेन प्रभुदत्तशर्मणा च प्रकाशितम्, वाराणसी, मोतिलालवाराणसीदासः, १९६५ द्वितीयप्रकाशः ।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

कारक-विभक्तिषु विवक्षाप्रसङ्गः

Jayanta Mandal
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit
Dukhulal Nibaran Chandra College
Aurangabad, Murshidabad, West Bengal- 742201
Contact No. : 9593161262 / 8609553162
E-mail : jmandal47@gmail.com

प्रबन्धसारः

कार्यसाधनव्यापारे क्रियया सह यस्य प्रत्यक्षः समन्धोऽस्ति तत् कारकम्।यया प्रातिपदिकस्य संख्यायाः,कारकस्य ,सम्बन्धस्य च प्रतीतिर्भवति सा विभक्तिः।संस्कृतव्याकरणे षडविधेभ्यः कारकेभ्यः षडविधाः विभक्तयः निर्दिष्टाः वर्तन्ते ।क्रमदीश्वरविरचिते संक्षिप्तसारग्रन्थे 'विवक्षावशात् कारकाणि भवन्ती'ति सूत्रं प्राप्यते ।वक्तुरिच्छावशात् कारकाणि प्रयुक्तानि भवन्तीति सुत्रस्यार्थः ।अर्थात् व्याकरणे येषु स्थानेषु कारकाणि विहितानि सन्ति ,तद्वतिरिक्तेषु स्थानेष्वपि वक्ताइच्छानुसारं कारकाणि प्रयोगं कर्तुं पारयति ।विवक्षायाः अपि भित्तिरस्तिः,लोकव्यवहारतः सा भित्तिः । 'विवक्षा च कुलबधूरिव न लौकिकीं प्रयोगमर्यादाम् अतिक्रामति'।व्याकरणशास्त्रे कविविवक्षायाः स्वीकृतिहेतुः नियमवहिर्भूतस्य प्रयोगस्य शुद्धता अपि स्वीकृतासीत् ।निरंकुश-कवीनां भाव-भागीरथ्याः स्वच्छन्द-प्रवाहः स्तिमितः न भवेदिति भावनातः कारक-विभक्तौ इयं विवक्षा परक्षोरूपेण भाष्यकारसमर्थिता व्याकरणसिद्धा च ।

मुख्यशब्दाः–कारकम् ,विभक्तिः,विवक्षा का,विवक्षायाः भित्तिः,कारक-विभक्तौ विवक्षा ।

कारक-विभक्तिषु विवक्षाप्रसङ्गः

कर्तृ-कर्म-करण-सम्प्रदान-अपादान-अधिकरण-भेदात् षट् कारकाणि सन्ति।प्रथमा-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमी भेदात् विभक्तयः तु सप्त।कार्यसाधनव्यापारे क्रियया सह यस्य प्रत्यक्षः समन्धोऽस्ति तत् कारकम् –"**क्रियान्वयि कारकम्**"।यया प्रातिपदिकस्य संख्यायाः,कारकस्य ,सम्बन्धस्य च प्रतीतिर्भवति सा विभक्तिः **–"संख्याकारकादिबोधयित्री विभक्तिः"**।संस्कृतव्याकरणे षडविधेभ्यः कारकेभ्यः षडविधाः विभक्तयः निर्दिष्टाः वर्तन्ते ।यथा-

कारकम्	विभक्तिः	विभक्तिविधायकम् सूत्रम्
कर्तृकारकम्	प्रथमा	प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचन-मात्रे प्रथमा (अष्टाध्यायी -2/3/46)।
कर्मकारकम्	द्वितीया	कर्मणि द्वितीया (अष्टाध्यायी -2/3/2)।
करणकारकम्	तृतीया	कर्तृकरणयोस्तृतीया (अष्टाध्यायी -2/3/18)।
सम्प्रदानकारकम्	चतुर्थी	चतुर्थी सम्प्रदाने (अष्टाध्यायी -2/3/13)।
अपादानकारकम्	पञ्चमी	अपादाने पञ्चमी (अष्टाध्यायी -2/3/28)।
अधिकरणकारकम्	सप्तमी	सप्तम्यधिकरणे च (अष्टाध्यायी -2/3/36)।

सम्बन्धपदे षष्ठी बिभक्तिः स्यात् ।

विवक्षा का भवति ?

क्रमदीश्वरविरचिते संक्षिप्तसारग्रन्थे 'विवक्षावशात् कारकाणि भवन्ती'ति सूत्रं प्राप्यते ।तादृशं सूत्रं पाणिनीय-अष्टाध्यायीग्रन्थे नोपलभ्यते

।वक्तुरिच्छावशात् कारकाणि प्रयुक्तानि भवन्तीति सुत्रस्यार्थः ।अर्थात् व्याकरणे येषु स्थानेषु कारकाणि विहितानि सन्ति ,तद्व्तिरिक्तेषु स्थानेष्वपि वक्ताइच्छानुसारं कारकाणि प्रयोगं कर्तुं पारयति ।वक्तुमिच्छा=विवक्षा(स्त्री)। सनन्तवचधातोरप्रत्ययेन(वच्-सन्-भावे-अ,आप्) निष्पन्नमिदं पदम् । यथा - विवक्षावशात् कारकाणि भवन्ति । इति व्याकरणटीका ॥ शक्तिः । यथा, --

प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्दिश्यस्य विशेषणम् । संख्यया तुल्यनीतित्वादविवक्षां प्रपद्यते ॥[1]

अत्र 'विवक्षा' पदेन न तु या कापि इच्छा अपितु प्रसिद्धकवेः शिष्टजनानां वा इच्छा वोधव्या ।व्याकरणशास्त्रे यत्र यत्कारकं निर्दिष्ठमस्ति तत्र विवक्षावशतः अन्यकारकं भवितुं शक्यते ।

विवक्षायाः भित्तिः

विवक्षावशात् कारकाणि भवन्ति इत्युक्ते यत्र तत्र कारकान्तरस्य प्राप्तिर्भवति।तर्हि कारकविधायकसूत्रस्य निर्माणविषये प्रश्नाः उदिताः भविष्यन्ति।अस्य प्रश्नस्य उत्तरं दीयते -विवक्षायाः अपि भित्तिरस्तिः,लोकव्यवहारतः सा भित्तिः । 'विवक्षा च कुलबधूरिव न लौकिकीं प्रयोगमर्यादाम् अतिक्रामति'।[2]

शक्तिः कारकम् ।शक्तयश्च वस्तुनः विविधाः भवन्ति ।यत्र या शक्तिः लक्ष्यते तत्र तादृशकारकव्यवहारोऽपि दृश्यते ।यथा - स्थाली पचति ,स्थाल्या पचति,स्थाल्यां पचति।स्थाली पाकक्रियायाः आधारः भूत्वापि वक्तुर्मनसि यदि स्थाल्याः कर्तृत्वरूपं अथवा करणत्वरूपं प्रस्फुटितं भवति तर्हि तत्र 'स्थाली'(कर्ता) अथवा 'स्थाल्या'(करणम्) पदस्य प्रयोगः भवितुं शक्यते ।अतोच्यते – ''स्थाली पचति,स्थाल्यां पचति ।.....विवक्षायाश्च नियतत्वात् सत्यप्यपाये धनुषा विध्यति इत्येव,न धनुषो विध्यति इति ।कंसपात्र्यां भुङ्क्ष इत्येव ,न कंसपात्र्या भुङ्क्ष इति''।[3] धनुषा विध्यति इत्यत्र अपादानत्वस्य व्यापारोऽस्ति ।तत्सत्त्वेऽपि करणत्वविवक्षायां तस्य प्रयोगः क्रियते।तादृशैव'कंसपात्र्या भुङ्क्ष' न भवेत् ।

व्याकरणशास्त्रे कविविवक्षायाः स्वीकृतिहेतुः नियमवहिर्भूतस्य प्रयोगस्य शुद्धता अपि स्वीकृतासीत् । अर्थावबोधे बाधाहीनत्वात् बक्तुः एतादृशे प्रयोगे स्वाधीनता स्वीक्रियते।वक्ता विवक्षावशतः'स्थाली' पदं कर्मणि ,सम्प्रदाने अथवा अपादाने प्रयोगं कर्तुमिच्छति चेत् अर्थासङ्गतिहेतोः अस्य प्रयोगः अशुद्धः भवति।अतएव विभक्तिप्रयोगेषु वक्तुः स्वाधीनता तावत्पर्यन्तं सहनीया समर्थनीया च यावत्पर्यन्तं स्वेच्छाचारितायां न पर्यावसिता भवति ।

वैयाकरणशिरोमणिना भट्टोजीदीक्षितमहोदयेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थे कारकप्रकरणे प्रथमा-द्वितीयादि तथा च कर्तृ-कर्मादि क्रममनुसृत्य कारक-विभक्तेरुपस्थापनं क्रियते ।अस्माभिरपि अस्मिन् शोधपत्रे तादृशान् क्रमान् अनुसृत्य विवक्षाप्रसङ्गस्य व्याख्यानं दास्यते।

"अकथितञ्च"(1/4/51) इति सूत्रेण कर्मकारकम् भवति ।अस्य सूत्रस्य व्याख्यायां आचार्येण दीक्षितेन उच्यते – 'अपादानादिविषेशैः अविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्'।अनेन सूत्रेण वक्तुरपादानादिरविवक्षातः अपादानादिकारकं कर्मसंज्ञां प्राप्नोति । प्रकृतकारकस्य अकथनत्वात् अकथितकर्मसंज्ञा ।यथा -गोपः गां **दुग्धं** दोग्धि -अत्र 'दोग्धि' क्रियायाः कर्ता 'गोपः'।तस्य ईप्सितमं 'दुग्धं'=कर्म । गोभ्यः दुग्धमायति । अतः गवि अपादानत्वम् अभिप्रेतमासीत् ।किन्तु वक्तुरपादानादिरविवक्षात्गोःकर्मसंज्ञा स्यात् ।

अत्र प्रश्नः समुदेति -अन्यकारकेण उपेक्षितं चेत् सर्वत्रापि कर्मसंज्ञा भवेद्वा?नैव तत् ।अत्र एका तालिका दीयते –

दुह्याच्-पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चि-ब्रू-शासु-जि-मन्थ्-मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नी-हृ-कृष्-वहाम् ।।[4]

अर्थात् दुहादीनां द्वादशानां,नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद् युज्यते तदेव अकथितं कर्म इति परिगणनं कर्तव्यम् इत्यर्थः ।[5] एतेषां धातूनां प्रयोगे अपादानत्वादेरविवक्षा न तु वैकल्पिकी अपितु आवश्यकी कर्तव्या।सम्प्रति निम्ने उदाहरणानां पर्यालोचनं क्रियते –

धातवः	धातुयोगे उदाहरणम्	अकथितकर्म	अप्रधानकर्मणि अविवक्षितकारकम्
दुह्	गोपः **गां**दुग्धं दोग्धि	गाम्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
याच्	वामन: **बलिं** वसुधां याचते।	बलिम्	अपादानस्य अविवक्षायांकर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
पच्	सीता **तण्डूलान्** ओदनं पचति।	तण्डूलान्	करणस्य अपादानस्य वा अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
दण्ड्	नृप: **तस्करान्** शतं दण्डयति।	तस्करान्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
रुध्	गोपः **व्रजम्** अवरुणद्धि गाम्	व्रजम्	अधिकरणस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
प्रच्छ्	पथिक: **बालकं** मार्गं पृच्छति।	बालकम्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
चि	कृष्णा **वृक्षं** फलानि अवचिनोति	वृक्षम्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
ब्रू	गुरू: **शिष्यं** धर्मं ब्रूते।	शिष्यम्	सम्प्रदानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
शास्	उपाध्यायः **बालकं** पाठं शास्ति	बालकम्	सम्प्रदानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
जि	रमेश: **महेशं** शतं जयति।	महेशम्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
मन्थ्	इन्द्र: **सुधां** क्षीरनिधीं मथ्नाति।	सुधाम्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
मुष्	चौर: **देवदत्तं** शतं मृष्णाति।	देवदत्तम्	अपादानस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
नी	गोपाल: **अजां** नगरं नयति।	अजाम्	अधिकरणस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
हृ	वालकः **छागं** ग्रामं हरति	छागम्	अधिकरणस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
कृष्	कर्षकः **भूमिं** शस्यं कर्षति	भूमिम्	अपादानस्य अधिकरणस्य वा अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्
वह्	यज्ञदत्तः **ग्रामं** भारं वहति	ग्रामम्	अधिकरणस्य अविवक्षायां कर्मणः च विवक्षायां कर्मत्वम्

'अकथितं कर्म' इति संज्ञा अर्थमाश्रित्य भवेत् –'**अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा**'।दुहादीनां समार्थकानां धातूनां प्रयोगे अपि अकथितकर्म भवति ।यथा-**बलिं**भिक्षते वसुधाम्-इत्यत्र भिक्ष्-धातुः याञ्चार्थकः ।अतएव भिक्ष्-धातोर्योगे अकथितकर्मत्वं स्वीकृतमस्ति ।

मतमिदं न भाष्यकारसम्मतम् ।भाष्ये 'दुह्याच्'इत्यादि तालिकास्थाने निम्नोक्त पाठः क्रियते भाष्यकारैः –

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रूविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।।

अत्र दृश्यते याच् भिक्ष् चेति धातुद्वयस्य ग्रहणमभवत् ।'**अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा**'इति सूत्रंमान्यं चेत् भाष्यकारेण समार्थकधातुद्वयस्य अर्थं न गृहीतम् ।अतः **अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा**'न तु भाष्यकारेण आदृयते ।

"स्वतन्त्रः कर्ता"(1/4/54)अस्य सूत्रस्य व्याख्याप्रसङ्गे भट्टोजीदीक्षितमहोदयस्याभिमतम्-'क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः अर्थः कर्ता स्यात्'[6] इति ।क्रियायाः आश्रयः कर्ता ,अन्य कारकाणामपि नियन्ता ,अतएव कर्ता स्वतन्त्रः । 'अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यम्,व्यवये स्वातन्त्रम्'।[7] केवलं चेतनपदार्थाः कर्मणि सक्रियाः ,नियामकाः,स्वतन्त्राः भवितुं शक्नुवन्ति ।न तु अचेतनाः ।

यद्येवं भवेत्तर्हि 'स्थाली पचात','काष्ठानि पचन्ति' इत्यादिस्थले अचेतन 'स्थाली' अथवा 'काष्ठानि' पदस्य कर्तृत्वं कथं मान्यम् ? एतौ पदौ पाकक्रियायाः आधारौ उपकरणे वा ।अतः एतयोः पदयोः कर्तृत्वस्य असम्भवात् अधिकरणत्वम् करणत्वंवा ग्रहणीयम् ।अर्थात् चेतनं भवेत् अचेतनम् वा,प्रधानस्य योग्यता तिष्ठेत् न वा,प्रधानरूपेण ईप्सितपदार्थः 'कर्ता' भवेदिति भावः।यत्र पदार्थः अचेतनः भूत्वापि कर्तृरूपेण व्यवह्रियते तत्र वक्ता कर्तुः आरोपः भवति ।एतादृशेषु क्षेत्रेषु विवक्षा अर्थात् वक्तुरिच्छा हि प्रमापका ।

"कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठ्येव" इति दीक्षितवचनानुसारं कर्मादिषु कारकेष्वपि यदिसाधारणसम्बन्धमात्रस्य विवक्षा कल्प्यते तर्हि तत्र षष्ठी विभक्तिः भवति ।क्षेत्रेऽस्मिन् कारकसम्बन्धस्य अभिप्रेतत्वात् कर्मादिकारके द्वितीयाविभक्तिः,कारकम् उपेक्षितं चेत् क्रियया सह साधारण-संयोगहेतोः '**कारक-शेषे षष्ठी**' भवति ।'कारक-शेषे षष्ठी' अस्याः संज्ञायाः'शेष-विवक्षया षष्ठी' इतिनामान्तरमस्ति ।वक्तुः शेष-सम्बन्धस्य साधारण-सम्बन्धस्य वा अभिप्रेतत्वात् **'शेष-विवक्षा'** इति कथ्यते।वक्तुरिच्छावशतःप्रत्येकेषु कारकेषु खलु 'शेषः' भवितुं शक्यते।यथा-

- **कर्तरि शेषः** - **सतां** गतम् ।कर्तृकारके विवक्षिते '**सद्भिः** गतम्' अर्थात् 'अनुक्ते कर्तरि' तृतीया भवेत् । कर्तृकारकस्य अविवक्षायां**कर्तृशेषो**ऽभवत् ।अत्र गमनक्रियया सह सज्जनस्य न तु कर्तृत्वसम्बन्धः अपितु साधारणसम्बन्धमात्रस्य द्योतनं वर्तते ।अतएव 'सतां' **कर्तरि शेषे षष्ठी**।

  प्रासङ्गिकं सूत्रम् –*अधिकरणवाचिनश्च(2/3/68)*

- **कर्मणि शेषः** - **मातुः** स्मरति । भजे शम्भो**श्चरणयोः**।एधो **दकस्य**उपस्कुरुते।आलोच्योदाहरणत्रये 'माता' ,'चरणौ','दकम्' कर्मकारकम्। अनभिप्रेते कर्मकारके **'मातुः','चरणयोः','दकस्य'** पदत्रये **'कर्मशेषे'** षष्ठी अभवत् । कर्मणः अभिप्रेतत्वात् 'मातरम्' ,'चरणौ','दकम्' इत्थं पदत्रये कर्मणि द्वितीया स्यात् ।

  प्रासङ्गिकं सूत्रम् –*अधिगर्थदयेशां कर्मणि(2/3/52),रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः(2/3/54), आशिषि नाथः(2/3/55), जासि-निप्रहण-नाट-क्राथ-पिषां-हिंसायाम्(2/3/56), व्यव-हृ-पणोः समर्थयोः(2/3/57), दिवस्तदर्थस्य(2/3/58), कृञः प्रतियत्ने(6/4/34)*

- **करणे शेषः** -**फ़लानां** तृप्तः ।**सर्पिषो** जानीते । अत्र **फ़लम् ,सर्पि**श्च करणकारकम्।किन्तु करणत्वस्य अविवक्षायां **फ़लानां, सर्पिषो**चेतिपदद्वये **'करणशेषे'** षष्ठी अभवत् ।अभिप्रेते करणे 'फ़लैः','सर्पिषा' इत्थं करणे तृतीया स्यादिति ।

  प्रासङ्गिकं सूत्रम् -*ज्ञोऽविदर्थस्य करणे(2/3/51)*

- **सम्प्रदाने शेषः -अज्ञातकुलशीलस्य** वासो देयो न कस्यचित् ।अस्मिन् उदाहरणे 'अज्ञातकुलशीलः' दानक्रियायाः सम्प्रदानम् ,किन्तु सम्प्रदानस्य अविवक्षावशतः**'सम्पदान-शेषे'** षष्ठी अभवत् ।सम्प्रदानस्य विवक्षावशात् 'अज्ञातकुलशीलाय' सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् ।
- **अपादाने शेषः - तावद्भयस्य** भेतव्यम् यावद्भयमनागतम् ।'भयम्' अत्र अपादानकारकम् ।परन्तु वक्तुरपादानत्वस्य अनभिप्रेतत्वात् 'भयस्य' **'अपादान-शेषे'** षष्ठी अभवत् ।अपादानत्वे 'भयात्' पञ्चमी भविष्यति ।
- **अधिकरणे शेषः -द्विर्दिवसस्य** न भुङ्क्ते ब्राह्मणः ।दिवसोऽस्ति कालाधिकरणम्,अतएव तत्र 'अधिकरणे सप्तमी' अर्थात् 'दिवसे' भवेत्।किन्तु अत्र अधिकरणत्वं वक्तुरनभिप्रेतम् ।तस्मात् दिवसस्य **'अधिकरण-शेषे'**षष्ठी स्यात् ।

प्रासङ्गिकं सूत्रम् – *कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे(2/3/64)*

अतएव पदद्वयोर्मध्ये वक्तुरिच्छावशात् यत्र साधारण-सम्बन्धस्य संयोगमात्रस्य वा प्राबल्यम् अनुभूयते तत्र कारकस्य उपेक्षाहेतुः**'कारक-शेषे'** षष्ठी भवतीति दीक्षितोक्तस्य वचनस्य अभिप्रायः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन(2/3/30)इति सुत्रेण अतसर्थकप्रत्यययोगे[8] दिक्-शब्देभ्यः षष्ठी स्यात् ।किन्तु कस्मिन्नपि स्थाने अतसर्थ-प्रत्ययान्तशब्दयोगे पञ्चम्यपि दृष्टिपथे आयाति ।यथा -**कूर्परादधः** कफ़ोनि ।सुभाषितं हारि विशत्यधो **गलान्न** दुर्जनस्य ।अतसर्थे 'असि' प्रत्ययान्तः(अधर+असि=अधः) 'अधः' शब्दः । अस्य शब्दस्य योगे 'कुर्परस्य' 'गलस्य' चेति पदद्वये षष्ठी समिचीना आसीत् ।किन्तु उदाहरणद्वये पञ्चमी विभक्तेर्प्रयोगोऽस्ति ।अतएव 'अतसर्थकप्रत्यययोगे' सूत्रनियमे अशुद्धं चेदपि वैयाकरणसम्मते परिभाषानुसारेपञ्चमीसिद्धा।मतान्तरे 'कुर्परात्' इत्यत्र **अपादान-विवक्षया पञ्चमी** ।वस्तुतः एते अपादानमभूत्वापि वक्तुरिच्छावशात् अपादानम्,तस्मात् पञ्चमी । किन्तु यत्र तत्र अस्याः परिभाषायाः विवक्षायाः वा प्रयोगः न समर्थनीयः ।

न लोकाव्यय-निष्ठा-खलर्थ-तृणाम्(2/3/69)-इति सूत्रेण एषां प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी न स्यात् ।अस्य निषेधसूत्रस्य प्रभावः केवलं कारक-षष्ठ्यां प्रयुक्तव्यः,न तु सम्बन्ध-विवक्षायाम् ।अतः दीक्षितेनोच्यते-'सर्वोऽयं कारक-षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।शेषे षष्ठी तु स्यादेव'[9]।यथा- **ब्राह्मणस्य** कुर्वन् ,**नरकस्य** जिष्णुः।कुर्वन् शब्दः भृत्यार्थकः,शतृप्रत्ययनिष्पन्नश्च ।शतृयोगे षष्ठीनिषिद्धत्वेऽपि 'ब्राह्मणस्य' पदे षष्ठी स्यात् ।तद्वत् 'जिष्णुः' उकारान्तकृदन्तशब्दत्वेऽपि तद्योगे 'नरकस्य' पदे षष्ठीअभवत् ।अन्योदाहरणम् -**किमेषा**मस्ति दुष्करम् ?,**तस्याहं** सुलभः, पार्थ यो मां स्मरति नित्यशः ।एतस्मिन् स्थले कारकस्य विवक्षायां षष्ठी न भवति,उपेक्षितं चेत् भवति ।'नवीनास्तु कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषे षष्ठी न भवतीति वदन्ति ।एतच्च शेखरतः अवगन्तव्यम्'।[10]

अष्टाध्यायीग्रन्थे विवक्षाविषयकं किमपि सूत्रं नोपलभ्यते । **'निरंकुशा हि कवयः'**। साहित्यसृजने कवीन् असीमा स्वाधीनता दीयते ।व्याकरणस्य कठोरनियमाः तेषां बन्धनाय असमर्थाः भवन्त्येव ।निरंकुश-कवीनां भाव-भागीरथ्याः स्वच्छन्द-प्रवाहः स्तिमितः न भवेदिति भावनातः कारक-विभक्तौ इयं विवक्षापरक्षोरूपेण भाष्यकारसमर्थिता व्याकरणसिद्धा च ।विवक्षाप्रसङ्गस्य अङ्गीकरणं प्राचीनभारतीयवैयाकरणानां उदारदृष्टिभङ्गेः परिचयमावहति इति नास्ति सन्देहः ।

पादटिप्पणी :

1. एत्येकादशीतत्त्वम् ,शब्दकल्पद्रुमः/विमलः – पृष्ठा -4/426
2. सरस्वती-कण्ठाभरणम् -1/2/63
3. नारायणदण्डनाथरचिताहृदयहारिणी व्याख्या ,साम्बशिवशास्त्री सम्पादितः ,1935.पृ-79
4. सच्चिदानन्द मुखोपाध्यायसम्पादितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,कारकप्रकरणम् -पृ-21

5. तदेव

6. सच्चिदानन्द मुखोपाध्यायसम्पादितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,कारकप्रकरणम् -पृ-54

7. महाभाष्यम्

8. अस्ताति ,अतसुच् ,आति,रिल्,रिष्टातिल्,असि-एतेः अतसर्थकाः प्रत्ययाः

9. सच्चिदानन्द मुखोपाध्यायसम्पादितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,कारकप्रकरणम् -पृ-166

10. लाहिडी ,शास्त्री सम्पादितं पाणिनीयम् -पृ-121

ग्रन्थसूची

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,कारकप्रकरणम्,डा0सच्चिदानन्द मुखोपाध्यायसम्पादितः -साहित्य-निकेतनम्,प्रथम संस्करणम्-1971.
2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,कारकप्रकरणम्,डा0 सुलेखा देबी ,चौखाम्बा संस्कृत-प्रतिष्ठानम् ,प्रथम संस्करणम्-2010.
3. पाणिनीय शब्दशास्त्र,डा0 सत्यनारायण चक्रवर्ती ,संस्कृत-पुस्तक- भाण्डारः,प्रथम संस्करणम्-2003.
4. पाणिनीयम्,डा0 प्रबोधचन्द्र लाहिडी,पण्डित हृषीकेश शास्त्री,दि ढाका स्टुडेन्टस् लाइब्रेरी-पञ्चम संस्करणम्-2006.
5. लघुसिद्धान्तकौमुदी,गीता प्रेस,गोरक्षपुरम्,प्रथम संस्करणम्-2074 बिक्रमाब्दः ।
6. Vaiyākaraṇa siddhānta kaumudī , Tukarama Javaji, Motīlāla Banārasīdāsa,1997.
7. Ashtadhyayi Pravesha,Dr.Tilaka Rao, Siddhanta Knowledge Foundation,2022.
8. Shabdakalpadruma, By Rādhākāntadeva, Varadāprasāda Vasu, Haricaraṇa Vasu, Nāga Pabliśarsa,1967

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

भामनी छन्दसि 'महात्मनः' कृतिः मोहनायनम्

विद्वान् राजशेखरः के. के.
योजना सहायकः, कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः
पम्पमहाकवि मार्गः, चामराज पेटे, बेङ्गळूरु, कर्नाटक- 560018
Contact No. : 8550831686
E-mail : rajashekharkksanskrit@gmail.com

विद्वान् वेङ्कटरामभट्टाः गद्य-पद्य-रूपक-अनुवाद इत्यादिषु सर्वेषु काव्यप्रकारेषु साहित्यरचनायाम् सिद्धहस्ताः। भारतीय स्वातन्त्र्यसंग्रामे अहिंसामार्गेण रक्तरहितम् शान्तेः क्रान्तिदुन्दुभिम् निःस्वन्य शांतिसैन्यमेव निरमायि भारतमातुः श्रेष्टः पुत्ररत्नम् तत्रभवान् मोहनदास करमचन्द गान्धिवर्यः। तस्य महापुरुषस्योपरि तत्रभवता कविपुङ्गवेन वेङ्कटरामभट्टवर्येण विरचितम् काव्यमस्ति मोहनायनसङ्ग्रहः। 'सत्यमेव जयते' इति वेदवाक्यवत् जगत्यस्मिन् सत्यस्यैव जयः, असत्यस्य स्थितिः अत्यल्पा, सम्पूर्णविश्वमेव सत्ये स्थितम् इति तथ्यम् विश्वे प्रादर्शयत् ऋषिकल्पः मोहनदासः। तस्य नाम्नि एव गान्धिवर्यस्य व्यक्तिचित्रणम् ज्ञातुम् शक्यते। मोहनः- सः लोकान् अयस्कान्त इव सत्यमार्गाय मोहितवान्। दासः- भारताम्बायै अर्पितजीवनः सः भारतमातुः दासः। कर्मचन्दः– गीतायाः कर्मसिद्धान्तं स्वजीवने आचरितवानित्यतः कर्मसिद्धान्तसागरस्य चन्द्रमाः। गान्धिः– गन्धम् वहतीति गान्धिः देशभक्तेः सत्यस्य अहिंसायाश्च गन्धम् सम्पूर्णे देशे प्रसृतवानेषः। एतादृसस्य महापुरुषस्य जीवनचरित्रम् देववाण्याम् संरचना केवलम् वेङ्कटरामभट्टवर्यसदृशैः विद्वांसैः एव शक्या।

मोहनायनसङ्ग्रहे पञ्चदशसर्गाः मिलिताः। कविः एतेषु सर्गेषु मोहनदासवर्यस्य जीवनकथाम् तत्कालीनभारतीयपरिवेशेन सह प्रस्तौति। प्रथमसर्गे स्तुतिपूर्वकेन मङ्गलाचरणेन सह विषयप्रस्तुतिम् काव्यस्यौचित्यम् च प्रतिपादयति कविः। द्वितीये तत्कालीनभारतस्य स्थितिं वर्णयित्वा नायकजननपृष्ठभूमिम् च विवृणोति। तृतीये नायकजननप्रसङ्गः, नायककुलपरिचयः, नायकमातुः विशेषताः, जननावसरे सामाजिकी स्थितिः, मोहनस्यावतारः च वर्णितः। चतुर्थे तु बालकस्य मोहनस्य बाल्यम्, चिन्तनालहरी च प्रस्तुता। पञ्चमे सर्गे मोहनस्य विद्याभ्यासः, विवाहः, कस्तूरिबायाः वैशिष्ट्यताः चर्चिताः। षष्ठे नगरे विद्याभ्यासनिरतस्य मोहनस्य व्यक्तित्वदृढता शंसिता। सप्तमे सर्गे विदेशगमनम्, यवनसंस्कृतेः परिचयः तद्विषयकमीमांसा च चिन्तिता। अष्टमे हि मोहनस्य वैदेशिकी संस्कृतौ आकर्षणम् वेषभूषादिकानामनुसरणम, तस्य मनसः द्वन्द्वाश्च निरूपिताः। नवमे पुनः मोहनस्य देशचिन्ता जागृता, वैदेशिकाचाराणाम् विमर्शः गीतासम्बद्धाः आलोचनाः, नास्तिकास्तिकविमर्शः इत्यादयः विषयाः चार्चिताः। दशमे सर्गे मोहनस्योपरि बौद्धतत्त्वानाम् प्रभावः, चिन्तनक्रमे आहारक्रमे जीवनक्रमे परिवर्तनम् च वर्णितम्। एकादशे सत्यव्रतम् निर्वर्ण्य, आफ्रिकादेशे तेन अनुभूताः अवमानाः, गान्धी-कस्तूरबायोः विचारसङ्घर्षः, पुनः भारतागमनम् च वर्णितम्। द्वादशतमः सर्गः गान्धीमहोदयस्य देश-विदेशमीमांसाम्, तस्य फ्रेञ्च् देशगमनम् अपि वर्णयति। त्रयोदशतमः सर्गः दर्शनविचारचर्चाम् मोहनस्य धीरता, श्रद्धा धर्मप्रज्ञादिगुणान्, तस्य न्यायशास्त्राध्ययनम् च विशदयति। चतुर्दशे सर्गे तु ऋतुवर्णनम् दरीदृश्यते। पञ्चदश-षोडषतमसर्गाः नोपलब्धाः।

अन्तिमे सप्तदशे सर्गे युद्धस्य नैरर्थ्यम्, खिलापत् आन्दोलने गान्धिवर्यः, ब्रिटिष् दण्डनायकस्य शैले इत्यस्य पराजयः च वर्णितः। महायुद्धस्य सन्दर्भे गान्धिनः चिन्तनं कीदृसमासीदिति वदति। सम्पूर्णे भूमण्डले नृपाः सर्वे गणद्वयेषु विभक्ताः परस्परं युध्यन्ते। विनाशकाले विपरीतवर्तनम् इत्याभाणकवत् तेषां तु अधुना विपत्तिसमयः समायातः इति चिन्तयन् सः गान्धी खेडजनानां विजयम् आवाञ्छत्। खेडस्य जनाः गान्धिनः सुहृदः युद्धे शस्त्रसन्ततिमेवावर्षन् एतेन नभः अग्निं वर्षतीव अभासत। परमन्तिमे यवनाः एव जयमलभन्त। एवमेव ब्रिटिश् सैन्यम् जर्मनदेशमपि पराजितं चकार। एवं नृपाणां दुराशया सदाशयवतामपि विपत् युद्धात् समभवत्। परं ब्रिटिश् देशः जये भारतस्य सहायं स्वीकृत्य भारतमेव वञ्चयामास। एवं महायुद्धे भारतस्य स्वातन्त्र्याशया गान्धी ब्रिटिश् सर्वकाराय सहायमयच्छत् परं ते सहायं प्राप्य तदनन्तरं अवञ्चयन्निति कविः महायुद्धसन्दर्भस्य विवरणं करोति।

खिलाफत् आन्दोलनस्य विषये कथयति " चकर्षमान् धर्मगुरुर्महीपति" इति। तत्र तुरुष्कदेशे स्वपक्षपातिनं सेनापतिं भूपतिस्थाने स्थापितवन्तः ब्रिटिश् जनाः । तेन तुरुष्कदेशे ब्रिटिश् जनानां विरुद्धं खिलापत् आन्दोलनम् आरब्धम् यत् ब्रिटिश् जनानां कृते महतीं जटिलताम् अजनयत्। ते दुर्बलानामुपरि शैलपातः इव उग्रशासनानि आनीतवन्तः। खिलाफान्दोलनं असहकारपुरस्सरं प्रतिभटनं आरब्धम्। बुद्धिमान् गान्धीमहोदयः तदा तुरुष्कदेशीयेभ्यः सहकारमुदघोषयत्। तुरुष्काणामग्रे हूणदेशीयाः पराजयं प्राप्तवन्तः एवं गाअन्धिनः कौसल्येन ब्रिटिशानां अपजयः सञ्जातः इति कविः वदति। हूणाधिपतिः भारतं तुरुष्कदेशं च सैन्यबलेनैव शशास। परं जनानां विरोधेन तुरुश्कदेशे अपजयः सञ्जातः। भारतेऽपि विरोधसमनाय सैन्यबलेन ब्भृसं भारतदेशंम् अपीदयन् हूणाः इति कविः कथयति। भारते तदनु रौले इत्याख्यस्य दारुणं शासनमेकम् आगतम्। यथा यथा ब्रिटिश् शासनस्य दृप्तता वर्धिता तथा तथा भारते आन्दोलनमपि ववृधे । खितापत् सहकारेण तुष्टः तुरुष्कजातीयाः अपि भारतेन सह विरोधभावं त्यक्त्वा हिन्दुभिः सङ्गताः स्वतन्त्रतायै इति कविः खिलाफतस्य सहकारेण गान्धिना साधितं यशः शंसति। एवं तुरुष्क-हिन्दू सङ्घेन आन्दोलनस्य शक्तिरपि वर्धिता। भारते रौलेट् शासनविरुद्धम् विरोधः दिनं दिनमवर्धत्। ब्रिटिश् जनाः भारतीयान् निर्दयमतिक्रूरञ्च अपीडयन्।

एवं प्रमुखतया महायुद्धसन्दर्भे खिलाफतसन्दर्भे, रौलेट् शासनसन्दर्भे च गान्धिवर्यस्य योगदानं विवृणोति कविः सप्तदशतमे सर्गे। अग्रिमाध्यायानां अप्राप्तेः कारणतः मोहनायनसङ्ग्रहः अत्रैव स्थगितः भवति। एवं मोहनायनसङग्रहं नाम अस्मिन् ग्रन्थे कविः वेङ्कटरामभट्टवर्यः गान्धिनः जीवनं सुचारुरूपेण निरूपयति। कथयाः अपेक्षया ग्रन्थेऽस्मिन् नीतिबोधकाः अंशाः एव अत्यधिकं दरीदृश्यन्ते। कविः अस्मिन् ग्रन्थे शाकाहारसमर्थने एव अत्यधिकभागं उपयुञ्जति। तेन सह सत्यम्, अहिंसा,, मनोस्थैर्यम्, सामाजिकमौल्यानि एतानि सर्वाणि तत्त्वानि सन्दर्भानुसारं तत्र तत्र गवेशयति। मोहनस्य स्वनियन्त्रणविषये एव वदन् तदर्थं सम्पूर्णमेकम् सर्गमेव समर्पयति। न केवलं तस्मिन् सर्गे अपि तु प्रतिघटनासु गान्धिवर्यस्य श्रेष्ठस्य व्यक्तित्वस्य दर्शनं कारयति। तथैव भगवद्गीतायाः तत्त्वानां निरूपनं कुर्वन् कविः तेन सहैव विविधमतानामपि तत्त्वानुपस्थापयति एकस्मिन् सर्गे। सर्वत्रापि किमपि वा विषयः भवतु कविः तु नैतिकमौल्यानां गवेषणे कदापि जिपुनतां न प्रदर्शयति।

एषः ग्रन्थः गान्धिनः जीवनकथाबोधकतायाः अपेक्षया नीतिबोधकताम् अत्यधिकमुपस्थापयति। अतः कविनं आधुनिकभर्तृहरिरिति वक्तुं शक्यते इति शम्।

<u>आधारग्रन्थाः</u>

1. ಮೋ.ಕ. ಗಾಂಧೀ; **ಧರ್ಮ ನೀತಿ**; ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ, ವಾಣಿವಿಲಾಸ, ಮೊಹಲ್ಲಾ ಮೈಸೂರು; 1958

2. ಮೋ.ಕ.ಗಾಂಧೀ; **ಆತ್ಮಕಥೆ ಮತ್ತು ನನ್ನ ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆ**; ಉಷಾ ಪ್ರೆಸ್, ಮೈಸೂರು, 1962.

3. ಮೋ.ಕ.ಗಾಂಧೀ; **ಆತ್ಮಕಥೆ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಸ್ವರಾಜ್ಯ**; ಚೇತನ ಮುದ್ರಣಾಲಯ, ಅಗ್ರಹಾರ, ಮೈಸೂರು, 1958.

4. ಗೋವಿಂದಮೂರ್ತಿ ದೇಸಾಯಿ; **ಬಾಪೂಜಿಯ ಬದುಕು**; ಎಂ.ಜಿ.ಪಾಲೇಕಾರ, ವಸಂತ ಮುದ್ರಣಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1958

5. ಅನುಬಂಧೋಪಾಧ್ಯಾಯ; **ಬಹುರೂಪಿ ಗಾಂಧಿ**; ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ವೋದಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮಿತಿ, ವಲ್ಲಭ ನಿಕೇತನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1986.

6. ಶ್ರೀ ನಿಲವತ್ತಹಳ್ಳಿ ಕಸ್ತೂರಿ;**ಗಾಂಧೀಜಿ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾರತ**; ಗಾಂಧೀಭವನ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು. 2016.

7. ಶ್ರೀ. ಸಿದ್ಧವನಹಳ್ಳಿ ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮ; **ಗಾಂಧೀ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ**; ಶ್ರೀ.ಬಿ.ಜಿ. ಗುತ್ತಲ ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರೆಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು 25, 1969.

8. ಸಂ: ಕಾಂತಿಭಾಯಿಶಾಹ; ಅನು: ಖಾದ್ರಿಶಾಮಣ್ಣ; **ವಿನೋಬಾ ಕಂಡ ಗಾಂಧೀ**; ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ವೋದಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮಿತಿ ಕುಮಾರ ಪಾರ್ಕ್ (ಪೂರ್ವ) ಬೆಂಗಳೂರು, 1973.

9. ಪ್ರಾಣೇಶರಾವ್.ಬಿ.ಆರ್; **ಗಾಂಧೀಚಿಂತನ**; ಜನಪದ ಸೇವಾ ಟ್ರಸ್ಟ್ ಮುದ್ರಣಾಲಯ, ಮೇಲುಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತಬುಕ್ ಬೈಂಡಿಂಗ್ ಪ್ರಿಂಟಿಂಗ್ ವರ್ಕ್, ಮೈಸೂರು, 1997.

10. ರಾಮಾ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ; **ನೇಕಾರಿಕೆಯ ಸುವರ್ಣ ದಿನಗಳು**; ಈಶ್ವರಿ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು, 2007.

11. ವೆಂಕೋಬರಾವ್,ಪಿ; **ಗಾಂಧೀ ಚಿಂತನೆ ಸರ್ವೋದಯ ಸಿದ್ಧಾಂತ**; ಜನಪದ ಸೇವಾಟ್ರಸ್ಟ್, ಮುದ್ರಣಾಲಯ, ಮೇಲುಕೋಟೆ, 1996.

12. ವೆಂಕೋಬರಾವ್,ಪಿ; **ಲೋಕ ಸ್ವರಾಜ್ಯ**;ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ವೋದಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮಿತಿ, ಕುಮಾರಪಾರ್ಕ್, ಬೆಂಗಳೂರು 1984.

13. ಸದಾಶಿವ ಕೆ; **ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ**; ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿನಿ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು 2012.

14. ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಕೆ.ವಿ; **ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಹಾದಿ ಹೆಜ್ಜೆಗಳು**; ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಘ ಪುತ್ತೂರು, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, 1998.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

नाट्यशास्त्रे चतुर्विधाभिनयः

Pallavi Hegde
Research Scholar
Karnataka Sanskrit University
Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9481588994
E-mail : pallavi1984hegde@gmail.com

पीठिका :

"साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः " इति सुभाषितकारस्य उक्तिः कलायाः महत्वं बोधयति। कलायां 'क'कारः परब्रह्म वाचकः, 'ल'कारः लय सूचकः। एवं विश्वस्य सृष्टिः-स्थितिः-संहाररूपमेव कला अन्येषाम् अभिप्रायः। तथैव ककारः व्यञ्जनेषु प्रथमव्यञ्जनं, लकारं तु अन्तिमः वर्णः। अतः कला त्रिपुरसुन्दरी ललितादेव्याः प्रतीकमिति तन्त्रशास्त्रे उक्तम्। कल् धातुना निष्पन्नः अयं कला शब्दः ऋग्वेदसूक्ते 'पशोः हृदयस्य अवयवम् ' इत्यर्थे उपयोगः कृतः। छान्दोग्योपनिषदि कला शब्दस्य 'भागः' इति उक्तम्। शैवदर्शने 'विभागः' इति अर्थे प्रयोगः कृतः।

विषयनिरूपणम् -

बुद्धि-भाव-प्रतिभा एव कला। आत्मविस्तरणम् -आत्मपरिष्करणम् -तद्वारा आत्मनः उद्धारमेव कलायाः परमोद्देष्यं प्रयोजनं च। विज्ञानं ललितकला, कुशलकला इति विभागेन कला आनन्दं जनयति। गानं, चित्रं, शिल्पं, नाटकं, साहित्यम् इत्यादयः ललितकलाः भवन्ति। तत्र नृत्यमपि एकः प्रकारः। समस्तभारते भरतमुनिना नाट्यशास्त्रस्य अन्वेषणं आविष्कृतम्। ऋग्वेदात् पाठ्यं यजुर्वेदात् अभिनयं सामवेदात् सङ्गीतं अथर्ववेदात् रसांशान् स्वीकृत्य इमं पञ्चमवेदं भरतमुनिः व्यरचि। अत्र आर्भटी -भारती -सात्वती -कैशिकी वृत्तेः संयोजनमपि कृत्वा नर्तनयोग्यं नाट्यशास्त्रं षट् त्रिंशत् अध्यायेषु षट् सहस्र श्लोकात्मकं शास्त्रीयनृत्यं क्रिस्त पूर्व द्वितीय शतके अलिखत्। नाट्यशास्त्रमवलंब्य समस्तभारते मणिपुरप्रान्त्ये 'मणिपुरि'नृत्यं, ओडिषा राज्ये ओडिस्सि नृत्यं, मध्यभारते कथक् नृत्यं, आन्ध्रप्रदेशे कुचिपुडी, तमिलुनाडु तथैव कर्णाटके भरतानाट्यं, केरला राज्ये कथक्कलि, मोहिनी अट्टं इत्यादि शास्त्रीयप्रकारणां आविष्कारः संजातः।

स्वयं शिवः ताण्डवनृत्यं तण्डुम् उपदिशति। तण्डुः भरतमुनिं बोधयति। जटाधारी शिवः नाट्यकलायाः आदिदैवः ।

"भकारो माधवश्चैव रेफ़ो ब्रह्मोच्यते बुधैः । तकार ईश्वर प्रोक्तो भरतस्यादि देवताः "ब्रह्म -विष्णु -महेश्वर इति त्रिमूर्तयः अपि नाट्यशास्त्रस्य अधिदेवताः। एवं कालिदासोक्तरीत्या "भिन्नरुचेः जनसस्य बहुधप्येकं समाराधनम् नाट्यम्।

तादृशे नाट्यशास्त्रे नाट्योत्पत्तिः कथायाः आनन्तरं नाट्यगृहं, रङ्गदैवतपूजा, ताण्डवनृत्यं, पूर्वरङ्ग, रस-भाववर्णनम् -उपाङ्गाभिनयतः नाट्यावतरण पर्यन्तं विविध विषयस्य निरूपणं स्पष्टतया श्लोकरूपेण वर्णितमस्ति।

"आङ्गीकं भुवनं यस्य वाचिकं सर्व वाग्मयम् आहार्यं चन्द्रतारादि तं वन्दे सात्विकं शिवम् "

इत्यस्मिन् श्लोके चतुर्विध अभिनयस्य नाम सूच्यते।

नटः- "यतो हस्तः ततो दृष्टिः यतो दृष्टिः ततो मनः यतो मनः ततो भावः यतो भावः ततो रसः "

इति वचनम् अनुसृत्य "कण्ठेन आलम्बयेत्गीतम् हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत् चक्षुर्भ्यां प्रदर्शयेत् भावं पादाभ्यां तालमाचरेत् "

इतिवत् अभिनयं प्रेक्षकस्य पुरतः नीत्वा तेषु अपि ताद्रशं तादात्म्यं जनयति। एतदेव अभिनयं भवति।

"आङ्गीको वाचिकश्चैव आहार्य सात्विकस्तथा चत्वारो अभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसंश्रया "। इत्युक्तिः स्पष्टतया नाट्यशास्त्रे एव भरतमुनिना कथितम्। नाट्यशास्त्रस्य प्रारम्भतः त्रयोदश अध्यायपर्यन्तमपि चतुर्विधस्य अभिनयस्य विषये उक्तम् । तत्र प्रथमतया अङ्गीकाभिनयः -

"आङ्गिको अङ्गै निदर्शितः "शरीरस्य अङ्गाङ्गचलनं तथैव हस्त मुद्रादिभिः क्रियमाण अभिनयः एव अङ्गीकाभिनयः अत्र नन्दिकेश्वर विरचित अभिनय दर्पणरीत्या "तत्रान्गिकोङ्ग प्रत्यङ्गोपाङ्गः भेधात्रिधा मतः "इतिवत् आङ्गीकाभिनये त्रैविद्यं वर्तते।

तत्र प्रथमं अङ्गम् – "अङ्ग्यान्यत्र शिरो हस्तौ वक्षः पार्श्व कटीतटाः पादाविति षडुक्तानि ग्रीवामप्यपरे जगुः "।

शिरः, हस्तः, वक्षः, पार्श्व, कटीतटाः तथैव पादौ अपि षट् अङ्गानि वर्तन्ते।

प्रत्यङ्गानि :

प्रत्यङ्गानि तथा स्कन्धौ बाहूपृष्टं तथोदरम् ऊरु जंघे षडित्याहुरपरे मणिबन्धकौ

जानुनीकूर्परमिति त्रयमप्यधिकं जगुः

इति षट् प्रत्यङ्गानि उक्तानि तथैव द्वादश उपाङ्गभेधाः अपि एवमुक्तमस्ति।

उपाङ्गानि :

दृस्टि भ्रूपुटतारास्च कपोलौ नासिकाहनुः अधरो दशना जिह्वा चुबुकं वदनं तथा

उपाङ्गानि द्वादशैते अन्याङ्गानि सन्ति च पार्ष्णिजुल्फ़ौ तथान्गुल्य्यौ करयोः पदयोस्तले।

एवं अङ्ग प्रत्यङ्ग उपाङ्गभेदेन तत्रापि त्रिविधः विभागत्वेन आङ्गीकाभनयः निरूपितः।

द्वितीयं तावत् वाचिकाभिनयः - "वाचा विरचितः काव्यनाटकादिशु वाचिकः "

विना गीतं वाद्यं नृत्यं कष्टं "गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते "इत्युक्तिः नृत्यार्थं वाचिकस्य महत्वं प्रस्तौति। न केवलं भरतनाट्ये अपि तु कुचिपुडी, भागवतमेल, यक्षगान इत्यादिषु नृत्य पद्धत्यां वाचिकाभिनयः परिणामकारी भवति।

तृतीयम् आहार्याभिनयः -"आहार्योहारकेयूर वेशदिभिः अलन्कृतिः "पात्रयोग्यं वेषभूषणमपि धृत्वा अभिनयः तथैव पात्रोचितं वर्ण लेपनम् अपि आहार्ये अन्तर्भवति।आहार्ये चतुर्विधम् उक्तम्। ते च पुस्ता, अलङ्कार, अङ्गरचना, संजीवमिति वर्णितमस्ति।

नाट्यशास्त्रे चतुर्विधाभिनयः

अन्तिमं तावत् सात्विकाभिनयः -सत् नाम मनसः सत्वम्। मनोभावस्याभिनयः सात्विकाभिनयः।भावोत्पत्तेः मूलं मनः एव। सात्विकाभिनयतः एव भावोत्पत्तिः तेन रसानुभूतिः।

उपसंहारः :

एवं सौन्दर्योपासनमेव रससिद्धान्तस्य मूलम्। इन्द्रियसौन्दर्यं, कल्पना सौन्दर्यं, चित्त सौन्दर्यं, आत्मनः सौन्दर्यं ब्रह्मणः सौन्दर्य चतुर्मुखानि सन्ति।एवं कलाविदः सौन्दर्य अनुभवं प्राप्य तदनुभवं स्वकलाकृत्यां दर्शयति। एवमादि चतुर्विधअभिनयत्वेन आनन्दविशेषः जायते।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

स्वस्थसमाजनिर्माणे वेदवेदान्तानां ज्ञानस्य प्रभावः

विद्वान् डा.के.एम्.महदेवय्यः
निवृत्तप्रांशुपालः, प्राध्यापकश्च, शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागः,
महाराज संस्कृतमहाविद्यालयः, न्यू सय्याजिराव् रोड्, मैसूरु – 570024
Contact No. : 9980057563

पीठिका – "वेदोऽखिलो धर्ममूलकम्" इति प्रसिद्धवाक्यं प्रचलति । निर्दिष्टप्रदेशे अन्य अन्य धर्मावलम्बिनः जनाः जीवनं निर्वहन्ति । तादृशाः प्रदेशाः राज्यं, संस्थानं, राष्ट्रं च इति नामभिः व्यवह्रियन्ते । अनेकेषां राज्यानां सम्मिलनम् एव राष्ट्रं भवति । जगति भारतराष्ट्रम् एव प्राचीनतमम्, अनेके धर्मीयाः च अत्र निवसन्ति । विश्वस्य अभ्युदयापेक्षितकार्याणि भारतराष्ट्रपरतः आयोजितानि । तेषु विश्वशान्तिः, भयोत्पादननिवारणम्, असमानतायाः निवारणम्, वित्तसुधारणम्, औद्योगिकादीनि प्रमुखानि वर्तन्ते ।

सामान्यतया राष्ट्रस्य अभ्युदयः अग्रे निरूपितविषयान् अवलम्बते । १) जातिमतविषये भेदभावं वर्जयित्वा समानताभावं प्रापणीयम् । २) सुशिक्षणाभ्यासनद्वारा राष्ट्रप्रगतिविचारस्य चिन्तनं कृत्वा अनुष्ठानं च करणीयम् । ३) कृषिः, औद्योगिकं, सर्वकारीय योजनानुष्ठानं वाणिज्यादि कार्येषु प्रवृत्तः विचारः अवश्यमपेक्षणीयः । परस्परं वैरुध्यं त्यक्त्वा स्वस्य स्वस्य मतानुसारेण आचर्यमाणानां धार्मिकादि सम्प्रदायानाम् अध्ययनं च इत्यादि विषयाणां चिन्तनम् आवश्यकम् ।

उपरि उक्तानां कर्मणाम् आचरणसामर्थ्यं भारतदेशे संस्कृतेः रक्षणार्थम्, अभ्युदयार्थं च निधिरूपेण प्राप्तेन संस्कृतसाहित्येन प्रतिपादितानां विषयाणाम् अध्ययनेन प्राप्यते । सर्वेषां मानवानाम् अभ्युदयः, धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं च कृषिः, शिक्षणम्, वाणिज्यम्, आरोग्यं च इत्यादि विषयाणाम् अध्ययनं मानवैः अवश्यम् अनुष्ठेयम् ।

वेदागमोपनिषदादयः भारतदेशे संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे अत्यन्तं प्राचीनाः वर्तन्ते । तेषु संस्कृतेः परिपालनं, धर्मस्याचरणम्, इत्यादयः अनेके विषयाः सन्ति । एते भारतदेशस्य धर्मस्य मूलाधारा इति दार्शनिकाः आमनन्ति । अनादिकालादारभ्य वेदेषु प्रतिपादितेषु विषयेषु विज्ञानं, कर्म, उपासना, ज्ञानं चेति चत्वारः विषयाः अवगन्तुं शक्यन्ते ।

वेदोक्तविषयेषु स्थूलपरिचयः – वेदोक्त विज्ञान-कर्म-उपासना-ज्ञानविषयाणां स्थूलपरिचयः एवं निरूपितम् –

१. विज्ञानम् – विज्ञानस्य सकाशात् जगति वर्तमानानां सर्वेषां पदार्थानां वस्तुस्थितिं ज्ञात्वा जगत् कल्याणार्थं तद् ज्ञानं योजनीयम् । विज्ञानेऽपि द्वैविध्यं वर्तते । प्रथमम् इदं जगतः कारणीभूतं परमात्मनः स्वरूपं सत्यमार्गेण ज्ञात्वा तदा परमात्मनः आज्ञानुसारं जीवनं यापनीयम् । द्वितीयन्तु परमात्मना सृष्टिभूतानां सर्वेषामपि पदार्थानां कल्याणार्थं च विनियुज्य तन्मूलकेन सुखसौभाग्यादीन् प्रापणीयम् ।

जगत्सृष्टिरहस्यमधिकृत्य ऋग्वेदीयं नासदीयं सूक्तं महोन्नतमाशयं व्यनक्ति । यजुर्वेदीये च पुरुषसूक्ते विश्वपुरुषस्य स्वरूपमप्रमेयम् । पृथिवी-सूर्य-चन्द्रादिग्रहाणां , "गौ"रिति संज्ञा (यजुर्वेद.अध्यायः, ३) तद्ग्रहचक्रं स्वस्वपरिधौ अन्तरिक्षे सूर्यं परितः सदा भ्रमतीति वर्णयत्ययं मन्त्रः – **आयं गौः पृश्निरक्रमीत् आसनन् मातरं पुनः । पितरं च प्रयंत्स्वः"** इत्यादिषु मन्त्रेषु ग्रहाणामाकर्षण-प्रकाशनशक्तीनां वर्णनं च दृश्यते । केषुचिन्मन्त्रेषु नौर्विमानादिविद्या, तारविद्या, वैद्यशास्त्रं, नक्षत्रविद्या, प्राणिविद्या, वृक्षशास्त्रं, सङ्गीतं, कला, चित्रादिसमस्तानां शास्त्राणां च मूलं संसूच्यते । पुनर्जन्म, विवाहः, नियोगः, राज-प्रजाधर्मः, वर्णाश्रमव्यवस्थादिकमधिकृत्य विपुलान्यवतराणि वेदे प्रतिपादितानीति निरूपितम् । राष्ट्रघटनायाः समाजसंवर्धनस्य च उपर्युक्तानि सूक्तानि तत्र दर्शनीयान्यनुष्ठेयपराणि च । यथा – **सङ्गच्छद्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।** ..... **समानमस्तु वो मनो यथा वस्सुसहासति ॥** (ऋग्वेदः, ८.७.४९.२-४)

पश्येम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतम् । प्रब्रवाम शरदः शतमजीतास्याम शरदश्शतम् ॥ (यजुर्वेदः, ६०.८)

"भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम, अक्षभिः भद्रं पश्येम, स्थिरैरङ्गैः तनूभिः तुष्टुवाम, यावदायुः तावत्पर्यन्तं देवहितं व्यशेम" "ऋतं तपः, सत्यं तपः, श्रुतं तपः, शान्तं तपो दमस्तपः, शमस्तपो दानं तपो यज्ञस्तपो भूर्भुवस्सुवर्ब्रह्मैतदुपास्त्वेतत्तपः" (यजुर्वेदः,१०.८) इत्यादि मन्त्राः सामाजिकस्य नीतिशास्त्रस्य आदर्शभूताः । (श्रीकरभाष्यम्, सम्पुट.१.भाष्यभूमिकायां पृष्टसङ्ख्या ९.१० उल्लिखितम्)

२. कर्म – वेदोक्तः द्वितीयः विषयः । एतत् कर्म क्रियाप्राधान्यं, परमात्मनः स्वस्वरूपज्ञानं ज्ञात्वा अनन्तरं मानवैः स्वाभ्युदयसाधनार्थं धर्ममार्गेण अर्थकामौ साधयितुं कर्मणः प्रधानः आशयः । तादृशार्थकामसाधनं कर्मकाण्डस्य लक्ष्यम् । कर्म तावत् सकामं कर्म, निष्कामं कर्म च इति द्विविधं वर्तते । ईश्वरार्पणधिया, फलाभिसन्धिराहित्येन च यानि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि निष्कामकर्माणि । तानि एव कर्माणि शिवशरणैः कायकपदेन अभिधीयन्ते । मानवजीवितस्य सुखसौलभ्यलाभाय वायुमण्डलमेघमण्डलयोः शुद्धिः आवश्यकी । तदर्थम् अग्निहोत्रादिकर्माणि क्रियमाणानि, तादृशकर्माणि सकामकर्माणि । अस्य कर्मणः अपरं प्रयोजनं मेघशुद्धिः । तेन लोके सुवृष्टिः सुभिक्षं च सम्भवति । उक्तं च मीमांसाकर्तृणा जैमिनिना – **द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । द्रव्याणां तु, क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥ (पूर्वमीमांसा.४.३.१.८)**

उक्तं च भगवद्गीतायाम् – अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।यज्ञाद्भवन्ति पर्जन्यः यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

रघुवंशे च – "दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् । सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ "यज्ञोऽपि तस्मै जनतायै कल्पते । यत्रैवं विद्वान् होता भवति" "अग्निर्वै धूमो जायते । धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते । तस्मादाह तपोजा इति"

एवं भूतेषु मन्त्रेषु अहिंसात्मकस्य यज्ञस्य परमप्रयोजनं सुस्पष्टं ज्ञायते । आगमोक्तपूजाविधौ धूप-दीपाराधनादिकं वेदोक्तकर्मोपासनाफलं दास्यतीति विदुषामाशयः । (श्रीकरभाष्यम्, सम्पुट.२.भाष्यभूमिकायां. पृष्टसङ्ख्या १०.११ उल्लिखितम्)

३. उपासना – वेदोक्ततृतीयः विषयः उपासना । भगवन्तं प्रति उपासनद्वारा मनः भगवतः साक्षात्कारं प्राप्नोति । परमात्मनि मनोलयः योगशास्त्रविधानेन भाव्यः । योगस्तु यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधिरूपेणाष्टधा विभक्तः ।

"तस्याभिध्यानात् योजनात्, तत्त्वभावात् भूयाश्चन्ते विश्वमायानिवृत्तिः" । (श्वेताश्वतरोपनिषद्, ३.१०) **"तेजोऽसि तेजो मयि देहि । वीर्यमसि वीर्यं मयि देहि** ..... (यजुर्वेदः, १९.९) (श्रीकरभाष्यम्,सम्पुट.१.भाष्यभूमिकायां पृष्टसङ्ख्या. १२ उल्लिखितम्) इत्यादिषु मन्त्रेषु ध्यानमूलोपासनायाः परमं प्रयोजनं सम्यक् निरूपितम् ।

४. ज्ञानम् – वेदोक्तः चतुर्थः विषयः ज्ञानम् । यः मानवः समरसमोक्षापेक्षी वर्तते, तादृशं मोक्षप्रदं ज्ञानम् अवश्यं सम्पादनीयम् । एतदेव परमात्मनः ज्ञानमिति वयं कथयामः । अन्ये शिल्पादयः विषयाः अपि विज्ञानपदेन कथ्यन्ते । **"मोक्षे धीः ज्ञानम् अन्यत्र विज्ञानशिल्पशास्त्रयोः"** अमरकोशः, **"या विद्या सा विमुक्तये"** इत्यादिषु वाक्येषु लक्ष्यं मोक्षः इति निर्दिष्टम् । (श्रीकरभाष्यम्,सम्पुटम्, २,कन्नड भाष्यभूमिकायां पृष्टसङ्ख्या १५ उल्लिखितः) वेदानाम् अन्तिमभागः वेदान्तः इति कथ्यते । मोक्षः सालूक्यः, सामीप्यः, सारूप्यः, सायुज्यः, सामरस्यः इति पञ्चविधः । तत्प्रतिपादकानि अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-विशेषाद्वैत (शक्तिविशिष्टाद्वैत)-द्वैत दर्शनानि आचार्यपादैः निरूपितानि प्रस्तानत्रयमधिकृत्य । तत्रादौ वेदप्रकारघटितां वेदान्ताख्यानाम् उपनिषदां स्वरूपं निरूप्यते ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तम् –

वेदान्तदर्शनेषु द्वैत-अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शक्तिविशिष्टाद्वैत इति प्रमुखभेदाः सन्ति । शक्तिविशिष्टाद्वैतपदस्य व्युत्पत्तिः एवं पूर्वाचार्यैः निरूपितम् – शक्तिश्च शक्तिश्च शक्ती, ताभ्यां विशिष्टौ जीवेशौ, तयोः अद्वैतं शक्तिविशिष्टाद्वैतम् इति ।अस्य शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य प्रवर्तकः श्रीपतिपण्डिताराध्यः । विशेषाद्वैतम्, भेदाभेदसिद्धान्तः इत्यादि पर्यायपदैः सिद्धान्तम् इमं प्रतिपादितवान् । श्रीपतिपण्डिताराध्यः

ब्रह्मसूत्राणां कृते सविस्तरं भाष्यं विलिख्य, सामरस्यं मुक्तिं स्थापितवान् । अयमेव सिद्धान्तः लिङ्गालिङ्गसामरस्यरूपा मुक्तिरिति वीरशैवदार्शनिकैः व्यवह्रियते । अस्मिन् सिद्धान्ते पतिः, पशुः, पाशः इति पदार्थत्रयं कथयति ।

परमात्मस्वरूपम् – शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते परमात्मा, पतिः, परशिवब्रह्मा लिङ्ग इत्यादिरूपैः व्यवह्रियते । सः नाशरहितः (अक्षरः) । यत्सर्वं वस्तु यस्मिन् परमात्मनि निगूढं वर्तते तदेव परं ब्रह्मा । तादृशं परशिवब्रह्मा नश्वरम्, अगोचरम्, सत्यम्, परिपूर्णं च वर्तते । स्थलशब्दवाच्यस्य परशिवब्रह्मणः स्वरूपं सिद्धान्तशिखामणौ एवं निरूपितम् –

परं ब्रह्म महालिङ्गं प्रपञ्चातीतमव्ययम् । ..... **बृहत्वाद्ब्रह्मणत्वाच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयकम् ॥** (सिद्धान्तशिखामणिः, ६.३३-३७)

महालिङ्गनामकं परं ब्रह्म प्रपञ्चातीतम् अव्ययं च वर्तते । तदेव ब्रह्म सर्वभूतानाम् अन्तः त्रिस्थाने गोचरं भवति । तत् स्थानत्रयं तु मूलाधारं, हृदयं, भ्रूमध्यमिति आगमाः तावत् ज्योतिर्लिङ्गरूपेण यत् भासते, तदेव ब्रह्म इति कथयन्ति । एतत् लिङ्गात्मकं ब्रह्म अपरिच्छिन्नम् अव्यक्तं सनातनं वर्तते । एतदेव लिङ्गं स्वमायया परिच्छिन्नं सत् उपासनार्थं हृदि तिष्ठति । लिङ्गम् इति पदस्य निर्वचनं यत्र एतत् चराचरजगत् लयं गच्छति, पुनः समुत्पत्तिं प्राप्नोति, तदेव लिङ्गं, तदेव शाश्वतं ब्रह्म । एतत् लिङ्गं तावत् सच्चिदानन्दात्मकत्वात् लिङ्गम् इति व्यपदिश्यते । एतएव बृहत्त्वात् ब्रह्मणत्त्वात् च ब्रह्मशब्देन अभिधीयते ।

पशुस्वरूपनिरूपणम् – अस्मिन् सिद्धान्ते अयं जीवः शिवांशभूतः इति निश्चीयते । उक्तं च रेणुकभगवत्पादाचार्यैः –

अनाद्यविद्यासम्बन्धात्तदंशो जीवनामकः । ..... **मायी माहेश्वरस्तेषां प्रेरको हृदि संस्थितः ॥** (सिद्धान्तशिखामणिः, ५.३४)

अङ्गीकृतं च बादरायणश्रीचरणैरपि **"अंशो नानाव्यपदेशात्"** इति । अस्मिन् सूत्रभाष्ये श्रीपतिपण्डितभगवत्पादैरपि जीवात्मनः शिवांशत्वं सोपपत्तिकं समर्थितं च । (श्रीकरभाष्यम्, सम्पुट.१.भाष्यभूमिकायां पृष्टसङ्ख्या १५८ उल्लिखितम्)

मलस्वरूपनिरूपणम् – पाशापरपर्यायो मलः त्रिविधः । अणवः, मायीयः, कार्मणश्चेति । अनाद्यविद्यासम्बन्धात् जीवे पाशत्रयं स्वाभाविकेन विद्यते । यथा ताम्रे कालिमा । रसवेधात् ताम्रम् अनादिसिद्धया कालिमया विमुक्तं सत् सुवर्णत्वं लब्ध्वा यथा न पुनः ताम्रत्वं प्राप्नोति, तद्वत् दीक्षया भक्तः गुरुकारुण्यं लब्ध्वा तत्कृतलिङ्गधारणात्मिकया शिवदीक्षया शिवो भवति, न तस्य पुनर्भवः । (श्रीकरभाष्यम्, सम्पुट.१.भाष्यभूमिकायां पृष्टसङ्ख्या १६६ उल्लिखितम्)

आचारः परमो धर्मः – आचारः परमो धर्मः इति अभिप्रायः लोके वर्तते । वीरशैवसिद्धान्ते शिवांशरूपः जीवात्मा पुनः शिवेन सह

जले जलमिव न्यस्तं वह्नौ वह्निरिवार्पितः । परब्रह्मणि लीनात्मा विभागेन न दृश्यते ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, २०.६१)

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः ..... (मुण्डकोपनिषत्, ३.२.८)

जले जलमिव, वह्नौ वह्निरिव सामरस्यं प्राप्तुं यं साधनमार्गम् अनुसर्तुम् इच्छति स एव मार्गः आचारः । तदर्थं गुरुसमीपं साधकः गत्वा एवम् अग्रे निरूपितरीत्या प्रार्थयति ।

भोः कल्याण महाभाग शिवज्ञानमहोदधे । आचार्यवर्य सम्प्राप्तं रक्ष मां भवरोगिणम् ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, ६.९)

इति शुद्धेन शिष्येण प्रार्थितः परमो गुरुः। शक्तिपातं समालोक्य दीक्षया योजयेदमुम् ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, ६.१०)

शुद्धमनस्केन शिष्येण प्रार्थितः गुरुः तस्य शक्तिपातं समालोच्य तं दीक्षया संयोजयति । भक्तस्य प्रार्थनाम् अङ्गीकृत्य गुरुः तस्मिन् शक्तिपातं समालोक्य दीक्षां कर्तुम् इच्छति ।

शक्तिपातस्वरूपनिरूपणम् – येषां शरीरिणां शक्तिः पतत्यविनिर्वृत्तये । तेषां तल्लिङ्गमौत्सुक्यं ..... (शिद्धान्तशिखामणिः, पृष्टसङ्ख्या ६६)

दीक्षास्वरूपं फलञ्च – एवम् उक्तम् सिद्धान्तशिखामणौ – दीयते च शिवज्ञानं क्षीयते पाशबन्धनम् । यस्मादतः समाख्याता दीक्षेतीयं विचक्षणैः ॥ ..... **तस्य दक्षिणकर्णे तु निगूढमपि कीर्तयेत् । छन्दो रूपमृषिं चास्य देवतां न्यासपद्धतिम् ॥** (सिद्धान्तशिखामणिः, ६.११-२०)

दीक्षापदस्य निर्वचनं यत शिवज्ञानं प्रयच्छति, यत् च पाशबन्धनं नाशयति । तत् कर्म तावत् "दीक्षा" इति व्यपदिश्यते । एषा दीक्षा वेधारूपा, मन्त्ररूपा, क्रियारूपा च इति त्रिविधा वर्तते । गुरुशिष्ययोः हस्तमस्तकसंयोगात् गुरोः आलोकमात्रात् च शिष्ये यः शिवत्त्वसमावेशः सम्पद्यते स वेधादीक्षा इति व्यपदिश्यते । **"ओं नमः शिवाय"** इति मन्त्रस्य उपदेशरूपा दीक्षा तावत् मन्त्रदीक्षा इति व्यपदिश्यते । कुण्डमण्डलादिद्वारा या दीक्षा क्रियते, सा क्रियादीक्षा इति व्यपदिश्यते । शुभमासे, शुभतिथौ, शुभकाले, शुभेऽहनि शिवभक्तेभ्यः ताम्बूलपूर्वकं विभूतिं दत्वा देशिकः शिष्यम् आनीय स्नातं शुक्लाम्बरधरं भस्मविभूषितं च कारयित्वा मण्डले प्राङ्मुखं स्थापयेत् । शिवनामसङ्कीर्तनपूर्वकं, शिवचिन्तापूर्वकं च विभूतिपट्टां कृत्वा कलशोदकैः, ऋत्विग्भिः स त्रिवारम् अभिषिच्य शिष्यस्य दक्षिणकर्णे संशारभयतारिणीं पञ्चाक्षरीमहामन्त्रं निगूढरूपेण कीर्तयेत् । मन्त्रस्य छन्दः, ऋषिः, देवता इत्यादिकम् अपि न्यासपूर्वकम् उपदिशेत् ।

लिङ्गधारणस्य द्वैविध्यनिरूपणम् –

लिङ्गधारणमाख्यातं द्विधा सर्वार्थसाधकम् ।.....स धारयेत् सर्वमलापहत्यै भस्मामलं चारु यथाप्रयोगम् ॥

(सिद्धान्तशिखामणिः,६.२९,३०,३८,४१,४४,४५,४७-४९,५८-६२)

अथ एवं लिङ्गधारणं मोक्षकाङ्क्षिभिः मुनिभिः द्विधा अङ्गीकृतमित्याह – सर्वार्थसाधकं भोगमोक्षप्रदमिति शिष्टं स्पष्टम् । किमिदमान्तरम्? इत्यत्राह – चिद्रूपं सच्चिदानन्दात्मकं परमम् इति । अत एव देशकालोत्तीर्णं देशकालकारणलक्षणं (तद्रूपम्) विश्वकारणम्, (हृत्कमले द्रव्यरूपेण धारणात्) शाङ्करं शिवसम्बन्धि यत् लिङ्गमस्ति तस्य महालिङ्गस्य चित्ते स्वहृत्कमले यद्धारणं ध्यानरूपेण धारणं तत् आन्तरम् अन्तर्लिङ्गधारणमित्युदाहृतमित्यर्थः । अथ उक्तस्थानेषु एकत्र ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानं आन्तरम् । परममुक्तिर्वेत्यर्थः अत्र **"ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते"** इति श्रुतेः कार्यकोटिप्रविशिष्टरुद्रो विवक्षितः । न तु त्रिमूर्तिकारणीभूत महालिङ्गरुद्रः इति अनुसन्धेयम् । तस्मात् सांसारिकदुःखनिवृत्त्यर्थम् अन्तर्लिङ्गानुसन्धानमेव कुर्यादित्याह ।

नन्वेवं चेत् बाह्यलिङ्गधारणं किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह – अन्तर्लिङ्गधारणे यद्यशक्तः शक्त एव वा स्फटिकशिलादि निर्मितबाह्यलिङ्गतद्रूपमिति हृदयकमलश्रितचिन्मयमहालिङ्गस्वरूपवदिति निश्चयात् सन्देहराहित्येन धारयेत् ।

"बिन्दुस्वरूपामलमूलपीठं नादस्वरूपं स्फुरदूर्ध्वपीठम् । कलात्मतिर्यग्गतगोमुखाढ्यं चिद्रूपलिङ्गं हृदयाब्जसंस्थम् ॥"

इति शिवालोकवचनात् तद्रूपबाह्यलिङ्गं अन्तर्लिङ्गस्मरणार्थं वीरशैवः धारयेत् इत्यर्थः । (सिद्धान्तशिखामणौ व्याख्याकारः श्री मरितोण्टदार्येण उल्लिखितः) । अथ महालिङ्गभेदं निरूपयति – लिङ्गं तु महालिङ्गमित्यर्थः । तत् स्थूलं सूक्ष्मं परात्परम् इति त्रिविधम् । तत्र यत् बाह्ये तनौ धार्यते तदिदमिष्टलिङ्गं स्थूलम् । यत् यल्लिङ्गं अन्तः हृदयकमले भावनामयं सन्मात्रभावनारूपं तत् प्राणलिङ्गं सूक्ष्मं, यत् यल्लिङ्गं परात्परमिति प्रोक्तं तत् तृप्तिलिङ्गमित्युच्यते ।

नन्विदं स्थूललिङ्गं किमर्थं धारणीयम्? इत्यत्राह – अव्यक्तं रूपाद्यभावात् अबाह्येन्द्रियगोचरम्, समलमानसप्रवृत्त्यगम्यत्वात् भावनातीतं शिवाभिधं परं ब्रह्म निगमागमप्रसिद्धशिवाख्यपरब्रह्मैव, अनिष्टपरिहारतः संसारपाशलक्षणानिष्टपरिहारतः इष्टप्राणपरात्परमुक्तिप्रदानतः साक्षात् प्रत्यक्षीभूतेष्टलिङ्गम् इदम् । **"इष्टमूर्जं तपसाऽनुयच्छत"**इत्यथर्वशिरस्सिद्धं बुधः निगमागमनिपुणः शरीरे सावधानेन सदा धारयेदित्यर्थः । अथ श्रुतौ कुत्र प्रसिद्धम्? इत्यत्राह – **"पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते"** इति ऋग्वेदः आह । भो ब्रह्मणस्पते! ते तव लिङ्गमिति शेषः । विततं शिवादिभूम्यन्तं विस्तृतं पावनम् । तस्मात् अनामयं दोषरहितं शैवं तल्लिङ्गं धारयेदित्यर्थः ।

ननु किमस्य धारणेनेत्यत्राह – **"तत् पवित्रमिति तत्सम्पर्कात् तनुः शरीरं पवित्रं भवतीत्यर्थः । अथ एतादृशं लिङ्गं दीक्षया रहितः न धारये"दित्याह** – अतप्ततनुः तपोरहितदेहः आमः अपरिपक्वः अवैराग्यशीलः इत्यर्थः । संस्कारवर्जितः शिवसंस्काररहितः अज्ञः नित्यानित्यवस्तुविवेकशून्यः दीक्षया रहितः गुरुकारुण्यरहितः साक्षात् प्रत्यक्षम् उत्तमं श्रेष्ठलिङ्गं न आप्नुयात् न धारयेत् । अस्मिन्नर्थे –

"अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते" इति श्रुतिः । तत् आमः इति विच्छेदः । तल्लिङ्गमित्यर्थः । अनेन सुप्रसन्नेन गुरुणा दत्तं लिङ्गमेव भोगमोक्षप्रदम्, स्वेच्छया धृतं तु विफलमिति सूचितम् ।

अथ लिङ्गधारणे याजुषीश्रुतिरप्यस्ति इत्याह –**"या ते रुद्रशिवातनू अगोराऽपापकाशिनी"** इति श्रीरुद्रश्रुतिः । अस्याः श्रुतेः अयमर्थः – भो रुद्र! तव शिवा मङ्गलस्वरूपा या तनूः अघोरा अपापकाशिनी – **"लिङ्गं तु शिवयोर्देहः"** इत्यागमोक्तिः शिवशक्त्यात्मिका लिङ्गमूर्तिः, सा अघोरा, शान्ता, अपापकाशी (अपापेषु भक्तेषु काशते इत्यपापकाशी) इष्टलिङ्गरूपेण तत्र स्थिता इति यजुषा यजुर्वेदेन यस्मात् गीयते तस्मात् शैवः शिवलिङ्गसम्बन्धी अघवर्जितः पापरहितः इत्यर्थः ।

अथ लिङ्गधारणस्थलं समाप्य तत्सम्पन्नस्य भस्मधारणस्थलं सूचयति – यः पुरुषः लिङ्गधारी लिङ्गधारणसम्पन्नः नियतान्तरात्मा निर्मलान्तःकरणः, नित्यं शिवपूजाबद्धचित्तः सः लिङ्गधारकः सर्वमलापहृत्यै सर्वदोषनिवृत्त्यै भस्म यथाप्रयोगं शास्त्रोक्तप्रकारेण धारयेदित्यर्थः ।

उपसंहारः –

समापतः कथने आदर्शजीवनं, सात्विकाहारः, मानसिकनैर्मल्यम्, इन्द्रियनिग्रहः, अनासक्तिः, सदाचारः, लिङ्गपूजानुष्ठानम् इत्यादिभिः साधकः सर्वत्र भगवन्तम् अनुभावयन् सन् शिवानन्दम् अनुभवेत् । इत्येतदेव उपनिषदां हृदयम्। तस्मात् **"असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतङ्गमय"** इत्यात्मकः अमरसन्देशः सर्वेषु हृदयेषु स्फुरणं प्राप्तः सर्वत्र विस्तृतः सन् भारतीयानां संस्कृतेः ओजोऽभिवर्धयति प्रकाशयति च । एतादृशाचारेण समाजस्य स्वास्थ्यं समृद्धं भवति । सत्त्वगुणभूयिष्ठं राज्य-देश-प्रपञ्चादिकं भयोत्पादनादिकं विलीय, जनाः शान्त्या सुखेन च जीवनं यापयन्ति । अस्य च कारणं मोक्षापेक्षिणेषु मानवेषु वेदवेदान्तानां च ज्ञानस्य सम्पादनम् अवश्यम् । प्राप्यमाणेन ज्ञानबलेन परमात्मसाक्षात्काररूपस्य साधनमार्गस्य आरोहणक्रमम् अनुसरणम् एव कर्तव्यम् ।

-इति शिवम्-

परामर्शनग्रन्थाः –

१. अनुभवसूत्रम् – श्री मायिदेवविरचितं विमर्शात्मकपरिष्करणम् वि.डा.हेच्.पि.मल्लेदेवरु, प्राच्यविद्या संशोधनालयः, मैसूरु. १९८३

२. एकादशोपनिषदः ईशाद्यष्टसु श्रीमदुदासीनवर्यामरदासाख्यविदुषा विरचितयोपनिषन्मणिः प्रभया छान्दोग्यबृहदारण्यकयोर्नित्यानन्दाश्रम विरचितया मितक्षरः कैवल्ये च शङ्करानन्द विरचितया, दीपिकया समलङ्कृताः ।

३. क्रियासारः – श्री नीलकण्ठशिवाचार्यविरचितः भागत्रयोपेतः प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु विश्वविद्यालयप्रकाशनम्. १९५४

४. कैवल्यसारः – श्री मरितोण्टादार्यः विरचितः, एडिटेद् वि.डा.हेच्.पि.मल्लेदेवरु,प्राच्यविद्या संशोधनालयः, मैसूरु. १९८८

५. मुण्डकोपनिषद् – वीरशैवभाष्यम् । श्री उमचगि शङ्करशास्त्रिकृतं संस्कृतमूलसहितम्, प्रबोधपुस्तकप्रकटना संस्थे मैसूरु.

६. लिङ्गधारणचन्द्रिका – श्री नन्दिकेश्वरशिवाचार्यः विरचितं शिवकुमारव्याख्यासहितं, काशी.१९०५

७. वीरशैवानन्दचन्द्रिका – श्री मरितोण्टादार्यः विरचितः कन्नडनुवाद श्री सिरसि ।श्री नन्दिकेश्वर एलेक्ट्रिक् प्रेस्, मैसूरु. १९६०

८. वीरशैवेन्दुशेखरः – व्याकरणतीर्थेन पं.सदाशिवशास्त्रिणा विरचितः, श्रीमहालिङ्गस्वामिना काश्याम् प्रकाशितः.१८५४

९. श्रीकरभाष्यम् – श्रीपति पण्डिताचार्यविरचितः सम्पुटः ०१-०२ प्राच्यविद्या संशोधनालयः, मैसूरु. १९७७, १९७८

१०. श्वेताश्वतरोपनिषद् – स्वामि त्यागीशानन्दविरचितः श्री रामकृष्णमठ, महिलापुरम्, मद्रास्, भारत, आङ्ग्लभाषा-५च, ३उ-७-८७.

११. श्वेताश्वतरोपनिषद् वीरशैवभाष्यम् –वि.डा.टि.जि.सिद्धप्पाराध्यः विरचितः कन्नडानुवादसहितम्, मैसूरु

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

जगदीशमतेन सिद्ध्यनुमित्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः

Dr. **Raghav K L**
Planning Assistant (Academic)
Karnataka Sanskrit University,
Chamaraja Pete-560018, Banglore, Karnataka
Contact No. : 9738278853
E-mail : raghavkl1@gmail.com

प्रमाणपटवस्तार्किकाः । प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानादेव निश्रेयसाधिगम इति न्यायनयः । तत्रापि मानाधीना मेयसिद्धिरिति प्रमाणाधीना सर्वेषां पदार्थानां व्यवस्थितिरिति प्रमाणप्रपञ्चः सप्रमाणं समग्रं निरूपितः न्यायशास्त्रे । प्रमाता प्रमाणेनैव प्रमेयमधिगच्छतीति प्रमेयादितत्त्वज्ञानार्थं प्रमाणापेक्षायां प्रमाणस्यैव प्रथमं निरूपणीयत्वम् । प्रमाणैः खलु प्रमेयपरीक्षणं भवति । अत एव 'प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्याय' इत्यभियुक्तोक्तिः ।

नैयायिकैरभ्युपगतेषु चतुर्षु प्रमाणेष्वभ्यर्हिततममनुमानम् । तच्च व्याप्तिज्ञानं परामर्शो वा । तज्जन्यं ज्ञान–मनुमितिः । तत्रानुमितिकारणजिज्ञासायां व्याप्तिनिरूपणानन्तरं पक्षता निरूपिता मणिकारेण–'सिषाधयिषाविरह–सहकृतसाधकप्रमाणाभावः यत्रास्ति स पक्षः'[1] इति । साधकप्रमाणाभावश्च साध्यवत्त्वनिश्चयाभावः । सिध्द्यभावस्य अनुमितिकारणत्वात् सिद्धेः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वम् । सिषाधयिषायाः प्रतिबन्धकसमवधानकालीन कार्यजनकत्वादुत्तेजकत्वम् । सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाणां क्रमेणोत्पत्तावपि पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं सिद्धिविशेषणं लक्षणे । जागदीश्यामपि इदमुपलक्षणमित्यादिना अनुमितीष्टसाधनताविषयकसाध्यव्याप्यवत्पक्षप्रत्यक्षानन्तरं यत्रानुमित्सा तत्रापि पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तविशेषणसार्थक्यं प्रतिपादितम् । एवं अनुमित्सादशायामपि घटाद्यवच्छेदेन आत्मनि सिषाधयिषाभावसत्त्वात् पक्षताभङ्गवारणाय देशानवच्छिन्नसिषाधयिषाविरहस्य सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यं सिद्धौ विशेषितम् ।

ततश्च 'यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यां ---'[2] इत्यादिदीधितिग्रन्थव्याख्यानावसरे तल्लिङ्गकतत्पक्षक–तत्साध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाभावस्य सिद्धौ विशेषणत्वमुपपाद्य अप्रामाण्यज्ञानाभावसमुदायोऽपि सिद्धौ विशेषितः । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वमिति मिश्रमतमाश्रित्य सिषाधयिषाविरहविशिष्ट–अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुक्तं जगदीशभ ाचार्यैः ।

मणिकारेण साधकप्रमाणपदेन निर्दिष्टा सिद्धिः दीधितिकारेण 'साध्यवत्त्वनिश्चयः' इति व्याख्याता । तत्र संशयव्युदासाय निश्चयत्वकथनम् । जागदीश्यां पुनः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षनिष्ठ–विशेष्यताकज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वमिति प्रतिपाद्य संशयव्युदासः प्रदर्शितः । यथा पर्वतः कपिलवह्निमान्न वा इत्यादौ पर्वतनिष्ठविशेष्यता साध्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नकपिलवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपिता एव वर्तते, न तु अनिरूपिता इति उक्तविशेष्यताकज्ञानत्वाभावात् तादृशसंशयव्यावृत्तिः संभवति । यतः अत्र पर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः कपिलवह्नित्वतदभावत्वावच्छिन्नप्रकरताद्वयनिरूपितत्वात् । संशयीयविशेष्यतायाः प्रकारताद्वयनिरूपितत्वात् । पर्वतो वह्निमानित्यादौ तु पर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः साध्यतावच्छेदक वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वेन तादृश–विशेष्यताकज्ञानत्वस्य संभवान्न तदसङ्ग्रहः । समुच्चयेऽपि विशेष्यस्य द्विधा भानमङ्गीकृत्य तद्व्युदासः प्रदर्शितः ।

एवं 'धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशनीयौ'[3] इत्यादिदीधितिग्रन्थे धर्मित्वाद्युपलक्षणेन सम्बन्धोऽपि पक्षताशरीरे प्रवेशितः जगदीशेन । तथा च – पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यता निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वा–वच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यता निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः प्रतिबन्धकत्वं लभ्यते ।

किन्तु एतादृशप्रतिबन्धकताङ्गीकारे पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन एकस्मिन् पर्वते वह्निनिश्चये सति अपरपर्वते विनानुमित्सामनुमितिर्नोदीयात् । उक्तनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्न प्रकारताशालित्वेन पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । किन्त्वानुभविकी तादृशानुमितिः । अतः एतादृशस्थले अनुमित्युपपादनाय दीधितिकारोक्तदिशा धर्मिविशोषोऽपि निवेशितः । तथा हि – पर्वतत्वप्रकारेण तत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिं प्रति पर्वतत्वप्रकारेण तत्पर्वत–धर्मिकवह्निनिश्चयस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वं इति धर्मिविशेषप्रवेशः परिष्कृतः । एतदुपलक्षेण साध्यविशेषोऽपि निवेशनीयः । तथा हि– वह्नित्वप्रकरेण वह्निसाध्यकपर्वतधर्मिकानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः वह्नित्वप्रकरेण वह्निविषयकपर्वतधर्निकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं इति जगाद जगदीशः । अत्रैव समानविशेष्यताप्रत्यासत्या सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं निराकृतम् । यतः पर्वतत्वचत्वरत्वाभ्यां पर्वतचत्वरयोः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः यत्र, तदनन्तरं पर्वतांशे वह्निमत्वनिश्चयस्य अप्रामाण्यज्ञानं अनुमित्सा वा, तत्र पर्वते इव चत्वरेऽपि वह्न्यनुमित्यापत्तेः । अप्रामाण्य–ज्ञानाभावविशिष्ट–अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेः विशेष्यतासम्बन्धेन चत्वरांशे विरहात् । अतः धर्मिविशेषनिवेशः आवश्यकः इति प्रतिपादितम् ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमित्थं जग्रन्थ – पर्वतत्वावच्छेद्यत्वाव–गाहिपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहिपर्वतधर्मिकवह्निमत्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्र पर्वतविशेष्यकत्वं च पर्वतत्वविशिष्टविषयकत्वम् । पर्वतत्वावच्छेद्यत्वं च पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकत्वम् । तच्च संसर्गमर्यादया भासते । यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगत्वेनैव संयोगभानाङ्गीकारात् । पर्वतत्वावच्छेदेन तदूपानुमितेः प्रमात्ववारणाय पक्षतावच्छेदकावच्छेद्यत्वांशे साध्यप्रवेशः कृतः । एवं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यनन्तरं तदवच्छेदेनानुमित्सया तत्सामानाधिकरण्येनापि अनुमितिवारणाय प्रतिबध्यकोटौ पर्वतत्वावच्छेद्यत्वप्रवेशः कृतः । शिखरावच्छेदेन पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छेद्यत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपं, न तु पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकत्वं, अनुभवविरोधात् । तथा च शिखरावच्छेद्यवह्निसंयोगेनैव वह्निनिश्चयस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, न तु पर्वतत्वावच्छेद्यतत्संयोगेन तन्निश्चयस्य ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सिद्धिद्वयं प्रतिबन्धकम् । तथा च – संयोगत्वमात्रावच्छिन्न संसर्गताकपर्वतधर्मिकवह्निसाध्यकानुमितिं प्रति संयोगत्वविशिष्टसंसर्गताक पर्वतधर्मिकवह्निमत्तानिश्चयत्वेन सिद्धिद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितौ तु संसर्गता न संयोगत्वमात्रावच्छिन्ना । अपि तु पर्वतत्वव्यापक–वह्निप्रतियोगिकसंयोगत्वावच्छिन्ना । अतः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन सिद्धेः तदवच्छेदेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं नास्ति ।

'इत्थं च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः'4 इत्यादिदीधितिग्रन्थव्याख्याने च अनुमित्सायाः उत्तेजकत्वप्रति–बन्धकत्वादिकं व्यवस्थापितम् ।

ततश्च पक्षविशेष्यकानुमितिं प्रति पक्षविशेष्यकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं यथाग्रन्थमुक्त्वा समानाकारकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमित्थं प्रत्यपादि– संयोगसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन पर्वतनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्न–विधेयताकनुमितिं प्रति तादृशसंबन्धावच्छिन्नपर्वतनिष्ठ प्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं इति । पर्वते वह्निः इत्यनुमितावपि वह्नेरेव विधेयत्वात् पर्वतप्रकारकवह्निविशेष्यकनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमुपपद्यते । यतः विधेयत्वं च न प्रकारतानियतं, किन्तु विषयताविशेषरूपम् । यथा गुणानां गुणत्वमित्यादौ विशेष्यस्य गुणत्वस्य विधेयत्वाभिधानादुपाध्यायैः ।

किन्तु यदि पक्षविशेष्यकसिद्ध्युत्तरं साध्यविशेष्यकानुमितिः नानुभवसिद्धा, तदा पक्षनिष्ठप्रकारता–निरूपितसाध्यनिष्ठविशेष्यताकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं पक्षविशेष्यक साध्यविशेष्यकोभयविधसिद्धेः । एवं पर्वतो वह्निमान् इति निश्चयोत्तरं वह्नौ पर्वतव्याप्यवत्तापरामर्शात् पर्वते वह्निः इत्यनुमितावपि वह्नेर्न विधेयत्वं, किन्तु पर्वतस्यैव ।

यद्व्याप्यवत्तानिश्चयजन्यत्वमनुमितेः तदंशे विधेयतास्वीकारात् । अतः उभयविधसिद्ध्योः साध्यविशेष्यकानुमिति–प्रतिबन्धकत्वमक्षतमेव । प्रसिद्धसाध्यकस्थले च लाघवात् साध्यज्ञानस्यैव् प्रतिबन्धकत्वम् । तत्रानुमित्सायाः उत्तेजकत्वमपि नास्ति । अत्र अनुभवोऽपि प्रमाणम् । प्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यप्रसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वात् पक्षविशेष्यकानुमितिरेव जायते इत्यनुभवानुरोधेन उभयविधसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे गौरवम् । अतः साध्यज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वं, तदपि ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्याद्यभावसाध्यकानुमितावेव, न तु भावसाध्यकस्थले, तत्र साध्यविशेष्यकानुमितेरदर्शनात् इति साध्यज्ञानप्रतिबन्धकत्वमपि व्यवस्थापितम् ।

इत्थं च अनुमित्साविरहविशिष्टत्वेन, अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टत्वेन, पक्षसाध्यविशेषान्तर्भावेण, पक्षता–वच्छेदकसाध्यतावच्छेदकप्रवेशेन, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन, पक्षसाध्यविशेष्यकत्वादिभेदेन चसिध्द्यनुमित्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः प्रतिपादितः पक्षताजागदीश्याम् ।

पादटिप्पणी

1. पक्षता – ६१
2. पक्षता – ६७
3. पक्षता – १०२
4. पक्षता – ११०

ग्रन्थर्णम् –

१. पक्षता – चौखम्बा संस्कृत संस्थान
२. तत्वचिन्तामणिमाथुरी – चौखम्बा संस्कृत संस्थान

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

काव्यस्वरूपपर्यालोचनायां भामहाचार्यस्याभिमतम्

Bapan Ruidas
Ph.D Scholar, Department of Sanskrit,
Ramakrishna Mission Vidyamandira
Belur Math, Howrah- 711202, West Bengal
Contact No : 9593322276
Email ID : sanskrit.bapan@gmail.com

भूमिका

वैदिकसाहित्ये काव्यकविशब्दयोः बाहुल्येऽपि सुनिर्दिष्टं काव्यलक्षणं नोपलभ्यते। परि अग्निपुराणात् परि विष्णुधर्मोत्तरपुराणात् च कृत्स्ने पौराणिकसाहित्ये काव्यलक्षणं न दृष्टम्। आ भामहात् काव्यलक्षणविषयिणी चर्चास्ति। ततः संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासस्य काव्यलक्षणचिन्ताशालिनः तात्त्विकाः यथामति काव्यस्वरूपं प्रकाशितवन्तः।

काव्यस्वरूपपर्यालोचनम्

भामहात्प्राक् काव्यतात्त्विकाः आलंकारिकाः भेदद्वयेन विभक्ताः आसन्। केचन शब्दालंकारस्य केचन अर्थालंकारस्य प्राधान्यम् आख्यातवन्तः। विषयोऽयं भामहेन तत्कृते काव्यालंकारग्रन्थे काव्यस्वरूपनिर्देशनात् प्रागेव निर्देशितः।[1] भामहमतमिदं स्वीकृत्य कुन्तकाचार्यः गदितवान्- "केषाञ्चिन्मतं कविकौशलकल्पितकमनीयतातिशयः शब्द एव केवलं काव्यमिति केषाञ्चिद् वाच्यमेव रचनावैचित्र्यचमत्कारकारिकाव्यम्"[2] इति। अर्थात् कविनिपुणतया रचितम् अतीव सौन्दर्यातिशयशालिशब्दजालमेव काव्यमिति केचन मन्यन्ते,अपरे तु अभिनवरचनया चमत्कृतजनको वाच्यार्थ एव काव्यम्।

शब्दार्थावेव काव्यम्। शब्दम् अर्थं च विहाय न काव्यमिति सर्वसम्मतम्। शब्देऽर्थः तिष्ठति, शब्दश्रवणात्परमेव तस्यार्थज्ञानं जायते अर्थात् अस्माकं हृदि आदौ शब्दस्य प्रभावो भवति ततः हृदयम् आह्लादितं स्यादिति शब्दालंकारवादिनः। अपरतः अर्थबोधोत्तरम् अर्थालंकारस्य ज्ञानमुत्पद्यते। अतोऽयं बाह्यः गौणः वा।ततः अर्थमाधुर्यतः मनुष्याः प्रभाविताः जाताः। किन्तु 'मन्दं मन्दं प्रवहति पवनः' इत्यनुप्रासमण्डितशब्दाबलेः अर्थमजानन् पाठकः शब्दमाधुर्येण आह्लादितः सन् अतीव उत्तमः अतीव सुन्दरः इति कथयति। अनेन वदितुं शक्नोतिरसास्वादनं शब्द एव कारयति। अतः काव्ये शब्दस्य प्राधान्यमिति स्वीकार्यम्।अपरतः उपमारूपकादयः अर्थालंकाराः काव्यशोभानिष्पादनकर्तारः काव्यजनितानन्दस्य अनुभूतिः अर्थप्रतीतेः परमेव भवतीतिअर्थालंकारवादिनः। अतः काव्ये अर्थस्य गुरुत्वमपि अपरिहार्यमिति निःसंशयम्।

परन्तु भामहमतानुसारं न केवलं शब्दो नाप्यर्थः स्वतन्त्रतया काव्यपदवाच्यो भवति। यतो हि काव्यगतचारुत्वहेतुत्वम् उभयत्रापि अस्ति। इत्थं मतमुपस्थाप्य भामहः समन्वयधिया समाधानं प्रस्तौति-

तदेतदाहुःसौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी। शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टंद्वयंतुनः॥[3] इति।

शब्दालंकारे शब्दस्य शोभाधायकत्वमस्ति, अर्थालंकारे च अर्थस्य। यतो हि शब्दार्थयोः मिलनेनैव काव्यं भवति। तस्मादत्र शब्दालंकारः अर्थालंकारश्चउभौ इष्टौ। अत्र 'नः' इति पदप्रयोगेन तन्मतद्वयं एकाङ्गी इतिभामहेन विवक्षितम्। यतो हि न केवलं शब्दालंकारः काव्यम्, नापि केवलं अर्थालंकारः। तयोरलंकारयोः पृथगस्तित्वमपि प्रत्यक्षसिद्धम्। शब्दालंकारः श्रवणमात्रमेव काव्यं

चमत्करोति। यथा – 'ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे' इत्यादौ तु श्रवणमात्रमेव श्रोतु: चमत्कृतित्वमुत्पद्यते। तत्र अर्थावबोधादृतेऽपि 'बहु रम्यम्, बहु रम्यम्' इति कथयति श्रोता। किन्तु एवं न घटते अर्थालंकारे। तत्र तु सौन्दर्यम् अर्थबोधादृते न जायते। यथा -

अधर: किशलयराग: कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्॥[4]

इत्यादौ अर्थबोधात्परम् उपमालंकारजनितसौन्दर्यमनुभूयते। ततश्च सहृदयाणां हृदयेषु आनन्दो जायते। एवम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धान्तमिदमत्र उपनीयते यत्- ये केवलं शब्दालंकारस्य चमत्कारित्वं स्वीकुर्वन्ति वा केवलम् अर्थालंकारस्य ते तु भ्रान्ता:। अत:एतेषां मतं खण्डयित्वा भामहो वदति यत् शब्दालंकारस्य अर्थालंकारस्य च सत्ता पृथक्तया अस्ति। अत्र न एकेन केनापि उत्कृष्टकाव्यं सृज्यते। अत: काव्यसर्जने द्वयोरेवप्रयोजनमस्ति। तथाहि तेन काव्यलक्षणे स्पष्टतया उक्तम् -'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्'[5] इति।आचार्य: भामह: अत्यन्तं संक्षिप्तं काव्यलक्षणं प्रस्तुतवान्। शब्दश्च अर्थश्चेति शब्दार्थौ। तौ सहितौ सहभावयुतौ काव्यम्।

भामह: 'सहितौ' इति पदेन किं विवक्षति इति तु वितर्कस्य विषय:। केषाञ्चन मते सहितपदं गुणवाचकविशेष्यम्। एवञ्च एतस्मात् गुणवाचकविशेष्यात् साहित्यशब्दस्योत्पत्ति:। अस्यार्थस्तु - सहितयो: भाव: सहभाव:। कस्य सहभाव: ? इति चेद् भामहवचनाद् ज्ञायते शब्दार्थयो: सहभाव:। वस्तुगत्या शब्दार्थयो: सहभाव: साहित्यम् सम्बन्ध: मेलनं वा काव्यमिति भामह: विवक्षति।

भामहवचनादिदं न स्पष्टतया ज्ञायते यत् शब्दार्थयो: कीदृश: सम्बन्ध: सहभाव: वा अत्र विवक्षित:। एवमत्र विचार्य वक्तुं शक्यते यत् भामहोक्तं काव्यलक्षणं तु अतिव्याप्तिदोषेण दुष्टम्।यदि शब्दार्थयोः सहभाव: साहित्यं वा काव्यं स्यात्तर्हि भामहोत्तरवर्तिनः आलंकारिकाः काव्यस्वरूपविषये किमर्थं गम्भीरं विचारविश्लेषणं कृतवन्तः। शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धत्वात् तयोः सहभावविरहःनास्ति। शब्दार्थयोः सहभावः काव्यं चेत् सर्वे प्रयोगाः काव्यपदवाच्याः भवन्ति। अनया दृष्ट्या विचारिते सति भामहकृतकाव्यलक्षणम् अतिव्याप्तिदोषदुष्टं स्यात्।

शब्दार्थयोः विशिष्टः सहभावश्चेत् काव्यपदवाच्यं भवति। अत्र'शब्दार्थौ' इति पदस्य तात्पर्यं खलू 'अलंकृतशब्दार्थौविशिष्टशब्दार्थौ वा'। कुन्तकेनादौ अस्य तथ्यस्य उद्घाटनं कृतम्- "ननु च वाच्यवाचकसम्बन्धस्य विद्यमानत्वादेतयोर्न कथञ्चिदपि साहित्यविरह:, सत्यमेतत्। किन्तु विशिष्टमेवेह साहित्यमभिप्रेतम्"[6] इति। अर्थात् शब्दार्थयोर्मध्ये वाच्यवाचकसम्बन्धस्य नित्यत्वात् तयोः सहभावाभावः कदापि न स्यात्। 'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली'[7] इति तु दण्ड्याचार्येणोक्तम्। अस्याशयस्तावत् इष्टार्थ: पदसमूह: काव्यमिति। अग्निपुराणेऽप्युच्यते - 'संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली'[8] इति। अत्र उभयोर्लक्षणयो: भामहकृतलक्षणातइष्टपदप्रयोग एव विशिष्टः।

भामहाचार्योऽपि काव्यलक्षणे विशिष्टसाहित्यमेव काव्यमिति विवक्षति। 'शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टंद्वयंतुनः' इति कारिकातः अलंकृतशब्दस्यानुवृत्तिः काव्यलक्षणे कृता। तेन 'अलंकृतशब्दार्थौ विशिष्टशब्दार्थौ वा सहितौ काव्यम्' इति भामहकृतकाव्यलक्षणस्य प्रस्फुटितरूपम्। अलंकारसर्वस्वग्रन्थस्य टीकाकृता समुद्रबन्धेनापि अनुरूपं टीकितम्- 'इह विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम्'[9]। ननु किमिदं विशिष्टमिति। रमणीयता चारुत्वं सौन्दर्यं विच्छित्तिः चमत्कारादयो हि विशिष्टशब्दस्य पर्यायाः।

अलंकारः गुणः रीतिः वक्रोक्तिः ध्वनिः रसः इत्यादयः तस्यैव रूपभेदाः।आदौ भामहाचार्येण विशिष्टपदस्य अनुसन्धानविषये गभीरतया चिन्तनं कृतम्।तेन मन्यते काव्ये शब्दार्थस्य वक्रता हि काव्यभूषणम्। तथाहि भामहपादेनोच्यते – 'वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृतिः'[10] इति।अत्र अलंकृतिपदेन वक्रतासमन्वितौ शब्दार्थौ बुध्येते, न तु रूपकादयः अलंकाराः,शब्दार्थयोः वक्रतातः वाक्यस्य चमत्कारिता आगच्छति।चमत्कृतमिदं वाक्यं काव्यमिति भामहनये। भामहाचार्यस्य मतमिमं स्वीकृत्य कुन्तकपादेनापि स्पष्टतया घोषितम्–'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति। अर्थात् वक्रोक्तिर्हि काव्यस्य प्राणस्वरूपः। भामहोऽपि वक्रोक्तिं काव्यस्य प्राणरूपेण समर्थितवान्।

उपसंहृतिः

उपर्युक्तस्य आलोचनायाः आधारेण वदितुं शक्यते यत् - 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' इत्यस्य भामहकृतकाव्यलक्षणस्य पूर्णार्थस्तावत् 'वक्रशब्दार्थौ सहितौ काव्यमि'ति। यतो भामहदृष्ट्या विशिष्टशब्दस्यार्थो वक्रता। काव्यालंकारग्रन्थस्य अनेकत्र शब्दार्थयोः वक्रता काव्यमिति ध्वनितम्।अतः 'वक्रशब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' इति काव्यलक्षणं सिद्धम्।

पादटिप्पणी

1. शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टंद्वयंतुनः, काव्यालंकारः - १/१५, उत्तरार्धः
2. वक्रोक्तिजीवितम् - १/७, वृत्तिः, पृ. १४
3. काव्यालंकारः - १/१५
4. अभिज्ञानशकुन्तलम् -१/१९
5. काव्यालंकारः - १/१६,पूर्वार्धः
6. वक्रोक्तिजीवितम् - १/७, वृत्तिः, पृ. २०
7. काव्यादर्शः -१/१०
8. अग्निपुराणम् -३३७/६
9. अलंकारसूत्रम्, पृ. ४
10. काव्यालंकारः - १/३६

सहायकग्रन्थाः

१. कुन्तक। *वक्रोक्तिजीवितम्*। सम्पा. अञ्जलिका मुखोपाध्याय। कलकाताः सदेश, २०१६
२. *कुन्तकस्य काव्यदर्शनम्* । सम्पा. सीतानाथ आचार्यशास्त्री। कलकाताः संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २०१४
३. दण्डी। *काव्यादर्शः*। चिन्मयी चट्टोपाध्याय। कलकाताः पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्,२०१८
४. रुय्यकः। अलंकारसूत्रम्। सम्पा. टि. गणपति शास्त्री। त्रिवान्द्रामः त्रवान्कुर गभर्मेन्टे प्रेस, १९१५
५. *शब्दार्थतत्त्व* । सम्पा. श्रीरवीन्द्रनाथकुमार भट्टाचार्य्य । कोलकाताः सदेश, २००९
६. भामह। *काव्यालंकार* । सम्पा. पि.भि. नागनाथ शास्त्री। दिल्लीः मोतिलाल वनारसीदास पावलिशार्स, १९९१
७. *काव्यालंकारः*। सम्पा. रामानन्द शर्मा। वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, २०१३

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

मानविकमूल्यबोधे प्रतिमानाटकम् : समीक्षात्मकमेकं विश्लेषणम्

Munmun Maity
Ex student of Rashtriya Sanskrit Sansthan
Vill : Uttarbara, Post : Kheput- 721148
Dist : Paschim Medinipur, West Bengal
Contact No. : 8145476895
E-mail : munmun19891995@gmail.com

प्रबन्धसारः –

मर्यादासम्पन्नः बुद्धियुक्तः जनो मनुष्यशब्देनाभिधीयते। जगति विविधजनानां विविधमनोभावाः। परन्तु केवलं द्वौ बाहू द्वौ पादौ वा स्वीकृत्य मनुष्याकारः भवति चेत् मानवः इत्येतत् न मन्तव्यम्। मनुष्यो भवितुं समीचीनमानविकतायाः आवश्यकता वर्तते। सद्विचारः, सद्व्यवहारः, वृद्धानां सम्माननम्, बालप्रेम चेतत् सर्वं मानविकतायाः लक्षणम् अस्ति। न्यायनिष्ठा, सतता शिष्टाचारश्च मानविकमूल्यबोधस्य प्रधानभित्तयः। मनुष्यस्य मनसः सुप्तचैतन्यशक्तिः मनुष्यम् अन्येभ्यः प्राणिभ्यः पृथक् करोति। न केवलम् अन्येषां प्राणिनाम् इव भोजनं निद्रा वा, अपि तु एष मानविकमूल्यबोधः मानवानां श्रेष्ठपरिचयः। मानविकमूल्यबोधः मानवानां मानसिकविकासं प्रवर्धयति। एकः शिशुः यदा जायते तदा पापरहितो भवति। तस्य पितरौ तं यत्नेन प्रेम्णा च पालयतः। सम्यक् जनं भवितुं शिक्षयतः। आर्तस्य सेवा, अन्यायस्य विरोधः, वृद्धानां साहाय्यं चेत्यादि। न कस्यचित् जनस्य मानवमूल्यबोधः जन्मतः प्रबुद्धो भवति। शनैः शनैः परिवारेण, समाजेन, विद्यालयेन, सर्वैः च तस्य विवेको जाग्रतो भवति। एतस्मात् मानविकमूल्यबोधात् एव आदर्शिकपवित्रताविषयाः विकसिताः भवन्ति। भावनया आदर्शगतैक्येन च एकस्मिन् मनुष्ये समीचीनमूल्यबोधो विकसितो भवति, येन समाजस्य परिवारस्य च उन्नतिः स्यात्। मानविकता मानवजीवने प्राप्ता सम्पद्, कस्यापि पुस्तकस्य पठनेन सा न लभ्यते। एकं मनुष्यम् अपरस्मात् मनुष्यात् आचारेणैव पृथक् कर्तुं शक्यते। कश्चिन्मनुष्यः तस्याधीनस्थेन सह कथं वार्तालापं करोति, व्यवहारं करोति इत्येष एव तस्य मानविकमूल्यबोधः। तस्य जनस्य मूल्यबोधः सम्यक् अस्ति चेत् सः स्वकर्मचारिणा सह सम्यक् व्यवहारं करिष्यति, न तु कठोररूपेण। जनान् प्रति प्रेम, जनानां कल्याणाय अग्रेगमणम्, विपत्काले जनानां साहाय्यं, जनान् प्रति सम्मानप्रदानम् इत्येतानि सर्वाणि मूल्यबोधस्य पर्यायाः। महाकविभासकृतं 'प्रतिमा' इत्याख्यं नाटकं मानविकमूल्यबोधस्य दीप्तिमत् उदाहरणम्। यत्र न केवलं रामसीतयोः वृत्तान्तः वर्णितः, अपि तु रामस्य कर्तव्यत्वं, भ्रातृत्वं, पतित्वं, प्रजापालनं चेत्येतेषु मूल्यबोधः परिलक्षितः।

शब्दसङ्केतः- मानविकमूल्यबोधः, आदर्शबोधः, कर्तव्यबोधः, पवित्रता, सामाजिकता।

मूलम् -

जनानां मध्ये प्रेम, स्नेहः, सहानुभूतिः इत्येतैः मानविकमूल्यबोधः जागरितो भवति। मनुष्यशब्देन सह यथा मानविकता अभिन्ना, तथा मानविकतया सह मूल्यबोधोऽपि अभिन्नः। मानविकता मूल्यबोधश्च परस्परम् अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धौ। यस्य हृदये मानविकमूल्यबोधः प्रबुद्धो भवति सः वस्तुतः एव मानवप्रेमी। वस्तुतः यः विषयः मानवानां गुणो भवितुं योग्यः स एव मानविकमूल्यबोधः। केचन मानविकमूल्यबोधाः सन्ति- प्रेम, मैत्री, दया, विश्वासः, आदरः, न्यायः, कर्तव्यता, श्रद्धा, स्नेहः, सत्यता, अहिंसा, क्षमा इत्यादयः।

पृथिव्यां मानवस्य आयुः शतवर्षाणि भवन्ति। शतवर्षाणि जीवितुम् अवश्यमेव सत्कर्म कर्तव्यम्। अतः ईशोपनिषदि उक्तम्- 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे'॥[1]

सत्कर्मणा मूल्यबोधो विकसितो भवति। असत्कर्मणा मनुष्यः मूल्यबोधं विलोपयति। यदि कश्चित् जनो विवेकी भवति तर्हि कुसङ्गे पतत्यपि अन्तिमे सः कुसङ्गात् आत्मानं मोचयति। कदाचित् जनः प्रमादतः अपि शिक्षते। अक्षसूक्ते दृश्यते यत् जनः

लोभात् अक्षक्रीडां करोति। परन्तु अन्तिमे विवेकबोधे प्रबुद्धे स्वयं कथयति -

'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः'॥[2]

तस्मात् हिंसा, घृणा, लोभः इत्येतेषां त्यागेनैव आदर्शमूल्यबोधो निर्मीयते। अनेन मूल्यबोधेन मनुष्यः श्रृङ्खलितो भवति। समाजस्य हितं चिन्तयित्वा आदर्शजनो भवति। अतः मानवजीवने मानविकमूल्यबोधः अत्यन्तम् आवश्यकः।

महाकविभासविरचितं प्रतिमानाटकं सप्ताङ्कविशिष्टम्। यद्यपि एतत् नाटकं रामायणाधारितं तथापि कविः स्वकीयनाट्यप्रतिभया 'प्रतिमा'नाटकं नूतनरूपेण निर्मितवान्। मातुलालयात् आगमनसमये भरतः प्रतिमागृहे सूर्यवंशीयमृतराज्ञां मूर्तिभिः सह स्वपितुः दशरथस्य मूर्तिं दृष्ट्वा दशरथस्य मृत्युवार्तां ज्ञातवान्। अत्रैव भासविरचितप्रतिमानाटकस्य नामकरणस्य सार्थकता विद्यते। नाटकेऽस्मिन् मानविकमूल्यबोधस्य न्यासः स्पष्टो वर्तते। प्रतिमानाटके सीताचरित्रं मानविकतायाः प्रतिमूर्तिस्वरूपम्। यदा तस्यै परिचारिका महाराजस्य सुकुशलतायाः, कुमारस्य च अभिषेकस्य सुसमाचारं दत्तवती तदा सीतादेवी स्वाङ्गात् अलङ्कारं निष्काश्य चेट्यै दत्तवती। यतो हि सा जानाति स्म यत् सुसमाचारवाहकायै किमपि दातव्यम् इति।

महाराजदशरथस्य राज्यभारसमर्पणविषये सीतादेव्याः जिज्ञासुमनः ज्ञातुम् इच्छति यत् पितुः राज्यभारसमर्पणस्य प्रतिक्रियारूपेण कुमाररामचन्द्रः स्वपितरं किम् उक्तवान्। कुमारः रामचन्द्रः सीतादेव्याः मनोवृत्तिम् अवगम्य पुनः मैथिलीं पृष्टवान् यत् रामचन्द्रः किम् उत्तरं दातुं शक्नोति इति। तदा सीता उवाच-

'तर्कयम्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य पादमूलयोः पतितमिति'॥[3]

योग्या भार्या एव स्वभर्तुः मनोवृत्तिम् अवगन्तुं शक्नोति। कुमारभरतस्य राज्याभिषेकस्य, कुमाररामचन्द्रस्य चतुर्दशवर्षाणि यावत् वनवासस्य च विषये श्रुत्वा सा कामपि प्रतिक्रियां न दत्तवती, किन्तु पत्युः पत्नीरूपेण भर्तुः अनुगमनं कर्तव्यमिति निश्चितवती। सा राजकुमारी आसीत्। कदापि कामपि पीडां न अनुभूतवती। राजभवने राजकुमारीरूपेण वर्धिता। राजपुत्र्याः सर्वविलासान् त्यक्त्वा भर्तुः अनुयायिनीं भूत्वा वने वासः कियत् दुष्करमिति ज्ञात्वापि सा किमपि चिन्तनं न अकरोत्। अपि तु पतिः तया सह तिष्ठति चेत् वनवासोऽपि तस्याः कृते राजप्रासादवत्। न केवलं योग्यभार्यारूपेण मानविकतां परिचाययति स्म, अपि तु श्वशुरकूलं प्रति अपि सेवापरायणा आसीत्। एकस्याः स्नुषायाः यथा कर्तव्यम्, तथा तु वने स्थिता न सम्भवति, अतः सा स्वश्वशुरकुलस्य हिताय देवान् प्रणतवती। सा साधुसन्यासीन् प्रत्यपि अतिथिवत्सला आसीत्। अतः सा रावणरूपिणं कटपसाधुमपि अतिथिरूपेण आप्यायितवती। रावणः अपि अवसरं प्राप्य स्वसाधुरूपं परित्यज्य राक्षसावतारं गृहीत्वा सीतादेवीम् अपहृतवान्। दीर्घकालं यावत् युद्धेन रावणस्य वधं कृत्वा सीतादेव्याः उद्धारात् परम् एकदा परिचिते आश्रमे कन्याभिः सह पुनः मिलितवती। सीतादेवी पुरातनदिनानि स्मरन्ती अतीव प्रसन्ना आसीत्, परन्तु सहसा हरणवृत्तान्तं स्मृत्वैव मृदुस्वभावा सीता भीता अभवत्। सा तत् दुःखदं दिवसं स्मर्तुं न इच्छति।

राज्ञः दशरथस्य ज्येष्ठः पुत्रः रामचन्द्रः सुशीलः, धैर्यवान्, न्यायपरायणः मृदुभाषी च आसीत्। तस्य राजसिंहासनं प्रति लोभः नासीत्। अतः राज्ञः दशरथस्य कुमाररामचन्द्रः राजा भवतु इति अभिप्रायं ज्ञात्वा प्रारम्भे तत् अनङ्गीकृतवान् अपि पश्चात् पितुः आदेशेन राज्यभारग्रहणे ऊररीकृतवान्। पुनः यस्मिन् क्षणे सः स्वस्य अभिषेकः स्थगितः इति ज्ञात्वा न आस्फालितवान् अपि तु अवदत् -

'वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव तावन्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव।

नवनृपतिविमर्शे नास्ति शङ्का प्रजानामथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे'॥[4]

यदा वृद्धसेवकः कञ्चुकीयः स्वस्य अभिषेकरोधस्य कारणं स्वयं माता कैकेयी इति ज्ञापितवान् तदापि स तत्र गुणान् अपश्यत्-

'यस्याः शत्रुसमो भर्ता मया पुत्रवती च या फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति'॥[5]

माता कदापि पुत्रस्य अमङ्गलं कामयितुं न शक्नोति। कैकेयी सुमित्रा च जन्ममातारो न सन्ति चेदपि ताः कुमाररामचन्द्रः स्वजन्ममातुः कौशल्यायाः अपेक्षया कदापि न्यूनं न चिन्तितवान्। कुमारभारतस्य राज्याभिषेकविषये अपि सः मातुः कैकेय्याः लोभरहितं हृदयं दृष्टवान्। अपि च स्वस्य राजपदे अभिषेकस्य विषये सर्वेषां समर्थनं सः पक्षपातरूपेण पश्यति -

'शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते तस्या लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम्'॥[6]

कुमारः रामचन्द्रः मातुः कैकेय्याः विषये कामपि निन्दां श्रोतुम् न इच्छति। सः सर्वाः मातृः समानरूपेण पश्यति। अत्रापि तस्य मानविकमूल्यबोधः सुस्पष्टो वर्तते।

अभिषेकरोधस्य कथां ज्ञात्वा सुमित्रानन्दनः लक्ष्मणः यदा अत्यन्तं क्रुद्धः अभवत् तदा कुमारः रामचन्द्रः स्वभ्रातरं लक्ष्मणं शान्तयति-

'भवतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत समम् यदि तेऽस्ति धनुः श्लाघा स राजा परिपाल्यताम्'॥[7]

पितुः सत्यपालनार्थं चतुर्दशवर्षाणि यावत् वनवासं स निश्चितरूपेण स्वीकृतवान्। अपि च सः एतस्य दुःखस्य भारम् एकः एव वोढुम् इच्छति स्म, अतः सः एकः एव वनवासं गन्तुं निश्चितवान्, परन्तु पतिव्रता पत्नी अनुजलक्ष्मणः च तेन सह गन्तुम् इच्छतः, तस्मात् तयोः अनुरोधं स्वीकृतवान्। भ्रातुः भरतस्य भ्रातृप्रेम दृष्ट्वा सः अवदत्-

'अद्य खल्ववगच्छामि पित्रा मे दुष्करं कृतम् कीदृशस्तयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः'॥[8]

सः प्रथमवारं मातुलालये पालितं कुमारं भरतं दृष्टवान्। भ्राता यावत् वा दूरं तिष्ठतु, तथापि तेषामं मध्ये भ्रातृबन्धनम् अभेद्यम्। वैमात्रेयस्य पुत्रः इति विचिन्त्य सः कश्चिदपि भ्रातरं दूरं न स्थापितवान्। सः स्वस्य यथोचितं प्रेम समानरूपेण दत्तवान्।

भ्राता भरतोऽपि अग्रजेन रामचन्द्रेण सह वनवासे स्थित्वा ततः राज्यं चालयितुम् इच्छति। एतस्य उत्तररूपेण कुमारः रामचन्द्रः अवोचत् –

'पितुर्नियोगादहमागतो वनं न वत्स! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् । कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते कथं भवान्नीचपथे प्रवर्तते'॥[9]

भ्रातुः भरतस्य भ्रातृवत्सलतां पूज्यः पिता दशरथः अदृष्ट्वा गतः इत्यतः भगवन्तं प्रति धिक् कृतवान्।

वनवासे स्थित्वा अपि पितुः वार्षिकश्राद्धानुष्ठानं कथं विधिपूर्वकं करिष्यति इति विचिन्त्य स व्याकुलितोऽभवत्। सः जानाति स्म यत् पितृपुरुषाः विशेषविधिना श्राद्धान्नदानेन तृप्तिं प्राप्नुवन्ति। किन्तु वनवाससमये तु एतत् विधिपूर्वकं श्राद्धानुष्ठानं कर्तुं न शक्यते। अतः राक्षसरूपी रावणः कपटसाधुवेशेन यत् विहितवान् तत् अत्यन्तं कठिनमपि अङ्गीकृतवान्।-

'सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति भिन्नो मद्बाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति'॥[10]

राक्षसराजानं रावणं हत्वा सीतादेव्याः उद्धारं कृत्वा चतुर्दशवर्षाणि यावत् पितृसत्यपालनानन्तरम् अयोध्यां प्रत्यागत्य भरतं प्रति प्रोक्तवचनानुसारं राज्यभारं स्वीकृतवान्।-

'स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैनं कर्म त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत्।

राजा किलास्मि भुवि सत्कृत् भारवाही धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम्'॥[11]

राज्ञः दशरथस्य सुमित्रायाश्च अन्यतमः पुत्रः कुमारः लक्ष्मणः। अपूर्वं भ्रातृस्नेहयुक्तमेकं पात्रम्। ज्येष्ठभ्रातुः रामचन्द्रस्य अभिषेकरोधस्य

विषये श्रुत्वा स अतीव क्रुद्धः अभवत्। क्रमेण राजा भवेत्। तदनुसारेण ज्येष्ठभ्राता राजा भविष्यति इत्येव स्वाभाविकम्। अतः अभिषेकरोधस्य विषये श्रुत्वा सः क्रुद्धः अभवत, परन्तु अग्रजस्य अनुरोधेन पुनः शान्तः अभवत्। कुमारः लक्ष्मणः रामचन्द्रस्य आज्ञानुसारं सीतादेवीं प्रति वनवासगमननिवारणकथने अवदत्-

'अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता।

त्यजति न च करेणुः पष्कलग्नं गजेन्द्रं व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः'॥[12]

एकतः यथा अग्रजस्य रामचन्द्रस्य आज्ञां न निराकरोति तथा अपरतः सीतादेव्याः मातृसमायाः भ्रातृजायाः एकनिष्ठं प्रेम दृष्ट्वा भ्राता स्तम्भितो भवति। तस्य मानविकबोधः सीतादेवीं वनवासगमने निवारयितुं बाधते। अपि तु अग्रजस्य रामचन्द्रस्य अनुयायिरूपेण कुमारलक्ष्मणः अपि वनवासार्थं गन्तुम् इच्छति। सीतादेव्या निराकृते सति कुमारस्य लक्ष्मणस्य उक्तिः -

'गुरोर्मे पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि तवैव दक्षिणः पादो मम सेव्यो भविष्यति'॥[13]

भ्रातुः कृते एतादृशः आत्मत्यागः कुमारलक्ष्मणस्य सुन्दरमानविकतायाः परिचयं ददाति। मातुः कैकेय्याः कथनानुसारं कुमाररामचन्द्रस्य वनवासो भविष्यति, परन्तु अनुजलक्ष्मणः कदापि पूज्यभ्रातुः केवलम् एकाकी दुःखं भविष्यति इति न वाञ्छति, अतः सः अपि तेन सह गन्तुम् अत्यन्तम् अभिलाषी। राज्ञः दशरथस्य कैकेय्याः च एकः पुत्रः कुमारः भरतः। भ्रातृप्रेम्णा कुमारलक्ष्मणात् कस्मिंश्चित् अंशे अपि न्यूनो नासीत्। सः बाल्यकालात् एव मातुलालये पालितः। स भ्रातृन् न कदापि दृष्टवान् तथापि भ्रातृप्रेम तेषु अभेद्यं वर्तते। पितुः मृत्युकारणम्, अग्रजस्य रामचन्द्रस्य निर्वासनकारणं च माता कैकेयी इति ज्ञात्वा कुमारः भरतः मातरं कैकेयीम् अत्यन्तं भर्त्सितवान् -

'त्यक्त्वा स्नेहं शीलसंक्रान्तदोषैः पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं भर्तृद्रोहादस्तु माताप्यमाता'॥[14]

मातरं कैकेयीं प्रति भर्त्सनं तस्य नोचितम्। परन्तु मातुः एतादृशं कार्यं समर्थयितुं न शक्तवान्। परन्तु पश्चात् यदा सत्यं ज्ञातवान् यत् महाराजस्य शापवृत्तान्तस्य पूर्तये माता एनां निन्दां शिरसि गृहीतवती तदा सः मातुः कृते गर्वितः अभवत, स्वस्य दुष्कृतार्थम् अत्यन्तं लज्जितो भूत्वा क्षमायाचनां कृतवान्। ज्येष्ठभ्रातरं वनवासात् प्रत्यागन्तुं बहु अनुरोधं कृतवान्, परन्तु कुमाररामचन्द्रः पितृसत्यपालनात् मुक्तिं न स्वीकृतवान् इति कारणतः कुमारः भरतः अग्रजस्य पादुके आदायैव राज्यशासनं करिष्यति इति प्रतिज्ञां कृतवान्। तथापि सः कदापि सिंहासने न उपवेक्षति यत्र ज्येष्ठाग्रजस्य अधिकारः अस्ति।-

'पादोपभुक्ते तव पादुके म एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना

यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद् भविष्याम्यनयोर्विधेयः'॥[15]

माता कैकेयी नाटकस्य आरम्भे अतीव कुटिलपात्ररूपेण दृश्यते, परन्तु पश्चात् सर्वसत्यप्रकाशनान्तरं सा स्नेहशीला दयालूः माता, योग्या पत्नी च इत्येवं परिचीयते। या शापात् भर्तारं मोक्तुं सर्वापवादं गृहीतवती। पुत्रस्य भरतस्य राज्याभिषेकः तस्याः न काम्यः आसीत्। अपि तु यदि रामचन्द्रः वनवासार्थं न प्रेष्यते तर्हि महाराजः शापात् मुक्तः न भविष्यति। सा शक्नोति चेत् स्वपुत्रं भरतं वनवासं प्रेषयितुं शक्नोति स्म, परन्तु महाराजः स्वपुत्रशोकेन प्राणत्यागं करिष्यति इति शापितः आसीत्। यतः भरतः बाल्यकालादेव मातुलालये पालितः, तस्य प्रवासः स्वाभाविकः आसीत्। अतः उपायरहिता राजानं दशरथं रामचन्द्रस्य चतुर्दशवर्षाणि यावत् वनवासः, भरतस्य सिंहासनलाभः च इत्येवं प्रोक्तवती। यद्यपि चतुर्दशदिनानि इत्येवं वक्तुम् अभिप्रायः

आसीत्, तथापि पर्याकुलचित्तेन चतुर्दशवर्षाणि इत्येवं स्खलितम् आसीत्।

'तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा यथाहं भोस्तृमप्येवं पुत्रशोकादि विपत्स्यसे। इति॥'[16]

राजा दशरथः यथा अत्यन्तं स्नेहशीलः पिता आसीत् तथा कर्तव्यनिष्ठः पतिः आसीत्। सः स्वस्य चतुरः पुत्रान् समानरूपेणैव प्रीतवान्। कुमाररामचन्द्रस्य ज्येष्ठपुत्रत्वात् तस्य राजपदाभिषेकः कथमपि पक्षपाती इति वक्तुं न शक्यते। नियमानुसारं वयसः क्रमेण नृपः वाञ्छनीयः भवति। तया दृष्ट्या ज्येष्ठपुत्रस्य रामचन्द्रस्य राजा भवितुं स्वाभाविकम्। पुनः तिसृभ्यः पत्नीभ्यः अपि सम्मानं ददाति स्म। अतः सः कैकेय्याः व्रतम् अतीव कठिनम् इति ज्ञात्वाऽपि अङ्गीकृतवान्। भरतस्य सिंहासनापेक्षया रामचन्द्रस्य चतुर्दशवर्षवनवासकथनेन अतीव दुःखितः आसीत्। यद्यपि सः शापितः आसीत् यत् पुत्रशोकेन प्राणत्यागं करिष्यति इति। पूर्वं कदाचित् राजा दशरथः मृगयाकाले गहनरात्रौ कलशेन जलं पूरयन्तं मुनिकुमारं हस्तिभ्रमेण शब्दभेदिबाणस्य साहाय्येन हतवान्। ततः राजा दशरथः मुनिकुमारम् अन्धपितुः समीपम् आनयत्। ततः सः अन्धपिता राजानं दशरथं शप्तवान्। तदनुसारेण च ज्येष्ठपुत्रस्य रामचन्द्रस्य विरहम् असहन् प्राणत्यागम् अकरोत्।

मानविकमूल्यबोधविषये अपरवृत्तान्तः उल्लेखनीयो वर्तते। मानवकोटौ नास्ति चेदपि मानविकमूल्यबोधदृष्ट्या मनुष्यमपि अतिक्रान्तवान्। पञ्चमाङ्कस्य अन्ते षष्ठाङ्कस्य च प्रारम्भे जटायुः इति नाम्ना एकः पक्षी अवतरन् दृश्यते। राक्षसराजः रावणः सीतादेवीम् अपहृत्य लङ्कागमनसमये जटायुना प्रतिरुद्धः आसीत्। स्वजीवनस्य मायां परित्यज्य सीतादेवीम् उद्धर्तुं तस्य जीवनसङ्घर्षः। सः जीवनस्य अन्तिमश्वासपर्यन्तं सीतादेवीं परित्रायितुं प्रयतमानोऽभवत्। यद्यपि मानविकमूल्यबोधः इति पदं मनुष्यैः सह सुसम्बद्धं भवति तथापि नाटकेऽस्मिन् पक्षिवर्गेऽपि परिलक्ष्यते। एवं प्रत्येकं पात्रमाध्यमेन प्रतिमानाटके मानविकमूल्यबोधः परिस्फुटोऽस्ति।

पादटिप्पणी

1. ईशोपनिषद – 2, पृ. 4)
2. अक्षसूक्त - 10/34/3, पृ. 157
3. प्रतिमा नाटक – 1, पृ. 29
4. तदेव - 1/14, पृ. 42
5. तदेव - 1/13, पृ. 40
6. तदेव - 1/15, पृ. 44
7. तदेव - 1/20, पृ. 51
8. तदेव - 4/12, पृ. 167
9. तदेव - 4/20, पृ. 178
10. तदेव - 5/12, पृ. 210
11. तदेव - 7/11, पृ. 272
12. तदेव - 1/15, पृ. 44
13. तदेव - 1/27, पृ. 62
14. तदेव - 3/19, पृ. 142
15. तदेव - 4/25, पृ. 184
16. तदेव - 6/15, पृ. 247

ग्रन्थपञ्जि-

1. स्वामी नित्यमुक्तानन्द, उपनिषद ग्रन्थावली, उद्बोधन कार्यालय , कलकाता, 2017
2. भट्टाचार्य , भवानीप्रसाद , तारकनाथ अधिकारी, वैदिक संकलन , संस्कृत वुक डिपो , कलकाता, 2012
3. वन्द्योपाध्याय, अशोककुमार , प्रतिमा नाटकम्, सदेश , कलकाता , 2016
4. शास्त्री , शङ्कराम, प्रतिमा नाटकम्, श्री बालमनोरमा प्रेस, माद्रासा , 1951
5. वसु , श्री रामापद , प्रतिमा नाटकम् , भिनास् प्रिन्टिं ओयार्कस् , कलकाता , 1968

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वैदिकदेवतानां चारित्रिकवैशिष्टविवेचनम्

Jayoshree Paul
NET, JRF
Ph.D. Scholar
Department of Sanskrit
Tilka Manjhi Bahgalpur University
Bhagalpur, Bihar- 812007
Contact No. : 8944057791 (Whatsapp No. : 8001789004)
E-mail : jayoshreepaul@gmail.com

भूमिका –

आत्मनिष्ठास्तत्त्वद्रष्टारः ऋषयः प्रकृतिशिल्पात्मके पवित्रतमे मृगचर्मणि समासीनाः विशुद्धज्ञानस्वरूपं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् अपौरुषेयं वेदं साक्षात्कृतवन्तो दृष्टवन्तो वा। **'मन्त्रब्राह्ममयोर्वेदनामधेयम्'**[1], **'मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशि**र्वेदः'[2], **'वेदशब्देन ऋग्यजुः सामानि ब्राह्मणसंहितानि उच्यन्ते'**[3] चेत्येवं वेदशब्दव्युत्पत्तिः। वेदः प्रथमं मन्त्राकं सत्त्वं प्रकाशकं परं मतोविकासस्वभावत्वेन ब्राह्मणोपनिषदादिशाखाप्रसारितात्मभवं स्वस्मिन् स्थितां ज्ञानप्रभां प्रसारयति। भारतीयाः वेदं पवित्रतमज्ञेयाध्येयरूपेण श्रद्धाभूमौ चिरं प्रतिष्ठापितवन्तः वर्तन्त एव। वेदानां धार्यतायाः मान्यतायाश्च निर्धारणक्रमे इदं सुस्पष्टमेव ज्ञातव्यं यद् वेदेषु वैज्ञानिकी दृष्टिः प्रामुख्यं भजते स्म। वेदशब्देन तत्कथ्यप्रकाशनपराणि तद्विकासभूतानि ब्राह्मणोपनिषदादीन्यपि शास्त्राणि बोध्यानि, तत्र तत्रागतान्यपि विज्ञानतत्त्वानि वेदगतान्येव मन्तव्यानि। '**मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्**' इति तु स्पष्टमेव समुद्घोषितं वर्तते। वेदेषु प्रतिपाद्य रूपेण यस्य यज्ञस्य वर्णनं समुपलभ्यते तद्यज्ञविषये तत्त्वविदाम् इयम् अवधारणा स्मृतौ सततमेव संरक्षणीया '**स्वीयानां भावानाम् अन्यत्रार्पणम् अन्यतश्च भावनम् इतीयम् आदान-प्रदानप्रक्रिया यज्ञः**'[4]। ऋषिभिः तत्त्वदर्शनप्रणवस्य साक्षात्कृततत्त्वाः मन्त्रब्राह्मणरूपाः वेदा एव विश्वस्य सर्वविधकाम्यप्रकाशस्य च मूलभूताः। साक्षात्कृततत्त्वात्मकम् इदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदशास्त्रमेव अस्य विश्वस्य प्रतिष्ठेति।

देवताशब्दनिर्वचनम् –

देव शब्दस्य बहवो हि अर्थाः भवन्ति। देवः देवं देवता चेति त्रिषु लिङ्गेषु प्रयोगः विद्यते। इदं तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशम-एकादश-द्वादशाध्यायेषु स्पष्टं प्रतिपादितम्। क्लीब्लिङ्गे देवं शब्दस्य अर्थः भवति इन्द्रियमिति। दीव्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या दिव् क्रीडायाम् इत्यस्माद्धातोः करणे अच् कृते सति तस्य शब्दस्य निष्पत्तिः भवति। पुंलिङ्गे देवः इत्यस्य अर्थाः देवतादयः भवन्ति। तत्र दीव्यति आनन्देन क्रीडति इति व्युत्पत्त्या दिवधातोः घञ् कृते सति अस्य शब्दस्य निष्पत्तिः भवति। मनुस्मृतौ उच्यते –

'देवान् ऋषीन् मनुष्याँश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः। पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः शेषभुग् भवेत्।।'[5]

देवशब्दस्य राजा, मेघः, पारदः ऋत्विगादयोऽपि अर्थाः भवन्ति। परन्तु सामान्यतया देवशब्दस्य देवता अर्थः एव प्रचलितः अस्ति। देवताशब्दः स्वार्थे सप्तम्यास्त्रल् इत्यनेन तल् कृते सति निष्पन्नः भवति। यस्य अर्थः देवः एव भवति।

देवतानां स्वरुपम् –

देवानां मातापितरौ द्यौः एवं पृथ्वी स्तः इति बहुषु ग्रन्थेषु वर्णितं विद्यते। अन्यत्र केचन देवाः अन्येभ्यः देवेभ्यः उत्पन्नाः सन्तीति कथास्ति, अन्यत्र च प्रजापतिभ्यः हिरण्यगर्भेभ्यः वा। वैदिकदेवतानाम् उत्पत्तेः यः आधारः ऋग्वेदे दृश्यते। वैदिकदेवानां वास्तविकं रहस्यम् अपि पुराणेषु एव विद्यते। उच्यते –

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरेदिति।।'

इन्द्ररुद्रादीनां देवानां शारीरिकवैशिष्ट्यस्य उल्लेखः वेदवाङ्मये प्राप्यते। इन्द्रस्य भुजा सबला, उदरं सुन्दरम्, श्मश्रु सुन्दरम् अस्ति, रुद्रस्य

शरीरं कान्तिमयं गौरवर्णयुक्तञ्च विद्यते। सूर्यस्य करयोः, अग्नेः जिह्वायाः चर्चा अपि बहुत्र दृश्यते।

एते सर्वे देवाः शक्तिशालिनः समर्थाः दातारः उदाराः निश्छला अनैतिकतत्त्वमुक्ताश्च भवन्ति। स्वाभाविक्या दयालूतया, करुणया, मैत्रिभावनया चोतप्रोताः भवन्ति। असत्-तत्त्वानां विनाशाय, दमनाय वा रुद्रवरुणादयः अवश्यमेव आवश्यकं क्रोधं कुर्वन्ति। अतएव तेषां क्रोधात् रक्षणाय वेदे प्रार्थना अपि विद्यते। यथा ऋग्वेदे –

'परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात्। अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड।।'[6]

देवताविषये इयं धारणा विद्यते यत् ते दिशासु निवासं कुर्वन्ति, कवचं धारयन्ति, धनुर्बाणं च धारयन्ति। नयनयोर्निमेषं न पातयन्ति, अपितु निर्निमेषदृष्ट्या सावधानपूर्वकं मनुष्याणां कर्मणां पर्यवेक्षणं कुर्वन्ति।[7]

वैदिकदेवतानां चारित्रिकवैशिष्ट्यम् –

यासां देवतानां चर्चा वेदेषु विद्यते, यासां देवतानां स्तुतिः वेदेषु विद्यते, ताः एव वैदिकदेवताः भवन्ति। सामवेदीयब्राह्मणेषु देवताध्यायब्राह्मणमपि एकं विद्यते, यस्य नामान्तरं दैवतब्राह्मणमिति वर्तते। अत्र खण्डत्रयं विद्यते। प्रथमे खण्डे देवतानां वर्णनं विद्यते। प्रथमकण्डिकानुसारेण सामवेदीयदेवतानां नामनिर्देशः एवम् अस्ति – अग्निः, इन्द्रः, प्रजापतिः, सोमः, वरुणः, त्वष्टा, अङ्गिरसः, पुषा, सरस्वती, इन्द्राग्नी चेति। बृहद्देवता कथयति –

'न हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन दैवतम्। लौक्यानां वैदिकानां वा कर्मणां फलमश्नुते।।'

आदिमपिता द्यौः आदिममाता च पृथ्वी वर्तते। वैदिकार्याणामयं विश्वासोऽस्ति यत् देवतानामेव अनुग्रहात् जगतः समस्तानि कार्याणि सम्पद्यन्ते। भिन्नाः भिन्नाः घटनाः अपि तासां देवतानाम् एव कारणात् भवन्ति। पाश्चात्यवैदिकविदुषां वैदिकदेवानां विषये इयमेव धारणास्ति यत् ते भौतिकजगतः, प्राकृतिकदृश्यानाम् अधिष्ठातारः सन्ति। भौतिकघटनानाम् उपपत्तये एव ता देवताः भवन्ति।

ऋग्वेदस्य प्रारम्भिके काले बह्वीनां देवतानां सत्ता आसीत्। अस्य संज्ञा बहुदेवतावादः अस्ति। कालान्तरे यदा वैदिकार्याणां विकासः जातः, तदा ते एतेषां बहुदेवतानाम् अधिपतिरूपेण प्रधानरूपेण वा एकस्य देवताविशेषस्य कल्पनां कृतवन्तः। इयमेव कल्पना भवति एकेश्वरवादः। बहुदेवतावादस्य बहुकालादनन्तरम् एकेश्वरवादस्य जन्म अभवत्। तस्यापि अवान्तरकाले सर्वेश्वरवादस्य कल्पना जाता।

वैदिकधर्मस्य इयमस्ति विशिष्टता यत् यस्य देवस्य स्तुतिः मन्त्रद्वारा भवति, स एव देवः स्तुतिकाले सर्वाधिकः श्रेष्ठः व्यापकश्च चित्रितः भवति। वरुणस्य स्तावकसूत्रेषु स एव सर्वासु देवतासु महान् सर्वापेक्षया महत्त्वशाली च स्वीकृतोऽस्ति। अन्ये देवगणाः तस्माद् वरुणदेवाद् उत्पन्नाः भवन्ति। एवञ्च तेषामेव शासने स्थिताः सन्तः ते निश्चितकार्यस्य निर्वाहं कुर्वन्ति। इन्द्रोऽपि स्तुतिकाले सर्वश्रेष्ठः देवः भवति, यस्मात् इतर-देवतानामुद्गमः भवति। अन्येषामपि देवतानां विषये एतदेव हि तथ्यं प्राप्यते।

पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, आकाशे च एकादश-एकादश देवताः सन्ति। अथर्ववेदे वर्तते –

'ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामधि एकादश स्थ। अप्सु क्षितौ महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्।।'

यजुर्वेदे यथा –

'त्रयस्त्रिंशता स्तुवतभूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्' [7]

अथर्ववेदे यथा –

'यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा। निधिं तमथ को वेद यं देवा अभिरक्षथ।।'[8]

मासस्वरूपाः यस्मात्पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनाम् आयूंषि कर्मफलञ्च आददाना गच्छन्ति तस्मादादित्या इति। यस्माद्रोदयन्ति

तस्माद्रुद्राः भवन्ति। एते प्राणाः यदा अस्माच्छरीरात् मर्त्यलोकात् उत्क्रामन्ति, तदा तत्सम्बन्धिनः रोदयन्ति, यस्माद्रोदयन्ति सम्बन्धिनः तस्मात् रुद्राः। अथर्ववेदे रोहित-मृत्यु-विद्युत्-व्रात्य-वेन-काम-काल-विराज-मन्य-धनपति-आशापाल-आदिदेवानां, तथा च विष्कला, सूषणा, अराति, निर्ऋति आदि देवीनां धारणा नवीना वर्तते। पृथिवी-आकाश-जल-वनस्पति-आदिस्थलेषु तिष्ठन्ति एतादृशाः अपि केचन देवाः सन्ति।

पुनः इल-रात्रि-वनस्पति-अश्व-शकुनयः इत्यादयः आकाशवर्गे सन्ति। मृत्य-मन्यु-तार्क्ष्य-क्षेत्रपति-दधिक्राब्नादयः अन्तरिक्षवर्गे सन्ति। वृषाकपि-मनु-वसु-समुद्र-दध्यङादयश्च पृथिवीवर्गे सन्ति।

ऋग्वेदकालस्य त्रयस्त्रिंशद्देवाः पुराणकाले त्रयस्त्रिंशत्कोटिपर्यन्तम् आगताः, ये च वेदादेव विकासिताः सन्ति। यथा –

'तिस्रः कोट्यस्तथा पञ्चशतानि मुनिसत्तम'[9]

परन्तु इदमपि दृश्यते यत् -

'सर्वे देवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः'[10]

शतपथब्राह्मणानुसारेण एताः वेदोत्पन्नाः देवताः त्रिषु वर्गेषु परिगणिताः भवन्ति। तत्र आदित्यवर्गः, रुद्रवर्गः, वसुवर्गश्चेति। देवतानां प्रसङ्गे पाद्मोत्तरखण्डे वर्णितमस्ति –

'सदाराः विबुधाः सर्वे स्वानां स्वानां गणैः सह। त्रैल्योक्ये तत्त्रयस्त्रिंशत् कोटीसङ्ख्या यथाऽभवत्।।'[11]

उपसंहारः –

वैदिककाले आर्यजातिः धर्मप्राणा आसीत्। देवतानां सत्ता-प्रभावव्यापकतासु दृढो विश्वासः आसीत्। वैदिकमतानुसारेण इदं जगत् पृथ्वी-अन्तरिक्षमाकाशश्चेति त्रिषु विभागेषु विभक्तं विद्यते। प्रत्येकस्मिन् विभागे लोके वा देवतानां निवासोऽस्ति। वैदिकधर्मे बहुदेवतावादी यज्ञप्रधानो धर्मः विद्यते। कतिपयेषु मन्त्रेषु सर्वदेवतावादिनी धारणा दृष्टिगोचरा भवति। देवतानामपि आकृतिः मनुष्यसदृशी वर्तते। अनेकेषु स्थलेषु ते प्राकृतिकदृश्यानां रूपात्मकाः प्रतिनिधयः भवन्ति, प्राकृतिकदृश्यानां वस्तुतः प्रतीकाः भवन्ति। यथा सूर्यस्य बाहवः तेषां किरणानि सन्ति, अग्नेः जिह्वा अङ्गानि च तेषां ज्वलायाः द्योतकानि भवन्ति। देवतानां सङ्ख्या तिस्रः एव भवति। एतेषां सर्वेषां देवानां षट्सु देवेषु अन्तर्भावो भवति अग्निपृथ्वीवायुअन्तरिक्षादित्यद्यौरिति षडेते। पुनश्च एतेषां भूर्भुवः स्वः इति त्रिलोकेषु देवत्रये अन्तर्भावः दृश्यते। पुनः त्रयाणां ब्रह्मणि अन्तर्भूतत्वात् देवानाम् एक एव संख्या भवति। उच्यते च – **'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'**[12] इति, **'एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्ति'**[13] इचि च। वेदेषु देवानां साहचर्येण भक्तिरपि प्रतिपादिता भवति। पुराणेषु प्रतिपादितः देवावतारवादोऽपि सर्वथा वेदानुकूल एवास्तीति शम्।

पादटिप्पणी :

1. यज्ञपरिभाषा 9.9.39
2. ऋग्भाष्यभूमिका 14
3. मनुस्मृतिः 2.6
4. महर्षिकुलवैभवम् उपोद्घात्
5. मनुस्मृतिः 3/117
6. ऋग्वेदः 2/33/14

7. गोभिलगृह्यसूत्रम् 4/9/19

8. तैत्तरीयसंहिता 3/4/14/31

9. अथर्ववेदः 10/7/23

10. ब्रह्मपुराणम् 110/147

11. ब्रह्मपुराणम् 1/15/139

12. पाद्मोत्तरखण्डः

13. श्वेताश्वतरोपनिषद्, षष्ठोऽध्यायः, मन्त्रः 11

14. ऋग्वेदः, सूक्तम् 164

सहायकग्रन्थसूची –

- अथर्ववेदसंहिता, श्रीमत्सायणाचार्य, माधवीयवेदर्थप्रकाशसहित, कृष्ण अकादमी, वाराणसी, 1981
- उपनिषत् संग्रह, मोतीलाल बनारसी दास, 1970
- ऋग्वेदसंहिता, श्रीपाददामोदर सातवलेकर, ज्ञान आँफसेटप्रंटर, 1986
- निरूक्तम्, यास्क, मुकुन्द झा बख्शी, मेहरदास लक्ष्मणचन्द, 1982
- मनुस्मृति, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 1984
- महर्षिकुलवैभवम्, श्री मधुसूदन ओझा, राजस्थान प्राच्य विद्या, प्रतिष्ठान, जयपुर, 1944
- यजुर्वेदसंहिता, सावतलेकर, ज्ञान आँरोट प्रिंटर्स, 1984
- सामवेदसंहिता, श्री सातवलेकर, ज्ञान आँफसेट पिंटर्स, 1984
- वैदिकसाहित्य संस्कृतिश्च, डाँ. उदयनाथ झा, जयश्री प्रकाशन, पुरी, 2007
- वैदिक एवं वेदोत्तरभारतीय संस्कृति, पं. गङ्गाधरमिश्रः, चौखम्बा वाराणसी, 1981

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

संस्कृतसाहित्ये रीतिविचारः

Priyanka Barik
Research Scholar
Department of Sanskrit
Jadavpur University, Kolkata- 700032, West Bengal
Contact No. : 9531505288
E-mail : priyankabarik53@gmail.com

भूमिका -

अलङ्कारशास्त्राणाम् अनुशीलनेन इदम् अधिगम्यते यत् अत्र अनेके सम्प्रदायाः वर्तन्ते। को भवति काव्यस्य आत्मा इत्यस्मिन् विषये आलङ्कारिकैः भूयान् यत्नः कृतः। तत्र किं तादृशं तत्वं येन वर्तमानेन काव्यत्वं तिष्ठति यस्यानुपस्थितिः काव्यत्वं नश्यते। अस्यैव जिज्ञासायाः उत्तरान्वेषणाय विभिन्नसम्प्रदायानामुद्भवः। सर्वैः आलङ्कारिकैः किमपि एकं मतं प्रदर्श्य काव्यत्वमतत्वस्य स्वीकारः कृतः। तस्यैव मतस्य अन्यैः अपि अनुमोदनं कृतम्। येन आद्य उल्लेखः कृतः सः आचार्यः सम्प्रदायप्रवर्तकः सञ्जातः अन्ये च तदनुयायिनः भवन्ति। यत्र अधिकानुयायिनः प्राप्ताः स सम्प्रदायः बलिष्ठः सन् विशेषतः ख्यातिं गतः।

रीतिसम्प्रदायः –

रीतिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः आचार्यः भवति वामनाचार्यः। सः '**रीतिरात्माकाव्यस्येति**' लिखितवान्। सः रीतेः व्याख्यां कुर्वन् लिखति विशिष्टापदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा तन्नाम गुणसम्पन्ना पदरचना रीतिरिति, तन्मते गुणाः काव्यस्य नित्यधर्माः भवन्ति। गुणाः काव्येषु शोभां वर्धयन्ति, तदभिवृद्धिम् अलङ्काराः कुर्वन्ति। काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः, गुणाः तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः। एवं वामनेन अलङ्कारेभ्यः गुणेभ्यः प्राधान्यं प्रदत्तम्। तस्मादयं सम्प्रदायः गुणसम्प्रदायनाम्नाऽपि प्रसिद्धः वर्तते।

काव्यालङ्कारसूत्रवृतौ वामनः रीतेः त्रीन् प्रकारान् प्रदर्शयति वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली च इति। तदनन्तरं रुद्रटः चतुर्थां लाटीं योजयति। यद्यपि भोजस्तु रीतिशब्दः रीङ्गातुना निष्पन्नः यदर्थश्चनलं निर्माणम् इति विचारयन् लिखति रीङ्गताविति धातोः सा व्युत्पत्या रीतिरुच्यते। ततः तेन अवन्ती-मागधी च रीतिद्वयं स्वीकृत्य आहत्य षड् रीतयः स्वीकृताः। वामनेन दण्डिना चापि दशगुणाः स्वीक्रियन्ते ओजः, प्रसादः, श्लेषः, समता, समाधिः, माधुर्यं, सौकुमार्यम, उदारता, अर्थव्यक्तिः, कान्त्यादयश्चेति।

वैदर्भीरीतौ सर्वे अपि गुणाः सन्ति। अतः '**इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणाः दशगुणाः मताः**।' काव्यादर्शे इति प्रोक्तं दृश्यते। गौडीरीतौ ओजस्-कान्तिगुणाद्वयं तथा पाञ्चाल्यां माधुर्यं तथा सौकुमार्यम् इति गुणौ भवतः।

काव्यस्य आत्मतत्वविषये रीतिसम्प्रदायः आलङ्कारसम्प्रदायादेकं सोपानमग्रे गच्छति। तथापि '**रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्**' इति विलिख्य प्राणरूपेणायं सम्प्रदायः न स्वीकृतः। रीतिनामानि प्रदेशनाम्ना निर्मितानि सन्ति। यथा लाटी-लाट नाम्ना निर्गता। अस्मिन् सम्प्रदाये अनेके अनुयायिनः समागताः।

एवम् अलङ्कारशास्त्रस्य षट् सम्प्रदायाः सन्ति। रससम्प्रदायः, अलङ्कारसम्प्रदायः, रीतिसम्प्रदायः, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, ध्वनिसम्प्रदायः, औचित्यसम्प्रदायः चेति।

भारतीयसाहित्यशास्त्रस्य मीमांसायां रीतिसिद्धान्तः प्राचीने अपि विख्यातः आसीत्। रीतया सह गुणानामपि विकासः सम्भवति। यतो हि स्वाभाविकतया गुणस्तु संकलितो वर्तते। गुणास्तु काव्यमीमांसायां व्याख्यातवन्तः सन्ति, अतः वामनः रीतिरेव काव्यस्य आत्मावत्त्वमिति गदितवान्। तेन साकं गुणाः तु रीतया सह स्वाभाविकतया चर्चिताः एव। अतः सांख्यीयपुरूषप्रकृतिवत्

रीतिगुणयोः सम्बन्धः सङ्कलितो सम्पर्कितश्च वर्तते। अद्यतने रीतिः शैलीरूपेण प्रकटिता बभूव। अतः आदौ कथितस्य प्रमाणपूर्तौ कथ्यते रीतिसिद्धान्तः अर्थात् शैलीसिद्धान्तः एव। रीतिसिद्धान्तस्य आचार्यः वामनः स्वीक्रियते। यतो हि संप्रदायसंस्थापकत्वात्, तत् सूत्रं यथा '**रीतिरात्मा काव्यस्य**' नाम काव्यस्य आत्मगतं स्थानं वा आत्मस्थानं रीतिरेव। आचार्यः वामनः रीतेः लक्षणम्, उदाहरणं, तन्महत्वं, तत्प्रकारम् इत्येतेषां चर्चा स्वग्रन्थे कृतवान्। अतः रीतिसंम्प्रदायस्य प्रवर्तकः आचार्यः वामनः इति। रीतिविषयक अयं विचारः भरतमुनिविरचितनाट्यशास्त्रेऽपि दृश्यते अतः अस्य प्राचीनत्वविषये न कोऽपि अप्रामाणिकत्वमस्ति।

आद्याचार्येण भरतमुनिना रीतेः वृत्ति नाम्ना एवञ्च गुणानामपि विवरणं नाट्यशास्त्रे कृतम्। न केवलं तावद् अपि तु भरतः, भामह, दण्डी च इत्यादयः नैके प्राचीनालङ्कारिकैः रीतेः चिन्तनं स्वमत्यानुगुणं काव्ये येन केन प्रकारेण कृतमस्ति। भामहाचार्येण एवञ्च दण्डिना गिरायाः नाम वाचः मार्गान् वर्णिताः एवञ्च नूतनाः उद्भटरुद्रटानन्दवर्धनकुन्तकभोजमम्मटविश्वनाथजगन्नाथहेमचन्द्रादिभिः अपरिमितैः आलङ्कारिकैः रीतिविषयमादाय स्वीयानि अभिमतानि प्रस्तुतानि। तेन च ज्ञायते विषयोऽयं सर्वरूपेण भावप्रमाणगर्भितो वर्ततेति। वामनेन पूर्वसूरिणा रीतिविषयकं चिन्तनं तेन च स्वमौलिकं चिन्तनं कृत्वा रीतिसम्प्रदायस्य स्थापना कृता। एवञ्च तत् चिन्तनान्ते रीतिरेव काव्यस्यात्मा इति कथितम्। ततः च प्रभाविताः अनन्तराचार्याः स्वं स्वं विषयमादाय स्थापयित्वा च रीतिसम्प्रदायं गौणं स्वीचक्रुः।

रीतिशब्दस्य व्युत्पत्तयः –

अनेकव्युत्पत्तिसम्पन्ना इयं रीतिः। रीयते गम्यते अनया इति रीतिः। तन्नाम यया गमनं शक्यं भवति सा रीतिः। अतः रीतिः इत्युक्ते गमनानुकूलः मार्गः, पन्थः, अध्वश्चेति। रीतेः मार्गः एव गत्यर्थं संसूचयति। अतः गतिरेव रीतिः। अतः फलितार्थः काव्यस्य गमनानुकूलव्यापारः एव रीतिः। अतः यया काव्यं प्रति गम्यते, काव्यानन्दः अनुभूयते प्राप्यते वा सा रीतिः। रीतिः इत्युक्ते एका पद्धतिः।

आलङ्कारिकानुसारं रीतिविचारः –

<u>वामानाचार्यः -</u>

'**विशिष्टा पदरचना रीतिः विशेषो गुणात्मा**'[1] इति वामनाचार्यः। अर्थात् येन विशिष्टार्थम् उत्पाद्यते सा रीतिः। एवञ्च पदरचनायाः वैशिष्ट्यं गुणाश्रितं भवति। गुणाः काव्यस्य शोभावर्धकाः सन्ति। अतः आलङ्कारिकाः काव्यलक्षणे रीतिगुणयोः ग्रहणं कृतवन्तः। तादृशं काव्यं रीतिमयं भवति। तेन रीतिः काव्यस्य आत्मेति वामनाचार्यस्य निर्विवादः वर्तते।

<u>आनन्दवर्धनाचार्यः –</u>

आनन्दवर्धानानुसारं पदसंघटनारीतिः। आनन्दवर्धनस्य अभिमतानुसारं रीतिः अर्थात् संघटना। अतः सम्यक्+घटना, सुचारु रचना वा संघटना। तेन संरचना एव संघटनारीतिः इति।

वामनाचार्यः यां पदरचनां कथयति तामेव आनन्दवर्धनः संघटना पदेन व्यवहारं करोति। यथा वामनः विशिष्टपदरचना रीतिः इत्यत्र विशिष्टपदस्य प्रयोगं करोति। तद्वदेव अत्र आनन्दवर्धनः सम्यक् घटना संघटना इत्यत्र सम्यक् इति पदस्य प्रयोगं करोति। 'आनन्दवर्धनस्य मते घटनानां सम्यक्त्वरसाभिव्यक्तौ गुणानां साहाय्येन रसाभिव्यक्तिः कारणभूता वर्तते'।[2] अतः अत्र व्यत्यासः विरोधाभासः दृश्यत उभयोः आचार्ययोः। वामनमते गुणाः आत्मस्थानीयाः आनन्दवर्धनस्य मते गुणाः शोभावर्धकानि तत्त्वानि।

<u>भोजराजः –</u>

वचनविन्यासक्रमः रीतिः इति भोजराजाचार्यः। राजशेखरः एवमेव भोजराजः रीतिं वचनविन्यासक्रमः इति स्वीकृतवन्तौ। रीतिः अर्थात् वचनविन्यासस्य विशिष्टव्यापारः। अर्थात् काव्ये पदानां एकः निश्चितक्रमः नाम रीतिः। वचनविन्यासक्रमोऽपि पदरचना वा

संघटनायाः पदपर्यायः एव।

<u>कुन्तकाचार्यः –</u>

मार्गः एव रीतिरिति कुन्तकः। यथा रीतेः अर्थः महाकविना दण्डिना मार्गः वर्त्मादिशब्दानां प्रयोगः कृतः। तमेव मार्गानुगमनं कुन्तकाचार्येण कृतम्। अतः रीतिरेवमार्गपदेन व्यवस्थापिता आचार्येण कुन्तकेन। यतो हि कुन्तकाचार्यः वक्रोक्तिसंप्रदायस्य प्रवर्तकः आसीत्। तन्मते अपि मार्गः त्रिविधः विभाजितः। यथा –

1. सुकुमारमार्गः
2. विचित्रमार्गः
3. उभयात्मकः मार्गः

अस्य नैके विभागाः कर्तुं शक्यते अतः अस्याः रीतेः अपरं नाम शैली इत्यपि प्रसिद्धं जातम्।

रीतेः प्रकारभेदः –

रीतेः भिन्नताविषये भरतनाट्यशास्त्रात् इदम् उद्धृतं वर्तते यत् – तत्र नाट्यशास्त्रे नाटकानां प्रवृत्तिविषये तत्र शब्दः प्रसिद्धः जातः प्रवृत्तयः वृत्तयश्च।

प्रवृत्तिः तन्नाम स्थानानुगुणं देशानुगुणं वेशभूषादिकम्। सा च प्रवृत्तिः चतुर्धा विभक्तुं शक्यते। आवन्ती, दाक्षिणात्य, पाञ्चाली, औड्रीनाम मागधी चेति।

वृत्तिः इत्युक्ते वाचः विभिन्ना शैली। वाचः सकलाः सर्वाः चेष्टाः चेति। सा अपि चतुर्धा विभज्यते। भारतीवृत्तिः, आरभटीवृत्तिः, सात्वतीवृत्तिः, कैशिकीवृत्तिः।

भामहः दण्डी च इमौ आचार्यौ रीतेः वैदर्भः एवञ्च गौडीयः इति प्रकारद्वयं चर्चितवन्तौ।

वैदर्भी गौडी पाञ्चाली चेति वामनमते रीतिः त्रिविधा। रुद्रटः अग्निपुराणकारः व्यासः विश्वनाथः मम्मटः च आचार्याः एते वामनोक्तान् त्रीन् प्रकारान् एव स्वीकुर्वन्ति।

भोजराजमतानुसारं रीतयः षट् भवन्ति। वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, लाटी, मागधी, आवन्तिका चेति।

कुन्तकामतानुगुणं रीतिः इत्युक्ते मार्गः। अतः तन्मते कविस्वभावानुगुणं मार्गस्यप्रकाराणि यथा – सुकुमारमार्गः, विचित्रमार्गः, मध्यममार्गः चेति।

उद्भटाचार्यमते तु रीतयः त्रिस्रः भवन्ति। उपनागरिका, परूषा, कोमला चेति।

मम्मटमतेऽपि रीतयः त्रिधाः भवन्ति। वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली चेति।

रीतिविषये विरुद्धमतानि –

ध्वनिवादिनः प्रवदन्ति यत् रीतिः काव्यस्यात्मा भवितुं नार्हति, यतो हि रसस्य उपकारकत्वात्। उक्तञ्च तेन –

'काव्यस्यात्मा ध्वनिरितिबुधैः यः समाम्नातपूर्वः इति'[3]

अनेन कथनेन साकं तेन वामनस्य रीतिरात्माकाव्यस्येति काव्यात्मविषयकस्य वादस्य निषेधः उपहासश्च कृतः।

काव्यस्य आत्मा रस एव उक्तं आचार्येण विश्वनाथेन। तेषां नये –

'वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति'।[4]

अनेन वाक्येन रीतेः आत्मतत्वविचारस्य अनेनाचार्येणापि बहिष्कारः उपहासश्च विहितः।

मम्मटमते अपि रीतिस्तु उपकारकर्त्री वर्तते। अस्य आत्मस्थानत्वकल्पनम् अनुचितम्।

'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' [5]

अनेन वाक्येन काव्यलक्षणोक्तेन रीतेः आत्मतत्वविषयं परास्तम्। अपि च उक्तञ्च तैः रीतिस्तु काव्यपुरूषस्य अङ्गसंस्थानवती वर्तते, न तु आत्मस्थीया।

उपसंहारः –

भोजराज-राजशेखर-दण्डी-कुन्तक-विश्वनाथ-मम्मटादीनाम् आचार्याणां मते रीतिः तु रसोपकारिणी। अतः इयं न आत्मस्थानमलङ्कुर्तुं योग्या। परं सर्वेऽपि आचार्याः रीतेः अवगणनां नैव कुर्वन्ति, तेनैव सह रीतेः महत्वम्, अस्तित्वं स्वीकुर्वन्त्येव इति शम्।

पादटिप्पणी

1. काव्यालङ्कारसूत्रम् 1 अधिकरणम्, 2 अध्यायः

2. ध्वन्यालोकः, 3 उद्योतः

3. ध्वन्यालोकः, 1 उद्योतः

4. साहित्यदर्पणः, 1 परिच्छेदः

5. काव्यप्रकाशः, 1 उल्लासः

सहायकग्रन्थसूची –

- साहित्यालोकः, डाँ. राजवंशसहाय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- वक्रोक्तिजीवितम्, डाँ. परमेश्वरदीनपाण्डेय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- साहित्यमीमांसा, पं. गौरीनाथ शास्त्री, संपूर्णानन्दविश्वविद्यालय, वाराणसी।
- ध्वन्यालोकः, डाँ. जगन्नाथपाठकः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- काव्यप्रकाशः, डाँ. जमुना पाठक, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी।
- साहित्यदर्पणः, डाँ. सत्यव्रतसिंह, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- साहित्यशास्त्रीयोनिबन्धः, पं. वेदव्यास शुक्ल, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- श्रीकण्ठचरितम्, परिमल पब्लिकेशन दिल्ही।
- Some concepts of Alankar Shastra of Dr. J.O.Madras

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

भारतीयज्ञानपरम्परायां चतुःषष्ठिकलाः

Dr.Muralisham H
Asst Professor
Govt Sanskrit College, Tripunithura- 682301,
Ernakulam, Kerala
Contact No. : 7907181923
E-mail : muralipathra@gmail.com

उपोद्घातः

तक्षशिला, विक्रमशिला, नालन्दा, उदान्तपुरी, जगद्दला, वल्लभी, वाराणसी, मणिखेतः, शारदपीठम् इत्यादयः विश्वविद्यालयाः भारते अतीव प्रसिद्धाःसन्ति। चाणक्यविष्णुगुप्तः, पाणिनी, सुश्रुतः इत्यादीनां प्रसिद्धानां शास्त्रकर्तृणाम् अध्ययनमपि एषु विश्वविद्यालयेषु अभवन्। भारतीयेषु विश्वविद्यालयेषु विद्यालयेषु गृहेषु गुरुकुलेषु चतुःषष्ठिकलानाम् अध्ययनम् अध्यापनम् जायते स्म।[1] तासु कलासु मध्ये दशकलानामेव विचारः विशदतया अस्मिन् पत्रे प्रकाशयिष्यते।

चतुःषष्ठिकलाः काः भवन्ति? इति जिज्ञासा जायते एव। ताः तु इतिहासः, आगमः, काव्यम्, अलङ्कारः, नाटकम्, गानम्, कवितारचना, कामशास्त्रम्, देशभाषाविज्ञानम्, लिपिज्ञानम्, लिपिकर्म, वाचनम्, गणना, व्यवहारज्ञानम्, स्वरशास्त्रम्, शकुनशास्त्रम्, रत्नशास्त्रम्, मल्लशास्त्रम्, गजनां हयानां च चालनकौशलम्, सूपकर्म, दोहदम्, गन्धनिर्मितिः, रसविचाराः, बिलवादः, अग्निस्तम्भः, जलस्तम्भनम्, वाचः स्तम्भनम् , वयस्तम्भनम्, वशीकरणम्, आकर्षणम् , मोहनम्, विद्वेषणम्, उच्चाटनम्,मारणम्, कालवञ्चनम्, स्वरवञ्चनम्, मणिमन्त्र-औषधादयः सिद्धयः, चौर्यकर्म, चित्रक्रियाः, लोहक्रियाः , मृत्क्रियाः, दारुक्रियाः, वेणुक्रियाः, चर्मक्रियाः, अम्बरक्रियाः, अदृश्यकरणम्,दन्तीकरणम्, मृगयाविधिः, वाणिज्यम्, पशुपालनम्, कृषिः, आसवकर्म, लावकुक्कुटः, मेषादियुद्धकारकः, कौशलम् तथा शुकसारिका-प्रलापनम्, एताः प्रमुखकलाः भवन्ति।

वात्स्यायनस्य कामसूत्रस्य व्याख्याता जयमङ्गलटीकायाः कर्ता द्विप्रकारकाणां कलानाम् उल्लेखम् अकरोत्। कामशास्त्रसम्बन्धिनः, अपि च तन्त्रस्बन्धिनः चेति। उभयत्रापि 64 कलाः भवन्ति। तासु काश्चन समानाः भवन्ति। कामशास्त्रे तु 24 कर्माश्रयः, 20 द्यूताश्रयः, 16 शयनोपचारिका, 4 उत्तरकलाः भवन्ति। अस्य अङ्गीभूताः कलाः अपि वर्तन्ते। आहत्य 518 कलाः भवन्ति।

कर्माश्रयाः 24 कलाः भवन्ति। गीतम्, नृत्यम्, वाद्यम्, कौशलम्, लिपिज्ञानम्, उदारवचनम्, चित्रविधिः, पुस्तककर्म, पत्रच्छेदः, शाल्यविधिः, गन्धयुत्स्वाद्यविधानम्, रत्नपरीक्षा, सीवनम्, रङ्गपरिज्ञानम्, उपकरणक्रिया, मानविधिः, आजीवज्ञानम्, क्रीडाकौशलम्, संवाहनम्, लोकज्ञानम्, वैचक्षण्यम्, तिर्यग्योनिचिकित्सा मायाकृतपाषाण्डपरिज्ञानम्, शरीरसंस्कारः 24 कलाः भवन्ति।

द्याश्रयाः 20 कलाः भवन्ति। 15 निर्जीवाः 5 सजीवाः कलाः भवन्ति। आयुःप्राप्तिः, अक्षविधानम्, करणादानम्, चित्राचित्रविधिः, गूढराशिः, बीजग्रहणनयज्ञानम्, क्रियामङ्गणम्, रूपसङ्ख्या, तुलयाभिहारः, क्षिप्रग्रहणम्, अनुप्राप्तिः, लेखस्मृतिः, अग्निक्रमः, छलव्यामोहनम्, ग्रहादानम् एते 15 निर्जीवकलाः भवन्ति। सजीवाः 5 कलाः उपस्थापनविधि-युद्ध-सत -गत-नृत्यादयः भवन्ति।

शयनोपचारिकाः 16 कलाः भवन्ति। ताः च 1. पुरुषस्य भावः, 2. स्वरागप्रकाशनम्, 3 प्रत्याङ्गदानम्, 4 नखदन्तविचारः 5. नीविस्त्रीसंसनम् 6.गुह्यसंस्पर्शनम्, लोम्यम्,7. परमार्थकौशलम् 8 हर्षणम् 9. समानार्थता कृतार्थता 10. अनुप्रोत्साहनम् 11. मृदुक्रोधप्रवर्तनम् 12 सम्यक्-क्रोधनिवर्तनम् 13यक्रुद्धप्रसादनम् 14 सुप्तपरित्यागम् 15.चरमस्वापविधिः 16 गुणगूहनम्।उत्तरस्य 4 कलाः भवन्ति। 1.साश्रुपातः रमणाय शापदानम् 2. स्वशपथक्रिया 3. प्रस्थितानुगमनम् 4 पुनः निरीक्षणम्।

वात्स्यायनस्य कामशास्त्रानुसारं 64 कलानां वर्णनं कृतं वर्तते। ताः तु अधः दत्ताः वर्तन्ते।-

64 कलाः – कं सुखं ददातीति कलाः। ताः च गीतम् (१), वाद्यम् (२), नृत्यम् (३), आलेख्यम् (४), विशेषकच्छेद्यम् (५), तण्डुलकुसुमवलिविकाराः (६), पुष्पास्तरणम् (७), दशनवसनाङ्गरागः (८), मणिभूमिकाकर्म (९), शयनरचनम् (१०), उदकवाद्यम् (११), उदकाघातः (१२), चित्राश्च योगाः (१३), माल्यग्रथनविकल्पाः (१४), शेखरकापीडयोजनं (१५), नेपथ्यप्रयोगाः (१६), कर्णपत्त्रभङ्गाः (१७), गन्धयुक्तिः (१८), भूषणयोजनम्(१९), ऐन्द्रजालम् (२०), कौचुमाराश्च (२१), हस्तलाघवम् (२२), विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकारक्रियाः (२३),पानकरसरागासवयोजनम् (२४), सूचीवानकर्माणि (२५), सूत्रक्रीडा (२६), वीणाडमरुकवाद्यानि (२७), प्रहेलिका (२८), प्रतिमाला (२९), दुर्वाचकयोगाः (३०), पुस्तकवाचनम् (३१), नाटकाख्यायिकादर्शनम् (३२), काव्यसमस्यापूरणम् (३३), पट्टिकावानवेत्रविकल्पाः (३४),तक्षकर्माणि (३५), तक्षणम् (३६), वास्तुविद्या (३७), रूप्यपरीक्षा (३८), धातुवादः (३९), मणिरागाकरज्ञानं (४०), वृक्षायुर्वेदयोगाः (४१), मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः (४२), शुकसारिकाप्रलापनं (४३), उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलम् (४४),अक्षरमुष्टिकाकथनम् (४५), म्लेच्छितविकल्पाः (४६), देशभाषाविज्ञानम् (४७), पुष्पशकटिका (४८), निमित्तज्ञानम् (४९), यन्त्रमातृका (५०), धारणमातृका (५१), सम्पाठ्यम् (५२), मानसी काव्यक्रिया (५३), अभिधानकोशः (५४), छन्दोज्ञानम् (५५), क्रियाकल्पः (५६), छलितकयोगाः (५७), वस्त्रगोपनानि (५८), द्यूतविशेषः (५९), आकर्षक्रीडाः (६०), बालक्रीडनकानि (६१), वैनयिकीनाम् (६२), वैजयिकीनाम् (६३), व्यायामिकीनाम् च (६४) विद्यानां ज्ञानं इति चतुःषष्टिरङ्गविद्याः कामसूत्रावयविन्यः ॥कामसूत्र १.३.१५ ॥ चतुष्षष्टिकलास्त्वेता विद्वद्भिः परिकीर्तिताः । प्राधन्येनकलास्त्वेताः गण्यन्ते पण्डितोत्तमैः।।[४]

१) गीतम्-

सङ्गीतरत्नाकरः, रागविबोधः, सङ्गीतपारिजातम् इत्यादयः- प्रसिद्धाः ग्रन्थाः सन्ति। 64 अधिकानि सङ्गीतग्रन्थानां नामानि समुपलभ्यन्ते। ते च अधः प्रस्तूयन्ते।

अर्जुनभरतः – अर्जुनस्य, रागनिरूपणम् , नारदीयशिक्षा, पञ्चमसारसंहिता, सारसंहिता, भरतशास्त्रसङ्गीतम्, भरतलक्षणम्नारदस्य भवन्ति।भरतनाट्यशास्त्रम् – भरतमुनेः, भरतभाष्यम् – न्यायदेवस्य , भरतशास्त्रम् – रघुनाथस्य, सङ्गीतवृत्तरत्नाकरः, षड्राङ्गचन्द्रोदयः, नर्तननिर्णयः, रागमञ्जरी ,रागमाला -पुण्डरीकविट्ठलस्य भवति।

वीरपराक्रमः – वासुदेवस्य, हृदयप्रकाशः – हृदयनारायाणदेवस्य, सङ्गीतरत्नावली – सोमराजदेवस्य,सङ्गीतदामोदरः - शुभङ्करस्य, सङ्गीतनारायणः – पुरुषोत्तमस्य, सङ्गीतमीमांसा – कुम्भकर्णमहीमहेन्द्रस्य, सङ्गीतराजः – कुम्भकर्णस्य, सङ्गीतामृतम् -कमललोचनस्य, गीतालङ्कारः –अनन्तनारायाणस्य, तालदशप्राणदीपिका – गोविन्दस्य, रागमाला / रत्नमाला -क्षेमकरणस्य, रागविचारः – श्रीरामस्य, रागादिस्वरनिर्णयः – रघुनाथदासप्रसादस्य, रागविबोधः – सोमनाथस्य, रागरत्नाकरः – गन्धर्वराजस्य, श्रुतिभास्करः – भीमदेवस्य,मतङ्गभरतम् – लक्ष्मणस्य भवति।

अनुनयसंहिता , मुरलीप्रकाशः – भावभट्टस्य रागकौतुहले नृत्यप्रकरणम् – रामकृष्णभट्टस्य, सङ्गीतसारोद्धारः – हरिभट्टस्य, नारददीपिका – भट्टाचार्यस्य, आनन्दजीवनम्– राजामण्डनपालस्य, तालदीपिका –टिप्पणभूपालस्य, तालाभिनवलक्षणम् –नन्दिकेश्वरस्य भवति।

ताललक्षणम्,सङ्गीतदीपिका –तिप्पभूपालस्य, नृत्यरत्नावली – गणपतिदेवसेनस्य, नृत्याध्यायः –अशोकमल्लस्य, रागचन्द्रोदयः – विमलस्य, रागतत्त्वबोधः – श्रीनिवासस्य, सङ्गीतचिन्तामणिः – कमललोचनस्य, सङ्गीतमकरन्दः – वेदकृतस्य, सङ्गीतसारामृतम् – तुलजेन्द्रस्य, सङ्गीतसुधाकरः – हरिपालस्य, सङ्गीतराघवः – बामभूपालस्य, सङ्गीतपारिजातः – अहोबलस्य भवति। सङ्गीतदर्पणः – हरिवल्लभस्य, सङ्गीतसुधाकरः – दामोदरस्य, सङ्गीतसेतुः – गङ्गारामस्य, सङ्गीतोपनिषत् – सुधाकमलस्य, सङ्गीतरत्नाकरः –

शार्ङ्गदेवस्य, सङ्गीतरत्नाकरः – सुधाकमलस्यसङ्गीतरत्नाकरः – वनरकस्य, सङ्गीतरत्नाकरः –कल्लीनाथस्य, सङ्गीतरत्नाकरः – सिंहभूपालस्यसङ्गीतरत्नाकरः – हंसभूपालस्य भवति।

२) वाद्यम्–

'घनंचविततंवाद्यंततंसुषिरमेवच। कांस्यपुष्करतन्त्रीभिर्वेणुनाचयथाक्रमम्।।'' [2]

प्राचीनकालादपि सङ्गीतविचारे ऋषीनाम् मुनीनां नितरां श्रद्धा च आसीत्। तस्माद्अनेकानि वाद्यानि निर्मितानि सन्ति। तानि च इत्थं वर्तन्ते। ढोला, मृदङ्गः , दुन्दुभिः, वीणा , शततन्त्री , एतादृशाः अनेके भारतीयवाद्यानि सन्ति । येषां वाद्यानां वादनं कर्णप्रियं , सुमधुरं च भवति । अनेके भारतीयाः युवकाः सततम् अभ्यासं कुर्वन्ति । अभ्यासेन ते वादननिपुणाः भवन्ति , श्रेष्ठाः वादकाः च भवन्ति । भारतीयरागपरम्परानुसारं यदा ते वादयन्ति तदा जनाः मन्त्रमुग्धाः भवन्ति । प्रातःकालस्य रागः , सायंकालीनः रागः , वर्षारागः , युद्धसमयस्य रागः , शोककालस्य रागः एतेषु रागेषु यदा ते सुरावलिं जनयन्ति तदा मनसि तदनुसारमेव भावः जायते । अस्माकं भारतीयवाद्यानि, गायनपरम्परा पुरातना समृद्धाः च असन् ।

३) नृत्यम्-

रङ्गमञ्चकलासु नृत्यम् अविभाज्यम् अङ्गं भवति। भरतनाट्यशास्त्रम् नृत्यस्य विचारे एवं कथितम्। तद्यथा –

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत्कर्मनाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ।।[३]

''करणान्यङ्गहाराश्चविभावोभावएवच। अनुभावोरसाश्चेतिसंक्षेपान्नृत्यसंग्रहः।''

आन्ध्रप्रदेशे- कूचपुडी, उत्तरप्रदेशे कथक्, अस्साम् राज्ये– सत्रिया, राजस्थानेघूमर, अस्साम् राज्ये– बिहु,जम्मू-काश्मीरे-रौफ, बिहारे-बिडेसिया, गजरात् राज्ये गर्बा, केरले- कतक् कली, अरुणाचलप्रदेशे- बर्डो चाम्, मणिपुरेमणिपुरि डेन्स जागोइ, नागालैण्ड राज्ये- चाङ्ग-लो, छत्तीसघर राज्ये -कर्म नाच् , गोवा- Dekhni, हर्याणा राज्ये- साङ्ग, मेघालये- लाहो, हिमाचलप्रदेशे-नाटि, झारखण्ड प्रदेशे-पालिका, कर्णाटके डोल्लु कुणित, मिझोराम्- Cheraw, मध्यप्रदेशे- माञ्च, महाराष्ट्र- लवणि, ओडिषा- ओडिस्सी, उत्तराखण्डे- चोलिया नृत्यम्, तेलङ्गाणे – दण्डारि, पञ्जाब- बाङ्ग्रा, सिक्किम्- सिङ्गि चाम्, तमिल् नाडु प्रदेशे भरतनाट्यम् , त्रिपुरा राज्ये- होजगिरि, पश्चिमबङ्गे-चौ, एवम् प्रादेशिकनृत्याः अपि भवन्ति।

४) आलेख्यम् । –

चित्रकला अथवा आलेख्य विचारे अपि अनेके भारतीयग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति।

''रूपभेदाःप्रमाणानिभावलावण्ययोजनम्। सादृश्यंवर्णिकाभङ्गइतिचित्रंषडङ्गकम्।।''इति।

एतानिपरानुरागजननान्यात्मविनोदार्थानिच। तानि विष्णुधर्मोत्तरपुराणे 35 -40 अध्यायेषु चित्रसूत्रम् इति विषयाः वर्णिताः सन्ति। चित्रलक्षणम् इति ग्रन्थः नग्नजितेन लिखितः। पञ्चमे शताब्दे अयं ग्रन्थः लिखितः। अस्य संस्कृतमूलम् नष्टमिति भाति। परन्तु टिबेटियन् भाषायां प्राप्स्यते इति श्रूयते।समराङ्गणसूत्रधारः, अपराजितप्रच्छः, मानसोल्लासः एते ज्यौतिषे शिल्पवास्तुविषयान्तर्गतः भवति। आलेख्यविचारे एते उपलभ्यमानग्रन्थाः सन्ति। अभिलशितार्थ चिन्तमणिः, शिवतत्वरत्नाकरः , चित्रकलाद्रुमा , शिल्परत्नम् , नारदशिल्पशास्त्रम् , सरस्वती शिल्पशास्त्रम् , प्रजापति शिल्पशास्त्रम् , काश्यप शिल्पशास्त्रम्, चेति भवन्ति।

५) विशेषकच्छेद्यम्

ललाटे तिलकस्थापनार्थं पत्राणि कर्तयित्वा आकृतीनां निर्माणम् ।

'पत्रच्छेद्यानिनासाभिप्रायाकृतानिप्रेषयेत्'इति। सत्यम्। विशेषकग्रहणमादरार्थम्, विलासिनीनामतिप्रियत्वात्।

६) तण्डुलकुसुमवलिविकाराः

रङ्गोलि। मण्डलनिर्माणम् । देवपूजनाद्यवसरे विभिन्नमण्डलानां निर्माणम् ।

अखण्डतण्डुलैर्नानावर्णैःसरस्वतीभवनेकामदेवभवनेवामणिकुट्टिमेषुभक्तिविकाराः।

तथाकुसुमैर्नानावर्णैर्ग्रथितैःशिवलिङ्गादिपूजार्थंभक्तिविकाराः।अत्रग्रथनंमाल्यग्रथनम्एवान्तर्भूतम्।भक्तिविशेषणावस्थापनंकलान्तरम्।

७) पुष्पास्तरणम्

पुष्पैः अलङ्करणम्।यन्नानावर्णैः पुष्पैः सूचीवानादिबद्धैरभ्यस्यते तदेव, वासगृहोपस्थानमण्डपादिषु यस्य पुष्प-शयनमित्यपरा संज्ञा।

८) दशनवसनाङ्गरागः

दन्तानां नखानां वस्त्राणाम् समुचितैः वर्णैः अलङ्करणम् । रागशब्दः प्रत्येकं योज्यते। तत्राङ्गरागोऽङ्गमाष्टिः कुङ्कुमादिना। रञ्जनविधिरिति वक्तव्येदशनादिग्रहणमादरार्थम्। विलासिनीनांदशनादिसंस्कारस्यात्यन्ताभीष्टत्वात्।इति।

९) मणिभूमिकाकर्म

गृहे मणीनां भूमीनाम् अलङ्करणम्। गृहस्य अन्तः अलङ्करणम्।''मणिभूमिकाकृतकुट्टिमाभूमिः, ग्रीष्मेशयनापानकार्थंतस्यां मरकतादि भेदेनकरणम्।''

१०) शयनरचनम्

शयनस्य रचनकौशलम्।शयनीयस्यकालापेक्षयारक्तविरक्तमध्यस्थाभिप्रायादाहारपरिणतिवशाच्चरचनम्।

शिवतत्त्वरत्नाकरग्रन्थानुसारं64कलाः एवं वर्तन्ते।इतिहासः, आगमः, काव्यः, नाटकम्, अलङ्कारः, गायकत्वम्, कवित्वम्, कामशास्त्रः, दुरोदरः, देशभाषालिपिज्ञानम्, लिपिकर्मः, वाचनम्, गणकः, व्यवहारः, स्वरशास्त्रम्, शाकुन, सामुद्रिकः, रत्नशास्त्रम्, गज-अश्व-रथकौशलम्, मल्लशास्त्रम्, सूपकर्मः, भूरूहदोहदः, गन्धवादः, धातुवादः, रत्नसम्बन्धीखनिवादः, बिलवादः, अग्निसंस्तम्भकः, जलसंस्तम्भकः, वाचःस्तम्भन, वयःस्तम्भन, आकर्षणम्, मोहनम्, विद्वेषणम्, उच्चाटनम्, मारणम्, कालवञ्चन, स्वर्णकारः, परकायप्रवेशः, पादुकासिद्धिः, वाक्सिद्धिः, गुटिकासिद्धिः, ऐन्द्रजालिकः, अञ्जनम्,परदृष्टिवञ्चनम्, स्वरवञ्चनम्, मणि-मन्त्रऔषधादिकीसिद्धिः, चैरकर्मः, चित्रक्रिया, लौहक्रिया, अश्मक्रिया, मृत्क्रिया, दारूक्रिया, वेणुक्रिया, चर्मक्रिया, अम्बरक्रिया, अदृश्यकरण, दन्तिकरण, मृगयाविधिः, वाणिज्यः, पाशुपाल्यः, कृषिः, आसवकर्मऔरलावकुक्कुटमेषादियुद्धकारकःकौशलः।

निष्कर्षः-

अधुना अपि कौशलेषु छात्राः प्रयासशीलाः भवन्ति। सीवनम्, कर्णाभरणादीनाम् निर्माणम्, वस्त्रेषु पुष्पादिकानाम् सीवनम्, गृहस्य अन्तः अलङ्करणम्, बहवो इतरकौशलानि वर्तन्ते। अद्यत्वे चलनचित्रादयः निर्मान्ति। परन्तु प्राचीनकाले मौखिकद्वारा, गृहे एव वा, गुरुकुलेषु अनध्ययनकालेषु बोधयन्ति स्म। ग्रन्थलेखनसौकर्यं न वर्तते स्म। तस्मात् अनेकानांकलानांविचारे विशदतया ग्रन्थेषुनवर्णिताःवर्तन्ते। क्वचिद् साधारणम् इति कारणात् न लिखितं स्यात्। एतासाम् चतुःषष्ठिकलानाम् अध्ययने अध्यापने अधुनातनकाले आवश्यकता वर्तते इति शम्।

पादटिप्पणी

1. विक्रमशिला का इतिहास - पत्र सङ्ख्या -64

2. कामसूत्रम् -जयमङ्गलव्याख्यानम्।

३. भरतनाट्यशास्त्रम्, 1-116

४. शिवतत्त्वरत्नाकरः-द्वितीयस्तरङ्गः-श्लोकसङ्ख्या 43-श्लोकसङ्ख्या53

परिशीलितग्रन्थसूची -

1. Wikipedia
2. विक्रमशिला का इतिहास-ठाकुर परशुराम् ब्रह्मवादी- प्रभात प्रकाशन नई दिल्ली२०१२–२०१३
3. कामसूत्रम्।– वात्स्यायनस्य कामसूत्रम् जयमङ्गलटीकोपेता-चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्
4. शब्दकल्पद्रुमः- Sabdakalpadruma Set Of 5 Vols. शब्दकल्पद्रुमः,ChaukhambaSurbhartiPrakashan, Varanasi.2020
5. Beautiful Tree -Indigenous Indian Education In The Eighteenth Century (Hardcover, Dharampal) Rashtrotthana Sahitya-2021
6. पाणिनीयशिक्षा -त्रिनयनाख्येन संस्कृतभाष्येण -चिन्तामणिनाम्ना हिन्दीभाषान्तरेण च विभूषिता – सन्तोषपाण्ड्या,- श्रीनिवासरथः-
7. अभिलषितार्थ चिन्तामणिः -सोमेश्वरदेवसूकि- Ed. Shama Sastri- R. University Of Mysore 69 1926
8. शिवतत्त्वरत्नाकरः-Basavarajaof Keladi-B.M Nath Co-vepery Madras 1927.
9. वाल्मीकिरामायणम् –
10. मनुस्मृतिः -

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

सूर्यनमस्कारः

K. S. Vasantha
Research Scholar
Karnataka Sanskrit University
Chamaraja Pete- 560018
Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9740356612
E-mail : vasanthakolar4@gmail.com

जगतितले मनुष्य-प्राणी-सस्यप्रभृतयः जीविताः भवेयुः चेत् सूर्यदेवस्य शक्तिः अत्यावश्यकी । सूर्यातपं विना सस्यादयः न वर्धन्ते । सस्येभ्यः प्राप्यमाणैः धान्यशाकफलैः एव सर्वेषां जीवनम् अस्ति । अतः भूमण्डले सूर्यस्य आवश्यकता अत्यधिका भवेत् एव । सर्वेषां जीवनाधारः सूर्यः एव ।

वेदेषु, पुराणेषु च सूर्यस्य विशेषस्थानं कल्पितम् अस्ति । सः भाग्यदायकः, रोगनिवारकः च इति उल्लेखः दृश्यते । भगवतः सृष्टौ सूर्यस्य अपेक्षया अन्यः कोऽपि तेजोवान् नास्ति । अतः तस्मात् तेजसं, वर्चसं, शक्तिं च प्राप्तुं सूर्योपासनम् उत्तमः मार्गः ।

1. उद्यन्नादित्यः क्रिमीन् हन्ति । आरोग्यंभास्करादिच्छेत्॥
2. उद्यन्नद्य मित्रमः आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगंममसूर्यहरिमाणंचनाशय॥
3. सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । प्राणाः प्रजानामुदयतिसूर्यः ॥
4. अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । सूर्यपादोदकंतीर्थं जठरे धारयाम्यहम् ॥

एतादृशान् अनेकान् श्लोकान् वयं वेदोपनिषदि द्रष्टुं शक्नुमः ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्मस्य दृष्टये ॥

इति ईशावास्योपनिषदि वर्णितम् अस्ति ।

ततः पुराणेषु अपि एतन्निमित्तीकृत्य अनेकाः कथाः उक्ताः -

- श्रीरामः अगस्त्यमुनेः 'आदित्यहृदय'मन्त्रस्य उपदेशं प्राप्य, सूर्यदेवम् आराध्य निरायासेन रावणं हतवान् ।
- सत्राजितः इति कश्चन यादवकुलीयः राजा । सः भक्त्या सूर्यदेवम् आराध्य स्यमन्तकमणिं प्राप्तवान् ।
- कुष्ठरोगेणपीडितः श्रीकृष्णस्यपुत्रः साम्बः प्रभासक्षेत्रे सूर्यमुद्दिश्य कठिनतपः आचरितवान् । ततः सः रोगमुक्तः, शापमुक्तः चाभवत् ।
- धौम्यमहर्षेः सूर्योपासनमन्त्रोपदेशंप्राप्ययुधिष्ठिरः सूर्यनिष्ठयाआराध्यअक्षयपात्रंप्राप्नोत्।

जीवजगतः मूलाधारः सूर्यः । भूमि-जल-वायु-अग्न्यादयः प्रपञ्चस्य शुद्धिकरणे रताः चेदपि तेषाम् अपेक्षया अत्यधिकतया शुद्धिकरणं करोति सूर्यशक्तिः । आरोग्यार्थं सूर्यप्रकाशः आवश्यकः एव । एतं विषयं ज्ञातवतः अस्मत्पूर्वजाः ऋषिमुनयः प्रकृत्यां दृश्यमानान् अंशान् अवलोक्य ततः लाभः अस्ति इति ज्ञातवन्तः । ततः सूर्यचन्द्रभूम्याकाशाग्निजलवाय्वादीन् देवान् मत्त्वा पूजितवन्तः । तान् विहाय जीवनं दुर्भरम् इति सत्यांशम् अवगतवन्तः ।

सूर्यं सुन्दरलोकनाथममृतं वेदान्तसारं शिवम् । ज्ञानब्रह्ममयं सुरेशममलं लोकैकचिन्त्यं स्वयम् ।
इन्द्रादित्यनराधिपं सुरगुरुं त्रैलोक्यचूडामणिम् । विष्णु-ब्रह्म-शिव-स्वरूपहृदयं वन्दे सदा भास्करम् ॥

[सौन्दर्यपूर्णम्, लोकनाथम्, अविनाशिनम्, वेदान्तगम्यम्, मङ्गलकरम्, ज्ञानस्वरूपम्, ब्रह्मप्रदीकम्, सर्वलोकध्यातारम्, मनुष्यदेवगणादिनाथम् त्रिमूर्तिनां हृदयप्रायं भास्करं सदा वन्दे ।]

सूर्यात् तेजसं, वर्चसं, शक्तिं च प्राप्तुं सूर्योपासनां कुर्मः । 'उपासनाव्यायामः' इति नाम्ना कथ्यते । सन्तः 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' इति उक्तवन्तः । सूर्यदेवस्य अनुग्रहः यैः प्राप्यते ते आरोग्यवन्तः भवन्ति ।

देहारोग्यार्थम् इन्द्रियनिग्रहणार्थं, मानसिकसंयमार्थं, एकाग्रतां प्राप्तुं, स्मरणशक्तेः, बुद्धिविकासाय च सूर्यनमस्कारः सुन्दरसोपानरूपेण तिष्ठति । जातिमतभेदं विना स्त्रीपुरुषाः सर्वे अपि सूर्यनमस्कारस्य आभ्यासं कर्तुम् अर्हन्ति । नैमित्तिकी श्रद्धा भक्तिः च आवश्यकी । सूर्यनमस्कारः न केवलं रोगनिरोधकः अपि च महारोगान् अपि उपशमयति ।

आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने दिने । दीर्घमायुर्बलं वीर्यं तेजस्तेषां च जायते ॥

सूर्यनमस्कारकरणविधिः

सूर्यनमस्काराय प्रातःकालः एव योग्यसमयः । प्रातर्विधीन् समाप्य आहारसेवनात् पूर्वं नमस्कारस्य आरम्भः करणीयः । यत्र प्रकाशः, वायुः च

अधिकतया व्यापृता भवति तत्र समतलप्रदेशे शुभ्रवस्त्राणि धृत्वा सूर्याभिमुखं स्थित्वा नमस्कारस्य आरम्भः करणीयः । एकाग्रतया सूर्यनमस्कारस्य आसनानि करणीयानि ।

सूर्यनमस्कारः नाम अनुक्रमेण प्रभावयुतः द्वादशात्मकः आसनयुक्तः योगः । एकैकस्य आसनस्य करणसमये सूर्यस्य नाम्ना एकः मन्त्र वक्तव्यः ।

*** सूर्यनमस्कारस्य प्रथमः मन्त्रः -**

ओं मित्राय नमः ।

एतस्य आसनस्य करणसमये साधकः ऋजुतया स्थित्वा हस्तं संयोज्य पादौ संयोज्य च एतं मन्त्रं वदेत् । एतेन आसनेन शरीरस्य नराणां च समतोलनं प्राप्यते ।

*** द्वितीयः मन्त्रः -**

स्तोत्थानासनम् - ओं रवये नमः ।

एतं मन्त्रं जपन्तः हस्तद्वयमपि पृष्ठभागं प्रति नयेयुः । तदा उदरस्य मांसखण्डाः विकसिताः भवन्ति । ततः वक्षस्थलं विस्तारिकृत्य श्वासकोशं प्रति प्राणवायुं प्रापय्य श्वासकोशं विकासयति ।

*** तृतीयः मन्त्रः -**

ओं सूर्याय नमः - पादहस्तासनम्

एतस्य मन्त्रस्य उच्चारणं कुर्वन्तः पुरतः सम्पूर्णतया अवनमय्य पादौ स्पृष्टव्यौ । एतेन आसनेन कटिप्रदेशः, पृष्ठास्थीनि च शिथिलतां प्राप्नुवन्ति । पृष्ठभागस्य विश्रामः भवति ।

*** चतुर्थः मन्त्रः -**

ओं भानवे नमः - अश्वसञ्चालनासनम्

एतेन आसनेन पादस्य मांसखण्डाः दृढाः भवन्ति । मेरुदण्डस्य, कण्ठस्य च उत्तमः व्यायामः भवति ।

*** पञ्चम: मन्त्र: -**

ओं खगाय नम: - पर्वतासनम्

पृष्ठाभागस्य बाह्वो: च बलवर्धनं करोति । स्कन्धं, वक्षस्थलं च विस्तार्य मनसि प्रशान्ततां जनयति ।

*** षष्ठ: मन्त्र: -**

ओं पूष्णे नम: - अष्टाङ्गनमस्कार:

अष्टाङ्गनमस्कार: मेरुदण्डस्य बलवर्धनं कृत्वा मन: प्रशान्तयति ।

*** सप्तम: मन्त्र: -**

ओं हिरण्यगर्भाय नम: - भुजङ्गासनम्

विस्फारितफणया स्थित: सर्प: इव एतत् आसनं दृश्यते । एतेन शरीरस्य सर्वाङ्गानि बलवृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।

*** अष्टम: मन्त्र: -**

ओं मरीचये नम: - पर्वतासनम्

एतेन पृष्ठभागे रक्तपरिचलनम् अधिकं भवति ।

*** नवम: मन्त्र: -**

ओम् आदित्याय नम: - अश्वसञ्चालनासनम्

उदरस्य अवयवानां पादयो: मांसखण्डानाम् च बलवर्धनया इदम् आसनम् उत्तमतया सहकरोति ।

*** दशम: मन्त्र: -**

ओं सवित्रे नम: - पादहस्तासनम्

एतत् आसन् कटि-बाहु-हस्तादीनां शक्तिं वर्धयति ।

*** एकादश: मन्त्र: -**

ओम् अर्काय नम: - हस्त-उत्थानासनम्

उदरस्य शक्तिं वर्धयित्वा वक्षस्थलस्य विकासनं करोति । तत: शरीरं अधिकतया प्राणवायुं यथा प्राप्नुयात् तथा सहकरोति । श्वासकोश: सम्पूर्णतया विकासं प्राप्नोति ।

*** द्वादश: मन्त्र: -**

ओं मित्राय नम: - प्रणमासनम्

एतेन आसनेन शरीरस्य समतोलनं प्राप्यते । तथैव नरमण्डलं शिथिलीकृत्य शरीराय विश्रान्तिसुखं यच्छति ।

एवंप्रकारेण 12 आसनानि अपि श्रद्धया यदि करोति तर्हि: एक: सूर्यनमस्कार: समाप्यते । शरीरस्य अष्टसु भागेषु सूर्यनमस्कारस्य सम्बन्ध: अस्ति ।

1. ललाटम् 2. वक्षस्थलम् 3. हस्तपादम् 4. भुजौ, बाहू च 5. जानु 6. दृष्टि: 7. कण्ठ: 8. मन:, बुद्धि: च

एकाग्रता - मनस: एकाग्रतार्थं भगवद्गीतायां श्रीकृष्णेन अर्जुन: बोधित: । स: श्लोक: इत्थम् -

समं काय शिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिर: । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ - (गीता - 6.13)

शरीरं, शिर:, कण्ठ: च एतान् त्रीन् समानतया अचलतया नासिकाग्रे स्थिरीकृत्य मन: वशीकरणीयम् ।

श्वासोच्छ्वासः - सूर्यनमस्कारे श्वासोच्छ्वासस्य नियन्त्रणं प्रामुख्यम् आवहति । ब्रहदारयकोपनिषदि 'प्राणो वै बलम्' (5-98-4) इति उक्तम् अस्ति ।

न केवलं मनुष्येभ्यः अपि तु प्राणिसस्यप्रभृतीभ्यः च शक्तिं ददाति सूर्यः, सूर्ये विद्यमाना विशिष्टा शक्तिः च । मानवजीवनं सस्यसम्पत्तेः आधारभूतम् अस्ति । ततः सूर्येण विना जीवनं दुःस्साध्यम् । शरीराय आरोग्याय च सूर्यनमस्कारः अत्यावश्यकः । इदं ज्ञात्वा अस्मत्पूर्वजाः सूर्यनमस्कारम् अभ्यस्य अनेकानि वर्षाणि यावत् रोगरहिततया जीवनं यापितवन्तः । गच्छता कालेन समयाभावेन अयं क्रमः ह्रासतां गतः । तेन कारणेन जनेषु अनेकविधाः रोगाः वर्धमानाः सन्ति ।

पुनश्च अयं क्रमः प्रगतिपथं प्रति आनेतव्यः इति धिया सर्वेषाम् आरोग्यार्थं मकरसङ्क्रमणकाले रथसप्तमीदिने च सामूहितकतया 108 सूर्यनमस्कार-करणस्य पद्धतिः आगता अस्ति ।

जनसामान्यानां कृते सूर्यनमस्कारः प्रापणीयः इति धिया केन्द्रसर्वकारेण मूल्याङ्कनानाम् (stamp) उपरि सूर्यनमस्कारस्य सर्वाणि आसनानि सुन्दरतया मुद्रितानि सन्ति । तदतिरिच्य द्वादश आसनानि अपि एकस्मिन् मूल्याङ्कने एव मुद्रणं कारयित्वा अन्ताराष्ट्रीययोगदिने (21.6.2015) चेन्नैनगरस्थे पत्राचारस्य (Indian Post Office) मुख्यकार्यालये लोकार्पण-कार्यक्रमः कृतः । सूर्यनमस्कारेण समग्रशरीरे उत्साहः वर्धते इति तु सर्वैः विदितम् एव ।

* * * *

आकरग्रन्थाः

1. The cult of Sun-God in Medieval Eastern Bengal by -Sart Chandra Mitra
2. Surya Namaskara- by BhavauravShrinivasan.
3. Sun – worship in ancient India by V.C. Shrivatsa.
4. What is best to Eat – by Dr.S.H.Belfrage M.D
5. AstadalaYogamala – B.K.S. Iyengar.
6. Yoga Pravesha – by Ajit Kumar.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

जीवन्मुक्तिविचाराणां महावाक्यार्थदर्पणदिशा विमर्शः

डा. गणपति वि. हेगडे
प्रभारी प्राचार्य,
असिस्टेण्ट प्रोफेसर अद्वैतवेदान्तविभाग
मुम्बादेवी आदर्श संस्कृत महाविद्यालय मुम्बई भारतीय विद्या भवन,
के.एम्.मुन्शी मार्ग,गिरगांव चौपाटी, मुम्बई – 400007
Contact No. : 9482944911
E-mail : ganapativg@gmail.com

श्रीमताकृष्णानन्दभारतीतीर्थेन विरचितः वेदान्तशास्त्रसम्बद्धः अप्रकाशितः तालपत्रादिस्थितः 'महावक्यार्थदर्पणम्' इति ग्रन्थः एकसप्तत्युत्तरषोडशशतश्लोकघटितः (१६७१) पद्यात्मकः ग्रन्थः विद्यते । मया अस्मिन् ग्रन्थे जीवन्मुक्तिः कथं निरूपिता इति लेखनेऽस्मिन् लिख्यते । अविद्याकारणं जीवत्वमस्ति, तथाविद्यानिवृत्याजीवत्वं बाध्यते अर्थात् ब्रह्मरूपं लभ्यते । अविद्याबन्धनं मिथ्या । अस्य मिथ्याबन्धनस्य विधूननेन एव मोक्षप्राप्तिः भवति । तदुक्तं श्री मधुसूदनसरस्वतीयतिवर्यैः "मिथ्याबन्धविधूननेन विकल्पोऽज्झितः"[1] इति । मिथ्याबन्धनस्य विधूननं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यक्धीजन्ममात्रतः एव भवति । यदा तत्त्वमसि इत्यादिवाक्यद्वाराविद्यानिवृत्तिर्जायते ब्रह्मविषयकज्ञानेन तदैव सहकार्येणाविद्यायाः बाधो जायते । तदा जीवः निजब्रह्मस्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति । इयमेव मुक्तिः, अयमेव परमपुरुषार्थः मोक्षः ।

मुक्तिः द्विविधा जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति । जीवतः इहैव ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेण समूलाविद्यानिवृत्तौ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपाखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपेणैव स्वात्मना स्थितिरेव मुक्तिः । प्रारब्धकर्मवशात् देहे सत्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारवतः स्वस्वरूपावस्थितिः जीवन्मुक्तिः इत्युच्यते । प्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यम् । प्रारब्धवशात्सत्यपि देहे ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मसाक्षात्कारवान् जीवन्मुक्तः इत्युच्यते ।

यथा जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वात् अखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः[2] । मुक्तस्य ज्ञानबलात् प्रारब्धकर्मणः यावत्फलभोगपर्यन्तं ज्ञानमात्रेण निवृत्यसंभवेन जीवन्मुक्तिः सूत्रभाष्यसम्मता, श्रुतिसम्मता, स्थितप्रज्ञलक्षणप्रतिपादनात् गीतासम्मता च वरते। जीवन्मुक्तेः अनङ्गीकारे जगति ज्ञानिगुरोरेव लोपप्रसंगः, "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"[3] इत्यादिश्रुतिविरोधः सूत्रविरोधश्च संभवति । प्रारब्धकर्म वेगानुरोधादेव बाधितानुवृत्तिः सिध्यति । तत्क्षये तु हेत्वभावादनारम्भे विदेहकैवल्यं भवति[4] ।

जीवन्मुक्तः विद्वान् स्वयं स्ववासनाप्रेरित एव दुःखमयत्नसिद्धं वैषयिकं सुखं विषयेषु च भुङ्क्ते । प्राप्तं दुःखं केनाप्युपायतः रोद्धुं न शक्यते । तद्वत्सुखं वैषयिकं प्रारब्धं बलवत्तरम् । जीवन्मुक्तानां कथं व्यवहारः संभवति इति चेदुच्यते । यथा-

स्ववासनाप्रेरित एव वर्तते यत्नेन नायं विषयेषु विद्वान् । भुङ्क्ते यथा दुःखमयत्नसिद्धं स्वयं तथा वैषयिकं सुखं च ॥[5]

समीक्षते वासनयैव भाषते जानाति भुङ्क्ते कुरुते च सर्वम् । नरोऽपि लोके त्वनपेक्ष्य वासनां प्रवर्तते नापि निवर्तते जनः ॥[6]

यथा विदुषस्स्वतः अयत्नेन दुःखमायाति तथैव औदासिन्येन तिष्ठतः सुखमायाति । स्वयमेव सुखं दुःखमायात्यारब्धवेगतः । अहोरात्रादिवत् प्राप्तं दुःखं केनाप्युपायतः न रोद्धुं शक्यते । प्रारब्धं कर्म बलवत्तरम् वर्तते । केचन प्रारब्धं स्वेच्छानिच्छापरेच्छाभिः त्रिविधमिति वदन्ति । अविद्याकामकर्माणि शरीरोत्पत्तिकारणम् वर्तते । उक्तानां त्रयाणां विनाशः मोक्षस्य कारणम् । अतः मुमुक्षोः कर्तव्यं सर्वकामप्रमोक्षणम् । सर्वकामप्रमोक्षः अविद्याविलये सति भवति । सर्वोऽपि लोकः सकलक्रियासु स्ववासनाप्रेरित एव वर्तते । संसारबन्धः वासनाकृतः तन्मुक्तिरेवात्मविदां विमुक्तिः । ब्रह्मात्म्यैकत्वबोधेन विनष्टावरणस्य ब्रह्मनिष्ठया वासनानां क्षयः कर्तुं शक्यते ।

यथा रामनाम्नः कृष्णनाम्नो वा वृत्यैकग्राह्ययोः सहोच्चारणं न सिध्यति तथैव ब्रह्मजगतोरुभयोरपि न घटते सह ग्रहः । यथा घटज्ञानं पटज्ञानं नैकधा घटते तथा ब्रह्मज्ञानं जगज्ज्ञानं नैकदा घटते ।

तस्मात् जीवन्मुक्तिः कथमिति चेदुच्यते यथा-

देहादावभिमानिनो हि करणव्यापार आलोक्यते । तेनैवैतद्रहितस्य केवलपरब्रह्मात्मना तिष्ठतः ॥[7]

धन्या महान्तः प्रणिधानवन्तः पूर्णे परे ब्रह्मणि संवसन्तः । विन्दन्ति नन्दन्ति मुदा रमन्ति क्रीडन्ति लीनन्ति तदात्मनान्तः ॥[8]

जीवन्विमुक्तस्तु स एव विद्वान्मुङ्क्ते सदानन्दसुधारसं यतिः । अन्तर्बहिस्सर्वत एव सर्वदा स्वमेव पश्यन् परिपूर्णमद्वयम् ॥[9]

स्यान्निर्विकल्पकसमाधिनिरूढवृत्तेर्नो दृष्टदुःखलवलेशतरप्रतीतेः ।

अश्रान्तनिश्चलतरात्मसुखानुभूतिमुक्तस्य जीवत इहैव विदुत्तमस्य ॥[10]

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विदुषा बोधदार्ढ्याय वासनाक्षयः कर्तव्यः । यावत् विपरीतभावना न गच्छेत् तावत् अस्य शरीरबन्धः न याति । पूर्वसम्भावितबाह्यवासना केनापिरोद्धुं न हि शक्यते । अतः विद्वानपि वासनानुरूपं प्रवर्तते । यथा वायुवेगेन मेघो दिगन्तरं याति तथा वासनानां बलेनैव मनः बाह्यमालम्बते । सङ्कल्पो वासनामूलः कामस्सङ्कल्पमूलकः । काममूलानि कर्माणि वासनामूलकारणम् वर्तते । तदुक्तं महावाक्यार्थदर्पणे यथा-

वासनानां क्षये सिद्धे मनस्स्वात्मनि लीयते । मनस्स्वात्मनि लीने तु नश्यन्त्यखिलवासनाः ॥[11]

ज्ञानस्य कार्यं विविधं वदन्ति जीवद्दशायामिह सौख्यमात्म्यम् । विदेहमुक्तिं च विचक्षणास्तत्कार्यद्वयं हन्ति च वासना स्वयम् ॥[12]

तस्मात् प्रवृत्तिः परिवर्जनीया मुमुक्षुणा ब्रह्मविदत्र बाह्ये । नित्याद्वयानन्दसुखानुभूतिं विदेहमुक्तिं च य इच्छतीह ॥[13]

तस्मात्प्रयत्नेन विमुक्तिकामः परात्मनि मनः सम्यक्समाधाय तद्वासनानां क्षितिमातनोतु इति श्रुतिस्मृतीनां परमं तात्पर्यम् । यथा असंमूढनिदिध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययान्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेन विपरीतभावनाख्यसम्मोहरहितः ततः सर्वप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततश्च समाधिपरिपाकेन निर्दोषे समे ब्रह्मण्येव स्थितो नान्यत्रेति जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञः इत्यर्थः[14] । अयं व्युत्थानसमये मांसशोणितभाजनेन शरीरेण इन्द्रियग्रामेण पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथेन्द्रजालमिदमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तं च सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः । तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः[15] ।

तत्त्वज्ञाने सति देहपातः न भवति तत्र अविद्याबन्धनमपगच्छति, तस्मिन्नेव शरीरे प्रारब्धकर्मवशात् शरीरक्रिया यथापूर्वमनुवर्तते । यथा दण्डद्वारा चक्रभमेण कृते, उपरते दण्डव्यापारे चक्रं किञ्चित्कालं यथापूर्वं भ्रमते तथैव पूर्वकर्मभिर्लब्धं शरीरं ज्ञाने सत्यपि नष्टं न भवति प्रारब्धानुसारि प्रचलति[16] । तदुक्तं छान्दोग्ये " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये"[17] इति । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभेगेन क्षयाद् यावन्न देहपातः तावदेव आचार्यवतः विज्ञानवतः पुरुषस्य सदात्मसम्पत्तेः कालक्षेपः । यदैव च प्रारब्धकर्मणाम् उपभोगेन क्षयः तदैव सत् सम्पद्यते इति देहपातस्य सत्सम्पत्तेश्च न कालभेदः विद्यते । ब्रह्मविदः जीवनप्रयोजनाभावे अपि प्रवृत्तफलानां कर्मणाम् स्थितिः अवश्यमेव स्यादिति मुक्तेषुवत् ।

ज्ञानमात्रस्य नाज्ञाननिवर्तकत्वं किन्तु अप्रतिबद्धज्ञानस्य । प्रारब्धकर्मरूपफलप्रतिबन्धकसद्भावदशायां ज्ञानं प्रतिबद्धं तेन अज्ञानस्य न निवृत्तिः न वा प्रारब्धकर्मणः । अतः अज्ञानकार्यसद्भावात् ज्ञानिनः जीवन्मुक्तानां देहधारणमुपपन्नं भवति । निवृत्तसर्पभ्रमस्यापि संस्कारात् भयकम्पानुवृत्तिवत् दण्डसंयोगनाशेऽपि चक्रभ्रमणवच्च संस्कारानुवृत्तेः अविद्यानिवृत्तौ अपि देहादिकार्यस्य अनुवृत्तिः सम्भवति ।

पादटिप्पणी

1. अद्वैतसिद्धिः - मङ्गलश्लोकः ।

2. वेदान्तसारः ।

3. मुण्डकोपनिषत् १-२-१२
4. संक्षेपशारीरकं - ०४/४५ ।
5. महावाक्यार्थदर्पणम् – १४९३ ।
6. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५०८ ।
7. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५३९ ।
8. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५५६ ।
9. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५४९ ।
10. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५५० ।
11. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५८३ ।
12. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५८० ।
13. महावाक्यार्थदर्पणम् – १५८५ ।
14. भगवद्गीता ५-२०
15. वेदान्तसारः ।
16. बृहदारण्यकोपनिषद् भाष्यम् -२-४-५ ।
17. छान्दोग्योपनिषद्- छा.६.१४.१२ ।

परिशीलितग्रन्थाः-

१. महावाक्यार्थदर्पणः – कृष्णानन्दभारतीतीर्थः अड्यार ग्रन्थालयः ।
२. ब्रह्मसूत्रम् (शाङ्करभाष्योपेतम्) – मोतिलाल बनारसीदास पब्लिकेशन् दिल्ली, १९९८ ।
३. भगवद्गीता – गोरखपुर प्रेस- २०००।
४. वेदान्तपरिभाषा – प्रो. पारसनाथद्विवेदी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी २०००।
५. उपनिषद्भाष्यम् -१,२,३ - श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः, श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन वाराणसी, २००४
६. अद्वैतसिद्धिः – श्रीमधुसूदनसरस्वती, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान, वाराणसी १९६५ ।
७. वेदान्तसारः – श्रीसदानन्दः, चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वाराणसी, २००२।
८. सिद्धान्तलेशसंग्रहः – श्रीमदप्पय्यदीक्षितः, चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वाराणसी,२००२ ।
९. शाङ्करवेदान्तकोशः- डा. मुरलीधर पाण्डेय, संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी,१९९८ ।
१०. शाङ्करवेदान्ते तत्त्वमीमांसा- चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वाराणसी, २००२।
११. शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः- कृष्ण जोईस, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठं तिरुपतिः, १९९५।
१२. अद्वैततत्त्वमीमांसा- अभेदानन्द भट्टाचार्य, परिमल पब्लिकेश्न दिल्ली-२००० ।

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पञ्चतन्त्रे षाड्गुण्याधारेण युद्धकौशलविवेचनम्

LOKENATH DAS,
Research Scholar
Department of Sanskrit (Sahitya)
National Sanskrit University, Tirupati- 517507, Andhra Pradesh
Contact No. :6294215214,
Email- udas7613@gmail.com

सारांशः (Abstract)

प्राचीनकाले भारतवर्षेऽनेकानि लघु-दीर्घकायराज्यान्यासन्। तानि सर्वाणि प्रायशः स्वतन्त्राण्येव। अतस्तेषु राज्येषु पारस्परिकसम्बन्धविषये तदानीन्तनेषु राजशास्त्रग्रन्थेषु साधुविचारणा विहिता। एतत्सम्बन्धे न केवलम्मनु-भीष्म-कौटिल्य-कामन्दकादयो राजशास्त्रविदैव अपितु कालिदास-भारवि-माघादयोऽपि महाकाव्यप्रणेतारः सम्यक् विवेचनं कृतवन्तः। भारतीयराजशास्त्रग्रन्थेषु मन्त्रस्यात्यधिकं महत्त्वं विज्ञापितम्। अयमेव मन्त्रः षाड्गुण्यसम्बद्धः। षाड्गुण्यमन्त्रमेव राजमन्त्रिणोर्मध्ये विधीयते। राजकार्यं सञ्चालनाय राज्ञा मन्त्रिनियुक्तिः विधीयते। मनुः कथयति यन्मन्त्रिभिस्सह सामान्यं सन्धिविग्रहं स्थानं समुदयं गुप्तिं प्राप्तवस्तुप्रयोगविषयांश्च चिन्तयेत्। उक्तञ्च-

सर्वेषास्तु विशिष्टेन ब्राक्षणेन विपश्चिता। मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम्।।

कुञ्चीशब्दाः- सन्धिः, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधीभावः, संश्रयः, षाड्गुण्यसम्बन्धः।

प्रस्तावना (Introduction)

प्राचीनकाले भारतवर्षेऽनेकानि लघु-दीर्घकायराज्यान्यासन्। तानि सर्वाणि प्रायशः स्वतन्त्राण्येव। अतस्तेषु राज्येषु पारस्परिकसम्बन्धविषये तदानीन्तनेषु राजशास्त्रग्रन्थेषु साधुविचारणा विहिता। एतत्सम्बन्धे न केवलम्मनु-भीष्म-कौटिल्य-कामन्दकादयो राजशास्त्रविदैव अपितु कालिदास-भारवि-माघादयोऽपि महाकाव्यप्रणेतारः सम्यक् विवेचनं कृतवन्तः। प्रायस्ते सर्वे तदानीन्तनानां राज्ञां सम्बन्धप्रसङ्गे मण्डलसिद्धान्तस्य प्रतिपादनं कृतवन्तः। राजमण्डलस्योक्तद्वादशप्रकृतीनां प्रत्येकस्यामात्य-राष्ट्र-दुर्गार्थ-दण्डाः भवन्ति पञ्चप्रकृतयः। एवं प्रकारेण षष्टिप्रकृतयो जातास्तथा चतसृभिर्मूलं प्रकृतिभिश्शाखा प्रकृतिभिश्प्रचाष्टाभिः समं द्विसप्ततिः प्रकृतयो। उक्तञ्च-

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः। अष्टौ चान्या समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः।।

अमात्य-राष्ट्र-दुर्गार्थ-दण्डाख्याः पञ्च चापराः। प्रत्येकं कथिता ह्येत्याः संक्षेपेण द्विसप्ततिः।। 1

उक्तराजमण्डलस्य प्रकृतिभिस्साकं विजिगीषू राजा केन प्रकारेण व्यवहारं कुर्यादिति विषये भगवान् मनुरूपायचतुष्टयस्य षाड्गुण्यनीत्याश्चाश्रयः ग्रहणाय निर्दिष्टवानस्ति। अत एव षड्गुणाराजनीतिशास्त्रग्रन्थेषु सन्धि-विग्रह-यानासनद्वैधीभावसंश्रयः रूपेण स्मृताः। एते गुणाः देशकालः परिस्थित्यानुसारेण प्रयोक्तव्याः नृपतिभिः। भारतीयराजशास्त्रग्रन्थेषु मन्त्रस्यात्यधिकं महत्त्वं विज्ञापितम्। अयमेव मन्त्रः षाड्गुण्यसम्बद्धः। षाड्गुण्यमन्त्रमेव राजमन्त्रिणोर्मध्ये विधीयते। राजमण्डलस्य राज्ञां पारस्परिक-नीतिविनिर्णयायैव षाड्गुण्यसंयुक्तो मन्त्रो विधीयते। यथा राष्ट्राभिवृद्धये उपायप्रयोगाः भवन्ति तथैव षड्गुणाः अपि राष्ट्रवृद्धिकारकाः भवन्ति। राजकार्यं सञ्चालनाय राज्ञा मन्त्रिनियुक्तिः विधीयते। मनुः कथयति यन्मन्त्रिभिस्सह सामान्यं सन्धिविग्रहं स्थानं समुदयं गुप्तिं प्राप्तवस्तुप्रयोगविषयांश्च चिन्तयेत्। उक्तञ्च-

सर्वेषास्तु विशिष्टेन ब्राक्षणेन विपश्चिता। मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम्।। 2

'सन्धिः'

महान् राजनयवेत्ता विष्णुशर्मा स्वस्मिन् ग्रन्थे यद्यपि षाड्गुण्यस्य परिभाषाणं कृतवानस्ति किन्तु विवेचनमस्य विशदरूपेण तेन कृतम्। षाड्गुण्यनीतिप्रयोगो मुख्यतः पञ्चतन्त्रस्य काकोलूकीये नाम्नि तृतीये तन्त्रे विहितः। ग्रन्थानुसारे महिलारोप्यं नाम नगरे एकोविशालो वटतरुः

आसीत्। तत्र मेघवर्णो नाम वायसराजो अनेककाकपरिवारैः सह प्रतिवसति स्म। स तत्र स्वीयदुर्गनिर्माणेन सपरिजनैः सह सुखेन कालं निवसति स्म। तथाऽन्योऽरिमर्दनो नाम उलूकराजो असङ्ख्योलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म। स च रात्रावभ्येत्य सदैव तस्य वटतरोः समन्तात्परिभ्रमति। अथोलूकराजः पूर्वविरोधवशाद् कञ्चिद् वायसं प्राप्नोति तं विनाश्य गच्छति। अस्यां स्थितौ तथाविधस्य रिपोरुच्छेदः सर्वदाऽवश्यको वायसराजेनानुभूतो यतोहि आलस्य युक्तो यो जनो यदृच्छया प्रसरन्तमरिं रोगं चोपेक्षेत स तेनैव विनाश्यते। उक्तञ्च-

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत्। महाबलोऽपि तेनैव वृद्धि प्राप्य स हन्यते।। 3

इत्थं विचिन्त्या मेघवर्णः सर्वान् सचिवानाहूयात्मरक्षासम्बन्धे उपयुक्त समाधानं जिज्ञासितवान्। उत्कटस्तावदस्माकं शत्रुरुद्यमसम्पन्नः कालविच्च। नित्यमेव निशागमे आगम्य अस्माकं पक्षीयप्राणिविनाशं करोति। वयं वायसाः रात्रौ न पश्यामो दिने वा दृष्ट्वाऽपि तस्य दुर्गं द्रष्टुमक्षमाः प्रतिविधानमपि कर्तुं न शक्नुमः। तत्कथमस्य प्रतीकारः? तदत्र अरिमर्दनस्य मर्दनविषये किं युज्यते सन्धि-विग्रह-यानासन्-संश्रय-द्वैधीभावानां मध्यात्। पूर्वमुक्तं यद् विष्णुशर्मणा षाड्गुण्यस्य परिभाषणं कृत्वा तस्य विवेचनमेव कृतम्। महतोऽरेररिर्मदनस्योच्छेदनाय षाड्गुण्यस्य प्रयोगस्य महत्यावश्यकता विद्यते। मेघवर्णस्य प्रश्नमनुश्रुत्य ते सर्वे सचिवाः मन्त्रणां विधाय शत्रोः शत्रुताकारणं ज्ञातुं निग्रहं च कर्तुमैच्छन्। वायसराजस्य पञ्चसचिवाः आसन्। ते उज्जीवी-सञ्जीवी-अनुजीवि-प्रजीवि-चिरञ्जीविनाम्ना ग्रन्थे स्मृताः। मेघवर्णः पञ्चसचिवान् प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धवान्। तेषु सचिवेषु प्रथमं उज्जीविनं पृष्टवान् एवं विकटस्थितौ किम्मन्यते भवानिति ? स आह- बलवता सह विग्रहो न विधेयः यतः सः बलवान् कालप्रहर्ता च। अतः सन्धिरेव सर्वथा विधेयः इति प्रथमस्य सचिवस्योज्जीविनो मतम्। उक्तञ्च यतः-

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि। सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निमग्नाः।। 4

स्वमतपुष्टये तेन पुनरुक्तं यद् गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो नृपतिः यदि सन्धिं न करोति तर्हि सः समवलेनापि शत्रुणा परस्परं क्षयप्राप्तामृन्मयघटयोरिव स्वक्षयं याति। प्रबलेन समं दुर्बलपुरुषस्य युद्धं तस्य निधनकारणमेव भवति। मूषिकस्य पाषाणबिलं यदि सिंहोऽपि खनति तदा तस्य नखभङ्ग एव जायते अथवा मूषिकप्राप्तिमात्रं भवति। अतोऽलाभकरं युद्धं सर्वथा त्याज्यम्। अतः अतिसामान्यं लाभाकाङ्क्षया कदाचित् महान् प्रयत्नो न आश्रयणीयः। उक्तञ्च-

खनन्नाखुबिलं सिंहः पाषाणशकलाकुलम्। प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत्॥ 5

युद्धं तु कदापि न विधेयं तथापि यदि बलीयसा सञ्जायते तदा सत्वरमेव वैतसीवृत्तमाचरणीया न कदापि भुजङ्गवृत्तिम्। वैतसीवृत्तिमाचरेण पुरुषो सम्पदं प्राप्नोति परन्तु सर्पवृत्तमापन्नो जनः केवलं वधयोग्यः एव भवति। उक्तम्-

बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाश्रयेत्। वाञ्छन्नभ्रंशिनी लक्ष्मीं न भौजङ्गीं कदाचन॥ 6

अन्यच्च- कुर्वन्हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम्। भुजङ्गवृत्तिमापन्नो वधमर्हति केवलम्।। 7

उज्जीविनः स्पष्टमतं यत् कच्छपसंकोचमास्थाय प्रहाराणपि सहेत तथा च सुसमये प्राप्ते कृष्णसर्पवत् इव तिष्ठेत्। तथा च बलवता सह विरोधे कदाचित् कूर्मवृत्तिः कदाचिच्च भुजङ्गवृत्तिः आश्रयणीया कर्तव्या। यदि कदाचित् युद्धोपरिस्थितिरेव भवेत् तदा सामनीतिप्रयोगेन शान्तिरेव विधेया न कदापि युद्धे शीघ्रता दर्शयितव्या। तदनुसारेण येन केनापि प्रकारेण राजा यदि स्वसिद्धिमेव पश्येत् तदैव सन्धिं कुर्यात्। उक्तञ्च-

सन्धिः कार्यऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम्। प्राणैः संरक्षितैः सर्वं राज्यं भवति रक्षितम्।। 8

सन्धेरनन्तरमपि राजा सर्वदा स्वार्थमभिलक्ष्य शत्रोः अपकर्षं चिन्तयेत्। एवं विभिन्नपरिस्थितिं अवलोक्य उज्जीवी नामकः सचिवो मेघवर्णार्थे साममन्त्रेण सन्धिकरणमेव विज्ञप्तवान्।सत्यमरिमर्दनो नामोलूको मेघवर्णाद् बलवत्तरोऽतो यदि तेन सह विग्रहो भवति तर्हि सर्वदा वायसस्यैव हानिः सम्भवेत्। वस्तुतः उज्जीवी शान्तविचारसमर्थकः आसीत् अतस्तेन सन्धिरेवानुमोदितः।

"विग्रहः"

विग्रहो नाम विद्यते षाड्गुण्यस्य द्वीतीयं तत्त्वम्। पञ्चतन्त्रस्य द्वीतीये भागे मित्रभेदतन्त्रेऽपि विग्रहस्य विचारो विहितः। मित्रभेदे दमनकः स्वस्वार्थसिद्धये पिंगलक-सञ्जीवकयोर्मध्ये भेदस्य महान्तमुपायं कृतवान्। अस्मिन् प्रसंगे विष्णुशर्मणोक्तं स्वकीयपराक्रमप्रदर्शनं निर्बलशत्रोः

उपरि एव करणीयं न केवलमेतदेव, बलवन्तमरिमवलोक्यात्मनो रक्षामेव करणीयम्। परन्तु यदि कश्चन् शत्रोः पराक्रममविचार्य त्वाम् आह्वानं करोति तदा सर्वदैव हानिग्रस्तं एव भवति। पञ्चतन्त्रकारेण षाड्गुण्यस्य नीतिविचारः प्रसङ्गे सर्वत्रैव सन्धिः एव नानुमोदितः। मेघवर्णः प्रथममात्यम् उज्जीविनं श्रुत्वाऽनन्तरम् अपरामात्यं सञ्जीविनं पृष्टवान्। काऽभिमतिरस्मिन् प्रसंगे भवतः इति। सञ्जीवी केवलं सन्धिमेव श्रेयस्करं न मन्यते। शत्रुणा सह केवलं सन्धिः सर्वदा न विधेयमिति तस्याभिप्रायः। सन्धिकरणमेव तेन निराकृतम्। तेनोक्तम् अरिमर्दनः क्रूरोऽतिलुब्धो धर्मविहीनश्चास्ति। अतः सत्यधर्मरहितेन सह कदापि न सन्धिः विधेया। उक्तञ्च-

शत्रुणा न हि सन्दध्यात्सुश्लिष्टेनापि सन्धिना। सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम्॥ 9

क्रूरलुब्धोऽलसो-मूर्खः-युद्धनिरुत्सकः शत्रुः सुखेनोच्छेद्यो भवति।उपर्युक्तैः सर्वैः दुर्गुणैः सह अरिमर्दनः समन्वितोऽस्ति अतस्तेन सह विग्रहो एव विधेयः। तथाविधस्य शत्रोरुच्छेदोऽल्पप्रयासेनैव सम्भवेत।सञ्जीविनोच्यते यदा अरिमर्दनेनापमानिताः वयं यदि तेन सह सन्धिप्रस्तावमेव कुर्मस्तदा सः अतिकोपं करिष्यति। उक्तञ्च यत् चतुर्थोपायेन दण्डेन यो शत्रुता साध्यो भवति तत्र सन्धिप्रस्तावोऽरूचिकर: एव भवति, न कोऽपि विज्ञो वैद्यः आमज्वरग्रस्तं स्वेद्यं रोगिणं जलेन परिषिञ्चति। यथा जलबिन्दवः प्रतप्तस्य घृतस्य न शान्तिकारका एव भवन्ति तथैव क्रुद्धस्य शत्रोः कृते सामरुपः सन्धिप्रस्तावः तस्य क्रोधोद्दीपकः एव भवति।उक्तञ्च-

सामवादाः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः।। प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः॥ 10

महाकविमाघो निगदति यावत्पर्यन्तं शत्रोः मस्तकोपरि पादारोहणं न क्रियते तावदालम्बनरहिता कीर्तिः स्वर्गारोहणाय सक्षमा न भवति। तात्पर्यमिदं यदुच्चैरारोहणाय यथा सोपानस्यावश्यकता भवति तथैव कीर्तिं प्राप्तुं बलवताऽपि शत्रुणा सह विग्रहो करणीयः एव भवेत्। कौटिल्यो निगदति यत्पारस्परिकापकृतिरेव विग्रहः। सोमदेवसूरिविचारेण विजिगीषुकृतापराधं एव विग्रहोऽस्ति। अनेन प्रकारेण विष्णुशर्मणा भीषणपरिस्थितौ विग्रहाचरणमनुशंसितवान्।अतः सञ्जीवीना विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास।

'यानम्'

षाड्गुण्यस्य तृतीयं तत्त्वं "यानम" विष्णुशर्मणा परिभाषितं किन्तु विवेचनमस्य कथोपकथनमाध्यमेन सम्यकविहितम्। मनुना यानस्य परिस्थितिः ज्ञापिता।तेन उक्तम्-

यदा प्रहृष्टा मन्यते सर्वास्तु प्रकृतिर्भृशम्। अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विर्गहम्।। 11

आचार्यः कौटिल्यो विजीगीषोः शत्रुराज्योपरि आक्रमणं यानं कथयति। शुक्राचार्यानुसारेण विजयापाप्तिः कामनया शत्रुनाशाय यद्गमनं विधीयते तदेव यानम्। वायसराजेन मेघवर्णेन सञ्जीविनो विग्रहमन्त्रमनुश्रुत्य अनन्तरमपरोऽमात्यो अनुजीवीं स्वाभिप्रायं प्रकटयितुमनुरूद्धः। अनुजीविनोक्तं यदुलुकोऽरिमर्दनो दुष्टो बलवान् गतमर्यादश्चास्ति, तस्मात्तेन सह न सन्धिः न वा विग्रहो एव विधेयः। तदर्थं केवलं यानमेवश्रेयः यतः उत्कटबलयुक्तेन दुष्टेण शिष्टाचाररहितेन च साकं कदापि सन्धिविग्रहौ नोपयुक्तौ। अत्र केवलं यानमेव विकल्पः भवति। यानं नाम केवलमाक्रमणेनैव न सिद्यते किन्तु स्वरक्षार्थं पलायनमपि यानमेवोच्यते। विष्णुशर्मणा यानस्य प्रकारद्वयमुक्तम्। तत्र द्विविधे याने प्रथममेकं बलिना पीडितस्य भीतस्य रक्षणाय यानम्। अपरं विजिगीषोः शत्रुः विजयाय यात्रारूपं यानमिति। ग्रन्थकारोऽत्र यानस्य कालमपि अनुशंसितवान्। तदनुसारेणोत्कृष्टवीर्यस्य विजयाभिलाषिणो राज्ञः कार्तिके चैत्रे वा शत्रुदेशे यानम्प्रशस्यते न खलु अन्यसमये। मनुविचारेणा फाल्गुन-चैत्रेषु यानं गच्छेत्।विष्णुशर्मणा विपदग्रस्तं निर्बलं च अरिमुपरि यानं निर्दिष्टम्। विष्णुशर्मणाऽपि कथ्यते यद् सुहृदबलान्नजलादिं च न ज्ञातुं यो नृपतिः शत्रूच्छेदनाय परराष्टं गच्छति स पुनः स्वराष्ट्रमपि प्राप्तुं समर्थं न भवेत्। षाड्गुण्यविवेचनप्रसंगेऽनुजीविमुखेन विष्णुशर्मा विशदविवेचनं कृतवानस्ति। सिंहोऽपि क्रोधवशात् उत्पतनशीलो अङ्गं प्रथमं सङ्कोचं करोति। उक्तञ्च-

यदपसरति मेषः कारणं तत्प्रहर्तुं,मृगपतिरपि कोपात्सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः।

हृदयनिहितभावा गूढमन्त्रप्रचाराः,किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते॥ 12

बुद्धिमन्तः पुरूषाः हृदगतमेव स्वकीयभावं कृत्वा मानापमानौ विगणयन्तः कालमपेक्ष्यन्ते। तात्पर्यमिदं यन्मेघवर्णोऽपि स्वशत्रुमुलुकमुपेक्ष्य

सद्योऽपसरणमेव कुर्यात्, अन्यच्च यो राजा शत्रुः बलवन्तम्मत्वाऽचिरमेव देशत्यागं करोति सः युधिष्ठिरमिव पृथिवीम्प्राप्नोति किन्तु यो दुर्बलो नृपतिः अहङ्कारवशाद्बलीयसा शत्रुणा सह युद्धं करोति स तु शत्रोः इच्छापूर्तिं करोति अपि च स्वकीयकुलस्य क्षयमेव करोति। अतो बलवताऽरिमर्दनेन समं न सन्धिं न विग्रहं न वा तस्योपरि यानं कृत्वा वायसराजो मेघवर्णोऽपसरेदेव कर्तव्यम्। एवमपसरणरूपं यानमनुजीविनाऽनुशंसितम्।

'आसनम्'

षाड्गुण्यस्य चतुर्थं तत्वम् 'आसनम्' विष्णुशर्मणा परिभाषितम्। अतः अनुजीवीनो वचनमाकर्ण्य मेघवर्णश्चतुर्थममात्यं प्रजीविनमाह- " भद्र त्वमप्यात्मनोऽभिप्रायं वद! प्रजीविना पूर्वाणि सन्धि-विग्रह-यानानि त्रीण्यपि नानुमोदितम्। विष्णुशर्मणा आसनमपि न परिभाषितम्, केवलं तस्य व्याख्यानमेव कृतम्। प्रथमं त्रीणि षाड्गुण्यतत्वानि निराकृत्यासनमनुष्ठेयमिति स्वमतपुष्टये विष्णुशर्मणा कथ्यते यदस्मिन् शत्रुकृताक्रमणकाले अपसरणं न युज्यते। अस्मिन् विकटसमये उपेक्षणमासनवत् स्वदुर्गमेव व्यावस्थायामरिप्रहाराद् आत्मरक्षणमेव प्रथमं कर्तव्यम् यतो जलचरविशेषो कुम्भीरः स्वस्थाने स्थित्वैव गजेन्द्रं सदृशं भयानकजीवमपि कर्षति परन्तु स एव कुम्भीरः यदि स्वस्थानाच्च्युतो जायते तर्हि सामान्य जीवेन कुक्कुरेणापि पराभवं गच्छति। उक्तञ्च-

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति। स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते॥ 13

अन्यभारतीयराजनीतिवित्समानो विष्णुशर्माऽपि दुर्गमहत्त्वं विज्ञापितवान्। दुर्गस्थो राजैव सर्वशक्तिसम्पन्नो भवतीति प्रतिपादयता तेनोक्तं यत स्वस्थाने दुर्गे स्थितो राजा एकोऽपि शतं सैनिकान् योद्धुं शक्नुयात् ।उक्तञ्च-

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः। शतं दशसहश्राणि तस्माद् दुर्गं विधीयते।। 14

अतः स्थानभ्रष्टता कदापि न स्यात्। यतो युद्धं कृत्वापि यदि प्राणान् तिष्ठेत् चेत् राज्यं सम्प्राप्नुयात् परन्तु यदि मृतश्चेत् तदा स्वर्गप्राप्तिः सम्भवेत्। इत्थम्प्रजीविना आत्मरक्षार्थं मेघवर्णमासनगुणाश्रयणाय निर्देशितः। तद्विचारेण यदि मेघवर्णस्तदानीमासनमाश्रयते तदा गुप्तरूपेण स्वबुद्धिव्यायामं सैन्यबलञ्च दृढं कृत्वा शत्रुमरिमर्दनं सावधानतया परास्तं विधास्यति।

'संश्रयः'

षाड्गुण्यस्य चतुर्थतत्वं प्रजीविप्रोक्तमासनं निशम्य मेघवर्णेन पृष्टश्चिरंजीवी। सः स्वबुद्धिबलेन पूर्वोक्तान् गुणान् उपयुक्तान् मत्वा पञ्चमतत्त्वं " संश्रयम्" अनुमोदते। मेघवर्णेन पृष्टः सः वदति-'देव! षाड्गुण्यमध्ये मम संश्रयः सम्यक् प्रतिभाति। तत्तस्यानुष्ठानं कार्यम्। कः संश्रयगुणः इति विचारयता कौटिल्येनोच्यते "परार्पणं संश्रयः"। अर्थात् स्वशत्रोः अन्यस्य च कस्यचिद् बलवतो नृपतेः समक्षमात्मसमर्पणमेव संश्रयः । आचार्य शुक्रः संश्रयस्थाने आश्रयस्य प्रयोगं कृतवान्। तद्विचारेण सबलमित्रस्याश्रयं गृहीत्वा यदा निर्बलोऽपि राजा बलवान् भवति तदेवाश्रयः। कौटिल्यानुसारेण शत्रोर्बलवत्तरेण राज्ञा सह संश्रयगुणो व्यवहर्तव्यः। एतदभावे तथाविधस्य शत्रोरेवाश्रयो ग्रहीतव्यः। आचार्यविष्णुशर्मानुसारेण प्रतापी शक्तिसम्पन्नश्चैकाकीनृपतिः न किमपि कर्तुं शक्तः । वचनमिदं पुष्टयन् स कथयति यदवायुशून्यस्थाने ज्वलितोऽग्निः स्वयमेव शान्तोऽपि जायते। उक्तञ्च-

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति? निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति॥ 15

पारस्परिकमैक्यमेव पुरुषाणां हितकरः विशेषतः स्वजातिषु नितान्तमावश्यकं सम्मेलनम्। तुषैः परिभ्रष्टास्तण्डुलाः कदापि न प्ररोहन्ति। एवं यदि एकाकित्वमकिञ्चित्करं तदा मेघवर्णेन कश्चित्समर्थो राजा समाश्रयणीयः। आश्रयभूतो मित्रसदृशराजैव विपत्तेः प्रतीकारं करोति। यदि भवान् मेघवर्णो निजस्थानमात्रं परित्यज्यान्यत्र कुत्रचिद् गच्छति तदा न कोऽपि समर्थो जनो वाङ्मात्रेणापि भवतः सहायतां करिष्यति। दुर्बलस्य न कोऽपि सहायको भवति। वनानि दहनस्य कृते वायुः अग्नेः सहायको भवति। किन्तु स एव वायुः दीपस्य विनाशाय मुख्यकारणम्भवति। उक्तञ्च-

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः। पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम्॥ 16

एवं येन केनापि प्रकारेण तादृश्यां विकटपरिस्थितौ मेघवर्णेन षाड्गुण्यस्य पंचमो गुणः संश्रयः एवाश्रयणीयः। एतद्विनाऽरिमर्दनात्

कश्चिद्रक्षाप्रतीकारः न प्रतिभाति। यदि मेघवर्णः कस्यचिद्राज्ञः संश्रयमादत्ते तदैव तेषां सर्वेषां वायसानां प्राणरक्षां सम्भवति, अन्यथा सर्वनाशस्तु अवश्यम्भावी एवास्ति। इत्थं प्रकारेण चिरंजीविना संश्रयगुणस्य पक्षपातः कृतः।

'द्वैधीभावः'

वायसराजो मेघवर्णः पूर्वोक्तानामुज्जीव्यादिमन्त्रिणां मतमाकर्ण्य न सन्धिविग्रहादिपञ्चगुणान् अवलम्बते। सर्वेषां मन्त्रिणां विचारास्तु समीचीनाः एवासन्, किन्तु सर्वश्रुत्वाऽपि किं कर्तव्यविमूढो मेघवर्णः प्राचीनं स्वपितृसचिवं दीर्घदर्शनं सकलनीतिशास्त्रपारङ्गतं स्थिरजीविनं प्रणम्य प्राह तात! त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समाज्ञापय। स्थिरजीविनोच्यते सर्वेषामेव सचिवानां मतानि नीतिशास्त्रसममतान्येव सन्ति परन्तु सर्वाण्येव समयापेक्ष्यानि अर्थात् सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयानां नोपयुक्त कालोऽस्ति। साम्प्रतिके दुष्काले केवलं "द्वैधीभावः" एव समाश्रयणीयः। द्वैधीभावस्य तात्पर्यमिदं यत्कदाचित्तेन सह मैत्रीं विधाय कदाचिच्च युद्धमप्रदर्श्य तथाविधमरिमुच्छिद्येत्। नीतिशास्त्रानुसारेण स्वयमविश्वस्तोऽपि शत्रुं विश्वास्य लोभाकृष्टं कुर्वन् विजिगीषुस्तं सुखेन विनाशयितुं शक्नोति। सत्यं नीतिनिपुणविद्वांसः प्रथममुच्छेद्यमपि सपत्नं वर्धयन्त्येव पश्चाद्वर्धितं तादृशमरिं गुडवर्धितश्लेष्माणमिव सुखेनैव निपातयन्ति। उक्तञ्च-

स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः। यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः।। 17

द्वैधिभावस्य महान् ज्ञापको महामात्यश्चाणक्यो नन्दवंशीयमहामात्यप्रधानं राक्षसं चन्द्रगुप्तस्य पक्षे कर्तुं यद्विधानं विहितवान् तथा च पश्चात् स्वकूटनीतिप्रागल्भेन स्वपक्षे आनीतवांश्च तत्सर्वं द्वैधीभावस्यैव लक्षणमासीत्। चाणक्योऽपि परस्परं गुप्तवार्ता विधाय चन्द्रगुप्तेन सह कृत्रिमसंघर्षं निर्माय शत्रून् वञ्चयित्वा राक्षसं तस्यामात्यपदे नियुक्तवान्। यदि सः कृत्रिमं द्वैधीभावं लोकसमक्षे नादर्शयिष्य तर्हि राक्षसोऽपि तस्य पक्षे न गतो भवेत्। अतः स्थिरजीवी प्राह – वत्स! समाकर्ण्य तर्हि सामाद्यतिक्रम्य यो मया पञ्चमोपायनिरुपितः। तन्मां विपक्षभूतं कृत्वाऽतिनिष्ठुरवचनैः निर्भर्त्स्य विपक्षप्रणिधानां प्रत्ययो भवति तथा समाहतरुधिरैरालिप्याऽस्यैव वटवृक्षस्याधस्तातप्रक्षिप्य मां गम्यतां पर्वतम् ऋष्यमूखं प्रति। तत्र सपरिवारस्तिष्ठ, यावद् अहं समस्तान् सपत्नान् सुप्रणीतेन विधिना विश्वास्य अभिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यः दिवसे तान् अन्धतां प्राप्तान् ज्ञात्वा व्यापादयामि। ज्ञातं मया सम्यक्, नान्यथा अस्माकं सिद्धिरिति, यतो दुर्गम् एतत् अपसाररहितं केवलं वधाय भविष्यति। तत् त्वया अहं न अत्र विषये प्रतिषेधनीयः। इत्युक्ता तेन सह अनर्थकविवादं कर्त्तुमारब्धः। अथ अन्ये तस्य भृत्याः स्थिरजीविनम् उच्छृङ्खलवचनैः कथयन्तम् अवलोक्य तस्य वधाय उद्यता मेघवर्णेन अभिहिताः – 'अहो! निवर्त्तध्वं यूयम्, - अहमेव अस्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मानः स्वयं निग्रहं करिष्यामि इत्याभिधाय तस्योपरि समारूह्य, लघुभिश्चञ्चुप्रहरैस्तं प्रहृत्य, आहतरुधिरेण प्लावयित्वा, तदुपदिष्टम् ऋष्यमूखपर्वतं सपरिवारो गतः। तदा आहतः स्थिरजीविनः अरिमर्दनमवलोक्य स मन्दं मन्दं शब्दमकरोत्। तत् श्रुत्वा ते सकला अपि उलुकाः तद्वधाय प्रजग्मुः। अथ तेनोक्तम् – 'अहो! अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री, मेघवर्णेन एव ईदृशी अवस्था नीता। तन्निवेदयत आत्मस्वाम्यग्रे तेन बहुवक्तव्यम् अस्ति। अथ तैः निवेदितः सः उलुकराजो विष्मयाविष्टस्तक्षणात् तस्य सकाशं गत्वा प्रोवाच –'भो भो! किमेतां दशां गतस्त्वम्? तत्कथ्यताम्।' स्थिरजीवी प्राह – देव! श्रूयतां मे एतदवस्थाकारणम्, अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्माद्यापादितान् प्रभूतवायसान् दृष्ट्वा युष्माकम् उपरि कोपशोकग्रस्थो युद्धार्थं प्रचलित आसीत्। ततो मया अभिहितं स्वामिन् न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुम्, बलवन्तः एते बलहीनाश्च वयम्, उक्तञ्च तत् तस्य उपनयनप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः। उक्तञ्च–

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान्। दत्त्वा हि रक्षयेत्प्राणान्रक्षितैस्तैर्धनं पुनः॥ 18

तत् श्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं माम् आशङ्कमानेन इमां दशां नीतः। तत् तव पादौ साम्प्रतं मे शरणम्, यावद् अहं प्रचलितुं शक्नोमि तावत् त्वां तस्य आवासे नीत्वा सर्ववायसक्षं विधास्यामि इति। अथ दुर्गद्वारं प्राप्य अरिमर्दनोऽब्रवीत – 'भो भोः! हितैषिणोऽस्य स्थिरजिविनो यथा समीहितं स्थानं प्रयच्छत। तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी अचिन्तयत् – मया तावत् एतेषां वधोपायः चिन्तनीयः स मया मध्यस्थेन न साध्यते। यतो मदीयम् इङ्गितादिकं विचारनयन्तः तेऽपि सावधानो भविष्यन्ति। तत् दुर्गद्वारम् अधिश्रितोऽभिप्रेत साधयामि इति निश्चित्य उलुकपतिमाह 'देव! युक्तमिदं यत् स्वामिनो प्रोक्तं, परमहमपि नीतिज्ञस्ते अहितश्च, यद्यपि अनुरक्तः शुचिः तथाऽपि दुर्गमध्ये आवासो नार्हः।

तत् अहमत्रैव दुर्गद्वारस्थः प्रत्यहं भवत्पादपद्मरजः पवित्रीकृततनुः सेवां करिष्यामि।' तदा प्रतिदिनमुलुकपतिसेवकाः प्रकृष्टमांसाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति। अथ कतिपयः एव अहोभिः मयूरः इव स बलवान् संवृत्तः। अथ स्थिरजीवी निजनीडे एकैकां वनकाष्ठिकां दुर्गप्रज्वालनार्थं प्रतिदिनं प्रक्षिपति। न च ते मूर्खाः उलुकाः विजानन्ति यत् एष कुलायम् अस्माद्दाहाय वृद्धि नयति। अथ नीडनिर्मानच्छलेन दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये, सञ्जाते सूर्योदयेऽन्धतां प्राप्तेषु उलुकेषु सत्सु स्थिरिजीवी श्रीघ्रं गत्वा मेघवर्णमाह – 'स्वामिन् ! दाहसाध्या कृता रिपुगुहा, तत् सपरिवारः समेत्यं एकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारेऽस्मत्कुलाय प्रक्षिप। येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरकप्रायेण दुःखेन म्रियन्ते।' तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो मेघवर्णमाह – तातः! कथय आत्मवृन्तान्त्यम्? चिरात् अद्य दृष्टोऽसि। स आह – 'वत्स! नायं कथनस्य कालः, यतः कदाचित् तस्य रिपोः कश्चित् प्रणिधिः मम इह आगमनं निवेदयिष्यति तद् ज्ञानात् अन्योऽन्यत्र अपसरणं करिष्यति। तत त्वर्यताम् ! उक्तञ्च-

अमित्रं कुरुते मित्रं, मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च। शुभं वेत्त्यशुभं, पापं भद्रं, दैवहतो नरः॥ 19

अथ असौ तद्वचनम् आकर्ण्य सपरिजनएकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्चग्रेण गृहित्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविनीडे प्राक्षिपत्। ततः सर्वे ते दिवान्धा रक्ताक्षवाक्यनि स्मरन्तो द्वारस्य आवृतत्वात् निर्गन्तुमशक्नुवन्तः गुहामध्ये कुम्भीपाकन्यायं प्राप्ताः मृताश्च। एवं शत्रून् निःशेषतां नीत्वा भूयोऽपि मेघवर्णः तमेव वटवृक्षदुर्गं जगाम।

उपसंहारः-

षाड्गुण्यमन्त्रस्य भारतीयदण्डनीतिशास्त्रेऽतिमहत्वपूर्णस्थानमस्ति। सन्धिविग्रहयानादयस्तु नयनाम्नोच्यन्ते किन्तु विभिन्नाऽपि परिभाषाऽस्य कृतास्ति। राजनयस्य परिभाषां कुर्वता के. एम. पणीकर महाशयेनोक्तम् – "Diplomacy is the art of forwarding one's interests in relation to other countries" अर्थात् अन्ताराष्ट्रियराजनीतौ राजनयः एका सा कलाऽस्ति यथा राष्ट्रमेकमन्यैस्सह सम्बन्धनिर्माणकाले स्वहितं सर्वोपरि मन्यते। वस्तुतो विश्वस्य राष्ट्रस्य समस्यानिराकरणाय या पद्धतिरवलम्बते तदेव राजनयः। अयं राजनयः शब्दः युनानीभाषायाः "डिप्ल्युन्" शब्दान्निर्गतः। अयमेव डिप्ल्युन् शब्दः पश्चात् Diplomacy इत्याङ्गलशब्देन परिस्कृतः। पञ्चतन्त्रे षाड्गुण्यस्य विवेचनं मुख्यतः काकोलुकीयतन्त्रे कृतमस्ति परन्तु मित्रभेदे पिङ्गलकसञ्जीवकोपाख्यानेऽपि सङ्केतो मिलति।

पादटिप्पणी-

1. मनुसंहिता-७/१५६-१५७	**5. पञ्चतन्त्रम्-३/१६**	**9. पञ्चतन्त्रम्-३/२३**	**13. पञ्चतन्त्रम्-३/४४**	**17. पञ्चतन्त्रम्**-३/६२.
2. मनुसंहिता-७/५८	**6. पञ्चतन्त्रम्-३/१८**	**10. पञ्चतन्त्रम्-३/२७**	**14. मनुसंहिता-७/७४**	**18. पञ्चतन्त्रम्**-३/१२७
3. पञ्चतन्त्रम्-३/३	**7. पञ्चतन्त्रम्-३/१९**	**11.मनुसंहिता-७/१७०**	15.**पञ्चतन्त्रम्-३/५५**	19.**पञ्चतन्त्रम्**-३/२१८
4. पञ्चतन्त्रम्-७/७	**8. पञ्चतन्त्रम्-३/९**	**12. पञ्चतन्त्रम्-३/४२**	16.**पञ्चतन्त्रम्- ३/४९**	

सहायकग्रन्थसूची

1. विष्णुशर्मा, पञ्चतन्त्रम, सम्पादकः-डा.सुधाकरमालव्य, कृष्णदासअकादेमी, गोपालमन्दिरलैन वाराणसीय,२२१००१.

2. नारायणशर्मा, हितोपदेशः, सम्पादकः- डा.सुधाकरमालव्य, कृष्णदासअकादेमी, गोपालमन्दिर लैन् वाराणसी, २२१००१.

3. आचार्यमनुः, मनुस्मृतिः, सम्पादकः–डा.अनिलचन्द्र वसु, संस्कृत बुक डिपो२८/१, विधान सरणी,कलिकाता-७००००६.

4. महाकवि माघः, शिशुपालवधम्, सम्पादकः-श्री सत्यनारायण चक्रवर्ती, संस्कृत पुस्तक भाण्डार ३८,विधान सरणी, कलकाता-

5. आचार्यकौटिल्यः, कौटिलीय अर्थशास्त्रम्, सम्पादकः-डःअनिलचन्द्र वसु, संस्कृत बुक डिपो२८/१, विधान सरणी, कलकाता-

6. भतृहरिः, नीतिशतकम्, सम्पादकः-राजेश्वरप्रसादमिश्रः, अक्षयवटप्रकाशन, इलाहा-वाद-२०१२.

7. शुक्राचार्यः, शुक्रनीतिसारः, सम्पादकः-जगदीश चन्द्र मिश्रः, चौखम्वा सुरभारतीप्र-काशन,वाराणसी-२०१२.

8. महाभारत-गीताप्रेस, गोरखपुर-२०१४.

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

साहित्याकादमीपुरस्कारप्राप्तेषु असमीयोपन्यासेषु संस्कृतवाङ्मयस्य प्रभावः : एकमध्ययनम्

Loopamudra Goswami
Research Scholar
Kumar Bhaskar Varma Sanskrit and Ancient Studies University
P.O.: Hati Namati- 781337, Nalbari, Assam
Contact No. : 7896748106
E-mail : loopamudragoswami03@gmail.com

सारांशः - साहित्याकादमीपुरस्कारः भारतवर्षे साहित्यिकेभ्यः प्रदत्तमानेष्वन्यतमःसाहित्यिकसम्मानोऽस्ति । अयं सम्मानः भारतवर्षस्य चतुर्विंशतिभाषासु प्रदीयते , तेषु असमीयाभाषा अपि एका भाषा अस्ति , यत्र१९५५ तमवर्षात् २०२१ वर्षपर्यन्तं भिन्नाः साहित्यपण्डिताः अनेन सम्मानेन सम्मानिताः जाताः । असमीयाभाषायामयं सम्मानः पद्य-उपन्यास-लोकसाहित्याध्ययन-साहित्यिकसमालोचना-आत्मजीवनी-गद्य-निबन्ध-लघुकथादि-कोटिषु प्रदीयते । तासु कोटिषु असमीयाभाषोपन्यासवर्गेषु अधुनापर्यन्तं विंशतिः विद्वांसः विदुष्यश्च अकादमीपुरस्कारेण विभूषिताः सन्ति । पुरस्कृतेषूपन्यासेषु यदि वयमन्वेषयामः तर्हि तत्र प्रायशः चतुर्षु उपन्यासेषु संस्कृतवाङ्मयस्य प्रभावः परिलक्ष्यते। एषूपन्यासेषु चरित्राणां नामसु , ग्रन्थस्य नामकरणेषु , घटनाया उपस्थापनशैलीषु कथं रामायण-महाभारतादि - इतिहासग्रन्थानां संस्कृतवाङ्मयस्य च प्रभावः दृश्यते तदेव अस्मिन् शोधपत्रे अध्ययनमिष्यते ।

कूटशब्दाः - साहित्याकादमी ,असमीयासाहित्यम् , साहित्यपण्डिताः , उपन्यासः

शोधपत्रस्य क्षेत्रं प्रासंगिकताश्च- असमीयासाहित्ये वङ्ग - संस्कृत - हिन्दी - उर्दुसाहित्यानां प्रभावः प्रायः परिलक्ष्यते । संस्कृतसाहित्यस्य प्रभावः असमीयाजनजीवने नीरक्षीरन्यायवत् विस्तृतो वर्तते । असमीयासाहित्ये कथा - उपन्यास - संगीत - नाटकादिषु संस्कृतस्य प्रभावः विशेषतः लभ्यते । संस्कृतमाधारीकृत्य विरचितेषु उपन्यासेषु संस्कृतस्य प्रभावः , लेखकस्य स्वकीयसंयोजनादेः वैशिष्ट्यम् इत्यादि अत्र मया विचार्यते । अस्मात् असमप्रदेशस्य अमूल्यसाहित्यकोशैः सह परिचयो भवति । विस्तारभयाद् अत्र केवलं लब्धसाहित्याकादमीपुरस्कारासमीयोपन्यासेष्वेव संस्कृतस्य प्रभावः कीदृशः लभ्यते तदालोच्यते ।

शोधप्रश्नाः -

१. असमीयासाहित्ये संस्कृतस्य प्रभावः कीदृशः अस्ति?

२. किमर्थं प्रायशः आधुनिकलेखकैः संस्कृतमुपजीव्यत्वेन ग्रहणमक्रियत?

३. उपन्यासेषु असमीयाकवीनां मौलिकत्वं कीदृशम् अस्ति?

शोधप्रविधिः - शोधकार्यमिदं मौलिकशोधप्रविधिना प्रवर्तिष्यति । अत्र असमीयोपन्यासानामध्ययनसमये वर्णनात्मकविश्लेषणात्मक तुलनात्मकपद्धतीराधारीक्रियते । उपलब्धप्राथमिकद्वितीयस्रोतसामाधारेण कार्यमिदं सम्पादिष्यते । प्राथमिकस्रोतस्तु ग्रन्थचतुष्टयेन साधितं भविष्यति । द्वितीयकस्रोतांसि च सहायकसंस्कृतासमीयाःग्रन्थाः , अन्तर्जालीयस्रोतांसि च भविष्यन्ति ।

प्राक्कथनम् - असमीयासाहित्यस्य इतिहासः प्राचीनतमः अस्ति । प्रायशः ८-१२शतशतिकायां विरचितानि चर्यापदानि असमीया-साहित्यस्य प्रथमलिखितसाहित्यरूपेण परिगण्यन्ते । एतानि गीतानि बौद्धधर्मस्य नीतिनिबद्धानि आसन् । परन्तु एतेषां चर्यापदानां भाषा सम्पूर्णरूपेण असमीया नासीत् । तत्र वाङ्ला - मैथिली - उरिया - मणिपुरी -आदि -लिप्याणामपि प्रयोगचिन्हानि पण्डिताः चिह्नितवन्तः । तत्र पण्डितानां मतानैक्यं दरीदृश्यते । अतएव चर्यापदानाम् अनन्तरं १४ शतिकायां हेमसरस्वतीदेवेन लिखितः 'प्रह्लाद-चरितम्' ग्रन्थएव पूर्णांगासमीयालिखितसाहित्यरूपेण अभिधीयते । तस्यां शतिकायामेव माधवकन्दलिना 'वाल्मीकिरामायणम्' असमीयाभाषायाम् अनुदितम् । रुद्रकन्दलि -दुर्गावर-मनकर-पीताम्बरादि प्राक्शङ्करीयुगस्य साहित्यिकाः आसन् । तत्पश्चाद् महापुरुष शंकरदेव-माधवदेवादि - वैष्णवगुरुजनाः रामायण-महाभारतादिसाहित्यमाश्रित्य नैकाः ग्रन्थाः अरचयन् ।

शंकरोत्तरयुगे असमराज्ये आहोमराज्ञः शासनमासीत् । तस्मिन्काले इतिहाससाहित्य - ज्योतिष - चिकित्सा - गणित - संगीतादिकलानां चर्चा आसीत् । परन्तु व्यवहारिकविषयनिबद्धेषु ग्रन्थेष्वपि संस्कृतवाङ्मयस्य वैशिष्टानि परिदृश्यन्ते । ततः रमन्यासकालीनयुगेऽपि संस्कृतस्य प्रभावः आसीत् परन्तु तदा आंगलसाहित्यस्य प्रभावः आधिक्यः आसीत् । अत्र विषयवस्तुनि संस्कृतमाधारीकृत्य विस्तृतानि नासन् अपि तु भाषायां पाशचात्याधुनिकशब्दैः सह संस्कृतस्य प्रभावः आसीत् । द्वितीयविश्वयुद्धस्य उत्तरकालादेव प्रारभ्य - आधुनिकसाहित्यस्य समयः यत्रआंगिक - भाव - भाषायाः महत्विवर्तनंदृश्यते । अत्र प्राच्य-पाश्चात्योभयोः मिश्रणशैली दृश्यते । एवम् असमीयासाहित्यं चर्यापदयुग - वैष्णवयुग - प्राक्शङ्करीयुग - शङ्करयुग - रमन्यासयुग - आधुनिकयुगादि - विभागेषु विभज्यते।

असमीयोपन्याससाहित्यम् - असमीयासाहित्ये उपन्यासधारा प्रारभ्यते रमन्यासयुगे रजनीकान्तबरदलैदेवस्य 'मिरिजीयरी' इति उपन्यासेनविंशतिशतिकायाम्। तत्पश्चादपि कुसुमकुमारी - मनोमती - भकत - रहदै - लिगिरी - सेउजी पातर काहिनी - चाकनैया - असीमत जार हेराल सीमा - मृत्युञ्जयादयः नैकाः उपन्यासाः सृष्टवन्तः ये ग्रन्थाः राष्ट्रिय - आन्तर्जातिकपुरस्कारैः सम्मानिताः जाताः । तेषु साहित्याकादमीपुरस्कारेणापि कतिपयाः उपन्यासाः पुरस्कृताः जाताः । ते यथा सर्वप्रथमसाहित्याकादमी पुरस्कृतोपन्यासोऽस्ति

१. ईयारूइङ्गम- १९६१वर्ष - वीरेन्द्रकुमारभट्टाचार्यः

तत्पश्चात्क्रमेण -

२. अघरी आत्मार काहिनी - १९७२वर्ष - चयदाब्दुलमालिकः

३. ककादेउतारहाड - १९७५वर्ष - नवकान्तबरूवा

४. पितापुत्र - १९७८वर्ष - होमेनबरगोहाँइ

५. मामरे धरा तरोवाल आरु दुखन उपन्यास - १९८२वर्ष - मामणिरयचमगोस्वामी

६. जङ्गम - १९८४वर्ष - देवेन्द्रनाथाचार्यः

७. पातालभैरवी - १९८८वर्ष - लक्ष्मीनन्दनबरा

८. महारथी - १९९५वर्ष - चन्द्रप्रसादशईकीया

९. अभियात्री - १९९६वर्ष - निरुपमाबरगोहाई

१०. आशीर्वादर रङ् - १९९८वर्ष - अरुणशर्मा

११. विपन्नसमयः - १९९९वर्ष - मेदिनीचौधुरी

१२. एधानि माहिर हाॅहि - २००१वर्ष - महिमबरा

१३. मौन ओठ मुखर हृदय - २००५वर्ष - येशेदर्जिठंचिः

१४. शाकुन्तलनन्दनम् २००७वर्ष - पुरवीबरमुदै

१५. देओलाङ्गुइ २००८वर्ष - रीताचौधुरी

१६. कथारत्नाकर २००९वर्ष ध्रुवज्योतिबरा

१७. पाटकाइर इपारे मोर देश २०१२वर्ष - चन्दनागोस्वामी

१८. मरियाहोला २०१७वर्ष - जयन्तमाधवबरा

१९. चानक्य २०१९वर्ष - जयश्रीगोस्वामीमहन्तः

२०. इयात एखन अरण्य आछिल २०२१वर्ष - अनुरधाशर्मापूजारी

एतेषु उपन्यासेषु केवलं ग्रन्थचटुष्टये एव संस्कृतवाङ्मयस्य प्रभावः परिदृश्यते । अन्ये उपन्यासाः इतिहास - आत्माभिज्ञता - जनजातिजीवन - भ्रष्टाचारादिघटनाकेन्द्रितमस्ति । संस्कृतक्षेत्रसम्बद्धाः उपन्यासाः यथा - महारथी - शाकुन्तलनन्दन - कथारत्नाकर - चानक्यग्रन्थाः ।

महारथी - चन्द्रप्रसादशइकीयादेवेन रचितः अयमुपन्यासः असमीयासाहित्यजगतः अमूल्यरचना अस्ति । चन्द्रप्रसादशइकीयादेवः जुलाईमासस्य १९२७खीष्टाब्देअजायत । सः स्वकीयरचनाभिः असमीयासाहित्यभण्डारं समृद्धमकरोत् । तस्य प्रसिद्धाः रचनाः यथा - एदिन - मेघमल्लार - उत्तरकाल - सूर्यस्नान - मन्दाक्रान्ता - जन्मान्तर - महारथी - तोरे मोरे आलोकरे यात्रा - मायामृग - नाचपति फूल - चक्रवात - अंगीकार - चन्द्रप्रसादशइकीयार निर्वाचितगल्प - दृष्टिकोण - निर्वाचितसम्पादकीय - आमेरिकार चिठि - इत्यादयः । शइकीयादेवस्य महारथी-नामके ग्रन्थे सः महाभारतमाश्रित्य कर्णचरित्रं वर्णयति । महतः रथसदृशजीवनस्य सः एव सारथिः आसीत् यतोहि कर्णः स्वस्य मृत्युः निश्चितः इति ज्ञातः सनपि युद्धे प्रवृत्तःअभूत् । अतएव ग्रन्थस्य नाम महारथी इति अभिधीयते । अत्र लेखकेन कर्णस्य मनोस्तात्त्विकावस्थायाः सुष्ठुवर्णनं कृतम् । कर्णचरित्रविश्लेषणावसरे लेखकः अनाथशिशोः मनोवस्थासरसतया प्रतिपादितम् । तथा च माताकुन्ती यदा तस्य समीपे अर्जुनजीवनम् अयाचयत तस्यां विकटावस्थायामपि कर्णचरित्रम् अति सुदृढतया धीरोदात्तस्वरूपं वर्णितम् अनेन - 'मोर अन्तरत करुणार सृष्टि हैछिल । किन्तु मोर चित्त विगलित होवा नाछिल ।'[1] उपन्यासेऽस्मिन् कर्णचरित्रं सम्यक्तया उपलक्षितम् अतः अस्मिन्प्रसंगे कुन्त्याः चरित्रं किञ्चिद् निकृष्टं जातम् । उत दार्शनिकपक्षतः अपि ग्रन्थस्य माहात्म्यं वर्तते । अत्र वर्णितभूमाख्यातत्त्वेन कथं मानवाः दोषान् अपघाताय भूपृष्ठतः उपरि उत्थाय भूमाख्यतत्त्वं प्राप्स्यति तस्य सूत्रं सूत्रितम् । जीवनदर्शनं - गीतायाः कर्मयोगस्य विश्लेषणं ग्रन्थे प्रायशः सर्वत्र दृश्यते । एवं भाषा - विषयवस्तूपस्थापनादि - सर्वान् परिशील्य श्रेष्ठतमा कृतिः इयम् इति उद्घोषयितुं शक्यते ।

कथारत्नाकर - कथारत्नाकर इति ग्रन्थः डा० ध्रुवज्योतिबरामहोदयेन विरचितम् । महोदयस्य जन्म मेघालयराज्ये १९५५ खीष्टाब्दे नवेम्बरमासस्य २७दिनांके अभवत् ।सः यद्यपि वृत्तौ चिकित्सकः आसीत् , तस्य औपन्यासिकरूपेनापि प्रसिद्धिः आसीत् । तेन द्वितीयविश्वयुद्ध - रुछ महाविप्लव -इत्यादि - ऐतिहासिकनिबन्धाः , भोक - लोहा - यात्रिक आरु अन्यान्य -कालान्तरर गद्य - तेजर आन्धार - अर्थ - कथारत्नाकरादि - उपन्यासाः विरचिताः । कथारत्नाकर इति ग्रन्थस्य कृते २००९ खीष्टाब्दे सः साहित्याकादमी पुरस्कारः प्राप्यते । ग्रन्थोऽयं रामायणप्रणेतृवाल्मीकिमुनेः चरित्रमाधारीकृत्य वर्तते । अत्र ग्रन्थकारेण आरम्भे कृत्तिवासरामायणे चित्रितवाल्मीकिचरित्रं स्थानीयलोकभाषायां संक्षेपेनोक्तं कथं वाल्मीकिमुनिः रत्नाकरदानवतः रामनामजपेन वाल्मीकिमुनिः इति आख्यायते । परन्तु आधुनिककाले समस्याः अपि जटिलाः भवन्ति अतएव प्राचीनकथा कथं लेखकेन नवीनशैल्या उपस्थाप्यते तस्य सूचना प्राङ्मुखे अनेन सूत्रितम् - 'भात नाखलि मानुहे भाल चिन्ता भाल काम करबो केन्केहे'[2] इति । अर्थात् पुराकाले जीवनस्य या परिभाषा आसीत् सा स्थितिः तु आधुनिककाले समायोजिता न भवति । स्वाधीनोत्तराधुनिककाले भगवच्चिन्तया सह भोजनव्यवस्था अपि साधकानां कृते महती समस्या वर्तते । इतोऽपि वर्णव्यवस्थायाः दुरुपयोगे साधारणजनानां जीवनंदुरूहमकरोत् । अत्र स्वाधीनतोत्तरकालस्य असमीयासमाजव्यवस्थायाः सजीवचित्रणमस्ति । अत्र कैवर्त्तवर्णानां स्थितिवर्णनसमये वर्णव्यवस्थातः जातामइनानाम्नः बालकस्य मनोस्तात्त्विकवर्णनमकरोत् । शिक्षकेन केवलं कैवर्त्तछात्रानेव ताडयनकार्यतः , विवाहानुष्ठाने मइनायाः मित्रगृहे समाजात् दूरे उपवेशनस्य व्यवस्था इत्यादि-आचरणानि मइनायाः शिशुमनसि गम्भीराङ्कनमकरोत् । मइनायाः असमाप्तशिक्षणस्यापि दोषी वर्णव्यवस्था एव आसीत् । समाजस्य कटुवचनात् विरक्तः सः साधुकार्यं प्रति उद्यतः सनपि भाग्यः तस्य साहाय्यं नाकरोत् । एवं सः अन्तिमे दुष्कार्ये संलग्नः अभवत् जीविकानिर्वहाय । परन्तु तस्य प्रारम्भतः चेष्टा आसीत् कथं सः स्वजातिं सममर्यदादातुं समर्थो भविष्यति इति । घटनायाः अन्तिमे सः असत्कार्ये संलग्नाः सनपि सपुत्रान् उच्चशिक्षायाः प्रकाशं अददात् । एवं शिक्षाप्रभावात् तस्य ग्रामस्य दशा उन्नता जाता सः अपि जीवनस्य कल्मषं मोचयितुं धर्म -कर्मसु मतिः अददात्

अन्तिमे। तस्य मनस्स्थिति - परिवर्तने महात्मागान्धी - शंकरदेव - माधवदेवादिगुरुणां परोक्षप्रभावः दर्शयति लेखकः। मध्ये मध्ये लेखकः ग्रहगजेन्द्र - महाभारतादेः प्रसंगाद्यपि तन्मुखात् उच्चार्यते । वस्तुतः कविः धर्मस्य प्रयोजनीयता कानि इति मादकद्रव्यसेवनस्य विरोधिता , सर्ववर्णानां समाधिकारादि - जटिलसमस्याः उपस्थापनं तथा तस्य समाधानम् अनेन ग्रन्थेन क्रियते । रत्नाकरवत् अत्रापि मइना इति चरित्रेण प्राचीनसमयव्यवस्थायाः विवर्तनं कविना चित्रितम् । ग्रन्थस्य कथासूत्रं यद्यपि प्राचीनेतिहासाद् स्वीकरोति लेखकः तथापि उपन्यासविषयवस्तुवर्णने असमीयासमाजजीवनांकने लेखकस्य मौलिकी प्रतिभा दरीदृश्यते ।

चाणक्य - ग्रन्थोऽयं जयश्रीगोस्वामीमहोदयया विरचितम् । राजनीतिज्ञा - लेखिका - शिक्षानीतिज्ञा - महोदयायाः जन्म १९६०खीष्टाब्दे जानवारीमासस्य प्रथमदिनांके अभवत् । तया प्रायशः चत्वारिंशत् ग्रन्थाः विरचिताः । तेषु केचन यथा - चेमनीयार विश्व साहित्य (खण्ड १२३) - विश्वर श्रेष्ठ साधु (खण्ड १२) - अन्य एक रत्नाकर (असमीया - वांलाभाषयोः) - उवलि योवा चादर - मोर डायेरी - एकुकि धेमेलीया साधु - सात वाओनार साधु - परीर साधु शुनिबा - नतुन साधु मजार साधु - साधु शुनो साधु खाइ कठालर बादु - मेटमरा साधुर बोजा शुनो आहा केने मजा - परीये गोवा गीत नुशुनिबा - आनिछो साधुर रेल दीघे लेलपेल - पेराभराइ साधु आनिछो शुना मने मने - एनेकुवा साधु शुनिछा - ढें कुरुच - आमार डायेरी - महाकवि - गान्धारी - चाणक्यादयः ।

भारतीयेतिहासे चाणक्यस्य जीवनचरितविषये न्यूनतथ्याः एव प्राप्यन्ते । सः कथंमगधदेशस्य प्रधानामात्यपदम् अलङ्करोति , किमर्थं तेन चन्द्रगुप्तः राजसिंहासने अधिष्ठितः , तस्मिन्समये मगधराज्यस्य परिस्थिति कीदृशी आसीत् इत्यादि विषयास्तु तस्य जीवनसंग्रामवर्णनात् वयं ज्ञातुं शक्नुमः । परन्तु इतिहासे तस्य जीवनेन सह परिचयः न जायते । केवलं चाणक्यस्य रचनानां चर्चा एव सर्वत्र समालोचिता । एषा औपन्यासिका इतिहासे यत्र तत्र प्राप्ततथ्यान् समाहृत्य स्वकल्पनया कुत्रचित् प्रामाणिकतथ्येन कौटिल्यस्य जीवनचरितं विरचयति । लेखनवेलायां सा राधाकृष्णनपिल्लाइमहोदयस्य 'Corporate Chanakya' , ड०राघवनमहोदयस्य 'Kautilya and Kalidasa' , ड० आर.के.मुखार्जीदेवस्य 'The Foundation OF The Mauryan Empire' - इत्यादि ग्रन्थविषयान् विश्लेष्य कौटिल्यचरित्रं हृदि निधाय मौलिकजीवनचरितमिदम् उपस्थाप्यते । ग्रन्थस्य प्रारम्भे धनानन्देन तस्य पितुः हननकार्यात् कथं शिशुमनसि प्रतिशोधाग्निः उत्पादितः पुनः सम्पूर्णजीवनं तस्य कथं पितृहननप्रतिशोधे व्यतीतं कथं सः पश्चाद् दुःखग्रष्टप्रजां राजाधनानन्दशासनात् विमुक्तयति तस्य रुचिकरवर्णनं लेखिकया क्रियते । समान्तरालभावेन प्राचीनभारतवर्षस्य भौगलिक - ऐतिहासिकमानचित्रम् अनेन प्राप्यते । उपन्यासस्य कथावस्तुविवरणे लेखिकया प्रायः नीतिश्लोकानाम् उद्धरणं प्रदीयते यथा पिता -पुत्रसंवादावसरे उद्धर्यते -

वरं न राजा न कुराजा राजा वरं न मित्रं न कुमित्र मित्रं
वरं न शिष्यो न कुशिष्य शिष्यः वरं न दारा न कुदारा दारा ।[3]

तथा हि -

दृष्टिपुतं न्यसेत्पादं वस्त्रपुतं पिबेज्जलम् । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ।।[4]

एवं पितृशोके म्रियमानः सः बालकः चाणक्यः गीताश्लोकेन स्वमनः अवबोधयत्येवम् -

जातस्य हि ध्रुवोर्मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।[5]

एवं लेखिकया चाणक्यनीतिश्लोकमणिभिः तथा सुभाषितश्लोकैः चाणक्यजीवनमालां गुन्थितम् । प्रारम्भे लेखिकया चाणक्यस्य भिन्ननामानामुल्लेखः तथा छद्मवेशग्रहणात् नैकप्रतिभावशाच्च इतिहासे तस्य बहुनामानां चर्चाः प्रचलन्ति एवमपिउल्लेखयति। एवं ग्रन्थस्य प्रारम्भतः समाप्तपर्यन्तं रचिकायाः प्रतिभायाः ज्ञानानुसन्धिमनसः सम्भेदं प्राप्यते ।

शान्तनुकुलननदन - उपन्यासोऽयं पुरवीबरमुदैमहोदयया प्रणीतम् । सुश्रीपुरवीबरमुदैदेव्याः जन्म अभवत् मईमासस्य १९५०खीष्टाब्दे । सा शिक्षिकात्वेन कार्यारम्भनम् अकरोत् परन्तु पश्चाद् तं परित्यज्य ऐकान्तिकभावेन ग्रन्थप्रणयने संलग्ना आसीत् ।

तस्याः कृतयः सन्ति - गजराज प्रेम आरु बन्दीत्व - शान्तनुनन्दनम् - आलिवाटर कथा - परमपूजनीय आरु दुखन उपन्यास - रूपोवाली नै सोनोवाली घाट - बाघशाल बाघजाल आरु मानुह - शीतर कुवली - हेरुवाजनक बिचारि आरु अन्यान्य गल्प - अवशेषत वरषुण - पुरवी बरदलैर निर्वाचित गल्प (खण्ड १२३) इत्यादयः । तेषु 'शान्तनुकुलनन्दन' अस्मिन् ग्रन्थे लेखिकया गङ्गोत्पत्ति - प्राचीनकामरूप - ब्रह्मपुत्रनद्योत्पत्ति - नामकरण- प्रसंगानुसारं ब्रह्मपुत्रोपत्यकायाः जाति -जनगोष्ठी - सांस्कृतिक - राजनैतिक - धर्मीयसमन्वयादिनाम् अङ्कनमकरोत् । पुनः शैक्षिक - भौगलिकोत्थान -पतनादिभिश्च चीनपरिब्राजकानां कामरूपभ्रमणं कामरूपनरेशकुमारभास्करवर्मनः विद्यायाः प्रति रुचिः इत्यादेः सजीवचित्रणम् अनेन ग्रन्थेन लभ्यते । इतोऽपि गंगोत्पत्तिवर्णने ब्रह्मपुत्रनद्योत्पत्तिवर्णने च तस्य तीरे स्थित - भार्गवादिमुनीनां कथा वर्णिता । एवम् ऐतिहासिकोपन्यासेऽस्मिन् संस्कृतेतिहासोल्लेखिततथ्यानां भौगलिकासमप्रान्तदिशा वर्णनमुपलभ्यते ।

उपसंहारः - असमीयासाहित्यं भाषा च संस्कृतस्येव दानम् । असमीयाजनजीवने संस्कृतेतिहासादि - ग्रन्थानां महती भूमिका दृश्यते । जन्मोत्सवे गीयमानगीतादारभ्य मृतकसंस्कारादौ परिवेशितगीतपर्यन्तं सर्वत्र संस्कृतसमुद्भवकथानां संस्कृतिनां समादरः दृष्टः । संस्कृतं तथा तस्य संस्कृतिः असमीयालोकसाहित्यस्य अविच्छेद्याङ्गो वर्तते । परन्तु एषा संस्कृतसम्भूयरचना धारा मध्येब्रीटिशागमनात्स्वाधीनोत्तरकियत्कालपर्यन्तं मन्दगतिलब्धा जाता । तस्मिन् समये लेखकाः पाश्चात्य - वङ्ग - हिन्दी - उर्दु - आदि - भाषाणां विषयवस्तूपरि चर्चां प्रायशः कृतवन्तः । तस्मिन् समये पाश्चात्यनुकरणेन उपन्यासानां रचना अभवत् असमराज्ये । परन्तु उत्तराधुनिककाले पुनः पारम्परिकविषयाणां नवीनसाधनेनोपस्थापनं दृश्यते । एषा प्राचीनस्य नवीकरणधारा एव उपन्यासेषु चित्रिता । यत्र मानवजीवनस्य विवर्तनं, आधुनिकसमस्यानां प्राचीनपरिसरे समालोचनादि - विषयाः आधुनिकशैलीना विचारिताः। पुनः ग्रन्थाः अपि शोधपत्रवत् सूक्ष्मातिसूक्ष्मनिरीक्षणपूर्विकाः सन्ति । यस्मात् सहृदयानां रसास्वादनमपि जायन्ते उत आधुनिकजिज्ञासानामपि पूर्तिः जायते । अतएव पुराणां नवीनोपस्थापनैषा रीतिः पाठकेषु समादृता । नीतिशिक्षायाः महत्त्वदिशा अपि एतेषां ग्रन्थानां आवश्यकत्वं सिद्धम् ।

पादटिप्पणी-

1. महारथी,पृ०८ । 2. कथारत्नाकर,प्राक्कथनम् । **3. चाणक्य,पृ०४०** । 4. तत्रैव,पृ०२६ । 5. तत्रैव,पृ०५

ग्रन्थसन्दर्भः -

प्राथमिकस्रोतांसि -

१ . बरमुदैपूरवी. २०१८. शान्तनुकुलनन्दन,वनलताप्रकाशन

२ . बरा ड० ध्रुवज्योति. २००७. कथारत्नाकर,अन्वेषा प्रकाशन

३ . महन्तगोस्वामीजयश्री. २०१९. चाणक्य,चन्द्रप्रकाश

४ . शइकीयाचन्द्रप्रसाद. २००२. महारथी,वनलता प्रकाशन

द्वितीयकस्रोतांसि -

१ . महन्तगोस्वामीजयश्री. २०१८. गान्धारी,चन्द्रप्रकाश

२ . छान्दोग्योपनिषद्,गीताप्रेस

आन्तर्जालीयस्रोतांसि -

- https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Sahitya_Akademi_Award_winners_for_Assamese
- https://en.wikipedia.org/wiki/Chandra_Prasad_Saikia

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वर्तमानसमाजे अक्षसूक्तगतनैतिकप्रासङ्गिकता

Habal Ruidas
Ph. D. Scholar, Department of Sanskrit
Jadavpur University, Jadavpur, Kolkata, West Bengal- 700032
Contact No. : 9679974832
E-mail : habalruidas2019@gmail.com

भूमिका

ऋग्वेदसंहिता भवति ऋग्मन्त्राणां संकलनम्। मन्त्राणां समष्टिः खलु सूक्तम्। सूक्तेष्वेतेषु साधारणतया देवतायाः आराधनं स्वरूपवर्णनंस्तुतिञ्च प्राप्यते। तेषु कतिपयेषु विशेषवृत्तान्तानां सुस्पष्टा धारणा प्राप्यते। यथा- अक्षसूक्तं संज्ञानसूक्तं पुरूरवा-उर्वशीसंवादसूक्तञ्चेति। उक्तसूक्तानां मध्ये अक्षसूक्तेन ऋषयः स्वेषां जीवनोपलब्धिं कृत्वा अस्मान् अमूल्यान् नैतिकोपदेशान् दत्तवन्तः। तदुपदेशाः अस्मिन् समयेऽपि प्राग्वत् उपयुक्ताः। तदेव प्रबन्धेऽस्मिन् आलोचयिष्यते।

अक्षसूक्तगतनैतिकप्रासङ्गिकता

ऋग्वेदस्य नीतिप्रतिपादकसूक्तेषु अत्यन्तं प्रसिद्धं तथा सर्वजनविदितं सूक्तं हि अक्षसूक्तम्। सूक्तस्यास्य ऋषि भवति इलुषपुत्रः कवषः मुजवान्पुत्रः अक्षः वेति।सूक्तस्यास्य सप्तममन्त्रस्य छन्दः जगति, अवशिष्टानान्तु त्रिष्टुप्। सूक्तेऽस्मिन् चतुर्दशभिः मन्त्रभिः अक्षक्रीडासक्तैकस्य जीवनदर्शनं सम्यगुपवर्णितम्। तद्यूतासक्तव्यक्तिः केन प्रकारेण आत्मीयपरिवारद्वारा परित्यक्तोऽपि द्यूतक्रीडासक्तिं न तत्याज तत्रैव वास्तवचित्रमत्र प्रतिफलितम्।

पुरा सर्वजनप्रसिद्धेषु क्रीडासु अक्षक्रीडा आसीत् अन्यतमा। यद्यपि अक्षक्रीडा अहितकर इति विवेच्यते तथापि विभीदकवृक्षजः अक्षः यदा आस्फारे निपतितः तदा अक्षक्रीडानुरक्तानां मनांसि सोमपानमिव आनन्दं सञ्जायते। अतः अक्षक्रीडानुरक्तानाम् अक्षं प्रति आकर्षणं सोमपानेन तुल्यम्। तथाहि आम्नातम् - "सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्चान्" इति।[1] तस्मिन् समये सोमरसः पानीयत्वेन व्यवह्रयते इत्यस्मात् मन्त्रांशात् ज्ञायते। तदानीन्तनसमाजेऽपि कुलटानं स्वैरणीनारीणाञ्च अस्तित्वं समुपलभ्यते। परिवारादिभिः परित्यज्य यदा कितवः ह्रतसर्वस्व अभवत् तदा स संकल्पितवान् यत् - पुनरपि अक्षक्रीडां न क्रीडिष्यामि। परन्तु कामासक्तानारी यथा प्रेमिकेन मिलितुं पूर्वनिर्दिष्टे संकेतस्थाने गच्छति तद्वत् कितवोऽपि अक्षक्रीडया आत्मविस्मृतं भूत्वा यथास्थाने उपोस्थितो भवति। एवं चिन्तयति यत् अधुना जयलाभः तस्य सुनिश्चितः। परन्तु वभ्रुवर्णा अक्षाः त्वं निरासं कुर्वन्ति। ऋणपरिशोधेऽसमर्थः सर्वस्मात् भीतःकितवः चौर्यकर्मणा धनलाभेच्छुः भूत्वा नक्तं परगृहगमनं करोति। अस्मात् एतद् ज्ञायते यत्तदा यथा ऋणदानमासीत् तद्वत् चौर्यवृत्तिरपि आसीत्। तदा परश्रीकातरताऽपि आसीत् वर्तमाना, यतः कितवाः अन्येषां सुसज्जितान् गृहान् दृष्ट्वा अनुतप्ताः भवन्ति स्म। अक्षस्य प्रभावोऽपरिसीम आसीत् यतः राजानः अपि अक्षसमीपे नतिस्वीकारं कुर्वन्ति। अन्तिमे कितवस्य चैतन्योदयोभवति तथा च तेन उपलभ्यते यत् अक्षक्रीडा अकल्याणकारिणी चित्तविनाशकारिणी च। तदर्थं तेन स्वान्अन्यान् प्रति वा उच्चारिता सतर्कवाणी-

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्ववित्ते रमस्व वहु मन्यमानः। तत्र गावः कितव तत्र जायातन्मे विचष्टे सवितायमर्षः॥[2]

अतः द्यूतक्रीडां त्यक्त्वा कृषिकर्मणि मनोनिवेशंकुरु तेनैव जीवनम् आनन्दमयं सुखमयञ्च भविष्यति। यतः कृषिप्रधानम् अयं देशः तदर्थं कृषिकर्मणे जीविकानिर्वाहः करणीयः। कितवः आत्मानं कृषिकर्मणि नियोज्य उपार्जनं कर्तुमिच्छसि। द्यूतक्रीडाया- मुपार्जितोऽर्थः कृषिपशुपाल्यापेक्षया बहुगुणाः अनायसलभ्यश्च, परन्तु अर्थोऽयं मनुष्यान् सुखप्रदाने असमर्थः।

तत्फलतया मनुष्याः लोभातुराः स्वार्थपराः विच्युताश्च भवन्ति। स्वल्पोऽपि कृषिकर्मणि उपार्जितोऽर्थः सन्तुष्टिप्रदाने क्षमः। तेनैव स्वाच्छन्देन जीवनयापनं करणीयम् एतदेव आसीत् कितवस्याभिप्रायः। अनेन उपलब्धुं शक्यते यत् तस्मिन् समयेऽपि यथा कृषिकार्यः आसीत् अत्यन्त आदरणीयः तद्वत् सममपि द्यूतक्रीडा अत्यन्त निन्दनीयः। असत् पथमवलम्ब्य उपार्जितोऽर्थः आसीत् निन्दनीय एव।

पुरा द्यूतक्रीडा अभूत आमोदय। अयं क्रीडा यथा मनुष्यान् निमेषमध्ये बहुधनं दातुं शक्यते तथैव सर्वं स्वीकृत्य निःस्वकर्तुमपि शक्नोति। तादृशक्रीडाव्यसनेन निर्धनत्वस्य प्रकरणं न केवलं वैदिककाले सीमितमासीत् परन्तु अद्यत्वेपि तच्चित्रं दरीदृश्यते। द्यूतक्रीडासक्तस्य युधिष्ठिरस्य नलस्य वा परिणतिः नास्ति कस्यापि अज्ञाता।

इयं क्रीडा न केवलं नृपेषु सीमाबद्धा अपि तु साधारणजनानां मध्ये आसीत् अत्यन्तं प्रचलिता। तन्निदर्शनं दृश्यते मृच्छकटिकमिति प्रकरणे। प्रकरणस्यास्य द्वितीये अङ्के संबाहकस्य द्यूतस्थानत्यागवर्णना समुपवर्णिता। तस्मिन् हृतसर्वस्वो भूत्वा माथुरात् निष्कृतिलाभाय पलायन स उपलब्धिं कृतवान् द्यूतक्रीडा अतीव वेदनादायिनी। कितव: इव संबाहकोऽपि द्यूतक्रीडाया: स्वात्मानं संवरणविलापं कृतवान्।तथाह्युक्तम्-

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनसन्निभं द्युतम्। तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति॥इति।[3]

आलोच्येऽस्मिन् प्रकरणे द्यूतक्रीडायां हृतसर्वस्व: दर्दुरक: स्वात्मन: अभिज्ञतां एवम्प्रकारेण प्रकाशयति यत् –

"न गणयति पराभवं कुतश्चित हरति ददाति च नित्यमर्थजातम्।
नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन"॥ इति।[4]

अर्थात् द्यूतक्रीडा भवति मनुष्येषु सिंहासनविहीनं राजत्वम्। द्यूतक्रीडासक्तः न कदापि पराजयस्वीकारं करिष्यति, नापि मानहाने: चिन्तनम्। सदैव अर्थस्यादानप्रदानं करोति। धनिकै: राज्ञ: इव द्यूतक्रीडाम् अत्यन्तम् आदरणीया। स एवं कथयति यत् द्यूतक्रीडया बहुधनमर्जितम्, स्त्री बन्धुश्च प्राप्तम्। अनेनैव सर्वं विनष्टम्। अत: द्यूतक्रीडया केन प्रकारेण नर: धनवान् निर्धनश्च भवितुमर्हति तस्यैव दृष्टान्तं सुव्यक्तं श्लोकेऽस्मिन्।

आधुनिकसमये द्यूतक्रीडा निन्दनीयकर्मत्वेन विवेचितेऽपि मनुष्या: अस्मात् बहिरागन्तुं न शक्या:। धर्मशास्त्रकारेण मनुनापि द्यूतक्रीडा नृपाणां व्यसनत्वेन अभिहिता-

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवाद स्त्रियो मदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥[5]

अस्यार्थ भवति मृगया, अक्षक्रीडा, दिवानिद्रा, परचर्चा, स्त्रीसंसर्ग:, मद्यपानं, गीतं, वाद्यं, नृत्यं, वृथाभ्रमणश्चेति दशकामजव्यसन:। एतेषु चतुर्षु दूष्यव्यसनेषु अक्षक्रीडा अन्यतमा।[6] महाभारतस्य सभापर्वणि अपि अक्षक्रीडा निन्दितकर्मत्वेन विवेचिता–'द्यूते क्षतः कलहो विद्यते, न को वै द्यूतं रोचते वुध्यमानः'।[7] वैदिककालत: निषिद्धकर्मत्वेन अभिहितत्वेऽपि वर्तमानसमाजस्था: युना: कर्मण्येस्मिन् अत्यन्तासक्ता:। दृश्यते यत् अस्मिन् हृतसर्वस्व: कितव: विषण्णतां गच्छति तत: संसारेऽस्मिन् अशान्ति: अपि भवति। अन्तिमे केचन निरूपायो भूत्वा आत्महननमपि कुर्वन्ति। यत: द्यूतक्रीडार्थं शिक्षागतयोग्यताया: प्रयोजनं नास्ति तदर्थं य कोऽपि अत्र आसक्त: भवितुमर्हति।नियमित: द्यूतक्रीडायां भागग्रहणं व्यसनं जनयति। हृतं धनं पुन: विजयेऽधिकं धनमुपार्जनम् एवम्प्रकारेण चक्रस्यास्य अन्तिमता नास्ति। यद्यपि विधिदृष्ट्या द्यूतमेकम् अपराधमात्रमिति प्रतीयते परन्तु ततः चौर्यवृत्त्यादिकमारभ्य बहुविधानि अपराधानि सृज्यन्ते। एतद्व्यतिरिच्य शिक्षायतनानां छात्रावासेभ्यः केषाञ्चन छात्राणां मध्ये द्यूतक्रीडाव्यसनं भूय:परिलक्ष्यते। अत्याधुनिकेऽस्मिन् युगे प्रायश आबालवृद्धवनितादय:दूरवाण्यारामि-पिइउविजि-स्वप्नैकादशादीनां (Rummy-Pubg-Dream11) द्यूतक्रीडायां मत्ताः जाताः।

उपसंहारः

आलोच्ये सूक्तेऽस्मिन् तदानीन्तनसमाजप्रचलितस्य अक्षक्रीडासक्तस्य एकस्य कितवस्य अत्यन्तवेदनादायकचित्रमिति चित्रितम्। प्रत्यक्षदर्शिदर्शनसमृद्धेयं वर्णना यथा वास्तवप्रकटीभूता तथैव मनोविज्ञानप्रकटीभूता अपि। बहुक्लेशभोगान्ते तेन अस्याः क्रियायाः करालवदनं उपलब्ध्य तस्मात् मोक्षं मुमुञ्च।तर्हि अद्यतनसमाजः यदि प्राचीनशास्त्रसाहित्यादिषु उपलब्धासु द्यूतक्रीडायाः निर्ममपरिणतेः शिक्षां न स्वीकरोति तर्हि अचिरमेव सामाजिकविपर्ययः अवश्यम्भावी।

पादटिप्पणी

1. *ऋग्वेदसंहिता,* १०.३४.१
2. तदेव, १०.३४.१३
3. *मृच्छकटिकम्,* २.६
4. तदेव, २.७
5. *मनुसंहिता,* ७.४७
6. तदेव, ७.५०
7. *महाभारतम्,सभापर्व,* ५८.१०

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Life In Moral and Valuable Thoughts Through A Reading of Nārāyaṇa's *Hitopadeśa:* A Way of "Good Wins Over Evils"

Dr. Arvind Kumar & Jyoti, Uttar Pradesh

***Hitopadeśa* {Sanskrit}**

Abstract

This paper leaves an indelible impression as moral and valuable thoughts for making human's life meaningful and fruitful perfection through a reading of Nārāyaṇa's *Hitopadeśa*. The expressive body of culture that is shared by a specific group of people is called the folklore. It circumscribes the traditions common to that culture, subculture or group. These incorporate oral traditions such as jokes, proverbs and tales. They include material culture that ranges from traditional building styles to handmade toys common to the group. Folklore also includes customary lore, folk dances, the initiation right and the forms and rituals of celebrations such as Christmas and weddings. Each one of these, either in the form of single or in combined form, is regarded a folklore artifact. Just as necessary as the form, folklore also circumscribes the transmission of these artifacts from one generation to the next or from one region to another region. Folklore is not something one can obtain in a typical manner in the curriculum of the formal school or in the study of the fine arts. But instead these traditions are passed along in an informal manner from one individual to another either through the form of verbal instruction or demonstration.

Keywords: Moral and Valuable Thoughts, Indelible Impression, Evils, Good, Beneficial Advice.

Introduction:

Nārāyaṇa's *Hitopadeśa* (Beneficial Advice) is an Indian text in the language of Sanskrit which consists of fables with both human and animal characters. It includes maxims, advice on affairs of politics in elegant and simple language and also worldly wisdom and the work has also been translated in a wide manner. *The Hitopadesha* is compiled into four books, with a section of preface

which is known as Prastavika. The opening verse is the expression of admiration to the Hindu god Ganesha and goddess Saraswati. The opening is the expression of the admiration to the Hindu god Ganesha and goddess Saraswati. There are several versions of the text that available, though the versions are quite alike which is not similar to the manner of other ancient and Hindu texts in the medieval period wherein the versions vary in a significant manner. The longest version has 749 verses while the shortest has 655 verses. In the translated version of Wilkins, the first book of *Hitopadesha* contains nine fables, the second and third book each have ten fables while the fourth book contains thirteen fables With Nārāyaṇa's *Hitopadeśa* the vast landscape of India and its rich culture has come alive in their ancient folklore and folk tales. Indian fairy tales and folklore have enlightened and entertained the generations, since the first light of language to modern time, with ballads of heroes, so dearest that they are worshipped and deified around the continent and with epic poetry that heralds and strengthens the shared values of the community. Indian folk tales that is influenced by Hinduism are vigorous with moral lessons and central figures of religion; they were utilized to conserve history, major people and places, as well as the religious ceremonies and rites of many Indian regions. Most Sanskrit fables were written in the form of stories of children in order to teach the youth principal life philosophies, so they would developed to be a wise and responsible adult.

The genre of folklore that specifically consists of a story that is passed down from generation to generation in the oral form is known as folktale. Folktales are the tales which provides knowledge and assists in bringing the harmony among the group members or folk. It is the essence of humanity's collective consciousness. From turtles who speak too much, mangos and jackals, to laughing fish and tigers, Indian folk tales charm people of all ages with attractive narratives on morality, friendship and philosophy. Brave heroes, clever tricksters etc. make up the compelling and enduring Indian folk history.

Book 1 Mitralabha: How to gain a friend:

The introduction of Book 1 begins with the statement that sincere and wise friends may be destitute or poor, but it is they who may assist one to obtain successes in life. The book conveys that the good people discovers good friends; they are similar to a vessel, in which one deposits both sorrows and joys of life, and it is not words that define the friendship, instead the actions and behavior define the friendship.

Book 2 Suhrdbheda: How to lose a friend:

The introduction of Book 2 begins with the statement that cruel and envious beings can destroy great friendships. The book conveys that misinformation can create conflict among friends, as does a focus on rash action, disagreements without proper investigation and an absence of adequate communication.

Book 3 Vigraha: War

The third book deals with a series of fables wherein the description of the war is given as a consequence of criticism of others, greed, cruel and ungrateful leader, wicked people and their ideologies, lack of preparation, lack of restraint, weak military, weak diplomacy, poor counsel and poor fortification.

Book 4 Sandhi: Peace

The Book 4's fable conveys that it is always better to pursue peace with seven kinds of people: the just, the virtuous, the truthful, the victorious, the strong, self-destructing worthless and those with many brothers. *Hitopadesha* states that Peace can be obtained if one can scrutinize one's own seeking and one's own behavior as much as that of the opponent, gives attention to the advice of

one's good friends, treats the opponent with respect that is in harmony with the character of the opponent, cooperative ventures and reciprocal assistance among the two sides thereby enabling the pursuit of truth, forms one or more of sixteen kinds of treaties.

Not much is known with regard to its source. The existing text is thought to be from the period of 12th-century, but Narayana probably composed it between the periods of 800 to 950 CE. The oldest manuscript that was discovered in Nepal has been dated back to the period of 14th century, and its style and content has been traced to the ancient treatises of the Sanskrit which is known as the *Panchatantra*.

Conclusion:

Narayana conveys that the objective of creating the work is to motivate proficiency in the expression of Sanskrit language (samskrita-uktishu) and knowledge of wise behavior (niti-vidyam). This is performed through the narration of moral stories in which the interaction among human, beasts and birds takes place. Through the medium of the device of enclosed narratives, interest is maintained in a constant manner in which the interruption of a story takes place by an illustrative tale before resuming. The style is elaborate in nature and the illustration of the points that is made by the various speakers is done by the frequent interludes of pithy verse. Thus on the account of these, it can be said that the description of the work is given as an anthology of verses which can be sometimes contradictory in nature which is derived from wide sources which are in relation to statecraft.

Works-sited:

Arnold, Edwin. 1861. The Book of Good Counsels: From the Sanskrit of the "Hitopadesa." London: Smith, Elder and Co.

--- ---1860. Education in India: A Letter from the ex-Principal of an Indian Government College to his Appointed Successor. London: Bell and Daldy. 1860.

Barnett, Lionel D. 1928. Hitopadeśa: The Book of Wholesome Counsel: A Translation from the Original Sanskrit by Francis Johnson revised and in part re-written. London: Chapman and Hall.

Winternitz, M. 1963. History of Indian Literature, vol. 3 Part 1, tr. Subhadra Jha. Delhi: Motilal Banarsidass.

Dr. Arvind Kumar

Assistant Professor, Dept.of English

GMV, Rampur Maniharan

Saharanpur, Uttar Pradesh, Pin code: 247451

Contact no- 9411980236

Email: arvindkumarsisana91@gamil.com

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A Study on Legal Provisions of Juvenile Justice Act for Children in Conflict with Law

***Dr. Pavitra R. Alur**
Assistant Professor, Dept. of Social Work,
Vijayanagara Sri Krishnadevaraya University,
Jnana Sagara Campus, Hospet Road, Vinayaka Nagar,
Cantonment, Ballary, Karnataka- 583105
Contact No. : 9008766999, E-mail : pavitra@vskub.ac.in

****Dr. Panduranga B**
Assistant Professor, Dept. of Social Work,
Govt. First Grade College, Shikaripura,
Shivamogga, Karnataka.

Abstract

Laws have played a very important role in defining childhood and giving children a distinct place in society. It is well established that factors such as poverty, lack of education and opportunities, mental health challenges, addiction, peer influence can lead children to situations of vulnerability and crime. It has also been largely accepted that children who commit crimes require a different kind of approach than adult offenders. This study explains about the close relationship between the legal aspects or approach within the juvenile justice system with particular emphasis on children in conflict with law. The study examines the different provisions within the juvenile justice act which reflect the legal approach.**In this study descriptive research design is used to collect the data regarding legal aspects or provisions of conflict with law in North Karnataka.** The study tracked the attitude and behaviour of Children in Conflict with Law" in North Karnataka through primary and secondary data. The researcher found about 182 respondents which discussed on various legal aspects of children with conflict with law.

Key Words: Children in conflict with law, Legal Aspects, Juvenile Justice Act.

Introduction

Law does not function in a vacuum. It reflects the prevailing social realities and is expected to address the same through stipulated procedures applicable to all. Law is also effective when it is not only legally binding but the intent behind the law is accepted socially and culturally. For example, there are laws that prohibit dowry, child marriage, domestic violence, exploitative child labour, caste based atrocities, etc.

In 1989, world leaders made a historic commitment to the world's children by adopting the United Nations Convention on the Rights of the Child – an international agreement on childhood. It's become the most widely ratified human rights treaty in history and has helped transform children's lives around the world.

United Nations and UNICEF

The following are some important The Convention on the Rights of the Child

- 1924- The League of Nations adopts the Geneva Declaration on the Rights of the Child, drafted by EglantyneJebb, founder of the Save the Children Fund.

* 1946-The United Nations General Assembly establishes the International Children's Emergency Fund, UNICEF, with an emphasis on children throughout the world.

- 1948- The United Nations General Assembly passes the Universal Declaration of Human Rights, in which Article 25 entitles mothers and children to 'special care and assistance' and 'social protection'.
- The United Nations (UN) Declaration of the Rights of the Child,1959
- International Covenant on Civil and Political Rights,1966
- The Beijing Rules, 1985 (United Nation's (UN) Standard Minimum Rules for the Administration of Children Justice)
- The United Nations (UN) Convention on the Rights of the Child, 1989

The Indian Constitution provides the following rights for children

a) **Article 15(3) - Special provisions for women and children**
b) **Article 21 - Right to life and personal liberty also extended to the right quick trial in criminal matters.**
c) **Article 24 - Prevention of employment of children in factories.**
d) **Article 39(c) - Protection of the healthiness and strength of workers and the tender age of children.**
e) **Article 39(f) - Opportunity and services to the children for their development, etc.**
f) **Article 45 - Providing for free and compulsory education for children.**
g) **Article 47 - Duty of the State to increase the level of nutrition.**

Juvenile Justice Act-2015

The introduction of the Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 (JJ Act) is significant as it emphasizes that both groups of children (Children in Need of Care and Protection and Children in Conflict with Law) are entitled to care and protection, best interest of the child and rehabilitation. The introduction emphasizes that children's basic needs will be catered through processes established within the law.One of the significant developments within the juvenile justice system in India has been the composition of the Juvenile Justice Board (JJB).

Objectives of the study

- To understand the legal approach within the context of children in conflict with law
- To know the different Provisions for children in conflict with law

Method of the Study

In this study descriptive research design is used to collect the data regarding legal aspects or provisions of conflict with law in North Karnataka. The study tracked the attitude and behaviour of Children in Conflict with Law" in North Karnataka through primary and secondary data.
The study covered eight observation homes situated in North Karnataka. They are: 1. Ballari, 2. Belagavi, 3. Bidar, 4. Dharwad, 5. Kalaburagi, 6. Karwar (Uttara Kannada), 7. Raichur, and 8. Vijayapur. The present study accounted primary data. There are 359 inmates registered and undergoing trial in eight observation homes. Among them a total of 182 inmates have drawn on using the Systematic sampling approach.

Review of literature

Agrawal (2018) notes that children ought to have been the subject of prime focus of development planning, research, and welfare in India but unfortunately, it has not been so. Despite the Constitutional vision of a healthy and happy child and a National Policy for Children, the majority of children in India continue to live without a cared, protected and meaningful childhood.

Such children become vulnerable to abuse and exploitation. Some of them may become vulnerable to delinquency and offence.

According to King and Piper (1992), when working with children within the legal framework, integration between "Justice" and "Welfare" become significant. "The traditional concerns of the law are procedural fairness, protecting the innocent against arbitrary decisions, and the punishment of wrong doers according to the seriousness of their offence" whereas "welfare is represented by the desire of the law to diagnose the underlying problems of children who commit crimes and to treat these problems in some therapeutic way" (p.4).

N. Y. Halai, (2017), discussed on the Juvenile Justice System in India, and the measures to reduce children's involvement in unlawful acts. Through the study author has also focused on the types of children unlawful acts, causes of children unlawful acts, etc. Apart from this author has discussed on the provisions of the juvenile justice (Care and Protection of Children) Act 2015. Author has opined that, putting child criminals in the adult jails or treat them as an adult criminal, would turn these children into criminal activities and repeat offenders.

Schiff, D.N. (1976) has explained that in a socio-legal approach, "analysis of law is directly linked to the analysis of the social situation to which the law applies, and should be put into the perspective of that situation by seeing the part the law plays in the creation, maintenance, and/or change of the situation" (p.287). Thus there is a close relationship between law and societal conditions and realities.

TISS, (2018), has conducted a study on children in conflict with law and administration of Juvenile Justice System in Indian States of Rajasthan and Maharashtra. This study focused on the various reasons behind the child unlawful acts. The main purpose of this study was to understand the overall socio-economic and family profile of child offenders coming within the Juvenile Justice System. It is concluded that, every child's life situation is unique and requires personal care. The existing Juvenile Justice Act is effective and can be meaning fully implemented in the best interest of the child.

Result and discussion

Table 1: Accommodation Facilities in Observation Homes

Accommodation Facilities	Number of Respondents	Percent
Poor	04	2.2
Good	102	56.0
Excellent	76	41.8
Total	**182**	**100.0**

The above table shows that 56.0 percent of the respondents opined that the accommodation provided by the authorities or observation homes was good, 41.8 percent said it was excellent, and only 2.2 percent of the respondents graded it as poor or bad.

Table 2: Quality of Food at Observation Homes

Quality of Food	Number of Respondents	Percent
Good	158	86.8
Satisfactory	23	12.6
Bad	01	0.5
Total	**182**	**100.0**

The above table shows that 86.8 percent of the respondents responded that they got good and healthy food in the Observation Homes, 12.6 percent of the respondents replied they got satisfactory food, and 0.5 percent of the respondents said that they got bad food.

Table 3: Health Care Facility in the Observation Homes

Health Care Facility	Number of Respondents	Percent
Good	148	81.3
Medium	33	18.1
Bad	01	0.5
Total	**182**	**100.0**

The above table shows that 81.3 percent of the respondents replied that the Observation Homes always provide good healthcare facilities, 18.1 percent of the respondents responded to medium healthcare facilities, and 0.5 percent of the respondents said bad healthcare facilities. Basic health care is the primary responsibility of observation homes or government during the staying at observation homes.

Table 4: Details of Extra-Curricular Activities Provided at Observation Homes

Types of Extra-curricular Activities	Number of Respondents	Percent
Yoga	182	100.0
Study (Special lecture)	182	100.0
Games	182	100.0
Television	182	100.0

The above table shows that 100 percent of respondents expressed regular activities undertaken in the Observation Homes for their personality development such as yoga, special lectures related to moral stories, social values, games, and television, and also celebrating national festivals.

Table 5: Institution Helps in the Re-Socialization Process

Help by Institution	Number of Respondents	Percent
Yes	182	100.0
No	0	0
Total	**182**	**100.0**

The above table shows that 100 percent of the respondents replied that receiving guidance by the Honorable judges as President of the Juvenile Justice Board and by social workers as members of the Juvenile Justice Board for their better future. Resocialization mainly includes unlearn and relearn things.

Major Findings

- 56.0 percent of the respondents opined that the accommodation provided by the authorities or observation homes was good, 41.8 percent said it was excellent.
- 86.8 percent of the respondents expressed satisfaction over the food in the Observation

Homes, which indicates good quality of food served to the respondents by the government.

- 81.3 percent of the respondents replied that the Observation Homes always provide good healthcare facilities.
- 100 percent of respondents responded that they have recreational and extra-curricular facilities in the Observation Homes.
- 100 percent of respondents expressed regular activities undertaken in the Observation Homes for their personality development such as yoga, special lectures related to moral stories, social values, games, and television, and also celebrating national festivals.
- 100 percent of the respondents replied that receiving guidance by the Honorable judges as President of the Juvenile Justice Board and by social workers as members of the Juvenile Justice Board for their better future.

Conclusion

The empowerment of children by ensuring their human rights and dignity provides an opportunity to change, the change which is required for the growth and development of our country. The juvenile justice act 2015 (care and protection) came into force to strengthen and for protection of children. With or without intention children may involve in legal issues, thereafter such children will be produced before juvenile justice board. The responsibility for the protection of our children is not alone for the government and NGO's working for it but also a collective responsibility of all the citizens. Every individual should be sensitive towards working and safeguarding the rights of our children.

References

1. ALLAIS, LUCY. "Restorative Justice, Retributive Justice, and the South African Truth and Reconciliation Commission." *Philosophy & Public Affairs*, vol. 39, no. 4, Sept. 2011, pp. 331–363, https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.2012.01211.x. Accessed 5 Mar. 2019.
2. Barrett, Jastine C. "Balancing Pragmatism and Principle: UNICEF, Child Rights and Child Génocidaires." *Human Rights Law Review*, vol. 18, no. 1, 27 July 2017, pp. 31–59, https://doi.org/10.1093/hrlr/ngx017. Accessed 15 May 2019.
3. Baxter, John. "Cases." *Journal of Social Welfare and Family Law*, vol. 14, no. 2, Mar. 1992, pp. 143–156, https://doi.org/10.1080/09649069208412340. Accessed 7 June 2021.
4. Fowler, William. "Early Experiences of Great Men and Women Mathematicians." *New Directions for Child and Adolescent Development*, vol. 1986, no. 32, June 1986, pp. 87–109, https://doi.org/10.1002/cd.23219863207. Accessed 22 Jan. 2021.
5. Juss, S. S. "Refugee Law and the Protection of Children Fleeing Conflict and Violence in Afghanistan." *Journal of Conflict and Security Law*, vol. 18, no. 2, 9 Apr. 2013, pp. 289–329, https://doi.org/10.1093/jcsl/krt001. Accessed 28 Mar. 2019.
6. Kaur, V., et al. "Analysis of Genetic Diversity in Indian and Exotic Linseed Germplasm and Identification of Trait Specific Superior Accessions." *Journal of Environmental Biology*, vol. 39, no. 5, 1 Sept. 2018, pp. 702–709, https://doi.org/10.22438/jeb/39/5/mrn-849. Accessed 25 July 2019.
7. Schiff, David N. "SOCIO-LEGAL THEORY: SOCIAL STRUCTURE and LAW." *The Modern Law Review*, vol. 39, no. 3, May 1976, pp. 287–310, https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.1976.tb01458.x. Accessed 16 Aug. 2020.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A Study on Psychological Problems of Women Sex Workers

***Dr Hanumantha G,**
Faculty Member, Department of Social Work,
Vijayanagara Sri Krishnadevaraya University, Post Graduate Centre,
Nandihalli, Sandur- 583119, Ballari, Karnataka
Contact No. : 9901277735
E-Mail: hanumanthag.msw@gmail.com

****Dr Pavitra R Alur,**
Assistant Professor, Department of Studies in Social work,
Vijayanagara Sri Krishnadevaraya University,
Ballari- 583105, Karnataka

Abstract

Sex is basic need and component of every human life and animals also, many women sex workers are facing psychological and mental health problems, Women sex workers are low income status and public health concern in many low- in middle-income countries (LMICs). Key risk factors include poverty, low education, violence, alcohol and drug use, human immunodeficiency virus (HIV), acquired immune deficiency syndrome and stigma and discrimination. Eight lakh women sex workers across the India (NACO 2021), and more than 6000 female sex workers have been subject to physical violence, and other forms of abuse according to the (NCRB Report 2020-21).This systematic research is know the psychological problems of women sex worker and analyzed theoretical perspectives to quantify the prevalence of mental health problems among FSWs to examined associations with common risk factors.

Key Words: Psychological Problems, Women, Sex Worker

Introduction

Sex workers are highly vulnerable to health and social problems, including sexually-transmitted infections (STIs), unintended pregnancy, violence, exploitation, discrimination and substance abuse **Sex** refers to a set of biological attributes in humans and animals. It is primarily associated with physical and physiological features including chromosomes, gene expression, hormone levels and function, and reproductive/sexual anatomy. Sex is usually categorized as female or male but there is variation in the biological attributes that comprise sex and how those attributes are expressed.

Gender refers to the socially constructed roles, behaviors expressions and identities of girls, women, boys, men, and gender diverse people. It influences how people perceive themselves and each other, how they act and interact, and the distribution of power and resources in society. Gender is usually conceptualized as a binary (girl/woman and boy/man) yet there is considerable diversity in how individuals and groups understand, experience, and express it

Factors that specifically affect the health of women vs. men are most evident in those related to reproduction, but sex differences have been identified from the molecular to the behavioral scale. Some of these differences are subtle and difficult to explain, partly due to the fact that it is difficult to separate the health effects of inherent biological factors from the effects of the surrounding environment they exist in. Sex chromosomes and hormones, as well as sex-specific lifestyles, metabolism, immune system function, and sensitivity to environmental factors are believed to

contribute to sex differences in health at the levels of physiology, perception, and cognition. Women can have distinct responses to drugs and thresholds for diagnostic parameters. Some diseases primarily affect or are exclusively found in women, such as lupus, breast cancer, cervical cancer, or ovarian cancer, The medical practice dealing with female reproduction and reproductive organs is called gynecology FSWs were defined as women who receive money or goods in exchange for sexual services, either regularly or occasionally.

Few activities related to prostitution such as running brothel, soliciting, kidnapping and human trafficking are punishable offences in India under the Immoral Traffic Act, (1956). Prostitution is not banned or made punishable, but the surrounding activity is made punishable. Voluntary sex work is legal in India but trafficking for sex is punishable under the law.

Psychological Problems of Women Sex Workers

- The psychological effects of prostitution are mainly Post Traumatic Stress Disorder (PTSD), somatization and stigmatization, and anxiety and depression. The physical effects of prostitution include the high risk of STDs, sexual or physical violence, and introduction to drugs and alcohol
- Desire disorders: lack of sexual desire or interest in sex. Arousal disorders: inability to become physically aroused or excited during sexual activity. Orgasm disorders: delay or absence of orgasm
- Dissociation, depression, and other mood disorders are common among prostituted women in street, escort, and strip club prostitution. Dissociation in prostitution results from both childhood sexual violence and sexual violence in adult prostitution

Impact of unprotected sex

- Chlamydia
- Gonorrhea
- Syphilis
- Genital warts.
- Genital herpes.
- HIV
- Hepatitis A, B and C
- Mycoplasma genitalium.

Different types of Prostitution General Reference (not clearly pro or con)

Street, Brothel, Escort, Private, Window or doorway, Club, pub, bar, karaoke bar, dance hall, Door knock or hotel, Transport (ship, truck, train), Beer girls, Individual arrangements etc.

Review of Literature

Smarajit Jana, (2017), the study explained the effectiveness of the use of community based caregivers to address mental health related problems among the sex workers. As designed the first phase of the study looked into the prevalence of depression among the FSWs, and to find out any association between socio demographic and sex related factors with depression and relative contribution of depression in inducing unsafe sex practices among the FSWs.

Vaniprabha G and Madhusudhan S (2019) The purpose of this study was to explored the pattern of suicide and extent of depression among female commercial sex workers (CSWs).

The reasons for attempting suicide also are interesting to the fact that the women who are new to this profession suffer from depression and guilt and attempt suicide,

Laxman G (2012), this article analyzed to well being among female sex workers is less explored and only few studies talked about this complex issue. The study followed a descriptive research design and females engaging in commercial sex work in Bangalore city constituted the universe of the study.

Used this study socio demographic schedule to collect the data Major findings of the study were that half of the female sex workers. There is a need to address female sex workers issues beyond HIV/AIDS. The current findings open up the need for appropriate interventions.

Jins Mathew, KS Sengar (2021), Sex is basic primary instinct inherited into human being and all other animals too. It is inseparable part of life of living creatures. However, time to time the concept of sex and sexuality was changing. Sex work has always raised a concern all over the world. However if its focus of concern changed over time that is to say, it was about social morality in olden time and it changed into mainly a health issue in current scenario in India, Government funds through NACO is executed through its states. The present study aim to focus on the psychiatric morbidity among women, involved in commercial street sex work. The study resulted in revealing the different psychiatric morbidity found with those involved in commercial sex workers such as anxiety, dysthymia, alcohol dependence, drug dependence, post traumatic stress disorder and major depression.

Research Methodology

In this article the researcher has used only secondary data like articles, books,
library, Wikipedia, online source reports and unpublished P.G and Ph.D thesis and news papers etc.

Statement of the Problem

Women sex workers are facing many problems poverty, lack of education, economical problem, unemployment, health and mental health problem, women sex workers are not aware about sexual transmitted diseases, very poor social and health status among women sex workers.

Objectives of the Study

- To know the Psychological problems of women sex workers
- To study the health status of women sex workers

Hypothesis of the Study

- Women sex workers are facing many psychological problems
- Health status of women sex workers is very critical

Suggestion of the Study

- Government should be provide welfare programme to women sex workers
- Provide minimum amenities like house, light, pension, self employment schemes
- Non Government organisation work with effectively to women sex workers
- Government or other organisation conduct the health comps with regularly
- Women sex workers to know the health problems and effects with sex
- Government should be provide employment schemes to women sex workers
- Conduct the awareness programme among sex, health and other related issues to women sex workers

Conclusion

Women are facing many problems nowadays. Sex it is one of the basic need of every human, sexual problems effects on women especially health, physical, socially and economically facing different in family and community level. Government provide minimum amenities to women sex workers and implement for self empowerment programme, awareness programme, health programme, self empowerment programmes, counseling programmes, pensions etc. among women sex workers.

Reference

Chudakov, et.al, B. (2002). The Motivation and Mental Health of Sex Workers. *Journal of Sex & Marital Therapy*, *28*(4), 305–315. https://doi.org/10.1080/00926230290001439

- Goldenberg. et.al, S. M. (Ed.). (2021). *Sex Work, Health, and Human Rights*. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-64171-9
- Jana, S. (2017). Depression and Its Relation with HIV Risk and Social Well-Being among the Brothel-Based Female Sex Workers in Kolkata, India. *Community Medicine & Public Health Care*, *4*(1), 1–12. https://doi.org/10.24966/cmph-1978/100025
- Krumrei-Mancuso, E. J. (2016). Sex Work and Mental Health: A Study of Women in the Netherlands. *Archives of Sexual Behavior*, *46*(6), 1843–1856. https://doi.org/10.1007/s10508-016-0785-4
- Sengar, K., & Mathew, J. (2021). Psychiatric Morbidity among Women Engaged in Commercial Sex Work in Kerala. *Eastern Journal of Psychiatry*, *16*(1-2), 73–76. https://doi.org/10.5005/ejp-16-1--2-73
- Sagtani. et.al, R. A. (2014). Understanding socio economic contexts of female sex workers in eastern Nepal. *Nepal Medical College Journal: NMCJ*, *16*(2-4), 119–124. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26930727/
- Suma, K. G., & Laxman Toli. (2012). well being among female sex workers is less explored and only few studies talked about this complex issue. *International Journal of Recent Scientific Research*, *Vol. 12*(Issue, 12) https://doi.org/10.24327/ijrsr
- Vaniprabha, & S., M. (2019). Suicide Attempts and Pattern Among the Beginners and Established Female Commercial Sex Workers. *Journal of Psychosexual Health*, *1*(2), 140–142. https://doi.org/10.1177/2631831819849726

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Indian Freedom Struggle and Women: Theoretical Dimensions

Mahesha V.
Research Scholar, Dept. of History
Kannada University, Hampi- 583276, Karnataka
Mobile: 9844641599
E-mail : maheshv1501@gmail.com

Abstract:
Women's historiography is gaining importance today in historiography. Feminist writings have given impetus to this and provided the necessary tools to explain it theoretically. Women's participation can be seen in India's freedom struggle, an important phenomenon against the oppression of the powerful colonialist Britain. This struggle succeeded in uniting the country and gradually attracting various communities. The present article contains a theoretical review of the influences and motivations for women to become part of the freedom struggle and the developments that followed their entry into public life. Similarly, the purpose of this article is to analyze the ideological attitudes of women from different regions and social classes who participated in this struggle. In this context, important topics such as the opportunity given to women, motivation to use women as a symbol of nationhood, women's identity, and women's nationalism will be discussed.

Key Words:
Colonial, feminism, constitution, Gandhi, equality, identity, Kannada nationalism, private space, public space

Introduction:

It was the wish of the freedom fighters in the main that India should be freed from the British colonial rule. This can be called 'Political Nationalism'. To realize this, it is necessary to involve a large number of people in this struggle. There was a need to frame this struggle in the form of mass suffrage and civil liberties. 'The fire that fell into the house (country) did not take long to reach the kitchen (woman's workplace?)'. Women were forced to give up housework and thus faced the opportunity to publicly identify and take action to oppose the repressive policies of the British rule. Annie Besant, Sarojini Naidu, Kamaladevi Chattopadhyay, Yashodhara Dasappa, Umabai Kundapura, Vijayalakshmi Pandit, Ballari Siddamma etc. stood in the forefront and led the struggle in this base. Thus it can be said that freedom struggle opened the door of 'opportunity' for women to appear in public.

Thus the activities of upper class women's groups came to the fore in the 1920s-30s in the struggle for nationalism as part of the Indian nationalist movement. These groups urged nationalist leaders to take up women's reform. Feminist scholars have raised questions about what this political participation is and what its implications are for them. As activists Vijay Agnew, Maria Mies, Gayle Omvedt and Sujata Patel have argued, participating in satyagrahas did not really change women's position in the family or in society. After the fight, they returned to their homes. Gandhi used women as politically useful tools in the nationalist movement and argued that despite being part of the nationalist movement, there was no significant change in the status of women. On the other hand, Aparna Basu, Kamaladevi Chattopadhyay, Devaki Jain, Lakshmi Menon has a different opinion. By participating in the freedom struggle, Indian women helped their own struggle for emancipation and thus the interrelationship of feminism and nationalism in India.

The contribution of a common woman who did not appear in the mainstream but dedicated herself to the freedom struggle is no less. It was the rural women who sheltered many of the underground, volunteers, who kept their hidden messages, pamphlets, leaflets in between their loads of wood and hay. For the movement, they went door to door to collect and distribute money and grain for the maintenance of the families of the agitators. Such activities of there were a way of creating awareness among the rural people, thereby helping in merging the national struggle with the rural people. Ramabai Prabhu from Uttara Kannada, Bhagirathi Bai Puranika, Devayani Narayana Hegde, Gouramma from Shimoga, Kaveramma, Duggamma, Bhagirathiyamma, Subbamma Jois and countless other women were involved in the struggle.[1] Little is recorded in history about this. This is because "the concept of the struggle of our freedom movement has accepted only the male-dominated public world in the framework of the movement, leaving all the struggle of 'women inside the home' out of the framework of the movement. Thus, the concept of freedom movement needs to be reframed," opined Gayatri Navada.

The glorification of India's ancient empires was common in the historical writings produced during this struggle for nationalism. Nationalist historians reacted sharply to the British critique of pre-British India. So his writings were a romance of the history of pre-British India. These writings included a discussion of the handful of women who had successfully handled male roles. Thus, Rani Channamma, Rani Lakshmi Bai, who were the representatives of royalty, got positions. It was important to get inspiration from India's 'wonderful achievements' for the liberation of the country, but there was no criticism of the existence, rights and freedom of women in its contemporary context (independence struggle). Because of this, the generalized framework of positions in subsequent historiography on women continued for a long time.

As the struggle for nationalism intensified, women were seen as the guardians of true Indianness. Partha Chatterjee says that it was during the era of nationalism that women were expected to fulfill the responsibility of preserving the Indian spiritual essence.[2] Thus, the metaphor needed to build a nation was found in the base of Indian Mother. These metaphors were also used in the context of Kannada nationalism. By attaching female features to the neuter gender of 'Nadu', the creators interpreted it as 'Bhuvaneshwari', 'Kannadatayi', 'Chandi-Chamundi', 'Kranti-Kali'.[3] It was a practice followed in de facto relegating women to the status quo, limiting them to the spiritual realm. That is, as often happens in the case of deification, here too the real human-actual community is hidden and the symbolic personality of the woman flourishes. This can be compared to, as feminist thinker Maitriyi Krishnaraj puts it, "motherhood in India is glorification without empowerment".

In contrast, the idea of the 'ideal housewife' was established as a concept of femininity among Indian nationalists and the middle class. Shakuntala's character is historically presented and her inferiority during the freedom struggle can be seen in Romila Thapar's textual analysis. Shakuntala of Mahabharata, who is independent and demands to be treated properly, is idealized as Kalidasa's Shakuntala, who patiently waits for her virtues to be recognized by the male world, as the epitome of humility.[4] This process was a conscious choice of the people of the time in building a legacy. It can be said that there was an attempt to specify the value system of tolerance for the character of 'Shakuntale' and thereby create the idea of an ideal Indian woman. This was reflected in other forms of art as well. This attitude prevailed even while selecting and publishing local oral literature can be seen with the example of the narrative song of "Kerege Hara". Disregarding all other Gita or lessons that he wished to fly into the lake, he gave the highest priority to the one collected by Betageri Krishnasharma and published in Jaya Karnataka in 1940. The consequence of this is that sacrifice, silence, obedience is all virtues that a woman should possess, and the ideal of Bhagirati who possesses such qualities is

Stree.[5] But these ideals have succeeded in hindering women from exercising their civil rights in contemporary India.[6]

It was inevitable then that the nation should be imagined on a cultural basis. But when a nation feels sovereign and adopts its own powerful administrative system, it is necessary to return to reality from this romantic position. So the country is not a supernatural being, nor a superhuman form. It is a criterion, thereby also allowing for the analysis of the moral, value capacities of the sovereign. It also allows for certification of its capabilities in terms of equality, justice, freedom and dignity.[7] It can be said that all these values need to be analyzed with feminist lens. That is, the question of what kind of state the woman thought was important.

Thus, women's identity and women's freedoms need to be explained through the concept of 'women's nationalism' as opposed to mainstream 'political nationalism'. What was the 'women's voice' about the redefining of society, economy, politics, and religion, if we were to think of 'country's freedom' or 'many freedoms'? How did the independence of the state support the independence of women? How did the people's struggle against the leadership of the state (pre-colonial monarchy) embrace the 'women's identity' in the changed context? Similar questions need to be asked. Also important is the question whether the hope of reforming the women's space and rebuilding it on modern values has been realized today. It can be called 'Women's Nationalism' in short.

Conclusion: A major limitation of the current discourses on the freedom struggle as a whole is to confine the discussion to the period of the struggle by defining the country's independence to a mere single date (August 15, 1947) and portraying the period of the 'struggle for freedom' as the 'period of independence'. In fact, the struggle of the nation at that time was a 'struggle for freedom', it can be said that people should get freedom only after the 'struggle for freedom' (1947). In fact the noble values felt during the freedom struggle were negated by the British colonial rule. These values should be embodied and practiced in the post-independence era. The compass for this is provided by the "Constitution of India". The aspirations of the Constitution are reflected in it summing up the aspirations of the freedom struggle. In this context, it is necessary to ask to what extent 'women's freedom' has reached among the 'many freedoms' of the country. That means there is a need to assess how much equality, justice, freedom and dignity have reached the women of this country in these seven decades after India's independence.

* I would like to thank my PhD supervisor Prof. K. Mohankrishna Rai for his advice and guidance in the preparation of the present paper.

End Note

1. Gayatri Navada, 2003: 25
2. Niranjana T. and Niranjana S. (Eds.), 2014: 16
3. Govindaraju C.R., 2005: 73
4. Shylaja V., 2008: 88
5. Sandhya Reddy mentions that Giraddi Govindaraja was the first person to record that the emphasis is on the injustice in the depth of this song and the inertia of accepting injustice without protesting. Sandhya Reddy K.R., 2016: 80
6. Anupama Niranjan's 'Madhavi' as an alternative to this gives women the basic value of 'freedom of choice' which is a fundamental value of today's democratic system.
7. Gopal Guru, 2020: 39-40

References:

1. Aparna Basu, 1995, 'A Nationalist Feminist: Mridula Sarabai (1911-1974)', Indian Journal of Gender Studies Vol.2 No.1 January-June.
2. Bipan Chandra, 2010, Indian National Movement: The Long-Term Dynamics, New Delhi: Har-Anand Publications Pvt Ltd.
3. Gayatri Navada, 2003, Mahila Sankathana, Bangalore: Kannada Pustaka Pradhikara.
4. Gopala Guru, 2020, 'Bharatiya Rashtriyavadavannu Gambhiravagi Pariganisidaga'in Janaki Nair et al. (ed.), (in Kannada: Sripadabhat B.), JNU Angaladalli Rashtriyavadada Class'ugalu, Bangalore: Kriya Madhyam PreöÊ.ltd.
5. Govindaraju C.R., 2005, Kannadamma: Hennu Sankathanada Nadu-Nudi Rupaka-Pratikagalu, Hampi: Prasaranga, Kannada University.
6. Sandhya Reddy K.R., 2016, "Janapada Sahityadalli Strikendrita Chintane", S. Chandrasekhar and B. Surendra Rao (Eds.), Karnataka Samajika matthu Arthika Charitreya Kelavu Neegalu Vol. 6, Bangalore: Kuvempu Bhasha Bharati Pradhikara.
7. Shylaja Venugopal, 2008, Eva Nammavanenni, Mysore: Ambari Publications.
8. Tejaswini Niranjan and Seemantini Niranjan (eds), 2014 (1994), Strivadi Sahitya Vimarshe: Sanskriti, Itihasa, Rajakarana, Bharatiya Sandarbha, Bangalore: Abhinava Publications.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A Solution for Inner and Outer Peace as Per the Bhagavad Gītā

Ku. Priti R. Bhootada
Research Scholar in Gondwana University
Gadchiroli, Chandrapur, Maharashtra-441206
Contact No. : 9923242240
E-mail : pbhoota43@gmail.com

Dr. Vivek V. Joshi
Professor, Department of English

Abstract*:*

Everyone wishes for happiness and happiness cannot be achieved without peace. How this peace can be achieved is a quest of all. Peace is defined variously: absence of war or conflict, freedom from all sorts of disturbance; harmony; tranquillity; end of hostility, etc. It is clear that some words are related to mental status and some words are related to the circumstances of society. It can be said that there are two types of peace: inner and outer peace. This research paper tries to search for a solution for both kinds of situations. War is the context of the Śrīmad Bhagavad Gītā, and it is seen that Śrī Kriśnā himself is supporting the war. It is also noticeable that Arjuna was seen quite disturbed in the beginning but till the end, he was pretty tranquil. Hence it is observed that the Gītā gives solutions to both types of conflict and helps to achieve both types of peace.

***Keywords**: Bhagavad Gītā, disturbed, inner peace, outer peace,solution, war.*

Introduction:

Peace can be defined as no disturbance in society and no disturbance in the mind. It can be said for outer peace and inner peace. Outer peace can be seen in the form of the maintenance of law and order in society, in the state, and in the world, and inner peace can be defined as a mind which is free of conflict and in a state of tranquillity.

The Gītā is one of the leading scriptures of Vedic Hindu dharma, which is accepted throughout the world. The context of the Gītā is war. Both inner and outer conflict is seen here. In the first chapter, where there is a description of the army is given as a symbol of outer conflict, the difference in the thoughtsof both the party is also given as a symbol of inner conflict. Dhritarashtra is seen as eager for victory while Arjuna is seenas reluctant to war. Arjuna wishes to quit the war:

Yadi māma pratikārmashastram shastrapanayah.
Dhārtarāshtra rane hanyustanme kshemataram bhaveta. (Gita 1.46)

He wasfull of tears and quite disturbed:

Tam tathā kripayāvishtham ashrypurnā kulekshanam.
Vishidantamidam vakyamuvācha madhusūdanaḥ. (Gita 2.1)

But, till the end he was seen quite tranquil and happy:

Nashto mohaḥ smritirlabdha twatprasādanmayacyuta.
Sthitosmi gatasaṃdehaḥ karishye vacanaṃ tava. (Gita 18.73)

It is clear that he must have learned some lessonsthat saved him from the state of disturbance and led him to peace and happiness because without peace there is no happiness. The Gītā also says that when someone attainspeace, happiness follows him (Gita, 6.27).

Śrīmad Bhagavad Gītāgivessolutions to both; inner peace and outer peace.

Research Problem:

What is the way suggested in the Śrīmad Bhagavad Gītā to achieve inner and outer peace?

Review of literature:

There are several articles and research papers on attaining peace as per the Bhagavad Gita. Some of them are as follows:

i. 'Peace: Life Lessons from Bhagavad Gita' by Acharya Das (Das, Peace: Life Lessons From the Bhagavad Gita).

ii. 'How to get mental peace from Gita' by Vijay Kumar (Kumar).

iii. 10 Lessons of the Bhagavad Gita To Cultivate Inner Peace (10 lessons of the Bhagavad Gita to cultivate inner peace).

iv. PEACE: 8 life lessons from the Bhagavad-Gita (Das, PEACE: 8 life lessons From the Bhgavad-gita).

v. Bhagavad Gita for Modern Times: Secrets to Attaining Inner Peace and Harmony (Kamal).

vi. How one can attain perfect peace? (How One can attain Perfect Peace).

vii. Bhagavad Gita: A Pathway to Peace & Harmony (Dr. Sunil Kumar Mishra)

Research Methodology:

A hermeneutic research methodology is used to interpret the scriptures of the Śrīmad Bhagavad Gītā. For citation and writing mechanism, MLA style is followed.

The GītāSolution for Outer Peace:

For outer peace, Śrī Kriśna suggests thatwithout the oppression of the wicked, peace is impossible.He says that he incarnates for three reasons. Out of which oneis,for the destruction of the wicked, and the other two are: to protect the gentlemen and to establish dharma.

Paritrāṇāya sādhunaṃ vināśaya ca duśkritāṃ,

Dharmasaṃsnarthāya sambhavami yuge yuge. (Gītā 4.8)

He guides Arjuna to follow the same. He encourages Arjuna tofight in the battle—"*tasmadyuddhyasva Bhārata*" 'fight, O Arjuna' (Gītā 2.18), "*sukhinaḥKṣatriyaPārthalabhante yuddhmidrisham*" 'this type of battle is undertaken by lucky *kṣatriyas*[1]' (Gītā 2.32), "*tasmadutthiśthaKaunteya yuddhaya kritnishcaya*" 'therefore, determine for a fight' (Gītā 2.37). He did so, and by doing so he destroyed the wicked, protected the gentlemen, and established dharma.

The Gītā does not support the view that peace can be attained without war. The evils must be crushed then only the peace in society can be maintained. So, it is clear that outer peace can be maintained through strength and through oppression or destruction of the wicked.

This view is supported by some other*śastrās* as well. Veda recommends: "*yosmān dhūrvati tam dhūrvayaṃ vayaṃ dhūrvāmaḥ*"'Whoever is coming to destroy us, to destroy him completely, is our utmost duty.' *Nīti Śāstra*also approved the view by saying: "*śathe śāthayaṃ samācaret*". Goswami Tulsidas also says in Shrī Rāmacaritamānasa: "*jo raṇ hamahi pacāre kou, larahiṃ sukhen kāl kin hou.*" The meaning of "*ahiṃsa paramo dharmaḥ*" is—doing *ahiṃsa* which is not approved by Veda is *param adharma* 'absence of *dharma*'.(Ramabhadrāchārya, Śrīmad Bhagavad Gītā, part I, 120).It means the *śastrās*recommends that do not kill anyone unnecessarily but if someone is a terrorist, do not hesitate to kill. Jagadguru Ramabhadrācārya says: "*jo toko kāṃta boye tāhi boye tu bhāla. Vo bhi mūrakh kyā samjhega padā kisi se pāla*".

Śrī Kriśnāregrets his mistake of not holding weapons. He said that he had thought that things will change through love but it could not happen. The sweet sound of the flute could impress*gopies* but it could not change the mindset of Kaṃsa, Jarasaṃdh, Duryodhan etc. Śrī Kriśna says that they insult me because I do not hold weapons: "*avajānaṃti mam mūḍha manushiṃ tanumashritaṃ*(9.11)." When Śrī Rām holds weapons, everyone rests in peace: "*Rājīvanayan dhare dhanu sāyak, bhagat*

vipati bhanjan sukhdāyak (1.18.10)." (Ramabhadrāchārya, *Satya,* 7-8).

The Gītā solution for inner Peace:

The formula for inner peace is given in Gītā 2.71:

Vihāya kamanyaḥ sarvānpumanścarati nisprihaḥ.

Nirmamo nirahaṃkaraḥ sa śantimadhigacchati.

A person who has given up the desire and who does not attach himself toanything, and who is devoid of ego. Such a fellow who lives indifferently in this world can attain peace.

Thus, for inner peace oneshould, first, leave all desires, second, one has to leave the ego, and third, one has to leave attachmentto everything. The one who performs all the jobs with this thinking is called a *karmayogi* [2].Hence, this *śloka* suggests that without *karmayoga*peace cannot be achieved. Gītā 2.66 says:

Nastibuddhiryuktasya na cha yuktasya bhavana.

Na cha bhavayatah shantirashantasya kutah sukham.

The one who is not *karmayogi*does not have discernment, neither he contemplatesGod.The one who does not contemplate God does not experience peace, and without peace, there is no happiness. (Ramabhadrāchārya, *Śrīmad Bhagavad Gītā, part I*, 424).

Karmendriyas[3] by controlling the The one who practices *niṣkāma*[4]*-karmayoga* is a *karmayogī.* A *karmayogī* works with temptationsof *gyānendriyas*[5]. The *gyānendriyas* are controlled by *mana* 'mind' (Gītā 3.7).A*yogi*does not focus on fruits but focus on work only (Gītā 2.47), such a*yogi* remains equanimous in success and failure (Gītā 2.48).This equanimity can be attained when the person is not tempted by various fruits of *karma*, remain detached from that and takes refuge in the feet of God, and establishes his *buddhi* 'intellect' in God only (Gītā 2.53).Intellect is fixed in God means when the mind is free of all desires and satisfied with God's grace only, that means he is satisfied with whatever he received in life. The mind of such a person is not disturbed in the moments of sorrow and in the moments of happiness, he does not desire to obtain favourable things. Such a contemplative and silent seeker who is free from attachment, fear, and anger is called a person whose intellect is fixed on God. Detachment from the fruits of karma is possible when a person is overcome by the *moha* 'illusion'. Such a person is devoid of desired affection everywhere, and while receiving good and bad things, neither is pleased with good nor does hate the bad.

In this way, *karmayoga* is suggested to attain peace. Here a question may arise, whether peace cannot be achieved through the path of *bhaktiyoga*or*gyanayoga*?

Peace can be achieved by any of the three *yogas* but the fact is, it is desired by the *karmayogi* only.*Bhakta*[6] already remains in peace by remembering God's name, beauty, virtues, and abode everytime. He (*bhakta*) never gets disturbed byany outward disturbance. Even he does not desire peace.He desires God only. Śrī Kriśna says in Gītā 9.31 that he entered the *citta*[7]of the one who devote him with undivert mind, such a devotee receives extreme peace.This means, by remembering God all the time, a devotee already remains in peace. Similarly, a *gyani*[8] does not long for peace, he wishes to attain *Brahma*. He contemplates God only and does not engage himself in various actions.Hence, he already remains in peace.Thus, peace is desired by a yogi[9], hence the path of *nishkama-karmayoga* is suggested to attain peace.

This view is supported in further *shlokas*of the Gītā:

i. In Gītā4.38, Śrī Kriśna says that nothing is purer than *gyana* in the spiritual path. This *gyana* can be attained by the grace of *Parmatma,* who gives it to the practitioner of *niskam-karmayoga.* Then in Gita 4.39, he says that afterattaining such *gyana,* the seeker receives great peace. (Ramabhadrāchārya, *Śrīmad Bhagavad Gītāpart I*, 571).

ii. In Gītā 5.12, Śrī Kriśna says that the *nishkam-karmayogi* receives peace after leaving the fruit of the *karmas.*

iii. In Gītā 5.29, Śrī Kriśna says that when the seeker regards *parmātmā*as his friend, he receives peace. The relation is made in *karmayoga*. Hence, this also supports the previous view. As long as Arjuna was considering Śrī Kriśna as his friend, he was at peace, but when he got to know that his friend is in fact the all-powerful, mighty *parmātmā*, his peace was gone and he was getting afraid of the sight of such a huge and mighty *parmātmā.* He says: "I am unable to have patience and unable to retain peace by witnessing this form of you." (11.24).

iv. In Gītā 6.15, Śrī Kriśna says that the *yogi* receives peace in an authorised way.

v. In Gītā 12.12, Śrī Kriśna says that the renunciation of the fruits of *karma* gives peace.

Conclusion:

Desire, ego, and attachment or affection are the sole reason for the disturbance of inner peace.The one who leaves all these can attain peace.A practitioner of *nishkama karmayoga* can give up desires, ego, or attachment, because whatever he does, either he surrenders to God, orhe does all the deeds for God only. For the maintenance of peace in society, oppression of the wicked is the only way.This is why there is the police and an army in every country. "*Ahiṃsa parmo dharmaḥ"*does not mean that even someone is doing the most heinous crime and one should not kill him.

Acknowledgment:

The explanation of the Gītā by JagadguruRamabhadrāchārya is studied for the purpose of this paper.

Foot noots

1. Hindu society is classified into four varnas; brahmin, Kshatriya, Vaishya, and *shudra.* Kshatriya belongs to the group of kings.
2. A practitioner of *niṣkāma*[1]*-karmayoga*.
3. Sense organs: mouth, hand penis, anus and feet.
4. Verbal meaning, without any desire. But in Bhagavad Gita,*nishkama karma* means, either doing a karma for God or surrendering the fruit of it to the feet of God.
5. Sense organs: skin, eyes, ears, nose and tongue.
6. A follower of the path of bhakti yoga.*In*
7. One of the senses out of fourteen— Five *karmendriyas,* five *gyanendriyas*, and *mana, buddhi, citta, and ahankara.*
8. A follower of the path of *gyanayoga*.
9. Here *karmayogi.*

References

10 lessons of the Bhagavad Gita to cultivate inner peace. 04 may 2017. website. 16 September 2022.

Das, Acharya. *PEACE: 8 life lessons From the Bhagavad-gita*. n.d. website. 16 Sept. 2022.

—. *Peace: Life Lessons From the Bhagavad Gita*. 07, 2017. website. 16 September 2022.

Dr. Sunil Kumar Mishra, Dr. Tanushri. "Bhagavad Gita: A Pathway to Peace & Harmony." *AEGAEUM JOURNAL* 8.6 (2020): 1183. website.

How One can attain Perfect Peace. 21 Nov. 2019. website. 16 September 2022.

Kamal, Touhid. *Bhagavad Gita for Modern Times: Secrets to attaining Inner Peace and Harmony*. 13 April 2020. website. 16 September 2022.

Kumar, Vijay. *How to Get Mental Peace from Gita*. n.d. website. 16 September 2022.

Rambhadrachrya. *Shrimad Bhagavad Gita: Sansakrita hindi Shri Raghav Krupa Bhashya Sahita*. Vol. I and II. Chitrakoot Dham: Shri Tulasipeeth Sevanyasa, 1998. Two vols. Print.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Pūrva MīmāṃsaVs Śaṅkara's Advaita – A Reading of Śaṅkara's Gītā Upasaṃhāra Bhāṣya

Vishnupriya Srinivasan
Ph. D. Scholar,
Rajah's College of Sanskrit and Tamil Studies,
Tiruvaiyaru, Tamil Nadu- 613204
Contact No. : +919940079961 / 7558110351
E-mail : svpriya91@gmail.com

Dr. T. N. Aravamudhan
Principal (Retired)
Rajah's College of Sanskrit and Tamil Studies,
Tiruvaiyaru, Tamil Nadu- 613204

Abstract

The Bhagavad GītāBhāṣyaof Saṅkarācārya is one of his most popular works where he succinctly argues and establishes jñāna as the only means for mokṣa (liberation). In his UpasaṃhāraBhāṣya – the concluding commentary, he raises all possible pūrvapakṣas against the siddhānta of Advaita Vedanta. This portion of the Bhāṣya is terse with arguments and counter arguments and is seemingly convoluted. In this essay, I aim to provide an exposition of Śaṅkara's arguments against the principal pūrvapakṣin[1], the PūrvaMīmāṃsaka and show how Śaṅkara contends that jñāna alone is the means for mokṣa. I also attempt to show how he addresses the philosophical differences in the form of a debate with his imagined opponent (the pūrvapakṣin).

Keywords

Advaita, PūrvaMīmāṃsā, Bhagavad GītāBhāṣya, Saṅkarācārya

1. Introduction - The PūrvaMīmāṃsā School

An understanding of the Mīmāṃsā school of thought is necessary to follow Śaṅkara's arguments. Dharma is the subject of inquiry in Mīmāṃsā. Jaimini defines dharma as a command or injunction which impels men to action. It is the supreme duty, the categorical imperative. The Mīmāṃsā view is that the entire Veda has karma or action as its purport[2]. Artha and Kāma which deal deal with ordinary common morality are learnt by wordly intercourse. But Dharma and Mokṣa which deal with true spirituality are revealed only by the Veda. The authoritativeness of the Veda is supported by social consciousness as well as by individual conscience. Dharma and adharma deal with happiness and pain to be enjoyed or suffered in the life beyond. Actions performed here produce an unseen potency (apūrva) in the soul of the agent which yields fruit when obstructions are removed and time becomes ripe for fructification. The apūrva is the link between the act and its fruit. It is the shakti in the act which leads to its fructification. Actions are first divided into three kinds – obligatory (which must be performed, for their violation results in sin, though their performance leads to no merit); optional (which may or may not be performed; their performance leads to merit, though their non-performance does not lead to sin); and prohibited (which must not be performed , for their performance leads to sin , though their non-performance does not lead to merit. Obligatory rites are of two kinds – those which must be performed daily (nitya) like daily prayers (sandhyāvandana) etc., and those which must be performed on specified occasions (naimittika). Optional rites are called kāmya and their performance leads to merit, e.g., he who wants to go to heaven should perform certain

sacrifices (svargakāmoyajeta). Prohibited actions ate called pratiṣiddha and their performance incurs sin and leads to hell. Then, there are expiatory acts (prāyashchitta) which are performed in order to ward off or at least mitigate the evil effect of the performed prohibited actions. The earlier Mīmaṁsaka believed only in dharma and their ideal was the attainment of heaven (svarga). But later Mīmaṁsakas believe in mokṣa and substitute the ideal of heaven by that of liberation (apavarga). Prabhākara and Kumārila[3] both believe that the goal of human life is liberation, though both conceieve it in a negative manner like the NyāyaVaisheṣika. The soul is chained to saṁsāra on account of its association with the body, the senses, the mind and the understanding. Through this association, the soul becomes a knower, an enjoyer and agent. This association is due to karma which is the cause of bondage. When the cause is removed, the effect also ceases to exist. So abstention from karma automatically leads to the dissolution of the bondage of the soul with the body, the senses and the mind and consequently to the return of the soul to its pure nature as a substance rid of all qualities and modes including consciousness and bliss also. It is a state of freedom from all pain and desire and consciousness, though Kumārila adds that the soul is here characterized by potential consciousness. Prabhākara and Kumārila both admit that the abstention from karma does not mean abstention from all karmas, but abstention from the optional (kāmya) and the prohibited (pratiṣiddha) kinds of karma only. The performance of the former leads to merit and to heaven, while that of the latter to demerit. The seeker for liberation has to rise above both merit and demerit, above both heaven and hell. But even he should perform the obligatory (nitya and naimittika) actions enjoined by the Veda. Prabhākara believes in duty for duty's sake. Obedience to the Veda is an end in itself and is of ultimate value (puruṣārtha). These actions must be performed in an absolutely detached manner without any consideration of reward simply because they are the commands of the Veda. Kumārila believes in psychological hedonism [3] and makes the performance of these actions a means to realize the ultimate end, i.e., liberation, by overcoming past sin and by avoiding future sin which would otherwise surely result from their neglect. Prabhākara believes in the utter supremacy of action, though he admits knowledge also as a means of liberation. Kumārila believes in a harmonious combination of knowledge and action as a means to liberation. He admits that upāsanā or meditation which is a kind of action leads to knowledge which ultimately leads to liberation. Kumārila's view of the self as potential consciousness, his emphasis that action is not an end in itself but only a means to obtain liberation, his acceptance of the view that knowledge of the self-born of true meditative act is the immediate cause of liberation – all go to make him a veritable link between Prabhākara and Śaṅkara.

2. The view of Śaṅkara

To quote Dr. S. Radhakrishnan [4]: "It is impossible to read Śaṅkara's writings, packed as they are with serious and subtle thinking, without being conscious that one is in contact with a mind of a very fine penetration and profound spirituality… His philosophy stands forth complete, needing neither a before nor an after… whether we agree or disagree, the penetrating light of his mind never leaves us where we were". Ultimate reality, according to Śaṅkara, Ātman or Brahman which is Pure Consciousness (jñānasvarūpa) which is devoid of all attributes and all categories of the intellect. The central thesis of Śaṅkara against the claim of karma serving as the means to mokṣa (either by itself or along with jñāna) is that karma and jñāna are both parasparaviruddha – opposites like light and darkness. The very idea of performance of karma involves various divisions, called bhedapratyaya[4] in śastraic parlance. Jñāna on the contrary puts an end to all such notions of duality and hence these two cannot coexist. In his commentary, Śaṅkara offers his defense against the Mīmāṃsātheory at two levels.

First, he quotes extensively from Sruti, smrti, purāna and itihāsa to establish the Advaitic standpoint of jñāna alone being the cause of mokṣa. Then he goes on to identify logical discrepancies in the Mīmāṃsāworldview. In this essay, we will only examine the latter.

2.1 The case of nitya and naimittika karmas

Performance of nityakarma cannot exhaust all pāpa

The Mīmāṃsaka too agrees with the Advaitic viewpoint that all karmas both puṇya and pāpa have to be exhausted in order to accomplish mokṣa. Śaṅkara argues that this cannot be achieved by the performance of obligatory rites as put forth by the pūrvapakṣin. Even if it can be agreed that nitya karma exhausts all of the previous pāpas, saṅcita[5] punya cannot be exhausted, which will precipitate future births. Also, the possibility of exhaustion of all pāpas through nitya karma itself is not tenable because it is logically inconsistent to claim that a particular number of nitya karmas performed in this birth may neutralize pāpas done over many lifetimes.

At this juncture, Śaṅkara puts forth a convincing psychological reason for why one cannot avoid kāmya karma and niṣiddha karma altogether. The very motivation for the performance of niṣiddha karma in spite of knowing it to be niṣiddha is rāga (attachment) and dveṣa (aversion). Mere intellectual knowledge about niṣiddha karmas doesn't stop one from performing the same. As long as there is rāga and dveṣa, one cannot completely avoid kāmya karmas and niṣiddha karmas. Hence, the only way one can possibly avoid kāmya karma and niṣiddha karma is through complete removal of all rāga and dveṣa. The Advaitic proposition is that all desires arise due to inadequacies and it is only the knowledge that "I am infinite" can lead to the cessation of all desires. Hence, the Mīmāṃsāidea though theoretically feasible stands negated from the practical viewpoint.

Every karma has a result (phala) associated with it

At this stage, the pūrvapaksin argues that nitya karmas do not have any phala and the very effort involved in doing them may be considered as their result. They are also ordained for different varnas as karmas that can be performed for livelihood. Śaṅkara invalidates their claim because if we were to accept that the very effort of doing nitya karma was a result of previous wrong doings, then there would be no explanation for other types of painful experiences one goes through in life. Also, one cannot claim that the different types of pāpa one might have performed in previous life will yield one particular type of pain – in the form of observance of nitya karmas. Śaṅkara further points that nitya andnaimittika karmas lead to punya because Sastras have ordained them exactly like kāmya karmas[6]. Using the opponent's own argument, Śaṅkara corners him by stating that if nitya karmas have their result as exhaustion of pāpa but kāmya karma produce a different result, like svarga, there should be a difference in the itikartavyata (way of doing) and pain involved in both actions. But it is not so. Both nityaagnihotra and kāmyaagnihotra have the same pain involved and hence cannot claim to produce different results. Thus, nitya karma has to produce a result and the result must be adrsta. Śaṅkara thus wards off the confusion and refutes the original argument of the Mīmāṃsaka that nitya karma has no phala but has a dosa when not done.

2.2 Karma is preceded by avidyā (ignorance)

Through the course of his commentary, Śaṅkara brings forth one possible interpretation of the term 'avidyā' by the opponent school. The opponent claims that the knowledge of the self as being distinct from the body is necessary for the performance of any type karma ordained by the Vedas. This is because the fruit of all the karmas enjoined are adrṣta[7] and are to be experienced after the fall of the body by the transmigrating self. In that case, the proposition that karmas are preceded by avidyā, ignorance of the knowledge of the self is false.

Any karma necessarily requires the doer to have this notion "I am the doer of this karma", "I shall enjoy the fruits of the karma" etc. This notion is what we mean by avidya, Śaṅkara clarifies. Mere understanding of body being distinct from the ātman cannot be accepted as lack of avidyā. The philosophy of Advaita through the times after Śaṅkara has faced severe criticism from its rival schools of thought regarding the concept of avidyā. While post Śaṅkara scholars have struggled with the ontological status or modalities of avidyā, whether it was real or unreal, its relation to brahman, and so on [2], Śaṅkara has explained the process of avidyā using examples from ordinary life such as superimposition between a man and a post, a rope and a snake, and so on. However, in the examples he provides, an external knower jñātrconfuses between two knowablesjñeya. On the other hand, avidyā is the superimposition between the ātman as knower and the anātman as the knowable[8].

Śaṅkara's point is that just as the former superimpositions do not involve a real exchange of dharmas between the objects confused for each other, the same would be true of latter one. He offers the argument that the self being acala and any karma[9] being calanātmaka, the self appears to be the doer because of avidyā and is akarta in reality.

2.3 "I sense" – Figurative (Gauna) Vs Erroneous (Mithyā)

ccepting the idea of Śaṅkara'ssuperimposition, the pūrvapakṣin contends that this superimposition is only figurative and not erroneous. In my view, Śaṅkara's elaborate analysis of the differences between "gauṇapratyaya" and "mithyāpratyaya" are a joy to read. Here, the examples chosen by him to elucidate his stance are simple and popular everyday expressions. His ability to meticulously derive out of them conclusions that strengthen his siddhānta is a crucial skill that I admire in him.

Śaṅkara introduces two types of gauṇa expressions, namely, vyaktaupamā and luptaupamā. He argues that the object of the gauna expression cannot do exactly what its object of comparison can do whereas in case of mithyāpratyaya it is not so. When one says, "I am the doer of a particular action", he means it. The ātma is taken to be the doer in this case[10]. A gauna is only meant to praise or reveal a quality of the thing being compared. It is not meant to be used to reveal a thing directly. Also, the one who hears this gauna expression knows the object described very well. There is no mistake, and there is, on the other hand, discrimination, viveka. Where there is lack of discrimination, and because of that, the cognition of a given thing in something that it is not (atasmintadbuddhi), there is mithyā-pratyaya.

2.4 Uselessness of Śastras

The pūrvapakṣin now fears that if the notion of agency is mithyā, then the entire corpus of śruti literature becomes meaningless as the injunctions in the śruti are all addressed to a karta (doer). It is here that Śaṅkara puts forth his revolutionary view that the śastra indeed has no utility from the viewpoint of a brahmajñāni, the one who has realized the self for he has nothing to accomplish. But, Śaṅkaradoesn't discard the śastras as useless but treats them as distinctive sources of valid knowledge simply because they seek to make the unknown known. The scriptures have no validity in the realm of things that are already known to us through some other pramāṇa, means of knowledge[11]. Śaṅkara argues that one doesn't need the śastra to tell that one is an agent (karta). Further, if the notion of agency of the doer is dismissed as erroneous, the Veda ceases to be a pramāṇa only in the realm of karma and still holds good in the realm of jñāna. In fact, Śaṅkara upholds the supremacy of śrutipramāṇa by stating that there is no other means than the jñānakānda to realize the self. The śruti is the only means here. However, he also establishes that the karma kāṇda does have its own sphere of validity. It can be used by a seeker for the attainment of cittasuddhi, preparation of his mind for jñāna or that it is valid for those who have the I cognition in the body mind complex and are interested in accomplishing the limited ends mentioned thereof.

3. Conclusion

In the Bhagavad Gītā commentary, we find that Śaṅkara has commented quite elaborately in some places, using them as an opportunity to expound his philosophy. He has adeptly used the context of Upasaṃhāra to critically examine his theory of jñana yoga being the ultimate purport of the Gītā. He responds to all allegations raised by the Mimāṃsaka against non-performance of rituals mandated by the Vedas. He also rebuffs the repercussions this has for the meaningfulness of the śastras by restricting their utility to unenlightened people who are desirous of the fruits realized from karma. Thus, through his commentary, he establishes the futility of karma as a means of liberation from saṃsāra which he attributes as the fundamental teaching of the Gītā in his introductory commentary.

Foot nots

1. The commentary also deals with the views of other pūrvapakṣins such as those belonging to the Nyāya School
2. āmnāyasyakriyārthatvātānarthakyamatadarthānāmtasmādanityamityucyate - Mimāṃsāsūtra 1-2-1
3. The earliest work of this system is the Mīmāṁsasūtra of Jaimini. Shabarasvāmin has written his great commentary on this work and his commentary has been explained by Prabhākara and Kumārila who differ from each other in certain important respects and form the two principal schools of Mīmāṁsa named after them.
4. Śaṅkara enumerates the possible divisions that may be involved in an action. In any action there is the action itself, kriyā, the things connected to the action, kāraka and the result of the action, phala . The action is the basis for all the karakas. The first kāraka denotes the one who performs the action, the agent. What does he do? That tells us the second kāraka and if we ask how he does it, which gives us the third. For what purpose he does it gives us another, the fourth, and from where he does the action, gives us the fifth. Finally, where the action was done gives us the seventh. The sixth relationship is not a kāraka because it is not involved in the action itself. It is a nominal connection, and therefore, Śaṅkara mentions it separately, as the result, phala. When all these are seen as separate, it is called bheda-buddhi.
5. This refers to the sum total of all the past karmas acquired in the past lives. It is one of the three kinds of karma.
6. For example, there is no difference in the procedures mentioned for nityaagnihotra and kāmyaagnihotra.
7. A pramāṇa is considered valid only if the knowledge produced through it cannot be known through any other means of knowledge. Hence, Sastra is a pramāṇa only with respect to those matters that cannot be known through other means of knowledge such as perception, inference, etc.
8. sthānupurudsaujneyāvevasantaujnātrāanyonyasminnadhyastauavidyayādehātmanostujneyajnātrorevetaretarā dhyāsaitinasamodrstānta
9.. Any karma - whether it is enjoined by the Veda, enjoined by smrti or it is done as an atonement or it is a prohibition
or it is in the form of a mandate or it is in the form of an option to fulfill a desire or it is purely a secular action, is done physically, orally or purely mentally it implies some kind of motion. Hence, karma is referred as calanātmaka.
10. Śaṅkara says to the opponent, "If you do not accept that, what you are saying is what Vedanta says. If you know that you are not doing anything in spite of the body and mind's doing various things, you understand the purport of Vedanta. But if you claim that the action of the body figuratively denotes the actions of ātman it is not tenable
11. Śaṅkara says here that even if a hundred sruti passages were to say that fire is cold and non-luminous, they would not gain the status of being a pramāṇa. They would not be valid. Because, no means of knowledge can contradict what can be known by another means of knowledge

References

[1] Dr. A.G. Krishna Warrier. 1983 Bhagavad Gita, Madras Sri Ramakrishna Math

[2] Kaplan, S. 2007 Vidya and Avidya: Simultaneous or coterminous? A holographic model to illuminate the Advaita Debate, Philosophy East and West, Vol 57, No 2 (Apr 2007), pp. 178-203

[3] Chandradhar Sharma. 1960 A Critical Survey of Indian Philosophy, Motilal Banarasidass, pp. 257-258

[4] Dr. S. Radhakrishnan. 1958 Indian Philosophy, George Allen and Unwin Ltd, Vol 2 pp. 446- 447

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A STUDY OF SELF-COMPASSION AMONG UNDER GRADUATE STUDENTS IN RELATION TO ACADEMIC MOTIVATION

Dr. Rajinder Singh
Associate Professor, Department of Education,
Central University of Himachal Pradesh,
Dharmasala, Himachal Pradesh- 176213
E-mail : rajinderbadotra@gmail.com

Porishmita Saikia
Assistant Professor, Department of Education,
S.M.D. College, P.O.: Charing- 785661, Sivasagar, Assam
Contact No. : 9101003054, E-mail : porishmitasaikia98@gmail.com

ABSTRACT

This research paper aims at the examination of self-compassion among undergraduate students in relation to academic motivation. Descriptive survey method was used in the study. Results of this survey reported significant gender wise difference in self-compassion, but in regards to academic motivation there is no significant difference between male and female students. It showed that there is no significant family wise difference in self-compassion, but there is significant difference in academic motivation between students belong to nuclear and joint family. Finally, it can be concluded that there is a significant positive relationship between self-compassion and motivation to learn (Academic motivation).

Key words: *self-compassion, academic motivation, undergraduate students, gender, family.*

Introduction

According to Kothari Commission (1964-66), "the destiny of India is now being shaped in her classroom". A nation's progress, besides other things depend on the educational facilities provided by the nation and academic achievement of students. If academic achievement of the students is not up to the mark, then any effort of government or society to develop our nation will go in vain. The concept of academic motivation has been as one's determination to succeed in academic activities. In the context of the classroom, Academic Motivation refers to such attribute of student's behavior as interest, alertness, attention, concentration and persistence in class; which are motivational qualities of immediate interest to the teacher. If students do not pay attention to follow instructions and complete assignments then it is obviously difficult to teach or instruct them. Self-compassion inferred being warm and understanding towards ourselves when we suffer, fail or feel inadequate, rather than ignoring our pain or beating ourselves with self-criticism. Self-compassion is perceived to be one of the human traits which can positively influence academic motivation (Neff, 2005). In this study attempt has been made to examine the relationship between self-compassion and academic motivation.

Background of the study

Verma & Tiwari (2017) in their study "Self-Compassion as the Predictor of Flourishing of the Students" examined the impacts of self-compassion and gender on the human flourishing of the participants. The results of the study exhibited that there is no gender wise differences in self-compassion and flourishing. It was also evident that the positive components of self-compassion were positively correlated with the different components of human flourishing. Similarly, Neff et al. (2005) conducted a study on self-compassion, achievement goals and coping with academic failure where they examined the relation between self-compassion, academic achievement goals and coping with academic failure among undergraduate students. From the study it was found that self-compassion is positively correlated with intrinsic motivation but negatively correlated with anxiety.

Breines & Chen (2012 also found that self-compassion motivated people to improve moral transgression, personal weakness, or test failure.

Significance of the Study

Academic motivation is the central element which influences the behavior of a student. If a student is willing to do a work, it means he is motivated for doing that work. Various studies have been done related to factors affecting academic motivation and its relation to academic performance or academic achievement. In this study attempt has been made to study self-compassion in relation to academic motivation. College experience is a transition period for students to transform into young adult and their exposure to college life offers several new challenges in their academic tasks (Berk, 2000). So, present study will be helpful for the emerging adults in solving their problem related to academic motivation so on. The study will be helpful for the parents of the students. They will come to know the importance of academic motivation, self-compassion. The study will be beneficial for educators in arranging classroom activities. Therefore, the investigator has selected this topic for detailed study and research work.

Objectives

1. To study the nature of distribution of self-compassion and academic motivation among undergraduate students.
2. To find out gender-wise difference in self-compassion among undergraduate students.
3. To find out gender-wise difference in academic motivation among undergraduate students.
4. To find out family-wise difference in self-compassion among under-graduate students.
5. To find out family-wise difference in academic motivation among undergraduate students.
6. Investigate the relationship between self-compassion and academic motivation among undergraduate students.

Hypotheses

1. There will be no significant gender-wise difference in self-compassion among undergraduate students.
2. There will be no significant gender-wise difference in academic motivation among undergraduate students.
3. There will be no significant family-wise difference in self-compassion among undergraduate students.
4. There will be no significant family-wise difference in academic motivation among undergraduate students.
5. There will be no significant relationship between self-compassion and academic motivation among undergraduate students.

Methodology

The researcher used descriptive survey method because the researcher wants to obtain pertinent and precise information concerning the current status of phenomena and relationship between the variables. The sample for the current study comprised of 122 undergraduate students of final year who were pursuing their degree in the session 2021-2022, selected through simple random sampling techniques from 3 colleges of Golaghat district. For the present investigation the target population is all the final year undergraduate students of 3 colleges of Golaghat district, pursuing their bachelor's degree under Dibrugarh University, Assam. Tools for data collection: The self-compassion Scale developed by K.D. Neff (2003) and the Academic Motivation Scale was developed by Vellerand et al. (1992) was used by the investigator.

Analysis and Interpretation of Data

A. Nature of distribution of self-compassion and academic motivation scores of undergraduate students

In order to verify the normality of distribution of self-compassion and academic motivation in selected sample of undergraduate students, the investigator calculated the descriptive statistics given in the table below–

Table 1: Table of frequency distribution of self-compassion

Class limit	Frequency	Cumulative frequency			Cumulative frequency %	
51-60	1	1			0.82%	
61-70	11	12			9.84%	
71-80	47	59			48.36%	
81-90	43	102			83.61%	
91-100	18	120			98.36%	
101-110	2	122			100.00%	
		N=122				
Mean	**Median**	**Mode**	**Q. D.**	**S.D.**	**Skewness**	**Kurtosis**
81.74	81	78	4	8.44	0.16	0.57

Table 2: Table of frequency distribution of academic motivation

Class limit	Frequency	Cumulative frequency			Cumulative frequency %	
31-40	3	3			2.46%	
41-50	18	21			17.21%	
51-60	20	41			33.61%	
61-70	13	54			44.26%	
71-80	32	86			70.49%	
81-90	19	105			86.07%	
91-100	11	116			95.08%	
101-110	4	120			98.36%	
111-120	1	121			99.18%	
121-130	1	122			100.00%	
		N=122				
Mean	**Median**	**Mode**	**Q. D.**	**S. D.**	**Skewness**	**Kurtosis**
71	72	84	13.5	18.07	0.18	-0.35

B. Gender wise and family wise comparison of self-compassion and academic motivation among undergraduate students

To test the significance of comparison between the mean scores of self-compassion and academic motivation on the basis of gender and type of family among undergraduate students, their mean, standard deviations and 't' value were calculated.

Table 3: Comparison of self-compassion and academic motivation scores on the basis of gender and type of family among undergraduate students

Variable	Gender/Type of family	N	Means	S.D.	SE_D	df	't' value
Self-compassion	Male	61	79.9	7.69	0.15	120	2.33
	Female	61	83.4	8.82			
	Nuclear	61	83.36	9.43	0.14	120	1.62
	Joint	61	80.16	8.72			
Academic motivation	Male	61	72.57	17.85	0.05	120	1.05
	Female	61	69.13	18.25			
	Nuclear	61	67.22	17.22	0.08	120	2.01
	Joint	61	75.4	20			

*** Significant at 0.05 level of significance*

From the above table it is found that the t value to compare self-compassion between male and female undergraduate students is 2.33 which is significant at 0.05 level of significance with degree of freedom, df=120, as the calculated value (2.33) is greater than the table value (1.98). Thence the hypothesis there will be no significant gender wise difference in self-compassion among undergraduate students was not accepted. The finding of this study is not consonance with the findings of Verma & Tiwari (2017) who concluded in their study that there is no gender differences in self-compassion. **Likewise, it is found that there exists no significant difference in the mean scores of self-compassions between students belongs to nuclear and joint family as the calculated value of 't' for comparing self-compassion between students belongs to nuclear and joint family is 1.62 which is not significant at 0.05 level of significance because the calculated value (1.62) is lesser than the tabulated value (1.98). So, the hypothesis there will be no significant difference in type of family and self-compassion among undergraduate students was accepted.**

Similarly, it may be interpreted that no significant difference found between male and female undergraduate students in the mean scores of academic motivations as the calculated value 1.05 is less than the table value (1.98) at 0.05 level of significance with df 120. Hence the hypothesis is accepted. The finding of this study is consonance with the findings of Sivrikaya (2019) who also concluded in his study that there is no gender difference in academic motivation. And in the comparison of academic motivation between students belongs to nuclear and joint family t value was found 2.01 which is greater than the tabulated value 1.98. So, the hypothesis there will be no significant difference in type of family and academic motivations among undergraduate students was not accepted. So, the findings of the study reveal that student from nuclear and joint family exhibit different kind of academic motivation.

C. Coefficient of correlation between self-compassion and academic motivation among undergraduate students

To test the significance of correlation between self-compassion and academic motivation among undergraduate students, their mean, standard deviation and coefficient of correlation value were calculated. These values are given below-

Table 4: Co-efficient of correlation between self-compassion and academic motivation among undergraduate students

Variables	Mean	SD	Coefficient of correlation	df(N-2)	Level of significance
Self-compassion	81.74	8.44	0.21	120	0.05
Academic motivation	71	18.07			

It is observed from the table above that the correlation between self-compassion and academic motivation among participants is (0.21) which is greater than the tabulated value (.195) at 0.05 level of significance with degrees of freedom 120. Hence, the hypothesis was not accepted. So, the variables self-compassion and academic motivation are co-related with each other. This finding is concord with the findings of the study conducted by Neff et al. (2005), who worked on Self-compassion, Achievement Goals, and Coping with Academic Failure and concluded that self-compassion is related to intrinsic motivation.

Conclusion

From the analysis and interpretation of the data with the help of various statistical methods, it can be concluded that significant gender wise difference in self-compassion, but in regards to academic motivation there is no significant difference between male and female students. It showed that there is no significant family wise difference in self-compassion, but there is significant difference in academic motivation between students belong to nuclear and joint family. Finally, it can be concluded that there is a significant positive relationship between self-compassion and motivation to learn (Academic motivation).

Educational Implications

The various uses of this study can be used in educational settings by both teachers and students. Professionals and educators can apply the findings of this study by encouraging students to adopt a more optimistic approach to academic contexts or by helping their students develop different strategies and strategies to cope with difficult classes, assignments and fears of failure and apathy. The study points to the need of organizing effective guidance and counseling programs for college students so that they may be guided to develop self-compassion in their unfavorable circumstances. As self-compassion and academic motivation are related to each other, this may help in developing academic motivation in students**.** Students can be motivated by keeping in mind their psychological abilities and background. And also, they can be provided guidance and counseling on the basis of their motivational factors. By doing so student's potentialities can be channelized by considering their different motivational factors and their problems can be solves.

References

1. Breines & Chen (2012). Self-Compassion Increases Self-Improvement Motivation. *Personality and Social Psychology Bulletin, 38*(9), 1133–1143. Retrieved from https://journals.sagepub.com/toc/pspc/38/9

2. Neff, K. (2003a). Self-Compassion: An Alternative Conceptualization of a Healthy Attitude Toward Oneself. *Self and Identity, 2*(2), 85-101. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15298860309032

3. Neff, K. (2003b). The Development and Validation of a Scale to Measure Self-Compassion. *Self and Identity, 2*(3), 223-250. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15298860309027

4. Neff, K.; Hsieh, Y. & Dejitterat, K. (2005). Self-compassion, Achievement Goals, and Coping with Academic Failure. *Self and Identity, 8*(3), 263-287. Retrieved from

5. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13576500444000317

6. Sivrikaya. (2019). The Relationship between Academic Motivation and Academic Achievement of the Students. *Asian Journal of Education and Training, 5*(2), 309-315. Retrieved from

7. https://www.asianonlinejournals.com/index.php/EDU/issue/view/70

8. Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., Blais, M. R., Brière, N. M., Senécal, C., & Vallières, E. F. (1992). The academic motivation scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education. *Educational and Psychological Measurement, 52*(4), 1003-1017. Retrieved from https://doi.org/10.1177%2F0013164492052004025

9. Verma, Y & Tiwari, G. (2017). Self-Compassion as the Predictor of Flourishing of the Students. *The International Journal of Indian Psychology, 4*(3). Retrieved from https://ijip.in/issue/page/7/?volumes=Volume-04-Issue-3-April-June-2017

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

IMPACT OF SRI AUROBINDO'S TEACHING ON NATIONAL EDUCATION POLICY 2020

Puja Roy
PhD Research scholar,
Department of Education,
Gauhati University, Kamrup, Assam- 781014
Contact No. : 9395672669, E-mail : roypuja152@gmail.com

Prof. (Dr.) Kaberi Saha
Department of Education, Gauhati university
E-mail : drsahakaberi@gmail.com

ABSTRACT:
The main purpose of National Education Policy 2020 is to make India an energetic knowledge operated society by imparting sustainable education in India. Reviewing the different philosophy of education of notable Indian philosophers is crucial in this endeavor. Through this article, the effect of Sri Aurobindo's various educational philosophies in the New Education Policy 2020 has been described. Our present Prime minister of India shri Narendra Modi spoke about Sri Aurobindo's unparalleled vision and contribution to education and his impact on the New Education Policy 2020 in the Monthly radio program 'Mann Ki Baat' on 29th November,2020. Based on the present perspective this article is developed to discuss the impact of Aurobindo's philosophy of education on the New Education policy 2020.

KEYWORDS:
National Education Policy 2020, Sri Aurobindo's educational philosophy, Concept of Integral education.

INTRODUCTION:

India experienced a socio-economic, political and educational disaster in the early part of the 20th century. India's citizen endured horrific treatment because they yearned to be free. The British were performing various acts of coercion to trouble the Indian people and leaders in various ways. At that time, to remove the nationalism and patriotism from the Indian people, they were forcibly imprisoned. At that time the role of Sri Aurobindo, Mahatma Gandhi and Rabindranath Tagore were crucial to enliven the Indian people and enlighten their minds. By their honest reasoning and keenness of thinking, they were able to ignite the spirit of nationalism in the minds of the Indian people. They tried to save the Indian people from slavery by following the path of non-violence and restore their honor and dignity. They wanted to remove superstitions from the society at that time and build a healthy society and culture. They realized that education is the only powerful means by which people's thought, approach, interest, faith, confidence, judgmental power etc. can be developed. During the British rule, the Indian people realized that in order to get rid of the British rule, they had to develop a sense of nationalism in their minds. The main purpose of educational institutions at that time was to prepare Indians for low level jobs so that they could work as slaves for the Britishers. A lot of emphasis was placed on mastering the English language for Indians. So, at that time India's education, heritage and culture was not protected even in India.

So, the great philosopher, educationist of that time like Sri Aurobindo and various other educationists tried to build a distinguished education system in India. Therefore, through their various literary works, the dream of building a beautiful and healthy India was revealed. Those great

educationists believed that the main way to protect and restore India was to bring back India's faith, belief, culture, tradition, values, education etc. which were the wealth of ancient times. Their objective was to integrate education into a comprehensive framework that look into account social, economic, political, cultural and spiritual aspects.

LIFE HISTORY OF SRI AUROBINDO:

Sri Aurobindo was born in 1872 in the city of Calcutta. In 1884 he was admitted to St. Paul's School in London and then in 1890 he studied for two years at Cambridge University. He passed the Indian Civil Service Examination in 1890 though he joined the Baroda Service as a skilled worker in 1893. He learned Sanskrit and Bengali after coming to India to better understand Indian culture. During the partition of Bengal in 1905, Sri Aurobindo returned to Calcutta and tried to awaken national consciousness among Indians. He also joined the political side of India and after four years there he tried to awaken national consciousness among the people of India through his various writings, religious works and speeches. He published his various religious and patriotic works in various journal named as Dharma, Bande Mataram etc. Sri Aurobindo established a spiritual place in Pondicherry which he named as Integral Yoga. The main theme of his philosophy was to give divinity to human life. He believed in such spiritual thought which would not only liberate man but also transform human life into divine life. In 1926 spiritual associate MirraAlfassa established Sri Aurobindo's Ashram in Pondicherry. The major work of Sri Aurobindo's literary life was "The Life Divine" in which he dealt with Integral yoga, along with that he composed some other literary works viz essays on the Gita, The Secret of The Veda, The Upanishads, The Foundations of Indian Culture, The Mother, On Himself, On Women, Bases of Yoga etc. Sri Aurobindo's philosophy was not imaginary rather his philosophy was developed based on reality, personal experience and perception of life. He died on 5th December, 1950 at the age of 78 in Pondicherry.

METHOD

the paper is purely conceptual in nature and is based on secondary data. Here there is an attempt to find out the impact ofSwami Vivekananda's teaching on well-being of the individual.

NATIONAL EDUCATION POLICY 2020

The progress of a country can be understood by the progress of education. Every country has different plans for the improvement of their country's education system and from time to time they try to make changes in those plans. The National Education Policy 2020 developed by the Indian government, aims to promote education system and include all from different socioeconomic backgrounds and integrate them in society. This education policy discusses various changes from primary level to higher education level. In India, the first education policy was proposed in 1968, the second policy was proposed in 1986 and the third education policy was proposed by Prime Minister Narendra Modi in 2020.

In 2019, the draft of the National Education Policy was proposed by Human Resource Development department keeping in mind the needs of different people. The 2019 draft said that monotonous curriculum content should be reduced to develop critical and creative thinking in children. Again, the National Education Policy was approved by the Indian Union Cabinet on 29th July, 2020 to further improve the education system of our country. This education policy seeks to make India an energetic and knowledge driven society by providing sustainable education to all children.

National Education Policy 2020 has taken some innovative steps which are very beneficial for present times. In this policy, along with the general curriculum, importance has been given to the skill development of the children. Better planning will be needed to make the New Education Policy a reality. If the various goals and objectives developed by this policy can be achieved then India will be

able to move forward in the future.

DISCUSSION

The impact of Sri Aurobindo's teachings on the National Education Policy 2020 is mentioned with the help of the given text below-

IMPACT OF SRI AUROBINDO'S EXPERIENTIAL APPROACH ON NEP 2020

In the Indian Education system, emphasis has always been placed on hands-on learning or practical learning. The New Education Policy 2020 has also given more importance on learning by doing. The NEP 2020 states that primary level, secondary level and higher-level students should be introduced to various life skills to earn their livelihood like they should be given training on sewing, craft making, candle making, pottery making, electrical work etc. For this purpose, the school will hire skilled person to provide various hands-on skillful education to students. Along with that the NEP 2020 has emphasized on the learning of Indian Heritage and culture with science, sociology, mathematics which were also emphasized in the previous policy.

Sri Aurobindo's philosophy of education involved experiential learning. He believed that it is very important for students to understand a matter through their own senses rather than memorizing it without understanding. He said that the natural environment is essential for learning. He discussed in detail the importance of the five senses of man and how to gather information with the help of those senses. He gives an explanation of how the senses get information using mental representation from the exterior environment. After collecting data from the outside environment through the senses, those data are stored in the 'MANAS' which helps people to think and act properly. He said that various painters, poets of the world have been able to make various discoveries through the use of their senses and also said that various scientist have been able to discover scientific theories through their senses as well as observations. He believed that the role of teacher is indispensable for providing experiential learning. According to him children have unquenchable cognitive interest which always go for abstract investigation and this interest helps children to understand the world and himself and this type of experiences will develop their imaginative power. He believed that children should be prepared from childhood to encounter various scientific experiences which will enable them to become a committed, passionate and zealous scientist in the future.

AUROBINDO'S VIEWS ONPRESERVATION AND IMPROVEMENT OF ANCIENT INDIAN CULTURE, KNOWLEDGEAND ITS IMPACT ON NEP 2020

The old Indian culture, knowledge that India has preserved is seen as the foundation of NEP 2020. The policy emphasizes on teaching the Indian people the knowledge and culture of Indian heritage to enliven Indian history. Efforts will be made to give holistic experience to understand the heritage and culture of India to Students. Students will get a chance to feel proud of their country when they will know about the great scholars of Mathematics, Science, Logic, Economics etc. The historical writing will be a crucial component of school curriculum. In this policy the oldest traditions of India such as the 64 'Kalas' and 'Banabhatta's Kadambari' are included. Our earliest India was famous for various creative works such as architecture, drawings, paintings etc. An integral concept of India 'Art' has been identified as 'Liberal Arts' in the New Education policy. The thought of New education Policy 2020 on Indian culture and traditions are reflected in the book 'A System of National Education' by Sri Aurobindo.

Sri Aurobindo explained Indian culture on the basis of three functions. The first task to restore the ancient traditional knowledge of India like the knowledge of the Vedas, Upanishads, Puranas etc. According to Aurobindo, the second task is to combine the oldest spiritual knowledge of India with the new system of scientific, philosophical and critical thinking and he said that the third task is to

deal with the current problems in a new way and to perceive the spiritual society. Aurobindo believed that yoga philosophy was the main source of ultimate knowledge. The main idea of Sri Aurobindo's Integral education was to train the minds of students through yoga philosophy. He also advises using novels, compositions, life history that describes the admirable deeds of great individuals and give sections about their lofty ambitions and aspirations. Sri Aurobindo believed in the inherent abilities of children and he believed that they are born patriot and philanthropist. This discussion shows that Sri Aurobindo had an unparalleled contribution to preserve the heritage and culture of India.

AUROBINDO'S VIEWS ON LANGUAGE AND ITS IMPACT ON NEP 2020

People of different races live together in India, So India is known as a multilingual country. In the NEP 2020, it has been said that along with Indian language, modern languages should be given equal importance, only then will the feeling of nationalism and national unity develop among the people. According to this policy every student will be taught in the mother tongue up to elementary level and from pre-school to grade I students should have proficiency in three or more languages. In the NEP 2019, Indian language was considered as very factual and demonstrative. Sri Aurobindo was not in favor of teaching English to Indian people. He believed that if Indian were taught the English language, Indians would forget their own culture and show unsympathetic behavior like European people. He instructed the children to master Indian languages, because when Indian people start to know their own language and culture completely then the progress of Indians will be possible. He believed that when Indians could master their own language, they would be able to master other languages very easily. Sri Aurobindo was expert in different languages like Bengali, French and Sanskrit as well and he believed the knowledge of Indian history and literature can be gained only through true knowledge of languages.

Aurobindo mentioned three steps for learning a language. According to him, the first step in order to learn a language, each word, form and meaning of that language should be looked at and then the similarity and dissimilarity of that language with other languages should be seen from which the basis of grammar will be formed. The following step is to find out how to differentiate between many comparable words before moving on to the structure and pattern of various phrases and in this way the basis of grammar will be formed. Similarly keeping Sri Aurobindo's views in mind, the NEP 2020 also emphasized learning different languages like Sanskrit, Pali, Spanish, Persian etc. An attempt has been made to prepare the curriculum in the NEP 2020 keeping in mind the views of Sri Aurobindo on education.

AUROBINDO'S VIEWS ON LIBERAL AND MULTIDISCIPLINARY EDUCATION:

The NEP 2020 has given considerable importance to the multidisciplinary and liberal education. The interconnectedness and incorporation across educational levels represent a significant pattern transferred in the Indian educational system. The concept Multidisciplinary is very important to establish relationship between different disciplines in present day education system. If multidisciplinary education can be implemented successfully, then it will lead to comprehensive, unified and all-inclusive education system and it is through this concept that the sense of self-realization and independence is born in children. Such novel approach is essential for the development of both sides of the brain (Right and Left side) in children which lead to the inventive, imaginative and logical mind.

Sri Aurobindo laid great importance on the holistic development of children which is reflected in one of his books named as "The Synthesis of Yoga" in which he mentioned about yoga, mind, supreme will, ego, renunciation, concentration, knowledge etc. "A System of National Education (1921)" was another contribution in literary field by Aurobindo, outlines his philosophy and foundational ideas for

education. His two books provided in-depth description of a comprehensive and holistic concept to education. His analysis and suggestions could give proper path to educational structure and transactional techniques.

Through the book "Synthesis of Yoga" Sri Aurobindo mentioned that "The true human existence, therefore only begins when the intellectual mentality emerges out of the material and we begin more and more to live in the mind independent of the nervous and physical obsession and in the measure of that liberty are able to accept rightly and rightly to use the life of the body" (Ghose 1955, pp.12). This statement shows that he was able to realize the 21st century education in the 1920s. He realized that intelligence or buddhi is essential for every educationist. In his book "a System of National Education", he mentioned about the faculties and functions of two sides of the brain.

Table: 1 Faculties and functions of Intellect according to Sri Aurobindo

SIDES OF THE BRAIN	FACULTIES	FUNCTIONS	CATERING THE AREAS OF KNOWLEDGE
Right Side	Comprehensive, Creative and Synthetic	These are concerned with manipulation, observation, judgment, memorizing, imagination and comprehension.	Master Knowledge and touches the soul
Left Side	Critical and Analytical	These are concerned with comparing, reasoning, generalization, deducing, inference and making conclusion.	It provides services to the faculties of right side of the brain. It touches the body of Knowledge.

Source: A System of National Education (Ghose, 1921)

Table 1 shows the faculties and functions of the brain and the different types of knowledge created from the functions suggested by Sri Aurobindo. In his book he said that for the comprehensive development of the children yoga is essential. According to him "The Vedantic formula of self in all things and all things in self, and all things as becoming of the self is the key to this richer and embracing yoga" (Ghose 1955, pp.27). This yoga practice helps to liberate our soul from 'I-ness' and 'My-ness' (Ghose, 1955). The NEP 2020 shows the imprint of Aurobindo's knowledge and intellect-based process on multidisciplinary and broad-based education.

CONCLUSION:

Education policy implications have always been difficult to determine. We have primarily fallen short when it comes to implementation. The teen and youngsters are very active both physically and mentally. The holistic education which is the main focus of NEP 2020 can be achieved by designing pedagogical strategies that take Sri Aurobindo's philosophy into consideration. Aurobindo's philosophy of purification of body and mind is essential to build an educated India. He asserts audaciously in 1921 that "we must be content to allow this source of disturbance to continue unless we revert to our old system in some of its ideas". Aurobindo's thought for educating the people of India was unparalleled. He believed that every country's educational system needs to be grounded on its native culture and history. His other main areas of interest were impartiality and liberty or freedom.

He focused on the betterment of all Indian people irrespective of caste, creed and caste. The current NEP 2020 is based on various philosophies of Sri Aurobindo and if that education policy can be implemented well then in the future our India will be able to become much more developed than other countries.

REFERENCES

- Ghose, A. (1921). A system of National Education. Madras: Tagore.
- Ghose, A. (1955). The Synthesis of Yoga. Madras, Sri Aurobindo Library.
- Zaki, S. (2022). Relevance of Sri Aurobindo's Philosophy of Education to National education Policy 2020. InternationalJournal of Health sciences, 6(S3), 9601-9608. https://doi.org/10.53730/ijhs.v6nS3.8288.

WEBSITES:

- https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/Draft_NEP_2019_EN_Revised.pdf
- https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- http://www.andamansheekha.com/110436/
- https://gkscientist.com/brief-life-sketch-of-sri-aurobindo-ghosh/
- https://en.m.wikipedia.org/wiki/Sri_Aurobindo
- https://testbook.com/essay/essay-on-new-education-policy

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Women's Place in Property Rights in the Context of Smriti Shastra

Susmita Neogi
State Aided College Teacher (SACT)
Department of Sanskrit
Dwijendralal College
Krishnagar, Nadia, West Bengal- 741101
Contact No. : 7501251414
Mail id : neogisusmita329@gmail.com

From the beginning of the creation of this world, the positional difference between men and women is observed. This discrimination was sometimes less and sometimes more, but it was there. In the Rig Vedic period, the glorious position of women in the society is known, but there is no room to deny that the social position of women was steadily declining in the later Vedic period. And as the social status was declining, women's rights were shrinking in various fields. Inequality of rights is observed in different areas. If we review the place of women in the fields of marriage, property rights, education, religion, etc., we can better understand the place of this inequality. Although there is extensive discussion about the place of women in various books, Dharmashastra and Smritishastra have drawn the attention of the reading society in the most meticulous way.

Keywords-
Women's dignity, Advance in spiritual thought, Women's right, Status of women's in vedic age, Contribution of women

Objective-

1) Women are the backbone of society and deserve full rights in terms of permanent property.
2) Women's sense of self is encouraged in terms of rights.
3) Women have full dignity in socially fulfilling property protection.
4) As a woman is very powerful in terms of religion, the place of women in property rights is the most prominent.

Dharmashastras are called the documents of the social system of ancient India. Dharmashastra is the guide book of morality and reformation in the context of proper possession of religion described in the Puranas. Again, it is called Smriti Shastra because it remembers Vedartha. In most of the scriptures, the issue of property rights has been discussed in terms of division of liability. There the issue of rights of women as well as men has been raised. The topic of stridhan has come. What was the nature of this stridhana? Was it enough for women in terms of property rights? Could ensure the future of women? Society has witnessed many fluctuations in women's property rights over time. Many things have been abolished, many new rules have been added. Even today, the issue of stridhan has not lost its relevance.

Manusamhita's views on women's property rights-

In the ninth chapter of the twelfth chapter of Manav-dharmashastra, the division of responsibility is discussed. There, various types of son's rights are mentioned in the context of the division of fatherhood, then the issue of the wife's right to wealth is discussed. Striya: Dhanam According to this etymology, Stridhana means wealth related to women. In SmritiShastra the word stridhana means a woman's own wealth. Manusamhita mentions six types of stridhana –

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड् विधं स्त्रीधनं स्मृतम्।। (मनु.-9/194)

That is, there are six types of stridhana, Adhyagni, Adhyabhanik, Pritidatta,Vratdatta, Matradatta and Pitridatta. Kullukvatta explains the stridhanas in his commentary Manvarthamuktavali. Adhyagni is the gift given to Agni at the marriage of the daughter who witnesses the fire. Again, the wealth that a daughter gets while coming from her father's house to her father's house is AadhyavahanikaDhan. Preetidattadhan is the money given to the wife by the adulterer. Similarly wealth given by brother, mother and paternal love is brotherly, maternally and paternally respectively. Apart from these six, another type of stridhana is mentioned. That is incredible wealth. The wealth received from father, mother, husband and in-laws after marriage is generally called Unbada. Kullukvatta notes in this context like Katyayana –

विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया। अन्वाधेयं तदुक्तुन्तु सर्ववन्धुकुले स्त्रिया।। (मनु.- 9/195)

That is, the gifts that the daughter receives at the time of marriage, the blessings that she receives during the journey to the courthouse, the gifts that she receives from her husband and in-laws after going to the courthouse, all these are the exclusive wealth of the daughter. It is also mentioned in Manusamhita that who will get this daughter's wife in her absence. It is said that after the death of the mother, all her dowry will be divided equally among her brothers and unmarried sisters. That means both son and daughter will be sharers of mother's property. And if those daughters have illegitimate daughters, they will also get a share of the maternal grandmother's property. (Manu 9/192, 9/193).

But if a woman dies childless, who will inherit her property? Two guidelines are available on this topic. A total of eight types of marriages are found in Dharmashastra, namely - Brahma, Daiva, Arsha, Gandharva, Prajapatya, Asura, Paishaka, and Rakshasa. In the case of the first five marriages (in childlessness), her husband will receive her dowry after her death (Manu 9/196) and in the last three marriages, her mother will receive her dowry after her death (in childlessness). If the mother is not alive, the father will inherit the property (Manu 9/197).

But the rights of women were limited only to this stridhana. A wife in a monogamous family could not save anything from the common wealth or build ornaments for herself, and she did not even have the right to spend arbitrarily from her husband's wealth without her husband's permission (Manu 9/199).

On the one hand, as the right of the wife is limited only to the dowry received, on the other hand, the right of anyone else in the property of the wife is also prevented. The ornaments which the wife possesses during the life of the husband subject to his permission, after the death of the husband, his brothers or sons cannot enjoy the property. –

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते।। (9/200)

Views on Stridhana in Yajnavalkyasamhita-

In the usage chapter of the Yajnavalkyasamhita there is a discussion of stridhana in the context of description of duty. Acharya Yajnavalkya said –

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदानिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्।।

वन्धुदत्तं तथाशुल्कमन्वाधेयकमेव वा। (याज्ञवल्क संहिता2/143, 144)

From the sayings of Yajnavalkya, it is known about nine types of stridhana -

1) The wealth that the daughter receives from her father, mother, brother and husband.

2) The wealth given to the daughter by her maternal relatives as a token of fire at the time of marriage. This is called AdhyagunupagatDhana.

3) The money given by the husband during the second marriage to satisfy the first wife. This is called Adhivedic wealth.

4) BandhudattaDhan, which is gifted to the daughter by parents, cousins, or cousins.
5) The money that the groom gives to the daughter as a tax before marriage is also stridhan.
6) Gifts given to the daughter during her journey from her father's house to her father's house after marriage. This is called spiritual wealth.
7) Those who get gifts from the relatives of the in-laws after going to the marriage hall. It is an incredible treasure.
8) What the father-in-law and mother-in-law give to bless the bride. It is called Padavandnik.
9) What a married or unmarried girl gets from her father or mother or brother in the matrimonial or paternal house is called SoudayikDhan.

After stating the svarupa of stridhana, its inheritance is discussed in the YajnavalkyaSamhita. In general, the heirs of the wife are daughters. That is, in the absence of the mother, her daughters will take her dowry. However, if the mother has any debt, the debt will be paid from the wife's money, and the remaining part will be taken by the daughters. If there is no daughter, then the descendants such as sons will get- मार्तुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेहन्वयः (याज्ञवल्क संहिता2/117)

But if a woman dies childless, in the case of Brahma, Daiva, Arsha and Prajapata marriages, the woman's husband will get the woman's husband, if there is no husband, her relatives will get Ra. Again in the case of Gandharva, Rakshasa, Asura, Paishach these four types of marriage will get the woman's mother. If there is no mother, then the father, and if there is no father, the relatives of the paternal family will get it.

Although a wife is a private property of a man. Used for own consumption. But still in some cases a woman's husband can take dowry from his wife even during her lifetime. For example, during a famine, a husband may take stridhana for family support, to perform a religious task, to cure a serious illness, or to get rid of evil. And he will not be obliged to return that wife-

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता न स्त्रियै दातुमर्हति।।

However, the husband cannot ask for stridhan for any reason other than the said areas. In MitaksharaTika, Vigyaneshvara says that only the husband of a woman can accept stridhana during her life, if necessary, and no one else can accept stridhana.-

भर्तृव्यतिरेकेन जीवन्त्य स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न ग्रहीतव्यम्। (मि. टी2/147)

Opinions on Stridhana in Arthasastra-

MahamatiKautilya raises the issue of stridhana in his Arthasastra III Adhikaran in the context of the discussion on marriage. According to Kautilyashridhana is of two types Vrittis and Abandyas-

वृत्तिरावन्ध्यांवास्त्रीधनम् (कौ. अ 3/2/3)

Vrittis are lands suitable for livelihood, forests etc. It can be established by a maximum amount of two thousand karshapana. Abandhyas are ornaments to adorn the body. No limit of number is fixed in respect of this type of stridhana.

Arthasastra recognizes stridhana as a woman's property, but she is not allowed to spend itarbitrarily. Rather, this stridhan was stored to be used in case of danger-

आपदर्थे हि स्त्रीधनम् (कौ. अ 3/2/6)

If a woman's husband goes abroad and does not make proper arrangements for the maintenance of his wife and children, the wife of that person can use her dowry for the maintenance of herself, sons and daughters-in-law. The wife did not have the husband's right to her own property, but Kautilya and the

husband had the right to use the husband's wealth in certain cases. For example, if one is forced to pay stridhana when attacked by a bandit, or for the cure of disease, or in famine, or if it is necessary to spend on some other pious work, the husband may accept stridhana. But dowry should not be taken for any other reason. Even in the case of Gandharva and Asura marriage, if the husband accepts dowry for religious purposes, he is bound to return the dowry with interest to the wife. Again in the case of Rakshasa and Paishachiki marriages, Steyadanda is given if the husband takes stridhana. That is, it is considered equivalent to theft.Kautilya acknowledges the shridhana of a widow woman-

मृते भर्तरि धर्मकामा तदानीमेवास्थप्याभरणं शुल्कशेषं च लभेत् (कौ. अ3/2/4)

If a childless widow spends her life in attachment to her first husband, then she can stay with an elder and enjoy her dowry for life.

अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्रीधनम् आ आयुःक्षयाद् भुञ्जीत(कौ. अ 3/2/6)

But if the wife remarries after the death of the husband, then she has to return the dowry with interest-

विन्दामाना सवृद्धिकमुभयं दाप्येत (कौ. अ 3/2/4)

But if this second marriage of the widow is subject to the permission of her in-laws, then she can keep the dowry received from the former husband. Her new partner i.e. the second husband will maintain this stridhana of hers but will not be able to enjoy it- न्यायोपगतायाः प्रतिपत्ता स्त्रीधनं गोपायेत् (कौ. अ 3/2/4)

Kautilya said in this context who will be the owner of his stridhana in the absence of a wife-

जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन्। अपुत्राया दुहितरः। तदभावे भर्ता।

That is, if the wife dies while the husband is alive, her sons and daughters will share the dowry equally. If there are no sons, only daughters will get it. If childless, the husband will be entitled to that stridhana.

A comparative discussion of the views of the Shastrakaras-

Not all Shastrakars agree on the discussion of stridhana regarding women's right to property. As in many places each has its own perspective, and based on that different rules are observed. And in many cases we see the same doctrine. Regarding the categories of stridhana, Manu has mentioned six types of stridhana. In the YajnavalkyaSamhita again nine types of stridhana are mentioned. Explaining this disparity, MitaksharakarVijyaneshwar says-

तन्न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय।

That is, Manu explained the six types, wife cannot be less than these six types, but it is not that it cannot be more. Again, Kautilya did not categorize stridhana by defining svarupa in this way. He called it two types, immovable and immovable.

Manu and Yajnavalkya agreed on the inheritance of Stridhana. Daughter will get mother's wife. But Kautilya says son and daughter will share equally. If she dies childless, then the wife will not get the husband, the daughter's mother will get the father, it depends on the marriage. In this regard Manu and Yajnavalkya are almost identical, discussed earlier. But there is disagreement only between Manu and Yajnavalkya as to who gets the stridhana in a Gandharva marriage. According to Manu, in case of Gandharva marriage, husband and wife will be entitled to stridhana. But Yajnavalkya thinks that in case of Gandharva marriage the mother and father of the daughter will be entitled to that wealth. Like Kautilya, he is a follower of Yajnavalkya. Just as the right of a widow to dowry is recognized in Manusamhita, Arthasastra also fully recognizes this point.

As stated in the Yajnavalkyasamhita, we find a similar opinion in the Arthasastra that the husband can accept stridhana in certain cases.

Necessity and relevance of stridhana-

Although the Shastrakaras discuss the nature and inheritance of stridhana, they do not specifically say anything about its necessity. However, what they have explained about the nature of stridhana and other rules, the matter of its necessity becomes clear, so the scriptures did not think it necessary to explain the necessity separately.

a) Son's right in father's property but daughter is destitute there, so stridhana i.e. her financial condition is ensured for her by this system called stridhana.

b) Stridhaan is a woman's exclusive property, so her role is unique to meet her worldly needs, to provide sustenance in adverse conditions.

c) In the absence of the husband, the right of stridhan is not taken away from the widow, that is, stridhan plays a special role in reducing the disadvantages of unmarried women in the society as much as possible.

d) If the husband marries for the second time, he has to pay stridhan again to the first wife, i.e. settlement of maintenance. Because the influence in the family will decrease with the arrival of the wife, but her wife will become her support.

e) In any danger of the family, this exclusive wealth of women can become a savior, the scriptures have mentioned famine, disease cure etc.

f) After the death of the wife, the daughters get it and their daughters after them. Usually stridhan was an ornament, and thus the blessings of the elders remained within the family for generations, carrying on the culture.

A careful analysis shows that the need for stridhana is equally relevant in today's age. Now women are more pioneer, self-reliant, independent than before. But their right to wife continues to play almost the same role as in ancient times. Mother's jewelry is still received by daughters and daughters-in-law. Gifting jewelry to a daughter as a blessing in marriage has not yet become irrelevant. Just as the gift is the object of fulfilling the love and needs of the women, the women also freely give that woman's wealth to the family in times of trouble even today. The issue of cheating ex-wife is still active in today's society. In the absence of the husband, the wife has become a force to be reckoned with. This example is not rare even today.

So stridhan, the right of women to own property, which was mentioned in Dharmashastra in those ancient times, has not lost its relevance today even in the era of information technology, advancement of science, women's freedom and self-reliance. Rather, he has taken a permanent place in the society by being modern. Helpless or self-reliant, all women acknowledge this greatness of womanhood, and still do today.

Referance-

1.Bandyopadhaymanabendu, sampa, manusamhita, Sanskrit pustakbhandar, Kolkata.2.Basunaytirthasumita, yajgyavalkyaSamhita, Sanskrit pustakbhandar, Kolkata.

3.Bandyopadhaymanabendu, sampa, kautiliyamarthashastram, Sanskrit pustakbhandar, Kolkata, 2021.

4.Rigveda Samhita, 2nd part, haraf publication, Kolkata 2022.

5.Senkhitishmohan, prachinbharatenaari, vishwabharati, Kolkata.

6.Bandyapadhay shanti, veidicsahityerruprekha, Sanskrit pustakbhandar, Kolkata, 2003

7.mandaldebdas, bharatiyasamajikpratisthan o rajniti, pashchimbangarajyapustak parshad, Kolkata, 2019

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Concept of Right to Health in Indian Tradition- An Overview

Jyotirmoyee Baruah,
Research Scholar,
P.G. Department of Law,
Sambalpur University, Odisha- 768019
Contact No. : 8480312343, Email-baruahjyotirmoyee@gmail.com

Prof. Sudhansu Ranjan Mohapatra,
Professor, P.G. Department of Law,
Sambalpur University, Odisha,
Email- drsudhansu1963@gmail.com

Mr. Chitta Ranjan Gogoi,
Assistant Professor, P.G. Department of Law,
Berhampur University, Odisha ,
Email- cjschitta@gmail.com

Abstract

Right to health is one of the basic rights that every civilized country must provide to its citizens. Without right to health, a citizen of a country can enjoy no other rights. The ancient Indian tradition has been full of examples that demonstrate that right to health was taken very seriously in India. This paper analyses the concept of right to health from the perspective of Indian tradition. The paper argues that right to health has been a prime concern for India from very ancient period. The present paper is based on doctrinal research and confines its study up to British period. It uses both primary and secondary sources of data.

Key words- Right to health, Indian tradition

Introduction:

The most valuable asset that a man possesses is a good health as it influences the whole human personality and his growth. Happiness and prosperity in human life largely depends on a good health. For an excellent human productivity and development process health is one of the basic prerequisites. Maintenance of good health and life is dependent upon personal care as well as state policies. From the inception of human civilization, men have been striving to achieve excellence in health but have encountered numerous challenges in that process. However, welfare measures related to health have been taken in ancient India and these measures are still continuing in modern India.

India is one of the developing countries in the world with a high rate of mortality and morbidity . India, being home to "one-sixth of the world's population"; the state of the health of the Indians has a significant bearing on the state of the world's health.[1] Since independence, India has tried to improve both in quality and quantity of its health care system which has been recognized as a right of every citizen. Health and development are considered as two sides of the same coin and therefore, governments venture has been to develop the health of the people in order to contribute to the enhancement of the nation's productivity. The health status of the people is a key determinant of the pace of economic development, because it is the health status, which determines the extent of utilization of the existing facilities and opportunities.[2] The joint efforts of the government and other agencies to develop the infrastructure of Indian health care system have paid off which is indicated by the improvement in the income of our health indicators. Since independence, longevity has been doubled in the country resulting low rate of infant mortality and eradication of malaria, small pox,

guinea worm, leprosy and polio. The status of women in modern India is contradictory. In the present era at one-hand women is at the peak of ladder of success and on the other they are facing problems which they have to go through daily and became part and parcel of their life. Some of them even accepted them as their fate. India is one of the countries where life expectancy at birth is very low compared to other countries of the world. India's life expectancy at birth for the year 2017 was 69 as per the data provided by World Bank. While in the same year life expectancy at birth for neighbouring countries Sri Lanka , Bangladesh, Bhutan,Nepal, China stood at 77,72,71,70,76 respectively.[3] According to data provided by the "Niti Aayog" life expectancy at birth of state of Assam lowest during the period 2010-14. It was 63.9 against the national average of 67.9.[4] It is pertinent to note that lower life expectancy at birth indicates the existence of problems in the health of women. In India, women are the ones who ate last and least in the whole family which directly affects their health and fails to maintain the required nutritional value of their body.

The saying "Healthy women, Healthy world" exemplifies that by becoming the role model and guardians of family health a woman contributes significantly to the health community she live in.[5] As women play multiple roles in family, community and economy their health is considered as indispensable to the family and community who needs to be concentrated in all aspects.

History of Health Care System in India:

Henry Siegerist once remarked that "Every culture had developed a system of medicine and medical history is but one of the aspects of history of culture." The aforementioned remark is applicable in Indian context. Dating back to 5th century BC, the health care system in India has a fine historical background based on a sound foundation. It has originated during the 5000 BC during the Vedic period.[6] After independence, the infrastructure of the primary health care has been extended to a great extent which results in becoming health care more accessible and qualitatively better. In addition, India's incredible, indigenous local health care tradition supports the primary health care industry.[7]

India has one of the most ancient civilizations. The concept of public health was fairly well developed in ancient India. Sub-continent of Ancient India represents the ascendancy of various social, political and economic forces on its health system and all these bestowed to the richness of Indian health traditions. Over the millennia several indigenous systems of medicines have evolved which have emphasized the maintenance of health rather than mere treatment of disease.[8] In India Ayurveda and Yoga plays a significant role in the lives of the people and it emphasised on the maintenance of health rather than the medical treatment. India has also incorporated several foreign systems of medicine like Unani, Allopathy, and Homeopathy which are largely medically oriented.[9] But in the due course of time, all these systems of medicine was taken over by the modern technology which has led to the increasing institutionalization and urbanization of health care facilities in India.

Health Care in Ancient India-

About 1400 B.C., India was conquered by the Aryans and it was during this period that the Ayurveda and the Siddha systems of medicine came into existence. Ayurveda or the science of life developed a comprehensive concept of health. Ayurveda liberally means "science of life" or "the way of living with awareness and promoting longevity".[10] Ayurveda is a holistic approach to health which focuses on "mind, body and spirit".[11]

The renowned author Dr. Syed Amin Tabish in one of his articles has stated that the Aryans brought their own Gods and medical knowledge and the chief sources of knowledge of the Aryan culture and

medicine are the four Vedas i.e. (Rig Veda, Sama Veda, Yajur Veda and Atharva Veda).[12] Atharva Veda stipulates the ways and means of protecting people from various diseases and natural disasters through their hymns and prayers. During this period, people were more concerned about their health which meant, it should be free from all kinds of diseases and have a healthy mind.

Even a cursory glance at Indus valley civilizations (excavation sites of Harappa and Mohenjo-Daro), particularly the detailed and impressive manner in which the settlements took care of sanitation and environment conveys the mature attitude of the inhabitants towards health.[13] The glorious examples of salubrious thinking in the sphere of health during the Vedic period are the Charaka Samhita and the Sushutra Samhita and other ancient texts which elucidate the manner in which the concept of health is implanted in the Indian culture.

Siddha System of Medicine:

This system of medicine developed in the peninsular part of India. Agathiyar is the father of Siddha Medicine.[14] The word Siddha has its origin in the Tamil word Siddhi which means "an object to be attained" or "perfection" or "heavenly bliss".The Siddha System of medicine said to have originated out of the fight of Tamil people against diseases.[15] Tracing the history of any medical system is not an easy task. But it is said that Shiva who spread-out the knowledge of Siddha system of medicine to his concert Parvati who in turn handed down to Nandi Deva and he in turn to the 18 siddhars.[16] The Siddha system of medicine believes that healthy soul can only be build up through a healthy body and therefore the system concentrates on developing methods and medications to strengthen body which will in turn will develop soul.[17]

During the Buddhist period the science of medicine has gained importance. But at the same time, because of the doctrine of Ahimsa there is a reversal of surgery. During this period, Lord Buddha created Buddhist Viharas in different places where he used to attend to the sick himself and also imparted education on medicine in the ancient universities of Nalanda and Taxila which were established during this period. During the time of Rahul Sakirtyana a hospital system was developed for people as well as animals. This health care system was continued and expanded by King Ashoka.[18]

Unani System of Medicine:

With the beginning of Muslim rule in India, the Unani medicine system came into existence. During the 12th century, the Muslim rule covered a large area in India and the first Unani Court physician was appointed. According to a learned author, the development of Unani system of medicine can be divided into four phases - " Sultanate Period -1206 to 1526 AD , Deccan Period- 1527-1686 AD, Mughal Period- 1526-1707, Post-Mughal period- 1707-1858".[19]

The great scholar of Unani medicine Ibn-e- Sina has defined Unani Medicine as "It is the science in which we learn various states of body in health and when not in health and the means by which health is likely to be lost and when lost, is likely to be restored".[20]

The Unani medicine system can be traced back to the "Greek physician Hippocrates and Roman physician Galen". However, it was given a proper shape by the "Arabian and Persian physicians".[21]

British Period

With the advent of the Portuguese i.e. from (1510-1515) royal hospital was established in Goa. Although in India, modern medicine was established by the Portuguese, the first hospitals in 1664 and 1668 was established by the French and the British respectively. During the British reign, the health

and hygiene measures in India were mostly concentrated only in the army cantonments and district headquarters and only the British army and British civilians could avail the state sponsored health services. Indian people were provided health services only when there was an outbreak of the epidemic. This trend was continued until it was realized by the government that the economic growth of a nation is closely linked with the improvement of health of the population and after becoming aware of the fact it has started to provide immunization services against the epidemics and it has resulted in the beginning of the Western medicine in India.

On the eve of independence, the progress in the health care system of India was slow and steady. During this period, the socio-political and economic degenerations had reached a level where hunger and malnutrition were rampant.[22] In 1943, the British India appointed a committee under the chairmanship of Sir Joseph Bhore which is the only genuine record that delineate the prevailing system of health care and hospitals. The report has suggested for the development of various factors in the health care system and it has stated that free health service should be available to all the citizens.

During the British reign the government took certain co-ordinated efforts in the arena of health administration in India. They are-

i. The appointment of Royal Commission to enquire into the health of the Army in India in 1859
ii. Vaccination Act , 1880
iii. Medical Act, 1886
iv. Epidemic Diseases Act, 1897
v. Poisons Act, 1919
vi. Reforms introduced by Government of India Act for Health, 1919
vii. Indian Red Cross Act, 1922
viii. Dangerous Drugs Act, 1930
ix. Reforms introduced by Government of India Act for Health, 1935
x. Indian Port Health Rules, 1938 etc.

Conclusion- Although, during the British period the pace of development in the health care sector is quite steady and deplorable but it is an accepted fact that the British had left the structure to expand the health care delivery system in India. The right to health care services could be materialized in limited sense in British period as various legislations were enacted to regulate health care services. Upon the foundation stone laid down by the British , right to health has been a constitutional status by the higher judiciary in the post-independent India .

Foot Nots :

1. Himanshu Sekhar Rout, *Health Care Systems: A Global Survey* (New Century Publications 2011) 576.
2. Pulla Rao D (ed), *Health Development in India Issues and Solutions* (2012) 36.
3. 'Life Expectancy at Birth, Total (Years) - India | Data' <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?end=2017&locations=IN&start=2017&view=bar> accessed 8 April 2020.
4. 'Life Expectancy | NITI Aayog' <https://niti.gov.in/content/life-expectancy> accessed 8 April 2020.
5. Pulla Rao (n 2) 128.
6. Dr Swarn Lata Sakhuja, *The Medical And Health Care Of Women* (Gyan Publishing House 2008) 33.
7. Rout (n 1) 576.
8. Seema, 'Right to Health in India: Law and Practice' (Aligarh Muslim University 2012) 68 <https://sg.inflibnet.ac.in/handle/10603/40578>.
9. ibid.
10. Sebastian Pole, *Ayurvedic Medicine: The Principles of Traditional Practice* (Singing Dragon 2012) xvii.
11. ibid.

12. Syed Amin Tabish, 'Historical Development of Health Care in India' <https://www.researchgate.net/profile/S_A_Tabish2/publication/290447383_Historical_Development_of_Health_Care_in_India/links/569936a108aeeea9859463bf/Historical-Development-of-Health-Care-in-India.pdf?origin=publication_detail>.
13. Rout (n 1) 577.
14. *A Guide to Siddha Medicine* (National Institute of Siddha) 4 <https://nischennai.org/uploaded/pdf/e-Book-NIS.pdf>.
15. ibid.
16. Dr Lily Srivastava, *Law & Medicine* (Universal Law Publishing 2010) 204.
17. 'Siddha | National Health Portal Of India' <https://www.nhp.gov.in/siddha_mty> accessed 9 April 2020.
18. Pulla Rao (n 2) 11.
19. Malavika Kapur, *Psychological Perspectives on Childcare in Indian Indigenous Health Systems* (Springer 2015) 90.
20. 'UNANI | National Health Portal Of India' <https://www.nhp.gov.in/unani_mty> accessed 9 April 2020.
21. ibid.
22. Rout (n 1) 577.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Saṁskṛtaa Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Scientific Significance *Tinospora Cordifolia* (अमृतवल्ली) Plant – Indian View

Dr Ishwara Prasad A
Dept of Saṁskṛta
SDM College of Ayurveda & Hospital,
Thanniruhalla, Hassan – 573201, Karnataka
Contact No. : 9900766285
E-mail : ishwaraprasad84@gmail.com

Introduction

Amṛtavallī is distributed throughout tropical India and is used for medicine in many houses. Amṛtavallī belongs to family Menispermaceae with scientific name ***Tinospora cordifolia***. It is commonly called as poison berry and in Saṁskṛta it s called Amṛtavallī because of its disease curing nature[1]. It is having chemical properties which made its use in differnet ailments as observed in different Saṁskṛta saṁhita's. Ancient Indians understood the properties of plant, as it is observed in nighantu's. The pharmacological studies also reveal and confirm its use with modern sientific methods.

Amṛtavallī is having synonyms in Saṁskṛta as Guḍūcī, Āmṛtavallī, Chinnā, Chinnaruhā, Amṛtā, Chinnodbhavā, Amṛtalatā, Dhārā, Vatsādanī, Somavallī, Kuṇḍalī, Cakralakṣaṇā, Proktā, Nāgakumārī, Chinnāṅgī, Jvaranāśinī, Jīvanī, Madhuparṇī, Tantrikā, Devanirmitā, Vayasthā, Maṇḍalī, Saumyā, Viśalyā, Amṛtasaṁbhavā, Rasāyanī, Mṛttikā, Candrahāsā, Bhiṣagjitā, Piṇḍāmṛtā, Bahucchinnā, Kandarohiṇī, Kandodbhavā, Kandā, Amṛtakandā And Guḍūcikā[2].

Plant Characters :

Amṛtavallī is a glabrous, succulent climbing creaper, often reaching a great height and sending down long thread-like aerial roots, closely warted. The bark of guḍūcīis grey or creamy-white deeply cleft in spiral longitudinal clefts, the space between the clefts usually dotted with large rosette like corky lenticels. The wood is white, soft and porous. The pores are small to large rather scanty irregularly arranged between the few broad medullary rays. The leaves are broadly cordate, glabrous thin acute or acuminate. The petiole is slender, thickened and curved at base. The flowers are greenish - yellow, or yellow. Male flowers are found in clusters of 1-6 on slender branches of a drooping panicle exceeding the leaves. Female flowers are found in shorter racemes and are solitary. Male flower stamens are free, but wrapped in the petals. Female flower stigma is dilated, laciniate, ovaries 3 in number.

Properties:

Amṛtavallī is bitter and astringent in taste. It is uṣṇāvīrya and guru in nature. It pacifies all the three doṣa's. It is useful in worms, bleeding piles, skin diseases and fever. Amṛtavallī increases longevity, promotes intellect. It is bitter in taste having astringent action, increases strenght, and is useful in fevers, thirst anemia, gout (vātarakta), emesis and pacifies all the three doṣa's. Guḍūcī pacifies kaphavāta doṣa's, reduces pitta and meda and is useful in raktavāta (gout), prurites and erysipelas. Kandaguḍūcī is pungent in taste. It is uṣṇāvīrya and is useful in conditions caused by vitiation of three doṣa's. It is alexipharmic fabrifuge, antiseptic and reduces wrinkles and grey hair at immature age[3].

Chemical Composition :

The Amṛtavallī plant contains quaternary alkaloid magnoflorineandtembestarine. terpene tinosporin,Stem contains furanoidα–terpene tinosporin,tinosporide, tinosporidine and b-Sitosterol. Stem-wood contains tinosporaside. Leaves contain cordifol, heptacosanol and octacosanol. The Alkaloids, tannins, cardiac glycosides, flavonoids, saponins, and steroids as the major phytoconstituents of Amṛtavallī are having anti-diabetic properties[4].

Ethnotherapeutics :

Stem root flowers are used as medicine. Its juice about 5-10ml is taken and decoction about 50 -100ml is taken.For purifying breast-milk

पाययेताथवास्तन्यशुद्धयेरोहिणीश्रृतम्। अमृतासप्तपर्णत्वक्काथञ्चैवसनागरम्॥ (चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 30 - 261)

one should administer decoction of Guḍūcī and Saptaparṇa (bark) with Śuṇṭhi. Varied forms of severe Āmlapitta[5] or acid gastritis is alleviated by using decoction of Guḍūcī,

Nimba and Paṭola leaves mixed with honey. Eruptive boils[6]are destroyed by takingdecoction of Amṛtavallī and Nimba or Khadira and Indrayava.
Amṛtavallī isused asRasāyana[7]to provide longevity, destroy diseases and promote strength, digesive power, lustre, voice and intellect. Juice of Maṇḍūkaparṇi, powder of Yaṣṭimadhu, juice of Amṛtavallī (with root and flowers) and paste of Śaṅkhapuṣpī should be used with milk. Śaṅkhapuṣpī is the specific intellect - promoting rasāyana. Fine powder of Amṛtavallī 4kg mixed with jaggery, honey and ghee each 640gm should be taken according to digestive power keeping on light and wholesome diet. It acts as Rasāyana[8]. In prameha[9]juice of Amṛtavallī or Āmalaka mixed with honey is useful.
In case of vomiting[10] the decoction of Amṛtavallī should be taken.vomiting and Āmlapitta[11] (acid gastritis) is alleviated by taking decoction of Amṛtavallī, Triphala, Nimba and Paṭola mixed with honey and sugar.Severe vomiting[12] caused by three dosas checked by cold infusion of Amṛtavallī mixed with honey.
One suffering from jaundice[13] should take buffalo's ghee cooked with Amṛtavallī juice and milk. After unction, he should also takeTrivṛt with Āmalaka juice. The person suffering from jaundice[14] should take cooled decoction of Amṛtavallī mixed with honey in morning.

गुडूचीपत्रकल्कंवापिबेत्तक्रेणकामली।

One suffering from jaundice[15] should take paste of Amṛtavallī leaves with buttermilk.
Vātarakta[16] is alleviated by taking oil cooked with Amṛtavallī decoction and milk.For alleviating vātarakta[17] one should take ghrta or milk cooked with Amṛtavallī decoction. Amṛtavallī taken with ghee pacifies Vāta, with jaggery removes constipation, with sugar pacifies pitta, with honey pacifies kapha, mixed with castor oil destroys vātarakta[18] and with Śuṇṭhi controls amavāta. Decoction of Amṛtavallī, Eraṇḍa and Vasa mixed with castor oil controls generalisedvātarakta[19].
Decoction of Amṛtavallī and Triphala added with Pippali powder and honey alleviates all types of eye diseases[20]. Amṛtavallī juice 10 gm honey and rock salt 1 gm. should be rubbed together and used as collyrium for alleviating eye diseases[21] like dirt, pterygium, defects of vision, cataract, itching etc.
Thekuṣṭha patient should take juice or decoction of Amṛtavallī cooked with ghee every morning. In afternoon he should eat rice with ghee and Āmalaka soup. In this way, he becomes free from all types of kuṣṭha[22].
Cold infusion of Amṛtavallī mixed with sugar alleviates fever[23] caused by pitta.The juice of Amṛtavallī mixed with Pippali powder removes fever[24]. Juice of Amṛtavallī and Śatāvarī in equal quantity mixed with jaggery alleviates fever[25] caused by vāta.a) Decoction of the cold infusion of Amṛtavallī should be taken to alleviate fever[26]. (f) Decoction of Amṛtavallī, Parpaṭa and Āmalaki overcomes fever[27] caused by pitta. c) Amṛtavallī juice alone checks fever[28] caused by vāta.
During irregular fever[29] One should take decoction of Amṛtavallī, Nimba and Āmalaki mixed with honey. Juice of Amṛtavallī is useful during irregular fever[30]. The leaves of Amṛtavallī should be used as vegetable in chronic fever[31]. In case of vomiting in fever[32], cold decoction of Amṛtavallī mixed with honey should be taken. Ghrta and oil cooked with juice and paste of Amṛtavallī, Triphala, Vasa, Drākṣā and Balā alleviates fever[33].
For Vāta located in heart[34], one should take Amṛtavallī and Marica pounded together with hot water in morning.Amṛtavallīsyrup removes thirst[35]. Cold infusion of Amṛtavallī mixed with honey is beneficial in all the three types of thirst[36]. In thirst[37] caused by vāta, the juice of Amṛtavallī is useful.
Splenomegaly[38]is alleviated byintake of the root of Amṛtavallī with rice - water. Regular use of Amṛtavallī juice mixed with oil destroys filaria[39].During piles[40] specific regimen of buttermilk with Amṛtavallī is beneficial.In Menorrhagia-metrorrhagia[41] disease caused by vāta juice of Amṛtavallī is useful.

Pharmacology :

Amṛtavallī root is emetic. Intake of one leaf a day promote longevity. It is useful in diarrhoea, diabetes, spasmolytic, hypotensive, antirheumatic, diuretic, anti-inflammatory,

urinary litholytic, decrease blood urea in uremic patients. Amṛtavallī Stem is anodyne, antispasmodic, antipyretic, antiemetic, cardiotonic, useful in fever, gout, cough, jaundice, seminal weakness. Amṛtavallīplant aqueous or bitter fraction anti- diabetic. Decrease ccl 4 induced hepatic fibrosis; useful in obstructive jaundice. Gastroprotective. Aqueous extract, syringin and cordiol are immunostimulant; 100 mg/kg induced apoptosis in malignant cells and leucocytosis. High dose increased apoptosis in bone marrow cells. Produced lencocytosis with nentrophilia, immunostimulator.

Religious Importance :

The Amṛtavallīplant is offered in Mṛtyuñjaya homa. According to Ainsliethe, the plant is often bruised and put into water and the liquid thus formed being drunk by the Brahmins at some of their religious ceremonies. The stem of Amṛtavallīis used in the therapy of diabetes by regulating the blood glucose in traditional folk medicine of India[42]. Many human friendly plants are worshipped in India with sacredness.

Conclusion:

The Study of Amṛtavallī in different saṁhitā's reveal benefits of the plant to humans. It is useful in curing many diseases. The chemical compositions and pharmocology of the plant also confirm the usefulness of the plant as per modern studies. Use of Amṛtavallī in Mṛtyuñjaya homa and Dhanvantari homa also signify its religious importance.

Foot notes:

1. अमृतवल्ली। अमृतवत्वल्लीतस्यरोगनाशकत्वात्तथात्वं। Śabdakalpadruma

2. गुडूच्यामृतवल्लीचछिन्नाछिन्नरुहाऽमृता। छिन्नोद्भवाऽमृतलताधारावत्सादनीस्मृता॥ सैवोक्तासोमवल्लीचकुण्डलीचक्रलक्षणा। प्रोक्ता-नागकुमारीचछिन्नाङ्गीज्वरनाशिनी॥ जीवनीमधुपर्णीचतन्त्रिकादेवनिर्मिता। वयस्थामण्डलीसौम्याविशल्याऽमृतसंभवा॥ रसायनीमृत्तिका चचन्द्रहासाभिषग्जिता। पिण्डामृताबहुच्छिन्नासाचोक्ताकन्दरोहिणी॥ अन्याकन्दोद्भवाकन्दाऽमृतकन्दागुडूचिका॥ धन्वन्तरीनिघण्टुगुडूच्या दिवर्ग 2 - 4 1/2

3.गुडूचीस्वरसेतिक्ताकषायोष्णागुरुस्तथा॥ त्रोदोषजन्तुरक्तार्शःकुष्ठज्वरहरापरा। गुडूच्यायुष्प्रदामेध्यातिक्तासंग्राहिणीबला। ज्वरतृट्-पाण्डुवातासृक्छर्दिमेहत्रिदोषजित्॥ गुडूचीकफवातघ्नीपित्तमेदोविशोषिणी। रक्तवातप्रशमनीकण्डूवीसर्पनाशिनी॥ धन्वन्तरीनिघण्टु गुडूच्यादिवर्ग 5 - 7 1/2.

4. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3644751/

5. छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रंक्षौद्रान्वितंपीतमनेकरूपम्। सुदारुणंहन्तितदम्लपित्तंयथाशनिस्तालतरुंप्रवृद्धम्॥ भावप्रकाशः चिकित्सा-स्थानम् 10 - 16.

6. कुण्डलीपिचुमन्दाम्बुखदिरेन्द्रयवाम्बुवा। विस्फोटान्नाशयत्याशुवायुर्जलधरानिव॥ वृन्दमाधव 55 - 6.

7. मण्डूकपर्ण्याःस्वरसःप्रयोज्यःक्षीरेणयष्टीमधुकस्यचूर्णम्। रसोगुडूच्यास्तुसमूलपुष्प्याःकल्कःप्रयोज्यःखलुशंखपुष्प्याः॥ आयुः-प्रदान्यामयनाशनानिबलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि। मेध्यानिचैतानिरसायनानिमेध्याविशेषेणचशंखपुष्पी॥ चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 1 - 3 - 30, 31. (P. 430 - 431)

8. अमृतायाःशतंचूर्णंवाससापरिशोधितम्। पृथक्षोडशभागाःस्युर्गुडमाक्षिकसर्पिषाम्॥ यथाग्निभक्षयेदेतन्नरोहितमिताशनः। नास्यकश्चिद्भवेद् व्याधिर्नजरापलितंनच॥ भावप्रकाशचिकित्सास्थानम् 1. 758 - 660.

9. मधुयुक्तंगुडूच्यावारसमामलकस्यवा। अष्टाङ्गहृदयचिकित्सास्थानम् 12 - 6.also अमृतायाःरसः क्षौद्रयुक्तः सर्वप्रमेहजित्। शारङ्गधरसंहिता 2 - 1 - 7.

10. गवेद्युकामूलजलंगुडूच्याजलंपिबेदिक्षुरसंपयोवा। चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 20 - 31.

11. गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलीक्वथितंजलम्। सक्षौद्रंशर्करायुक्तंछर्दिपित्तास्रनाशनम्॥ वृन्दमाधव 15 - 11.

12. गुडूच्याःरचितंहन्तिहिमंमधुसमन्वितम्। दुर्निवारामपिच्छर्दिंत्रिदोषजनितांबलात्॥ भावप्रकाशःचिकित्सास्थानम् 17 - 21.

13. अमृतलतारसकल्कंप्रसाधितंतुरगविद्विषःसर्पिः। क्षीरंचतुर्गुणमेतद्वितरेच्चहल्लीमकार्तेभ्यः॥ भावप्रकाशः 8 - 48.

14. त्रिफलायागुडूच्यावादार्व्यानिम्बस्यवारसम्। शीतंमधुयुतंप्रातःकामलार्तःपिबेन्नरः॥ चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 16 - 63.

15. गुडूचीरसकल्कभ्यांसिद्धंक्षीरचतुर्गुणे। माहिषंघृतमेवाशुकामलाहरमुत्तमम्॥ बंगसेनपाण्डु 80.

16. गुडूचीरसदुग्धाभ्यांतैलंद्राक्षारसेनवा। सिद्धंमधुककाश्मर्यरसैर्वावातरक्तनुत्॥ चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 29 - 121

17. घृतंपिबेत्तथाक्षीरंगुडूचीस्वरसेश्रृतम्। अष्टाङ्गहृदयचिकित्सास्थानम् 22 - 7.

18. रास्नागुडूचीमधुकंबलेद्वेसजीवकंसार्षभकंपयश्च। घृतंचसिद्धंमधुशेषयुक्तंरक्तानिलार्तिःप्रणुदेत्प्रदेहः॥ वृन्दमाधव२३ - १०

19. अमृतैरण्डवासानांक्वाथएरण्डतैलयुक्। पीतःसर्वाङ्गसञ्चारिवातरक्तंजयेद्ध्रुवम्॥ शारङ्गधरसंहिता 2 - 2 - 128

20. अमृतात्रिफलाक्वाथःपिप्पलीचूर्णसंयुतः। सक्षौद्रःशालितोनित्यंसर्वनेत्रव्यथांहरेत्॥ शार्ङ्गधरसंहिता 2 - 2 - 143.

21. गुडूचीस्वरसःकर्षःक्षौद्रंस्यान्माषकोन्मितम्। सैन्धवंक्षौद्रतुल्यंस्यात्सर्वमेकत्रमर्दयेत्।
अञ्जयेन्नयनंतेन्पिल्लार्मतिमिरंजयेत्। काचंकण्डूलिंगनाशंशुक्लकृष्णगतान्गदान्॥

22. अमृतवल्लीस्वरसंक्वाथंवाप्रातःप्रातरुपसेवेततत्सिद्धंवासर्पिः। अपराह्णेससर्पिष्कमोदनमामलकयूषेणभुञ्जीतएवंमासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यतइति॥ सुश्रुतसंहिताचिकित्सास्थानम् 10 - 14.

23. अमृतायाःहिमःप्रातःससितःपैत्तिकंज्वरम्। वसायाश्चतथाकासरक्तपित्तज्वराञ्जयेत्॥ भावप्रकाशःचिकित्सास्थानम् 1 - 357

24. पिप्पलीचूर्णयुक्तोवाक्वाथञ्छिन्नोद्भवोद्भवः। अष्टाङ्गहृदयचिकित्सास्थानम् 1 - 60.

25. गुडूच्याःस्वरसोग्राह्यःशतावर्याश्चतत्समः। निहन्त्यात्सगुडःपीतःसद्योऽनिलकृतंज्वरम्॥ सुश्रुतसंहिताउत्तरतन्त्रम्39-174

26. श्रृतंशीतकषायंवागुडूच्याःपेयमेवतु। सुश्रुतसंहिताउत्तरतन्त्रम् 39 - 170.

27. अमृतंपर्पटोधात्रीक्वाथःपित्तज्वरंहरेत्। हारीतसंहिता 3 - 2 - 71.

28. वातज्वरंजयत्याशुकेवलोवाऽमृतारसः। अष्टाङ्गसंग्रहचिकित्सास्थानम् 1 - 70

29. गुडूचीनिम्बधात्रीणांकषायंवासमाक्षिकम्। सुश्रुतसंहिताउत्तरतन्त्रे 39 - 213.

30. त्रिफलायाःकषायंवागुडूच्यारसमेववा। चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 3 - 299.

31. पत्रंगुडूच्याःशाकार्थंज्वरितायप्रदापयेत्। चक्रदत्त 1 - 41.

32. क्वाथोगुडूच्याःसमधुःसुशीतःपीतःप्रशान्तिंवमनस्यकुर्यात्। भावप्रकाशःचिकित्सास्थानम् 1 - 852.

33. गुडूच्यारसकल्काभ्यांत्रिफलायावृषस्यच। मृद्वीकायाःबलायाश्चसिद्धाःस्नेहाःज्वरच्छिदः॥ अष्टाङ्गसंग्रहचिकित्सास्थानम् 2-10.

34. हृदयानिलनाशायगुडूचींमरिचान्विताम्। पिबेत्प्रातःप्रयत्नेनसम्यगुष्णाम्भसासह॥ बंगसेनवातव्याधि 59.

35. आपाकशर्करंवाऽमृतवल्लयुदकंतृषंहन्ति। चरकसंहिताचिकित्सास्थानम् 22 - 45.

36. कृतंगुडूच्याविधिवत्कषायंहिमसंज्ञितम्। तिसृष्वपिभवेत्पथ्यंमाक्षिकेणसमन्वितम्॥ सुश्रुतसंहितउत्तरतन्त्रे 49 - 24,
कृतं गुडूच्याविधिवत्कषायंहिमसंज्ञितम्। तिसृष्वपिपिबेत्पथ्यंमाक्षिकेणसमायुतम्॥ वृन्दमाधव 15 - 16.

37. तृष्णायांपवनोत्थायांसगुडंदधिशस्यते। रसाश्चबृहंणाःशीताःगुडूच्यारसएवच॥ वृन्दमाधव 16 - 1

38. पीतंभवेत्प्लीहविनाशहेतु ... ... छिन्नरुहाजटावा। राजमार्त्ताण्ड 7 - 5

39. श्लीपदघ्नोरसोऽभ्यासात्गुडूच्यास्तैलसंयुतः। चक्रदत्त 41 - 16

40. एषएव .... गुडूचीषुतक्रकल्पः। सुश्रुतसंहिताचिकित्सास्थानम् 6 - 13.

41. वासकस्वरसंवापिगुडूच्यारसमेववा। गदनिग्रह 6 - 1 - 10.
42. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3644751/

References:

1. Śāraṅgadharasaṁhitā (Cikitsāgrantha) Āyurvedoddhārakavaidyapañcānana Vaidyaratnarājavaidya paṇḍita Rāmaprasādavaidyopādhyāya kṛta hindīṭīkā sahita published by Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa Bambayī Prakāśana, Mumbai, Year : 2004
2. Hārīta Saṁhitā, Editor & Translator Vaidya Jaymini Pandey, Published by Chaukhambha Vishwa-bharathi Varanasi, Year : 2010.
3. Baṁgasena (Hindīṭīkāsahita), Ṭīkākāraḥ Kavivara Śrī Śāligrāmajīvaiśya Saṁśodhana Kartā Śrī Vaidya Śankaralālajī Jaina, Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa Bambayī Prakāśana, Mumbai, Year : 2003
4. Aṣṭāṅgasaṁgraha of Vṛddhavāgbhaṭa, Prologue in Saṁskṛta and English by Prof. Jyotir Mitra, Edited by Dr Shivaprasad Sharma, Published by Choukhambha Saṁskṛta Series Office Varanasi, Year : 2019
5. Studies on Medicinal Plants & Drugs in Dhanvantari Nighantu by Dr S D Kamat, Published by ChaukhambhaSaṁskṛtaPratishthan Delhi, Year : 2002
6. Bhavaprakasha of Bhavamishra by Bhishagratna Pandit Sri Brahma Shankara Mishra (Part 2), Published by ChaukhambhaSaṁskṛtaSansthan Varanasi, Year : 2000
7. Sushruta Samhita of Sushruta Edited by Vaidya JadvjiTrikamji Acharya & Narayan RamacharyaKavyatirtha, Published by ChaukhambaSaṁskṛtaSansthan Varanasi, Year : 2015
8. Ashtangahridaya of Vagbhata Edited by Pt. Hari Sadashiva Shastri ParadkaraBhishagacharya Published by ChaukhambaSaṁskṛtaSansthan Varanasi, Year 2016
9. Classical Uses of Medicinal Plants by P V Sharma Published by ChaukhambhaVishwabharati Varanasi, Year : 2004
10. Vedic Plants - Medicinal & Other Uses, By Dr. S Riazuddin Ahmed and Mohammed Siddiq, Chaukhambha Oeientalia A House of Oriental, Antiquarian and Ayurvedic Books Varanasi, Year : 2009.
11. Caraka Samhita of AgniveshaElaborated by Caraka &Dridhabalā Edited by Vaidya JadvjiTrikamji Acharya Published by ChaukhambaSurbharatiPrakashan Varanasi, Year : 2021.
12. Indian Medicinal Plants, Volume 4, Vaidyaratnam P S Varier's Arya Vaidyashala Kottakkal,Year : 2010, P.193
13. Flora of Bangalore District by Dr. S.V. Ramaswamy Published byPrasaranga, University of Mysore, Mysore, Year :1973
14. Medicinal Plants of India, Volume 1 Karnataka Published by S.N.Yoganarasimhan Publication : Interline Publishing Pvt. Ltd Bangalore, Year : 1996
15. Name :Sacred plants of India Author : Brahma Prakash Pandey, Publication : Sree Publishing House, 1049, KotraChhajju Pandit Model Basti, New Delhi, Year : 1989
16. Poisonous and Medicinal Plants By K Narayana, Published by Jayashree Publications, Lower Palace orchard, Bangalore-003

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Mahabharata, The revelation of knowledge: A linguistic insight

Dr. Udoyan Banerji
Assistant Professor
Department of Linguistics, Faculty of Arts
Banaras Hindu University
Varanasi-221005, Uttarapradesh
Contact No. : 8420878758
E-mail : udoyan@bhu.ac.in

Dr. Moumita Bhattacharya
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Sanskrit College & University

Abstract:

The Mahabharata is the major religious text of Hindus which is included in the Smritivarga. Just as the Himalayas, the king of mountains, are the standard of the earth, so the Mahabharata is the standard of this earth. Like the Iliad and the Odyssey, this book, a million times larger than the world's ancient epics, is the very standard of this earth. The great work, composed by Maharshi Vyasa, is called the Aryan Epic and the History Book. The reason is that it was composed by a sage. One meaning of the word Mahabharata is found in verse 206 of the first chapter of this first festival as it is called Mahabharata because of its importance and weight. According to other evidence, the greatest story of the Bharatana war is the Mahabharata. The Vedas describe these Bharatas as having a warlike race, which is the Ganges and the Yamuna. They lived in the region. In the Mahabharata, not only the people of the Bharata dynasty but also the human life is organized around this story.

In the Mahabharata the best ideas of instinct, renunciation, action and renunciation have been presented. Such is the case in the Mahabharata the vision of practical life is defined.

General Introduction to the Mahabharata :-

The Mahabharata is the major religious text of Hindus which is included in the Smritivarga. Just as the Himalayas, the king of mountains, are the standard of the earth, so the Mahabharata is the standard of this earth. Like the Iliad and the Odyssey, this book, a million times larger than the world's ancient epics, is the very standard of this earth. The great work, composed by Maharshi Vyasa, is called the Aryan Epic and the History Book. The reason is that it was composed by a sage. According to Hindu beliefs, mythological references and the Mahabharata itself, the author of this poem is believed to be Veda Vyasa. It is written in the Mahabharata that Maharishi Vyasa wrote the Mahabharata after three years of hard work.

One meaning of the word Mahabharata is found in verse 206 of the first chapter of this first festival as it is called Mahabharata because of its importance and weight. According to other evidence, the greatest story of the Bharatana war is the Mahabharata. The Vedas describe these Bharatas as having a warlike race, which is the Ganges and the Yamuna. They lived in the region. In the Mahabharata, not only the people of the Bharata dynasty but also the human life is organized around this story.

The Mahabharata War In human life for many reasons of the ongoing struggle
is a symbol Indian history is also described in the Mahabharata and Ramayana. Similarly, Bhagavata and others have distinguished from it.

Why not serve religion itself when it is available? How is it in the Mahabharata that Dharma protects
and is protected while honoring Dharma itself Such two Ramayanas and Mahabharata complement the Puranas and the Vedas of history and therefore their practice is necessary Not only is this accepted in the Mahabharata but it is also said that the practice of the Vedas alone is dangerous. The ancients called the Mahabharata the Vedas. That is why Bharata is called the fifth Veda.

The first chapter of the Mahabharata states that the pace of the Mahabharata declined when the sages of the gods established the Chaturvedas on the one hand and India on the other.

Mahabharata Parvas - Parvas are mentioned in different parts of the Mahabharata. This word, which means ninety yojanas, denotes division. There are 18 festivals in the Mahabharata. It is believed that Vyasa, the author of the Mahabharata Purana, had a great affection for the 18 issues. Indeed, the Mahabharata itself is part of the Gita. For example, the names of the festivals in the Mahabharata

(1) Adiparva - This is the first festival of the Mahabharata Adiparva 16 Sub-parvas Anukramanikaparva, Parvasamgrahaparva Paushyaparva Paulomaparva, Astikaparva, Anshaavataraparva Samavaparva Jatugrahaparva Hidimbabadhaparva Bakavanaparva, Chaitrarathaparva, Swayamvaraparva, Vaivahikaparva.

The festival of Haranaharana is thus known as the festival of Khandavadahana and the festival of Mayadarshan and in this there are different ferstivals as the festival of killing the duck, the festival of Chaitraratha, the festival of Swayamvara, the festival of marriage, the festival of Vidura's arrival in the kingdom, the festival of Arjuna's exile, the festival of Subhadra's abduction, the festival of Haranaharana, the festival of burning Khanda and the festival of Mayadarshan.

This is the basic introduction to the Mahabharata. In the beginning Mahabharata Parvani and a brief summary of this subject is given. Later, Chyavan birth, Pulomadanavadana, Janamejaya, serpent sacrifice, Naga dynasty and Vanita story, churning of the sea by gods and demons Tram and the description of his lineage, the marriage of Shantanu to Satyavati, and the birth of Bhishma and the origin of the Kauravas and Pandavas, the coronation of Pandu, the curse of the Pandavas in the form of a deer, the description of Karna and Drona, the story of Dhrupada, the story of Lakshagriha, the marriage of Hidimba, the killing of Hidimba, the killing of Bakasura Then there is the story of Narada's arrival in Indraprastha, the story of Sundopasunda, Arjuna's exile because of his rules, his marriage to Naga Kanyolupya at Haridwar, Arjuna's visit to Manipur and with Chitrangada's Marriage, the abduction of Subhadra by Arjuna and her marriage to him, the burning of Khandavada and the story of the Mayasura are the main themes of the Paryaya.

(2) Sabhaparvam - The Sabhaparvam has 10 sub-parvas, 78 chapters and 2511 verses. The names of the festivals are Sabhakriyaparva, Lokpalasabhakhyanaparva, Rajasuyarambhaparva, Jarasandhavadhaparva, Digvijayaparva,Arghabhiharana festival, Shishupalavadh festival, gambling festival and non-gambling festival , Narada's arrival in the assembly hall built for Yudhisthira by Mayadanava on the festival of the assembly, description of various assemblies of the guardians of the worlds, Yudhisthira's desire to perform Rajasuya sacrifice, the story of Jarasangha's birth and killing ,defeat and the Pandavas going to the forest after receiving advice from Vidura

etc. is the main theme of this festival.

(3) Aranyaka Parva:- The Aranyaka Parva consists of 66 chapters and 11664 verses. The names of the festivals of this chapter are Aranyakaparya, Kirmiravadhaparva, Arjunabhigamanaparva, Kairataparva, Indralokabhigamanaparva, Nalopakhyanaparva Tirthayatraparva, Jatasuravadhaparva, Yakshayuddhaparva Nipatakavachayudhaparva,

Dragon Festival. Markandeya Samasya Parva, Draupadi Satyabhama Parva, Ghosha Yatra Parva, Mrigasthanodra Parva, Brihidronika Parva,

The festival of Jayadratha's liberation, the festival of the story of Rama, the festival of the greatness of Pativrata, the festival of the removal of the earrings, and the festival of the forest,the exile of the

Pandavas in the Aranyaka festival by Bhimasena Kirmirva, the meeting of Sri Krishna with the Pandavas in the forest, Other events include Draupadi's revelation of her grief to Krishna, the story of the killing of Shalya, the Pandavas' departure to the Dvaita forest by Draupadi and Bhima, the encouragement of Yudhisthira by Draupadi and Bhima, Arjuna's austerities on Indrakeel mountain, Arjuna's battle with Shiva in Kirat form. Laghutirtha Mahatmya, Yudhisthira's pilgrimage, abduction of fragrant lotus, battle with Jatasura Yaksha, Pandavas' concern about Arjuna, Arjuna's battle with Nivatakavachas and destruction of

Nivatakavachas, Bhima's imprisonment of Nahusha in dragon form, Dialogue with the sage, Deepdha. Dialogue with Satyabhama, Duryodhana and others entering the dual forest with Ghosha Yatra meat, Gandharva fighting with Kauraya and worship, defeating Gandharvas by Pandavas and liberation by Duryodhana and others, Bhagiratha being blessed by Ganga and Ganga descending on earth, Duryodhana's regret Karana Yudhisthira's dream vision and the renunciation of the dual forest, by Vedavyasa and Yudhisthira.

(4) Virata Parva - The Virata Parva has 5 festivals, 67 chapters and 2050 verses

- The festival of the entry of the Pandavas, the festival of keeping time, the festival of killing Keechaka, the festival of cow abduction and the festival of marriage

Instruction of proper conduct by Dhaumyamuni for unknown stay in Virata festival and secret mantra for stay in Viratanagara, instruction of Yudhisthira in future strategy, Keechaka's fascination with Draupadi, Bhima killing Jimutamalla Keechaka and Upkeechakas, The Kauravas, the abduction of Virata, the battle of the Pandavas with the army of the Kauravas, the prowess of Arjuna in battle, the Kauravas The defeat, the arrival and departure of Arjuna Kumara in the assembly of Virata, the introduction of the Pandavas by Yudhisthira and others in Virata, the marriage of the latter, and so on, are mainly described by the unknown residence of the Pandavas in the kingdom of Virata.

(5) Udyogaparvan : Udyogaparvan has 10 sub-parvans, 166 chapters and 6668 verses. The names of these festivals are as follows: Senodyogaparva, Sanjayayanaparva, Prajagaraparva, Sanatsujataparva, Yanasandhiparva, Bhagavad- yanaparva, Sainikanirvanaparva, Ulakadootagamanaparva, Rathatirathasakhyaparva, and Ambopakhyanaparva. On the festival of industry, in the Virata Sabha, on the side of the Pandavas, Sri Krishna, Balarama, Satyakya and others were dedicated and for battle

The Pandavas should prepare for battle with Drupada, the Kauravas prepare for battle, the priest of Dupada goes to the Kauravas, Sanjaya arrives at the Dhritarashtra assembly and his conversation with Dhritarashtra, Dhritarashtra's conversation with Vidura, Dhritarashtra's instruction to Duryodhana Departure Duryodhana's conspiracy to slow down Krishna, Galva's request for help from Garuda, Yayati's story of Vidulo from heaven, The decision of Krishna to punish the Kauravas after his return, the formation of the military camp of the Pandavas and the Kauravas, the appointment of Bhishma's grandfather as commander-in-chief, Duryodhana's messenger owl bringing a message to the Pandavas. -

(6) Bhishma Parva:- There are 4 sub-parvas in Bhishma Parva with 117 chapters and 5884 verses for the world.and description of the rules relating to the battle of Kurukshetra, Bhishma's attainment of the commander of the Kauravas, Sanjaya's description of the greatness of the land from Dhritarashtra, description of the island of Jambukhanda, proof of Shakadvipa and Rahu, Sun and Moon ,Bhīṣma's refreshments, etc., have been described.

(7) Drona Parva:- There are 170 chapters, 8606 Lokashyas in the Drona Parva. The names of the sub-festivals are the festival of the coronation of Drona, the festival of the killing of the cursed, the festival of the killing of Abhimanyu, the festival of the curse, the festival of the killing of Jayadratha, the festival of Ghatotkachakaparya, the festival of Drona. Arjuna's arrow hit Dronacharya. The fall of Bhishma, the appointment of Dronacharya as commander of the army by Bhishma, the terrible battle by Dronacharya, the formation of the Chakravyuhara, the prowess of Abhimanyu on the battlefield followed by the killing of the Kauravas by unarmed Abhimanyu The battle between the Kachayas and the killing of Ghatotkacha by Dronacharya have been described by Dronacharya and Viratadupada by Prashtadyumna and others

(8) Karnaparva:- There is no sub-parva in Karnaparva. It contains 76 chapters and 4664 worlds. On the sixteenth day of the battle Karna is appointed commander of the army of the Kauravas after the killing of Dronacharya Along with this, the heroic prowess of Karna in battle, the Karnasaradhikarana of Shalya, the legend of Tripurasura, the battle between Arjuna and Karna, Karna's removal of the chariot wheel, and the fist fight between Bhima and Dushasana are the main themes. There are verses. This festival marks the final part of the battle and is the eighteenth day of the battle. The Pandavas search for Duryodhana, after

Karna's death Kripacharya teaches Duryodhana for Sandhya, appointment of Shalya as commander of the army and seeing Shalya's amazing prowess in battle, Yudhisthira kills Shakuni and Shakuni by Shalya and their brothers Kama Sahadeva In the middle is a conversation about the border, Bhimasena's verbal battle with Duryodhana, Bhimasena's fall of Duryodhana and Duryodhana's lament A friend's meeting with Duryodhana and Balarama, enraged by the misfortune, recites the Bodha by Sri Krishna, Duryodhana laments, and appoints Ashvatthama as commander of the army. All this is the story of this festival.

(10) The Sauptika Parva : The Sauptika Parva contains only one sub-parva called Aishika and 18 chapters and 870 verses are of .Abhyatthama Kritavarma, rest and consultation in the forest by Kripacharyas, Ashvatthama's decision to act cruelly, entry of these three into the Pandava camp, Ashvatthama's cursing of the sleeping Panchala heroes, Duryodhana's sending him information, Draupadi's request to kill Drona's sons, Sri Krishna Yudhisthira , Bhimasena, Arjuna etc. calling by various names on the banks of the Ganges, Ashvatthama using Brahmastra, Arjuna describes his prevention, the humiliation of Ashvatthama, and his going to the forest.

(11) Striparyam: There are three sub-festivals in the Striparva, namely, Jalapradanikaparva, Vilapaparva and Shraddhaparva and 27 chapters and 775 verses.

The lament of Dhritarashtra wounded by the death of Duryodhana in Stripavani, Dhritarashtra's going to the battlefield and meeting Sri Krishna with Pandavas, Gandhari's mourning for the dead, Gandhari's curse on Krishna, the lamentation of Pandavas and Kuntis, Yudhisthira's cremation of dead warriors Dkarma is no secret in the mind of a woman.Karna, who cursed Kunti as standing, is described in the story of his son.

(12) Shantiparva - There are three sub-festivals in Shantiparva namely Rajadharmanushasanaparva ,Apadharmaparya and the Moksha Dharma Parva, and has 336 chapters and 14,732 verses.

The festival of peace mainly consists of Yudhisthira's regret for killing Karna, curse on Karna by Parasurama, Duryodhana's departure because of Kalinga daughter, Vyasa's preaching, Yudhisthira's renunciation of grief and Yudhisthira's entry into Hastinapura The direction and the precept of the royal religion, the precept of the four ashrams, the superiority of the Kshatriya religion, etc., are prominently added.

Rajadharma Center of all religions, Importance of punishment, ethics, 26 types of king behavior ,Importance of Gita ,Dharma Raja, Upanishad, Rajadharma, Nature of punishment. Dandotpattisva, Rishabhagita, Story of Trimatsyana, Dialogue between Sage Bharadvaja and King Shatrunjaya

Dialogue between Bharadwaja and Bhrigu, Creation of Creation, Dialogue between Manu and Brihaspati, Description of the Origin of the Universe, Dialogue between Janaka and Panchashikha Dialogue between Indra and Prahlada, King Balindra Dialogue with Vyasa - Shuka Devas Dialogue Vichakhnu Gita, Condemnation of Violence Religion, Kapil Gita, Which is the best household religion? Religion or Yoga Dharma Narada Sita Dialogue about Moksha, Harita Gita, Means of Moksha, Naradagalava Samvad Parashara Gita, Deep Movement by Karma, Avantara Dharma General Dharma Hansa Gita Satya Dam, Forgiveness, Vasishta Janaka Savada, Akshara Akshara Jivajnanam, Yoga Rahasya, Yajnavalkya Gita Rupam, Vyasatapasa Shukajanmamahotsava Shukadevaaya Naradapadesha, There have been discussions on the subjects of Nārada's Nārāyaṇa stotra, praise of Vāsudeva, origin of Vyāsa, dialogue with Nārada and other subjects.

(13) Discipline Festival: Two festivals in the Discipline Festival

The festival of charity and religion, the festival of Bhishma's ascension to heaven, and there are 8000 verses of the world. In the Anushasana Parva, Bhishma's last precept is mainly described. Along with this, the glory of charity is described in 166 chapters. Bhishma shows Yudhisthira the glory of various kinds of charity and austerities. Finally, with the permission of his grandfather, Yudhisthira returns to Hastinapur.Yudhisthira's visit to Bhishma on the occasion of Bhishma's ascension to heaven, the dialogue between Bhishma and Yudhisthira, Bhishma's funeral, Yudhisthira's funeral rites, then the birth of Ganga and expression of grief to his son.

(14) Ashvamedhikaparyam:- There are three sub-festivals of the Ashvamedhika festival: Ashyamedha festival, Anugita festival and Vaishnava festival. Moreover, there are 103 chapters for 3320 verses. The main theme of the Aśvamedhika festival is the planning of the Aśvamedha sacrifice by Yudhiṣṭhira. He was shown by Yudhisthira the means of obtaining the necessary funds. With this, the preparations for the Ashyamedha sacrifice, Arjuna asking Krishna a question about the Gita, Sri Krishna satisfying Arjuna's mind with various narratives, teaching him the Brahman Gita, Pandavas conquering the directions, obtaining wealth, golden work of the Abhyamedha sacrifice,

After the death of Arjuna at the hands of his son Babhruvahana while obtaining gold, Ulupya tells him that Babhruvahana places the life-giving gem on the chest of his dead father and that this will soon bring Arjuna back to life.

(15) Ashramvasika Parvam:- The festival of Ashramvasika is called Ashramvasika Parva, Putradarshan Parva and Naradagamana Parva There are three sub-parvas and 82 chapters, 1506 verses.

The main themes of this festival are Dhritarashtra and Gandhari's departure for the ashram by Kunti and Kunti's service to Dhritarashtra and Gandhari, The expression of great sorrow, the subsequent immersion of her ashes in the Ganges and the performance of shraddha are described.

(16) Mausul Festival - There is no sub-festival in Mausul Festival. There are chapters and verses in this festival. On this festival Yudhisthira often desired animals and the destruction of the Vrishni dynasty is announced. With this, the origin of the musal by Sambodara due to the curse of the sages It has been born in the rvani.

(17) The Great Departure Festival - There is no sub-festival in this festival. Also 3 chapters

They are for the world. On this festival, at the time of the great departure, she left Yudhisthira and all the others, including the lampstand The fall of the brothers and Indra and Yudhisthira's conversation with Dharma, your ascension from meditation on the chariot of Indra Yudhisthira's rejection of Kartum Yudhisthira's departure to heaven with his body is the main theme of this festival. –

(18) The Feast of the Ascension: There is no sub-festival events in the Feast of the Ascension. It has 5 chapters and 27 verses. This festival mainly describes the journey of the Pandavas to heaven. Without this, another festival has shown the method of listening to the Mahabharata and its importance. In the first chapter of this festival there is a dialogue between Narada and Yudhisthira. In the Mahabharata the best ideas of instinct, renunciation, action and renunciation have been presented. Such is the case in the Mahabharata the vision of practical life is defined.

Even in the characters of the Mahabharata, the lifeliness of life is seen on a detailed level and such a depiction is rarely found anywhere else. Heroic warriors, politicians, politicians, Bhishma, grandfather, respected Vidyaguru, Drona, sacrifice, compassion, Mandabhagini, Dipadi, mother of heroic sons, Matakunti, mother of suffering from evil sons, Gandhari, chaste wife of another Dhritarashtra, are immortal characters of the Mahabharata. From these characters, the Lord of Yoga, the Supreme Personality of Godhead, Sri Krishna, is the one who spreads influence everywhere in the entire epic. Such a Supreme Being present in the human body creates a sense of worship in all. Various themes dealt with in the Mahabharata - these incidents around the battle of the Kauravas and Pandavas There are many such stories, whether clearly related or not, described in the Mahabharata. In this east Various narratives are distracting. Many of the legends that have become popular in our country come from the original Mahabharata. For example, the basis for Kalidasa's play Abhijnana Shakuntala is found here. These are thus the Savitri Upakhyana and the Nala Upakhyana are also found here in this way. The story of Ramayana is also found here in the form of Rama epic. However, the story of bitter humility, the snake sacrifice of Janamejaya, the epic of Yayati, the epic of Rishyasringa, the epic of Agastya etc. are also found here. Suvarnasthivinuna Katha, Nadisamudrasamvad, Mudgalakatha. These include the story of the vulture and the fox, the story of the dead child, the story of the Virakarin, and the story of the Tuladhar Jajali.

There are many invaluable stories about morality, religion and salvation in the Mahabharata. There is also

Vidura Niti and Kanika Niti in the Mahabharata. These include the Senjit Gita, Amritopasana, Dashamyaka Gita, Manki Gita, Bodhya Gita, Aajgarvat, Janaka and Sulabha Samvad etc. in the Mahabharata. With this, past and future gentlemen, great men, renunciants, etc., received the subject material from the Mahabharata. The Mahabharata is not a single literary work but a whole literature.

Bibliography

ARNOLD EDWIN, Indian Idylls, London, 1883
BASHAM, A.L., The Wonder that was India, Grove Press, New York, 2nd Edition, 1964
BESWICK, ETHEL, Tales of Hindu gods and Heroes. Jaico Publishing House, Bombay, 1960.
DANIELOU, ALAIN, Hindu Polytheism. Pantheon Books, New York, 1964.
E BARY, WM. THEODORE (Ed), Approaches to the Oriental Classics: Asian Literature and Thought in General Education. Columbia University Press, New York, 1959.
DE SMET, R. and NEUNER, J., (Eds.) Religious Hinduism. St. Paul Publications, Allahabad, 2nd Rev. Ed., 1964.
GREY, J.E.B., Indian Tales and Legends. O.U.P., 1961.
HOPKINS, E. WASHBURN, The Great Epic of India. Scribners, New York, 1901.
HORRWITZ, ERNST, A Short History of Indian Literature. T. Fisher Unwin, London, 1907.
MACDONELL, ARTHUR A., A History of Sanskrit Literature, Munshi Ram Manohar Lal, 1958.
MAJUMDAR, R.C. (General Editor), The History and Culture of the Indian People. Vol II (The Age of Imperial Unity). Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1951.
MONIER-WILLAMS, MONIER, Story of Nala (An episode of the Mahabharata). Oxford University Press, 1860.
NARASIMHAN, C.V.(Tr.), The Mahabharata: An English Version based on Selected Verses. Columbia University Press, New York, 1965.
PENZER, NORMAN A., Nala and Damayanti. A M. Philpot, London, 1926.
RAPSON, E.J.(Ed), The Cambridge History of India, Vol.I Cambridge University Press, 1922.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Influence of Gandhi's Freedom Struggle in the Works of R.K.Narayan

Dr. Smt. Sandhya R Kulkarni
Asso.Professor
K.L.E.S G.H.College,
Haveri, Karnataka
Pincode : 581110
Contact No. : 9886036910
E-mal : sandhyahv.165@rediffmail.com

Abstract:
The history of India's freedom struggle is incredible in the world. India is world famous for its historical places, remarkable history, unforgettable natural landscapes and incredible traditions and customs. The contribution of Mahatma Gandhi has expressed superbly in the novels of R. K. Narayan. Influence of Gandhian's thought on the Indian National Movement will be studied in the famous novels such as *Waiting for the Mahatma (1976)*, *Swami and Friends (1935)*. The research will examine the influence of Mahatma Gandhi on Sriram, Bharati, Swami and others.

Keywords: Narayan, Gandhiji, Character, Influence.

Introduction:

R.K.Narayan is a versatile writer of Indian English literature. He is a famous writer of the pre-colonial period. Indian freedom was addressed in novels. He expressed the true temperament of Mahatma Gandhi through living examples. Mahatma Gandhi is the leader of the country. His life experiences, contributions, achievements and struggles in the freedom struggle are technically presented in the story of the novels. Swami and Friends (1935) and Waiting for the Mahatma (1976) are the most popular patriotic novels of R.K. Narayan. Sriram, Bharati, Swami and common people were influenced by Mahatma Gandhi's Khaddar, white caps, Charkha, truth and non-violence.

Gandhiji seemed to be an integral part of the literary genre and appeared in many dramas, novels, stories and poems. His social activities and idealism were democratic, primitive and homogeneous. He insisted on high thinking and a simple way of life, which was reflected and emphasized by the English writers of the time. R.K. Narayan's "Waiting for Mahatma" reflects Gandhi's ideology and influence on the people of the country. Sriram, the hero of the novel, is a blind follower of Gandhiji. He joins the freedom movement, but without realizing it. Narayan goes further with Gandhi's concept of non-violence.

"Before you aspire to drive the British from the country, you must drive every vestige of violence from your system… you must train yourself to become a hundred percent ahimsa soldier."

It shows Sriram's process of transformation in search of truth and self-realization. He is introduced at the beginning of the novel as a carefree boy who lives with his grandmother in Malgudi. His life takes on meaning when he first sees Bharti, Gandhi's disciple. He falls in love with her and goes to Gandhi's camp to meet her. However, when she enters the camp, her main motive, which was to spend time with Bharti, turns into a new relationship. K.R.S., Iyenger writes:

In Waiting for the Mahatma, the theme is apparently Bharti and Sriram's romance which, however, gains a new dimension in the background of their common allegiance to Mahatma (372).

Jagan, hero R.K. Narayani, a sweet seller, considers himself a loyal Satyagrah, regularly spins Charakha and realizes that he will attain nirvana like the Buddha by following the principles of Gandhianism. R.K. Narayani Swami and friends are a systematic attack on Indian cultural values. Swaminathan is the protagonist of the novel. He was educated at the Albert Missionary School, where

Hindu gods and their rituals were ridiculed. Swami hates this attitude, so he wants to leave the school in protest. Swaminathan and his friends show distaste for Western culture. They fought to protect Indian culture. Gandhi wrote in Young India, "My resistance to Western civilization is really a resistance to its indiscriminate and thoughtless imitation based on the assumption that Asians are fit only to copy everything that comes from the West." (Gandhi 1928).

Gandhi was in favor of wearing khaddar clothes, so Narayan takes advantage of the situation to keep the spirit of that novel alive. If Swaminathan wears a foreign hat, someone will say so "Young man, do you want our country to remain in eternal slavery?" (Swami 97) Hearing this, he felt ashamed and removed the cap and throws it into the fire with a thought of saving his country. Burning of "foreign cloth" in the novel is the representation of Gandhian ideology and the friendship of Swaminathan with a Muslim boy Akbar Ali "a nice Mohammedan" (Swami 108) is symptomatic of communal harmony.

Krishnan is the English teacher hero of the novel. The person who rebelled against the English education system is Krishnan. He is the enemy of those interested in westernization. The western education system in India eventually leads to alienation of the individual from his cultural roots. Michel Pousse has pointed out that "Narayan has stressed three points which stand out in Gandhi's philosophy, namely, life is a never ending quest for truth, and secondly, individual peace can only be achieved within a well-defined social context and thirdly the reasons for the use of English language by Gandhi as means of communication" (Pousse 4)

Like Gandhi, he emphasizes the importance of mother tongue teaching. He believes he has been attacked by the British colonial education system for a century of false education, which is why he wants to resign. Instead of nurturing a wrong upbringing, he wants to explore his inner soul like Gandhi's philosophy of self-realization and love his motherland like a true Indian citizen.

There is a character in "The Vendor of Sweets" Jagan, a protagonist of the novel represents Mahatma Gandhi. In the opening of the novel he says to his nephew, "Conquer taste and you will have conquered the self." (The Vendor of Sweets 31). He is a vendor of pure ghee sweets. He is a man who gives importance to purity, thus he said, "Purity that is important" (The Vendor of Sweets 96).

He never compromises quality for money. He is portrayed as a Gandhian in post-independence India and follows the Gandhian lifestyle to the last detail. She eats natural salt, wears khadi and shoes made only from the skin of dead animals, spins charkhas, reads Bhagwad Gita, writes a book on conservation, renounces the caste system, which is well evident from her son's marriage, Mali was married to Kristana an american lady grace - all these things show that she is a staunch follower of gandhaism. Dorai Swami gradually transforms Jagan, like Sriram in Waiting for the Mahatma, from a pseudo-Gandhian spirit to a Gandhian spirit. Dorai Swami inspired him just like Bharati Sriram in "Waiting for the Mahatma".

Conclusion:

This study shows that Gandhian ideas and nationalism played an important role in the novels of R. K. Narayan. They also played some role in creating political awareness. Narayan's novels raised concerns about nationalism among English-reading people and groups, including the administrative hierarchy serving the British Empire. Novels were written in English in India, which was the language of the educated and high officials of India.

References:

1. R.K.Narayan, *A Tiger for Malgudi* ,http://books.google.co.in/books?id, p.66

2. Susan Nirmala S., Indianness in R.K.Narayan's novel The Man-Eater of Malgudi, *Language in India* (Volume 9 : 5 May 2009), www.languageinindia.com, pp.18-19

3. R.K.Narayan, *A Tiger for Malgudi* ,http://books.google.co.in/books?id, p.66

4. R.K.Narayan, *The English Teacher*, http://blog.gaiam.com/quotes/authors/r-knarayan/67110, p. 467
5. R.K.Narayan, *Swami and Friends*, http://www.scribd.com/doc/3473267/Swami-and-Friends-R-K-Narayan, p.42
6. R.K.Narayan, *Swami and Friends.* Mysore: Indian Thought Publication, 1935. Print
7. R.K.Narayan, *Waiting for the Mahatma.* Mysore: Indian Thought Publication, 1976. Print.

8. Priyanka Kaushal, *Influence of Gandhian Thoughts On the Indian National Movementin Malgudi* ,IJELLH, Vol II Issue II, June 2014

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Vivekananda's Educational Philosophy and Relevance on Modern Education : An Analysis.

Rimpi Phukan,
Research Scholar,
Department of Education,
Gauhati University, Assam- 781014
Contact No. : 6003881968, Mail ID: rimpiphukan2015@gmail.com

Prof. Polee Saikia,
HOD, Department of Education,
Gauhati university, Assam- 781014
Mail ID: poleesaikiagauhati.ac.in

Abstract

Swami Vivekananda was the most prominent and well-known theorist, educationalist, and reformer of India, according to contemporary thought, owing to his theories and philosophy of education, which he defined as the efflorescence of moral and spiritual culture. Due to India's inadequate educational system, Vivekananda predicted that a number of social ills would emerge. The scientific and mechanical ways of living have been emphasized in contemporary India, which is quickly diminishing man to the status of an entity. Moral and religious ideals are disappearing. The aim of the current thematic article is to draw attention to Vivekananda's Educational philosophy and its relevance to contemporary education.

Key-Words: Swami Vivekananda, Philosophy of Education, Relevance, Social ills, Contemporary India.

Introduction:

In addition to being a social reformer, Swami Vivekananda was also an educator, a great Vedanta patriotic prophet of India, and a patriot.His vision was to develop the nation while preserving its social and cultural balance. He was born in Calcutta in 1863. His contribution to India's modernization is criticism of every type and kind. Since education is regarded as the most effective vehicle for social transformation, his contribution to educational theory is of the utmost significance. According to him, education is "the realization of excellence that is already there in man."

Vivekananda believed that education should be an ongoing process that addresses all facets of life, including the physical, material, intellectual, emotional, moral, and spiritual. His perspective on modernization is that it should start with educating the populace. He sought to eradicate the four main ills of priestcraft, poverty, ignorance, and the tyranny of the wise from India. He made an effort to convince Indians that cultural strength should be the cornerstone of political and social power. He has a clear understanding of Indian educational philosophy in its historical and social context.Since modern education has largely lost its link to the values of human existence, Vivekananda's educational philosophy is nevertheless very relevant today. Therefore, he advocated that education should try to alter the human mind rather than simply cram knowledge into the brain. For him, the purpose of true education was to benefit the country rather than one's career.

Method:

This paper is purely conceptual in nature and based on secondary data. It is an attempt to determine the Educational Philosophy of Swami Vivekananda and contribution to the modern Education System.

Discussion:

The true definition of education according to Swamiji is the ability to stand up for oneself. "Life-building, man-making, character-making integration of ideas" must be provided via education. An integrated individual would be the end result of this form of schooling.

Vivekananda's Philosophy of Education:

1. **Knowledge resides within the individual**:Each person possesses knowledge by nature. This information is gained by the individual through personal experience. Everyone possesses perfection by nature. The purpose of education is to guide one toward excellence. Therefore, education ought to be accessible to everyone.
2. **The child further its own development:**According to Swami Vivekananda, it is incorrect to believe that we should foster a child's development. "Everyone develops in accordance with his or her own nature," he said. Everyone will understand this reality when the time comes.
3. **Education according to the nature and need of the child:**Education must be tailored to each child's unique needs and personality in order to be useful. His requirements and nature will be determined by him, not by the school or his parents. His education ought to follow the principles of these tendencies. Each student's soul must be seen by the teacher as belonging to God. Every child ought to be viewed as a manifestation of God.
4. **The ability of Concentration is the essence of education:**Concentration or attention is absolutely essential for learning. This power is incredibly beneficial for both life success and happiness. Not everyone has the same level of concentration power. With the use of this talent, one can learn useful information and organize it in their minds for use as needed.

Educational Views of Swami Vivekananda:

- **Medium of Education**
  Vivekananda emphasized the importance of educating people in their mother tongues, just like Gandhi and Rabindranath Tagore advocated. A common language should be spoken in addition to mother tongues because this is essential for maintaining national unity.
- **Curriculum**
  The main goal of education, in accordance with Swami Vivekananda, is the development and evolution of the soul. This does not imply, however, that he dissented from the pursuit of worldly success and health. He passionately argued in favour of adding all those courses and extracurricular pursuits to the curriculum that promote both material well-being and spiritual development.

Major Implications of Vivekananda's Ideas:

Vivekananda's Educational ideas have been influenced by three major factors; 1. Love for his master 2. Love for the nation, and 3. Personal convictions.

- **The Bases of Modern Education**:Vivekananda believed that the focus of modern education has been on the "learning to do" rather than the "learning to be" faculty of education. He asserts that the needs of the human intellect should be the main emphasis of education. His educational philosophy is grounded in overarching moral and ethical standards.
- **The Importance of 'Yoga' In Education:**The teaching-learning process is something that Vivekananda wants to emphasize as much as possible. The teacher, the students, the goal, the subject, and the technique are five components that must be present for yoga to be practiced, just as they are for general education. He was persuaded that the human mind contains all knowledge and that this truth might be attained through meditation and concentration exercises.

Transmission of Knowledge:

Vivekananda believed that all instruction involves giving and receiving; the instructor provides and the pupil is given. In this passage, he emphasizes the importance of active engagement in the teaching-learning process. Students should be inspired by their teachers to learn more, and they should foster in them a scientific mindset, a secular worldview, and civic duty.

- **Learning through Activity:**Vivekananda suggested that learning via activity should be the guiding concept of any programme of education, predating many modern philosophers in this regard. He wants every extracurricular activity in Indian schools and colleges, including drama, dance, and intercollegiate competitions, which will teach students how to put aside their own, egotistical interests in favour of the greater good of society.
- **The Ideal of Womanhood in India:**Vivekananda advocated for fostering female ambition through an effective educational system. He argued strongly for elevating women's position alongside men. He believed that the lack of possibilities for women to advance themselves went against the old Indian ethos.

Relevance of Swami Vivekananda's Ideas in Modern Education:

- **Value Education:** Here, education is defined broadly; everything in society has a teaching function. The formal education system is only one aspect of culture, and culture inevitably shapes the values of the system. Education is viewed as a tool for harnessing human motivations, and as a result, it transforms somewhat into a technique for changing behavior.
- **Peace Education:** Swami Vivekananda stated this emphatically as well: "Constructive education for peace must try to reform humanity in order to permit the inner growth of human personality and generate a more conscious understanding of the mission of mankind and the current conditions of social existence." A modern education that can preserve humanity from its current plight is what we need.
- **Environmental Education:**The process of education is thought to be incomplete without environmental education. It is assumed to be interdisciplinary in nature and to be focused on real-world issues. It should work to develop a sense of morality, promote community welfare, and be concerned for the survival of the human race.
- **Citizenship Education:** The goal of citizenship education should be to build the next generation of citizens into the shape of a civic society where people are aware of their rights, uphold democratic values, and seek to create a society where everyone has a voice and a part of the burdens. The goal of education for democratic citizenship is to better prepare adults and children to participate actively in democratic life by adopting and exercising their rights and obligations within the community.

Conclusion:

In actuality, Swami Vivekananda was the world's greatest composer. He aimed to reorient politics, sociology, economics, and education in order to eradicate the social ills. Education was emphasized by Swami Vivekananda as a key tool for achieving development. As an educationalist, he holds that there are certain absolute ideals that can only be attained by a strong educational system. Education ought to be a life-preparation tool. It ought to foster a sense of patriotism and global knowledge; it ought to help people grow as people and become independent. Today's cultural ethics and norms are eroding. To stop this moral, cultural, and emotional collapse is the most crucial need of the hour. Only via the process will we be able to build a healthy political and social life.

References:

1.Sindaram, P. S. (2012). Learning from Vivekananda. *Economic and Political Weekly*, *47*(33), 5–5. http://www.jstor.org/stable/41720023

2.Banerjee, P. (2014). Between the political and the non-political: the Vivekananda moment and a critique of the social in colonial Bengal, 1890s–1910s. *Social History*, *39*(3), 323–339. http://www.jstor.org/stable/24246487

3.Nair V.S. Sukumaran. (1987). Swami Vivekananda; The Educators. NewDelhi: Sterling Publisher (P) LTD.

4. Sharma, R.N. (2008). Textbook of Educational Philosophy. New Delhi;KanishkaPublication.

5.Rangachari, D. (2011). Swami Vivekananda a man with a vision. UnitedKingdom: Penguin Publication.

6.Swami Vivekananda. (1946). Teachings of Swami Vivekananda.Ramakrishna Math, Howrah, (Kolkata): Ashrama Vedanta Press.

****

Volume XXI: January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognized in the UGC-CARE List]

CONCEPT OF VIRTUE IN ANCIENT SANSKRIT TEXTS & PLATO'S EARLY DIALOGUES

Kshitij Mohunta
Ph. D. Scholar,
Swami Vivekananda Yoga Anusandana Samsthana,
Haragadde B.O., Bengaluru, Karnataka- 560105
Ph: +91 8108971227
Email: kmohunta@gmail.com

Dr. Sridhar Melukote K,
Distinguished Professor,
SVYASA, deemed to be University.
Email: drmksridhar@gmail.com.

Dr. H. R. Nagendra,
Chancellor,
SVYASA, deemed to be University.
Email : hrnagendra1943@gmail.com.

Abstract:
Ethics is a branch of Philosophy dealing with morals and values.Socratesfirmly believed that right thinking is a prerequisite to right action. He preached and practiced virtuous actions and the central question of his life became how one ought to live, i.e., seekσοφία, Sofía/wisdom. Since time immemorial, our Sanskrit scholars have taken goodness as the most basic virtue/quality an individual has. Yoga is the science of living harmoniously at the physical, mental, intellectual & spiritual plane. It starts with self and social disciplines,asanäs &pränäyamäand goes on to the highest goal of life, i.e., samädhi(Liberation). Indian philosophy advocates action based on knowledge. TheBhagavad gita, a dharmashastra implores all individuals to live a life based on virtues.Nishkama karmaor selfless action is the highest form of action.

Keywords:
Dharma, *Ethics, Justice, Morality, Philosophy, Plato,Punya, Socrates, Virtue, Yoga.*

Introduction:
*Greek Ethics*is considered special in western Philosophy.Pre-Socratic philosophers also spoke about Greek Ethics. However, the foremost among the Greek philosophers wasSocrates (470-399 BCE) who lived during a period that is now knownastheGoldenAgeofAthens. He was the pioneer of Moral philosophy.Socrates inspired the first efforts to think systematically about moral life in a form that had historical continuity and a pervading influence upon all subsequent speculations (Rogers, 2013).What we know of him is only through the writings of his friends and followers/ Socratics like Plato (428-347 BCE), Xenophon (430-355 BCE), Aristophanes (450-388 BCE), etc. In Plato, Socrates is a heroic figure who spent virtually his entire life exhorting others to put less stock in worldly matters and to make the improvement of their souls their primary concern. Where Plato's Socrates sought to make others question their values in order to understand better how they ought to live, others saw only the promulgation of moral nihilism.(Brickhouse, 2004). Socrates was a student of Anaxagoras(500-428 BCE), one of early philosophers of Greece. At first, he spent his time studying

cosmology (or the studyofthenatureof universe)butlaterabandonedthis fieldinordertodevotehimself almostexclusivelyto morality and ethics.

He came to believe that it was his mission to act as a kind of *"gadfly"*to the Athenian people, provoking them into recognizing their moral ignorance.It was him who inspired the first efforts to thinksystematically about the moral life(Rogers, 2013).

Philosophy, in India, began as early as the composition of *the Vedas* which are not man written (apaurusheya),endless (ananta) and without beginning (anädi). These sacred texts were passed on as an oral tradition for centuries until they were actually compiled and written down by the great sage *Veda Vyäsa*. The origin of theword '*Veda'*is traced to the root *'Vid'*, meaning knowledge. Vedascan be looked upon as being related to knowledge for the moral, spiritual and physical upliftingof humanity.The Vedas, The Upanishads& the *Bhagavad Gita*preached and advocated virtue-based ethics emphasizing on how life ought to be lived righteously.Morality, the science of right living is akinto *Dharma(*धर्म*).* It is derived from the root '*dhru*'which means to nourish, to uphold, to sustain, to protect and so on. It protects and sustains the entire creation in a righteous and disciplined manner:

धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभि इति वा धर्मः।

dharati lokän dhriyate punyätmabhi iti vä dharmaH||

Dharma is that which sustains the people or that which is adopted by meritorious souls.

The Mahabharata has spoken about Dharma and the concept of righteousness widely. The Shanti Parva, the 12th Parva or Section of the Mahabharata is the longestof the 18 Parvas. The Great Bhismacharya, the grand uncle of both the Pandavas and Kaurvas, when asked by Yudhistira to explain the meaning of Dharma, Bhisma replies:

tadrsho'yamanuprashno yatra dharmaH sudurvidaH|

dushkäraM cäpi shankhyätuM tarkenyätra vyavasyati||

prabhavärthäya bhütänäM dharmapravacanaM krtam|

yaH syätprabhavasaàyuktaH sa dharma iti nishchayaH||

SHANTI PARVA (12). 109. 9&11

It is very difficult to define Dharma for it uplifts all human beings. Thus, that which ensures the welfare of human beings is surely Dharma and it has been declared so by the learned Rishis. (Rama Jois, 2004).

Concept of Virtue & Knowledge:

The Apology is the trial of Socrates. Talking to a jury of 500, the dialogue is his message to the people that moral goodness and virtue are central to life.The Sophists had founded knowledge upon perception and as a result all objective standards of truth had been destroyed. It fell onSocrates to find knowledge upon reasonand thereby to restore to truth its objectivity(Stace, 1920)**.** Hetells the Jury about the virtue of being a Judge, i.e., *being just and pious.*

"pay attention and concentrate on this one thing: if what I say is just or not. This is the virtue of a judge, and that of a speaker is to tell the truth" (Apology 18a3–6).(Reed, 2010)

One's first concern must always be to do what is right, or as Socratessaid, *"to act justly"*, even if that means one will have to die for it. It is shameful to do otherwise. Nowhere does Socrates say that he is indifferent todeath. Instead, he is only asserting that if he must choose betweendeath and injustice, he will choose the prior. Only in that way he can avoid being shameful(Brickhouse, 2004).

Socrates' conscience is clear on what a virtuous action is& he will abide by it.

"I cared not a straw of death, and that my great and only care was lest I should do an unrighteous or unholy thing. (Apology 32d3)"(Reed, 2010).

Being convinced of his innocence he tells the jury that no evil or any untoward thing will ever happen to a good man(even after death):

"Wherefore, O judges, be of good cheer about death, and know of a certainty, that no evil can happen to a good man, either in life or after death. He is not neglected by the Gods" (Apology 41 d1). (Reed, 2010)

Crito is a one of the shortest Platonic dialogues. It takes place in Socrates' prisoncell where his old friend Crito comes to urge him to escape. The dialectical master then undertakes his own review of the reasons that he thinks require him to remain in the prison to await his execution, undeserved though his sentence is (Crito 46b1–50a3)(Reed, 2010). He thinks one must never do what is evil and unjust, for that damages his soul and makes living well – which he values above all else – impossible.(Brickhouse, 2004).

"What we have always valued most, he says, is not living but living well (48b3–6), and living well is the same thing as living justly (Crito 48b8–9)."(Reed, 2010)(Guthrie, 1971)

He is convinced that escape from the prison will be impious and corrupt the soul. For him, if one had to choose between no longer having the prospect of a life that is "lived well" and not living at all, one should choose the latter and since living well and living justly are identical, he would be better off dead than not living justly. It was indispensable for Socrates to discover the right way to live.Clear thinking was the necessary prerequisite to right moral action. Dialectical skill was the only means to moral reform (Guthrie, 1971). He gave up science for ethics and the study of nature for the pursuit of practical principles. There is no real philosophy until the mind turns around and examines itself.

"Γνώθι Σεαυτόν (GnóthiSeaftón)", said Socrates: Know Thyself! (Durant, 1961).

Ethics or Moral Philosophy is called*Niti(Morality) Shastra*. *Hitoupadesha*, a text written by Narayana in the 8th century CE, has many subhäshitaspreaching about *Dharma* (righteousvalue) and Morality.

विद्या ददाति विनयम् विनयाद्याति पात्रतां।

पात्रत्वात्धनमाप्नोति धनात्धर्मं ततं सुखं॥

vidyā dadāti vinayam vinayādyāti pātratāṁ |

pātratvātdhanamāpnoti dhanātdharmaṁ tataṁ sukhaṁ ||(Hitoupadesha)

Knowledge gives good behaviour, from good behaviour comes worthiness & character, from that one obtains wealth and from wealth, good deeds, from that comes joy and happiness.

Socrates saysin Apology that being virtuous and pious will ensure the holistic good of all men.

" I tell you that virtue is not given by money, but that from virtue comes money and every other good of man, public as well as private" (Apology 30b5)(Reed, 2010).

He was not a dogmatic moralist but an inquirerwho believed that an honest search for the truth about the principles governing human behavior would lead to an improvement in behavior itself(Guthrie, 1971). In his own words:

"That not life, but a good life is to be chiefly valued"(Crito 48)(Reed, 2010).

For him there is only one true virtue, i.e., Wisdom. From it all other virtues follow(Stace, 1920).

In Phaedo he says:

"Is there not one true coin for which all things ought to be exchanged? – and that is wisdom"(Phaedo 69b)(Reed, 2010).

Concept ofMerits (Punya) And Demerits (*Papa*):

*Mahärshi Veda Vyäsa*tells us that the essence of all The *Puränas can* be concluded as:

अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥

Ashtadasha puraneshu vyäsasya vacanadvayam|
paropakäraH punyäya päpäya parapédanam|| *(mahä subhäshita sangraha)*
The only two true gospels in the 18 Puränas are: Doing good to other conduces to merit and doing harm or injury to them leads to sin.

Concept of Ignorance:

Socrates tells the Jurors and the people of Athens:

"Well, although I do not suppose that either of us knows anything really beautiful & good, I am better off than he is; for he knows nothing and think that he knows; I neither know nor think that I know."
(Apology 21d 4-8)(Reed, 2010)

Even admitting one's own ignorance is meritorious in itself. The Upanishadsproclaim thatAvidyäor Ignorance is a common trait in all individuals and the wise person is one who is aware of this. The Ishväsya Upanishadsays: He who knows both, Knowledge and Ignorance, crosses beyond death and immortality respectively.

vidyāṃchāvidyāṃ ca yastadvedoubhayaṃsaha |
avidyayāmrtyumtīrtvā vidyayāmrutamashnute||11||
(Saraswati, 1936).

Conclusion:

The concept of virtue, thus, straddles both Indian and Greek Philosophy. From an Indian standpoint, being virtuous or morally good is an essential quality of our daily lives. Indian Scriptures preach righteous actions in conformity with Dharma. This leads to *punya.* Further, this selfless action leads to a greater good of mankind as a whole.

ForSocrateswisdom is the fountain head of all virtues. His entire life was in conformity with Dharma. He not only sought wisdom but also inspired others to live a life based on reason and virtue. Some degree of moral discipline is a necessary prerequisite of all knowledge(Guthrie, 1971). The real philosopher has reason to be of good cheer when he is about to die, for he is aware of the good that he has done in this life, death for him is not an evil but the freedom to embrace the absolute purity of the soul(Reed, 2010).

The main object of dharma is the securing welfare of entire mankind. The method adopted for achieving these four-fold values is through non-injury (*ahimsa*), sacrifice, charity (*dana*), nobility (*sattva guna*),

earning knowledge (*jnaarjana*), practice of peace, self-control (sh*ama-dama*) etc., and shunning of six internal enemies (Sridhar M K, 2015).

Bibliography

Brickhouse, T. C. (2004). *Routledge philosophy guidebook to Plato and the trial of Socrates.* New York: Routledge.

Durant, W. (1961). *Story of philosophy.* Simon and Schuster.

Guthrie, W. K. (1971). *Socrates* .

Kaplan, J. (2001). *Dialogues of Plato.* Simon and Schuster.

Rama Jois M. , *Trivarga Siddhanta*: *Panacea for social and political maladies,* Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 2004, p.13.
Reed. (2010). *Dialogues of Plato.* New York: Simon & Schuster.
Rogers, A. (2013). The Ethics of Socrates. *The Philosophical Review*, 117-143.
Saraswati, S. S. (1936). *Dialogues from Upanishad.* Em. Airi.
Shantiparva 109-9-11, of the *Mahabharata* (M.bh).
Sridhar MK. (1985). Concept of Dharma. *Tattavaloka*.
Sridhar M K, paper presented at National Seminar titled 'Socio – Politicalaspects of the Mahabharata' on 02-03, November 2015 at Bengaluru.
Stace, W. (1920). *A critical history of Greek philosophy.* Macmillan.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Love & Women Sentiment : A Re-reading of Bhasa's Pratigya-Yaugandharayana

Mrs. Sampa Paul
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Jangipur College, Murshidabad, West Bengal-742213
Contact No. : 7031973971, 7029107538
E-mail : paulsampa006@gmail.com

Abstract

Bhasa (A.D.300) is a remarkable dramatist of Sanskrit literature who introduced various structural devices to drama that were followed by most of Sanskrit dramatists. We know very little about him as there are no written records of his life or biography of Bhasa exists**.** He wrote thirteen beautiful plays in his credit. His plays occupied an important place in Sanskrit drama. Though Pratigya-Yaugandharayana is an extant political play, social issues like love, marriage and portrayal of men and women are equally important. Mahasena, the King of Ujjayini had made a secret plan to give marriage of his daughter Vasavadatta with Udayana, the king of Vatsas. But Udayana would surely reject this proposal. So, Mahasena decided to make Udayana a captive and force him to teach vina to Vasavadatta in the hope that he would surely fall in love with her and marry her. Mahasena executed his plan properly and Udayana was captivated. As expected, the Guru and Sishya loved each other. Udayana forgot his kingdom and enjoyed the secret company of his pupil cum lover Vasavadatta. Bhasa, with his profound knowledge of human nature, give a twist at the end of the story. He shows a typical portrayal of the woman sentiment in the character of Vasavadatta. In this paper I try to explore Udayana and Vasavadatta's love and its' social justification. At the same time I have try to explore Vasavadatta's sentiment which helps Yaugandharayana to execute his plan smoothly.

Keywords: Influential, Love, Marriage, Sentiment, Human nature and social justification.

Introduction:

Bhasa is the earliest in the long line of Sanskrit dramatists. He can be regarded as the father of Indian drama. He wrote plays with a good variety of characters and events. Bhasa's Pratigya-Yaugandharayana in four acts is apparently a political play. Yaugandharayana, the minister, unfolds the machinery of his political plan designed with a view to rescue king Udayana from the captivation of Mahasena and bring him back to the kingdom. But the story is interesting not merely for its exotic political setting; it treats an exciting theme of love- a strange and true passion of love. Udayana was in love with Vasavadatta. His passion of love for her was irresistible but he could not get her without incurring the king Mahasena's wrath. With the kept of his minister Yaugandharayana, a strong and stubborn soldier, he at last took away Vasavadatta from the protection of Mahasena. The soldiers of Mahasena were given a hot chase but with the will of Mahasena they had ensured the elopement. The spirits of the lover and his beloved were full of emotion and passion.

Objectives: Main Objective of my study is to focus on the Love & Woman Sentiment of Vasavadatta, a legendary woman figure in Sanskrit literature. Her nobility and devotion to her husband are unquestionable based on her sacrifice and love. We find Vasavadatta's selfless sacrifice only for love to King Udayana in the development of the story of Bhasa's Pratigya-Yaugandharayana. The paper mainly focuses on the function of confrontation with self for the sake of love in the character of

Vasavadatta. The validity of a genuine love is eternal and never humiliated in any point of time.

Data Collection & Methodology:

This is an analytical study of the play Pratigya-Yaugandharayana based on secondary data. I have involved myself in the critical reading of the original Sanskrit text of Pratigya-Yaugandharayana and its English translation from the book *Thirteen Plays of Bhāsa* by A.C. Woodlner & Lakshman Sarup. I also read the reference book "*Bhāsa" by* V. Venkatachalam, published from Sahitya Akademi, New Delhi for the collection of information and necessary data needed for the study. I have also studied various published documents, books, literary reviews, autobiography, journals, websites, online data based etc. for the preparation of this research article.

Discussion and Analysis:

Bhasa's Pratigya-Yaugandharayana is the most famous play in Sanskrit Literature that depicts the unique love story of King Udayana and Vasavadatta. It is a great study of the subtle and deep conflict and of the delicate emotions of love of the king Udayana and Vasavadatta. . Though Pratigya-Yaugandharayana is an extant political play, social issues like love, marriage and portrayal of men and women are equally important. The hero of the play is Udayana who was the king of Vatsas. He was a handsome lad, and fond of hunting and music. He spent most of his time in hunting, playing on the lute and taming wild elephants.

There is a king of Ujjayini by name Pradyota. The title Mahasena is conferred on him on account of the huge size of his army.Raising Vasavadatta with utmost love and care, Mahasena wanted his little doll's wedding with the fittest one. Obviously, he always wanted his daughter to marry someone who understood her, stood by her side, took good care of her and gave her all the happiness in this world. There's a lot that went into his mind that Angaravati, the queen might not know of. He only knew what's right for his daughter. Pradyota, the King of Ujjayini had made a secret plan to give marriage of his daughter Vasavadatta with Udayana. The title Mahasena is conferred on him on account of the huge size of his army. But Udayana would surely reject this proposal because he considered Mahasena not equal to him in status. So, Mahasena decided to make Udayana a captive and force him to teach vina to Vasavadatta in the hope that he would surely fall in love with her and marry her. Having come to know about Udayana's passion for taming wild elephants, he made a huge mechanical elephant and left it in the forest of Vindhysa to roam about in order to trap Udayana . He also engaged a good number of soldiers to follow the elephant and captivated Udayana. Hearing about a strange elephant, Udayana went to the forest to tame it. Mahasena executed his plan properly and Udayana was captivated. Udayana was brought to Mahasena who received him cordially and requested him to teach his daughter Vasavadatta to play on vina. As expected, the Guru and Sishya loved each other and life was full of love. Their meeting was a romantic one and they fell in love with each other. Udayana forgot his kingdom and enjoyed the secret company of his pupil cum lover Vasavadatta. He wanted to live in love away from the main current of the world around him. Their everyday meeting gave them enough confidence to look at each other boldly and feel completely secure in each other's trust their love was self complacent and cared for nothing else. They were not aware of the real intention of Mahasena and his queen. In the meanwhile, Yaugandharayana, the minister of king Udayana, made arrangement to rescue his master from captivity and secretly conveyed his plan to Udayana. In this plan Vasavadatta had to make the most difficult resolve- either to remain with her parents or elope with her lover. This is the crucial psychological moment for her. To flee or not to flee is the question. She preferred to flee with her lover. Finally she escaped with Udayana to Vatsas. Bhasa, with his profound knowledge of human nature, give a twist at the end of the story. He shows a typical portrayal of the woman sentiment in the

character of Vasavadatta. We find the mellow glow of mature love that is free from any psychological dilemma. There was no conflict of the mind that was hunting in Vasavadatta while she had left her parents. She was always honest and loyal to her lover. She considered that it was her duty to stand with her lover. Vasavadatta who is her own, responded to her heart's voice to accompany with her lover. She represents the ideal Hindu companion, from Sita's days to the present.

Yaugandharayana with utmost devotion to the king rouses him to retrieve the situation and promises to bring him back. But it seems difficult initially to carry out his commitment. But this is a political motive which is of immense importance from the point of view of the state affairs. Therefore, a strong plan on the part of Yaugandharayana became essential for the interest of the state.

यदि शत्रुबलग्रस्तो राहुणा चन्द्रमा इव । मोचयामि न राजानं नास्मि यौगन्धरायण ॥ 1/16 प्र.यौ.॥

There was yet another difficulty in carrying out the plan. Udayana could not elope without Vasavadatta. So, Yaugandharayana rectified his plan and rescued Udayana along with Vasavadatta. Yaugandharayana has surely counted on Udayana's great love for Vasavadatta. But it was not easy for Yaugandharayana. Having utmost devotion to the king, Yaugandharayana made a brilliant strategy to overcome this difficulty.

यदि तां चैव तं चैव चैवायतलोचनाम् । नाहरामि नृपं चैव नास्मि यौगन्धरायणः ॥3/9 प्र.यौ.॥

Often political situations force human beings to fulfill their own voice of hearts. Yaugandharayaṇa moves with genuine spirit towards the fulfillment of his commitment. He takes two vows which are ultimately fulfilled. It is true that the political motive works behind the scenes. Yet its solidity and reality is never mistaken. It gradually unfolds itself and appears to be spread over the entire length of the play. Thus the political motive is not the kind of background that only contributes to or heightens the main picture; rather, it is the picture of pure love that owes its life to the background.

Bhasa has shown his mastery over the psychological and feelings of lovers in the creation and description of the scene. Udayana loved Vasavadatta and gazed at her beloved. They represented the ideal relationship. Udayana spent happiest parts of his life in his captivation. Love was his source of comfort on difficult days. A woman whom her husband loves so deeply is really blessed. Vasavadatta's wise for accompany with her lover Udayana was like rainbows to follow the clouds the beauty of her eyes warmed Udayana's heart. The faith that developed during the days of his captivation brought confidence for elopement with her. Vasavadatta also gained courage to left her parents only for love to complete her life. Her love was deep enough to encite him to stand against her parents. She swore to save his love at any cost. Udayana also loved her passionately. Udayana was eager for life and love and interested only in his peaceful living with the woman he loved so deeply beyond the touch of death. Udayana's love for Vasavadatta has been immortalized in the world of literature.

Conclusion:

Bhasa paints the internal conflict of Vasavadatta with such a realistic touch that Pratigya-Yaugandharayana *can* claim a place among the world's classics. The sacrifice on the part of Vasavadatta became essential for the interest of the fulfillment of her love. Udayana places his beloved Vasavadatta at the altar of pure love. Her beauty is not a beauty that is 'skin deep'; it has the quality of the soul. It has a touch of spiritual sublimity. She bears all good qualities of an ideal woman. Her intellectual wit, pleasing nature, presence of mind, broadmindedness, sense of self-respect and immense love for her husband prove her an ideal wife, a great lady and a unique creation of the dramatist.

The aesthetic sentiment is an important aspect of Sanskrit drama and it shows audience's refined emotional response evoked by the play. Bhasa had tried to communicate with the audience through his drama.

References :

1. Aiyar, T.K.Ramachandra . Pratigya-Yaugandharayana of Bhasa. Palakkad: R.S. Vadhayar & Sons, 2014.
2. Bhattacharji, Sukumari. *History of classical Sanskrit Literature*. Calcutta: Orient Longman, 1993.
3. Keith, A Berriedale. The Sanskrit Drama in its Origin, Development Theory and Practice. New Delhi: Motilal Banersidass International, 2021.
4. Shastry, Ganapati. M. R. Kale (ed.) *Swapnavasavdattam*. Bombay: Booksellers Publishing Company, 1962.
5. Venkatachalam, V. *Bhasa.* New Delhi: Sahitya Akademi, 1994.
6. Woodlner, A.C. & Lakshman Sarup. *Thirteen Plays of Bhāsa*. New Delhi: Motilal Banersidass, 2020.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Pratijnayaugandharayana
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Bh%C4%81sa

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Relevance of the reality of human life in Upanishad thought

Dr. Somnath Das
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Asutosh College, Kolkata, West Bengal- 700026
Contact No. : 6295679971, Mail id : somnath.das@asutoshcollege.in

Man is one of the most advanced and thoughtful of all living beings in this world. Man can manage his life and society smoothly by his thinking power. Therefore, if you manage yourself through any environment or any thoughts in human life, life becomes beautiful, these are very relevant. If life can be managed through proper thinking, then life can be realized as a beautiful, fluent and joyful life. And if the truth of this thought cannot be judged, then maybe life is just a living being. But this is not the purpose of life. The real purpose of life is to search for the truth and match life with reality in terms of truth. This matching is called life and moving forward on the path of life is called life force. If one can move towards the main purpose of life by combining this true thinking and the power of life, then the meaning of life can be realized. Upanishads are our real helper in solving all these questions and all the problems of the living being. The Upanishads mention the truth of human life. Through which we can direct our thoughts in the path of many great ideals. Above all, by taking refuge in this Upanishad, we can understand the true nature of human life and through this truth, we will become eager to achieve the main goal of life by knowing the real truth.

Keywords- Action orientation, Pursuit of greater happiness, Value development, Epistemology

From birth to death, human life has to perceive various favorable and unfavorable experiences. But if from the beginning we know our truth to know the secret of life in our life and also by resorting to the knowledge of Upanishads if we try to understand the truth of human life then maybe our consciousness will rise. Without true consciousness, people are an illusion to society. Because consciousness brings consciousness, and consciousness gives people the opportunity to do new things and think new things. Therefore, in order to match the life in a beautiful way to the society and to make the society harmonious, people must be awakened to consciousness. What kind of consciousness or what kind of consciousness will awaken people and society will change that is, a harmonious society will be formed. Above all this sense is more needed. So what is the real consciousness and how it can be applied in human life, all these signs are found in the pages of Upanishad literature. That is, if a person falls upon the Upanishads with a pure mind, i.e., if he meditates on the Upanishads, then his full sense of consciousness will surely be awakened. If man cannot purify his mind then he will not find the means to survive in his life, so to know the true joy and mystery of life one must take refuge in the Upanishads. If you try to know this philosophical thought of Upanishad, a new consciousness gradually emerges in people and with that consciousness, people move towards the real secret of their life and learn to enjoy life properly. So to awaken the true consciousness one has to resort to the Upanishads, without the Upanishads this consciousness remains incomplete.

Objective

1. To develop life in the spirit of greater joy.
2. Savoring life to the fullest by immersing it in spirituality.
3. Finding the true source of religion.
4. To monitor the manifestation of the various ideologies of God.

If man wants to complete every action of his life properly then he should love action. That is, without action, man cannot be truly happy. For this action-oriented life of man, first of all, a right decision is needed and this decision comes only when the consciousness of man emerges. Wanting or sheltering when a person realizes his true actions, his life journey begins to change gradually. So what is this real karma and what is the karmic direction. To put an end to all these questions I need to know what karma is, that is, what action is being talked about. In the Gita, Lord Krishna tells Arjuna in the third chapter called Karma Yoga that there are two types of actions, still the Niskam Karma and the Sakam Karma. But in relation to its action, the Upanishads direct us to actual action. One who knows Karma can enjoy temporary happiness by accumulating knowledge from mundane content during one's life and at the same time one can firmly know the transcendental pleasure and its pursuit. In the words of the Upanishads, Karma is Param Tattva Kendra, knowing the Supreme Self is the main Karma. Actions that can lead one's life in this world and in the Hereafter to a better and better path. That is, to know the supreme soul or supreme brahma, we have to choose the karmic direction and follow the path. And that direction has to be understood philosophically with reason and data and one has to know how much truth that action is coming before us. The Upanishads are the only recourse for conveying the truth and philosophical view of all these. These Upanishads help to transform people's lives and promote a new action.

anyacchreyo'nyadutaiva preyaste ubhe nānārthe puruṣaṃ sinītaḥ।

tayoḥ śreya ādadānasya sādhurbhavati hīyate'rthādya u preyo vṛṇīte ॥[1]

Everyone from birth to old age is in search of happiness. However, this joy becomes different as the life progresses. To enjoy worldly pleasures, one has to grasp worldly things. But true happiness is never centered on earthly things. This joy is only a momentary joy, a moment to forget some sorrow or pain. But to get real happiness or to discover greater happiness, we need to improve our thinking. By recognizing that advanced thinking means people can find greater happiness. And the source of this greater joy lies in asking the ultimate theory. But how is this absolute theory possible and where is the subject of this inquiry? The ocean of all these joys is celibacy. And whose evidence is in the Upanishads.A philosophical and spiritual thought based on the Upanishads to find the ultimate bliss that is the true purpose of a human life. But not the joy that is suddenly found in the Upanishad literature only by viewing or studying it. To really know the joy theoretically one has to study the Upanishads with philosophical thought and spiritual thought. And above all, the main subject of this study should be the thirst for Brahman. Only then will it be possible to enter a greater ocean of bliss. The joy we get is temporary but the joy we get when we study the Upanishads is an absolute joy, that is, after we get the joy, there is no desire to get any more joy. So we have to gradually make up our minds that we can gradually move towards that great joy and immerse ourselves in a greater realm of joy. Only then will our lives be meaningful and our lives will be led healthily. By being guided in this way, one day the moral ideals of the people will be fulfilled and the life and society will be able to develop in a healthy way.

na jāyate mriyate vā vipaścinnāyaṃ kutaścinna babhūva kaścit।

ajo nityaḥ śāśvato'yaṃ purāṇo na hanyate hanyamāne śarīre ॥[2]

The main task of man is to search for the supreme consciousness by entering the human thoughts and ideas into the world of consciousness. But in order to advance on the path of this action, one must know oneself theoretically. Suddenly, when one tries to know the scope of the subject through philosophical and spiritual thoughts, one can feel an inexhaustible joy in it.

To find this greater happiness, the scope of human life will expand and the scope of happiness will increase. And all the narrow-mindedness hidden in the heart of some people will be destroyed and will lead to a greatness in the human heart. That is, his heart or mentality will be able to match himself out of the small scale in a larger scale and by this he will try to know himself to the society. By confining oneself only to one or to one or to a fixed boundary, real knowledge cannot grow, just as man's old growth can never be enhanced. Therefore, the more we can increase our range of knowledge in social life, the more our great ideals will shelter our hearts and make our lives active to be real people. All these philosophies are hidden in the great storehouse of knowledge that is the book of Upanishads. That is to say, through all philosophical thought, to know the subject theoretically, and by which we can reach from our narrow mind into a larger sphere, is our Upanishad. To widen the scope of this man's mind he must immerse himself in the Upanishads. In other words, the philosophical and spiritual theory of the Upanishads alone is a great material book for the real human development of man.

na prāṇena nāpānena martyo jīvati kaścana।

itareṇa tu jīvanti yasminnetāvupāśritau ॥ 3

People have to realize various hurdles in their life path. After overcoming all the obstacles, when life comes to the last door, then the account of life can no longer be reconciled. Then it seems that everything that has been done is becoming worthless. This life is going to revolve like a clockwork. Is this the real human life? This is not why people came to earth. So what are real values? If you know that when a person is alive, even after this person has acquired a body, there is no special regret, that is the sense of value. If people forget their moral ideals, then at some point there will be nothing else in the world called humanity. So to keep true humanity alive and all to be humane we need to know the values of life. In terms of values we can align our lives beautifully. We can set an example of beautiful humanity to the next generation. We have to walk the path keeping in mind these ideals and values. And for these true values we have to take refuge in the philosophical and spiritual Upanishads. As in every Upanishad in every Veda there is a mention of spirituality. If once a kind hearted person can touch the heart of those precious supreme teachings then his life is bound to change. It is only as a result of this changing moral sense that people can develop true values. That is, until these values of people are not developed, the humanity of people cannot be awakened.

āviḥ sannihitaṃ guhācaraṃ nāma mahat padamatraitat samarpitam।

ejat prāṇannimiṣacca yadetajjānatha sadasa-dvareṇyaṃ paraṃ vijñānādyadvariṣṭhaṃ prajānām॥[4]

People of India have been attracted to spirituality since ancient times. When we talk about spiritualism, India comes to the fore. The spiritual lovers of India have always carried this stream for the initiation and propagation of spiritualism throughout the world. In Vedic times, people have always held this spiritual action with utmost reverence among various actions. But as time goes on, these ideas are going to start eroding in people. As of today, everything except spirituality is going to get a boost. But ever since people have refused to accept this spirituality or have moved away from its practice, then the idea of a ghoul has taken refuge in the heart of people. Because nothing demonic can take shelter under the umbrella of religion. Therefore, if we search the information of the inhumane and immoral events that are known today, it will be seen that there is no spiritual love behind those immoral events. Because of this lack of love, there is so much turmoil among people today.

Therefore, to bring back real peace and orderly life and society, the value of spiritual life must be given importance. We have to give importance to those philosophical and spiritual thoughts discussed in our Upanishads. These thoughts alone can give people full consciousness. And as a result of this consciousness, the human spirit can learn to know the values of life. If a person has spiritual knowledge, then the sharpness of his thinking also becomes sharp. And because of this sharp intelligence, if that person continues to do any action, the perfection of that action will continue to progress rapidly. Therefore, if any work has to be improved in this human life, then first of all he has to take shelter in this religion shadow of spirituality. The theoretical discussion of all these ideas has been discussed in various Upanishads. The Upanishads which are so rich that the study of them easily melts one's mind. Try to understand the content of spirituality very easily. It is then that people learn to understand the value of spiritual life, which is very important in human life.

bhidyate hṛdayagranthiśchidyante sarvasaṃśayāḥ।

kṣīyante cāsya karmāṇi tasmin dṛṣṭe parāvare।।[5]

The more philosophical and spiritual a man is, the more noble ideals will take hold in his heart. And in contact with true ideals, man becomes human. If you gradually enrich yourself in the discussion of this absolute theory, it becomes much easier and simpler to show yourself in front of everyone. Because it is through the discussion of this great ideal and absolute theory that man becomes truly humane and the sense of humanity is awakened in his heart. If humanity is not awakened in people then they cannot be considered as real people. Man in humanity. To keep this humanity alive or to be truly humane, people have to take refuge in the Upanishads. That is, simply put, it means that if we can take to heart and put into practice the absolute principles discussed in the Upanishads, then perhaps the identity of our true humanity can be revealed to some extent. The way people are growing up around us nowadays has no trace of humanity. Man is like a demonic man who has no humanity. Such people of India can never identify themselves as people of spiritual country. So to keep the humanity of real people alive and to be humane, we should be active in studying Upanishads. The philosophical information and spirituality contained in the Upanishads can make people truly human.

dvā suparṇā sayujā sakhāyā samānaṃ vṛkṣaṃ pariṣasvajāte।

tayoranyaḥ pippalaṃ svādvattyanaśnannanyo abhicākaśīti ॥[6]

Religion is the umbrella under which people have to take shelter in order to become real people. Religion is the law given by God. Beating that law, human life progresses through more idealistic spiritual and philosophical thinking. Religion never drives people into a corner, but true religion elevates the ideals of the human heart. This religion teaches people kindness and morality. By acquiring the education, people learn to love people, people become attracted to duty and action while moving on the path of life by using their own ideals. If one can know what duty is and what is the real religion of human life, then the usefulness of human life is greatly advanced towards perfection. For this Dharma drought question, people will be able to understand more easily than people can know, if the book can be studied, then very soon they will try to gain knowledge about that subject. And to love this religion and to find it true, to embrace it and finally to make it a reality is a sign of great generosity. In order to become a real person, perhaps this identity has to be known, otherwise, perhaps the identity of a real person has to be lost to it. So we all have to seek religion and adopt that path. And to overcome all these obstacles in the way, we have to take refuge in as religion Upanishad to get the answer to the whole question.

The way in which this book can elevate man to spiritual education and thereby fill the human heart with such generosity is very rare to find otherwise. Therefore, by asking the right religion, mankind can arrange his life in order and at the same time can arrange the society beautifully. And the result is that the teachings of these Upanishads can gift the state with a beautiful human race.

samāne vṛkṣe puruṣo nimagno'niśayā śocati muhyamānaḥ।

juṣṭaṃ yadā paśyatyanyamīśamasya mahimānamiti vītaśokaḥ ॥[7]

When this man starts to walk on his life path by the hand of religion, various adversities come in front of him. But a true religious person or a pious person is never afraid of adversity. Because the more adverse situations appear in his life, the more he can turn to God. Once a person can experience the joy of taking refuge in God, no joy in the world can touch him. So if a truly religious person learns to persevere in spite of his adverse circumstances, one day he will be able to rise to the right place. God appeared before him through this trial of adversity. Perhaps God does not appear before us in His true form, but some form of Him shines before our eyes like a bright star. It is through this reflection that we have to understand this new manifestation of God. That is, God is the creator of this world and His infinite power and power of manifestation within Him. May assume different forms at different times as desired. So to know the real God or to understand His manifestation we need that full knowledge. Oh, to know full knowledge is never possible without Upanishad. When we come to know the Supreme Brahman through the knowledge of the Upanishads, we will come to understand that everything is God's creation and that God is hidden within everything. We have to awaken within ourselves the mentality of seeing God in him, then we can become aware of God's manifest manifestation and our devotional spirit will develop and become manifest. So if you study the Upanishads and know the facts about him, you will get enough information about the revelations against this God.

nāyamātmā balahīnena labhyo na ca pramādāt tapaso vāpyaliṅgāt।

etairupāyairyatate yastu vidvāṃstasyaiṣa ātmā viśate brahmadhāma ॥[8]

If we judge the continuity of education in Indian tradition, it will be seen that the most important thing in the education of people at that time was spiritual subject. By taking refuge in this spiritual subject, people began to judge various philosophical ideas. That is, people started to accept spirituality through philosophical theory. This method is called philosophy theory method.The continuation of learning from this formula has become based on philosophy even today because whenever we start to know or try to understand a subject, one thing arises in our mind, how logically correct is the subject. To know the truth of this matter, we first have to resort to the theory of rape. Just as philosophy guides people, it also guides people to know the depth of the subject by lighting the circle of his wise philosophy to remove the darkness. So when people start to know spirituality through this kind of philosophical thinking and above all this philosophical theory, their knowledge is improved a lot. Therefore, starting from ancient India to today's new Indian era, the subject of philosophy is flowing like a stream. Although the philosophical theories that people have tried to present at that time to judge any issue, the educational system and the philosophical theory for taking some education are not presented today. But even today, if we can try to know that information by keeping that philosophical thought alive, then maybe the social life will start to change to another level which will give us the joy of living smoothly.

sarvājīve sarvasaṃsthe bṛhante asminhaṃso bhrāmyate brahmacakre।

pṛthagātmānaṃ preritāraṃ ca matvā juṣṭastatastenāmṛtatvameti॥[9]

The more we try to awaken the subject of epistemology in us, first of all, we need the sound knowledge of philosophical theories not only to acquire knowledge, but also to have the ability to judge the accuracy of knowledge. That is, to know the matter in a real philosophical way and to be elevated to spirituality, we have to cross many inaccessible steps. And just as we need recourse to overcome this impregnable, we have to resort to Upanishad literature to know the insurmountable. If the logic hidden in the literature of the word can be internalized, it may become easier to rise to the light of true knowledge. Therefore, humanity will not be able to enter the world of knowledge if we continue to pursue the goal of spirituality by resorting to rape theory. Why do you say that this literature of ours called the Upanishads will help us the most to enter. In the Upanishads, there is a mention of the supreme theory of supreme wisdom, knowing which the desire of man becomes more and more, the desire to know more and more new things starts burning in his heart. And in order to know this, people started looking for books, then they turned to the Upanishads.

saṃyuktametat kṣaramakṣarañca vyaktāvyaktaṃ bharate viśvamīśaḥ ।

anīśaśvātmā badhyate bhoktṛbhāvāt jñātvā devaṃ mucyate sarvapāśaiḥ ।।[10]

Mankind has always been an advanced thinking organism. So people try to do any action in their working life with a lot of thought. But as this action does to man, it causes suffering again, so choosing the right action and moving towards that action is the true human action. Therefore, thinking about how to act or guide your life through an ideology makes the path of life much easier. However, this idea reflects the truth of human life. In other words, the sweetness of the thought in which the truthfulness of the power remains relevant, but shines forever. So I have to find the right way to express the truth of human life. And the helper of this right path is Upanishad literature. By resorting to the literature, people become able to walk their way through life. Therefore, if life can be accelerated by using the truth of human life in real life in the Upanishad style, then maybe life will become beautiful and the existing society and state will continue to be managed in a new way with a new human race. And for the goodness of all these ideas to be expressed, these ideas have to be put into practice, and the ideas and authenticity of the ideas are helping to keep the tradition of Indian education alive and to lead the way in the future. Therefore, without acquiring the knowledge of Upanishads, the consciousness of mankind can never be transformed into correct thoughts. Therefore, in the thinking of Upanishad, everyone should come together and come forward with the vision of change in the society and the state, and this Upanishad literature should be sheltered to build a well-ordered and ideal society for everyone to walk the path together.

Foot Notes

1. kaṭhopaniṣad (1.2.1), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no. 67
2. kaṭhopaniṣad (1.2.18), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.80
3. kaṭhopaniṣad (2.2.5), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.108
4. mundakopaniṣad (2.2.2), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.216
5. mundakopaniṣad (2.2.8), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.222
6. mundakopaniṣad (3.3.1), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.225
9. mundakopaniṣad (3.1.2), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.225
8. mundakopaniṣad (3.2.4), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.235
9. śvetāśvataropaniṣad (1.6), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.365
10. śvetāśvataropaniṣad (1.8), Gambhirananda, swami, Upanishad granthabali, page no.367

Bibliography –

1. Bhattacharya, Amit, prachin bharater sanskar charcha.

2.Bhattacharya, Bhabani prasad and adhikari, Taraknath, vaidik sankalan (part-1).

3. Basu, yogiraj, ancient Indian culture and civilization of the vedic age.

4. Chakravarthy, Nirmalya narayan, paribesh o nitividya.

5.Fuste, j, and, mehta, I.R, Indian history and culture.

6. Ghosh, B.K, vedic age.

7. Gupta, suvendu, prachin Bharate prabesh chinta.

8. Khanam, Rashida akhtar, paribesh nitividya.

9. Pargiter, Ancient Indian historical.

10. Sengupta, P, Everyday live in ancient India

11. Vaidya, C.V, Epic India.

12.Vidyanidhi, Lal mahan, Bharatiya arya jatir adim abastha.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

CONCEPT OF MEDITATION AND SAMADHI IN YOGA DARSHAN : A REVIEW

***Madan Mohan**,
* Ph.D. Research Scholar, SVYASA, Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 8285365301, Email: mmyoga101@gmail.com

****Prof. M.K. Sridhar,**
** Registrar, SVYASA, Email: registrar@svyasa.edu.in

***** Dr. H.R.Nagendra**
***Chancellor, SVYASA

ABSTRACT

The concept of meditation is a practice that has been used for a long period of time. However, different people usually carry the concept of meditation for a different purpose. Some form of meditation is just simple and are just used by ordinary people just to attain a moment of relaxation or to reduce stress. However, some concepts of meditation are complex such as *Samadhi* and they require one to hold breath for a moment. Nevertheless, some are religious oriented while others are secular in nature. However, there is a lot that has been done in the field of science to try and explain the scientific explanation of meditation. But over the years, the aspect of meditation such as *Samadhi* has remained controversial with no proper scientific explanation.

KEYWORDS: Breathlessness, Meditation, *Samadhi*.

INTRODUCTION:

Mediation is an aspect where one tries to induce a mode of consciousness. There are several things which will make an individual to meditate. These may include relaxation, life force or to build internal energy among others. Those who usually carry this practice such as in Buddhism believe that the aspect of meditation will bring about the essence of things such as generosity, patience, forgiveness or even love. However, the aspect of meditation will tend to hold different perspective depending on the context in which they are being used. For example, evidence of religious meditation is the so-called *Samadhi*. This is where one takes a moment to a breathless moment also known as breathless meditation. This kind of meditation is usually carried out by Hindus and Buddhists. However, there are different types of *Samadhi*. However, the claim of the possibility of breathless meditation or the so-called *Samadhi* usually raises some controversy. Many scholars have criticized this claim trying to bring out the fact that breathlessness is not attainable. In a scientific study, the aspect of *Samadhi* has equally been challenged with the argument that there is no possibility of breathless and deathless state at any one point.

LITERATURE REVIEW:

Concept of *Dhāraṇā, Dhyāna,* and *Samādhi* in Yog Darshan

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ ३.१॥ योग दर्शन

desa-bandhaå cittasya dhârañâ. (Yog Darshan-3/1)
Concentration locks consciousness on a single area.

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ ३.२॥ योग दर्शन

tatra pratyayaika-tânatâ dhyânam. (Yog Darshan-3/2)
In meditative absorption, the entire perceptual flow is aligned with that object.

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३.३॥ योग दर्शन

tad evârtha-mâtra-nirbhâsaä svarûpa-åûnyam iva samâdhiï. (Yog Darshan-3/3)

When only the essential nature of the object shines forth, as if formless, integration has arisen. Meditation is an aspect that has been practiced by several religions and it dates back to the starting of religion. According to Murphy, Donavan and Taylor this concept of the meditation is usually connected with the aspect of focused attention and that it could have also contributed greatly in the aspect of human biological evolution (1997). Meditation offers a rich and complex field of study (Shapiro & Walsh, 2003). Meditation has been practiced in many forms in many cultures over many centuries (Shapiro & Walsh, 2003). Meditation is a popular method of relaxation and dealing with everyday stress (Yorston, 2001).The practice of mindfulness is increasingly being integrated into contemporary clinical psychology (Salmon et al., 2004). Mindfulness is related to meditation, but the terms are not synonymous. Moreover Mindfulness consists of formal meditation exercises (e.g., paying attention to the body, lying on the ground, or walking slowly with a sense of awareness of one's surroundings) as well as informal exercises (e.g., paying full attention to what one is doing or experiencing at a certain moment) (Janssen et al., 2018). The concept of mindfulness is based on Vipassana, a Buddhist meditation technique (Delgado-Pastor et al., 2013). Cultures around the world integrate meditative practices into their religious and spiritual disciplines (Wachholtz & Pargament, 2005). The history of meditation concept as used in religion, however, is usually connected with some specific religion such as in the Vedas which was practiced in India. however, though this is viewed as one of the oldest concepts of religious meditation, around 5th and 6th century BCE there was the development of another concept of meditation developed via Taoism and Confucianism in Buddhism, Jainism in India, China, and Nepal (Orme-Johnson,2008).

However, there is a different form of meditation and it is usually used by different meaning and approach. Buddhistic concept of meditation was taken as the spiritual steps toward liberation. There is also some different concept in the way different people carry out the process of meditation. For an instance, Buddhist monks in China and India, usually have a defined posture while meditating. In spiritual aspect, it involves the control of breath as well as repetition of some certain phrase. However, though there is evidence that in the 6th century there was the introduction of meditation to the western Christians, there was the difference in the way Christians conducted their meditations since it lacked any defined posture, and it also did not have a repetition of any phrase (Murphy, Donovan and Taylor 1997).

However, though the concept of meditation has mostly been associated with religion, it has also been used in other concepts. In the 1950s, there was the introduction of another concept of meditation. This concept which is usually known as secular meditation is not usually connected with any religion. The concept is usually practiced for another purpose rather than a religion which are stress reduction, self-improvement, and relaxation among the others. Nevertheless, in both types of meditation, spiritual and secular concepts have been subjected to scientific analysis. The study of meditation started in 1930 and dramatically increased in the 1970s and 1980s. However, there have been thousands of scientific researches which have been reported trying to explain the concept of mediation, the exact mechanism behind the concept of meditation has remained unclear (Kabat-Zinn and Davidson, 2012).

One of the meditation concepts that have raised a lot of controversy over the years is the *Samadhi* meditation. This is one form of concept which involves total breathlessness and deathless state. In this concept, it is believed that one has to hold all his/her breath to achieve total concentration. However, it is something psychological where those who embrace this concept believe that it is possible to have

a breathless and deathless state.

However, this concept is precisely defined in tradition *yoga* text (Orme and Johnson, 2008). The concept of *Samadhi* involves different types of *Samadhi*; such as *savikalpha* which is used to mean subject to time. This concept of meditation involves attainment of breathless or altered state which is usually subject to time. This implies that the person who is meditating is not beyond mortal existence nor is he/she beyond the change in the phenomenal world. The other form of *Samadhi* is *nirvikalpa* which means without time or timeless. It involves a state which is usually attained by a meditator of a changeless super consciousness. When a meditator is in this state, he/she is claimed to be beyond the realm of material world, being immortal and also beyond time. This is a psychological aspect which tries to explain how a person can attain a period of breathless and deathless state which might be difficult for science to explain. The other concept of *Samadhi* is known as *Mahasamadhi* where *maha* means great. A great *Samadhi.* This is where a master yogi who is a Samadhi practitioner abandons his body forcefully at a time which is of his/her own choosing. However, this kind of abandonment is usually permanent, and the master will hence have to abandon his body forever. Nevertheless, though this concept is usually termed as body abandonment by the practitioners or the yogic masters, some scholars term this as yogic suicide. There is also another type of *Samadhi* which is usually carried out by Hinduism in the tomb of a respectful person or yogi. This concept of *Samadhi* is usually carried out to honor the person who has died (Verela, Thomson and Rosch, 2017).

Those who practice *Samadhi* usually hold a belief that breathless is deathlessness. However, there are some explanations which are used to determine how one is able to attain this state. However, according to the study carried out to the masters who claim the possibility, not anyone can be in a position to attain this state and hence one needs to be trained to be in a position to attain *Samadhi* concepts. For instance, *Kriya Yogi* is one the master who is known to have trained his disciples on how to practice breathless exercise known as *pranayama*. This kind of *Samadhi* known as *pranayama* is usually carried out specifically for the purpose of transforming breath into what they termed as superconscious awareness. The purpose of training is usually to help a beginner to slowly exercise the breath and ultimately stopping the breath completely. The essence of stopping the breath is usually done for the purpose of bringing an altered state of super consciousness, unity, Samadhi, and immortality or gnosis with God or Brahma (Murphy, Donovan and Taylor, 1997).

EVIDENCE:

Though science has tried to research on the aspect of the possibility of having a state of breathless, there is no thing that shows this possibility. Most scientists disagree that *yogi* can attain a state of breathless and they even termed as something which will be dangerous to them. Hence there is no proof that yogi can be in a position to stop either his heart or breath (Holroyd, 2003). Meditation is a conscious mental process that induces a set of integrated physiologic changes termed the relaxation response. Functional magnetic resonance imaging (fMRI) was used to identify and characterize the brain regions that are active during a simple form of meditation. Signi®cant (p , 10ÿ7) signal increases were observed in the group-averaged data in the dorsolateral prefrontal and parietal cortices, hippocampus/ parahippocampus, temporal lobe, pregenual anterior cingulate cortex, striatum, and pre- and post-central gyri during meditation (Sara W. Lazar, CA George Bush, Randy L. Gollub, Gregory L. Fricchione & Benson, 2000). The Vipassana experts showed greater P3b amplitudes to the target tone after meditation than they did both before meditation and after the no-meditation session (Delgado-Pastor et al., 2013). The correlation between the DLPFC and the superior parietal lobe may reflect an altered sense of space experienced during meditation. These results suggest a complex rCBF pattern during the task of meditation (Newberg et al., 2001). A medical scientific approach clearly

states that if someone lacks oxygen for a couple of minutes, it leads to hallucination, brain damage or even death. This means that science does not completely agree with the aspect of attainment of total breathless without any effect to the practitioner (Sheer and Jevning, 2008).

Other evidence has tried to show why the aspect *of Samadhi* cannot be termed as being proved scientifically. According to Holroyd, there are some aspects that one needs to look at in order for a certain phenomenon to be termed as being scientific. One of the qualities which any scientific evidence should hold in order to be considered reliable is the aspect of repeatability. This means that, if a certain action is to be termed as being scientific, it should result in the same result regardless of who carries out the experiment. This is different from the aspect of *Samadhi* where some who claimed to have tried *Samadhi* have survived while others who are said to have tried it died which some criticism of *Samadhi* terms as *Samadhi* suicide (2003). This aspect of lack of repeatability hence disqualifies the act of *Samadhi* as a scientifically proven phenomenon.

The other argument that is made to disqualify the aspect of *Samadhi* is lack of theoretical explanation. This is to say that there is a need to have some data explanation of what exactly takes place so that *Samadhi* is determined. Conversely, the claims that are put to show that total and breathless state is achievable contradicts other proven scientific theories. For instance, scientific evidence shows that if one lacks oxygen for a couple of minutes, one can get serious mental damage or even dies. There is also evidence that lack of enough oxygen will make one lacking in concentration. This is contrary to what the process of *Samadhi* claims hence making it unrealistic in terms of scientific proof (Sheer and Jevning, 2008).

CONCLUSION:

The fact that there is a claim with the practitioner for the attainment of breathless state, this might not be achievable with regard to the scientific approach. However, there is some evidence that this concept is attainable. With this, we can say that the aspect of meditation and *Samadhi* are something psychological and it will be hard for it to be interpolated scientifically. On the other hand, the aspect of the uses of the mediation is also psychological. This is where when one meditates; he will be able to attain what he is earning for such as stress reduction, relaxation among others. However, though the practitioner attains what he wants, this thing will be psychological but may not be interpolated scientifically.

REFERENCES:

Delgado-Pastor, L. C., Perakakis, P., Subramanya, P., Telles, S., & Vila, J. (2013). Mindfulness (Vipassana) meditation: Effects on P3b event-related potential and heart rate variability. *International Journal of Psychophysiology*, *90*(2), 207–214. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ijpsycho.2013.07.006

Janssen, M., Heerkens, Y., Kuijer, W., Van Der Heijden, B., & Engels, J. (2018). Effects of mindfulness-based stress reduction on employees' mental health: A systematic review. In *PLoS ONE* (Vol. 13, Issue 1). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0191332

Newberg, A., Alavi, A., Baime, M., Pourdehnad, M., Santanna, J., & d'Aquili, E. (2001). The measurement of regional cerebral blood flow during the complex cognitive task of meditation: a preliminary SPECT study. *Psychiatry Research: Neuroimaging*, *106*(2), 113–122. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0925-4927(01)00074-9

Salmon, P., Sephton, S., Weissbecker, I., Hoover, K., Ulmer, C., & Studts, J. L. (2004). Mindfulness meditation in clinical practice. *Cognitive and Behavioral Practice*, *11*(4), 434–446. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S1077-7229(04)80060-9

Sara W. Lazar, CA George Bush, Randy L. Gollub, Gregory L. Fricchione, G. K., & Benson, and H. (2000). Functional brain mapping of the relaxation response and meditation. *Lippincott Williams & Wilkins*, *11*(7), 1581. https://doi.org/DOI: 10.1097/00001756-200005150-00041

Shapiro, S. L., & Walsh, R. (2003). An analysis of recent meditation research and suggestions for future directions. *Humanistic Psychologist*, *31*(2–3), 86–114. https://doi.org/10.1080/08873267.2003.9986927

Wachholtz, A. B., & Pargament, K. I. (2005). Is spirituality a critical ingredient of meditation? Comparing the effects of spiritual meditation, secular meditation, and relaxation on spiritual, psychological, cardiac, and pain outcomes. *Journal of Behavioral Medicine*, *28*(4), 369–384. https://doi.org/10.1007/s10865-005-9008-5

Yorston, G. A. (2001). Mania precipitated by meditation: A case report and literature review. *Mental Health, Religion \& Culture*, *4*(2), 209–213. https://doi.org/10.1080/713685624

Holroyd, J. (2003).

The science of meditation and the state of hypnosis. *American Journal of Clinical Hypnosis*, *46*(2), 109-128.

Kabat-Zinn, J., & Davidson, R. (Eds.). (2012).

The mind's own physician: A scientific dialogue with the Dalai Lama on the healing power of meditation. New Harbinger Publications.

Murphy, M., Donovan, S., & Taylor, E. (1997).

The physical and psychological effects of meditation: A review of contemporary research. *Published by the Institute of Noetic Sciences*.

Orme-Johnson, D. W. (2008).

Commentary on the AHRQ report on research on meditation practices in health. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, *14*(10), 1215-1221.

Shear, J., & Jevning, R. (2008).

Pure consciousness: Scientific exploration of meditation techniques. *Journal of Consciousness Studies*, *6*(2-3), 189-210.

Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (2017).

The embodied mind: Cognitive science and human experience. MIT press.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

SWASTHYA RAKSHANA IN SHRAVANA MASA

Dr. Lekshmy M L, (1)
Dr. Surabhi. M, (2)
Dr. Aneesh. T (3)

ABSTRACT

As perAyurveda health is a state of being in a harmony with Universe. Since the samyak yoga and asamyak yoga of kala are told to be one of the causes for Arogya and roga respectively, Ritucharyas and ritu shodhanas are adviced to promote health. Among the ritucharyas, shravana masa charya is considered as the ideal time to give sodhana and rasayana therpies.This paper aims to highlight the health care benefits of Shravana masa charya.

Key words: Shravana masa charya, Ritucharya,

INTRODUCTION:

Ayurveda being a curative science along with its treatment principles it also focuses on preserving the health of a healthy person[1]. Ayurveda believes that every human being is the miniature of universe ie Lokapurusha samya siddhantha[2]. Health is a state of being in a harmony with Universe. To study the effect of kala on health and application of treatment modalities accordingly,an year is divided into two ayanas, (dakshinayana and uttarayana), six ritus (shishira, vasanta, greeshma, varsha, sharath and hemanta) twelve months (Magha, Phalguana,Chaitra, Vaisakha, Jyeshta, Ashada, Shravana, Bhadrapada, Ashwina, Kartika, Margasirsha and Pausha),twenty four hours and prahara[3].The tridoshas vata pitta and kapha are considered as the three pillars, and their perfect balance and imbalance is responsible for the health and diseases respectively[4].

वायु: पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषा: समासत:विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च ।(Ah.Soo 1/7)

Hence for preserving health depending upon the kala, and also to mould our body to deal with complications of Chaya and prakopa of doshas according to ritu, Ayurveda has advocated procedures likeritucharya, ritushodhana,dinacharya, ahara niyamas and so on.Ritucharya and ritu shodhanas are administered in swastha to prevent diseases as well as to promote health by detoxifying the body. Ritu sodhanas (Detoxification methods) are adviced to follow during pravrit(early varsha) sharath and vasantha. These three are called sadharana ritus, where only moderate features are seen and so are suitable to do sodhana therapies[5]. So charyas followed in these seasons should aim to preserve the health of healthy persons to protect them from diseases. Among the six ritus, varsha ritu is constituted by the months of Shravana and Bhadrapada,the ideal time to give biopurificatory and rejuvenating effect of the treatments can be considered as Shravana masa.In Keraleeya ayurveda chikitsa methodsshravana masa charyas are followedin the name of karkidaka chikitsa[1]. This paper aims to highlight the health care benefits of Shravana masa charya.

Authors:

1. **Dr. Lekshmy. M.L,** Assistant Professor, Department of Samhita Siddhanta, Prasanna College of Ayurveda & Hospital, Laila, Belthangady, Karnataka- 574240, Contact - 9496370181, E-mail : lechuml86@gmail.com
2. Dr. Surabhi., Assistant Professor, Department of Dravya Guna, Contact- 9483243070, E-mail : drsurabhimuthirakkal@gmail.com
3. Dr. Aneesh.T, Assisstant Professor, Department of Rachana Shareera, Contact- 9481491388, E-mail : draneesht@gmail.com

MATERIALS AND METHODS

Literature searches were carried out in ancient Samhitas and its available commentaries, published articles and databases.

RESULTS AND ANALYSIS

The stages of tridoshas include Chaya, prakaopa and prasama. The term chaya refers to slight increase of Dosha in its own place. The stage of Prakopa suggests the further increase of Doshaand overflow of increased Dosha into other body channels, leading to onset of disease process. The absence of disease is the result of restoration / decrease of increased Dosha to its normal levels

स्वस्थानस्थस्य समता विकारासम्भवः शमः (Ah.Soo.12/23)

So for maintaining the normalcy of doshas in each ritu, specific charyas are adviced in Ayurveda. The state of dosha in each ritu[6] is shown in Table 1

Table : 1

Ritu	Dosha status	Agni Status	Bala
Shishira	Kapha- Chaya Vata- Kopa	Teekshna	Pravara
Vasanta	Kapha- Prakopa	Madhyama	Madhyama
Greeshma	Vata-Chaya Pitta- Prakopa Kapha-Prasama	Manda	Avara
Varsha	Vata- Prakopa Pitha- Chaya Tridoshakopa[7]	Manda	Avara
Sharat	Vata- Prasama Pitta- Prakopa	Madhyama	Madhyama
Hemanta	Vata – Chaya Kapha-chaya Pitta- prasama	Teekshna	Pravara

As far as Varsharitu is considered,which is constituted by the months of Shravana and Bhadrapada, and in this season the Bala of shareera and Jataragni (digestive fire) gets weak due to dosha imbalance, which inturn leads to various health disorders,'Agni'is the major factor that is responsible for all the digestive & metabolic activities of the body and so its impairment is the root cause of diseases[8].So to balance the vitiated doshas and to stimulate 'Agni' for proper digestion aproper dietic and lifestyle regimen should be followed.

वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति ते अम्बुलम्बाम्बुदे अम्बरे सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च

भूबाष्पेणअम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा वह्निनैव च मन्देन, तेष्वित्यन्यो अन्यदूषिषु

भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् (Ah.Soo.3/44)

In rainy season, the agni (digestive activity) is weak and is already debilitated by summer, undergoes further decrease and gets vitiated by the Doshas.The Doshas get aggravated by the effect of thick clouds full of water, cold wind having snow, dirty water because of rain, warmth of the earth and sourness. The poor strength of digestive activity the Doshas start vitiating one another and cause many diseases. Hence all general measures to mitigate imbalanced Doshas and to improve digestive activity should be adopted.

DIETS TO BE FOLLOWED

It is adviced to take old grains for food, processed meat soup, jangala mamsa, soup of pulses, wine prepared from grapes and fermented decoctionswhich are old, mastu processed with more of Souvarchala lavana and powder of panchakola. The food should be predominant in sour and salt taste and unctuous property. Dry foods like kulmasha etc mixed with honey and other easily digestible foods can be used[9].

जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम्

दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने व्यक्ताम्ललवणास्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु (Ah.Soo 3/46)

Along with this dietic regimen the person is adviced to follow sodhana therepies and asthapana vasthi. The other suggested life style regimens include, use of perfumes on the body and clothes dwelling in upper stories of the house, devoid of heat, cold and snow. The things to be avoided are walking on bare foot, use of River water, udamantha (fermented preparation of flour of corns mixed with ghee), daysleep, overexertion andexposure to Sun[10].

As per the traditional health care practice in Kerala, as a part of Shravana masa charya, the special diets recommended during this month includeKarkitaka kanji (an unique yavagu preparation made using Shashtika rice, spices and various extracts from herbs like dashamoola, Dashapusha etc)Pathila curry, (made using ten different types of locally grown leaves). The recommended procedeures include oil massage, and sodhana therepies like vasthi. Ayurveda is a sastra which gives prime importance to care of sharira as well as manas[11]. So along with detoxifying the body, detoxification of mind also should be considered by reading and chanting religious books, especially Ramayana in Southern Part of India is also followed. If it is not always possible to complete the entire book, so mostly 'Sundarakandam,' the fifth book is read. It can be considered as a part of Daiva vyapashraya and Satwavajaya Chikitsa.

DISCUSSION

Ritucharya charyas are carried out to maintain the harmony of body with external environment as per the seasonal dosha variations. So a proper diet and lifestyle regimen for the same should be followed. As per our Acharyas, during varsha ritu easily digestible foods like yavagu are mainly adviced. Yavagu is the diet which is Satmya to all and is Deepaka, Pachaka and Anulomaka. By taking into consideration about the yavagu suggested in Shravana masa ie.Karkidaka Kanji, the drugs used are proved to have properties like Balya, Deepaka, Pachaka & Vatahara and they are indicated in conditions like Kshut, Trishna, Glani, Dourbalya, Kukshiroga and Jwara[12]. Along with yavagu the other preparations suggested are also having similar properties.The saaka varga drugs(patra saaka) suggested during this seasonare having Katu (pungent), Madhura (sweet) and tikta rasa (bitter). It indicates edibility and easy digestible properties.The rooksha and sara guna helps in proper elimination of wastes. The seetha virya property provides hladana, jeevana and raktapitta prasadana. Majority of drugs have katu vipaka which indicates it's better assimilation at cellular level.The pulses(soopya saka) suggested indicates the its nutritional importance and medicinal value[13].Various studies proved that, food articles suggested in this season helps in promoting positivegut health and immunity bystrengthening the intestinal epithelium, enhancing metabolic activities, and protection against pathogens. It also inhibits the growth of pathogenic species by promoting the viability of live intestinal microbes[14].

As per Ayurvedic views, Health mens both physical and mental wellbeing. So along with dietic and life style regiments, psychological support should also be provided. SoReading and chanting religious

books and other mantras is adviced. In Southern region, reading Ramayana is adviced in this month. People read the Ramayana to build self-confidence during the difficult times is suggested.Studies proved that, It can relieve mental stress by reducing the release of cortisol from the brain. Thereby can keep calm and more focussed. Studies proved that reading chanting mantras have the potential to enhance brain waves so that, alertness, concentration, creativity, relaxation, intusion, memory and good immunity can be acheived[15].

CONCLUSION

Shravana masa is the season of Adana kala, where the humans loose their energy from thebodywhich leads to weakness and reduced immune powerand .So diseases can attack easily in this season, and is a challenging period for physical mental and spiritual health.
Hence the treatments carried outduring this period based on seasonal impacts, including healthy life styles and diet regimens, psychological and spiritual practices, not only helps to adapt to the environment by balancing tridoshas, but also detoxifies our body and rejuvenates for a prolonged well being.

REFERENCES

1.Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya Charakasamhita,Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 30/26 p178

2.Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya Charakasamhita,Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Sarirasthana 5/3 p325

3.Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya Charakasamhita,Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Vimanasthana 8/125 p281

4.Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sutrasthana 1/7page 7.

5.Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya Charakasamhita,Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Vimanasthana 8/126 p281

6.Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sutrasthana 12/24 p196.

7.Acharya Susrutha: Susruta Samhita-Nibanda Samgraha commentary of Dalhanacharya,Chaukambaorientalia publication, Varanasi, edition 2018Vridha Vagbhata, Ashtanga Sangraha edited K R Srikantha Murthy published by Chaukambhaorientalia, Uttaratantra 64/6 p809.

8.Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Nidanasthana12/1 p513

9.Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sutrasthana 3/56 p 48.

10.Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sutrasthana3/48 p49.

11. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya Charakasamhita,Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Sootrasthana 1/55 p15.

12.Dr Navaneeth Krishnan N, Dr Radhika Satheesan,Keraleeya karkidaka masa charya traditional practices and itscontemporary significance,JETIR, ISSN: 2349-5162,July 2021, Volume 8, Issue 7

13.Dr.Sneha Shaji, Dr. Namita D.K, Karkidaka Chikitsa - Rejuvenation through herbs, JAIMS, ISSN:2456-3110, Dec2020

14.Deepthi. R, Vandana Rani M, Delvin T. Robin & Anusree Dileep Adopting seasonal regimen (Ritucharya) to modulate the seasonal variation in gut microbiome, J.Ethn.Food 8,2 (2021)

15.Veera Raghava Swamy Nalluri,Vj.k.Kishore Sonti, Sundari .g, Impact of Signal energy from Vedic chanting on Human Neurological system, IJITEE, ISSN: 2278-3075,Vol 9 Issue-2S3 Dec 2019

****

---

1. Karkidaka month falls from July mid to August mid as per the Malayalam calendar. Midhunaand karkidaka months (June middle to August middle) marks the beginning of rainy season in kerala.

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Advaita Vedanta's ethical implications in Shankaracharya's philosophy: (Impact on moral behavior and interpersonal relationships)

Dr. Satish Kumar Tiwari
Assistant Professor, School of Philosophy & Culture
Shri Mata Vaishno Devi University, Katra, J&K- 182320
Contact No. : 8737972132, E-mail : thesktiwari89@gmail.com

Abstract:
This study intends to investigate the ethical implications of Advaita Vedanta in Adi Shankaracharya's philosophy and its impact on social interactions and personal behavior. The non-dualistic school of Hinduism known as Advaita Vedanta places an emphasis on Brahman as the supreme reality and the unity of all existence. The Advaita Vedanta interpretations and teachings of Shankaracharya offer a distinctive ethical framework that deals with issues of morality, accountability, and participation in society. This paper tries to provide light on the ethical components of Advaita Vedanta and its practical implications for individuals and society by studying Shankaracharya's texts, commentaries, and related studies.

Keywords: *Advaita Vedanta, non-dualism, self-awareness, relevance, consciousness, and individuals and society.*

Introduction:

Adi Shankaracharya[1], often known as Shankara[2], was an influential Indian philosopher, theologian, and spiritual figure who flourished in the eighth century CE.[3] He is well known for having a significant impact on the revival and systematization of the non-dualistic school of Hinduism known as Advaita Vedanta. Early evidence of Shankaracharya's intellectual prowess led to the creation of a large body of philosophical writings, commentaries, and hymns. His writings reveal a profound knowledge of Hinduism's sacred texts, including the Vedas, Upanishads, and others. Shankaracharya's main goal was to restore Advaita Vedanta teachings, which had been challenged and the subject of philosophical discussions during his lifetime. The basic identity of the unique self (Atman) with Brahman is asserted by Advaita Vedanta, which emphasizes the ultimate reality of Brahman, the supreme universal consciousness. This non-dualistic viewpoint emphasizes how interrelated and interconnected everything is.

Shankaracharya made extensive trips around India and debated thinkers from various philosophical schools. In order to spread the Advaita Vedanta teachings, he founded a number of monastic centers (mathas) at important Hindu pilgrimage sites that served as centers of study and spiritual practice. Shankaracharya gave methodical interpretations that solidified and unified the Advaita Vedanta teachings through his commentary on important philosophical books. His writings made the complex philosophical ideas, epistemological frameworks, and ethical precepts of Advaita Vedanta understandable for subsequent generations. Beyond academic scholarship, Shankaracharya made numerous other contributions. In order to understand the non-dualistic nature of reality, he emphasized the value of having a direct spiritual experience and urged people to engage in practices like meditation, self-examination, and devotion. He is regarded as a revered figure in the history of Indian philosophy because of his profound insights and methodical methodology, which continue to inspire seekers and academics.

Advaita is frequently translated as "non-duality," although "non-secondness" would be a better translation.[4] Sanskrit's "Advaita" or "Vedanta" refers to the philosophical doctrines found in the

Upanishads, the final section of the ancient Indian texts known as the Vedas, and "non-dual" or "not-two" is what the word "Advaita" or "not-two" signifies.

Key Advaita Vedanta Principles:

1.Reality is not dualistic. According to Advaita Vedanta, Brahman, the ultimate reality, is a non-dualistic, limitless, and indivisible consciousness. It is the fundamental foundation from which the entire cosmos emerges.[5]

2.Atman and Brahman are basically identical, according to Advaita Vedanta, which asserts that they are not two distinct entities. It is believed that the ultimate purpose of human life is to realize the identity between Atman and Brahman.

3.The ability of illusion or ignorance to conceal the true nature of reality is known as Maya. Advaita Vedanta holds that Maya is what gives the appearance of a distinct, varied universe. The aim is to realize the fundamental unity of Brahman and to transcend Maya through knowledge.[6]

4.Three Levels of Reality: According to Advaita Vedanta, there are three different levels of reality: Pratibhasika (illusory or subjective reality), Vyavaharika (empirical or transactional reality), and Paramarthika (ultimate reality or absolute truth). The phenomenal world is thought to be essentially illusory (Pratibhasika), while Brahman is thought to be the only absolute reality (Vyavaharika).[7]

5.Jnana Yoga (the path of knowledge and wisdom), Karma Yoga (the road of selfless action), and Bhakti Yoga (the path of devotion and submission) are the three fundamental routes (Yogas) that Advaita Vedanta recognizes as leading to liberation (Moksha). Advaita Vedanta emphasizes the route of knowledge but acknowledges the legitimacy and effectiveness of all three paths, depending on the person's disposition and temperament.

This paper's goal is to investigate how Shankaracharya's teachings and interpretations of Advaita Vedanta contribute to moral frameworks, individual ethical conduct, and the development of harmonious social relationships. The paper will explore the ethical implications of Advaita Vedanta in Shankaracharya's philosophy and its impact on individual conduct and social relationships. The purpose of this study is to examine the ethical tenets of Advaita Vedanta, including the ideas of self-realization, karma, dharma, compassion, and non-violence, and to comprehend how these ideas affect both individual behavior and the dynamics of society. The goal is also to investigate how Advaita Vedanta's ethical framework could alleviate societal problems, advance social justice, and enhance the general well-being of people and communities.

Advaita Vedanta's ethical foundations:

Advaita Vedanta's knowledge of the non-dualistic nature of reality has significant ethical ramifications. It emphasizes the interdependence of all beings and advances an all-encompassing moral system based on respect and compassion. The idea of maya[8] emphasizes the necessity of distinguishing between absolute reality and illusory reality, encouraging moral behavior based on wisdom and detachment. The ideal of non-violence (Ahimsa) is fundamental, and ethical responsibility results from understanding one's actual nature. Ethical behavior is regarded as essential to spiritual practice since it promotes inner transformation and personal development. In conclusion, the ethical principles of Advaita Vedanta encourage compassion, nonviolence, self-realization, and the alignment of behavior with the underlying non-dual reality.

Advaita Vedanta's view of maya has significant ethical ramifications. Maya gives the appearance of separation and individuality, which promotes selfishness and ego-driven behavior. Understanding Maya's effect inspires people to develop a sense of cohesion, compassion, and empathy. Individuals are responsible for their actions in the world of Maya, where ethical duty is still significant. Seeking knowledge, overcoming ignorance, and coordinating one's activities with the greater reality of

Brahman are necessary for defeating maya. The development of ethical behavior based on satisfaction and non-attachment is encouraged by detachment from fleeting parts of the environment. The realization of the divine essence in all beings that results from transcending Maya encourages compassion and non-violence. The integration of moral behavior into spiritual practice makes it easier to purify the mind and get ready for self-realization.

Ethical Standards and Personal Conduct:

The idea of Karma is crucial to comprehending moral responsibility, the results of deeds, and the road to self-realization in Advaita Vedanta ethics. According to the rule of cause and effect known as karma, acts have effects that go beyond this life. It places a strong emphasis on individual responsibility and the ethical implications of one's actions. People are thought to be accountable for their deeds and the results they produce, which shape their experiences in the future and their spiritual development. The idea encourages people to make moral judgements in line with truth, morality, and compassion by recognizing the importance of moral decisions and free will.

The importance of purpose is stressed since actions motivated by selflessness and compassion produce favorable results and spiritual development whereas those driven by selfishness and destructive intentions have the opposite effect. Advaita Vedanta ethics emphasizes freedom from the cycle of Karma[9] even though Karma is a key component. Individuals are able to transcend the moral ramifications of Karma when they achieve self-realization, non-duality, and a comprehension of the illusory nature of both the self and the world. Since it cultivates virtues, clears away impediments to freedom, and purifies the intellect, ethical behavior is seen as an essential component of spiritual practice. In conclusion, Karma in Advaita Vedanta ethics refers to the law of cause and effect and emphasizes moral judgement, ethical responsibility, and the results of deeds. It offers a framework for comprehending how behavior and spiritual development are related and directs people towards self-realization and liberation.

Advaita Vedanta philosophy revolves around the idea of self-realization (Atma-jnana)[10] , which has a significant impact on moral behavior and decision-making. It entails having a direct understanding of one's fundamental essence as the eternal self (Atman), which is the same as Brahman, the supreme reality. Self-realization promotes ethical responsibility, transcends the ego, increases knowledge of unity, aligns with universal truth, promotes inner transformation, and provides ethical direction. It promotes a strong sense of connectivity and compassion, which leads to treating others with respect and kindness. Transcending the ego helps people make moral decisions by reducing self-centered impulses and attachments. Additionally, self-realization instills in people a strong feeling of ethical obligation that motivates them to behave morally. It encourages sincerity, integrity, and authenticity by bringing ideas, emotions, and behaviors into alignment with absolute truth. Self-realization causes an inner shift that fosters virtues, eradicates undesirable characteristics, and directs people to make decisions that are in line with their higher nature. Self-realization provides ethical decision-makers with an internal compass that acts as a source of intuition. In general, Advaita Vedanta views self-realization as a transforming process that empowers people to live by higher moral standards and take actions that advance peace, compassion, and the understanding of the ultimate reality.

In Advaita Vedanta ethics, the idea of dharma (duty/righteousness) is crucial and has application for people looking to live moral and satisfying lives. The search of self-realization is integrated with the pursuit of dharma, which offers moral principles, recognizes individual tasks and obligations, promotes harmony with the cosmic order[11], directs ethical decision-making, upholds moral qualities, and guides ethical decision-making. It serves as a moral compass, directing people to act in ways that are consistent with universal values and promote personal development and societal welfare.

It is important to carry out one's obligations with honesty and integrity in order to promote societal harmony and spiritual development. Dharma encourages people to live in peace and balance with the laws and principles of the universe. It offers a structure for moral decision-making that takes into account the repercussions, effect on others, and alignment with higher principles. It is crucial to cultivate moral virtues since they serve as the basis for moral behavior and personal development. Dharma and self-realization are mutually supportive, with dharma offering a realistic foundation for moral behavior while self-realization increases comprehension and makes it easier to live in accordance with dharma. Adopting dharma enables people to live moral lives and advance spiritually towards self-realization and understanding of their actual nature.

Seva, or selfless service, is a crucial component of Advaita Vedanta and other spiritual traditions. By attending to their needs and encouraging harmony and empathy, it advances the wellbeing of both individuals and communities. Seva fosters compassion and understanding, resulting in more resilient societies. It encourages others to perform deeds of compassion and service and promotes positivity. Seva helps people grow spiritually and personally by overcoming selfish cravings and bringing about inner transformation. In an effort to create a society that is more equitable and inclusive, it also targets social injustice and inequality. By performing seva, people can positively impact the world and advance the wellbeing of everybody.

Advaita Vedanta ethics provides a useful framework for tackling issues of social justice, environmental protection, and inequality. By opposing societal hierarchy and inequality, it encourages equality and inclusivity. Advaita Vedanta ethics places a strong emphasis on nonviolence and promotes justice and the welfare of all. It promotes careful environmental management by acknowledging the connection of humans and the natural world. Empathy, compassion, and a sense of shared duty are all fostered by an understanding of interconnection. The importance of selfless service is stressed as a way to advance social well-being and tackle societal and environmental issues. People can help to build a society that is more fair, compassionate, and sustainable by adopting Advaita Vedanta ideals.

Comparing Advaita Vedanta, Karma Yoga, Jnana Yoga, and Bhakti Yoga to Other Ethical Systems:

Advaita Vedanta, Karma Yoga, Jnana Yoga, and Bhakti Yoga are all different ethical systems within Indian philosophy. Advaita Vedanta places a strong emphasis on the non-dualistic aspect of reality, encouraging self-realization and moral behavior based on ideas like compassion and interconnectivity. The emphasis of Shankaracharya is on Jnana Yoga, the path of knowledge that results in liberation by comprehension of one's actual nature. In order to purify the mind and achieve nirvana, Karma Yoga emphasizes unselfish activity and doing responsibilities without attachment to consequences. To understand one's true essence and get beyond ignorance, jnana yoga emphasizes knowledge and discernment. Bhakti Yoga seeks unification and liberation via submission and emotional connection with a divine entity at its core. These ethical systems differ from one another, but they all adhere to the same values of kindness, nonviolence, selflessness, and spiritual development. In order to accommodate various preferences and temperaments, they provide a variety of routes to moral living, self-realization, and emancipation.

In terms of engaging in ethical research, endorsing universal ethical principles, taking into account the highest good, and acknowledging ethical evolution, Advaita Vedanta ethics and Western ethical theories are similar. They differ, however, in terms of their metaphysical underpinnings, attention to the individual as opposed to the universal, emphasis on duty and virtue, techniques for defending morality, and understanding of morality.

While Western ethical systems incorporate many metaphysical viewpoints and frequently center on obligations, virtues, and moral justification, Advaita Vedanta ethics is grounded in a non-dualistic metaphysical framework and emphasizes self-realization. Despite these variations, both traditions provide insightful perspectives for moral consideration and personal development.

Conclusion:

According to Shankaracharya, Advaita Vedanta has ethical implications that influence how people behave and interact with one another. Interconnectedness, empathy, and compassion are fostered by a non-dualistic interpretation of reality. People are inspired to transcend materialistic goals and attachments when they recognize illusion (Maya) as what it is. The idea of Karma instills a sense of moral obligation and altruism. People are motivated to match their behavior with higher qualities via self-realization. The idea of duty (Dharma) places a strong emphasis on carrying out obligations with honesty and service. Moral character is strengthened by self-discipline and internal growth. Kindness and respect are encouraged by the principles of nonviolence and universal compassion. These moral ramifications affect people's behavior and promote civil and moral interactions in society.

Advaita Vedanta, a school of thought developed by Shankaracharya, has made a significant contribution to the discussion of ethics by providing a comprehensive framework that unifies metaphysics, individual growth, and universal principles. It places a strong emphasis on non-dualistic ethics, acknowledging the interdependence of all life and fostering compassion. As a result of the philosophy's integration of metaphysics and ethics, moral behavior is rooted in a deeper comprehension of the self and reality. It places a strong emphasis on internal change and self-control, building virtues and promoting individual wellbeing. Duty and selflessness are combined, which inspires people to carry out their obligations and advance society. The philosophy of Shankaracharya encourages peaceful relationships and social harmony by focusing on universal ideals. The philosophy's emphasis on interconnection, self-realization, inner growth, and ethical behaviorcentered in compassion holds immense potential for promoting both individual and society well-being.

Foot Notes

1. *Adi* means "first", to distinguish him from other Shankaras.
2. He is also known as Shankara Bhagavatpada, Shankara Bhagavatpadacharya, sometimes spelled Sankaracharya.
3. Comans, Michael (2000), The Method of Early Advaita Vedānta: A Study of Gauḍapāda, Śaṅkara, Sureśvara, and Padmapāda, Delhi: Motilal Banarsidass p.163.
4. Menon, Sangeetha (2012), Advaita Vedanta, Internet Encyclopedia of Philosophy.
5. Sharma, Arvind (2008). The Philosophy of Religion and Advaita Vedanta: A Comparative Study in Religion and Reason. Pennsylvania State University p. 5-14.
6. Mayeda, Sengaku (1992), "An Introduction to the Life and Thought of Sankara", in Mayeda, Sengaku (ed.), *A Thousand Teachings: The Upadeśasāhasrī of Śaṅkara*, State University of New, p. 77.
7. Fowler, Jeaneane D. (2002), Perspectives of Reality: An Introduction to the Philosophy of Hinduism, Sussex Academic Press, p. 246-247.
8. HM Vroom (1989), Religions and the Truth: Philosophical Reflections and Perspectives, Eerdmans Publishing, p. 122–123.
9. Deutsch, Eliot (1973), Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction, University of Hawaii Press, p.101-102.
10. Barua, Ankur (2015), "Ideas of Liberation in Medieval Advaita Vedānta", *Religion Compass*, **9** (8): 262–271.
11. Mayeda, Sengaku (2006), "An Introduction to the Life and Thought of Sankara", in Mayeda, Sengaku (ed.), *A Thousand Teachings: The Upadeśasāhasrī of Śaṅkara*, Motilal Banarsidass,p.88-89.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Effect of Yoga on Working Memory among University Students

Seulgi Lee,
Research Scholar, Department of Yoga Science,
University of Patanjali, Haridwar, (Uttarakhanda), India
E-mail : marcyoux@gmail.com

Paran Gowda
Professor, Department of Yoga Science,
University of Patanjali, Haridwar, (Uttarakhanda), India

Abstract

Purpose: The present study explores the impact of yoga on Working Memory (WM) of Long-Term Yoga(LTY) practitioners in relation to non-practitioners. WM is a critical cognitive function associated with learning methods, academic performance, executive function, attention, storage capacity and overall memory. Despite evidence that yoga enhances memory through short-term interventions, the study seeks to address the limitations of studying short-term yoga practitioners by focusing on selected LTY practitioners who have been practicing yoga for at least one year, thereby providing more accurate and comprehensive information.

Method:

To investigate the impact of yoga on WM, we selected 200 university students aged between 18–28 years with equal number of male and female in each group. We employed a cross-sectional design and did not administer any intervention. WM was evaluated using three domain questionnaires, and the data was analysed using the independent-t test method.

Results:A mean value difference between the LTY practitioners and the control group was observed. The difference was22.25±5.06 for LTY, while for the non-yoga group, it was 25.78±5.28. It was found that the experimental group had significantly higher levels of storage ($p<0.001$), attention ($p<0.031$) and executive function ($p<0.001$)than thecontrol group. These findings suggest that individuals who practiced yoga for at least one year had better storage, attention and executive function than those who did not practice yoga.

Conclusions:The study findings indicate thatLTY practitioners have more significant positive effects on WM than non-practitioners.

Key Words: working memory, storage, attention, executive, yoga

Introduction

In the literature, the memory system is divided into three sub-domains: sensory, short- and long-term memory. Sensory memory lasts only for a brief period, while short-term memory lasts for a few seconds to a minute and long-term memory can last for days, weeks, months or even a lifetime (Atkinson & Shiffrin, 1968; Cohen & Brown, 2013). The ability to register, retain and retrieve data from prior events is what we define as memory (Tulving, 1972).WM enables individuals to change and arrange information in order to take decisions; it alsohelps inunderstanding, writing**,** solving problems and spoken language (Santrock, 2010). The present study investigated WM with three sub-domain questionnaires, which included storage, attention and executive function (Vallat-Azouvi et al., 2012). Low WM capacity can result in several difficulties such as poor reading skills, difficulty following multi-step instructions, unstable performance, exam anxiety and poor concentration. For instance, in a study involving 143 students, (Donolato et al., 2019) found that WM affects mathematics and reading literacy. Furthermore, according to research by (Alloway & Alloway, 2015), individuals who have insufficient WM are prone to facing high difficulty levels and experiencing

failure in various activities, leading to disruptions and delays in the learning process. Many other studies such as those mentioned above have short-term yoga practitioners as subjects; this study, however, was able to get more accurate results by studying people who regularly practiced LTY steadily at a yoga university.The word yoga is derived from the Sanskrit word 'yuj,' which means 'to join' or 'union'(Lemay et al., 2019). According to Patanjali yogasutras, 'Yoga chittavrttinirodhah' (chitta – consciousness, vritti – fluctuations, nirodhah – quiet)means that yoga is the stopping of the fluctuations of the mind. Patanjali explained yoga through 195 sutras (Sarasvati, 2013). Stopping the fluctuation of mind leads to the calm and peaceful state, which has a positive impact on memory and general mental health conditions. Yoga can enhance the practitioner's capability of WM, focus and decision making (Galantino et al., 2008). It is difficult to explain all types of yoga, but this study summarises them in large sections from well-known ancient Indian books. Typically, LTY practitioners regularly perform the following types of asanas: pranayama, dhyana, shat kriya, mudra and bandha. 'Asana' is a Sanskrit word that means 'posture'. In the Hatha Yoga Pradipika, a yoga manual, it is described as the first stage of yoga practice. Asana refers to a specific position that is aimed at opening the energy channels and psychic centres. Hatha yoga develops body and mind control. There are eighty-four lakh asanas as per yogic tradition. Some of them imitate shapes of the boat (Navasana), trees (Vrikshasana), fish (Matsyasana), the bird (Garudasana) and other animals (Gomukhasana) (Muktibodhananda, 1998). Sirsasana is head stand position. It stimulates brain cells, which, in turn, purifies the bloodstream. This asana can help in recovery from poor memory and insomnia (Iyengar, 1979). Many studies found that asana makes the mind and body stable (Sharma et al., 2018), and balancing asana enhances concentration and attention. 'Prana' means 'vital' and 'ayama' means 'dimension'. People think of pranayama as a breathing exercise, but it can further expand the prana within us (Muktibodhananda, 1998). Regular pranayama practices can also increase oxygen levels in the body, which is particularly beneficial for the brain as it requires ample oxygen supply to function effectively (Saraswati, 2016). Studies have shown that consistent practice of pranayama can enhance memory power. It helps memory and further improves academic performance (Malathi et al., 2019). Several studies (Nyhus et al., 2020; Pragya et al., 2021; Quach & John, 2018) found that yoga can improve cognitive function, attention, short-term memory and WM capacity. Shatkiyas are six cleansing techniques (Dhauti, basti, neti, trataka, kapalbhati and nauli) that help in memory enhancement. Among these, there are three that are very well-known. These are neti, trataka and kapalabhatii. These techniques can help in improving cognitive function. The therapeutic benefits of these practices helps in reducing depression, insomnia, anxiety and poor concentration, thereby improving memory (Muktibodhananda, 1998). The practice of trataka was effective in enhancing WM, spatial attention and spatial memory, as evidenced by improvements in the Corsi-block tapping task (Swathi et al., 2021). Swami Satyananda Sarasvati claims Bhoochari Mudra (staring at nothingness) improves concentration and memory (Satyananda, 2017). The authors investigated the effects of a 10-day yoga intervention on cognitive function, specifically WM, in healthy adults (Budhi et al., 2022). Practicing yoga can highlight overall intellect, visual-spatial WM and attention, which could potentially have a favourable impact on academic performance in students (Parajuli et al., 2022)

Materials and methods

1. Participants

Two hundred university students within the age range of 18–28 years participated in the present study (Mean Age ± SD= 20.36±2.20; 100 males and 100 females). Out of them, 100 participants (50 males and 50 females) were the experimental group and had a minimum of 1 year of yoga experience. The remaining participants were a control group that did not engage in regular yoga practice. Subjects were randomly recruited from the Patanjali Yoga University. After meeting, the participants received an information paper that explained the aims of the study, procedures and the exclusion criteria.

Table1. shows the means and standard deviations for all demographic variables, including age,

gender, yoga experience, practice time and education.

Table1. shows the means and standard deviations for all demographic variables, including age, gender, yoga experience, practice time and education.

Table 1. Demographic details of participants

	Yoga Group (n = 100)		***Non-Yoga Group (n = 100)***	
	Male	*Female*	*Male*	*Female*
Age(M±SD)	20.8±*2.81*	20.12±*2.35*	20.28±*1.77*	20.28±*1.77*
Gender (n)	50	50	50	50
Duration of Yoga Experience (M±SD)	2.65±*1.9*	2.72±*1.41*	-	-
Practice Yoga time (M±SD)	52.2±*16.93*	45.6±*16.8*	-	-
Education UG	30	28	50	50
Education PG	20	22	-	-

Note*: Sample size (n) = 200, M = Mean, SD = standard deviation,bUG= under graduate, PG= post graduate*

2. Materials

The Working Memory Questionnaire (WMQ) included 30 questions on three domains: storage domain, attention domain and executive domain. There were 10 questions in each domain and participants answered using a five-point Likert scale ranging from 1 (Strongly agree) to 5 (Strongly disagree). (Vallat-Azouvi et al., 2012).

3. Procedure

The recruited participants are assessed for WMQ individually. Each participant was made to sit calmly and quietly for 10 minutes, and the experiment started with prayer.

Results

The data is analysed by using independent t-test, SPSS 29 to compare WMQ (Storage, Attention and Executive) domains between yoga practitioners and controls. **Table 2** shows the results of an independent samples t-test conducted to investigate whether there are differences in scores by category according to group. The results showed that storage had a t-value of 4.09, with a p< 0.001; attention had a t-value of 2.17, with a p <0.05; executive had a t-value of 3.57, with a p<0.001; and the overall sum score representing WM had a t-value of 4.16, with a p<0.001. These results indicate statistically significant differences between the two groups.

Table 2. Mean score differences by category according to group

Category	**Group**	**N**	**M**	**SD**	**SEM**	**t**	**p**
STORAGE	YOGA	100	22.67	5.48	0.55	-4.09	0.001***
	NONYOGA	100	25.78	5.28	0.53		
ATTENTION	YOGA	100	25.31	5.64	0.56	-2.17	0.031*
	NONYOGA	100	26.95	5.02	0.5		
EXECUTIVE	YOGA	100	24.01	5.36	0.54	-3.57	0.001***
	NONYOGA	100	26.62	4.98	0.5		
WORKING MEMORY	YOGA	100	71.99	12.92	1.29	-4.16	0.001***
	NONYOGA	100	79.35	12.09	1.21		

*Note: *p<.05,**p<.01,***p<.001*

Discussion

The present study results reveal that the yoga group has a significant effect on WM, including storage, attention and executive domains. The findings reasonably match with previous research works(Budhi et al., 2022; Danilewitz et al., 2021; Deepeshwar&Budhi, 2022). The yoga group showed greater significance in WM compared to the control group. But numerous papers showed that yoga practice improves cognitive functions as well as WM with short-term intervention. For example, 40 minutes of hatha yoga posture (Danilewitz et al., 2021), slow yoga breathing for at least six breaths(Deepeshwar&Budhi, 2022) and 1 hour of yoga for 2 months(Vhavle et al., 2019). However, in the present study, the yoga group was a LTY practitioners' group with a minimum of one year of continuous practice who showed results with greater accuracy and with higher significance. The three sub-domains are: executive function, attention and storage; these also showed better significance. The lower value of M±SD points out in this direction. The preferred method of yoga was dhyana (meditation), which has been described in a previous study(Baranski et al., 2017). The present findings revealed highly significant ($p<0.001$) values of WM, supporting the notion that practicing yoga enhances WM. The study,(Parkinson, 2022)mediation model featuring yoga practices as a predictor variable on long term yoga practioners and with intermittent practitioners corroborates with our present studies on working memory and its cognitive effects at $p<0.001$. This study suggests the prominent role of yoga on WM constructs that explains the mechanism of yoga practices and its achievable and attainable long term psychological benefits for students in academic performance. (Youngs et al., 2021) in their studies on the effect of yoga-based mindfulness meditation on visual short term memory shows improvement at $p<0.001$. Their study was based on a sample study of 30 undergraduate students in the age group from 18 to 25 years. Nonetheless, the study's drawbacks are a small sample size and a lack of direct observation of yoga practice. For future research, it is recommended to increase the sample size and monitor yoga classes at yoga universities. The researchers recruited participants who had been practicing yoga for at least a year, which is more dependable than short-term intervention studies. Furthermore, detailed socio-demographic data were collected, including the precise duration of yoga practice (in years/months/days), the frequency of practice per day, the type of yoga, and the duration of each session. This outcome is considered more precise than other studies with short intervention periods of 1-6 months. A comparison between long-term yoga practitioners and the control group using a WM scale revealed that the yoga group had a significant impact on all three subdomains - executive, attention, and storage - compared to the non-yoga group. The results may be due to the scale's inclusion of the three subdomains and the selection of long-term yoga practitioners from a yoga university.

Conclusions

This study shows that the participants who were practicing yoga for at least a year had better storage, attention and executive capacities compared to non-yoga-practicing participants. Yoga practitioners had better control over WM, better short-term storage, less distractibility, less mental fatigue, better planning and better decision-making ability. Yoga practitioners had more positive effects on WM than
non-yoga participants. The WM significance measure is more accurate when compared with the less-experienced and short-term yoga practice participants. Positive effect on WM increases when the duration of yoga experiences of the hatha yoga time increases. In order to prove the greatereffectiveness of WM, further research may be carried out on a bigger sample size of LTY practitioner students.

References

1. Alloway, & Alloway, T. (2015). The working memory benefits of proprioceptively demanding training: A pilot study. *Perceptual and Motor Skills*, *120*(3), 766–775. https://doi.org/10.2466/22.PMS.120v18x1

2. Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. (1968). Human Memory: A Proposed System and its Control Processes. *Psychology of Learning and Motivation - Advances in Research and Theory*, *2*(C), 89–195. https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60422-3

3. Baranski, M., Baranski, M. F. S., Was, C. A., Zaragoza, M. S., & Blank, J. L. (2017). *MINDFULNESS MEDITATION MAY ENHANCE WORKING MEMORY CAPACITY.*

4. Budhi, B. R., Deepeshwar, S., & Angadi, B. (2022). Comparative Cross-sectional Study on Phasic Heart Rate Variability and Working Memory Among Young Adults. *Advances in Mind-Body Medicine*, *36*(4), 12–19.
5. Cohen, J., & Brown, P. (2013). School Climate and Adult Learning. School Climate Practice Brief. In *National School Climate Center*.
6. Danilewitz, M., Gao, S., Salehinejad, M. A., Ge, R., Nitsche, M. A., & Vila-Rodriguez, F. (2021). Effect of combined yoga and transcranial direct current stimulation intervention on working memory and mindfulness. *Journal of Integrative Neuroscience*, *20*(2), 367–374.
7. Deepeshwar, S., &Budhi, R. B. (2022). Slow yoga breathing improves mental load in working memory performance and cardiac activity among yoga practitioners. *Frontiers in Psychology*, *13*.
8. Donolato, E., Glofre, D., &Mammarella, I. C. (2019). Working memory, negative affect and personal assets: How do they relate to mathematics and reading literacy? *PloS One*, *14*(6).
9. Galantino, M. Lou, Galbavy, R., & Quinn, L. (2008). Therapeutic effects of yoga for children: A systematic review of the literature. *Pediatric Physical Therapy*, *20*(1), 66–80.
10. Iyengar, B. K. S. (1979). *Light on Yoga- Yoga Dipika*. Schocken Books New 1:'0rk.
11. Lemay, V., Hoolahan, J., & Buchanan, A. (2019). Impact of a Yoga and Meditation Intervention on Students' Stress and Anxiety Levels. *American Journal of Pharmaceutical Education*, *83*(5), 747–752.
12. Malathi, R., Ramadas, V., & Scholar, M. P. (2019). *ROLE OF PRANAYAMA IN ENHANCING MEMORY SKILLS OF STUDENTS LEADING TO BETTER ACADEMIC PERFORMANCE*.
13. Muktibodhananda, S. (1998). *Hatha Yoga Pradipika* (3rd editio). Yoga Publications trust, Munger, Bihar, India.
14. Nyhus, E., Engel, W. A., Pitfield, T. D., &Vakkur, I. M. W. (2020). Combining Behavior and EEG to Study the Effects of Mindfulness Meditation on Episodic Memory. *Journal of Visualized Experiments :JoVE*, *2020*(159).
15. Parajuli, N., Pradhan, B., & Bapat, S. (2022). Effect of yoga on cognitive functions and anxiety among female school children with low academic performance: A randomized control trial. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, *48*, 101614.
16. Parkinson, T. D. (2022). *A Comprehensive Investigation of Yoga, Attention, and Self-Perception* [Manitoba].
17. Pragya, S. U., Mehta, N. D., Abomoelak, B., Uddin, P., Veeramachaneni, P., Mehta, N., Moore, S., Jean-Francois, M., Garcia, S., Pragya, S. C., & Mehta, D. I. (2021). Effects of Combining Meditation Techniques on Short-Term Memory, Attention, and Affect in Healthy College Students. *Frontiers in Psychology*, *12*.
18. Quach, L. L., & John, R. M. (2018). Psychosocial Impact of Growing Up With Food Allergies. *The Journal for Nurse Practitioners*, *14*(6), 477-483.e4.
19. Santrock, J. w. (2010). *Life span development* (M. Stotts, Ed.; Thirteenth). McGraw-Hill.
20. Sarasvati, satyananda. (2013). *Four Chapter on Freedom* (2nd editio). Yoga publications trust, Munger, Bihar, India.
21. Saraswati, S. N. (2016). *Prana and Pranayama*. Yoga Publications Trust.
22. Satyananda, S. (2017). Asana Pranayama Mudra Bandha. In *Physiological Reviews* (Issue 4). Bihar School of Yoga.
23. Sharma, L., Prakash Joshi, B., & Sharma, L. (2018). EFFECT OF SELECTED BALANCING ASANA ON ATTENTION AND CONCENTRATION. *International Journal of Adapted Physical Education & Yoga*, *3*(7).
24. Swathi, P. S., Bhat, R., &Saoji, A. A. (2021). Effect of Trataka (Yogic Visual Concentration) on the Performance in the Corsi-Block Tapping Task: A Repeated Measures Study. *Frontiers in Psychology*, *12*.
25. Tulving, E. (1972). *Episodic and semantic memory.* Organization of Memory. Academic Press.
26. Vallat-Azouvi, C., Pradat-Diehl, P., &Azouvi, P. (2012). The Working Memory Questionnaire: A scale to assess everyday life problems related to deficits of working memory in brain injured patients. *Neuropsychological Rehabilitation*, *22*(4), 634–649.
27. Vhavle, S., Rao, R., & Manjunath, N. (2019). Comparison of Yoga versus Physical Exercise on Executive Function, Attention, and Working Memory in Adolescent Schoolchildren: A Randomized Controlled Trial. *International Journal of Yoga*, *12*(2), 172.
28. Youngs, M. A., Lee, S. E., Mireku, M. O., Sharma, D., & Kramer, R. S. S. (2021). Mindfulness Meditation Improves Visual Short-Term Memory. *Psychological Reports*, *124*(4), 1673.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Upanishad literature in the light of philosophy and spirituality

Prabir Sarkar
Research Scholar
The Sanskrit College and University
Department- Sahity (TOL)
Kolkata- 700073, West Bengal
Contact no. 83730-30418
Email Id- prabirsarkar.ju@gmail.com

Human civilization has been progressing ever since its creation in Punya Bharat Bhoomi. There are various environmental conditions behind the development of this human resource. Human development is not only about growing up with modernity, but it is inextricably linked with spiritual relationships and philosophical perspectives. Since the Vedic period, the subject that mankind has been most interested in and has been deeply interested in is spirituality. That is, the human being who is able to move forward standing on philosophical views and spirituality from birth, his lifestyle and expression of mental thoughts are much more liberal. Therefore, as this philosophical thinking and spiritual sense among people is gradually declining, it has become very difficult to find that ideal in people's daily life. The position of this wretched human race today does not want to touch the spirituality of the original lagna of India, so that the lifestyle of mankind is becoming weaker and weaker in the growing period. So how mankind can live a healthy and normal life has its signs in some of the Siddha books passed down by our Indian supreme power. The Upanishads contain all the documents of how the philosophical thinking and spiritual sense of people were at that time and how people should apply them in their lives later. Philosophical and spiritual information on the way to improve human life is elaborately discussed in these Upanishads. Therefore, the importance of the Upanishads in terms of philosophy and spirituality in the Indian tradition is immense, that is, people are able to try to improve in spirituality by learning what the Upanishads teach.

Keywords:- Absolutism, Pursuit of Knowledge, Divine Values, Integral Development

India has always been at the forefront of philosophy and spirituality. Even the sages of the West were active in getting this spiritual education from India many ages ago. A review of the lifestyle decisions of the philosophers reveals an unprecedented theory about the cosmology of human life that greatly appeals to all kind-hearted theory seekers. If you study this spiritualism, the question arises in your own mind about the creation of this world and the secret of your own life. That is, how this vast world was created and why it happened, while exploring the theory of our own life using the same formula, it becomes natural to ask that what is the reason for the creation of our life, that is, this human life, to get such a beautiful body, and why is this human life. What is the purpose of obtaining, or obtaining human life. In search of this information we proceed to cosmology and try to know it by studying the ideal biographies and texts of various monis. But above all, the information of this entire theory of creation is hidden in an absolute ocean of knowledge like the Upanishads. Once immersed in the ocean of knowledge, one gets a balanced understanding of life and the world. The concept is the secret of the creation of this life and world. The information recorded in the context of Brahma's speech in each discussion of the Upanishads is highly philosophical and spiritual. If the Upanishads can be studied well based on this philosophy and spirituality, then one can definitely know what the creation theory is with proper knowledge.

Objective

1. Ultimate truth (Parama-tattva) should be practiced
2. Knowledge must be broadened through the pursuit of knowledge.
3. Focus on spirituality through the concept of meditation on divine values.
4. The overall development of the state as well as the society should be achieved.

If we try to know the theory of creation with the help of Indian philosophical theory and spirituality, the knowledge we get after a while is the knowledge of the absolute theory. From ancient times till today, people have set foot on the land of India in search of knowledge of this Supreme. So this Param Tattva i.e. that which is known and there is nothing special to know, which if understood does not require any special understanding, that eternal Param Tattva is recorded in the Upanishads. It is clear that the Upanishads are of great help as the original sages of the society acquired the profound knowledge of the Gurus through various meditation practices and sought to understand the ultimate teachings and spiritual matters. The absolute theory that is found while exploring the theory of creation of the world and the creation of human life makes our life's thirst for knowledge rise to a lot of progress. At this time of thirst, if the knowledge of the supreme theory can touch one's heart, then it can never tie the bond of illusion of this material world. That person always wants to rush to study and hear the Supreme Tattva. That is, read that the thirst for knowledge and the joy that comes from gaining it is like no other. Therefore, the Upanishad is a book full of very important philosophical judgments and discussions on spiritual matters like this poem. That is, Upanishads are one of the documents of human life, it is difficult to find any alternative to Upanishads to provide not only the knowledge of this material world but also the transcendental knowledge and to elevate mankind spiritually.

Philosophical theories and spiritual discourses in Purnabhoomi of India handed down through tradition make us proud. If a subject has to be thought deeply or analyzed through philosophical thinking, then the name of India is foremost. The emergence of this philosophy at the hands of spirituality and later it can be seen that this spirituality and philosophical thinking maintained an unprecedented harmony with each other and opened a new direction for mankind. By advancing on this path, the lifestyle of human life as well as its internal and external purification increases. Therefore mankind has to take refuge in this philosophical thinking and spirituality to become a real human resource. Self-knowledge is discussed in spirituality, that is, if you participate in the discussion, you can know yourself, you can realize knowledge, and above all, through this self-knowledge, life can be built beautifully. If human life in real sense is to be orderly and humble then everyone has to at least conduct life through this philosophical thinking and spirituality. There may be other ways to lead life in the right direction but that path is not smooth and it is difficult to find justification in the search for that path in the Indian tradition. Therefore, if we discuss the theory of creation of the world and know the theory by its hands, then we get accurate knowledge about Atmatattva. And whenever self-realization is realized, then people's life and thinking changes radically. It is in this change that man can find his human resources. Therefore, under the shelter of true self-knowledge, the human race can gradually develop into a better and better human race, the whole facts and examples of which are written in golden letters on every page of the Upanishads. Therefore this information is very rare without the Upanishads.
One of the thirsts in human life is the thirst for knowledge. If in the heart of a great person the feeling of thirst for this knowledge increases, then it should be understood that his desire for transcendental knowledge is increasing. Whenever the desire for this material knowledge continues to grow, a

person will begin to search for real knowledge.
The search for this knowledge can make people truly wise. Real knowledge is that which requires no other knowledge when sought, then the knowledge of absolute theory. Knowledge discussed in this text is based on Upanishad knowledge. Once entering the storehouse of knowledge, the full development of this worldly knowledge is achieved. And while searching for this knowledge one can reach the door of real knowledge. There are many people in this world who run from great distances to seek true knowledge among mankind. If this storehouse of knowledge like the Upanishads once touches the heart of a man, his consciousness rises. This conscious knowledge opens the way for man to seek real knowledge. Then the ultimate knowledge for man is spiritual knowledge. To understand this spirituality, it is never possible without studying the Upanishads. And he never finds it difficult to seek the true knowledge from the ultimate theory that can be derived from this Upanishad. So we must study and understand the Upanishad philosophical thought and spirituality. The sooner we can absorb the knowledge of these Upanishads philosophically and spiritually, the sooner our society will become better and better and above all this humanity will be able to present a beautiful state to future generations. Keeping these auspicious deeds and the future in mind, we have to rise to the philosophical and spiritual sciences through the Upanishads and find the meaning of human life by seeking true knowledge.

Humans are advanced and thoughtful among all living beings in the world. Man learns to walk the path by thinking about all the actions of his life, past, present and future. In other words, if people want to advance in the path of action, they must always resort to thinking. That is, without thinking, it becomes difficult to complete any task properly. But the question arises, what is the thought of thinking and action will be completed and how can the thought be transformed. etc. we have to involve in managing our life through various questions. The thought of human life is basically of two types, one worldly thought and one transcendental thought. As a person thinks, so will his actions and lifestyle. Therefore, if you progress through any thought, life can be beautifully matched, this thought is called the transformation of thought. So in reality, if we can know between the two thoughts, along with the worldly thoughts, if we can step on the path of transcendental thoughts, then life can be understood much more, the logistics of life can be found, and above all, the real purpose of life can be understood. So we have to take the help of Upanishads to think how life can be improved more in paramarthika. The knowledge of the Upanishads makes our human life much more thoughtful and helps to make action through thought much more efficient. So if we resort to the Upanishads for transcendental knowledge, we can think of any of our actions much better and implement the actions properly. So the Upanishad is a book which can help people like a friend till death. This Upanishad not only develops the spiritual or philosophical thoughts but also exposes the thoughts.

As man progresses through this fine thought, man learns to understand what is the real secret of life. People learn to understand the value of life. Man learns to understand the divine value in the creation of the world, the creation of life, the discussion of the ultimate theory, etc. A beautiful idea about God begins to appear in the heart. The idea that has begun to manifest itself will one day manifest its life. That is, through the study of the Upanishads, one can understand the full concept of God and at the same time, a clear idea is born that there are divine values. Then it seems that God is the original creator of the mystery of the creation of human life. Without this God not even a particle of this world can be created. A sense of this miraculous power of God arises. And at the root of everything, the book that we get to know is the Upanishad. By resorting to these Upanishads one can find philosophically and spiritually correct values about God.

If he engages himself in good deeds in human life, the possibility of his thoughts and thoughts being good is strong.
That is, if we dream of becoming better from whatever we are and are committed to becoming better in reality, then we have to change some thoughts in our daily life. That is, a history of our life is created through the development of meditation. So, just as we need a beautiful meditation concept to become a real human being, we need to transform our thoughts to get Paramarthika knowledge, that is, philosophical and spiritual knowledge. We have to promise ourselves that if we really want to gain this knowledge, we must first add and subtract some of our previous ideas, that is, to put it simply, it is very difficult to find product knowledge without the development of ideas. Therefore, the more healthy the person's ideas and thoughts are, the more transparent his actions and mastery of actions are. Therefore, standing at the door of life, we have to expose our thoughts in terms of short time. The more we can guide ourselves through philosophical and spiritual thinking, the more healthy our lives and society will become. Therefore, in order to build a healthy life and a healthy society and above all a healthy state, it is necessary to develop the concept of meditation to obtain the knowledge of the Upanishads.

In order to be attracted to this philosophical and spiritual knowledge and to know it properly, what we need above all is not mind-association. If we cannot control the mind to know something then that thing cannot be understood. Therefore, to understand the subject and to love the subject, the mind must first connect with that subject. So, to find out how to control this mind-form sense, i.e. how to establish human connection, I must look at the pages of the Upanishads. Without the knowledge of the Upanishads human connection is never fully possible. And to develop critical thinking like philosophical thinking requires mental connection above all else. Real knowledge takes shelter at the door of the pure mind. The more clear the mind, the greater ideals come to his mind. So to become a real ideal person, first of all you have to learn to control your mind. A person who does not care for the mind and cannot connect the mind can never be truly wise. And if you want to be truly wise and idealistic, you have to resort to mental connection alone. And all these ideals and signs of knowledge have been discussed in various Upanishads. In the context of the famous self-reflection discussion like Kathopanishad, human connection has been extensively discussed. There it is told how to connect the mind and we get clear signs of the mind that is connected to the rest of our senses always wanting to disturb that sense mind. And in this Kathopanishad it is also clear how to connect the mind. That is, people never develop devotion to any work without an attached mind. And a person without devotion can never succeed in any action. So the Upanishads have also given us a discussion of profound philosophical and spiritual theories like the connection between man and man.
Upanishads are the treasure of Vedic knowledge. Alternatives to what the Upanishads teach us are otherwise scarce. The Upanishads teach us that all may prosper, the Upanishads teach us how to get rid of the dark forms of ignorance and enter the world of light, the Upanishads teach us to think of all as our own, the Upanishads teach us how to find the way to gain transcendental knowledge. The Upanishads teach us how to develop philosophical and spiritual thinking. There is no teaching which the Upanishads cannot impart. So every piece of information in the Upanishad stands before us as a guide to guide our human life in a new direction. So if we don't recognize the real guide while walking this life path then maybe we will be lost like a wayfarer on the life path. So the Upanishad, the guiding form of life, the more active a person becomes, the more he will make life easier. So for overall development, for social welfare, to become the benefactor of all, the knowledge of which we all need is the knowledge of Upanishads. It is possible to achieve the welfare of mankind by taking refuge in the knowledge of these Upanishads. And it is possible to make the overall improvement and

development of human resources and this complete state only by doing this welfare. Human beings always strive to live a healthy and normal life from birth to death.

But as soon as the journey of human life begins, our goals or objectives tend to become distorted. Due to this disparity in thinking, our way of life becomes somewhat chaotic. So the history of human life shows that the more philosophically and spiritually people lead their lives, the more they find the logistics of life and awaken their inner power to do something new. That is why the progress of people from Vedic society is going to increase gradually. Because this man has dedicated his life to spirituality. By conducting life through this spiritual thinking, one's lifestyle and development of thought becomes much more advanced and refined. Therefore, we have to take refuge in the Upanishads to find true happiness by searching for the theory of human life healthy and natural and supreme soul. No other book in the world can do what Upanishad knowledge can do to fulfill man and make him glorious in joy. Therefore, knowing the Upanishads correctly knowing through philosophical thinking and spiritual thinking, human life will become more and more beautiful.

Reference-

1. Gupta, suvendu, prachinBharateprabeshchinta.
2. Bhattacharya, Amit, prachinbharatersanskarcharcha.
3. Fuste, j, and, mehta, I.R, Indian history and culture.
4. Sengupta, P, Everyday live in ancient India.
5. Pargiter, Ancient Indian historical.
6. Basu, Yogiraj, Ancient Indian Culture and Civilisation of the Vedic Age
7. Bandopadhyay, Jitendranath, History and Culture of the Indian People
8. Vidyanidhi, Lalmohon, BharatioAryayatirAadimAbostha
9. Chattopadhyay, Ranojit, Vedic KristirAahvan
10. गीता प्रेस, गोरक्षपुर, इशादि नौ उपदनषि (वंगला)

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

An Exploration of Moral Education in Children's Textbooks by Vidyasagar in Nineteenth Century Context

Dr. Anup Biswas
Assistant Professor in Education
Sevayatan Sikshan Mahavidyalaya
Jhargram, West Bengal- 721517
Contact No. : 9836707684/6294298456
Email: anup86biswas@gmail.com

Abstract:

Moral education in Bengali children's prose writing had a fruitful beginning from the middle of the 19th century. From Fort William College's textbooks like 'Hitopadesh' Batrish Singhashan' 'TotaItihasa' 'Betal Panchabingsati' etc. to Srirampur Baptist Mission morality has given importance to education in various ways. They wanted to make education acceptable to children.Policy education became an essential subject in the educational context of the nineteenth century. In that context, Mrityunjay Vidyalankar, Akshay Kumar Dutta, Bhavanicharan Bandyopadhyay, Radhakant Dev, William Carey, William Yeats etc. appeared in the world of Bengali literature by writing children's books on ethics education. One of them is Vidyasagar. Vidyasagar was consciously aware of how to bring policy education to common people, how to make it popular. Moral education has been published in the books 'Betal panch bingashti'(1847),'Akhyan Manjari'(1863), 'Varnaparichaya' (1855),'Kathamala'(1856), 'Bodhodaya' (1851) written by Vidyasagar. The discussion study sheds light on the manner in which moral education was expressed in the selected children's texts of Vidyasagar in the context of the 19th century.

Key Words: Nineteenth century, Vidyasagar, Moral Education, Children's Book

Introduction: In the light of history, it can be seen that in the last 200 years, huge changes have been achieved in the field of education in India. From the birth of Vidyasagar in 1820 to the National Education Policy of India 2020, the teaching method has become complex as the content of teaching has changed due to the practical basis of social, political, economic, psychological and environmental etc. in education. The aim of education is to develop the inherent strength of the child and to make the child socially useful. The primary stage is suitable as the base level to reach the objective because the gradual development and gradual progress of traditional education begins at the primary level. In this case, the importance of primary education is infinite. The responsibility of the school is to remove bad habits, misconceptions, superstitions, incompetent behavior etc. The goal of education is not limited to just reading books. It also includes arrangements for physical and mental care. But what is most needed is the education of values. However, turning the pages of the past, it can be seen that for age's education of values of children students has not been equally thought of. The reason can be said that this issue of values education depends mainly on the individual or the commission. As it can be said in this context, 1882 AD Hunter Commissionor Radhakrishnan Commission expressed opinion on policy education but PD Vardhan Commission did not accept it (Pan, 2006). In Learning: The Treasure within, one of the documents on the history of education published by UNESCO in 1996, values are given special importance. Apart from this, the context of values has become equally relevant in NCF 2005.

If we look at the period of Vidyasagar, it can be seen that there were various books related to caste identification to teach the principles of children in Pathshalas or schools.

On the one hand, to introduce the child to the language, i.e. to acquire skills in writing and reading, on the other hand, to develop the child's mind, i.e., to socialize the wild child. One of the objectives of which is to make him characterful, moderate, principled, disciplined, good citizen. Vidyasagar's character, speech or Madan Mohan's...'I say to myself when I get up in the morning./ May I be better all day.' Or 'Kabitakup' (1826) published by the Calcutta School Book Society, 'Hitaktha' (1840) by Rajkishore, 'Shishupath' by Ramgati Nyayaratna are particularly notable, but later on, a change in the teaching method of ethics can be observed in the textbooks. While Vidyasagar wants to directly transmit the sense of right and wrong to the child, Rabindranath's simple text does not have a loud declaration of value education but it is caught in the subtlety of various images.

Vidyasagar's children textbook and Moral Education:

In Vidyasagar's children's textbook we will explore the following moral education

Now let's see how he discussed values are shown in the children's textbooks like 'Varnaprichaya', 'Kathamala', and Akhyanmanjari'.

1) **Social usability:**

If you want to move in the society, you have to follow some social etiquette. A certain sense of courtesy has to be earned – Vidyasagar has beautifully illustrated it in his Shishupatha. Don't quarrel with anyone. Do not abuse anyone. Never talk

Don't say.' (Part 1 / 12 Lessons). Again in the 2nd part telling the truth, not stealing, is bitter
Gave good advice without saying a word.
"Never say bad words to anyone." (Lesson 1)
Don't touch the next product. No one ever convicts a thief."

2) **Sense of Brotherhood**:

Along with the 2nd part of Varnapricha, Akhyanmanjari also mentions values like brotherhood. In the 1st part of the narrative, in the story called Brotherly Love, Shitapradhan Parbatsankul shows the only sign of affection, love, and duty by taking off his clothes and hugging his brother to protect the 6-year-old youngest in the country of Switzerland.

3) **Respect for elders or devotion to parents**:

One of the hall marks of Indian culture is worshiping parents as deities. Serving parents, doing devotion. Vidyasagar has also directly said that in the identification of caste-"Never disobey parents. They will do what you say. Never do otherwise to him." (2nd lesson). At the same time, in the narrative, how respect and devotion to parents has been very beautifully presented. A poor woman in Dovie, Scotland, realizes her son, who is bedridden with paralysis, "I ought now to take more care and more labor than he has ever labored for my upbringing and education." Not only that, but to remove the loneliness of the old mother, she worked hard to teach her to read so that she could read in her spare time. (Akhyanmanjari 1 part 522 p.) Again, the heart-breaking incident of his son's selfless sacrifice to save Beckonor, a sailor from Londonderry, Ireland, from a shark, has no doubt that anyone will be saddened. (narrative permission 1 part). The only daughter of destitute, incapacitated, disabled parents in America's middle-class New York City, who sells her dowry during a famine to raise food for her parents, proves the child's undivided love for her parents. (Akhyanmanjari 1 part).

In the first part of Akhyamanjari there is a description of another incident. The incident of the story of the daughter drinking the breast of the mother sentenced to death by starvation is a unique example of maternal devotion.

4) Respectforteachers:

Vidyasagar has shown the respect or respect towards the teachers in the 2nd part of the character introduction – 'When he (Sushil) is in the school, whatever Guru Mahashay tells him to do, he does it cheerfully, and rarely does otherwise. He never disobeys his word, that is why he loves him." Although there is no teacher-obsessed student like Sushil in Akhyamanjari, the devotion of the orphaned child brought up by Catherine II of Mahishi is unforgettable.

5) Loyalty in learning:

Vidyasagar talks a lot about devotion to learning. Because he thought that if the student does not have a positive attitude towards learning, the purpose of education fails. So it is as if Vidyasagar has specified a discipline or schedule or timetable for learning. No more night. it's morning I will not sleep anymore. Get up and wash your face I washed my face and read my clothes. Get dressed and read. If you don't read well, you can't say you read. Guru Mahashay will be angry if you can't read, don't give new reading." (1258, 1st part)... Similarly, Vidyasagar wants to convey to the children not to be late to school, not to make noise, everything. Sometimes he directly said to encourage the children, "A boy who learns by heart is loved by all. If you study hard every day, everyone will love you." "When you sit down to read, don't pay attention to the other side. On the other hand, if you put your mind to it, you will not be able to practice it quickly. Won't remember for long." Talking about learning loyalty, he told the children the story of Sushil Gopal. Chapter 19 introduces the character named Gopal. "When Gopal goes to read, he doesn't play on the way, he does what his father says... When Guru Mahashay gives new reading, he listens with his heart. ... He never quarrels or fights with anyone Gopal never neglects his studies. - Revisiting old readings." In the words of the critic - "Gopal is like a classmate of the students of 'Varnaparichaya' book." Again, he presented the opposite character – "Rakhaal does not listen to father and mother, does not read even once. When Guru Mahashay gives new teaching, he does not pay attention to it either. ... He quarrels and fights with everyone, why doesn't he love the shepherd." Vidyasagar is directly telling the students that the boy should be like a cowherd. He who becomes like a shepherd cannot learn to read."

6) Philanthropy:

Philanthropy is a noble virtue. In at least six stories of Akhyanmanjari, he mentions the virtue of altruism. How her maid selflessly extended a hand of help to the destitute, helpless and incapacitated old man of a widow named Hen of Pari Nagar no doubt inspires respect for the maid. In the narrative entitled 'Proper Philanthropy', a man named Gotoy from Marseilles, France, who has not earned money by working hard, wants to alleviate water problems in his area. But to save this money, he had to listen to miserly, money-grubbing people. But he did not listen to anyone. Again, in the narrative of 'Kindness and Benevolence', the famous French scholar Montesquieu has given two different descriptions of a person's slavery argument or so in the narrative of 'Reciprocity'. It is very interesting.

7) Charitable attitude:

In Akhyanmanjari, the 'Daya O Sadvibachana' narrative is very similar to the story of the bandit Ratnakar in the Krittivas Ramayana. Here the famous poet of England Shenston fell in the hands of a bandit. Although he is hardworking and efficient, he has to accept the bandit scholarship and loots money from the poet at gunpoint. His words on returning home – I destroyed you to save your lives. On hearing this from the bandit, the poet appointed the bandit to a suitable task.

8) A sense of courtesy and gratitude:

Friendly behavior is courtesy and polite behavior is etiquette. Vidyasagar in his children's book wanted to impart the qualities of politeness and gratitude in the child which are good citizens. Vidyasagar says so in the 1st part of Varnaprachaya - it is not good to abuse someone, one should not tell lies, one should obey elders and all other advices. In the 2nd part of the 1st part of Akhyanmanjari, he talks about the sense of courtesy and gratitude. In the novel 'Courtesy of the Savages' - a primitive inhabitant of America who is in danger while hunting deer turns to European civilization for help. But that day the assembly person drove him away as a barbaric caste. After a few days, the American barbarian provided accommodation, food and drink when the civilized person was in the same danger. A so-called savage barbarian showed this courtesy which civilized man could not do. In fact, it can be said that Akhyanmanjari is not the original work of Vidyasagar but these are the complete values of the children of our Bengal to be social, civilized, and polite. He realized that it would help to be human. In 1950 Vidyasagar's Kathamala was published. For a long time, this narrative book was popular in the student society. He envisioned a narrative book in which the story would combine character-building and practical advice from the material world. And so he composed the words based on Aesop's fables, the classic European fables. The stories put human language in the mouths of animals. In stories like tiger and buck, raven and peacock, hunting dog, horse and stallion, he wanted to serve children with various admonitions.

a) 'It is not good to deal with one who is not honest.'
b) 'If he is satisfied with his condition, then he does not have to be humiliated and insulted by anyone.'
c) 'Weaver ruined by greed.'
d) 'On whom mercy is shown, it is almost never in vain.
E) 'The evil spirit does not lack guile.'
f) If you fall into the trap of the next evil attempt, you have to fall into that trap.

Conclusion:

Vidyasagar wants to teach unconnected and connected 'varna'(letters) in 1st part and 2nd part respectively. He has arranged the story in a very simple way so that the children do not develop fear of caste. Many critics, like Pabitra Sarkar, feel that - "Over everything there is a strong moral education perspective" (Bhasha Deshkal, p. 111). Many people think that it would not be possible to convey values in the society if the language education is not taught, it is also necessary to think. Vidyasagar wanted to teach values strongly with linguistic knowledge in texts such as not only caste identification, but also caste identification in Kathamala, Akhyanmanjari, Charitavali. However, before judging the relevance of his children's text today, one may lookback to Rabindranath's 'Sahajpath' as a children's text. We know Vidyasagar as a social reform errand policy maker. It is natural to have that impression in the text written by him. Rabindranath was not a philanthropist like Vidyasagar. He did not take up the pen with

Contemporary quotes. As a result, his simple text is an eternal composition. The first language teaching book written for child learners. While writing Sahaja path, he did not want to make children characterful, disciplined, and principled. He did not hold pen to change the society. Because he knew that if you take the pen with a special purpose, the artistic thinking is disrupted. He thought that child education was to develop the minds of curious children through small pictures in the guise of play. Therefore, a direct application of ethics cannot be expected in his simple text. Again, during the time of Vidyasagar, there were many changes in the practice of teaching ethics during Rabindra's time. Many complain that 'always tell the truth', 'service to man means service to God'.

Vidyasagar has directly declared values or ethics. Again, since the spoken language and the written language are the same, Vidyasagar's children's education textbooks may cause some linguistic problems, according to many. But it can be said that the language used by Vidyasagar is close to the face of modern times. World poet Rabindranath also said for the sweetness of thought, 'Water falls and leaves move, this is the first poem of the original poet in my life.' (Biography). This quote of the poet is for the fainting of the poetic tone hidden in the caste identity. Even in modern times the tone of caste identification does not stimulate the child but affects it deeply. It cannot be denied even today that the development of the child's language and character excellence through the teaching of letters, words, sentences. By character modern educators mean the evaluation of personality in judgment of social good. Vidyasagar performed that duty like a Gurugambhir teacher through his children's lessons. Not only the jargon of vocabulary, Vidyasagar has been present in the hearts of children for ages, with a strong promise to socialize them in the study of color identification. Even though there was a smell of strong policy, after Vidyasagar's caste identification, policy education was not caught that way. But all the logistics of a child's education are in the alphabet. Therefore, even today, Varnapricha, Kathamala, Akhyan Manjari, Charitavali are popular among Bengalis as unique children's books.

References:

Department of educational psychology and foundations of education. (2012). *Education for values in schools- A framework*. Retrieved from http://www.ncert.nic.in.

Govt. of India. (1998).National Policy on Education- 1986.MHRD.New Delhi.

The Report of the University Education Commission (1948-1949). (1962). Vol-1, Ministry of Education, Government of India.

United Nation Educational, Scientific and Cultural Organization. (2000). Learning: The Treasure Within, Dhaka: UNESCO Publishing.

Vidyasagar Rachanabali. (2006). Kolkata: Sahityam

West Bengal Board of Primary Education.(1979). Curriculum and Syllabus of Primary Education, Government of West Bengal: Kolkata

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

EFFECT OF SAVITA MEDITATION ON DEPRESSION, ANXIETY AND STRESS

Rashmi Patel
Research Scholar, University of Patanjali, Haridwar, Uttarakhand- 249405
Contact No. : 9302714513, E-mail : rashmipatel10203040@gmail.com

Om Narayan Tiwari
Dean and Guide, University of Patanjali, Haridwar

Paran Gowda
Professor, University of Patanjali, Haridwar
Correspondence author
E-mail : paran.gowda@uop.edu.in

Abstract

Background

In the present era of social media, whatsapp and face book, there are both positive and negative benefits. But e-gadgets like mobiles have become an addiction to the student communities. So in this paper, we explored, Savita (also called as Sun-raise) meditation to counter the e-additction

Objectives

The objective of the present study is to explore the student e- addiction problems in depth and find solutions through yoga method.

Methodology

The design adopts pre-post method in treating the e-addiction in students by using Savita Meditation with Depression, Anxiety and Stress scale using SPSS-29 Version.

Results

The statistical p- significance results suggest a significant improvement in reducing the addiction among the students, provided by Savita Meditation are consistently followed.

Discussion and Conclusion

An elaborate discussion is made with the Savita Meditation as taught by Pt. Shri Ram Sharma Acharya when applied to college students. The 'p' significance in the present studies is found to be greater than 0.001.

Keywords

***Savita Meditation, Depression, Anxiety, Stress*, Dass-21scale**

1. *Introduction*

The practitioners of pragya yoga (Kumar,2011) undergo through various Sadhanas according to the given instructions from the teachings of Acharyashree. The aspirants come for Sadhana, follow a unique schedule of lifestyle and get all the benefits of this holistic approach of yoga. Pragya yoga includes almost all systems of Yoga as: Bhakti, Gyan, karma, Raja, Hatha, Tantra and Mantra yoga. Raja Yoga some how means Dhyan Yoga. Explains All the aspirants practice Savita Dhyan (meditation on the rising Sun) (Gaur.et al., 2020). in the morning as per the instruction of Aacharya shri. Yoga is an ancient science and way of life that is prophylactic, and curative leading to good health: physical, mental, emotional and spiritual. The reviewed studies are heterogeneous and have used different yoga practices (Asana, Pranayama, Dhyana and meditation) brain region and brain wave for effect evalution. Savita Dhyan: This is Meditation on rising Sun. Mental concentration is kept focused on the rising sun. Explains eating disorder is (Rawat and pandya, 2016). very common

among western countries but now a- days it is introducing in india too due to the effect of globalization, Media, Magazine and tendency to have a perfect body shape which results in different health hazards. Significant effects of yogic practices on experimental group were found and no effect was found on the subjects who belonged to control group. The study was conducted (Kumar, 2017). over 100 working women in the semi urban area of Haridwar and Dehradun Districts of Uttarakhand. They were further divided in to two groups (50 experimental and 50 controls). The study duration was of three months. A set of Asana, Pranayama and Meditation was given to the experimental group and the result was compared with control group. A significant change has been observed at adjustment level between and control group. Working women could be assisted to improve on their adjustment problem through the regular practice of yoga (Pragya yoga Pranakarshan pranayama with Savita dhyan). For this study (Verma., et. al 2017). we had selected randomly 50 Sanskrit students with age ranging between 18 to 26 years of age. Practicing 51 minute/day yogic intervntion particularly and only those students were considered who were willing to participate in such type of practices. According to obtained data we found that there was statistically significant difference at 0.01 levels between pre and post conditions in the level of General wellbeing of the adults. (Savita Dhyan 28 min.). The yogic package(Pragya yoga, Shavasana, Pranakarshan pranayama, Savita Dhyan and Om Chanting) (Akhileshwar., et. al 2012). was give for one hour up to 25 days. The result has shown that there is significant (P =0.01) effect of practicing selected yogic package on general well being. For the first time at DMAS (Manali, H.P.), all the candidates were successful in gaining the required height (17000 feet) of the course. The data was analyzed through (kumar, 2015). appropriate statistical method. A significant change was found on the occupational stress level of experimental group, hence it can be concluded that practice of Yoga helps in managing the stress of working women. The finding of the study (Kumar,2016) shows a significant change in their social adjustment level. It is always being subject to modification in the light of further observation. This is the nature of the method. But it can be concluded that yogic practices and yoga based lifestyle can change the behavior as well as the interpersonal relationship.

Ninety-two pharmacy students enrolled in the study. Seventy-percent of the participants completed the study. Only one participant was excluded in the post data analysis due to non-adherence with the protocol. The data revealed that for all scales the intervention was associated with enhanced mindfulness and mental well-being and decreased perceived stress. (Zollars., et .al 2019).
Those in the intervention group reported marginal increases in meditation frequency, decreased stress (but not anxiety), and improved self-regulation on one of two measures. Decreased stress explained the relationship between group assignment and self-regulation improvements. (Strait.,et. al 2020). Computer game stress was associated with a significant increase in physiologic (GSR, EMG, HR, QTc/ QS2) and psychologic (acute stress questionnaire scores) markers of stress. Meditation was associated with relaxation (significant decrease in GSR, EMG, QTc/QS2, and acute stress questionnaire scores). Meditation, if practiced before the stressful event, reduced the adverse effects of stress. (Mohan., et.al 2011). A Comparative Study To Assess The Effectiveness of Laughter Therapy Versus Meditation On Stress And Anxiety Among Nursing Students At Selected College, Bangalore. (Devi and M. 2019). The intervention was carried out for 4 weeks with 15 min practice in each session. Results: In this study, there was an effect of mindfulness breathing meditation on decreasing the mean scores for depression, anxiety, and stress in the intervention group.
However, only stress (p = 0.007) and anxiety (p = 0.042) showed a significant difference in the post-test results of the intervention and control groups. (Komariah,et al 2023).

Depression

According to the World Health Organization (WHO), depression is currently the world's fourth leading cause of disability, and by 2020 it is expected to be the second. 43 percent of Indians are currently suffering from depression. Today depression is present all over the world and is experienced by an increasing number of people. It can be said that the 20th century was the century of fear and anxiety, while the 21st century is a century of depression. An estimated 20 to 25 % of adults in the general population are currently suffering from strong symptoms of depression.

Anxiety

Anxiety is a psychological and physical condition characterized by physical, emotional and behavioral components. This component is an unpleasant feeling that is usually related to restlessness, Apprehension, is fear and distress. Previous Indian epidemiological studies have shown a wide range of prevalence, and two meta-analyses of select Indian studies reported prevalence estimate to be anxiety rate 5.6% and 16.5%.

Stress

According to a survey conducted by Rakuten Insight in India in may2022, 50 percent of respondents in the 24 to 34 age group stated that they were feeling more stressed or anxious during past 12 months.

5. *Methodology*

A pre-post experimental design is followed in selecting the participants. An experimental sample of 40 graduate students are selected out of 50 for the study. These are BA students from Uttaranchal University, Dehradun. We have applied the Dass-21 questionnaire developed by Lovibond and lovibond [5](1995). to assess symptoms of depression, anxiety and stress among adults. There are 21 items in this scale with four response options: option's 0 "Did not apply to me at all ", 1 "Applied to me to some degree, or some of the time – Sometimes", 2 "Applied to me to a considerable degree, or a good part of time – Often" to 3 "Applied to me very much, or Most of the time – ". We have used SPSS 29 version to analyze the data.

Yogic Intervention

Yogic intervention was given to subjects for 12 weeks. Intervention starts with the Gayatri mantra recitation followed by all the yogic practices and ends with shantipaat.

Sr. No.	Yogic Intervention	Rounds	Time duration
1.	Gayatri Mantra	3 rounds	2 min
2.	Surya Namaskar	3 rounds	10 min
3.	Nadisodhan pranayam	15 rounds	15 min
4.	Savita Meditation	-	30 min
5.	Om Chanting	11 rounds	2 min
6.	Santi Paat	-	1 min

6. Results

The results obtained from SPSS-29 Version are arranged in Tables from 1 to 3.

Table 1 : Paired 't' test Statistics

		Mean	N	Standard Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	Pre	14.82	40	9.71	1.53
	Post	11.60	40	7.33	1.15
Pair 2	Pre	12.82	40	8.90	1.40
	Post	13.90	40	8.85	1.39
Pair 3	Pre	15.80	40	7.57	1.19
	post	16.35	40	8.52	1.34

Note: pair 1-Depression: pair 2: Anxiety Pair 3: Stress

Table 1 shows the paired 't' statistics for a sample size of 40 participants. In the experimental group, nearly equal number of participants are drooped out due to various reasons. Pair 1, Pair2 and Pair 3 represent depression, anxiety and stressful participants. The average mean ± SD scoring rates are shown. One may see the visible difference in the mean rates before and after yoga intervention studies.

There is no significant difference seen between anxiety and stress participants except for depression (Tables 2 and 3).

Table 2 : Paired Samples Significance

		N	Correlation	Sig.
Pair 1	Pre & Post	40	.338	.033
Pair 2	Pre & Post	40	.315	.048
Pair 3	Pre & post	40	.251	.119

Note: pair 1- Depression: Pair 2: Anxiety Pair 3: Stress

Table 2: Paired Samples Correlations

Table 3 : Paired Samples Test

Pre-Post		Paired Differencs							
					95% Confidence Interval of the Difference				Sig
		Men	Std. Devi-ation	Std. Error Mean	Lower	Upper	t	df	(2-tailed)
Pair 1	Pre– post	3.22	10.001	1,58	0.026	6.42	2.039	39	.048
Pair 2	Pre- Post	-1.07	10.39	1,64	-4.398	2.24	-0.654	39	.517
Pair 3	Pre– post	-0.55	9.88	1.56	-3.710	2.61	-0.352	39	.727

Note: pair 1- Depression: Pair 2: Anxiety Pair 3: Stress

7. Discussion:-

Savita Meditation (SM) is a popular method in focusing the mind on higher order or meta things. Typically, a mantra like Gayatri mantra is taught and get focused in the meditation for about 30 minutes by each participant. This effect is found by (Rawat and Pandya, 2016) Pt. Shri Ram Sharma Acharya has provided very effective technique Savita Meditation (meditation on rising sun). These practices are very helpful to correct their distorted thinking and help to get rid of anxiety and depression. The present studies matches in 'p' values of significance $p < 0.001$ for depression. However, in the present studies, stress and anxiety's nearly matches with our values but not much significantly. The cognitive behavior of the participants improved in study findings. This obtained an average effect size of −0.41 for stress, −0.37 for anxiety, and −0.30 for depression. Three moderating variables were analyzed, with significant correlations being found for the type of treatment relating to

stress (Q = 11.01, df = 2, p = 0.004, R^2 = 0.294) and depression (Q = 6.14, df = 2, p = 0.048; R^2 = 0.436). The stage of education of the individuals was also found to impact upon anxiety intervention success (Q = 13.093 df = 2, p = 0.0009, R^2 = 0.196). Interventions mainly addressed the importance of meditation strategies, mindfulness programs, and cognitive-behavioral therapy to reduce stress, anxiety, and depression in students. (González-Valero,2019). Thirty-two participants (84.4% F, 20.5 ± 2.7 years, 23.9 ± 5.0 kg/m^2) were randomized to a four-week, AE + MM (n = 16), MM (n = 10), or control intervention (n = 6). ANOVA revealed non-significant, but noteworthy group x time interactions (perceived stress: p = 0.09; anxiety/depression: p = 0.07). Both AE + MM and MM seem to be feasible strategies to reduce levels of stress, anxiety and depression in college-based young adults.(Zieff.,et.al 2022). The meta-analysis was performed by using Review Manager 5.4, and the effect size was calculated by the standardized mean difference and its 95% confidence interval. (Li., et al, 2023).

8. Conclusion

The present studies on Savita Meditation with the students in the age group from 17 – 27 years found to have reduced depression and marginally in stress and anxiety levels. There is a need to take bigger sample size to prove the efficacy and significance of the present studies on Savita Meditation among the students.

9. *Acknowledgements*

I cordially thank all colleagues, family members, friends, senior management, and office staff**.** I express my sincere thanks to University students who participated in this research work and for their cooperation in caring out this work successfully.

10. *References*

1. Akhileshwar, Kumar, A., & Gargi. (2012). Impact of Selected Yogic Practices on General well being of Mountaineering Trainees. *Asian Journal of Research in Social Science & Humanities,* 2(2)

2. Beauchamp-Turner, D. L., & Levinson, D. M. (1992). Effects of meditation on stress, health, and affect. *Medical Psychotherapy: An International Journal*.

3. Burns, J. L., Lee, R. M., & Brown, L. J. (2011). The effect of meditation on self-reported measures of stress, anxiety, depression, and perfectionism in a college population. *Journal of College Student Psychotherapy*, *25*(2), 132-144.

4. Devi, L. M. (2019). A comparative study to assess the effectiveness of laughter therapy versus meditation on stress and anxiety among nursing students at Selected College, Bangalore. *International journal of nursing education*, *11*(4), 70-74.

5. G. H., Stoner, L., Frank, B., Gaylord, S., Battle, S., & Hackney, A. C. (2022). Aerobic exercise, mindfulness meditation, and stress-reduction in high-stress, college-based young adults: A pilot study. *Journal of American College Health*, 1-5

6. Gaur, S., Panjwani, U., & Kumar, B. (2020). EEG Brain Wave Dynamics: A Systematic Review and Meta Analysis on Effect of Yoga on Mind Relaxation. *J Biomed Res Environ Sci*, *1*(7), 353-362.

7. González-Valero, G., Zurita-Ortega, F., Ubago-Jiménez, J. L., & Puertas-Molero, P. (2019). Use of meditation and cognitive behavioral therapies for the treatment of stress, depression and anxiety in students. A systematic review and meta-analysis. *International journal of environmental research and public health*, *16*(22), 4394

8. Kumar, (2015). A study on effect of Yogic intervention on Occupational stress of working women. *International journal of yoga and allied* science,4(2),

9. Kumar, (2016). Approach of Yoga based lifestyletowards Social adjustment among Students. *International journal of yoga and allied sciences*,5(2),

10. Kumar, P., & Singh, V. (2017). Application of Superbrain Yoga For Academic Anxiety Management in Adolescence. *International Journal of Science and Consciousness*, *3*, 72-77.

11. Komariah, M., Ibrahim, K., Pahria, T., Rahayuwati, L., & Somantri, I. (2023, January). Effect of Mindfulness Breathing Meditation on Depression, Anxiety, and Stress: A Randomized Controlled Trial among University Students. In *Healthcare* (Vol. 11, No. 1, p. 26). Multidisciplinary Digital Publishing Institute.

12. Lemay, V., Hoolahan, J., & Buchanan, A. (2019). Impact of a yoga and meditation intervention on students' stress and anxiety levels. *American journal of pharmaceutical education*, *83*(5).

13. Li, J., Li, C., Puts, M., Wu, Y. C., Lyu, M. M., Yuan, B., & Zhang, J. P. (2023). Effectiveness of mindfulness-based interventions on anxiety, depression, and fatigue in people with lung cancer: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Nursing Studies*, 104447.

14. Mohan, A., Sharma, R., & Bijlani, R. L. (2011). Effect of meditation on stress-induced changes in cognitive functions. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, *17*(3), 207-212.

15. Pinto, N. V., Sarmento, V. D. S. M., Sousa, R., Girão, Á. C., & Frota, M. A. (2023). School-Based meditation in adolescents: an integrative literature review. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*.

16. Rawat, R., & Pandya, C. (2016). Effect of yogic intervention on eating disorder cognitions among adolescent girls in India. *International Journal of Applied Research*, *2*(4), 668-673.

17. Rawat, R. A. K. S. H. A., & Pandya, C. H. I. N. M. A. Y. (2018). Prevalence of eating disorder cognitions among Indian adolescent girls. *International Journal of Humanities, Arts, Medicine and Sciences*, *4*(8), 11-18.

18. Strait, J. E., Strait, G. G., McClain, M. B., Casillas, L., Streich, K., Harper, K., & Gomez, J. (2020). Classroom mindfulness education effects on meditation frequency, stress, and self-regulation. *Teaching of Psychology*, *47*(2), 162-168

19. Verma, S., Kumar, K., & Meena, R. (2017). Evidenced based study on general wellbeing through hath yoga. *International Journal of Scienec and Consciousness*, *3*(4), 78-83.

20. Zollars, I., Poirier, T. I., & Pailden, J. (2019). Effects of mindfulness meditation on mindfulness, mental well-being, and perceived stress. *Currents in Pharmacy Teaching and Learning*, *11*(10), 1022-1028.

21. Zieff, G. H., Stoner, L., Frank, B., Gaylord, S., Battle, S., & Hackney, A. C. (2022). Aerobic exercise, mindfulness meditation, and stress-reduction in high-stress, college-based young adults: A pilot study. *Journal of American College Health*, 1-5.

22. .https://www.researchgate.net/ publication/221256345_pragya_yoga

.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Self -Determination and Destiny in Preeti Shenoy's *"Life is What You Make It"*

Ms. R. Rajeswari
Ph.D Research Scholar (Full Time)
Kongunadu Arts and Science College,
Bharathiar University, Coimbatore, Tamil Nadu-641062
Contact No. : 8489669924 / 9965519813
E-mail : buveshraje@gmail.com

Dr. S. P. Sasi Rekha
Associate Professor
Department of English,
Kongunadu Arts and Science College,
Bharathiar University, Coimbatore.
E-mail : buveshraje@gmail.com

Abstract:

Preeti Shenoy is a contemporary Post Modernist writer of popular fiction in Indian English. This is quite true about the life of Ankita Sharma, the protagonist of *Life Is What You Make It* by Preeti Shenoy, the novelist. What is happening in the life of the Ankita Sharma is not purely imaginative but it is quite true to life of almost all women with such mental-make up. Human life is full of ups and downs. Of all the human beings, it is only the women, both married and unmarried, who lose their guts to live while facing unexpected and intolerable sufferings of both physical and mental. However, there are some exceptions even among women because such exceptional women never lose their hope of living during their indescribable predicament because they have guts enough to brave their indescribable hardships before and after their martial life. They are also determined to decide their life on how it should be so that they can live with peace and happiness. One such a woman is Ankita Sharma, the protagonist of the novel. She helps the readers of this novel understand the real value of life and the ways and means by which the readers can devise their own ways of life for their good lest their poor choices in life should make them regret. Ankita Sharma aims at leading a quite normal life. However, she finds herself afflicted with bipolar disorder. She simply accepts what has happened to her. She wants to attain maturity of her mind to brave her ailment. She has a positive attitude to life and she never entertains any negative thought. She is not ready to continue her love relationship with Abhishek. She willingly gives up her love for him so that she can take care of herself during her ailment. She starts living with such a strong mental make-up to come out of her ailment hale and healthy. It is her strong belief in life. Ankita simply wants to mature properly into a modern woman even though all these cultural events altered her modern life, she rejects her love. But she can overcome her illness thanks to her resolve to typically live and her invincible determination to succeed. Finally, her mind faces so many challenges, and the immense power is positive thinking to cultural changes her eternal destiny.

Key Words:

Destiny, Determination, Hardships, Predicament, Physical Ailment**, Love, Positive.**

Preeti Shenoy is an incredible author. Shenoy's works have the appearance of being true stories. But she consistently asserts that her stories are not based on reality, despite the fact that her

book *"Life Is What You Make It"*. Her brilliant debut book, 34 Bubblegums and Candies, is filled with tragic events. Most of the stories are about love theme. Even though love is real, the characters encounter many obstacles along the way. She creates love stories that have a lot of ups and downs, but the novel ends happily.

Preeti Shenoy's stories are terrible and she makes readers to learn to live a happy life. Shenoy's themes are about love, relationship and inspirational ideas. Even though the love stories are terrible, painful, and tragic protagonists never give up to strive and understand.

Love is a recurring theme of Preeti Shenoy's novels. She has a masterful understanding of the theme of love among other writers. Other major themes of the writer are relationships, friendship, and family. It becomes clear and understandable. Her writings are provided with the valuable, life lessons as mankind, even though she is primarily known as a romantic novelist. The writer enjoys creating a variety of pictures by painting and drawing, she enjoys Yoga, travel, and photography also. She is a skilled person in many areas of social media.

The protagonist Ankita Sharma in *"Life is What You Make It"* is a lovely and knowledgeable young woman. This novel talks about not only love story, but also wisdom and courage. Ankita Sharma is an intelligent college student, and she is the protagonist of the novel. She goes to asylum; she has experienced romantic relationship with others. She has affected bipolar disorder. Her extreme mood swings characterized bipolar illness, and neurological condition. The symptoms of this condition are mild and typical; thus it develops gradually so she attempted suicide because of her bipolar disorder struggle.

Ankita Sharma changes her destiny and defeat through self-determination. The two main characters in the novel are Abhishek and Ankita. Novel demonstrates that love does not always provide happiness but also deal with difficult that make living a pitiful and sad existence. Even all the love stories cannot becheerful and easy because there could be so many barriers in love.

According to **Thomas Merton** *"Love is our true destiny. We do not find the meaning of life by ourselves alone - we find it with another*." Love is a powerful emotion and foundation of all life. It is the highest feeling, primarily concerned with both nature and humanity .However, it may also cause a lot of troubles in life, and the Ankita Sharma faces the same issues in her experience. The protagonist of the novel, Ankita is introduced by Vaibhav at the beginning of the story. She resides in Kerala with her parents move; they travel to Cochin and begin the process of her graduation from St. Agne's Women's College. Her boyfriend, Vaibhav, frequently wrote the letters to Ankita. She told everything about the college and new home through the letter conversation to him.

Ankita meets Abhishek, a kind boy who takes care of her. She felt proud of him and treated him with respect. She also feels guilty conscious because of betraying Vaibhav. Abhishek was madly in love and writes a letter to her to express his feelings for her love. She is persuaded by Suvi to meet with Abhishek, the serious partnership has to begun. But they are completely different from other people. Ankita was a endowed student who priorities her career because she wants to succeed in the work. Abhishek, on the other hand, is a good student but loves Ankita so much that he can't live without her and wants to marry her. . Ankita rejects his proposal of marriage,

> *How could I promise? How could I tell that my dreams had grown? beyond? the town of Cochine?(Shenoy 66)* .

However Ankita was unaware of the pivotal moment at which her life had begun. So Many times, he becomes emotional and makes a number of choices that ultimately alter her entire life. Ankita has got the news of Abhishek suicide. She feels unbelievable and refusing to believe the news. She knows the cause of responsibilities herself on his death. She learned a lesson from this one encounter. Ankita

was aware that people frequently make mistakes for which they are unaware of the consequences. She was regretting herself internally and hoping that she would have promised to stay with Abhishek, but it was too late she was unable to change anything. Shenoy has easily handled this novel "*Life is What you Make It"* through the protagonist, ankita sharma. She is depressed because of the death of Abhi, who is her boy friend. She always thinks about him and how she spends her days with Abhi because he died in the accident, then Ankita feels depressed and commits suicide thrice. This portrayal of depression is linked with Sylvia Plath's The Bell Jar. In this novel, the Greenwood is the protagonist who attempts suicide several times because of her father's death. Therefore, in *Life is What you Make It*, Ankita Sharma is tormented by the death of her boyfriend, and she attempts suicide, but in The Bell Jar, Esther Greenwood is tormented by the death of her father and attempts suicide. Both the novels has been discovered that come under the intertextual element of the background story or incidents link.

After the incident Ankita relocates to Bombay with her family to begin a new life by pursuing an MBA, She is still the college's top performer**.** During her studies, she happily enjoyed with her friends. On the other hand, she finds management to be an exciting and novel subject that deviates greatly from the norm. Ankita was evolving daily and extremely concerned with her studies, she was entirely focused on her research. She has typical tendency to overreact to even the smallest things because of her past incident at the same time. Because of her smart and responsible personality, she volunteered to assist their classmates. Ankita created lovely and fascinating relationship with her friends whenever her friend needs help for studies. She never gambles with her academic work and she shared the study materials with them.

Ankita arrived at the house with a large bag of notes, she immediately began to paint and colour the notes for the reason she was so eager to paint the picture. Then She draws the picture forgot everything even though night felt. She was very much interested in drawing during her night sometime it goes beyond the morning. Everyone is surprised to find magnificent and remarkable study materials. She distributes the material to her classmates also. She wants to forget the past event so she does change her actions.

This novel picturised Ankita's circumstances and mental state that she is beginning to exhibit the signs of bipolar disorder, which is associated with the brain that causes moods, depression, and attitude shifts. Once she painted an angry picture of someone destroying the environment. On that moment, Ankita missed Abhishek for the first time and believed that he is the reason for her mental state and her artwork. She had been feeling a lot of regret when all of a sudden she became lost in her thoughts Ankita recalls her past memory of Abhisek, she longed for a conversation with him and frequently listen his voice without him after the death of Abhishek. Then she experienced actual discomfort on that day and realized someone had been poking around in her heart and began to fear. Whenever she wants to overcome her fear but attacked by panic situation.

So that Ankita started to avoid college and remained herself in the room. Ankita's parents take care of her and advised to enroll the college; come out her room enlightened her mood with friends. She went to college try to get normal situation, which had a significant impact on her career. But she had lost her control; it was going beyond her physically and mentally ill. It appears that someone has turned off her thoughts. Ankita thinks about her notes is also incomprehensible to her because she is incapable of understanding anything. Everything has emerged from her head, she avoid now all the friends and strangers. She is terrified of speaking with people that followed by disappeared of her charm, humour and attractiveness. She had isolated herself in a room and avoiding everyone and everything. Right now, she feels that life is gloom and misery.

In her life Ankita twice tried to commit suicide. Her parents became concerned and eventually grasped her mental state. They make Ankita feel uncomfortable and smiled outwardly for her parents' comfort otherwise; she would prefer love and support to drugs. Her mental state was not improving after a few days but actually growing worst condition.

Ankita's parents decide to go to meet the doctor Dr. Madhusudan for her bipolar disorder. It is identified that the term 'bipolar disorder' is visible in the works of Virginia Woolf's Dalloway. Virginia Woolf portrays the character of Septimus, who is in a state of depression. He leads his life in the hospital like Ankita Sharma. Doctor has advised them to take exceptional care to her and keep observing in the asylum for treatment care. After the treatment she went to home live with her parents. One day Ankita gets angry with her parents, it was to be a tremendous shock to them she said as,

"I HATE YOU. BOTH OF YOU. COME BACK HERE- DON'T LEAVE ME
LIKE THISYOU ARE MY PARENTS DAMMIT." (Shenoy122) .

So that again she went to asylum, she protests for everything but after sometimes she gets back to normal condition because of doctor's treatment. Whenever she gets broken heart, she goes to the worst condition of madness so that doctor gives the electrical shock. Atlast she cannot do anything, she accepts everything even her defeat also.

She needs affection and care since she felt lonely and miserable in the asylum and that loneliness is constantly holding her back. Her spirit no longer had the desire to exist. However, the gloom of her woes only lasted a few days. She receives Dr. Madhusudan into her life like an angel. Compared to other psychiatrists, he is better able to comprehend her mental state. Because Ankita makes him think of his sister, she has developed an emotional attachment to her. Following the suicide of his sister, who was also mentally ill, he made the decision to pursue a career in psychiatry. He always made an effort to inspire her with motivational stories. In order to learn more about her entire past and her private life, he also meets her parents and friends. Ankita grabs a paintbrush once more and injects colour back into her life during her therapy. She gains happiness, hope, and optimism from it. Everything that was missing from her history is now tangible all around her. Although she recognizes that being in an asylum is her fate, she fights against it and succeeds in escaping her cage's chain. Anuj and Sagar, who are both frequent visitors and mentally sound, become new friends for her here. She takes all that comes her way and never gives up hope for the future. She observes many things and takes it as a positive manner and idea of suicide has vanished now.

Dr. Madhusudan advises her to view her bipolar condition as strength and reassures her that other bipolar disorder characteristics include creativity. She ought to pursue writing and art as creative endeavours. He believes that she is a unique girl who should make use of her potential. When he reads the letter she wrote to Suvi, he discovers that she has gift for writing. After a few years, her life drastically transformed, and she obtained numerous academic degrees. She is also developing her artistic and literary talents. She later finds herself in a loving relationship and marries him.

CONCLUSION:

Self-determination and perseverance enabled her to overcome her fear. She is getting better every day, and one day she leaves the asylum with a new life start. Even though many people, particularly in Modern Indian woman, still view mental illness as a shame. Bipolar disorder does not necessarily indicate that a person is insane. They also require love, care, and family support; medication is not enough. Finally the power of faith can overcome her destiny. Few words from the book itself,

The world is indeed a better place when there is love, friendship, acceptance, and hope. Powered by these, you can indeed overcome anything, including destiny.(Shenoy 158)

Though Ankita Sharma has dropped out of her course that didn't stop her from chasing her dreams. Moreover, she has taken her favourite passion that is creative writing and she has overwhelmed all the strives.

Works Cited:

Merton, Thomas. "140 Best Destiny Quotes and Sayings for Inspiration." GSKIDEAS, //www.therandomvibez.com/*love-destiny-quotes-fate*.Accesse 17 May, 2023.

Malik, Anamika."Book Review: *Life Is What You Make It,* by Preeti Shenoy www.eatmy.news/2021/07/book-review-life-is-what-you-make-it-by.html, July23.2021.

Kumari, Monika and Ramakrishna. "Triumph of Mental Disorder for the Willingness to live in the novel "*Life is What You Make It*" by Preeti Shenoy. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, vol. 24, no.06, 2020, pp.4855-4858.

Shenoy Preeti. "*Life is What You Make It*", Srishti Publishers and Distributors 2011.

Woolf, Virginia. "Mrs.Dalloway, Oxford University Press, U.K.2009.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Antisocial personality Disorder:

Reflection of Serial killers in Jeff Lindsay's *Dexter Series*

K Gowrimala,
Ph. D. Scholar, Department of English,
Government Arts College, Coimbatore-641018, Tamil Nadu
E-mail : gowrilitphd@gmail.com

Dr. S. K Pushpalatha,
Associate Professor, Department of English,
Government Arts College, Coimbatore-641018, Tamil Nadu

Abstract:
This paper aims at analyzing the antisocial personality Disorder of the character Dexter Morgan in the work Dexter Series which contains eight novels written by Jeff Lindsay. Sociopathic serial killing mentality of Dexter is analyzed with two ideas, the former with significance of moral code and latter by adopting Sigmund Freud's concept of Id. The paper also tries to educate awareness about the mentality of serial killers.

Key word

Antisocial personality disorder, serial killer, sociopathic disorder, Freud's concept of Id.

Antisocial personality disorder is a mental disorder in which a person denies to mull over the feelings of others. It is also called as sociopathic disorder. The person mental disorder lack empathy and survive with fake emotion. Most of the sociopath recorded with criminal cases and serial killers. It will very difficult to identify a psychopath or sociopath because they are more intellectual and appear like a normal person in the society. Many serial killer based novel are produce in American Literature such as Maureen Callahan's *American Predator*, Steve Miller *Nobody's Women,* Erik Larson's *The Devil in the White City*, Robert Graysmith's *Zodiac* etc.

Jeff Lindsay is one of the famous American crime novelists and screenplay writers who had created the popular sociopathic character Dexter. The tone of his work indicated his sense of social responsibility and regional spirit by high lighting the crime that happening in the society. He was born in Miami, South Florida and portrayed the beauty and lifestyle of Miami in all his novels. The duty of a detective is to if find the murder but in Lindsay novel the detective itself a serial killer by himself. Naturally sociopaths will have an urge to kill, which gives them pleasure and satisfaction. They use their own pattern killing.

In the novel *Dearly Devoted Dexter,* the protagonist of the novel Dexter Morgan is working as a forensic blood spatter analyst for Miami- Dade police department. He was adopted and brought up by his foster father Harry at the age of three. A Sociopath believes that they have an inner voice who urge the thirst of killing. Harry recognized the problem of Dexter at his young age, he directed his homicidal urges of killing into positive way, by counseling to choose people who had committed horrific crimes and escaped from the police. Dexter calls this canon as the The Code of Harry. His job as a blood spatter analyst made easier for him to choose the victims by identifying the latest crimes.

> Harry, my wise foster father, had taught me the careful balance of Need and Knife. He had taken a boy in whom he saw the unstoppable need to kill-no changing that- and Harry had moulded him into a man who only killed the killers: Dexter the no-bloodhound, who his behind a human-seeming face and tracked down the truly naughty serial killers who killed

> without a code. And I would have been one of them, if not for the Harry Plan. There are plenty of people, who deserve it, Dexter, my wonderful foster-cop-father had said. (*Dearly Devoted Dexter* ,174)

Lindsay as luminously used the Dexter's for portraying his protagonist as a charming monster who eliminates the worst people of the city. This code shows the difference between the Dexter and other serial killers in the novel. Harry had deeply implanted the code in Dexter's mind that he cannot break it at any point. It can be clearly identified at the end of the first novel Darkly Dreaming Dexter , Dexter find that he had a brother who was a sociopath. Brain requested Dexter to join with him to kill his foster sister Deborah. Brain kidnapped Deborah and tied her into the same container were his mother was found murdered by the drug gang when they at the age of three and four. Even though Dexter lack empathy he hesitate to kill Deborah.

> 'Yes', he said, and all the cold happy fury of the Dark Passenger was in his voice now. 'I knew you'd figure it out. This time we do it together,' he said. I shook my head, but not very convincingly. 'I can't ,' I said. 'You have to,' he said and we were both right. (*Darkly Dreaming Dexter* 161)

His brother has no code to follow and was not able to realize why Dexter is not able to kill his sister. Dexter tries to listen to his brother, but return to the question "what Harry would say about the situation" or what will happen if he breaks the code. He decides to escape both Deborah and Brian . He cannot break the code and kill his sister, even though the Dark Passenger in him would like to concept the offer given by Brain. Lindsay would like to state that Dexter is always in control, or if he is not, the code is always present. This is the main difference between Dexter and Brian, which is only due to Harry having adopted Dexter to his family and educated him and directed to a positive path to fulfill his urge of killing, without revealing to Dexter his personal history. Brian, who was separated from Dexter by Harry, has moved from one family to another finally transforming to his murderous self without any guidance. Thus this brought the difference between both the sociopathic monsters.

The code enables Dexter to function in some sense as a dynamic member of the society whereas Brian is plainly immoral. It can be stated that a sociopath or psychopath serial killer cannot be cured totally but moral thought can be inserted into them as the form of code or rules at their childhood to boyhood stage.

The fourth novel reveals through Dexter's flashback that Harry actually regretted his actions and for shaping Dexter into is originality. Dexter recollects over the day he was allowed to commit his first murder and eliminate the nurse that was trying to poison Harry.

> 'No problems I told him', and blurted out, 'It was wonderful.' And seeing the pain on his face and thinking I could help I added, 'Thank you, Dad.'Harry closed his eyes again and turned his head away. For six or seven breaths, he stayed like that, and then, so softly I almost couldn't hear him, he said, 'What have I done… Oh Jesus, what have I done…' (Dexter by Design ,271)

Psychology and literary works correlate each other by using psychoanalysis theory where a critic can find out the unconscious mental state of the character in the novel. Psychoanalysis theory was first introduced by the great psychological critic Sigmund Freud. According to Freud, the unconscious state of human mind expresses the true feelings and emotions of a person. For a psychopathic serial killer his unconscious state of mind performs a major role and the conscious mind try to hide the unconscious mind. He believed the personality of the human is divided into three part such Id, ego and super ego. Id is the eldest and most important element human personality; it is based pleasure principle and always tries to fulfill the need of the human. Id never bothers about the reality or needs of anyone; it only concentrates on its own satisfaction. The Id makes a man to commit

crimes. It is very easy to connect it with a psychopath who always tries to satisfy their desire. The main desire of a psychopathic serial killer is to brutally injure and killing a person, the suffering of other person gives them pleasure. Lindsay say clearly depicted the brutal killing of Dexter and his brother Brain the novels. Dexter always tries to lender pleasure the Dark Passenger.

> The Dark Passenger laughed and love it and I played thepart. I put one boot on Father Donovan's chest held the noose tight. His eyes, pounding with blood and pain and leaking tearsonto his face, his eyes met mine in a rush of understanding and all the things that had to happen were there for him to see now.(*Darkly Dreaming Dexter*, 6)
>
> The body is stretched out just the way I like it.The arms and legs are secure and the mouth is stopped with duct tape so there will be no noise and no sill into my work area. And my hand feels so steady with the knife that I am quite sure this will be good one, very Satisfying…Floating above the perfect tight work space- my hand in perfect unison with that other hand goes up and arches back for a perfect cut.(*Darkly Dreaming Dexter*, 62)

While killing a person Dexter enjoyed a lot , he seem that he had done a great deed in his life. Dexter also appreciate killing style of his brother Brain who had no code in his life and brutal than Dexter, "He cuts the victim into pieces and then wrapped up each one like it was a Christmas present". Each psychopathic serial killer have their own desire or style to attain their pleasure based on their incident that affected them in the past. One of the serial killing who was a real estate agent kidnaps the young boys and kill them brutally and takes different style of photographs of the body and enjoys seeing that.

Conclusion:

Lindsay Dexter series clearly provides a psychology of serial killers. This paper aim to bring out few characteristics of sociopathic serial killers. Dexter had killed 20 victims as a sociopathic serial killer and he had justified his killing. He killed all the 20 victims for self satisfactions. Lindsay had portrayed the character of serial to demonstrate their and to be aware of them and to halt the consequence caused by them to this society.

Reference:

Lindsay, Jeff. *Darkly Dreaming Dexter.* London: Orion Books Ltd, 2005.

Lindsay, Jeff.*Dearly Devoted Dexter.* London: Orion Books Ltd, .2006

https://www.psychologydiscussion.net/psychology/meaning/psychology-meaning-definitions-and-methods/1559. Accessed 7.00 pm on October 27.2022

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

GEOGRAPHICAL CONCEPT OF BHĀRATVARṢA MENTIONED IN KĀVYAMĪMĀṂSĀ OF RĀJAŚEKHARA

Dr. Mahua Mandal
Research Scholar
Sanskrit-Department,Visva-Bharati Shantiniketan,
Bolpur Sriniketan, Birbhum, West Bengal- 731235
Contact No. : 9635734452, E-mail : mandalmahua85@gmail.com

Sanskrit is the oldest and rihchest language of India. There are two phases of sanskrit from the Chronological point of view i.e. Vedic literature and Classical Sanskrit literature. The origin of Inidian poetics may be traced back to the Vedas. Ṛg veda was the oldest and the first literary compositions of India. Rāmāyana and Mahābhārata throw a flood of light on letter vedic life., rituals, traditions and the socioeconomic, politico religious conditions of that time. The works of classical Sanskrit literature show the clearest evidence of influence traditions, customs and the value system of ancient India. These are very useful sources of history of that time.

Rājaśekhara's Kāvyamīmāṃsā was another literary work in classical sanskrit literature which is the most powerful source of ancient India. In the purānas, we can found the geographical descritption and origin of the universe, earth, oceans, mountain, rivers and other related matters. Therefore, the many literary compositions i.e. epics, drama are closely related and full of geographical data.

Rājaśekhara a well known poet, critic and also a dramatist, who was belonging to the yāyāvara family. The seventeen (XVII) chapter (adhikaranas) of Kāvyamimāṃsā contains information on the Desa-vibhāga. Rājaśekhara begins his geographical (or more appropriatly for his introductory section, cosmographical) exposition by dividing the entire earth into seven great islands (dvīpas) and sevent great oceans. The seven dvīpas are - i) Jambūdvīpa ii) plāksa iii) Sālmali iv) Kuśa v) Krauñcha vi) Śaka vii) Puṣkara.

जम्बुद्वीपःसर्वमध्येततश्चप्लक्षोनाम्नाशल्मलोऽतःकुशोऽतः । क्रौञ्चःशाकःपुस्करश्चेत्यभैषांबाह्यासंस्तितिर्मन्डभिः[1]

Here we can seem that Rājaśekhara is very much influenced by the Vāyupūrana to describe in geographical divisions. However, Rājaśekhara starts in his chapter for the geographical description of whole world but he gradually elaborately discusses the geography of Bhāratvarṣa (undivided India).
in Bharat Muni Nātyaśāstra we can see the described of seven dvīpa and says -

सप्तद्वीपानुकरणंनाट्येऽस्मिन्प्रतिष्ठितम्।[2]

He also says that Jambudvīpa was guarded by the lokopālo.

'जम्बुद्वीपेसमाक्रान्तेलोकपालप्रतिष्ठिते।'[3]

The word jambudvīpa literally refers to "the land of Jambutrees." Where Jambu (also known as Jamun) is the Indian blackberry and dvīpa has two meanings Island or Continent.

The seven dvīpas are surrounded by the seven oceans i.e. i) Ksāra-Samudra, the ocean of salt water ii) Ikṣursa-Samudra, the ocean of sugarcane juice iii) Surā-Samudra, the ocean of wine iv) Sarpis-Samudar, the ocean of ghee v) Dadhi-Samudra, the ocean of milk vi) payah- Samudra, the ocean of fresh water and vii) SvādhuvāriSamudra, the ocean of curd. This view of purānas also followed by Rājaśekhara in his Kāvyamimāṃsā as says -

लवणोरसमयःसुरोदकःसार्पिषोदधिजलःपयःपयाः । स्वादुवारिरूदधिश्चसप्तमस्तान्परीत्यतइमेव्यवस्थिताः ॥[4]

However Rājaśekhara added here the different views of ancient times for the matter of ocean by –

'एकएवायंलावणःसमुद्रःइत्येकः।'[5]

There is only one ocean, which is full of salt water.

Some other says about concept of three[6] and four[7] oceans. Then Rājaśekhara approves the all different interpretations of different poets and says that they are of diverse imports in their arguments, and those who believe in the existence of seven seas are also not non technical, it also have sāstric (Scientific) basis c. f.

'भिन्नाभिप्रायतयासर्वमुपपन्नमइतियायावरीयः । सप्तसमुद्रोवादिनस्तुशास्त्रादनपेताएव॥[8]

He also says in the Kāvyamimāṃsā as :

"मध्येजम्बुद्वीपमाद्योगिरीणां मेरुर्नम्नाकाञ्चनःशैलराजः।

योमूर्त्ता (योऽमर्त्या) नामौषधीनांनिधानं यश्चावारूःसर्ववृन्दारकाणाम्।"[9]

At the centre of of the earth is Jambudvīpa, one of the seven great Island, and at the centre of Jambudvīpa, is the great mountain Mahameru. Surrounding Mahameru is the land of Ilāvṛtavarsa and the mountains Nila, Sveta and śrngavānlay north of it –

'तस्मोत्तरेणत्रयोवर्षगिरयः, नीलः, श्वेतः, शृङ्गवाश्च, रम्यकम्, हिरण्मयम्उत्तराःकुरवइतिचक्रमेनश्रीणितेषांवर्षाणि'।[10]

In the south of mount meru there are three mountains i.e. Niṣaḍha, Hemakūta and Himavān. The Nisadha mountains in the land of Hari, and to the south of Hari is the land of Kimpurusha, which is separated by the Hemakuta mountains from Hari. Finally, on the south of Kimpurusha lies the Himavat (Himālaya) mountains, and beyond this mountain range lies the land of Bhāratvarṣa (दक्षिणेनापित्रयएवनिषधोहेमकूटोहिमवांश्च।हरिवर्षं, किमपुरूष, भारतमितिचत्रिणिवर्षाणि) which is the southern most land from Mahameru and is surrounded by a great ocean. This view also seen in the Viṣṇupurāṇa. c.f.

'उत्तरयन्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणंवर्षं, तदभारतनामभारतीयत्रसन्ततिः॥'[11]

It is consists of nine countries ie. Īndradvīpa, Kaśerumān, Tāmraparna, Gabhastimān, Nagadvīpa, Saumya, Gāndharva, Varuna and Kumāridvīpa as

भारतस्यास्यवर्षस्यनवभेदान्निशामयइन्द्रद्वीपः, कशेरूश्चताम्रपर्णीगभस्तिमान।

नागद्वीपस्थासौम्योगन्धर्वस्वयवारुणःअयंतुनवमस्तेषाद्वीपसागरसवृत्तः।[12]

Rājaśekhara influenced by this purana and the same content of Kāvyamīmāṃsā he says-

तत्रेदंभारतंवर्षमस्यचनवभेदाः।ईन्द्रद्वीपः, कसेरूमान्, ताम्रपर्णीगभस्तिमान, नागद्वीपः, सौम्यो, गन्धर्वो, वरूणः, कुमारीद्वीपश्चायंनवमः।[13]

i) Īndradvīpa - East part of India but some of the scholars are inclined to identify this with Barmā, Jāvā and Sumitrā.
ii) Kaśerumān-present in Singapur.
iii) Tāmraparna - One of the nine part of Bhārtvarṣa, which is indentified with ceylon.
iv) Gabhastimān - This part was Southwest land of India.
v) Nagadvīpa - Western part of India.
vi) Saumya - Southwest part of India.
vii) Gāndharva - Kabul Gandhar etc were located in Gāndharva dvīpa.
viii) Varuṇadvīpa - Varuna was situated in the north eastern direction of India.
ix) Kumārīdvīpa - Kumāridvīpa which was said to extend from the Himalaya to Kanyakumari. In vāmanapurāna and markandeyapurāna also refer the name of Kumārīdvīpa.

Then the division of Bhāratavarṣa into nine khandas. This chakravarti kṣetrā of the earth is extended to the Himālāyas from southern ocean, and who wins all these nine khandas with his prowess is known as the emperor or 'cakravarti'.

'तान्येतानियोजयतिससम्राडित्युच्यते,

कुमारीपुरात्प्रभृतिबिन्दुसरोऽवधियोजनानांदशशतीचक्रवर्तिक्षेत्रम्। तांविजयमानश्चक्रवर्तीभवति।'[14]

Here Rājaśekharawas influenced by Viṣṇupurāṇa[15] and Vāyupurāṇa[16]. Then Rājaśekhara gives the signs of cakravarti emperor as:

चक्रंस्थेमणिर्भार्यानिधिरश्वोगजस्तथा । प्रात्कानिसप्तरत्नानिसर्वेषांचक्रवर्तीनाम्॥ [17]

The kumāradvīpa consists of seven kulaparvatas i.e. vindhya, pāriyātra, Suktimān, Ṛkṣa parvata, Mahendra, Sahya and Malaya.[18]

In the Vāyupurāṇa also mentioned these names.[19]

i) Vindhya - The vindhyas have a great significance in Indian Mythology and history. Vindhya mountain range is located in central India, Madhya pradesh.

ii) Pāriyātra - Pāriyātra parvata is a range of mountains mentioned in the epic Mahabharata (2/10/31 calls it paripatra), Rāmāyaṇa[20] (पारियात्रास्य गता द्रक्षथ वानराः) and the Harśacharita[21]in ancient times only southern parts of vindhya mountain ranges, which are having higher elevation, where considered as vindhya mountains while the other part of this mountain range with less hight is named as Pāriyātra (north western part).

iii) Suktimān - One of the seven holy mountain situated in Bharata, a region south of mountmeru, according to the varāhapurāṇa chapter 85, It is the protion of the vindhya range which connects the Pāriyātra and the Ṛkṣaparvata.

iv) Ṛkṣa-Ṛkṣa parvata is a mountain range descirbed in the Epic Mahābhārata (1.60.60, 1.89.28, 1.89.30, 1.96.23-24, 1.90.39). It is indentified to be the part of the eastern vind hyachala mountain ranges in the central India. Now it's modern name Satpura.

v) Mahendra - Mahendra giri, is a mountain of the district of Gajapati, Odisha, India. Rājaśekhara mentions Mahendra is the mountains of south India. But Kālidāsa in his Raghuvaṃśa (4/39-40) says Mahendra is situated in the Kaling Counry. However Rājaśekharaincludes Kalinga both in the group of eastern as well as southern countries.

vi) Sahya parvat - The sahyadri parvat or western Ghat are a mountain range that covers the states of Tamilnadu, Kerala, Karnataka, Maharastra and Gujrat. It is a UNESCO World Heritage site and is one of the hotspots of biological diversity in the world. Sahyagiri which is situated between the river Kāverī in the south side and the Godāvarī in the North.

vii) Malaya - Malaya giri is located in Odisha. It is divided into four types. c.f.

'मलयविशेषास्तुचत्वारः।' [22]

The region between the eastern and western oceans and in the center of Himalaya and vindhyas there is known as Āryāvarta. There are four Varnas (calsses) and four āśrama (stages) of people prevalent in Āryāvartta. c.f.

पूर्वापरयोःसमुद्रयोर्हिमवद्विन्ध्वयोश्चान्तरमार्यावर्त्तः, तस्मिश्चातुवर्ण्यंचातुराश्रम्यंच।तन्मूलश्चसदाचारः,

तत्रत्योव्यवहारःप्रायेणकवीनाम्। [23]

This form of life and system is the basis for society and makes the poet perfect Rājaśekhara argue that the poet should follow the tradition prevalent in Āryāvartta in their descriptions.

Thus, as we can see, the term 'Aryavarta' can not by any means be seen as a synonym for India or even Indian civilization, let alone Bhāratavarṣa which included so many lands beyond the Indian subcontinent.

In ancient Indian tradition Bhāratavarṣa is divided into five parts i.e. purvadeśa, uttarapatha, paścāddesa, Dakshina patha and Madhyadeśa.

<u>The Region of purva-deśa (Eastern Part)</u>

In Kāvyamīmāṃsā Rājaśekhara says that it is to the east of Benarasa and the Dharmasūtras Baudhā yana indentify it to the east of prayāga. In this part include the countries of Anga, Vanga, Kaliṅga, Kośala, Tosala, Utkala, Magadha, Mudagara, Videha, Nepāl, Pundra, Prāgjyotisa, Tamraliptaka, Malada, Mallavartaka, Suhma. c.f.

यत्राङ्गकलिङ्गकोसलतोयलीत्कलमगधमुद्गरविदेहने-

पालपुण्ड्रप्रागज्योतिषताम्रलिप्तकमलदमल्लवर्तकसुक्ष्मब्रह्मोत्तरप्रभृतयजनपदाः। [24]

In vayupurāṇa we can see also mentioned these names.[25]

a) Aṅga - Aṅga was an ancient Indian kingdom that flourished on the eastern Indian subcontinent and one of the sixteen Mahājanpada. It lay to the east of its neighbour and rival, Magadha and was separated from it by the river champa in the modern day Bhagalpur and Munger in the state of Bihar.

b) Vaṅga - Vanga was an ancient kingdom and geopolitical division on the Ganges delta. It was located in southern West Bengal, with the core region including present day south western Bangladesh and southern West Bengal. Vanga is mentioned in India's national anthem –'Jana Gana Mana'.

c) Kalninga - Kaninga is the historical region of India. It is generally defined as the eastern coastal region between the Mahanadi and the Godavari rivers. Now Kalinga encompasses a large part of Odisha and northern part of Andhra Pradesh.

d) Kośala - Kośala was corresponding roughly in area with the region of Awadh in present day Uttapradesh.

e) Utkala - Utkala was located in the northern and eastern portion of the modern day Indian state of Odisha. Utakala is also mentioned in India's national antem - Jana Gana Mana.

f) Magadha - Magadha played an important role in the devlopment of Jainism and Buddhism, and two of India's greatest empires, the Mourya Empire and Gupta Empire. Magadha was in Southern Bihar and was counted as one of the sixteen Mahajanapada. Videha, Malada, Malbvartaka are located in state of Bihar.

g) Tāmralipta - Tāmralipta was a city in ancient Bengal, located on Bay of Bengal. Midnapur district of modern day India in West Bengal.

h) Prāgjyotisa - Prāgjyotispura, now deemed to be a region within modern Guwahati, was an ancient city and capital of the medieval Kamrupa Kingdom.

i) Suhma - Suhma a territorial unit of ancient Bengl, generally believed to have been in

In Kavyamimāṃsā Rājaśekhara mentioned the mountain ranges of pūrvadeśa are Brhadgrha, lohitagiri, chakora e.t.c and the rivers of pūrvadeśa are śona, gaṅgā, Lauthitya, Karatoyā and Kopiśa.

Region of Daksinā-patha (Southern part)

Daksināpatha or southern part region is situated in the lower part of Bhāratvarsa. This region consists of the countries of Mahārāstra, Māhiṣaka, Asmaka, Vidarbha, Kuntala, Krathakaisika, Sūrpāraka, Kāñchi, Kerala, Murala, Simhala, Coda, Daṇḍaka, Paṇdya, Pallva, Gānga, Nāśikya, Kaunkana, Kolagiri and Vallara.

i) Mahārāstra - In ancient time it was called by Dandakāranya. Now, present in Mārāthā country.

ii) Māhisaka - It is one of the region on lower Narmada. The capital wa Māshismati. iii) Aśmaka - Rājaśekhara mentions this region is located in South India. Aśmaka region was situated between the Godāvari and Māhismati and the formed part of Vidarbha.

In the kerala country mentioned byRājaśekharacorresponds in the purāna and the Mahisaka and Kuntala belong to the modern Karnataka state of southern India. The Mahisaka corresponds to the southern region of Karnātaka. Therefore the Aśmaka and Vidharbha are on the basin of the river Godāvāri. Vidarbha is situated in the modern Mahārāstra and pandya is well known country is the Tamilnadu. In the purāna the country of Murala, Nasikya and Surpāraka etc are included in the south west region.

The mountain ranges of Daskināpatha are Vindhya, Mahendra, Mākla, Pāla, Mañjira, Sahāya and Sriparvata : as -

विन्ध्यदक्षिणपादमहेन्द्रमलयमेकपालमञ्जरसह्यश्रीपर्वतादयःपर्वताः।[26]

There are the rivers names are Narmadā, Tāptī, Krṣnaveni, Vañjura, Tamraparni, Utpalavati and Rāvana gangā.

In Bilhaṇ's historical Kāvya Vikramāṇkadevacharita we can know same countries, and river in south India.

The poet has mentioned Kāñchi (6/10), Kuntala (3/41), Kerala (4/8), Chola (5/61), Gurjara (18/97), Simhala (4/20, 4/45), Pandya (4/45, 9/119), Gangā (4/21, 6/21).

The name of the rivers Krishna (14/13-15), Tamraparni (12/27), Tungavadra (4/59, 63), Yamunā (1/5, 18/91).

Region of paścad-Deśa (Western part)

In this region the important countries are Devasabhā, Surāstra, Deśraka, Trāvana, Kacchiya, Antara, Brāhmanavāha and Yavana c.f.

'देवसभायाःपरतःपश्चादेशः।तत्रदेवसमसुराष्ट्रदशेरकत्रावणभृगुकच्छकच्छोयानत्तार्बुदब्राह्मण-वाहयवनप्रभृतयोजननदा:'[27]

i) Devasabhā - According to Rājaśekhara, devasabha is the name of is the name of mountain in Western India. This may be mountainour part of either the Devās state or udaipur, where the Dhebar Lake is situated.

ii) Deśeraka - It is Mālvā.

iii) Surāstra - Surastra is the portions of nothern Gujrat.

iv) Trāvana - This part locates in the western India. Rājaśekharanoticed that the people of surastra and Tavana region could speak sanskrit fluently with an Apabharamśa accent.

The mountains of this region are Govardhana, Girinagana, Mālyasikhara and Arbuda. Arbuda is identified as the mount Ābu, which is among the Āravalli range. The famous rivers that flow are Sarasvati, Sabharavati, Mahi etc. c.f. -

गोवर्घनगिरिनगरदेवसभमाल्यशिखरार्वुदादयश्चपर्वताः सरस्वतीश्चभ्रवतीवार्तघ्नीमहीहिडिंवाद्यानद्यः।[28]

The region of uttara path (Northern part)

Northern India comprised the panjab proper including Kashmir and the adjoining hill states, with the Whole of eastern afganistan beyond the Indus. According to Rājaśekhara uttarapath is the northern side of puthudaka. This region is consisted of the country Śaka, Kekaya, Huna, Kāmboja, Limpāka, Kira, Barbara, Vāhtava, Karakantha e.t.c. c.f.

यत्रशककेकयवोककाणहुणवाणायुजकम्वोजवाह्निकवलिम्पाककुलुतकीरतङ्गणतुषारतुरुष्कवर्वरहूहुकसहूडहंसमार्गरमठकर कण्ठप्रभृतयोजनपदाः।[29]

Kamboja located in the modern Afganisthan. Vāhlava is situated in the south east Kashmir, Kīra is the place in punjab on the banks of Sindhu.

In the northern part of Bhāratavarṣa have large number of mountain ranges i.e. Himalaya, Kalindram, Indrakīla, Candracala and the famous river are Gangā, Sindhu, Sarasvati, Śatadru, Vipāsā and Devikā. c.f.

हिमालयकलिन्देन्द्रकीलचन्द्राचलादयःपर्वताः।गङ्गासिन्धुसरस्वतीशतुद्रुचन्द्रभागायमुनेरावतीवितस्ताविपाशकुहूदेविकाद्यानद्यः।[30]

Region of Madhya-Deśa (Central part)

This region extends upto Benarāsa in the eastern side. We can seem that the geographical concepts of Rājaśekhara takes purānas Epics, Manusmrti, Rājaśekhara says that he is not much try to delineate a detailed description of the country, river and mountain of this region since they are very much popular. c.f. तत्रयदेशाःपर्वताःसरितोद्रवणामूत्पादश्च तत् प्रसिद्धसिद्धिमिति न निर्दिष्टम्।[31]

Ancient Āchārya state that the division of direction should be based on Antarvedi. But Rājaśekhara says that in Antarvedi, this is based on Mahodaya (or Kanuja), should be used for division of direction. c.f. तत्रापिमहीदयंमूलमवधीकृत्यइतियायावरीय।[32]

There other people hold that the four division of direction i.e. - Prācī, Avācī, Praticī and Udīcī, but some others state the division of eight or ten as

ऐन्द्री, आग्नेयी, याम्या, नैऋति, वारूणी, वायव्या, कौवेरी, ऐशानीचाष्ठौदिशःइत्येकेसहदशैतोइत्येपरे।ब्राह्मीनागीयाचद्वेताभ्यां[33]

The Rājaśekhara agree about all these views and says that whether they are four, eight, or ten there reamins no difference, because the number of direction is within the control of the Kavi (poet).

'सर्वमस्तुविवक्षापरतन्त्राहिदिशिमयता।'[34]

Literature is the mirror of society. In Kāvyamimāṃsa of Rājaśekhara has mentioned the geographical sketch in Bhāratavarṣa. The author painted society, education, regions with beauty and simplicity during 9th-10th century in his notable work. This book is the remarkable in the sanskrit literature.

WORKS CITED

1. Kāvyamimāṃsa	Chapter (adhikarna) - XVII	18. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
2. Natyaśāstra	1/118	19. Vāyupurāna	XXXII/19
3. Natyaśāstra	1/10	20. Yudhakānda	4/42/19
4. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	21. Harsacharita	Uchhās - 6
5. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	22. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
6. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	23. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
7. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	24. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
8. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	25. Vāyupurāna	Adhyāya - 61 (Anuśan gapada Samāmpti)
9.Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	26. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
10. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	27. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
11. Viṣnupurāna	2/3/1	28. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
12. Viṣnupurāna	2/3/6-7	29. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
13. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	30. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
14. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII	31. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
15. Viṣnupurāna	2/3	32. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
16. Viṣnupurāna	45/88	33. Kāvyamimāṃsa	Chapter - XVII
17. Kāvyamimāṃsa	Chapter – XVII	34. Kāvyamimāṃsa	Chapter – XVII

BIBLIOGRAPHY

1) Kāvyamimāṃsa of Rājaśekhara, Ed. by Mudhusudana Misra, Chaukhamba Sanskrit Series. Varanasi, 1934
2) Kāvyamimāṃsa of Rājaśekhara, (Ch. I-VI) Ed. by Sitanath Acharya and Devkumar Das, Sadesh, Kolkata, 2008.
3) Kāvyamimāṃsa of Rājaśekhara, Ed. by Gangasagar Roy. Chaukhamba Vidyabhavan, Varanasi,1982.
4) Kāvyamimāṃsa of Rājaśekhara, Ed. by Jaykrishanaharidas Gupta, Chaukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1991
5) Kāvyamimāṃsa of Rājaśekhara, Ed. by C. D. Dalal, Oriental Institute, Baroda, 1934.
6) Harṣacaritaof Bāṇabhaṭṭa, Ed. by Jagannatha Pathak, Chaukhamba Vidyabhavan, Varanasi,1972
7) Vāyupurāṇa of Vyasadeva, Sriram Sastri Acarya, Sanskrit Sansthan, Barely, 1969.
8) Viṣṇupurāna of Vyasadeva, Gita Press, Gorakshapur
9) Natyaśastra of Bharat Muni, Ed. by Dr. Suresh Chandra Bandhyopadhaya, Nabapatra Prakasan, Kolkata -9, 1997
10) Vikramāṅkadevacarita of Bilhaṇa, Ed. by Vishanatha Bharadvaj Sastri (Vol - I, II, III) Benaras, Hindu University, 1958, 1962, 1964.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Study of Agricultural Science in Sanskrit Literature

Dr. Sankar Chatterjee
Associate Professor and Head of the PG Department
Department of Sanskrit, ABN Seal College under Govt of West Bengal,
Cooch Behar ,West Bengal- 736101
Contact No. : 8017625344, E-mail : srisankarabnseal@gmail.com

Abstract

Rigveda has several verses describing the profession of farming operations and farmers'happy and enjoyable life.Improvement of agriculture is the basic duty of Rajadharma which is stated in Mahabharata.Parashara says in 'Krisi-Parashara' that learned man become poor except agricultural work. Kashyapa suggested that agriculture is the highest wealth than gold etc.

The source of ancient Indian agricultural Science is obviously Vedic literature. It is true that Arthasastra and Brihatsamhita are two strong pillars of ancient agriculture. InClassical Sanskrit literature several books e.g.Meghaduta, Mrichchakatika are found where agriculture is discussed.A few traditional agricultural books are found in Sanskrit literature,i.e.Krisiparashara, Kashyapiyakrishisukti. Many Manuscripts,i.e.Vrksa-dohada,Kautuka–cintamani, Krisi Paddati, Krisi-samaya Nirnayah,Sarangadhar-Paddhati are available.

Botany is the essensial part of Agriculture.We get many botanical evidence in Sanskrit literature.Basically We find plant morphology as earliest record in Atharvaveda. It gives eight types of growth habits of a tree. Udayana says that plants have life, sleep,waking,disease and death.ParasharaVrksayurvedaand Mahabharata explained the food preparation in the leaf. In Vedic literature many references to plant diseases and their treatment are also available.

Agriculture is completely dependent on rainfall. Parashara has mentioned several methods for predicting rainfall in the entire year.Regarding this subject Parashara indicates the four types of clouds.Soil also is the very important element in agriculture for good production of crops.On the other hand supervision of agriculture, water management,Seed theory,Irrigation,cultivated crop, ploughing,agricultural implements,plant protection are well discussed in Sanskrit Literature. Animal husbandry has been also discussed for good cultivation.

Horticulture is another part of agriculture which is used to ornament the garden with the flowers and fruits. In Vanaspati and UpavanaVinoda. We find considerable information's about ancient horticulture.

Main Article

The oldest composition Rigveda has several verses describing the profession of farming operations and farmer's happy and enjoyable life -'KrisimitKrisaswa'. Improvement of agriculture is the basic duty of Rajadharma which is stated in Santiparva of Mahabharata.Indian Sages often advised the kings about the importance of 'Varta'.Noble Rama advised his brother Bharata at Chitrakuta regarding agricultural truth.Parashara says that learned man become poor expcept agricultural work.Kashyapasuggested that agriculture is the highest wealth than gold etc.

The source of ancient Indian Agricultural Science is obviously Vedic literature. All theories of agricultural science almost are found in four Vedas,Upanisads and others Vedic books,e.g.ParaskaraGrihya Sutra,Apastamba Dharma sutra,Baudhayana Dharma sutra,Siddantasiromanietc.Lateron,Ramayana and Mahabharata suggests that agriculture is the prime duty of an agriculturist. Pauranic literature shows various subjects regarding agriculture,i. e. the

nature of medicinal plants,preservation of tree, sowing the paddy, prediction of rainfall etc. In Dharma Shastra, agriculture was healthily discussed.InBuddhist age Jatakakatha bears the highly advancedagricultural approach. On the other hand, Agriculture is also discussed in Vyakarana and Philosophy.Several Lexicography e.g.Amarakosa, shows many words which are directly related with agriculture. Philosophical literature of Sanskrit denotes the various agricultural matters also. It is true that Arthasastraand Brihatsamhita are two strong pillars of ancient agriculture. All agricultural theories are perfectly discussed in these books. In Classical Sanskrit literature several books e.g. Meghaduta, Mrichakatika are found where agriculture is discussed.A few traditional agricultural books are found in Sanskrit literature,i.e.Krisiparashara of Parashara,Kashyapiyakrishisukti of Kashyapa,Vrikshayurveda of Surapala,Vishvavallabha of Sri Misra Chakrapani. In spite of these printed books, a lot of Manuscripts i. e. Vrksa-dohada,Kautuka–cintamani, Krisi Paddati, Krisi-samaya Nirnayah,Sarangadhar-Paddhati,Barso-Prabadha are available.

Botany is the essentialpart of Agriculture.In Vedic literature we find easily the Botany and Taxonomy.Many Plants, e.g. Soma,Asvattha (Ficus religiosa),Peepal were well cultured.Beside, flower–bearing and fruit bearing plants like Palasa, white and blue lotus, urvaruka, udumbara, kharjura ,bilvaetc.have used in Vedic Literature .Classical Sanskrit Literature bears many botanicalevidence as well as Vedic literature. But it is true that there are a number of exclusive works underthe title of Vrksayurveda .

Atharvaveda is the earliest recorded authority on plant morphology .It presents an account of eight types of growth habits of trees. These are,Visakha ,Manjari, Sthambini, Prastanavati, Ekasrnga, Pratanavati, Amsumati and Kandini**.**Taittiriya Samhita and Vajasenayi Samhita explains that plants comprise mula , tula,kanda, valsa, puspa and phala. While tress have in addition skandhasakha and parna.On the Other hand, The Vrksayurveda of Parashara deals extensively with the morphology of plants. According to Parashara parts of plant are :patra, puspa, phala, mula, tvak, kanda sara, svarasa, niryasa,kantaka, bija and praroha. Some Ancient Sanskrit works also reveal the texture, colour,taste, surface etc.

Plant Physiology is available in Sanskrit literature.Udayana says in his work that plants have life,sleep,waking,disease and death. The Buddist logician Dharmakirti in his Nyayavindutikarecords the phenomenon of sleep in certain plants,SankaraMisra in his Upaskara mentions that after a wound, there isnatural healing due to growth of organs.TheSantiparva in Mahabharata reveals different physiological principles like, sense of teach,hearing, vision, smell, irritability etc, in respect of plants.

Parashara'sVrksayurveda explained the food preparation in the leaf. Parashara says: the parthivarasa is transported from root to the leaf through syandana (xylem).There it gets digested with the help of chlorophyll(ranjakenapacyamana—Krisi parashara)into nutritive substance and a by product. Santiparvaof Mahabharata explains the water is spread in the every point of tree with the air and force.Plant Pathology is found in Vedic literature.Many references to plant diseases and their treatment are also available. Atharvaveda explains the destruction of corn due to insect pests.The famous Buddhist text, Vinaya,describesthe blight and mildew diseases.Sukraniti gives the idea of preservation of grains from various agents like, fire,snow etc. Saddarsansamuccaya of Gunaratna reveals the various diseases, displacement of flowers,fruits etc. Besides, we get many information's about germination, Classification of Plants, Plant Anatomy in Sanskrit literature .

Agriculture is completely dependent on rainfall. In fact, Weather forecasting is important for sustainable agricultural growth and development.In ancient time the method of weather forecast was classified into two categories,i.e. Analytical method and observational method.Parashara has mentioned several methods for predicting rainfall in the entire year . He has given methods for

annual rainfall prediction based on many points, these are (a) The ruling planet of the year (b) Types of cloud (c) Other climatic conditions such as the direction of wind or fog
in certain months (d) the change in the level of local river water on a specific day etc.
Varahamihira inhis Brihatsamhita explain the forecasting theory of rainfall based on position of Nakshatra .In this Subject kautilya also express his idea in his Arthasastra. Various methods ofrainfall,e.g. Sudden rainfall,folklores regarding weather forecasting arewell discussed in ancient Sanskrit texts. On the other hand method of measurementof rainfall is discussed in several Sanskrit text. Cloud is another factor of rainfall. It is also described in several ancient Sanskrit texts e.g. Ramayana, Arthasastra,Brihatsamhita,Krisiparashara,Meghadutam etc .
Soil is the very important element in agriculture. Soil is a concept as the upper layer of the earth. Soil has been described in Atharvaveda as the mother and human beings as her sons—'Mata bhumiputraahamprthvya'.In ancient time , soil was classified based on it'scolour and crop-yielding ability.Soil fertility was vital to the concept of soil classification. Accordingly, soils were categorized as urvara (fertile) and unurvara(nonfertile) which are further subdivided into usara (salty) and maru (desert). In Atharvaveda soil is categorized depending upon qualities and color as bhabhru, krisna and rohini.Other classifications are found in several text properly. Soil is discussed in manyancient Sanskrit texts suchas,Kashyapiyakrishisukti for good production of crops.
Superintendent of agriculture is the most important part of agriculture. Parashara has highlighted the importance of good supervision in farming, using examples relevant to his time. This subject is discussed in several ancient Sanskrit texts.Beside,Water is the essential prerequisite of agriculture. In ancient India the source of water was mainly rainfall. Vedic literature discussed about the rainfall and utilization of water for cultivation. This subjectisproperly analyzed in several Sanskrit texts ,such as Arthasastra , Brihatsamhita , Krisi parashara etc. Water reservoirs are described in Kashyapiyakrishisuktiand Vishvavallabha. Beside,Ground water for cultivation is discussed in Vrikshayurveda. Water preservation is placed in Krisiparashara .
Plowing is the important subject in agriculture. The meaning ofword 'Krisi' is the act of plowing. Hence the selection of suitable soil and preparing the soil by plowing before sowing are very essential. Parashara mentioned the rules for plowing in the field in his book.Plough known by different names such as hala, sira, langala and sita. In ancient time, we get various types of plow, e.g. the plow of king Prithu, the plow of king Atri etc. The plow is described by Parashara into eight parts, These are isa, yuga, niryola, niryolapasika, halasthanu, addacalla, saula and paccani. In Ancient Sanskrit texts we get various agricultural implements.These are madi, kedarika, datram,khurpa, parsu, kudhal, pratoda etc.
In KrisiparasharaParasharaemphasizes the collection of seeds for future. According to Muni, the time of collection of all seeds is either in the month of Magha or Phalguna. Collected seeds would be preserved in smallpackets. Seeds are also well discussed in Kashyapiyakrishisukti and Vrikshayurveda of Surapala.
Plant protection is also recognized as an important activity. Trees and plants are finely acceptable in all respect when the plants become free from all diseases. Surapala discussed this theory in his Vrikshayurveda . Plant protection has also spoken in Vishvavallabha .
In Sanskrit literature many cultivatedcrops are found properly. Kautilya pointedout inhis Arthasastra many crops, e.g. Sali ,vrihi , tilamudga , masha , kusumba etc. Rice is the main crop according to Sage Parashara. In Kashyapiyakrishisukti, we get many vegetables also.Parashara discussed about paddy and rice . Irrigation is the most important subject of agriculture.It is artificial application of water to soil for the purpose of supplying moisture for plant growth.In fact, irrigation has played a

significant role in the process of agricultural development. Irrigation is discussed in Vedic literature. Afterwardirrigationis completely mentioned in Krisi Parashara, Kashyapiyakrishisukti, Abhidhanarathnamala of Medhatithi and several ancient Sanskrit texts. Vedic literature has mentioned ancient animal husbandry properly.Ancient agriculture depends upon the animal for good cultivation. In vedic age, cow and horse were the symbols of wealth and prosperity. In fact cattle was an important resource for food and farm power.InKrisiparashara,morethan twenty five verses emphasize that management of cattle must be done with great care.Cattlesanitation,health and nutrition are stressed strongly.We find a strong discussion regarding this matter in Arthasastra. Horticulture is another part of agriculture.In a word,Horticulture is used to ornament the garden with the flowers and fruits.In Vanaspati and UpavanaVinoda we find considerable information on Botany and horticulture, as available in early Sanskrit literature ,e.g. Brihatsamhita, Krisitantra,Gulma-Vrikshayurvedaetc.In those books good information was available on germination of seeds, plant propagation, nutrition and maturing of plants, growth, reproduction, heredity etc which are of interest to horticulture.

The construction of a garden and its dedication to public use is mentioned as early as in the Vedic age (Rigveda 3, 8: 11) in SankhyayanaGrhyasutra. On the other hand, Agnipuranaand Brihatsamhita gives many ideas about horticulture.

It is true that the process of plantation received scientific attention probably for the first time in the Arthasastra of Kautilya.Vatsyayana also comments about horticulture. TheCharakaand Susruta have mentioned a number of fruits and flowers.Sarngadharahas given an excellence treatise on arbori horticulture. The horticulture is well discussed in Ramayana, Mrichakatika also.

Ancient Indian Agriculture deals with many other agricultural subjects apart from the above mentioned subject matters.These are Cow dung,Seed heath, Weeding,Yield of rice, Processing rice for food,Treatment of pulse seeds.Sowing theseeds, transplantation etc. All subjects have well discussed in several Sanskrit texts.

References

1. Lallanji, G.1980.Aspects of History of Agriculture in Ancient India, Bharati Prakashan, Varanasi, India .Ram, N.1988. A Textbook on Indian Agriculture.Vol.1.Government of Bombay, Bombay, India. Pp.9-105
2. Randhawa, M.S.1980. A History of Agriculture in India. Volume I. Indian Council of Agricultural Research ,New Delhi, India
3. Randhawa, M.S.1982. A History of Agriculture in India. Volume II.Indian Council of Agricultural Research ,New Delhi, India
4. Bhat,M.R.1981.Barahamihira'sBrihatSamhita.PartI,MotilalBanarsidass, Delhi,India.
5. SadhaleNalini.(Tr.) 1999, Krishi Parashara ,Agri-History Bulletin No.2 .Asian Agri-History Foundation,Secunderabad,500009,India.
6. SadhaleNalini.(Tr.) 1996, Surapal'sVrikshayurveda ,Agri-History Bulletin No.1 .Asian Agri-History Foundation,Secunderabad,500009,India.
7. Ayachit S.M.(Tr.) 2002, Kashyapiyakrishisukti ,Agri-History Bulletin No.4 .Asian Agri-History Foundation,Secunderabad,500009,India.
8. SadhaleNalini.(Tr.) 2004, Vishvavallabha ,Agri-History Bulletin No.5 .Asian Agri-History Foundation,Secunderabad,500009,India.
9. Shamasastry,R.1961.Kautilya'sArthasastra.Seventh Edition .Mysore Printing and Publishing House, Mysore, India.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

No-Soul theory of Buddha

Dr. Charu Das
Associate Professor,
Arya Vidyapeeth College (Autonomous)
Gopinath Nagar, Guwahati, Assam - 781016
Contact No. : 9864031204
E-mail : charudas24@rediffmail.com

Abstract

The early teaching of Buddha is concerned with unending succession of torments and the liberating power of ethical discipline and the perfectionability of human nature. The doctrine of Impermanence or the doctrine of **Pratityasamutpada** or Dependent Origination is the foundation of all teachings of Buddha. It is contained in the Second Noble Truth. What is Dependent Origination? It means, the origin of one thing is dependent upon another. Everything in this world originates from some conditions, the existence of a thing disappears when its conditions are destroyed. And there is the existence of a new object depending upon the conditions destroyed. **Pratityasamutpada**means that everything in the empirical world which is dominated by the intellect is relative, conditional, dependent as well as subject to birth and death and therefore impermanent. Due to ignorance men do not understand the impermanent nature of the world and the conditional dependence of every object in this world. Men suffer in this world because of the lack of the actual understanding of the world and its objects or ignorance.The main problem for Buddha was always the human misery and his main aim was to focus their attention how they can come out of these sufferings.Buddha's doctrine of no-soul is based on his doctrine of **'dependent origination'**. To accept the existence of permanent soul is to deny that "**there is nothing permanent".**To accept the existence of permanent self is nothing but an illusion for Buddha.Since everything is impermanent there cannot be any permanent self which is believed by the common people. For Buddha, we need not waste our time in fruitless efforts to grasp what always escapes from us. Since everything is relative and conditional, we cannot know the existence of anything as a permanent element. But it leads us to ask –

1. Is there really nothing permanent of which we can think about? Can we think of impermanent without thinking of a permanent? Can we regard that the phenomenal explanation of the world is the complete explanation of the world?
2.How can the concept of liberation remain coherent unless we can identify one who is liberated?
3. Would it be philosophically justifiable to accept the Buddhist suggestion that we need not discuss these problems? So, in this article I will try to explain Buddha's view of Self and to examine how the non-existence of self can be justified.

Discussion on Self:

Abandoning a belief in an enduring self is a natural step for any Buddhist thinkers who gives emphasis on the constant flux or the continuous change occurring in the empirical world. The world process is a continuous change and there is no permanent substratum. This continuity is based on the law of causation. Whatever exists from causes and conditions are impermanent. Anything that is born, brought into being and organized, contains within itself the inherent necessity of dissolution.

In Buddhism, **causal evolution is not like the mechanical view of succession** where the world process becomes a series of dissolution and fresh creation. Causality is a such a process where one state transmits its causal energy, to some newly convinced germ. For example, the process of growing a seed in to a tree, where seed is the cause and tree is the effect and the former is necessary for the

later. It is said that though it is not possible for us to perceive the working of the force, in our consciousness but we feel its presence. The world in Buddhism is self-changing or self -forming. Identity of objects is only another name for continuity of change or becoming.

Succession gives the appearance of identity. A thing is only a series of states of which the first is said to be the cause of the second, for they seem to be of the same nature. For example- A child -a boy-a youth-a man-an old man are one. Due to the continuous succession, we come to believe that the universe is a permanent existence. So, identity is nothing but only the name for the continuity of ever changing becoming. Just as the glowing stich whirled round produces the appearance of a complete circle. But it is not the actual circle; only the appearance of it due the continuous and similar movement is a circular way.

So, for Buddha, the world is continuously changing and in it there is no permanent substance. Continuous change in the world is due to the law of causation. Nothing is permanent in existence of things. It is only transformation. It is a series of successive states. But even if for Buddha the empirical world is changing and it is not possible to find in it any principle of reality, it does not follow from this that there is nothing real in the world at all. If our attention is confined to the phenomenal world, we cannot say whether the causality of the world is the creation of God, or the evolution of a substance.

The interesting thing is that Buddha simply accepts the facts of experience. If there is no being in the world, but only becoming and the principle of succession is the only reality then definitely the question arises in the mind of human being that "is there an unconditioned"? Because without the unconditioned, causality contradicts itself. If each phenomenon is referred to another as its sufficient reason and that again to another, we cannot find a sufficient reason for anything. We must get beyond the category of cause to some being which is its own cause and remains with itself in spite of all its change. When it is said that impermanent is opposed to the eternal, necessarily the question of the reality of the eternal is raised. Ifit is said that the ultimate reality is a growing principle, then it must be admitted that some permanent which manifests and maintain itself in the whole process of change.So, in any case a principle of being or identity is admitted.

According to Aristotle, identity is necessary for all change. All change involves a permanent that changes. We cannot think of change without a permanent. Kant said that "without the permanent, no relations in time are possible". The succession of "B" upon "A" means that "A" is over before "B" begins. The relation between them called succession cannot exist for either "A" or "B", but only for something present to each of them. If there were nothing but successive events in the world, like "A" vanishing before "B" begins, "B" before "C" begins, and so on and so on. And there could not be any succession. There must be something to carry on each vanishing moment of succession and add it to the next. The possibility of any succession implies a relative permanence. But the possibility of relative permanence of everything also implies an absolute permanence.

According to Buddha whatever exists arises from causes and conditions, and is in every respect impermanent. Whatever has a cause must destroy. "All component things must grow old". Nature is one continuous vibration, an infinite growth bound by an iron chain of causality. It is a continuous whole, one and indivisible. So, even in the mere mechanism of soulless universe, Buddhism sees an eternal cosmic law or ordered procedure. The universe is a living whole. But my questionsare-

1. If in this world and life, we cannot perceive the eternal cosmic order working, which has no beginning and end, but we must accept that this is the only reality, then why can we not think that there is something permanent in this world even if it is not possible for us to find it from the phenomenal perspective?

2. If there is no beginning and end of causality then how can buddha say that the chain of causation will be stopped in nirvana?
3. Again, if our attention is confined to the phenomenal world, we cannot say anything about the causality. Since causality has no beginning and end, we cannot say whether the causality of the world is the creation of God, or the evolution of a substance, or a natural unfolding out of its interior. Buddha simply accepts the facts of experience. There is nothing permanent in this world, only change or force of causality. But here is also one question, that is,is causality started by chance or it has some origin? Buddha does not mention any final cause or chance.

Sankara tries explain the inconsistency in the Buddhist implication of permanence and momentariness. He says that– according to the Buddhists everything has a momentary existence. So, when the second moment arrives, the thing which was existing in the first moment ceases to exist, and an entirely new thing springs up. If it is the case, we cannot maintain that the preceding thing is the cause of the succeeding thing or the succession of the event is the result of the preceding one. According to the doctrine of momentariness when the preceding moment ceases the succeeding moment arrives. So, when the former becomes non-existent then the succeeding moment comes into being, and therefore the preceding moment cannot be regarded as producing the latter moment, since non-existence cannot be the cause of existence.

That is the reason why some later Buddhists argue that there is a permanent element underlying all changes like the Sarvastivadins.

Buddha was silent on the existence of soul because, the objects with which we identify ourselves are not the true self. There is no reality of the surface self. The object with which we identify ourselves are not the true self. Buddha asks, *since we never remain the same for two moments together, for which self then we desire everlasting continuance?*

His silence on the absolute or permanent makes it clear that it is not possible for us to give a phenomenal explanation of the absolute. Experience is all. We can have an empirical knowledge that unconditioned lies beyond experience. In Western philosophy it is declared that true knowledge is possible not only through the empirical knowledge; it needs to take the help ofknowledge through reason also. If we accept the empiricism, we cannot give the correct explanation of the reality. Reality will become unknown and unknowable to us. Since Buddha here is taking the empiricistic standpoint, he denies the existence of the unknown substratum, which regarded as the support of qualities by some thinkers, and we cannot know the hidden nature of it.

Sometimes the liberated soul is regarded as the human being. When Alara Kamala (the renowned sage) taught the view that the individual soul when it abolishes itself is set free. “Having abolished himself by himself, he sees that naught exists, and is called a nihilist; then, like a bird from its cage, the soul escaping from the body is declared to be set free; this is that supreme Brahman constant, eternal, and without distinctive signs.”

Buddha objected to this doctrine on the ground that the liberated soul was still a soul; whatever the condition it attained be, it was subject to rebirth, and the “absolute attainment of our end is only to be found in the abandonment of everything.” So, it is questionable that if nirvana or liberation means the extinction or abandonment of all existence or everything, then Buddha cannot be said to have been liberated till he died. His attainment of perfect wisdom and freedom then turns into a myth.

Nirvana according to Buddha, stops rebirth. It is the extinction of all misery and of the conditions that cause future existence in this world after death. But it is not sure that after death the liberated saint does not continue in any form.

According to Buddha everything seems to be, yet not to be; it is at once being and becoming. This is

the main tendency of Buddha's teaching. In this world it is not possible for us to separate being and non-being. If we try to isolate either of them, it crumbles again and leave mere nothingness. But in the discussion of the burden and its bearer makes out that the skandhas are the burden and the pudgala is the bearer and they are distinct entities. Because if they were identical, there is no need to distinguish between them. Buddha said, "O, ye mendicants, I am going to point out to you the burden as well as the carrier of the burden: the five states are the burden and the pudgala is the carrier of the burden; he who holds that there is no soul is a man with false notions." To be born is to take up the burden; to lay it down is to attain bliss or nirvana.

According to Oldenberg, if everything is nonexistent, then nirvana would mean annihilation, which Buddha repudiates. Nirvana is not for Buddha, a lapse into a void, but only a negation of the flux and a positive return of the self to itself. The logical conclusion from this would be that something is, though it is not the empirical self. This is also in agreementthat the self is neither the same as the skandhas nor entirely different from the skandhas. It is not a mere composite of mind and body, nor is it the eternal substance exempt from the vicissitudes of change.

In the Udana and Itivuttaka the Buddha refers to nirvana as follows:

"There is, O Bhikkhus, an unbrn (ajata), unoriginated (abhukta), unmade (akata) and non-conditioned state (asamkhata). If, O Bhikkhus, there were not this unborn, unoriginated, unmade and non-conditioned, an escape for the born, originated, made, and conditioned, would not be, possible here. As there is an unborn, unoriginated, unmade, and non-conditioned state, an escape for the born, originated made, conditioned id possible."

So, we have found that Buddha emphasizes the transcendence of our experience when we make assertions about the permanent soul behind phenomena. Buddha knows that the empirical soul is not the real soul. In this world the soul cannot realize its true nature. But he is silent about the Atman enunciated in the Upanishads. He neither affirms nor denies its existence.

Nagarjuna, in his commentary on the **Prajnaparamita Sutra**, says that Tathagata sometimes taught that the Atman exists, and at other times he taught that the Atman does not exist. When he said that the Atman exists it means that the soul is the receiver of misery or happiness in the successive life according to its own karma. Buddha's purpose was to save men from falling in to the heresy of nihilism. When he said that there is no Atman or soul, he said in the sense of a creator or a perceiver or an absolutely free the five skandhas. His aim was to save men falling into the opposite heresy of eternalism (annihilation).

Here a question arises, which of these two views represents the truth?

The doctrine of the denial of Atman is difficult to understand. Buddha thought that it would not be understandable by the common people whose intellect is dull. And such people after hearing the doctrine of an-Atman, would have been sure to fall in to the heresy of nihilism. The two doctrines were taught by Buddha for two very different objects. When he said the soul exists, he wanted to impart to his hearer the conventional doctrine. And he said about the non-existence of the soul to impart to them the transcendental doctrine.

For Buddha to posit a permanent soul is the step beyond the descriptive standpoint. What we know is the phenomenal self. Buddha knows that there is something else. That the soul is not only a combination of elements, but he refuses to speculate concentrate much on it.

In the Upanishads it is stated that the universal self is none of the finite entities of the world though it is the ground of all these finite things of the world. Buddha also holds the same view, but he does not state it definitely.

Conclusion:

We have found that Buddha left the teachings of the soul uncleared. Buddha did not teach about an after-life or a soul. He did not make clear statements regarding these. He did not teach whether we exist or not exist once we attain nirvana. Sometimes we find contradictions in the thought of the Buddha.

Nirvana according to Buddha, stops rebirth. It is the extinction of all misery and of the conditions that cause future existence in this world after death. But it is not sure that after death the liberated saint does not continue in any form.

References:

1. Theodore Stcherbatsky, ***The Soul Theory of the Buddhists***, New Bharatiya Book Corporation, Delhi, 2019
2. Chandradhar Sharma, ***A Critical Survey of Indian Philosophy***, Motilal Banarasidass, Delhi, 1976
3. Satishchandra Chatterjee and Dhirendramohan Datta**,** ***An Introduction to Indian Philosophy*****,** Motilal Banarasidass, Delhi, 2016
4. S. Radhakrishnan, ***Indian Philosophy (Volume 1)*****,**Oxford University Press, Delhi, 1923
5. Narada, ***The Buddha and His Teachings*****,** Jaico Publishing House, Mumbai, 2006
6. Dr. Jadunath Sinha, *Outlines of Indian Philosophy*, New Central Book Agency, Calcutta, 1985
7. Thich Nhat Hanh, ***The Heart of the Buddha's Teaching***, Rider, London, 1999
8. Mark Siderits, ***Buddhism As Philosophy***, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 2021.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

NEP-2020 IN THE LIGHT OF ANCIENT EDUCATION SYSTEM

Pinki Paul.

Assistant Professor (Department of M.Ed.)
Eastern Dooars B.Ed. Training College,
Bhatibari, Alipurduar, West Bengal- 736121
Email id – paulpinki915@gmail.com
Contact number-8436021999 / 9046844660

• ABSTRACT:

The aim of education in ancient India was not just the acquisition of knowledge but a complete realisation and liberation of the self, it outlines.World-class institutions of ancient India such as Taksha-shila, Nalanda, Vikramshila, Vallabhi set the highest standards of multidisciplinary teaching and research and hosted scholars and students from across the world, it stresses. Indian culture and philosophy have had a strong influence on the world.The NEP -2020 seeks to instil in students a rootedness and pride in India, and its "rich, diverse, ancient and modern culture and knowledge systems and traditions".

"The vision of the New Education policy -2020 is to instil among the learners a deep-rooted pride in being Indian,not only in thought, but also in spirit, intellect, and deeds, as well as to develop knowledge, skills, values, and dispositions that support responsible commitment to human rights, sustainable development and living, and global well-being, thereby reflecting a truly global citizen," says the document.It also says the rich heritage of ancient and eternal

Indian knowledge and thought has been a guiding light for this policy."The pursuit of knowledge (Jnan), wisdom (Pragyaa), and truth (Satya) was always considered in Indian thought and philosophy as the highest human goal," it says.

• KEYWORDS:

Ancient, knowledge,NEP-2020, Culture,Traditions, Philosophy.

• INTRODUCTION:

The basic premise of the new National Education Policy is to make the education system more relevant to the 21 st century while keeping India's traditional and cultural values intact. The opening of the inherent creative potential in every person is the most important basic ability, but the moral and social sentiments of the individual must be properly developed and expressed in a higher level environment.

The basis of the published educational policy is the richly realized wisdom and tradition of ancient and traditional India. The pursuit of knowledge, wisdom and truth has become essential for the traditional spread of Indian thought and the pursuit of human virtues. The purpose of the Jnanaparampara is not only to increase the happiness of the world, but in fact to realize the self-emancipation through the development of humanity is the main purpose of life.

In the past, scientists and students from different countries used to reach for knowledge in the world-famous institutions like Taxila, Vikramsheel, Nalanda, Vati established in India's own way of

thinking and realizing the sweetness of education. Due to the infinite power of the Indian educational system, Maitri, Gargi, Ajbhatta, Brahmahira, Bhaskaracharya, Brahmagupta, Charaka, Chanakya, Chakrapani Datta, Madhava, Panini, Patanjali, Nagarjuna, Gautama, Kalad, Pingala, Sankaradeva, Thiruvalo, like the Sun of Madhyagagan, enlighten the entire world even today. Doing In the light of their original creations, India occupies a leading position in mathematics, astronomy, medicine, surgery, physics, technology, etc. even today. Indian philosophy and culture are well established all over the world today. This legacy of Shankaracharya's work in India will make the new educational system exposed to new ideas more rich and receptive.

The originality of the education system strongly reinforces the teacher-dependent concept. Consequently, teachers at all levels must be accorded maximum respect and recognition as important members of society. Teachers play a more important role than parents in shaping the future of children. As a result, it is necessary to appoint the best person of the country as a teacher in all aspects of teaching in the new education system. In addition, it is necessary to effectively establish the psychological issues such as teacher's livelihood, self-esteem, dignity, personal freedom etc. On the other hand, the obligation of quality assessment and sense of responsibility of the new education system is also very reliable.

The new education policy has given more importance to the concept of equality. It is absolutely necessary to establish equality towards students from all parts of the country. It is highly desirable to make the marginalised, underdeveloped, slum students pass to higher places. 'Right to education should be established at a practical level to establish social mobility and equal rights. On the other hand, it is very necessary to teach the youth of India about the various social, cultural and technological needs of the country, along with the country's art, language, knowledge and traditional traditions and their greatness. Self-confidence, self- knowledge, mutual cooperation and solidarity of the youth are the only capital to increase the glory of the country.

Unveiling the development of humanity is the main objective of modern education policy formulation. Doing action in harmony with thought is the principle of proper application. When compassion, empathy is mixed with bravery and vivaciousness, the application process goes to another level. Imagination and high values created in scientific thinking make established actions more excellent. The teachers will be very helpful in creating excellent citizens for the welfare of the country by showing the lesson of being a good citizen with the development of humanity by being nourished in scientific thinking with all kinds of human qualities. On the other hand, The role of teachers in educational institutions is maximum. It is desirable to create a stimulating and safe learning environment in addition to welcoming students carefully in educational institutions. In addition to infrastructural development, proper development of human resources should make educational institutions more acceptable.

• IMPORTANCE OF NEP-2020:

An important link between ancient Indian knowledge and current needs is the National Education Policy. Several important changes have been made in this education policy so that the students can meet the Indian and international needs. In this education policy, mother tongue, local language and international language are given equal importance. The study of classical Indian languages, which are very rich in literature, will help in the development of national culture.

In the ancient times, as in the Ashram system of education, the student acquired comprehensive knowledge through various action-oriented knowledge. It is in this principle that from the sixth standard one can witness the meritorious aspects. A lot of flexibility has been kept in subject selection

at the secondary level and the importance of board exams has been reduced. Emphasis has been placed on research by increasing the time limit at graduate level. Emphasis is placed on research in the final year of graduate level. Another important aspect of this policy is the provision of credit transfer at graduate level. For example, if a student after completing one year at graduate level feels that he/she will not complete the course, one year of credit can be transferred. The current examination system calls for a shift in focus towards memorisation.

A radical change in the evaluation system has been called for. Along with teacher-centered assessment, emphasis is placed on self-centered assessment because after completing traditional education a student can learn about the environment. You have to make your own assessment by judging. The world's top universities have been allowed to open their campuses in India, while increasing spending on education has been announced, keeping an eye on international demand.

Education is the single greatest vehicle for achieving social justice and equality. A vital aim of promoting inclusive and non-biased education is emphasized. Emphasis is placed on the most traditional Vedic education in terms of self- reliance education. Importance has been imposed. Emphasis is placed on the most traditional Vedic education in terms of self-reliance education. Importance has been imposed. Emphasis is placed on the most traditional Vedic education in terms of self-reliance education.

• IMPORTANCE OF VEDIC EDUCATION IN THE LIGHT OF NEP-2020 :

The Union Ministry of Education is soon going to take a whole new initiative to promote Vedic education in the country. According to sources, a Veda-based education board will be set up by the ministry. This officially recognized board will function similarly to the five education boards. Sanskrit language experts and Vedic mathematicians will be involved in the formation process of this new board. Under the 'National Education Policy', they aim to integrate India's traditional Vedic system with modern education, the Ministry of Education said. At present, though Vedic education is practiced in India, there is no opportunity to study the subject through any recognized board curriculum. No board or university gives a degree in Vedas. However, the Vedic system of education is taught by several leading educational institutions. For example, at least 6000 students across the country were given Vedic education by Maharishi Sandipani.

This time, the Union Ministry of Education wants to make this education system relevant in the modern era. Union Education Minister Dharmendra Pradhan said, "Vedas are the foundation of Indian culture. Vedic education must be included in the curriculum to make it relevant in today's age. It is through studying Vedas that a student develops all-round development and self-confidence.

Vedic philosophy will be taught along with Vedic mathematics under the purview of this board. India has a rich history of mathematical practice with mathematicians like Acharya Pingala, Acharya Aryabhatta, Ramanujan, Adi Shankaracharya Jagadguru Swami Bharathikrishna Tirtha Maharaj of Puri, the Education Minister said. The central government wants the youth of the country to be guided by that rich mathematical tradition. To this end, plans have been made to incorporate special Vedic education into the current modern education policy. By adopting Vedic education, it is possible to become modern and develop Atmoshakti. Sanskrit educationist Hemnagar Koti agrees with the Prime Minister's statement. He said, "Learning Vedic mathematics will increase students' self-confidence and also improve their brain's analytical ability." Vedic expert, Ved Shankarlal Chaturvedi claimed that Vedic education is not limited to Hindus, but people of any religion, including Muslims, can receive education in this system of education. Because reading Vedas is not a religious matter. The Vedas compiled the science of how people can lead better lives.

• CONCLUSION :

Finally, it must be said that the basic premise of the National Education Policy is that it will be able to establish itself as a superpower developed by Indian values. Students will be able to become good citizens with the development of humanity by realizing their basic responsibility and duty, respect for constitutional values, sense of unity with the country. Will the pride found in presenting oneself as Indian be felt in enthusiasm, talent, self-reliance? The New Education Policy has been recognized as the abiding goal of a self-reliant India in the strategy of humane living with the combination of knowledge, skills, and values.

• REFERENCE:

[1] Kumar, V.S. The Education System In India https://www.gnu.org/education/edu-system-india.html.

[2] Agarwal, P. 2006. Higher Education in India. Indian Council for Research on International Economic Relations.

[3] Altekar, A.S. 1957. Education in Ancient India, (5 th edition), Varanasi:Nand Kishore and Bros.

[4] Cheney, G.R., Ruzzi, B.B., Muralidharan, K. 2005. A profile of the Indian Education System", paper presented in New Commission on the Skills of The American Workforce.

[5] Indian Educational System: An Overview of the Ancient Indian Education.

[6] Chaube, S.P. History and Problems of Indian Education, Agra: Vinod Pustak Mandir.

[7] Swami, H. 2007. An Introduction to Hindu Culture: Ancient & Medieval.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

General principles of the *Mīmāṃsā* law: a psychological study

Mr. Supriya Roy

Assistant Professor, Dept. of Sanskrit

Kandi Raj College, Murshidabad, West Bengal- 742137

Contact No. : 9093765087

E-mail : roy.supriya9999@gmail.com

Abstract:

India is a country of religion. The people of this country mostly follow religious rules and rituals in their day-to-day life. We the people of this country cannot ignore the ancient Indian heritage. This is the beauty of our country. This is as true of Christianity, Islam, Zoroastrianism, etc. as of the Hindus. Like Christianity, Islam, and the mainstream of others religions, the Hindu religion also tries to govern the followers by its religious rules and rituals. Modern law judgment is fraught with numerous and significant challenges. Judges who are unfamiliar with Hindu philosophy and who have been exposed to other jurisprudential views do not consistently apply these principles incorrectly.

Keywords:

Atideśa principle, *Niyama*, Dharma, axiom, Aphorisms, Law.*Bādha* principal.

These four broad guidelines are paralleled in our ancient Sanskrit writings on interpretation as the (i) principle of the *śruti*, (ii) principle of the *liṅga*, (iii) principle of the *vākya*, and (iv) principle of the *prakaraṇa*. Jaimini says-*śruti-liṅga-vākya-prakaraṇa-sthāna-samākhyānāṃsamavāyepāradaur-balyamarthaviprakarṣāt*[(1)]

Application of the *Mīmāṃsā* principle:

In his writing, Jaimini made an effort to systematize the *Mīmāṃsā* laws, which had developed since the dawn of Vedic civilization, and to prove their veracity. Examining the nature of dharma is the Pūrva*Mīmāṃsā's* goal. The philosophical thoughts it contains are consequently secondary to the ritualistic goal because its focus is more practical than speculative. Consequently, the *Mīmāṃsā* principles must essentially be applied while interpreting the scriptures that regulate Hindu life.

The *Atideśa* Principle:

The *smṛti* writers generally utilize the *atideśa* principle (application of a rule from one case to another). In the 7th and 8thadhyāyas of Jaimini the concept of *atideśa* provides the following definition-

anyatraivapraṇītāyāḥkṛtsnāyādharmasaṃhateḥ।anyatrakāryataḥprāptiratideśaḥsaucyate॥

'*atideśa*' is the term used when a responsibility that is specified for one thing also applies to another.The monthly *agnihotra* is prescribed by the *śruti*, '*māsamagnihotraṃjuhoti*' which means 'monthly *agnihotra*should be performed'. But nowhere has the agas of it been mentioned. Only when a ritual is performed in its entirety, with all of its agas can *apūrva* be produced. Finding the *aṅgas* of the monthly *agnihotra* ceremony is consequently required. Sometimes, as in the instance of *iṣuyāga*, the *atideśa* is created by the *śruti*itself. [(2)]

Atideśa is explained by ŚavaraSvāmīas follows:"*atideśonāma ye paratravihitādharm-mātamatītyaanyatrateṣāṃdeśaḥyathādevadattasyabhojanavidhiṃkṛtvāśālisupāmāṃsāśpaiḥdevadatto bhojayitavyaḥititamevavidhiyajñadatto'diśatidevadattavatyajñadattobhojayitavyaḥiti*" means when a duty that is established in one area is transferred to another, this is known as *atideśa*.

"sa ca nāmnāvacanenavātatranāmatrividhaṃatideśakaṃ, karmmanāma, saṃskāranāmayaugi-kamitivacanaṃpunadvividhaṃpratyakṣaśrutaṃānumānikañca" means by name or by assertions, that *atideśa* is of a dual kind. The former is divided into three species based on the name of the action, the ceremonial that goes along with it, and the term that comes from it. The latter comes in two varieties: express direction and inference. [(3)]In chapter 7th, Jaimini discusses *atideśa* in general. He discusses what is referred to as unique *atideśa* in Chapter VIII. It is an *atideśa* that cannot and should not be assumed in the broadest sense. It must be expressly stated by a clear relation, which is defined as follows: "*yasyaliṅgamarthasaṃyogādabhidhānavat*" [(4)]whichmeans it is a relationship where one thing serves as the indicator for another and gains its power from the latter, which then becomes an occurrence of the first. The crucial rule that *atideśa* occurs between two *vidhis* or two ceremonial obligations of the same class is outlined in the second *adhikaraṇa* of Chapter VII. - "*samānamitaracchyenenetiśrutyāiṣauśyenīyaviśeṣadharmātideśādhikaraṇam*".[(5)]

According to *Tantra ratnākara's* author,

"*prakṛtātkarmmaṇoyasmātsamāneṣukarmasu*।dharmotidiśyateyenaso'tideśaitismṛtaḥ॥"[(6)]

This indicates that *atideśa* can imply both the manner in which obligations are performed and the tasks themselves. Jaimini limits the *atideśa* principles primarily to the custom that the *vikṛtiyāga*be performed similarly to the *prakṛtiyāga*, to which the *vikṛtiyāga*is related. The *smṛti* writers have used this idea to topics like śrāddha and similar things. The *śrāddha* ceremony performed during the new moon, for instance, is regarded as the *prakṛti*, whilst the other *śrāddha* ceremonies are regarded as the *vikṛti* of the *prakṛti*. However other authors have expanded the principle's application much more.

Classification of *Atideśa*:

They have categorized the *atideśa* principle as follows:

(i) *Śāstrātideśa* -reference as regards the principle.

(ii) *Kāryyātideśa* -reference as regards the actions.

(iii) *Nimittātideśa* -reference as regards the cause.

(iv) *Saṅgātideśa* -reference as regards the denomination.

(v) *Rūpātideśa*- reference as regards the form. [(7)]

The general rules of procedure provided by our current legislation on the civil procedure are also adopted in other types of cases, either explicitly or implicitly. The ancient *atideśa* has a comparable personality.

The *Ūha* principal:

The term *ūha* denotes logic, the adaption of a new word to a context, or the changing of a word. In the *Mīmāṃsāsūtra* book's ninth chapter, Jaimini explores the '*ūha*' concept in terms of a model adaption. He mostly utilizes the word 'ūha' in circumstances where a mantra that is used in *prakṛti* must also be used in a *vikṛti*, and the name of the deity must be changed to fit the *vikṛti*. The word '*ūha*' has a wider meaning in contemporary writing. It is used for adding ellipses, which are definitely suggested by the text of a sentence, as well as changing specific words. In a nutshell, *ūhya* (subject of *ūha*) is what must be suggested but is not spoken.

The purpose of *ūha*, he continues, is to determine and regulate the necessary sacrifices (*aṅgas*) of material limbs. The above object is introduced by the first *Sūtra*, *pāda* I of chapter ix in the book *Mīmāṃsāsūtra by* Jaimini "*yajñakarmapradhānaṃtaddhicodanābhūtaṃtasyadravyeṣusaṃskā-rastatprayuktastadarthatvāt*". [(8)]This can be translated as- a sacrificial act is the chief thing, that is based on injunction-material things consecrated in its connection is employed to promote the sacrificial intention. Given the aforementioned, it becomes important to apply *ūha* (reasonable judgment) to decide on the requisite items and their modalities of consecration.

Therefore, with respect to *arthavāda* and *niyama vidhis*, which primarily concern the physical surroundings of spiritual responsibility, ha (application of sound discretion) comes into play. It does not apply to the spiritual responsibility itself as it is enjoined by the right vidhis.

Ūha*in relation to *Arthavāda* and *Niyama

Ūhavicāra can only be used for rules that have more or less a directory character; it cannot be used for imperative *vidhis*. For instance, for certain kinds of people, the instruction to observe the *ekadashi* fasting is an essential Vidhi. But it is a niyama to have a particular breakfast the following day. By *ūha* the latter rule can be waived but not the former.

The modern equivalent of the Sanskrit phrase 'construction most suited to justice and reason' is the *ūhavicāra* of our *Mīmāṃsakas*. Maxwell declares, "In determining either what was the general object of the Legislature, or the meaning of its language in any particular passage, it is obvious that the intention which appears to be most agreeable to convenience, reason, justice and legal principles should, in all cases open to doubt, be presumed to be the true one. An argument drawn from an inconvenience, it has been said, is forcible in law; and no less force any drawn from an absurdity or injustice." [(9)]Again he observes: "A sense of the possible injustice of an interpretation ought not to induce judges to do violence to well-settled rules of construction, but it may properly lead to the selection of one rather the other of two possible interpretations. Whenever the language of the legislature admits of two constructions, and if construed in one way, would lead to obvious injustice, the courts act upon the view that such a result could not have been intended unless the intention had been manifested in express words." [(10)]

But the *smṛti* law, though it is also constructively a revealed law, is not on the same footing with the Vedic revealed law. It deals with *laukika* (worldly) affairs. It has often to adjust itself to new social wants and growing usages. Hence the *smṛti* writers broadly assert almost in the same strain and state that, 'decision should not be based only on the Sastras. By an unreasonable judgment there is loss of dharma (*Vṛhaspati*). No doubt the *smṛti* writers will not allow equitable and reasonable considerations to override the clear text of law, so they say, '*smṛti* is of greater authority than *Arthaśāstra* (*Yājñavalkya*). When the rules of sacred law and of *Arthaśāstra* are at variance, he must discard the latter and follow the former (*Nārada*). But it is insisted on that, 'avoiding carefully the violation of either the sacred law or *Arthaśāstra* he should conduct the trial attentively and skilfully". (*Nārada*) [(11)]

The *Bādha* Principal (principal of the bar):

Bādha primarily refers to prohibiting something because of consistency. The majority of the instances when *aṅgas* or sub-ceremonies are to be incorporated from the *prakṛti* (standard *yāga*) into the *vikṛti* (mouldedyāga), where the injunctions as to the details of which are not comprehensive, are the cases in which Jaimini employs the principle of *bādha*. Although the *aṅgas* or sub-ceremonies in this situation are to be taken from the standard *yāga*, those of the sub-ceremonies that prove to be incompatible with or inappropriate for the *prakṛtiyāga* are to be removed. As an illustration, the *Rājasūyayāga* prescribes a number of *homas*, the proper performance of which necessitates the use of information from the *Daśapūrṇamāsayāga*. For the *homas* during the *Rājasūyayāga*, plain land is to be chosen as the *vedi*, however during the *Daśapūrṇamāsa*, the *vedi* is to be constructed by digging with a shovel, etc. Such a deed would not be appropriate when building the *vedi* for the *homas* during the *Rājasūyayāga*. The specific norm governing the installation of the *vedi* in the *Daśapūrṇamāsayāga*is being extended to the *Rājasūyayāga* in this *bādha* (bar). Because of the express wording, this is the situation with the *bādha*. There are other situations where the contradiction appears by accident. For instance, in the *Sādyaska*, the peg used to bind the animal is not need to be cut.

But, repeating specific mantras in connection with the cutting of the peg is required in the *Agni-Ṣomīyayāga*, which is the *prakṛti* of the *Sādyaskayāga*. This recital is ineligible to carry out the *atideśa* procedure because it belongs to the earlier *yāga*. There are many more examples that could be provided. As an illustration, even if this is done in the Soma *yāga*, of which the *satra* is the *vikṛti*, the selection of *Ṛtvika* in the *Satrayāga* is out of place and is thus disregarded. Another example is the black bean maxim or *kṛṣṇalanyāya*. If there is an express phrase against making the implication, *atideśa* by implication is completely forbidden.In his book *Mīmāṃsābālaprakāśa*, ŚriBhaṭṭaSaṃkara divided this *bādha* into two categories: *prāptabādha* and *aprāptabādha*.
prāptabādha happens when knowledge is generated to the extent that a thing is improper in all matters from *atideśa* (reference) of general *śāstra* and the like. He defines *prāptabādha* as a " *yatrātideśasāmānyaśāstrādijanitesthānesarvaviṣayevāmithyedamitipratyayāntaraṃbhavatisaprāptavā dhaḥ*" [(12)] it refers to a matter that must be rejected as worthless due to some rule or principle of the common morality that among other things, points to its worthlessness. This is known as a *bādha* (exclusion by repugnancy). A few of the many examples he provided are shown below.

References:

1.*Mīmāṃsādarśanam*3.3.14.
2. Quoted in K.L.Sarkar- *Mīmāṃsā* Rules of Interpretation, p.201.
3. ŚavaraCommentary 7.1.1.
4. *Mīmāṃsādarśanam* 8.1.2.
5. *Mīmāṃsādarśanam* 7.1. Adhi. 2.
6. Quoted in K.L.Sarkar- *Mīmāṃsā* Rules of Interpretation, p-203.
7. Quoted in K.L.Sarkar- *Mīmāṃsā* Rules of Interpretation, p-204.
8. *Mīmāṃsādarśanam* 9.1.1.
9. Maxwell's 'Interpretation of Statutes' 3rd edition, p-264.
10. *Ibid.* p-27
11. Quoted in K.L.Sarkar- *Mīmāṃsā* Rules of Interpretation, p.212-213.
12.*Mīmāṃsābālaprakāśa,* p-131.

Bibliography: -

1. Sarkar, Kisori Lal. The Mīmāṃsā Rules of Interpretation as Applied to Hindu Law. Calcutta, 1909.
2. Kane, Pandurang Vaman. History of *Dharmaśāstra:(Pātaka, Prāyaścitta, Karmavipāka, Antyeṣṭī, Āśauca, Śuddhi, Śrāddha and Tīrthayātrā).* Bhandarkar Oriental Research Institute, 1953.
3. Sandal, Mohan Lal,*MīmāṃsāSūtras* of Jaimini, Vols. I & II, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd, 1993.
4. Dasgupta, Surendranath, History of Indian Philosophy,Vol-I,Calcutta, Creative Media Partners, LLC, 1919.
5. Jha, Ganganath, *PūrvaMīmāṃsā* in its Sources, Banaras, Banaras Hindu University, 1942.
6. Jha, Ganganath, Prābhākara School of *Pūrvamīmāṃsā*, Indian Thought Series, VIII, Allahabad, 1911. & Banaras, Banaras Hindu University, 1918.
7. Jha, Ganganath - Purva*Mīmāṃsā*Sūtras of Jaimini Delhi, Motilal UK Books of India, 2008.
8. Müller, F. Max , Six Systems of Indian Philosophy (Collected Works, vol. XIX), Delhi, d.k.printworld. 2003.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Divine Birth of Lord Buddha: In the light of Buddhacarita

Dr. Arnab Patra
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Asutosh College, Kolkata, West Bengal- 700026
Contact No. : 9433171048, Mail id- arnab.patra@asutoshcollege.in

Asvaghosa is the famous Buddhist poet of Sanskrit literature in pre-Kalidasa period. He was a preacher, scholar, poet, philosopher, dramatist and musician. Asvaghosa is foremost among those who wrote poetry in the pre-Kalidasya period. Ashwaghosa's time was surrounded by a mysterious obsession. The poet community was divided between these two genres of writing - 'Kavyasastrat' and 'Shastrakavya'. Ashwaghosa concentrated on poetry in both these categories. He was a contemporary of King Kanishka in the first century AD and the court poet of Kanishka's royal court. We do not know anything special about his biography. According to popular legend, his mother's name is Subarnakshi. ParsvaBhagavatpada was his guru. Saket i.e. the city of Ayodhya was his residence after becoming Buddhist and Sannyas. He was born in a Brahmin family but later converted to Buddhism. For his erudition and genius, he was awarded the title of Mahakabi, Acharya, Mahabadin etc.

Legend has it that even the horses, mesmerized by his melodious voice, stopped eating grass and listened to his music. Seeing this incident, his sannyasin initiate Sugayaka named this poet as Ashwaghosh.

The tension of poetry is deep in the heart. Kavya or poetry makes the human heart pool a strange pool. And that is why, since ancient times, religious priests have resorted to poetry to present the mysterious information of philosophy and religion to the heart of the common people, the Buddhist poet Ashwaghosa, who was established in Pre-Kalidasya, was also attracted to poetry for this reason. We see a reflection of this in the following verse of Soundarananda Kavya

yanmokṣātkṛtamanyatra hi mayā tat kāvyadharmātkṛtam।
pātuṃtiktamivauṣadhaṃmadhuyutaṃhṛdyaṃkathaṃsyāditi॥saundarananda 18/63

That is, just as honey is needed for the consumption of bitter and bitter medicine, so it is better for the reader to sow the seeds of religious doctrine through poetry. And for this reason, Ashwaghosha took a vow to propagate Buddhism widely by writing poetic dramas after his asceticism. In his quest to spread Buddhism, he has three invaluable cars. Composed by - Buddhacharit, Soundarananda and ShariputraPrakaran. Of these, the first two are epics and the third is a scenario. Buddhcharita is a mature age composition of the poet and one of the best examples of his poetic craft.

Buddhacharita is an epic poem based on the life of Lord Buddha. It is divided into 28 sargas, but 17 sargas of the original epic are found in Sanskrit. Out of which the last 4 chapters are the work of a Nepali scholar, Amritananda. It is a rhetorical epic. In this epic poem, the poet has tried to express the harsh reality through a thoughtful description. By revealing the merciless form of decay, disease and death, the poet advises the people who are strongly addicted to material desires to renounce them and take initiation into Sannyas Dharma. This advice of the poet is expressed in the 'Kantasammit' language of the epic poem.

His poetry is magnified through the use of Vaidhavi style and Jakadi ornamentation. It has become very popular among Buddhists as all religious matters of Buddhism and Buddhist philosophies are described in it in a concise form. Philosophical thoughts are simple yet heartfelt.

Various topics are described in different sargas of Buddhacharita epic. The main narrative of the first sarga entitled 'Bhagvatprasuti' is the divine birth of the Buddha. In the description of Lord Buddha's life story found in 'Lalitbistar' and 'Mahabavadan', the poet has mixed the sweetness of his mind and presented a beautiful poem.

In the seventh chapter titled 'Rajdharma' of Dharmashastra called 'Manusanghita', it is said about the cause of creation of the king on earth -

arājake hi loke'sminsarvatovidrutebhayāt।

rakṣārthasyasarvasyarājānamasṛjat prabhu॥manusaṃhitā 7/3

That is, when there is anarchy in this world, if the weak flee in all directions because of the fear of the powerful, the Lord Brahma created King Brahma to remove that anarchy and protect the people. And when the decline of religion and the predominance of adharma appeared in the society, Narayana himself, the cause of the world, descended in the form of a male avatar. The son of Suddhodana appeared in this land of India for the benefit of the world under the name 'Tathagata'.

It is necessary to know the social situation or context of that time in the context of discussing the divine birth of the Tathagata Buddha. The Vedas had an overwhelming influence on the social order of the Buddhist age. And taking advantage of this, the Brahmankul used to carry out a kind of tyranny by imposing Vedic Idhan on the public through the activities of the Vedas. Their statement was that whatever was offered in Yajna, be it animal or human, the sacrificer would attain heaven. In those days offering animals in Yajna was considered as a provision. But this law is a law of violence. The Tathagata emerged to sanctify the corrupt society while condemning these abominable social practices or norms. Ahimsa is the main mantra of Tathagata, the originator of 'Arthtyachattustaya'. His original saying is not to cause pain in anyone's heart. So I saw that without causing any trouble to mother Maya, he gathered from mother's neighboring country and observed the first sunlight.

Buddha's birth was miraculous. He was ionized. His birth was much like the birth of the famous Puranas Urva, Prithu, Mandhata or Orkivan.

uroryathaurvasyapṛthośahastānmāndhāturindrapratimasyamūrmaḥ।

kakṣītaścaivabhujāṃsadeśāttakhāvidhaṃtasyavabhūvajanma॥vuddhacarita 1/10

Pushyanakshatra was very happy at this miraculous and divine arrival of him. He appeared for the welfare of the world and by his effulgence dispelled the dark tamisra and made the whole world shine like gold. Lokpals came to save him.

Usually, babies are born unconscious. But the Bodhisattva, whose heart was filled with the meditation of ages, was born not unconsciously or stupidly, but consciously.

kalpeṅkaneṣu ca bhāvitātmāyaḥsaṃprajānansuṣuvenamūḍhaḥ।vuddhacarita 1/11

Bodhisattva Lord, his birth was divine. He was as bright as the sun. With the golden luster of the body he thus illumined the four quarters. The newborn Tathagata Buddha gradually grew. His first seven steps were very bright like the shining seven-year-olds. By this, he himself was the possessor of miraculous glory. The day he first learned to speak, he seemed to be telling everyone the reason for his birth – 'I am born for Bodhi and for the good of the world. And this is my last or last birth!

vodhāyajātohumijagandhitārthamantyābhavopattiriyaṃmameti॥vuddhacarita 1/15

Since it is his final appearance for the benefit of the world, welcoming him is purely ceremonial. Mother Nature is singing welcome songs for him in various ways.

In the forest region of Lumbini For the public darshan of the Buddha all the divine beings aspiring to the Dharma came and they bore fruit and showered the blossoms. Various miracles took place on the arrival of the Buddha. Mahabadan According to Buddha, after the birth of the Buddha, both cold and warm streams of water, beneficial to the people, auspicious, pleasant, warm, fragrant with virtue, were poured into the sky. The same has been described in Lalitbist. In the words of Ashwaghosh-

khātaprastutecandramarīcittatetvevāridhāreśiśiroṣṇavīrye।

śarīrasaṃsparśasuhāntarāyanipetatumūrdhanitasyasaumye॥vuddhacarita 1/16

This divine message was preached by the king. He was lying in a royal bed on a luxurious gold couch, with a beautiful canopy over the head and the legs of the couch. Covered with precious gems. To see this divine child, the Gods became natshis and covered the sky with white umbrellas and chanted blessings for Bodhi. The great serpents of the underworld began to worship him out of thirst for dharmabhashad and the Shuddhadhivas devas were overjoyed at the origin of the Tathagata for the welfare of the suffering world.

tathāgatotpādaguṇenatuṣṭāḥśuddhādhivāsāścaviśuddhasattvāḥ।

devānandandurvirgatehupirāgemagnasyaduḥkhejagatohitāya॥vuddhacarita 1/20

At the birth of the Tathagata, the mountain-top Himalayas swayed like a wind-driven boat, and the sandal-blue and blood-lotus rains began to fall from the cloudless sky. Touching pleasant winds began to blow, showering divine garments. The day grew brighter, a quiet flame blazed without fuel. The Lumbini Gardens are filled with animals and gods who yearn for the vision of the child Buddha in Dharmashastra. Intrigued, the trees worshiped him with fragrant flowers. Harmful creatures are non-violent, causing no pain. All were cured without effort.

bhūterasaumyeḥparihīnahiṃnaukāripīḍaāsvagane pare vā।

loke hi sarvāntavināprayāsaṃrujonarāṇāṃśamayānvabhūvuḥ॥vuddhacarita 1/25

The Tathagata was born for the cessation of thirst for religion. Therefore, due to his miraculous influence, a divinity appeared without digging in the east side of the Buddha's residence in the royal palace, either the pure bari was considered by the people of the palace to be the water of pilgrimage and bathed in it. The birds chirped. The river was flowing with calm water. Devdunduvi is hailed in the cloudless sky.

With the appearance of the Tathagata for the welfare of the people, all the inhabitants of the world got peace. Only Mar couldn't be happy. Seeing such a divine and strange birth, King Suddhodana was disturbed. Out of love, two streams of fear and joy fell from the king's eyes.

Buddhacarita Kavya is known as Tattvakavya. But Asvaghosa was first a nature poet, the successor of Valmiki, then a theorist. Poet Ashwaghosh has explained that the formative analysis of objects is the first sign of poetic power through the description of Lord Buddha's appearance.

Bibliography-

1.Bandyopadhyay,Dhirendranath, Sanskrit Sahityer Itihas, Kolkata 2020

2.Chattopadhyay, Jayashree,Buddhacaritam (1st Canto)

3.Keith,A.B - A History of Sanskrit Literature, Delhi,2007

4.Law,B.C - Asvaghosa, Asiatic Society ,I,Park Street, Calcutta -700016, reprint -1993.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

GENDER MAINSTREAMING AND SOAP OPERA: CONCEPTION OR MISCONCEPTION

Deboleena Dutta
State Aided College Teacher,
Department of English,
Dwijendralal College, Krishnagar, Nadia 741101
West Bengal, India.
Mobile No.: 9126703976
Email Id: epistlestodeboleena@gmail.com

Soap opera is one of the most powerful and intervening mass media tools, which has been exerting its influence on consumers for almost a century now. The question arises, how far does it aid to gender mainstreaming, which aims at integrating a gender equality perspective at all stages and levels of policies, programs, and projects.

Keywords: Gender Mainstreaming, Telenovelas, Women Representation, Societal Response

Mass media is one of the major intervening mass operators that has an inexhaustible effect on the mass. In the age of satellite, it takes almost no time to "trend" anything. Irrespective of the generational differences, almost every consumer is consumed by the mass media, with soap operas standing out amongst many. American Press coined the term "soap opera" to address the extraordinarily popular genre of serialized domestic radio dramas that originated in the 1930s, saw an exceptional upsurge, and covered over 90% of all the commercially sponsored daytime broadcast hours by 1940.[1] Interestingly, these dramas were programmed to be broadcasted in the daytime, initially over radio, until they paved their way onto television and continued to rule mass consumption. The "soap" in "soap opera" alludes to the fact that these shows are funded in part by producers of cleaning supplies, while the "opera" alludes to the seeming contradiction between the somewhat lowbrow nature of the daytime serial's narrative concerns and the highest form of dramatic art. The prime characteristic that forms the soap opera is its seriality, which was initially fifteen minutes long and gradually settled down to thirty minutes. Soap operas are of two basic narrative types: "open" soap operas, in which there is no end point toward which the action of the narrative moves, and "closed" soap operas, in which, no matter how attenuated the process, the narrative does eventually close.[2] Night broadcasts of these "telenovelas"[3] typically span three to four years and can feature hundreds of episodes. Closed soap operas, on the other hand, are fundamentally different from open soap operas because of the anticipation of closure in both the design and reception of the soap opera. Taking ordinary life and turning it into operatic fodder is an aesthetic and cultural mismatch, as the word suggests. Soap operas are considered an integral part of society across the world, and the characters are seen from the perspective of "self" and "alter ego."

There have been active works focusing on the influence and contribution of these telenovelas over the mass consumers, but I am concerned and inquisitive about how far does this powerful mass source aid in gender mainstreaming? We know the soap operas target a specific category of consumers and the predefined gender roles and its propagation is a guilty pleasure. As Kamala Das sarcastically mentioned in her poem *An Introduction*, "Be girl, be wife, they said. Be embroiderer, be cook, be a quarreler with servants. Fit in"[4] so are we still growing on and nurturing the ideas of categorizing women role in our society, and how far these telenovelas aid in gender mainstreaming or do they still blatantly propagate the stigmas of gender roles behind the imposter of a 'empowering' promo?

At the Nairobi World Conference on Women in 1985, the idea of "gender mainstreaming" was first presented. It was accepted as a tool to achieve gender equality at all levels after being established as a strategy in worldwide gender equality policy through the Beijing Platform for Action[5] at the 1995 Fourth United Nations World Conference on Women in Beijing.

The term "gender mainstreaming" refers to the practice of incorporating a focus on gender equality throughout all phases of a project or plan. To further complicate matters, women and men do not share equal access to or control over institutions like the court system despite having similar demands and living conditions. Women and men face different challenges depending on their location, age, race, socioeconomic status, and other demographic characteristics. The goal of gender mainstreaming is to ensure that policies, programs, and initiatives benefit both women and men, do not exacerbate inequalities, and instead work to advance gender equality[6]. The purpose of gender mainstreaming is to address underlying issues of inequality between the sexes. That's why it's a useful tool in the fight for gender parity.

Men:

Indian soap operas are more of a demi-gurukul (referring the famous Bollywood film *"Mohabbatein"*[7]), preaching "prathistaparampara and anusason." A big joint family with an overdressed matriarch or patriarch as head. Too many family members, including almost every possible familial relationship, are sheltered, and their people are added on. Here, everyone is hankering after morals. Characterization is extreme. Either a deified woman (yes, it must be a woman) who swears by all the evil being done to her or incorrigible vamp. Soap opera men are essentially custodians of huge businesses or very high-ranking public services. I wonder whence forth did almost every second Bengali household start owning huge businesses. Bengalis are still very sneering about business over full-time jobs. Coming back to their portrayal as a character, they act inversely to the concept of voyeurism. They are eye candies in the serials. They are handsome, charming, and obviously marriage material, irrespective of their age. Television men are envisioned to be either supportive, proving the statement "behind every successful woman, there is a man," or very regressive, proving the red flags of patriarchy. In every case, there is an overarching exaggeration, whereas these men of soap could actually bring about a change in the male chauvinistic society because 30% of the total consumers of soap opera are men[8].

Women:

We can all agree that the living room in front of the TV belongs to the ladies. Their rule is absolute. Paradigms of human growth have been reshaped since Ultra feminism of the 1960s to the contemplation of women's situations in the 1970s, the development of women in the 1980s, and the empowerment of women in the 1990s, particularly on the feminine front. It is an essentially important role of the telenovelas to promote the concept of the gender mainstreaming. Owing to its mass consumption and manipulative prowess, telenovelas could have brought positive change in the representation and reception of gendered characters. The soaps are trying their best to portray more practical and zealous of women on screen but are falling flat on the expectations of the masses. The demand of the consumers being one of the most effective reasons behind the downfall. Interviewers have reported that the casts often complain that they are not let to do their part as per the proposed script. The script changes on the demand of the consumers and consumers seek more of regressive family drama and extramarital affairs in place of a women standing up for own self. The concept of new woman still does not go down well with the Indian audiences. We often notice, the whole series of episodes fails to live up to the message they intend in their trailer. The trailers come with a very strong "women empowerment" message, but after a few episodes, it turns into a domestic mess. Sohochori from "Ay TobeSohochori" was supposed to fulfil her dream of being a gold medalist at an elderly age but ended up solving her husband's extramarital affair. Guddi was supposed to be the tale of an aspiring IPS officer, but for a long time it remained an unhealthy love triangle. Mohor was supposed to be the struggle of a girl fleeing from her regressive father in order to pursue her dream of higher education, but instead it turned into a love story between the professor and student and a domestic villainy. There are predominantly two ideologies working behind the female characterizations. Firstly, the deification of the protagonist lady. In every serial, there is a woman who "can do it all."[9] She is necessarily a very good cook, homemaker, singer, redeemer, responsible, and the list goes on, but the thing that is least emphasized is their overall development. They excel in almost everything and are too good to be true.

This sets a wrong precedent amongst the practical household women, where women are struggling to cope with internal and external factors. Secondly, Regressive. In every daily soap, there is either a regressive mother-in-law preventing her daughter-in-law from exposure or any other female character plotting against the lead. Despite targeting women, Indian soap operas have failed to convey the true spirit of feminism, which is essential for a revolution against patriarchy. The Indian public generally accepts soap operas that portray women as submissive and accommodating. They have only allowed themselves to be the obedient mother, daughter, or wife of the past. These days, it's not hard to find media featuring strong female protagonists who are strong competitors to male protagonists. Women are commodified and consumed in the name of the portrayal of the "perfect" household girl, and men are deprived of their power to bring about positive change in women's lives, while the real-life feminist men, of whom the patriarchy is petrified, are cornered.

The National Policy for the Empowerment of Women (2001)[10] aims to achieve in large part its stated objectives by incorporating a gender perspective into the development process via women-specific policies and goal-oriented intervention programs. The 2001 National Policy on Empowerment of Women states that "All forms of violence against women, physical and mental, whether at domestic or societal levels, including those arising from customs, traditions, or accepted practices, shall be dealt with effectively with a view to eliminating their incidence." Images of the "new woman," whose femininity remains intact as a consumer, or as a hard-headed individualist, whose feminine side must be sacrificed, illustrate changing social and economic demands on women whose "femaleness" remains the core issue[11]. Like the age-old concept of "Andarmahal" (the interior part of the house, veiled from the outer world, has been allotted to be the place where women belong) and "Bahirmahal" (the exterior part of the house, where men held their office and recreation, has been designated to the men of the house, owing to their superiority in possessing a phallus that makes them the legislators for women's roles), telenovelas also cater with a conspicuous difference in assigning gender roles. Smeared in repressed sexuality, the gender manipulation in soap operas has been exceeding in manhandling gender roles and the capitalistic concept of the institution of marriage. When the whole world is propagating women's education, the serials are reinforcing the institution of marriage. It's like everything can wait, but not marriage. Be that in the case of Barfi in "Ay TobeSohochori," Khori in "Gatchhora," Guddi in "Guddi," Parna in "NeemFulerMadhu," Mohor in "Mohor," or any other Bengali soap. To add to this discomfort of unnecessary marriages, these marriages are foregrounded with a strong stink of repressed sexuality.[12] In every soap opera marriage, either the wedlock is forced, accidental, or coincidental, and there continues a period of mutual repulsion on the part of the couple. This helps with the marketing of the episodes. The consumers are glued to the screen with their guilty pleasure-seeking repressed sexuality, awaiting the intimacies of the couple on screen. The woman is never accepted as a wife but continues to be a "daughter in law," who is expected to abide by the norms and regulations of a "housewife," with her individuality and aspirations being extirpated every day, which probably has been one of the greatest drawbacks in the mainstreaming of women[13].

Moreover, the whole series of episodes fail to live up to the message they have intend in their trailer. The trailers come with a very strong 'women empowerment' message but after a few episodes it turns into a domestic mess. Sohochori from "*Ay Tobesohochori"* was supposed to fulfil her dream of being a gold medalist at an elderly age but ended up solving her husband's extra marital affair. Guddi was supposed to be the tale of an aspiring IPS officer, but for a long time it remained an unhealthy love triangle. Mohor was supposed to be the struggle of a girl fleeing from her regressive father in order to pursue her dream of higher education, instead it turned into a love story between the professor and student and a domestic villainy. There are predominantly two ideologies working behind the female characterizations. Firstly, Deification of the protagonist lady. In every serial, there is a woman, who is a 'can do it all'. She is necessarily a very good cook, homemaker, singer, redeemer, responsible and the list goes on, but the thing that is least emphasized is their overall development. They excel in almost everything and are too good to be true. This sets a wrong precedence amongst the practical household women, where women are struggling to cope with internal and external factors. Secondly, Regressive[14]. In every daily soap there is either a regressive mother-in-law preventing her daughter-in-law from exposure or any other female character plotting

against the lead. Despite targeting women, Indian soap operas have failed to convey the true spirit of feminism, which is essential for a revolution against patriarchy. The Indian public generally accepts soap operas that portray women as submissive and accommodating. They have only allowed themselves to be the obedient mother, daughter, or wife of the past. These days, it is not hard to find media featuring strong female protagonists who are strong competitors to male protagonists. Women are commodified and consumed in the name of the portrayal of 'perfect' household girl and men are nullified of their power of bringing a positive change in women's life and the real-life feminist men, whom the patriarchy is petrified, are cornered.

Foot Notes

1. Dr. Aaliya Ahmed, *Women and Soap Operas: Popularity, Portrayal and Perception,* International Journal for Scientific and Research Publications, Volume 2, Issue 6, June 2012, ISSN 2230-3153 https://www.ijsrp.org/research_paper_jun2012/ijsrp-June-2012-47.pdf.
2. Muriel B. Cantor, Muriel G. Cantor & Suzanne Pingree, *The Soap Opera*, London: SAGE Publications, 1983, p. 57.
3. 'telenovela',https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/telenovela, 14march, 2023.
4. Das Kamala Suraiyya(ed.), *Summer in Calcutta*,Delhi: Everest Press, 1965.
5. Council of Europe, *Gender Equality*
What is Gender Mainstreaming?https://www.coe.int › .
6. Nancy E. Rout, Ellen Buckley & Barney M. Rout, *The Soap Opera Book: Who's Who In Daytime Drama,* London: Todd Pubns Publications, 1993. P. 43.
7. *Mohabbatein*Aditya Chopra, Yash Raj Films, 2000.
8. Dr. Madhuchhanda Pal(ed.), *An Introduction to Gender Dictations*, Jaipur: Blue Rose Publishers, 1994, p. 19.
9. Interview: Puja Parveen, Vill.: Shibpur, P.O.: Ballavpur, P.S.: Bongaon, Uttor 24 Pargana, Age: 27, Occupation: housewife.
10. National Policy for The Empowerment Of Women, https://wcd.nic.in/sites/default/files/National%20Policy%20for%20Empowerment%20of%20Women%202001.pdf, 2001.
11. Michel J. Papa, Arvind Singhal, Sweety Law, Saumya Pant & Shefner Rogers, *Entertainment-Education and Social Change: An Analysis of Parasocial Interaction, social Learning, Collective Efficacy, and Paradoxical Communication*, Journal of Communication, 2000, Volume 50, Number 4, p. 31-55.
12. J. Sannigrahi & Rita Mathews, *Women and Boundaries in Modern Fictions and Mass Media*, Jammu: Evergreen SAI Book Hut Pvt Ltd, 2017, p. 162.
13. Interview: Debanjana Ganguli, Vil.: Palpara, P.O.: Bhatjangla, P.S.: Kotwali, Nadia, Age: 22, Occupation: student.
14. J. Sannigrahi & Rita Mathews, *Women and Boundaries in Modern Fictions and Mass Media*, Jammu: Evergreen SAI Book Hut Pvt Ltd, 2017, p. 162.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Upanishad literature in the unveiling of human emotion

Jubin Yasmin
Assistant professor
Department of Sanskrit
Ashutosh college
Kolkata, W.B, India- 700026
Contact.- 9832694844
Email ID- jubin.yasmin@asutoshcollege.in

Man is the most advanced and sentient being in the world. Man is the only creature that has the power to judge good and evil. Only man can move forward by standing on the entity of feeling and conscience. From ancient times the people of this world have been associated with each other by using their senses and conscience. Only when the development of the human sense continues to move forward on the path of progress can one be identified as a real human being. To further unveil this conscience, we need to build our satsang or devotion to the truth. In ancient times, people's moral attitudes and ideals were formed in the ashram of a sage or in contact with an ideal person. Later, various texts were observed as a field for the unveiling of all these human emotions. The books of that time mean Vedas, Puranas, Upanishads etc. This Upanishad is one of the documents for revealing the thoughts of mankind. One can become a real ideal man by following the ideology of this book. Let the ideals of our society be formed, let the ideal people be formed, let the ideal morality be formed and finally let a healthy society be formed. Let mankind move forward from narrow to big.

Narrowness never teaches people to love. Narrow-minded people can never be benevolent to one another. Every human being has to be generous in order to know the identity of real people. Liberal people speak of the welfare of all, the welfare of all. Everyone's welfare is their own welfare. Generosity of mind one day becomes great. But people will only think about the welfare of the people. It is our desire to have this generous attitude towards all creatures. We must be careful not to slander any human being or even to slander any animal. In this context we also find enough evidence in the Chandogya Upanishads, so it is said there - Pashunna Nindet, Tadvratam. So we all have to learn to think of each other's welfare with our generous attitude. The welfare of all is mentioned in many parts of the Upanishads, as it is said in one place in the Atharva Veda - 'May you always rise, not fall.' With such generosity, let us move our conscience towards more morality. The day when all human race will move towards mahout from narrow mindedness will accelerate the path of further progress in the society and state. From the source of this word in Yajurveda, it has been said that you should say the holy message which is for the welfare of all people. From time immemorial, the Vedic storehouse of knowledge, the Upanishads, contains the appropriate information on generosity and liberal mentality.

Man is a social creature he can never be alone. It is desirable for people to get along with everyone. People become dependent on each other due to human immorality. People need people. Man is like a worthless creature without man. So it is as if the ideology of mankind is all together. This attitude of man shows his generosity. It is as if people have learned to be united through the hand of generosity. Whether it is for the sake of necessity or for the sake of exchange of ideas, we need an atmosphere of unity. May we all be united and may we always be united by the side of all. The pattern of this sense of unity is far-reaching. People have been united since the history of ancient Vedic information. This association is always a symbol of welfare. The main ideal is to advance the ultimate goal of human beings by exposing the development of human feeling. It is through this morality that man continues to unleash his human senses. The message of moving forward through unity among all people has been mentioned in many parts of the Upanishads. A beautiful atmosphere of unity can also be created in a beautiful healthy environment through discussion of Vedic practices and Upanishads. Hey beautiful environment makes every human being beautiful.

Generosity and oneness create a sense of harmony among people. Coordinating thinking became the benefit of all. Its scope expands a lot when it comes to thinking about coordination beyond narrow boundaries. Within the realm of great thought, the welfare of all is captured by the mother morality. In the perimeter of the Atharva Veda, it is beautifully said- 'O man, go ahead and achieve victory'. This product of Mamata's welfare teaches everyone to unite. Patterns of this combination have been described only in Vedic literature as well as in the Upanishads. It is through coordination that man has been able to observe the key to unleashing his human senses. We all need to look at the Upanishads if we are to be truly human. The Upanishads always convey the message of welfare and compassion for all. So, thinking of the welfare of all, thinking of reaching the goal of all, there is a beautiful example in the Kathopanishad that- 'Get up, wake up and go to the best Acharya and become enlightened.' Because only when real knowledge emerges will people think of coordination. Rigvedic beautiful patterns are found in the words of coordination, it is also said there - 'Let's all go together, say together' with this great idea that our human birth should move forward. The momentum of this ideology should never stop. May the human feeling be enhanced through the concept of coordination. It is as if the unveiling of this human feeling has been completed in the hands of the Upanishads. The knowledge of the Upanishads can never be strong in a combination of different people. So one day people find the strength to reach the ultimate goal by taking shelter of Upanishads.

People need the right thoughts and beautiful environment as they grow up in their lives. As people grow older, they need to find their true religion. If human religion does not develop, it is like a criminal to the society as a human being. Therefore, along with ethics, the development of human religion is essential. If a person does not recognize his human religion, he may lose his identity to himself. There can never be humanism in religion alone. Humanism is a religion that teaches to think of the welfare of all above all castes. Real people never judge caste. Let the real religion of man be conscience. But the way people are known nowadays is only physical and external identity. Let us all know from the bottom of our hearts. Let all of us know that we are only human beings. The ideal moral man is the shining beacon of society and the state. From the day when people learn to raise the flag of human religion above all religions, the atmosphere of progress will continue to flow in the society. True humanity is like the sweetness of all creatures.

Equal thinking towards all, benevolent thinking towards all are the signs of our true mentality. The first mention of the Vedic scripture Kathopanishad is as follows: 'May we all be able to flourish together in the Guru-Shishya tradition, may we attain all kinds of peace, may we not be defeated anywhere, may we be bound in the thread of love for ever, So that violence never comes, etc. 'All these human religions are our Indian culture. And this is the true human religion. May all be happy, may all be free from disease, may all be free from sorrow, these prayers for the welfare of all are the signs of true human religion. In order to develop this human religion, we have to move forward on the path of progress by listening to the words of the Upanishads.

Where there is no human religion, there are no people. Where there is no humanity, where there is no humanity, human sacrifice is nominal. Therefore, as a person grows up in life, he cannot be called a real person only if he has biblical knowledge. So in order to become a real human being, human religion has to awaken him. Human identity is hidden in the path of development of human religion. The words of the Upanishads alone can give rise to human religion. Therefore, taking refuge in the Upanishads to be a true human being is vital and necessary for all our human beings. The more the Vedic scriptures and Upanishads move away from people, the more people will become inhuman. So in order to be truly humane and to cultivate human feeling and human religion, we all have to listen to the Vedic scriptures and try to implement all things with them. If these touching words of the Upanishads can be heard and put into practice, then one can be identified as a real human being. Therefore the Upanishads are one of the mantras for us to become human.

From the history of Aryan civilization, a collective spirit has emerged among the people. As a result of being collective, people have become much stronger. And later this united human race has shown the way to the society and the state. But since ancient times people have never thought of a single thought. They have always thought of overall improvement. They have thought of collective development. Happiness is not only for one's own welfare, but for the happiness of all.

Learning to think for everyone, praying for everyone seems to have been going on since Vedic times. Overall development is going to be heard everywhere. In a human society where generosity, a united atmosphere, a sense of co-ordination, a sense of the emergence of human religion - when all these come together, people learn to think of collective development. The fence net of narrowness can never hold him back. Just as a single drop of water cannot travel very far, just as it requires the sum of many water droplets to travel very far, so the human race can never move forward alone, it needs to move forward with a collective ideology. This collective ideology can evoke human feelings. When real human thought develops, he can never think of a single thing, then he teaches us to think of overall development. In the framework of overall development, it seems to be the key word of his life. The energy needed to further strengthen the attitude of overall development is completely absent in various Upanishads like Vedic literature. Upanishads are the storehouse of all human knowledge. Because the essence of all Vedas is Upanishad. So the Vedic essence recorded in the Upanishads teaches people to be better and better. Teaches to be humane. Teaches to go from narrowness to generosity. The history of the full development of this human feeling seems to have taken refuge in the Upanishads. Just as light removes darkness, so the words of the Upanishads carry people from unconscious darkness to the path of light. Therefore, it is necessary to cultivate genuinely conscientious and benevolent human thoughts with the help of this Upanishad. We have repeatedly found the identity of the well-wisher in the Rig Veda, where it is said - 'May we be victorious, may we all be prosperous and may we all be sinless'. Only Sanskrit literature can teach this generosity. So we have to learn to think together that the words of the Upanishads are our only way. We have to move forward by taking shelter of that path. We must move forward towards our ultimate goal. That goal can always evoke human feeling. The Atharva Vedic Upanishads have said, O man, rise up, do not go down. This beautiful fluency of thought for all is always found in our various scriptures. Which teaches to think for all, speaks of the welfare of all, promotes the development of all - all these beneficial ideas have been fully discussed in the entire Upanishads.

If we look at the Vedic activities as well as the knowledge, we find the right direction of knowledge. The value of the Upanishads is truly indescribable in the combination of the triveni of knowledge, devotion and action. It has grown in the fertile ground of the Upanishads in the context of epistemological thought. Analyzing this aspect of knowledge, along with the method of knowledge, the method of acquiring knowledge has been discussed in a systematic way. The context of paravidya and aparavidya discussed in the Upanishads is also discussed in this context or the relevant subject of Vidya and avidya. The path of knowledge becomes smooth only when there is no obstacle between acquiring knowledge and acquiring knowledge. The knowledge we seek through the Upanishads is universal. The spread of this knowledge is almost all over india.

It is not always indistinct to be immersed in the mysteries of the universe, but it is indescribable and indescribable as the absolute taste of the mysteries of creation. The importance of Vedic literature in unraveling the mysteries of the world is immense. In the review of the Upanishads of Vedic literature, when we shed light on the mystery of creation, an outward manifestation of bliss is observed. The scope of the Upanishads is very wide. Therefore, the stream of joy that flows in the Upanishad thought is very admirable. Although the subject of epistemology and the mystery of creation is incomprehensible, various interpretations make the subject very easy. This simple matter then becomes very easy to understand. As a result of being at the peak of my heart, I get a taste of indescribable happiness in it. What people really want to know - here are the good answers to various questions.

If an atmosphere of bliss is created around us, we also have to observe the expression of that bliss, we also have to keep a watchful eye on the context of any bliss so that no adverse weather is created. So the place of bliss also needs to be open. In the Upanishads, on the subject of epistemology and self-theory, we also meet the observation of this openness. Vedic literature finds this openness in various fields. This open context is also needed for the development of human thinking. Various obstacles are always considered as the main obstacle to our progress. Many say that this state of affairs is due to the fact that there is no sign of openness in many areas of this obstructive context. Therefore, since the time of the Upanishads, we have observed the issue of openness in the development of human

meditative ideas with a very vigilant eye. In the Upanishad era, we are introduced to the mysteries of the various web of the universe. We also met with various Vedic works. Besides Vedic knowledge, the direction of activities is also very interesting. By trying various deeds, the people of the Vedic age have been able to make them walk freely in various fields, as a result of which they became acquainted with the cultural harmony and values.

Mankind has learned to struggle and grow from the very beginning of its creation. One has to face such difficult adversities to sustain one's existence and in the end one can feel absolute bliss by gaining it. In the same way, if people are real people, then the taste of real happiness can be felt. This colorful and its environment can be further realized when all come together and move forward towards the goal with absolute joy. This idea of happiness will come only when there will be no difference between people, everyone will learn to think generously for all, to reach the sea of true happiness only by building a beautiful union together for the benefit of all. All these symbols of happiness are our Vedic scriptures and the latest Upanishads. The heart touching Upanishad message makes people human. And he learned to live with society with the identity of true humanity. But this survival is never survival alone, with all these survivors. So, for the betterment of all, for the welfare of all, this is the basic ideal of the real human race. And in search of the idea of this ideal, we have to pick up valuable books like the Upanishads. That scripture evokes human thought. Books that teach us to think about the progress of the state from the society, those books can make our life beautiful.

Not to mention that in order to reach the world of generosity, coordinated thinking, collective development, opening the door to true knowledge, internal and external as well as overall development and absolute happiness, one has to choose many valuable books like Upanishads as eternal companions. Upanishad literature alone can unveil the human consciousness, there can be no room for thought.

Reference –

1. Ghosh, B.K, vedic age.
2. Vaidya, C.V, Epic India.
3. Vidyanidhi, Lal mahan, Bharatiya arya jatir adim abastha.
4. Sengupta, P, Everyday live in ancient India.
5. Pargiter, Ancient Indian historical.
6. Basu, yogiraj, ancient Indian culture and civilization of the vedic age.
7. Gupta, suvendu, prachin Bharate prabesh chinta.
8. Chakravarthy, Nirmalya narayan, paribesh o nitividya.
9. Khanam, Rashida akhtar, paribesh nitividya.
10. Bhattacharya, Bhabani prasad and adhikari, Taraknath, vaidik sankalan (part-1).
11. Bhattacharya, Amit, prachin bharater sanskar charcha.
12. Fuste, j, and, mehta, I.R, Indian history and culture.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Women in Post Colonial Twentieth Century Indian English Fiction: A Selective and Graphical Study of Three Decades

Prof. Sangeeta Singh,
Department of English
J.D.B. Government Girls College
Kota, Rajasthan- 324010
Contact no: 9414331103
E-mail : sangeetaa07@gmail.com

To have a close look at the facts extracted out of the referred fiction (from 1947 to 1976) in the context of the Hindu woman and society, one has to draw a graphical study. Leaping out of the boundaries of the Manu rampart, the poor and the rich, the rural and the urban, all women have been facing and coping with the society and surviving according to their assets, potentials and breeding. The emancipation phase, the women lib and the feminism have all been dealt at length in the post-colonial Twentieth Century Indian English fiction.

Sometimes the authors have used the woman as a means to reflect the society. Here the attempt is not to discuss her superiority or inferiority to man and even equality is not to be talked about. How society has handled her, how she has reacted to it and how she has evolved her various aspects as shown in the mentioned literature period, has been the pivot of the study. This period of literature has shown her in the joint family system, caste, sub-caste, dowry, her being married to a family and to a community. Willingly or unwillingly, she had to find fulfillment in family and was struggling hard for fruition of her actual happiness. In this perspective, the researcher has to select the relevant extracts from selected novels.

The period covered here, up to 1950 was so deeply influenced by Gandhi that almost every author tried his ideologies in the context of women centered narratives. This particular background was also tinged by Raja Ram Mohan Roy's reformative ideologies. A female's adjustment to Indian values, Western culture, and accustoming to contemporary Asian thinking, her difficulties, pain, loss, in the process have been portrayed well in this era of Indian English fiction. Not only her problems, but sometime solutions have been shown through dialogues. Let us start from the initial phase of the postcolonial writing. Just for the sake of a contrasting reference, the researcher has to mention one example of a domestic worker Javni, a humble caste widow. Earlier in colonial fiction women generally played stereotyped roles in their restricted domain. In Raja Rao's short story- *Javni,* published in 1933 a widowed woman, as a domestic servant, has been portrayed as good like a cow, serving her employer with utmost sincerity. The concepts of 'Dharma', 'Karma' and renunciation had also played their part in her adjustments to the family and society. This study focuses to throw light on the change depicted in women, as the society evolves its values.

To begin with Bhabani Bhattacharya's *So Many Hungers,* (1947) here, women are shown as victims during the great famine. The opening lines of the chapter 18 suggest the victimization of a woman Kajoli in the form of sacrifice and dedication for the family in the backgrounds of great famine:

Kajoli had made her grim decision. She would sell the last thing she owned --- herself. Mother was dying. She ailed and could not eat the poor fare her son and daughter found for her begging in the streets and picking in the garbage.

She needed shelter too because of the severe winter cold that had affected her chest. All this could be had for the money the agent offered. Seventy rupees. The body of hers was so much? Thought Kajoli with grim wonderment. (263)

In the next novel *He Who Rides the Tiger* (1955) , Bhabani Bhattacharya looks forward to a social change and believes that women can play a positive role in the development of the society. The latent or visible dynamics of her personality can redeem and reform a society. The novel tells us about the tangles of caste prejudices that enmesh Chandralekha, the intelligent and studious daughter of an humble caste blacksmith Kalo. Father and daughter, they both were happy, but aloof, because of the strong caste system prevalent in the society:

For Lekha was as lonely as her father. The girls at school were cold and aloof because of her humble caste. (p.11) Next, it would be relevant to talk about R.K. Narayan, as he is one of the most important writers of the second decade of the referred arena.The evolution of the woman's self-respect is shown in one of Narayan's famous novels -*The Dark Room*. (1956) Here Savitri steps forward to recognize herself not as a woman but as a human entity, she severely censures her morally treacherous husband:

I am a human being… don't think you can fondle us when you like and kick us when you chose. (73)

This is the middle period of the awakening of the women in society. Here we notice that Savitri's progressive idea of living under the open sky comes to an end because she is a believer in social tradition; she must live in the society by accepting its limitations. In the same novel there is other woman Shanta bai to whom Savitri's husband is lured to go beyond the social codes. For Shanta, morality is meaningless.

In the novel *The Guide* (1958) also written by R.K Narayan, a far more liberated woman is seen, though there are imprints of reverence for social codes in her. Torn between gratitude and duty for her husband, Rosie is doing introspection, she cries:

After all...After all...Is this right what I am doing? After all he has been so good to me, gives me comfort and freedom. What husband in the world would let his wife go and live in a hotel room by herself, a hundred miles away? (106)

Even though Rosie is intimate with her lover Raju, she has been depicted in the process of social change, she continues to questions herself about her duties towards her husband, Marco :

After all he is my husband. I have to respect him. I cannot leave him there. (105)

Due to the prevalent condition of the women of those times, a common man like Raju could not decide how to judge her. He had seen women shackled in social chains, he also is in doubt about her changing personality and continues wondering:

My knowledge of women being poor and restricted to one, I could not decide how to view her statement. I could not understand whether she was pretending--- whether her present pose was pretence or whether her account of all her husband short comings was false just to entice me. It was complex and obscure. (105-106) Change in women is shown through Rosie's thought process like this: Her art and her husband could not find a place in her thoughts at the same time; one drove the other out. (108) The gradual change in the women in general, has been shown here through a woman trying to find her identity amidst social taboos. R. K. Narayan has also attempted to say in *The Man Eater of Malgudi* (1961) that it is nasty to think about the other women and indicates that prostitution corrupts the society.

In a later novel of R.K. Narayan *The Bachelor of Arts,* (1965) family life and arranged marriage are being defended as a classical order in the society. Here an orthodox family is portrayed and Susila the traditional woman, the ultimate choice of the parents supersedes

Malathi, the love of the protagonist Chandran, but even then Susila cannot meet Chandran before marriage. Whether she be Sushila or Chandran's choice Malthi, marriage is the ultimate social institution. Even Chandran's mother cannot deviate an inch from the social customs of taking dowry from his in-laws, defending it by giving the example of her own marriage expenses:

My father gave seven thousand in cash to your father and over two thousand in silver vessels, and spent nearly five thousand in wedding celebrations. (84-85) These manners are the social codes, and she cannot cross the boundaries of the formulae of the society, she pacifies Chandran by saying: We can't disregard the custom. (85)

Let us take up a tiny piece from a woman novelist here, for this study on women. In this, we will notice that the impact of social proscriptions on woman are not so relaxed as to accept social disgrace. In Kamala Markandeya's novels *Two Virgins* (1973). We see the mother commenting upon the premarital pregnancy and social disgrace of the elder sister:

> Your sister wandered too far, she said wearily, she was lured outside code of our community and is paying the penalty, that is all. (211)

In the last decade of the mentioned period of Indian English fiction, a noticeable change in woman had been delineated- the crisis of identity has been solved in positive aspects and a drastic aversion of womanhood was also depicted through the impact of social thinking; how women had been beginning to emerge as independent and rebellious in tragic side can be seen in the following referred two novels. The hero and heroine of Narayan's other novel- *The Painter of Signs* (1976) do not want to marry the matches of their parents, choices pertaining to their castes. Their attitude is that of modern youth who disregard the social and traditional taboos. Still Raman wanted Daisy to discontinue her social work after marriage. She tells him that neither she will change her last name nor she will do housekeeping for him. The other woman in the novel, Raman's aunt, perturbed by this unorthodox choice of woman, wants to leave for Banaras. Daisy, at last feels that her sense of purpose and her identity will be lost if she leaves job after marriage, hence thinks it better not to marry and leaves Raman for the cause of three years family planning campaign. We see a new form of woman in RK Narayan's *Painter of Signs*. Daisy is not an emotional woman; she is a very practical woman. Raman, the protagonist is bent upon living with her at any cost but she is not listening to his requests, see how he pleads and how Daisy responds:

> I will in no way interfere with you, live as you live, in open or in a hut, walk bare foot in the forest paths, seek nothing, demand nothing, I will not mind any hardship if I can be with you. Please… He felt abject and mean saying it, but desperate to move Daisy's heart. She "repeated no this is the end". She clarified her situation saying let us face the fact... married life is not for me I have thought over. It frightens me. I am not cut out for the life you imagine. I can't live except alone. It won't work". (178-179)

This is how the graph goes higher in the context of woman's retaliation to the society. Step by step, we find her bud of self-identity growing into a flower, herself as an individual. Thus, we see that the correlation between the Hindu woman and society has been graphical; in the period up to 1950 she has been a victim, then a passive submissive female, from there she travels towards an awakened questioner, and thence a rebel, revolutionary, decision maker, an executive of the family and under the influence of the women- lib getting her choices. While a novel like *Painter of Signs* in 1976 carries some positive aspects of women influenced by society's emancipation from taboos, another novel *Wife* (1975) written by Bharti Mukherjee, paints a negative picture of Dimple Dasgupta, who terminates her pregnancy by skipping rope, murders her husband and suicides in the end. A very devastating effect of media--advertisements, television serials has been shown as the budding and blossoming of day

dreaming in a housewife -Dimple, a false dazzle of fast running society of America also confuses Dimple and these factors lead towards a tragic end. The society either of Calcutta or of America adds on to her queer fancies, she imagines her death under such an ironically degenerative social impact:

Dimple was not sure where she wanted to die, but she was sure that dying would be just as senseless and unfair in Calcutta, it would be just as horrible and scary to be carried on a flower strewn bed in a procession to cause small traffic jams and impatient honking on the street, to have Amit bend over the corpse (would he cry for her as he bent over?) and hold a torch to her face, wait for it to burst into flames then step back from the unbearable heat so that his own face and arms would not burn. (184)

Her desires for material things are increased by the comparison between her accessories and others assets, this passion is geared up by the society's competition for pomp and show:

Her only regret was that she didn't have a smart sheepskin coat like Ina's, but she borrowed Marsha's mauve-tinted glasses to minimize the difference between them. (192)

Women have also been used as mouthpieces to show the old social ideologies, whether they are about virtues of patience and submission or self-dependence. It has been a journey from Raja Rao's depiction of maternity and motherhood as most sacred of earthly manifestations, towards R. K. Narayan's concept of family planning in *The Painter of Signs* and eventually to the crisis of identity. Thus, the female characters are the pictures of the society and its contemporary variations in the referred period. Even after a period of more than four decades have been gone after these three decades, the Indian Cinderella is waiting for the decrease in crime rates against her and is expecting some sterner laws for her culprits.

Note – As this is a graphical type study, the years of publication have been given beside the name of the novels and story. It helps in developing the idea of woman's changing personality through the impact of society, years by years in the referred three decades.

Works cited

1.Bhattacharya Bhavani *So Many Hungers*, p.263.
https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.216311/page/n32/mode/1up
2. Bhattacharya Bhavani, *He Who Rides The Tiger*, p.11.
https://archive.org/details/hewhoridestiger0000bhat/mode/1up
3. Markandeya Kamala, *Two Virgins*, Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.,1975, p.211.
4. Mukherjee Bharti, *Wife,* Boston, Houghton Miffin Company, 1975, p.184
5. *Ibid.*192.
6. Narayan R. K., *The Bachelor of Arts*, Chennai, Indian Thought Publications, 2005, p. 84-85.
7. *Ibid.* 85.
8. Narayan R. K., *The Dark Room,* New Delhi, Orient Paperbacks, p.73.
9. Narayan, R.K *The Guide* Indian Thought Publications Mysore,2005. p. 105
10. *Ibid.*105-106
11. *Ibid.* 107.
12. *Ibid.*108
13. .Narayan, R.K *Painter of Signs*. 178-179
https://archive.org/details/painterofsigns0000nara/page/n5/mode/2up

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Brave New Women in Brave New World with Reference to Divakaruni's *The Mistress of Spices*

Dr. J. Nasreen Banu
Assistant Professor of English
Vivekanandha College of Arts and Sciences for Women
Tiruchengode, Namakkal (DT) 635126
Contact No: 9894553454, E-mail : nasreenbanu6.lit@gmail.com

Chitra Banerjee Divakaruni is an Indian-born American immigrant. She has a collection of remarkable novels, short stories, and poetry. She writes on a variety of themes such as Feminism, Transnationalism, and Multiculturalism. Divakaruni was born in Calcutta on 29 July 1956 in a Bengali Hindu family. She migrated to the United States of America in 1976 when she was nineteen years old. While continuing her studies in English Literature at the doctorate level at UC-Berkeley, she lived in its international house and worked in the dining hall, slicing Jell-O, removing dishes from the dishwasher. She willingly does all types of jobs since it frees her from the economic burden. She became aware of the differences in culture and wanted to write as a means of exploring these differences. In an interview with Julie Mehta, in Arranging One's Life, Divakaruni says:

> Immigrating was the most transformative experience of my life-it exposed to me a life beyond my existence in Calcutta. Immigrating to America made me see my own Indian culture in a different way, it made me both appreciate my culture and question some aspects of my culture. (Jan 2000)

Divakarunisenses that the feelings she has for her country will be the same for the whole community. She speaks for women empowerment and explores the life of immigrant troubled wives and daughters in America. Her concern for immigrant women has transfigured in all her works. In *The Mistress of Spices* and *Queen of Dreams*, various contemporary issues such as racial discrimination, domestic issues, class and gender discrimination have been dealt. Divakaruni, through her central characters Tilo and Mrs. Gupta, highlights their humanitarianism concepts where both are born with special talents.

Divakaruni's characters are brave women who grow and help others grow in all ways in their lives. Most of her characters play the role of facilitator and they risk their own life to help others, and moreover they are so humane in nature. Her women, though have minor flaws, they remodel themselves as they wish and perfect whereas Bernard Shaw's characters are only pieces of Shaw and they have no self-development.

The Mistress of Spices is a story about a brave magical woman Tilo and her service towards humanity through the power of spices. Tilo selects an Oakland country for her service. She has an ardent desire to remain on the island, along with her first mother. Tilo feels the discomfort in her store. She tolerates all her pains and diverts her mind by helping the immigrants who come to her store. Tilo identifies the problems of her customers and tries to set them free.

Haroun is a regular customer to Tilo's shop. His father and his grandfather used to give boat rides to tourists on Dal Lake. The tourists are banned coming to the Dal Lake as the rebels occupied the auspicious Srinagar city armed with machine guns. Fear of death persuaded Haroun to force his grandfather to leave the island. But the old man who is much attached towards his homeland rejected his offer, and bravely confesses it is the land of his ancestors. He also said that during that particular night the rebels entered intotheir village in search of men to take along with them.

When people refused and restricted them, it led to a bloody war. Haroun lost his grandfather and his father in the rebels' gunshot. Tilo senses some kind of evil in the life of Haroun, which is going to happen soon. She wants to save him by the power of spices. She must get Kalojire, a spice which is the protector against the evil eye. Before she makes it ready and gives it to him, Haroun is violently beaten by an American.

Haroun though considers America as his homeland faces physical violence since he is an immigrant to the United States. Such bitter experiences make the immigrants to revise their opinion about their stay in the host country. As KanhaiyaJeeJha rightly observes:

> Hostility and rejection in the host country produced in immigrants a deeper sense of consciousness about their oppressed condition and compelled them to make a frantic search for their roots and identity. The situation resulted in various psycho-sociological problems such as nostalgia, rootlessness, alienation, schizophrenia and others in them. Despite living in two cultures, their dilemma whether to stay in the host country or return to home land persisted. (158)

In America, Indian immigrants suffer not only due to the ill-treatment from the alien people but are defeated even by their own countrymen. Many Indian rich immigrants act like western people. Observing this Haroun says to Tilo "All these rich people, they think they're still in India. Treat you like janwaars, animals. Order this, order that, no end to it, and after you wear out your soles running around for them, not even a nod in thanks" (28-29).In *The Mistress of Spices*, all the male characters need the support of a woman.

Ahuja's wife Lalitha is a regular customer to Tilo's spice store. Ahuja is a watchman at the docks. She speaks about her life in Kanpur, where she is financially independent to lead a decent life. All her rosy dreams shattered when a neighbour brought a marriage offer from America, which her mother accepted without any second thought. Lalitha's husband ill-treats her, assaults her verbally, suspects her and it creates a psychological tension in the mind of Lalitha. It is worth mentioning here the position of women as highlighted by Simone de Beauvoir: "She is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the incidental, the inessential as opposed to the essential. He is the Subject, he is the Absolute-she is the Other" (xvi). Through Lalita, Divakaruni brings out the domestic violence on women. Though the Indian men are in the soil of American land, they still have the attitude of beating their wives, and using them as sex objects.Barbara L. Fredrickson and Tomi-Ann Roberts, (1997) coined the term "Objectification Theory" which argues that in western cultures, women are frequently sexually objectified in the media and interpersonal interactions as well as reduced to a body, or parts, available for satisfying the sexual needs and desires of men. They are not treated as a person with feelings, desires and needs and so on.

Lalita, says that once she thought of running away from his home, but is aware about the position of women in the society, where women are harassed by men. Tilohelps her by giving her the spice Fennel to build her mental strength to progress in her life. Daksha is another Indian immigrant who faces domestic violence when she tries to balance both her profession and work. Tilo gives her pepper and amlato manage her life.

When Tilo is given choices in her life to lead a life of a normal woman or a mysterious powerful woman, she selects her second choice for which she has to pay her physic and her personal life to attain it. She helps the customers who come to her spice bazaar:

> I will take them into the inner room… I will chant. I will administer. I will pray to remove sadness and suffering as the Old One taught. I will deliver a warning. This is why I left the island… Left it in this store, where I have brought together everything you need in order to be happy. (6-7)

Divakaruni in her article "Dissolving Boundaries", states that she has the same resembles with Tilo because they both live confused between past and present. Further, she also states that Tilo has become the prominent dissolver of boundaries, who move between different ages and worlds, and the communities by passing through a trial by water, fire, and thereby each time with a new name and new identity in a new land and faced the emptiness of life.

Geeta's grandfather, a military major, reaches America to accompany his son, but he finds it difficult to assimilate into the American culture. He cannot digest the western culture followed in his son's home where Geeta gives enormous freedom. He expresses his grief about the fading away of Indian culture among the second generation Indian immigrants. Every now and then Geeta's

grandfather comes to the store of Tilo and expresses his grief about the culture of India being spoiled by his granddaughter. Tilo decides to go out of the store to meet Geeta and help her out. She thinks about the clothes: "when I came to America I was given no items for outdoor use, just the frayed saris, colour of stained ivory, in which I greet my customers" (126).

Jagjitis a school boywho belongs to the second generation Indian immigrant. His mother's dissatisfaction about her expected life of high standards in America forces her to throw out her frustrations to her son. According to Bhattacharya and Schoppelrey's study, "Parental expectations that are unrealistically high could further lead to significant acculturative stress, especially among immigrant Asian children who, contrary to the 'model minority' image, do not excel in school"(84). Tilo gives him Cinnamon, a spice of friend-maker to fetch him more friends and to make him strong so that he can face his competitors and exhibit his identity in the place where he lives. He is assaulted at school by white boys of his class since he has no courage to speak out things.

Mohan, in *The Mistress of Spices,* is one of the minor characters through whom Divakaruni brings out the harsh side of the American land. Mohan sells Indian foods such as Kababs and samosas in his cart which is named Mohan Indian Foods.Veena cooks delicious Indian foods which attract many customers and thus provides hope to enlarge his business.Tilo does not only foresee the pain of Mohan at the land of America, but also in her vision she sees so many immigrants undergo the same cultural shocks in the alien land.(172).HomiBhaba expresses that the immigrants' focus only on their survival in his interview with KalpanaSheshadri-Crooks titled "Surviving Theory":

> Survival continually haunts the dream of sovereignty with the possibility that failure is not the other side of success or mastery: it is lining, an intimate and proximate mode of being or living in the midst of what we think needs to be done fresh or anew and what requires repeatedly to be repaired, revised, or reassembled. (376)

Tilo breaks many mistress rules to help her customers. She risks her own life in the service of humanity. Tilo, the beautiful woman in this world, willingly accepts old psyche for she wants to heal people's problems with the power of the spices. Tilo's shop is a place of multi-coloured people. Tilo assists innumerable people with her unique power to bring inner peace and poise to the troubled. Divakaruni portrays women, who strongly believe in themselves are brave enough to manage any critical situations.

Bibliography:

1. Divakaruni, Chitra Banerjee. *The Mistress of Spices*. Great Britain: Black Swan, 1997.
2. Beauvoir, Simon de. *The Second Sex*. (*Le DeuziemeSexe*, 1949) Paris, Trans. *Ed*. H.M. Parshley. London: Picador, 1988. Beauvoir, Simon De. *The Second Sex*. Trans. Parshley. Ed. Parshley. London: Picador, 1988. Print.
3. Crooks, KalpanaSeshadri."Surviving Theory: A Conversation with Homi K. Bhaba."
4. Divakaruni, Chitra Banerjee. "Dissolving Boundaries." 21 Aug 1997.Web.18 Apr 2009.
5. <www.randomhouse.com/boldtype/0597/divakaruni/essayhtml >.
6. Fredrickson, Barbara L., and Tomi-ann Roberts. "Objectification Theory".*Psychology of Women Quarterly* 21 (1997): 173-206. Print.
7. Interview. *The Preoccupation of Postcolonial Studies*. Eds. FawziaAfzal – KhanandKalpanaSeshadri-Crooks. Durham, NC: Duke University Press, 2000. Print.
8. Mehta, Julie. "Arranging One's Life." Metro Publishing, Inc, 3 Oct. 1996. Web. 11 Feb. 2011.

****

ಯೋಗವು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಭಾರತೀಯರ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಹೆಮ್ಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಜೂನ್ 21 ರಂದು ಇಡೀ ವಿಶ್ವವೇ ಯೋಗ ದಿವಸವೆಂದು ಆಚರಿಸುತ್ತಿರುವುದು ನಿಜಕ್ಕೂ ಸಂತೋಷದ ವಿಷಯ.

"ಯೋಗ" ಶಬ್ದವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ **युजिर्योगे** ಮತ್ತು **युज समाधौ** ಎಂಬ ಎರಡು ಧಾತುಗಳಿಂದಲೂ ವ್ಯುತ್ಪನ್ನ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ಜೋಡಿಸು, ಕೂಡಿಸು, ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಯೋಗದಲ್ಲಿ ದೇಹದ ಜೊತೆ ಮನಸ್ಸು, ಬುದ್ಧಿ, ಭಾವನೆ, ಆತ್ಮ ಹಾಗೂ ಅಹಂಕಾರಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವುದನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನೊಂದಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದು ಅಥಾವಾ ಲೀನವಾಗಿಸುವುದು ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ.

ಪತಂಜಲಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಯೋಗವೆಂದರೆ **"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"**ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಯೋಗದಕುರಿತುಒಂದು ಶ್ಲೋಕವಿದೆ.

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपां करोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

ಯೋಗದೇಹದ ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಮಾನಸಿಕ ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೂ ಉತ್ತಮವಾದುದು. ಸುಂದರ ಬದುಕನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದ್ದೇ ಇದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ–

ದೇಹವನ್ನು ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಲು ಯೋಗದಿಂದ ಸಾಧ್ಯ. ಯೋಗ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ದೇಹ ಎರಡನ್ನು ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ರಕ್ತದ ಒತ್ತಡ, ತೂಕಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳಲು, ಒತ್ತಡವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡುವುದು, ಕೊಲೆಸ್ಟ್ರಾಲನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಡಲು ಯೋಗ ಸಕಾರಾತ್ಮಕವಾದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ನೀಡುವುದರಿಂದ ಜಗತ್ತಿನಾದ್ಯಂತ ಎಲ್ಲರೂ ಇಷ್ಟ ಪಡುವ ಪ್ರಯೊಗ ಇದಾಗಿದೆ. ಯೋಗವು ದೇಹವನ್ನು ಸಮತೂಕದಲ್ಲಿಟ್ಟು ದೃಢ ಮತ್ತು ಸುಂದರವಾಗಿರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಯೋಗ ಮನಸ್ಸಿನ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದೆ. ಯೋಗ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ದೃಢವಾಗಿರಲು ಹಲವಾರು ರೋಗಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಸಂತೋಷ ಉಲ್ಲಾಸದಿಂದ ಇರಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಉಸಿರಾಟದ ಮತ್ತು ಇತರ ಆಸನಗಳಿಂದ ದೇಹದ ರಕ್ತಸಂಚಲನವನ್ನು ಸರಾಗವಾಗಿಸುವಲ್ಲಿ ಯೋಗ ಸಹಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸರಾಗ ರಕ್ತಸಂಚಲನದಿಂದ ಆಮ್ಲಜನಕ ಮತ್ತು ಜೀವಸತ್ವಗಳು ದೇಹದ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಸಂಚಲನವಾಗುವುದರಿಂದ ಆರೋಗ್ಯಯುತ ಅಂಗಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಂತಿಯುತವಾದ ಚರ್ಮವನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು.

ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತು ರೂಢಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ಒತ್ತಡ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಯೋಗ ತುಂಬಾ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಯೋಗದಿಂದ ಸದಾ ಸರ್ವದಾ ಆರೋಗ್ಯ ಎಂಬ ಅದ್ಭುತ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದೆ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಸ್ಪರ್ಧಾತ್ಮಕ ಯುಗದ ಒತ್ತಡಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧ ಜೀವನ ನಡೆಸುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಕಷ್ಟಕರವಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಉದ್ಯೋಗಸ್ಥರು ಹಾಗೂ ನೌಕರರು ನಿಯಮಿತವಾಗಿ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಒತ್ತಡ ರಹಿತಜೀವನ ಸಾಗಿಸಬಹುದು. ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚವೇ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸದ ಮಹತ್ವ ಅರಿತಿದ್ದು ಭಾರತೀಯರಾದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ನಿತ್ಯದ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಗಬೇಕು.

आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने दिने । दीर्घमायुर्बलं चैव तेजस्तेषां च जायते ॥

ಯಾವ ಮನುಷ್ಯನು ಪ್ರತಿ ದಿನ ಸೂರ್ಯನಮಸ್ಕಾರವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆಯೋ ಅವನಿಗೆ ಆಯುಷ್ಯ, ಬಲ ಮತ್ತು ತೇಜಸ್ಸು ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಆರೋಗ್ಯಭಾಗ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಈ ರೀತಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸೋಣ–

श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे करुणाकर ॥

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

मैत्रेयी पुष्पा के कहानियों में स्त्री – मुक्ति संदेश

डा. कृष्णा डी लमाणि
सहायक प्राध्यापक, हिंदी अध्ययन विभाग
क्रिस्तू जयंती कालेज (स्वायत्त), कोत्तनूरु पोस्ट- ५६००७७
के. नारायणपुर, बेंगलूरु, कर्नाटक
संपर्कसंख्या : 8618152900
E-mail : krishnad@kristujayanti.com

शोध सार:

मैत्रेयी पुष्पा के कहानियों में संवेदनशील-स्त्री का रूप देखने को मिलता है। स्त्री अपनी पहचान बनए रखना चाहती है। अपना अस्तित्व को खोना नहीं चाहती। स्त्री, इस पुरुष प्रधान समाज में आजीवन कष्ट सहा है, मन ही मन रोती आई है, समाज में दूसरे दर्जे का स्थान ग्रहण करती आयी है। किंतु आज की स्त्री इन सारी वेदना को सहना नहीं चाहती। सदियों से भोगती आ रही दुखित परंपरा को तोडकर उसका विरोध करती है। पुरुष-प्रधान समाज से लादी गई अनिष्ट और अमानवीय नियमों को खारिज करती हुई समाज में अपना नाम बनाना चाहती है। पुरुष के तरह ही वह भी प्राकृतिक भावों से ओतप्रोत है और उनका अनुभव करना अपना अधिकार मानती है। सामाजिक नियमों से बनी बेडियों को तोडकर पुरुष के समान जीवन व्यापन करना चाहती है, स्वतंत्र होकर जीना चाहती है। ऐसे कई सपनों को देखकर उन्हें साकार करने में स्त्री तत्पर है। इस तरह के पात्र मैत्रेयी पुष्पा के कहानियों में भरपूर मात्रा में मिलते हैं। मैत्रेयी पुष्पा स्त्री समाज की प्रतिनिधी बन कर अपनी लेखनी के माध्यम से स्त्री को पुरुष-प्रधान समाज से मुक्त कराना चाहती है। स्त्री-जीवन के हर पहलुओं को बताते हुए उसमें स्त्री कैसे जकडी हुई है? और उसका मन उस समय क्या सोचता है? वह सब मैत्रेयी पुष्पा ने अपनी कहानियों में उल्लेख की है। इस आलेख में मैत्रेयी पुषपा स्त्री मुक्ती का संदेश कैसे देती है और पुरुष-प्रधान समाज के बारे में उनका विचार क्या है? उसकी चर्चा की गई है।

प्रस्तावना:

बीसवीं सदी के महिला लेखिकाओं की श्रेणी में मैत्रेयी पुष्पा एक सशक्त स्त्री लेखिका हैं। उनकेसाहित्य में स्त्री, स्वाधीनता और अधिकार की अभिलाषी है। मैत्रेयी पुष्पा स्वयं स्त्री होने के कारण अपने समाज में स्त्री के प्रति जो व्यवहार होता है उसे स्वतः भोगी है। उनके ससुराल में ही पर्दा-प्रथा के रिवाज को सक्त रूप से पालन किया जाता था। इसलिए पर्दा में रहना उन्हें भी अनिवार्य बन गया था। इस समय में वे अपने जेठ-ससुर के सामने पर्दा-प्रथा का रिवाज और ग्रहिणी के सब नियमों का पालन किया था। उन्हें समाज से भी कई तरह की प्रताडना को सहना पडा था। मैत्रेयी पुष्पा जो अपने जीवन से भोगा था और जो अपने आंखों से देखा तथा जो महसूस किया था वह सब अपने लेखनी के जरिए समाज के सामने रखते हुए स्त्री मुक्ती की गुहार लगाती है।

मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य को पढते हैं तो पता चलता है कि उन्होंने स्त्री संबंधी विचार, समाज व परिवार में स्त्री के साथ होने वाला अव्यवहार, उत्पीडना, दर्द, अन्याय आदि को अपने साहित्य की कथावस्तु बनाया है। उनके स्त्री के मार्मिक जीवन को बताने वाले प्रमुख उपन्यास हैं 'बेतवा बहती रही', 'इदन्नमम्', 'चाक', 'झूला नट' आदि। स्त्री चेतना को बलवत करने वाली उनकी कहानियाँ हैं – 'फैसला', 'तुम किसकी हो बिन्नी', बिछुडे हुए', गोमा हँसती है', 'भँवर', 'राय प्रवीन' 'पगला गई है भगवती', 'केतकी', 'अब फूल नहीं खिलते', 'उज्रदारी' आदि। उन्होंने अपनी आत्मकथा को 'कस्तूरी कुंडल बसै' शिर्षक से लिखा है। जीवन के अनुभव और प्रसंग इनके

पूरे साहित्य में दिखाई देता है। इनमें से कुछ कहानियों को आधार बनाकर उनकी विद्रोह भरी वाणी और अपनी अस्मिता को बनाए रखने की मनस्थिती को उजागर करने का कार्य इस आलेख में किया गया है।

भारतीय संस्कृती में नारी के स्वरूप के बारे में कहा जाता है कि "ममता की मंजुषा, स्नेह का सदन, दया का उद्गम, क्षमामय सुमेरू, विधाता की कलापूर्ण सृष्टी का श्रृंगार, पृथ्वी की कविता, देश के निर्माण की आधारशिला, - उमा, रमा, सरस्वती के समान नारी तेरा इस भारत वसुंधरा पर सदासर्वदा से आदरणीय स्थान रहा है।"1 किंतू समाज की वास्तविकता ही अलग है। पुराणों एवं आदिग्रंथों में जो लिखा गया है, जो पढाया जा रहा है, समाज में स्त्री का वर्चस्व और अस्मिता वैसे नहीं है। हर समय स्त्री को दबाकर रखना या अपने अधिकार में बनाए रखने का प्रयास पुरुषों द्वारा किया जा रहा है।

परिवार में स्त्री जनना ही एक पाप समझते हैं। किसी भी परिवार में लडकी जन्म ले तो उसे खुशी-खुशी स्वीकार नहीं किया करते। पूरा समाज पुरुष-संतान का अभिलाषी होता है। जब लडकी पैदा होने की कोई भी शंका होने लगती है तो आगे आनेवाले संकट को महसूस कर उस शिशु को कोक में ही मार डालने का अमानवीय कृत्य कर देते हैं। 'तुम किसकी हो बिन्नी' कहानी का एक दृष्टव्य है कि - "कै बेर तो इसकी माँ ने गरभ गिराए हैं, दुरबीन से दिखवाय लिए! छोरी निकरी सो गिरवाय दई! कसाईन है निरी!"2 विडंबना यह है कि समाज से डरकर माँ भी इस कृत्य में शामिल हो जाती है, और अपनी बच्ची को जन्म देने से इनकार कर उसका गला घोंट देने के लिए राज़ी हो जाती है।

पुत्र-मोह में परिवार वाले पहली संतान पुत्र ही होने की आस लगाए बैठे रहते हैं। फिर भी पहली संतान बेटा हो या बेटी उतना महसूस नहीं होता किंतु "पहले पहल लडका हो जाए तो फिर चिंता नहीं रहती।"3 मगर दूसरी भी लडकी ही हुई तो पूरे घर में चिंता का वास हो जाता है और पुत्र की आशा बढने लगती है। और तीसरे संतान की योजना बनाते हैं। पुत्र-प्राप्ति की प्रार्थना करने लगते हैं। जो बेडा उठाया है उसमें पुत्र की आशा होती है किंतु दैव-इच्छा के प्रति शंका भी होती है कि कहीं लडकी न हो जाए। इसी समाज की कलुषित मनोदशा को मैत्रेयी पुष्पा के 'तुम किसकी हो बिन्नी' कहानी के एक संदर्भ में देखने को मिलता है जो इस प्रकार है- "अंजू साल भर की भी नहीं हुई थी कि वह फिर गर्भवती हुई - बेटे की आस में! साहस तो कर लिया, लेकिन मन की परतों में डर का विषैला भाव फैलता जा रहा था। 'कहीं लडकी हुई तो....?' तीन बेटियों की कल्पना मात्र से दहल उठीं। संपूर्ण शरीर एक-एक पल को थर-थरा उठा। रात में नींद कम आने लगी। कमरे में लगी गदगदे बच्चे की तस्वीर में जब उन्हें लडका दिखता तो कलेजा हुलस उठता, लेकिन लडकी... वह भयाक्रांत हो उठती। माथे पर पसीने की बूंदें छलक आती।"4 जब शंका हकीकत में बदल जाती है तो परिवार की दशा देखने लायक नहीं रहती। शिशु के जन्म महोत्सव का समय शोक से भर जाता है। खुशी से फुलनेवाले चेहरों पर घिन्नता और समाज से उलाहने सुनने के डर तथा चिंता की रेखाएँ छा जाती हैं। आनंद मनानेवाला मन विरक्ती में बदल जाता है। बिन्नी के जन्म के समय का यह दृष्य हमें इसका भान कराता है।- "अस्पताल का मातम घर उठकर आ गया। आने, जाने वाले, सगे संबंधी, जो अंजू के समय सपाट चेहरा लेकर आते थे, इस बार सुस्त होकर आए; पापा पर तरस खाते हुए-से, जैसे कोई विशालकाय पहाड़ गिरा हो और पापा के अस्तित्व को तोडकर चकनाचूर हो गया हो। लड्डुओं का ऑर्डर चुपचाप कैंसिल कर दिया गया। मम्मी ने बेबी कॉट के लिए महरी से मनाही भिजवाई दुकानदार को"5 और उसके जश्न में बाधा बन रही उस स्त्री-शिशु को पाप का पिंड मानने लगते हैं और अपनी खुशी को छीनने वाली मानकर उसको नजर-अंदाज करते है। बिन्नी भी यहाँ हर तरह के ममता-स्नेह-प्रेम से, अपने अधिकारों से वंचित रह जाती है। स्त्री, समाज में कई तरह के अधिकारों से वंचित रह जाती है। पुरुष स्त्री को अपने अधीन मानकर उसको आगे जाने का अवसर नहीं देता। आज के समय में सरकार कई तरह के कानून बनाकर स्त्री के अधिकार की रक्षा कर रही है किंतु पुरुष सत्तात्मक समाज उसका

पालन नहीं कर पा रहा है। हर स्थानों में स्त्री को भी अवसर प्राप्त होने के कारण स्त्री को आरक्षण दिया गया है। पंचायत की सदस्यता के लिए जो चुनाव होते हैं उसमें स्त्री के लिए स्थान आरक्षित है। जब चुनाव होता है तो एक स्त्री जनता प्रतिनिधी बन कर चयन होकर आती है। किंतु उसका पति उसके जगह राज करना चाहता है और उसे घर में ही रहने के लिए मजबूर करता रहता है। मैत्रेयी पुष्पा 'फैसला' कहानी में पुरुष, स्त्री के अधिकार में कर रहे दखल अंदाजी को दिखाती हैं। 'फैसला कहानी का एक स्त्री-पात्र 'ईसुरिया' कहती है – "लो, हद्द हो गई कि नहीं? हौदा पर तो बसुमती और राज करे रनवीर! अरे, अपनी पिरमुखी पिरमुखी सँभारें। पिरधानी से अब इन्हें क्या मतलब?"6

स्त्री को पति-धर्म में रहने की सीख दिया करते हैं कि पति से आगे ना जाया करे, पति को कभी उल्टा बोला ना जाए। जो पति कहता है उसे सिर नवाकर माना जाये। समाज में यही पति का सम्मान होता है। 'उज्रदारी' कहानी में शांति कहती है – "मेरी जैसी अनाथ औरत क्या, किसी भी औरत को जेठ-ससुर के आगे बोलने का हक नहीं। आदमियों की बिरादरी ऊँची है, बडी है। वे आदर के जोग है, हम सिर नवाने वाली बहुएँ। घर की मरजाद-उनके बडप्पन और हमारे गूँगे घूँघट से है।"7 किंतु पुरूष समाज को इस सम्मान के आड में हो रही स्त्री की अवहेलना दिखाई नहीं देती। स्त्री के अधिकारों का सत्यानास कर के पुरुष अपना वर्चस्व दिखाना चाहता है और इसके लिए अपने परिवार और वंश के मान मर्यादा का कारण देते हैं। 'फैसला' कहानी में बसुमती का पति बसुमती को पंचायत में जाने के लिए रोकते हुए कहता है "पंचायती चबूतरे पर बैठती तुम शोभा देती हो? लाज-लिहाज मत उतारो। कुल-परंपरा का खयाल भी नहीं रहा तुम्हें? औरत की गरिमा आड-मर्यादा से ही है। फिर तुम क्या जानो गाँव में कैसे-कैसे धूर्थ हैं!"8 आगे फिर बसुमति का पति कहता है कि - "हम है तो सही। अब तक भी तो करते रहे हैं। तुम्हें क्या जरूरत है बाहर आने की?"9 ऐसी बातों को सुनकर स्त्री सहम जाती है। समाज-बिरादरी का नाम लेकर उसे घर के चार दीवारी में ही कैद किया जाता है। स्त्री, विरोध में शब्द बोलना चाहती है किंतु समाज के डर से और वंश के मान-मर्यादा के कारण पति-धर्म निभाने के लिए चुप हो जाती है। बसुमती का "उत्तर में मन उफनता। आक्रोश के सवाल की सीमा तक होंट खुलते, मगर पत्नी होने के नाते सब कुछ सिराने लगता। दूध के झाग-सा बैठ जाता विरोध।"10 और अपने अधिकारों को हवा में उडते हुए मूकदर्शी बनी रहती।

स्त्री जब अपना घर-परिवार, सगे-संबंधी, सखियों को छोड दूर पति के घर ब्याह कर आती है तो उसके लिए पति ही सब कुछ होता है। पुरुष के मर जाने पर पुरुष के किसी प्रकार के भी संबंधी पर कोई प्रभाव नहीं होता किंतु पत्नी को विधवा बनना पडता है। समाज में विधवा के लिए कई तरह के पाबंधियाँ लगायी गयी है जो उसे समाज – समुदाय से दूर रखती है। उसके हर तरह के अधिकार को छीना जाता है। रूप-सौंदर्य की मूर्ती बनी स्त्री अपने पति के मरणोपरांत उसका सौंदर्य सिमटने लगता है और उसे केवल सफेद कपडों में बिना श्रृंगार किये रहना पडता है। लेखिका मैत्रेयी पुष्पा 'उज्रदारी' कहानी में शांती कि दशा को इस प्रकार व्यक्त करती हैं - "चूडी, बिछिया और रंग-बिरंगे कपडों को पाप बताकर विधवा औरत की जिंदगी पर होनेवाले खर्च और चढनेवाले रूप को खारिज करने लगे थे घर के लोग। रंगीन सपने मत देखो, दिल मोहनेवाली बातें मत सुनो, पति के दुःख की कटोरी से सारे सुखों के तार-तार काट डालो।"11 इन्हीं बातों के कारण शांती विधवा होने के बाद अपनी हर तरह की मनोकामनाओं को दबा कर रखी थी। और इस समय उसको अपनी आशाओं को बताने का अधिकार भी नहीं रहा। वह किसी भी पुरुष के साथ बात करती है तो समाज उस पर कई तरह के गालियों के तीर चुभाते थे। संबंध को अनैतिक मानकर लोगों की बीच बातें होने लगती हैं। 'उज्रदारी' कहानी में शांती की यही दशा रहती है। और 'पगला गई है भगवती' कहानी में जिज्जी के बारे में कहती है – "वह सारे दिन कोठे में छिपी रही। फिर समय के अंतराल ने बता दिया कि वह विधवा हो गई। तब से आज तक उसका तन, उसका मन, संपूर्ण अस्तित्व विधवा है। होंस-उमंग, पहनना-ओढना, सजना-सँवरना उसके लिए वर्जित है। औरतें उसे सगुन-सात-मंगल कार्यों से बचाती हैं। सुबह-सवेरे उसका किसी के आगे पड

जाना अशुभ है। यह बात भागो जानती है। वह स्वयं भी देख-बचकर निकलती है।"12 इस तरह समाज विधवा को अपशकुन मानकर उन्हें समाज से दूर करते रहते हैं। पुरुष के लिए पुनः विवाह का अवसर है किंतु स्त्री के लिए पुनः विवाह करना अपने समाज में वर्जित है। उसे आजीवन बेरंग, भावहीन बनकर समाज से दूर ही रहना पडेगा।

समाज के रीति-रिवाज को खारिज करती हुई विधवा पुनर्विवाह के समर्थन में मैत्रेयी पुष्पा कहती हैं "हमारा मन जो कहता है, इंद्रियाँ जिस सुख की आकांक्षा करती हैं, मनुष्य होने के नाते वे हमारे कुविचार और कुचेष्टाएँ नहीं, जन्मसिद्ध अधिकार हैं। आप के कायदे बडे खूँखार हैं, जो हमें शील और पवित्रता की रक्षा में अपनी नैसर्गिक इच्छाओं का दमन और अंतर्मन को ध्वस्त करते रहने पर मजबूर किए रहते हैं।"13 स्त्री और पुरुष प्रकृति का निर्माण है। ईश्वर से दोनों में प्राकृतिक रूप से हर तरह की भावनाओं को समान रूप से प्रतिस्थापित किया गया है। किंतु अपने समाज के नियम उन भावनाओं को अनुभव करने में स्त्री पुरुष के बीच में पक्षपात किया है। कई तरह की पाबंधियाँ समय के साथ केवल स्त्री के लिए लागु होते जाते है जो कि पुरुष के लिए वे सदा खुली रहते हैं।

"पित्र-सत्तात्मक भाव हमारे संस्कार में है। ये भाव ही नारी को स्वतंत्र नहीं होने देता। पुरुष वर्चस्व बनाकर रखना चाहता है। इसकी जडें बरगद के पेड की जडों की तरह बहुत गहरे तक फैली है, ऊपर भी जाल बनाकर रखती हैं। बरगद उखाडना इतना सरल नहीं क्योंकि उसके साथ हमारे संस्कारगत भाव जुडे हैं।"14 इस संस्कारगत भावना से दूर होकर अपने अधिकारों को हासिल करने के लिए स्त्री को अपनों के साथ ही लडने की परिस्थिती आ गई है। अपने अस्तित्व को बनाए रखने के लिए उसे धर्म और समाज से लादे गए अमानवीय नियमों को भुलाकर विरोध भरे अपना एक नया रास्ता चुनना पडता है इसीलिए 'उज्रदारी' का स्त्री पात्र शांती को अपना हक माँगने के लिए बुजुर्गों का लाज-लिहाज छोडना पडा। हमदर्दी को भुलाकर गुस्सा करना पडा। आदमियों के सामने परदा करना और आदर से सिर नवाना भूलना पडा। बोलने की जगह बरसना ही आवश्यक समझा। रोने की आदत से बाहर आना पडा। बगावत पर उतरना पडा।

मैत्रेयी पुष्पा पुरुष सत्तात्मक समाज से विद्रोह करती हुई कहती हैं कि – "सुरक्षा की आड में पुरुष ने उसे (स्त्री को) बाँध लिया जैसे पशु को बाँध लेता है।..... बंधी–बंधाई दिनचर्या, चूल्हे-चौके के एकरस ढर्रे पर चलते-चलते हम ऊब गए हैं। किवाड खोलो, हम बाहर की दुनिया देखेंगे। जड तरीके से आजीज आ गए हैं, क्योंकि हम जड नहीं, गतिवान मनुष्य की नस्ल की स्त्री है।"15 मैत्रेयी पुष्पा अपनी इच्छाओं को कुचलकर जीने का विधान को स्वीकार नहीं करती वह अपने अधिकार को पाना चाहती है। स्त्री होना गुनाह नहीं प्रकृति का विधान बताती हैं और समाज में पुरुष के समान ही अधिकार प्राप्त कराने, स्वाभीमानी बनने और समाज को इसे स्वीकार करने के लिए कहती है। संविधान सभी को एक समान अधिकार देता है। सारे नियम स्त्री हो या पुरुष एक समान होते हैं। किंतु अपने धर्म और समाज में कई कानून हैं जो स्त्री को पुरुष से कम आंकने में अपनी बात बताते हैं। कई ग्रंथ भी है जो स्त्री को पुरुष के अधीन रहने की सीख देती रही है किंतु आज की पीढी इन सभी बिन-सिरपैर के वाक्यों को मात देकर सब एक साथ चल रहे हैं। कई स्त्रियाँ भी अपनी काबिलियत दिखा रही है। हर क्षेत्र में पुरुष के साथ ही चल रही है। इसी लिए 'फैसला' कहानी में ईसुरिया के जरिए मैत्रेयी पुष्पा कहती है - "बरोबरी का जमाना ठहरा।"16 यह बरोबरी का जमाना है। और आगे कहती है "नई वाटिका का बीजारोपण होगा वहाँ।"17 बहुत सारी आशाओं से और अपनी अस्मिता को बनाए रखने के लिए कई तरह की कठिनाइयों को सहने के बावजूद भी स्त्री अपना नाम समाज में बनाए रखने का प्रयास कर रही है। और इसमें पुरुष का साथ भी चाहती है। वह पुरुष और कोई नहीं बल्कि वह अपना पिता, भाई, पति, बेटा या दोस्त ही हो सकता है। बस कदम से कदम मिलाने के लिए पुरुष को गुहार लगाती है और उसके साथ रहने की गुंजाइश करती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. प्राचीन भारतीय कला एवं संस्कृति – डॉ. राजकिशोरे सिन्ह एवं श्रीमति उषा यादव – पृ. सं – 231
2. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 28
3. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 29
4. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 29
5. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 35
6. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 17
7. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 48
8. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 17
9. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 17
10. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 17
11. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 45
12. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 135
13. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 09
14. सामाजिक उपेक्षा एवं सशक्त नारी – दक्षा आर चौहान – पृ. सं – 03
15. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 08
16. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 15
17. दस प्रतिनिधी कहानियाँ – मैत्रेयी पुष्पा – किताबघर प्रकाशन – पृ. सं – 20

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

सर्वेश्वरदयाल सक्सेना की कविता एवं आलोचनात्मक संदर्भ

डा. एम्. अब्दुल रजाक
सहायक प्राध्यापक, हिन्दी विभाग
क्रिस्तु जयन्ती महाविद्यालय (स्वायत्त)
के. नारायण पुर, कोत्तानूर पोस्ट- 560077
बेंगलुरु, कर्नाटक
संपर्कसंख्या : 9493405942, 8919113820
E-mail : abdulrajak@kristujayanti.com

शोध सार:

सर्वेश्वरदयाल सक्सेना नयी एवं समकालीन कविता के कवियों में महत्वपूर्ण स्थान हैं। उन्होंने लोकजीवन में चित्रित सच्चाई को ही अपनी कविता का विषय बनाया है तथा सामान्य जन की पीड़ा, विसंगति एवं शोषण को आवाज दी है। उनका साहित्य यथार्थ पर आधारित है। सहजता में उनका गहरा विश्वास है। सर्वेश्वरदयाल सक्सेना तीसरे सप्तक के कवि है, हिन्दी साहित्य जगत के एक ऐसे हस्ताक्षर के रूप में प्रतिष्ठित हुए, जिनकी लेखनी ने गद्य और पद्य दोनों विधाओं में अपना प्रभाव जमाया। उनकी कविता यात्रा पत्रकारिता से प्रारंभ होकर उस बिन्दु पर विराम देती है जहाँ कविता के सृजन के रस प्राप्त हो जाते हैं। सर्वेश्वरदयाल सक्सेना की कविताएँ समकालीन दौर मेंप्रासंगिक है। उनमें मस्तीभरी धुन पर सहज प्रेम के गीत गाने की जितनी सामर्थ्य है, उतनी ही संत्रास और संक्रांति की उलझी हुई संवेदना को व्यक्त करने की भी है। विरह की गहन व्यथा को अद्भुत संयम के साथ कविता में सृजन करने की जितनी क्षमता है, उतनी ही युग की विषमताओं पर चुभते हुए व्यंग करने की भी है। उनमें जितनी अनास्था और पराजय है उससे कहीं अधिक आस्था और विजय का विश्वास है। जीवन में हर कहीं रम लेने की और कहीं से कविता बोलने की इस व्यक्ति में अजीब सी ताकत है। इनकी कविता में एक सफल नए कवि की प्रायः सभी विशेषताएँ मिलती हैं।

बीज शब्दः कविता, बेबस, अचरज, मानदंड, ईमानदारी, लोकतंत्र, सच्चाई, यथार्थ, राजनीति,सांगोपांग।

मूल आलेख:

"इसी देश में/मैंने मेमनों को हत्यारा साबित होते देखा
और हत्यारों को प्रधानमंत्री घोषित होते देखा/इसी देश में
ईमान की देवी को/जल्लाद की बैठक में नाचते देखा
और जल्लाद को/अहिंसा पर शोध-पत्र पेश करते देखा ।" **- पराग पावन**

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना 'तीसरे सप्तक' के महत्वपूर्ण कवियों में से एक थे। वे उनकी कविता के माध्यम से समाज में व्याप्त अन्याय,अत्याचार, विडंबना,संत्रास को सच्चाई के साथ चित्रित किया है। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने अपनी कविताओं में शिल्प सौंदर्य के साथ कम शब्दों में प्रवाहपूर्ण सारगर्भित बात कही है। नन्दकिशोरनवल ने सर्वेश्वरदयाल सक्सेना के सम्बन्ध में लिखते हैं कि-"आकांक्षा कुछ ऐसा करने की जिससे यह दुनिया बदल सके, पूँजी मन का असन्तोष और मित्रों का सहयोग। दुनिया को बदलने के लिए मन का असन्तोष और मित्रों का सहयोग आवश्यक है, लेकिन उतने विराट कार्य के लिए यह पूँजी अपर्याप्त है, यह कहने की ज़रूरत न होनी चाहिए। लेकिन इसके बावजूद दुनिया को बदलने की आकांक्षा हमें सर्वेश्वर की एक मुख्य काव्य-प्रवृत्ति की सूचना देती है। यही उनकी कविताओं में मिलने वाले लोकजीवन के चित्रण की मूल प्रेरक है।"[1]

वास्तविकता एवं संभावना के साथ ही आलोचना का निर्माण होता है। आलोचना में किसी भी कृति या कविता का सांगोपांग विवेक से मूल्यांकन किया जाता है। किसी भी रचना को गलत या सही कहने का आधार क्या होना चाहिए?आदि इस प्रश्नों पर सोच,

विचार किया जातोजाहिर होता है कि इस के मानदंड, कौनसी प्रवृत्ति मनुष्य और समाज से जुडी हुई है, कहाँ व्यापक समाज की चिंता और उसकी आशा–आकांक्षा के साथ जुडा आदिइन बात को गौर करते हुए सही मायने में आलोचना किया जाता है। इस दृष्टि से देखा जाए तो सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की कविताओं में समाज की हर पहलु पर व्यापक रूप से दर्शाया है। वेनई कविता एवं समकालीन दौर के विचारों को अभिव्यक्त किया है और देश की राष्ट्रीयता में नागरिक के कर्तव्य को अभिव्यक्त करते हुआ लोकतंत्र की सच्चाई को दर्शाया हैं।

तीसरा सप्तक के कवि के रूप में सर्वेश्वरदयाल सक्सेना का महत्वपूर्ण स्थान है। वे नई कविता और समकालीन कविता के सृजन को लेकर महत्वपूर्ण हस्तक्षेप हासिल किया है। इन्होंने हिंदी कविता को देश की वास्तविकता के साथ जोड़ते हुए बहु आयाम के रूप में दर्शाया है। इनकी कविताओं में उस समय की वास्तविकता एवं सच्चाई पूरी ईमानदार तेवर के साथ पर्दाफाश किया है।

वास्तव में आलोचनात्मक संदर्भमें शिवदान सिंह चौहान ने मर्म वचन से दृष्टि पात किया है,आगे लिखते है कि-"आलोचना साहित्य मंदिर का द्वारपाल होता है।"[2]अर्थात् इसका मतलब यह है कि रचना में चित्रित विचार कहाँ तक सही है इस पर आलोचना करना है। ऐसा न हो कि हर बात पर सहमत हो जाए। अगर आलोचक द्वारपाल है तो साहित्य मंदिर की रक्षा के साथ-साथ कोई गलत प्रवृत्ति उसमें प्रवेश न करे, यह जिम्मेदारी भी उस पर होती है। आलोचना साहित्य मंदिर की रक्षा करती है, उसकी पूजा नहीं करती, यदि पूजा होगी तो 'न्याय और सत्य' नहींहोगी । यह दृष्टि आलोचना के लिए जरूरी है और यही सोच आलोचना को मजबूत प्रधान करता है ।

दरअसल ऐसी बात नहीं कि किसी कवि के प्रति आलोचकमन में सम्मोहन या आस्था नहीं होती, पर इसकी सार्थकता तभी संभव है, जब वह मनुष्य और समाज के संघर्षों के साथ कहाँ तक जुडा है और समाज के निहित गरीब,मजदूर,व्यापक चिंता एवं आकांक्षा आदि जीवन मूल्यों के साथ ही सही मायने में सच्ची आलोचना हो सकती है ।यदि उसमें भविष्य निर्माण के सोच क्या है ? आदि से भी सही मायने में आलोचना संभव हो सकता है । मुक्तिबोध ने सही लिखा है कि- "जब तक हमें भविष्य निर्माण के स्वप्न नहीं आते तब तक हमारी कला और साहित्य कमजोर रहेगा और उसमें सच्ची शक्ति नहीं आएगी।"[3] इस विचारधारा से देखा जाए तोसर्वेश्वर दयाल सक्सेना की कविता में अपने समय की वास्तविकता को दर्शाया जो की समाज के लिए एक राह दिखाया है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना कीकविताओं में आजादी के बाद की स्थिति एवं गति, राजनीतिक मोहभंग, सरकार की कमियाँ और उनकी नीतियों को यथार्थ के साथ चित्रित करने का कोशिश किया है। स्वातंत्र्योत्तर आम आदमी की जिंदगी के साथ खेलने वाले राजनेता के लोगों पर तीखा प्रहार किया गया है।सक्सेना जीलिखते है कि यदि तुम्हारे घर में आग लगी हुई? तो क्या आप सो सकते हो? कमरे में लाशें सड़ रही है तो प्रार्थना कर सकते हो? इस बात को स्वीकार कर करते है तो तुम से कुछ नहीं कहना है। अर्थात् कहने का मतलब यह है कि आप के सामने अन्याय हो रहा है तो मनुष्य होने के नाते उसे रोकने की कोशिश करेंगे,यदि किसे को धोखा दे रहा है तो उस धोखा से बचने का प्रयास करेंगे।यदि ऐसा न करने वाला व्यक्ति मुर्दा के बराबर होता है। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना नेअपनी'देश कागज पर बनानक्शा नहीं होता' कविता में लिखते है कि-"यदि तुम्हारे घर के/ एक कमरे में आग लगी हो/ तो क्या तुम

दूसरे कमरे में सो सकते हो? /यदि तुम्हारे घर के एक कमरे में
लाशें सड़ रहीं हों/तो क्या तुम/दूसरे कमरे में प्रार्थना कर सकते हो?
यदि हाँ/ तो मुझे तुम से/ कुछ नहीं कहना है।"[4]

उपर्युक्त कविता में सर्वेश्वर दयाल सक्सेना मनुष्य होने के नाते अपने कर्तव्य को याद दिलाते हुए आग को बुजाना और लाशों को पूर्ण कार्य करने करने की बात करते है ।

देश की राष्ट्रीयता को अभिव्यक्त करते हुआ लोकतंत्र की सच्चाई को दर्शाया है।वास्तव में हर रचना या आलोचना अपने समय और समाज से प्रश्न पूछती है और उसको विचारने के लिए प्रश्न देती है। यह असन्तोष और असहमति किसी आग्रह या आस्था में न बदल जाए, यह ध्यान रखना ज़रूरी है। किसी रचना या आलोचना पर सन्देह करना एक बात है और सम्मोहित होना बिलकुल दूसरी बात । सन्देह का अन्त अगर सम्मोहन पर हो तो रचना और आलोचना दोनों को नुकसान होता है। ऐसी बात नहीं कि किसी रचना या

आलोचना में सम्मोहन या आस्था नहीं होती, पर इसकी सार्थकता तभी है, जब वह मनुष्य और समाज के संघर्षों और जीवन मूल्यों के प्रति हो।

देश कागज पर बना हुआ नक्शा नहीं होता क्योंकि नक्शा तो नक्शा होता है कागज यदि फट जाए तो सबूत के रूप में उसको रखेंगे लेकिन नदियां, पर्वत, शहर और गांव इसका अस्तित्व हमेशा वैसा ही रहेगा जैसा पहले था। अर्थात यहां कवि कहना चाहते हैं कि अस्तित्व हर मानव लिए होता है लेकिन जब उस में दरार आते हैं तो शिथिल हो जाते हैं। यदि ऐसा नहीं मानते तो मैं तुमसे तुम्हारे साथ नहीं रहना चाहता हूँ। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना लिखते है कि-

"देश कागज पर बना/नक्शा नहीं होता/कि एक हिस्से के फट जाने पर
बाकी हिस्से उसी तरह साबुत बने रहें/ और नदियाँ, पर्वत, शहर, गाँव
वैसे ही अपनी-अपनी जगह दिखें/ अनमने रहें।यदि तुम यह नहीं मानते
तो मुझे तुम्हारे साथ/ नहीं रहना है।"[5]

वास्तविक तौर पर देखा जाए तो दुनिया में जान से ज्यादा बड़ी चीज कुछ भी नहीं होता क्योंकि न ईश्वर है, न ज्ञान है, ना चुनाव और कागज पर लिखा हुआ लेख फाड़ी जा सकती है और जमीन की सात पर्दों के भीतर गाड़ी भी जा सकती है। लेकिन सच्चाई को छुपा नहीं सकते। वास्तविकता तो कहीं ना कहीं दिखाई पड़ता ही है । सर्वेश्वर दयाल सक्सेना लिखते है कि-

"इस दुनिया में आदमी की जान से बड़ा/ कुछ भी नहीं है/ न ईश्वर/ न ज्ञान/ न चुनाव
कागज पर लिखी कोई भी इबारत/ फाड़ी जा सकती है/ और जमीन की सात परतों के भीतर/
गाड़ी जा सकती है।"[6]

सर्वेश्वर जी कहते हैं कि जो विवेक आदमी लाशों को टेका लेकर खड़ा वह अंधा है। क्योंकि आपके सामने ही अन्याय हो रहा है उस चीज को बर्दाश्त करते हुए अनदेखा करता है तो आप भी लाश के बराबर है। जो बंदूक की नली से हत्यारों का धंधा है और ज्यादा दिन तक चल नहीं सकता क्योंकि दुनिया की सच्चाई है दबाव एवं दहशत से किसी भी इंसान की मन को जीता नहीं जाता,मजबूर में हर व्यक्ति स्वीकार कर सकता है। लेकिन यथार्थ में उससे जुदाई रहता है। वे लिखते है कि-

"जो विवेक/ खड़ा हो लाशों को टेक/वह अंधा है/जो शासनचल रहा हो बंदूक की नली से/ हत्यारों का धंधा है/ यदि तुम यह नहीं मानते/ तो मुझे/ अब एक क्षण भी/ तुम्हें नहीं सहना है।"[7]

दरअसल सर्वेश्वर दयाल सक्सेना याद रखने की बात करते हैं कि एक बच्चे की हत्या और एक औरत की मौत यह आदमी का गोलियों से चितडा तन किसी शासन का गलती नहीं यह संपूर्ण राष्ट्र का पतन मानते है । क्योंकि वर्तमान दौर में हर इंसान अजनबी की तरह जिंदगी जी रहा है। आपके सामने अन्याय, अत्याचार, धोखा और भ्रष्टाचार आदि हो रहे है तो उसे दूर करना नागरिक का कर्तव्य है। आज समाज में जितनी भी अराचकता हो रहे हैं यह सब सिर्फ सत्तादारिओं की गलती नहीं संपूर्ण देशवासियों की गलती है। सर्वेश्वर जी लिखते है कि-

"याद रखो / एक बच्चे की हत्या / एक औरत की मौत/ एक आदमी का/ गोलियों से चिथड़ा तन/ किसी शासन का ही
नहीं/ सम्पूर्ण राष्ट्र का है पतन।"[8]

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना यदि सत्ता की लालच में, पैसों के लालच में एवं अधिकार के लालच में आ कर किसी का खून करता हैं तोतुम्हें धरती पर जीने का अधिकार खो गया मानते हैं। क्योंकि तुम कोअपराधों एवं अराचकता के अधीन हो गए हैं । तुम कर्तव्य से दूर हो कर मनुष्य के लक्षण से दूर हो गए हैं।इसीलिए अब तुम्हारा धरतीरूपी शरीर बंजर हो गया है। अबतुम्हें शिष्टाचार में नहीं दुष्टआचरण में प्यार होने लगा है। ऐसे लोगों को इस धरती पर सांस लेने का अधिकार और संसार में रहने का अधिकार भी खो गए हैं।सर्वेश्वर दयाल सक्सेना लिखते है कि-"ऐसा खून बहकर /धरती में जज्ब नहीं होता /आकाश में फहराते झंडों को /काला करता है।जिस धरती पर /फौजी बूटों के निशान हों /और उन पर /लाशें गिर रही हों /वह धरती /यदि तुम्हारे खून में /आग बन

कर नहीं दौड़ती/ तो समझ लो /तुम बंजर हो गये हो-तुम्हें यहां सांस लेने तक का नहीं है अधिकार/ तुम्हारे लिए नहीं रहा अब यह संसार।"[9]

दूसरे शब्दों में कहा जाए तो एक कर्तव्य का तत्त्व मनुष्यों में अधिक होता है, वह यदि मनुष्य में न हो, तो वह पशु के समान हैं।' इस सुभाषित में कर्तव्य को मनुष्य और पशु में अंतर करने वाला तत्व बतलाया गया है। इस कर्तव्य को कर्तव्यबोध भी कहते हैं।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने 'व्यंग्य मत बोलो' की कविता में हर व्यक्ति के चरित्र में कहीं ही न कहीं काला धब्बा जरूर होता हैं, किसी की निंदा, आलोचना करने की स्थिति में कोई नहीं है, यदि निंदा करनेवाली की पोल खुलती है तो निरस्त्र होता है। वर्तमान दौर में हर व्यक्ति बाजार में बिके हुए चीज के समान है । सर्वेश्वर जी लिखते है कि-

"क्या रखा है कुरेदने में/हर एक का चक्रव्यूह कुरेदने में /सत्य के लिए/निरस्त्र टूटा पहिया ले /लड़ने से बेहतर है/जैसी है दुनिया /उसके साथ होलो/व्यंग्य मत बोलो।भीतर कौन देखता है/बाहर रहो चिकने /यह मत भूलो/यह बाज़ार है
सभी आए हैं बिकने /राम राम कहो /और माखन मिश्री घोलो।"[10]

सक्सेना जी कातिल के बारे में कहते हुए आखिर बात यह है कि किसी भी हत्यारे को कभी माफ नहीं करना चाहिए, चाहे वह आपका अजीज हो, धर्म का ठेकेदार हो और लोकतंत्र के रक्षक हो। कातिल तो कातिल होता है । आध्यात्मिक दर्शन में कहा गया है कि एक आदमी का भी कातिल हो वह पूरे संसार के लोगों को हत्या करने के बराबर है। लेकिन हर सरकार लोकतंत्र की दुहाई देने वाली बात करते हुए अब पुलिस के दम पर सरकार चला रही है।सक्सेना जी लिखते है कि-"आखिरी बात/ बिल्कुल साफ /किसी हत्यारे को/ कभी मत करो माफ /चाहे हो वह तुम्हारा यार
धर्म का ठेकेदार,चाहे लोकतंत्र का / स्वनामधन्य पहरेदार।"[11]

भारतीय गाँवों और यहाँ की परम्पराओं का बड़ा ही मनमोहक चित्रण किया है। समाज की समस्याएँ स्थाई राजनीतिज्ञयों के सत्ता मोह और स्वार्थ से उपजी हैं। वे हत्यारे को कभी माफ नहीं करना चाहिए चाहे वह आपका अजीज हो, धर्म का ठेकेदार हो और लोकतंत्र के रक्षक हो।

साहित्य का मुख्य उद्देश्य मनुष्य को मनुष्य के रूप में दर्शाने के अभिप्राय से है। एक मनुष्य के दुख,दर्द, पीड़ा एवं तनाव को दूसरा बांट हुए लोगों में आत्मविश्वास एवं आत्मनिर्भता को मजबूत बनाना पड़ता है। सही है कि रचना अपने समय की वास्तविकता से टकराकर अपनी सर्जनात्मकता को आगे बढ़ाती है, पर सिर्फ़ वास्तविकता से वह सर्जनात्मकता पुष्ट नहीं हो सकती, इसके लिए वास्तविकता के साथ सम्भावना ज़रूरी है। कविता की सार्थकता वास्तविकता के साथ सम्भावना को साथ लेकर चलने में है ।

आलोचना के लिए कविता से जुड़ाव आवश्यक है, यह आलोचना की प्राथमिक शर्त है अन्तिम शर्त नहीं। जहाँ कवि अपने समय और समाज से जुड़ा होता है वहीं आलोचक अपने समय और समाज के साथ-साथ कविता के समय और समाज से जुड़ता है। एक, कविता द्वारा निर्मित लोक दूसरा, आलोचक का लोक जिसमें वह जी रहा है, इन दोनों लोकों की टक्कर में ही 'सच्ची समालोचना' पैदा होती है। आलोचक कविता के साथ-साथ कविता की परम्परा और परिवेश के प्रति भी सजग होता है। प्रो. मैनेजर पांडेय ने लिखा हैकि "आलोचना के प्रतिमान रचना की परम्परा और रचना के परिवेश से प्राप्त होते हैं केवल रचना से नहीं।"[12]किसी कविता का सामाजिक आधार क्या है, उसके सृजन के स्रोत क्या हैं, उसमें कौन-सी जीवन दृष्टि निहित है, उसकी भाषा कैसी है, इन प्रश्नों से टकराकर ही आलोचना सही मायने में 'कविता में अर्थ का सन्धान' कर सकती है। सक्सेना जीअपनी कविताओं में समाज की हकीकत को पूरी प्रतिबद्धता के साथ चित्रण किया है।"अब मैं कुछ कहना नहीं चाहता, / सुनना चाहता हूँ /एक समर्थ सच्ची आवाज़/ यदि कहीं हो ।"[13]

निष्कर्ष :

सक्सेना जी ने समकालीन सच्चाई को अपनी कविता में अभिव्यक्त किया है। देश की राष्ट्रीयता के नाम पर अभिव्यक्त करते हुआ लोकतंत्र की सच्चाई को दर्शाया है। भारतीय लोकतंत्र की अनेक महती उपलब्धियाँ हैं, वे कहते हैं कि वर्तमान दौर में लोकतंत्र के रक्षक के नाम पर भक्षक होता जा रहा है। देश की विसंगतियों और सामान्य मनुष्य की स्थिति, मजबूरी को बताया है। अपने समय के

समाज को बड़ी गहराई से देखा और बड़े कलात्मक ढंग से उस यथार्थ को अभिव्यक्त किया। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना मानते है कि भारतीय समाज की स्वाभाविक एवं सहजता को दर्शाया जो समाज में व्याप्त हैं। अपनी कविताओं के माध्यम से समाज में व्याप्त विसंगतियों और अव्यवस्थाओं पर करारी चोट की है। अंततः सक्सेना जी हिन्दी साहित्य जगत के एक ऐसे हस्ताक्षर हैं, जिनकी लेखनी से कोई विधा अछूती नहीं रही। चाहे वह कविता हो, कहानी, उपन्यास, गीत हो, नाटक हो अथवा आलेख हों।भाषा-शैली की दृष्टि से देखा जाए तो उनकी भाषा अत्यंत सरल, सहज एवं लोकभाषा की महक लिए हुए है। कविता में साधारण और सामान्य भाषा के माध्यम से असाधारण और असामान्य की अभिव्यक्ति बड़ी सफलता से की है।इस बात को कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं है किउन्होंने व्यवस्था में व्याप्त बुराइयों पर अचजर के साथ पर्दाफाश किया है साथ ही वे अपने साहित्य के सृजन से प्रतिबद्धता,सम्बद्धता और आबद्धहोकरजिंदगी जीने का संदेश दिया है।

संदर्भग्रंथ सूची:

1. नवल, नन्दकिशोर- समकालीन काव्य यात्रा, राजकमल प्रकाशन नयी दिल्ली, प्रथम संस्करण -2014, पृ. 65
2. चौहान शिवदान सिंह - आलोचना के मान, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली-1998, पृ-44
3. संपादित नेमिचंद्र जैन-मुक्तिबोध रचनावली, भाग-5, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-1998, पृ सं-21
4. सक्सेना सर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-45
5. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-46
6. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-47
7. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-48
8. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-49
9. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008 ,पृ-50
10. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-51
11. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-52
12. मैनेजर पांडेय – साहित्य और इतिहास दृष्टि, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली-1981, पृ-74
13. सक्सेनासर्वेश्वरदयाल की प्रतिनिधि कविताएँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-2008,पृ-56

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

मन्नेरवारलु जनजाति और समकालीन जीवन

डॉ. गणशेटवार साईनाथ नागनाथ
सहायक प्राध्यापक - हिन्दी विभाग
क्रिस्तु जयंती महाविद्यालय (स्वायत्त)
बेंगलुरू, कर्नाटक – 560077
फोन : 7598438956
E-mail : ganshetwar@kristujayanti.com

मनुष्य जीवन की आदिम अवस्था, शिकारी टोलियाँ, समुदाय, समाज, राजव्यवस्था से लेकर लोकतंत्र और अब वैश्विकरण की प्रक्रिया तक विकास कर गया । यह सब संभव हुआ मानव मस्तिष्क और उसके श्रम करने की शक्ति के कारण । ऐसे में किसी भी मनुष्य समुदाय का एक-दूसरे से प्रभावित न होना असंभव-सी बात है । मनुष्य का सामाजिक जीवन में प्रवेश करना ही उसका पारिवारिक जीवन से जुड़ने की पहली कड़ी बना हैं । परिवारों के समूह को समाज नहीं कहा जा सकता, बल्कि उसके अपने नियम, संस्कृति और आचार-विचार पद्धतियों का विकास होता है । ऐसे समय समाज में जुड़ाव के लिए परिवार एक समान्य नियमों के अधीन आता है और उससे उसकी अन्तर्गत व्यवस्था प्रभावित होती है । इस तरह मनुष्य अपनी सामाजिक चेतना से लेकर व्यक्तिगत चेतना तक का विकास करता है । इस चेतना विकास में उसके धार्मिक और सामाजिक विचारों का एवं संवेदनाओं का विकास होता रहता है, जो समय-समय पर गीत, नृत्य, भाषा, विश्वदृष्टि आदि कला माध्यमों एवं अन्य वैचारिक तथा आचरणात्मक व्यवहार से प्रकट होता है । "प्रत्येक प्रकार के परिवर्तन को सामाजिक परिवर्तन नहीं कहा जाता । सामाजिक परिवर्तन मनुष्य एवं समूह अथवा एक समूह तथा दूसरे के पारस्परिक सम्बन्धों में होने वाला परिवर्तन है । वास्तव में, समाज से संबंधित विभिन्न पहलुओं, सामाजिक संरचना, सामाजिक प्रकार्यों एवं सामाजिक संस्थाओं घटनाओं और प्रक्रियाओं में होनेवाले परिवर्तन को ही सामाजिक परिवर्तन कहा जाता है ।" मानव विकास की इन सारी प्रक्रियाओं से मन्नेरवारलु समाज भी अछूता नहीं रह पाया ।

'मन्नेरवारलु' महाराष्ट्र राज्य की एक घुमन्तू जनजाति समुदाय का नाम है। 'मन्नेरवारलु' शब्द की उत्पत्ति तेलुगु भाषा के 'मुन्नुरूकापू' शब्द से हुई है। मुन्नुरूकापूदो शब्दों के मेल से बना है, जिसमें 'मुन्नुर' का अर्थ होता है 'तीन सौ' और 'कापू' यानी 'कृषि करने वाले' अर्थात् इस सम्पूर्ण शब्द का अर्थ होता है - 'कृषि करने वाले तीन सौ लोगों का समुदाय'। आज'मुन्नुरूकापू' शब्द का मन्नेरवारलु शब्द में परिवर्तन हो गया है, जो मराठी उच्चारण नियमों के अनुकूल जान पड़ता है। इसके साथ ही इसे कई अन्य तरीकों से भी उच्चरित किया जाता है, जैसे कापोल्लू, मुन्नुरूल्लू, मन्नेरल्लू, मुन्नुरवार, मुन्नुरवाड व मन्नुरकापू और मन्नेरवारलु आदि।

डॉ. लक्ष्मीकांत जिरेवाड ने अपनी पुस्तक 'महाराष्ट्रातील आदिवासी मन्नेरवारलु जमात' में कहा है कि "मेरे शोध कार्य के दौरान इस समुदाय के कुछ लोगों के साथ हुई भेंटवार्ता और साक्षात्कार से पता चला कि महाराष्ट्र का मन्नेरवारलु समुदाय मूल रूप से भारतीय आदिवासी है और इनका मूल स्थान महाराष्ट्र है। यह समुदाय घुमक्कड जनजाति थी। आज़ादी और राज्यों के सीमा-निर्धारण से पहले से ही ये आदिवासी मराठवाड़ा, तेलंगाना के जगंलों में कृषि व्यवसाय की खोज में भ्रमण करते थे। उसी समय कुछ लोग वहाँ के जंगलों में बस गए। महाराष्ट्र कायह मराठवाड़ा प्रदेश हैदराबाद के निजामों के अधिकार में था जिस कारण इस जनजाति को तेलुगुजनजाति भी कहा जाता है। लेकिन मुख्य रूप से यह महाराष्ट्र के नांदेड़ जिले के दक्षिणी भागों के जंगलों में से ही उदित हुई थी।"2

मन्नेरवारलु समुदाय के कुछ लोगों के साथ हुई भेंटवार्ता और साक्षात्कार से पता चला कि मराठवाड़ा 1724 से लेकर1948 तक हैदराबाद के निजामों के अधीन था। जो कि 17 सितम्बर1948 को भारतीय गणराज्य में सम्मिलित किया गया। लेकिन हैदराबाद

भारतीय गणराज्य में सम्मिलित होने से पहले मन्नेरवारलु समाज का मूल स्थान नांदेड और आदिलाबाद के जंगलों में था। भाषावार प्रान्त रचना के कारण हैदराबाद राज्य को विभाजित करके तेलुगु भाषी प्रदेश को पूर्व आन्ध्रप्रदेश (वर्तमान तेलंगाना) में, कन्नड भाषी प्रदेश को उत्तरी कर्नाटक में तथा मराठी भाषिक प्रदेश को महाराष्ट्र में शामिल किया गया। तथाकथित भाषा वार प्रान्त रचना में जिस प्रकार भारत के किसी भी हिस्से में आदिवासियों और उनकी भाषाओं को ध्यान में नहीं रखा गया, उसी प्रकार की स्थिति मन्नेरवारलु समाज के साथ भी हुई। परिणामतः मन्नेरवारलु समुदाय आज के तेलंगाना और महाराष्ट्र राज्यों में बँट गया, लेकिन मन्नेरवारलु समुदाय का उद्भव मुख्य रूप से महाराष्ट्र राज्य में माना जा सकता है।

"1976 में भारतीय संविधान में इन्हें (मन्नेरवारलु अनुसूचित जनजाति) 'मन्नेरवारलु जनजाति समुदाय' या 'जनजाति' के नाम से परिचित किया गया है। इस मन्नेरवारलु जनजाति समुदाय को 13 फरवरी 1978 के दिन महाराष्ट्र के अनुसूचित जमात आदेश विशोधन अधिनियम के आदिवासी सूची 1976 क्रमवारी 108 के भाग 27 क्रमांक में मन्नेरवारलु जनजाति नाम से संबोधित किया गया है।"3

आरंभ से मन्नेरवारलु जनजाति समुदाय का जीवनयापन मुख्यत: कृषि पर निर्भर रहा है। जो समय-समय पर जगह और स्थान बदलते रहते थे। एक जगह वे दो से तीन साल रहकर खेती करते थे बाद में वहाँ की जमीन और स्थान छोड़कर दूसरे स्थान की ओर प्रस्थान करते थे। जैसाकि महादेव शास्त्री ने कहा है कि मन्नेरवारलु तमिलनाडु और आन्ध्रप्रदेश-तेलंगाना मार्ग से महाराष्ट्र में आया एक आदिवासी समुदाय है । पेदाकापु राजेन्ना ने अपने साक्षात्कार में कहा कि - "18 वीं सदी से पूर्व के इतिहास को देखने से यह पता चलता है कि यही मुन्नुरूकापू आदिवासी समुदाय मध्यकालीन युग के दौरान जंगलों में रहते समय योद्धाओं के रूप में या डाकुओं या हमलावर सेनाओं से गाँवों और इलाकों के संरक्षक के रूप में अपनी सेवाएँ देते थे। शांति काल के दौरान वैसे योद्धा जो गांव के नजदीक रहे उन्होंने ग्राम प्रधान के रूप में गाँव की सेवा की या कृषि कार्य में लगे रहे। युद्ध काल के दौरान उन्होंने सैनिकों, गवर्नरों यानी नायकों और कई दक्षिण भारतीय राजवंशों में सेनाओं के सेनापति के रूप में सेवा की। इस कापु समुदाय के लोग प्राचीन काल में जंगलों में रहते थे, लेकिन जब मध्यकाल में डाकुओं से गाँवों के लोगों की रक्षा करने लगे तब गांव के लोगों के संपर्क में आए और धीरे-धीरे गाँवों में बसने लगे, ग्रामवासियों ने मुन्नुरूकापु समुदाय का साहस और डाकुओं से लड़ने की क्षमता को देखा और उन्हें कुछ पद भी मिले, जैसे ग्रामीण और क्षेत्रीय सुरक्षा समितियों के दौरान 'वुरू कापू''प्रांत कापू' डाकुओं से और खेतों में पशुओं के संरक्षण के दौरान 'पांटा कापू' तथा गाँव के प्रधान के रूप में 'पेद्दा कापू', 'चिन्ना कापू' आदि।"4

इन सभी वीरतापूर्ण कार्यों को देखते हुए तंजावर के राजा ने इस समुदाय को अपने राज्य में सैनिक के रूप में शामिल कर लिया था और इनका नाम 'तेलंगा मुन्नुरूकापू सैनिक दल' रखा था । तब से यह मुन्नुरूकापू समुदाय तंजावर के राजा के तीन सौ सैनिकों के एक समुदाय के रूप में जाना जाता था और यह आदिवासी समुदाय युद्ध के दौरान युद्ध तो करते थे, मगर जब युद्ध नहीं होता था तब कृषि का काम भी करते थे।इसमें से कुछ तेलंगाना राज्य के जंगलों में बस गये तथा कुछ लोग वहीं से अदिलबाद जिले के जंगलों के मार्ग से होते हुए महाराष्ट्र के नांदेड़ जिले में आकर स्थायी रूप से बस गये। बाद के समय में मन्नेरवारलु समाज के कई लोगों ने स्वातंत्र्योत्तर भारत में हैदराबाद के निजाम राज्य को भारत में सम्मिलित करने में इस समुदाय के पोशट्टी दादा उनग्रतवार, धर्मन्ना तोटावाड, संभाजी गोदाजी मुपडे, दत्तरामजी थेरबनकर आदि कई स्वतंत्रता सेनानियों का महत्त्वपूर्ण योगदान है।

यह समुदाय तेलंगाना और महाराष्ट्र की सीमा पर बसा है। दो राज्यों की सीमाओं में बसा होने के कारण इस समुदाय की भाषा तेलुगु और मराठी है। लेकिन इस समुदाय के लोग न पूरी तरह से तेलुगु भाषा स्पष्ट बोल पाते हैं और ना पूरी तरह मराठी में इन्हें महारत हासिल है। समुदाय के लोगों एक क्रियोल भाषा का उपयोग करते हैं जो कि मराठी और तेलुगु के मिश्रण से उपजी एक नई भाषा है। "भारत जैसे बहुभाषा देश में संपर्क की स्थिति में व्यक्ति मातृभाषा के व्यवहार पर दबाव के साथ अन्य भाषाओं के प्रति अपने प्रतिक्रिया भी व्यक्त करता है ।"5 इस रूप में मन्नेरवारलु समाज द्विभाषी ही नहीं, त्रैभाषिकता की स्थिति में है। यह समुदाय मराठी, तेलुगु एवं अपनी मिली-जुली मातृभाषा के एक साथ प्रयोग करते हुए देखा जा सकता है। इस समुदाय की अपनी मातृभाषा इन क्षेत्रीय

भाषाओं के मिश्रण के अतिरिक्त अपने कोड-निर्माण कर भाषा का प्रयोग करता है। बानगी के तौर पर देखें तो नांदेड जिला के धर्माबाद तालुका के अंतर्गत अतकुर मंगनाली गाँवों के लोगों की भाषा का एक उदाहरण देखिए - 'नेनू तर इवाला खुप काम चेशीना' (मैंने तो आज बहुत काम किया है)। इस वाक्य में तेलुगु मिश्रित मराठी शब्द हैं। नेनू, तर, इवाला और चेशीना ये तेलगु शब्द है तो 'खुप' और 'काम' मराठी शब्द हैं। इसी तरह दूसरा उदाहरण है जैसे 'सुबह' के लिए तेलुगु में 'पोंदुन्ना' तो मराठी में 'सकाळ' शब्दों का प्रयोग किया जाता है, लेकिन मन्नेरवारलु आदिवासी समुदाय इसी शब्द को 'पोंदुगल्ला' कहते हैं। इस तरह मन्नेरवारलु समाज की भाषा में कई स्तरों पर कोड-मिक्सिग साथ-साथ दो भाषा प्रतीकों को मिलाकर नये भाषा प्रतीक बनाने की प्रवृत्ति भी दिखाई देती है, जो इन्हें अपनी नयी भाषायी पहचान दिलाती है ।

मन्नेरवारलु आदिवासी समुदाय का जीवन सदियों से निर्मित सांस्कृतिक परम्पराओं और रीति-रिवाजों, रूढ़ी-परम्पराओं के अनुसार चलता है। उनकी अपनी अलग संस्कारों की पद्धतियाँ हैं, जो इस समुदाय को विशेष पहचान देती हैं। जन्मोत्सव पद्धति हो या अंत्य विधि पद्धति इसमें समुदाय की एक विशिष्ट परंपरा दिखाई देती है।जन्म के संबंध में सभी जनजाति समुदायों की अपनी-अपनी धारणाएँ हैं। जन्म के संबंध में अलग-अलग कथाएँ भी प्रचलित हैं, किंतु उन सभी धारणाओं एवं कथाओं का सारांश लगभग एक ही है। मन्नेरवारलु समुदाय में जन्म लेने वाले बच्चे को परिवार वाले अपने पूर्वज के रूप में देखते हैं। और बच्चे का नाम रखा जाना प्रत्येक समुदाय में महत्वपूर्ण होता है। मन्नेरवारलु समुदाय में भी नामकरण का महत्व है। नामकरण बच्चे के जन्म लेने के 21 दिन बाद किया जाता है। नामकरण के समय विभिन्न गीत गाये जाते हैं। मन्नेरवारलु जनजाति समुदाय में नामकरण करने का अधिकार बच्चे के मामा का होता है बच्चे का नामकरण करते समय बच्चे का नाम परिवार के किसी पूर्वज के नाम पर ही रखा जाता है।

मन्नेरवारलु समुदाय में जब किसी घर में व्यक्ति कि मृत्यु हो जाती है तो पहले समुदाय के लोग एकजुट होकर पूरा अंतिम संस्कार का काम करते हैं। इसमें उस समुदाय का मुखिया यानी पेदाकापु और समुदाय के लोग एक छोटा-सा संगठन बनाते हैं और अंतिम संस्कार के लिए जो कार्य किया जाता है । जमीन में गाड़ने के लिए पूरी तैयारी करना मृतक को श्मशान के पास तक लेकर जाने के लिए बढ़ई से तख्ती बनवाना, और कुम्हार के घर से स्नान के लिए घड़ा लाना और अलगी (बाजा) का इंतजाम करना और रिश्तेदार तथा अपने समुदाय के लोगों के लिए अंतिम संस्कार के पहले दारू (शराब) का बंदोबस्त करना आदि । इन सभी कार्यों के लिए पैसा उस समुदाय का मुखिया पेदाकापु देता है और अंतिम संस्कार खत्म होने के बाद मुखिया को मृतक के घर से पूरा पैसा दे दिया जाता है । मन्नेरवारलु समुदाय में मृत्यु का शोक पाँच दिन तक चलता है, लेकिन कुछ घरों में 15 दिन तक शोक मनाया जाता है । यह परंपरा प्राचीन काल से ही विद्यमान है ।

विवाह से पहले जब कोई बच्चा विवाह के लिए तैयार है तब माना जाता है वह गोगड़ी पड़गु करते है। मन्नेरवारलु समुदाय में शाल ओढ़ाने(गोगड़ी कप्पड़ु) की पारंपारिक पद्धति है। प्राचीन काल से ही इस कार्यक्रम को मनाया जाता है । लड़का जब 21 साल का हो जाता है तब यह कार्यक्रम होता है ।

इस कार्यक्रम के अवसर पर अपने परिवार और रिश्तेदार के लोगों को अपने घर पर आमंत्रित कर अपने बच्चे की मूंछ और दाढ़ी निकालते हैं और नये कपड़े पहनाते हैं । तथा उस दिन अपने रिश्तेदार और अपने समुदाय के लोगों को मांसाहारी और शाकाहारी भोजन के साथ-साथ शराब पिलायी जाती है ।

विवाह पद्धति में विभिन्न छोटे-छोटे कार्यक्रम पाँच दिन तक किए जाते हैं, इस समुदाय में विवाह करने की अपनी विविध प्रथाएँ हैं, जो मुख्यधारा समाज से नितान्त भिन्न हैं।विभिन्न समुदायों में या समाज में विवाह रीतियाँ अलग-अलग होती हैं । उसी तरह इस जनजाति समुदाय की विवाह पद्धति दूसरे जनजाति समुदायों की विवाह पद्धति से अलग है । पहले जनजाति समुदायों में बाल-विवाह की प्रथा थी । तब सात-आठ वर्ष की उम्र में ही विवाह कर दिया जाता था । अब यह प्रथा समाप्त हो गयी है । इस समुदाय के विवाह संस्कार पाँच दिनोंतक चलते हैं । इस समुदाय में विवाह माता-पिता द्वारा ही तय किया जाता है । लेकिन धीरे-धीरे इस प्रथा में बदलाव हो रहा है। विवाह की बात होती है, उस समय लड़के वाले अपने समुदाय के मुखिया (पेदाकापु) को लेकर लड़की के घर जाते

हैं । वहाँ जाने के बाद लड़की तैयार होकर लड़के वालों के सामने आती है । यदि उन्हें लड़की पसंद आती है, तब उस समय लड़की को एक नारियल, कुछ पैसा और गुढ़ दी जाती है। विवाह तय होने के बाद इस आदिवासी समुदाय में तीपुलु (मीठा भोजन), बोटु (सगाई), पागल, इडम, लग्गम (विवाह), नागेल्ली, कोरकुलु आदि कार्यक्रमों से विवाह संपन्न होता है ।मन्नेरवारलु समुदाय में एक अलग प्रसिद्ध पद्धति है वह है कोरकुल, यह विधि विवाह के अंतिम दिन की जाती है। इस दिन वधू के घर से सद्दी के रूप में चावल के बनाये हुए चकना (ग्यारलु) वर के घर भेजा जाता है। इन चावलों को इस दिन दुल्हन पहली बार अपने ससुराल में पकाती है और अपने पूर्वजों और ग्राम देवी देवताओं को नैवद्य चढ़ाकर, अपने समुदाय लोगों के घरों में थोड़ा-सा चावल और सकन्यालु (चकना) देती है।

महाराष्ट्र के ही नहीं अपितु पूरे भारत में जनजातियों के देवता अलग-अलग हैं, लेकिन हर एक जनजाति समुदाय जल, जंगल और जमीन को अपना भगवान समझकर पूजा करते हैं। मन्नेरवारलु जनजाति समुदाय में पोचम्मा देवी को मानते हैं। उनके कुल देवता पोचम्मा देवता ही है। पोचम्मा देवी में अलग-अलग पोचम्मा हैं, इसके पीछे एक लोक कथा है पोचम्मा की सात बहने हैं । उन सात बहनों की पूजा की जाती है । पोचम्मा, आडेल्ली पोचम्मा, महालक्ष्मी पोचम्मा, बारड पोचम्मा, गडचंदा पोचम्मा, रूद्रारम पोचम्मा, नल्ला पोचम्मा और यलम्मा, महिशव्वा, दुगलव्वा, मरिअव्वा पोचम्मा नामक सात पोचम्मा मानी गयीं हैं ।इनके देवी-देवता लकड़ियों की मूर्ति के रूप में तो कहीं पत्थरों के रूप में दिखाई देते हैं । इनमें से कुछ देवी देवताओं को बकरियों एवं मुर्गियों की बलि दी जाती है, तो कुछ देवी-देवताओं को शाकाहारी नैवेद्य दिया जाता है । देवी-देवताओं पर इस समुदाय में बहुत श्रद्धा है। इनमें स्पष्ट रूप से बहुदेववाद एवं प्रकृति पूजा की प्रवृत्ति देखी जा सकती है। प्रत्येक देवी-देवता के साथ अपनी कथाएँ एवं मिथक जुड़े हुए हैं,जिन्हें वे गीतों, नृत्य और पर्व-त्यौहारों को मनाकर अभिव्यक्त करते हैं। प्रत्येक पर्व-त्यौहार एवं कर्मकाण्ड से सम्बन्धित अपनी शब्दावली इसे और अधिक विशेष बनाती है। इनके धर्म का स्वरूप उतना शास्त्रीय नहीं है, अतः कोई धर्मग्रंथ अस्तित्व में नहीं आ पाया। इन्हीं कारणों से कोई पुजारी अथवा भगत इस समुदाय में नहीं दिखाई पड़ता है। फलतः पुरोहिती का विकास इनके धर्म में नहीं हो पाया है।

मन्नेरवारलु आदिवासी समुदाय में सबसे बड़ा सकारात्मक और नकारात्मक रूप में बदलाव शिक्षा के क्षेत्र में आया हैं, जिनका प्रभाव सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन के अन्य सभी पहलुओं पर देखा जा सकता है। पहले मन्नेरवारलु समुदाय में पारम्पारिक कृषि और लघु-उद्योगों की शिक्षा घर पर ही मिल जाती थी, किन्तु आधुनिक शिक्षा पद्धति से जुड़ने के कारण मन्नेरवारलु जनजाति का युवा सरकारी से लेकर निजी कम्पनियों में तक अपने रोजगार की तलाश करता हुआ देखा जा सकता है। इस अर्थ में यहाँ सकारात्मक और नकारात्मक दोनों प्रकार के बदलाव देखे जा सकते हैं। सकारात्मक बदलाव यह हुए कि खेती पर आश्रिततता कम होने के कारण कृषि-भूमि का बँटवारा होने से बच गया, किन्तु इसका नकारात्मक परिणाम यह हुआ कि शहरों में नौकरी करने चले गए युवकों की एक-दो पीढ़ियों के बाद अपने समाज-संस्कृति से कटती चली गयी। इस रूप में देखा जाए तो मन्नेरवारलु समुदाय की अस्मिता और अस्तित्व पर ही संकट छा गया है।

इतिहास के रूप में देखा जाए तो मन्नेरवारलु समुदाय मूल रूप से घुमंतू जनजाति के रूप में हमारे समाने आता है। जंगलों से कृषि-भूमि बनाने के बाद यह स्थायी होकर अपनी कृषि-संस्कृति का निर्माण करता है, जिसमें पूर्व की कई परम्पराओं में बदलाव हुए होंगे, किन्तु साथ ही नवीन कृषि-आधारित संस्कृति का निर्माण होता चला गया। कृषि कार्य से जुड़े होने के कारण अन्य व्यवसायों से इनका जुड़ाव एवं निर्भरता स्वाभाविक-सी बात है।

कृषि के अतिरिक्त शिकार भी मन्नेरवारलु समाज के आर्थिक जीवन का महत्त्वपूर्ण पहलु हुआ करता था। शिकार के माध्यम से सामूहिक जीवन एवं साथ मिलकर कार्य करने की शक्ति तथा समाज की एकता का पता भी चलता था। शिकार करने के पश्चात जब उसका हिस्सा सबमें बट जाता था, तब समुदाय अनाश्रितों आदि को भी अपने में समा लेता था। इसके अतिरिक्त भूमिहीनों, मजदूरों आदि को भी साथ में ले लिया जाता था। इस प्रकार शिकार केवल सामुदायिक रूप में ही नहीं, भोजन के अधिकार से भी जुड़ा हुआ मुद्दा होता था। इधर के समय में कई प्राणियों के शिकार पर पाबन्दी लगा दिए जाने के कारण मन्नेरवारलु समाज में शिकार करने की संस्कृति का लोप होता जा रहा है।

आरंभ से ग्रामीण संस्कृति एवं वातावरण में रहनेवाला जनजातीय युवक जब रोजगार की तलाश में शहरों की ओर जाता है तो उसे झुग्गी-झोपड़ियों के अतिरिक्त पर्याय नहीं बचता है। इन शहरी झुग्गी झोपड़ियों में सामान्य मूलभूत सुविधाओं के अभाव के अतिरिक्त संस्कृति हीनता का भी खतरा बराबर बना रहता है। इस रूप में पारिवारिक विघटन एवं संयुक्त परिवारों का ह्रास भी मन्नेरवारलु समाज में देखा जा सकता है, क्योंकि संयुक्त परिवार का पद्धति इस जनजाति की सांस्कृतिक पहचान रही है। परिवार के टूटने का कारण युवा पीढ़ी में अपने समुदाय के संस्कारों से विलगाव को बड़ी मात्रा में देखा जा सकता है। एक तरफ बढ़ती शिक्षा के कारण वर्तमान पीढ़ी अंधश्रद्धालु होने से बचती जा रही है तो दूसरी ओर वह प्रत्येक पारम्पारिक धार्मिक-सांस्कृतिक रीति-रिवाजों को रूढ़ी या अंधश्रद्धा मान रही है। यह सही है प्रत्येक पारम्पारिक अनुष्ठान और रीति-रिवाजों का वैज्ञानिक कारण नहीं होता या उससे जैसी कही जा रही है वैसी फलप्राप्ति नहीं होती है, किन्तु इससे मनुष्य की सामाजिकता जीवित रहती है । वह अपने समुदाय एवं संस्कृति से मिलता है ।

मन्नेरवारलु जनजाति के अन्य सांस्कृतिक उपादानों की तरह ही उनके रहन-सहन, वेशभूषा, खान-पान आदि में भी अन्तर आता गया। वैसे तो एक साथ बलि प्रथा और प्रकृति से जुड़ाव के चलते इस समुदाय में मांसाहार और शाकाहार दोनों प्रचलित रहे हैं। समुदाय में आहार सम्बन्धी अधिक बन्धन नहीं रहे हैं, किन्तु सीमित मांसाहार ही प्रचलित रहा है, जो अब भी है।

मन्नेरवारलु समाज स्वयं में सीमित न रहते हुए व्यापक रूप से राष्ट्रीय स्तर के आदिवासी विमर्श एवं राजनीति से जुड़ रहा है। आदिवासी के रूप में अपनी अस्मिता-दर्शन के कारण ही मन्नेरवारलु समाज अन्य आदिवासी समाज की समस्याओं को समझने और उससे लड़ने के लिए उनका साथ देने का भी प्रयास कर रहा है। वह अपने आस-पास मौजूद जाति के जंजाल को भी समझने लगा हैं, जिससे वे बचते आए हैं और आगे भी बचने का प्रयास करते रहेंगे। वह इतिहास एवं इतिहास नायकों के सन्दर्भों द्वारा राजनीति एवं शिक्षा के क्षेत्र में कार्य करते हुए स्वयं को भी इतिहास में तलाश रहा है, जिससे उसमें अपनी अस्मिता का विकास हुआ है। इस अस्मिता-दर्शन के कारण वह समाज में एक 'मन्नेरवारलु' के रूप में वह अपना अस्तित्व देखता है ।

<u>संदर्भ / आधार सूची</u>

1. परिवर्तन एवं विकास का समाजशास्त्र-डॉ.धर्मवीर, पृ.सं.03
2. स्मरणिका, आदिवासी मन्नेरवारलु समाजाचे पहिले राज्य अधिवेशन नांदेड,1983 (मन्नेरवारलु एक विचार), डॉ. म.ना.गंधम
3. महाराष्ट्रातील आदिवासी मन्नेरवारलु जमाति, प्रा.डॉ.लक्ष्मीकांत जिरेवाड, समृध्द प्रकाशन बीड महाराष्ट्र राज्य, पृ. सं - 40
4. अखिल महाराष्ट्र मन्नेरवारलु संघटना, पूणे, अखिल महाराष्ट्र मन्नेरवारलु सेवासंघ मुंबई, अखिल महाराष्ट्र मन्नेरवारलु संघटन 29 विद्यानगर, शेलगी सोलापूर, इस संघटना ने कोर्ट में किया गया दाखला 2002-03
5. पेदाकापू राजेन्ना (आयु 68) का मेरे द्वारा लिया साक्षात्कार.
6. भाषा साहित्य और संस्कृति-सम्पा.विमलेश क्रान्ति वर्मा एवं मालती, पृ.सं.70

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

उग्र जी की कतिपय कहानियों में राष्ट्रीय चेतना के स्वर

डॉ. मनोज कुमार दुबे
हिंदी सहायकाचार्य,
मुंबादेवी आदर्श संस्कृत महाविद्यालय,
भारतीय विद्या भवन, कुलपति मुंशी मार्ग,
मुंबई - ४००००७.
दूरध्वनि - ९९२०२८७३०१
ईमेल - dbymannu22@gmail.com

"आज़ादी के चरणों में जो जयमाला चढ़ाई जाएगी। वह सुनो, तुम्हारे शीशों के फूलों से गूँथी जाएगी।" - गोपालदास व्यास जब – जब समाज दिग्भ्रमित होता है, राजनीति पथभ्रष्ट होती है, और जनसाधारण किंकर्तव्यविमूढ़ की अवस्था में आता है, तब - तब लेखनी के सिपाही उठकर लेखनी के माध्यम से इन सब का मार्गदर्शन करते हैं। स्वतंत्रता आंदोलन भारतीय इतिहास का वह युग है, जो पीड़ा, कड़वाहट, दंभ, आत्मसम्मान, गर्व, गौरव तथा सबसे अधिक बलिदानियों के रक्त से सना है। स्वतंत्रता आंदोलन के इस महायज्ञ में समाज के प्रत्येक वर्ग ने अपने - अपने तरीके से योगदान दिए। राष्ट्रीयता की चेतना जगाने के लिए विभिन्न विद्वानों - चिंतकों ने समय - समय पर अपना - अपना योगदान दिया है। इस महायज्ञ में साहित्यकारों ने तत्कालीन समाज में चेतना के ऐसे बीज बोये, जिनके अंकुरों की सुवास से सुवासित वृक्षों ने उस झंझावात को जन्म दिया, जिसने समाज के हर वर्ग को इस आंदोलन में ला खड़ा किया। अंग्रेजों को सत्ताविहीन करने में कलमकारों ने अपनी भूमिका बखूबी निभाई। क्रांतिकारियों से लेकर देश के आम लोगों तक के अंदर लेखकों ने अपने शब्दों से जोश भरा। स्वतंत्रता आंदोलन में हर प्रांत के, लगभग हर भाषा - भाषी क्षेत्र के महान साहित्यकारों, कवियों, लेखकों ने अपने – अपने ढंग से अपने - अपने क्षेत्र के लोगों से आजादी के आंदोलन में कूदने का आवाहन किया। मधुसूदन जी ने बंगाली में, भारतेन्दु जी ने हिन्दी में, नर्मद जी ने गुजराती में, चिपलुणकर जी ने मराठी में, भारती जी ने तमिल में तथा अन्य अनेक साहित्यकारों ने विभिन्न भाषाओं में राषट्रीयता की भावना से परिपूर्ण उत्कृष्ट साहित्य का सृजन किया। हिंदी भाषा में राष्ट्रीयता से ओत - प्रोत साहित्यकारों की लंबी परंपरा रही है जिनमें मैथिलीशरण गुप्त, माखनलाल चतुर्वेदी, महावीर प्रसाद द्विवेदी, बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' सुभद्रा कुमारी चौहान, महादेवी वर्मा, रामधारी सिंह 'दिनकर' आदि प्रमुख रहे हैं।

स्वदेशी, स्वराज्य और राष्ट्रहित की भावना राष्ट्रीयता कहलाती है। पाश्चात्य विद्वानों में इटली के मसीहा के नाम से विख्यात मैज़िनी की मानें तो - "शिक्षा, स्वदेशी और स्वराज्य - राष्ट्रीयता के तीन प्रधान स्तंभ हैं।" ई. ए. रॉस ने कहा है, "किसी भी राष्ट्र के चरित्र में अधःपतन के सबसे प्रबल कारणों में से एक कारण उस राष्ट्र का किसी विदेशी शासन के अधीन हो जाना है।" (प्रिंसिपल्स ऑफ सोशियोलॉजी) इसी राष्ट्रीयता को प्रेमचंद जी ने अपनी रचनाओं के माध्यम से एक ओर मानस में प्रत्यक्ष राजपूतों, बुंदेलों, सिखों आदि की वीरता, बलिदान, स्वाभिमान, आदि भावनाओं को जागृत किया, जो देश को औपनिवेशिक परतंत्रता से मुक्त करने के लिए आवश्यक था तो दूसरी ओर तत्कालीन ग्रामीण रईस वर्ग के आर्थिक, नैतिक और चारित्रिक खोखलेपन का बेहद व्यंग्यपूर्ण अंकन करते हुए अत्याचारी के विरुद्ध सत्याग्रह और सविनय अवज्ञा का उदाहरण प्रस्तुत किया। प्रेमचंद की कहानियों में अंग्रेजी शासन के विरुद्ध एक तीव्र विरोध तो दिखा ही, इसके अतिरिक्त दबी - कुचली शोषित व अफसरशाही के बोझ से दबी जनता के मन में कर्तव्य - बोध का एक ऐसा बीज अंकुरित हुआ जिसने सबको आंदोलित कर दिया। प्रसाद जी ने भी अपनी रचनाओं में अपने युग की राष्ट्रीय भावनाओं को प्रतिबिम्बित किया।

उनके ऐतिहासिक नाटकों ने जनसामान्य को नवजागरण के लिए प्रेरित किया, जिसमें उन्होंने अतीत के गौरव को जन सामान्य के समक्ष रखा। उनके पूर्वज किस प्रकार के गौरवशाली थे, हमारा इतिहास कितना गौरवशाली था। किंतु आज छोटे - मोटे राग - द्वेष के कारण हम क्या हो गए हैं, कोई हमारे ऊपर राज कर रहा है, इस प्रकार का संदेश देते हुए उन्होंने राष्ट्रीय जागरण में अहम भूमिका निभाई।

हिंदी कथा साहित्य में प्रेमचंद युग के 'सबसे विवादास्पद, बदनाम, अक्खड़, अलमस्त व मनमौजी' कथाकार पांडेय बेचन शर्मा 'उग्र' जी कहानी विधा में व्यंजनाओं, लक्षणाओं व वक्रोक्तियों से समृद्ध 'उग्र शैली' के प्रवर्तक थे। अपने समय के प्रायः सारे प्रतिष्ठित पत्रों व पत्रिकाओं में उग्र की रचनाएँ छपीं, लेकिन पराड़कर द्वारा संपादित बनारस के दैनिक 'आज', गोरखपुर के साप्ताहिक 'स्वदेश' और कलकत्ता व मिर्जापुर के 'मतवाला' का उनके लेखकीय उन्नयन से चोली - दामन का रिश्ता रहा। उग्र जी का कथन है कि - 'अगर सत्य को ज्यों का त्यों चित्रित कर देने में कोई कला हो सकती है तो मेरी इन कहानियों में भी कला है। और यदि नहीं, कला हमेशा शुद्ध सत्य ही नहीं हुआ करती, तो मेरी ये धधकती कहानियाँ कलाशून्य हैं। मैं उस कला को लिखना ही नहीं जानता।' उन्होंने हिंदी साहित्य को बीस कहानी संकलनों, चौदह उपन्यासों, सात नाटकों, तीन प्रहसनों व एकांकियों और तीन काव्य संकलनों के अलावा भरपूर हास्य व्यंग्य, संस्मरण, आत्मकथा और पत्र साहित्य भी दिया है। इनके द्वारा रचित 'चिंगारियाँ' कहानी संग्रह अंग्रेज़ सरकार द्वारा जब्त कर लिया गया था।

सन १९०८ से १९२० के मध्य कई यूरोपीय और एशियाई देशों ने स्वतंत्रता का बिगुल बजाया और उन्हें स्वतंत्रता मिली भी। उग्र जी ने अपनी रचनाओं में भी स्वदेशी अपनाओ और विदेशी का बहिष्कार करो के भाव को भारतीय युवाओं में भरने का प्रयास किया। उनका मानना है कि - "इस समय दुनिया की प्रत्येक जाति स्वतंत्रता चाहती है। स्वतंत्र होने के लिए लोगों का स्वावलम्बी होना अत्यावश्यक है। अस्तु, जब तक हम लोग इन विदेशी वस्त्रों का बहिष्कार करके स्वयं सूत कातकर खद्दर तैयार करने न लग जाएँ, तब तक स्वराज्य पाने की इच्छा करना केवल खिलवाड़ समझा जाएगा।"[१]

स्वतंत्रता आंदोलन के लिए देश प्रेम का होना आवश्यक है और उग्र जी ने भारत - भारती काव्य की प्रसिद्ध उक्ति को 'निहिलिस्ट' कथा में रेटकिन के माध्यम से व्यक्त करते हुए कहा है - "आगे मत कहो। तुम क्या कहना चाहते हो, मैं जानता हूँ। अपने विषय में तुम स्वयं विचार कर लो। हाँ, मैं इतना कहूँगा कि प्रत्येक व्यक्ति पर उसकी जन्मभूमि का भी कोई ऋण होता है, जो उसका परिशोध करने की चेष्टा नहीं करता, 'वह नर नहीं, नर पशु निरा है और मृतक समान है।"[२] वैश्विक धरातल पर भी उग्र जी ने १९ वीं शताब्दी में यूरोप में जन्मे राष्ट्रवाद का भी अध्ययन किया था और वे मेजिनी के विचारों से अधिक प्रभावित थे और अपने देश के नवयुवकों का युवा संगठन इटली की तर्ज़ पर बनाना चाहते थे जिसका संकेत उन्होंने 'उसकी माँ' कहानी के माध्यम से अभिव्यक्त किया है - 'कुछ देर के लिए पुस्तकालय वाले कमरे में गया, वहीं किसी महान लेखक की कोई महान् कृति क्षण - भर देखने के लालच से। मैंने मेजिनी की एक जिल्द निकालकर उसे खोला। पहले ही पन्ने पर पेंसिल की लिखावट देखकर चौंका ध्यान देने पर पता चला, लाल का वह हस्ताक्षर था। मुझे याद पड़ गई। तीन वर्ष पूर्व उस पुस्तक को मुझसे माँगकर उस लड़के ने पढ़ा था।'[३]

उग्र जी स्वभाव से ही नहीं अपने शब्दों से भी उग्र थे, भारतीय नावयुवकों पर होने वाले अत्याचारों और शोषणों के विरुद्ध उनके स्वर उनकी साहित्य की आत्मा थे। उग्र जी का कहना था कि - 'सबसे बुरी बात यह है, जो सरकार रोब से, 'सत्तावनी'– रोब से, धाक से, धाँधली से, धुएँ से, हम पर शासन करती है, वह आँखें खोलते ही कुचल - कुचलकर हमें दब्बू, कायर, हतवीर्य बनाती है और किसलिए ? ज़रा सोचें तो ? मुट्ठी भर मनुष्यों को अरुण - वरुण और कुबेर बनाए रखने के लिए ! मुट्ठी भर मनचले सारे संसार की मनुष्यता की मिट्टी पलीद करें, परमात्मा - प्रदत्त स्वाधीनता का संहार करें - छिः ! नाश हो ऐसे मनचलों का।"[४] उस युग के समाज में जिस प्रकार देशवासियों के धर्म, प्राण और धन का शोषण अंग्रेजी शासन - प्रणाली कर रही थी उसके विरुद्ध उग्र जी ने स्पष्ट रूप से कहा है –

'लोग ज्ञानी न हो सकें, इसलिए इस सरकार ने हमारे पढ़ने - लिखने के साधनों को अज्ञान से भर रखा है। लोग वीर और स्वाधीन न हो सकें, इसलिए अपमानजनक और मनुष्यता - नीति - मर्दक क़ानून गढ़े हैं। ग़रीबों को चूसकर, सेना के नाम पर पले हुए पशुओं को शराब से, क़बाब से, मोटा - ताजा रखती है। यह सरकार, धीरे - धीरे जोंक की तरह हमारे देश का धर्म, प्राण और धन चूसती चली जा रही है यह लुटक - शासन - प्रणाली ! नाश हो इस प्रणाली का ! इस प्रणाली की तस्वीर सरकार का !"[५] उग्र जी परतंत्रवाद का विनाश चाहते थे वे कहते हैं कि - 'अजी, ये परदेसी कौन लगते हैं हमारे, जो बरबस राजभक्त बनाए रखने के लिए हमारी छाती पर तोप का मुँह लगाए अड़े और खड़े हैं ! उफ़ ! इस देश के लोगों के हिये की आँखें मुँद गई हैं। तभी तो इतने जुल्मों पर भी आदमी आदमी से डरता है। ये लोग शरीर की रक्षा के लिए अपनी - अपनी आत्मा की चिता सँवारते फिरते हैं। नाश हो इस परतंत्रतावाद का !"[६]

'स्वदेश के लिए' कहानी में उग्र जी ने युवा मन को देशभक्ति के लिए जागरुक किया है और एक युवक (लायवफ़) के माध्यम से स्वर्ग, कर्म और सबसे बड़े सुख के बारे में कहा है -

युवक ने पूछा, "स्वर्ग कहाँ है ?"

पादरी ने उत्तर दिया, "स्वदेश - सेवा में ?"

पुनः प्रश्न हुआ, "किस कर्म के करने से अद्वितीय पुण्य की प्राप्ति होती है ?"

उत्तर मिला, "स्वदेश - द्रोहियों का दमन।"

युवक, "सबसे बड़ा सुख किसे मिलेगा ?"

पादरी, "स्वदेश के ऊपर बलि चढ़ जाने से।"[७]

उग्र जी ने युवाओं को देश सेवा के लिए प्रेरित करने का संकल्प - सा ले रखा था और वे युवाओं को एक सीमा पार कर अंग्रेज़ी शासन के विरुद्ध खड़ा करना चाहते थे, लाल के माध्यम से उन्होंने अपने विचारों को अभिव्यक्ति दी है और अपनी उग्रता को स्पष्ट किया है -

"तो तुम क्या करना चाहते हो ?"

"जी भी मुझसे हो सकेगा, करूँगा।"

"षड्यन्त्र ?"

"ज़रूरत पड़ी तो ज़रूर...",

'विद्रोह ?"

"हाँ, अवश्य!"

" हत्या ?"

"हाँ, हाँ, हाँ!"[८]

इस विद्रोह के पीछे का कारण भी उग्र जी ने स्पष्ट किया है, वे कहते हैं कि - 'पुलिस वाले केवल सन्देह पर भले आदमियों के बच्चों को त्रास देते हैं, मारते हैं, सताते हैं। यह अत्याचारी पुलिस की नीचता है। ऐसी नीच शासन - प्रणाली को स्वीकार करना अपने धर्म को, कर्म को, आत्मा को, परमात्मा को भुलाना है। धीरे - धीरे घुलाना मिटाना है।'[९] उग्र जी ने अपनी कल्पनाओं और विचारों को स्पष्ट करते हुए लाल और उसके चाचाजी के माध्यम से स्पष्ट किया है - "तुम्हारी कल्पनाएँ क्या हैं, सुनूँ तो ! ज़रा मैं भी जान लुँ कि अब के लड़के कॉलेज की गर्दन तक पहुँचते - पहुँचते कैसे - कैसे हवाई - किले उठाने के सपने देखने लगते हैं। ज़रा मैं भी तो सुनूँ, बेटा ?"

"मेरी कल्पना यह है कि जो व्यक्ति, समाज या राष्ट्र के नाश पर जीता हो, उसका सर्वनाश हो जाए!" "मेरी कल्पना यह है कि..." उत्तेजित

स्वर से लाल ने कहा, "ऐसे दुष्ट, नाशक व्यक्ति, राष्ट्र के सर्वनाश में मेरा भी हाथ हो।"

"तुम्हारे हाथ दुर्बल हैं, उनसे जिससे तुम पंगा लेने जा रहे हो, चर्र - मर्र हो उठेंगे, नष्ट हो जाएँगे।"

"चाचाजी, नष्ट हो जाना तो यहाँ का नियम है। जो सँवारा गया है, वह बिगड़ेगा ही। हमें दुर्बलता के डर से अपना काम नहीं रोकना चाहिए। कर्म के समय हमारी भुजाएँ दुर्बल नहीं, भगवान् की सहस्त्र भुजाओं की सखियाँ हैं।"[१०]

रूसी शून्यवाद (निहिलिज़म) के विचारों को भी उग्र जी ने माध्यम बनाकर अपनी भावनाओं को स्पष्ट करते हुए कहा है - "मैं विद्रोही अवश्य हो गया हूँ, पर मेरा उद्देश्य हत्या करना नहीं है। हम लोगों की समिति में दो विभाग हैं - एक तो निरंकुश शासकों की हत्या करने वाला और दूसरा क्रान्तिकारी साहित्य और भावों का प्रचार करने वाला। मैंने अपना नाम अन्तिम दल में ही लिखाया है। मुझे हत्याओं से घृणा है; पर स्वदेश से प्रेम है। इसलिए स्वतः प्राण देकर उसकी सेवा करूँगा, स्वयं किसी पर तलवार न उठाऊँगा।"[११] वे श्रेंगरिफ़ के माध्यम से कहते हैं कि - 'दूसरों के लिए मरने में न जाने क्यों बड़ा सुख मिलता है। आत्मबलि में ही स्वर्ग होता है क्या रेटकिन ?"[१२]

शासन द्वारा पकड़े जाने पर, प्रताड़ित किए जाने पर भी अपने विचारों पर अडिग रहने तथा मानवता का दामन न छोड़ने की प्रेरणा भी उग्र जी ने स्पष्ट की है और जार द्वारा रेटकिन से पूछने पर जवाब दिया है - "मैं मनुष्य के सिवाय और कुछ भी नहीं हूँ।"[१३] शासन द्वारा प्रताड़ना का डटकर सामना करते हुए वो चुनौती देते हैं और कहते हैं - "रुके क्यों ? मारो ! मारते चलो !! कोतवाल साहब, स्वदेश के लिए मार खाने में बड़ा आनन्द आता है। कर्तव्य के लिए कष्ट उठाने में बड़ा सुख मिलता है।"[१४] प्रताड़ना और लोभ से परे उग्र जी सामान्य प्रतिवाद करते हुए कहते हैं - "आप इसके लिए मुझे क्षमा करें। मैं अपने तुच्छ प्राणों के लिए अपनी जन्मभूमि का अहित कभी न करूँगा। मैं उसे पशु समझता हूँ, मृतक समझता हूँ, राक्षस समझता हूँ और समझता हूँ पापियों का सरदार, जो अपने तुच्छ स्वार्थ के लिए अपनी मातृभूमि के गले को रेतता है, शत्रुओं से मिल जाता है। ऐसा घृणित और नीच कर्म मुझसे कदापि न होगा।"[१५] शासन द्वारा यातनाओं को झेलते हुए भी वे अपने प्रण पर डटे रहने का संदेश देते हुए कहते हैं - "नरक का कीड़ा स्वर्ग क्या देगा ? काल से किसे जीवन मिला है। नर - रक्तपिपासु पशु 'प्रेम' क्या जाने ? हम लोग कुछ भी उत्तर नहीं दे सकते। तुम जो चाहो, करो।"[१६] सत्ता और शासन द्वारा प्रताड़ना के पश्चात भी नम्र बने रहते हुए उन्होंने कहा है - "महाशय ! अब मुझे किसी चीज़ की कामना नहीं है। यह सोचकर बड़ा प्रसन्न हूँ कि मेरे प्राण स्वदेश की सेवा में बलि हो रहे हैं। इससे अधिक और कोई क्या कहेगा ? अब आप कृपा कर क्षण - भर के लिए मेरे बंधन खोल दें, जिससे मैं अपने धर्मानुसार प्रार्थना कर लुँ।"[१७]

उग्र जी ने इस स्वतंत्रता संग्राम में बलिदान होने वाले नवयुवकों के साथ उनकी जीवन संगिनी के विचारों के साथ कर्तव्य और प्रेम को देवकुमार और रमा के माध्यम से स्पष्ट करते हुए कहा है - "बैठ जाओ, मैं तुम्हारे चरण की धूल अपने सिर पर लगा लुँ। तुम जेल जाओगे। जान पड़ता है मेरा हृदय आनन्द से फट जाएगा।"[१८] देवकुमार चला गया। रमा सोच में पड़ गई। अब उसे जान पड़ने लगा कि कर्तव्य और प्रेम, बल में, एक - दूसरे के बराबर हैं। कभी - कभी तो प्रेम ही कर्त्तव्य से बली जान पड़ने लगता है - साधारण लोगों के लिए तो वह कर्त्तव्य से सदा बली है। कर्तव्य पहाड़ है तो प्रेम भूकम्प, जिसके आक्रमण से बड़े - बड़े भूधर काँप उठते हैं। कर्त्तव्य समुद्र है तो प्रेम पूर्ण चन्द्र, जिसके दर्शनों से वारीश की बुद्धि लुप्त हो जाती है।[१९] ईश्वर के प्रति नास्तिकता और असहायता को भी उग्र जी ने स्वर दिया है और कहा है कि - "दानवता के दासों ने मनुष्यता-भक्तों का तड़पना हँस-हँसकर देखा। उस समय शायद पृथ्वी पर हृदय नहीं था, करुणा नहीं थी, मनुष्यता भी नहीं थी और न ही था वह मायावी, जिसे लोग 'ईश्वर' कहकर पुकारते है।"[२०] भागीरथी के तट पर पार्वती कहती है कि - "मैंने अपने लाल को भारतमाता पर बलि चढ़ा दिया है ?' (कुछ ठहरकर) "ठीक कहती हो, मुझे कोई हक नहीं है ! ले जाओ !!"

इतने में कहीं से गाने का स्वर सुनाई पड़ा। कोई विहाग रागिनी में गा रहा था -

"जननि मेरी है पर आधीन !

सुन्दर बाल हाय ! बिखरे हैं रूप बना श्रीहीन।

जननि मेरी है पर आधीन !"

आश्चर्यचकित होकर लोगों ने देखा कि एक योगी, उनकी ओर गाता हुआ आ रहा है। लोग श्रद्धा से उठ खड़े हुए। योगी ने पार्वती को सम्बोधन कर कहा - 'देवि ! अब भारत के स्वतंत्र होने में देर नहीं है !"[२१]

निष्कर्षत: यह स्पष्ट हो जाता है कि उग्र जी को राष्ट्रवादी और क्रांतिकारी लेखन के लिए जाना जाता है। उन्होंने भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में अपनी रचनाओं विशेषकर कहानियों के माध्यम से भारतीय जनमानस में एक नई राष्ट्रीय चेतना का संचार किया। भावों को मूर्तिमंत करने में इनकी भाषा अत्यधिक सशक्त और सजीव कही जा सकती है। इन्होंने देश की दुरावस्था से चिंतित युवा पीढ़ी के विद्रोह को नए रूप में प्रस्तुत किया। नई पीढ़ी का यह विद्रोही स्वर राजसत्ता से विद्रोह के लिए मशाल लेकर खड़ा था और अपनी लेखनी से राष्ट्र जागरण, राष्ट्रोत्थान और राष्ट्रोद्धार के शब्द - सुमन बरसा रहा था।

संदर्भ - ग्रंथ:

१) पांडेय बेचन शर्मा उग्र, 2015, उग्र की श्रेष्ठ कहानियाँ, राजपाल एंड संस, नई दिल्ली, बलिदान, पृष्ठ - 20

२) वही, निहिलिस्ट, पृष्ठ - 49

३) वही, उसकी माँ, पृष्ठ - 63

४) वही, पृष्ठ - 60

५) वही, पृष्ठ - 60

६) वही, पृष्ठ - 59

७) वही, स्वदेश के लिए, पृष्ठ - 39

८) वही, उसकी माँ, पृष्ठ - 57-58

९) वही, पृष्ठ - 59

१०) वही, पृष्ठ - 57

११) वही, निहिलिस्ट, पृष्ठ - 49

१२) वही, पृष्ठ - 52

१३) वही, पृष्ठ - 51

१४) वही, बलिदान, पृष्ठ - 23

१५) वही, स्वदेश के लिए, पृष्ठ - 43-44

१६) वही, निहलिस्ट, पृष्ठ - 52

१७) वही, स्वदेश के लिए, पृष्ठ - 44

१८) वही, ध्रुव-धारणा, पृष्ठ - 28

१९) वही, पृष्ठ - 30

२०) वही, निहिलिस्ट, पृष्ठ - 53

२१) वही, बलिदान, पृष्ठ - 23

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

अथर्ववेदीय ब्रह्मबिन्दूपनिषद् का दार्शनिक तत्त्वज्ञान

डॉ. प्रियंककुमार एन. रावल
सहायक अध्यापक, अनुस्नातक संस्कृत विभाग,
सरदार पटेल विश्वविद्यालय, वल्लभ विद्यानगर
EMAIL : drpriyankraval1990@gmail.com
संपर्क नंबर : ७९८४८९६९१४

ब्रह्मबिन्दूपनिषद् अथर्ववेद का लघुकाय उपनिषद् है, जिस में कुल मिलाकर २२ मंत्रों के इस उपनिषद् में मनको ही मनुष्य के बन्ध और मोक्ष का कारण बतलाया गया है । निग्रह से शुद्ध करने के बाद वह ब्रह्मात्मैकत्व विज्ञान के लिए योग्य बनता है ऐसा प्रतिपादित किया है । अन्त में ब्रह्मकी सर्वव्यापकता दृष्टान्तो के द्वारा स्पष्ट की गई है और 'अहं ब्रह्मास्मि' की औपनिषदिक भावना पर्यायतः प्रस्तुत की गई है ।

ब्रह्मबिन्दूपनिषत् अथर्ववेद का होने से "ॐ सह नाववतु....." आदि शान्तिपाठ प्रारंभ में प्राप्त होता है । परमात्मा ज्ञानदाता गुरु और जिज्ञासु मोक्षार्थी शिष्य का साथ-साथ रक्षण करें, अपने कार्यों में दोनों का साथ - साथ विनियोग करें, दोनों साथ-साथ अध्यात्मसार प्राप्त करें, अध्ययन किया हुआ ज्ञान तेजस्वी बने, दोनों के बीच कभी विसंवादिता उत्पन्न न हो और परम सामञ्जस्य बना रहे ऐसी उदात्त भावना इस शान्तिपाठ से प्रकट होती । उपनिषद् के प्रारंभ में मनके दो प्रकार बताये गए है ।

ॐ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥[1]

"सत्य मन के दो प्रकार का कहा गया है - (१) शुद्ध और (२) अशुद्ध । जो मन कामसंकल्पयुक्त होता है वह अशुद्ध कहलाता है और जो मन कामनाविहीन होता है वह 'शुद्ध' कहलाता है ।"

इस उपनिषद् के ऋषि मन को ही बन्ध और मोक्ष का कारण मानते हैं ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ।।[2]

"मनुष्यों का मन ही बन्धन और मोक्ष का कारण है। विषयों में आसक्त मन बन्ध के लिए और विषयविमुक्त मन मुक्ति के लिए हेतुरूप बना रहता है ।" अतः उपनिषत्कार स्पष्ट ही कहते हैं कि –

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते । तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ [3]

"विषयविनिर्मुक्त मन की ही मुक्ति विहित होने के कारण मुमुक्ष को चाहिए कि वह अपना मन निर्विषय बनाए ।" श्रीमद्भगवद्गीता में भी ध्यानयोगी के लिए श्रीभगवान का विधान है कि अपना चंचल मन जिस जिस विषय में आकृष्ट हो कर विचलित बन जाता है उस उस विषय से उसे प्रयत्नपूर्वक निवृत्त कर लेना चाहिए । जब मन विषयों में भटकने से विनिवृत्त हो जाता है तब वह आत्मस्थित बन जाता है और तभी वह आत्मनिष्ठ सुखवाला ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त कर लेता है ।[4]

निरस्तविषयासङ्गं सन्निरुद्धं मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ [5]

जिस में विषयासक्ति सम्यक् प्रकार से निरस्त हो गई है ऐसा सुनिरुद्ध मन हृदयमें जब उन्मनीभाव को प्राप्त कर लेता है तब वह परम पद को ही प्राप्त कर लेता है । तात्पर्य यह है कि संकल्प करना यह तो मन का धर्म है,[6] किन्तु उसके इस संकल्पविकल्पात्मक व्यापार को ही रोक देना, वह कोई विचार ही न करे, निर्विचार अवस्था में ही आ जाय वही मन का 'उन्मनीभाव है । इस स्थिति में मन पूर्णतः अंतर्मुख होने से उसके सभी बाह्य सम्बन्ध कट जाते हैं । मन के व्यक्ति, वस्तु, स्थान, भाव इत्यादिके साथ जो सम्बन्ध (Connections) हैं वे ही उसके लिए रागद्वेषात्मक भाव के हेतु होते हैं और वे ही उसके सुख-दुःखादि द्वन्द्व के उत्पादक हैं । अतएव आधुनिक तत्त्वचिन्तक श्री. जे. कृष्णमूर्ति कहते हैं कि "सम्बन्ध मात्र दुःखप्रद हैं ।" निर्विकल्प बने हुए मनमें ही आत्मा प्रकाशती है ।

अतएव उपनिषत्कार मन की निर्विकल्प अवस्था को 'परम पद' कहते हैं "तदा तत् परमं पदम् ।"

मनका निरोध कहाँ तक ? : मनको 'उन्मन' बनाने तक मनका निरोध करने को ऋषि कहते हैं –

तावदेव निरोद्धव्यं यावद् हृदि गतं क्षयम् । एतज्ज्ञानं च ध्यानं च अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ [7]

"मनका निरोध तब तक करना चाहिए, जब तक वह हृदयगत बनकर उसमें विलीन न हो जाय । मन का यह क्षय ही ज्ञान है और वही मोक्ष है; उसके अतिरिक्त सब कुछ ग्रन्थविस्तार ही है ।" उपनिषत्कारने मोक्ष और ज्ञान की विभावना यहाँ संक्षेप में प्रस्तुत कर दी है। प्रारंभ में ही उन्होंने मन ही बन्धमोक्ष का हेतु है, ऐसा प्रतिपादित कर दिया है । मन को यदि निश्चल बनाकर हृदय में सुस्थिर कर दिया जाय तो वह सुखदुःखादि भावों से विनिर्मुक्त बन जाय । यही 'ब्राह्मी स्थिति है श्रीमद्भगवद्गीता में ऐसी निर्मम और निरहङ्कार अवस्था ही शान्तिप्रद ब्राह्मी दशा कही गई है ।[8]

आत्मानन्द का सुख से वैलक्षण्य सुख रागजनित होता है अतः वह आत्मानन्द नहीं हो सकता । आनन्द रागात्मक संस्पर्श से पर होता है । यह आनन्द मन की निर्विचार स्थिति में ही प्रकट होता है । इसी को माण्डूक्योपनिषत् 'तुरीय अवस्था' की संज्ञा देती है ।[9]

चिन्तनातीत दशा: ब्रह्म सर्व प्रकृतिविशेषों से विनिर्मुक्त है । अतः किसी विशेष भाव से उसका चिन्तन शक्य नहीं है । अतः उपनिषत्कार कहते हैं- "नैव चिन्त्यम् । किन्तु उसका अर्थ यह नहीं कि उसका चिन्तन ही नहीं करना । ऋषि कहते हैं "न वा अचिन्त्यम् । आशय यह है कि जैसे किसी प्राकृतिक पदार्थ का चिन्तन उसके किसी सविशेष स्वरूप से हो सकता है वैसे ब्रह्मका चिन्तन कभी नहीं हो सकता, क्योंकि ब्रह्म सर्व प्राकृत विशेषों से पर है ।[10] तो उसका चिन्तन कैसे किया जाय ? उपनिषत्कार शीघ्र ही उस शङ्का का समाधान कर देते हैं - वह ब्रह्मअचिन्त्य कक्षा का है, अचिन्तनीय है, चिन्तनसे पर है ऐसा चिन्तन करते रहना- "अचिन्त्यं चिन्त्यमेव च । तात्पर्य यह है कि ब्रह्मसर्व प्राकृत विशेषों से पर है ऐसा भाव मनमें सतत सुदृढ करते रहना चाहिए । यही ब्रह्म अचिन्त्य पार्श्व (aspect) का चिन्तन कहलाता है।

निर्विशेषका सविशेष चिन्तन बाधक : निर्विशेष ब्रह्मके साक्षात्कार के लिए, उसकी ऐसी अनुभूतिके लिए किसी भी विशेष से युक्त ब्रह्मका चिन्तन साधक के लिए बाधक बन जाता है । यही कारण है कि केनोपनिषद् में प्रथम खंडके ४ से ८ मन्त्रों में उस ब्रह्म वाणी का उद्भावक, मन के व्यापारों का भी प्रेरक, नेत्रों की दर्शनशक्ति का स्रोतस्, श्रवणेन्द्रियकी श्रवणशक्ति का हेतु एवं प्राण के सभी व्यापारों का समुद्भावक बतलाकर व्यक्ति जिसकी उपासना करता है अर्थात् सविशेष भाव से उसका इन सभी से चिन्तन करता है। या उसके विषय में कुछ बोलता है वह ब्रह्म नहीं है, ऐसा निषेधात्मक रीति से भारपूर्वक विधान किया गया है, क्योंकि वाणी उसका वर्णन नहीं कर सकती, मन उसका मनन नहीं कर सकता, नेत्र उसका दर्शन नहीं कर सकते, श्रोत्र उसका श्रवण नहीं कर सकते और प्राण उसका प्राणन नहीं कर सकता । निष्कर्ष यह है कि ब्रह्मइन्द्रियातीत है ब्रह्मविन्दुपनिषद् भी यही बात प्रकारान्तरेण प्रतिपादित करता है साधक जब ब्रह्मका अचिन्त्य होने का दृढ रीति से भावन करता है तब वह ब्रह्मरूप बन जाता है- "पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्मसंपद्यते तदा ।"[11] पक्षपातरहित ब्रह्म अर्थात् इन्द्रियातीत, चिन्तनातीत् ब्रह्म तब प्राप्त हो जाता है, व्यक्ति में ऐसा निर्विशेष, ब्रहा प्रकट हो जाता है, व्यक्ति स्वयं वह सर्वविशेषरहित ब्रह्मरूप बन जाता है (ब्रह्मसंपद्यते) । स्वर संधान से अस्वर की प्राप्ति : बहाके अचिन्त्य पार्श्व की विचारणा के बाद उपनिष्कार उसकी प्राप्ति के लिए स्वरसन्धानयोग अब प्रतिपादित करते हैं। ऋषि स्वर मे योग का सन्धान करने को कहते हैं। किस

स्वर का सन्धान करना है वह से गूढ रखते - हूँ । किन्तु यह स्वर बहुशास्त्रप्रतिपादित ॐ ही होने की संभावना है। स्वर से योगसन्धान करते हुए साधकको ध्यान रखना चाहिए कि पर तत्त्व अस्वर=स्वर से अतीत है । ऐसा होनेपर भी वह शून्य नहीं है, अभाव या अवस्तु नहीं है- **स्वरेण सन्ध्ययेद्योगमस्वरं भावयेत्परम् । अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥**[12]

परतत्त्व स्वररहित भावभूत तत्त्व हैं । अतः ॐ के स्वरसन्धान से साधक को शून्य में लय अभिप्रेत नहीं होना है, किन्तु भावभूत, निष्कल, निर्विकला, सद्रूप ब्रह्म में उसका लय होना अभिप्रेत है । उपनिषत्कार यहाँ बौद्धों के शून्यवाद से उपनिषदों के ब्रह्मवाद का वैलक्षण्य स्पष्ट कर देते हैं अस्वर भाव से अभाव (शून्य) नहीं, किन्तु भावभूत निष्कल ब्रह्मही अभिप्रेत होने से साधक को उसीकी प्राप्ति होती है । माध्यमिक बौद्ध सर्व शून्यं शून्यम् का मत प्रतिपादित करते हैं । अतः उनके मतानुसार साधक की अन्तिम स्थिति शून्य

(Vaid) में ही बनी रहती है, किन्तु यहाँ औपनिषद् दर्शन में साधक भावभूत, चैतन्यसंदोह और केवल निर्विशेष ब्रह्म में विलीन हो जाता है ।

ब्रह्मका स्वरूप : साधक को स्वरसन्धान से, अस्वर भाव से भावभूत ब्रह्मकी प्राप्ति होती है, किन्तु उस ब्रह्मका किसी विशेष भाव से वर्णन शक्य नहीं है । अतः उपनिषत्कार उसका निषेधमुखसे वर्णन करते हैं- "तदेव निष्कलं ब्रह्मनिर्विकल्पं निरञ्जनम् ।" इस उपनिषद् के छठें मन्त्र में जो पक्षपातविनिर्मुक्त ब्रह्म कहा है, वह कलारहित, विकल्पविहीन और निरंजन है ।[13] "तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम्॥"[14] ऐसा जो ब्रह्म है वह मैं हूँ ऐसा जानकर साधक अविचल ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है । निष्कर्ष यह है कि मन जब शुद्ध निर्विकल्प ब्रह्म में लय प्राप्ति कर लेता है, तब वह स्वयं ब्रह्मरूप बन जाता है । "वह ब्रह्म मैं हूँ" ऐसा ज्ञातृत्वका भाव भी साधक को उस दशामें नहीं रहता है । ऐसा होने पर भी उपनिषद् के ऋषि इति ज्ञात्वा" प्रयोग करते हैं । यह तो भाषाकी मर्यादा है । श्रीरामकृष्ण परमहंसदेव कहा करते थे- "लवण की पुत्तली सागर को नापने के लिए गई तो वहीं लीन हो गई ।" बृहदारण्यकोपनिषद् में याज्ञवल्क्य भी कहते हैं- "स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयते न महद्भूतमनन्तमपारं हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददी-तलवणमेवैवं वा अर इदं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि ।[15] तात्पर्य यह है कि जहाँ द्वैत हो, वहाँ एक दूसरे को देखे, सुने, सुँघे, उससे बोले और अन्य व्यापार करे, किन्तु जहाँ सर्व आत्मभूत हो जाता है वहाँ यह मै और यह ब्रह्म और यह ब्रह्म मैं हूँ' ऐसा अनुभूतिभाव भी कहाँ से अवशिष्ट रह सकता है ?[16] अतः यहाँ ब्रहाविन्दूपनिषद् में भी ऋषि हमारी समझ के लिए ही "तद् ब्रह्म अहम् इति ज्ञात्वा" ऐसा प्रयोग करते हैं । वस्तुतः तो ब्रह्म में विलीन हो कर एकरूप हुए साधक का अहंभाव पूर्णतः चले जाने पर 'अहं ब्रह्म ऐसा अनुभव भी कहाँ से रहेगा ?

परमार्थता का स्वरूप बताते हुए ऋषि कहते हैं कि-

न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ [17]

"निर्विकल्प, अनन्त, हेतुवृत्तान्तवर्जित (अर्थात् कारणकार्य घटना से पर), अप्रमेय, अनाद्य परम कल्याणकारी (शिव) ब्रह्म को जान लेने के बाद न तो निरोध रहता है, न उत्पत्ति, न तो कोई वन्ध गुरु अवशिष्ट रहता है, न तो कोई शासन रहता न तो मुमुक्षा बचती है, न तो मोक्ष यही परमार्थता है ।"इस पारमार्थिक अवस्था में व्यक्ति ब्रह्मरूप ही बन जाता है। ऐसी स्थिति में मनका निरोध करने का अथवा किसी भाव की उत्पत्ति होने का प्रश्न ही नहीं उठता । साधक जब तक साधक दशा में होता है वहाँ तक वह किसी ब्रह्मदृष्टा गुरु के शासन के नीचे अपनी साधना करनेवाला होने से उसके लिए गुरुका शासन बना रहता है । किन्तु जब वह ब्राह्मी स्थिति को प्राप्त हो जाता है तब शासयिता, शिष्य और शासन कुछ भी नहीं रहता क्योंकि इस अवस्था में द्वैतका पूर्णतः उपशम हो जाता है। साधक सांसारिक स्थिति में यदि होता तो मोक्ष प्राप्त करने की इच्छा-मुमुक्षा बनी रहती और उसकी अपेक्षा मुक्ति भी हो सकती । किन्तु उसकी

जब ब्रह्ममय दशा हो जाती हैं तब मुमुक्षा और मुक्ति की विभावनाएँ रहती ही नहीं । यदि मुक्तवस्था में भी व्यक्ति "मैं मुक्त हूँ" ऐसा माने तो वास्तव में वह मुक्त है ही नहीं, क्योंकि अब भी उसका मैं (अहम्) तो बच ही गया है यहाँ केनोपनिषद का वह प्रसिद्ध मन्त्र स्मरणीय है-

"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥" [18]

तात्पर्य यह है कि यदि 'अहम्' का समग्रतया विलोपन हो जाय तो मैं मुक्तिदशा में हूँ (अहम् मुक्तः)' ऐसा ज्ञान भी नहीं रहता । अतः बिन्दूपनिषद के ऋषि ऐसी अहं दशा को ही परमार्थता' कहके उसकी महत्ता प्रतिपादित करते हैं ।

अवस्थात्रय और तुरीय दशा में एक ही आत्मा मनुष्य साधारणतः तीन अवस्थाओं का तो अनुभव अपने जीवन में करता ही है : (१) जाग्रत (२) स्वप्न और सुषुप्ति । जाग्रत अवस्था में वह बाह्य पदार्थों के संपर्क में आता है और उनकी अनुभूति करता रहता है स्वप्नावस्था में उसकी सर्व कर्मेन्द्रियाँ और ज्ञानेन्द्रियाँ निर्व्यापार होने पर भी अकेला मन सव्यापार रहता है मन ही विषयों को उद्भावित करता है और उनका भोग भी स्वयं करता है सुषुप्ति में मन भी निर्व्यापार बन जाता है और सिर्फ साक्षीभूत आत्मा ही अवस्थित रहती है ऐसी स्थिति में मनमें बीजभूत अविद्या संनिहित रहने से व्यक्ति जब सुषुप्ति की अवस्था से स्वप्न अथवा जागृत दशा में आता हैं तब उसको

अपने साक्षीभूत आत्मस्वरूप का ख्याल नहीं रहता है और इसी लिए वह अपने को उपर्युक्त किसी-न-किसी अवस्था से युक्त ही समझता है । वास्तव में, "एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।"[19] इन तीनों अवस्थाओं में आत्मतत्त्व तो एक ही होता है, तीनों स्थितियों में वह अनुस्यूत ही होता है इसी लिए ऋषि कहते हैं कि " जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति में एक ही आत्मा हैं; उसका मनन करना चाहिए ।

"स्थानत्रयाद्व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ।"[20] फिर साधक जब तुरीय अवस्था में आता है तो उसकी बीजभूत निद्रा (अविद्या) चली जाती है और वह सर्व अवस्थाओं में अपने निर्लिप्त, अखंड, निष्प्रपञ्च, शिवस्वरूप में ही अवस्थित रहता है अब वह जाग्रत, स्वप्न या सुषुप्ति- किसी भी दशा में हो, किन्तु अपने उस निष्प्रपञ्च शिवस्वरूप से कभी च्युत नहीं होता है । यह अवस्था स्थानत्रयसे व्यतिरिक्त तुरीयावस्था है, जो सभी अवस्थाओं में बनी रहती है सुषुप्ति में अभान साक्षित्व है, किन्तु तुरीयावस्था में किसी का साक्षी होना तो बचता नहीं है और फिर भी सर्व अवस्थाओं में आत्मसंस्थिति अविचल ही बनी रहती है। ऐसी स्थिति को प्राप्त करनेवाला पुनर्जन्मको प्राप्त नहीं होता है।

माण्डूक्योपनिषद् में यह विशेष विस्तार से विवृत किया गया है । वहाँ प्रत्येक अवस्था में आत्मा के स्थान, प्रज्ञा, अङ्ग, मुख और भोग दिखलाये गये हैं । इस उपनिषद् में चतुष्पाद् आत्मा को ही ब्रह्म कहा है और यह सब जो कुछ है उसे भी ब्रह्म ही कहा है ।[21] संक्षेप में निष्कर्ष यह है कि प्रतीयमान सब कुछ ब्रहा है और वही ब्रह्म हमारा आत्मस्वरूप भी है । इस रीति से यह उपनिषद् ब्रह्मात्मैकत्वका प्रतिपादन करता है । ब्रह्मविन्दूपनिषद् वही बात एक ही श्लोक में संक्षेप में प्रस्तुत कर देता है ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ [22]

सर्व भूतोमें आत्मैकत्व : एक ही आत्मा प्रत्येक प्राणी में अवस्थित है । जल में प्रतीयमान चन्द्र की भाँति वह आत्मा एकधा और अनेकधा प्रतीत होती हैं ।" उपनिषत्कार के अनुसार बल्कि यहाँ प्रत्येक प्राणी में पृथक् पृथक् आत्मा नहीं है, एक ही आत्मा है । प्रत्येक देह में भिन्न-भिन्न आत्मा होने की साधारणतः प्रतीति होती है, किन्तु वस्तुतः ऐसा नहीं है । जैसे आकाश में चन्द्र तो एक ही है फिर भी पृथ्वी के ऊपर जलपात्र और जलाशय अनेक होने के कारण अनेक-सा प्रतीत होता है, ठीक उसी तरह वस्तुतः आत्मा एक होने पर भी पृथक्-पृथक् शरीर, बुद्धि, मन इत्यादि की उपाधियों के कारण प्रत्येक प्राणी में एक-एक पृथक्-पृथक् आत्मा होने की प्रतीति होती रहती है । इस प्रकार ऋषि यहाँ बिम्बप्रतिबिम्बन्याय से आत्मा का पृथत्तवदर्शन स्पष्ट करते हैं । अग्रतो गत्वा उपनिषत्कार घटाकाशमहाकाशन्याय से विशेषरूप से स्पष्ट करते हैं-

घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ [23]

"जब घट का विलय होता है तब घटसंवृत आकाश का विलय नहीं होता है, किन्तु घट ही नष्ट होता है । उसी प्रकार जीव आकाशतुल्य है ।" तात्पर्य यह है कि घटोपाधिके कारण एक ही महाकाश अनेक घटाकाशों के रूप में प्रतीत होता है, किन्तु वास्तव में अनेक घटों में संवृत आकाश तो महाकाश ही है ठीक उसी प्रकार प्रत्येक शरीर की उपाधि से युक्त एक ही आत्मा पृथक् पृथक् प्रतीत होता हैं । वर्तुतः आत्मा तो महाकाश के सदृश एक ही है । घटवद्विधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः । तद्भग्नं न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ [24]
अतः घटसदृश अनेक आकारयुक्त शरीरों के नष्ट होने पर भी आत्मा आत्मा को विनष्ट नहीं हुवा समझता है वही नित्यज्ञानी है । श्रीमद् भगवद्गीता में और कठोपनिषद् में आत्मा

आत्मैकत्वदर्शन कब होता है ? - उपनिषत्कार कहते हैं कि –

शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे । भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥ [26]

"जब तक जीव शब्दमाया से आवृत रहता है तब तक तो वह पुष्कर (देहरूप पिञ्जर) में रहता है, किन्तु अज्ञान दूर होते ही एकमात्र एकत्व का दर्शन करता है ।"आशय यह है कि जब तक जीव नाम रूप के मिथ्याज्ञान से आवृत होता है तब तक वह अपने को एक ही देह में पूरा हुआ पृथक् जीवात्मा ही समझता है और अन्य देहों में अन्य जीव रहते हैं ऐसी भेददृष्टि रखता है, किन्तु यह तमस्-अज्ञान दूर होते ही आत्माएँ पृथक् पृथक् होती हैं, ऐसा उसका ख्याल टिकता नहीं है। मिथ्या नामरूप को उपनिषत्कार यहाँ शब्दमाया' से संज्ञित करते हैं। संसार नामरूपात्मक है और वह मिथ्या है।

छान्दोग्योपनिषद् में भी 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (६-१-४) इस वाक्य में यह बात सदृष्टान्त स्पष्ट की गई है। । निष्कर्ष यह है कि जैसे मिट्टीके अनेक पात्रों में मिट्टी ही सत्य है और पृथक् पृथक् आकार मिथ्या है और इसीलिए भिन्न-भिन्न और अनेक आकारों से युक्त मिट्टी को दिये गये नामों का आरम्भ वाणी में ही है, वास्तव में नहीं, वैसे आत्मा ही सत्य है और नामरूप संसार मिथ्या प्रपञ्च ही है। इस मिथ्यात्व की अनुभवात्मक प्रतीति होना ही तमस् की अर्थात् अज्ञान की निवृत्ति है । यह अज्ञान निवृत्त होते ही सर्वत्र एक ही आत्मा है ऐसा एकमात्र ज्ञान हो जाता है। अलबत्ता, इस ज्ञान में मैं ज्ञाता है ऐसा अहंकेन्द्रीभाव भी नहीं रहता ।

पादटिप्पणी

1. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – १
2. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – २
3. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ३
4. श्री मद्भगवद् गीता अध्याय ६ - २६,२७,२८
5. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ४
6. संख्यकारिका – २७
7. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ५
8. श्रीमद्भगवद्गीता अध्याय २ – ७१,७२
9. माण्डुक्योपनिषद् – ७ और ८
10. ब्रह्मसूत्र – ३.२.२२.
11. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ६
12. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ७
13. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ६
14. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ८/२
15. बृहदारण्यकोपनिषद – २.४.१२
16. बृहदारण्यकोपनिषद – २.४.१४
17. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – १०
18. केनोपनिषद् – ११
19. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ११
20. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – ११/२
21. माण्डुक्योपनिषद् – ७ और ८
22. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – १२
23. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – १३
24. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – १४
25. कठोपनिषद् – १.२.१८. / श्रीमद्भगवदगीता- २.२०.
26. ब्रह्मबिन्दूपनिषत् – १५

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

कन्नड साहित्य में दास साहित्य और संगीत

डॉ.महमद नयास पाशा
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
क्रिस्तुजयंति महाविद्यालय, के नारायणापुरा
बेंगलुरू 560077,दूरवाणी : 9632783783
E-mail : nayazpasha@kristujayanti.com

कर्नाटक में दास साहित्य का महत्वपूर्ण स्थान है। दास साहित्यि मेंकीर्तन का मुख्य भाव भक्ति है। विश्व के मूलभूत हरिदास भक्ति आंदोलन ने भारत के सांस्कृतिक इतिहास में एक महत्वपूर्ण मोड़ को चिह्नित किया। छह शताब्दियों के दौरान, कई संतों और योगियों ने दक्षिण भारत, विशेषकर कर्नाटक की संस्कृति, दर्शन और कला को आकार देने में मदद की है। उन्होंने जनता और दक्षिण भारत पर शासन करने वाले राज्यों पर काफी धार्मिक प्रभाव डाला।यह आंदोलन हरिदास-(हरि के सेवक) द्वारा शुरू किया गया था और 13 वीं -14 वीं शताब्दी के दौरान, विजयनगर साम्राज्य के दौरान और उससे पहले आकार लिया।प्रसिद्ध हिंदू दार्शनिकों, कवियों और विद्वानों जैसे श्रीपादराय, व्यासतीर्थ, वादीराजतीर्थ, पुरंदरदास और कनकदास ने इस अवधि के दौरान एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।हरिदास संत थे, कुछ भटकते गायक थे और खुद को हरि का सेवक मानते थे। हरिदास आंदोलन ने कन्नड भक्ति साहित्य में बहुत योगदान दिया है।प्रणेशदास, प्रसन्नावेंकटदास, पुरंदरदास, नरसिंहविथलस, तुलसीरामदास, गोपाल विट्ठल, मुद्दुमोहन विट्ठल, जगन्नाथ दास, ज़क्कप्पय्या आदि है।

साहित्य और संगीत जैसी विधाएं तटस्थ, निर्दोष कला रूप नहीं हैं। वे हमारी रोजमर्रा की सामाजिक-राजनीतिक प्रक्रियाओं में भाग लेते हैं और लगातार आकार देते हैं और साथ ही हमारी गतिविधियों को आकार देते हैं। एक विस्तृत उदाहरण के रूप में, आइए हम संक्षेप में देखें कि बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में कन्नड साहित्य और संगीत का एक हिस्सा दास साहित्य, इस तरह की प्रक्रिया के हिस्से के रूप में कैसे उभराजिस संदर्भ में दशसाहिता को उद्धृत किया गया है, साहित्य और संगीत के रूप में उसका उपयोग और जिस तरह से वे हमारे सार्वजनिक संस्थानों का हिस्सा बन गए हैं, इन सभी को कुछ सांप्रदायिक हितों के लिए शैली को संघर्ष का क्षेत्र बनाने के लिए देखा जा सकता है: सबसे पहले कुछ ब्राह्मण और लिंगायत विद्वानों के बीच; दूसरा 'कन्नड प्रशंसकों' और बैंगलोर में तमिलों के बीच; तीसरा, अल्पसंख्यक की तुलना में बहुसंख्यकों के स्वाभिमान काचित्र देखसकते है।

आइए पहले वाले को देखें। आज भी दास साहित्य और वचनों का नाम साथ-साथ चलता है। इसका कारण केवल यह नहीं है कि दोनों ही भक्ति साहित्य हैं; जैसा कि ऊपर उल्लेख किया गया है, दक्षिण कर्नाटक का ब्राह्मण-लिंगायत का झगड़ा भी है। यह निष्कर्ष निकलता है कि दास साहित्य ब्राह्मण साहित्य है और वचन साहित्य लिंगायत है या वीरशैव साहित्य उन्नीसवीं शताब्दी में बनाया गया था। नरसिंहाचार्य ने किया।ब्राह्मण और लिंगायत वे थे जो कर्नाटक के एकीकरण के बाद कर्नाटक की सांस्कृतिक गतिविधियों में शामिल हो सकते थे और करते भी थे। इन समुदायों के बीच सांस्कृतिक जीवन में राज्य के संसाधनों का उपयोग करने के लिए एक प्रतियोगिता थी।1960 के दशक में यह शीत युद्ध बन गया।उदाहरण के लिए, उन दिनों कन्नड साहित्य परिषद साहित्य से संबंधित विभिन्न कार्यक्रमों और प्रतियोगिताओं का आयोजन करती थी। यदि दास साहित्य से संबंधित कोई विशेष भाषण होता, तो अन्य दो दिनों में वचन से संबंधित भाषण होता। अथवा नामजप की प्रतियोगिता होती तो दशा साहित्य की प्रतियोगिता होती। इस अवसर पर सबसे महत्वपूर्ण दास माने जाने वाले पुरंदर दास की चौथी शताब्दी मनाई इस समय के दौरान पुरंदर दास कर्नाटक संगीत के पिता थे।बी. शिवमूर्ति शास्त्री जो उस समय कन्नड साहित्य परिषद के अध्यक्ष थे। शिवमूर्ति शास्त्री ने जोर देकर कहा कि निजगुण शिवयोगी पुरंदर दाससे चौदहवीं शताब्दी पहले थे और इसलिए कर्नाटक संगीत के पूर्वज थे। साथ ही, मैसूर वी.वी. में इतिहास के प्रोफेसर श्रीकांत शास्त्री ने ऐसे

प्रश्न पूछे जो पुरंदर दास के अस्तित्व पर ही सवाल उठाते थे।उनके अनुसार, बसवन्ना के अस्तित्व को ऐतिहासिक अभिलेखों के माध्यम से दिखाया जा सकता है लेकिन पुरंदर दास के अस्तित्व को ऐतिहासिक रूप से दिखाना संभव नहीं था। इस प्रकार, उन्होंने एक विस्तृत लेख लिखा और इसे 'ताइनाडु' नामक तत्कालीन प्रकाशित समाचार पत्र में प्रकाशित किया। मास्ती वेंकटेश अयंगर ने इस पर बहुत तीखा जवाब दिया, 'लोगों की आस्था ऐतिहासिक सच्चाई से ज्यादा महत्वपूर्ण है'।लिखने की आस में उन्होंने शास्त्रियों को फँसा लिया। यह कई लोगों के लिए एक समस्या थी कि श्रीकांत शास्त्री ने बसवन्ना की ऐतिहासिकता के बारे में सकारात्मक बात की, भले ही वे लिंगायत नहीं थे, लेकिन पुरंदर दास के बारे में नकारात्मक थे। पचास और साठ के दशक में इस तरह की कई छोटी-छोटी घटनाएं हुईं।यही कारण है कि जब समकालीन लोग कन्नड़ साहित्यिक विरासत के बारे में बात करते हैं, तो दशासाहित्य और वचनसाहित्य के नाम साथ-साथ चलते हैं: एक व्यावहारिक धर्मनिरपेक्षता के साथ कि समुदाय कहाँ खड़ा है यदि एक का उल्लेख दूसरे के बिना किया जाता है।

अब आइए दशा साहित्य और सहज संगीत पर ध्यान दें। यह दास साहित्य था जिसने गीतात्मक गीतों और शास्त्रीय संगीत के बीच की कड़ी प्रदान की, जिसे अब सुगम संगीत के नाम से जाना जाता है।और स्वर संगीत। बीसवीं शताब्दी की शुरुआत में ऐसे उदाहरण थे जहाँ दास के शब्दों को भगीता कहा जाता था। कन्नड़ साहित्य परिषद ने 40, 50 और 60 के दशक में गेय और सहज संगीत के मामले में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। कन्नड़ साहित्य परिषद के कुछ अभिजात वर्ग तमिलनाडु में तमिल एसाई या 'तमिल संगीत' आंदोलन से प्रभावित थे।

तमिल इसाईयों का एक आंदोलन था जिसने तर्क दिया कि संगीत केवल तमिल में गाया जाना चाहिए और तमिलनाडु में त्यागराज और अन्य के तेलुगु कार्यों को प्रोत्साहित नहीं किया जाना चाहिए। तमिल में नयनार का थेवरम तमिल इसाई की मुख्य सामग्री थी (बीजीएल स्वामी ने तमिल इसाई का मजाक उड़ाया, तमिल राष्ट्रवाद का एक उदाहरण उनकी पुस्तक तमिल हेड्स के बीच में देखा गया है)।इस तरह के तर्कों के प्रभाव के कारण, कन्नड़ में कुछ कुलीनों और लेखकों ने भी यह तर्क प्रस्तुत करना शुरू कर दिया कि कन्नड़ में अधिक से अधिक संगीत सुना जाना चाहिए।1942 में हैदराबाद कन्नड़ साहित्य सम्मेलन की अध्यक्षता ए.आर. कृष्णशास्त्री की भी यही राय थी। यह संभव है कि वह अपने अध्यक्षीय भाषण में पुरंदर दास के कार्यों के साथ-साथ त्यागराज के कार्यों को भी गाते हैं और इसे छोड़ देते हैं।. उन्होंने सुझाव दिया कि अन्य कन्नड़ संगीतकारों को वही करना चाहिए जो कृष्णप्पा ने किया था। उसी वर्ष, मास्ती श्रीनिवास अयंगार ने कन्नड़ साहित्य परिषद के उपाध्यक्ष के रूप में पदभार संभाला। उनके पदभार ग्रहण करने के कुछ दिनों के भीतर, कन्नड़ साहित्य परिषद द्वारा श्री हरिदास वर्क्स नामक एक पुस्तक का विमोचन किया गया। यह स्वरप्रस्त्र (कन्नड़ में) के साथ प्रकाशित दशहरा पद की पहली पुस्तक थी।मैसूर राज्य के वीणा विद्वान वीणा लक्ष्मीनारायणप्पा के पुत्र ने इसके लिए संगीत तैयार किया। राजा राव. इसके दस वर्षों के भीतर, 1952 में, श्री शिवसरन के वचन, राजा राव द्वारा रचित वचनों का एक संग्रह, प्रकाशित हुआ।1956 में यानी कन्नड़ नाडु के एकीकरण के दौरान बी. शिवमूर्ति शास्त्री कन्नड़ साहित्य परिषद के अध्यक्ष थे। वह कन्नड़ में संगीत को और अधिक प्रोत्साहन देने के उद्देश्य से साहित्य परिषद की ओर से कन्नड़ संगीत में हैं प्रशिक्षण की योजना बनाई गई। इसके अनुसार छात्रों को दास साहित्य और वचन संगीत सिखाने और श्री राजाराव को स्वयं गुरु नियुक्त करने का निर्णय लिया गया। इस परियोजना का उद्घाटन तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री हनुमंतैया ने स्वयं किया था। इन कक्षाओं में तैंतालीस छात्रों ने तुरंत दाखिला लिया। चिक्कमगलुरु जैसे दूर के शहरों से मांग थी कि परिषद वहाँ भी इसी तरह की कक्षाएं शुरू करे।लेकिन कन्नड़ साहित्य परिषद जैसे संगठन के लिए दूरदराज के इलाकों में ऐसी कक्षाएं आयोजित करना असंभव था। इसने अपनी गतिविधियों को बैंगलोर तक सीमित कर दिया। इन कक्षाओं के अलावा, साहित्य परिषद वचन साहित्य और दास साहित्य गायन के लिए प्रतियोगिताओं की व्यवस्था करती थी, विजेताओं को पुरस्कार वितरित करती थी, आदि।

ऐसा लगता है कि सहज संगीत वास्तव में शास्त्रीय संगीत की अधिक लोगों तक पहुँचने की इच्छा का परिणाम है। इस प्रवृत्ति को प्रसिद्ध कन्नड़ लेखक ए.एन. कृष्णराय में, वह उन लोगों में प्रमुख थे जो संगीत के लिए भगवान का नाम और वचन और आधुनिक

कविता गाना चाहते थे। देवेंद्रप्पा, जो मैसूर के एक प्रसिद्ध गायक थे, और वचनों को संगीत में स्थापित किया और उन्हें संगीत समारोहों में (अपने शिष्य चक्रकोडी नारायण शास्त्री के साथ) गाना शुरू कर दिया।मल्लिकार्जुन मंसूर ने भी ए.एन.केआर से सहमति जताई और वचनों को हिंदुस्तानी संगीत में भी प्रसिद्ध किया। लेकिन साथ ही कुछ कन्नड़ प्रशंसक भी भगवान का नाम गाने वाले तमिलों के खिलाफ थे। उनके अनुसार, तमिलों के मुंह में देवताओं के नाम विकृत और पहचानने योग्य नहीं थे।

ऐसे तर्क के अनुसार दास के गीत 'चिंते यातको मनुजा भ्रांति यताको' का उच्चारण 'जिन्देया ताको मनुजा ब्रांडी एटाको' के रूप में किया गया था! हालांकि, तथ्य यह है कि कर्नाटक संगीत पर 'सेट गॉड्स नेम्स' की पहली पुस्तक तमिल और मद्रास, तमिलनाडु में (1941 में) प्रकाशित हुई थी, और श्रीमती एम.एल. वसंतकुमारी की माँ, श्रीमती ललितांगी (श्रीमती ललितांगी ने कर्नाटक के एक दास से दास के शब्दों को सीखा। यह दास उनसे मिलवाया गया था। यू. मद्रास संगीत अकादमी के संस्थापक अध्यक्ष थे और मद्रास विधानसभा में उडुपी निर्वाचन क्षेत्र का प्रतिनिधित्व करते थे। रामराय द्वारा)

स्वतंत्रता के बाद नेहरू-शैली की अर्थव्यवस्था में, बंगलौर में सार्वजनिक क्षेत्र के कई बड़े कारखाने और संगठन सामने आए। जब बैंगलोर के एक आर्थिक केंद्र बनने के संकेत मिले, तो बहुत से लोग पड़ोसी तमिल क्षेत्रों से बैंगलोर चले गए जो कमोबेश चिल्लाते हुए दूर थे। यह प्रवास 1942 से 1955 तक अपने चरम पर था।इस प्रकार प्रवास करने वाले तमिल सिक्का में शामिल हो गए।1960 के दशक तक, एचएमटी, आईटीआई, एचएएल, एमआईसीओ आदि जैसी अधिकांश बड़ी कंपनियां तमिलनाडु के लोगों से भरी हुई थीं। कर्नाटक के एकीकरण के बाद, कर्नाटक की सांस्कृतिक और कन्नड़ चेतना ने बैंगलोर को कर्नाटक के सांस्कृतिक केंद्र के रूप में बनाने के लिए सभी प्रयास करना शुरू कर दिया।

भक्ति मार्गः

1. दासों ने ईश्वर के प्रति अटूट भक्ति, आस्था, परिश्रम और मुक्ति का मार्ग नहीं दिखाया।
2. कलियुगदली हरि नामव नेनादरे कुल कोटि उत्धारु कीर्तन भक्ति मार्ग पर चलने वालों पर विशेष प्रभाव डालता है।
3. इसमें कोई दो राय नहीं है कि दास ने दास साहित्य के माध्यम से धार्मिक और सांस्कृतिक जीवन पर अमिट छाप छोड़ी।
4. दास का एक और अनूठा योगदान संगीत है। कर्नाटक संगीत की समृद्ध विरासत में योगदान दिया।
5. संगीत के रूप में शिक्षाओं को आम लोगों के दिलों में फैलाएं।
6. भारतीय और कर्नाटक शास्त्रीय संगीत के नाडोपासना के माध्यम से भगवान विष्णु की पूजा की। भक्ति संगीत के माध्यम से भगवान तक पहुंचने का सबसे पसंदीदा तरीका है जिसमें भगवान को समागन प्रिया बताया गया है।
7. दशहरा ने देवरनामा, सुलादि, उगाभोग, मुंडिगे, कोलता पाड़ा, लोककथाओं और छोटी रचनाओं के माध्यम से समाज के लिए उपयोगी कार्य किए।
8. कीर्तन के माध्यम से समाज के उतार-चढ़ाव को ठीक करने का काम किया।
9. गीत के माध्यम से तीर्थ के कई क्षेत्रों का परिचय दिया।

दास साहित्य में समाज की उन्नतिःदास साहित्य में जाति कलह का विरोध देखने को मिलता है। दासों ने माना था कि जाति प्रथा ही समाज में लडाई का मूल जड है। यह समाज की उन्नति के शाप के रूप में काम करता है। पुरंदर दास के काल में भी यह प्रथा बहुत ज्यादा थी इसलिए उन्होंने मन में ठान लिया की जाति निर्मूलन ही समाज की उन्नती का सपना है उन्होंने बताया, एक ही परमात्म की आत्मा को लेकर सब अपनी जीवन लीला बडा रहे है तो आत्म दृष्टी से सब समान है।

"अवकुलवादरेनु अवनादरेनू आत्मा / भाववरिता मेले
हसि कब्बू डोंकिरलु अदरा / रस तानू डोंकेनू"[1]

अस्पृश्यता का निवारणःनिम्न वर्ग के लोगों को नीच या अस्पृश्य के नाम से बुलाते थे पुरंदरदास यह मानते थे कि यह जाति क्रम ही अनिष्ट है ऐसे वर्ग के लोगों से हो रहे अमानवीय व्यवहार दूर होना चाहिए।

"कोंडा सालावनू तिद्धदातने होलेया /लंडतनदल्ली नडेवा नर भंडा हौलेया
उंडामनेगरेडन्नू बगेवातने होलेया / हेंडतीय इच्चेयवा हेडि होलेया।"[2]

कंदाचार का विरोध :दासों का मानना था कि कंदाचार से ही सब अनिष्ट होता है उनका मानना था कि हर समाज में सारे आचार- विचार अर्थ युक्त होना चाहिए इस लिए उन्होंने सब धर्मों के सारे अनिष्ट आचार पद्धति के विरूद्ध आवाज उठाई।

"काम क्राधदलि तिरुगलु मडियल्ला /कामना बलगक्के सोललु मडियल्ला
ताम्सा मडियल्ली इद्रू मडियल्ला / हेमदा बयकेयलि चरिसलु मडियल्ला "[3]

वैचारिक सोच को बढावा: ग्रहगतियों के आलंबन से मुक्ती दिलाकर शुभकाल और अशुभकाल की सोच को दूर करने का प्रयत्न किया जीवन मार्ग की पवित्रता और सूचारू रूप से चलने के लिए भगवान का अनुग्रह ही बहुत बडा पात्र बताया।

भक्ति से ही मैत्री :दास साहित्यकारों ने भक्ति भाव के लिए संगीत का सहारा लिया उनका कहना था कि भक्ति भाव से गाने से जीवन के अंधेरे को दूर करके उजाला ला सकता है इतना ही नही जीवन की व्याकुलता की तीव्रता को कम करता है द्वेष,स्वार्थता संकुचितता भेदभाव आदि विचारों से परे रहता है।जीवन में प्रेम आनंद लाने के लिए दासों ने बताया, भगवान् नाम के उच्छारण के लिए जोर दिया जनसामान्य में भगवान को देखना, कर्म ही देव सेवा मानना , दुनिया में जी रहे हर एक लोगों में भगवान का निवास है इसलिए लोगों को खिलाने से भगवान् को खिलाने के बराबर मानते है यह सारे दास साहित्यकारों का मन्तव्य था।

"अन्न पानादिगलियो अभाग्यतरिगे /अन्न पानादिगलियो अचंडालासक्तरिगे
अन्न पानादिगलियो अंधा दीना कृपणरिगे /हसिवेगे हागवन्नप्सिौं पुरुदराविठलरिगे।"[4]

भगवान की देन भगवान के लिए:भगवान् से मिला हुआ भाग्य मनुष्य में बसे हुए देव को अर्पण करके जिनके पास किस बात की तंगी है यह जानने के बाद उनकी कमी दूर कराके जीना ही सार्थक जीवन मानना चाहिए।

"केरेय निरन्नू केरेगे चेल्ली /वरव पडेदवरंते काणिरो / हरिया करुणदोलादा भाग्यवा /हरि समर्पणे माडि बदुकिरो
सिरी पुरुदराविठलरायना /चारणव कमलवा नंबी बदुकिरो"[5]

धर्म से ही सुभद्रता:दासों ने कभी गरीबी को शप नहीं माना भगवान सब के हृदय में बसना हीं श्रेष्ठ समझते थे। हृदय में भगवान का वास जीवन में अनर्थ करने से रोकता है।

स्त्री गौरव और शील का महत्व :दासों ने कभी स्त्री-पुरुष में भेद नहीं किया। अपने मायके को त्यागकर पति के यहाँ जीना श्रेष्ठ बतायागया है।

दास साहित्य का सिद्धंत:एक कबीले के रूप में मत लड़ो, तुम्हारे कबीले का आधार क्या है, उचचकुला-नीचकुला वे कबीले हैं जो सामाजिक सद्भाव की दूरी बनाते है। और सद्भाव में मदद कर सकते हैं, कुल महान नहीं, कुल सबसे कम है सामाजिक सामरस्य हीं महान है।हम सब के अस्तित्व के कारण भगवान को भूलकर, हम जो ऊँच-नीच का भेद बढ़ा रहे हैं, कुल के आधार को जाने बिना चिल्ला रहे हैं, जो सबका आधार है, उस प्रभु के चरणों की वंदना करता है। विश्वबंधु संतकवि सभी धार्मिक बंधनों से मुक्त और सामाजिक बंधनों से मुक्त होकर आध्यात्मिक सिद्धि के शिखर पर पहुँचे। उनके कार्यों का सभी के द्वारा अभ्यास किया जाए, आशा है कि दास के आदर्श सार्वभौमिक बनेंगे।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. पुरुंदरा साहित्य दर्शना-3 समाजदर्शना प्रो एस के रामचुद्र राव कन्नड और संस्कृति निदेशनालय बेंगलेरू पृ- 110
2. पुरुंदरा साहित्य दर्शना-3 समाजदर्शना प्रो एस के रामचुद्र राव कन्नड और संस्कृति निदेशनालय बेंगलेरू पृ- 108
3. समग्र दास साहित्य-9 विजयदासरा कीर्तिनेया भागा-2 प्रो.जी.अश्वथनारायणा,कन्नड और संस्कृति निदेशनालय बेंगलेरू पृ-317
4. पुरुंदरा साहित्य दर्शना-4 कीर्तना दर्शन प्रो एस के रामचंद्र राव कन्नड और संस्कृति निदेशनालय बेंगलेरू पृ-333
5. पुरुंदरा साहित्य दर्शना-4कीर्तना दर्शन प्रो एस के रामचंद्र राव कन्नड और संस्कृति निदेशनालय बेंगलेरू पृ-334

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

‘कोमल गांधार’नाटक में चित्रित ‘नारी’

विनोद बाबुराव मेघशाम
सहायक प्राध्यापक, हिंदी अध्ययन विभाग
क्रिस्तू जयंती कालेज (स्वायत्त), कोत्तनूरु पोस्ट- ५६००७७
के. नारायणपुर, बेंगलुरु, कर्नाटक
संपर्कसंख्या : 9008467187
E-mail: vinodbaaburao@kristujayanti.com

शोधसार:

आधुनिक भारत मेंहुए क्रांतिकारी सामाजिक परिवर्तन और नये विचारएवं चिंतनऔर विदेशी शासन व्यवस्था से प्रभावित भारतीय सभ्यता और संस्कृति में आए बदलावके कारण नारी जीवन मेंअनेक बदलाव आए है । साथ ही स्त्री के अपने दृष्टिकोण एवं सामाजिक स्थान-मान व उसके अस्तित्वमें भी बडा परिवर्तन आया है ।कोमल गांधारकि गांधारी इस व्यवस्था एवं परंपरावादियों से प्रश्न करती है। साथ ही स्त्री के मन में सृष्टि हुए क्रोध रूपी आंधी के द्वारा वह इस भारतीय समाज की नारी के अपने वैयक्तिक एवं सामाजिक स्वतंत्रता के महत्व को समझाकर अपने कार्य क्षेत्र की दिशा में आगे बढने का प्रयास करतीहै । परंतु नारी जीवन की यह विडंबना रही है कि पुरुषप्रधान समाज के कारण पारिवारिक जीवन एवं वैयक्तिक जीवन में भी शोषणएवं उसके अस्तित्व के लिए निरंतर लढते आ रहीं है और लढ़ भी रही है।उसे कई ऐसेपरंपरागत, धार्मिक कडे पाबंदियोंका शिकार होकर उसे अनेक यातनाओं से गुजरना पडा । इसीलिए स्त्री अपनी पहचान इतिहास के पन्नों पर अंकित करने में निरंतर संघर्ष कर रही है, चाहे वह किसी भी समाज की हो इससे वंचित नही रही है। इसलिए इस पुरूष प्रधान सामाजिक एवं पारिवारीक, परंपरागत, विचारधारा के विरूद्ध प्रश्न करने की प्रेरणा कोमल गांधार की गांधारी आज केसमाज प्रत्येक महिला को संदेश देने का प्रयास करती है।

मूल आलेख:

नाटककारडॉ.शंकर शेष ने अपने ‘कोमल गांधार’ नाटकमें भारतीय समाज में परिवारीक राजनिती, संप्रदाय, रूढ़ी-परंपरा से त्रस्त नारी जीवन की परिस्थिति का चित्रण अत्यंत वास्तविक और सामाजिक यथार्थ के साथ चित्रित किया है ।

भारतीय संस्कृति में नारी को गौरवपूर्ण रूप से दिखाया गया है । परंतु इतिहासके पन्नों पर नारी की अस्तित्व को निरंतरअबला, कमजोर बताकर नकारा गया है। नारी के बौद्धिक एवंनिजी मूल्यों का भी अवहेलना की गयी है। संस्कृति एवं परंपराओ का पालन पोषण करनेवाली नारी को पुरूष-प्रधान समाज में निरंतर अपने अधिकारों से वंचित रखने का प्रयास किया गया है ।

मानव के सभ्य और सुसंस्कृत समाज में स्त्री-पुरुष के दाम्पत्य जीवन को समाज द्वारा निर्मित व्यवस्था ही वैवाहिक सम्बन्ध है । इस वैवाहिक सम्बन्ध को भारत वर्ष में अति पवित्र बन्धन माना गया है और उसे अत्यन्त आदर और गौरव की दृष्टि से देखा जाता है । इस विवाह व्यवस्था में पुरुष का स्थान सर्वोपरि माना गया है । विवाहित स्त्री, पति के अधीन मानी गई है । यह पुरूष की सर्वोपरी स्थिति ही स्त्री के शोषण और अत्याचार का कारण बनती है ।विवाह के संदर्भ में भारतीय समाज में सदियों से स्त्री के भावनाओं को कोई महत्व नहीं दिया गया है। उसके जीवन का फैसला भी उस के घर का पुरूष ही करता है । न ही कभी पिता ने उस की भावना को समझाऔर न ही जो विवाह के लिए लडकी की अपेक्षा रखनेवाला उसका पुरूष । प्राचीन काल से हम देखते आ रहे है कि पुरूषों द्वारा लिएगये फैसले पर वह अपना वैवाहिक जीवन सुख-दु:खसे भोगती रहती है। ‘कोमल गांधार’ में भीष्म और धृतराष्ट्र के इस संवाद के द्वारा स्त्री के प्रति पुरुष की मनोधारणा को समझ सकते हैं ।

जैसे- "धृतराष्ट्र – तो गांधारी अपनी इच्छा से आई है न?

भीष्म – और नहीं तो…

धृतराष्ट्र – आपने उसे पूछा?

भीष्म – नहीं।

धृतराष्ट्र – तो?

भीष्म – उसके पिता से पूछा।

धृतराष्ट्र – उससे क्यों नहीं....?

भीष्म – जरुरत ही कहाँ थी!

धृतराष्ट्र – यानी आप की और उसकी कोई बात नहीं हुई...

भीष्म – हाँ।"[1]

भीष्म का यह कथन पारिवारीक जीवन में जिम्मेदारी निभानेवाला पुरूष कैसे अपने निर्णयों से स्त्री के भावनाओं के साथ अगौरव दिखाता है। यही विचारधारा आज भी इस समाज में दिखायी देती है। ऐसे अनेक संदर्भ आज के आधुनिक समाज में देखने को मिलते हैं जो इस तरह के निर्णयों से वैवाहिक संबंध बनते हैं। इसका परिणाम स्त्री अपने वैवाहिक जीवन में अनेक प्रकार का कष्ट सहती है।भारतीय स्त्रीसांस्कृतिक परंपरा के नाम पर केवल सनातनी, नारी विरोधी परम्पराओं का निर्वाह करने के लिए अनेक रूढ़िबद्ध सामाजिक कारणों से बंधीहुई है ।नारी को पुरुष-समाजकेवलएक खाली जमीन, संतान को जन्म देनेवाली स्त्री से बढकर और कुछनहीं माना है ।'कोमल गांधार' के गांधारी को इन्हीं बातों से विरोध है। वह नारी पर अन्याय करने की परंपरा का विरोध करना चाहती है। इस संदर्भ में गांधारी कहती है कि "अब क्या, ये लोग समझते क्या हैं! मैं स्त्री हूँ, इसलिए मुझ पर अन्याय करने का इन्हें एक नैसर्गिक अधिकार प्राप्त है? सब एक जात के हैं ।"[2] गांधारी इस कथन में पुरुषों के द्वारा किये गए अन्याय पर भारतीय नारी के भावनाओं का प्रतिनिधित्व करते हुए दिखाई देती है । साथ ही वह अपने मन के क्रोधावेश को अपने विवाह के दिनभरी सभा में आँखोंपर पट्टी बांधकर अपना प्रतिरोध प्रकट करती है। वह इस पुरूष-प्रधान समाज को यह अनुभव कराना चाहती है कि स्त्री पर अन्याय करने का अधिकार पुरूषों को नहीं है। वह कहती है "स्त्री एक खाली जमीन नहीं है जिसे आसानी से रौंदकर शान्ति से जिए जा सके"[3]।इस प्रतिक्रिया से स्त्री को अपने वैवाहिक जीवन के प्रति अपने अधिकार मांगने एवं अपनी इच्छा से अपने दाम्पत्य सम्बन्धों को स्विकार करने की नई परंपरा को जन्म देती है । उसके साथ ही स्वतंत्र रूपसे नारी भी अपने अधिकार के लिए लढ़ने और अधिकार का यथा संभव अनुभवकरने के भावभी हमारे सामने आते हैं।

भारतीय परिवारों में स्त्री के भावनाओं का प्रतिनिधित्व करती गांधारी अपने विवाह के संदर्भ में स्वयंवर से वंचित होने पर वह अपनी मानसिक पिडा को संजय के सामने व्यक्त करती है। जैसे स्वंयवर को लेकर सामान्य रूप से एक युवती जो भाव रखती है। उसका होनेवाला पति अपना पराक्रम दिखाकर उसे विजय माला पहनाकर उसे अपनाएगा । लेकिन गांधारी के साथ ऐसा नहीं हुआ। इस संदर्भ में गांधारी अपनी मानसिक स्थिति को संजय के सामने इस प्रकार व्यक्त करती है । जैसे- "....स्वयंवर के मामले में मुझे ही अपवाद बनाने की क्या जरुरत पड गई, संजय?"[4]यह प्रश्न केवल गांधारी के मन में उठने वाले प्रश्न न होकर वह संपूर्ण स्त्री-समाज के भावना एवं उनके वैयक्तिक जीवन मेंशोषण के प्रति उठनेवाली सोच है।यह एक नयी विचार प्रणाली है जो स्त्री के मानसिकता का चित्रण कोदर्शाता है। कोमल गांधार की गाँधारीभी इसी क्रांतीकारी विचारों का प्रतीक हैं। और वह अपने अधिकार को पाने के लिए संघर्ष करने का संकेत देती है । पुरूष प्रधान व्यवस्था पर प्रश्न कर अपने ऊपर हुए अन्याय के प्रति निडर होकर सवाल करती है।

'कोमल गाँधार'नाटक में स्त्री की भावनाओं एवं मानसिकता की अभिव्यक्ति देने का कार्य गाँधारीकरती है। साहित्यकार शंकर शेष ने गांधारी के माध्यम से समाज में नारी के द्वंद रूप का भी चित्रण किया है। स्त्री का एक रूप वह है जो अपने साथ हुए अन्याय के प्रति पुरूषप्रधान व्यवस्था पर अपना क्रोध व्यक्त करती है,तो दुसरा रूप यह है कि उसमें स्त्री सुलभ गुणों एवं अपने भावी वैवाहिक जीवन को लेकर एक सुखमय संसार की कल्पना भीकरती है । वह अपने जीवन के प्रति सुंदर स्वप्नों को भी देखती है । साथ ही अपने ससुराल एवं मायके के प्रति प्रेमभावभी व्यक्त करती है । जो हर एक सामान्य युवती में होता है । जैसे संजय के साथ संभाषण करते वक्त गांधरी कहती है- "और उस पार आर्यवर्त, यानी...कल सवेरे छूट जाएगा मेरा गांधार...ये पहाड़....ये पठार उतार-चढाव...अब हस्तिनापुर बहुत पास है क्या, संजय?"[5]इस प्रकार इस नाटक में स्त्री के कोमल एवं सौम्य स्वभाव को भी दिखाया गया है औरइस कथन में भारतीय नारी के स्वभाविक एवं मृदुभाव काभी चित्रण किया गया है।

गांधारी के माध्यम से भारतीय समाज में स्त्रियों के प्रति वैवाहिक जीवन के संदर्भ में कैसे उनकी भावनाओं को अनदेखा किया जाता हैऔर साथ ही उनके ऊपर अपने निर्णय थोपे जाते हैं इसका सजीव चित्रण इस नाटक में हुआ है। पुरुष के निर्णयों के प्रति गांधारी प्रश्न करती है कि क्या वैवाहिक जीवन का निर्णय लेते समय स्त्री विचारों, भावनाओं, उसके सहमति का कोई महत्वइस पुरुष प्रधान सामाजिक व्यवस्था मेंनहीं है क्या?पुरुषकैसे एक समाज में स्त्री के अस्तित्व को संपूर्ण रूप से नकार ने का भाव रखता है। इस संदर्भ में गांधारी अपनी भावना ऐसे व्यक्त करती दिखाई देती है"मेरी सहमतिका कोई अर्थ नहीं है क्या? क्यों नकार दिया गया मेरे अस्तित्व को पूरी तरह?"[6]मनुष्य एकसामाजिक जीवी और भावना प्रिय प्राणी है। क्योंकि मनुष्य को समय और परिस्थिती के अनुसार उसके जीवन में एक नहीं अनेक प्रकार की घटनाएँ घटीत होती है। वह भी एक सम्मानपूर्ण जीवनयापन करता रहता है चाहे वह स्त्री हो या पुरूष । साथ ही वह भी एक स्वाभिमान और आत्मसम्मान के साथ समाज में रहता है। चाहे वह समाज हो या परिवार उसे अपने अस्तित्व को बनाए रखने की चाह होती है। भारतीय इतिहास के पन्नों पर स्त्री के रूप, गुण, सौंदर्य और उसके चरित्रका बहुत ही गुणगान किया गया है। परंतु वास्तविक जीवन में उसके भावनाओं का कोई महत्व परिवार या समाज में नहीं दिखाई देता है। पुरूष प्रधान समाज का सामाजिक यथार्थ यह है कि स्त्री के स्वाभिमान को सम्मान नहीं करता। ऐसे संदर्भ में गांधारी धृतराष्ट्र से कहती हैकि - "स्त्री का स्वाभिमान कोई अर्थ नहीं रखता क्या आपके परिवार में? उसकी कोई अस्मिता नहीं है क्या ?"[7]

विवाह मनुष्य के जीवन में आने वाला एक नये अध्याय को प्रारंभ करता है। और इस नए जीवन में प्रवेश करने वाले स्त्री और पुरुष दोनों भी अनेक प्रकार के स्वप्न अपने भावी जीवन एवं जीवनसाथी को लेकर देखे हुए रहते हैं। जब उनके इच्छा के अनुसार उनका जीवन साथी नहीं मिलतातो ऐसा भास होने लगता है किउनके प्रति अन्याय हुआ है।इसका कारणभारतीय समाज की स्त्री अपने मन में उसके प्रतिरोध या विरोध में आक्रोश व्यक्त करती है। परंतु समय के साथ मन का आक्रोश और प्रतिरोध धिरे-धिरे कम होता जाता है। वह स्त्री अपने प्रति हुए अन्याय के साथ समझौता करती दिखाई देती है। यह सत्य भी है कि उसे हमेशा इतिहास में कमजोर,अबला, अशक्त जैसे शब्दों से संबोधित किया गया है। विवाह के संदर्भ में 'कोमल गांधार' की गांधारीभीऐसे परिस्थिती का सामना करती है। उसके मन में पतिऔर परिवार के बारे में जो प्रतिरोध और क्रोध उत्पन्न होता है। परंतु वह इस के विरोध में निर्णय लेने में कमजोर दिखाई देती है । इस संदर्भ में गांधारी धृतराष्ट्र से कहती हैकि -"विवाह मंडप से सीधे बाहर चली जाऊँ! काश मैं जा सकती! स्त्री मुक्ति के लिए शायद एक नई दिशा खुल जाती । पर मैं सहास नहीं बटोर पाई, महाराजतिरस्कार को केवल निजी तौर पर दिखाकर रह गई। उसे विरोध की सार्वजनीक भाषा नहीं दे सकी।"[8]इतिहास के पन्नों में स्त्री के प्रति समय और संदर्भ के अनुसार सामाजिक व्यवस्था के द्वारा अनेक प्रकार का अन्याय और शोषण होता आ रहाहै और सामाजिक परिवर्तन और स्त्री में जागरूकता आने के कारण वह अपने

ऊपर हो रहे इन अन्याय के प्रति आक्रोश व्यक्त करती है या तोउनके ऊपर थोपे गए इनपरंपराओं का विरोध करती है। परंतु जितना क्रोध, जितना आक्रोश वह सामाजिक व्यवस्था केप्रति करती है उतना वह विवाह के उपरांत नहीं दिखा पाति। जितनी तीव्र प्रतिक्रिया वह अपने अन्याय के प्रतिदिखाती है उससे भी अधिक अपनासौम्य स्वभाव को दिखाती है।वह अपने क्रोधावेश को पचालेती है और अपने पारिवारिकजीवन और जीवनसाथी के प्रति गौरव और आदर का भाव रखना प्रारंभ करती है। यह एक स्त्री का सामाजिक यथार्थ है । जो स्त्री के स्वभाव में दिखाई देता है। इसी का उदाहरण शंकर शेष नें अपने नाटक 'कोमल गांधार' में गांधारी के द्वारा दिखाया है। अपने विवाह के संदर्भ में गांधारी आंखों पर पट्टी बांधकर विवाह मंडप में आती है जिससे वह अपने अन्याय और पुरूषों के अंहकार का विरोध तो करती है परंतु विवाह के उपरांत उसका क्रोधावेश जीवन के समझौते में शांत हो जाता है। इस कारण समाज में उसका अस्तित्व को उंचा गौरव प्रदान करता है। धृतराष्ट्र उसेआँखों की पट्टि को उतारने की जब बात करते हैं या आदेश देते हैं तब गांधारी उनसे कहती है की जिस पट्टी के कारण आज समाज में जो गौरव और सम्मान मिला है उसे उतारकर मैं आपको समाज में अपमानित या छोटानहीं होने दूंगी। इससे हम यह समझ सकते हैं कि नारी की जो मानसिकता, उसका हृदय वैशल्य सबसे श्रेष्ठ है।साथ ही केवल मात्र नारी में अन्याय को पचाने की शक्ति दिखाई देती है। क्योंकि वह अपने ऊपर हुए अन्याय को भूल के समझौता करनिरस जीवन जीने कानिर्णय लेती है। यही भारतीय समाज में स्त्री का वास्तविक सत्य है। इसको गांधारी के इन शब्दों से समझ सकते हैं"मैं आपको लोगों के सामने छोटा नहीं बनाना चाहती।"[9]

इस नाटक में गांधारी के प्रतिरोध और घृणा का कारण धृतराष्ट्र के अंधेपन की जानकारी छिपा के रखना औरदासी के द्वारा उस सच्चाई का पता लगना है। इसी से यह पता चलता है कि उसके वैवाहिकजीवनके साथ छल किया गया है।उसके मन में पति और पारिवारीक लोगों के प्रति नफ़रत और घृणा कीभावना उद्भव हो जाती है। इस नाटक में यह भी देखने को मिलता है कि जैसे गांधारी के अस्तित्व को नकार यह भारतीय परिवारों में स्त्री के भावना का कितना महत्व है।ऐसे ही अनेक उदाहरण भारतीय परिवार में देखने को मिलते हैं। जो विवाह के संदर्भ घर के वरिष्ठ पुरूष ही एक तरफा निर्णय लेते है। इसी के कारण भारतीय परिवारों में महिलाएँ इस प्रकार के अन्याय के प्रति विद्रोह कर उन सारे पुरूषों को यह बताना चाहती है कि स्त्री पर अन्याय करने का अधिकार उन्हें नहीं है। साथ ही इसनाटक में लेखक ने स्त्री के पतिवृतारूपी गांधारी का चित्रणकिया है। उसके आँखों कि पट्टी ने ही उसे महासती के स्थान पर गौरवान्वित किया है। किंतुगांधारी का महासतीत्व केवल उसके साथ हुए अन्याय का प्रतिरोध और अहंकार मात्र सिद्ध हो जाता है। गांधरी का इस प्रकार का स्वभाव एवं उसका व्यवहार सामाजिक व्यवस्था, पुरूषों की विचारधारा पर प्रश्न करने का साहस नारी समाज को देती है।रूढिवादि,सामाजिक व्यव्स्था, रीतिरीवाज एवं कुछ अमानवीय परंपराओं सेमहिलाओं काशोषण और अत्याचार के प्रति महिला समाज को जागृत करती है। आधुनिक समाज में नारीइन परंपरावादी, समाज में अपने को हि सर्वोपरी माननेवाले पुरूषों, रूढी, धार्मिक या पारिवारिक कटु नियम जो स्त्री के अस्तित्व को स्विकारने की असक्षम पुरूषवादी समाज के प्रति प्रतिरोध की आवज उठाने काप्रयास करती है।

अंतिम में यह कह सकते है कि गांधारी के जीवन कोडॉ. शंकर शेष ने 'कोमलगांधार' के माध्यम से गांधारी की मानसिक यातना भोगती नारी के रुप में प्रस्तुत कर यह बताने का प्रयास किया है कि पारिवारीक, सामाजिक विचारधारा की आड में स्त्री के प्रति अन्याय करना ही हमारी पुरूषों कि नियति हो गई है। नाटककार बदलते हुए सामाजिक परिवेश और नई जीवन शैली, शिक्षा और सामाजिक समानता ने आज महिलाओं में जाग्रती और स्वावलंबी बनने की शक्ति प्रदान किया है।जिसका परिणाम वह अपने उपर हो रहे सामाजिक अन्यायों का विरोध करने लगी है। लेकिन परंपराओं के नामपर पुरुषों ने स्त्री-अस्तित्व को नजरअंदाज कर वह अपने अधिकार को स्थापित करने का प्रयास सदियों से करता रहा है।अत: स्पष्ट है कि आधुनिक समाज की नारी पुरूषों के इस मानसिकता के प्रति कहीं भी

किसी भी क्षण अपने को कमजोर होने नहीं देती। वह इस व्यवव्सथा के प्रति सबल होकर उसका सामना करने की शक्ति रखती है। आज के आधुनिक समाज में ऐसे कई क्षेत्र है जिसमें स्त्री ने पुरुष को पीछे छोड दिया है। कोमल गांधार नाटक में चित्रित नारी गांधारी भी यही संदेश आज के नारी समुदाय को देना का प्रयास करती है। इसलिए समय और संदर्भ के साथ स्त्री में जागरूकता आने के कारण उसके प्रति रचे गए परंपरागत षड्यंत्रों एवं बंधनों का विरोध करते हुए उस से मुक्त होने का प्रयास किया जा रहा है।

संदर्भ :

1. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या. 22
2. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.29
3. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.29
4. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.13
5. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.11
6. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.28
7. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.38
8. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.40
9. कोमल गांधार - डॉ. शंकर शेष पृष्ठ. संख्या.41

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಬೆಳ್ವೊಲನಾಡಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯತೆ

ಡಾ. ಶರಣಪ್ಪ ಬಸಪ್ಪ ಜಗ್ಗಲ
ಇತಿಹಾಸ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು
ಕೆ.ಎಲ್.ಇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಗುದ್ಲೆಪ್ಪ ಹಳ್ಳಿಕೇರಿ ಪದವಿ ಕಾಲೇಜು,
ಹಾವೇರಿ–೫೮೧೧೧೦, ಕರ್ನಾಟಕ
Contact No. : 8884608967
E-mail : belvola300@gmail.com

ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ

ಕರ್ನಾಟಕ ಧರ್ಮಸಮನ್ವಯ ಭೂಮಿ. ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅದು ಆಶ್ರಯ ತಾಣವಾಯಿತು. ನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಜೈನಧರ್ಮ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಕಾಲಿಟ್ಟಾಗಿತ್ತು. ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಬೆಳೆಯಿತು. ಅಶೋಕನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಇದು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಶೈವಧರ್ಮ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಅದ್ವೈತ ಪೀಠ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮವೂ ಹೊಸ ತತ್ವದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಶ್ರೀರಾಮಾನುಜರ ಜನ್ಮ ಭೂಮಿಯಾದ ತಮಿಳುನಾಡು ಹೊರದೂಡಲು, ಕನ್ನಡ ದೇಶ ಅವರಿಗೆ ಆಶ್ರಯವನ್ನಿತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿತು. ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರಂತೂ ಕನ್ನಡದ ನೆಲದಲ್ಲಿಯೇ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ತಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಆಚಾರ್ಯರು–ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಸಮಾನ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಕಾಣುವ ಸಮನ್ವಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಹಜಗುಣ ಕನ್ನಡ ರಾಜರ ಉದಾತ್ತ ಆದರ್ಶವಾಗಿದೆ.

ಕಸವರ ಮೆಂಬದು ನೆರೆ ಸೈರಿಸಲಾರ್ಪೊಡೆ ಪರಧರ್ಮಮುಮಂ ಪರ ವಿಚಾರಮುಮಂ....”[೧] ಎಂಬ ಕವಿರಾಜ ಮಾರ್ಗ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿಯ ಪದ್ಯವು ಎಲ್ಲಾ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲಾ ಜನರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಯಾಗಿದೆ. ಬೇರೆಯವರ ವಿಚಾರವನ್ನು, ಧರ್ಮವನ್ನು ಸಹ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಮರ್ಥರಾದರೆ ಅದೇ ಬಂಗಾರ ಎಂಬುದು ಈ ಮಾತಿನ ಅರ್ಥ. ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಗೆ ಭಾರತ ಬರೆದ ಮುನ್ನುಡಿಯಂತಿದೆ ಈ ಮಾತು.

ಅಸಹಿಷ್ಣುತೆ ಎಂಬ ಶಬ್ದದ ಹಿಂದಿನ ಭಾವ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಯೆಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಹಳೆಯವಾದರು ಈ ಶಬ್ದ ರೂಪುಗೊಂಡದ್ದು ಮತ್ತು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಮಾತ್ರ ಈಚೆಗೆ. ಬಹುಶ: ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಅಭಾವವೇ ಈ ಶಬ್ದದ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿರುವಂತೆ ಇದೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ತಿಂದು ಬದುಕುವುದು ಹಾಗೂ ಸಬಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ದುರ್ಬಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳೊಡನೆ ಚೆಲ್ಲಾಟವಾಡುವುದು ಇವೆಲ್ಲ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು. ಆದರೆ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭು ಎನ್ನಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಮನುಷ್ಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಯೂ ಇತ್ತೀಚಿಗೆ ಪ್ರಾಣಿಸಹಜವಾದ ಅಸಹನೆ ಮತ್ತು ಶೋಷಣೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಅತಿಯಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತಿರುವುದು ಶೋಚನೀಯ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ‘Man is a social animal’ ಎಂದು ಸಮಾಜ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳಿರುವ ಮಾತನ್ನು ವಾಚ್ಯದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೋ? ಅಥವಾ ವ್ಯಂಗ್ಯದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೋ? ಎಂಬುದು ಈಗ ತೊಡಕಿನ ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅದೇನೇ ಇರಲಿ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಸಕಲ ಜೀವರಾಶಿಗೆ ಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಲೇಸನೇ ಬಯಸಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತ ಬಂದಿರುವ ಭಾರತ ಇಂದು ಅಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಗೂಡಾಗುತ್ತಿರುವುದು ಮಾತ್ರ ಅಪಾಯಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಯಾವ ಹಿರಿಮೆಗಾಗಿ ಜಗತ್ತು ಭಾರತವನ್ನು ಗೌರವಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದೆಯೋ ಆ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ನಾವು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳ ಬೇಕಾಗಿದೆ. ಪ್ರಜ್ಞಾವಂತರೆಲ್ಲಾ ಸೇರಿ ‘ಸಹಿಷ್ಣು ಭಾರತ’ವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ ಸ್ವಚ್ಛ ಭಾರತ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇದು ‘ಸಹಿಷ್ಣು ಭಾರತ’ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಮುನ್ನಲೆಗೆ ಬರಬೇಕಾಗಿದೆ.[೨]

ಸುಖ ಶಾಂತಿ ಸೌಹಾರ್ದಗಳನ್ನು ನಾವು ಹೊರಗಿನಿಂದ ತರಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ ನಮ್ಮೊಳಗೇ ಮತ್ತು ನಮ್ಮನಡುವೆಯೇ ಇರುವ ಅವುಗಳನ್ನು ನಾವು ಶೋಧಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಅಷ್ಟೇ. ಹೀಗೆ ಸಹಿಷ್ಣುತೆ ಸೌಹಾರ್ದತೆ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಬಗೆಯ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ತಿಳುವಳಿಕೆ, ಒಳ ಒಪ್ಪಂದ ವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದು ನಮ್ಮ ಅರಿವು ಮತ್ತು ಇರುವುಗಳಿಗೆ ಆಚಾರ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಶರಣರು ‘ಅಯ್ಯಾ ಎಂದೊಡೆ ಸ್ವರ್ಗ, ಎಲವೋ ಎಂದೊಡೆ ನರಕ’ವೆಂದೂ; ಎನು ಬಂದಿರಿ ಹದುಳವಿದ್ದರೆ ಎಂದೊಡೆ ನಿಮ್ಮ ಮೈಸಿರಿ ಹಾರಿಹೋಹುದೇ’ ಎಂದೂ ಹೇಳಿರುವುದು ಈ ಉದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಗಾಗಿಯೇ. ಇಂದು ಜಗತ್ತು ವಿಪರೀತ ದು:ಖದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇಂದು ನಾವು ತೀರಾ ಸಾಧನೆಗಾಗಿಯೇ. ಇಂದು ಜಗತ್ತು ವಿಪರೀತ ದು:ಖದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇಂದು ನಾವು ತೀರಾ ವಿಷಮವಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬದುಕುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಈ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗರು ತಮ್ಮ ‘ಕೇಳು ಜನಮೇಜಯ ಎಂಬ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಲೇವಡಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವ ವಿಚಿತ್ರ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇಂದು ನಾವಿದ್ದೇವೆ. ಅಂತರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸೌಹಾರ್ದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಲು ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ.

ಹಾಗಿದ್ದೂ ಇಂದು ದೇಶ–ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ–ಸೌಹಾರ್ದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಲು ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಹಾಗಿದ್ದೂ ಇಂದು ದೇಶ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ ಸೌಹಾರ್ದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆಯೇ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಶ್ರೀರಂಗರದು.

ಕಾರಣ ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ 'Live and let live' 'ಬದುಕು ಮತ್ತು ಬದುಕಲು ಬಿಡು' 'ಜೀಯೋ ಜೌರ್ ಜಾನೇದೋ' ಎಂಬ ಉನ್ನತ ವಿಚಾರ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಲ್ಲ.

ಇನ್ನು ಜೈನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಪಂಪಕವಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರೆ ಸಾಕು, ಜೈನ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಸಹಿಷ್ಣುತೆಗೆ ಹೇಗೆ ಮಾರಕವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಪಂಪನು ಕೇವಲ ಮನುಕುಲದ ಐಕ್ಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸಿಲ್ಲ. ಸರಸ್ವತಿ, ದುರ್ಗೆ, ಗಣಪತಿ, ಶಿವ ಎಲ್ಲರನ್ನು ಸ್ಮರಿಸುವ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ವಿಶ್ವವಿಶಾಲ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಔದಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿರುವ ಇನ್ನೂ ಒಂದೆರೆಡು ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಪಂಪ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಪಾಂಡವರು ವನವಾಸದಲ್ಲಿದ್ದು ಪಡಬಾರದ ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಪಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೂ ದುರ್ಯೋಧನನಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಿಲ್ಲ. ಅವರೆದುರು ತನ್ನ ಸುಖ ಸಂಭ್ರಮಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಘಾಸಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ದುರುದ್ದೇಶ ಅವನದು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆತ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಬಂದು ಪಾಂಡವರ ಬಿಡಾರದ ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಬೀಡು ಬಿಡುತ್ತಾನೆ. ಅಷ್ಟೋತ್ತಿಗೆ ಚಿತ್ರಾಂಗದನೆಂಬ ಗಂಧರ್ವನು ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ದಾಳಿಮಾಡಿ ದುರ್ಯೋಧನನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ದುರ್ಯೋಧನನ ಹೆಂಡತಿ ಭಾನುಮತಿ ದು:ಖಿಸುತ್ತ ಬಂದು ಧರ್ಮರಾಜನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಓಲೆ–ಕಡಗದ ಭಾಗ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಡುವಂತೆ ವಿನಂತಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಅವಳಿಗೆ ಧರ್ಮರಾಜ ಹೇಳುವ ಮಾತು ಸಹಿಷ್ಣುತೆ–ಸಹಬಾಳ್ವೆಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಪಾಠದಂತಿದೆ. "ನಮ್ಮ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕಲಹ ಕಿಸಿರು ಉಂಟಾದಾಗ ನಾವು ಐದು ಜನ ಪಾಂಡವರು, ನೀವು ನೂರು ಜನ ಕೌರವರು. ಬೇರೊಬ್ಬರು ನಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಏರಿ ಬಂದಾಗ ನಾವು ನೀವು ಸೇರಿ ನೂರೈವರು" ಇದು ಧರ್ಮರಾಜ ಹೇಳಿದ ಮಾತು. ಇಂಥ ಪ್ರಸಂಗಗಳಿಂದ ನಾವು ಕಲಿಯ ಬೇಕಾದದ್ದು ಸಾಕಷ್ಟಿವೆ.

ಪಂಪಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅಭಿಮನ್ಯುವಿನ ಮರಣ ಪ್ರಸಂಗವೂ ಔದಾರ್ಯ ಗುಣಕ್ಕೆ ಆದರ್ಶ ಪಾಠದಂತಿದೆ. ಚಕ್ರವ್ಯೂಹದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಅಭಿಮನ್ಯು ವೀರ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ್ದಾನೆ. ಆಗ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ದುರ್ಯೋಧನನು ಅಭಿಮನ್ಯುವಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಅಂತಿಮ ನಮನ ಕ್ಷಾತ್ರಯೋಗ್ಯವೂ ಆದರ್ಶ ಪ್ರಾಯವೂ ಆಗಿದೆ. ತನ್ನ ಶತ್ರುವಿನ ಮಗ ಅಭಿಮನ್ಯು ಎಂಬುದನ್ನು ಮರೆತು ದುರ್ಯೋಧನ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. "ನಿನ್ನ ಪೆತ್ತಳ್ ಮೊಲೆವೆತ್ತಳ್ ವೀರಜನನಿ ಪೆಸರಂ ಪೆತ್ತಳ್" "ನಿನಗೆ ದೊರೆತ ಸಾರ್ಥಕ ಮರಣ ನನಗೂ ದೊರೆಯುವಂತಾಗಲಿ" ಎಂದು ಅಭಿಮನ್ಯುವಿನ ಶವಕ್ಕೆ ವಂದಿಸುತ್ತಾನೆ. ವಿಶಾಲ ಹೃದಯವಿಲ್ಲದವರಿಂದ ಇಂಥ ಮಾತುಗಳು ಮೂಡಿ ಬರಲಿಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಒಂದೆಡೆ ಅಭಿಮನ್ಯುವಿನ ಸಾವಿಗೂ ದುರ್ಯೋಧನನ ಬದುಕಿಗೂ ಸಾರ್ಥಕ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಬದುಕಿನ ಉತ್ತುಂಗ ಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ವೈರಿಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಅದ್ಭುತ ಔದಾರ್ಯ ದುರ್ಯೋಧನ ನದಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಗುಣಗಳು ಇಂದಿನ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಮಹಾಕವಿ ಪಂಪನ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಬಂದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮೊದಲಿಗೆ ಕೇಳಿ ಬರುವ "ಮನುಷ್ಯ ಜಾತಿ ತಾನೊಂದೆ ವಲಂ" ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ಬಂದಿರುವುದು ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿಯೇ. ನನ್ನ ಪ್ರಕಾರ ಪಂಪ ಅಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಐಕ್ಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಮಾತನಾಡಿಲ್ಲ. ಮನುಷ್ಯ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಾರದಿರುವ ಐಕ್ಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಖೇದ್ಯದಿಂದ ಮಾತನಾಡಿರಬಹುದು. ಈ ಅನೈಕ್ಯತೆ ಮನುಷ್ಯ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಏಕೆ? ಎಂಬ ನೋವಿನ ಧ್ವನಿ ಅಲ್ಲಿ ಇರುವಂತಿದೆ. ಏನೇ ಇರಲಿ, ಈ ಮಾತು ಪಂಪಪೂರ್ವದ ಜಿನಸೇನಾಚಾರ್ಯರ ಪೂರ್ವ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ 'ಮನುಷ್ಯ ಜಾತಿರೇಕೈವ' ಎಂಬ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ.

ರನ್ನನ ಗದಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸೌಹಾರ್ದತೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಬಲ್ಲ ಒಂದು ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದಿದೆ. ಕುರುಪಾಂಡವರಲ್ಲಿ ಘನಘೋರ ಯುದ್ಧ ನಡೆದಿದೆ. ದಿನ ಕಳೆದಂತೆ ಪಾಂಡವರ ಕೈ ಮೇಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಅಂಥವರಲ್ಲಿ ಸುಮ್ಮನೆ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೋ ಎಂದು ಭೀಷ್ಮರು ದುರ್ಯೋಧನನಿಗೆ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ದುರ್ಯೋಧನ ಕೇಳಿಯಾನೆ? ಹೀಗಾದರೆ ಮುಂದೆ ತೀರಾ ವಿನಾಶವಾಗುತ್ತದೆಯೆಂಬ ಚಿಂತೆ ಭೀಷ್ಮರನ್ನು ಕಾಡುತ್ತದೆ. ಆಗ ತಮ್ಮ ಕೊನೆಯ ಪ್ರಯತ್ನವೆಂಬತೆ ಅವರು ಬಂದು ಅದ್ಭುತ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಮುಂದಾಗುತ್ತಾರೆ. ತಮ್ಮ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟಿದ್ದ ಒಂದು ಬಾಣವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು ಲೇಖನಿ ಮಾಡಿ, ಆನೆಯ ಮದವೆಂಬ ರಸವನ್ನೇ ಮಸಿಮಾಡಿ ಪತಾಕೆಯನ್ನೇ ಫಲಕವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿ ದಿವ್ಯ ಸಂದೇಶವೊಂದನ್ನು ಧರ್ಮರಾಜನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿ ದೇಶ ಕಾಲಾತೀತವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವುದು ಮತ್ತು ಗೆಲ್ಲುವುದು ಇಂಥ ಮಾನವೀಯ ಗುಣಗಳಿಂದಲೇ ಈ ಪ್ರಸಂಗವೂ ಕೂಡ ಕೇವಲ ಕಾವ್ಯದ ಸೊಗಸಿಗಾಗಿ ರನ್ನ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಲ್ಲ. ಎರಡು ಪಡೆಗಳ ನಡುವಿನ ವೈರಿಭಾವನೆ ಅಳಿದು ಸ್ನೇಹ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಲಿ ಎಂಬ ಸದಾಶಯ ಇಲ್ಲಿದೆ. ವೈರಿಯಿಂದ ವೈರಿಯ ಶಮನ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಅದು ಸಾಧ್ಯ ಎಂಬ ಸಂದೇಶ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಜ್ಞಾವಂತ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕಾರಯುತ ಮನಸ್ಸಿಗಲ್ಲದೆ ಉಳಿದ ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಇಂಥ ಚಿತ್ರಣ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವಂತಹ ಇನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳು ನಮ್ಮ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯಿಕವಾಗಿ ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳು ಕೂಡಾ ಈ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಪುಷ್ಟಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಕನ್ನಡದ ಬಹುಪಾಲು ಶಾಸನಗಳು ದಾನದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವವೇ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ರಾಜಕೀಯ ಅಂಶಗಳಿಗಿಂತ ಆಯಾ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯುವ ಅಂಶಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕೆಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವೀರ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಆ ವೀರಜೀವನಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಔದಾರ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ದಾನದತ್ತಿಯ ಅಂಶಗಳು ಆ ಶಾಸನದ ಪ್ರಧಾನ ಆಶಯವಾಗಿ ಬಂದಿರುತ್ತದೆ. ಇವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿಯೂ ಇತರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿರುವ ದಾನಶಾಸನಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಪರಂಪರೆಯು ಆಯಾ ನಾಡಿನ ರಾಜರ ಮತ್ತು ಉದಾತ್ತ ಜನತೆಯ ಉದಾರಗುಣವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಅಂದಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಲ್ಲ. ಹಾಗೆಯೆ ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಭುತ್ವವು

ವೀರ ಸಮುದಾಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಬಾಂಧವ್ಯ ಮತ್ತು ಔದಾರ್ಯತೆಯ ಔನತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮಹಾ ಮಾನವತಾವಾದವೊಂದು ಅಸ್ಥಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಿಯಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶಗಳ ನಡುವಿನ ದ್ವೇಷಾಸೂಯೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಔದಾರ್ಯ ಗುಣವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವ ಅಂಶಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅಸಹಿಷ್ಣುತೆಯಾಗಲಿ, ಸಂಘರ್ಷಗಳಾಗಲಿ ಕಾಣುವುದು ಕಡಿಮೆ. ಎಲ್ಲಾ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಪರಸ್ಪರ ಧರ್ಮ ದ್ವೇಷಗಳಿದ್ದಂತೆಯೆ ಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯತೆ ಮತ್ತು ಸಾಮರಸ್ಯಗಳಿದ್ದುದು ಅಧಿಕೃತ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪರಧರ್ಮವನ್ನು ಸಹಿಸುವುದು ಎಂದರೆ ಯಾವೊಂದು ಧರ್ಮದ ಬಗೆಗೂ ದ್ವೇಷ ಸಾಧಿಸದೆ ಅವುಗಳ ಕಡೆ ತೋರುವ ನಿರ್ವೈರತ್ವಭಾವವೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಧರ್ಮವನ್ನು ಸಹಿಸುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅದನ್ನು ಮೀರಿ ಅನ್ಯಧರ್ಮಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ಬಾಂಧವ್ಯ ಮತ್ತು ಆಯಾ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯ ನೆರವನ್ನು ಒದಗಿಸಿರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಈ ಧರ್ಮಸಮನ್ವಯ ಭಾವನೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲು ಬೇಕಾದಂಥ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಾತಾವರಣ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣವೂ ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಊರೂರಿಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದವು ಮತ್ತು ಅವು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ತಾಣಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪ್ರಸಂಗಗಳು ಜರುಗುತಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಒಂದು ಧರ್ಮಪ್ರಸಂಗದ ವರ್ಣನೆ ರೋಣದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ–

ಸಮಧಿಗತ ಪಂಚಮಹಾಶಬ್ದ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರಂ ಉದ್ದಂಡ ಮಂಡಳಿಕ
ರಿಪುಮದನ ಮಹೇಶ್ವರಂ, ಸಿಂದಗೋವಿಂದನುವುದಾತ್ತರಾಮನುಂ ವೈರಿಮಂಡಳಿಕ ಶಿರೋ
ವಜ್ರದಂಡನುಮನಿಸಿದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯದೇವಂ ನಿಜರಾಜಧಾನಿಯೆನಿಪರಂಬರಗೆಯ
ನೆಲೆವೀಡಿನೊಳು ಸುಖಸಂಕಥಾ ವಿನೋದದಿಂ ರಾಜ್ಯಂಗೆಯುತ್ತಮಿರ್ದು, ಧರ್ಮಪ್ರಸಂಗದೊಳು
ಧರ್ಮ ಏವ ಹತೋ ಹಂತಿ ಧರ್ಮೋ ರಕ್ಷತಿ ರಕ್ಷಿತಃ ।
ತಸ್ಮಾದ್ಧರ್ಮೋ ನ ಹಂತವ್ಯಸ್ಸರ್ವೈಶ್ವರ್ಯ ಫಳೇಪ್ಸುಭಿಃ॥
ಎಂಬ ಸುಭಾಷಿತ ವಚನಂಗಳಂ ಕೇಳ್ದು, ತಾಂ ಸಾಜದಿ ಧರ್ಮಬುದ್ಧಿಯಪ್ಪುದಿಟೆಂದಂ
ತಮ್ಮ ಬಪ್ಪಂ ಶ್ರೀಮನ್ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರಂ ಚಾವುಂಡರಸ ದೇವರ್ಗೆ
ಪರೋಕ್ಷವಿನಯ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತನಿಮಿತ್ತಂ, ಯೆರಂಬರಗೆಯಲು
ಭೂದಾನ ಗೃಹದಾನ ಗೋದಾನ ಸುವರ್ಣದಾನಂಗಳಂ ಮಾಡುತ್ತುಮಿರ್ದ ತತ್ಕಾಲದೊಳು....[೩]

ಹೀಗೆ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ ಶಾಸನ, ಸಿಂಧ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಧರ್ಮಪ್ರಸಂಗವನ್ನು ಕೇಳಿ ಪ್ರಭಾವಿತನಾದುದು ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಇಂಥ ಪರಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಅಂಶಗಳು ಕನ್ನಡದ ಬಹುಪಾಲು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ದೊರೆಯಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪನು ಮೂಲತಃ ಶೈವಧರ್ಮದ ರಾಜನಾಗಿದ್ದರೂ ಅವನು ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ನಿದರ್ಶನವು ಮಾದಿನೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಜೈನಧರ್ಮದ ಬಸದಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ, ಅವುಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಜೈನಮುನಿಗಳ ಆಹಾರ ದಾನಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ದಾನದ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ಅವರ ಸೌಹಾರ್ದತೆಗೆ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿವೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮೂಲತಃ ಶೈವಾರಾಧಕರು. ಇವರಿಗೆ ಅನ್ಯ ಧರ್ಮಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಪಾರವಾದ ಕಾಳಜಿ ಇತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇವರ ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ಸಮಾಜಮುಖಿ ಮತ್ತು ಔದಾರ್ಯಗುಣಗಳು ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇತರ ಧರ್ಮಗಳ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಉದಾರಗುಣದಿಂದ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದುದು, ಅಲ್ಲದೆ ಜೈನ ಧರ್ಮದ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿ, ಅಂತಹ ಬಸದಿಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಒಂದೊಂದು ಗ್ರಾಮವನ್ನೇ ದಾನ ನೀಡಿರುವುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಶೈವಧರ್ಮದವನಾದ ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಗಿರಿಯ ಆರ್ಯಸಂಘಕ್ಕೆ, ಬುದ್ಧ ಭಗವಾನನ ಆರಾಧನೆಗೆ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗೆ ಧ್ಯಾನಮಂದಿರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನ ಮುಂಬೈನ ಕನ್ಹೇರಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.[೪] ಈ ಶಾಸನವು ಬೌದ್ಧವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಕಲಿಕಾ ಕೇಂದ್ರ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಸತಿ, ಗ್ರಂಥಾಲಯ ಇನ್ನೂ ಮುಂತಾದವನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ದಾನ ನೀಡಿರುವುದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಶಾಸನವು ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮೈಮುಚ್ಚುವುದಕ್ಕೆ, ಆಪತ್ತಿಗೆ ಒಳಗಾದವರಿಗೆ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಖರೀದಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ್ದನ್ನೂ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂತೆಯೆ ನವಲಗುಂದದ ಕೊಣ್ಣೂರು ಶಾಸನವು ಜೈನಸಿರಿಯಾದ ದೇವೇಂದ್ರಮುನಿಗೆ ಭೂಮಿ ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿವರವನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ, ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವವೆನ್ನದೆ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳ ಕಡೆಗೂ ತಮ್ಮ ಸಹಾಯ ಹಸ್ತವನ್ನು ಚಾಚಿರುವುದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಪರಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಕವಿರನ್ನನ ಆಶ್ರಯದಾತೆ ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆಯ ಗಂಡನಾದ ನಾಗದೇವನು ಶೈವನಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಈತನಿಗೆ ಪರೋಕ್ಷ ವಿನಯವಾಗಿ ಶಿವಾಲಯ ಮಾಡಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನವು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಶೈವ ಧರ್ಮದ ನಾಗದೇವನನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗುವ ಮೂಲಕ ಅಂತರ್ಜಾತಿಯ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿ ಧರ್ಮಸಮನ್ವಯಕ್ಕೆ ಜೀವಂತ ಸಾಕ್ಷಿ ಸಂಕೇತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ.[೫] ಇವಳು ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶೈವಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿಯಾದ ಆಹವಮಲ್ಲದೇವನ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಸಹಸ್ರಸಂಖ್ಯೆಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಪರಿಪಾಲನೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಸದಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಶೈವ, ಜೈನ

ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಈ ಮೂರು ಧರ್ಮಗಳ ನಡುವೆ ಎಂಥ ಅನ್ಯೋನ್ಯತೆಯಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ಪರಿಪಾಲನೆಗಾಗಿ ಬಸದಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿರುವುದು ಅಂದಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸೌಹಾರ್ದತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.[೬] ಗದಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜಂತ್ಲಿ ಶಿರೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆಯು ಶೈವಧರ್ಮದವನಾದ ತೈಲಪನಿಗೆ ಬಿನ್ನಹ ಮಾಡಿ, ಚಕ್ರವರ್ತಿ ದತ್ತಿ ಪಡೆದ ಸಿರಿಪುರದಲ್ಲಿ ಬಸದಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ, ಅದರ ಖಂಡಸ್ಫುಟಿತ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ ಉದಾಹರಣೆ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಧರ್ಮ ಧರ್ಮಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಅನ್ಯೋನ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಔದಾರ್ಯ ಗುಣಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿದ್ದು, ಅಂದಿನ ಜನರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯಕ್ಕೆ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಜೈನಧರ್ಮದ ಪಿರಯಕೋಟಿ ಗಾವುಂಡನು ತಾನು ಜೈನಶಾಲೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತೆಯೇ ಶಿವದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ನಿದರ್ಶನ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುರಹಟ್ಟಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.[೭] ಶೈವಧರ್ಮೀಯನಾದ ಆಹವಮಲ್ಲನ ಸಾಮಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಶಾಂತಿವರ್ಮನು ಜೈನಧರ್ಮದ ಯಾಪನೀಯ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಬಾಹುಬಲಿ ಭಟ್ಟಾರಕರಿಗೆ ನೀಡಿದ ದಾನದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ರಟ್ಟರ ಪಟ್ಟ ಜಿನಾಲಯದ ಜಿನೇಂದ್ರ ಪೂಜೆಗೆ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಗಾವಿಯ ಸವದತ್ತಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.[೮] ಹೀಗೆ ಶಾಸನ ಚರಿತ್ರೆಯ ಪುಟಗಳನ್ನು ತೆರೆಯುತ್ತ ಹೋದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸೌಹಾರ್ದತೆ, ಅಂತರ್ ಧರ್ಮೀಯ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ಬಾಂಧವ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾನತೆ ಹಾಗೂ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಅಂಶಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿರುವ ಇಂತಹ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಸಂಗತಿಗಳು ಇಂದಿನ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಗಳಾಗಬೇಕಿದೆ.

ಯಲಬುರ್ಗಾ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಗೊರ್ಲೆಕೊಪ್ಪ ಗ್ರಾಮದ ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೨ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬೇಡರ ಕಾಳಿಸೆಟ್ಟಿ ಎಂಬಾತನು ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಸಲ್ಲೇಖನ ವ್ರತವನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಾನೆ.[೯] ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆತನ ಮಡದಿ ಮತ್ತು ಮಗನ ಹೆಸರು ಇರಬಹುದು. ಆದರೆ ಶಾಸನ ತೃಟಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಶಿಲೆಯ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ನಿಸಿದಿ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ನಿಸಿದಿಗಲ್ಲಿನ ಕಾಲಮಾನ ಒಂದೇ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಬೇಡರ ಕಾಳಿಸೆಟ್ಟಿಯು ಸಲ್ಲೇಖನ ವ್ರತದಿಂದ ಸಮಾಧಿ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ ತರುವಾಯ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿರಬಹುದು. ಕಾಲಾ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಆತನ ಪರೋಕ್ಷ ವಿನಯಾರ್ಥವಾಗಿ ಈ ನಿಸಿದಿಗಲ್ಲನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಕ್ರಿ.ಶ. ಆರನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೂ ಜೈನಧರ್ಮದ ತತ್ವ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರವಾಗುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಗತಿಸಿವೆ. ಕ್ರಿ.ಶ. ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಈ ಧರ್ಮದಿಂದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಮತಾಂತರವಾದ ಹಲವಾರು ನಿದರ್ಶನಗಳು ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಕೃತಿ–ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ಈ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರವಾದ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ವಿಶೇಷವಾದ ನಿಸಿದಿ ಶಾಸನವಾಗಿದೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಮುದಾಯಗಳು ಜೈನಧರ್ಮದ ತತ್ವ, ಸಿದ್ಧಾಂತ ದರ್ಶನ, ಆಚಾರ–ವಿಚಾರಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಈ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಣೆ ಮಾಡಿರುವ ನೂರಾರು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಜೈನಧರ್ಮದ ತತ್ವ–ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದವರಲ್ಲಿ ಬೇಡರ ಕಾಳಿಸೆಟ್ಟಿ ಕೂಡಾ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದನು. ಶ್ರೇಣಿಕೃತ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಳ ಸ್ಥರದ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬ ಜೈನಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿ ಜೀವನ ಮುಕ್ತಿಯ ದಾರಿಯನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ತುಂಬಾ ವಿಶೇಷವೆನಿಸುತ್ತದೆ, ಅದೇ ರೀತಿ ಬೆಸ್ತರಕುಲದ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬ ಜೈನಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಎಂಬ ಮಾಹಿತಿಯು ಮುತಗಿಯ (ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿರುವುದು ಮತ್ತೊಂದು ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಬಹುದಾದ ಪುರಾವೆಯಾಗಿದೆ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಇದು ಬಹಳ ಅಪರೂಪವಾದ ನಿಸಿದಿಯಾಗಿದ್ದು, ಬೇಡ ಸಮುದಾಯದ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸಲ್ಲೇಖನ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿರುವ ವಿಚಾರ ತಿಳಿಸುವ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಥಮ ದಾಖಲೆ ಇದಾಗಿದ್ದು, ಬೇಡರ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಬದುಕಿನೂದ್ದಕ್ಕೂ ಬೇಟೆಯನ್ನೇ ತನ್ನ ಕುಲಕಸುಬನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಅಹಿಂಸೆ ಅಲ್ಲದ ಮಾರ್ಗವೇ ಅವನು ಅನುಸರಿಸುವ ಹಾದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಜೈನ ಮುನಿಯ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಅಹಿಂಸಾ ತತ್ವದ ಭೋದನೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಬಹುಶಃ ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ತನ್ನ ಜೀವಿತದ ಅಂತಿಮ ಕಾಲಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಲ್ಲೇಖನ ವ್ರತವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಸಮಾಧಿ ಮರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತದ್ದು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಆಯಾಮಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತುಂಬಾ ವಿವೇಚಿಸಬಹುದಾದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿ ಆಗಲಾರದು. ಅಂದರೆ ಅಹಿಂಸೆಗೆ ಎಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಯಿದೆ ಎಂಬುದು ಈ ಶಾಸನವು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಬೇಡ ಕುಲದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕೂಡಾ ತನ್ನೆಲ್ಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿ ಕೊನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮದ ಸಲ್ಲೇಖನ ವ್ರತವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಸಮಾಧಿ ಮರಣ ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ ಎಂದರೆ ಜೈನಧರ್ಮದ ಅಹಿಂಸಾ ತತ್ವಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಯಿದೆ ಎಂಬುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸೌಹಾರ್ದತೆ–ಸಹಿಷ್ಣುತೆಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ಹಾಗೆಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅಂದು ಎಲ್ಲವೂ ಸರಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಅದನ್ನರಿತೇ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ದಾರ್ಶನಿಕರು, ಕವಿಗಳು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಜಪಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಇಂದಿನ ಹಾಗೆ ಹಿಂದೆ ಅವರು ನೇರವಾಗಿ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಕೃತಿ ರಚನೆ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಸಂದರ್ಭೋಚಿತವಾಗಿ ಇಂಥ ಒಳ್ಳೆಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ತಪ್ಪದೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಹೇಳುವುದು ಸಹಿತವಾದದ್ದು ಮಾತ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಜೈನ ಕಾವ್ಯಗಳು ಬೋಧಿಸಿದ್ದು ಅಹಿಂಸಾ ತತ್ವವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ನೋಡಿದಾಗ ಈ ಅಹಿಂಸಾತತ್ವವೇ ಇತರ ಎಲ್ಲ ತತ್ವಗಳ ತಳಹದಿಯಾಗಿರುವುದು. ಮೋಡದ ಹಿಂದೆ ಮರೆಯಾಗಿರುವ ಸೂರ್ಯನಂತೆ ಇಂದು ಸದ್ವಿಚಾರ ಮತ್ತು ಸಹಬಾಳ್ವೆಯ ನಿಲುವುಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಿವೆ. ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಮನಸ್ಸುಗಳು ಸಂಕುಚಿತವಾಗುತ್ತಿವೆ. ಇಂಥದರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸಹಿಷ್ಣು ಭಾರತದ ಸೂರ್ಯ ಪ್ರಕಾಶಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಮನಸ್ಸುಗಳು

ಪರಿಶುದ್ಧವಾಗಬೇಕಿವೆ. ಬಹುತ್ವವನ್ನು ಗೌರವಿಸುವ ವೈಚಾರಿಕತೆ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಮೂಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಸಹಾಯಕರಿಲ್ಲ ಎಂದು ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು ಹೇಳಿದ ಮಾತನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ನೆನಪಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಪತೆಯಿಂದ ಮಹತ್ತಿನಡೆಗೆ ಸಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ ಎಂದು ಶಾಂತಿನಾಥ ದಿಬ್ಬದ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಸಮಾರೋಪ

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಕನ್ನಡಿಗರ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ಹಿತಕರವಾದ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಾಗಿವೆಯೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದವಾದುದು. ಯಾವ ಕಡೆಯಿಂದಲಾದರೂ ಬೆಳಕು, ಗಾಳಿ ಎಷ್ಟೇ ಬಂದರೂ ತಮಗೆ ಬೇಕೆಂಬ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಬಂದ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮೀಯರ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಅರಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೊಸ ಪಂಥ, ಮತ–ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲಿಯೇ ಕಟ್ಟಿ ಇತರರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಆಚಾರ್ಯ ಧರ್ಮವೆನ್ನುವುದು ವೇದಾಂತ ಶಾಖೆಗಳೆನಿಸಿದರೂ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅದ್ವೈತ, ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಮತಗಳ ಪುರಸ್ಕೃತರಾದ ಶ್ರೀ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ, ಶ್ರೀ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಕನ್ನಡನಾಡು ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಪೂರಕವಾದ ದ್ವೈತ ಮತವು ತರ್ಕಬದ್ಧವೂ, ಶಾಸ್ತ್ರ ಶುದ್ಧವೂ ಆದುದು ಕನ್ನಡಿಗರು ತಾವು ಇನ್ನಿತರರಿಗೂ ಹಿಂದೆ ಬೀಳ ತಕ್ಕವರಲ್ಲವರೆಂಬುದು ಕಂಡುಬಂದರೂ ಹೃದಯ ಸಂಸ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕನ್ನಡಿಗರು ಇತರರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭಕ್ತಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬಹು ಶ್ರಮ ವಹಿಸಿದ ಲಿಂಗಾಯತ ಮತ್ತು ದಾಸ ಪರಂಪರೆಗಳಂಥ ನೂತನ ಮತಗಳ ಮೂಲಕ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಧರ್ಮವನ್ನು ಬಿತ್ತರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕನ್ನಡನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ, ನೆರೆಹೊರೆ ನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ವಚಿತ್ತ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪಸರಿಸಿದರು ಲಿಂಗಾಯತ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಭಕ್ತಿ ಪಂಥವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟಿದ್ದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇದರ ನಾಯಕರು ಭಕ್ತಿ ಭಂಡಾರಿ ಬಸವಣ್ಣನವರು. ಅವರು ಇನ್ನಿತರೆ ಮಹಿಮಾನಿತ್ವ ಶಿವಶರಣರೊಡನೆ ಹುಟ್ಟಿಸಿದ ಲಿಂಗಾಯತ–ವೀರಶೈವ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅಂತರಂಗ ಮತ್ತು ಬಹಿರಂಗ ಶುದ್ಧಿಯ ಸ್ಪರ್ಶ ನೀಡಿ ಜನ ಮೆಚ್ಚುಗೆಪಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.

ಕೊನೆ ಟಿಪ್ಪಣಿ

೧. ಕಲಬುರ್ಗಿ ಎಂ.ಎಂ., ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗ ಪರಿಸರದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಪು.
೨. ಶಾಂತಿನಾಥ ದಿಬ್ಬದ, ಸಹಿಷ್ಣುತೆ: ಜೈನ ನಿಲುವು, ಅನಿಕೇತನ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ತ್ರೈಮಾಸಿಕ ಪತ್ರಿಕೆ, ಜುಲೈ–ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್–೨೦೧೭, ಪು. ೧೩.
೩. ತಿಪ್ಪೇರುದ್ರಸ್ವಾಮಿ ಎಚ್., ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮೀಕ್ಷೆ, ಪು. ೨೬೯.
೪. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳು, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮೈಸೂರು, ಪು. ೨೧೭.
೫. ಹಂಪ ನಾಗರಾಜಯ್ಯ, ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆ : ಅಂತರ್ಜಾತಿಯ ವಿವಾಹ, ಮೂಲ–ಚೂಲ(ಆಯ್ದ ಲೇಖನಗಳು), ಪು. ೧–೧೯.
೬. ಬಾಂಬೆ ಇನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಪ್ಷನ್; ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳು, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪು. ೧೦೩.
೭. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳು, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪು. ೨೫.
೮. ಅದೇ, ಪು. ೨೨–೨೪.
೯. ಜಗ್ಗಲ ಶರಣಪ್ಪ, ಬೆಳ್ವೊಲನಾಡಿನ ಜೈನ ಪರಂಪರೆ(ಅಪ್ರಕಟಿತ ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ), ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, ಪು. ೨೭೩

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು

೧. ಗೀತಾ ಬಿ ಎಸ್., **ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಘರ್ಷ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ,** ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೦೮.
೨. ತಿಪ್ಪೇರುದ್ರಸ್ವಾಮಿ ಎಚ್., **ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮೀಕ್ಷೆ,** ಡಿ.ವಿ.ಕೆ. ಮೂರ್ತಿ, ಪ್ರಕಾಶಕರು, ಮೈಸೂರು, ೨೦೦೭.
೩. ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿ ಎಂ., **ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ,** ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೧೪
೪. ನಂದಿಮಠ ಎಸ್. ಸಿ., **ಕರ್ನಾಟಕದ ಧರ್ಮಗಳು,** ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೮೩
೫. ನಾಗರಾಜು ಡಿ. ಎಂ., **ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ,** ಗೌತಮ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು, ೨೦೧೨.
೬. ನಾಗಯ್ಯ ಜೆ. ಎಂ., **ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನಗಳು : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ, ವೀರಶೈವ ಅಧ್ಯಯನ ಅಕಾಡೆಮಿ,** ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಮಠ, ಬೆಳಗಾವಿ, ೧೯೯೨.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವಚನ ವಿಮರ್ಶೆಗಳು : ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರದ ನೆಲೆ

ಡಾ. ಅಂದಯ್ಯ ಅರವಟಗಿಮಠ
ಕನ್ನಡ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು,
ಕೆ.ಎಲ್.ಇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಲಾ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ,
ಗದಗ–582102, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ : 7406745526
E-mail : andayyaga.ag@gmail.com

ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂಬ ಹಣೆಪಟ್ಟಿಯ ಬದಲಾಗಿ ವಚನಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕೆಂದು ಹಲವರ ವಾದವಾಗಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಪ್ರಯತ್ನಗಳ ಭಾಗವಾಗಿಯೇ ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕುರಿತ ಅನೇಕ ಬರಹಗಾರರು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳಾದ ಛಂದಸ್ಸು, ಅಲಂಕಾರ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸುವರು. ವಚನಗಳು ಕಾವ್ಯವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲು ಬಳಸುವ ಮೊದಲ ಮಾನದಂಡಗಳೆಂದರೆ ಅಲಂಕಾರಗಳು. ವಚನಗಳಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕಾರಗಳ ಬಳಕೆಯ ಕುರಿತಾದ ಚರ್ಚೆಯಲ್ಲಿ ಛೇಕಾನುಪ್ರಾಸ, ವೃತ್ಯಾನುಪ್ರಾಸ, ಯಮಕಗಳಂತಹ ಶಬ್ದಾಲಂಕಾರಗಳು ಹಾಗೂ ರೂಪಕ, ಉಪಮೆ, ವ್ಯಾಜಸ್ತುತಿ, ದೃಷ್ಟಾಂತ, ಅರ್ಥಾಂತರನ್ಯಾಸ, ಶ್ಲೇಷಾ, ಸಂದೇಹಾಲಂಕಾರ, ವಿರೋದಾಭಾಸ, ಮುಂತಾದ ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಹಲವು ವಚನಗಳ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ವಿಭಿನ್ನ ಶೈಲಿಗಳಾದ ಗಣಿತಾತ್ಮಕ, ನಿಷೇಧಾತ್ಮಕ ಜನಪದೀಯ, ಪುನರುಕ್ತಿ, ಸಂಭಾಷಣಾ, ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಥಕ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ವಚನಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ವಿಮರ್ಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಥ ವಿಸ್ತರಣೆಗೊಂಡಿವೆ.

ವಚನಗಳು ಸಹಜ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿಂದ ಮೂಡಿಬಂದವುಗಳು. ಜನರಾಡುವ ದಿನಮಾತನ್ನೇ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ, ವಚನಕಾರರು ತಮ್ಮ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆಯಿಂದ ಭಿನ್ನ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಬಳಕೆ ಮಾಡಿ ಸಹೃದಯರ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಆಹ್ಲಾದಕರತೆ ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃಷಿ ಮಾಡಿರುವುದನ್ನು ಬರಹಗಳು ಗುರುತಿಸಿವೆ. ವಚನಕಾರರು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತಾವು ದಿನನಿತ್ಯ ಬಳಸುವ ವಸ್ತು, ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನೇ ಪ್ರತಿಮೆ ಪ್ರತೀಕಗಳನ್ನಾಗಿ ತಮ್ಮ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡು, ತಾವು ಹೇಳುವ ಸಂದೇಶದೊಂದಿಗೆ ಹಲವಾರು ಉಪಮೆ, ರೂಪಕ, ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಹಲವು ವಿಮರ್ಶಕರು ಗಮನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಆರ್. ಆರ್. ದಿವಾಕರ ಅವರು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳ ಕುರಿತಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿರುವರು. ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶಬ್ದಾಲಂಕಾರಗಳಾದ ಪ್ರಾಸ, ಶಬ್ದ ಚಮತ್ಕಾರಗಳ ಕುರಿತು ಅವರ ಬರಹವಿದೆ. ಅವರೇ ಹೇಳುವ ಮಾತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. "ಪದ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಕಡಿಮೆ. ವಚನಗಳಲ್ಲಿಯ–ಗದ್ಯವಂತೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬರೆಯಬೇಕೆಂದು ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟದಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾವು ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅರ್ಥಬೋಧವು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಆಗಲಿಕ್ಕೆ ಲೇಖಕರ ವಿಚಾರಗಳು ಓದುಗರ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಮುದ್ರೆಯಂತೆ ಅಚ್ಚಾಗಲಿಕ್ಕೆ ಹಲವು ಅಲಂಕಾರಗಳ ಸಹಾಯವಾದರೂ ಬೇಕೇ ಬೇಕಾಗುವದು. ಆ ಮಟ್ಟಿಗೆ ವಚನಕಾರರು ವಚನಗಳನ್ನು ಶೃಂಗರಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಮರೆತಿಲ್ಲ. ಅಥವಾ ಆ ಮಟ್ಟಿಗೆ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ಬಂದಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸ್ವಯಂವರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಳಾದ ಅರಸುಗಳಂತೆ ನಾನಾ ಚಿನ್ನರತ್ನದ ವಸ್ತ್ರಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ವಿಭೂಷಿತಳಾಗಿದ್ದರೂ ವಚನವಧುವು ಋಷಿ ಕನ್ನೆಯಂತೆ ತನ್ನ ನಿರ್ವಾಜ್ಯ, ನೈಸರ್ಗಿಕ ನಿಲುವಿನಿಂದಲೂ ವನ ಸುಲಭವಾದ ಹೂ ಚಿಗುರುಗಳಿಂದಲೂ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿರುವಳು"[1] ಎನ್ನುವರು. ಮುಂದುವರೆದು ಶಬ್ದಾಲಂಕಾರ ಗಳಾದ ಯಮಕ, ಪ್ರಾಸಗಳು ಮತ್ತು ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರಗಳಾದ ಉಪಮೆ, ರೂಪಕ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಗಳು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವುದನ್ನು ದಿವಾಕರರು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ.

ವಚನಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸುವ ರಂ.ರಾ.ದಿವಾಕರವರು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಅವು ಮೌಖಿಕ ಧಾರೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಶಬ್ದಾಲಂಕಾರಗಳು, ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಇವು ಮೌಖಿಕ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುವ ಅಲಂಕಾರಗಳೆನ್ನುವರು. ಇಂತಹವುಗಳನ್ನು ವಚನಕಾರರು ಸಾಕಷ್ಟು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದಿರುವರು.

ಪ್ರಕೃತಿಯ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಪ್ರಾಣಿ, ಸಸ್ಯಗಳು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಕವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಬಗೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಡಾ. ಎಲ್. ಬಸವರಾಜುರವರು 'ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳು' ಕೃತಿಯ ಪೀಠಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಂದುವರೆದು ಬಸವಣ್ಣನವರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಇತರ ಇತರ ಅನೇಕ ವಚನಕಾರರು ತಮ್ಮ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಹ್ಯ ಜಗತ್ತಿನ ಹಲವು ವಸ್ತು, ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ಗಿಡಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಮೆಗಳಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ಅವುಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷಾರ್ಥ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನುವರು. "ಸರ್ವಸಂಪನ್ನ ಪ್ರಕೃತಿಯ ರೂಪ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಬಸವಣ್ಣನವರು ವಿಧೇಯಕ ಅಥವಾ ನಿಷೇಧಕ ತತ್ವ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಗಾಗಿ ಪರಿಭಾವಿಸಿ, ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಸಂಭಾವಿಸಿ ಅದನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯ ತತ್ವ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ"[2] ಎಂದು ಹೇಳಿ ಮುಂದುವರೆದು ಗಂಧದ

ಮರ, ಬಾಳೆ, ಅತ್ತಿಯ ಹಣ್ಣು, ಎಲವ, ಕಹಿಸೂರೆ, ಬೇವು. ಎಕ್ಕೆಯ ಕಾಯಿ, ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಟ್ಟ ಕೋತಿ, ಚಿನ್ನದ ಕೋತಿಯ ಕೈಯ ಮಾಣಿಕ್ಯ, ಗಿಳಿ, ಮೊಲ, ನಾಯಿ, ಪಶು, ಎಳ್ಳು–ಎತ್ತು, ಜವೆ–ತ್ರಾಸು, ಕಬ್ಬು–ಮದಕರಿ, ಸಾಸವೇ–ಸಾಗರ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ಭಿನ್ನ ಅರ್ಥ ಹಾಗೂ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಸೂಚಿಸುವ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ರೂಪಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿರುವ ಹುಡುಕುವ ಜಿ. ಎಸ್. ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪನವರ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಬಸವ ನಿಧಿ ಎಂಬ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರ ರೂಪಕ ಶಕ್ತಿಯು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ಛಂದಸ್ಸಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಮಹತ್ವದ ಲೇಖನವಿದು. "ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಗುಣವೆಂದರೆ ಅವರ ರೂಪಕ ವೈಭವ. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾರಣಪ್ಪ– ಬಸವೇಶ್ವರ ಇವರಿಬ್ಬರ ಹಾಗೆ ಭಾಷೆಯ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೂರೆ ಮಾಡಿದವರು ಹಾಗೂ ರೂಪಕ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದವರು ವಿರಳವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಒಂದು ಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಚಿತ್ರಮಿನುಗುತ್ತ ನಿಲ್ಲುವದುಂಟು. ಕೆಲವೆಡೆ ಒಂದೇ ವಚನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಶಬ್ದ ಚಿತ್ರಗಳು ಬರುವದುಂಟು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವೆಡೆ ಒಂದೇ ಪ್ರತಿಮೆ ಒಂದು ವಚನದ ತುಂಬ ತುಂಬಿ ಥಳಥಳಿಸುವದೂ ಉಂಟು. ಮತ್ತೆ ಒಂದೇ ಒಂದು ಚಿತ್ರ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಸೊಗಸುವದು ಉಂಟು. ಹೀಗೆ ಈ ವಚನಗಳ ತುಂಬ ಇಂಥ ಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆ ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಬೆರಗಾಗಿಸುತ್ತವೆ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ರೂಪಕ ಭಾಷೆ ಅಂತರಂಗದ ತೀವ್ರ ತುಮುಲಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದಂತೆ, ಅವರ ಸೂಕ್ತಿ ಸದೃಶವಾದ, ಸರಳವಾದ, ನಿರಲಂಕಾರವೆಂಬಂತಹ ಮಾತುಗಳೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಜನಭಾಷೆಯನ್ನು ವಚನ ರಚನೆಗೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಬಸವಣ್ಣನವರು ಕನ್ನಡ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮಹತ್ತನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಷೆ, ಛಂದಸ್ಸಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಅವರ ಸಾಧನೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುದೇನಲ್ಲ"[3] ಎಂದಿರುವರು.

ವಚನಕಾರರು ಹಲವು ಬಗೆಯ ರೂಪಕಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಣಿ ರೂಪಕಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷ ಚರ್ಚೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವ ಸುಜನಾರವರು ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿರೂಪಕ ಎಂಬ ಚರ್ಚೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಶೇಷತೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವರು. "ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತಾರು ಪ್ರಾಣಿ ರೂಪಕಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಒಂದೇ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರವು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಆದರೆ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನ ಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಬರುವದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಸಾಧಾರಣ ಸದೃಶ್ಯವಾಗಿ ಬಂದರೆ, ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಯಾವದೋ ಭಾವ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಶ್ರೇಣಿಯನ್ನು ಆ ಶ್ರೇಣಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ"[4] ಮುಂದುವರೆದು ಕುರಿ, ಗೋಸುಂಬೆ, ಸಿಂಹ, ನಾಯಿ, ಕರಿ, ಮರ್ಕಟ, ಕಾಗೆ, ಗಿಳಿ, ಕಪ್ಪೆ, ಕುದುರೆ, ಇಲಿ, ಪಶು–ಗಾಣದೆತ್ತು, ಭ್ರಮರ, ಹಾವು, ಬಕಪಕ್ಷಿ, ನೊಣ, ಇವುಗಳು ಬಸವಣ್ಣನವರ ಅನೇಕ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮುಂದುವರೆದು ಬಸವಣ್ಣನ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ರೂಪಕಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ವರ್ಗದವು ಎಂದು ಯಾರೂ ಭಾವಿಸರು. ಸಾದೃಶ್ಯವಾಗಿ ಬರತಕ್ಕ ರೂಪಕಗಳುಂಟು. ಸಾದೃಶ್ರೀ ಆಗತಕ್ಕವೂ ಉಂಟು. ಪ್ರತಿಮೆಗಳಾಗುವ ರೂಪಕಗಳೂ ಉಂಟು. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಧಾನತಃ ಮಾನವನ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಣಿ ಸ್ವಭಾವಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಲು ಮಾತ್ರ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ನಾಯಿ, ಹಾವು ಇವೆರಡೂ ಕೂಡ ಏನೂ ಒಳ್ಳೆಯ ಗುಣಕ್ಕೆ ರೂಪಕಗಳಾಗಿ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ನಾಯಿಗೆ ಧರ್ಮದ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಎಂಬೆಲ್ಲ ವಿಶೇಷ ಭಾವಾರ್ಥಗಳಿವೆ. ನಾಗರಹಾವು ಕುಂಡಲಿನಿ ಶಕ್ತಿಯ ಸಂಕೇತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತತೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವದೇನೆಂದರೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ದಿವ್ಯಾನುಭವಗಳ ಪ್ರತೀಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು ಎಂದು. ಆದರೆ ಈ ವಚನಗಳ ವಲಯವೇ ಬೇರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿತನದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಬಂದಿವೆ. ಹಾಗೆ ಆ ರೂಪಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಹೃದಯದ ಒಳತೋಟಿಯ ಚಿತ್ರಣ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುವ ಮೂಲಕ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಕಗಳಿಗಿರುವ ಹಲವು ಭಿನ್ನತೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಅಲಂಕಾರದ ಪ್ರಕಾರವಾದ ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರದಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆ–ಪ್ರತೀಕಗಳು ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಬಗೆಯನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಎಚ್. ತಿಪ್ಪೇರುದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ತಮ್ಮ ವಚನಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತೀಕಗಳು ಎಂಬ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವರು. ವಚನಗಳ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವವೆನಿಸುವ ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಕಾವ್ಯ ಮಿಮಾಂಸೆಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ವಚನಗಳಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆ–ಪ್ರತೀಕಗಳ ಕುರಿತಾಗಿ ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಪಿ. ವಿ. ನಾರಾಯಣ ಅವರ 'ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳು' ಎಂಬ ಲೇಖನ ಮಹತ್ವವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ಭಿನ್ನ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. "ವಚನಕಾರರು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಂಡ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಂತರಾಳದಲ್ಲಿ ತುಡಿದ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ತಿಳಿಸಲು ಅವರು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ ರೂಪಕಗಳು ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವಂತಹದು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅವಲೋಕಿಸಿದ್ದ ವಚನಕಾರರಿಗೆ ಅವುಗಳನ್ನೇ ರೂಪಕಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡುವದು ಅನುಕೂಲಕರವಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಅನುಭವಗಳಿಗೆ, ಭಾವನೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನೊಡ್ಡಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬಗೆಗಿನ ತಮ್ಮ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾವಲೋಕನವನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವರಲ್ಲದೆ ಮಾನವ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಪ್ರಾಣಿ ರೂಪಕಗಳ ಮೂಲಕ ಕುಶಲವಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಶ್ರೇಷ್ಠ – ನೀಚ, ಹಿರಿದು–ಕಿರಿದು, ದುಷ್ಟ–ಸಾಧು, ಅಂತರಂಗ–ಬಹಿರಂಗ, ಸಹಜ–ಕೃತಕ, ಒಳಿತು–ಕೆಡಕು, ತಿಳಿವು–ಮರೆವು ಈ ಅನೇಕ ವಿರೋಧಗಳ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಅವರು ಒಡ್ಡುವ ಪ್ರಾಣಿ

ರೂಪಕಗಳು ಅಭ್ಯಾಸಿಯನ್ನು ಚಕಿತಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ"[5] ಎಂದು ಹೇಳಿ ವಚನಕಾರರು ತಮ್ಮ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಬಿಂಬಿತಗೊಂಡ ರೀತಿ, ರೂಪ ಸಾದೃಶ್ಯ, ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಅರ್ಥ, ವಿಶೇಷಾರ್ಥ, ಧ್ವನಿ ಸಾದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಪ್ರಾಣಿರೂಪಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವಲ್ಲಿ ಬರಹ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದೆ.

ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ನೋಟಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸುವ ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರು ತಮ್ಮ ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳ ಮೀಮಾಂಸೆ ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಾವ್ಯ ಮೀಮಾಂಸೆಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳನ್ನು ನೋಡಿರುವರು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ರಸತತ್ವ, ವಾಕ್‌ತತ್ವ, ರೂಪತತ್ವಗಳ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ವಚನಗಳನ್ನು ನೋಡಿದ್ದಾರೆ. ವಚನಗಳನ್ನು ಅಲಂಕಾರಿಕ ನೆಲೆಯಿಂದಲೂ ಗಮನಿಸುವ ಅವರು 'ರೂಪತತ್ವ' ಎಂಬ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೂಪಕ, ಉಪಮೆ, ಪ್ರಾಸಗಳು, ದೃಷ್ಟಾಂತ, ವಿರೋಧಾಭಾಸ, ಶ್ಲೇಷ, ವಿಷಮಾಲಂಕಾರ, ಕವಿಸಮಯ ಕುರಿತು ಮಹತ್ತರ ಚರ್ಚೆ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದ ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಯವರು ಭಾರತೀಯ ಕಾವ್ಯಮಿಮಾಂಸೆಯ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳು ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿರುವದನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ.

ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೊಂಡಿರುವ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಒಂದಡೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಹೊಂದಿದ ಶ್ರೀಮತಿ ಉಷಾ ಕಿರಣ ಅವರು 'ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮೆ' ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ವಚನಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನದ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸುವ ಇವರು ಸುಮಾರು ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ಪುಟಗಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಶರಣರ ಪ್ರತಿಮಾಪರವಾದ ನಿಲುವನ್ನು ವಿವರಿಸುವರು. ಮುಂದುವರೆದು ಪ್ರಾಣಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಸಸ್ಯ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಅನೇಕ ಉಪ ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿಯೂ ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. "ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಜೀವನದ ಹಲವು ಹಂತಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ದೃಶ್ಯಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಅಂತರಂಗದ ಕಣ್ಣೆದುರಿಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ಲೋಕವನ್ನೇ ತೆರೆಯುತ್ತವೆ. ಅಲೆಯುವ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಚಿಂತನೆಗೆ ಹಚ್ಚುತ್ತವೆ. ಅಂತರಂಗವನ್ನು ಭೇದಿಸಿ ಟೀಕಿಸಿ ಬಯಲು ಮಾಡುತ್ತವೆ"[6] ಎಂದು ವಚನಗಳಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಮಹತ್ತನ್ನು ಸಾರುತ್ತಾರೆ.

ಪಾರಂಪರಿಕ ತಿಳಿವು, ವಚನಗಳ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಅರಿವು, ಅಧುನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಬರಹದಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಸಿ. ವ್ಹಿ. ಪ್ರಭುಸ್ವಾಮಿಮಠ ಅವರು ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ 'ರೂಪ ಮತ್ತು ಆಕೃತಿ' ಎಂಬ ವಿಂಗಡನೆಯಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಬಳಸುವ ಉಪಮೆ, ದೃಷ್ಟಾಂತ, ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. 'ರಚನೆಯ ಒಳರೂಪಿಕೆಗಳು' ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಪ್ರಾಸ, ಶ್ಲೇಷ, ಆದಿಪ್ರಾಸ, ಅಂತ್ಯಪ್ರಾಸಗಳನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಲಂಕಾರಗಳ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ವಚನಗಳನ್ನು ನೋಡಿದ ಹಲವರು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಮೂಡಿಬಂದುದ್ದನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಲಂಕಾರಗಳ ಮಹತ್ವದೊಂದಿಗೆ ವಚನಗಳ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಸಹ ಹಲವರು ವಿವೇಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟಿಮಾಡುವಾಗ ದೃಷ್ಟಾಂತ, ರೂಪಕ, ಉಪಮೆ, ಪ್ರತಿಮೆ–ಪ್ರತೀಕಗಳು. ಹಾಗೂ ಕೆಲವಡೆ ಅನುಪ್ರಾಸ, ಶ್ಲೇಷ, ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಥಕ, ಪ್ರಾಸ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿನ ಬರಹಗಳು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಕೆಲಸ ಮಾತ್ರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ನಂತರದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಮಹತ್ವವನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಕಾಣುವವು.

ಅಡಿ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು :

1. ಆರ್. ಆರ್. ದಿವಾಕರ, ವಚನಶಾಸ್ತ್ರ ರಹಸ್ಯವು, ಪುಟ–164
2. ಎಲ್. ಬಸವರಾಜು, ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳು, ಪೀಠಿಕೆ, ಪುಟ–28
3. ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ ಜಿ. ಎಸ್, ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಬಸವನಿಧಿ, ಪ್ರಬುದ್ಧ ಕರ್ನಾಟಕ, 42–1, ಪುಟ–81
4. ಸುಜನಾ, ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿರೂಪಕಗಳು, ಪ್ರಬುದ್ಧ ಕರ್ನಾಟಕ, 42–2, ಪುಟ–114
5. ನಾರಾಯಣ ಪಿ. ವಿ, ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿ ರೂಪಕಗಳು, ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ, ಪು–58
6. ಉಷಾ ಕಿರಣ್, ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ, ಪು–13

ಪರಾಮರ್ಶನ ಕೃತಿಗಳು :

1. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಕೆ, ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನ ಮೀಮಾಂಸೆ, ಡಾ. ಕೆ ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಂಶೋಧನಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2010
2. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಕೆ, ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳ ಮೀಮಾಂಸೆ, ಡಾ. ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1998
3. ಗೋವಿಂದರಾಜ ಗಿರಡ್ಡಿ, ವಚನ ವಿನ್ಯಾಸ, ಮನೋಹರ ಗ್ರಂಥಮಾಲಾ ಧಾರವಾಡ, 2016
4. ತಿಪ್ಪೇರುದ್ರಸ್ವಾಮಿ ಎಚ್, ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ವೈಚಾರಿಕ ಅಧ್ಯಯನ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 2004
5. ಚಂದ್ರಶೇಖರ ವಸ್ತ್ರದ, ನಿರ್ವಚಣ, ವೀರಶೈವ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಗದಗ, 1999
6. ದಿವಾಕರ ಆರ್. ಆರ್, ವಚನಶಾಸ್ತ್ರ ರಹಸ್ಯ, ಶ್ರೀ ಜಗದ್ಗುರು ಗಂಗಾಧರ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ ಮಂಡಲ, ಮೂರುಸಾವಿರ ಮಠ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, 1968

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ಮತ್ತು 'ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ'

Dr. Veena. E
Assistant Professor, Dept. of Political Science
KLE Society's Arts & Commerce College, Gadag
Hatalageri Naaka, KLE Campus, Gadag-582101, Karnataka
Contact No. : 9113508404
E-mail : veenakle20@gmail.com

ಲೇಖನ ಸಾರಾಂಶ

ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ಕುರಿತ ಈವರೆಗಿನ ವಿವರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತ. ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ಕೆಡುಕನ್ನಾಗಿ ನೋಡುವ ಚಿಂತಕರು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ತಮ್ಮ ಜಾತಿವಿನಾಶದ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಗಳಿಗೆ ಜಾತಿ ಮತ್ತು ವರ್ಣದ ಕುರಿತ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಾಕ್ಷಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ, 'ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧದ ಮೊದಲ ಬಂಡಾಯದ ದನಿ', 'ಪರೋಹಿತಶಾಹಿ, ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯಂತಹ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಮೇಲೋತ್ಪಾಟನೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕ' ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ, ಇದಕ್ಕೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೇಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿರಲಿಲ್ಲ ಬದಲಾಗಿ ಅದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು ಎನ್ನುವ ವಿವರಣೆಗಳೂ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವೆನಿಸುವ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿಯ ಕುರಿತ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕುರಿತು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ವಿವರಗಳು ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಕೇವಲ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆಯೇ ವಿನಃ ವಾಸ್ತವವಲ್ಲ ಎಂದು ಅವುಗಳನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿನ ಜಾತಿ ಮತ್ತು ವರ್ಣಗಳು ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯ, ಇಲ್ಲಿ ಜಾತಿತಾರತಮ್ಯವಿಲ್ಲ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಟೀಕೆಗಳನ್ನೇ ಹೋಲುವ 'ಜಾತಿತಾರತಮ್ಯ', ಬ್ರಾಹ್ಮಣ 'ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ', ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವಂತಹ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನೂ ಸಹ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಹೀಗೆ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಒಂದೆಡೆ ಜಾತಿಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವಂತೆ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ಅದರ ಪರವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವಂತೆಯೂ ತೋರುವುದು ಅವರ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಅಸಂಗತತೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನೇ ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಜಾತಿವಿರೋಧಿಯನ್ನಾಗಿಯೂ ಹಾಗೂ ಜಾತಿವಾದಿಯನ್ನಾಗಿಯೂ ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಓರ್ವ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರನ್ನಾಗಿಯೂ ಹಾಗೂ ಹಿಂದೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಯನ್ನಾಗಿಯೂ ನೋಡುವ ಎರಡೂ ಬದಿಯವರು ಈ ಅಸಂಗತತೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಅನುಕೂಲಸಿಂಧುವನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ, ಒಂದೊಮ್ಮೆ ಇಂತಹ ಅಸಂಗತತೆಯು ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದರೆ ಅದು ಹೇಗೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ? ಎಂಬುದನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಬಂಡಾಯದ ದನಿಯಾಗಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು?

ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜವು ಜಾತಿಗಳಾಧಾರಿತವಾಗಿ ವಿಭಜನೆಗೊಂಡಿದೆ. ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಜನಾಂಗ ಅಥವಾ ಗುಂಪು ಉಳಿದ ಜನಸಮುದಾಯದ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದೆ. ಇದೊಂದು ಅಮಾನವೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದು, ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಹಲವು ಸಮುದಾಯಗಳು ಶೋಷಣೆಗೊಳಗಾಗಿವೆ. ಈ ಅನಾಗರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಕರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯವೆದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿ ವಿವೇಕಾನಂದರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ 'ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಹಾಗೆ ಗುರುತಿಸದೇ ಮತೀಯವಾದಿ ಅಥವಾ ಮೂಲಭೂತವಾದಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿರುವುದು ಸೋಜಿಗ' ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತಿದೆ (ಜ. ಹೊ. ನಾರಯಣಸ್ವಾಮಿ, 1986, Xiii), [1] ಹಾಗೂ 'ವಿವೇಕಾನಂದರ ವಿಚಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ (ಇದರ ಕುರಿತು ಹಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿವೆ) ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಿಚಾರಗಳ ನಡುವೆ ಸಾಮ್ಯತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿವೇಕಾನಂದರೂ ಸಹ ಬಸವಣ್ಣನಂತೆ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕನೆಂದು ಕೆಲವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬಸವಣ್ಣನವರಂತೆ ವಿವೇಕಾನಂದರೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು, ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿಯನ್ನು ಟೀಕಿಸಿ, ಯಾವುದೇ ಜಾತಿಭೇದವಿಲ್ಲದೇ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೂ ಜನಿವಾರದ ದೀಕ್ಷೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಹೀಗೆ ವಿವೇಕಾನಂದ ಮತ್ತು ಬಸವಣ್ಣ ಇಬ್ಬರ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ, ಸುಧಾರಣಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯತೆ ಇದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವರೂ ಸಹ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಟೀಕಿಸುವ ಹಾಗೂ ಅದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವ ಮೂಲಕ ಜಾತಿವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದರು' (ಇಂದುಕಲಾ, 2001, 86–87).

ಈ ಮೇಲಿನ ಚಿಂತಕರು ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರೋಧಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸುವಾಗ ಅವರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಟೀಕಿಸುವುದನ್ನು ಪ್ರಮುಖ ಆಧಾರವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸವುದು ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಜಿ.ಎಸ್.ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪನವರೂ ಹಂಚಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ಕುವೆಂಪುರವರು ವಿವೇಕಾನಂದರ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಈ ಕೆಳಗಿನಂತೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ;

> "ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ವಿವೇಕಾನಂದರ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ತಾವು ಹುಟ್ಟಿಬಂದ ಪರಿಸರದ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುವುದರ ಮೂಲಕವೇ ಈ ಶ್ರೀ ಸಾಮಾನ್ಯರ ಬದುಕಿಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ಹುಟ್ಟನ್ನು ತರಬಹುದೆಂದು ಕುವೆಂಪು ಅವರ ದೃಡವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ವರ್ಣಾಶ್ರಮ, ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ, ಚಾತುರ್ವರ್ಣ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿಯಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪಾರಾದಂತೆ ಹಿಂದೂ ಮತವು ವೇದಾಂತ ದರ್ಶನವಾಗಿ, ವಿಶ್ವಧರ್ಮವಾಗಿ ಸರ್ವಧರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡು ನಿಜವಾದ ವಿಶ್ವಧರ್ಮವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಅದು ಶೂದ್ರಪೀಡಕರವಾಗಿ, ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ ಪೀಡೆಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ್ಯ ಮಾತ್ರವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದು ಕುವೆಂಪುರವರ ಸ್ವಾನುಭವ ಜನ್ಯವಾದ ನಿಲುವೂ ಆಗಿತ್ತು" (ಜಿ.ಎಸ್ ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ, 2011, ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪರಮಹಂಸ ವಿವೇಕಾನಂದ ವಾಣಿ: ಕುವೆಂಪು).

ಹಿಂದೂ ಮತವು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿಯಿಂದ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವ ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಂತಹ ಮೂಢಾಚರಣೆಗೆ ತುತ್ತಾಗಿದೆ. ಈ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ, ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಿನಾಶವಾದರೆ ಮಾತ್ರ ಹಿಂದೂಮತವು ವಿಶ್ವಧರ್ಮವಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತದೆ ಎಂದು ವಿವೇಕಾನಂದರು ಹೇಳಿದ್ದರೆಂದು ಈ ಮೇಲಿನ ಉಲ್ಲೇಖದಲ್ಲಿ ಸೂಚ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಹಾಗೂ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಕುರಿತ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಟೀಕೆಗಳನ್ನು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರೋಧಿ ನಿಲುವುಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಮೇಲಿನ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ವಿವೇಕಾನಂದರು ವರ್ಣವಿಭಜನೆ ಹಾಗೂ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ್ದರೆಂದು ವಾದಿಸುವ ಚಿಂತಕರು ಅದಕ್ಕೆ ಈಗಾಗಲೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ; 'ಹಿಂದೂಯಿಸಂ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿಯೆಂಬ ಅಮಾನವೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದೆ', 'ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ಮೂಲತಃ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆ ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ಅವಕಾಶಗಳಿದ್ದವು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ತಮ್ಮ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಇದನ್ನು ಒಂದು ನಿರ್ಬಂಧವೆಂಬಂತೆ ಇತರರ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದರು', 'ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ತಮ್ಮನ್ನು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠರೆಂದು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡು ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು, ಕೆಳಜಾತಿಗಳು ಆ ಹಕ್ಕುಗಳಿಂದ ವಂಚಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಕೆ, ವೇದಗಳ ಅಧ್ಯಯನ, ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶ ಇತ್ಯಾದಿ.' 'ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವು ಜಾತಿಗಳು ಅಂದರೆ ದೀನ–ದಲಿತರು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಜಾತಿಗಳೆಂದು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಶೋಷಣೆಗೊಳಗಾಗಿದ್ದಾರೆ', 'ಈ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹಲವು ಶತಮಾನದಿಂದ ಬುದ್ಧ ಬಸವರಾದಿಯಾಗಿ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರು ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ' ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವಿವೇಕಾನಂದರೂ ಸಹ ಈ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅವರು 'ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಅವರ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ಆಚರಣೆಯನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾರೆ.' 'ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಕಲಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ ಕಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.' 'ಜಾತಿ ತಾರತಮ್ಯದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾರೆ.' 'ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೋತ್ಪಾಟನೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ' ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವರಣೆಗಳು ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಬಂದು ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಪ್ರಗತಿಪರ ಚಿಂತಕರು ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ಮೂಲನಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದ ಸುಧಾರಕರೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿವಾದಿ ಆಗಿದ್ದರೆಂಬ ನಿಲುವುಗಳೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಅಂದರೆ' ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿಯನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನಾಗಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿದರು. ಅಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೇ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಅನ್ಯಾಯ ಶೋಷಣೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿಯೂ ಹಾಗೂ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಸಾಕಾರ ರೂಪವನ್ನಾಗಿಯೂ ನೋಡುತ್ತಾರೆ' (Andrew O. Fort Source: 2002: 318). ಹೀಗೆ ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಜಾತಿವಿರೋಧಿಯನ್ನಾಗಿ ಹಾಗೂ ಜಾತಿ ಸಮರ್ಥಕರಾಗಿಯೂ ನೋಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಒಂದೆಡೆ ಜಾತಿ ಸಮರ್ಥಕರನ್ನಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ, ಅದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ಅವರನ್ನು ಜಾತಿವಿರೋಧಿ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕನೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಿರುವುದು ವೈರುಧ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಓರ್ವನು ಜಾತಿ ಸಮರ್ಥಕನಾಗಿ ಜಾತಿ ವಿರೋಧಿಯೂ ಆಗಿರಲು ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯ? ಇದನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಜಾತಿ ಮತ್ತು ವರ್ಣದ ಕುರಿತು ವಿವೇಕಾನಂದರು ಏನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಜಾತಿ:

ಈ ಮೇಲೆ ಗಮನಿಸಿದಂತೆ ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಜಾತಿವಿರೋಧಿ ಹೋರಾಟಗಾರ ಹಾಗೂ ಜಾತಿ ಸಮರ್ಥಕ ಎಂದು

ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪ್ರಗತಿಪರ ಚಿಂತಕರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೇ ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಓರ್ವ ಅಪ್ಪಟ ಹಿಂದೂ ಮತ ಪ್ರಚಾರಕನೆಂದು ಗುರುತಿಸುವವರೂ ಸಹ ಅವರನ್ನು ಜಾತಿವಾದಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸುವುದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ, ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ, ಸ್ವತಃ ವಿವೇಕಾನಂದರೇ ತಾವು ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರೂ ಅಲ್ಲ, ತಾವು ಜಾತಿವಿನಾಶಕ್ಕೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಪ್ರಚಲಿತ ನಿರೂಪಣೆಗಳ ಕುರಿತೇ ಅನುಮಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ:

> "ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಜನರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಬಹಳ ಕಾಡುತ್ತಿರುವ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ, ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಕೆಲವು ಜಟಿಲ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಉದ್ಭವವಾಗುತ್ತವೆ. ನಾನು ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕನೂ ಅಲ್ಲ, ಜಾತಿಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವವನೂ ಅಲ್ಲ ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ನಿಮ್ಮ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿಗೂ, ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಗೂ ನನಗೂ ನೇರವಾದ ಯಾವ ಸಂಬಂಧವೂ ಇಲ್ಲ" (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, ಸಂಪುಟ–3, 1985, 78).

ವಿವೇಕಾನಂದರೇ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಅವರು ಜಾತಿವಿನಾಶವಾಗುವುದನ್ನು ಬಯಸಿರಲಿಲ್ಲ, ಅದರ ವಿರುದ್ಧವೂ ಹೋರಾಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ 'ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟ ಮಾಡುವ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ವಿಫಲವಾಗುತ್ತಿರುವುದಕ್ಕೆ ಅವರು ಹಿಂದೂಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಆರೋಪ ಮತ್ತು ನಿಂದನೆಗಳೇ ಕಾರಣವಾಗಿವೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ನಾವು ಪಡೆದಿರುವ ಜನಾಂಗೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಬೇಕು, ನಾವು ಅನ್ಯರಿಂದ ಎಷ್ಟೋ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ, ಆದರೆ ವಿವೇಚನೆಯಿಲ್ಲದೇ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ಹೇಳಿರುವುದನ್ನು ಅನುಕರಿಸುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಅವರ ಉದ್ದೇಶ ಒಳ್ಳೇಯದೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಅವರ ಮಾರ್ಗಗಳು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಗೊಂಡಿದ್ದು, ಅವು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾಗುತ್ತಿವೆ' ಎಂಬುದು ವಿವೇಕಾನಂದರ ನಿಲುವಾಗಿತ್ತು (ಅದೇ, 78).

* ಆಧ್ಯಾತ್ಮದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾಗಿ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆ:

ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಹಾಗೂ ವರ್ಣವಿಭಜನೆಯ ಕುರಿತು ವಿವೇಕಾನಂದರ ವಿಚಾರಗಳು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ವಿವರಣೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ವರ್ಣವು ಒಂದು ಜನಾಂಗವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಥೆಯೆಂದು ವಿವೇಕಾನಂದರುಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ತಳಹದಿ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದು, ಅದು ಹುಟ್ಟಿನಿಂದಲೇ ನಿರ್ಧಾರಿತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

> ಭಾರತದ ಸಾಮಾಜಿಕ ತಳಹದಿ ಯಾವುದು? ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆ. ನಾನು ವರ್ಣದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿರುವುದು, ವರ್ಣಕ್ಕೇ ಬದುಕಿರುವುದು. ಇಲ್ಲಿ ನನ್ನನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತಿಲ್ಲ. ನಾನು ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾದುದರಿಂದ ವರ್ಣಾತೀತ. ಯಾರು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವರೋ ಅವರಿಗೆ ಇದು ಅನ್ವಯಿಸುವುದು. ಒಂದು ವರ್ಣದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮೇಲೆ ಇಡೀ ಜೀವನವನ್ನೆಲ್ಲಾ ಅದರ ನಿಯಮಾನುಸಾರ ಕಳೆಯಬೇಕು. (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, ಸಂಪುಟ–(7), 2013, 157).

ಹೀಗೆ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ತಳಹದಿಯಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ವರ್ಣವಿಭಜನೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ವಿವೇಕಾನಂದರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅಂದರೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿರುವವರಿಗೆ ಅಥವಾ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಈ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ನಿಯಮಗಳು ಅನ್ವಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೇ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವವರು ಈ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಏಕೆ ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂದರೆ; 'ಈ ವರ್ಣಗಳು ನಮ್ಮ ಜನಾಂಗವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಎಂದು ಈ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಹೋಗುವುದೋ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೆಲ್ಲಾ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಮಾಯವಾಗುವುದು. ಅತ್ಯಂತ ಮೇಲಿನ ವರ್ಣದಲ್ಲಿರುವವನು ಮತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳವರ್ಣದಲ್ಲಿರುವವನು ಕೂಡ ಭಾರತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗಬಹುದು. ಆಗ ಇಬ್ಬರೂ ಒಚಿದೇ ಆಗುವರು. ವರ್ಣದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದು' (ವಿವೇಕಾನಂದರು, 1998, 66–67). [2]

ಹೀಗೆ ವರ್ಣವು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರನ್ನೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಪಾಲಿಸುವುದು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 'ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೆಂದರೆ ಸಂಸಾರಿಕತೆಯನ್ನು ತೊರೆದು, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಂಪನ್ನನಾದ ಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ' (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಸಂಪುಟ–3, 2013, 80). ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರನ್ನೂ ಈ ರೀತಿಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ವರ್ಣಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಹಿಂದೂಮತಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವ ಸಂಗತಿಯಲ್ಲ, ಅದು ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಇರುವಂತಹ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಒಂದು ಜನಾಂಗದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ ವರ್ಣಾತೀತರಾಗಲು, ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಲು ಇಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶಗಳಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆ ಉತ್ತಮವಾಗಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಪಾಲಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ವಿವೇಕಾನಂದರ ನಿಲುವು. ಹಾಗೆಯೇ 'ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಬೇಕು ಎಂದು ಹಲವಾರು ಸುಧಾರಕರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ವರ್ಣ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಯಾರಿಗೂ ಸ್ಪಷ್ಟತೆ ಇಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಹಾಗೂ ವರ್ಣವನ್ನು ಧರ್ಮ (ರಿಲಿಜನ್ ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ) ಎಂದು ತಪ್ಪಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ವೈಫಲ್ಯದ ದಾರಿ ಹಿಡಿದವು' (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, 1998, 66) ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿವರಣೆಗಳೂ ಸಹ ವಚನಕಾರರು, ನಮ್ಮ ಆಚಾರ್ಯರು, ಗೌತಮ ಬುದ್ಧ ಮೊದಲಾದವರು ಜಾತಿ ಹಾಗೂ

ವರ್ಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ್ದರು, ಕಾಲಾನಂತರ ಆ ಚಳವಳಿಗಳು ಜಾತಿಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾದವು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ವೈಫಲ್ಯಕ್ಕೆ ನೀಡುವ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಪ್ರಚಲಿತ ಚಿಂತಕರಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಚಳವಳಿಗಳ ವಿಫಲತೆಗೆ ವರ್ಣ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಿರುವುದೇ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ.ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಜಾತಿವಿನಾಶ ಚಳವಳಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿರುವ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮವೂ ಸಹ ವೇದ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ತತ್ವಾದರ್ಶಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಇದುವರೆಗೆನ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ವಿವರಣೆಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರ ಬದಲಾಗಿ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರುಗಳ ಜಾತಿವಿನಾಶ ಕಾರ್ಯ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದು ನಂತರ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅದು ವಿಫಲವಾಯಿತು ಎನ್ನುವ ವಿವರಣೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿವರಣೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ.

* ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ:

ವರ್ಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿನ ಈ ಮೇಲಿನ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಜಾತಿಯ ಕುರಿತೂ ಪುನಾರವರ್ತನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಭಾರತದಂತಹ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯರು ಜಾತಿಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗವಾಗಬೇಕಿದೆ. ಮಾನವನು ತನ್ನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಜಾತಿ ಒಂದೇ ಏಕೈಕ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದೆ. ಇದು ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಗೀಕರಣಕ್ಕಿಂತ ಉತ್ತಮವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದನ್ನು ನೋಡವುದಾದರೆ:

> "ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಪೆಟ್ಟು ತಿಂದು ಜರ್ಝರಿತವಾದ ಜನಾಂಗದ ಮೇಲೆ ನಿಂದೆಯ ಮಳೆಯನ್ನು ಕರೆಯಬೇಡಿ. ನಮ್ಮ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವ ಅತೀ ಮೂಢವಾಗಿರುವ ವಿಚಾರಹೀನವಾಗಿರುವ ಯಾವ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನೂ ದೂರಬೇಡಿ, ಅವೂ ಕೂಡ ಹಿಂದೆ ಉಪಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದವು. ಮಾತ್ತಾವ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಆದರ್ಶವೂ ಇಲ್ಲಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮವಾಗಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಡಿ. ನಾನು ಎಲ್ಲಾ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಜಾತಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿರುವೆನು. ಆದರೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲಿರುವಂತಹ ಯೋಜನೆಯಾಗಲಿ, ಆದರ್ಶವಾಗಲಿ ಇಲ್ಲ" (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಸಂ–3, 1985, 87). [3]

ಜಾತಿಗಳು ಸಹ ಎಲ್ಲಾ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಅಂದರೆ ಜನರು ಗುಂಪುಗುಂಪಾಗಿ ವರ್ಗೀಕೃತವಾಗಿರುವುದು. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಅಥವಾ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಣದ ಮೇಲೆ ಜಾತಿ ನಿರ್ಧರಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪಾವಿತ್ರ್ಯತೆ, ತ್ಯಾಗ ಮೊದಲಾದ ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಜಾತಿಗಳೇ ಉತ್ತಮವಾಗಿವೆ ಎನ್ನುವುದು ವಿವೇಕಾನಂದರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜಾತಿಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇನು? ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪವೇನು? ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಉತ್ತರವನ್ನು ಈ ಮುಂದಿನಂತೆ ನೋಡಬಹುದು:

> "ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಭರತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಹಲವು ಪಂಗಡಗಳು ಇರಲೇಬೇಕು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಹಲವು ಪಂಗಡಗಳಿವೆ. ಒಬ್ಬರು ಮತ್ತೊಬ್ಬರೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಜ್ಯವಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ವಿಚಿತ್ರ. ವೈಷ್ಣವರು ನರಕಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಾರೆಂದು ಶೈವ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ಶೈವನು ಇದು ನನ್ನ ದಾರಿ, ನಿನ್ನದು ಬೇರೆ ದಾರಿ ಇದೆ, ಕೊನೆಗೆ ನಾವಿಬ್ಬರೂ ಸಂಧಿಸುವೆವು ಎನ್ನುವನು. ಭರತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾರಿಗೂ ಇದು ಗೊತ್ತಿದೆ. ಇದೇ ಇಷ್ಟದೇವತಾ ಸಿದ್ಧಾಂತ" (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಸಂ–3, 1985, 25–26).

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಜನಾಂಗಗಳಿದ್ದು ಅವರೆಲ್ಲರ ಆಚಾರ, ವ್ಯವಹಾರ, ಭಾಷೆ, ಉಡುಗೆ ಮೊದಲಾವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಆ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಹಲವಾರು ಜಾತಿಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ 'ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಾತಿಯೂ ಬೇರೆಯೇ ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಗಿದೆ. ಒಂದೇ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೋ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಈ ಜಾತಿಗಳೆಲ್ಲ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿವೆ. ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಕಲೆಯುವರು. ಆದರೆ ಸಹಪಂಕ್ತಿ ಇಲ್ಲ, ಹೆಣ್ಣು ಕೊಡುವ ಅಥವಾ ತರುವ ವಾಡಿಕೆ ಇಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವರು ಸಂಪೂರ್ಣ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿರುವರು. ಒಬ್ಬರಿಗೂ ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಗೂ ವ್ಯವಹಾರವಿರುವುದು, ಸ್ನೇಹವಿರುವುದು, ಅಲ್ಲಿಗೆ ಕೊನೆ' (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, ಸಂಪುಟ–(7), 2013, 150). ಅಂದರೆ ವಿಭಿನ್ನತೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಜಾತಿಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ, ಅವುಗಳೆಲ್ಲಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ಸಂಘರ್ಷಗಳಾಗಲೀ, ಅಸಹಿಷ್ಣುತೆಯಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲ ಬದಲಾಗಿ ವ್ಯವಹಾರಿಕ ಸಂಬಂಧವಿರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ವಿವೇಕಾನಂದರ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿಯು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ಕಂಟಕ, ಅನಾಗರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೆಂಬುದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ, ಇದು ಎಲ್ಲಾ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವಂತಹ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಭಜನೆಯೆಂದು ಪರಿಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಜಾತಿ ವಿಭಜನೆಯು ಬೇರೆ ಸಮಾಜಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮವಾಗಿದ್ದು, ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಆದರ್ಶವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವಂತಹದ್ದಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿಯ ವಿಭಜನೆ ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲದಿರುವಾಗ ತಾವಾಗಿಯೇ ಕಣ್ಮರೆಯಾಗುತ್ತವೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಜಾತಿಯಅಸ್ತಿತ್ವವು ಅಗತ್ಯ ಎಂಬುದು ವಿವೇಕಾನಂದರ

ವಾದವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಅವರನ್ನು ಜಾತಿವಿನಾಶ ಚಳವಳಿಯ ನೇತಾರ, ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ ಬಂಡಾಯದ ದನಿ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವೆ? ಒಂದೊಮ್ಮೆ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದೇ ಆಗಿದ್ದರೆ ಅವರು ಜಾತಿ ಒಳ್ಳೆಯದು, ಜಾತಿಯ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಎನ್ನುವಂತಹ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಲುಹೇಗೆಸಾಧ್ಯ? ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕುರಿತ ನಿರೂಪಣೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ, ಜಾತಿ ವಿಷಯದ ಕುರಿತು ವಿವೇಕಾನಂದರು ಅಸಂಬದ್ಧವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ. ಅಂದರೆ ಒಂದು ಕಡೆ ಜಾತಿವಿನಾಶಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಾ, ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಜಾತಿ ಅತ್ಯಗತ್ಯ, ಮನುಷ್ಯರೆಲ್ಲರೂ ಜಾತಿಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗವಾಗಬೇಕಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗಾದರೆ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿಯ ಕುರಿತು ಅಸಂಬದ್ಧವಾಗಿ ಮಾತನಾಡಿದ್ದಾರೆಯೇ? ಅಥವಾ ಈ ಅಸಂಬದ್ಧತೆಯು ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕುರಿತ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರುವಂತದ್ದೇ? ಎಂಬುದನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ತುರ್ತು ಎದುರಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಹಿಂದೆ ಗಮನಿಸಿದ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಜಾತಿವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದರುಎನ್ನುವ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಚಿಂತನೆಗೂ ಅವರ ಕುರಿತ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿಗೂ ಒಂದು ಕಂದರವಿರುವುದಂತೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕುರಿತು ಇರುವ ಅಸಂಗತತೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿದಂತಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾದರೆ, ನಿರೂಪಣೆಗಳಲ್ಲಿರುವಂತಹ ವೈರುಧ್ಯತೆ ಅಥವಾ ಅಸಂಗಗತೆಯನ್ನು ವಿವೇಕಾನಂದರ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವೆ? ಒಂದೊಮ್ಮೆ ಅಸಂಬದ್ಧತೆ ಕಂಡುಬಂದರೆ ಅದನ್ನು ಹೇಗೆ ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಮುಂದಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಿದೆ.

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. "ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ದೇಶದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ ಯಾವುದೇ ಚಳವಳಿಗಳ ಸಾಧನೆ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಸಾಧನೆಯ ಮೇರು ಪರ್ವತದ ಒಂದು ಕಣವೂ ಅಲ್ಲ. ಬಹುವ್ಯಾಪಿಯಾದ ಮೊದಲ ಬಂಡಾಯದ ದನಿಯಾದ ವಿವೇಕಾನಂದರನ್ನು ಶೋಷಿತ ಜನ ಕಡೆಗಣಿಸಿ ಮತೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ತೋಳ್ತೆಕ್ಕೆಗೆ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದು ಇತಿಹಾಸದ ವ್ಯಂಗ್ಯ" (ಜ. ಹೊ. ನಾರಯಣಸ್ವಾಮಿ, 1986, Xiii).
2. ಇದೇ ರೀತಿಯ ವಿವರಣೆಗಳಿಗಾಗಿ ನೋಡಿ:ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಸಂ–3, 1985, 27. ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಸಂ–9, 2013, 511.
3. "ಜಾತಿ ಒಳ್ಳೆಯದು. ನಮ್ಮ ಜೀವನದ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸುವ ಮಾರ್ಗ ಇದೊಂದೇ. ಮನುಷ್ಯರು ಜಾತಿಗಳಾಗಿ ಭಾಗವಾಗಬೇಕಿದೆ. ನೀವು ಇದರಿಂದ ಪಾರಾಗಲಾರಿರಿ. ನೀವು ಎಲ್ಲಿ ಹೋದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಜಾತಿ ಇರುವುದು" (ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ಸಂ–3, 1985, 133–134).

ಆಧಾರಗ್ರಂಥಗಳು

- ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, 2013, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕೃತಿಶ್ರೇಣಿ. ಸಂಪುಟ–3, ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, 2013, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕೃತಿಶ್ರೇಣಿ. ಸಂಪುಟ–4, ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಸ್ವಾಮಿವಿವೇಕಾನಂದರು, 2013, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕೃತಿಶ್ರೇಣಿ. ಸಂಪುಟ–5, ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, 2013, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕನಂದರ ಕೃತಿಶ್ರೇಣಿ. ಸಂಪುಟ–7. ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಸ್ವಾಮಿವಿವೇಕಾನಂದರು, 2013, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕೃತಿಶ್ರೇಣಿ. ಸಂಪುಟ–9, ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, 1985, ಕೊಲೊಂಬೊ ಇಂದ ಆಲ್ಮೋರಕೆ, ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು, 1998, *'ವರ್ಣದ ಸಮಸ್ಯೆ'*, ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣ, ರಾಮಕೃಷ್ಣಾಶ್ರಮ: ಮೈಸೂರು.
- ಶ್ರಿಮತಿ ಕೆ.ಪಿ. ಇಂದುಕಲಾ, 2001, ನೆನಪುಗಳಲ್ಲಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು. ಉದಯರವಿ ಪ್ರಕಾಶನ; ಮೈಸೂರು.
- ಜ. ಹೋ. ನಾರಾಯಣ ಸ್ವಾಮಿ, 1986, ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರಗಳು. ಮಾನವ ಪ್ರಕಾಶನ ; ಹಾಸನ.
- ಸ್ವಾಮಿವಿವೇಕಾನಂದ, 1970, ಎಕನಾಥ ರಾನಡೆ (ಸಂ), ಏಳಿ! ಎದ್ದೇಳಿ!!, ರಾಷ್ಟ್ರೋತ್ಥಾನ ಸಾಹಿತ್ಯ: ಬೆಂಗಳೂರು.
- ಬರಗೂರು ರಾಮಚಂದ್ರಪ್ಪ, ವಾರ್ತಾಭಾರತಿ, ಜನವರಿ 19 2016. http://www.varthabharati.in/article/karnataka/2810
- ಜಿ. ಎಸ್ ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ,2011,"ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪರಮಹಂಸ ವಿವೇಕಾನಂದ ವಾಣಿ: ಕುವೆಂಪು", *http://goo.gl/aXOAv7*
- 'Raise the masses slowly up, raise them to equality', THE HINDU, January 12, 2013. (http://www.thehindu.com/news/national/raise-the-masses-slowly-up-raise)

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳ ಸ್ವರೂಪ

ಡಾ. ಎ. ವ್ಹಿ. ದೇವಾಂಗಮಠ, ಎಂ.ಎ., ಪಿ. ಎಚ್‌ಡಿ.
ಕನ್ನಡ ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಕೆ. ಎಲ್. ಇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಲಾ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ,
ಗದಗ– 582101, ಕರ್ನಾಟಕ
Contact No. : 9880042365
E-mail : avdevangmath@gmail.com

ಭಾರತೀಯರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆಗಳು ಬೀರಿದಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತು ಅರಿವುಗಳನ್ನು ಬೇರಾವುದೂ ಮಾಡಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರ ಬದುಕಿನ ಏರಿಳಿತಗಳಿಗೂ ಅದುವೇ ಕಾರಣ. ಸಾಹಿತ್ಯದ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಂತೂ ಕೆಲವಡೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಲೆಯನ್ನೇ ಮರೆಮಾಚುವಂತೆ ಧರ್ಮದ ಆವರಣ ಇದೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ 'ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯವೇ ಸಾಹಿತ್ಯ'ವೇ ಮುನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಒಂದು ಎರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳು ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನಾಡಿವೆ. ಅತಿ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಋಷಿಗಳ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಗುವಂತೆ ಪುರಾಣಗಳು ಮಾಡಿವೆ. ಗ್ರೀಕ್‌ರಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಪುಲವಾಗಿದೆ. ಮರೆಯಾದ ನಾಗರೀಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ತ ಮಾಯಾ (ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೇರಿಕಾ) ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ, ಚೀನಾ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಪರಂಪರೆಗಳಿದ್ದವು.

'ಪುರಾಣ' ಶಬ್ದವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮೂಲದ್ದಾಗಿದ್ದು, 'ಹಳೆಯ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಹಳೆಯ ಕಾಲದ, ಉದ್ದವಾದ, ಜೀರ್ಣ, ನಡೆದು ಹೋದ, ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ದೀರ್ಘಕತೆ, ಹರಟೆ ಮೊದಲಾದ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಪುರಾಣ ಶಬ್ದವು ಹೊಂದಿದೆ. 'ಪುರಾಣ' ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ೧೮ ಮುಖ್ಯ ಮತ್ತು ೧೮ ಉಪ ಪುರಾಣಗಳಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಉಗಮ ವಿಕಾಸವನ್ನು ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪುರಾಣಗಳು ಬಹುಪಾಲು ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಜೈನರಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾಣಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಹಿಂದೂ ಪುರಾಣಗಳು ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿರಬಹುದು. ತಮ್ಮ ಧರ್ಮದ ಮಹಾಪುರುಷರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವದು. ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಚರಿತ್ರೆಯೂ ಪುರಾಣ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. "ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಮೊದಲು ದೈವಿ ಲೀಲೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತ ಭಕ್ತಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಲು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿತು ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುವದು. ಅನಂತರ ಅವುಗಳು ಅನೇಕ ಜನ ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತ ಸಾಗಿದವು. ಅವು ವಿಶ್ವಕೋಶದಂತೆ ಬೆಳೆದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಸ್ತೋತ್ರದಂತೆ ಧರ್ಮ ವಿಚಾರಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಷಯಗಳು ಪ್ರಸ್ತಾಪನೆಗೊಂಡವು. ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸುವದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಭಾಗವತ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳು ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ಹತ್ತು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ."[೧]

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಭಕ್ತಿ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿ ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅವುಗಳು ಬರಿ ವೇದಗಳಂತೆ 'ಸ್ತುತಿ' ಮಾತ್ರವಾಗಿರದೆ ಮಾನವ ಬದುಕಿನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು; ಮಾನವ ಜೀವಿಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಪರ ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದವು. ಆ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಅವು ವಿಷಯ ವಸ್ತುಕೋಶದಂತಾದವು. ಅವು ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ವಿಷಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕೆಳಗಿನಂತೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಜನಾಂಗೀಯ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿದವು. ದ್ರಾವಿಡ ಆರ್ಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳ ಮಹಾಸಂಗಮವೇ ಪುರಾಣಗಳು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಭಕ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು ಶೈವ–ವೈಷ್ಣವ ಆರಾಧನೆಗೆ ಚಾಲನೆ ದೊರೆಯಿತು. ಭಾರತದ ಉದ್ದಗಲದ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ ಏಕತೆಯನ್ನು ತರುವದು ಇವುಗಳ ಮಹತ್ವದ ಕಾರ್ಯವಾಯಿತು.

೧೫೦೦ ವರ್ಷಗಳ ವಿಶಾಲತೆಯುಳ್ಳ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾಷಾ ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಅವಸ್ಥೆಗಳು ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಪುರಾಣಕಾವ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಈ ಪ್ರಮುಖ ಮೂರು ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಒಡಮೂಡಿದೆ. ಹಳಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಜೈನಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಪರಂಪರೆ, ನಡುಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಪರಂಪರೆ, ಹೊಸಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಚನಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಪರಂಪರೆಗಳು ಬೆಳೆದುಬಂದಿವೆ. ಜೈನಧರ್ಮ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಆಗಮಿಕ ಕಾವ್ಯಗಳೆಂದು ಜೈನರು ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಆ ಕಾವ್ಯಗಳ ವಸ್ತು ವಿಷಯ ತಾತ್ವಿಕ ವಿವೇಚನೆಗಳೆಲ್ಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಕೃತ ಕರ್ನಾಟಕೇತರ ಮೂಲವಾದದ್ದು. ಮುಂದಿನ ನಡುಗನ್ನಡ ಮತ್ತು ಹೊಸಗನ್ನಡ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳು ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದ ವೀರಶೈವ–ಲಿಂಗಾಯತ ಮತ್ತಿತರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ತಾತ್ವಿಕ ಧಾರೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ಮೂಡಿ ಬಂದಿವೆ. ಒಂದು ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಜನಮುಖಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದೇತತ್ವಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿವೆ ಎನಿಸುವುದು. ಹೊಸಗನ್ನಡದ ಆಧುನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತಾತ್ವಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹೊಸತನದ ನಡುವೆ ಈ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳು ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದುದು ವಿಶೇಷವೆನಿಸಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಜೈನ ಧರ್ಮವು ಕ್ರಿ.ಶ. ಪೂರ್ವ ೨ನೇಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಟ್ಟು ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿತು.

ಒಂದೆಡೆ ತಿರುಳ್ಗನ್ನಡದ ಕೊಪ್ಪಳ ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಕಪ್ಪು (ಶ್ರವಣಬೆಳಗೋಳ) ಇವು ಜೈನ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಜೈನ ಧರ್ಮವು ರಾಜಧರ್ಮವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿಯೂ ಜೈನಧರ್ಮ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತು. ಪಂಪನು ತನ್ನ ಭಾವಶಕ್ತಿಯಾದ ವೀರವನ್ನು ಒಂದು ಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಸಿಕೊಂಡು, ಆತ್ಮ ಶಕ್ತಿಯಾದ ಜೈನ ತತ್ತ್ವ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿಸಿದ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಕಾವ್ಯಕಲೆಯನ್ನು ಕೈ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನು 'ನೆಗವ್ದಾದಿಪುರಾಣದೊಳರಿವುದು ಧರ್ಮಮುಂ ಕಾವ್ಯ ಧರ್ಮಮುಮಂ' ಎಂದು ಹೇಳಿರುವನು.

ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪುರಾಣ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೦೦೦)ವು ಬರಿ ಜೈನ ಧರ್ಮವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಕೃತಿಯಾಗಿ ತಾತ್ವಿಕ ಪ್ರಾಬಲ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತು. ಜೈನ ಧರ್ಮದ ತ್ರಿಷಷ್ಠಿ ಶಲಾಖಾ ಪುರುಷರನ್ನು ಕುರಿತು ಪೌರಾಣಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು 'ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪುರಾಣ'ವು ಹೊಂದಿ ೧೧ನೇಯ ಶತಮಾನಾನಂತರ ಜೈನ ಕವಿಗಳು ಆಗಮಿಕ ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕಗಳೆರಡನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗ ಒಂದನ್ನೆ ಆಯ್ದುಕೊಂಡರು. ಇದರ ಆರಂಭ ನಾಗಚಂದ್ರ.ಆತ ರಾಮಾಯಣದ ಕಾವ್ಯ ಬರೆದ, ಆದರೆ ಅದು ಜೈನ ರಾಮಾಯಣವಾಗಿದೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ನೇಮಿನಾಥ ಜನ್ನ ಮೊದಲಾದವರು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಈ ಎಲ್ಲರೂ ಜೈನ ಧರ್ಮದ ವಿವೇಚನೆಯಾಗಿ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆದಿಪುರಾಣ, ಶಾಂತಿಪುರಾಣ, ಅಜಿತಪುರಾಣ, ಮಲ್ಲಿನಾಥಪುರಾಣ, ನೇಮಿನಾಥಪುರಾಣ, ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಪುರಾಣ ಇವೆಲ್ಲ ಪ್ರಮುಖ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಈ ಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಪುರಾಣ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೈ ಬಿಟ್ಟವನು ರತ್ನಾಕರವರ್ಣಿ. ಆತ ಪುರಾಣೋಕ್ತ ಭರತನ ಕತೆಯನ್ನೆ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಬರೆದು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದರೂ, ಅದೊಂದು ಬದ್ಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೃತಿಯಲ್ಲ. ಜೈನಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳ ವಸ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಜೈನ ಧರ್ಮವಾದರೂ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಋಷಿ ಸ್ವಾಮಿಗಳನ್ನು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊಗಳಿ ಹೇಳಿದ ಮಾತುಗಳು ಜೈನ ಧರ್ಮದ ಮಹತ್ವದ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ.

ಹಿಂದೂ ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯವೆಲ್ಲಾ ಹರಿಹರ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭರ ಸ್ತುತಿಯಲ್ಲೇ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳದಿದೆ. ಅವರು ಕಾಮನಿಗೆ ಸೋತುದು, ಜೈನ ಮುನಿಯೊಬ್ಬ ಕಾಮನನ್ನು ಗೆದೆಯುವದು, ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಸ್ವಮತ ಪ್ರಶಂಸೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮ ಇಳಿಮುಖವಾದಂತೆ ಜೈನ ಪುರಾಣಕಾವ್ಯಗಳು ಇಳಿಮುಖಗೊಂಡವು ಮುಂದೆ ನಡುಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಕವಿಗಳು ಮತವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹೇಳಿದರೂ ವಿಧಾನ–ತಾತ್ವಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಮಾರ್ಗ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚುರಗೊಂಡ ಜೈನ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳೇ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಪುರಾಣ ಘಟ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳು ಜೈನ–ಮತ–ತತ್ವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಅರವತ್ತುಮೂರು ಶಲಾಖಾ ಪುರುಷರನ್ನು ಅವರ ಜೀವನವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವವು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತೀರ್ಥಂಕರ ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುವವು. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಮಹಾಪುರಾಣ ಪ್ರಾಕೃತದ 'ಪಉಮುಚರಿಯ' ಕೃತಿಗಳೇ ಮುಖ್ಯ ಆಕಾರಗಳಾಗಿವೆ.

ನಡುಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದವು. "ನಡುಗನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ತಲಕಾವೇರಿಯಾದ ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ಪುರಾಣಗಳ ವಿರೋಧವಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ವಿರೋಧವು ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಹೊಂದಿದೆ. ಶರಣರು ಹೊಸದೊಂದು ಧರ್ಮವನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದರು. ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಶೈವ ಪುರಾಣ ವೈಷ್ಣವ ಪುರಾಣಗಳೆಲ್ಲ ಸ್ಥಾವರವು, ಜಡ ರೂಪ. ಅವರು ಆಕಾರ ಸಾಕಾರ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪದ್ದರಿಂದ ಹೀಗೆ ವಿರೋಧವನ್ನು ಹೇಳಿದರು."[೦೨] 'ಪುರಾಣವೆಂಬುದು ಪುಂಡರ ಗೋಷ್ಠಿ' – ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು, 'ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಆತ್ಮ ಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ; ಆತ್ಮನನು ಅವು ಮಾಡಿಲ್ಲ ! – ಉರಿಲಿಂಗದೇವ. 'ಪುರಾಣ ಪೂರೈಸಲರಿಯದೆ ಕೆಟ್ಟವು' –ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು, ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರಾಗಮ ಪುರಾತನರ ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡ ಜಡವಾದಿಗಳ ಮೆಚ್ಚ–ಚೆನ್ನಬಸವಣ್ಣ, ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಶರಣರು ವೇದಾಗಮ ಪುರಾಣ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಅವರು ಸ್ಥಾವರ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ 'ಪರಾತ್ಪರ'ದ ಆತ್ಮದ ಅರಿವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹೇಳಿದರು. ಅವರದು 'ದಯವೇ ಧರ್ಮದ ಮೂಲ', ಅದನ್ನು ಬಳಿವಿಡಿದು ಭಕ್ತಿ–ಅರಿವು–ಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕೆಂದರು. ಶರಣರದ್ದು ಕರ್ಮಪರವಾದ ಆಚರಣೆಯ ಭಕ್ತಿಯಲ್ಲ, ಅದು ಅಂತಃಕರಣದ ಅರಿವಿನ ಭಕ್ತಿ. ಈ ಎಲ್ಲ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಶರಣರು ತಾತ್ವಿಕ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ, ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಅಸಂಗತಿ ಮತ್ತು ಅಚ್ಚರಿ ಎಂದರೆ ಶರಣರ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಂದೆ ಪುರಾಣಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಸಿ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯ ಪರಂಪರೆ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅದು ತೆಲುಗು ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಬೆಳೆಯಿತು.

ಶರಣರ ಸಮೀಪದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬದುಕಿದವರು ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ತೆಲುಗಿನ ಪಾಲ್ಕುರಿಕೆ ಸೋಮನಾಥರು. ಅರ್ಧ ಶತಮಾನ ಕಳೆಯುವದರಲ್ಲಿ ಶರಣರ ಜೀವನ–ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಲೀಲೆ ಎಂದು ಪರಿಕಲ್ಪಿಸಿ ಹೇಳಿದರು. ಶರಣರು ಪುರಾಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ್ದರು. ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜೆ, ವ್ಯಕ್ತಿ ಪೂಜೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿರೋಧಿಸಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಅವರ ಜೀವನವನ್ನು ಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ವಸ್ತುವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡ ಪರಿಭಾವಿಸಿದ ವೈಪರಿತ್ಯಗಳು ಕಂಡವು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣಗಳು ಹುಟ್ಟಿಬಂದವು.

ವೀರಶೈವ ಕಾವ್ಯ ಮಾರ್ಗವು ಹರಿಹರನಲ್ಲಿ ಉದಿತಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಭಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿತು. ಪಾಲ್ಕುರಿಕೆ ಸೋಮನಾಥನಲ್ಲಿ ಲೀಲಾ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಹರಿಹರನು ಬಸವಣ್ಣನೆ ಮೊದಲಾದ ಶರಣರ ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕಾವ್ಯದ ತಾತ್ವಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದನು. ಶರಣರ 'ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳ' ತೋರುವ 'ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂಗಳ'ನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವದು ಆತನ ಗುರಿ–

ಯಾಯಿತು. ಹರಿಹರನು ಶಿವನನ್ನು ಶಿವಲೀಲೆಗಳನ್ನು ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ; ಶರಣರ ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹಿರಿಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದನು. ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣವು ಶಿವಲೀಲೆಯ ಕತೆಯನ್ನ ಹೊಂದಿದರೂ, ಅದು ಭಕ್ತಿಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಮುಖವಾಗಿಸಿದ ಕಾವ್ಯ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯದ ಗಂಗೋತ್ರಿಯಾಗಿ ತೆಲಗಿನ ಪಾಲ್ಕುರಿಕೆ ಸೋಮನಾಥನ 'ಬಸವ ಪುರಾಣಮು' ಕಾವ್ಯವಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ 'ಬಸವ ಚರಿತ್ರೆ'ಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೇಳದೆ ಸಕಲ ಶರಣಗಣದ ಚರಿತೆಗಳನ್ನು ಪುರಾಣ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಸೋಮನಾಥನು ತನ್ನ ಪುರಾಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಪುರಾಣ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವನು. ಈ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಭೀಮಕವಿಯು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಅನುವಾದಿಸಿದನು.

ಭೀಮಕವಿಯಿಂದ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಣಾಂಕ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೪೦೦), ಗುಬ್ಬಿಯ ಮಲ್ಲಣಾರ್ಯ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೫೩೦), ಚನ್ನಬಸವಾಂಕ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೫೫೦), ವಿರಕ್ತ ತೋಂಟದಾರ್ಯ (ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೫೬೦), ಶಾಂತೇಶ (ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೫೬೧), ಅದೃಶ್ಯ ಕವಿ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೫೮೦), ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಪಂಡಿತ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೫೮೪), ಸಿದ್ಧಲಿಂಗ ಶಿವಯೋಗಿ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೬೦೦), ಬಸವಲಿಂಗ (೧೬೧೧), ಬಸವಲಿಂಗ (ಕ್ರಿ.ಶ.೧೬೭೯), ಪರ್ವತೇಶ್ವರ (೧೬೯೮), ಚನ್ನಬಸವ (೧೮೨೬), ಬಸವ (೧೮೬೦), ಚನ್ನಬಸವ (೧೮೬೦), ದ್ಯಾಂಪೂರ ಚನ್ನಕವಿ (೧೯೪೦) ಮೊದಲಾದವರು ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಇವರು ಶರಣರನ್ನು ಶಿವಲೀಲೆಗಳನ್ನು ವೀರಶೈವ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಪುರಾಣ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದರು.

ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳು ಇತರ ಪುರಾಣಗಳಿಂಗಿಂತ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಭಿನ್ನ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತವೆ. ಆ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಎಂ.ಆರ್ ಶ್ರೀನಿವಾಸಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೀಗೆ ಕ್ರೋಢಿಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. "೧. ಕೈಲಾಸದ ವರ್ಣನೆ, ಈಶ್ವರನ ಸ್ಥಾನ ೨. ಕಾರಣ ಪುರುಷರ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ೩. ಪವಾಡಗಳು ೪. ಸ್ತ್ರೀವಾಧಿಕ್ಯತೆ ೫. ಸೃಷ್ಟಿಯ ನಿರೂಪಣೆ ೬. ವೀರಶೈವ ಮತಾಧಿಕ್ಯತೆ ೭. ಅಷ್ಟಾವರಣಗಳ ಮಹಾತ್ಮೆ ೮. ಭಕ್ತರ ಹಿರಿಮೆ ೯. ಕಥಾನಾಯಕನ ಮುಕ್ತಿ"[೩] ಇದೇ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣಗಳು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಸುವರು. ಶಿವತತ್ತ್ವಚಿಂತಾಮಣಿಯಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣಗಳಿಗೆ ೧೮ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತ ಪರವಸ್ತು, ಗುರು-ಲಿಂಗ-ಜಂಗಮ, ಪಾದೋದಕ, ಪ್ರಸಾದ, ವಿಭೂತಿ, ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಮಂತ್ರ, ಸೃಷ್ಟಿ, ಗಣಚರಿತೆ, ಪುರಾತನರ ಚರಿತೆ, ನೂತನರ ಚರಿತೆ, ಗಣಸಹಸ್ರನಾಮ, ವೀರಶೈವಾಧಿಕ್ಯ, ವೀರಶೈವ ತತ್ವ ನಿರೂಪಣೆ ಷಟ್‌ಸ್ಥಲ, ಕಾಲಾಜ್ಞಾನ, ಪಂಚಾಚಾರ ಹೀಗೆ ಹದಿನೆಂಟರ ವಿವರಣೆ ಅಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೫೦೦ರಿಂದ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಆಯಾಮ ಒದಗಿ ಬಂದಿತು. ಮಠದ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಕ್ರಮವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 'ದ್ವಿತೀಯಅಲ್ಲಮ'ನೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ ಶ್ರೀತೋಂಟದ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯತಿಗಳು ಶಿಷ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂಥದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಲಿಂಗವಂತ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಅವರ ಸ್ವಯಂ ಷಟ್‌ಸ್ಥಲಗಳ ವಿವೇಚನೆ ಮಾಡಿ 'ಷಟ್‌ಸ್ಥಲ ಜ್ಞಾನ ಸಾರಾಮೃತ'ವೆಂಬ ವಚನಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಅವರ ಬದುಕಿನ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಅವರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ವಿರಕ್ತ ತೋಂಟದಾರ್ಯನು ೧೫೬೦ರಲ್ಲಿ ಶಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಪುರಾಣವನ್ನು, ಶಾಂತೇಶನು ೧೫೬೧ರಲ್ಲಿ ತೋಂಟದ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಇದರಿಂದ ಮಠ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಉದಾತ್ತ ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವದಕ್ಕೆ ಇದು ಆರಂಭವೆನಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಮುಂದುವರೆದ ಭಾಗವೇ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ೨೦ನೇಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದ್ಯಾಂಪೂರ ಚನ್ನಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಕಾವ್ಯಗಳ ಹೆಚ್ಚಳ ಕಂಡಿತು. ಚನ್ನಕವಿ, ಪಂ.ವೈ.ನಾಗೇಶಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿನಾಥ ಶಾಸ್ತ್ರೀಗಳು, ಪಂ.ಸದಾಶಿವಶಾಸ್ತ್ರೀಗಳು, ಪಂ.ಪುಟ್ಟರಾಜ ಕವಿಗಳು, ಶ್ರೀ.ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮೊದಲಾದವರು ಮೊದಲ ಹಂತದ ಕವಿಗಳಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿದರು.

ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು :

೦೧. ಪುಟ – ೧೮೪, ಯುಗಯಾತ್ರಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಪುಟ-೨

೦೨. ಪುಟ – ೧೨, ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಗ್ರಹ, (ಸಂ) ಸಂ.ಶಿ. ಭೂಸನೂರಮಠ

೦೩. ಪುಟ- ೧೪೪, ಪಾಲ್ಕುರಿಕೆ ಸೋಮನಾಥನ ಬಸವ ಪುರಾಣ

ಪರಾಮರ್ಶನ ಕೃತಿಗಳು :

೦೧. ಗೋಪಾಲಯ್ಯ, ಕೆ. ಎಲ್, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಪ್ರಜ್ಞೆ, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು-೧೮, ೧೯೮೮
೦೨. ನಾಗರಾಜಯ್ಯ ಹಂ.ಪ, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪುರಾಣ, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು-೧೮, ೧೯೮೦
೦೩. ಯುಗಯಾತ್ರಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಪುಟ-೧,೨. ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮೈಸೂರು,೧೯೭೧
೦೪. ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಎಸ್, ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣಗಳು : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು-೧೮, ೧೯೮೩

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ವೀರಗಲ್ಲು

ಡಿ. ವೀರೇಶ
ಸಂಶೋಧನಾರ್ಥಿ, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ
ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ – ೫೮೩೨೭೬
ಮೊ: ೭೭೬೦೫೫೨೬೩೬, E-mail : veeresh1674@gmail.com

ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಯೋಧನೊಬ್ಬ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವೀರಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಅಂತಹ ವೀರಮರಣವನ್ನು ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಸಾದರಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳು ಅಂದಿನ ಕಾಲದ ಜನರ ಜೀವನ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ. ಇತಿಹಾಸ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಮೂಕ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಜೀವನವನ್ನು ತಮ್ಮ ಪಾಠ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಮೂಲಕ ವ್ಯಕ್ತಮಾಡುವ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಅಂತಹ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳ ಪೈಕಿ ಹಗರನೂರು ಗ್ರಾಮದ ಅಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ವೀರಗಲ್ಲು ಒಂದಾಗಿದೆ.

ವೀರಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ವಿಷಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಂಗಡಿಸುವಾಗ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಡಾ. ಆರ್. ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರೀಯವರು "ಅಭ್ಯಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳ ವಿಂಗಡಣೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೋರಾಟಗಳ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸೂಕ್ತವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವೀರನಾದವನು ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ವೀರಕೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಡಿದಿರಬಹುದು. ಆ ಕೃತ್ಯದ ಘಟನೆಯ ಸಂಪೂರ್ಣ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಪುನಃ ರಚಿಸಬೇಕಾದರೆ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆದ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ" ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ವೀರರ ಸಾವಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಅವರ ವೀರಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ವೀರರ ಗುಂಪನ್ನು ಡಾ. ಆರ್. ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು ವಿಭಾಗಿಸಿ, ಗುರುತಿಸಿರುವ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ತುರುಗಾಳಗದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ವೀರರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ರಾಜಕೀಯ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಅಥವಾ ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟಿನ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಂತದ ದನಕರುಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ, ಕಳ್ಳತನದಿಂದ ಅಪಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವ ಕೆಲಸ ಮಹಾಭಾರತದ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ. ದುರ್ಯೋಧನನು ಪಾಂಡವರನ್ನು ಅಜ್ಞಾತವಾಸದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಮತ್ಸ್ಯನಗರಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ ಗೋವುಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದ ಪ್ರಸಂಗ ಮಹಾಭಾರತದ ವಿರಾಟಪರ್ವದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯುದ್ಧವೇ ನಡೆಯಿತು. ಪಾಂಡವರು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನೇ ಒತ್ತೆಯಿಟ್ಟು ವಿರಾಟನ ಗೋವುಗಳನ್ನು ಕೌರವನ ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದರು.

ತುರುಗೋಳ್ ಘಟನೆಯು ಮುನ್ಸೂಚನೆ ಇಲ್ಲದೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ, ಅದನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಯಾವ ಪೂರ್ವ ಸಿದ್ಧತೆಯೂ ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತುರುಗಳನ್ನು ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವೀರ ಸಫಲನಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರಬಹುದು. ಅವನ ಸಾವು ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಗ್ರಾಮದವರೋ, ರಾಜನೋ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳೋ ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕವೇ ತುರುಗೋಳ್ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳೂ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳಿಲ್ಲದಿರುವ ತುರುಗೋಳ್ ಕಲ್ಲುಗಳೇ ಅಸಂಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಗರನೂರು ಗ್ರಾಮದ ತುರುಗೋಳ್ ವೀರಗಲ್ಲನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಈ ಲೇಖನದ ಆಶಯವಾಗಿದೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೂವಿನಹಡಗಲಿ ತಾಲ್ಲೂಕು ಕೇಂದ್ರದಿಂದ ಹಗರನೂರು ಗ್ರಾಮವು ೧೫ ಕಿ.ಮೀ. ಅಂತರದಲ್ಲಿದೆ. ಗ್ರಾಮದ ಆಗ್ನೆಯಕ್ಕೆ ಅಗಸರ ದ್ಯಾಮಪ್ಪನವರ ತೋಟದ ಪಾಳುಬಿದ್ದ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪದ ಒಂದು ತುರುಗೋಳ್ ವೀರಗಲ್ಲು ಬಹಳ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾಗಿದೆ. ತ್ರುಟಿತಗೊಂಡಿರುವ ಈ ತುರುಗೋಳ್ ವೀರಗಲ್ಲು ಮೂರು ಹಂತದ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ೨ ಅಡಿ ಉದ್ದ, ೨½ ಅಡಿ ಅಗಲ ಅಳತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಭವ್ಯವಾದ ವೀರಗಲ್ಲು ಎರಡು ತುಂಡಾಗಿದ್ದು, ಮೊದಲ ತುಂಡಿನ ಭಾಗದ ಕೆಳಗಿನ ಹೋರಾಟದ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ವೀರನು ವೈರಿಗೆ ಎದುರಾಗಿ ಉದ್ದನೆಯ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಬಾಣ ಹಿಡಿದು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ, ಆಲೀಢ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ನಿಂತಿರುವನು. ಅವನ ಹಿಂದೆ ಬಲಿಷ್ಠವಾದ ೪ ಎತ್ತುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳು ಗಾಬರಿಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಬಾಲಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಎತ್ತಿ ಕೂತೂಹಲದಿಂದ ಅಥವಾ ಹೆ(ಬೆ)ದರುತ್ತಾ ಹೋರಾಟವನ್ನು ನೋಡುತ್ತ ನಿಂತಿವೆ. ವೀರನಿಗೆ ಎದುರಾಗಿ ವೈರಿಯು ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ಸವಾರಿ ಮಾಡುತ್ತಾ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಎಡಗೈಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಬಗ್ಗಿಸಿ ಸೊಂಟಕ್ಕೆ ವಸ್ತುವನ್ನು(?) ಹಿಡಿದು ಮಡಿಚಿರುವನು. ವೀರನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದ ಬಾಣದ ರಭಸಕ್ಕೆ ಅದು ಶತ್ರುವಿನ ಎದೆಯನ್ನು ದಾಟಿ ಹೊರಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಹೋರಾಟ ದೃಶ್ಯದ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪದ ಕೆತ್ತನೆ ಬಹಳ ಸ್ವಾರಸ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ತುರುಗೋಳ್ ಘಟನೆಗಿಂತ ಹಿಂದಿನ ಅಂದರೆ ವೀರನ ಮರಣಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವನು ನರಭಕ್ಷಕ ಪ್ರಾಣಿಯಾದ ಹುಲಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿದ ಪರಾಕ್ರಮದ

ಘಟನೆಯನ್ನು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿಯು ನೈಜತೆಯಿಂದ ಒಡಮೂಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ವೀರನು ಬಲಿಷ್ಠ ಹುಲಿಯೊಂದಿಗೆ ಸೆಣಸಾಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿರುವ ಬಾಕು (ಕಿರುಗತ್ತಿ)ವಿನಿಂದ ಹುಲಿಯ ಹೊಟ್ಟೆಗೆ ಇರಿದಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ಚುಚ್ಚಿರುವ ಕತ್ತಿಯು ಎದೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ತೂರಿಕೊಂಡು ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಹೊರಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಹುಲಿಯ ದಪ್ಪನೆಯ ಬಾಲವು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿದ್ದು, ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸುರುಳಿಯಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಬಾಗಿದೆ. ತೆಳುವಾದ ಹೊಟ್ಟೆ, ಮುಂಗಾಲು ಎತ್ತಿ ರೋಷದಿಂದ ನೆಗೆವ ಭಂಗಿ, ಇವೆಲ್ಲವೂ ಹಸಿದ ನರಭಕ್ಷಕ ಹೆಬ್ಬುಲಿ ಎಂಬ ಭಾವವನ್ನು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿರುವ ಬಾಕುವನ್ನು ಬಹುಶಃ ಮತ್ತೊಂದು ಹುಲಿಯ ಮೂತಿಗೆ ಇರಿದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಈ ಭಾಗವು ಸವೆದಿರುವುದರಿಂದ ಮಾಹಿತಿಯು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಒಂದೇ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಘಟನೆಗಳು ಕಾಣುವಂತೆ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದ ಶಿಲ್ಪಿಯು ಒಬ್ಬ ಸೃಜನಶಿಲ ಕಲಾವಿದನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಸ್ವರ್ಗಾರೋಹಣದ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ವೀರ ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಈ ವಿಮಾನದ ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಪಟ್ಟಿಗಳಿವೆ. ಆ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಅಪ್ಸರೆಯರಿಬ್ಬರು ಹಿಡಿದು ಒಯ್ಯುತ್ತಿರುವರು. ವಿಮಾನದ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಎರಡು ಸ್ತರಗಳಿವೆ. ಮುರಿದ ಕೊನೆಯ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ವೀರನು ಕೈ ಮುಗಿದು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವನು. ಚೌಕಾಕಾರಾದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಯತಿಯು ನಿಂತು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಆರತಿಯನ್ನು, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಗಂಟೆ ಹಿಡಿದು ಶಿವಲಿಂಗದ ಮುಂದೆ ನಿಂತು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿರುವನು. ಆತನು ಜಟಿಯನ್ನು ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ರುಮಾಲಿನಂತೆ ಕಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಶಿವಲಿಂಗದ ಪೀಠಭಾಗಗಳ ಎಡಗಡೆ ಶಿವಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ನಂದಿಯು ಚೌಕಾಕಾರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಬಲಗಾಲನ್ನು ಮುಂದೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡು ಕುಳಿತಿದೆ. ಶಿವಲಿಂಗದ ತಳ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಪಾಣಿಪೀಠ ಭಾಗವು ಆಯತಕಾರವಾಗಿದೆ. ಎಡಗಡೆ ಜಲಧಾರಿಯಿದೆ. ಶಿವಲಿಂಗದ ಲಕ್ಷಣವೂ ವಿಭಿನ್ನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ.

ಈ ಅಧ್ಯಯನದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಗರನೂರು ಗ್ರಾಮ ತುರುಗೋಳ್ ವೀರಗಲ್ಲು ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದುವರೆಗೂ ಕೇವಲ ತುರುಗೋಳ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಅಸಂಖ್ಯ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ನಾವು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದೇವೆ. ಆದರೆ ಇದೇ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ತುರುಗೋಳ್ ಯುದ್ಧದ ಜೊತೆ ಜೊತೆಗೆ ವೀರನ ಮರಣಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವನು ನರಭಕ್ಷಕ ಪ್ರಾಣಿಯಾದ ಹುಲಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿದ ಪರಾಕ್ರಮದ ಘಟನೆಯನ್ನು ಅಥವಾ ಜೀವಿತಾವಧಿಯ ಸಾಧನೆಯನ್ನು (ಹಿಂದೆ ನಡೆದು ಹೋದ ಭೂತಕಾಲದ ಘಟನೆಯನ್ನು) ತೋರಿಸಿರುವುದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದು ಒಂದು ಅಭೂತಪೂರ್ವವಾದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು, ಹೋರಾಟದ ಹಿಂದಿನ ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು, ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲು ಹಾಗೂ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆದಾಯದ ಮೂಲವಾಗಿದ್ದ ಗೋವುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳು ಎಲ್ಲವೂ ವೀರತ್ವದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ, ಧೈರ್ಯದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿ, ಕೆಚ್ಚೆದೆಯ ಎದೆಗಾರಿಕೆಯಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವಂತದ್ದು. ಇಂತಹ ಅಪರೂಪದ ವೀರಗಲ್ಲಿನ ರಕ್ಷಣೆಯಾಗಬೇಕಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ತ್ರುಟಿತವಾಗಿರುವ ಈ ವೀರಗಲ್ಲುವಿನ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ಸರ್ಕಾರ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳಿಯರು ಕೈ ಜೋಡಿಸಲಿ ಎಂಬುದು ಈ ಲೇಖನದ ಆಶಯವಾಗಿದೆ.

(ಈ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಬರೆದುಕೊಡಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಡೆಕ್ಕನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಾಜಿ ಫೌಂಡೇಶನ್ (ರಿ), ಬಳ್ಳಾರಿ ಅವರಿಗೆ ಹಾಗೂ ಈ ವೀರಗಲ್ಲಿನ ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಗುರುಗಳಾದ ಡಾ. ಡಿ.ವಿ. ಪರಶಿವಮೂರ್ತಿ, ಕುಲಪತಿಗಳು, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ ಹಾಗೂ ಡಾ. ಅಮರೇಶ ಯತಗಲ್, ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ ಇವರಿಗೆ ಅನಂತಾನಂತ ಧನ್ಯವಾದಗಳು)

ತುರುಗೋಳ್ ವೀರಗಲ್ಲು, ಹಗರನೂರು ತಾ. ಹೂವಿನಹಡಗಲಿ, ಜಿ. ವಿಜಯನಗರ

ವೀರನ ಜೀವಿತಾವಧಿಯ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿರುವುದು.

(ವೀರನು ಹುಲಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವುದು)

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು

- ಕಲಬುರ್ಗಿ ಎಂ.ಎಂ., **ಸಮಾಧಿ ಬಲಿದಾನ–ವೀರಮರಣ ಸ್ಮಾರಕಗಳು**, ಸಪ್ನ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೧೧.
- ಗೋಪಾಲರಾವ್ ಎಚ್.ಎಸ್., ಶ್ರೀನಿವಾಸಮೂರ್ತಿ ಎಸ್.ಎಲ್., **ವೀಶೇಷ** (ಡಾ. ಆರ್. ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರೀ ಅಭಿನಚಿದನ ಗ್ರಂಥ), ಚಿತ್ಕಲಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ಕುಪ್ಪಂ, ೨೦೧೭.
- ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿ ಎಂ., **ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳು**, ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೮೪.
- ಪರಮಶಿವಮೂರ್ತಿ ಡಿ.ವಿ., **ತುಳುಗೋಳ್ ಸಂಕಥನ,** ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, ೨೦೧೧.
- ಪರಮಶಿವಮೂರ್ತಿ ಡಿ.ವಿ., **ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಶಿಲ್ಪ,** ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, ೧೯೯೯.
- ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರಿ ಆರ್., **ಕರ್ನಾಟಕದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು,** ಕಾಮಧೇನು ಪುಸ್ತಕ ಭವನ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೧೭.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಹದಿಹರೆಯದ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ 'ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ'

ಡಾ. ವಂದನಾ ಜೈನ್,
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಮನೋವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ,
ಎಸ್. ಡಿ. ಎಂ. ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ),
ಉಜಿರೆ – 574240, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಕರ್ನಾಟಕ
ಮೊಬೈಲು ಸಂಖ್ಯೆ : 9449728668
ಮಿಂಚಂಚೆ : vandanajainm@gmail.com

ಡಾ. ಮೈತ್ರಿ ಭಟ್
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ವಿವೇಕಾನಂದ ಕಲೆ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಪುತ್ತೂರು – 574203, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಕರ್ನಾಟಕ
ಮೊಬೈಲು ಸಂಖ್ಯೆ : 9449793584
ಮಿಂಚಂಚೆ : bhatmaithri@gmail.com

'ಹದಿಹರೆಯ' ಎಂಬ ಪದವು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಪದವಾದ 'ಅಡೋಲೆಸ್ಕೊ'ನಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನಗೊಂಡಿದ್ದು, ಇದರ ಅರ್ಥ 'ಬೆಳೆಯು' ಅಥವಾ 'ಪ್ರಬುದ್ಧನಾಗು'. ಹಾಲ್ ಪ್ರಕಾರ (ಸ್ಯಾಂಟ್ರೊಕ್, 2007ರಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದಂತೆ) ಹದಿಹರೆಯವು 12ರಿಂದ 23 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಅವಧಿಯಾಗಿದ್ದು, ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ತೀಕ್ಷ್ಣ–ಮತ್ತು–ಒತ್ತಡದ ನೋಟವು ಹಾಲ್‌ನ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ–ಯಾಗಿದ್ದು, ಹದಿಹರೆಯವು ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಮನಃಸ್ಥಿತಿಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧ ಸಮಯವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಹದಿಹರೆಯವು ಬದಲಾವಣೆ ಮತ್ತು ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಾಗಿದ್ದು, ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹದಿಹರೆಯದವರು ಅನೇಕ ಗಮನಾರ್ಹ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಗೆ ಪರಿವರ್ತನೆ, ಪೋಷಕ–ಮಕ್ಕಳ ಸಂಬಂಧಗಳು, ಶಿಕ್ಷಕ–ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಸಂಬಂಧಗಳು, ಗೆಳೆಯರ ಸಂಬಂಧ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿನ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳು ಹದಿಹರೆಯದವರ ಅರಿವಿನ ಪರಿಪಕ್ವತೆ, ಭಾವನೆಗಳು ಮತ್ತು ನಡೆವಳಿಕೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಇತರರಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಂಬಲ ಅಥವಾ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಿಲ್ಲದೆ, ಹದಿಹರೆಯದವರು ಜೀವನದ ಈ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಹಂತದ ಮೂಲಕ ಹಾದುಹೋಗುವಾಗ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಭಾರತವು ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ವೇಗವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಥದಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದ್ದು, ಹೆಚ್ಚು ಯುವಜನರನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಮತ್ತು ಇದು 2050ರ ವೇಳೆಗೆ ಚೀನಾವನ್ನು ಹಿಂದಿಕ್ಕಿ ವಿಶ್ವದ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೊಂದಿರುವ ದೇಶವಾಗುವ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಿದೆ. 2011ರ ಜನಗಣತಿಯ ಪ್ರಕಾರ, ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಹದಿಹರೆಯದವರ ಸಂಖ್ಯೆ ವಿಶ್ವದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಐದನೇ ಒಂದು ಭಾಗ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಶೇಕಡಾ ಹದಿಹರೆಯದವರಾಗಿದ್ದು, ಸುಮಾರು ಇನ್ನೂರ ಐವತ್ತಮೂರು ಮಿಲಿಯನ್(133 ಮಿಲಿಯನ್ ಪುರುಷರು, 119 ಮಿಲಿಯನ್ ಮಹಿಳೆಯರು) ಎಂದು ಅಂದಾಜಿಸಬಹುದು.

ಹದಿಹರೆಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ಜೀವನಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಅವಧಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇದಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷ ಗಮನ ಅಗತ್ಯ. ಹದಿಹರೆಯದ ಅವಧಿಯ ಆಗಮನವು ಹಲವಾರು ಹೊಸ ಆಯಾಮಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತದೆ. ಹದಿಹರೆಯದ ಹಂತದಲ್ಲಿ 'ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ' ಪ್ರಮುಖ ನಿಯಂತ್ರಕ ಎಂದು ನಂಬಲಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಮಾನವ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ಬಹುಪಾಲು ಮನಃಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು 'ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ'ವನ್ನು ಮಾನವನ ಕೇಂದ್ರೀಯ ಅಂಶವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹದಿಹರೆಯದವರು ಗುರುತನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು, ದೈಹಿಕ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿನ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದು, ಆರೋಗ್ಯಕರ ಜೀವನಶೈಲಿಗಾಗಿ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕಲಿಯುವುದು ಮತ್ತು ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಗಾಗಿ ಕುಟುಂಬದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಾರ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಾರೆ (ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಚೌಧರಿ, 2015). ಸಾಮಾಜಿಕ–ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶಗಳ ಕುರಿತ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಕುಟುಂಬದ ಆದಾಯ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣವು ಹದಿಹರೆಯದವರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ತೋರಿಸಿವೆ.

ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ತನ್ನ ಅಥವಾ ತನ್ನ ಬಗ್ಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವರ್ತನೆ ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಬಹುದು. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸ್ವಯಂ–ಮೌಲ್ಯಮಾಪನವು ಧನಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ಋಣಾತ್ಮಕ ಆಯಾಮವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. (ಬ್ಯಾರನ್ ಮತ್ತು ಬೈರ್ನೆ, 1991).

ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಧನಾತ್ಮಕ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಮತ್ತು ಮೌಲ್ಯ ಎಂಬ ಎರಡು ವಿಭಿನ್ನ ಆಯಾಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಆಯಾಮವು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿತ್ವವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದೆ; ಇದು ಜನರು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಸಮರ್ಥ ಮತ್ತು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಎಂದು ನೋಡುವ ಮಟ್ಟವಾಗಿದೆ. ಮೌಲ್ಯದ ಆಯಾಮವು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ತಾವು ಮೌಲ್ಯಯುತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಎಂದು ಭಾವಿಸುವ ಮಟ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಆದ್ದರಿಂದ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವು ಜೀವನದ ಮೂಲಭೂತ ಸವಾಲುಗಳನ್ನು ನಿಭಾಯಿಸಲು ಸಮರ್ಥನೆಂದು ಮತ್ತು ಸಂತೋಷಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯನೆಂದು ಅನುಭವಿಸುವ ಮನೋಭಾವವಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಜೀವನವು ಮುಂಜಾನೆಯಿಂದ ಮುಸ್ಸಂಜೆಯವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ ಸಾವಿನವರೆಗೆ ಒಂದು ಸವಾಲಾಗಿದೆ. ಸಂತೋಷದ ಸಂಗತಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು, ಒತ್ತಡ, ಕಷ್ಟಗಳು, ಅವಮಾನಗಳು ಜೀವನದ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವು ಸ್ವಯಂ–ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನವು ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಅನುಭವಗಳು, ಭವಿಷ್ಯದ ನಡೆವಳಿಕೆ ಮತ್ತು ದೀರ್ಘಕಾಲೀನ ಮಾನಸಿಕ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ (ಬರ್ಕ್, 2013).

ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವು ಖಿನ್ನತೆ, ಆತಂಕ, ಪ್ರೇರಣೆ, ಚಿಂತನೆ ಮತ್ತು ಒಬ್ಬರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ತೃಪ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಈ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೊರತೆಯಿರುವ ಮಕ್ಕಳು ಮತ್ತು ಹದಿಹರೆಯದವರು ತಮ್ಮ ಪೋಷಕರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಅವಲಂಬಿತರಾಗಿರಬಹುದು ಮತ್ತು ಕಡಿಮೆ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಿಪರ ಗುರಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬಹುದು. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದು ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಸಮಾಜ ಎರಡಕ್ಕೂ ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿಯಾಗಿದೆ (ಜೋಶಿ, ಮತ್ತು ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ, 2009).

ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವ ಅಂಶಗಳು:

ಬಾಲ್ಯದಿಂದ ಹದಿಹರೆಯದವರೆಗೆ, ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ವಿವಿಧ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ ಮತ್ತು ಆ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿನ ಯಶಸ್ಸುಗಳು ಈ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ವಯಸ್ಸು, ಲಿಂಗ, ಸಾಮಾಜಿಕ–ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಜನಾಂಗೀಯ ಗುಂಪುಗಳು ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಪ್ರಭಾವಿಸುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಕಡಿಮೆ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ ಹೊಂದಿರುವವರಿಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ, ಬೆರೆಯುವ ಮತ್ತು ಆತ್ಮಸಾಕ್ಷಿಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತಿ:

ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳು ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಗಾಢವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಿಸುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಸಂಶೋಧನೆಯು ಈ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತದೆ – ಚೈನೀಸ್ ಮತ್ತು ಜಪಾನೀಯರ ಉನ್ನತ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಸಾಧನೆಯ ಹೊರತಾಗಿಯೂ, ಯುಎಸ್ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸವು ಅವರ ವಯಸ್ಸಿನೊಂದಿಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತದೆ (ವಿಟ್ಮರ್, ಪೀಟರ್ಸನ್ ಮತ್ತು ಪುಕೆಟ್, 2013). ಏಷ್ಯನ್ ತರಗತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಯ ಒತ್ತಡವು ಹೆಚ್ಚು ಮತ್ತು ಕಠಿಣವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ನಮ್ರತೆ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ಗೌರವಿಸುವ ಕಾರಣ, ಅವರು ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಲು ಸಾಮಾಜಿಕ ಹೋಲಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಅವರು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಧನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ರೂಪೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಇತರರನ್ನು ಹೊಗಳುವಾಗ ಸಾಕಷ್ಟು ಉದಾರತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಲಿಂಗ:

ಲಿಂಗ ಸ್ಟೀರಿಯೊಟೈಪ್ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ. ಹದಿಹರೆಯದ ಹುಡುಗರಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಹದಿಹರೆಯದ ಹುಡುಗಿಯರು ತಮ್ಮ ದೈಹಿಕ ನೋಟ ಮತ್ತು ಅಥ್ಲೆಟಿಕ್ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕಡಿಮೆ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಆತ್ಮೀಯ ಸ್ನೇಹ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ವೀಕಾರದ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಆಯಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿಯರು ಹುಡುಗರನ್ನು ಮೀರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ, ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟವು ಲಿಂಗದಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಹುಡುಗರ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಪ್ರಜ್ಞೆಯು ಹುಡುಗಿಯರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಕಾರಾತ್ಮಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಾತಾವರಣದ ಕಾರಣ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಹುಡುಗಿಯರು ತಮ್ಮ ಬಗ್ಗೆ ಕಡಿಮೆ ಯೋಚಿಸಬಹುದು.

ಪೋಷಕರ ಶೈಲಿ:

ಹದಿಹರೆಯದವರಿಗೆ ಅವರ ಪೋಷಕರು ಮತ್ತು ಆರೈಕೆ ಮಾಡುವವರು ರಕ್ಷಣಾತ್ಮಕ ಆಯಾಮವನ್ನು, ಪ್ರಬುದ್ಧ ನಡೆವಳಿಕೆಗಾಗಿ ಸಮಂಜಸವಾದ ನಿರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಧನಾತ್ಮಕ ಸಮಸ್ಯೆ ಪರಿಹಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪದೇ ಪದೇ ನಿರಾಕರಿಸುವ ಮತ್ತು ಅವಮಾನಿಸುವ ಪೋಷಕರ ನಿಯಂತ್ರಣ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂತಹ ಪೋಷಕರನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ನಿರಂತರ ಭರವಸೆಯ ಅಗತ್ಯವಿರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅನೇಕರು ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಗೆಳೆಯರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಅವಲಂಬಿತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಆಕ್ರಮಣಶೀಲತೆ, ಸಮಾಜವಿರೋಧಿ ನಡೆವಳಿಕೆ, ಮತ್ತು ಅಪರಾಧಿತ್ವ ಸೇರಿದಂತೆ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯ ತೊಂದರೆಗಳಿಗೆ ಅಪಾಯಕಾರಿ ಅಂಶವು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು (ಬರ್ಕ್, 2013). ಟರ್ಕಿಯ ಅಧ್ಯಯನವು ಹದಿಹರೆಯದವರ ತಾಯಿ ಮತ್ತು ತಂದೆಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸ್ವಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಭಿನ್ನತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ (ಸಾಹಿನ್, ಬಾಯುಟ್ ಮತ್ತು ಎರ್ಸಾನ್ಲಿ 2013).

ಅಧ್ಯಯನದ ವಿಧಾನ:

ಸಂಶೋಧನಾ ಪ್ರಶ್ನೆ: ಹದಿಹರೆಯದವರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟ ಎಷ್ಟಿದೆ ?

ಉದ್ದೇಶಗಳು:

- ಹದಿಹರೆಯದವರ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.
- ಗಂಡು ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣಿನ ನಡುವಿನ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದು.

ಪ್ರಾಕ್ ಕಲ್ಪನೆ: ಗಂಡು ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣಿನ ನಡುವಿನ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ.

ವೇರಿಯೇಬಲ್:

ಸ್ವತಂತ್ರ ವೇರಿಯಬಲ್: ವಯಸ್ಸು ಮತ್ತು ಲಿಂಗ

ಅವಲಂಬಿತ ವೇರಿಯಬಲ್: ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ

ವಿಧಾನ:

ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕ ಮಾದರಿ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು 19ರಿಂದ 21 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಒಟ್ಟು 600 ಸಮಾನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಹುಡುಗರು ಮತ್ತು ಹುಡುಗಿಯರನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಸಂಶೋಧನಾ ವಿನ್ಯಾಸ: ಸಂಶೋಧನೆಯು ಪರಿಶೋಧನಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು ಮಾದರಿ ಸಮೀಕ್ಷೆ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಪರಿಕರಗಳು: ಹೆಸರು, ವಯಸ್ಸು, ಲಿಂಗ, ಸ್ಥಳ, ಶಿಕ್ಷಣದಂತಹ ಸಾಮಾಜಿಕ–ಜನಸಂಖ್ಯಾ ವಿವರಗಳು.

ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಪ್ರಶ್ನಾವಳಿ:

ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ ಮಾಪಕವು ಜಾಗತಿಕ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವ ಒಂದು ಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಇದು ಸಮಾಜವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುವ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಅಳತೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಕೇಲ್ ಅನ್ನು ಡಾ. ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್ ಎಂ. ಅವರು 1965ರಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದರು. ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ ಮಾಪನದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಹೇಳಿಕೆಗಳಿದ್ದು, ಅವು ಸ್ವಯಂ–ಮೌಲ್ಯ ಮತ್ತು ಸ್ವಯಂ–ಸ್ವೀಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. "ಬಲವಾಗಿ ಒಪ್ಪುತ್ತೇನೆ"ಯಿಂದ "ಬಲವಾಗಿ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ"ವರೆಗಿನ ನಾಲ್ಕು–ಪಾಯಿಂಟ್ ಸ್ಕೇಲ್ ಅನ್ನು ಆಯ್ಕೆಗಳಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಮನೋವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಮಾಜಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಈ ಮಾಪನದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಳಕೆದಾರರಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಸಮಾಜವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹದಿಹರೆಯದವರಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗುವ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಅಳತೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಮಾಪನವಾಗಿದೆ. ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಪ್ರಮಾಣವು ಹಲವಾರು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ– ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ನಾರ್ವೇಜಿಯನ್.

ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹತೆ ಮತ್ತು ಸಿಂಧುತ್ವ:

ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಾಪಕವು ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹತೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ರೇಟಿಂಗ್ ಅನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುತ್ತದೆ: ಆಂತರಿಕ ಸ್ಥಿರತೆ 0.77, ಕನಿಷ್ಠ ಪುನರುತ್ಪಾದನೆಯ ಗುಣಾಂಕ 0.90 (ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್, 1986). ಪಾಲಕರು, 60 ವರ್ಷ ಮೇಲ್ಪಟ್ಟ ಪುರುಷರು, ಪ್ರೌಢಶಾಲಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ನಾಗರಿಕ ಸೇವಕರು ಮುಂತಾದ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರ ಅಧ್ಯಯನಗಳ ವಿವಿಧ ಆಯ್ಕೆಗಳು – 0.72ರಿಂದ 0.87 ವರೆಗಿನ ಆಲ್ಫಾ ಗುಣಾಂಕಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ (ಎಲ್ಲವೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚು). 2–ವಾರದ ಮಧ್ಯಂತರಕ್ಕೆ ಪರೀಕ್ಷಾ–ಮರುಪರೀಕ್ಷೆಯ ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹತೆಯನ್ನು 0.85ಕ್ಕೆ ಲೆಕ್ಕಹಾಕಲಾಗಿದೆ. 7–ತಿಂಗಳ ಮಧ್ಯಂತರವನ್ನು 0.63 ಕ್ಕೆ ಲೆಕ್ಕಹಾಕಲಾಗಿದೆ.

ಸ್ಕೋರಿಂಗ್:

ಐಟಂ 1, 3, 4, 7 ಮತ್ತು 10 ಕ್ಕೆ, ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿದರೆ 3 ಅಂಕ, ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿದರೆ 2 ಅಂಕ, ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ 1 ಅಂಕ ಮತ್ತು ಬಲವಾಗಿ ಒಪ್ಪದಿರುವ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗೆ 0 ಅಂಕವನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಐಟಂ ಸಂಖ್ಯೆ 2, 5, 6, 8, ಮತ್ತು 9 ಅನ್ನು ರಿವರ್ಸ್ ಸ್ಕೋರ್ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಬಲವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಗೆಗೆ 0 ಅಂಕ, ಒಪ್ಪಿಗೆಗೆ 1 ಅಂಕ, ಅಸಮ್ಮತಿಗೆ 2 ಅಂಕ ಮತ್ತು ಬಲವಾಗಿ ಅಸಮ್ಮತಿಯ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗೆ 3 ಅಂಕಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ:

ಒಟ್ಟು ಸ್ಕೋರ್ 1 ರಿಂದ 30 ರವರೆಗೆ ಇರುತ್ತದೆ. 15 ಮತ್ತು 25 ರ ನಡುವಿನ ಅಂಕಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಶ್ರೇಣಿಯೊಳಗೆ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು 15ಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಅಂಕಗಳು ಕಡಿಮೆ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಅಂಕ ಹೆಚ್ಚಾದಷ್ಟೂ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ.

ಅಧ್ಯಯನದ ವಿಧಾನಕ್ರಮ:

ಅಧ್ಯಯನದ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಭಾಗವಹಿಸುವವರಿಗೆ ವಿವರಿಸಿ, ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ನಂತರ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಅವರ ಇಚ್ಛೆಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಯಿತು. ಸಾಮಾಜಿಕ–ಜನಸಂಖ್ಯಾ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾಗವಹಿಸುವವರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಹೇಳಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸಲಾಯಿತು ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಯಿತು. ಅಗತ್ಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ ನಂತರ, ರೋಸೆನ್ಬರ್ಗ್ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಾಪಕವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಪ್ರಶ್ನಾವಳಿಗಳನ್ನು ಮರಳಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಯಿತು. ನಂತರ ಪಡೆದ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಕೋರಿಂಗ್ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ:

- ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳು – ಸರಾಸರಿ, ಎಸ್‌ಡಿ
- ತಾರ್ಕಿಕ ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳು – ಸ್ವತಂತ್ರ 'ಟಿ' ಪರೀಕ್ಷೆ

ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಮತ್ತು ಚರ್ಚೆ:

ವ್ಯತ್ಯಯದ ಒನ್ ವೇ ಅನೋವಾ ಅನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಗುಂಪಿನ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗುಂಪಿನ ಎಫ್–ಮೌಲ್ಯವು 1.063 ಆಗಿದ್ದು, ಇದು ವಿವಿಧ ವಿಭಾಗಗಳ ಪದವಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಗಮನಾರ್ಹ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸರಾಸರಿ ಮೌಲ್ಯವು ಬಿ.ಎಸ್ಸಿ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ (ಸರಾಸರಿ = 19.15, ಪ್ರಮಾಣಿತ ವಿಚಲನ = 2.159) ಮತ್ತು ಬಿ. ಎ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ (ಸರಾಸರಿ = 17.68, ಪ್ರಮಾಣಿತ ವಿಚಲನ = 4.039). ಆದ್ದರಿಂದ, ವಿವಿಧ ವಿಭಾಗಗಳ ಪದವಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಗಮನಾರ್ಹ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಊಹೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ತೀರ್ಮಾನ ಮತ್ತು ಸಲಹೆ:

ಹದಿಹರೆಯದವರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ನಿಭಾಯಿಸಲು ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಜೀವನದ ಮೂಲವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಎಲ್ಲಾ ಶಾಲೆಗಳು ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿಪರ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡಬೇಕು. ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ವಿಕಸನ ಮತ್ತು ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕುರಿತ ತರಬೇತಿ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಕಾಲೇಜು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ತಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ನಿಭಾಯಿಸಲು ಸಹಕಾರಿ. ಮನರಂಜನಾ ಚಟುವಟಿಕೆ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆ, ಯೋಗ, ಧ್ಯಾನ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಸ್ವಯಂ–ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಒದಗಿಸಬೇಕು. ಅದು ಅವರ ಸ್ವಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಮಾನವರನ್ನಾಗಿಸಲು ಅವರ ಬಗೆಗಿನ ಅರಿವನ್ನು ಮೂಡಿಸಬೇಕು. ಪಠ್ಯಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಜೀವನಕೌಶಲ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಜಾರಿಗೊಳಿಸಬೇಕು ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಬೇಕು.

ಅನೇಕ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಆರೋಗ್ಯಕರ ಜೀವನಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ ತಮ್ಮ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನು ನಿಭಾಯಿಸುವ ಒತ್ತಡಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಕಾಲೇಜುಗಳಿಗೆ ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವು ಒಬ್ಬರ ಭಾವನೆಯ ಗ್ರಹಿಕೆ, ತಮ್ಮ ಬಗೆಗಿನ ಆಲೋಚನೆಗಳು – ಅದು ಹೇಗೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ, ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ಇದು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಅವರ ದೈನಂದಿನ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದೆ. ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವು ಆಂತರಿಕ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ನಮ್ಮ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ನಾವು ಪ್ರತಿದಿನ ಮಾಡಬಹುದಾದ ವಿಷಯಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೆಳಗೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

1. ನಿಮ್ಮನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಿ.
2. ನಿಮ್ಮನ್ನು ನೀವು ನಿಯಂತ್ರಿಸಿ.
3. ಧನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಯೋಚಿಸಿ.
4. ನಿಮಗೆ ನೀವು ಒಳ್ಳೆಯವರಾಗಿರಿ.
5. ನಿಮ್ಮನ್ನು ನೀವು ಉತ್ತಮ/ಧನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಿ,
6. ಸ್ವಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿ.
7. ಗುರಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿ.

ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಯಾವಾಗಲೂ ಜಗತ್ತನ್ನು ಎದುರಿಸುವಷ್ಟು ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾನೆ.

ಗ್ರಂಥ ಋಣ:

- Baron, R.A., & Byrne, D. (1991). Social Psychology: Understanding human interactions. (6thEd.). Boston, MA: Allyn& Bacon.
- Berk, L. E. (2013). Child Development. (9thEd.). Delhi: PHI Learning Private Limited.
- Joshi, S. and Srivastava, R. (2009). Self-esteem and academic achievement of adolescents. Journal Indian Academy of the Applied Psychology, 35, Special Edition. 33-39.
- Santrock, J. W. (2007). A topical Approach to Life-Span Development. (3rdEd.). New-Delhi: Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited.
- Singh, P., & Choudhary, G. (2015). Changing Pattern of Behaviour among Adolescents: An Analysis. Online International Interdisciplinary Research Journal, 5 (2), 178-189.
- Wittmer, D.S., Petersen, S. H., & Puckett, M. B. (2013). The young child development from pre-birth through age eight (6th Ed.). San Francisco: Peachpit Press.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವಲಸೆ ಪ್ರಜ್ಞೆ: ಜನನಿ ಜನ್ಮ ಭೂಮಿ

ಡಾ. ಬಸಯ್ಯ ಸ್ವಾಮಿ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಶೇಷಾದ್ರಿ ರೋಡ್ ಕ್ಯಾಂಪಸ್, ಜೈನ್ ಡೀಮ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು– 560009
ಸಂಪರ್ಕಸಂಖ್ಯೆ : 9482948320
ಮಿಂಚಂಚೆ – bassayya.s@jainuniversity.ac.in / bskamaldinni@gmail.com

ವಲಸೆ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಮೂಲಭೂತವಾದ ಕಾರಣಗಳು ಇಂದು ಆಧುನಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಮೊದಲು ಮನುಷ್ಯ ತನ್ನ ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ, ಆಹಾರದ ಹುಡುಕಾಟಾಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗುವುದರಿಂದ ಹಿಡಿದು ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಿಕೋಪಗಳು, ಮನಷ್ಯನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ನಂತರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಹೆಸರಲ್ಲಿ ವಲಸೆ, ಬರಗಾಲ, ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ, ಐಷಾರಾಮಿ ಜೀವನಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ, ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಲಸೆ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ನಾವು ಪಟ್ಟಿ ಮಾಡಬಹದು. ಹೀಗೆ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋದ ಜನ, ಸಮುದಾಯ ತನ್ನ ಮೂಲ ಮನೆ ಊರು, ದೇಶ, ತಾಯ್ನಾಡನ್ನು ಅಲ್ಲಿನ ನೆನಪುಗಳನ್ನು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬದುಕನ್ನು, ಭಾಷೆಯನ್ನು ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮೊಂದಿಗೆ ಹೊತ್ತುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಅನೇಕ ಒತ್ತಡದ ಮಧ್ಯೆಯು ಅವುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರ ಮೂಲಕ ತಮ್ಮ ಮನೆ, ಊರು, ಪರಿಸರಗಳಿಂದ ದೂರವಿರುವ ನೋವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತ ವಲಸೆ ಬಂದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಬೇರುಗಳನ್ನು ವಲಸೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಲ್ಲಿಸುವ ನಿರಂತರ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಬಹದು ಇಲ್ಲ ಆಗದೆ ಇರಬಹುದು. ಈ ಎರಡು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೂ ವಲಸಿಗರು ಅನೇಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಭಾಷಿಕ, ಊಟ–ಉಡುಪು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂಘರ್ಷಗಳಿಗೆ ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ವಲಸೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮನೋಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪರಕೀಯತೆ, ಏಕಾಂಗಿತನ, ಅಭದ್ರತೆ, ಮನೆಯಿಂದ ದೂರ ಉಳಿದ ಕೊರಗು ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಸಂಗತಿಗಳು ವಲಸಿಗರನ್ನು ಕಾಡುತ್ತವೆ. ಈ ಮಾನಸಿಕ ವೇದನಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ವಲಸಿಗರು ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ, ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ವಲಸೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಇದ್ದಾಗ ತಮ್ಮ ಮೂಲ ನಲೆಗೆ ಜನನಿ ಜನ್ಮ ಭೂಮಿ ಅದೇ ನಮ್ಮ ಬದುಕಿಗೆ ಮುಕ್ತಿ ತಾಣವೆಂದು ಬರುತ್ತಾರೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಬರಲಾಗದೆ ತನ್ನ ತಾಯ್ನಾಡಿಗೆ ಮರಳಲೇ ಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಮನಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಬದುಕನ್ನು ಸವೆಸಿಬಿಡುತ್ತಾರೆ. ಜನ ಸಮುದಾಯದ ವಲಸೆಯ ಬದುಕಿನ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಕನ್ನಡದ ಅನೇಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ, ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ, ಕೆಲವು ಸಲ ಆನುಷಂಗಿಕವಾಗಿ, ಇನ್ನು ಅನೇಕ ಸಲ ಕಾದಂಬರಿಯ ಕೇಂದ್ರ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಈ ಇನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ತಿಯವರ 'ಸುಬ್ಬಣ್ಣ', ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇಸಾಯಿಯವರ 'ಓಂ ಣಮೋ', 'ಬೀಜ' ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಲಸಿಗರನ್ನು ಕಾಡಿದ ಸ್ಮೃತಿ ವಿಸ್ಮೃತಿಯ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಪಂಪನ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯದಿಂದಲು ಅನೇಕ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರನೆಯಾಗಿ ಪಂಪನೆ ನಿಲ್ಲುತ್ತಾನೆ. ಪಂಪನು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಣ್ಣಿಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದವನು. ತನ್ನ 'ಪಂಪ ಭಾರತ'ದಲ್ಲಿ ಪಂಪ ತನ್ನನ್ನು ಸದಾ ಕಾಡುವ, ನೆನಪಿನಲ್ಲುಳಿದ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅನೇಕ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸುವುದನ್ನು ನಾವು ನೋಡುತ್ತೇವೆ. ಕೇವಲ ವರ್ಣಿಸುವುದಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ ತನ್ನ ಬಾಲ್ಯದ ಊರು ತಾಯಿಯ ತವರೂರಿಗೆ ಹೋಗುವ ಹಂಬಲವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಉಳಿದ ತನ್ನ ಮನೆಯ ನೋವನ್ನು ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

"ಚಾಗದ ಭೋಗದಕ್ಕರದ ಗೇಯದ ಗೊಟ್ಟಿಯಲಂಪಿನಿಂಪುಗ
ಳ್ಗಾಗರಮಾದ ಮಾನಸರೆ ಮಾನಸರಂತವರಾಗಿ ಪುಟ್ಟಲೇ
ನಾಗಿಯುಮೇನೊ ತೀರ್ದಪುದೆ ತೀರದೊಡಂ ಮರಿದುಂಬಿಯಾಗಿ ಮೇಣ್
ಕೋಗಿಲೆಯಾಗಿ ಪುಟ್ಟುವುದು ನಂದನದೋಳ್ ವನವಾಸಿ ದೇಶದೋಳ್
ತೆಂಕಣ ಗಾಳಿ ಸೋಂಕಿದೊಡಮೊಳ್ನುಡಿಗೇಳ್ದೊಡಮಿಂಪನಾಳ್ದ ಗೇ
ಯಂ ಕಿವಿವೊಕ್ಕೊಡಂ ಬಿರಿದ ಮಲ್ಲಿಗೆಗಂಡೊದಮಾದ ಕಂದಲಂ
ಪಂ ಗೆಡೆಗೊಂಡೊಡಂ ಮಧುಮಹೋತ್ಸವಮಾದೊಡಮೇನನೆಂಬೆನಾ
ರಂಕುಸವಿಟ್ಟೊಡಂ ನೆನೆವುದೆನ್ನ ಮನಂ ವನವಾಸಿ ದೇಶಮಂ"

ತಾನು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದ ತನ್ನ ಅಚ್ಚು ಮೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ನೆನೆಯುವ ಪಂಪ ತಾನು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದ ಪರಿಸರವನ್ನು

ನೆನೆಯುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಅವನು ಹೊಂದಿದ ನಾಡಿನ ಪ್ರೇಮವು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ಆಪ್ತವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದ ಪಂಪ, ತನ್ನ ಸಾಧನೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅದರಿಂದ ದೂರವಿದ್ದವನು. ರಾಜಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಂಪನಿಗೆ ಮರುಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಆನೆಯಾಗುವ ಇಚ್ಛೆಯಿಲ್ಲ–ಯುದ್ಧದ ಕುದುರೆಯಾಗುವ ಇಚ್ಛೆಯಿಲ್ಲ. ಬದಲಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ, ತಾನೊಲಿದಂತೆ ಹಾಡುವ ನಿಸರ್ಗದ ನಡುವಿನಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಒಂದು ದುಂಬಿಯಾದರೂ ಸಾಕು ಎನ್ನುವ ಮಾತು ತನ್ನ ನಾಡಿನ ಪ್ರೇಮಕ್ಕೆ ಸುಂದರವಾದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಂಪ ಇಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನೂರಿಗೆ ಈ ಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ಹೋಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಇದ್ದಾಗ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಹುಟ್ಟಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಆಸೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ಮನುಷ್ಯನಾಗಿ ಹುಟ್ಟದೆ ಅಸಾಧ್ಯವಾದಗ ಕೋಗಿಲೆಯಾಗಿ, ದುಂಬಿಯಾಗಿದರೂ ಜನಿಸಬೇಕು ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ತನ್ನೂರುಗೆ ಮರಳಬೇಕು ಹೇಗಾದರೂ ಸರಿಯೇ ಎನ್ನುವ ಮನೋಭಾವ ವಲಸೆಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಭಾಗವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹದು.

'ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದಲ್ಲಿ ಅವಾವಲ್ಲಿ ನೋಡಿದರೂ ನಮ್ಮೂರೇ ವಾಸಿ' ಎನ್ನುವ ಪುರಂದರದಾಸರ ಮಾತನ್ನು ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ನಾಟಕಕಾರ ಬ್ರೇಕ್ಟ್ ತನ್ನ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ತನ್ನ ದೇಶವನ್ನು ಏಕೆ ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಾನೆ? ಎನ್ನುವ ಅಂಶವನ್ನು ನಾಟಕದ ಪಾತ್ರವೊಂದರ ಮೂಲಕ ಹೇಳಿಸುವ ಮಾತುಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

"ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ತನ್ನ ದೇಶವನ್ನು ಏಕೆ ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಾನೆ? ಏಕೆಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ರೊಟ್ಟಿ
ಹೆಚ್ಚು ರುಚಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಗಾಳಿ ಇನ್ನೂ ಸುಗಂಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ದನಿಗಳು
ಹೆಚ್ಚು ಶಕ್ತವಾಗಿ ಕೇಳುತ್ತವೆ, ಆಕಾಶ ಬೇರೆಡೆಗಿಂತ ಎತ್ತರವಾಗಿರುತ್ತದೆ,
ನೆಲದ ಮೇಲೆ ನಡೆಯುವುದು ಇನ್ನೂ ಸುಲಭವಾಗಿರುತ್ತದೆ"

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವಲಸಿಗರನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ ಸ್ಮೃತಿ ವಿಸ್ಮೃತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವಿಧ ಅಧ್ಯಯನ ಶಾಖೆಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಅಧ್ಯಯನಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿವೆ. ಸ್ಮೃತಿ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ಮೃತಿಯೊಂದಿಗೆ, ಸಾಮೂಹಿಕ ಸ್ಮೃತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಮುಖ್ಯವಾದ ಗಮನ ನೀಡಿವೆ. ಸ್ಮೃತಿ ಅಧ್ಯಯನಕಾರ 'ವಾಂಗ್' ಸಾಮೂಹಿಕ ಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಮುದಾಯದ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಕೇಂದ್ರವೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸ್ಮೃತಿಯು ಒಂದು ಕುಟುಂಬದಿಂದ ಒಂದು ಘಟಕದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರದವರೆಗೂ ಅದರಾಚೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿರಬಹುದು. ಸಾಮೂಹಿಕ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶಗಳು ಅಥವಾ ಅಭ್ಯಾಸಗಳು ಸಮುದಾಯದ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಗತದ/ಹಿಂದಿನ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮೂಹಿಕ ಸ್ಮೃತಿಯ ಸಮುದಾಯ ಮತ್ತು ಅದರ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಚಿಕಿತ್ಸಕ ಅಭ್ಯಾಸವಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ವಾಂಗ್ ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ ಸಮುದಾಯದ ಸದಸ್ಯರು ತಮ್ಮ ಹಿಂದಿನ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಹಿ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಸಕ್ರಿಯ ರಚನಾತ್ಮಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅವುಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ ಆನಂದಿಸುವುದು, ಸಮಾಧಾನಿಸುವುದು ಮತ್ತು ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇವುಗಳನ್ನು ಚಿಕಿತ್ಸಕ ಅಭ್ಯಾಸಗಳೆಂದು ವಾಂಗ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೇಯೆ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ನೆನಪುಗಳು ವಿಸ್ಮೃತಿಗೂ ಸರಿಯುತ್ತವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ವಲಸಿಗರ ಈ ಸ್ಮೃತಿಯ ವಿಸ್ಮೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ.

"ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಮಾತ್ರವೇ 'ಆಯ್ಕೆ'ಯಿರುವುದು. ಬದುಕುವುದೆಂದರೆ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕವಾಗಿರುವುದು ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಆರಂಭ ಅಸ್ತಿತ್ವದಿಂದ ಮೊದಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿಗೆ ನಿಲ್ಲುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಸಾರ್ತ್ರ ಅಸ್ತಿತ್ವವಾದವೆಂದರೆ ಅದೊಂದು ಮಾನವತಾವಾದ' (Existenlialism is a humanism) ಎಂಬ ತನ್ನ ಉಪನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ಮಾತುಗಳು ಹೀಗಿವೆ; ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಾಗಿ ಮನುಷ್ಯ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಾನೆ, ತನಗೆ ತಾನೇ ಎದುರಾಗುತ್ತಾನೆ, ಪ್ರಚಂಡವಾಗಿ ಮೂಡಿಬರುತ್ತಾನೆ, ಹಾಗೂ ನಂತರ ತನ್ನನ್ನು ತಾನೇ ವಿವರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ".[(1)] ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಮೂಲ ಅಂಶಗಳೆಂದರೆ ಸಾವು, ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆ, ಏಕಾಂಗಿತನ, ಗುರುತು (Identity), ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಜೀವನದ ಅರ್ಥ. 'ಸಾವು' ಮತ್ತು ಸಾವಿನ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಜನರಲ್ಲಿರುವ ಅರಿವು ಮತ್ತು ನಿರಂತರ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಬಯಕೆಯ ನಡುವಿನ ಮಾನಸಿಕ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. 'ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆ' ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿನಿಷ್ಠ ಅನುಭವಗಳು ನಿರಾಕರಿಸಲ್ಪಡುವ ಭಾವಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಅರಿವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಇತರರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕಹೊಂದುವುದು. 'ಗುರುತು' ಮತ್ತು ಸ್ವ–ಅಂಶಗಳ ನಡುವಿನ ಘರ್ಷಣೆ. ನಾನು (ಸ್ವಯಂ) ಮತ್ತು ನಾನಲ್ಲದವ (ಸ್ವಯಂವಲ್ಲದ) ನಡುವಿನ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಗಡಿ ಅಥವಾ ಸೀಮಿತ ಸ್ವಯಂ ಒಳನೋಟಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಜನರು ತಮ್ಮ ಸ್ಪಷ್ಟ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ನಡುವಿನ ಸಂಘರ್ಷದಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸುತ್ತದೆ.

"ಆಯ್ಕೆ, ಕರ್ತವ್ಯ, ಏಕಾಂಗಿತನ, ಹತಾಶೆ, ವ್ಯಕ್ತಿ ಜೀವನದ ನಿರರ್ಥಕತೆ, ಅಸಂಗತೆ, ದಿಙ್ಮೂಢತೆ, ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಕೊಂದುಕೊಳ್ಳುವ ವಿಚಾರ–ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಭಾವನೆಗಳು ಇಂದು ನಿನ್ನೆಯವಲ್ಲ ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾದದ್ದೂ ಅಲ್ಲ. ಮನುಷ್ಯ ತನ್ನ ಅರಿವಿಗೆ ಬಂದ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅವನ ಜತೆ ಇರುವಂಥವು. ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಒಂದು ತಾತ್ವಿಕ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಾಗಿ ಹೊಸತಾದರೂ, ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ನಾವು ಅಸ್ತಿತ್ವವಾದದ ಎಳೆಗಳನ್ನು ಕಾಣುವುದು ಸಾಧ್ಯ–

ಯಾಕೆಂದರೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮೂಲತಃ ಮನುಷ್ಯನ ಕುರಿತಾಗಿ ಇರುವಂಥದು". ಎಂದು ಕೆ. ವಿ ತಿರುಮಲೇಶ ಅವರು ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಹೊರಟ ಅನೇಕ ವಲಸಿಗರು ತಾವು ಇಚ್ಛಿಸಿದ ಬದುಕಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಇನ್ನು ಅನೇಕ ಸಲ ಅತೃಪ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಮರಳುವ ಸನ್ನಿವೇಶವು ವಲಸಿಗರಿಗೆ ದಕ್ಕುತ್ತದೆ. ಮರಳಿ ತಮ್ಮ ನೆಲದಲ್ಲಿಯೇ ಬದುಕಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವಂತಹ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ವಲಸೆ ಹೋದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿನ ಬದಲಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ವಲಸಿಗರು ತಮ್ಮ ಮೂಲ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಹರೆಯ ಸ್ವಭಾವ, ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮರೆತು ಹೋಗುವ ಮೂಲಕ ಹೊಸದೊಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರಗಳಿಗೆ ಒಡ್ಡಿಕೊಳ್ಳದೇ ಆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಪರಕೀಯವಾಗಿ ಉಳಿದು ನಶಿಸಿ ಹೋಗುವಂತಹ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ವಲಸಿಗರು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎರಡು ಸಾಧ್ಯತೆಗಳು ವಲಸಿಗರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಒಂದು ಮಗುವಿಗೆ ತಂದೆಯೂ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ತನ್ನ ಕಾಲಮೇಲೆ ಇನ್ನು ನಿಂತಿಲ್ಲ. ಮನೆಯ ಒಟ್ಟು ಜವಬ್ದಾರಿಯು ಅವನ ತಂದೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ನಿಂತಿದೆ. ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಪೌರೋಹಿತ್ಯವನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಮನೆಯ ಎಲ್ಲ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಸುಬ್ಬಣ್ಣನ ತಂದೆಯ ಆಸೆ. ಆದರೆ ಅದರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸುಬ್ಬಣ್ಣನ ಜೀವನದ ಗುರಿ. ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಬೇಕೆನ್ನುವುದು ತನ್ನ ಗುರಿಯಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸಂಗೀತಗಾರನಾಗುವುದು ಅವನ ತಂದೆಗೆ ಒಂದಿಷ್ಟು ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಸುಬ್ಬಣ್ಣನಿಗೂ ತನ್ನ ತಂದೆ ಬಯಸಿದಂತೆ ಆಗುವುದು ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಈ ಇರುಸು ಮುರುಸುಗಳ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಕಲಹಗಳಿಂದ ಇಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಮನಸ್ತಾಪಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ನವ ಯುವಕ. ಅವನು ದೊಡ್ಡ ಸಂಗೀತಗಾರನಾಗಿ ಹೆಸರು ಮಾಡಬೇಕೆನ್ನುವ ನಿರ್ಧಾರ ಅವನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂದ್ಧಿಸಿದ್ದು. ಮನುಷ್ಯನ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಪ್ರಕಾರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವು ತನ್ನ ನೈಜತೆ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಆಯ್ಕೆಗಳು ವೈಯಕ್ತಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಸಂತಸವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಸುಬ್ಬಣ್ಣನಿಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಬಾರಿ ತಾನು ತಂದೆಯಾಗುತ್ತಿರುವುದು ತಿಳಿದಾಗ, ಹಾಗೂ ತಾಯಿ ಸದಾ ತನ್ನ ಪತ್ನಿ ಮತ್ತು ಮಗನನ್ನು ಗೋಳಾಯಿಸುವುದನ್ನು ನೆನೆದಾಗ ಅವನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಅರಿವಾಗಿರುವಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅವನ ತಂದೆಯು ಕೂಡ ಬೆಳೆದ ಮಗ ಇನ್ನು ದುಡಿಮೆಗೆ ತೊಡಗಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಅಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಆಗಾಗ್ಗೆ ಹೊರಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ. ಅಸ್ತಿತ್ವ ಚಿಕಿತ್ಸೆ (Exixtentiol therapy) ಹೇಳುವಂತೆ, ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಜಗವನ್ನು ನೋಡುವ ಬಗ್ಗೆ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ಒಳನೋಟಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವ ಮೂಲಕ, ತನ್ನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಹುಡುಕಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸುಬ್ಬಣ್ಣನಿಗೂ ತನ್ನತನವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಹೊಳೆದ ಮಾರ್ಗ ಅವನ ಅತೃಪ್ತಿ ಪರಿವಾರದ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಗೊಂಡು ಅವನು ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ.

ಈಗಾಗಲೇ ಚರ್ಚಿಸಿರುವಂತೆ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳು ಒಂದಾಗಿದ್ದು, ಇವೆ ಅಂಶಗಳು ಸುಬ್ಬಣ್ಣನ ವಲಸೆಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ತನ್ನೂರನ್ನು ನೆನಸದೆ ಬದುಕಿದ್ದ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ. ಮಕ್ಕಳು ಮಡದಿ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಲಲಿತೆಯ ನೆನಪಲ್ಲೆ ಯಾತ್ರೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. "ನಾವು ಹುಟ್ಟುವುದು ಏಕೆ? ಬಾಳುವುದು ಹೇಗೆ? ಎಲ್ಲಿಂದ ಬರುತ್ತೇವೆ? ಎಲ್ಲಿಗೆ ಹೊರಟಿದ್ದೇವೆ? ಸಂಸಾರವೆಂಬ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಮಲೆತು ಮೇಲೆ ಬರುವ ಅಲೆಯ ನೀರಿನ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಹಿಮಾಲಯವೆಂದೇ ಭ್ರಮಿಸಿ ಭೀತಿ ಪಡುವೆವೇಕೆ? ಕಷ್ಟವೆನ್ನುವುದು ಬರಿಯ ಭ್ರಮೆಯ ಭೀತಿಯಾದರೆ ನಿಜ ಯಾವುದು? ಸುಖ ನಿಜವೆ? ಸಂತೋಷ ನಿಜವೇ?". ಎಂದು ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಯೋಚಿಸುವ, ಮತ್ತು ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಹಡುಕಾಟವನ್ನೆ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ನಂತರ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ, ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕಳೇದುಕೊಂಡ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಅಕ್ಷರಶಃ ಅನಾಥನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಈ ಅನಾಥ ಭಾವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಅಥವಾ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಮಕ್ಕಳ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಭಾದಿಸುವುದರಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸುಬ್ಬಣ ಮತ್ತೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಇದು ಸುಬ್ಬಣ್ಣನ ಎರಡನೇ ಹಂತದ ವಲಸೆಯಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಕತ್ತೆಯಲ್ಲಿನ ತನ್ನ ಮನೆ, ಸಂಪತ್ತು, ಇತರ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿ ಮುಂಬೈಗೆ ಬಂದುಬಿಡುತ್ತಾನೆ. ಮುಂಬೈಗೆ ಬರುವ ಸುಬ್ಬಣ್ಣನಿಗೆ ತಾನು 'ಪರಸ್ಥಳ'ದಲ್ಲಿದ್ದೇನೆ ಎಂಬ ಮನೋಭಾವನೆ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಮುಂಬೈಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮಿಠಾಯಿ ಮುದುಕಿಯೊಬ್ಬಳು "ಸತ್ತುಹೋದರೆ ಹೆಣ ನಾಯಿ ಪಾಲಾಗುತ್ತದೆಯಲ್ಲ. ಪರದೇಶದಲ್ಲಿರುವವನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕಾಸು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕು" ಎಂದು ಹೇಳುವ ಮಾತುಗಳು ಅವನಲ್ಲಿ 'ಪರಸ್ಥಳ' ಮತ್ತು ತಾನೊಬ್ಬ ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ 'ಪರಕೀಯ'ನೆಂಬ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕುತ್ತವೆ. ತನ್ನ ಮತ್ತು ತನ್ನ ಸಾವಿನ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ತನ್ನದಲ್ಲದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಅವಲೋಕಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಈಗಾಗಲೇ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ ತಲುಪಿರುವುದರಿಂದ ಎರಿಕ್‌ಸನ್ ಕೊನೆಯ ವಿಕಾಸ ಹಂತ ಹೇಳುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯದೇ ಹೋದಲ್ಲಿ ವೈರಾಗ್ಯ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿಬಿಡುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವಿಕಾಸ ಮನೋವಿಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಕಾರ ವೃದ್ಧಾಪದಲ್ಲಿರುವ ಜೀವಿ ಒಂಟಿಯಾಗಿದ್ದರೆ ಅವನಿಗೆ 'empty nest syndrome' (ಕಾಲಿತನದ ಭಾವನೆ). (ವೃದ್ಧಾಪದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಹೆಂಡತಿ, ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಅಥವಾ ತನ್ನ ಕೌಟುಂಬದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರೀತಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಾಗ ಆತನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಕಾಲಿತನದ ದುಃಖ ಅಥವಾ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಯಾತನೆ) ಕಾಡುವುದ ಸಹಜ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ತಾನು ಯಾರಿಗಾಗಿ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬಂದನೊ, ಅವರನ್ನೆಲ್ಲ ಕಳೆದುಕೊಂಡಾಗ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಒಂಟಿತನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾನೆ. ಈ ಮನಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ತನ್ನ ಊರಿಗೆ ಮರಳಿ ಬರುತ್ತಾನೆ. ತನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಬಂಧಗಳೂ ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಮತ್ತೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ತೊರೆಯಪುರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಮಿಕ್ಕ

ಜೀವನವನ್ನು ವೈರಾಗ್ಯದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆಯುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ವಲಸೆ ನೆಲವು ಅತಂತ್ರತೆಯನ್ನು ಏಕಾಂಗಿತನವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದಾಗ ತಮ್ಮ ಮೂಲ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಅಳಿದ ಹೋದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮರಳಿ ತನ್ನೂರಿಗೆ ಹೋಗುವಂತಹ ಅಂಶವನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

'ಬೀಜ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಶ್ರೇಯಾಂಸನದ್ದು ಈ ತಾಯ್ನಾಡು ಮನೆ ಕಾಡುವಿಕೆಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮರಳಿ ತನ್ನೂರಿಗೆ ಬರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ತನ್ನೂರನ್ನೆ ನೋಡದೆ ತನ್ನ ತಂದೆಯಿಂದ ಮನೆಯಿಂದ ದೂರ ಉಳಿದ ಶ್ರೇಯಾಂಸ, ತನ್ನ ತಂದೆ ತೀರಿದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಊರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ತನ್ನ ಮತ್ತು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ನಡುವಿನ ಕಡಿದು ಹೋದ ಸಂಬಂಧ ಬೇರುಗಳನ್ನು ಮರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮನಸ್ಥಿತಿ ಶ್ರೇಯಾಂಸನು ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. "ನನ್ನ ತಂದೆಯ ಮುಖದ ಮೇಲೆ ನನ್ನ ಲಕ್ಷ್ಯ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದೆ, ಮನಸೆಲ್ಲ ಖಾಲಿ ಮಾಡಿ ಅಪ್ಪನ ಆ ಮುಗಿದ ಕಣ್ಣಿನ ಮುಖವನ್ನು ನನ್ನ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ತುಂಬಿದೆ, ಒಂದು ನಿಮಿಷ. ನನ್ನ ಹೃದಯಾಳದಿಂದ, ಸಮುದ್ರದ ಆಳದಿಂದ–ಒಂದು ಬಿಕ್ಕು ಉಮ್ಮಳಿಸಿ ಬಂತು. 'ಅಪ್ಪಾ! ಎಂದೆ. ನಾನು ಅಪ್ಪಾ ಎನ್ನುವುದೆ ತಡ, ಅವ್ವ, ಅಕ್ಕ, ಅತ್ತೆ ಎಲ್ಲರೂ ಭಾಂ ಎಂದು ಅಳತೊಡಗಿದರು. ನಾನಿನ್ನು ನನ್ನ–ಅಪ್ಪನ ನಡುವಿನ ಹರಿದು ಹೋದ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಮರಳಿ ಒಂದು ಅವ್ಯಕ್ತವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಕಟ್ಟಬೇಕೆನ್ನುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು, ಆತಲ್ಲ– ಇನ್ನ ಲಗೂ ಎತ್ತೋ ತಯಾರಿ ಮಾಡೋಣ, ನಡೀರಿ ಎಂದು ಗಡಿಬಿಡಿ ಮಾಡಹತ್ತಿದರು", ಎಂದು ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಲಿಖಿಗೆ ಪತ್ರ ಬರೆಯುತ್ತ ತಿಳಿಸುವ ಶ್ರೇಯಾಂಸನು ತಾನು ಕಡಿದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿದ್ದ ತಂದೆಯೊಂದಿಗಿನ ಸಂಬಂದ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಬೇರುಗಳನ್ನು ತಂದೆಯ ಸಾವಿನಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಮರಳಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆನ್ನುವ ಮನಸ್ಥಿತಿಗೆ ಇದು ನಾಂದಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ "ಮುಖ್ಯವಾದ ಮಾತೆಂದರೆ ನನ್ನ–ಅಪ್ಪನ ಸಂಬಂಧ, ಈ ಸಂಬಂಧ ಈಗ ಸುಮಾರು ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಕಡಿದು ಹೋಗಿದ್ದರೂ ಆ ದ್ವೇಷದ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಯೂ ಇತ್ತು ಎನ್ನುವ ಒಳ ಸತ್ಯ. ಅವನ ಬೀಜದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ನಾನು ಅವನಿಗೆ ಎಂದೆಂದೂ ಬಂಧಿತನಾಗಿಯೇ ಇದ್ದೇನೆ ಎನ್ನುವ ಸಾತ್ಯಾತೀತ ಭಾವನೆ", ಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತಾನು ಕಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದೇ ಎನ್ನುವ ಮತ್ತು ಮರೆತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ತನ್ನ ತಂದೆಯೊಂದಿಗಿನ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಸಂಬಂಧಗಳು ಅಲೆಯಾಗಿ ಮೂಡುತ್ತವೆ.

ವಲಸೆ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ವಲಸೆ ಹೋಗುವುದು, ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತು ಬದುಕನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಒಂದು ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ. ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ತಮ್ಮ ಮೂಲ ನೆಲೆಗೆ ಮರಳಿ ಬರುವುದು ಕೂಡ ಮರು ವಲಸೆಯ ಕ್ರಮ. ತಮ್ಮ ಜೀವನಕ್ಕೆ, ತಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ವಲಸೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಇದು ಅಲ್ಲದೆ ಇದ್ದ ಬದುಕನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕೂಡ ವಲಸೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಲಸೆ ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆದರೂ, ಅಲ್ಲಿಂದ ಅವರ ಮನೋಹಂಬಲ ತಾಯ್ನಾಡಿಗೆ ಮರಳಲು ಹಂಬಲಿಸುತ್ತವೆ. ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಇದ್ದಾಗ ಇದ್ದಲ್ಲಿಯೇ ನೆನೆಯುತ್ತ, ಮರುಕ ಪಡುತ್ತ ಬದುಕುವ ಸನ್ನಿವೇಶ ವಲಸಿಗರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ ಎನ್ನವುದಕ್ಕೆ ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇಸಾಯಿಯವರ ಓಂ ಣಮೋ ಕಾದಂಬರಿಯ ನೇಮಿನಾಥ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ನೋಡಬಹದು.

'ಓಂ ಣಮೋ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುವ ನೇಮಿನಾಥ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದು, ಅಲ್ಲಿಯ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಧರ್ಮಿಯ ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅವನಿಗೊಬ್ಬ ಆ್ಯಡಂ ಎಂಬ ಗಂಡು ಮಗನಿದ್ದಾನೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ ನೇಮಿನಾಥ ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ತಿಳಿದಿದ್ದ ತನ್ನ ಧರ್ಮದ ಆಚರಣೆ, ನಂಬಿಕೆಗಳ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಅವನಲ್ಲಿ ತಂದೆ ತಾಯಿ, ಆಗತಾನೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಎಲ್ಲರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಬಂದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಾಪಸ್ ಹೋಗದೆ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದರ ಕುರಿತಾಗಿ ಅವನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದುಗುಡಗಳು, ಅಪರಾಧಿತನದ ಭಾವಗಳು, ಪಾಪಪ್ರಜ್ಞೆಗಳು ಕಾಡಿವೆ. ಈಗ ನೇಮಿನಾಥನ ಮಗ ಆ್ಯಡಂ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನೇಮಿನಾಥ ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ತಂದೆಗೆ ಬರೆಯುವ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ವರ್ಷ ತನ್ನಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ ನೆನಪುಗಳನ್ನು, ನೋವಿನ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ "ಗ್ರಾಂಡಪಾನ ಜೊತೆ ಬಹಳ ಸಮಯ ಇರು. ನನಗೆ ಮಾಡಲಿಕ್ಕಾಗದ ಕರ್ತವ್ಯದ ಕೆಲವಂಶವಾದರೂ ನೀ ಮಾಡಿದರೆ ನನಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾದೀತು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಾಯಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನನಗೆ ಬಹು ದೊಡ್ಡ ಗುನ್ಹೆ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು ನನ್ನ ಮನ ಕೊರಿತಾ ಇದೆ. ನನ್ನ ಬಗ್ಗೆ ಅಪ್ಪ–ಅಮ್ಮ ಏನೇನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೋ ನನಗೆ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ... ನೀನೂ ನನ್ನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸಬೇಕಾದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯೂ ಇದೆ. ಆ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ನಾ ನಿನಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಬಂದಾಗ ಒಂದು ದಿನ ಎಲ್ಲ ವಿವರ ಹೇಳ್ತೇನೆ.... ನಾನೂ ನನ್ನನ್ನು ಎಂದೂ ಕ್ಷಮಿಸಿಲ್ಲ... ಅಪರಾಧ ಇದ್ದೆ ಇದೆ". ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲವಾದರೂ ನೇಮಿನಾಥ ತಾನು ಭಾರತದಲ್ಲೆ ಇದ್ದು ತನ್ನ ಮನೆತನ, ತನ್ನ ಕುಟುಂಬ, ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳಿಗೆ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಕಾರ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ತಾನು ನಿರ್ವಹಿಸದೆ ಇದ್ದದ್ದರ ಬಗ್ಗೆ ತನ್ನ ಮೇಲೆ ತನಗೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಅಸಮಾಧಾನ ಹೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನೊಳಗೊಳಗೆ ಅರಿವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

"ನನಗೆ ಕರ್ಮಬಂಧ ಜನ್ಮಜನ್ಮಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸವಿಲ್ಲ... ನಾನು ಮತ್ತೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನನಗೆ ತಂದೆ–ತಾಯಿ–ಕಕ್ಕ ಕಕ್ಕಿ ಸಮಾಜದವರು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ದ್ರೋಹ ಬಗೆದೆಯಾದ್ದರಿಂದ– ನನಗೆ ತಂದೆ, ತಾಯಿಯವರ ಆಸ್ತಿ–

ಪಾಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಏನೂ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲ... ಅದನ್ನು ನಾ ಎಂದೋ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ. ಆದರೆ ಆಡಂ ಅದು ನಿನ್ನ ಆಸ್ತಿ; ಮನೆ ಗದ್ದೆಗಳು–ವಂಶದ ಹೆಸರು... ವಗೈರೆ... ನಿನಗೆ ಅವೆಲ್ಲ ಬೇಡವಾದರೆ ಹಾಗೇ ಹೇಳಿ ಬಾ" ಎಂದು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಪತ್ರದ ಮೂಲಕ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಯೇ ನೇಮಿನಾಥನಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೋಗಬೇಕು, ತನ್ನ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳನ್ನು ನೋಡಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಇಚ್ಛೆಯು, ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಕ್ಕೆ ಅವನಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ನೋವು ಎಲ್ಲವೂ ಇಲ್ಲಿ ಮನೋವ್ಯಥೆಯಾಗಿ ಕಂಡುಬುರತ್ತವೆ. "ಈ 'ದ್ರೋಹಿ'ಗೆ ಇನ್ನೂ ಅಷ್ಟು ಧೈರ್ಯ ಬಂದಿಲ್ಲ" ಹೀಗೆ ತನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡರೂ ಆ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹೋಗುವ ಮನಸ್ಸಿದೆ. ಆದರೆ ತಪ್ಪಿನ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಅವನಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಅಧೈರ್ಯ ಅವನನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. ಅವನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ತಪ್ಪಿನ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಬಿಡಲೊಲ್ಲದು. ಹೀಗೆ ಅಮೇರಿಕಕ್ಕೆ ಓದಲು ಬಂದು ಮರಳಿ ಹೋಗದೆ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಧರ್ಮೀಯಳಾದ ಎಮಿಲಿಯಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಹೊಸದೊಂದು ಜೀವನವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲೆಸಿದ ನೇಮಿನಾಥನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜ, ಧರ್ಮ, ಕುಟುಂಬಗಳ ಬಾಂಧವ್ಯದ ಸರಳುಗಳನ್ನು ಕಡಿದುಕೊಂಡದಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಮೇಲೆಯೆ ಸಿಟ್ಟು. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ತಾನು ದ್ರೋಹಿ ಎಂಬ ಸಂಕಟದ ಪ್ರಜ್ಞೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬದುಕಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನ ತಂದೆ ತಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷಮೇ ಕೇಳಿ ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಊರಿಗೆ ಮರಳಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಹಂಬಲ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಅದು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಇದ್ದಾಗ ತನ್ನೂರು, ಮನೆ, ತಂದೆ ತಾಯಿ, ತನ್ನ ಮೊದಲ ಹೆಂಡತಿ ಎಲ್ಲರನ್ನು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ನೆನೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಅವನ ಮರಳಿ ಹೋಗುವ ತೀವ್ರತೆ ಮತ್ತು ಅದರೊಂದಿಗೆ ನಿರಾಸೆ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

*****

ವಲಸೆ ಎನ್ನುವುದು ಕೇವಲ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಚಲನೆ ಸಂಕಟ ಮಾತ್ರವಾಗಿರದೆ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಯಾತನೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ವಲಸೆಯನ್ನು ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೂ, ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯಿಂದಲೂ, ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯಿಂದಲೂ ಹೇಗೆ ನಡೆದರೂ ಅಲ್ಲಿ ವಲಸಿಗನ ವಲಸೆ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಭಾಗವಾಗಿ ಅನೇಕ ಕಾಡುವಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾನೆ ಎನ್ನುವುದು ಮುಖ್ಯ ಸಂಗತಿ. ವಲಸಿಗರ ವಲಸೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಏಕಾಂಗಿತನ, ಪರಕೀಯತೆ, ಅನಾಥ ಭಾವ, ಅಭದ್ರತೆ ಇವುಗಳು ಕೂಡ ವಲಸೆ ನೆಲದಿಂದ ವಲಸಿಗರನ್ನು ತಮ್ಮ ಮೂಲ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಮುಖಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಇನ್ನು ಅನೇಕ ವಲಸಿಗರು ವಲಸೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡರು ಅಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಬದುಕನ್ನು ಕಳೆಯದೆ ತಮ್ಮ ನೆಲೆಗೆ ಮರಳುವುದು ಕೂಡ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ವಲಸಿಗರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಮೂಲ ನೆಲೆಯನ್ನು ದಿಕ್ಕರಿಸಿಯೋ ಅಥವ ಅಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಇಲ್ಲ ಎನ್ನುವ ಮನೋಭಾವನೆಯಲ್ಲಿಯೋ ತಮ್ಮ ಊರುಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ತಮ್ಮ ಊರೆ ಚೆಂದ ಎನ್ನುವ ಮನೋಭಾವದಲ್ಲಿ ಮರಳುವುದುನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಕನ್ನಡಕಥನ ಸಾಹಿತ್ಯ; ಕಾದಂಬರಿ, ಆಮೂರ ಜಿ.ಎಸ್, ಸಪ್ನ ಬುಕ್ ಹೌಸ್ ಬೆಂಗಳೂರು, 2016
2. ಯುಗಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ದರ್ಶನ, ಕುರ್ತಕೋಟಿ ಕೀರ್ತಿನಾಥ, ಕುರ್ತಕೋಟಿ ಮೆಮೊರಿಯಲ್‌ಟ್ರಸ್ಟ್, ಧಾರಾವಾಡ, 2012
3. ಜೈಪ್ರಕಾಶ ಇಂದಿರಾ. 2009. ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ಮನೋವಿಜ್ಞಾನ. ಮಹಿಳಾ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಂಪಿ.
4. ತಿರುಮಲೇಶ್ ಕೆ.ವಿ. 2016. ಅಸ್ತಿತ್ವವಾದ. ಅಭಿನವ ಪ್ರಕಾಶನ ಬೆಂಗಳೂರು.
5. ದೇವಿ ಜಿ.ಎನ್, (ಅನುವಾದ) ಶಾರದ. ಬಿ. ಎ. 2015. ವಿಸ್ಮೃತಿಯ ನಂತರ. ಕುವೆಂಪು ಭಾಷಾ ಭಾರತಿ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ ಬೆಂಗಳೂರು.
6. ದೇಶಮಾನೆ ಸಮತಾ ಬಿ. 2003. ಸಮಾಜ ಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಮಹಿಳೆ. ಚೇತನ್ ಬುಕ್ ಹೌಸ್ ಮೈಸೂರು.
7. ಕಾದಂಬರಿ; ವಸ್ತು ಮತ್ತು ತಂತ್ರ, ಗೋವಿಂದರಾಜ ಗಿರಡ್ಡಿ, ಹೇಮಂತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಬೆಂಗಳೂರು, 2015
8. ಡಯಾಸ್ಪೊರಾ, ಶುಭದಾಯಿನಿ ಆರ್.ತಾರಿಣಿ, ಕುವೆಂಪು ಭಾಷಾ ಭಾರತಿ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ ಬೆಂಗಳೂರು, 2016
9. ಆಫ್ರಿಕನ್ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕತೆ ಮತ್ತು ಪರಂಪರೆ, ಹುಳಿಯಾರ್ ನಟರಾಜ್, ಪಲ್ಲವ ಪ್ರಕಾಶನ, 2017
10. ವಲಸೆ ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯ, ಬಿಳಿಮಲೆ ಪುರುಷೋತ್ತಮ, ಆಕೃತಿ ಆಶಯ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ಮಂಗಳೂರು, 2019

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವೀರಶೈವ ಮತ ಮತ್ತು ತಾತ್ವಿಕ ವಿಚಾರಗಳು

Dr. H. S. Virupakshappa
Associate Professor and Incharge Principal
Government First Garde College
Holehonnur- 577227, Bhadravathi, Shivamogga, Karnataka
Contact No. : 9482754792
E-mail : virupakshappahs568@gmail.com

ಗುರುವಿನಿಂದ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಲಿಂಗಾಯತರು ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರೆಂದು ತಿಳಿದು, ಶಿವಯೋಗದ ಅಂತಿಮ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಪಟಸ್ಥಲ, ಅಷ್ಟಾವರಣ, ಪಂಚಾಚಾರ ಆಚರಿಸಿ ಅರಿವಿನ ಜ್ಞಾನ ಬಲದಿಂದ ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಆತ್ಮಜ್ಯೋತಿ ದರ್ಶನ ಪಡೆದು ಆನಂದವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಶಿವಯೋಗ ಸಾಧಕರಾಗಬೇಕು. ಈ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಸೃಷ್ಟಿಯ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕ ಚಲನಶೀಲವಾದ 'ಚೈತನ್ಯ' ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಗೋಚರವಾದ ಚೈತನ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಲೀಲೆಯ ಹಿಂದೆ ಗುಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಭೂಮಿ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ನಕ್ಷತ್ರ ಪುಂಜಗಳು, ಗಾಳಿ, ಮಳೆ, ತೇಜಸ್ಸು, ಆಕಾಶ ಕಾಯ, ಜಲಚರ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಸಸ್ಯಗಳು, ಮರಗಳು, ಮನುಷ್ಯರು, ಬೆಟ್ಟಗಳು, ನದಿಗಳು, ಸಮುದ್ರಗಳು ಎಲ್ಲವೂ ಮಹಾಚೈತನ್ಯ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ 'ಸೃಷ್ಟಿ'ಯಾಗಿವೆ. 'ಸ್ಥಿತಿ' ಹೊಂದಿವೆ. ಕಾಲಮಿತಿಯೊಳಗೆ 'ಲಯ'ವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಮೂಲ 'ಚೈತನ್ಯ ಶಕ್ತಿ' ತಾನೇ ತಾನಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ತತ್ವದ ಹಾಗೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ನೆಲೆಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ದಾರ್ಶನಿಕರು, ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಬಹಳ ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ 'ಚೈತನ್ಯ'ದ ಸತ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಕಾರಣ ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಗಶಃ ಸತ್ಯದ ಚೈತನ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದಾರೆ. ಸೃಷ್ಟಿ ರಹಸ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ, ಹುಟ್ಟು ಸಾವಿನ ಬಗ್ಗೆ ವಿಜ್ಞಾಸೆ ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದೆ. ದಾರ್ಶನಿಕರು, ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಈಗಲೂ ಹುಡುಕುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಾರೆ.

ಶಕ್ತಿ–ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ, ಶಕ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟನಾದವನು ಶಿವ (ಚೈತನ್ಯ) ಮತ್ತು ಶಕ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ನಾದವನು ಜೀವ (ಆತ್ಮ) ಎಂತಲೂ ಶಿವ–ಜೀವರ ಕೂಡುವಿಕೆಯ 'ಶಕ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ'. ಜೀವಿಗಳು ಸ್ಥೂಲಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದವು, ಶಿವ (ಚೈತನ್ಯ) ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಸರ್ವ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣಕರ್ತನಾಗಿ ಶಕ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಹನ್ನೆರಡನೇ ಶತಮಾನದ ಶರಣರು ಸೃಷ್ಟಿಯ ಮೂಲ ಚೈತನ್ಯ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಇದ್ದೆಯಲ್ಲ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಚಕಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮಲತ್ರಯಗಳ ಆವರಣದಿಂದ ಜೀವಿ ಹೊರಬಂದು ಮೂಲಚೈತನ್ಯದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗುವುದು. ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಬಯಲಾಗುವುದೇ ಶಕ್ತಿ–ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಶೈವಧರ್ಮ ಭಾರತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶೈವಧರ್ಮ ಬಹಳ ಪುರಾತನವಾದುದು. ವೇದ ಪೂರ್ವ ಹನ್ನೆರಡು ಸ್ಥಾವರ ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗಗಳು ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹರಪ್ಪಾ ಮೆಹಂಜದಾರೋ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ಸ್ಥಾವರ ಲಿಂಗಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಶೈವ, ಪಾಶುಪತ, ಲಾಕುಲ, ಕಪಾಲ, ಕಾಳಾಮುಖ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಶೈವ, ವಂಗ, ಕಳಿಂಗ, ಶೈವ, ಶಾಕ್ತಪಂಥ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಶೈವ ಉಪಶೈವ ಪಂಗಡಗಳು ದೇಶದೆಲ್ಲೆಡೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದವು. ಸ್ಥಾವರಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ, ಜಗುಲಿಗಳಲ್ಲಿ, ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಧರಿಸಿ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ನೇರವಾಗಿ ಪೂಜೆ ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರವಿರಲಿಲ್ಲ. ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರನ್ನು ದೂರವಿಟ್ಟಿದ್ದರು. ಶೈವಪಂಥಗಳಾದ ಕಾಪಾಲಿ, ಕಾಳಾಮುಖ, ಪಾಶುಪತ, ಲಾಕುಲ, ಶಾಕ್ತಪಂಥಗಳವರು ಭೀಕರ ಸ್ವರೂಪದ ವಾಮಾಚಾರಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹನ್ನೊಂದನೇ ಶತಮಾನದ ಸಮಕಾಲೀನ ಆಚಾರರು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಶೈವಧರ್ಮ ಅವನತಿಯಾಗಿ ಕ್ಷೀಣಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಲುಪಿದ್ದವು ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದಿನ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು.

ಉತ್ಕ್ರಾಂತಿಯ ಬಸವಯುಗ:

ಬಸವಾದಿ ಶರಣರು ಹನ್ನೆರಡನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಸವ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿವರ್ತನೆಗಾಗಿ ದೇಶದ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಿಂದ ಬಂದು ಸೇರಿದ್ದರು. ಬಸವಣ್ಣನವರು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬಿಜ್ಜಳರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ದಂಡಾಧೀಶರಾಗಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಆಶಾಕಿರಣವಾಗಿದ್ದರು. ರಾಜ ಬಿಜ್ಜಳನು ಬಸವಣ್ಣನವರನ್ನು ತುಂಬಾ ಗೌರವಿಸಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಎಲ್ಲಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೂ ಬದಲಾವಣೆ ತಂದರು. ಶಿವಸ್ವಾಮಿ, ಚೆನ್ನಬಸವಣ್ಣನವರೊಡಗೂಡಿ ಬಂದು ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ನೀಲಲೋಚನೆ ಮದುವೆ ಆದರು. ಜನ ಆತ್ಮೋನ್ನತಿಯ ಹಾದಿಯ ತೋರಿಸುವ ಸಮಾಜಮುಖಿ ಯುಗಪುರುಷರಿಗಾಗಿ ಕಾದಿದ್ದರು, ಬಸವಾದಿ ಶರಣರು ಮಹಾಮನೆ ಕಟ್ಟಿದರು. ಅನುಭವ ಮಂಟಪ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಲಿಂಗಾಯತ ಧರ್ಮ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸಮಾಜ ಸಮಗ್ರ ಪರಿವರ್ತನೆಗೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿದರು. ಏಳನೂರ ಎಪ್ಪತ್ತು ಅಮರಗಣಂಗಳು ಒಂದು ಲಕ್ಷದ ತ್ತೊಂಬತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಲಿಂಗಧಾರಿ ಶರಣರು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ವರ್ಣಭೇದ, ವರ್ಗಭೇದ, ಲಿಂಗದ ಅಳಿಸಿಹಾಕಿದರು. ಪ್ರಗತಿಪರ ನೀತಿಯ ಕಾಯಕ ದಾಸೋಹದಿಂದ ಅರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಸಮಾನತೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಇಷ್ಟಲಿಂಗಧಾರಣೆ ಮಾಡಿಸಿದರು. ವಚನಗಳ ರಚಿಸಿ ಷಟಿಸ್ಥಲ, ಅಷ್ಟಾವರಣ, ಪಂಚಾಚಾರ ಮಾರ್ಗ ಅಳವಡಿಸಿ ತಾವು

ಸಾಧಿಸಿ, ಶಿವಯೋಗದಿಂದ ಚೈತನ್ಯದ ಬೆಳಕ ಕಂಡು ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಬಯಲಾದರು.

ಆಚರಣೆಗಳು:

ಸ್ಥಲ: ಷಟಸ್ಥಲ ಸಾಧನಾಮಾರ್ಗ 'ಸ್ಥಲ' ಎನ್ನುವ ಮಾತಿನ ವಿವರಣೆ ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಸಮಸ್ತ ಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಯಾವುದು ಆಧಾರವೋ ಅದೇ 'ಸ್ಥಲ' ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

1. **ಭಕ್ತಸ್ಥಲ:** ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರಿಬ್ಬರು ಸದಾಚಾರಿಗಳಾಗಿ ವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ ಗುರು ಕರುಣೆಯಿಂದ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಪಡೆದು, ಮಂತ್ರೋಪದೇಶ ಪಡೆದು, ಅಂಗತ್ರಯದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗತ್ರಯ, ಆಯತ, ಸ್ವಾಯತ, ಸನ್ನಿಹಿತ ಹೊಂದಿ ಭಕ್ತರು ನಿತ್ಯಕಾಯಕ ಮಾಡಿ ನಿಜಭಕ್ತಿ ಆಚರಿಸುವುದು. ಭಕ್ತನು ಶಾಂತನಾಗಿರಬೇಕು, ತನ್ನ ಕುರಿತು ಠಾವಿನಲ್ಲಿ ಸತ್ಯನಾಗಿರಬೇಕು, ಭೂತಹಿತವಚನವ ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ತನ್ನಂತೆ ಭಾವಿಸುವುದು, ಗುರು ಲಿಂಗ ಜಂಗಮಕ್ಕೆ ತನು ಮನಧನಗಳ ಸವೆಯಿಸಬೇಕು. ಅಪಾತ್ರದಾನವ ಮಾಡಲಾಗದು. ಸಕಲೇಂದ್ರಿಯಂಗಳ ತನ್ನ ವಶವ ಮಾಡುವುದು. ಇದೇ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ಬೇಹ ಶೌಚ ನೋಡಾ. ಲಿಂಗವ ಪೂಜಿಸಿ ಪ್ರಸಾದವ ಪಡೆವಡೆ, ಇದೇ ಸಾಧನ ನಮ್ಮ ಕೂಡಲ ಚೆನ್ನಸಂಗಯ್ಯನಲ್ಲಿ. "ಭಕ್ತನಾದಡೆ ಬಾಳೆಯ ಹಣ್ಣಿನಂತಿರಬೇಕು. ಭಕ್ತ ನಾದಡೆ ಬೆಲ್ಲದ ಕುಳ್ಳಿಯಂತಿರಬೇಕು. ಭಕ್ತನಾದಡೆ ಮಾವಿನ ಫಲ ದಂತಿರಬೇಕು. ಇಂತಪ್ಪಾತನೆ ಸದ್ಭಕ್ತ, ಕಾಡಿನೊಳಗಾದ ಶಂಕರಪ್ರಿಯ ಚೆನ್ನ ಕದಂಬ ಲಿಂಗ ನಿರ್ಮಾಯ ಪ್ರಭುವೇ". ಇವು ಭಕ್ತಸ್ಥಲದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ದೀಕ್ಷಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುರು ಕೊಟ್ಟ ಇಷ್ಟಲಿಂಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಸ್ಥಾವರಲಿಂಗಗಳಿಗೆ ಭಕ್ತನು ಎರಗಲಾಗದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಇಷ್ಟಲಿಂಗವೇ ಪರದೈವ. ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರದ ಚಿತ್ಕಳೆಯನ್ನು ಗುರು ಆಕರ್ಷಿಸಿ ಆತ್ಮಕ್ಕೆ ಭಾವಲಿಂಗವನ್ನಾಗಿ, ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಪ್ರಾಣಲಿಂಗವನ್ನಾಗಿ, ದೇಹಕ್ಕೆ ಇಷ್ಟಲಿಂಗವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿರುವಾಗ ಬೇರೆ ಸ್ಥಾವರಲಿಂಗದ ಹಂಗೇಕೆ? ಇಷ್ಟಲಿಂಗವನ್ನು ಯಾವಾಗಲೂ ಅಗಲದಿರು, ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ಮಾಡು. ಬೆಳಿಗ್ಗೆ ಏಳುತ್ತಲೂ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ದರ್ಶನಮಾಡು.

2. **ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲ:** ಅಚಲವಾದ ಲಿಂಗನಿಷ್ಠೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ನಡೆನುಡಿ ಒಂದಾಗಿ ಅರಿವು ಆಚಾರದಿಂದ ವಿಷಯಾದಿಗಳ ದೂರೀಕರಿಸಿ, ಲಿಂಗ ನೆನೆಯಬೇಕು.

"ಛಲ ಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಪರವಾದಿ ನಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ, ಛಲ ಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಪ್ರಸಾದ ದಿಟವೆಂಬ ಛಲವಿಲ್ಲದವರ ಮೆಚ್ಚನಮ್ಮ ಕೂಡಲ ಸಂಗಮದೇವಯ್ಯ" ಎಂದು ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲದ ಸಾಧನೆಗೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ನಿಷ್ಠಾಭಕ್ತಿಯ ಸ್ವರೂಪ ವನ್ನು ವಚನಕಾರರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನೇಕೆ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿರುವರು ಎಂದರೆ, ಮನುಷ್ಯ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಅವರು ಬಲ್ಲರು, ಮೊದಲಿದ್ದ ಉತ್ಸಾಹ ಶ್ರದ್ಧೆಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಅದೃಶ್ಯವೇ ಆಗಬಹುದೆಂದು ಅವರಿಗೆ ಹೆದರಿಕೆ. ಬಸವಣ್ಣನವರು ಹೇಳಿರುವಂತೆ.

3, **ಪ್ರಸಾದಿಸ್ಥಲ:** ಇಷ್ಟಲಿಂಗಧಾರಿಗಳು ಒಡಲು ಗುಣ ಹಾಗೂ ವಿಷಯಾದಿಗಳ ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ, ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಹಾಮಂತ್ರದಿಂದ ಪ್ರಸಾದವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿ ಅಂಗಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸಬೇಕು.

"ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ನೆನೆವೆ, ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ಮಾಡುವೆ, ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ಕೊಡುವನು ನಾನಯ್ಯ, ಸಕಲ ಪದಾರ್ಥಂಗಳ ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ಭಾವಿಸುವೆ. ಅಂಗಗುಣಂಗಳನರಿಯೆನಯ್ಯ, ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ಕಾಮಿಸುವೆನು ನಿಃಕಾಮಿಯಾಗಿ, ಎನ್ನ ದೇಹೇಂದ್ರಿಯ ಮನ ಪ್ರಾಣಾದಿಗಳು ಲಿಂಗದ ಸತಿಯರಾಗಿ ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ಬಯಸಿ ಲಿಂಗಪ್ರಾಣಿಗಳಾದ ಕಾರಣ ಲಿಂಗಕ್ಕೆಂದೇ ಕೈಕೊಂಬೆನು, ಅನರ್ಪಿತವನರಿಯೆ ಕೂಡಲ ಸಂಗಮದೇವಾ"

ಈ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾದಿಸ್ಥಲದ ಮುಖ್ಯ ತತ್ತ್ವಗಳು ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಶಿವಸ್ವರೂಪವನ್ನರಿಯದ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳು ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳ ಮೂಲಕ ಭೋಗಿ ಸುವುದನ್ನು 'ನಾನು' ಭೋಗಿಸುತ್ತೇನೆ, 'ನನಗೆ' ತೃಪ್ತಿಯಾಯಿತು ಎಂದು ಅಹಂಕಾರಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಿಕೊಂಡು, ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ತಮ್ಮ ಕರ್ತೃವನ್ನು ಆರೋಪಿಸಿಕೊಂಡು ಸುಖದುಃಖಗಳಿಗೆ ಈಡಾಗುತ್ತಿರುವರು. ಈ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳು ಸ್ವಂತವಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಲಾರ–ವಾದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳಿಗೆ ಚೇತನ ಕೊಡುವ ಚೈತನ್ಯಾತ್ಮಕನು ಬೇರೆ ಇರುವನಷ್ಟೆ. ಇಂದ್ರಿಯಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಗಳಿದ್ದು ಕೊಂಡು ಆಯಾ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ತಕ್ಕ ಶಕ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವುವು. ಇದನ್ನು ಸಾಧಕನು ಮನಗಾಣಬೇಕು.

4. **ಪ್ರಾಣಲಿಂಗಸ್ಥಲ:** ಇಷ್ಟಲಿಂಗಧಾರಿಗಳು ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಲಿಂಗಮುಖಿ ಮಾಡಿ ಅವಧಾನ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಪ್ರಾಣಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮಾಡಿ ಶರೀರದ ಚೈತನ್ಯವೇ ತಾನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

"ಲಿಂಗವೇ ಪ್ರಾಣ, ಪ್ರಾಣವೇ ಲಿಂಗವಾಯಿತ್ತು. ಅಂಗ ಲಿಂಗ ವಾಯಿತ್ತು. ಗುಹೇಶ್ವರ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಾಂಗ ಪ್ರಾಣಲಿಂಗ ಸ್ವಾಯತ ವಾಯಿತ್ತು ಕಾಣಾ" (ಚೆನ್ನ ಬಸವಣ್ಣ).

ಎಂಬ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಲಿಂಗಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈಗ ಸಾಧಕನು ಒಳಗೆ ಲಿಂಗದ ಬೆಳಕನ್ನು ನೋಡುವವನಾಗುತ್ತಾನೆ. ತನುತ್ರಯಗಳ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ನಡೆಸುವ ಷಡ್ ಲಿಂಗಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳ ಮಂತ್ರಾಕ್ಷರಗಳನ್ನೂ ಕಲೆಗಳನ್ನೂ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಗ್ರಹಿಸಿ ಪ್ರಾಣಲಿಂಗದ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಪರವಸ್ತು ನಿರಂಜನಲಿಂಗವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮಚಕ್ರದಲ್ಲಿಯೂ, ನಿಶೂನ್ಯಲಿಂಗವಾಗಿ ಶಿಖಾಚಕ್ರದಲ್ಲಿಯೂ, ನಿಃಕಲಲಿಂಗವಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಹುಬ್ಬುಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಆಜ್ಞಾ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹಾಲಿಂಗವಿದೆ. ಕಂಠಸ್ಥಾನದ ವಿಶುದ್ಧಿ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾದ ಲಿಂಗವಿದೆ. ಹೃದಯಸ್ಥಾನದ ಅನಾಹತ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಜಂಗಮಲಿಂಗವಿದೆ. ನಾಭಿಯ ಮಣಿಪೂರಕ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಲಿಂಗಸ್ಥಾನದ ಸ್ವಾಧಿಷ್ಠಾನ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಗುರುಲಿಂಗವಿದೆ.

ಮೂಲಾಧಾರದ ಆಧಾರ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಆಚಾರಲಿಂಗವಿದೆ. ಹೃದಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಳಕಮಲವೊಂದು ಬಾಳೆಯ ಹೂವಿನಂತೆ ಅಧೋಮುಖಿಯಾಗಿದೆ. ಆ ಕಮಲದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಜೀವನು ಪ್ರಾಣವಾಯುಗೂಡಿ ಜಾಗ್ರತ್ ಸ್ವಪ್ನ ಸುಷುಪ್ತಿ ಎಂಬ ಅವಸ್ಥಾತ್ರಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತ ಇದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಾಣವಾಯು ಉಚ್ಛ್ವಾಸ ನಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಉಚ್ಛ್ವಾಸ ನಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದರೆ ಕಣ್ಣಾಲಿಗಳ ಹರಿದಾಟವೂ ಮನಸ್ಸಿನ ಹರಿದಾಟವೂ ನಿಂತು, ಮನಸ್ಸು ನಿರ್ಗಮನಿಯಾಗಿ, ಆತ್ಮ ತನ್ನ ನಿಜವನ್ನು ನಿಶ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವುಳ್ಳದ್ದಾಗುತ್ತದೆ.

5. **ಶರಣಸ್ಥಲ:** ಸತಿ–ಪತಿ ಭಾವ ಅಳೆದು ಶರೀರ ಲಿಂಗಮಯವಾಗಿ ದೇಹಬಾಧೆಗಳಿಲ್ಲದೆ ಭ್ರಾಂತು ವಿಷಯಾದಿಗಳ ಬಿಟ್ಟು ಅರಿವು ಪಡೆದು ದೇಹಲಿಂಗ ಒಂದೆಂದು ಮಹಾನವ ಕಂಡು ಆನಂದಿಸುವುದು ಶರಣಸ್ಥಲ.

ಶರಣನು ಜ್ಞಾನಿ, ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವನು, ದೇಹ ಸಂಸಾರಾದಿ ಮೋಹಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟವನು. ಲಿಂಗದ ಕಳೆಯರಿತು ಲಿಂಗದ ಗುಣಗಳುಳ್ಳವನಾಗಿ ಬಾಹ್ಯಾಭ್ಯಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗದ ನೆನಹಿನಿಂದ ವ್ಯವಹರಿಸ ತಕ್ಕವನು. ಇವನು ಅಂತರ್ಮುಖಿಯಾದಾಗ ಕಾರಣತನುವಿನ ಭಾವ ಲಿಂಗದ ಸಂಬಂಧ; ಬಹಿರ್ಮುಖಿಯಾದಾಗ ಸ್ಥೂಲ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ತನುಗಳ ವ್ಯವಹಾರವುಳ್ಳವನಾದರೂ ತನು ಮನಗಳ ಗುಣಗಳಿಂದ ಬಾಧಿತನಲ್ಲ.

"ಲಿಂಗವೇ ಪತಿಯಾಗಿ ಅನ್ಯವನರಿಯದೆ, ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯ ವಿರಹಿತನಾಗಿ, ತೆರಹಿಲ್ಲದ ಅರುಹು ತಾನಾಗಿ, ನೆರೆ ಅರುಹಿನೊಳು ನಿಬ್ಬೆರಗಾಗಿ, ಹೃದಯಕಮಲ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರಮೇಶ್ವರನೊಳಗಣ ಪರಮ ಸ್ನೇಹವೆರಸಿ ಅಗಲದಿಪ್ಪುದೀಗ ಶರಣಸ್ಥಲವೆಂದೆಂಬೆನಯ್ಯ ಮಹಾಲಿಂಗ ಗುರು ಶಿವ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಪ್ರಭುವೇ".

ಮೇಲಿನ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಶರಣನ ಮತ್ತು ಶರಣಸ್ಥಲದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಪಂಚಭೂತಾತ್ಮಕವಾದ ದೇಹ ತಾನಲ್ಲ, ಅಂತಃಕರಣ ಚತುಷ್ಟಯ ತಾನಲ್ಲ, ಪ್ರಕೃತಿ ಪುರುಷ ತಾನಲ್ಲ, ಅಂಗತತ್ವಗಳಾದ ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ಅಶುದ್ಧ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಮಾರಿ, ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಿರುವವನು ಶರಣನು. ಸ್ವಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನ ಪಡೆದವನಾದ್ದರಿಂದ ಶರಣನಿಗೆ.

6. **ಐಕ್ಯಸ್ಥಲ:** ಹಾಲು ಹಾಲು ಬೆರೆತಂತೆ, ಜ್ಯೋತಿ ಜ್ಯೋತಿ ಬೆರೆತಂತೆ, ಸಂದು ಸಂಶಯವಿಲ್ಲದೆ ನಿಭ್ರಾಂತನಾಗಿ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಪರಿಪೂರ್ಣಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿ ನಿರಾಳ ಬಯಸಿ ನಿಶಬ್ದವಾಗಿ ಮಹಾಘನವ ಕಂಡು ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಬಯಲಾಗುವುದು ಐಕ್ಯಸ್ಥಲ.

ಮೇಲಿನ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಮಾಡುವವರಾರು? ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುವವರಾರು? ಜ್ಞಾತೃ, ಜ್ಞಾನ, ಜ್ಞೇಯಗಳೆಲ್ಲಿಯವು? ಇದೇ ಐಕ್ಯಸ್ಥಳ, ಘೃತ ಘೃತವ ಬೆರಸಿದಂತೆ, ಕ್ಷೀರ ಕ್ಷೀರವ ಬೆರಸಿದಂತೆ, ತೈಲ ತೈಲವ ಬೆರಸಿದಂತೆ, ನೀರು ನೀರ ಬೆರಸಿದಂತೆ, ಜ್ಯೋತಿ ಜ್ಯೋತಿಯ ಬೆರಸಿದಂತೆ, ಬಯಲು ಬಯಲ ಬೆರಸಿದಂತೆ, ಪ್ರಾಣ ಪ್ರಾಣ ಸಂಯೋಗವಾದ ಲಿಂಗ ಸಮರಸವನೇನೆಂಬೆನಯ್ಯ ಮಹಾಲಿಂಗ ಗುರು ಶಿವ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಪ್ರಭುವೆ, ಒಂದೇ ವಸ್ತು ಎರಡಾಗಿತ್ತು; ಪುನಃ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿ ಒಂದಾಯಿತು. ಇದು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಾಮರಸ್ಯದ ಐಕ್ಯ.

ಅಷ್ಟಾವರಣ:

1. **ಗುರು:** ಶಿವನೇ ಗುರುವಾಗಿ ಬಂದು ಸದಾಚಾರಿಗಳಾದ ಪುರುಷ, ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಕರುಣೆಯಿಂದ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಆಯತ ಮಾಡಿ, ಷಡಕ್ಷರಮಂತ್ರದಿಂದ ಮಂತ್ರದೇಹವ ಮಾಡಿ, ವಿಭೂತಿ ಹಚ್ಚಿ ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ ಕೊಟ್ಟು ಲಿಂಗದೊಳಗೆ ಬೆಳಕ ತೋರಿ ಮಲತ್ರಯಗಳ ಸುಟ್ಟು, ಭ್ರಾಂತಿ ಅಳಿಸಿ, ಸದ್ಭಕ್ತಿ ಅರುಹಿ ಉದ್ಧರಿಸುವವರೇ ಶ್ರೀಗುರು.

2. **ಲಿಂಗ:** ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಚೈತನ್ಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಶರಣರು ಇಷ್ಟಲಿಂಗದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಹೊಂದಿ ಅನುಭವಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಿ, ಸಮಾನತೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಧರಿಸಿದರು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮನೆ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ವಿವಿಧ ಕಾಯಕದವರಿಗೆ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಆಯತವಾಡಿ ಗುಡಿಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಹಾಗೂ ಪುರೋಹಿತರ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದರು.

3. **ಜಂಗಮ:** ಸೃಷ್ಟಿಯ ಮೂಲ ಚಲನಾಶೀಲವಾದ ಚೈತನ್ಯ ಶಕ್ತಿಯೇ ಜಂಗಮ.

4. **ಪಾದೋದಕ:** ಭಕ್ತನು ಗುರುವು ಪರಸ್ಪರ ಶಿವಭಾವದಿಂದ ಸಮರ್ಪಣಾ ಭಾವದಿಂದ ಗುರುವಿನ ಪಾದಪೂಜೆ ಮಾಡಿದರೆ, ಗುರುವಿನ ಪಾದಾಂಗುಷ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಸ್ಫಲನವಾಗಿ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಬೆರೆತು ಪಾದೋದಕವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತದೆ.

5. **ಪ್ರಸಾದ:** ಮಹಾಮಂತ್ರದಿಂದ ಪದಾರ್ಥವ ಪ್ರಸಾದ ಮಾಡಿದಾಗ ತನುಮನ ಭಾವ ಪರಿಣಾಮ ಹೊಂದಿ, ಲಿಂಗಾರ್ಪಿತ ಮಾಡಿದಾಗ ಭೋಗಿಸಿದರೆ ಮಹಾಪ್ರಸಾದ ಆಗುತ್ತದೆ.

6. **ವಿಭೂತಿ:** ವಿಭೂತಿ ಚಿತ್ಕಳೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಾಮ ಹೊಂದಿ ದೇಹದ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಧರಿಸಿದಾಗ ಸಕಲ ದುರಿತ ನಿವಾರಣೆ ಆಗಿ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ಕಳೆ ವ್ಯಾಪಿಸುವುದು.

7. **ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ:** ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಆಯಾಯ ಲಿಂಗಗಳಿಗೆ ಧರಿಸಿದರೆ ಸರ್ವಪಾಪ ಕಳೆದು, ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನ ಆಗುವುದು.

8. **ಮಂತ್ರ:** ಷಡಕ್ಷರ ಮಂತ್ರವಾದ 'ಓಂ ನಮಃ ಶಿವಾಯ' ಎಲ್ಲಾ ಮಂತ್ರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದು. ಗುರು ಹೇಳಿದ ಹಾಗೆ ಗೌಪ್ಯತೆಯಿಂದ ಮಂತ್ರ ಜಪಿಸಬೇಕು.

ಪಂಚಾಚಾರ:

1. **ಲಿಂಗಾಚಾರ:** ಗುರು ಕರುಣಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಇಷ್ಟಲಿಂಗವನ್ನು ಉತ್ತಮಾಂಗದಲ್ಲಿ ಧರಿಸಿ ಬಿಡುವಿನ ವೇಳೆ ಪೂಜಿಸಿ, ಕಾಯಕ ಮಾಡಿ ಬಂದುದ ಪ್ರಸಾದ ಮಾಡಿ ಲಿಂಗ ಅಂಗಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸಬೇಕು, ಲಿಂಗನಿರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಿ ಆನಂದಿಸಬೇಕು.

2. ಸದಾಚಾರ: ಸತ್ಯ ಶುದ್ಧ ಕಾಯಕ ಮಾಡಿ ಗುರು, ಲಿಂಗ, ಜಂಗಮಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸಿ ತಾನು ಪಡೆದು ಆನಂದಿಸಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ದಾಸೋಹ ಮಾಡಬೇಕು. ಪರಧನ ಪರಸ್ತ್ರೀ, ಪರನಿಂದೆ, ಪರದೈವ ತಿರಸ್ಕರಿಸಬೇಕು, ಪರಹಿತಾರ್ಥಕ್ಕಾಗಿ ನಿಷ್ಠುರಿಯಾಗಿ ಸಾರ್ಥಕ ಬಾಳು ಬಾಳಬೇಕು.

3. ಶಿವಾಚಾರ: ಜಾತಿ, ಕುಲ, ವರ್ಣ, ವರ್ಗ ಎಣಿಸದೆ, ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕೃತಿಯನ್ನು ವಿಕೃತಿಗೊಳಿಸದೆ ಸಕಲರನ್ನೂ ಶಿವಭಾವದಿಂದ ಕಂಡು ನಾವೆಲ್ಲ ವಿಶ್ವಕುಟುಂಬ ದವರೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಕೊಡುಗೆ ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

4. ಗಣಾಚಾರ: ಸ್ವಧರ್ಮರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸದಾ ಎಚ್ಚರವಾಗಿರಬೇಕು. ಶರಣರ ಬಗ್ಗೆ ಅವಹೇಳನ ಮಾಡಿದಾಗ ಧಿಕ್ಕರಿಸಬೇಕು. ಗಣಾಚಾರಿಗಳ ಸಂಘಟಿಸಿ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅಣಿಗೊಳಿಸಬೇಕು.

5. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ: ಗುರು–ಹಿರಿಯರ ತಂದೆ–ತಾಯಿಯರ ಇಷ್ಟಲಿಂಗಧಾರಿಗಳ ಸೇವೆ ಮಾಡಬೇಕು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಸಂದಿಸಬೇಕು. ಸಮಾಜದ ಮದುವೆ, ಹುಟ್ಟು, ಸಾವು ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸಹಾಯಹಸ್ತ ನೀಡಬೇಕು. ಭಕ್ತಿ, ಜ್ಞಾನ, ಕ್ರಿಯೆ, ವೈರಾಗ್ಯದಿಂದ ಬದುಕುವುದೇ ನೃತ್ಯಾಚಾರ.

ಶಿವಯೋಗ: ಶ್ರೀ ಗುರುವಿನಿಂದ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ಪಡೆದ ಲಿಂಗಾಯತರು ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರೆಂದು ತಿಳಿದು, ಶಿವಯೋಗದ ಅಂತಿಮ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಷಟಸ್ಥಲ, ಅಷ್ಟಾವರಣ, ಪಂಚಾಚಾರ ಆಚರಿಸಿ ಅರಿವಿನ ಜ್ಞಾನ ಬಲದಿಂದ ತಮ್ಮಲ್ಲೆ ಹುದುಗಿರುವ ಆತ್ಮಜ್ಯೋತಿ ದರ್ಶನ ಪಡೆದು ಆನಂದವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಶಿವಯೋಗ ಸಾಧಕರಾಗಬೇಕು.

ಇಷ್ಟಲಿಂಗಧಾರಿಗಳಾದ ವಿವಿಧ ಕಾಯಕದವರು ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರು ಶಿವಯೋಗ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಲು ಪೂಜಾಗೃಹ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿ ತನು ಮನ ಶುಚಿಗೊಳಿಸಿ ಮರದ ಮಣೆಯ ಮೇಲೆ ಸಿದ್ಧಾಸನ ಹಾಕಿ ಬೆನ್ನು ನೇರವಾಗಿರಿಸಿ ಉತ್ತರ ಅಥವಾ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕೂರಬೇಕು. ಲಿಂಗಪೂಜೆಗೆ ಮುನ್ನ ದೇಹದ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ವಿಭೂತಿಧಾರಣೆ ಮಾಡಿ ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ ಜಪಮಾಲೆಯಿಂದ ಷಡಕ್ಷರ ಮಂತ್ರ 'ಓಂ ನಮಃ ಶಿವಾಯ' ಜಪಿಸಬೇಕು. ಎಡಭುಜದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಹಣತೆ ಹಚ್ಚಿ ಉರಿಸಬೇಕು. ಪೂಜಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿಟ್ಟಿರಬೇಕು.

ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮಾಡಲು ಬಲಭಾಗದ ಮೂಗಿನ ಹೊಳ್ಳೆಯಿಂದ ಉಸಿರು ಒಳಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಕುಂಭನ ಮಾಡಬೇಕು ಮತ್ತು ಎಡಭಾಗದ ಮೂಗಿನ ಹೊಳ್ಳೆಯಿಂದ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಉಸಿರು ಹೊರಬಿಡಬೇಕು. ಈ ರೀತಿ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮಾಡಿ ತನುಮನ ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿ, ಅನಂತರ ಎಡಗೈ ಅಂಗೈ ಮೇಲೆ ಇಷ್ಟಲಿಂಗವನಿಟ್ಟು ತುದಿ ಮೂಗಿನಿಂದ ಒಂದು ಅಡಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಎಡ ಅಂಗೈ ಸರಿಸಿ ಅರ್ಧ ಮುಚ್ಚಿದ ನೇತ್ರದಿಂದ ಕಣ್ಣಾಲಿಗಳು ಚಲಿಸದೆ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ಇಷ್ಟಲಿಂಗ ನೋಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ರೆಪ್ಪೆ ಬಡಿಯಬಾರದು, ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ನೋಟ ನೆಟ್ಟಿರಬೇಕು.

ಹಣತೆಯ ದೀಪದ ಕುಡಿ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿ ವಿಸ್ತಾರಗೊಳ್ಳುವುದು, ಕಣ್ಣಿನ ಬೆಳಕು ಲಿಂಗದ ಬೆಳಕು ಸೇರಿದಾಗ ಅಂಗೈ ಲಿಂಗದ ಸುತ್ತ ಬೆಳಕು ಹೊಳೆಯುತ್ತದೆ. ಲಿಂಗವನ್ನು ತದೇಕಚಿತ್ತದಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕು ಬೆಳಗಿ ದೇಹದಿಂದ ಆತ್ಮನ ಕಿರಣ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಹೊರ ಬರುತ್ತದೆ. ಲಿಂಗದ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿದ್ದ ಅಂಗದ ಸುತ್ತ ಬೆಳಕು ಕಾಣಿಸಿ ಆನಂದ ಪರಿಣಾಮ ಹೊಂದುತ್ತದೆ. ದೇಹ ಹಗುರವಾದಂತೆ ತೋರಿ ನೋಟ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಕೂಟ ಆಗುತ್ತದೆ. ಶಿವಯೋಗದಿಂದ ಅಂಗ ಲಿಂಗ ಒಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಆತ್ಮನ ಬೆಳಕಿನ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಶಿವಯೋಗ ದೇಹ ಮರೆತು ಆತ್ಮಜ್ಯೋತಿಯ ಬೆಳಕು ಕಾಣುವುದೇ 'ಶಿವಯೋಗ'.

ಆಕಾರ ಗ್ರಂಥ :

1. ವಚನ ಧರ್ಮ ಸಾರ, ಎಂ.ಆರ್. ಶ್ರೀನಿವಾಸಮೂರ್ತಿ, ಪ್ರಸಾರಂಗ ; ಮೈಸೂರು.
2. ವಚನ ಸಂಪುಟ 1 ಮತ್ತು 2 ಸಂಪಾದನೆ, ಎಂ.ಎಂ. ಕಲ್ಬುರ್ಗಿ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ ಬೆಂಗಳೂರು.
3. ಬಸವಪಥ ಜನವರಿ ಸಂಚಿಕೆ, ಪ್ರಕಟಣೆ ; ಬಸವ ಸಮಿತಿ ಬೆಂಗಳೂರು.
4. ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳು, ವಿದ್ಯಾನಿಧಿ ಪ್ರಕಾಶನ ಗದಗ

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡ ಪ್ರದೇಶದ ಕನ್ನಡದ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿ

ಡಾ. ವಿಠ್ಠಲ ಕೋಳಿ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು
ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಕೆ.ಎಲ್.ಇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಲಾ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, ಗದಗ
ಮೇಲ್.ಐಡಿ– vithalkoli1@gmail.com
ದೂರವಾಣಿ ಸಂಖ್ಯೆ–9164645055

1818ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಧಾರವಾಡ ಪ್ರದೇಶವು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಆಗ ಧಾರವಾಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಯಾವ ಆಡಳಿತದ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮುಂದೆ ಬಂದಾಗ, ಅದರ ಕುರಿತು ಮುಂಬೈ, ಮದ್ರಾಸ್ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಮಧ್ಯ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರಗಳ ಮೂಲಕ ಚರ್ಚೆಯು ನಡೆಯಿತು. ಬೆಳಗಾವಿ, ವಿಜಯಪುರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಧಾರವಾಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮೈಸೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ ಮೊದಲಾದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಒಳಮಾಡಿ ಮುಂಬೈ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಜೊಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಸರ್.ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋ ಅವರು ಹೇಳಿದರು. ಆದರೆ ರಕ್ಷಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಂಬೈಗೆ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂದು ಮುಂಬೈ ಗೌರ್ನರ್ ಅವರು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕಂಪನಿಗೆ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟರು. ಅದಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆಯು ದೊರಕಿತು. ಈ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಮರಾಠಿಗರ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷರೇ ಒಳಪಡಿಸಿ ಕನ್ನಡಿಗರ ದುಸ್ಥಿತಿಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿದರು. ನಂತರದಲ್ಲಿ ಸರ್.ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋ ಅವರು ಭಾಷಾವಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯರಚನೆಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದರು.[1] ಕನ್ನಡಿಗರ ಮೇಲೆ ಅನ್ಯ ನುಡಿಗರ ಪ್ರಭಾವ, ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗತೊಡಗಿತು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು ಮತ್ತು ಇತರೆ ಕನ್ನಡ ವಿಚಾರವಂತರು, ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡತ್ವದ ಜಾಗೃತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸತೊಡಗಿದರು. ಗಂಗಾಧರರಾವ ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರು ಮೆಟ್ರಿಕ್ ನಂತರದ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದರು. ಆಗ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಕ್ಲಬ್ ಹಾಗೂ ಮರಾಠಿ ಕ್ಲಬ್‌ಗಳು ಅಸ್ಥಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಗಂಗಾಧರರಾವರು ಕನ್ನಡ ಕ್ಲಬ್‌ನ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ಈ ಕ್ಲಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾವಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಕೀಲರಾಗಿದ್ದ ನಾರಾಯಣರಾವ, ಶೇಷಗಿರಿರಾವ್ ದಾತರ, ಹನುಮಂತರಾವ ಸಬನೀಸ್, ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಆನಿಖಂಡಿ, ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ ಕೌಜಲಗಿ, ವಿಠಲರಾವ ಗಾಯತಂಡೆ, ದಾದಾಬಾಯಿ ನರಗುಂದಕರ ಮೊದಲಾದ ಕನ್ನಡಿಗರು ಕನ್ನಡದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡುತಿದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. 1907 ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೇ ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘದ ವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಎಸ್.ಜಿ.ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರು ಅದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. 2ನೇ ಸಮ್ಮೇಳನವು ಸಹ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಬೆಳಗಾವಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಗರು ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ಆಲೂರರು ಆಗಾಗ ತಮ್ಮ ಭಾಷಣ ಮತ್ತು ಬರೆಹದಲ್ಲಿ ಹೇಳುತಿದ್ದರು. ಅದೇ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಹೇಗೆ ಫ್ಯಾಷನ್ ಆಗಿತ್ತೊ, ಹಾಗೆ ಬೆಳಗಾವಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿ ಫ್ಯಾಷನ್ ಆಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತ್ತು. ಮರಾಠಿಗರು ಅರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದ ಹಾಗೂ ಆಕ್ರಮಣಶೀಲವಾದ ಬೃಹನ್ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅವರು ಎಲ್ಲೇ ಇರಲಿ ಮರಾಠಿಗರೆಂಬ ಅಭಿದಾನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡದೆ, ತಾವು ನೆಲೆಸಿರುವ ಪ್ರದೇಶವು ತಮ್ಮದೆಂದು ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರವೆಂದು ತಿಳಿಯತಕ್ಕದ್ದು ಎಂಬ ವಾದ ಅವರದಾಗಿತ್ತು.[2] ತಾವು ನೆಲೆಸಿದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅವರು ಶಿವಾಜಿ ಉತ್ಸವವನ್ನು ಮಾಡುತಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡಿಗರು ಆಚರಿಸುವ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಉತ್ಸವ, ನಾಡಹಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಥರದ ಮನೋವಿಕಾರಗಳಿಂದಲೇ ಭಾಷಾ ವೈಷಮ್ಯಗಳು ಉಳಿದಿರಲು ಕಾರಣವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಭಾಷಾವಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ರಚನೆಯಾದಾಗ ಮಾತ್ರ ಅನ್ಯ ನುಡಿಗರ ಒತ್ತಡವು ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವ ಯೋಚನೆಯ ಆಧಾರದಿಂದ ಭಾಷಾ ಚಳವಳಿಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. 1915ರ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯು ಇನ್ನೂ ತೀವ್ರ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದಿರಲಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಮುಂಬೈ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಿಂದ ಬಂದವರಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾರವಾಡ, ವಿಜಯಪುರ, ಬೆಳಗಾವಿ, ಕಾರವಾರ, ಸೊಲ್ಲಾಪುರಗಳು ಅಚ್ಚ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿದ್ದರೂ, 'ಸದರ್ನ್ ಮರಾಠ' ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು.[3] ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಿಲಕರ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಬೆಳಗಾವಿಯ ಗಂಗಾಧರರಾವ ದೇಶಪಾಂಡೆ, ವಿಜಯಪುರದ ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ ಕೌಜಲಗಿ ಮೊದಲಾದವರು ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋರಾಟದ ಅರಿವನ್ನು ಬಿತ್ತುವ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಮುಂದಾದರು. ಇವರೊಂದಿಗೆ ಆಲೂರ ವೆಂಕಟರಾಯರು, ಮುದವಿಡು ಕೃಷ್ಣರಾಯರು, ಗದಿಗೆಯ್ಯ ಹೊನ್ನಾಪುರ ಮಠ, ವೆಂಕಟರಾವ ಜೋಶಿ, ಶೇಷಗಿರಿ ರಾಮಚಂದ್ರರಾಯ, ಶಾಂತಕವಿ, ಕಡಪ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾಯ, ಅಬ್ಬಿಗೇರಿ ಪಾಟೀಲ ಸಂಗನಗೌಡರು, ನವಲಗುಂದದ ಕುಲಕರ್ಣಿ ಕರಿವೀರಪ್ಪನವರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರಬಲವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿ ಇಲ್ಲದೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕರ್ನಾಟಕ ರಚನೆ ಅಸಾಧ್ಯವೆನ್ನುವುದನ್ನು ಅರಿತ ಈ ಮುಖಂಡರು ತಿಲಕರನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕತ್ವ ಎನ್ನುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬಂದಾಗ ಕೆಲವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರೆ, ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ ಏಕೀಕರಣ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಏಕೀಕರಣವು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಿಂದ ಆಗುವ ತನಕ ಸುಮ್ಮನೆ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳೋಣ ಎನ್ನುವರೆ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು, ಕಡಪಾ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾಯರು, ರಂಗನಾಥ ದಿವಾಕರರು ಎರಡೂ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸಿದರು.[4] ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು, ಹನುಮಂತರಾವ ಸಾವನೂರು, ಅನಂತರಾವ ಚಿಕ್ಕೋಡಿ, ರಂಗನಾಥ ದಿವಾಕರ, ಮಧ್ವರಾವ ಕಬ್ಬೂರು ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಕನ್ನಡತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡು, ಜನರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಜಾಗೃತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸತೊಡಗಿದರು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವದ ಚಳವಳಿಗೆ ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದಲೇ ವಿರೋಧ ಉಂಟಾಯಿತು. ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಪೋಷಣೆಯಾದ ಕೂಡಲೇ ಅದರ ಸಂದೇಶ ಸಾರಲು ಗಂಗಾಧರರಾವ ದೇಶಪಾಂಡೆಯವರು ಧಾರವಾಡಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಕಡಪಾ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾಯರು ಗಂಗಾಧರರಾಯರನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲೇ ಮಾತನಾಡಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯ ತಂದರು. ಅದಕ್ಕೆ ಗಂಗಾಧರರಾಯರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಈ ಥರದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗರ ಧೋರಣೆಯಿಂದ ನೊಂದುಕೊಂಡ ಆಲೂರರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಸದಸ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಲು ಇದು ಒಂದು ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು.[5] ಈ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾವಿಯ ಗಂಗಾಧರರಾವ ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರು ಮೌನ ವಹಿಸಿದ್ದು ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ನೋವನ್ನು ತರದೆ ಇರದು. ಧಾರವಾಡದಂತೆ ಕನ್ನಡದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬೆಳಗಾವಿಯಲ್ಲೂ ನಡೆದಿದ್ದರೆ, ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಂದರ್ಭದ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಅಂದೇ ಪರಿಹಾರ ದೊರಕುತಿತ್ತು. ಹೋಂರೂಲ್ ಲೀಗ್ ಚಳವಳಿಯು ಭಾರತದಂತೆ ಕರ್ನಾಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರಗೊಳ್ಳುವ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ದೊರಕಿತು. ಈ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡಿಗರ ಕನ್ನಡ ಚಟುವಟಿಕೆಗೆ ಹುರುಪು ಬಂದಿತು. ಧಾರವಾಡದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಮರಾಠಿ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಆಲೂರಾದಿ ಅನೇಕ ಕನ್ನಡ ಮುಖಂಡರು ತಲ್ಲೀನರಾದರು.[6] ಆಗ ಸರಕಾರಿ ಇಲಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಗರ ಪ್ರಭಾವ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಜನತೆ ಮರಾಠಿಯ ತೊತ್ತಾಗಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಈ ವಿಚಾರ ನೋವನ್ನುಂಟು ಮಾಡದೆ ಇರದು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಲೂರರು ಕನ್ನಡಿಗರ ಹೀನ ಭಾವನೆಯನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಲು ಕನ್ನಡದ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಳ್ಳಲು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿ, ಪುರಸ್ಕರಿಸುವ, ಗೌರವಿಸುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಿ ಅವರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಗೌರವವನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದರು. ಕನ್ನಡಿಗರಿಗಾಗಿ, ಅವರ ಐತ್ಯತೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಂಘ–ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹೂಡಿದರು. ಈ ಥರದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೆಲ್ಲ ಅನೇಕ ಸಂಘ–ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ನೆರೆವೆರಿದವು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು 1906 ರಲ್ಲಿ 'ವಾಗ್ಭೂಷಣ' ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು.[7] ಹಲವು ಕಡೆ ಹಂಚಿಹೋದ ಕನ್ನಡಿಗರು ಒಂದಾಗಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಕನ್ನಡಿಗರ ಏಕತೆಗೂ, ಅವರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೂ ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದು ಎಂದು ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘವು 07–10–1907 ರಂದು ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಪ್ರಥಮ ಗೊತ್ತುವಳಿಯನ್ನು ಪಾಸುಮಾಡಿತು. ಕನ್ನಡಿಗರ ರಾಜಕೀಯ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟು ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಸಮಿತಿಯ ರಚನೆಗೆ ಮುಂದಾದರು.

ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಷಾ ಏಕರೂಪತೆ ಇಲ್ಲದೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ಉದ್ಧಾರವಾಗಲಾರದು. ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿದು ಹಂಚಿಹೋದ ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಬಾಂಧವ್ಯ ಇಲ್ಲದೆ ಅಖಂಡ ಕರ್ನಾಟಕ ರಚನೆಯಾಗದು ಎಂದು ಆಲೂರರು, ನರಗುಂದಕರ ರಾಮರಾಯರು ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಕರೆಯುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹೂಡಿದರು. ಮೊದಲನೆ ಮತ್ತು ಎರಡನೇ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ 1907 ಮತ್ತು 1908 ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿತು.[8] ಈ ಮೂಲಕ ಅಖಂಡ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಒಂದೇ ವೇದಿಕೆಗೆ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಾಗಿತು. 1915 ರಲ್ಲಿ ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಲು ಆಲೂರರು, ಅವರ ಸ್ನೇಹಿತರು ಯೋಜಿಸಿದರು. ಆಲೂರರು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮೈಸೂರು, ಮಂಗಳೂರು, ಬೆಂಗಳೂರು ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಕಡೆ ತಮ್ಮ ಸ್ವಂತ ಖರ್ಚಿನಿಂದಲೇ ಸುತ್ತಿದರು. ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ನಾಡನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಲು ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಆ ಮೂಲಕ ಜನ ಜಾಗೃತಿಗೆ ಯೋಜಿಸಿದರು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ವರಿಷ್ಠ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು, ಕನ್ನಡ ಮುಖಂಡರನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗಿ ಕನ್ನಡ ನಾಡು–ನುಡಿ–ಗಡಿಯ ವಿಚಾರಗಳ ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸಿದರು. ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕದ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ 3ನೇ ಸಮ್ಮೇಳನವು ಸಹ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೈಗೂಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕೈಕಿಣಿ, ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರಿಂದ 1890ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವು ಇದ್ದಿತು. ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿಕೊಂಡು ಕರ್ನಾಟಕ ಕೇಂದ್ರ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಆಲೂರರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ ಅಖಂಡ ಕರ್ನಾಟಕ ರಚನೆಗೆ ಮೈಸೂರಿಗರ ಬೆಂಬಲದ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇದ್ದಿತು. ಹಾಗೇ ಮೈಸೂರಿಗರಿಗೂ ಇತರ ಕನ್ನಡಿಗರ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಮೈಸೂರಿಗರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವದ ಭಾವನೆ ಇಲ್ಲದೆ ಸಂಕುಚಿತ ಯೋಚನೆಯಲ್ಲಿ ತಾವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠರೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದವು ಎಂದು ಆಲೂರರು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾರೆ.[9] ಆಲೂರರ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅವರ ಮಿತ್ರರು, ಸಾಹಿತಿಗಳು ಆದ ಡಿ.ವಿ ಗುಂಡಪ್ಪನವರ ಬೆಂಬಲವಿದ್ದಿತು. ಡಿ.ವಿ.ಜಿ ಅವರು ಇಂಗ್ಲೀಷನಲ್ಲಿ 'ಕರ್ನಾಟಕ' ಎನ್ನುವ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಕೂಡಿಸಲು ಆಲೂರರು ಅಲ್ಲಿಯ ಡೈರೆಕ್ಟರ್ ಆಗಿದ್ದ ಕೆ.ಸಿ.ರೆಡ್ಡಿ ಅವರನ್ನು ಕಂಡರು. ಆದರೆ ಅವರು ತೆಲುಗರಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮತಿ ನೀಡಲಿಲ್ಲ.

ನಂತರ 1914 ರಲ್ಲಿ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಲು ರಾ.ಬ.ಶ್ಯಾಮರಾಯರು ಬಂದರು. ಅವರಿಂದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಮಾತನ್ನು ಪಡೆದರು. ಹಾಗೇ ಕರ್ಪೂರ ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾಯರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಂಜುಂಡಯ್ಯನವರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಸರ್.ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ಬಲದಿಂದ 4 ವರ್ಷದ ಅಲೆದಾಟದ ನಂತರ 1915 ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡಿತು. ಬಿ.ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನವರು ಅದರ ಮೊದಲ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾದರು.[10] ಈ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಶಕ್ತಿ ಬಂದಿತು. ಹಾಗೇ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕೆ ಚಾಲನೆ ದೊರಕಿತು. ಕರ್ನಾಟಕತ್ವದ ಅರಿವು ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿತು. 1916 ರಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಭಾ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ 1920 ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನ ನಡೆದು, ಅಲ್ಲಿಯ ನಿರ್ಣಯದಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಾದ ಮೈಸೂರು ಹಾಗೂ ಹೈದ್ರಾಬಾದ್‌ನ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿಯ ಕನ್ನಡ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು.[11] ಕಡಪಾ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾಯರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ 1924 ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾವಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಸಭೆಯು ನಡೆಯಿತು. ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸಮಿತಿಯ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಅನೇಕ ಸಭೆ, ಸಮ್ಮೇಳನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲಾಯಿತು.

1930 ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ 16ನೇ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ ಉಂಟಾಗಬೇಕಾದರೆ, ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆ ನೀಡಿದರು. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ, ಮೈಸೂರು, ಮಂಗಳೂರು ಇತರೆಡೆ ಕನ್ನಡ ಏಕರೂಪತೆ ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂದು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು ಮತ್ತು ಅವರ ಸಂಗಡಿಗರು ಕರ್ನಾಟಕ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹೂಡಿದರು.[12] ಆಲೂರರು ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮತ್ತು 2ನೇ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ ಸಮ್ಮೇಳನ, ಕರ್ನಾಟಕ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಾಶಕ ಮಂಡಳಿ, ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನಾ ಮಂಡಳಿ ಹೀಗೆ ಹಲವು ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಹುಟ್ಟುವಿಕೆಗೆ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿದರು. ಈ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ, ನಾಡು–ನುಡಿ–ಗಡಿಯ ವಿಚಾರಗಳು, ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕಗಳ ಜ್ಞಾನ, ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸದ ಕುರಿತು ಜಾಗೃತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ ಕನ್ನಡಿರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡತನವನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು.[13]

ಹಲವು ಗೆಳೆಯರನ್ನು ಕೂಡಿಸಿಕೊಂಡ ದ.ರಾ ಬೇಂದ್ರೆ ಅವರು ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ 'ಗೆಳೆಯರ ಬಳಗ' ಎನ್ನುವ ಸಂಘವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಇದರಡಿ ನಾಡಿನ ನವ್ಯ ಹಾಗೂ ನವೋದಯ ಸಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಈ ಸಂಘ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ತೆರೆಯಿತು. ಈ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡ ವೈಚಾರಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಯೊಂದಿಗೆ ನಾಡು–ನುಡಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಛಾಪನ್ನು ಮೂಡಿಸಿತು. ಇದರ ಮೂಲಕ 1926 ರಲ್ಲಿ ನಾಡಹಬ್ಬವನ್ನು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ನಾಡಹಬ್ಬವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘವು ಪ್ರತಿ ವರ್ಷ ಆಚರಿಸತೊಡಗಿತು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ದಸರಾ ಉತ್ಸವ, ಧಾರವಾಡದ ನಾಡಹಬ್ಬಗಳು ಕನ್ನಡಿಗರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಬ್ಬಗಳಾಗಿ ಆಚರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು.[14] ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ನಾಡಹಬ್ಬವು ವಿಜೃಂಬಣೆಯಿಂದ ನಡೆಯುತಿತ್ತು. ಇದು ಜಾತ್ಯಾತೀತವಾಗಿ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಆಲೂರರು ಯೋಚಿಸುತಿದ್ದರು. ಈ ನಾಡಹಬ್ಬದ ಮೂಲಕ ನಾಡು–ನುಡಿಯ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಬಿತ್ತುವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಾರಗೊಳಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡದ ಪ್ರಮುಖರು ಕೆಲಸ ಮಾಡುತಿದ್ದರು. ದಿವಾಕರರು ತಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯಾದ ಕರ್ಮವೀರದಲ್ಲಿ ಯಾರೂ ಭಾವನಾವಶರಾಗಬಾರದು. ಪ್ರಯೋಗಾತ್ಮಕವಾಗಿ ನೋಡಿ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ನಾಡಹಬ್ಬ ಆಚರಣೆಯು ಧಾರವಾಡ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿ ಚಳವಳಿಯಷ್ಟೇ ಜನಪ್ರೀಯವಾಯಿತು. ಕನ್ನಡತ್ವವನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು.[15]

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಜರುಗುತಿದ್ದ ನಾಡು–ನುಡಿ ಪರವಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸಲು ದಾರಿ ಮಾಡಿದವು. ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರಮುಖರಲ್ಲಿ ಆಲೂರರು, ಡೆಪ್ಯೂಟಿ ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪರು ಪ್ರಮುಖರು. ಆಲೂರರು ಕರ್ನಾಟಕ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘದಲ್ಲಿಯ ಪುಸ್ತಕಗಳ ಧೂಳು ಜಾಡಿಸಿ ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕಗಳ ಲೇಖನಗಳ ಬಾಗಿಲನ್ನು ತೆರೆದು ಹೆಚ್ಚು–ಹೆಚ್ಚು ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದರು. ಸಂಘದ ಮುಖಪತ್ರಿಕೆಯಾದ ವಾಗ್ಭೂಷಣದ ಸಂಪಾದಕತ್ವವು 1907 ರಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನಂತರ ತಮ್ಮ ಕಲ್ಪನೆಯ ಕರ್ನಾಟಕದ ರೂಪುರೇಷಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಜರೂರನ್ನು ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ ಬೆಳೆಸಿದರು.[16]

ಹೀಗೆ ಅನ್ಯ ಭಾಷಿಕರ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿದ್ದ ಮುಂಬೈ ಕನ್ನಡಿಗರು, ಮದ್ರಾಸ್ ಕನ್ನಡಿಗರು ಹಾಗೇ ಹೈದ್ರಾಬಾದ್ ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ತುರ್ತು ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಭಾಗದ ಕನ್ನಡದ ಅಸ್ಮಿಕತೆಯ ಸಮಸ್ಯೆಯೇ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ಮುಂಬೈ ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತ ಇತರ ಭಾಷಿಕರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದವರ ಪಾತ್ರ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. ರಂಗನಾಥ ದಿವಾಕರ., (1956), ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಕಥೆ. ಪು.ಸಂ–2
2. ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ ರಿತ್ತಿ ಮತ್ತು ಸುರೇಂದ್ರ ದಾನಿ(ಸಂ)., (2019), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರ ಸಮಗ್ರ ಕೃತಿಗಳು, ಸಂ–1. ಪು.ಸಂ–669
3. ಕಲ್ಲನಗೌಡ ಪಾಟೀಲ., (1986), ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ, ನೆನಪಿನ ಒರತೆ–3. ಪು.ಸಂ–9
4. ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ ರಿತ್ತಿ ಮತ್ತು ಸುರೇಂದ್ರ ದಾನಿ(ಸಂ)., (2019), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರ ಸಮಗ್ರ ಕೃತಿಗಳು, ಸಂ–1. ಪು.ಸಂ–550
5. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–430
6. ಮಾಳವಾಡ ಸ.ಸ(ಸಂ)., (1982), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತ ಆಲೂರು ವೆಂಕರಾಯರನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಸ್ಮರಣ ಗ್ರಂಥ, ನಿಂಗಣ್ಣ ಸಣ್ಣಕ್ಕಿ(ಲೇ), ಕರ್ನಾಟಕ ಹೋರಾಟಗಾರರಾಗಿ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು(ಲೇ). ಪು.ಸಂ–124
7. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–125
8. ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ ರಿತ್ತಿ ಮತ್ತು ಸುರೇಂದ್ರ ದಾನಿ(ಸಂ)., (2019), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರ ಸಮಗ್ರ ಕೃತಿಗಳು, ಸಂ–1. ಪು.ಸಂ–676
9. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–677
10. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–679
11. ಮಾಳವಾಡ ಸ.ಸ(ಸಂ)., (1981), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತರು, ವರದರಾಜ ಹುಯಿಲಗೋಲ(ಲೇ), ಕರ್ನಾಟಕ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿ–2(ಲೇ). ಪು.ಸಂ–163
12. ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು., (), ನನ್ನ ಜೀವನ ಸ್ಮೃತಿ. ಪು.ಸಂ–162
13. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–125
14. ಮಾಳವಾಡ ಸ.ಸ(ಸಂ)., (1981), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತರು, ವರದರಾಜ ಹುಯಿಲಗೋಲ(ಲೇ), ಕರ್ನಾಟಕ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿ–2(ಲೇ). ಪು.ಸಂ–170
15. ಜೋಶಿ ಎನ್.ಎಂ(ಪ್ರ.ಸಂ)., (1996), ಕರ್ಮವೀರ, ಅಮೃತೋತ್ಸವ ವಿಶೇಷಾಂಕ. ಪು.ಸಂ–34
16. ಮಾಳವಾಡ ಸ.ಸ(ಸಂ)., (1981), ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಪುರೋಹಿತ (ಆಲೂರು ವೆಂಕರಾಯರನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಸ್ಮರಣ ಗ್ರಂಥ), ಮಾಧವನಾ ಮಹಿಷಿ(ಲೇ), ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು(ಲೇ). ಪು.ಸಂ–135

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವಸಾಹತುಕಾಲಿನ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ : ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆಯವರ ಕನ್ನಡಪರ ಹೋರಾಟ

ಡಾ. ನಿಂಗಮ್ಮ ಗದಗ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಕೆ.ಎಲ್.ಇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಲಾ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ,
ಗದಗ– 582101, ಕರ್ನಾಟಕ
ದೂರವಾಣಿ ಸಂಖ್ಯೆ–9632566328
ಮೇಲ್.ಐಡಿ– tulsigadag@gmail.com

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಸಿದ್ಧರಾಮನ ಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ(ಸೊನ್ನಲಿಗೆ) ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಹತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದ ಈ ಭೂಮಿಯು ವಸಾಹತು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ವಸಾಹತು ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಗಡಿಭಾಗವಾದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲೂ ಕನ್ನಡಿಗರ ಮೇಲೆ ಮರಾಠಿ ಭಾಷಾ ಒತ್ತಡಗಳಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲಿಯ ಕನ್ನಡಿಗರು ಮರಾಠಿಯನ್ನೇ ಕಲಿಯಬೇಕಾದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಇತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಹೊರತಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸೇವಾಸದನ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಮುಗಿಸಿದರು. ಮೂರು ಮಕ್ಕಳ ತಾಯಿಯಾದ ನಂತರ ಕನ್ನಡವನ್ನು ಕಲಿತರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಅಚ್ಚ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದು, ಮರಾಠಿಗರ ಆಗಮನದಿಂದ ಕನ್ನಡದ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆ ಮರಾಠಿಯಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕನ್ನಡಿಗರು ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಮರಾಠಿಯನ್ನು ಕಲಿತು ಕ್ರಮೇಣ ಮರಾಠಿಮಯಗೊಂಡರು. ದೇಶದ 7 ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರದ ವಾರದ ಮನೆತನದ ಮಲ್ಲಪ್ಪನವರು ಜಯದೇವಿ ಅವರ ಅಜ್ಜರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಶರಣ ತತ್ವಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಬಸವತತ್ವ ಪ್ರಚಾರ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಆ ತತ್ವಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದರಿಂದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೂ ಆಧಾರವಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಸಭೆ–ಸಮಾರಂಭಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು, ಅದರ ಸಾರವನ್ನು ಜನರಗೆ ತಿಳಿಸಿ ಕನ್ನಡದ ಅರಿವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಸಮಾಜಸೇವೆಗೆ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿ ಹಲವಾರು ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಈ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪ ಮಡಕಿ ಹಾಗೂ ಸಂಗವ್ವ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಎರಡನೆ ಮಗುವಾಗಿ ದಿನಾಂಕ 23–06–1912 ರಂದು ಸೊಲ್ಲಾಪುರದ ಇಂದ್ರಭವನದಲ್ಲಿ ವಾರದ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಅವರ ಮೊಮ್ಮಗಳಾಗಿ ಜನಸಿದರು. ಶರಣ ತತ್ವಪಾಲಕರಾದ ವಾರದ ಮಲ್ಲಪ್ಪನವರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಜಯದೇವಿಯವರು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲೇ ಶರಣ ಚಿಂತನೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ವಾರದ ಮಲ್ಲಪ್ಪನವರು ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮಹಿಳೆಯರಿಗಾಗಿ 'ಸರಸ್ವತಿ ಸಧನ', 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಶಾಲೆ', 'ವೀರಶೈವ ಜ್ಞಾನ ಮಂದಿರ' ಎಂಬ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಸರಸ್ವತಿ ಸಧನದಲ್ಲಿ ವಾರದ ಮಲ್ಲಪ್ಪನವರ ಹೆಂಡತಿಯರಾದ ಬಸವ್ವಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ಗೌರವ್ವಬಾಯಿ, ಮಗಳು ಸಂಗವ್ವ ಮಡಕಿ ಹೋಗುತಿದ್ದರು. ಅವರೊಂದಿಗೆ ಮೊಮ್ಮಗಳು ಜಯದೇವಿತಾಯಿಯೂ ಹೋಗುತಿದ್ದಳು. ಇಲ್ಲಿ ಕಲಿಸುತಿದ್ದ ಶರಣರ ತತ್ವಗಳು, ಕನ್ನಡಪರ ಚಿಂತನೆಗಳು ಜಯದೇವಿಯವರನ್ನು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲೇ ಪ್ರಭಾವಿಸಿದ್ದವು. ಸೊಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ಈ ಥರದ ಕನ್ನಡಪರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅನ್ಯ ನುಡಿಗರ ಒತ್ತಡದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರದ ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಶರಣರ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿ, ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆಯವರು ಒಬ್ಬ ಒಳ್ಳೆಯ ಭಾಷಣಗಾರ್ತಿ, ಸಾಹಿತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಕನ್ನಡಪರ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಸಂದರ್ಭದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಭಾಗದ ಗಡಿ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ : ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆ

ಕನ್ನಡ ಭೂ ಪ್ರದೇಶದ ಗಡಿಯು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರದೊಂದಿಗೆ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಗಡಿ ಭಾಗದ ಜನರು ಅನ್ಯ ಭಾಷಿಕರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ತಮ್ಮ ಮೂಲ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಮರೆತು ಅನ್ಯ ಭಾಷೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನುಕರಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾ ಕಲಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮುಚ್ಚಿ, ಆ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯ ಭಾಷೆಯ ಕಲಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತಿದವು. ಇಂಥ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಹೋರಾಟದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬಹುಮುಖಿಯಾಗಿದ್ದವು. ಕನ್ನಡಪರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ವಿಸ್ತರಿಸುವಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿತಾಯಿಯವರ ಪಾತ್ರವೂ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇವರು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಮೊದಲ ಹಂತದ ಹೋರಾಟಗಳು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಾಲೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಎರಡನೇ ಹಂತ ಜನಗಣತಿಯ ಜಾಗೃತಿ, ಮೂರನೇ ಹಂತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ್ಯಾಂತ ಅಖಂಡ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಕ್ರಿಯಾ ಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು. ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಪರಿಷತ್ತಿನ ನಾಲ್ಕು ಶಾಖೆಗಳು ಬೆಂಗಳೂರು, ದಾವಣಗೆರೆ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು.

ಈ ಸಮಿತಿಗಳ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ವರದಿ ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಗೂ ತಲುಪುತಿತ್ತು. ಮರಾಠಿ ಭಾಷಾಭಿಮಾನಿಗಳ ಕುತಂತ್ರದ ಬಗೆಗೆ ಒಬ್ಬ ಶಿಕ್ಷಕರು ಇವರಿಗೆ ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. "ಸಾಂಗಲಿ ಸ್ಕೂಲ್ ಬೋರ್ಡ್ ಛೇರ್ಮನ್‌ರು ಕನ್ನಡ ಶಾಲೆಗಳಿಗೆ ನಿರೀಕ್ಷಣೆಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. 'ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಮರಾಠಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾರೆ. ಮರಾಠಿ ಶಾಲೆ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಕನ್ನಡ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ನಡೆಸುತ್ತಾರೋ' ಎಂದು ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಗೆ ಬರೆದು ತಿಳಿಸಿದರು. ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಗೆ, 'ನಿಮ್ಮ ಊರಲ್ಲಿ ರಸ್ತೆ ಮಾಡಿಸುತ್ತೇನೆ ಅರ್ಜಿಗೆ ಸಹಿ ಮಾಡಿರಿ."[1] ಎಂದು ಜನರ ಸಹಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಮರಾಠಿ ಶಾಲೆಯ ಬೇಡಿಕೆಗೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಗರು ಮೋಸದಿಂದ ತಮ್ಮ ಭಾಷಾ ಭೂ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕನ್ನಡ–ಮರಾಠಿ ಎರಡೂ ಭಾಷೆಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವಿದ್ದ ಹಳಿಯಾಳದಂಥ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರೇ ಶ್ರೀಮಂತರು ಹಾಗೂ ಜಮಿನ್ದಾರರಾಗಿದ್ದರೂ ಕನ್ನಡಾಭಿಮಾನ ಶೂನ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ದುರ್ಬಲತೆಯ ಲಾಭ ಪಡೆದ ಮರಾಠಿಗರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ವಿಸ್ತರಿಸತೊಡಗಿದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಕನ್ನಡಾಭಿಮಾನಿಗಳು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದರು. 'ಕನ್ನಡ ಜನತೆಯನ್ನು ಕನ್ನಡಾಭಿಮಾನದ ಕಡಲಲ್ಲಿ ತೇಲುವ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಲು ಅಂಬಿಗರಾಗಲು ಅವರನ್ನು ಕೋರಿದರು.'[2] ಈ ಮಾತು ಕನ್ನಡಿಗರ ಅಸಹಾಯಕತೆ ಹಾಗೂ ಅತಂತ್ರತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಪರ ಹೋರಾಟದ ಮುಖಂಡತ್ವವನ್ನು ಜಯದೇವಿ ಅವರು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅಚ್ಚ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದ ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆಯು ಮರಾಠಿ ಭಾಷಾ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. ಈ ತಾಲೂಕಿನ ಧುದನಿಯಲ್ಲಿ 1940 ಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಕನ್ನಡ ಶಾಲೆಯ ಶಿಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದ ಚೆನ್ನವೀರ ಕಲ್ಯಾಣಶೆಟ್ಟಿ ಅವರು ಜಯದೇವಿ ಅವರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ 'ಕನ್ನಡ ಸಂಘ'ವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಶಿಕ್ಷಕರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಕನ್ನಡವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು. ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಜತ್ತ ತಾಲೂಕು, ಸೊಲ್ಲಾಪುರಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕನ್ನಡ ಸಂಘಗಳು ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಆಗಾಗ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಗಡಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಕನ್ನಡ ಸಂಘಗಳ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೊಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರ ಬಗ್ಗೆ ತಾತ್ಸಾರ ಭಾವನೆ ಇದ್ದಾಗ, ಜಯದೇವಿ ಅವರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಕಲ್ಯಾಣಶೆಟ್ಟಿ ಅವರು ಕನ್ನಡಪರ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅವರ ಕೆಲಸಗಳು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಿಗರಿಗೆ ಹಿಡಿಸದಾದವು. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಕಲ್ಯಾಣಶೆಟ್ಟಿ ಅವರು ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅವರ ಮೇಲೆ ಕಿರುಕುಳ ನಡೆದು ಅವರು ನೌಕರಿಯನ್ನು ಬಿಡುವಂತಾಯಿತು. ಅವರು ತಮ್ಮ ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ದರ್ಜಿ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ನಂತರದ ಅವರ ಜೀವನವನ್ನೆಲ್ಲ ಕನ್ನಡಪರ ಕೆಲಸಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟರು.

ಕನ್ನಡ ಸಭೆಗಳ ಸಂಘಟನೆ, ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಮನವಿಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವುದು, ಚಳವಳಿ ಇನ್ನಿತರ ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಜಯದೇವಿ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಸಹಕಾರದಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವರಂತೆ ನಗರ ಪಾಲಿಕೆಯ ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಿದ್ಧನಾಥ ಬಳ್ಳಾರಿ, ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಶಾಲೆಯ ಶಿಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದ ಶಂಕರ ಮೂಗಿ ಅವರು ಕನ್ನಡ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಶಂಕರ ಮೂಗಿ ಅವರು ಮರಾಠಿಗರ ದುರಾಭಿಮಾನ, ಭಾಷಾ ದ್ವೇಷವನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಜಯಪುರದಿಂದ ವೀರಭದ್ರಪ್ಪ ಹಾಲಬಾವಿ, ಮುಂಬೈಯಿಂದ ಬಿ.ಜನಾರ್ಧನ ಹೀಗೆ ಹಲವು ಮುಖಂಡರು ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಕನ್ನಡ ನಾಡು–ನುಡಿ ಸಮಸ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡಪರ ಚಳವಳಿಗಳ ಕುರಿತು ಪತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಜಯದೇವಿರೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿ.ಜನಾರ್ಧನ ನಾಯಕ್ ಅವರು ಒಂದು ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. 'ಕನ್ನಡಿಗರು ಅನ್ನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೋರಾಟಗಳಿಗೆ ಅಂಜುವವರು. ದೇಶಪ್ರೇಮವನ್ನು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರರಿಂದ ಕಲಿಯಬೇಕು. ಕನ್ನಡಿಗರು ಸ್ವಾರ್ಥ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರ ಲಾಲಸೆ ಉಳ್ಳವರು. ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಗುವಾಗ ಇವರೇನು ಮಾಡುವರೋ ಹೇಳಲಿಕ್ಕಾಗದು'[3] ಎಂದು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಮಾತು ಹಣ, ಅಧಿಕಾರದ ಆಸೆಗಾಗಿ ತಮ್ಮನ್ನೇ ಮಾರಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡದ ಕುರಿತು ದುರಾಭಿಮಾನ ಹೊಂದಿದ ಜನಾಂಗವಿತ್ತು ಎಂಬುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಉದ್ಗೀರ್‌ನ ಶಂಕರರಾವ್ ತಪ್ಪಿಕೇರಿ ಅವರು ನಮ್ಮ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಕಿಡಿ ಹಚ್ಚಲು ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ತಮ್ಮ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ದಿನಾಂಕ: 16–2–1955 ರಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಉದ್ಗೀರ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ 'ಕರ್ನಾಟಕ ಯುವಕ ಸಂಘ'ದ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿಯ ಜನತೆ ಜಯದೇವಿ ಅವರ ಮೇಲೆ ಅಪಾರವಾದ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಸದಸ್ಯರ ಆಯೋಗ ಜಾರಿಯಾಗಿ, ಬಳ್ಳಾರಿ ಸಮಸ್ಯೆ ಎದುರುಗೊಂಡಾಗ ನಾಡಿನ ವಿವಿಧ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಜನರು ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಒದಗಿದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಕುರಿತು ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಗೆ ಮನವಿಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿ, ಪತ್ರ ಸಂಭಾಷಣೆಯ ಮೂಲಕ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜಯದೇವಿತಾಯಿಯವರು ಸೊಲ್ಲಾಪುರದಿಂದ ಹಂಪಿ, ಹಂಪಿಯಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರು ಹೀಗೆ ಬೇಲೂರು, ಭಾಲ್ಕಿ, ಉದ್ಗೀರ್‌ಗಳಿಗೆ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಕನ್ನಡ ಪರ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಕನ್ನಡದ ಗಡಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಂಚರಿಸಿ ನಾಡು–ನುಡಿಯ ಕುರಿತು ಹಲವಾರು ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ, ಚರ್ಚಿಸಿ, ಕನ್ನಡಪರ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಇವರ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ನಾಡಿನ ಹಲವೆಡೆ ಸನ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. 'ಕನ್ನಡ ನಾಡ ಮಹಾತಾಯಿಯವರೇ', 'ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಸಿಂಹಿಣಿಯವರೇ', 'ಜಯಶೀಲರೇ' ಎಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬಸವರಾಜ ಕಟ್ಟಿಮನಿ (ಪತ್ರ, 4–4–1955), ವಿ.ಎಸ್. ಬಸವನಾಳ ಧಾರವಾಡದಿಂದ (ಪತ್ರ, 4–7–1955) 'ಇವರು

ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೆಮ್ಮೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಜಯದೇವಿ ಎಂಬುದು ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ'[4] ಎಂದು ಮೆಚ್ಚುಗೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಜನರು ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡರು. ಎಸ್.ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪನವರು ಅದರ ಕುರಿತು ಸರಿಯಾದ ಕಲ್ಪನೆ ಕೊಡುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಾಗೂ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಯೋಜನೆಗೆ ಜಯದೇವಿ ಅವರನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡರು. ಕಮಿಷನರ್ ಅವರು ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ಕೊಡುವುದನ್ನು ತಿಳಿದಕೂಡಲೇ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಯೋಜಿಸಿ ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳಲು ಜಯದೇವಿ ಅವರಿಗೆ ಪತ್ರ ಬರೆದರು.[5] ಜಯದೇವಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಮನೆಯಾದ 'ಜಯನಿಕೇತನ'ದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ನಾಡು–ನುಡಿ ಕುರಿತು ಅನೇಕ ಸಭೆಗಳನ್ನು, ಚರ್ಚೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಎಸ್. ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ, ಹಳ್ಳಿಕೇರಿ ಗುದ್ಲೇಪ್ಪ, ಎಸ್.ಆರ್. ಕಂಠಿ ಅವರು ಸೊಲ್ಲಾಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವರನ್ನು ಮತ್ತು ನಾಡು–ನುಡಿಯ ಚಿಂತಕರನ್ನು ಮನೆಗೆ ಊಟಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿ, ಊಟದ ನಂತರ ಕನ್ನಡ ನಾಡು–ನುಡಿ–ಗಡಿಯ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಚರ್ಚೆ, ಸಭೆ, ಕಮ್ಮಟಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ 'ಜಯನಿಕೇತನ' ಮುಂದೆ 'ಕನ್ನಡ ಕೋಟೆ' ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕಾಶನವಾಗಿ ರೂಪು ಪಡೆದು, ಕನ್ನಡದ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿತು. 'ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಗಡಿ ನಾಡ ಪರಿಷತ್ತು ಸೊಲ್ಲಾಪುರ'ದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ನಡೆಸಿದಾಗ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಎಸ್. ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ, ರಾಜಶೇಖರ್ ಮಡಕಿ, ನಾಗಪ್ಪ ಕಾಡಾದಿ, ಅಬ್ದುಲ್‌ಪುರಕರ, ಶಾಂತಪ್ಪಣ್ಣ ಯಳಮಲಿ ಮೊದಲಾದವರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು, 'ನಾಳೆ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಇಂದೇ ಮಾಡೋಣ..... ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದವರು ನಮ್ಮನ್ನೆಷ್ಟೇ ಚೇಷ್ಟೆ ಮಾಡಿದರೂ ಸೊಲ್ಲಾಪುರವನ್ನು ನಾವು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವವರಲ್ಲ, ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ನಮ್ಮದು.'[6] ಎಂದು ಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡಾಭಿಮಾನ ಮೆರೆದರು. ಅವರ ಈ ಮಾತು ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿಗರ ಮೇಲೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯರ ಆಕ್ರಮಣವು ಎಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಇತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಎಷ್ಟೇ ಹೋರಾಟ ಮಾಡಿದರೂ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಂದಿನ ರಾಜಕಿಯ ಕುತಂತ್ರಗಳು, ಜನತೆಯ ನಿರಭಿಮಾನವೇ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಳಕಳಿ, ದೇಶಿ ಚಿಂತನೆ, ನಿರಂತರ ಹೋರಾಟದೊಂದಿಗೆ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಸಹಿತ ಅಖಂಡ ಕರ್ನಾಟಕ ರಚನೆಯ ಆಶಯನೊತ್ತ ಇವರು, ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ, ಅಕ್ಕನ ಬಳಗ, ಬಸವ ಮಂಡಳಿ, ಬಗಿನಿ ಮಂಡಳಿಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿ, ಆ ಮೂಲಕ ತಮ್ಮ ಸ್ವಂತ ಖರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಊರುರು ಸಂಚರಿಸಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಮೂಡಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ರಚನೆಯ ನಂತರ ಬಾಕಿ ಉಳಿದ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲು ಆಯೋಗಗಳ ಮುಂದೆ ನಿಯೋಗಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ದು ಹೋರಾಡಿದರು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ ಏಕೀಕರಣ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಎಲೆಮರಿ ಕಾಯಿಯಂತೆ ದುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಹೆಸರು ಹೇಳಲು ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪುರುಷರ ಸಮವಾಗಿ ನಿಂತು ಕನ್ನಡಪರವಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯರಿಗೆ ಹೆದರದೇ, ಮರಾಠಿ ಪ್ರಭಾವವೇ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರದಿಂದ ತಮ್ಮ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಹೋರಾಟದಿಂದ ಇಡೀ ಕರ್ನಾಟಕದಾದ್ಯಂತ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಕೆಲವೇ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿ ಅವರು ಪ್ರಮುಖರು. ಇಷ್ಟೇಲ್ಲ ಹೋರಾಡಿದರೂ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋದದ್ದು ಜಯದೇವಿ ಅವರಲ್ಲಿ ನೋವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತ್ತು. ಆ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಶರಣ ತತ್ವದಲ್ಲೇ ಬಾಳಿದ ಇವರು ಕನ್ನಡದ ಮೇಲಿನ ಅಪಾರವಾದ ಅಭಿಮಾನಕ್ಕಾಗಿ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಶರಣರ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಬಸವಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ 1980 ರಲ್ಲಿ ಬಂದು, 'ಭಕ್ತಿಭವನ'ವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅಲ್ಲೇ ತಮ್ಮ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಶರಣ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದರು. ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಸೊಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ಜುಲೈ 25, 1986 ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊದಿದರು. ನಂತರ ಇವರನ್ನು ಬಸವಕಲ್ಯಾಣದ 'ಸಿದ್ಧಸ್ತಲ'ದಲ್ಲಿ ಸಮಾದಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು.[7]

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. ಸರೋಜಿನಿ ಚಾವಲಾರ., (1992), **ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆ**. ಪು.ಸಂ–184
2. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–185
3. ಅದೇ., ಪು.ಸಂ–186
4. ನಿಂಗಮ್ಮ., (2021), **ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆಯವರ ಪಾತ್ರ**. ಪು.ಸಂ–77
5. **ಪ್ರಪಂಚ**., 31–8–1955
6. ಕಲ್ಲನಗೌಡ ಪಾಟೀಲ., (1986), **ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ**. ಪು.ಸಂ–96
7. ನಿಂಗಮ್ಮ., (2021), **ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆಯವರ ಪಾತ್ರ**. ಪು.ಸಂ–10)

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ

–ಕಿರಣ ವಲ್ಲೇಪುರೆ
ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ
ಗುಲಬರ್ಗಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಕಲಬುರಗಿ
E-mail : kiranvallepure@gmail.com

ಕವಿತೆಗಳು ಆಯಾ ಕವಿಯ ಜೀವನಾನುಭವದ ಪ್ರತಿಫಲವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಎಲ್ಲಾ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಗಮನಿಸಿ, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕವಿ ತನ್ನ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕವಿಯ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೇ ಕವಿತೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ತನ್ನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ಸಂಘರ್ಷಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕವಿಗೆ ತನ್ನದೆಯಾದ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯ ಅರಿವು ಇರುತ್ತದೆ. ಆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅರಿವನ್ನು ತನ್ನ ಕವಿತೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಕವಿ ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಅವರ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೊಂಡ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕನ್ನಡದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂವೇದನೆಯ ಕವಿ, ವಿಮರ್ಶಕ, ನಾಟಕಕಾರ ಮತ್ತು ಅನುವಾದಕರಾದ ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಅವರು 'ತಮಾಷಾ'(2000), 'ಗೂಡು ಕಟ್ಟುವ ಚಿತ್ರ'(2006), 'ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳು'(ತಮಾಷಾ + ಗೂಡು ಕಟ್ಟುವ ಚಿತ್ರ)(2018), 'ಬಿಸಿಲ ಕಾಡಿನ ಹಣ್ಣು'(2020), 'ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರ'(2022) ಎಂಬ ಕವನ ಸಂಕಲನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಟ್ಟು ನೂರಾ ಮೂವತ್ತೈದು ಕವಿತೆಗಳು ಈ ಕವನ ಸಂಕಲನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಮೋಸ, ಅನ್ಯಾಯ, ಜಾತಿ ಅಸಮಾನತೆ, ಲಿಂಗ ಅಸಮಾನತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಕೃತಿ ನಾಶ ಕುರಿತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಸಂಗತಿಗಳು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡಿವೆ. ಮತ್ತು ಪ್ರೀತಿ, ಸಮಾನತೆ ಹಾಗು ಸಾಮರಸ್ಯದ ಬದುಕಿನ ಹಂಬಲ ಈ ಕವಿತೆಗಳಿಗಿದೆ.

ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾ ಬಗೆಯ ಜನರಿರುತ್ತಾರೆ. ಒಳ್ಳೆಯವರು, ಕೆಟ್ಟವರು, ಸಹಾಯ ಮಾಡುವವರು, ಮೋಸ ಮಾಡುವವರು ಹೀಗೆ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಜನರಿರುತ್ತಾರೆ. ನಂಬಿಸಿ ಮೋಸ ಮಾಡುವವರಿಂದ ನಾವು ಎಚ್ಚರದಿಂದಿರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕುರಿತಂತೆ ವಿಸಾಜಿ ಅವರ 'ಭಾರತಿಗೆ' ಎಂಬ ಕವನದಲ್ಲಿ,

"ಕನಸಿಗಿ ಚೂರಿ ಇಕ್ಕುವವರೆದುರು
ನಿನ್ನ ಕನಸ ಯಾಕ ತಿಳಿಸೂತಿ
ಮೊಳಕ್ಯಾಗೆ ಚೂಟಾ ಜನಕ
ಹೆಮ್ಮರದ ಮಾತು ಯಾಕ ಹೇಳೂತಿ"(ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳು, ಪು–36)

ಎಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಮೋಸ ಮಾಡುವ ಜನರಿರುತ್ತಾರೆ, ಅಂತಹವರಿಂದ ನಾವು ಎಚ್ಚರದಿಂದಿರಬೇಕು ಎಂದು ಕವಿ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹವರಿಂದ ನಾವು ಎಚ್ಚರದಿಂದಿರದಿದ್ದರೇ ನಮಗೆ ಅನಾಹುತ ಕಟ್ಟಿಟ್ಟ ಬುತ್ತಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕವಿ ಇಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯ ಸಂದೇಶ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಇದೇ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ 'ಭರವಸೆಯಿದೆ ನಮಗೆ' ಎಂಬ ಕವನದಲ್ಲಿ

"ನಿಮ್ಮ ಮೋಸದ ನಗೆ
ಮೋಸದ ಮಾತು, ಮೋಸದ ನೋಟ
ಮೋಸದ ವ್ಯವಹಾರ...
ಇಟೀಟೆ ಜೀವಹಿಂಡುತಿದೆ.
ಪರವಾಗಿಲ್ಲ, ಭರವಸೆಯಿದೆ ನಮಗೆ
ನಿಮ್ಮ ನಗೆಯ ಗರಗಸದ ಮೊನೆಗಳು ಮೊಂಡಾಗುವವೆಂದು"(ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳು, ಪು–79)

ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಅಂತ್ಯ ಎನ್ನುವುದು ಇರುತ್ತದೆ. ಜನರನ್ನು ಮೋಸ ಮಾಡಿ ಹಿಗ್ಗುವಂತವರಿಗೂ ಕೂಡ ಅಂತ್ಯ ಎನ್ನುವುದು ಇರುತ್ತದೆ. ಅವರು ಜನರನ್ನು ನಂಬಿಸಿ, ಮೋಸಮಾಡಿ ಎಷ್ಟೇ ರಾರಾಜಿಸಿದರೂ ಕೂಡ ಕೊನೆಗೆ ಅವರ ಮೋಸದ ಅಸ್ತ್ರಗಳು ಮೊಂಡಾಗಿ, ಅವರ ಅಂತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ನಂತರ ಸಾಮಾನ್ಯರು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ಬದುಕುವ ಭರವಸೆಯನ್ನು ಕವಿ ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಭಾರತ ಅನೇಕ ಧರ್ಮ, ಜಾತಿ, ಜನಾಂಗದ ಜನರಿರುವ ದೇಶ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಜಾತಿ ಅಸಮಾನತೆ ಎಂಬುದು ನಮ್ಮ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಸಮಸ್ಯೆ. ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳಿಂದಲೂ ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಬೆಳೆದು ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಆಯಾ ಜಾತಿಯವರು ಆಯಾ ಜಾತಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪ್ರೀತಿ ಮಾಡಬೇಕು ಹಾಗು ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಪದ್ಧತಿ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಇನ್ನೊಂದು ಜಾತಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರೀತಿಸಿದರೆ ಹಾಗು ಮದುವೆಯಾದರೆ ಕೌಟುಂಬಿಕವಾಗಿಯೂ ಹಾಗು

ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿಯೂ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕುರಿತಂತೆ 'ಪ್ರೇಮದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡವಳ ಆತಂಕ' ಕವನದಲ್ಲಿ ಬರುವ

"ಸರ್.....
ಉಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಅವರು ನನ್ನನ್ನು, ಅವನನನ್ನೂ.....
ಮನೆಯೊಳಗೆ ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ
ಹಿಂದೆಯೂ ನಮ್ಮ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಇದಾಗಿದೆ
ಮುಂದೆಯು ಆಗುವುದು ಹೀಗೇ
ಕುಡುಗೋಲಿನಿಂದ ಕೊಚ್ಚಿದ ದೇಹ
ನಾಯಿಗೊ ನರಿಗೊ ಆಹಾರ."(ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರ, ಪು–57)

ಎಂಬ ಸಾಲುಗಳು ಬೇರೆ ಜಾತಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರೇಮದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಹೆಣ್ಣೊಬ್ಬಳು ಎದುರಿಸುವ ಆತಂಕವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ಅವಳು ತಮ್ಮಂತೆಯೇ ಬೇರೆಯವರು ಎದುರಿಸಿದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ನೆನೆದು ಆತಂಕಗೊಂಡು, ಆ ಸಮಸ್ಯೆಯಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹವಾದವರು ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕುರಿತೆಂತೆ 'ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹಿತಳ ಕುಬುಸದ ಹಾಡು' ಎಂಬ ಕವನದಲ್ಲಿ

"ಹಣ್ಣು ಹರಿದುಕೊಂಡು ಅಪ್ಪ ಬಂದರೇನ
ರೊಟ್ಟಿ ಬುತ್ತಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಅವ್ವ ಬಂದಳೇನ
ಬರದೆ ಹೋದರಲ್ಲ! ಕೊರಗು ಉಳಿದವಲ್ಲ
ನಲ್ಲನೆ ತಾಯಾಗಿ ಎದುರು ನಿಂತರಲ್ಲ॥(ಬಿಸಿಲ ಕಾಡಿನ ಹಣ್ಣು, ಪು–9)

ಎಂದು ಕವಿ ಅಂತರ್ಜಾತಿಯ ವಿವಾಹವಾದ ಹೆಣ್ಣೊಬ್ಬಳು ತನ್ನ ಕುಟುಂಬದಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಾನಸಿಕ ಯಾತನೆಯನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸುತ್ತಾರೆ. ತಂದೆ–ತಾಯಿಯ ಅನುಪಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಗಂಡನಲ್ಲೇ ತಂದೆ–ತಾಯಿಯ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಹನ್ನೇಡನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಸವಾದಿ ಶರಣರು ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿ ಜಾತಿ ಮತದ ಭೇದಭಾವವನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದರು. ಮತ್ತು ವಚನಗಳ ಮೂಲಕ ಸರ್ವ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಸಾರಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಆ ಸಮಸ್ಯೆ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಈ ಕುರಿತಂತೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಜನ ಬರಹಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಭಾಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಆದರ್ಶವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ತಾವೇ ಸ್ವತಃ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಹಾಗು ಕೌಟುಂಬಿಕವಾಗಿ ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಇಂದು ಕೆಲವು ಸರಕಾರಗಳು ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಧನ ಕೂಡ ನೀಡುತ್ತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕವಿ ಈ ಮೇಲಿನ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹ ಆಗಬಯಸುವವರು ಮತ್ತು ಆದವರು ಎದುರಿಸುವ ಆತಂಕ ಹಾಗು ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಈ ಮೂಲಕ ಅಂತರ್ಜಾತಿ ವಿವಾಹ ಕುರಿತಂತೆ ಕೌಟುಂಬಿಕವಾಗಿ ಹಾಗು ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಮನೋಭಾವಗಳು ಬದಲಾಗಬೇಕು ಎಂಬ ಆಶಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಲಿಂಗ ಅಸಮಾನತೆಯು ಕೂಡ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಪ್ರಮುಖ ಸಮಸ್ಯೆ. ಈ ಕುರಿತಂತೆ ಷೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್‌ನ 'ಒಥೆಲೊ' ನಾಟಕದಲ್ಲಿನ ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕವಿ ರಚಿಸಿದ 'ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರ' ಎಂಬ ಕವನದಲ್ಲಿ ಬರುವ

"ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಏನಿತ್ತು?
ಮುಗುಳುನಗೆ, ಕಣ್ಣೀರು, ಕಂಪನ,
ಕತ್ತಿನ ಬೆವರು, ಕಾಳರಾತ್ರಿಯ ಚಿಂತೆ,
ನಂಬಿಕೆ, ಕನಸು, ಅವಮಾನ ಮತ್ತು ಶೀಲ!
ಜೊತೆಗೆ, ಪರಿಮಳ ತುಂಬಿದ ಸುವಾಸನೆ.
ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಕಳುವಾಗುತ್ತಲೆ ಇದೆ
ಅವಳ ಕರವಸ್ತ್ರ....."(ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರ, ಪು–9)

ಎಂಬ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಹೆಣ್ಣು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಾನಸಿಕ ಸಂಕಟಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಲಿಂಗ ಸಮಾನತೆಯ ಆಶಯವನ್ನು ಈ ಕವಿತೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಮಹಿಳಾ ಕೇಂದ್ರಿತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಅವರ ಇನ್ನೊಂದು ಕವಿತೆ 'ಹೆಣ್ಣು–I' ಎಂಬ ಕವನದಲ್ಲಿ ಬರುವ

"ಅವಳು ಒಲೆಯ ಮೇಲೆ ರೊಟ್ಟಿ ಸುಟ್ಟಳು
ನಾವು ಒಲೆಯ ಉರಿಯಲ್ಲಿ ಅವಳನ್ನೆ ಸುಟ್ಟೆವು"(ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರ, ಪು–54)

ಎಂಬ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವೆಲ್ಲಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಪೂರಕ ಹಾಗು ಪೋಷಕ ಎಂಬುದರ ಚಿತ್ರಣ ಮತ್ತು ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಆಗುತ್ತಿರುವ ಶೋಷಣೆ, ಅನ್ಯಾಯದ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಭಾರತದ ಸಂವಿಧಾನ ಪುರಷರಷ್ಟೇ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೂ ಸಮಾನ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದೆ. ಆ ಕುರಿತಂತೆ ನಮ್ಮ ಮನೋಭಾವಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬದಲಾವಣೆ ಆದರೆ ಲಿಂಗ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಕವಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಗಾಗುತ್ತಿರುವ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿ ಲಿಂಗ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ನಾವು ಸಾಧಿಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಭುತ್ವದ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಎಂಬುದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆ. ಉಳ್ಳುವವರು, ಆಳುವವರು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮೇಲೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ದೌರ್ಜನ್ಯವನ್ನು ಎಸಗುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕುರಿತಂತೆ 'ಗೂಡುಕಟ್ಟುವ ಚಿತ್ರ' ಎಂಬ ಕವನದಲ್ಲಿ ಕವಿ,

"ಪ್ರಭುತ್ವದ ನಖಗಳು ಎಷ್ಟು ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿವೆ
ಅದೆಷ್ಟು ಸೊಗಸಾಗಿ ಇರಿಯುವರು
ಚೂರೂ ಗಾಯವಾಗದಂತೆ.
ನೀರನ್ನು ಕಲುಕುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಾರೆ ತಿಳಿಗೊಳಿಸುತ್ತೇವೆಂದು.
ಇವರನ್ನು ಎದುರಿಸುವುದು ಹೇಗೆಂದು ಒದ್ದಾಡುತಿದ್ದರೆ....."(ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳು, ಪು–83,84)

ಎಂದು ಸಮಾಜದ ರಕ್ಷಕ ಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಭುತ್ವ, ಸರಕಾರ, ಸ್ವಾರ್ಥಕ್ಕಾಗಿ ಸಮಾಜದ ಸ್ವಾಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಕದಡುವ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮನ್ನು ಆಳುವವರು ನಮ್ಮ ಅರಿವಿಗೆ ಬಾರದಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಮ್ಮನ್ನು ಸುಲಿಯುತ್ತಾರೆ, ಅನ್ಯಾಯ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ನಾವು ಎಚ್ಚರ ವಹಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕವಿತೆಯಲ್ಲಿ ಕವಿ ನಮ್ಮನ್ನು ಆಳುವವರಿಂದ ನಾವು ಎಚ್ಚರದಿಂದಿರಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಕೈಗಾರೀಕರಣ ಮತ್ತು ನಗರೀಕರಣದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಇಂದು ಕಾಡುಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಕುರಿತು ಕವಿ 'ಸಂಡೂರಿನ ಕಾಡು' ಕವನದಲ್ಲಿ ಆತಂಕವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ.

"ಬೋಳಾಗಿದೆ ಕಾಡು ಹಾಳಾಗಿದೆ ನಾಡು
ತುಂಬಿದೆ ರಕ್ತದಲ್ಲದ್ದಿದ ಮಣ್ಣು
ರಾಚಿದೆ ಧೂಳು ತುಂಬಿದೆ ಪಿಸುರು
ಅಯ್ಯೋ ಕಳೆದೇ ಹೋಗಿವೆ ಕಣ್ಣು!"(ಬಿಸಿಲ ಕಾಡಿನ ಹಣ್ಣು, ಪು–48)

ಎಂದು ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಇಂದು ಸಂಡೂರಿನ ಕಾಡು ನಾಶವಾಗುತ್ತಿರುವ ಕುರಿತು ಕವಿ ಆತಂಕ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇಂದು ನಾವು ಕಾಡಿನ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿ ಬದುಕುತ್ತಿರುವ ಕಾಡು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ಈ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಕೇವಲ ಕಾಡು, ಕಾಡು ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗಲ್ಲದೆ ಕಾಡಿನ ಸುತ್ತಲಿರುವ ಹತ್ತಿರದ ಹಳ್ಳಿಯ ಜನರಿಗೂ ಇದು ಅಪಾಯಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಕವಿತೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸಂಡೂರಿನ ಕಾಡಿನ ವೈಭವವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಕೊನೆಗೆ ಅದು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ನಾಶವಾಗುತ್ತಿರುವ ಕುರಿತು ಕವಿ ಆತಂಕ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮತ್ತೇ ಸಂಡೂರಿನ ಕಾಡು ಕಂಗೋಳಿಸುವಂತಾಗಬೇಕಾದರೆ ನಾವು ಉದ್ಯಮಕ್ಕಾಗಿ, ನಗರೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಡಿನ ಗೀಡಮರಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಕಾಡನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕು. ಮತ್ತು ಕಾಡಿನ ಗೀಡಮರಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಅಲ್ಲಿ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಮಾಡುವವರ ವಿರುದ್ಧ ಕಠಿಣ ಕ್ರಮಗಳು ಸರ್ಕಾರಗಳು ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಅವರ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಕವಿ ಇಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾ, ಆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಂದ ಪಾರಾಗುವ ಭರವಸೆ ಮತ್ತು ಆಶಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮಾನವೀಯ ಕಳಕಳಿ ಇಲ್ಲಿನ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿದೆ.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು :

1. ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ ಕವಿತೆಗಳು – ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ, ಪಲ್ಲವ ಪ್ರಕಾಶನ, ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ, 2018
2. ಬಿಸಿಲ ಕಾಡಿನ ಹಣ್ಣು – ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ, ಪಲ್ಲವ ಪ್ರಕಾಶನ, ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ, 2020
3. ಡೆಸ್ಡಿಮೋನಾಳ ಕರವಸ್ತ್ರ – ವಿಕ್ರಮ ವಿಸಾಜಿ, ಪಲ್ಲವ ಪ್ರಕಾಶನ, ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ, 2022

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಕೊಡುಗೆ

ಡಾ. ಸರ್ವೇಶ ಬಿ. ಎಸ್.
ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಕೆ. ನಾರಾಯಣ ಪುರ, ಕೊತ್ತನೂರು ಪೋಷ್ಟ
ಬೆಂಗಳೂರು– 560077, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ : **9738482935**
ಮಿಂಚಂಚೆ : sarvesh.bs@kristujayanti.com

ಮೂಲತಃ ಶಿಲ್ಪವೆಂದರೆ ಕೌಶಲ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೆಲಸವೆಂದರ್ಥ. ವೇದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯ ಬರೆದ ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯರು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕರ್ಮಕೌಶಲ್ಯವೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸೃಷ್ಟಿಯೊಂದು ಶಿಲ್ಪವೆಂದೂ, ವಿಶ್ವಕರ್ಮನು ಶಿಲ್ಪಿಯೆಂದೂ ಋಗ್ವೇದವು ಬಣ್ಣಿಸಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನಾದ ವಿಶ್ವಕರ್ಮನು ಮೊದಲ ಶಿಲ್ಪಿ. 'ಮಾನಸಾರ' ಎಂಬ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಕರ್ಮನನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮನ ಮಾನಸಪುತ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆತ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಿ. ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಎಂದರೆ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದೂ, ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಎಂದರೆ ಮೂರ್ತಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಲೆಯೆಂದೂ ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.ಕ್ರಿ.ಪೂ. ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಪಾಣಿನಿಯುದೇವತಾ ಪ್ರತಿರೂಪಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತಾನೆ ಮತ್ತು ಕ್ರಿ.ಪೂ. ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪತಂಜಲಿಯು ಶಿವ, ಸ್ಕಂದ ಮೊದಲಾದ ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾನೆ. ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಬೌದ್ಧ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷಪೂಜೆಯು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ವಿಷ್ಣುಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣವು ಕ್ರಿ.ಶ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ರಚಿತವಾಗಿರಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಐವತ್ತು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿವೆ. ಶಿಲಾ ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಶಿಲೆಯ ಆಯ್ಕೆ, ಶಿಲ್ಪ ತಯಾರಿಕೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ವಿವರಣೆಗಳಿವೆ. ಗಾರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮೂರ್ತಿ ನಿರ್ಮಾಣದ ಬಗ್ಗೆ ಸುದೀರ್ಘ ಚರ್ಚೆ ಇದೆ. ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿವರಗಳು ಬಣ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಇಪ್ಪತ್ತೆಂಟು ಆಗಮಗಳು ಸಾಂದರ್ಭಿಕವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಮಿಕಾಗಮವು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಶೈವಾಗಮ. ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವೈಖಾನಸಾಗಮ ಇದರ ಸಮಕಾಲೀನ ಕೃತಿ. ಅವೆರಡೂ ಒಂಭತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದವು. ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಗುಡಿಯೊಳಗಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿ ವಿಧಾನಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಭಾಗವತವು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನವು, ರತ್ನದವು, ಮರದವು, ಲೋಹದವು, ಗಾರೆಗಚ್ಚಿನವು, ಮರಳಿನವು, ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದವು, ಮನಸ್ಸಿನಿಂದಲೇ ಮೂಡಿದವು ಎಂದು ಎಂಟು ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ. ಶಿಲೆ, ಕಾಷ್ಠ, ಮೃತ್ತಿಕೆ ಮತ್ತು ಲೋಹಗಳಂತೆ ರತ್ನವೂ ಶಿಲ್ಪನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಬಲ್ಲದೆಂದು ಅಜಿತಾಗಮವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಹಸ್ತಿದಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು.

ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಮೆರುಗನ್ನೀಯುತ್ತ, ಹೊಸಕಲ್ಪನೆಗಳತ್ತ ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತ ಸಾಗಿದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ನಮ್ಮ ಶಿಲಾಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಏಳು ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ನನಗೆ ಒಂದು ನೂರ ಇಪ್ಪತ್ತು ಜನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಜಕ್ಕಣ ಎಂಬ ಹೆಸರೇ ಇಲ್ಲವೆಂದೂ ವಾದ ಮಾಡುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ವಾದ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಸಮಂಜಸವಾದ ಉತ್ತರ ತುರುವೇಕೆರೆಯ ಮೂಲಸಂಕೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಜಕ್ಕನ್ನ, ಈಶ್ವರ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ರೂವರಿಗಳ ಹೆಸರು ಇದೆ. ಮೂಲ ಲೇಖಕರಾದ ಸಿ.ಕೆ. ನಾಗರಾಜ ರಾವ್ ಅವರು"ಅಪ್ರತಿಮ ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಿ ಎನ್.ವಿ. ಚಿನ್ನಾಚಾರ್ಯರ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕಂಡ ರೈಟ್ ಆನರಬಲ್ ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು–

"my heart was full of appreciation and my tongue was active in expression. Not content with it, I belauded your work in writing both to the Dewan and to the Superintendent of Chamarajendra Techincal Institute, Mysore" ಎಂದು ಉದ್ಗರಿಸಿದರಂತೆ. ಶಿಲ್ಪಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಿ ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಸ್ವಾಮಿಗಳು, ನರಸಿಂಹಾ–ಚಾರ್ಯರು, ನಿಷ್ಠೆಯ ಕಲಾವಿದ ಲಿಂಗಾಚಾರ್ಯರು, ಬಿ. ಬಸವಣ್ಣ, ಶಿಲ್ಪಿ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯ, ಶಿಲ್ಪಿ ವಾದಿರಾಜರು ಹೀಗೆ ಹಲವರ ಕುರಿತು ಪಿ.ಆರ್. ತಿಪ್ಪೇಸ್ವಾಮಿಯವರು ತಾವು ಬರೆದಿರುವ 'ಶಿಲ್ಪಿ ಸಂಕುಲ' ಕೃತಿಯು ನಾಡಿನ ಹೆಸರಾಂತ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಬದುಕು

ಹಾಗೂ ಅವರ ಕಲಾ ನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಡಿದ ಕನ್ನಡಿಯಂತಿದೆ. ಹೊಸಕೋಟೆ ಒಂದು ಪಾಳೆಪಟ್ಟು ಆಗಿದ್ದು ಆಗಿನ ಪಾಳೇಗಾರ 'ತಮ್ಮೇಗೌಡ' ಎಂಬುವವರು ಹೊಸಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಿವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂಬ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿ, ಈ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿ ಕರೆತರುವ ಕಾರ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಜರು ಬೇಲೂರು ಶ್ರೀ ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ದೇಶದ ಹೆಸರಾಂತ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡು, ಜಾವಗಲ್ಲು, ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು, ಅಂತಹ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ವಂಶಸ್ಥರನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಸುಮಾರು ಮೂವತ್ತು ಜನ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳನ್ನು ಆಗಿನ ಜಂಜಾಲ ಬಸವಾಚಾರ್ಯರು ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಹೊಸಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಸಕಲ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ ಶ್ರೀ ಆದಿಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ಎಂಬ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು ಎಂದು ಇತಿಹಾಸ ವಿವರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೊಸಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಗ್ ಎಂಬ ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗ ಬಂದು ಸಣ್ಣ ಮಕ್ಕಳು ಮತ್ತು ಹೆಂಗಸರು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದು ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರು. ಈ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿಯೇ ಒಬ್ಬರಾದ ಜ್ಞಾನಲಿಂಗಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬುವವರು ಆಗ ಸಣ್ಣ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುವವರು ಇಲ್ಲದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಬೇರೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೆಲಸದಿಂದ ಜೀವನ ಮಾಡುತ್ತ 'ಯಳಚಿಹಳ್ಳಿ'ಯಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು ಆ ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲೇ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸುತ್ತಾ ಬೆಳೆದು ದೊಡ್ಡವರಾದರು. ಇವರಿಗೆ ಒಂದು ಗಂಡು ಮಗು ಹುಟ್ಟಿದಾಗ ಆ ಮಗುವಿಗೆ ಜಾತಕ ಬರೆಸಿದರು. ಆ ಮಗುವಿಗೆ ಬಸವಲಿಂಗಾಚಾರ್ಯರೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಈ ಮಗು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಪ್ರವೀಣನಾಗುತ್ತಾನೆಂದು ಜಾತಕದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಗಂಗರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಂತಹ 9ನೇ ಶಿವಮಾರ (788–812) ನೆಂಬ ದೊರೆಯು ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಅಂತಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ಅರಸು ಮನೆತನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದವು, ಅದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಬೆಂಗಳೂರು, ಕೋಲಾರ, ಮಾಲೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ಚೋಳರ ಆಡಳಿತದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದವು, ಶಿವಮಾರನು ಕೋಲಾರನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ನಂತರ ಮಾಲೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಹಿಂದಿರುಗುವಾಗ ಮಾಲೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಬೀಡು ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಗ್ರಾಮವು "ಶಿವಮಾರ ಪಟ್ಟಣ" ಎಂಬ ನಾಮಾಂಕಿತದಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ನಂತರ ಅದೇ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಹೆಸರುಪಡೆಯಿತು.

ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಕಂಡಿರುವ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲೆಯ ನೆಲೆವೀಡು. ಇಡೀ ಭಾರತವೆ ಹೆಮ್ಮೆ ಪಡಬಹುದಾಂತಹ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ತವರೂರು. ಕಂಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಮಡಿಲಿನ ಸೊಬಗನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಿಕ್ಕೇನೊ ಎಂಬಂತೆ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸದಾ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶಿಲ್ಪ ಕಲಾ ಶೈಲಿ ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣವನ್ನು "ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ತವರೂರು" ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕೆತ್ತುವ ಸಾಂಪ್ರಾದಾಯಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಾದ (ಲೋಹ ಹಾಗೂ ಶಿಲಾ ಮಾಧ್ಯಮ) ಹಿಂದೂ ದೇವರುಗಳ ಎಲ್ಲಾ ಬಗೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲದೆ ತುಳಸಿಕಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ನಗರದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಮಹಾನ್ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಭಾವ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಲೋಹದಿಂದ ಮಾಡಿದಂತಹ ಮೆರವಣಿಗೆಯ ದೇವರುಗಳು, ದೇವರ ಕಿರೀಟ, ಕೈ ಕವಚ, ಪಾದುಕೆಗಳು, ಪ್ರಭಾವಳಿಗಳು, ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳು, ಪೀಠಗಳು ಇನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಪಾರಂಪರಿಕವಾಗಿ ಬಂದ ಆಚರಣಾ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಚಾಚೂತಪ್ಪದೆ ಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಬೆಳಗ್ಗೆ ಬೇಗ ಎದ್ದು, ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿ ತಮ್ಮ ಆರಾಧ್ಯ ದೈವವಾದ ಶ್ರೀ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ನಂತರ ಮಡಿ ಉಡುಗೆಯಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭಿಸುವರು. ತಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ಕೆತ್ತಿದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತನ್ಮಯತೆಯಿಂದ ನೋಡುವುದು ಹಾಗೂ ಸ್ವತಃ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅರಿತವನಾಗಿ ಅನೇಕ ತರಹದ ದೇವಾನು ದೇವತೆಗಳ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳ ನಕ್ಷಾಚಿತ್ರಣಗಳ ಕರಡು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಂಡು, ತಾವು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಶಿಲ್ಪದ ಕುರಿತು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನ ಮಾಡಿ ನಂತರ ತಾನು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪದ ಎದುರುನೋಟ ಹಾಗೂ ಪಾರ್ಶ್ವನೋಟದ ಕರಡು ಪ್ರತಿಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಶಿಲ್ಪ ರಚಿಸಲು ಆರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕೇವಲ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಅಳತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡದೆ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ, ನಿಯಮಬದ್ಧವಾಗಿ, ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ, ಅದರ ಆಕಾರ, ಗಾತ್ರ, ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಂದ ನೋಡಿ ತಿಳಿದು, ಕಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುವ ಶಿಲ್ಪದ ಇತರೆ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು

ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಒಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಹೇಗೆ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ, ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ತೆಗೆದು ಶಿಲ್ಪ ರಚಿಸುತ್ತಾರೆ (ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗಿ) ಎಂಬುದನ್ನು ನೋಡಿ, ಕಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸಹ ಅದೇ ರೀತಿ ಅನುಸರಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಳತೆಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳ ಅಳತೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುವ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಗಣೇಶ, ಶಿವಲಿಂಗ, ಶಕ್ತಿದೇವತೆಗಳಾದ ಚಾಮುಂಡೇಶ್ವರಿ, ರೇಣುಕ, ಚೌಡೇಶ್ವರಿ, ಪಾರ್ವತಿ, ದುರ್ಗಾ, ಕರಗದಮ್ಮ, ಸಪ್ಪಳಮ್ಮ, ಗಂಗಮ್ಮ. ಆಂಜನೇಯನ ಬೃಹತ್ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಷಣ್ಮುಖ, ವಿಷ್ಣು, ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ, ನಂದಿ, ನಾಗರಕಲ್ಲುಗಳು, ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಸರಸ್ವತಿ, ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಬ್ರಹ್ಮ ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ಹಿಂದೂ ದೇವಾನು ದೇವತೆಗಳ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಳಪದ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಕಲ್ಲು ಎರಡು ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಾವಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಮಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಇವರು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಲೋಹದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚಲೋಹಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಶಿಲ್ಪ ರಚಿಸುವುದರಿಂದ ಯಾವ ಲೋಹ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆಯೋ ಆ ಲೋಹದ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಹಿತ್ತಳೆಯೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಹಿಂದೂ ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರುಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಶಿಲ್ಪಿಯು ಭಾಗಿಯಾಗುವುದನ್ನು ನಾವು ನೋಡುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ ಲೋಹದ ಶಿಲ್ಪ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ನೈಪುಣ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಯಾರೂ ಈ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ.

ಇಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳ ಗ್ಯಾಲರಿ ಹಾಗೂ ಪೂಜಾ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡಿವೆ. ಲಂಡನ್ನಿನ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಪಶ್ಚಿಮ ಜರ್ಮನಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೇರಿಕಾದ ಕೆನಡ, ಟೆಕ್ಸಾಸ್, ಮಾರಿಷಸ್, ನೆರೆಯ ಆಂಧ್ರ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಮದ್ರಾಸ್, ಪೂನಾ, ರಾಜಾಸ್ಥಾನ, ಗುಜರಾತ್, ಓರಿಸ್ಸಾ ಇನ್ನಿತರೆ ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಾರಾಟವಾಗಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರ ಮಟ್ಟದ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಶಿಲ್ಪಕಲಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರವಾದ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ, ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಗೌರವಗಳನ್ನೂ ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಶಿಲ್ಪಿ ಎಸ್.ಬಿ. ಪದ್ಮನಾಭಾಚಾರ್ಯರು: ರಾಜ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಅಂತರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ವಿಜೇತರು. ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ–1991, ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ–1995, ಪೂನಾದ ರಮಾಮಣಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಯೋಗ ಇನ್ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್–1991, ಅಮೇರಿಕಾದ ಸ್ಯಾನ್ ಆಂಟೋನಿಯಾ ಪ್ರಶಸ್ತಿ–1987

ಶಿಲ್ಪಿ ಎಸ್.ಎಂ. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ದಿ. ಶ್ರೀಧರಾಚಾರ್ಯರು: ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಶಂಕರನಾರಾಯಣಾಚಾರ್ಯರು: ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ವಿಜೇತರು

ಶಿಲ್ಪಿ ಎಸ್.ಬಿ. ನಂಜುಂಡಾಚಾರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಅಕಾಡೆಮಿ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಎನ್.ಪಿ. ನಂಜುಂಡಾಚಾರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಅಕಾಡೆಮಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಎನ್.ಎಸ್. ಮಾಳಿಗಾಚಾರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಆರ್. ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಎಸ್. ಶಂಕರಾಚರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಕೆ.ಎನ್. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು: ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪಿ ಮಂಜುನಾಥಾಚಾರ್ಯರು: ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ವಿಜೇತರು

ಶಿಲ್ಪಿ ನರೇಂದ್ರನಾಥ ವಿಶ್ವಕರ್ಮ: ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ವಿಜೇತರು

ತನ್ನದೇ ಆದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶೈಲಿ, ನಯನಾಜೂಕಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ರಾಜ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರ ಹಾಗೂ ಅಂತರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ, ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆದಿವೆ. ಆದರೂ ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಮಾರಾಟದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳುವವರು ಯಾರು ಎಂದು ಕೇಳಿದಾಗ ಅದಕ್ಕೊಂದು ಸಿದ್ದ ಉತ್ತರವಿಲ್ಲ. ಇಂತಹ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ದೂರದಿಂದ ವಿಗ್ರಹ ಕೊಳ್ಳಲು ಬಂದಂತಹ ಗ್ರಾಹಕನಿಗೆ ದಲ್ಲಾಳಿಗಳ ಕಾಟ ಶುರುವಾಗುತ್ತದೆ.

ನಾವು ಕಡಿಮೆ ಬೆಲೆಗೆ ವಿಗ್ರಹ ಕೊಡಿಸುತ್ತೇವೆಂದು ತಮಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಮೀಷನ್ ನೀಡುವ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಬಳಿ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಗಾಯದ ಮೇಲೆ ಬರೆ ಎಳೆದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಇದೇ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ಇದ್ದು ಶಿಲ್ಪಿ ತಾನು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿದ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕೌಶಲ್ಯ, ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸ ಮತ್ತೆ ಯಾವ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ತಾನೇ ಅದಕ್ಕೊಂದು ಬೆಲೆ ನಿಗಧಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಕಡಿಮೆ ಬೆಲೆಯಿದ್ದು, ಕಪ್ಪುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆ. ಇದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಲೋಹದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆ ನಿಗಧಿಗೊಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳೇ ಮಾರಾಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಧುನಿಕತೆಯ ಭರಾಟೆಯ ನಡುವೆಯು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕಲೆಯನ್ನು ಮೈಗಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಜೀವಂತವಾಗಿರಿಸಿರುವುದು, ಮುಂದಿನ ತಲೆಮಾರಿಗೆ ರವಾನಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಘನತೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ–ಪ್ರೊ॥ ಶೀಲಾಕಾಂತ ಪತ್ತಾರ–ಕರ್ನಾಟಕ ಲಲಿತಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ–1995
2. ಶಿಲ್ಪಿ ಸಂಕುಲ–ಪಿ.ಆರ್. ತಿಪ್ಪೇಸ್ವಾಮಿ– ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು–1996
3. ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ–ಕಿರು ಯೋಜನೆ–ರಮೇಶ ಎ.ಆರ್–ಕನ್ನಡ ವಿ.ವಿ., ಹಂಪಿ–2008
4. ಜಕಣಾಚಾರ್ಯ–ಮೂಲ ಲೇಖಕರು ಸಿ.ಕೆ. ನಾಗರಾಜ ರಾವ್–ಸಂಗ್ರಹಸರಿತಾ ಜ್ಞಾನಾನಂದ–ಕರ್ನಾಟಕಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು–1996

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ: ಅಭಿನಯ ಪದ್ಧತಿ ಕುರಿತು ವಿಚಾರ

ಡಾ. ರವಿಶಂಕರ್ ಎ.ಕೆ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಕೆ. ನಾರಾಯಣಪುರ., ಕೊತ್ತನೂರು ಅಂಚೆ
ಬೆಂಗಳೂರು – 560077, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕಸಂಖ್ಯೆ : **9663433403**
ಈ–ಮೇಲ್ : ravishankar@kristujayanti.com

ಪ್ರಥಮಂ ಶೂನ್ಯತಾಬೂಧಿಂ ದ್ವಿತೀಯಂ ಬೀಜಸಂಗ್ರಹಮ್
ತೃತೀಯಂ ಬಿಂಬನಿಷ್ಪತ್ತಿಂ ಚತುರ್ಥನಾಸಮಕ್ಷರಮ್ (ಹೇವಜ ತಂತ್ರ3.2)

ಒಂದು ಪ್ರದರ್ಶನವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದೇ ಶೂನ್ಯವಾದ ರಂಗದಿಂದ, ಈ ಶೂನ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾವು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಅರಿಯಬಹುದು ಮತ್ತು ಯಾವುದನ್ನೂ ಅರಿಯಲಾಗದು. ಲೋಕವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಮರೆತು ನಾಟಕ ನೋಡಲು ಬಂದ ಪ್ರೇಕ್ಷಕನು, ಮೂಡುವ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಶೂನ್ಯನಾಗಿ ಆಸ್ವಾದಿಸಬೇಕು. ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವ ಬೀಜ ರಂಗದ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತುತಿದ್ದಂತೆ, ಪ್ರತಿಪ್ರೇಕ್ಷಕರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅದು ಹಸಿರಾಗುತ್ತದೆ. ರಂಗದ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆಯುವ ಆ ವೃಕ್ಷ ಪ್ರೇಕ್ಷಕನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಹೆಮ್ಮರವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಪ್ರೇಕ್ಷಕರೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ತಾವು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದ ಫಲ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಕ್ರಿಯೆಯಾಗಬೇಕಾದರೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವನು ನಟ, ಈ ನಟನ ಅಭಿನಯಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನವೆಂದರೆ ಶರೀರ ಮತ್ತು ಮನಸ್ಸು. ಮೊದಲು ಶರೀರವನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದರ ಮುಖಾಂತರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಭಿನಯ ಎನ್ನುವುದು ಯೋಗವಿದ್ದಂತೆ. ದೇಹವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಸತತ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಯೋಗದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ದೇಹದ ಭಂಗಿ ಮತ್ತು ದೇಹದ ಮನಸ್ಸಿನ ಸಂಯೋಗವಾಗುವಂತೆ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಭಿನಯ ಪೂರ್ವವೇ ಈ ಸಿದ್ಧತೆ. ಅದೊಂದು ಯೋಗದ ನಿರ್ಧಾರ. ಶೂನ್ಯದಿಂದ ಬೀಜ, ಬೀಜದಿಂದ ಆಕೃತಿ. ಆ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟೋಚ್ಚಾರಣೆ ಮೂಡಬೇಕು. ಆಗ ಅಭಿನಯವು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೊಂದು ಉದ್ದೇಶಿತ ಕ್ರಿಯೆ. ಅದರೊಳಗೆ ಮನೋರಂಜನೆ ಎಂಬ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಸದಾ ಉಸಿರಾಡಬೇಕು.

ಅಭಿನಯ ಪದ ಉತ್ಪತ್ತಿ:

ಅಭಿನಯದ ಅರ್ಥಕ್ಕೂ ಮೊದಲು, ನೃತ್ಯದ ಕುರಿತು ಗ್ರಹಿಸಬೇಕು. ನೃತ್ಯ ಎಂದರೆ ಕುಣಿತ ಇದರಲ್ಲಿ ಕುಣಿತದ ಜೊತೆಗೆ ಭಾವನೆಗಳು ಮಿಳಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. **ನೃತ್ತ** ಎಂಬ ಪದವು ಮೊದಲು ಬಳಕೆಯಿತ್ತು. ಈ ಪದವೂ ಕುಣಿತವನ್ನೇ ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಭಾವಗಳ ಪ್ರಯೋಗವಿರುವುದಿಲ್ಲ ಇದು ದೈಹಿಕ ಚಲನೆ ಮಾತ್ರ. ನಾಟ್ಯ, ನೃತ್ತ, ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ಭಾವಾಭಿನಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತಹ ಕ್ರಿಯೆ. ಅದೇ ರೂಪಕಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶನಮಾಡುವುದು ಇಂದಿನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಅದು ನಾಟಕ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ನಾಟಕವಾದುದು ರಂಗಭೂಮಿಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಾಗಿ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಒಂದೇ ಸ್ವರೂಪ, ಉದ್ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟನೆಗೊಳ್ಳುವ ಸಂಯೋಗಗಳು. ನಾಟ್ಯವೆಂಬುದು ನಟ್ ಎಂಬ ಧಾತುವಿನಿಂದ ಬಂದಿತೆಂದು ಮತ್ತು ನಟ್ ಎಂಬುದು ನೃತ್‌ದ ಪ್ರಾಕೃತ ರೂಪವೆಂದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಟ್ ಅಥವಾ ನೃತ್ ಎಂದರೆ ಕುಣಿ ಎಂದರ್ಥವೇ ಆಗಿದೆ.

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯ ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಾಯ ಎಂಟರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಚಿಂತನೆಗಳಿವೆ. "ಇಲ್ಲಿ ನೀ ಎಂದರೆ ಒಯ್ಯು ಎಂಬ ಧಾತುವಿಗೆ ಅಭಿ ಎಂದರೆ ಹತ್ತಿರ ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದರೆ ಅಭಿನೀತಿ ಎಂಬ ನಾಮರೂಪವು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ ಅದೇ ಅಚ್ ಪ್ರತ್ಯಯಕ್ಕಾಗಿ ಅಭಿನಯ ಎಂಬ ರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದೆ"[1] ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವೇ ತಿಳಿಸುವಂತೆ 'ವಾಗಾಂಗಮುಖರಾಗೇಣ ಸತ್ವೇನಾಭಿನಯೇನ ಚ ಕವೇರಂತರ್ಗತಂ ಭಾವಂ ಭಾವಯನ್ಭಾವ ಉಚ್ಯತೇ' ಕವಿಯು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ರಂಗಕೃತಿ / ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿನ, ಕವಿಯ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ನಿಗೂಢ ಭಾವಗಳನ್ನು ಮಾತು, ಶರೀರ, ಮುಖರಾಗ, ಸತ್ವಗಳಿಂದ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಿಗೆ ಮುಟ್ಟಿಸುವ ಕ್ರಿಯೆಯೆ ಅಭಿನಯ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಎಂಬ ಬೃಹತ್ ಲಕ್ಷಣಗ್ರಂಥದ 36 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆ ಮತ್ತು ಕಡೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ **ನಾಟ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿ** ಮತ್ತು ನಾಟ್ಯದ **ಅವತರಣ**ಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಇಪ್ಪತ್ತೈದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯವು ಬಾಹ್ಯೋಪಚಾರದಲ್ಲಿ ನಟ/ನಟಿ ನಡತೆಗಳು, ಗುಣಗಳು, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗಿಂತ ಮತ್ತೊಬ್ಬರು ಹೇಗೆ ಭಿನ್ನ ಎಂಬುದನ್ನು ಮತ್ತು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ಹೆಣ್ಣು ಮತ್ತು ಗಂಡಿನ ಗುಣಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವೆ ರಂಗಕ್ಕೆ ಅಭಿನಯವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಬೇಕಾದಾಗ ನೋಡಬೇಕಾದ ವಿಚಾರಗಳು. 'ಕಾಮವೇ ಭಾವಗಳ ಮೂಲ' ಅಂದರೆ ಎಲ್ಲಾ ಭಾವಗಳು ಕಾಮದಿಂದಲೆ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಈ ಮಾತು ನಮಗೆ ಸಿಗ್ಮಂಡ್ ಫ್ರಾಯ್ಡ್‌ನ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಮವನ್ನು ಧರ್ಮಕಾಮ, ಅರ್ಥಕಾಮ, ಮೋಕ್ಷಕಾಮ ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇನ್ನು ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣಿನ ಸಂಯೋಗವನ್ನು ಕೂಡ ಕಾಮವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾದ ಇಂತಹ ವಿಚಾರಗಳು ನಟರು ನಟನೆ ಮಾಡಲು ಬಹಳ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿನ ದುಶ್ಯಂತ ಮತ್ತು ಶಕುಂತಲೆಯರ ನಡುವೆ ನಡೆಯುವ ಸಂಯೋಗವನ್ನು ನಟ ಅನುಭಾವಿಸಲು ಇವುಗಳ

ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ನಟ ಇವುಗಳ ಸತತವಾದ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಸಮಯೋಚಿತ ಭಾವಗಳನ್ನು ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದೆ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯನ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದದ್ದನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ಕೇವಲ ಅದರ ಬಡ ಅನುಕರಣೆಯಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅರ್ಥ ನುರಿತ ತಜ್ಞನ ಮುಂದೆ ತಾಲೀಮು ನಡೆಸಬೇಕು. ಅಗತ್ಯವಾದ ತಿದ್ದುಪಡಿಗಳ ಮೂಲಕ ಹೊಸ ಶೋಧಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಆಹ್ವಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಾಯ ಎರಡರಲ್ಲಿ ನಟನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವ ವಿಚಾರಗಳೂ ಇಲ್ಲ ಆದರೆ ರಂಗಮಂಟಪದ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಚತುಶ್ರ, ತ್ರಿಶ್ರ ಮತ್ತು ವಿಕೃಷ್ಟ ಮಧ್ಯಮದಂತಹ ರಂಗಮಂಟಪಗಳ ಪೂರ್ಣ ವಿವರಣೆ ಇದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ರಂಗಭೂಮಿಯ ಅನೇಕ ರಂಗಸಜ್ಜಿಕೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿಚಾರಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರೋಸೀನಿಯಮ್, ಇಂಟಿಮೇಟ್‌ಗಳು ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಬೆಳೆದು ಬಂದಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ಗಮನಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಅಂದು ಒಂಬತ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳ ರಂಗಮಂದಿರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ನಟ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯವಿದೆ ಆಯಾ ರಂಗಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಟನು ತನ್ನ ನಟನಾ ಚಾತುರ್ಯದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ಐದನೇ ಅಧ್ಯಾಯ ಪೂರ್ವರಂಗದಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳಿಲ್ಲವಾದರು ಇದರ ಅಗತ್ಯ ಬಹಳ ಇದೆ. ಭರತನ ಪ್ರಕಾರ ನಟನಿಗೆ ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ತ, ನಾಟ್ಯಗಳ ಜ್ಞಾನವಿರಬೇಕು. ಅಭಿನಯಿಸಲು ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ "ಚೆನ್ನಾದ ವಾದ್ಯಗೀತ, ಚೆನ್ನಾದ ಹಾಡುಗಾರಿಕೆ, ಚೆನ್ನಾದ ಮಾತುಗಾರಿಕೆ" (ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ) ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇಂದಿನ ರಂಗಭೂಮಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಅಂಶಗಳು.

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಕೆಲವು ಅಧ್ಯಾಯದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೇ ಅಭಿನಯ ಎಂಬುದು ಸೇರಿಕೊಂಡಿರುವ ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಉಪಾಂಗಾಭಿನಯ, ಹಸ್ತಾಭಿನಯ, ಶರೀರಾಭಿನಯ, ಆಹಾರ್ಯಾಭಿನಯ, ಸಾಮಾನ್ಯಾಭಿನಯ, ಬಾಹ್ಯೋಪಚಾರ, ಚಿತ್ರಾಭಿನಯ, ಇನ್ನು ಪಾತ್ರಗಳ ನಡೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ, ಪಾತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಪಾತ್ರವಿನಿಯೋಗ ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಅಭಿನಯದ ಕುರಿತಾದ ವಿಶೇಷವಾದ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಆರನೇ ಅಧ್ಯಾಯವೆಂದರೆ ರಸಗಳು ಮತ್ತು ಏಳನೇ ಅಧ್ಯಾಯವಾದ ಭಾವಗಳು. ಭಾರತೀಯ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾರಗಳೆಲ್ಲವೂ ರಸದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಾವಸನಗೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ರಸ ಎಂದು ಸೇರಿಸಿ ಈ ಮೇಲಿನ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲವೂ ಅಭಿನಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರುವ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಗಮ್ಯ ರಸವೇ ಆಗಿದೆ. ರಸ ಎಂದರೆ ಮನರಂಜನೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಜ್ಞಾನಾರ್ಜನೆಯೂ ಹೌದು. ನಟ ತನ್ನ ದೇಹದ ಸಾಧನಗಳ ಮುಖಾಂತರ ವ್ರಕ್ಷ, ಪಾರ್ಶ್ವ, ಕಟಿ, ಜಾನೂ, ಝಂಘಾ, ಪಾದ ಶಿರೋಭೇದ, ಇವುಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಒಂದು ಚೇಷ್ಟೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಅದರಿಂದ ಒಂದು ಭಾವವನ್ನು ಉದ್ದೀಪನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅನುಭಾವಿಸುವುದು. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಓದುವಾಗ ಮೊದಲು ರಸದ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ ತದನಂತರ ಅಂಗ, ಉಪಾಂಗ, ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿನಯದ ಬಗ್ಗೆ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ರಂಗಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇದು ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ ಅಂಗ ಉಪಾಂಗ, ಅಭಿನಯ, ಇದೆಲ್ಲವೂ ಆದ ನಂತರ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಲ್ಲಿ ರಸೋತ್ಪತ್ತಿಯಾಗಿ ಮುಗಿಯುತ್ತದೆ.

ನಟನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದಾದರೆ

ನಾಟ್ಯಧರ್ಮಿ ಮತ್ತು ಲೋಕಧರ್ಮಿ ಇವುಗಳನ್ನು ನಾಟಕದ ಅಗತ್ಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸಹಾಯಕವಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಆಂಗಿಕಾಭಿನಯ, ವಾಚಿಕಾಭಿನಯ, ಆಹಾರ್ಯಾಭಿನಯ, ಸಾತ್ವಿಕಾಭಿನಯ, ಚಿತ್ರಾಭಿನಯ, ಸಾಮಾನ್ಯಾಭಿನಯ ಮೊದಲು ಅವುಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಅರ್ಥೈಸಬೇಕು ಎಂಬುದನ್ನು ಈಗ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಆಂಗಿಕ ಅಭಿನಯ:

ಕವಿಯ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಪಾತ್ರದ ಭಾವವನ್ನು, ನಟ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಶರೀರ ಮತ್ತು ಶಾರೀರದ ಮುಖಾಂತರ ಪ್ರೇಕ್ಷಕನಿಗೆ ಗೋಚರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಮನರಂಜನೆಯನ್ನೂ ಉಂಟು ಮಾಡುವ ದೈಹಿಕ ಸಾಧನವೇ ಆಂಗಿಕಾಭಿನಯ. ಈ ಅಭಿನಯದ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವು ಹಲವು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದೆ ಆಂಗಿಕಾಭಿನಯದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧ ಶಾರೀರ, ಮುಖಜ ಮತ್ತು ಚೇಷ್ಟಾಕೃತ. ಶಾರೀರವೆಂದರೆ ಮುಖವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದ ಭಾಗ ರುಂಡವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ಭಾಗ (ಕೈ, ಕಾಲು, ಹೊಟ್ಟೆ, ತೊಡೆ, ಪಾದ ಮತ್ತು ಇತರೆ ಅಂಗಗಳು) ಮುಖಜ ಎಂದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ 'ಮು' ಎಂದರೆ ಶಬ್ದಗಳ ಉಚ್ಚಾರ ಮಾಡುವ ಅಂಗ ಆ ಅಂಗಕ್ಕೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಮೂಗು, ಕಣ್ಣು, ಹುಬ್ಬು, ಕೆನ್ನೆ, ಗಲ್ಲ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅಭಿನಯ ಮಾಡುವುದೆ ಮುಖಜ ಮತ್ತೊಂದು ಚೇಷ್ಟಾಕೃತ ಇಡೀ ದೇಹವನ್ನು ಬಳಸಿ ಅಥವಾ ಚಲಿಸಿ ಅಭಿನಯ ಮಾಡುವುದೆ ಚೇಷ್ಟಾಕೃತ ಅಭಿನಯ ಎನ್ನುವರು. ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗುವ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ನಟನಾಗಿ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಬೇರೆ, ನೃತ್ಯಪಟುವಾಗಿ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಬೇರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಎರಡರ ಸಂವಹನ ವಿಧಾನವು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಭಿನಯಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ ನಟನ ದೈಹಿಕ ತಯಾರಿ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶ. ಜೊತೆಗೆ ಮಾನಸಿಕ ತಯಾರಿಯೂ ಅಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಕೈಕಾಲುಗಳು ತಾಳಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸಲು ತ್ವರಿತ, ಮಂದ ಗತಿಯಲ್ಲಿ ಚಲಿಸಲು ಮತ್ತು ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ಹಾಗೆ ಚಲಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಲು ವ್ಯಾಯಾಮಗಳನ್ನೂ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಯಾಮಗಳು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲವಾದರೂ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ ಸತತ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಈ ಗತಿಗಳು ನಟನ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮಾನಸಿಕ ಮನಸ್ಸು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ನಟನ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಬರುವಲ್ಲಿ ದೈಹಿಕ ವ್ಯಾಯಾಮಗಳು ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ ಅಂಗಾಹಾರ, ಕರಣ ಇವುಗಳ

ಮೇಲೆ ನಟ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿದಷ್ಟು ಅಷ್ಟೇ ಪ್ರಬುದ್ಧವಾದ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಟ–ನಟಿಯರಿಂದ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದೇ ಇದರ ಒಳಾರ್ಥ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುವಾಗ ಆಂಗಿಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಿವರಣೆಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ತಾಂಡವ ಲಕ್ಷಣದ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅಂಗಾಹಾರ ಮತ್ತು ಕರಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ ಈ ಅಂಗಾಹಾರ ಮತ್ತು ಕರಣಗಳ ಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ನಟ, ನೃತ್ಯಪಟು ಅರಿಯಬೇಕಾದರೆ ಮೊದಲು ಚಾರಿ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾದ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಈ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ತನ್ನದಾಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಿ ನಂತರ ಅಂಗಾಹಾರ ಮತ್ತು ಕರಣಗಳ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಾದಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ರಂಗದ ಮೇಲೆ ಚಲಿಸುವುದನ್ನು 'ಚರ್' ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ.
ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಹದಿಮೂರು ರೀತಿಯ ಅಭಿನಯಗಳನ್ನು(ಇವುಗಳನ್ನು ಅಭಿನಯದ ಭಾಗಗಳು, ಚಲನೆಗಳು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ) ಇಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು.

1. **ಆಕಂಪಿತ:** ರಂಗದ ಮೇಲೆ ನಾವು ನಿಧಾನವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ ಎಂದಾಗ ಈ ರೀತಿಯ ಚಲನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರುತ್ತೇವೆ ಅಥವಾ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಬಂದಾಗ, ಸಮ್ಮತಿ ಸೂಚಿಸುವಾಗ ಈ ರೀತಿಯ ತಲೆಯ ಚಲನೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಆ ಚಲನೆ ಹೀಗಿದೆ ತಲೆಯನ್ನು ನಿಧಾನವಾಗಿ ಮೇಲೆತ್ತಿ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಕೆಳಗಿಳಿಸುವುದು. ಸಹಜವಾದ ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಏನನ್ನಾದರೂ ಕೇಳುವಾಗ ನಾವು ಈ ರೀತಿಯ ತಲೆಯ ಚಲನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರುತ್ತೇವೆ. ಇದನ್ನು ಆ ಕಂಪಿತ ಎನ್ನಬಹುದು. ಈ ಆಕಂಪಿತವನ್ನು ಗತಿದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬದಲಾಯಿಸಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದಾಗ ಅದರಿಂದ ಹೊರಡುವ ಅರ್ಥವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ ಆಯಾ ಕಾಲ ದೇಶಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಆಯಾ ಪಾತ್ರದ ನಡೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಗತಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸುವುದರ ಮುಖಾಂತರ ಬೇರೆಬೇರೆ ಸಂಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಬಹುದು ಅಭಿನಯಿಸಬಹುದು.

2. **ಕಂಪಿತ:** ಪ್ರಶ್ನೆ ಕೇಳುವಾಗ, ಅಥವಾ ಸಂಶಯದಿಂದ ನೋಡುವಾಗ, ನನಗೆ ವಿಷಯ ತಿಳಿಯಿತು ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವಾಗ, ಈ ರೀತಿ ಅಭಿನಯಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ನಟರಿಗೆ ಅರಿವಿಲ್ಲದಂತೆ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವಾಗ ಅಥವಾ ಯಾರಿಗಾದರೂ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಕೇಳುವಾಗ ಅಥವಾ ಕೇಳಿದ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ನನಗೆ ಉತ್ತರ ತಿಳಿದಿದೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವಾಗ ಈ ರೀತಿಯ ಚಲನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು, ತಲೆಯನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕೆಳಕ್ಕೆ ವೇಗವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ಅಭಿನಯಿಸುವುದು ತಪ್ಪು ಮಾಡಿದಾಗ, ಅವಸರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಾಗ ಇಂತಹ ಚಲನಗಳು ಮಾನವನ ಸಹಜ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುತ್ತದೆ ಅಂತಹ ಸರಳ ಚಲನೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

3. **ಧುತ:** ಸಾವಿನ ವಿಷಯ ತಿಳಿದಾಗ, ಅಯ್ಯೋ ಹೀಗಾಯಿತಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುವಾಗ, ಇಷ್ಟ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುವಾಗಲೂ ಕೂಡ ನಟರು ತಲೆಯ ಈ ಚಲನೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತಾರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯಾರಾದರೂ ಏನಾದರೂ ಕುಡಿಯಲು ತಿನ್ನಲು ಕೇಳಿದಾಗ ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ನಾವು ಬೇಡ ಎನ್ನುವುದರ ಬದಲಾಗಿ ತಲೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಾಡಿಸಿ ಸಂವಹನ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ ಈ ಬೇಡವೇ ಬೇಡ ಎಂಬುದನ್ನು ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತೇವೆ ಇದನ್ನು ಧುತ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ತಲೆಯಭಾಗವನ್ನು ಮೆಲ್ಲನೆ ತಲೆಯನ್ನು ಎರಡು ಬದಿಗೆ ಅಲ್ಲಾಡಿಸುವುದು

4. **ವಿಧುತ:** ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅತಿಯಾದ ಚಳಿಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದಾಗ ಅಥವಾ ಕಹಿ ಅಥವಾ ಹುಳಿಯು ನಾಲಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಇದ್ದಾಗ. ಖಂಡಿತವಾಗಿ ನಿಷೇಧವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವಾಗ ತಲೆಯ ಈ ಚಲನೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ ಅದು ಧುತ ಚಲನೆಯನ್ನು ರಭಸದಿಂದ ಮಾಡುವುದು. ನಟರು ಚಳಿಯನ್ನು ರಂಗದ ಮೇಲೆ ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಾರೆ ಈ ಚಳಿಯ ಅಭಿನಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿನಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ ಚಳಿಗೆ ಮಾನದಂಡವಿಲ್ಲ ಇಷ್ಟುಚಳಿ ಅಷ್ಟುಚಳಿ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಆದರೆ ಚಳಿ ಎಂಬುದಷ್ಟೇ ನಟರಿಗೆ ಹಾಗೆ ಬಿಸಿಯು ಸಹ ಅಳತೆಗೆ ಸಿಗಲಾರದ್ದುನ್ನು ಸಹ ಅಭಿನಯಿಸುವಾಗ ವಿಧುತವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಬಹುದು

5. **ಪರಿವಾಹಿತ:** ತಲೆಯೂ ಈ ಬದಿಯಿಂದ ಆ ಬದಿಗೆ ತಿರುಗಿಸಿ ನಿಲ್ಲುವುದು ಪರಿವಾಹಿತ. ಸಾಕು, ಸಾಕು, ಬೇಡ, ಬೇಡ ಎಂದು ಹೇಳಲು ರಂಗದ ಮೇಲೆ ಬಳಸುವ ಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದೆ.

6 **ಅಧೂತ:** ತಲೆಯನ್ನು ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ಎತ್ತಿ ನಿಲ್ಲುವುದು. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ, ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಂಡವರನ್ನು ನೋಡಿದಂತೆ ವರ್ತಿಸುವ ಭಂಗಿ.

7 **ಅವಧೂತ:** ದಾರಿ ಕಾಣದೆ ತಲೆ ತಗ್ಗಿಸುವುದು, ತಪ್ಪು ಮಾಡಿ ಸಿಕ್ಕಿಹಾಕಿಕೊಂಡಾಗ, ಅಹಂಕಾರದಿಂದ ನಿಲ್ಲುವಾಗಲೂ ಸಹ ಅಥವಾ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಯೋಚನೆ ಇದೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಲು ಇವನ್ನ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ ನಿಜ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮಲೆ ತಲೆ ಕೆಳಗೆ ಹಾಕುವುದು.

8. **ಅಂಚಿತ:** ತಲೆಯನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಇರುವವರನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದು. ಬಾಗಿಸಿದ ಕಂಠದಿಂದ ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ತಲೆಯನ್ನು ತಿರುಗಿಸುವುದು ಈ ರೀತಿ ಯೋಚಿಸುವುದು ಇದಕ್ಕೆ ಅಂಚಿತ ಎಂದು ಹೆಸರು.

9. **ನಿಹಂಚಿತ:** ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣುವಂತಹ ತಲೆಯ ಚಲನೆ. ಇದು ಲಾಲಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಲೆಯನ್ನು ಕೊಂಕಿಸುವುದು, ಅಹಂಕಾರ, ರತಿಸಂಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಈ ಚಲನೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

10. **ಪರಾವೃತ್ತ:** ಯಾರಾದರು ಕೂಗಿದಾಗ ತಿರುಗಿ ನೋಡುವುದು. ತನಗೆ ಒಲವಾದವರನ್ನು ನೋಡಲು ಮಾಡುವ ಉಪಾಯದ ಭಂಗಿ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಕಾಲಿಗೆ ಮುಳ್ಳು ಚುಚ್ಚಿತೆಂದು ನಿಧಾನವಾಗಿ ದುಷ್ಯಂತನ್ನು ನೋಡುವ ರೀತಿ, ತಲೆಯಭಾಗವನ್ನು ಹಿಂದೆ ತಿರುಗಿಸಿ ನೋಡುವುದು.

11 **ಉತ್‌ಕ್ಷಿಪ್ತ:** ವ್ಯೂಮದ ಕಡೆ ನೋಡಲು, ಎತ್ತರವಾದುದನ್ನು ನೋಡಲು ಅಥವಾ ರಂಗ ಮೇಲೆ ಸೂಚಿಸಲು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ನಿಲ್ಲುವುದು, ಆಕಶಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ನಿಲ್ಲುವುದು.

12. **ಅಧೋಗತಂ:** ಲಜ್ಜೆಯಿಂದ ತಲೆ ತಗ್ಗಿಸುವುದು, ನಮಸ್ಕರಿಸುವಾಗ ನಿಲ್ಲುವ ಭಂಗಿ ಅಥವಾ ಭಯವಾದಾಗ ಅಭಿನಯಿಸುವುದು. ನಾಚಿಕೆ, ಭಕ್ತಿ, ಗೌರವ, ಭಯ ಇವುಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ.

13. **ಲೋಲಿತ:** ಲೋಲಿತ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಅತ್ತಿಂದಿತ್ತ ಹೊರಳಿಸುವುದು ಕಣ್ಣುಗುಡ್ಡೆಗಳು, ಆರೋಗ್ಯ ಮಧುರವಾದ ಭಾವನೆ, ನಿದ್ರೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಭೂತ ಭಾದೆಗಳು ಇವುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ಅಭಿನಯಿಸುವುದು, ನಿಂತಜಾಗದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ತಲೆಯನ್ನು ತಿರುಗಿಸಿ ಸುತ್ತಲು ನೋಡುವುದು ಇಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಿಯೂ ಸೇರಿರುತ್ತದೆ.

ನಟನೆಯ ವ್ಯಾಯಾಮಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವ ಈ ಹದಿಮೂರು ರೀತಿಯ ಅಭಿನಯಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತಮ್ಮ ಅನುಭವದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಅಭಿನಯಗಳನ್ನು ನಟರು ಹುಡುಕಿ ಅಭಿನಯಿಸಬಹುದು.

ಅಭಿನಯದ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ದೇಹದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಂಗಭಾಗವೂ ಅಭಿನಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತದೆ. ಕಣ್ಣಿನ ರೆಪ್ಪೆಯಲ್ಲೂ ಹತ್ತು ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯಗಳಿವೆ ಹುಬ್ಬುಗಳ ಅಭಿನಯ ಕಣ್ಣುಗುಡ್ಡೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸೇರಿರುವ ಹುಬ್ಬುಗಳ ಚಲನವಲನವನ್ನು ನೋಡಿ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಿ ಏಳು ರೀತಿಯ ಅಭಿನಯ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದೆ ನಾಸಿಕದ ಅಭಿನಯ ಮೂಗಿನ ಹೊಳ್ಳೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಅಭಿನಯಿಸುವುದು ಇದರಲ್ಲಿ ಆರು ಪ್ರಕಾರಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಎಂಬ ಆರು ರೀತಿಯ ಪ್ರಕಾರಗಳ ನಾಸಿಕ ಅಭಿನಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಗಲ್ಲದ ಅಭಿನಯ ಗಲ್ಲಗಳ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳ ಚಲನೆಯಿಂದಾಗಿ ಅದನ್ನ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ ಫುಲ್ಲ ಅರಳಿದ ಗಲ್ಲ, ಪೂರ್ಣ ತುಂಬಿದ ಗಲ್ಲ, ಕಂಪಿತ ನಡುಗುತ್ತಿರುವ ಗಲ್ಲ, ಕುಂಚಿತ ಸಮ ಸ್ಥಿತವಾದ ಗಲ್ಲ, ತುಟಿಗಳ ಅಭಿನಯ ತುಟಿಗಳ ಅಭಿನಯವು ಆರು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಗದ್ದದ ಅಭಿನಯ ಇದರಲ್ಲಿ ಏಳು ರೀತಿಯ ಗದ್ದದ ಅಭಿನಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮುಖದ ಅಭಿನಯ ಆರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಮುಖ ರಾಗ ಎಂದರೆ ಮುಖದ ಬಣ್ಣ. ಎಂದರೆ ಕಳೆ ಈ ಕಳೆಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ವಕ್ಷಸ್ಸಿನ ಐದು ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಆಭುಗ್ನ, ನಿರ್ಭುಗ್ನ, ಪ್ರಕಂಪಿತ, ಉದ್ವಾಹಿತ, ಸಮವೆಂಬವನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕವು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ.

"ಆಭುಗ್ನಮಥ ನಿರ್ಭುಗ್ನಂ ತಥಾ ಚೈವ ಪ್ರಕಂಪಿತಮ್ । ಉದ್ವಾಹಿತಂ ಸಮಂ ಚೈವ ಉರಃ ಪಂಚವಿಧಂ ಸ್ಮೃತಮ್ ॥"

ಹಾಗೆಯೇ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಐದು ಪ್ರಕಾರಗಳಾದ ನತ, ಪ್ರಸಾರಿತ, ವಿವರ್ತಿತ, ಅಪಸ್ಮೃತ, ಜಠರದ ಅಭಿನಯಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಈ ಶ್ಲೋಕವು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ.

"ನತಂ ಸಮುನ್ನತಂ ಚೈವ ಪ್ರಸಾರಿತ ವಿವರ್ತಿತಮ್ । ತಥಾಽಪಸ್ಮೃತಮೇವಂ ತು ಪಾರ್ಶ್ವಯೋಃ ಕರ್ಮ ಪಂಚಧಾ॥"

ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವು ಅಭಿನಯದ ಕೈಪಿಡಿ. ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಇಂದಿಗೂ ಹೊಸಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಮನುಷ್ಯ ದೇಹವು ಯೋಗದ ಬಿಂಬದಂತೆ, ಆಹಾರವು ಅದರ ಒಂದು ಚಲನೆ ಅಷ್ಟೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಯವು ಆತ್ಮದ ಆಕಾರವನ್ನು ಧ್ಯಾನದಿಂದ ಪಡೆದಿದೆ. ಈ ಕಾರಣ ಕಾಯದ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಗಗಳಿಗೂ ಒಂದೊಂದು ಮಾದರಿಯ ಚಲನೆ ಇದೆ. ಆ ಚಲನೆಯು ಒಂದು ಶೈಲಿಯಂತೆ ಸ್ವರೂಪಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಗ್ರಹಿತ ಚಿಂತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯ ಎನ್ನಬಹುದು.

ಆಕರ ಕೃತಿಗಳು:

1. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಅನು. ಆದ್ಯರಂಗಾಚಾರ್ಯ, 1982, ಅಕ್ಷರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಅಧ್ಯಾಯ 8, ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ 77

ಅಧ್ಯಯನ ಕೃತಿಗಳು :

- ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ., ಆದ್ಯರಂಗಾಚಾರ್ಯ., 1982., ಅಕ್ಷರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಹೆಗ್ಗೂಡು, ಸಾಗರ
- ನಂದಿಕೇಶ್ವರನ ಅಭಿನಯ ದರ್ಪಣ., ಎಂ.ಎ. ಹೆಗಡೆ., ಅಕ್ಷರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಹೆಗೋಡು, ಕರ್ನಾಟಕ
- ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ., ಎಸ್. ಅನಂತನಾರಾಯಣ., ಡಿ.ವಿ.ಕೆ ಮೂರ್ತಿ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು
- ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪರಂಪರೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಸಂಗಿಕತೆ., ರಾಧಾವಲ್ಲಭ ತ್ರಿಪಾಠಿ., ಅತ್ತಿಮುರುಡು ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ., ಅಭಿನವ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು
- ಭರತಮುನಿಯ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ನಟರಾಜನ ಕಲ್ಪನೆ., ಸಾ. ಕೃ.ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್., ಸುರಮಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಜನಪದರು : ಸಾವಿರದ ನಂಬಿಕೆಗಳು

ಪ್ರೊ. ಚಂದ್ರಶೇಖರ್. ಎನ್.
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು
ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಕೆ.ನಾರಾಯಣಪುರ, ಕೊತ್ತನೂರು ಅಂಚೆ
ಬೆಂಗಳೂರು–560077, ಕರ್ನಾಟಕ
ದೂರವಾಣಿ ಸಂಖ್ಯೆ:– 9916465100
ಈ ಮೇಲ್ ವಿಳಾಸ:– chandrashekar.n@kristujayanti.com

ನಂಬಿಕೆಗಳು ಆಯಾ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಮನೋಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು, ಅದರ ಒಳಹೊಕ್ಕು ನೋಡಿದಾಗ ಅದು ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿರಬಹುದು, ಸ್ವ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಂಡದ್ದೇ ಆಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಭಯದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸ್ಥಿತಿಯೇ ಇರಬಹುದು.ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ಧಿಷ್ಟ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡ ಮಾನವ ಆಯಾ ಪರಿಸರ, ಸನ್ನಿವೇಶ,ಆಲೋಚನೆ, ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅವನ್ನು ಕಾಲಾತೀತವಾಗಿ ಮುನ್ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ತಳ್ಳಿಹಾಕುವಂತಿಲ್ಲ.ಕಾರಣವೇನೇ ಇದ್ದರೂ ಒಂದು ವಸ್ತು, ವಿಷಯ, ಘಟನೆ, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುವ ವಾಸ್ತವ ಸಂಗತಿಗಳು, ಮಿಥ್‌ಗಳು ಅವು ನಿರೂಪಣೆಗೊಳ್ಳುವ ವಿಧಾನದ ಮೂಲಕ ಎಷ್ಟೋ ಭಾರಿ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ನೆಲೆಯೂರುವ ಮತ್ತು ಸತ್ಯದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಾಳುವುದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವಂತಿಲ್ಲ.

ಹೌದು ನಮಗೆಲ್ಲಾ ತಿಳಿದಂತೆ ಈ ಭೂಮಿಯ ಸೃಷ್ಟಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವೋ? ದೈವದತ್ತವೋ? ಎಂಬ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹಲವು ದ್ವಂದ್ವಗಳು ಮನೆಮಾಡುತ್ತವೆ.ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ನಮೂದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗಿ ಕಾಲಾನಂತರ ಅವುಗಳಿಗೆ ಪುಷ್ಠಿ ನೀಡುವ ಸಂಗತಿಗಳು ಆಧಾರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಾಗ ಅವು ನಂಬಿಕೆಯೆನ್ನುವ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯ ರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ ಎನ್ನಬಹುದಲ್ಲವೇ?ಅಂತೆಯೇ ಮೇಲಿನ ಎರಡೂ ಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ದಕ್ಕಿದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಾ ಅವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರ ಬಗೆಗಿನ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಸಾರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮಾನವ ಜೀವಿಯೂ ತನ್ನ ಅಸ್ಥಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುತ್ತಾನೆ. ಅದುವೇ ಮುಂದೆ ಒಂದು ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿಯೋ, ಮೌಲ್ಯವಾಗಿಯೋ, ಸಿದ್ಧಾಂತವಾಗಿಯೋ ರೂಪು ತಾಳಿ ನಿಜ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ನನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಇಂತಹ ನಂಬಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿತ ಸತ್ಯಗಳೂ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬಂದಿದ್ದನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಮುಂದಕ್ಕೆ ತಳ್ಳುವ ಕಾಯಕ ನಿಷ್ಠೆಯೂ ಇರಬಹುದು.ಏನೇ ಆಗಲಿ ನಮ್ಮ ಜನಪದರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಎನ್ನುವ ಪದಕ್ಕೆ ಅಪಾರವಾದ ಮನ್ನಣೆಯಿದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಅವರು ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಇರುವಿಕೆಯ ಒಂದಂಶವಾಗಿ ಭಾವಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರಲ್ಲಿ ಸಕಲವನ್ನೂ ಕಾಣುವ ಪರಿಯಂತೂ ಸೋಜಿಗವೇ ಸರಿ.

ಜನಪದರಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಕಾಲ, ಧರ್ಮ, ಭಾಷೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಅತೀತವಾಗಿದ್ದು ಅವು ಜಾಗತಿಕ ವಿಸ್ತಾರ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ಒಪ್ಪಲೇಬೇಕಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ನಂಬಿಕೆಗಳು ತನ್ನದೇ ಆದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಿನ್ನತೆ, ಅರ್ಥವ್ಯತ್ಯಾಸ, ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವುದು ಅಷ್ಟೇ ಸತ್ಯ. ಇಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾವಂತ ಅವಿದ್ಯಾವಂತ ಎಂಬ ಭೇದವಿಲ್ಲ, ಅಯಾ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ತುರ್ತು ಹಾಗೂ ಭೌತಿಕ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಿಕ ದಾರಿದ್ರ್ಯದ ಫಲವಾಗಿ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಹೋಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಯಾವುದೋ ಅಗೋಚರ, ಅನಿಶ್ಚಿತ ಫಲಿತಾಂಶದ ಕಾರಣದಿಂದ ಸಾಕಾರಗೊಂಡು ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಪರಿಹಾರವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ ಅದರಲ್ಲವನು ತನ್ನ ಮಾನಸಿಕ ನೆಮ್ಮದಿಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಅದರೆ ಅದು ಶಾಶ್ವತ ಪರಿಹಾರವಲ್ಲವೆಂಬ ಸಂಗತಿಯ ಕುರಿತು ತಾನು ಪರಾಮರ್ಶಿಸುವ ಗೋಜಿಗೆ ಹೋಗಲಾರ ಎಂಬುದು ನನ್ನ ಭಾವನೆ.

ಜನಪದರ ಜೀವನವೇ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಕೌತುಕಗಳ ಆಗರವಾಗಿ ಅವರ ಕಷ್ಠ ಕಾರ್ಪಣ್ಯಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಸುತ್ತಣ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಯಿರುವಂತೆ ಇವೂ ಕ್ಷಣಿಕ ಎಂಬ ಭಂಡತನದ ಬುದುಕನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಾ ಚಳಿ–ಗಾಳಿ, ಮಳೆ–ಬಿಸಿಲು ಹೇಗೆ ಈ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಜವೋ ಹಾಗೆಯೇ ಬರುವುದನ್ನೆಲ್ಲಾ ಅಕ್ಕರೆಯಿಂದಲೇ ಅಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಹೃದಯಿಗಳಿವರು.ಜೊತೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಆಗು ಹೋಗುಗಳಿಗೂ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವೇ ಕಾರಕಶಕ್ತಿಗಳನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಯಾವುದೋ ಒಂದು ದೃಢಸಂಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ ದಿನಕಳೆಯುವರು.

ಹೀಗೆ ಕಾಲ ಉರುಳಿದಂತೆ ಒಂದು ವರ್ಗದ ಆಚರಣೆಗಳು ತಲೆಮಾರುಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಮೌಢ್ಯದ ಮುಖವಾಡವನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕ್ರಮೇಣ ಪೂಜ್ಯಭಾವಕ್ಕೆ ಬಂದು ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮನೆದೇವರುಗಳ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಬಹಳಷ್ಟು ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.ತಾತ ಮುತ್ತಾತರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಂಬಿಕೊಂಡು ಬಂದ ದೇವರುಗಳು ಎಷ್ಟೇ ತಲೆಮಾರುಗಳು ಕಳೆದರೂ ನಿತ್ಯಪೂಜಿತವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ.ಯಾಕೆ ಈ ವಿಷಯವಿಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದೆನೆಂದರೆ ಭಾರತದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ,ದೇವರು ಉಂಟುಮಾಡಿರುವಷ್ಟು ಭೀತಿ ಬೇರಾವ ಶಕ್ತಿಯೂ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವುಗಳ ಕುರಿತಾದ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಅಣುಬಾಂಬ್‌ಗಿಂತಲೂ ಬಲಿಷ್ಠ ಮತ್ತು ಅಪಾಯಕಾರಿ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ.

ಇದು ಕೇವಲ ಬಾಹ್ಯ ಭಕ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಇದರ ತಳಹದಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಉತ್ಸವ, ಆರಾಧನೆ,ಬಲಿ,ಹರಕೆ, ಮುಡಿಪುಗಳು ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಅನೂಹ್ಯವಾದ ಭಯವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ ಅವರನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿತ ಸನ್ನಿವೇಶಕ್ಕೊಳಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಸೃಷ್ಟಿ ಹೇಗಾಯಿತು? ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳ ಬೆನ್ನತ್ತಿ ಹೊರಟರೆ ಇವೆಲ್ಲಾ ಅಂಧಾನುಕರಣೆಯ ಆಗರಗಳಾಗಿ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಬೇರೊಬ್ಬರ ತೃಪ್ತಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಬಲವಂತದ ಹೇರಿಕೆಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ವಾಸ್ತವ.ಏಕೆಂದರೆ ಹಲವರ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಕೆಲವರ ಬಂಡವಾಳವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಿತಿ ಇಂದು ನೆನ್ನೆಯದಲ್ಲ ಅದು ಅನಾದಿಕಾಲದ್ದು, ಹಾಗಾಗಿ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ತಾತ್ಸಾರ ಭಾವ ತಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ ಇನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವುದಂತೂ ಮೊದಲೇ ಇಲ್ಲ ಎಂಬಂತಾಗಿ ನಂಬುವವನ ಮಾನಸಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮುದ್ರೆಯನ್ನೊತ್ತಿ ತನಗರಿವಿಲ್ಲದಂತೆ ಅವನಲ್ಲಿ ವೈಚಾರಿಕತೆಯ ದಿವಾಳಿತನವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿಬಿಡುತ್ತದೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಜನಪದರ ಬಹಳಷ್ಟು ನಂಬಿಕೆಗಳಿಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಳಹದಿಯೂ ಇದ್ದು ಅದು ಬಲಗೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಪ್ರಜ್ಞಾಪೂರಕವಾದ ನಿಯಮ,ನಿರ್ದೇಶನ, ಪೂರ್ವಾಲೋಚನೆಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಿ ತಲುಪಿದಾಗ ಅದು ಉದಾತ್ತವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಪ್ರತಿಫಲವನ್ನೇ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಅದ ಹೊರತು ಆ ನಂಬಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಾಗ್ರಹ,ಭಾವೋದ್ರೇಕ, ಅಂಧಾನುಕರಣೆ, ಪೊಳ್ಳು ಭರವಸೆ, ಭಯ, ಆಸೆಗಳು ಮನೆಮಾಡಿದ್ದೇ ಆದಲ್ಲಿ ಅದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಮೌಢ್ಯಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವೇ ಇಲ್ಲ.ಆನಂತರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಆಲೋಚನೆ, ಅಭಿಪ್ರಾಯ, ತೀರ್ಮಾನಗಳಿಗೆ ಭ್ರಮೆಯ ಅಂಕುಶ ಬಿದ್ದು ತಾನು ತಾನಾಗಿರದೆ ಬಾಹ್ಯ ಅನುಕರಣೆಯಿಂದ ತನ್ನನ್ನು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಪ್ರಕ್ಷೇಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಸಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಹುಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಜೀವಿಗೂ ನಿದ್ರೆಯೆಂಬುದು ಸಾವಿನ ಸ್ಥಿತಿ, ಅದರಿಂದ ಎಚ್ಚರದ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮರಳುವುದಿದೆಯಲ್ಲಾ ಆ ಭರವಸೆಯನ್ನೇ ನಂಬಿಕೆಯೆನ್ನಬಹುದಲ್ಲವೇ? ಲೋಕ ಬೆಳಗುವ ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರು ಹುಟ್ಟು–ಸಾವುಗಳ ನಡುವಿನ ಕೊಂಡಿಯಂತೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ಬದುಕಿನಲ್ಲೂ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿರುವುದ ನಿತ್ಯಸತ್ಯ. ಹಾಗೆಯೇ ಜನಪದರು ಕೂಡಾ ತಮ್ಮ ಸೋಲು–ಗೆಲುವುಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮದೇ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ.ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಗುತ್ತಿರುವವನಿಗೆ ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿಯ ಆಸರೆಯೂ ಜೀವರಕ್ಷಕವಾಗುವಂತೆ ಬಾಳಹಾದಿ ಸಾಗಬೇಕಾದರೆ ಸುಖ–ದುಖಃಗಳೆಂಬ ಬಂದು ಹೋಗುವ ಬಂಧುಗಳನ್ನು ನಗುಮೊಗದಂದಲೇ ಸ್ವಾಗತಿಸಬೇಕಾದುದು ಸಹಜಧರ್ಮ. ಇಂತಹ ಸಹಜತೆಯಲ್ಲೇ ಜನಪದರ ಜೀವನದ ಗುಟ್ಟು ಅಡಗಿರುವುದು.

ಜನಪದರ ಅದೆಷ್ಟೋ ನಂಬಿಕೆಗಳಿಗೆ ವಾಸ್ತವದ ತಳಹದಿಯೇ ಇರುವುದಿಲ್ಲ.ಅದಾಗ್ಯೂ ಅದರಲ್ಲೊಂದು ಮಾನಸಿಕ ನೆಮ್ಮದಿ ಹಾಗೂ ಭೌತಿಕ ಬಿಡುಗಡೆಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. 'ಹೆಚ್ಚಿನ ಸುಖ ಬರುವುದು ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಮೂಲಗಳಿಂದಲೇ' ಎಂಬ ಸ್ಪೆನ್ಸರ್‌ನ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ನಿಜ ಬದುಕಿನ ಒಟ್ಟಂದ ಅಡಗಿದೆಯೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.ಯಾವ ಜೀವಿಯೂ ಸುಖವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲಾರ ಅಂತೆಯೇ ದುಖಃವನ್ನು ಆಪೇಕ್ಷಿಸಲಾರ, ಅವು ಬರುವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಯಾರೂ ತಡೆಯಲಾರರು. ಇಂತಹ ನಿರೀಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲೇ ಸಾಗುವ ಪಯಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅಂತ್ಯವಿರುವಂತೆ ನಂಬಿಕೆಗಳಿಗೂ ಒಂದು ಕೊನೆಯೆಂಬುದು ಇರಬೇಕಲ್ಲವೇ?ಆದರೆ ಕೆಲ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಜನಪದರಲ್ಲಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಮರುಹುಟ್ಟು ಪಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇರುವುದು ಅಚ್ಚರಿಯುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ.ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಜೀವಂತವಾಗಿರುವ ಅಂತಹ ಕೆಲ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿಮ್ಮ ಮುಂದಿಡಲು ಬಯಸುತ್ತೇನೆ.

ಮಳೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಂಬಿಕೆಗಳು

1) ಮಳೆ ಪಂಚಾಂಗ ಕೇಳುವುದು :–

ಭಾರತೀಯ ನಂಬಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚಾಂಗಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಾನ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಆಸ್ತಿಕವಾದಿಗಳು ಇಂದಿಗೂ ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಎಲ್ಲ ಏರಿಳಿತಗಳಿಗೆ ಇದರ ಮುಖೇನ ಪರಿಹಾರ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಬಯಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜನಪದರು ಅನ್ನ ನೀಡುವ ಭೂತಾಯಿಯ ಬಸಿರ ಕಳೆಯಲು ಮಳೆಯ ಮೊರೆ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಮಳೆಯ ಆಗಮನದ ಪೂರ್ವಾಲೋಚನೆಗಾಗಿ ಪಂಚಾಂಗವನ್ನು ಓದಿಸುವುದು ನಮ್ಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಉಗಾದಿ ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಅಂದರೆ ಬೇಸಗೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಸಂಭವಿಸಲಿರುವ ಮಳೆ–ಗಾಳಿಗಳ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಮಾಪನ ಮಾಡುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತರನ್ನು ಕರೆದು ಊರ ಚಾವಡಿಯ ಬಳಿಗೆ ಮನೆಗೊಂದಾಳೆಂಬಂತೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಸಂಗತಿಗಳಿಗೆ ಕಿವಿಯಾಗುತ್ತಾರೆ.

ವಿಧಾನ:–

ಚಾವಡಿಯಲ್ಲಿ ಬೆರಣಿಯಿಂದ ನೆಲ ಸಾರಿಸಿ ರಂಗೋಲಿ ಬಿಟ್ಟು, ಅದರ ಮಧ್ಯೆ ಗಣಪ(ಪಿಳ್ಳೇರಾಯ)ನನ್ನು ಕೂರಿಸಿ, ಕಡ್ಡಿ ಕರ್ಪೂರ ಹಚ್ಚಿ ಅದರ ಮುಂದೆ ಧಾನ್ಯ ತುಂಬಿದಮೊರವಿಟ್ಟುಅದಕ್ಕೆ ಅರಿಶಿನ ಕುಂಕುಮ ಹಚ್ಚಿ ಪಂಚಾಂಗದ ಐನೋರು ಮಳೆ ನಕ್ಷತ್ರಗಳನ್ನು

ಓದುತ್ತಾ ಮುಂಬರುವ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಮಳೆ ಗಾಳಿಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ವಕ್ಕಳ,ಇಕ್ಕಳ ಎಂಬ(ವಕ್ಕಳ ಎಂದರೆ ಧಾನ್ಯದ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಸೇರು ಎಂದರ್ಥ) ಆಧಾರದಲ್ಲಿನಿರ್ಧರಿಸಿ ಮಳೆ ಹೆಚ್ಚಾದರೆ ಬೆಳೆ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆಂದು, ಗಾಳಿ ಹೆಚ್ಚಾದರೆ ಮಳೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆಂದೂ ಅಂದಾಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತೆಯೇ ಈ ಭಾರಿಯ ಬೆಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಧಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪಟ್ಟ ಅಂದರೆ ಫಸಲು ಎಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದಾರ ನಂತರ ಹಾಜರಿದ್ದ ಊರಿನ ಪ್ರಮುಖರು ತೋಟಿಯ ಸಾರಥ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಮೊರ ರಾಗಿ, ಅದರೊಳಗೊಂದು ಬೆಲ್ಲದುಂಡೆ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣೆ ಕಾಸನ್ನಿತ್ತು ಪಂಚಾಂಗ ಓದುವವನಿಗೆ ಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.ಹೀಗೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಧಾನ್ಯವು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕ್ವಿಂಟಾಲ್‌ಗೂ ಮೀರಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಮ್ಮೂರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಪಕ್ಕದೂರಿನ ಅಚ್ಚಪ್ಪನೆಂಬ ಪಂಡಿತ ಹಾಗೂ ವಿಜಯಪುರ ಪಟ್ಟಣದ ಆನೆಮಠದ ಪಂಡಿತರು ಸಾಂಗವಾಗಿಇದರ ಲಾಭ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಷ್ಟೋ ಕುಟುಂಬಗಳು ಕಷ್ಟಪಟ್ಟು ದುಡಿದರೂ ಇಷ್ಟೊಂದು ದವಸ ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುವ ಭೂಮಿಯ ಫಲ, ನಿಸರ್ಗದ ಮಳೆ, ಮಾನವನ ಪರಿಶ್ರಮದ ಹೊರತಾಗಿ ಕೇವಲ ನಂಬಿಕೆಯೇ ಆ ಪಂಡಿತರ ಕುಟುಂಬವನ್ನು ನಿರಾಯಾಸಕರವಾಗಿ ಪೋಷಿಸುವ ಸಂದರ್ಭ ಎಂಥಾ ವಿಪರ್ಯಾಸ ನೋಡಿ.

2) ಗೋವುಕಲ್ಲಿಗೆ ನೀರೆರೆಯುವುದು:–

ಮೇಯಲು ಊರಿಂದ ಹೊರ ಹೋದ ದನಕರುಗಳು ಊರ ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಒಳಬಂದು ದಣಿವಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಂದೆಡೆ ಮಂದೆ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಆ ಜಾಗದಲ್ಲೇ ಪೂರ್ವಿಕರು ಒಂದು ಗೋವು ಕಲ್ಲನ್ನು ನೆಟ್ಟು ಕೃಷ್ಣ ಪರಮಾತ್ಮನು ಈ ಮೂಖಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಕೇಡಾಗದಂತೆ ಕಾಪಾಡಿಲಿ ಎಂದು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ. ಮಳೆಯು ಕೈಕೊಟ್ಟಾಗ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಊರ ತೋಟಿಗನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜಾತ್ಯತೀತವಾಗಿ ಆ ಕಲ್ಲಿಗೆ ಬೇವಿನ ಸೊಪ್ಪಿನ ಅಲಂಕಾರ ಮಾಡಿ, ಪೂಜೆಗೈದು 101 ಕೊಡ ನೀರನ್ನು ಎರೆಯುವರು. ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು ಹರಿದು ಹೋಗುವ ನೀರನ್ನು ಯಾರೂ ತುಳಿಯುವ ಹಾಗೂ ದಾಟುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಮನುಷ್ಯನಿಗಾಗಿ ಅಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ದಯೆತೋರಿ ಮಳೆಬರುತ್ತದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಜನಪದರಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಜೀವಂತ.ಮಗಿವೆ ಮಳೆ ಹೋಗಿ ಗಣೇಶನ ಹಬ್ಬದ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ನೀರೆರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಇದೆ.

3) ತಣುವು ಮುದ್ದೆ ಶಾಸ್ತ್ರ:–

ಸುಗ್ಗಿಯೆಲ್ಲಾ ಮುಗಿದು ಉಗಾದಿ–ಶಿವರಾತ್ರಿಯ ಬಿಡುವಿನ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ ದೇವತೆಗಳ ಉತ್ಸವ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತುತಂದು ಪ್ರಮುಖ ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೆರವಣಿಗೆ ಮಾಡಿ ನಡುಬೀದಿಯ ಚಾವಡಿಯಲ್ಲಿ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು.ಹೀಗೆ 2–3 ದಿನಗಳು ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಒಂದು ದಿನ ರಾತ್ರಿ ಊರಿಗೆ ಊರೇ ಮನೆ ಮುಂದೆ ಸಾರಿಸಿ, ರಂಗೋಲಿ ಹಾಕಿ, ಬಾಳೆ ಎಲೆ ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ಎಲೆಗಳಿಂದ ತಟ್ಟೆ ಹೊಲಿದು ಕಲೆಸಿದ ರಾಗಿ ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಅದರೊಳಗೆ ಹಾಲು ಮುಂತಾದ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು ತುಂಬಿ, ಹೂವು ಕಡ್ಡಿಯಿಂದ ಪೂಜಿಸಿ,ದೀಪ ಬೆಳಗಿ ದೇವರ ಮುಂದಿಡುತ್ತಾರೆ. ನಂತರ ಊರಿನ ಅಗಸ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಮಂಕರಿಗೆ ತುಂಬಿಕೊಂಡು ಊರ ಮುಂದೆ ಬಂದು ಮೂರು ಭಾರಿ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಿ ಊರಿನಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ತಾನು ಇಚ್ಛಿಸಿದ ದಿಕ್ಕಿನ ಕಡೆ ಓಡುತ್ತಾನೆ ತಮಟೆ ವಾದನದೊಂದಿಗೆ ಉಳಿದವರು ಅವನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಾರೆ.ಹಾಗೆಯೇ ತಾನು ನೀರಿರುವ ಜಾಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ನೀರಿನ ಬಳಿ ಮಂಡಿಯೂರಿ ಆ ಎಡೆಗಳನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಿ ಬರುತ್ತಾನೆ.ಮಾರನೇ ದಿನ ದೇವಿಗೆ ಹೊಸ ಬಟ್ಟೆ ತಂದು ಮಡಿಲು ತುಂಬಿ ತನ್ನ ಸ್ವ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡುತ್ತಾರೆ.ಊರಿನಲ್ಲಿ ಸರಣಿ ಸಾವು ನೋವುಗಳು ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಅಶಾಂತಿಯಿದ್ದರೆ ಹೀಗೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ಕೇಡು ಊರಿಂದ ದೂರಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಜನಪದರ ನಂಬಿಕೆ.

4) ಅತ್ತೆ ಮಳೆ ಹೊಂಗಲು:–

ಉಬ್ಬೆ ಮಳೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಆಚರಣೆಯಾಗಿದ್ದು, ಕೆಟ್ಟದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಹೊಲ–ಮನೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡುವಂತಹ ಆಧಾರರಹಿತವಾದ ನಂಬಿಕೆಗಳು ನಮ್ಮ ಜನಪದರಲ್ಲಿ ಜೀವಂತವಾಗಿವೆ.

ವಿಧಾನ:–

ಊರ ಮಧ್ಯೆ ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಕರಿಬಂಟ ಮತ್ತು ರಾಕ್ಷಸಿ ಚಿತ್ರ ಬರೆದು ಅದರ ಮುಂದೆ, ಅರಿಶಿನ, ಕುಂಕುಮ ಮತ್ತು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದ ಮೂರು ಹಿಡಿ ಅನ್ನದ ಉಂಡೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಟ್ಟು, ಕುಂಬಾರನ ಮನೆಯ ಬೂದಿ ತಂದು, ಹೊಲದಲ್ಲಿನ ಧಾನ್ಯಗಳ ಗರಿಯನ್ನು ಕುಯ್ದು ತಂದು ಪೂಜೆ ಮಾಡಿ ಟಗರಿನ ಬಲಿ ಕೊಟ್ಟು, ಅದರ ರಕ್ತವನ್ನು ಆ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಗರಿಗಳಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ ಅದನ್ನು ಗ್ರಾಮದ ತೋಟಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮನೆ ಮನೆಗೂ ಛಾವಣಿ ಮೇಲೆ ಎಸೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆ ಎಸೆಯುವಾಗ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಮನೆಯ ಬಾಗಿಲು ಮಚ್ಚಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಹೊಲಕ್ಕೂಇದನ್ನು ಸಿಂಪಡಿಸಿ ಬದುವಿನಲ್ಲೊಂದು ರಕ್ಕಸಿಯ ಬೊಂಬೆ ಬರೆದು ಪೂಜಿಸಿದ ಕೂಳನ್ನು ಮನೆ ಮತ್ತು ಹೊಲದ ಮೇಲೂ ಹಾಕುತ್ತಾರೆ.ಇಲ್ಲಿನ ರಕ್ಕಸಿಯ ಬೊಂಬೆ ನಮ್ಮ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿನವೀರನಾದಕರಿಬಂಟನನ್ನು ಕೊಂದತನ್ನತ್ತೆ ತೊಣ್ಣೂರಿನ ರಾಕ್ಷಸಿಯದೆಂದು ಅವಳಿಗೆ ಬಲಿ ನೀಡಿದರೆ ಶಾಂತವಾಗುತ್ತಾಳೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ. ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ಅದನ್ನು ಕಂಡನನಗೆ ಅಚ್ಚರಿಯಾಗುತ್ತದೆಹಾಗೂ ಇಂದಿಗೂ ಈ ಆಚರಣೆನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಂಬಿಕೆಗಳು

1) ಗುಣಿ ದ್ಯಾವರ:–

ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಜ್ವರ, ಕೈಕಾಲುಗಳ ನೋವು, ಬಾಯಿ ಒಣಗಿದಂತಾಗುವುದು ಹಾಗೂ ಗ್ರಹಗಳ ಕೇಡು ಉಂಟಾಗಿ ಮಗು ತೇಲುಗಣ್ಣು ಮೇಲುಗಣ್ಣು ಬಿಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಶಾಸ್ತ್ರವಿದು.

ವಿಧಾನ:–

ಬೇಯಿಸಿದ ಅನ್ನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಹಿಡಿ ಅನ್ನ ಮಾಡಿ, ಮೂರು ಬಣ್ಣದ ಹೂಗಳನ್ನು ತಂದು, ಕೋಳಿಮೊಟ್ಟೆ, ಏಡಿಕಾಯಿ ಹಾಗೂ ಜಿರಳೆಯನ್ನು ತಂದು ಮೂರು ದಾರಿ ಕೂಡುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಗುಂಡಿ ತೆಗೆದು ಹೆಣ್ಣು ಮಗುವಾದರೆ ಗಂಡು ಏಡಿಯನ್ನು, ಗಂಡು ಮಗುವಾದರೆ ಹೆಣ್ಣು ಏಡಿಯನ್ನು ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರ ಕಡೆಗೆ ತೋರುಗೊಟ್ಟು (ಇಳಿ ತೆಗೆದು)ಆ ಗುಂಡಿಯ ಒಳಕ್ಕೆ ಹಾಕುತ್ತಾರೆ. ಮೇಲೊಂದು ಕಲ್ಲನ್ನು ಮುಚ್ಚಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಮಗುವನ್ನು ಕೂರಿಸಿ ಮೂರು ಚೆಂಬು ನೀರಿನಿಂದ ಮಗುವಿಗೆ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿಸಿ ಕಳಚಿದ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲೆ ಬಿಸಾಡಿ ಮಗುವನ್ನು ಮನೆಗೆ ಕರೆತರುತ್ತಾರೆ, ಆನಂತರ ಮಗುವಿನ ಸ್ಥಿತಿ ತಹಬಂಧಿಗೆ ಬರುವುದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ.

2) ಅರಿವೆಶಾಂತಿ ಅಥವಾ ಕಾಲುರಂಜು:–

ಅತೀವ ಹೊಟ್ಟೆ ನೋವು ಮತ್ತು ಉಬ್ಬಸ ಇದ್ದಾಗ ಮನೆಯ ಹೊರಗೆ ಮುಂಬಾಗಿಲಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಮಾಡುವ ಶಾಸ್ತ್ರ.

ವಿಧಾನ:–

ಮನೆ ಮುಂದೆ ಸಾರಿಸಿ ರಂಗೋಲಿ ಹಾಕಿ, ಎಮ್ಮೆ ಸಗಣಿಯಿಂದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪಾತಿ ಕಟ್ಟಿ, ಮಧ್ಯೆ ಸಗಣಿಯನ್ನು ದ್ವೀಪದಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದರೊಳಗೆ ಮೂರು ಚೆಂಬು ನೀರನ್ನು ಸುರಿದು, ಆ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಮೂರು ಕಣ್ಣುಳ್ಳ ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ಸುಡುತ್ತಿರುವ ತೆಂಗಿನ ಚಿಪ್ಪನ್ನು ಬೋರಲಾಕಿ, ಅದರ ಮೇಲೊಂದು ಅಗಲಬಾಯಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಿಕೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿನ ನೀರೆಲ್ಲಾ ಹೀರಿಕೊಂಡು ಶಬ್ದಮಾಡಿ ಸ್ತಬ್ದವಾಗುತ್ತದೆ. ಆನಂತರಒಂದು ಬಟ್ಟೆಗೆ ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ಹಾಕಿ ಬೆಂಕಿ ಒತ್ತಿಸಿ ಕುಡುಗೋಲಿನಿಂದ ಅದನ್ನು ಸಮಸ್ಯೆಯಿರುವವರ ಕಡೆಗೆ ಹಿಡಿದು ಅವರ ಮುಖಕ್ಕೆ ತಣ್ಣೀರನ್ನು ಚಿಮುಕಿಸಿ, ಅವರು ಎದ್ದು ಆ ಮಡಿಕೆಯನ್ನು ದಾಟಿಕೊಂಡು ಹತ್ತೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಸಾಗಿ ಮನೆಯೊಳಕ್ಕೆ ನಡೆದಾಗಕೆಲ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಹೊಟ್ಟೆ ನೋವು ಸುಧಾರಿಸುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ನಿವಾರಣೆಯಾಗುತ್ತದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ.

3) ಹಲ್ಲಿನ ಹುಳುಕು ತೆಗೆಯುವುದು:–

ವಿವಿಧ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಹಲ್ಲುನೋವು, ಒಸಡಿನ ಊತ(ಬಾವು)ಉಂಟಾಗಿ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯೂ ಫಲಕಾರಿಯಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಈ ನಾಟಿವೈದ್ಯದ ಮೊರೆ ಹೋಗಬಹುದು.ಚಿಕಿತ್ಸೆಗೆ ಒಳಪಡುವ ಹಿಂದಿನ ದಿನ ರಾತ್ರಿ ಸಿಹಿ ಪದಾರ್ಥವನ್ನೋ ಅಥವಾ ಮಾಂಸಾಹಾರವನ್ನು ಸೇವಿಸಿ ಮುಂಜಾನೆ ಬಂದರೆ ಒಳಿತು. ಕಾರಣ ಹಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಹುಳುಗಳ ಚಲನೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ ಫಲಿತಾಂಶ ನಿರೀಕ್ಷಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ವಿಧಾನ:–

ಸಮತಟ್ಟಾದ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಸಗಣಿಯಿಂದ ಸಣ್ಣ ವೃತ್ತಾಕಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು, ಅದರೊಳಗೆ ಬೂದಿಯಿಲ್ಲದಂತೆ ಬೆಂಕಿ ಕೆಂಡವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅದರ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣದಾದ ಮೂರು ತಗಡಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಗಂಧಿಗೆ ಅಂಗಡಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಪೊಪ್ಪರಮೆಂಟ್ ಹೂವು, ಹಿಪ್ಪೆ ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬಲಿತಿರುವ, ಬಿಸಿಲಿಗೆ ಒಣಗಿಸಿದ ರಾಮ ಗುಳ್ಳಕಾಯಿಯ ಬೀಜಗಳನ್ನು ಹಾಕಿದಾಗ ಹೊಗೆಯಾಡುತ್ತದೆ. ಆಗ ತಗಡಿನ ಕೊಳವೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿದ ತೆಂಗಿನ ಚಿಪ್ಪನ್ನು ತಗಡಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಿರುವ ವೃತ್ತದ ಮೇಲೆ ಬೋರಲಾಕಿದಾಗ ಅದರ ಹೊಗೆ ಕೊಳವೆಯ ಮೂಲಕ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಆ ಹೊಗೆಯನ್ನು ಮೂರು ಭಾರಿ ಕಿವಿಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಾಗ ಮತ್ತು ನಿಯಮಿತ ಅವಧಿಗೆ ಬಾಯಿಯ ಮುಖೇನ ಎಳೆದುಕೊಂಡು ಕೆಲಕಾಲ ಬಾಯಿಯಲ್ಲೇ ತಡೆ ಹಿಡಿದು ಅದೇ ಕೊಳವೆಯ ಮೂಲಕ ಹೊರಬಿಟ್ಟಾಗ ಹಲ್ಲಿನಾಳದ ಹುಳುಗಳು ಹೊರಬಂದು ಒಳಗೆ ಇರಿಸಿರುವ ತಗಡಿನ ಮೇಲೆ ಸತ್ತು ಬೀಳುತ್ತವೆ. ಆನಂತರ ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ತೆರನಾದ ಕಹಿ ಅನುಭವವಾಗುತ್ತದೆ ಆನಂತರ ಮೂರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಆಹಾರ ಪಥ್ಯವನ್ನು ಪಾಲಿಸಿದರೆ ಹಲ್ಲಿನ ಹುಳುಕಿನಿಂದ ಶಾಶ್ವತ ಪರಿಹಾರ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ ಇದರ ಚಿಕಿತ್ಸಕರು ಹಾಗೂ ಮೇಲುಂಡವರು.

4) **ಪಚ್ಚೆ ಇಡೋದು:–**

ನಿರಂತರ ಆಯಾಸ, ಉಳಿತೇಗು, ಮಯ್ಯಿ–ಕಯ್ಯಿಚೊಳಕು,ಮಂಕುತನವಿದ್ದರೆ ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಶಕ್ತಿ ದೇವತೆಗಳಾದ ಅಕ್ಕನವರಿಗೆ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರೆ ಗುಣವಾಗುತ್ತದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ನಮ್ಮ ಜನಪದರದ್ದು.

ವಿಧಾನ:–

ಮನೆಯ ಹಿರಿಯವರಾದ ಅಜ್ಜಿ, ಅಮ್ಮ ಮುಂತಾದವರು ಊರ ಹೊರಗಿನ ಕೆರೆ ಕುಂಟೆ, ನೀರಿನ ಮೂಲದ ಬಳಿಗೆ ಬಾದಿತರನ್ನು ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತಾರೆ. ನೀರ ದಡದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಒಂದೇ ಗಾತ್ರದ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಏಳು

ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬೊಂಬೆಗಳಂತೆ ನೆಟ್ಟು, ಏಳುಮಂದೆ ಅಕ್ಕಯ್ಯಮ್ಮನವರ(ಸಪ್ತ ಮಾತೃಕೆಯರು) ಗುಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅರಿಶಿನ ಕುಂಕುಮವಿಟ್ಟು, ನಕ್ಕಲಿ ಗಿಡದ ರೆಂಬೆಗಳಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಸೂರು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಅಂಗಡಿಯಿಂದ ತಂದ ಪಚ್ಚೆಸಾಮಗ್ರಿಗಳಾದ ಕಡಲೆಪೂರಿ, ಕರಿಬಳೆ, ಕರ್ಪೂರಗಳನ್ನು ಅಕ್ಕನವರ ಮುಂದೆ ಎಡೆಯಂತೆ ಇರಿಸಿ, ಬಿಲ್ವಪತ್ರೆ ಕಾಯಿಯನ್ನು ಹೋಳುಮಾಡಿ ಎಡ–ಬಲ ದಿಕ್ಕಿಗೂ ಇಟ್ಟು, ಗಂಗೆಯ ಪೂಜೆ ಮಾಡಿ ಅಕ್ಕನವರ ಗುಡಿಗಳಿಗೆ ನೀರೆರೆದು ಸಮಸ್ಯೆಯಿರುವವರು ಊದುಕಡ್ಡಿಹಚ್ಚಿ, ಕರ್ಪೂರದಾರತಿ ಬೆಳಗುವರು.ಅಲ್ಲಿಂದ ಮನೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುವಾಗ ಮಹಿಳೆ ಚೆಂಬಿನಲ್ಲಿರುವ ನೀರನ್ನು ದಾರಿ ಮಧ್ಯೆ ಮೂರು ಭಾರಿ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಚೆಲ್ಲುವಳು.ರೋಗಿ ಆ ನೀರನ್ನು ದಾಟಿಕೊಂಡು ಹಿಂದಿರುಗಿ ನೋಡದಂತೆಮುಂದೆ ಬರಬೇಕುಕಾರಣ ಸಮಸ್ಯೆ ಮತ್ತೆ ಈ ತಡೆಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಬಾರದಿರಲಿ ಎಂಬುದುನಂಬಿಕೆ.

ಹೀಗೆ ನಮ್ಮ ಜನಪದರು ಇನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಸಾವಿರದ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಈ ಆಧುನಿಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೂ ಆಚರಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದುವಿಜ್ಞಾನ, ವೈಚಾರಿಕತೆ, ಜಾಗತೀಕರಣ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳಿಗೆ ಸೆಡ್ಡು ಹೊಡೆದು ದೇಸೀ ಜೀವನಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ವೈದ್ಯೋಪಚಾರಗಳಿಂದ ನೆಲಮೂಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ರಾಯಭಾರಿಗಳಂತೆ ತಲೆಮಾರುಗಳನ್ನು ಪ್ರಭಾವಿಸುತ್ತಾ ದೀರ್ಘಾಯುಶಿಗಳಾಗಿ ಬಾಳ್ವೆ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವುದು ನವ ನಾಗರೀಕ ಸಮಾಜದ ಮೂಗು ಮುರಿಯುವಂತಿದೆ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಸುವರ್ಣ ಜಾನಪದ ಲೇಖನಗಳು– ಡಾ. ವೀರಣ್ಣ ದಂಡೆ, ಡಾ. ಶ್ರೀಪಾದ ಶೆಟ್ಟಿ, ಪ್ರಕಾಶನ –ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.

2. ಡಾ.ಜಿ.ಶ್ರೀನಿವಾಸಯ್ಯ'ತಣಿಗೆ'(ಜಾನಪದ ಸಂಶೋಧನಾ ಲೇಖನಗಳು)–ನಿವೇದಿತ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು.

3. ಡಾ.ಮಂಜುನಾಥ ಬೇವಿನಕಟ್ಟಿ 'ನೆಮ್ಮು: ನೆಲೆಬೆಲೆ '–ಅರುಣ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು.

3. ವಕ್ತೃ; ಮುನಿಬ್ಯಾಟಪ್ಪ, 81 ವರ್ಷ, ಹೊಲೆಯ(ತೋಟಿ), ಕಾಕಚೊಕ್ಕಂಡಹಳ್ಳಿ. ಶಿಡ್ಲಘಟ್ಟ ತಾಲ್ಲೂಕು.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಉದ್ಭವ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ

ಡಾ. ಸೈಯದ್ ಮುಯಿನ್
ಕನ್ನಡ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು, ಸ್ವಾಯತ್ತ
ಕೆ.ನಾರಾಯಣಪುರ, ಕೊತ್ತನೂರು ಅಂಚೆ : ಬೆಂಗಳೂರು–560077,
ದೂರವಾಣಿ–9972925077, E-mail : syedmuen@kristujayanti.com

ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಷೆಗಳ ಮಕುಟದ ಶಿರೋಮಣಿಯಾಗಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಉದಾತ್ತ ಮತ್ತು ಉಜ್ವಲ ವಿಚಾರಗಳ ಮನೋರಮ ಮಂಜೂಷವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಐತಿಹಾಸಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ವಿಚಾರಗಳ ಪರಿಶುದ್ಧ ಮುಕುರವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಯಿದಾಗಿದ್ದು, ಶ್ರೇಷ್ಠತಮ ಗೀರ್ವಾಣವಾಣಿಯಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿರ್ಮಲ ದರ್ಪಣವಾಗಿದೆ. ಈ ದರ್ಪಣದಲ್ಲಿ ನಾವು ನಮ್ಮ ಗೌರವಯುತ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಮೆರುಗನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ದೇಶಗಳ ಸಭ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುವ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿದೆ[೧].

ಅಗ್ನಿಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಪರಿಭಾಷೆಯನ್ನು 'ಸರ್ಗಬಂಧೋ ಮಹಾಕಾವ್ಯಂ' ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದು ಇದರರ್ಥ ಯಾವ ಕಾವ್ಯವು ಸರ್ಗಗಳಿಂದ ಬಂಧವಾಗಿರುತ್ತದೋ ಅದೇ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಎಂಬುದಾಗಿದೆ. ಆಚಾರ್ಯ ಭಾಮಹನು ತನ್ನ ಕಾವ್ಯಾಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಪರಿಭಾಷೆಯನ್ನು ಈ ರೀತಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ– ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಸರ್ಗಬದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಅದು ಮಹಾನತೆಯ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಅದರಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೋಷಯುಕ್ತ ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳು, ಅಲಂಕಾರ, ಮಹತ್ತರ ವಸ್ತು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಅದರಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ–ವಿಮರ್ಶೆ, ದೂತ, ಪ್ರಯಾಣ, ಯುದ್ಧ, ನಾಯಕನ ಅಭ್ಯುದಯ ಎಂಬ ಪಂಚ ಸಂಧಿಗಳಿರಬೇಕು, ಕಾವ್ಯವಸ್ತು ಅಥವಾ ಆಶಯವು ಗೂಢವಾಗಿರದೆ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿರಬೇಕು. ಚತುರ್ವರ್ಗ–ಆದೇಶವು ಪ್ರಧಾನ ಅರ್ಥ ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಲೋಕ ಸ್ವಭಾವದ ವರ್ಣನೆ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಾ ರಸಗಳ ಸಮ್ಮಿಲನವಾಗಿರಬೇಕು. ನಾಯಕನ ಕುಲ, ಬಲ, ಶಾಸ್ತ್ರ ಜ್ಞಾನ ಮೊದಲಾದ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಅನ್ಯರ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಸಾಧನೆಗೆ ಪ್ರತಿನಾಯಕನ ವಧೆ ಮಾಡಬಾರದು. ಹೀಗೆ ಹಲವು ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತದಿಂದ ಭರತ ಖಂಡದ ಇತರೆ ಭಾಷೆಗಳ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ರಚನೆಗೆ ಪ್ರೇರಣಾದಾಯಕವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಆದಿಕವಿ ಪಂಪನ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಿಗೂ ಪ್ರೇರಕ ಶಕ್ತಿ ದೊರೆತುದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಿಂದ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಗಳ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಿಗೆ ವಸ್ತು, ಶೈಲಿ, ಅಲಂಕಾರ, ಛಂದಸ್ಸು ಬಹುತೇಕ ಕಾವ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಹರಹನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳೇ ಆಗಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಕಾವ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪೂರ್ವ ಪ್ರೇರಣೆಯು ಕವಿಗಳಿಗೆ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತದಂತಹ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು[೨].ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅರಿಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಮೂಲ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ರೂಪಗತ ವಿಕಾಸ, ಶೈಲಿಗತ ವಿಕಾಸದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡವು.

ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಕಾಲಘಟ್ಟ, ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಹಲವಾರು ವಿಭಾಗ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ವಿಭಾಗಗಳು ಇಂತಿವೆ. ವೈದಿಕ ಕಾಲಘಟ್ಟ, ವೀರ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಕಾಲಘಟ್ಟ, ಲೌಕಿಕ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಕಾಲಘಟ್ಟ, ಪ್ರಾಸಾದಾತ್ಮಕ ಶೈಲಿ, ಅಲಂಕಾರಾತ್ಮಕ ಶೈಲಿ, ಶ್ಲೇಷಾತ್ಮಕ ಶೈಲಿ, ಆಖ್ಯಾನ, ದೇವಸ್ತುತಿ, ಭಾವ ಪ್ರಧಾನ್ಯತೆ, ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾವ ಮತ್ತು ಆಖ್ಯಾನ ತತ್ವಗಳ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ, ಕಾಳಿದಾಸ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಮಹಾಕವಿಗಳು, ಭಾವಪಕ್ಷದ ಅಪೇಕ್ಷೆ, ಕಲೆಯ ಉದಾತ್ತತೆ ಈ ಶೈಲಿಯು ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಕಾಳಿದಾಸ, ಅಶ್ವಘೋಷ ಮೊದಲಾದ ಕವಿಗಳ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಭಾರವಿ, ಮಾಘ, ಶ್ರೀಹರ್ಷ ಮೊದಲಾದ ಕವಿಗಳ ದ್ವಯರ್ಥಕ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಪ್ರಾರಂಭವು ಋಗ್ವೇದದ ಆಖ್ಯಾನ ಸೂಕ್ತಗಳಾದ–ಇಂದ್ರ, ವರುಣ, ವಿಷ್ಣು, ಮತ್ತು ಉಷಾ ಮೊದಲಾದ ಸ್ತುತಿ ಮಂತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ನರಾಶಂಸಿ ಕಥಾನಕಗಳಿಂದ ಆಗಿದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣಕ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಆಖ್ಯಾನಗಳ ಬೃಹತ್ ರೂಪದ ವರ್ಣನೆ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಸ್ವರೂಪವು ಮುನ್ನಡೆದು ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತಿತಗೊಂಡಿತು. ಮಹಾಕವಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿಯು ವ್ಯಾಧನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಪವು ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಚಿತ ರಾಮಾಯಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಗೌರವವನ್ನು

ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಮಹಾಕವಿಯನ್ನು 'ಆದಿಕವಿ' ಎಂಬ ಗೌರವ ಲಭಿಸಿತು. ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಚಿತ ರಾಮಾಯಣವು ಕಾವ್ಯರೂಪಿ ಗಂಗೋತ್ರಿಯ ಉಗಮ ಸ್ಥಾನವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟು ಇದರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಹಲವು ಕವಿಗಳಿಗೆ ಕಾವ್ಯಸ್ರೋತ್ರಸ್ವಿನಿ ರೂಪಿ ಮಂದಾಕಿನಿಯಾಗಿ ಅವಿರತವಾಗಿ ಪ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದೆ. ರಾಮಾಯಣದ ನಂತರ ವೇದವ್ಯಾಸ ರಚಿತ ಮಹಾಭಾರತವು ಬದಲಾವಣೆ ಬಯಸುವ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಆಸರೆಯಾಗಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತವು ಮುನ್ನಡೆದು ಭವಿಷ್ಯದ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಸರೆಯಾಗಿ, ಆಧಾರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತದ ನಂತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಹುಡುಕಾಟ ವ್ಯರ್ಥವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಂಪರೆಯು ವೇದಗಳನ್ನೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಕಾವ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ನಂಬಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ಮನೋಹರ ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಋಗ್ವೇದದ ಉಷಸ್ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ತ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕ ಉನ್ಮೇಷದ ಮೂಲಕ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ[೩]. ದೇವಸ್ತುತಿಯಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ನರಾಶಂಸಿಯಲ್ಲೂ ಕಾವ್ಯಸ್ವರೂಪದ ಪ್ರಭೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ತತ್ಕಾಲೀನ ರಾಜ ಮಹಾರಾಜ, ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಪ್ರಶಂಸೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲವಾದ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿತಪೂರ್ಣ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳೇ 'ನರಾಶಂಸಿ' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. 'ಐತ್ತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ್ಯ'ದ ಸಪ್ತಮ ಪಂಚಿಕಾದಲ್ಲಿ 'ಶುನಶ್ಶೇಪ ಆಖ್ಯಾನ' ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಮ ಪಂಚಿಕಾದ 'ಐಂದಮಹಾಭಿಷೇಕ'ದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯದ ಸುಂದರ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು, ಆದರೆ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಯಾವ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಮೂಲ ಗಂಗೋತ್ರಿಯು ಆದಿಕಾವ್ಯ ರಾಮಾಯಣವೇ ಆಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಎಲ್ಲಾ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳ ಸಮ್ಯಕ್ ದರ್ಶನವಾಗಿ ಬಿಡುತ್ತದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಈ ಆದಿಕಾವ್ಯದ ಆಭಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ವಿಕಾಸದ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಾಕರಣದ ಮುನಿತ್ರಯರಾದ ಪಾಣಿನಿ, ವರರುಚಿ ಮತ್ತು ಪತಂಜಲಿಯ ಸ್ಥಾನ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ[೪]. ಆಚಾರ್ಯ ರುದ್ರಟ ರಚಿತ 'ಕಾವ್ಯಾಲಂಕಾರ ಸೂತ್ರ'ದ ಟೀಕಾಕಾರ ನೇಮಿಸಾಧುವು ಪಾಣಿನಿ ಮೂಲಕ ರಚಿತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಾದ 'ಜಾಂಬವತಿಜಯ' ಅಥವಾ 'ಪಾತಾಳವಿಜ'ದ ಉಲ್ಲೇಖ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪರಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯಗುಣಗಳಿಂದ ಸಂಪನ್ನವಾದ ಪದ್ಯಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಉದಯ ಕ್ರಿಸ್ತಪೂರ್ವದಲ್ಲೇ ಪಾಣಿನಿ ಮೂಲಕವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ವಿವಾದವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಸೂಕ್ತಿಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ 'ರಾಜಶೇಖರ'ನು ಪಾಣಿನಿಯ 'ವ್ಯಾಕರಣ' ಮತ್ತು 'ಜಾಂಬವತಿಜಯ' ಎಂಬ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳ ರಚನಾಕಾರ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

'ನಮಃ ಪಾಣಿನಯೆ ತಸ್ಮೈ ಯಸ್ಮಾದಾವಿರಭೂದಿಹ। ಆದ್ಯೋ ವ್ಯಾಕರಣಂ ಕಾವ್ಯಮನು ಜಾಂಬವತಿಜಯಂ।[೫]ವರರುಚಿ ವಿರಚಿತ ಹಲವು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು, ಸೂಕ್ತಿಗಳನ್ನು ವಿಭಿನ್ನ ಸುಭಾಷಿತ ಸೂಕ್ತಿ ಸಂಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಉಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ 'ಸುಭಾಷಿತಾವಳಿ' ಮತ್ತು ಶಾರಂಗಧರಪದ್ಧತಿ'ಯಲ್ಲೂ ಇವರ ಅನೇಕ ಪದ್ಯಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ 'ಸದುಕ್ತಿಕರ್ಣಾಮೃತ'ದಲ್ಲಿ ವರರುಚಿ ರಚಿತ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಪತಂಜಲಿಯು ವರರುಚಿ ರಚಿಸಿರುವ ಕಾವ್ಯಗ್ರಂಥದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. "ಯಥಾರ್ಥತ ಕಥ ನಾಮ್ನಿ ಮಾ ಭೂದ ವರರುಚೇರಿಹ। ವ್ಯಂಘತ್ತ ಕಂಠಾಭರಣಂ ಯಃ ಸದಾರೋಹಣಪ್ರಯಃ॥[೬]

ವರರುಚಿ ರಚಿಸಿರುವ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಹೆಸರು 'ಕಂಠಾಭರಣ'ವಾಗಿದ್ದು, ವರರುಚಿಯು ಪಾಣಿನಿಯ ಅನುಸಾರ 'ವಾರ್ತಿಕ್' ಬರೆದು ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ರಚನೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದರು. ಕ್ರಿಸ್ತ ಪೂರ್ವ ೧೫೦ರ ಕಾಲಘಟ್ಟದ ಪತಂಜಲಿಯು ತನ್ನ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಾಂತದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶ್ಲೋಕಗಳ ಖಂಡಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅನುಸಾರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯು ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. 'ಛಂದಶಾಸ್ತ್ರದ' ಅಧ್ಯಯನದಿಂದಲೂ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯು ಸಾಬೀತಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾವ್ಯವು ತನ್ನ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಶಾಂತ ವಾತಾವರಣ, ಆರ್ಥಿಕ ಸಮೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಶಾಂತಿಯ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಎಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೋ ಅಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗುಣಗ್ರಾಹಿ ಆಶ್ರಯದಾತನು ಪ್ರಮುಖನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ[೭]. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಪರಕೀಯರ ಆಕ್ರಮಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಆಪತ್ತು ಎದುರಾದರಾಗ ಮಾಳವ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನೆಂಬ ಜಗತ್ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಯ ಉದಯವಾಯಿತು[೮]. ಕಾಳಿದಾಸನನ್ನೇ ವಸ್ತುತಃ ಪ್ರೌಢ ಪರಿಷ್ಕೃತ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ಛಂದೋಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಮನೋಜ್ಞ ಕಾವ್ಯದ ಶೈಲಿ ಪ್ರವರ್ತಕನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಳಿದಾಸ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ರಾಜಮಾರ್ಗದಲ್ಲೇ ಇತರೆ ಮಹಾಕವಿಗಳೆಲ್ಲ ನಡೆದುದು, ಆನೆ ನಡೆದದ್ದೇ ದಾರಿ ಎಂಬಂತೆ ಕವಿಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಮಹಾಕವಿಗಳಿಗೂ ರಾಜಮಾರ್ಗವನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡ ಮಹಾನ್ ಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಮೂರು ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಬಹುದಾಗಿದೆ.

೧. ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲು ಕಾವ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಅಂಶ ಕಾವ್ಯದ ವಸ್ತು ಆಗಿತ್ತು, ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತ ಈ ಸಮಯದ ಆದರ್ಶ ಕಾವ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು.

೨. ಕಾಳಿದಾಸನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹಿತಮಿತವಾದ ಶಬ್ದಾಡಂಬರ, ಸಹಜ ಮತ್ತು ಸರಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾವ ತಥಾ ಕಲೆಯ

ಸಮನ್ವಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿ ಕಾವ್ಯದ ಧಾರೆ ಪ್ರವಹಿತವಾಯಿತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ–ರಘುವಂಶ ಮತ್ತು ಕುಮಾರಸಂಭವ ಇತ್ಯಾದಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

೩. ಕಾಳಿದಾಸನ ನಂತರದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯದ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಭಾವದ ಸಂಬಂಧವು ಕ್ಲಿಷ್ಟಕರವಾಗುತ್ತ ಸಾಗುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು, ಈ ಪರಂಪರೆಯು ಭಾರವಿಯಿಂದ ಶುರುವಾಗಿ ಶ್ರೀಹರ್ಷನ ರಚನಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಚರಮಸೀಮೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಪಾಂಡಿತ್ಯಪೂರ್ಣ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿತು.

ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವ ಕವಿಗಳಾದ ವ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ವಾಲ್ಮೀಕಿಯನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ರಿಷಿಗಳ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳತೆ ಮತ್ತು ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆಯು ಸ್ಫುಟಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕವಿ ಭಾರವಿಯ ಹೆಸರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ, ಏಕೆಂದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಯ ಮತ್ತು ಕವಿತ್ವ ಎರಡೂ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ನಂತರ ಭಾರವಿ ಕವಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ[೯]. ಈತನ ಏಕಮಾತ್ರ ಮಹಾಕಾವ್ಯ 'ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯಂ'ವು ತನ್ನ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಉಕ್ತಿಯಗಳಿಂದಾಗಿ ವಿದ್ವನ್ಮಂಡಳಿಯಲ್ಲಿ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆ. ಇದಾದದ ನಂತರ ಇದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿನ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಕಾವ್ಯವು ಮಾಘನ ಶಿಶುಪಾಲವಧಂ ಆಗಿದೆ. ಕವಿಯ ಹೆಸರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು 'ಮಾಘಕಾವ್ಯ'ವೆಂತಲೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ[೧೦]. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಪರಂಪರೆಯ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಅಂತಿಮ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ೧೨ನೇ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡ ಮಹಾಕವಿ ಶ್ರೀಹರ್ಷನ 'ನೈಷಧೀಚರಿತಂ'. ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ತತ್ಕಾಲೀನ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಕಾವ್ಯ ಪರಂಪರೆಯ ಅನುಸಾರ ಮುನ್ನಡೆದು, ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಶೈಲಿಯ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಚರಮ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದರು[೧೧].

ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯದದ ವಿಕಾಸದ ಮೇಲೆ ದೃಷ್ಟಿ ಹರಿಸಿದಾಗ ತಿಳಿಯುವುದೇನೆಂದರೆ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಆರಂಭಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗದತ್ತ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೌಲ್ಯವಿದ್ದೀತು[೧೨], ತದನಂತರ ಈ ಮೌಲ್ಯವು ಸರಿಯುತ್ತ ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ, ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಾಡಂಬರ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರ ಶೈಲಿಗಳತ್ತ ಒಲಿದು, ಇದನ್ನೇ ಕಾವ್ಯದ ಜೀವಾಳ ಎಂದು ನಂಬ ತೊಡಗಿದರು. ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಶಾಬ್ದಿಕ ಅರ್ಥ 'ಮಹಾನ್ ಕಾವ್ಯ'ವೆಂಬುದಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಯಾವ ಕಾವ್ಯದ ಕಥಾವಸ್ತು, ನಾಯಕತ್ವ, ದೇಶಕಾಲ ಮತ್ತು ಭಾಷಾ ಶೈಲಿ ಮಹತ್ತರವಾಗಿರುತ್ತದೋ ಅಂತಹ ಕಾವ್ಯ ಮಹಾಕಾವ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಸರ್ವಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಆದಿಕವಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿಯ ರಾಮಾಯಣವು ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಎಲ್ಲಾ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸಮ್ಮಿಳಿತಗೊಂಡ ಮಹಾಕಾವ್ಯವಾಗಿದೆ. ಜಾನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಕಥಾ ವಸ್ತುವನ್ನಾಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಹಲವು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ರಚನೆಯಾಯಿತೆಂದು ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಜಾನಪದ ಕಥಾವಸ್ತು, ಕವಿಗಳ ಪಾಂಡಿತ್ಯದ ಪರಿಣಾಮವೇ ಛಂದೋಬದ್ಧ, ಸರ್ಗಬಂಧ, ಲಯಬದ್ಧ ಕಾವ್ಯಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದವಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿನ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ಭಾರತದ ಸಾಮಾಜಿಕ–ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಮೌಲ್ಯ ಆಧಾರಿತ ಪೌರಾಣಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಸಾಹಿತ್ಯದ ರತ್ನದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಾಗಿದೆ. ಸರಿಸುಮಾರು ಕ್ರಿಸ್ತುಪೂರ್ವ ೬ ರಿಂದ ೧ನೇ ಶತಮಾನದ ಮಾದರಿ ಬದಲಾವಣೆಯು ಎರಡು ಮಹಾನ್ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಯಿತು, ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತವು ಕ್ರಿಸ್ತಪೂರ್ವ ೪ನೇ ಶತಮಾನದ ಹಲವು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ರಚನೆಗೆ ಪ್ರೇರಣೆ ಒದಗಿಸಿದವು. ಈ ಪ್ರೇರಣೆಯು ಕೇವಲ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಗಳ ಮೇಲೂ ಗಾಢ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿತು. ನೂರಾರು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ರಚನೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಆಧುನಿಕ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲೂ ಹಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡಿರುವುದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಮಹತ್ತನ್ನು ಮತ್ತು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೊನೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

೧. ಸಂಸ್ಕೃತ್ ಸಾಹಿತ್ಯ್ಕ ಇತಿಹಾಸ:ದ್ವಿವೇದಿ ಕಪಿಲ್ ದಾವೆ
೨. ಆದಿಪರ್ವ ೧/೬೮–೬೯
೩. ಋಗ್ವೇದ:ಉಷಸ್ ಸೂಕ್ತಗಳು
೪. ಸಂಸ್ಕೃತ್ ಶಾಸ್ತ್ರೋ ಕಾ ಇತಿಹಾಸ, ವಾರಣಾಸಿ, ೧೯೬೯, ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ:೪೧೬
೫. ಸೂಕ್ತಿಗ್ರಂಥ, ರಾಜಶೇಖರ
೬. ಮಹಾಭಾಷ್ಯ, ಪತಂಜಲಿ, ೪/೨/೬೫
೭. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ ಇತಿಹಾಸ್:ಆಚಾರ್ಯ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ ಬಲದೇವ, ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ:೧೩೭–೧೩೮
೮. ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸಂಸ್ಕೃತ ಲಿಟ್ರೆಚರ್, ಎಂ.ಎಂ ಮೆಕ್‌ಟೊನಲ್ಡ್, ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ: ೩೪೩
೯. ಭಾರತೀಯ ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯ, ೨ನೇ ಖಂಡ, ಪುಟ ೧೮೬–೧೯೬
೧೦. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿ ದರ್ಶನ, ಡಾ.ವ್ಯಾಸ
೧೧. ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸಂಸ್ಕೃತ ಲಿಟ್ರೆಚರ್, ಕೀತ್ ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ: ೧೪೦
೧೨. ಸಂಸ್ಕೃತ್ ಸಾಹಿತ್ಯ್ ಕ ಇತಿಹಾಸ್:ಗೈರೋಲಾ ವಾಚಸ್ಪತಿ. ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ:೭೫೬

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಅಂಬಿಕಾತನಯದತ್ತರ 'ಕನ್ನಡ ಮೇಘದೂತ': ಒಲವಿನ ಚಿಂತನೆ

ಅನಿತ ಕೆ. ವಿ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು
ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮಲ್ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಬೆಂಗಳೂರು –೫೬೦೦೫೨, ಕರ್ನಾಟಕ
E-mail : anithalakshmi8kv@gmail.com

ಒಲವು ಮಾನವೀಯ ಸಂವೇದನೆ. ಪ್ರಕೃತಿಯ ಚರಾಚರಗಳಲ್ಲಿ ಒಲವಿನ ಸ್ಪಂದನೆಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮಳೆ, ಮೋಡ, ಹಿಮ, ಪರ್ವತ, ಕಾಡು, ಖಗ–ಮೃಗ, ಹೂವು, ನದಿ ಸರೋವರಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಕ್ರಿಯೆಗಳು ಒಲವಿನಿಂಲೇಆಗುತ್ತಿರುತ್ತವೆ.ಜಗತ್ತಿನಎಲ್ಲಆಗುವಿಕೆಯ ಹಿಂದೆ ಒಲವಿನ ಒತ್ತಾಸೆಯಿದೆ. ಅದು ಹೆಣ್ಣೊಲವೇ ಆಗಿದೆ. ಪ್ರೀತಿ, ದಯೆ, ಕರುಣೆ, ಅನುಕಂಪಗಳಿಂದ ಹೊಮ್ಮುವ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಸ್ವರೂಪವೇ ಹೆಣ್ಣೊಲವು. ಈ ಒಲವು ಕಾವ್ಯ ಸ್ಮೃತಿಗೊಂಡ ಬಗೆ ಕಾಣುವುದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಎನ್ನಬಹುದು. ಮೊದಲಿಗೆ ಕಾಳಿದಾಸನೇ ಒಲವಿನ ಅನಂತ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದನು. ಅವನ ಕಾವ್ಯವು ಅಷ್ಟು ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಮೂಡಿದೆಎಂದರೆ ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿಅದೆಷ್ಟು ಸುದೀರ್ಘಚರಿತ್ರೆ ನಡೆದಿರಬಹುದು. ಒಲವು ಮನುಷ್ಯನ ನಾಗರೀಕತೆಯಲಕ್ಷಣ. ಹೆಣ್ಣುಅದರ ಮೊದಲಕಣ್ಣು.

ಈ ಶತಮಾನದ ವಿಶ್ವಜಾಗೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನಮಾಡುವುದು ಪುಣ್ಯವೇ ಸರಿ. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯುದಾಖಲಾಗಿರುವುದುಇತಿಹಾಸಕ್ಕಿಂತಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಶುದ್ಧತೆ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳು ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಚರ್ಚೆಗಳಿಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾದಇಂತಹ ಸ್ವರೂಪಗಳಿದ್ದವು ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಕಾವ್ಯಕಲ್ಪಿತವಾದರೂ ನಮ್ಮೊಳಗಿನ ಅನಂತ ಸತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕವಿಯು ಬರಿ ಕಲ್ಪಿತಜೀವಿಯಾಗಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯಧಾರೆಯನ್ನುಜಗತ್ತಿಗೆ ನೀಡದೆ, ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗಿ, ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾಗಿ, ಸಂಶೋಧಕರಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರಕಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿತಿ ಮಾಡಿರುವುದುಜಗತ್ತಿನ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಟಕಾರ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರವೇಶದೊಂದಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಕಾಳಿದಾಸ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡದದ.ರಾ ಬೇಂದ್ರೆಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃಷಿಯೊಡನೆ ಮಹಾಕೃತಿ 'ಮೇಘದೂತ'ದ ಸಹೃದಯ ಪಯಣಕಾಣಬಹುದು.

ಮೇಘದೂತವೆಂಬ ಕಾವ್ಯಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಪ್ರತಿಸೃಷ್ಟಿಯಂತಿರುವ 'ಕನ್ನಡ ಮೇಘದೂತ'ವು ಪ್ರೇಮದಅನಂತತೆಯನ್ನು ಸಾರಿದೆ. ವಿರಹದಕಥೆಯಾದರೂ ಪ್ರೇಮಆಧ್ಯಾತ್ಮವಾಗುವ ನೆಲೆಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವರೂಪಗೊಳಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ ಮತ್ತುದ.ರಾ ಬೇಂದ್ರೆಅವರ ವಿದ್ವತ್ ಬಿಂಬ ಪ್ರತಿಬಿಂಬದಂತೆಕಾಣುವುದು ಮೂಲದಘನತೆಯಂತೆಯೇ ಕನ್ನಡೀಕರಿಸಿರುವ ಸ್ವಚ್ಛಂಧ ದೇಸಿಯತೆ. ಇಂತಹಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿಅಡಗಿರುವತಾತ್ವಿಕತೆ ಹಾಗೂ ಪದೋಕ್ತಿಯ ಬೆಡಗನ್ನು 'ಕನ್ನಡ ಮೇಘದೂತ'ದ ಮೂಲಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗುವುದು.

ಕನ್ನಡದ ಮೇಘದೂತವು ಕಾಳಿದಾಸನ ಕನ್ನಡಿಕೃತರಸಸೃಷ್ಟಿಯಕೃತಿ. ಪ್ರತಿಸಾಲುಗಳೂ ತುಂಬುವ ಪದೋಕ್ತಿಗಳ ಬೆಡಗು ಪ್ರೇಮಸಾರದತಾತ್ವಿಕತೆಯನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸನ ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ 'ನವನವೋನ್ಮೇಷ ಶಾಲಿನಿ ಪ್ರತಿಭಾ ಮತ'ವಾಗಿ ಪಡಿಮೂಡಿಸಿದೆ. ದ.ರಾ ಬೇಂದ್ರೆ ಈ ಕಾರಣದಿಂದಕನ್ನಡದ ಒಲವಿನ ಜನಕವಿಯಾಗಿ ನಿತ್ಯನೂತನಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು. ಕಾಳಿದಾಸನ ಮೇಘದೂತದಕನ್ನಡಿಕೃತಕನ್ನಡದ ಮೇಘದೂತದಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಬೆಡಗು ಮತ್ತುತಾತ್ವಿಕತೆಯನ್ನುಅರಿಯುವುದು ಈ ಸಂಶೋಧನಾ ಲೇಖನದಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ.

ಕಾಳಿದಾಸನನ್ನು 'ಕನ್ನಡದ ಶೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್' ಎಂದುಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಂ ಶೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್‌ನ ಪದಗಳು ಗಾಂಭೀರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತಹವು. ಹಾಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಕಾಳಿದಾಸ'ನ ಪದಸೃಷ್ಟಿಅತ್ಯಂತಗಾಂಭೀರ್ಯದಿಂದಕೂಡಿರುವಂತಹದ್ದು. ಈ ಇಬ್ಬರ ಕಾಲವನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದಾದರೆ ಶೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್‌ನನ್ನೇ 'ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ನ ಕಾಳಿದಾಸ' ಎಂದುಕರೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಬೇರೊಬ್ಬರು ಸೃಷ್ಟಿಸಲಾರದಂತಹ ಪ್ರೇಮಕಾವ್ಯವನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಾನೆನ್ನಬಹುದು. ಕಾಳಿದಾಸನ ಕುರಿತು ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಈತನ ಕಾಲ ೫ನೇ ಶತಮಾನ. ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನವು ಈತನಕಾಲದಕುರಿತು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿದೆ. ನೋವಿನ ಆತ್ಯಂತಿಕಅನುಭವಸಾರವನ್ನು ೧೨೧ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ, ಮಂದಾಕ್ರಾಂತ ಛಂದಸ್ಸಿನ ವೈಭವದಲ್ಲಿಅತ್ಯಂತ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಎಂ. ಆರ್. ಕಾಳೆ ಅವರ ಸಂಪಾದಿತ ಮೂರನೇಆವೃತ್ತಿಯುಇದೇ ಪದ್ಯ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಮಲ್ಲಿನಾಥನ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಕಾಳಿದಾಸಗಿರಾಂ ಸಾರಂ। ಕಾಳಿದಾಸಃ ಸರಸ್ವತೀ
ಚತುರ್ಮುಖೋಥವಾ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ವಿದುರ್ನಾನ್ಯೇತು ಮಾದೃಶಾಃ।

ಜರ್ಮನ್‌ದೇಶದಚಿಂತಕನಾದಗಯಟೆ ಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾವ್ಯವನ್ನುಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೆ ಆತನೇ ಸಾಟಿಎಂಬಂತೆಆತನ ವಿದ್ವತ್ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯನ್ನುಕಾಣಬಹುದಾದ, ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆಕಿರೀಟಪ್ರಾಯವಾಗಿರುವ ಕೃತಿಗಳು ಒಟ್ಟು ಏಳು. ಎರಡುಖಂಡಕಾವ್ಯ, ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಮೂರು ನಾಟಕ. ಕವಿಯಾದವನುಋಷಿಕಲ್ಪನಾಗುವ ಹಂತಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾದ ಈ ಕೃತಿಗಳು ವಾಗಾರ್ಥಗಳ ಸ್ವರೂಪ (ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ) ಎನ್ನಬಹುದಾಗಿದೆ.

'ಶಾಕುಂತಲ'ದಲ್ಲಿ ಕಾಮಶಿಶುವಾಗಿ ಬೆಳೆದದ್ದು 'ಮೇಘದೂತ'ಕ್ಕೆ ಬರುವಾಗ ದಿವ್ಯ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಸೌಂದರ್ಯದಔನ್ನತ್ಯವನ್ನುಕಾಣಬಹುದು. ಎರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳ ರಚನೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಪಕ್ವತೆಯನ್ನುಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. "ಕಾಳಿದಾಸ ಕವಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮೇಘದೂತವು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದುದು. ಆದರೆಅದರರಹಸ್ಯವನ್ನುಅರಿಯಬೇಕಾದರೆ ಮೇಘದೂತಕ್ಕೂ, ಶಾಕುಂತಲಕ್ಕೂಇರುವಒಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಅಂತರವನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಮೇಘದೂತದಲ್ಲಿ 'ಕಾಮವು ಸತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ನೀರಡಿಸಿ ನಿಂತ ಸೌಂದರ್ಯದಂತೆ ದಿವ್ಯವಾಗಿದೆ.' ಆದರೆ ಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿ 'ಕಾಮವು ಪ್ರೌಢರತಿಯ ಕೈಗೂಸು ಆಗಿ ಬೆಳೆದಿಹುದು ಕಾಮ ಶಿಶುವು' ಈ ಎರಡು ಗೂಢನುಡಿಗಳ ಅಂತರವನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಲ್ಲೆವಾದರೆ ಮೇಘದೂತದರಹಸ್ಯವನ್ನಷ್ಟೇಅರಿಯುವುದಿಲ್ಲ, ಅದರ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಿಕ್ಕೂ ಸಮರ್ಥರಾಗುತ್ತೇವೆ." ಎಂಬ ಆರ್. ಜಿ. ಕುಲಕರ್ಣಿಅವರ 'ಕನ್ನಡ ಮೇಘದೂತದರಸಸೃಷ್ಟಿ'ಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು ನಮ್ಮಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶವೊದಗಿಸುತ್ತದೆ.

ಬಿ. ಎಂ. ಶ್ರೀ ಅವರ 'ಅವಳ ತೊಡುಗೆ ಇವಳಿಗಿಟ್ಟು ನೋಡಬಯಸಿದೆ ಇವಳ ತೊಡುಗೆ ಅವಳಿಗಿಟ್ಟು ಹಾಡಬಯಸಿದೆ' ಎನ್ನುವ 'ಕಾಣಿಕೆ'ನುಡಿಯಂತೆಅನುವಾದವು ಮೂಲದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಸ ಭಾಷೆ, ಹೊಸ ಭಾವ, ಹೊಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನುವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತರವಾದುದು. ಕನ್ನಡ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಮೂಲಕ ಜಗತ್ತಿನ ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳ ಅನುವಾದವು ಹೊಸ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದೆ. ಹೊಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕುತ್ತಾ ಸಾಗಿರುವುದನ್ನುಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಆಧುನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದವರೆಗೂ ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಮೇಘದೂತಕಾವ್ಯದಿಂದ 'ದೂತಕಾವ್ಯ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಒಂದು ಹೊಸ ಕಾವ್ಯಪರಂಪರೆ ಹುಟ್ಟಲುಕಾರಣವಾಯಿತು. ೧೯೮೦–೯೦ರ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ೧೫೦ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಕಾಳಿದಾಸನನ್ನು ಅನುಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂದೇಶ ವಾಹಕಗಳಾಗಿ ಬಳಸಿ ಕೃತಿಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ.

ಭಾವಾನುಭೂತಿಯನ್ನುಜೀವಾತ್ಮನಿಗೂ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೂತಲುಪಿಸುವ ಧೂತಅಗ್ನಿ ಎಂಬ ವಿಚಾರ ವೇದಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ 'ಅಗ್ನಿಂಧೂತಂ ವೃಣೀಮಹೇ', 'ಅಗ್ನಿಮೀಳೇ ಪುರೋಹಿತಂ' ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಗ್ನಿಯೇ ನಮ್ಮಧೂತ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವಂತೆ ಶೌವಾಶ್ವ ಎಂಬ ಋಷಿ ತನ್ನ ಪ್ರಣಯಿನಿಗೆರಾತ್ರಿದೇವತೆಯ ಮೂಲಕ ಸಂದೇಶ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಾನೆ. 'ರಾತ್ರಿ ಸೂಕ್ತ' ಎಂಬ ಮಂತ್ರವೇ ಮೊದಲ ಸಂದೇಶಕಾವ್ಯ. ಆದಿಕವಿಯರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಹನುಮನ ದೌತ್ಯ, ಕವಿಬ್ರಹ್ಮ ವೇದವ್ಯಾಸರ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರುವ ನಳದಮಯಂತಿಯರ ಸಮಾಗಮಕ್ಕೆದೂತವಾದ ಹಂಸ, ಭಾಗವತದಲ್ಲಿರುಕ್ಮಿಣಿತನ್ನ ಶರಣಾಗತಿಯನ್ನು ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ ವಿಪ್ರದೂತ. ಈ ಮೂರು ಸಂಗತಿಗಳು ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೂ ಮುನ್ನರಚಿತವಾದ ಮುಖ್ಯ ದೌತ್ಯಗಳು ಎಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಇವುಗಳ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಜಾತಕ ಕತೆಗಳಲ್ಲಿ 'ಕಾಮವಿಲಾಪ ಜಾತಕ' ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಗೆ ದೂತವಾಗಿಸಂದೇಶವನ್ನುತಲುಪಿಸುತ್ತದೆ. ಭವಭೂತಿಯ 'ಮಾಲತಿ ಮಾಧವ' ದಲ್ಲಿ ಮೇಘದ ಮೂಲಕ ಸಂದೇಶ, ವಿಮಲ ಕೀರ್ತಿಯ 'ಚಂದ್ರದೂತ', ಜೈನಕವಿ ಮೇಘವಿಜಯನ 'ಮೇಘದೂತ ಸಮಸ್ಯಾಲೇಖ' ಅವಧೂತ ರಾಮಯೋಗಿಗಳ 'ಸಿದ್ಧದೂತ,' [ಸಿದ್ಧ ಸಾಧನೆಯೇದೂತಕಾವ್ಯವಾಗಿದೆ] ನಿತ್ಯಾನಂದರ 'ಹನುಮದೂತ', ಸೀತಾರಾಮರ ಸಂದೇಶಾತ್ಮಕವಾದ ವೆಂಕಟ ದೇಶಿಕರು ರಚಿಸಿದ 'ಹಂಸಸಂದೇಶ', ರಾಧಾಕೃಷ್ಣರಕುರಿತರೂಪಕ ಸ್ವಾಮಿಯವರ 'ಹಂಸ ಸಂದೇಶ'. ಭಟ್ಟವಾಮನನ 'ಹಂಸಸಂದೇಶ', ಮಂಡಿಕಲ್ ರಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಬರೆದಯಕ್ಷಿಯ ಸಂದೇಶವಾಗಿ 'ಮೇಘ ಪ್ರತಿಸಂದೇಶ', ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯ ಕೆ. ಎಸ್. ಅವರ 'ಶುಕ ಸಂದೇಶ' ಶಿವಪ್ರಸಾದ್ ಭಾರದ್ವಾಜ್‌ಅವರ 'ಭಾರತ ಸಂದೇಶ', ವನೇಶ್ವರ ಪಾಠೆಕರ 'ಪ್ಲವಂಗದೂತ', ಸಹಸ್ರಭೂತಿಅವರ 'ಕಾಕದೂತ', ನಾರಾಯಣ ಪಿಳ್ಳೆ ಅವರ 'ಮಯೂರದೂತ' ಉದ್ದಂಡಕವಿಯ 'ಶುಕಸಂದೇಶ', ಅಭಿರಾಜೇಂದ್ರ ಮಿಶ್ರಅವರ 'ಮೃಗಾಂಕ ದೂತ', ಹರಿನಾರಾಯ ದೀಕ್ಷಿತರ 'ಹನುಮತ್‌ದೂತ', ಕುಟುಂಬ ರಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳ 'ಹಿಂದೂ ಸಂದೇಶ', ಆಂದ್ರದ ಸುಬ್ಬರಾವ್‌ಅವರ 'ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಮೇಘ ಸಂದೇಶ', ರಾಮಚಂದ್ರ ಶಾಂಡಿಲ್ಯಅವರ 'ಕಾಮದೂತ' ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವುಳ್ಳ ಅನುವಾದಕೃತಿ 'ಮೇಘದೂತಏಕ್ ಪುರಾನಿ ಕಹಾನಿ' (ಮೇಘದೂತಒಂದು ಹಳೆಯ ಕತೆ)ಯನ್ನು ಹಿಂದಿ ಕಾದಂಬರಿಕಾರ ಹಜಾರಿ ಪ್ರಸಾದ್ ದ್ವಿವೇದಿ ಅವರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನು ಎಂ. ಎಸ್‌ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಅವರುಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ 'ಮೇಘದೂತಒಂದು ಹಳೆಯ ಕತೆ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅನುವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಂಗಾಚಾರ್ಯನ 'ಮಯೂರ ಸಂದೇಶ', ರುದ್ರನ್ಯಾಯ ವಾಚಸ್ಪತಿಅವರ 'ಭೃಂಗ ಸಂದೇಶ', ವಾದಿಚಂದ್ರ ಸೂರಿಯ 'ಪವನದೂತ', ವಿಕ್ರಮಕವಿಯ 'ನೇಮಿದೂತ' ವೈದ್ಯನಾಥ ಭಟ್ಟನ ತುಳಸೀದೂತ, ರಘುನಾಥದಾಸಕವಿಯ 'ಹಂಸದೂತ' ಅಜ್ಞಾನಕವಿಯ ಮನೋದೂತ ಹೀಗೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾರಣದಿಂದಕಾವ್ಯ ಪ್ರಭೇದ ಪರಂಪರೆಯೇ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ.

ಕಾಳಿದಾಸ ಪ್ರಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿದ್ದ ಕಾರಣಆಯಾಋತುಮಾನದ ಸೃಷ್ಟಿಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಸೋಪೋಜ್ಞವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೆಣ್ಣಿನೊಲವು, ನಿಸರ್ಗದ ಚೆಲುವು, ಗಾಳಿ–ಗಂಧದ ಪರಿಮಳ, ಹಸುರಿನ ಮಲೆಯತಂಪು ಈ ಜೀವಂತ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಯ ವೈವಿಧ್ಯದಷ್ಟೇಅನನ್ಯ ಅನುಭವಗಳು ಒಂದೊಂದುಕವಿತೆಯಲ್ಲೂ ಸ್ಫುರಿಸುತ್ತವೆ. ಯಾವಋತುವಿನಲ್ಲಿಯಾವ ಹೂ ಅರಳುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನೂ, ಯಾವಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಯೇ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿ ಪ್ರೇಮಕಾಮದ ಭಾವನೆಗಳು ಉದ್ರೇಕಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ ಎಂಬ ಸೃಷ್ಟಿಯ ವಿಸ್ಮಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದಕ್ಷಿಣದ ವಿಂದ್ಯದಿಂದಉತ್ತರದ ಕೈಲಾಸ ಪರ್ವತಗಳವರೆಗೂ ಇರುವರಾಮಗಿರಿ, ಅಮರಕಂಟಕ, ನೀಚಗಿರಿಕ್ರೌಂಚಪರ್ವತ ಗಿರಿಶಿಖರಗಳು, ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ಅಲಕಾ, ವಿದಿಶಾ, ದಶಾರ್ಣ, ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ಆವಂತಿ ನಗರಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವನ್ನು ಹೇಳುವಲ್ಲಿ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಯಂತೆಕಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಚಾದಗೆ, ಕಾಕ, ಚವರಿ ಮೃಗ, ಬೆಳ್ಳಕ್ಕಿಗಳು, ನವಿಲುಗಳ ಸಂತಾನೋತ್ಪತ್ತಿ ಕಾಲ ಮೊದಲ ಹನಿಗೆ ಅರಳುವ ಕದಂಬ, ಹೂಜಲ್ಲಿ, ತಾವರೆ, ಅಣಬೆ, ಕನಕಲೆ ಆಷಾಡದಲ್ಲಿ ಅರಳುವ ಬೆಟ್ಟದಮಲ್ಲಿಗೆ ಈ ಎಲ್ಲಾಜೀವಂತ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಿದ ಪರಿಸರತಜ್ಞನಂತೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರೇಮಿಗಳ ರಮ್ಯಕಾಲ ಶ್ರಾವಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವಜೀವ ಜೀವಗಳ ಬೆಸುಗೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. 'ಗಾಳಿ ಬೀಸುತಿರೆ ಮುಗ್ಧೆಯರು ನೋಡೆಚಕಿತರಾಗಿ', 'ಕುಡಿದುಬಿಡುವರೋ ಕಣ್ಣಕುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಗೆ ಬಂಧುಎಂದು', 'ಕಾಡ ಹುಡುಗಿಯರ ಆಟ ನಡೆದ ಎಲೆಮಾಡಗಳಲಿ ತಂಗಿ' ಎಂಬ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲೂ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಓರೆ ನೋಟ, ಸೆಳೆತಗಳು ಪುನರಾವರ್ತನೆಯಾದರೂಕಾವ್ಯದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ. ವೈವಿಧ್ಯತೆಯ ಮೆರುಗನ್ನು ನೀಡಿವೆ. ಹೆಣ್ಣೊಲವು ಸವಿಯದ ಕಣ್ಣುಗಳಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿಯೇ ಸವಿಯದ ಕಣ್ಣುಗಳಿದ್ದೂ ವ್ಯರ್ಥಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಒಲವಿನ ನೋಟಗಳು ತನುಮನಗಳಿಗೆ ಚೈತನ್ಯವನ್ನುತುಂಬುತ್ತವೆ. ಜೀವನಪ್ರೀತಿಯನ್ನುತರುತ್ತವೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಮನವನುಂಡ ಬೇಂದ್ರೆ 'ಒಲವೆ ನಮ್ಮ ಬದುಕು' ಎನ್ನಲು ಕಾಳಿದಾಸನೇ ಪ್ರೇರಣೆಯಾದಂತಿದೆ. 'ತೊಳೆದ ತುರುಬುಕಪ್ಪಾದ ನೀನು ಗಿರಿಶಿಖರದಲ್ಲಿ ತೇಲೆ' ಈ ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಪ್ರಣಯದಾಟಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಸೊಬಗು ಪ್ರಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೇ ಆಗಿದೆ. ಎರಡು ಜೀವಗಳ ಸಾಮರಸ್ಯದಿಂದ ಮೂಲಕಾಮವು ಸುಪ್ರೇಮವಾಗಿ ಅರಳುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಕಾವ್ಯವುಜಗತ್ತಿಗೆ ಸಾರುತ್ತಿದೆ. ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಸಹೃದಯರಿಗೆ ಸೌಂದರ್ಯ, ಆನಂದದಅನುಭೂತಿದಕ್ಕದೆ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗದು.

ಭಾರತದ ಮನೋಭೂಮಿಕೆಯಲ್ಲಿಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿವೇಚನೆಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯಗಳು ಹಲವು ಮೂಲ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಬದುಕು ಪ್ರಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಬೆಸೆದಿರುವ ಬೆಡಗು. ಈ ಭೂಮಿಯ ಭಾಗ್ಯದಿಂದಾದ ನಿಸರ್ಗ, ಜನಜೀವನ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಕಾವ್ಯಗಳು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕಚಿಂತನೆಗೆ ಹಾದಿತೋರುತ್ತವೆ. ಸಂತೋಷ ಮತ್ತುದುಃಖಎರಡು ಸಂಗತಿಗಳ ಅನುಭವಗಳಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಭಾಷೆಯ ಬೆಸೆಯುವಿಕೆಯಿಂದಲೂಆಧ್ಯಾತ್ಮದಅನುಭವದಕ್ಕುತ್ತದೆ. ಇದುಕಾವ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಶಕ್ತಿ. ಜೀವಂತ ವಸ್ತುಗಳಿಂದೊದಗುವ ಅನುಭವಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿಗೆಜೀವನೋತ್ಸಾಹವನ್ನುತುಂಬುವುದರಜೊತೆಗೆಜೀವನವನ್ನು ಸುಗಮಗೊಳಿಸಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಯಕ್ಷನು ಪ್ರೇಮ ಸಂದೇಶವನ್ನುತಲುಪಿಸುವಂತೆ ಮೇಘನಿಗೆ ಹೇಳುತ್ತಲೇ ಭೂಮಿಯ ಸಕಲ ಜೀವಂತ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಿಂದ ದಕ್ಕುವ ಸೌಖ್ಯವನ್ನು ಚಾರಿತ್ರ್ಯಗೊಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. "ಬರಿದು ಆಗಿ ಹಗುರಾದ; ತುಂಬಿದವ ಮಾನವಂತನಹುದು" ಎಂಬ ಬೇಂದ್ರೆಯತಾತ್ವಿಕಕನ್ನಡಿಕರಣಇಂತಹ ನೂರಾರು ಪದಗಳಿಂದ ವಿಶೇಷವೆನಿಸುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಕೃತಿಯ ಕೊಳು–ಕೊಡುಗೆಗಳು ಒಲವಿನಿಂದಉಂಟಾಗುತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಕೃತಿಯ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದಾದ ಮೇಘ ಮತ್ತೆ ಇಳೆಗೆ ಜೀವಕಳೆತರುತ್ತಾನೆ. ಪತಿಯಅಗಲಿಕೆಯಿಂದ ಸೊರಗಿದಯಕ್ಷಿಗೆಯಕ್ಷನ ಒಲವಿನ ಸಾಂತ್ವಾನವನ್ನು ಹೇಳಿ ಜೀವ ಕಳೆ ತುಂಬಲು ಮೇಘನನ್ನೇ ಕಳುಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜಡ ಮತ್ತು ಚೇತನಗಳ ಸಮನ್ವಯತೆ ಹಾಗೂ ಬೇಂದ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಾಳಿದಾಸರ ನಡುವಿನ ಭಾಷಾ ಸಮನ್ವಯತೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಬೆಡಗನ್ನುಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ...

ಕಸ್ಯಾತ್ಯಂತ ಸುಖಮುಪನತಂದುಃಖಮೇಕಾಂತತೋವಾ।
ನೀಚೈರ್ಗಚ್ಛತ್ಯುಪರಿ ಚ ದಶಾಚಕ್ರಿ ನೇಮಿಕ್ರಮೇಣ॥

ಕಾಳಿದಾಸನ ಈ ನುಡಿಗೆ ಬೇಂದ್ರೆತರುವ ಪದಗಳ ಬೆಡಗು ಹೀಗಿದೆ.

ಯಾರು ಬರಿಯ ಸುಖ, ಬರಿಯದುಃಖ ಪಟ್ಟವರು ಲೋಕದಲ್ಲಿ?
ದೆಸೆಯೂ ಕೆಳಗೆ ಮೇಲಾಗಿ ತಿರುಗುವುದುಏಕಚಕ್ರದಲ್ಲಿ॥

"ಬೇಂದ್ರೆಯವರಅನುವಾದದ ರಸಾಳ ಶೈಲಿ ತಾನೂಯಕ್ಷನ ಸಂದೇಶದೊಡನೆ ಮೇಘಾರೂಢವಾಗಿಓದುಗರ ಹೃದಯವನ್ನು ಸ್ವಪ್ನಸುಂದರವಾದಆಗಸದ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹಗುರಾಗಿತೇಲುವಂತೆ ಕನಸಿನ ಯಕ್ಷ ಮಂದಾರಗಳನೆಲ್ಲ ಕಂಡರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅವರ ಶಬ್ದಶಕ್ತಿ ಅನುವಾದ ಶಕ್ತಿ ಎರಡೂಒಗ್ಗೂಡಿಕನ್ನಡವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯತೂಕಕ್ಕೆ ಏರಿಸಿದೆ. ಅದರರಸಪಾಕಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿದ ಸಂಸ್ಕೃತದಎಂಥ ಗಹನ ಗಂಭೀರಕೃತಿಯನ್ನೂಕನ್ನಡಕಾಸಾರದಲ್ಲಿ ಪಡಿಮೂಡಿಸಬಹುದು ಎಂಬ ಭರವಸೆಯನ್ನುಅವರ ಮೇಘದೂತ ನೀಡಿದೆ." ಎಂಬ ಪಂಡರಿನಾಥಾಚಾರ್ಯಗಲಗಲಿಯವರ 'ಮೇಘದೂತ' ತುಲನಾತ್ಮಕ ಸಮೀಕ್ಷೆಯು ಹೊಸ ಭಾಷ್ಯವನ್ನೇ ನುಡಿದಿದೆ.

'ಕಾಳಿದಾಸನ ಮುತ್ತು ಮಾಲೆಯನಿತ್ತೆ' ಎಂಬ ಬೇಂದ್ರೆಅವರ ನುಡಿಯಂತೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಡಲಮುತ್ತನ್ನುಕನ್ನಡಛಂದೋಲಹರಿಯಾದ ಮಂದಾಕ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪೋಣಿಸಿ, ಕನ್ನಡತಾಯಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕವಿಯ ಸತಿಯೇ ಈ ತಾಯರೂಪವಾದುದುಇನ್ನೊಂದು ಸಾಹಿತ್ಯಧರ್ಮ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಳಿದಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾ ಪ್ರೌಢಿಮೆಗೆ ಬೇಂದ್ರೆಯವರುತಮ್ಮ ದೇಸಿ ಪದಸಂಪತ್ತು, ಹೊಸಪದ ಸೃಷ್ಟಿಯ ವಿದ್ವತ್ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಮೇಘದೂತದ ನುಡಿಬೆಡಗಿನಲ್ಲಿಕಾಣಬಹುದು. ಉಪಮೆ, ಗುಣವಾಚಕ, ಗುಣವಿಶೇಷಣಗಳನ್ನು ಸಾಲಂಕೃತವಾಗಿ ಬಳಸಿ, ಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಮೆರಗನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಬೇಂದ್ರೆಯೇ ಹೇಳುವಂತೆ ಈ ಮೇಘದೂತವು 'ಸೌಂದರ್ಯದಂತೆ ಶುಚಿಯೇ' ಆಗಿದೆ. ಕಾಳಿದಾಸ ಕಾವ್ಯದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನುತನ್ನಉಪಮೆಯಲ್ಲಿ ನೀಡುತ್ತಾ ಬೇಂದ್ರೆಅವರುಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಮೂಲಕ ಶುಚಿಗೊಳಿಸುತ್ತಾ ಅದರ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ವಿಮರ್ಶಾ, ಸಂಶೋಧನಾತಾತ್ವಿಕತೆಯುಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಅಪರೂಪದಕಾರ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಕೃತಿಗಳು:

1. The Meghaduta of Kalidasa, D.V & B.D Mulgaonkar, Gopalnarayen& Co, Bombay 1934
2. ಕನ್ನಡದ ಮೇಘದೂತ., ದ. ರಾ ಬೇಂದ್ರೆ., ೧೯೪೩., ಬಳವಂತ ಬಾಗಲವಾಡಿ, ಧಾರವಾಡ.
3. ಮೇಘದೂತ., ಎಸ್.ವಿ ಪರಮೇಶ್ವರಭಟ್ಟ., ೧೯೪೪, ೧೯೫೪., ಮೈಸೂರು ಪ್ರಿಂಟಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಮೈಸೂರು.
4. ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿರಾಟ್ ಸ್ವರೂಪ., ದ. ರಾ ಬೇಂದ್ರೆ., ೧೯೭೪., ಸಮಾಜ ಪುಸ್ತಕಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ.
5. ಶ್ರೀ ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸ ಪ್ರಣೀತರಘುವಂಶ, ಕುಮಾರ ಸಂಭವ ಮತ್ತು ಮೇಘಸಂದೇಶ., ಬುರುಗನಹಳ್ಳಿ ಭೀಮಸೇನಶರ್ಮಾ., ೧೯೮೭., ಸುದಾಮ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು.
6. ಮೇಘದೂತ: ಕಾಳಿದಾಸ– ಮತ್ತು ಬೇಂದ್ರೆ., ಎಚ್.ಎಸ್ ವೆಂಕಟೇಶಮೂರ್ತಿ., ೧೯೮೯., ಅಭಿನವ, ಬೆಂಗಳೂರು.
7. ಅಂಬಿಕಾತನಯದತ್ತರ ಸಮಗ್ರಕಾವ್ಯಜಿದುಂಬರಗಾಥೆ, ನಮನ, ಸಿದ್ಧಾಂತ., ವಾಮನ ಬೇಂದ್ರೆ(ಸಂ)., ೨೦೦೩, ೨೦೧೭., ವರಕವಿ ಡಾ॥ ದ.ರಾ. ಬೇಂದ್ರೆ ಸಂಶೋಧನಾ ಸಂಸ್ಥೆ, ಹುಬ್ಬಳಿ
8. ಅಂಬಿಕಾತನಯದತ್ತರಕನ್ನಡ ಮೇಘದೂತಒಂದು ಸಹಪಯಣ., ಜಿ. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ., ಟಿ. ಎನ್ ವಾಸುದೇವಮೂರ್ತಿ., ೨೦೨೧., ವಂಶಿ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ನೆಲಮಂಗಲ, ಬೆಂಗಳೂರು.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಸಿನಿಮಾ ಯಾನದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯಾಳ ಸಂಕಥನ (‘ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ’ಸಿನಿಮಾ ಕುರಿತ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ)

ಡಾ. ಎಂ. ಭೈರಪ್ಪ
ಕನ್ನಡ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಮಾನವಿಕ ಮತ್ತು ಭಾಷಾ ನಿಕಾಯ
ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು ಸ್ವಾಯತ್ತ
ಕೊತ್ತನೂರು, ಕೆ. ನಾರಾಯಣಪುರ, ಬೆಂಗಳೂರು–560077
ಮೊ.ನಂ: 9741436723, ಈಮೇಲ್: byrappa@kristujayanti.com

ಭಕ್ತಿ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅನನ್ಯ ಸ್ಥಾನ ಹೊಂದಿರುವ ಭಕ್ತಗಣದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳನೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳನ ಭಕ್ತಿಸಂಕಥನವು ಆಕ್ಷರಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೊಂಡಂತೆಯೇ ಮೌಖಿಕವಾಗಿಯೂ ಜನಮಾನಸದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಅಚ್ಚಳಿಯದಂತೆ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ.ತಮಿಳುನೆಲದಲ್ಲಿ ಶಿವಭಕ್ತಿಯ ಆದರ್ಶಕಥನವಾಗಿ ಜನಪ್ರಿಯಗೊಂಡು ತಮಿಳಿನ ತೇವಾರಂಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲೀಕರಣಗೊಂಡಿದೆ. ತೇವಾರಂ ಗಂಗೋತ್ರಿಯಿಂದ ಹರಿದು ಕನ್ನಡದ ವಚನ ಮಹಾನದಿಯಲ್ಲಿ ಮಿಂದು, ರಗಳೆಯ ಭಕ್ತಿಸಾಗರದಲ್ಲಿ ತುಂಬಿ ತುಳುಕಾಡಿ, ಮುಂದೆ ಷಟ್ಪದಿ ಕಾವ್ಯಗಳಾಗಿ, ಬಯಲಾಟವಾಗಿ, ನಾಟಕವಾಗಿ, ಜಾನಪದ ಗೀತೆಗಾಥೆಗಳ ಮೂಲಕವೂ ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ ಕಥನವು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಸುಗಂಧ ಸೂಸಿದೆ. ಆಧುನಿಕಪೂರ್ವದ ಇಂಥ ಭಕ್ತಿಕಥನಗಳು ಜನಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಡೆದಿದ್ದ ಭಕ್ತ್ಯಾತ್ಮಕ ಸ್ಥಾನದಿಂದಾಗಿಯೇ ಸಿನಿಮಾ ಯಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಸಿರಿಯಾಳ ಸಂಕಥನವು ಅನಾವರಣಗೊಂಡಿದೆ.

ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶೈವ ಸಮಯಾಚಾರ್ಯರುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮೂವರಾದ ತಿರುಜ್ಞಾನ ಸಂಬಂದರ್, ತಿರುನಾವುಕ್ಕರಸರ್, ಸುಂದರಮೂರ್ತಿ(ಸುಂದರರ್) ಇವರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ದೈವಸ್ತೋತ್ರ ಸಂಕಲನವಾದ “ತೇವಾರಂ”(ತೇ ಎಂದರೆ ದೇವರ, ಆರಂ ಎಂದರೆ ಹಾರ, ದೇವರ ಸ್ತೋತ್ರ ಮಾಲಿಕೆಯೇ ತೇವಾರ) ಹಾಗೂ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಕವಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಶೇಕ್ಕಿಳ್ಳಾರ್ ಬರೆದಿರುವ ‘ಪೆರಿಯಪುರಾಣ’ವು ಅರವತ್ತೂರು ಪುರಾತನ ಶೈವ ಶರಣರ ಕಥನಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಭಕ್ತ ಕಥನಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಹರಿಹರನು ಬಸವೋತ್ತರ ಯುಗದ ಕವಿ.ಬಸವಾದಿ ಶರಣರ ಮೂಲಕ ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿದ ವಚನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ, ರಾಘವಾಂಕರಂಥ ಕವಿಗಳ ಕಾಣ್ಕೆಯೂ ಮಹತ್ತರವಾದುದು.ವಚನಕಾರರು ತಮ್ಮ ಭಕ್ತಿಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಕಂಡ ‘ಪುರಾತನರು’, ‘ಆದ್ಯರು’ ಮೂಲತಃ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶೈವಶರಣರು.ಅವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಆದ್ಯರೆನಿಸಿದ ಶರಣರನ್ನು ಬಸವಣ್ಣನವರಾದಿಯಾಗಿ ಹಲವು ವಚನಕಾರರು ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜನಮುಖಿಯಾದ ತತ್ವಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ದೇಶೀಯ ಸೊಬಗಿನ ಕನ್ನಡ ನುಡಿಕಟ್ಟಿನ ವಚನ ರಚನೆ ಮಾಡಲು ತಮ್ಮ ಪೂರ್ವದ ಭಕ್ತಿಜೀವನವನ್ನು ಆಚರಿಸಲು ಬಸವಾದಿ ವಚನಕಾರರು ತಮಗಿಂತಲೂ ಪ್ರಾಚೀನರೆನಿಸಿದ್ದ ಹಲವು ಭಕ್ತಚೇತನಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಆದ್ಯರೆಂದು ಕರೆದಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಅವರ ಮಾತನ್ನು ‘ಪರುಷಮಣಿ’ ಎಂದು ಅತ್ಯಂತ ಗೌರವ ಭಾವದಿಂದ ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, “ಆದ್ಯರ ವಚನ ಪರುಷ ಕಂಡಯ್ಯ ; ಸದಾಶಿವನೆಂಬ ಲಿಂಗವ ನಂಬುವುದು, ನಂಬಲ್ ಒಡನೆ ನೀ ವಿಜಯಿಕಂಡಯ್ಯ; ಅದರಕ್ಕೆ ಕಹಿ, ಉದರಕ್ಕೆ ಸಿಹಿ. ಕೂಡಲಸಂಗನ ಶರಣರ ವಚನ ಜೇನಸವಿದಂತೆ.” ಎಂದೂ, “ಆದ್ಯರ ವಚನ ಪರುಷವೆಂದೆಂಬೆನು, ಆ ಪರುಷ ನನಗೆಂದು ದೊರೆಕೊಂಬುದಯ್ಯಾ...” ಎಂದೂ “ ಆದ್ಯರ ವಚನ ಆದ್ಯರಿಗಾಯಿತ್ತು; ವೇದ್ಯರಿಗಲ್ಲದೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗದು, ಕೂಡಲಸಂಗಮದೇವ ನಿಮ್ಮ ಅನುಭಾವದಿಂದ ಎನ್ನ ಭವಂ ನಾಸ್ತಿಯಾಯಿತ್ತು..” ಎಂದೂ ಭಾವಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆದ್ಯರನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿರುವ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಮೇಲಿನ ನುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಆದ್ಯರೂ ಸಹ ವಚನ ರಚನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಅವು ಪರುಷಪ್ರಾಯವಾದುವೆಂದೂ, ಆ ಪರುಷ ತನ್ನನ್ನು ಮುಟ್ಟಬೇಕು.ಕಬ್ಬಿಣದಂಥ ತಾನು ಹೊನ್ನಾಗಬೇಕೆಂದೂ, ಅವುನಾಲಿಗೆಗೆ ಕಹಿಯಾದರೂ ಉದರಕ್ಕೆ ಸಿಹಿಯೆಂದೂ, ಅಂಥ ವಚನ ರಚನಾಶಕ್ತಿ ತನಗೆಂದು ದೊರೆಕೊಂಡೀತೆಂದೂ ಹಂಬಲಿಸಿದ ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತಗೊಂಡಿರುವ ಆದ್ಯರು ನಿಜಕ್ಕೂ ಯಾರು?ಅವರ ನುಡಿಗಡಣ ಯಾವುದು?ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಹುಡುಕುತ್ತಾ ಹೊರಟರೆ, ಬಸವಣ್ಣನವರಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ.980ರಿಂದ ಕ್ರಿ.ಶ.1042ರವರೆಗೆ ಇರುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿವಶರಣರೇ ಈ ಆದ್ಯರು ಎಂಬುದು ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಸರ್ವಾನುಮತದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಕನ್ನಡದ ಆದ್ಯವಚನಕಾರನೆನಿಸಿದ ದೇವರ ದಾಸೀಮಯ್ಯನ ವಚನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತಮ್ಮ ಹಿಂದಿನ ಶರಣರ ಕುರಿತು ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ‘ನಿಮ್ಮ ಶರಣರ ಸೂಳ್ನುಡಿಗಳನ್ನು ಒಂದರಗಳಿಗೆ ಇತ್ತಡೆ ನಿಮ್ಮನೇ ಇತ್ತೆ ಕಾಣಾ ರಾಮನಾಥ’ ಎಂಬ ನುಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಶರಣರು ತತ್ಪೂರ್ವದ ಶರಣರೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಚನಕಾರರು ತಮ್ಮ ಹಿಂದಣ ಆದ್ಯರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ **ದಾನದುಗ್ಗಳೆಯರಂತೆ ಸಿರಿಯಾಳ ಚಂಗಳೆ ಸಿಂಧುಬಲ್ಲಾಳರೇ** ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಹಲವಾರು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಆದ್ಯರನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿ, ಅವರ ದಿವ್ಯಾದರ್ಶಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಿದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಭಕ್ತಿಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಾಸದುಗ್ಗಳೆ, ಸಿರಿಯಾಳ ಚಂಗಳೆ, ಸಿಂಧುಬಲ್ಲಾಳರೂ, ಮಾದರ ಚನ್ನಯ್ಯ, ಡೋಹರ ಕಕ್ಕಯ್ಯ, ಕೆಂಭಾವಿ ಭೋಗಣ್ಣಾದಿಗಳು ವಿಶೇಷ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ್ದಾರೆಂಬುದು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಭಕ್ತಿಎಂತಹುದಯ್ಯಾ ? ದಾಸಯ್ಯ ಮಾಡಿದಂತಹುದಯ್ಯ ; ಭಕ್ತಿಎಂತಹುದಯ್ಯ ? ಸಿರಿಯಾಳ ಮಾಡಿದಂತಹುದಯ್ಯ....[1]

ನೆರೆನಂಬೊ ಧರಧುರವಿಲ್ಲದೆ ಸಾಮವೇದಿಗಳಂತೆ; ನೆರೆನಂಬೋ ನೆರೆನಂಬೋ ದಾಸದುಗ್ಗಳೆಯರಂತೆ; ನೆರೆನಂಬೋ ನೆರೆನಂಬೋ ಸಿರಿಯಾಳ ಚಂಗಳೆಯರಂತೆ..., ನಂಬಿದೆಯಾದರೆ ತನ್ನನೀವ ಕೂಡಲಸಂಗಮದೇವ[2]

ಮೇಲಿನ ಈ ವಚನಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಭಕ್ತಿಜೀವನದ ವಿಷಯ ದಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಮೇಲೆ ದಾಸದುಗ್ಗಳೆ, ಸಿರಿಯಾಳಚಂಗಳೆ, ಸಿಂಧುಬಲ್ಲಾಳ, ಚೆನ್ನಯ್ಯ, ಕಕ್ಕಯ್ಯಗಳು ಅಗಾಧ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ್ದಾರೆಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರೆಲ್ಲರ ಭಕ್ತಿಜೀವನ ತನ್ನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅಳವಡಬೇಕೆಂಬುದೇ ಇವರ ಪ್ರಬಲ ಹಂಬಲ. ಅವರಂತೆ ನಂಬಬೇಕು; ಅವರಂತೆ ನಡೆಯಬೇಕು; ಅವರಲ್ಲಿ ಬೇಡಬೇಕು, ಆ ಮೂಲಕ ಶಿವನನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಮಹದಾಶಯ ಬಸವಣ್ಣನವರದು. ವಚನಯುಗದ ಇತರ ಶರಣರು ಆದ್ಯರನ್ನು ಕಂಡ ಬಗೆಗೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ನೋಡುವುದಾದರೆ,

ನಂದಿ ದೇವಂಗೆ, ಖಳ ಸಿರಿಯಾಳಂಗೆ, ಲಿಂಗ ದಾಸಿಮಯ್ಯಂಗೆ, ಜಾಗರ ಬಸವಣ್ಣಂಗೆ, ಆದರಿಕೆಯ ಬಿಟ್ಟು ಜೂಜನಾಡರೆ ನಮ್ಮವರಂದು ?, ಒಬ್ಬಂಗೆ ಮಗನ ರಪಣ, ಒಬ್ಬಂಗೆ ಸೀರೆಯ ರಪಣ, ಒಬ್ಬಂಗೆ ತನು ಮನ ಧನದ ರಪಣ, ಮೂವರೂ ಮೂದಲಿಸಿ ಮುಕ್ಕಣ್ಣನ ಗೆಲಿದರು, ಎನ್ನ ದೇವ ಚೆನ್ನಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನಾ. – ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ[3]

ದೇವರದೇವ ನೀನೆಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡೆ; ಬಾಣನ ಬಾಗಿಲ ಕಾಯ್ದರೇನಯ್ಯಾ?, ನಿತ್ಯತೃಪ್ತ ನೀನೆನಿಸಿಕೊಂಡೆ; ಚೆನ್ನನ ಮನೆಯಲುಂಬರೇನಯ್ಯಾ ?, ಕರುಣಾಕರ ನೀನೆಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡೆ; ಸಿರಿಯಾಳನ ಮಗನ ಬೇಡುವರೇನಯ್ಯಾ? ನಿಮ್ಮ ಮಹಿಮೆಯ ನೀವೆ ಬಲ್ಲಿರಿ, ಎನ್ನನುದ್ಧರಿಸಯ್ಯಾ ಶಂಭುಜಕ್ಕೇಶ್ವರಾ. – ಸತ್ಯಕ್ಕ[4]

ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಿನಠಾವ ದಾಸಯ್ಯ ಬಲ್ಲ., ಉಂಬ ಉಡುವ (ಊಡುವ?) ಠಾವ ಸಿರಿಯಾಳ ಬಲ್ಲ., ಕೊಂಬ ಕೊಡುವ ಠಾವ ಬಲ್ಲಾಳ ಬಲ್ಲ., ಲಿಂಗ ಜಂಗಮದ ಠಾವ ಬಸವಣ್ಣ ಬಲ್ಲ., ರುಚಿಯಠಾವ ಬಂಕಯ್ಯ ಬಲ್ಲ., ನಮ್ಮ ಗುಹೇಶ್ವರನ ನಿಲವ, ಸೊನ್ನಲಿಗೆಯ ಸಿದ್ಧರಾಮಯ್ಯನೆ ಬಲ್ಲ – ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭುದೇವರು[5]

.....ಶರಣರು ದ್ರವ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಾಗಿ ಬಂದರೆಂಬಿರಿ, ನಾನು ಮಾಡಿದೆನು ಶರಣರು ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡಹರೆಂದೆಂಬಿರಿ, ಉಂಟೆಂದಿರಿ, ಇಲ್ಲೆಂದಿರಿ, ಈ ಪರಿ ಅಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಕಂಡು, ನುಡಿದು, ದೋಷಿಗಳಹಿರಿ.,ಶರಣರ ಶಿವನೆಂದು ನಂಬಿಮಾಡಲು ಸಿರಿಯಾಳನು ಮಗನ ಕೊಟ್ಟಡೆ ಕೈಲಾಸವ ಕೊಟ್ಟನು., ದಾಸ ವಸ್ತನಿತ್ತಡೆ ಮಹಾವಸ್ತು ತವನಿಧ್ಯಿಯ ಕೊಟ್ಟನು., ಬಲ್ಲಾಳ ವಧುವನಿತ್ತಡೆ, ತನ್ನನೇ ಕೊಟ್ಟನು., ಈ ಪರಿ ಅಣುವಿಂಗೆ ಅಣು, ಮಹತ್ತಿಂಗೆ ಮಹತ್ತವನೆ ಕೊಟ್ಟನು...., ಭಕ್ತಿಯಿಂ ನಂಬಿ ಮಾಡಿರೆ, ದುಭಾರ್ವಿಸಿ ಕೆಡಬೇಡ., ಶರಣರೇ ಶಿವನೆಂದು ನಂಬಿ ಮಾಡಿರಯ್ಯಾ, ಉರಿಲಿಂಗಪೆದ್ದಿಪ್ರಿಯ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರನ ಕೂಡುವುದಯ್ಯಾ. – ಉರಿಲಿಂಗಪೆದ್ದಿ[6]

ಇಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದೆಂದರೆ, ಒಂದೆರೆಡು ಶತಮಾನಗಳ ಅಂತರದಲ್ಲಿಯೇ ತಮಿಳುಮೂಲದ ಸಿರಿಯಾಳ ಮೊದಲಾದ ಆದ್ಯ ಶೈವಶರಣರಿಂದ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಪ್ರಭಾವ ಎಷ್ಟು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಎಂಬುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕ ನೆಲೆಗಳ ಏಳುಬೀಳುಗಳು ಕಾರಣಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಭಕ್ತಿಯ ತೀವ್ರತೆ ಮತ್ತು ಆಪ್ತತೆಗಳಿಂದ ಜನಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪಲ್ಲಟಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ.

ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳನೆಂದು ಖ್ಯಾತನಾದ ಚಿರುತ್ತೊಂಡು ನಾಯನಾರ್ ಅಥವಾ ಸಿರಿಯಾಳ ಶೆಟ್ಟಿಯು ತಮಿಳು ಮೂಲದ ಭಕ್ತನಾದರೂ ಕನ್ನಡ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಉಂಟುಮಾಡಿರುವ ಪ್ರಭಾವ ಅಪಾರ. ಸಿರಿಯಾಳ ಶೆಟ್ಟಿಯ ಜೀವನ ಸಂಕಥನವು ತಮಿಳು ನೆಲದಿಂದ ಕಾವ್ಯ ಮುಖೇನ ಕನ್ನಡಕ್ಕೂ ಹರಿದು ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ಶರಣ ಸಮುದಾಯ ಹಾಗೂ ಶ್ರೇಷ್ಠಿ>ಶೆಟ್ಟಿ ಸಮುದಾಯದ ಆರಾಧ್ಯನಾಗಿದ್ದರ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಶಾಸನ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ ಅವರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿನ ಶಿವಶರಣರ ಬಗ್ಗೆ ಶೋಧಿಸಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ: **"ತಿರುಕ್ಕುಚ್ಚಿನಂಬಿ ತಿರಿತೊಂಡಸೆಟ್ಟಿ ಸಿರಿಯಾಳಸೆಟ್ಟಿ ಹೇಮಾಳಶೆಟ್ಟಿ ವಂಶವಿಸ್ತಾರಕರಾದ..."**(EC IX ಬೆಂಗಳೂರು 96 ಬೇಗೂರು ಕ್ರಿ.ಶ. 1402.)ಎಂಬ ಶಾಸನವಾಕ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ವರ್ತಕರು ಸಿರಿಯಾಳ ಸೆಟ್ಟಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಮೂಲಪುರುಷರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದರೆನ್ನಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ, ಚೇರಮಕಾವ್ಯದ ಕವಿ ಚೇರಮಾಕನು ತನ್ನ ಅಜ್ಜನಾದ ನಾಗಲಿಂಗಶೆಟ್ಟಿಯನ್ನು **"ಆದಯ್ಯ ಸಿರಿಯಾಳನನ್ವಯೋದ್ಧಾಮಂ"**[7] ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ 12ನೇ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಿರಿಯಾಳ ಶೆಟ್ಟಿಯ ಭಕ್ತ್ಯಾಭಿಯಕ್ತಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕ್ರಿ.ಶ.1200ರ ಅಬ್ಬಲೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ **"ಓಹಿಲದಾಸ ಚೆನ್ನ ಸಿರಿಯಾಳ ಹಲಾಯುಧ"** (EI,V P.245)ಎಂದೂ, 1259ರ ಹಿರಿಯೂರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ, **"...ಸಿರಿಯಾಳ್ವಂ ಬಸವಯ್ಯನೊಳ್ಪೆಸೆವ..."**(EC,V ii P.109) ಎಂದೂ ಹೆಸರಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ, ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅಬ್ಬಲೂರ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪೌಳಿಯ ಮೇಲೆ **"ಸಿರಿಯಾಳಸೆಟ್ಟಿ ಚಂಗಳವ್ವ ದೇವರಿಗೆ ಮಗನ ಇಕ್ಕುವೆ ಠಾವು"** (EI. XXIX, P. 112 ಅಬ್ಬಲೂರು, ಕ್ರಿ.ಶ.1200?) ಎಂದು ಬರೆದು ಕೆಳಗೆ

ಸಿರಿಯಾಳಸೆಟ್ಟಿ ಚಂಗಳವ್ವಯರು ಮಗನನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಲು ಹೊರಟ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರ್ತಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹೀಗೆ, ಕಾಲಮಾನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಘಟಿಸಿದ ಸಿರಿಯಾಳನಂತಹ ಭಕ್ತಿಕಥನವೊಂದು ಜಾತಿ, ಪ್ರದೇಶ, ಭಾಷಾ ಸೀಮೆಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಆಪ್ತಕಥನವಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಭಾರತದ ಭಕ್ತಿಚರಿತ್ರೆಯೊಳಗಣ ತತ್ತ್ವಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.ಜೊತೆಗೆ ಭಕ್ತಿಕಥನಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಾತ್ಮಕತೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಲ ಸ್ತುತಿಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಆಧುನಿಕ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕೃತ ಸಿನಿಮಾದ ವರೆಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಅನಾವರಣ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರುವುದು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಿರಿಯಾಳ ಸಂಕಥನವು ಶೈವ ಭಕ್ತಿಪಾರಮ್ಯದ ಭಕ್ತಕಥನವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಕಾವ್ಯ, ಕಥೆ, ಗೀತೆ, ಷಟ್ಪದಿ, ಶಾಸನ, ಶಿಲ್ಪ, ರಗಳೆ, ಜಾನಪದ ಗೀಗಿಪದ ಮೊದಲಾದ ವಿವಿಧ ಕಲಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದು ಜನಕಥನವಾಗಿ ಆಧುನಿಕ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೂ ಸಾಗಿಬಂದಿದೆ.ಚೆನ್ನಮಲ್ಲ ಕವಿಯ 'ಶಿಬಿರಾಯನ ಸ್ತುತಿ' ಎಂಬ ಷಟ್ಪದಿಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಿ ಬರುವ ಉಪಕಥೆಯಾಗಿಯೂ ಮಹಾಭಕ್ತಿಯ ಮಹಿಮೆಯ ಸಾರುವ ಸ್ಮೃತಿಯಾಗಿಯೂ ಮೂಡಿಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.ಸಾಮುದಾಯಿಕ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಕಥನವೊಂದು ಹೀಗೆ ಜೀವಂತವಾಗಿರುತ್ತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚೈತನ್ಯಶೀಲತೆಗೆ ದ್ಯೋತಕವೆನ್ನುವಂತೆಆಧುನಿಕ ಕಲಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ 'ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ'[7] ಸಿನಿಮಾ ಸಹ ಮೂಡಿಬಂದಿರುವುದು ಮಹತ್ವದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ.

ಕನ್ನಡ ಸಿನಿಮಾ ಕ್ಷೇತ್ರ ಕಂಡ ಶ್ರೇಷ್ಠ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದ ಶ್ರೀ ಹುಣಸೂರು ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಚಿತ್ರಕಥೆ ಬರೆದು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿರುವ ಸಿನಿಮಾ – ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ. ಈ ಸಿನಿಮಾ 1980ರಲ್ಲಿ ತೆರೆಕಂಡಿದೆ. ತಮಿಳುಮೂಲದ ಕಾಂಚೀಪುರದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ.9–10ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಗಿಹೋದ ಆಗಿಹೋದ 'ಚೆರುತೊಂಡ' ಅಥವಾ 'ಸಿರಿಯಾಳ ಶೆಟ್ಟಿ'ಯ ಕಥನವು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ 'ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ' ಕಥನವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದೆ. ಮೂಲ ಕಥನದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯಾಳನ ಹೆಸರು ಚೆರುತೊಂಡ, ಆತನ ಪತ್ನಿಯ ಹೆಸರು ಚಂಗಳೆ ಹಾಗೂ ಪುತ್ರನ ಹೆಸರು ಚೀಲಾಳ ಎಂದು. ಈ ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯಾಳನ ಮೊದಲು ಹೆಸರು ಶಿವದಾಸ ಎಂಬುದಾಗಿದ್ದು ತದನಂತರದ ಆತನು ತನಗೆ ದಕ್ಕಿದ ಸಿರಿಗೆ ದಾಸನಾಗದೆ, ದಾನಧರ್ಮಗಳ ಕಾಯದಿಂದಾಗಿ ಸಿರಿಯನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದಾನೆಂದು ಜನರು 'ಸಿರಿಯಾಳ' ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.ತಮಿಳು ಮೂಲದ 'ಚಂಗಳೆ'ಯು ಇಲ್ಲಿ 'ಮಂಗಳೆ'ಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಸಿರಿಯಾಳ–ಮಂಗಳೆಯರ ಮಗನಾದ 'ಶಂಕರ'ನಿಗೆ ಮೂಲದಲ್ಲಿ 'ಚೀಲಾಳ'ನೆಂದು ಹೆಸರು. ಮೂಲಕಥನದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯಾಳ ಶೆಟ್ಟಿಯದ್ದು ವಿವಿಧ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕಾಯಕವಾದರೆ, ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಸೌದೆ ಮಾರುವ ಕಾಯಕ. ಕಾಡಿನಿಂದ ಕಡಿದು ತಂದ ಸೌದೆಯನ್ನು ಮಾರಿ, ಅದರಿಂದ ಬಂದ ಹಣದಲ್ಲಿ ದವಸಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ತಂದು ಅನ್ನದಾನ ಮಾಡುವ, ಶಿವಭಕ್ತ ಅತಿಥಿಗಳಿಗೆ ಅಟ್ಟುಣಿಸಿ ನಂತರ ತಾನುಣ್ಣುವ ಶ್ರದ್ಧಾಭಕ್ತಿಯುಳ್ಳವ.

ಮೂಲತಃ ಶಿವದಾಸನಾದ ಈ ಭಕ್ತನಿಗೆ 'ಸಿರಿಯಾಳ' ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದ್ದಾದರೂ ಹೇಗೆ ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ಮಿಥ್‌ಗಳಿವೆ. ಈತ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಿರಿಯಾಳಶೆಟ್ಟಿ ಎಂದೂ ಕೆಲವು ಕಾವ್ಯಗಳು ತಿಳಿಸಿದರೆ, ಸಿರಿಯನ್ನು ತನ್ನ ವಿವಿಧ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಿಂದ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡು ಅಹಮ್ಮ ಇಲ್ಲದೆ ಬಾಳಿದ್ದರಿಂದ ಸಿರಿಯಾಳನಾದನೆಂದೂ ಕೆಲವು ಕಥನಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಜಾತಿಗಿಂತ ಕಾಯಕಕೇಂದ್ರಿತ ಡಿಸ್ಕೋರ್ಸು ನಡೆಸಿರುವ ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ, ಶಿವದಾಸನು ಸಿರಿಯಾಳನಾದ ಕಥನವನ್ನು ಸೃಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಸೌದೆ ಕಾಯಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಈತನಿಗೆ ತಾನು ಮದುವೆಯಾದ ಪತ್ನಿಯು ತನ್ನ ಮನೆಯಿಂದ ತಂದಿದ್ದ ತಟ್ಟೆಯಿಂದ ಸಿರಿವಂತನಾಗುವನೆಂಬುದು ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಡುವ ಕಥನ. ತೀರಾ ಬಡವರಾದ ಶಿವದಾಸ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಒಮ್ಮೆ ನೈವೇದ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಏನೂ ಸಿಗದಿದ್ದಾಗ ತಮ್ಮ ಮನೆಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ವಿವಿಧ ಸೊಪ್ಪನ್ನೆ ಬೇಯಿಸಿ ನೈವೇದ್ಯವಾಗಿ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಇದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವವರು ಜಂಗಮ ವೇಷಧಾರಿಗಳಾಗಿ ಬಂದ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರೇ ಆಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರುಂಡ ತಟ್ಟೆಯೇ ಮುಂದೆ ಅಕ್ಷಯ ಪಾತ್ರೆಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟಾಗುತ್ತದೆ. ತಾವಿದ್ದ ಮನೆಯೂ ಸಿರಿ ತುಂಬಿದ ಮಹಾಮನೆಯೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ಈ ಮೂಲಕ ತಾವು ಅಕ್ಷಯ ಪಾತ್ರೆಯ ಮುಖೇನ ಮತ್ತಷ್ಟು ಸಿರಿವಂತರಾಗದೆ, ಅದರಿಂದ ಬಡವರ ಹಾಗೂ ಬೇಡುವವರ ಕೋರಿಕೆಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವ ಕಾಯಕವೂ ಸಿರಿಯಾಳನ ಪಾಲಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಯಾವ ಲೌಕಿಕ ಸಿರಿಗೂ ದುರಾಸೆಪಡದ ಸಿರಿಯಾಳನು ದಾನಗುಣದಿಂದ ಹಾಗೂ ಅಚಲ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಶಿವಕಾರುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಕನ್ನಡದ ಈ ಸಿನಿಮಾಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಮಹತ್ವವಿದೆ.

ಭಕ್ತಿಗೆ ಬಡತನ ಮತ್ತು ಸಿರಿತನ, ಮೇಲ್ಜಾತಿ ಮತ್ತು ಕೆಳಜಾತಿ, ಮಹಿಳೆ ಮತ್ತು ಪುರುಷ ಎಂಬ ಭೇದಗಳಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಭಾರತೀಯ ಭಕ್ತಿ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಎದ್ದುಕಾಣುವ ತತ್ವದರ್ಶನ. ಭಕ್ತಿಯು ಬೆಳಗುವುದು ಭೇದರಹಿತ ನಡೆ–ನುಡಿಯಲ್ಲಿಯೇ. ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳನ ಭಕ್ತಿಯೂ ಸಹ ಬೆಳಗುವುದು ತನಗೆ ಎದುರಾಗುವ ಭೇದಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ತಣ್ಣಗೆ ತಿರಸ್ಕರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕವೇ. ಸಿರಿಯಾಳನಿಗೆ ಶಿವನಾಗಲೀ, ಜಂಗಮನಾಗಲೀ, ಸಿರಿವಂತನಾಗಲೀ, ಬಡವನಾಗಲೀ, ಸ್ತ್ರೀಯಾಗಲೀ, ಪುರುಷನಾಗಲೀ, ದಲಿತನಾಗಲೀ, ಬಲಿತನಾಗಲೀ ಒಂದೇ. ಇಂಥ ಶುದ್ಧಭಕ್ತಿಯ ಸಮತಾ ಸದ್ಗುಣಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷೆಗೊಡ್ಡಿದ ಸವಾಲುಗಳಾವುವು? ಅವುಗಳನ್ನು ಸಿರಿಯಾಳನು ದಾಟಿದ ಬಗೆ ಹೇಗೆ?ತನ್ನ ಅಚಂಚಲ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಎಂದಿಗೂ ವಿಚಲಿತನಾಗದ ಸಿರಿಯಾಳನಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾದುದು, ಶಕ್ತಿಯಾದುದು, ರಕ್ಷಕವಾದುದು ಯಾವುದು? ಸಿರಿಯಾಳನ ಭಕ್ತಿಔನ್ನತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬವಾಗಲೀ ಸಂಬಂಧಿಕರಾಗಲೀ ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರವೇನು? 'ಭಕ್ತಿಯ ಬದುಕು' ಮತ್ತು 'ಬದುಕಿನ ಭಕ್ತಿ'ಗಳು ಏಕವಾಗಬೇಕೆ ಅಥವಾ ಭಿನ್ನವಾಗಬೇಕೆ? ಈ ಮೊದಲಾದ ಸಂಗತಿಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಿನಿಮಾ ಆಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿರುವ ಬಗೆಯು ನಿಜಕ್ಕೂ ಆಕರ್ಷಣೀಯ.

ಭಕ್ತಿಪ್ರಿಯನೂ ಲೋಕಹಿತನೂ ಆದ ಶಿವನು ತನ್ನ ಭಕ್ತನೊಬ್ಬನ ಅಚಲವೂ ಅದಮ್ಯವೂ ಆದ ಭಕ್ತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿಸಿಕೊಂಡ ಬಗೆಯೂ ಶಿವದಾಸನಾದ ಸಿರಿಯಾಳನು ತನ್ನ ದೈವನಿಯಾಮಕವಾದ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ದೈವಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಬಗೆಯೂ ಬಂಜೆಯೆಂದು ಅವಮಾನಿತಳಾಗಿ ಶಿವಾನುಗ್ರಹದಿಂದ ಪಡೆದ ಪುತ್ರನನ್ನೇ ಶಿವನಿಗೆ ನೈವೇದ್ಯವಿಟ್ಟು ಮರಳಿ ದೈವತ್ವ ದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ಮಗನನ್ನು ಪಡೆದ ಮಾತೃತ್ವದ ಮೌಲ್ಯವೂ ಕ್ಲೈಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಯ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿವ ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳನ ಲೋಕಮುಖಿತ್ವದ ಮುಖೇನ ಶಿವಾರ್ಪಿತ ಸ್ವರೂಪದ ಅಚಲ ಭಕ್ತಿ ಒಂದು ಕಡೆಯಾದರೆ, ಸತಿಪತಿಗಳು ಏಕಮನದಿಂದ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಭಕ್ತಿಯೂ ಮತ್ತಷ್ಟು ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಭಕ್ತಿಯ ಸಂಗಮವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಮೆರುಗುಗೊಳಿಸುವ "ಪವಾಡಗಳು" ಸಿನಿಮಾದ ಹೈಲೈಟ್. ಯಾವುದೇ ಭಕ್ತಿಯ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಸಾಬೀತುಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಚುರಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಪವಾಡಗಳ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಪವಾಡರಹಿತ ಪುರಾಣಗಳಾಗಲೀ ಭಕ್ತಿಕಥನಗಳಾಗಲೀ ಇಲ್ಲ. ಯಾವುದೋ ಕಾಲಗತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸುವ ಮಹತ್ತರ ಘಟನೆಗೆ ಪಾರಲೌಕಿಕ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೋ ಅಥವಾ ಅಚಲವಾದ ಭಕ್ತಿನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಒಡಮೂಡಿದ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನೋ 'ಮಾಂತ್ರಿಕ ಸ್ಪರ್ಶ'ವಾಗಿ ಒಡಮೂಡಿಸಿದಾಗ ಕಾಣುವ ಪವಾಡಗಳು ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲೂ, ಎಲ್ಲ ದೈವಕಥನಗಳಲ್ಲೂ, ಎಲ್ಲ ಭಕ್ತರ ಜೀವನದಲ್ಲಿಯೂ ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹಾವಾಗಿ–ಜಂಗಮನಾಗಿ–ಸಂಬಂಧಿಕನಾಗಿ ಬರುವ ವಿಧಿ ಚಿತ್ರಣ, ಬೇಡಿದ್ದನ್ನು ನೀಡುವ ಅಕ್ಷಯ ಪಾತ್ರೆ, ಲೋಕಸೇವಕ ಸಿರಿಯಾಳನಿಗೆ ದಕ್ಕುವ ಶಿವಕೃತ ಸಿರಿವಂತ ಮನೆ, ಜಂಗಮನು ಶಿವಾನುಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ತಾನೇ ಮಂಗಳೆಯ ಮಗನಾಗುವ ಪ್ರಸಂಗ, ಮುಟ್ಟಿದ್ದೆಲ್ಲ ಕಲ್ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮಂಗಳನ ಚಿಕ್ಕಮ್ಮನಿಗೆ ಶಾಪವಿಮೋಚನೆ ಪ್ರಸಂಗ, ಮಗು ಶಂಕರನ ಮುಗ್ಧಭಕ್ತಿಗೆ ಶಿವನೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಗೊಳ್ಳುವುದು, ಚಿತೆಯೇರಿದ ಸಿರಿಯಾಳ–ಮಂಗಳೆಯ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಮಳೆ ಸುರಿಯುವುದು, ಮತ್ತು ಕ್ಲೈಮ್ಯಾಕ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಜಂಗಮರೂಪದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಗಮನವಾಗಿ ಘೋರಪರೀಕ್ಷೆಯಿತ್ತು ಕೊಂದ ಮಗನನ್ನೇ ಮತ್ತೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು. ಈ ಎಲ್ಲ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಸಿನಿಮೀಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪರಿಕರಗಳಿಂದ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಪವಾಡ ಪ್ರಸ್ತುತಿಯು ಭಕ್ತಿಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಮೆರುಗನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಂತಾಗಿದೆ.

ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ, ಮಹತ್ತರವಾದ ಲೋಕಕಾರ್ಯಗೈಯ್ಯದ ಅಥವಾ ವಿಶ್ವವಿಸ್ಮಿತಗೊಳ್ಳುವ ಪವಾಡಗಳಿಲ್ಲದ ಸಂತರನ್ನಾಗಲೀ, ಭಕ್ತ ಮಹೋದಯರನ್ನಾಗಲೀ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ, ಪುರಸ್ಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಭಕ್ತರಾಗಲೀ, ಸಂತರಾಗಲೀ, ಅನುಭಾವಿಗಳಾಗಲೀ ತಮ್ಮ ಸತ್ಯಸಂಧತೆಯನ್ನು ಮತ್ತೆಮತ್ತೆ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಡ್ಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಇರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಒಮ್ಮೆ ಜೋಲಿ ತಪ್ಪಿದರೂ, ನಡೆನುಡಿಯ ಹದ ತಪ್ಪಿದರೂ ಆರಾಧ್ಯರಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಭಕ್ತರನ್ನು ದೈವಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಆರಾಧಿಸಲೂ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಜನಾಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಆರಾಧ್ಯರಾಗಿ ಉಳಿದಿರುವವರು ಕಾಲವೊಂದರಲ್ಲೆ ದೈವಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಭಕ್ತರೂ, ದೈವಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ತನ್ನೊಳಗೆ ತಾನೇ ದೈವಶಕ್ತಿ ಶೋಧನಗೈದ ಅನುಭಾವಿಗಳೂ ಹಾಗೂ ತನ್ನೊಳಗಿನ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಅಕಾರ–ನಿರಾಕಾರಗಳನ್ನು ಲೌಕಿಕ ದುರಾಸೆಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಲೋಕಮುಖಿಯಾಗಿ ನಡೆದ ಸಂತರೇ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಭಕ್ತಿಯ ಗತಿಶೀಲ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದೈವಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ 'ಭಕ್ತಿ'ಯು ವಿಪರೀತಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಧೈವ ಮತ್ತು ಸ್ವಶೋಧನೆಯ ತೀವ್ರಥರ ಶೋಧನೆಯ 'ಅನುಭಾವ' ಹುಟ್ಟಿತು.ಅನುಭಾವವೂ ಡಾಂಭಿಕತೆ ದಾಟಿ ಅಂತರ್ಮುಖಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ತಾನು ಶೋಧಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲೇ ದೈವಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಗುರಿಯ ತೋರಿ ತಲ್ಲಣಗೊಂಡಾಗ 'ಸಂತತ್ವ' ಹುಟ್ಟಿತು. ಸರ್ವಸಂಗ ಪರಿತ್ಯಾಗಿಯಾಗಿ ಜನಮನಂಗಳ ಜಾಗೃತಿಯ ಕೈಂಕರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇವಾನಿರತರಾದವರು ಸಂತರು. ಈ ಬಗೆಯ 'ಬಹುತ್ವದ ಭಕ್ತಿಯಾನ'ವು ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಹಲವಾರು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ತನ್ನೊಡಲಲ್ಲೇ ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಸಾಗಿಬಂದಿದೆ. ಭಕ್ತರಾಗುವುದೆಂದರೆ ಕುಟುಂಬರಹಿತ ಏಕವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗುವುದೇ? ಭಕ್ತಿಯೆಂದರೆ ಬಾಳಸಂಗಾತಿಯೊಂದಿಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ಬಾಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲವೇ? ಹೆಂಡತಿಮಕ್ಕಳು ಸಂಬಂಧಿಕರು ಭಕ್ತನ ದೈವಾರಾಧನೆಗೆ ಪೋಷಕವೇ ಅಥವಾ ಮಾರಕವೇ? ಭಕ್ತಿಯೆಂಬುದು ಪಾರಲೌಕಿಕ ಮುಖಿಯಾಗಿ ಲೌಕಿಕದಿಂದ ವಿಮುಖಗೊಳ್ಳುವುದೇ? ಭಕ್ತಿಯೆಂದರೆ ಜನಸೇವಾರಹಿತ ಬರೀ ದೈವಸ್ತುತಿಯೇ? ಅಥವಾ ಸ್ತುತಿಸೇವೆಯೂ ಭಕ್ತಿಯಾಗುವುದೇ? ಭಕ್ತಿಯೆಂದರೆ ಕರುಣೆಯೋ ಅಥವಾ ಕಾಠಿಣ್ಯವೋ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದು ಭಕ್ತಿಧಾರೆಯು ಒಂದೊಂದು ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಅನುಸಂಧಾನ ಮಾಡಿರುವುದು ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ಭಕ್ತಿ ಸಿನಿಮಾ ಎಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಮಾತ್ರವೇ ದೃಶ್ಯೀಕರಿಸಿಲ್ಲ. ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದ ಕಾಯಕ ಜೀವಿಗಳ ಬದುಕು, ಶ್ರೀಮಂತ–ಬಡವರ ನಡುವಿನ ಅಂತರಗಳು, ಡಾಂಭಿಕ ಭಕ್ತಿ, ಧನಮುಖೀ–ಅಧಿಕಾರಮುಖೀ ಜನರ ಅಟ್ಟಹಾಸಗಳು ಹಾಗೂ ಕುತಂತ್ರಗಳು, ಜೀವನಪ್ರೀತಿಯ ಮುಗ್ಧ ಜೀವಗಳು, ಆದರ್ಶ ದಾಂಪತ್ಯ, ಮುಗ್ಧದಾಂಪತ್ಯ, ಎರಡನೆ ಮದುವೆಯಾದ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ನಡೆಯುವ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಕಲಹಗಳು–ಈ ಮೊದಲಾದ ಸಂಗತಿಗಳೂ ಭಕ್ತಿಯ ವಸ್ತು ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತುತಗೊಂಡಿವೆ. ಮುದುಕ ಜಂಗಮ ಹಾಗೂ ಸಿರಿಯಾಳನ ಮುಖಾಮುಖಿಯ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಾತಿಯ ಮೌಲ್ಯೀಕರಣ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಭಕ್ತಿ ವಸ್ತುವಿನ ಗಾಂಭೀರ್ಯದ ನಡುನಡುವೆ ತರಲಾಗಿರುವ ಕಾಮಿಡಿ ದೃಶ್ಯಗಳು ನೋಡುಗರಲ್ಲಿ ಮನರಂಜನೆಯನ್ನೂ ಇಮ್ಮಡಿಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಮಂಗಳೆಯ ತಂಗಿಯ ಬಾಲಿಶತನ, ಆ ತಂಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಲಿರುವ ಹುಡುಗನ ಪೆದ್ದುತನ, ಶ್ರೀಮಂತನ ಮಗನ ದಡ್ಡತನ ಹಾಗೂ ಮೌಢ್ಯಗುಣ, ಶ್ರೀಮಂತನ ಆಳಿನ ವ್ಯಂಗ್ಯ, ಮಂಗಳೆಯ ಚಿಕ್ಕಮ್ಮನಿಗೆ ತಗುಲಿದ ಶಾಪ ಮತ್ತು ವಿಮೋಚನೆ ಮೊದಲಾದ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಳ್ಳುವ ಹಾಸ್ಯವು ಭಕ್ತಿಯ ಲಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುವಂತೆಯೂ ನೋಡುವವರ ಅಥವಾ ಭಕ್ತಪ್ರಿಯರ

ಮನದಲ್ಲಿ ಆಹ್ಲಾದವನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡುವಂತಿದೆ. 'ಶಿವ ಶಿವ ಎಂದರೆ ಭಯವಿಲ್ಲ' ಎಂಬ ಹಾಡಿನಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುವ ಸಿನಿಮಾ ಅದೇ ಹಾಡಿನಿಂದಲೇ ಸಮಾಪ್ತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ತತ್ವಬೋಧನೆಗೆ ಪೂರಕವಾದ ಮಾನವಕಲ್ಯಾಣ ನಿಮಿತ್ತದ ಕೆಲವು ಕಾರ್ಯಸೇವೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಂತೆ ಸ್ವ–ಲೋಕ ಶೋಧನೆಗೆ ಒಳಗುಮಾಡುತ್ತದೆ. **"ಅನ್ನದಾನವ ತೊರೆಯದಿರು, ನಾನು ನನ್ನದು ಎನ್ನದಿರು, ಉನ್ನತಿ ಸಾಧಿಸೇ ಹಗಲಿರುಳು..., ದೀನಾನಾಥನ ಮರೆಯದಿರು..., ಭೋಗಭಾಗ್ಯದ ಬಲೆಯೊಳಗೆ, ಬಳಲಿ ಬಾಡದೇ ಇಳೆಯೊಳಗೆ, ಕಾಯಕ ಮಾಡುತ ಎಂದೆಂದೂ...., ಆತ್ಮಾನಂದವ ಸವಿಯುತಿರು..."** ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಜೀವನ್ಮುಖಿಯಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆಯೇ ಜನಮುಖಿಯಾಗಿಯೂ ನಡೆಯುವುದು ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾದ ನಡೆ.ಇದನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅರಿತು, ಅಂತರಂಗದೊಳಗೆ ಆತ್ಮಾನಂದವನ್ನು ಸವಿಯಬೇಕೆಂದು ಈ ಗೀತೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದೆ.ಅಂದರೆ ಭೋಗಲಾಲಸೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಮರೆಯುವುದು ಸಲ್ಲದು; ವಿಶ್ವಸೃಷ್ಟಿಯ ನಾಥನನ್ನು ನಿತ್ಯನೆನೆದು ನಿತ್ಯಬದುಕನ್ನು ಆನಂದಾಯಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವು ಆಪ್ತವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, 'ಸತಿಪತಿಗಳೊಂದಾದ ಭಕ್ತಿ ಹಿತವಪ್ಪುದು ಶಿವಂಗೆ'[8] ಎನ್ನುವ ಕೌಟುಂಬಿಕ ನೆಲೆಯ ಭಕ್ತಿಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಸಾರುವ ಗೀತೆಯಾಗಿಯೂ, ಸಿರಿತನ–ಬಡತನಗಳ ಮೌಲ್ಯೀಕರಣವಾಗಿಯೂ ಮೂಡಿಬಂದಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಗೀತೆಯು ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿದೆ. ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ಭಾವಚಿತ್ರದ ಎದುರು ಹಾಡುವ ದೃಶ್ಯವು ಅನ್ನೋನ್ಯ ದಾಂಪತ್ಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿಯೂ ಧ್ವನಿಸುತ್ತದೆ.

ಹೆಣ್ಣು : ಪ್ರೀತಿ ಪ್ರೇಮಗಳೇ ಬದುಕಿಗೆ ಸಿರಿತನ, ಹೊಂದಿ ಬಾಳದ ಬದುಕೇ ಬಡತನ

ಗಂಡು : ಒಬ್ಬರನೊಬ್ಬರು ಅರಿತು ಬಾಳಲು, ಹಬ್ಬಿ ಹರಿವುದು ಸುಖದಾ ಹೊನಲು

ಭಕ್ತ ದಂಪತಿಗಳಿಬ್ಬರೂ ಸಾಂಸಾರಿಕವಾಗಿ ಸಾಮರಸ್ಯದಿಂದ ಬಾಳಬೇಕಾದರೆ, ಅಲ್ಲಿ ಅದಮ್ಯವಾದ ಭಕ್ತಿ ಜೀವಂತವಾಗಿರಬೇಕಾದರೆ ಪ್ರೀತಿ, ಸಹಕಾರಗಳಿಗೆ ಕೊರತೆಯಾಗಬಾರದು. ಜಗತ್ತಿನ ದಾಂಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಸಂದೇಶವು ಈ ಹಾಡಿನಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ದೃಶ್ಯದ ಬ್ಯಾಕ್‌ಗ್ರೌಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ವಿಶ್ವಾತ್ಮಕ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರು, ಸ್ಥಳೀಯ ದಾಂಪತ್ಯದ ಸಿರಿಯಾಳ–ಮಂಗಳೆಯರು ತಮ್ಮ ಮೂಲಕ ಆದರ್ಶ ದಾಂಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ಹಾಡಿನ ಕೊನೆಯ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿರುವ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕಯಾನದೊಳಗಣ ದಾಂಪತ್ಯ ಸಹಯಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಂತಿದೆ.: **ಇಟ್ಟಾಗೆ ಇರಬೇಕು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ತಿನಬೇಕು, ಪರಶಿವನು ಕರೆದಾಗ ನಡೀಬೇಕು.** ಹೀಗೆ, ಹಾಡು–ಸಂಗೀತ–ಸಂಭಾಷಣೆ–ಅಭಿನಯ ಸಂಪನ್ನತೆಯಿಂದ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡ ಪ್ರತೀ ದೃಶ್ಯವೂ ಅರ್ಥವತ್ತಾಗಿ ಸಂಕಲನಗೊಂಡು ಭಕ್ತಿರಸ ಉಕ್ಕಿಸುವಲ್ಲಿ, ಜನಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯಾಳ ಸಂಕಥನವನ್ನು ಸೃಜನಶೀಲಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೊನೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು:

1. ಸಮಗ್ರ ವಚನ ಸಂಪುಟ ; ಜನಪ್ರಿಯ ಆವೃತ್ತಿ ; ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನ ಸಂಪುಟ – 1; ಸಂ–ಡಾ.ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ; ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ; ಬೆಂಗಳೂರು;1993; ಪುಟ 38; ವಚನ 146.
2. ಅದೇ; ಪುಟ 39; ವಚನ 149.
3. ಸಮಗ್ರ ವಚನ ಸಂಪುಟ ; ಜನಪ್ರಿಯ ಆವೃತ್ತಿ ;ಶಿವಶರಣೆಯರ ವಚನ ಸಂಪುಟ; ಸಂ–ಡಾ.ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ; ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ; ಬೆಂಗಳೂರು;1993; ಪುಟ 73; ವಚನ 246.
4. ಅದೇ; ಪುಟ 368; ವಚನ 1220.
5. ಸಮಗ್ರ ವಚನ ಸಂಪುಟ ; ಜನಪ್ರಿಯ ಆವೃತ್ತಿ ;ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭುದೇವರ ವಚನ ಸಂಪುಟ – 2; ಸಂ–ಡಾ.ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ; ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ; ಬೆಂಗಳೂರು; 1993; ಪುಟ 480; ವಚನ 1616.
6. ಸಮಗ್ರ ವಚನ ಸಂಪುಟ ; ಜನಪ್ರಿಯ ಆವೃತ್ತಿ ; ಸಂಕೀರ್ಣ ವಚನ ಸಂಪುಟ – 1; ಸಂ–ಡಾ.ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ; ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ; ಬೆಂಗಳೂರು; 1993; ಪುಟ 553; ವಚನ 1530.
7. ಉದ್ಧೃತ: ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವಶರಣರು; ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ; ವೀರಶೈವ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ತೋಂಟಾದಾರ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನ ಮಠ, ಡಂಬಳ–ಗದಗ; 1978; ಪುಟ 17–18.
8. ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳ ಸಿನಿಮಾದ ಯೂಟೂಬ್ ಲಿಂಕ್: Bhaktha Siriyala | Kannada Full Movie | Lokesh, Aarathi, K S Ashwath | Devotional Film-https://youtu.be/yBRXD7ApOnI
9. ಸಮಗ್ರ ವಚನ ಸಂಪುಟ ; ಜನಪ್ರಿಯ ಆವೃತ್ತಿ ; ಶಿವಶರಣೆಯರ ವಚನ ಸಂಪುಟ; ಸಂ–ಡಾ.ಎಂ.ಎಂ.ಕಲಬುರ್ಗಿ;ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ; ಬೆಂಗಳೂರು; 1993; ಪುಟ 30.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಚಾಣಕ್ಯನ ನೀತಿ ಸೂತ್ರ: ಆಡಳಿತ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆಯ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಅದರ ಪ್ರಸ್ತುತತೆ

ಡಾ. ದೀಕ್ಷಿತ್ ಕುಮಾರ್ ಎಂ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಬೆಂಗಳೂರು – 560077
ದೂರವಾಣಿ ಸಂಖ್ಯೆ: 9740360317
ಇ–ಮೇಲ್: deekshithkumarm85@gmail.com

ಡಾ. ಕಾವೇರಿ ಸ್ವಾಮಿ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕ್ರಿಸ್ತುಜಯಂತಿಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಬೆಂಗಳೂರು – 560077

ಸಾರಾಂಶ:

'ರಾಜ್ಯತಂತ್ರಾಯತಂ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ' ಹೇಳುವಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರದಕ್ಷೇಮಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರರಕ್ಷಕರ ನಡೆ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿಇರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ 'ಪುರಾತನ ಭಾರತೀಯ ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜಕೀಯಚಿಂತಕ' ಕೌಟಿಲ್ಯರವರ ಹೇಳಿಕೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ನೈತಿಕರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುವುದಾಗಿದೆ. ಇಂದಿನ ಆಧುನಿಕರಾಜಕೀಯಕಾರ್ಯವೈಖರಿಯುದೂರದೃಷ್ಟಿ ಮತ್ತು ಸಮಷ್ಟಿವಾದ ಹೊರತಾದಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಯಾಗಿದೆ.ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿಕೌಟಿಲ್ಯನ ನೀತಿ ಸೂತ್ರ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಕಲ್ಯಾಣರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡುವ 'ಆಡಳಿತ ಕೈಪಿಡಿಯಾಗಿದೆ'.

ಮುಖ್ಯ ಪದಗಳು:

ಚಾಣಕ್ಯ, ಕೌಟಿಲ್ಯ, ನೀತಿ ಸೂತ್ರ ,ಕಲ್ಯಾಣರಾಷ್ಟ್ರ, ನೈತಿಕರಾಜಕಾರಣ, ಕ್ಷೇಮಾಭಿವೃದ್ಧಿ, ಸಮಷ್ಟಿವಾದ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ

ಪೀಠಿಕೆ:

'ಕೌಟಿಲ್ಯ' ಎಂದುಜಗತ್ತಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಚಾಣಕ್ಯಒಬ್ಬರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿ, ಚಾಣಾಕ್ಷ ಮತ್ತುಅತ್ಯುತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದನು.ಇಡೀಜಗತ್ತಿಗೆಒಂದು ಮಾದರಿಯುತವಾದರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಕಲ್ಯಾಣರಾಷ್ಟ್ರ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ, ಯುದ್ಧತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ, ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿ, ನೈತಿಕರಾಜಕಾರಣ, ಉತ್ತಮ ಆಳ್ವಿಕೆ ಮೊದಲಾದರಾಜ್ಯಭಾರ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದನು.ಗ್ರೀಕ್‌ನ ಮೇರು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳಾದ ಪ್ಲೇಟೋ, ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್ ಮತ್ತುಆಧುನಿಕರಾಜಕೀಯಚಿಂತಕ ಮೆಕೆವಲ್ಲಿರವರರಾಜ್ಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳ ಸಮ್ಮಿಳಿತದ ಸಮೀಕರಣವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ತನ್ನದೇಆದ ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರದರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೀತಿ, ಧರ್ಮ, ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಿ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ಮಾತೃಚಾಣಕ್ಯ.

ಕೌಟಿಲ್ಯ ರಚಿಸಿದ ಮೇರುಕೃತಿಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕ್ರಮಗಳು ಮತ್ತುಅದರ ವಿವಿಧ ಆಯಾಮಗಳ ಭಾಗವಾಗಿ ನೀತಿಸೂತ್ರಉತ್ತಮ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸುವುದಾಗಿದೆ.ಈ ನೀತಿ ಸೂತ್ರ 17 ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ 374 ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ರಾಷ್ಟ್ರದಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಯಶಸ್ವಿ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ ಸೂತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ನೀತಿ ಸೂತ್ರಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಗಣಿಸಿ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನುನಡೆಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧ್ಯಯನದ ಉದ್ದೇಶಗಳು:

1. **ಚಾಣಕ್ಯನ ನೀತಿ ಸಾರದಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆಯಾಧಾರಿತ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದು.**
2. **ಚಾಣಕ್ಯನ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಸಂಹಿತೆಯ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು.**
3. **ಚಾಣಕ್ಯನ ಆಡಳಿತ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆಯ ಪ್ರಸ್ತುತತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸುವುದು.**

"ಸುಖಸ್ಯ ಮೂಲಂ ಧರ್ಮ; ಧರ್ಮಸ್ಯ ಮೂಲಂಅರ್ಥ; ಅರ್ಥಸ್ಯ ಮೂಲಂರಾಜ್ಯಂ; ರಾಜ್ಯಸ್ಯ ಮೂಲಂಇಂದ್ರಿಯಜಯಃ" ಅಂದರೆಒಂದುಉತ್ತಮರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಯುಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಕಾರದ ಸುಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆಎಂಬುದುಕೌಟಿಲ್ಯನಅಭಿಪ್ರಾಯ.'ಈ ಸುಖದ ಮೂಲ ಧರ್ಮ, ಧರ್ಮದ ಮೂಲ ಅರ್ಥ, ಅರ್ಥದ ಮೂಲ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತುರಾಜ್ಯದ ಮೂಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ

ಮಾಡುವವರಇಂದ್ರಿಯನಿಗ್ರಹ' ಇವುಗಳೇ ಒಂದುಕಲ್ಯಾಣರಾಷ್ಟ್ರದ ದ್ಯೋತಕಗಳು. ಆದರೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಹೊರತಾದರಾಜಕಾರಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ ಇಂದಿನ ಜಾಗತಿಕರಾಜಕಾರಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತುಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವಂತಹ ದುರಂತಗಳಾದ ಆರ್ಥಿಕ ದಿವಾಳಿತನ, ಅಧರ್ಮದ ಆಚರಣೆಗಳು, ಹಾಗೂ ಆಳ್ವಿಕೆಗಾರರ ದುರುದ್ದೇಶಪೂರಿತ ನಿರ್ಣಯಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಂಕಷ್ಟ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ದೂಡಿರುವುದಾಗಿದೆ.

ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಆಡಳಿತ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆ, ಆಧುನಿಕ ಸರ್ಕಾರದ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳಿಗೆ ನೈತಿಕರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತುಉತ್ತಮ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕ್ರಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡುವುದಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿಕೌಟಿಲ್ಯ ಹೇಳುವಂತೆ **'ಗುಣವದಾಶ್ರಯಾತ್ ನಿರ್ಗುಣೋಪಿ ಗುಣೇ ಭಾವತಿ'** ಅಂದರೆರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುವವರು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ಯೆಗಳ ಅರ್ಹತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದವರಾಗಿರಬೇಕು ಅವುಗಳೆಂದರೆ ವೇದಶಾಸ್ತ್ರ (ಧರ್ಮ–ಅಧರ್ಮಗಳ ಪ್ರಜ್ಞೆ) ತರ್ಕಶಾಸ್ತ್ರ (ವಾದ–ವಿವಾದಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ) ವಾಣಿಜ್ಯ (ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಂಪತ್ತಿನ ನಿರ್ವಹಣೆ) ಮತ್ತುರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ (ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ಕ್ರಮಗಳು) ಆದರೆ, ಪ್ರಸ್ತುತ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಕಾರದ ವಿದ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಹೊರತಾದರಾಜಕಾರಣವುಅನಕ್ಷರಸ್ಥ, ಅಜ್ಞಾನಿ, ಜಾತಿ, ಸಮುದಾಯ, ಮತೀಯ ಸಂಘರ್ಷ, ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ಮತ್ತುಕಾನೂನೇತರ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದು ರಾಜಕೀಯ ಪಾವಿತ್ರತೆಯನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುತ್ತಿರುವುದಾಗಿದೆ.

ಕೌಟಿಲ್ಯನಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥದಆರನೇ ಭಾಗದ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ**'ಮಂಡಲ ಯೋನಿಹ'** ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಏಳು ಪ್ರಮುಖ ಮೂಲಾಂಶಗಳು ಅಥವಾ ಪ್ರಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ ಇವುಗಳನ್ನು **"ಸಪ್ತಾಂಗ ಸಿದ್ಧಾಂತ"**ಎಂದು ಸಹ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಸ್ವಾಮಿನ್ (ಅರಸ), ಅಮಾತ್ಯ (ಮಂತ್ರಿ), ಜನಪದ (ಜನ ಮತ್ತು ಭೂಪ್ರದೇಶ), ದುರ್ಗ (ಕೋಟೆ), ಕೋಶ (ಖಜಾನೆ), ದಂಡ (ಸೈನ್ಯ) ಮತ್ತು ಮಿತ್ರ (ಸ್ನೇಹಿತ). ಇವುಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ.ಈ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗವು ಸಹ ಇಂದ್ರಿಯನಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮತ್ತುಚತುರ್ವಿಧ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳಾದ ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ, ಮೋಕ್ಷವನ್ನುಜಯಿಸಿದವರಾಗಿರಬೇಕು.ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಆಡಳಿತದ ಅನುಷ್ಠಾನ ನಿಷ್ಫಯೋಜಕವಾಗುತ್ತದೆಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕದ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ; **'ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಮೋಕ್ಷಣಾಮ್‌ಯೆಸ್ಯೈಕೋಪಿನ ವಿದ್ಯತೇ, ಅಜಾಗಲಸ್ತನ ಸ್ಯೇವತಸ್ಯಜನ್ಮ ನಿರರ್ಥಕಂ'.**

ಪ್ರಸ್ತುತರಾಷ್ಟ್ರದ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನುತನ್ನಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ವಿವರಿಸಿದ ಚಾಣಕ್ಯರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಿತಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವ ಸಹಾಯಕರ ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. **'ಸಂಪಾಧ್ಯಾಆತ್ಮಾನಂಅನ್ವಿಚೇತ್ ಸಹಾರ್ಯ'**, ಅಂದರೆ, ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಜಯಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥತನ್ನಂತೆಯೇರಾಷ್ಟ್ರರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತಹಒಂದು ಸಹಾಯಕ ವರ್ಗವನ್ನು ಹೊಂದುವುದುಅತ್ಯವಶ್ಯಕ. ಈ ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆಯುರಾಷ್ಟ್ರದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತುಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆಉತ್ತಮವಾದ ಸಲಹೆ, ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮತ್ತು ಕಾನೂನು ಕ್ರಮಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರದಅಪೇಕ್ಷಿತ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಶೀಘ್ರ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆಎಂದು ಈ ಶ್ಲೋಕ**'ಕಾರ್ಯಕಾರ್ಯ ತತ್ವಾರ್ಥದರ್ಶಿನೋ ಮಂತ್ರಿಣಃ'**, ಹೇಳುತ್ತದೆ.

'ದಂಡನೀತ್ಯಾಂಅಧಿತಿಷ್ಠಾನ್ ಪ್ರಜಾಂ ಸಂರಕ್ಷತಿ', ಹೇಳುವಂತೆ ಉತ್ತಮಅರಸನುದಂಡನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸಂಧಿಸಿ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ರಕ್ಷಣಾ ಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಢಚಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಒಂದುಅತ್ಯಪಯುಕ್ತವಾದ ಸಾಧನಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಗೂಢಾಚಾರವ್ಯವಸ್ಥೆರಾಜನಕಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಿವಿಗಳಿದ್ದಂತೆ ಎಂದು ಸಹ ಬಣ್ಣಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಗೂಢಾಚಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇಂದಿನ ಸರ್ಕಾರದ**'ಇಂಟೆಲಿಜೆನ್ಸ್'**ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಾಗಿದೆ. ಈ ಗೂಢಾಚಾರರನ್ನುಕೌಟಿಲ್ಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ವಿರಕ್ತರು ಮತ್ತು ತಪಸ್ವಿಗಳಾದವರನ್ನು ಗುರ್ತಿಸಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ (ಸಂಸ್ಥಾ ಮತ್ತು ಸಮಾಚಾರ್) ನೇಮಕ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಕಾರಣ ಈ ಪ್ರಕಾರದಗೂಢಾಚಾರರುಯಾವುದೇ ಲೋಭ, ಮೋಹ, ಮತ್ತು ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗದೆ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರಾಗಿರಾಜ್ಯರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆಎಂಬುದುಅವರ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿದ್ದಿತು. ಪ್ರಸ್ತುತರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಗೂಢಾಚಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವೈಫಲ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರದೊಳಗೆ ಉಗ್ರರ ನುಸುಳುವಿಕೆ, ಕೋಮುಸಂಘರ್ಷಗಳು ಮತ್ತುಇತರೆಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಸಮಾಜಘಾತುಕ ಕೃತ್ಯಗಳುಂಟಾಗಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ.

'ಅರಿಪ್ರಯತ್ನಂಅಭಿ ಸಮೀಕ್ಷೇತ'ಎಂಬಂತೆಯುದ್ಧಾರಂಭ ಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ ಶತ್ರುವಿನ ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ಸದಾಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರಬೇಕು.ಇಲ್ಲವಾದಲ್ಲಿಯಾವುದೇ ಹಂತದಲ್ಲಿರಾಜ್ಯ ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಕೈವಶ ವಾಗುತ್ತದೆ.ಪ್ರಸ್ತುತಜಾಗತಿಕ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕರಾಜ್ಯದ ಕೂಗು, ಐಸಿಸ್, ಅಲ್ಕೈದಾದಂತಹ ವಿಕೃತ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಹೇಗೆ ಒಂದುರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವುತ್ತಿರುವುದು ಒಂದುಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ.ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿಚಾಣಕ್ಯ**'ಷಟ್ ವಿಧಕಾರ್ಯಸೂಚಿ'**ಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ, ರಾಜಿಸೂತ್ರ (ಶಾಂತಿಒಪ್ಪಂದ), ಪ್ರತೀಕಾರ (ಯುದ್ಧ), ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯ (ಯುದ್ಧ ವಿದಾಯ) ಪ್ರಯಾಣ (ದಾಳಿ) ಅವಲಂಬನೆ (ಮಿತ್ರಕೂಟ) ಮತ್ತು ದ್ವಿಮುಖ ನೀತಿ ಈ ಸಾಧನಗಳು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾದ್ದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರರಕ್ಷಣೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆಎಂದಿದ್ದಾರೆ.ಈ ಸಾಧನಗಳನ್ನೆ ಆಧುನಿಕರಾಷ್ಟ್ರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಚಾಣಕ್ಯನ ನೀತಿ ಸೂತ್ರದ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಕೆಲವು ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ವಿಚಾರಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕಚಟುವಟಿಕೆ ಇಂದಿಗೂ

ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಾದರಿಯುತವಾದಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನುಕೊಡುಗೆಯಾಗಿ ನೀಡಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಉಪಸಂಹಾರ:

ಆಧುನಿಕರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ಮಾತೃಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಣಕ್ಯಅದ್ವಿತೀಯವಾದಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ವೇದ ಪರಂಪರೆಯ ಶ್ಲೋಕಗಳ್ಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿಆಧುನಿಕರಾಷ್ಟ್ರದರಾಜಕೀಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಉತ್ತಮ ಆಳ್ವಿಕೆ (Governance) ಎಂಬ ಪ್ರಸ್ತುತ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯುಕೌಟಿಲ್ಯನಒಂದುಅದ್ವಿತೀಯಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ. ನೆಹರೂರವರು, ತಮ್ಮ**ಡಿಸ್ಕವರಿಆಫ್ಇಂಡಿಯಾ** (1945) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಕೌಟಿಲ್ಯನ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವಂತೆ ಅವನು **'ಒಬ್ಬರಾಜಕೀಯ ವಿಜ್ಞಾನದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಚಿಂತಕ, ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮತ್ತು ಪ್ರಯೋಗಿಕತೆಯನ್ನುಏಕರೂಪ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೊಳಪಡಿಸಿದವನು'**ಆಗಿರುವುದು ಮಹತ್ವದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಕೃಷ್ಣ. ಎಂ. ವಿ. ರಾವ್ (1953), 'ಕೌಟಿಲ್ಯಅಧ್ಯಯನ' ಕೌಟಿಲ್ಯ ಮಂಡಲ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು.
2. ಆರ್. ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ, (ಅನುವಾದ) (1961), 'ಕೌಟಿಲ್ಯ ಮತ್ತುಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ' ಮೈಸೂರು ಮುದ್ರಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಕಾಶನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಮೈಸೂರು.
3. ಬಿ. ಕೆ.ಚತುರ್ವೇದಿ (2001), 'ಚಾಣಕ್ಯ ನೀತಿ' ಡೈಮಂಡ್ ಬುಕ್ಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು.
4. ಸತೀಶ್ ಬಳೆಗಾರ್ (2015), 'ಚಾಣಕ್ಯ: ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ನೀತಿಸೂತ್ರ, ಸಕ್ಸಸ್ ಮಂತ್ರ'. ಸ್ನೇಹ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು.
5. ಡಾ. ಕೆ.ಎಸ್. ನಾರಾಯಣಾಚಾರ್ಯ (2018), 'ಚಾಣಕ್ಯ ನೀತಿ ಸೂತ್ರಗಳು, ಇಂದಿನ ಪ್ರಸ್ತುತಿ' ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾಶನ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಕಾರಂತ ಕಥನ ಮತ್ತು ಮಹಿಳಾ ಜಗತ್ತು

ಡಾ. ಶುಭಾ ಮರವಂತೆ
ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು– ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಕಲಾ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕಾಲೇಜು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಕರ್ನಾಟಕ
ದೂರವಾಣಿ : ೯೪೪೮೫೬೦೧೧೮
Email: shubha.mravanthe@gmail.com

ಶಿವರಾಮ ಕಾರಂತರು ನಮ್ಮ ನಾಡಿನ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಚಿಂತಕ, ವಿಚಾರವಾದಿ ಲೇಖಕ. ಜಗತ್ತಿನ ದೈತ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆಗಳಾದ ಲಿಯೋಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯಿ, ದಾಸ್ತೊವ್ಯಸ್ಕಿ, ಕಾಮು, ಡಿಕನ್ಸ್, ಹಾರ್ಡಿ, ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೋರ್, ಲಿಯೋನಾರ್ಡೋ ಡಾವಿಂಚಿ ಮೊದಲಾದವರ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭಾವಂತ, ಈ ಕಾರಂತ! ಅವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಈ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ವಿಸ್ಮಯ, ಅದ್ಭುತ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸತ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗಣ್ಣಿನಿಂದ ನೋಡುವ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ನಮ್ಮ ಪರಂಪರೆ, ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿಕಷಕ್ಕೆ ಒಡ್ಡುವ ಚಿಕಿತ್ಸಕ ದೃಷ್ಟಿ, ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿನ ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆ, ಕ್ರೌರ್ಯ, ಶೋಷಣೆಗಳಿಗೆ ಮಿಡಿಯುವ ಮಾನವೀಯ ಹೃದಯ, ಅವರನ್ನೊಬ್ಬ 'ಮಹಾ ಮಾನವತಾವಾದಿ'ಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. 'ಆಡು ಮುಟ್ಟದ ಸೊಪ್ಪಿಲ್ಲ, ಶಿವರಾಮ ಕಾರಂತರು ಕೈಯಾಡಿಸದ ಕ್ಷೇತ್ರವಿಲ್ಲ' ಎನ್ನುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅವರೊಂದು ನಡೆದಾಡುವ ವಿಶ್ವಕೋಶವೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಗಾಂಧೀವಾದದ ಆದರ್ಶಪ್ರಿಯತೆ, ವಾಸ್ತವವಾದಿ ಜೀವನದೃಷ್ಟಿ, ಅಸ್ತಿತ್ವವಾದಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಮಾನವತಾವಾದದ ಸಹಜ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಅವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಮೇಳೈಸಿರುವುದರಿಂದಲೇ ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇಸಾಯಿಯವರು ಅವರನ್ನು 'ನಮ್ಮ ಸಾಮಾಜಿಕ – ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಹೀರೋ' ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ 'ಮಹಾವಾಸ್ತವವಾದಿ' ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಮಹಾನ್ ಲೇಖಕರಲ್ಲಿ ಕಾರಂತರು ಮತ್ತು ಕುವೆಂಪು ಮುಖ್ಯರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಧಃಪತನದ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾರಂತರು ಕುವೆಂಪುಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಆಳಕ್ಕೆ ಧುಮ್ಮುಕುತ್ತಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಇಡೀ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನು ಅದರ ಧಾರ್ಮಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ನೈತಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಮಗ್ಗಲುಗಳಿಂದ ನೋಡುವುದರಿಂದ ಇಡೀ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ಕುಸಿಯುವಂತೆಯೂ ಅವರಿಗೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕಾರಂತರದ್ದು 'ಬದ್ಧತೆಯ ಬದುಕು', ಬದುಕಿನುದ್ಧಕ್ಕೂ ತಾವು ಕಂಡುಕೊಂಡ ಸತ್ಯಗಳಿಗೆ, ಮೌಲ್ಯಗಳಿಗೆ ಬದ್ಧವಾಗಿ ಬದಲಾಗದೆ ಉಳಿದ 'ಉಗ್ರ ವ್ಯಕ್ತಿ ಪಾರಮ್ಯವಾದ' (Vehement Individualism) ಅವರ ಸಾಧನೆಗಳಿಗೂ, ಮಿತಿಗಳಿಗೂ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ; ಕಾರಂತರ ಈ ನಿಲುವನ್ನು 'ಉದಾರ ಮಾನವತಾವಾದ' (Liberal Humanism) ವೆಂದು ಗುರುತಿಸ ಲಾಗಿದೆ. [೧]

ಕುಸಿಯುತ್ತಿರುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ತತ್ವವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬವನ್ನು ಸಮಾಜದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ, ಚಿಕ್ಕ ಘಟಕವೆಂದು ಪರಿಭಾವಿಸುವ ಕಾರಂತರು, ಕುಟುಂಬದೊಳಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲದಂತೆ ಕಾಣುವ ಸ್ತ್ರೀ ಬದುಕಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮೌಲ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಅವರ ಟೀಕೆ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿದೆ. ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣಿನ ಆರೋಗ್ಯಪೂರ್ಣ ಸಂಬಂಧದ ಮೂಲಕವೇ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಮಾಜದ ಒಳನೆಯ್ಗೆಯ ವೈರುಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮುಖ್ಯನಾಗುತ್ತಾನೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಹಿತಾಸಕ್ತಿ ಸ್ವಕೇಂದ್ರಿತವಲ್ಲ; ಅದು ಸಮಾಜ ಕೇಂದ್ರಿತ, ಸಮುದಾಯ ಕೇಂದ್ರಿತ. ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ 'ಚಹರೆ'ಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಆ 'ಚಹರೆ'ಗಳು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಮಾನವಾದುದು ಎಂದೂ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರಿತ ಚಿಂತನೆಯ ನೆಲೆಗೆ 'ಮನುಷ್ಯ'ನೇ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣನಾದುದರಿಂದ ಅವನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಆಸೆ, ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಸಾಮಾಜಿಕರಣಗೊಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮನುಷ್ಯನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಬೇಕು. ಮಾನವ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯೊಂದಿಗೆ ನಿಸರ್ಗ ಶಕ್ತಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಬದುಕು ತನ್ನ ಜೀವಂತಿಕೆಯನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆನ್ನುವ ಅವರ ಆಶಯದಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗವನ್ನು ಆಳುವ ಶಕ್ತಿ ಮನುಷ್ಯ ಎಂಬ ತಿಳುವಳೀಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಮನುಷ್ಯನ ಸಾಮಾಜಿಕತೆಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿಸರ್ಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ಹಿಗ್ಗಬೇಕೆಂಬ ಅವರ ನಿಲುವು ನಿಸರ್ಗ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಪರಸ್ಪರ ಪೂರಕವೆಂದೇ ಭಾವಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ನಿಸರ್ಗವೇ ಹೆಣ್ಣು ಎಂಬ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ವೈಭವೀಕರಣಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಸ್ಪದವಿಲ್ಲ. ನಿಸರ್ಗ ಸಹಜತೆಯ ಕುಟುಂಬ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೆಣ್ಣು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ದೃಷ್ಟಿ, ಧೋರಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರಂತರು ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ಚಿಂತನೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾರೆ.

ಕಾರಂತರು ಯಾವುದೇ 'ವಾದ'ಕ್ಕೂ ಬದ್ಧರಾಗಿ ಬರೆದಿಲ್ಲ. ಅವರ ಬದ್ಧತೆಯ ಮಾನದಂಡ ಬದುಕು, ಅನುಭವ. "ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಅನುಭವವೇ ಜನ್ಮಭೂಮಿ. ಅದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಬೆಳೆಯಲಾರದು; ಬೆಳೆದರೆ ಕೃತಕವಾಗುತ್ತದೆ; ಅಸತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಬದುಕು ಹತ್ತಿರ, ಅವು ಅವಳಿ ಜವಳಿ"[೨] ಎಂದು ನಂಬುವವಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ದೈನಂದಿನ ಅನುಭವಗಳಿಗೆ ಬದುಕನ್ನೇ ಕೇಂದ್ರಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಾವುದೇ ತತ್ವ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಗಾಗಿಯೇ ತಾನು ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಅವರು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡವರಲ್ಲ. ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಗುಣ, ವಿಶೇಷತೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅವರನ್ನು ವಾಸ್ತವವಾದಿ ಎಂದೋ, ಮಾನವತಾವಾದಿ ಎಂದೋ, ಅಸ್ತಿತ್ವವಾದಿ ಎಂತಲೋ, ಉದಾರವಾದಿ ಎಂತಲೋ, ವ್ಯಕ್ತಿ ಪಾರಮ್ಯವಾದಿ ಎಂತಲೋ ಕರೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ.

ವಿಶಾಲ ಸಮುದ್ರದ ನೀರನ್ನು ಒಂದೊಂದು ಬಿಂದಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಸಿಕೊಂಡರೆ ಬಿಂದಿಗೆಯ ಚೌಕಟ್ಟು, ಗಾತ್ರಕ್ಕೆ ನೀರು ಸಾಪೇಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದೊಂದು ಬಿಂದಿಗೆಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟ, ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಒಳಗಿನ ಸತ್ವ ಒಂದೇ ಎಂಬಂತೆ ಒಂದೇ ಸತ್ಯದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆಯೆಡೆಗೆ ಬೆರಳು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ವಿಶಾಲ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕಾರಂತರೂ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿಯೇ. ಯಾರು ಮಾನವತಾವಾದಿಯೋ ಅವರಲ್ಲಿ ಜೀವಪರ ಕಾಳಜಿ ಮನುಷ್ಯ ಕೇಂದ್ರಿಕೃತವಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಸ್ತ್ರೀಯೂ ಮನುಷ್ಯಳೇ. ಹಾಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ 'ಸ್ತ್ರೀವಾದ'ವೆಂದರೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯವೆಂಬ ಅರ್ಥಪೂರ್ವಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಮಾನವತವಾದದೊಂದಿಗೆ ಸ್ತ್ರೀವಾದದ ಆಶಯಗಳು ಸಮನ್ವಯಗೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ಮಾನವತಾವಾದವೆಂದರೆ ಸಾಕು; ಸ್ತ್ರೀವಾದ ಏಕೆ ಬೇಕು? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಉದ್ಭವಿಸುವುದು ಸಹಜವಾದರೂ ಮಾನವತಾವಾದದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವೆನಿಸದೆ ಸಾಮಾನ್ಯೀಕರಣಕ್ಕೆ (Generalization) ಒಳಗಾಗುವುದರಿಂದ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ದೃಷ್ಟಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಬಯಸುತ್ತದೆ.

ಕಾರಂತರು ರಚಿಸಿದ ಹಲವು ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಸ್ತ್ರೀಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ವಸ್ತು ಸಂಗತಿ. ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ಅವರ ಅನುಭವ ಜಗತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯ ಅನುಭವ ಜಗತ್ತಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆಸೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಅವರ ಸ್ತ್ರೀ ಚಿಂತನೆ ಇತ್ತ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವೂ ಅಲ್ಲ. ಅತ್ತ ಆಧುನಿಕವೂ ಅಲ್ಲ. ಇವೆರೆಡರ ಮಧ್ಯದ ಒಂದು ಉದಾರವಾದಿ ನಿಲುವು. ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮರುಮೌಲ್ಯಮಾಪನದಲ್ಲಿ ಅವರು ಪ್ರತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಿಲುವನ್ನು ತಳೆಯುತ್ತಾರೆ. ನಮ್ಮ ನಂಬಿಕೆ, ಶ್ರದ್ಧೆ ಪರಂಪರೆಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗಣ್ಣಿನಿಂದ ನೋಡುವ ಕಾರಂತರು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಅದು ಜೀವ ವಿರೋಧಿ ನಿಲುವುಗಳನ್ನು ತಳೆಯುತ್ತದೆಯೋ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಿಂದೂ ಸಮಾಜದ ಸ್ತ್ರೀ ಸಂಬಂಧಿ ಅನಿಷ್ಟ ಪದ್ಧತಿಗಳು, ಅಮಾನವೀಯ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಬಯಲಿಗೆಳೆದು ನಮ್ಮ ಸಮಾಜವನ್ನು ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಳಿಸುವುದೂ ಅವರ ಉದ್ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಅವರು ಸ್ತ್ರೀತ್ವದ ಪೌರಾಣಿಕ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಅವು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ತತ್ವ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಿ ನೋಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೀತೆ–ಸಾವಿತ್ರಿಯರು ಸಮಾಜದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಹೆಣ್ಣಿನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೆನಿಸಿ ಪುರಾಣ ಭಂಜನೆ (Dymythification) ಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೆ ಸ್ತ್ರೀ ಜೈವಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಗಮನಿಸುತ್ತಾರೆಯೇ ಹೊರತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುವ ಸ್ತ್ರೀ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನಕ್ಕೆ ತೊಡಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕುಟುಂಬದೊಳಗಿನ ಲೈಂಗಿಕ ಹಿಂಸೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸುವ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಯ ಆಶಯಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಚೌಕಟ್ಟಿನಾಚೆಯ ಸ್ತ್ರೀ ಪಾತ್ರಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ವಿದೇಶಿ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಾಗ ಉದಾ; 'ಒಂಟಿದನಿ'ಯ ನಯನತಾರೆ, 'ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಬದುಕಿ'ನ ಎನ್ನಾಬ್ರೈಟ್ (ಅನನ್ಯರಾಧಿಕಾ) ಮೊದಲಾದ ಮಹಿಳೆಯರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳು ಕುಟುಂಬದಾಚೆಗೆ ಬಂದು ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಭಾರತೀಯ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಏಕೆ ನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ? 'ವಿಚಿತ್ರಕೂಟ'ದ ಲೀಲೆ, 'ಗೊಂಡಾರಣ್ಯ'ದ ಕಾಂಚನಮಾಲೆಯ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಆಧುನಿಕ ಶಕ್ತಿವಂತ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಅವರು ನಿರ್ಮಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರು ಬೆಳೆದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಸರದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರಭಾವ ಆಳವಾಗಿ ಆವರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಮಹಿಳೆಯ ಆಧುನಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಹೆಚ್ಚು ವಸ್ತು ನಿಷ್ಠವಾಗಿ ಕಾಣದೆ ಇರಬಹುದು. ಅಥವಾ ಅನುಭವಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಮಿತಿಯು ಇರಬಹುದು. ಕುಟುಂಬ ಚೌಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಹೊರಗೆ ವೇಶ್ಯೆಯರನ್ನಿರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರ ವೇಶ್ಯೆರು ಗೃಹಿಣಿಯರ ಸಾತತ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಅವರ ನೋವು ನಲಿವುಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸುತ್ತ ಮಾನವೀಯ ಕಾಳಜಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಗರತಿ ಮತ್ತು ವೇಶ್ಯೆಯರು ಒಬ್ಬ ಪುರುಷನಿಗಾಗಿ ಪರಸ್ಪರ ಘರ್ಷಿಸುವ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನೂ ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದಿಲ್ಲ. 'ಮೈಮನಗಳ ಸುಳಿಯಲ್ಲಿ', 'ಧರ್ಮರಾಯನ ಸಂಸಾರ' ಮೊದಲಾದ ಹಲವು ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನ. ವೇಶ್ಯೆಯರನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಕೌಟುಂಬಿಕ ಚೌಕಟ್ಟಿಗೇ ತಂದುಕಟ್ಟುವ ಅವರ ಉದ್ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಣ್ಣನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಸಂಘಟನಾತ್ಮಕ ನೆಲೆಗೆ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುವ ಪ್ರಾಮಾಣೀಕ ಚಿಂತನೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪರಿತ್ಯಕ್ತೆಯರು, ವೃದ್ಧೆಯರು, ವಿಶ್ವಸ್ತೆಯರು, ವೇಶ್ಯೆಯರು, ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಈ ಸಂಘಟನೆಯ ನೆಲೆಗೆ ಬಂದು ಸೇರುತ್ತಾರೆ. ತಮ್ಮ ಸಾಂಸಾರಿಕ ನೋವು ನಲಿವುಗಳನ್ನು ಪರಸ್ಪರ ಕುಳಿತು ಸಹಾನುಭೂತಿ ಅನುಕಂಪದಿಂದ ಚರ್ಚಿಸುವ ಅದರ ಬಗೆಗೆ ಬಂಡಾಯದ ದನಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಮಸ್ಯೆಯ ಪರಿಹಾರಗಳು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಪರವಾಗಿವೆ? ಮತ್ತು ಅವು ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಎಷ್ಟು ತಲಸ್ಪರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೋಡುತ್ತವೆ? ಎನ್ನುವುದು ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತದ

'ಸ್ತ್ರೀ ಲೈಂಗಿಕತೆ' (Female sexuality) ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ಅಧ್ಯಯನದ ಪ್ರಮುಖ ಕಾಳಜಿ, ಹೆಣ್ಣಿನ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಅವಳ ಲೈಂಗಿಕತೆಯೇ ಕಾರಣ. ಇಡೀ ಜಗತ್ತಿನ ಸಂಬಂಧಗಳು ನಿಂತಿರುವುದೇ ಇದರ ಮೇಲೆ. ಲೈಂಗಿಕ ನಿರ್ಬಂಧದಿಂದ ಗೃಹಿಣಿ ವೈಧವ್ಯ, ಪಾತಿವ್ರತ್ಯ ಮೊದಲಾದ ದ್ವಂದ್ವ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಬದುಕಬೇಕಾದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಇದ್ದರೆ, ವೇಶ್ಯಾ ಸಮಸ್ಯೆ ಇನ್ನೊಂದು ಲೈಂಗಿಕ ಮುಖವನ್ನು ಹೊತ್ತು ನಿಂತಿದೆ. ಲೈಂಗಿಕ ದೌರ್ಜನ್ಯ, ಅತ್ಯಾಚಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಕಾಮ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳೂ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಮಾನ, ಮರ್ಯಾದೆಯ ಬೇಲಿಯನ್ನು ಹಾಕಿ ಕಾವಲು ಕಾದಿದೆ. ಮಕ್ಕಳ ಲಾಲನೆ, ಪೋಷಣೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಬಸಿರನ್ನು ಹೊತ್ತು ಹೆತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವಲ್ಲಿ, ಇಡೀ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವಲ್ಲಿ ದುಡಿಮೆಯಲ್ಲಿ ಅವಳು ಅಧಿಕ ಶ್ರಮ, ಧೈಹಿಕ ಸಬಲತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಾಳಾದರೂ ಲೈಂಗಿಕ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವಳು 'ಅಬಲೆ' ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೊರೆ ಹೆಣ್ಣಿನ ಚಲನ ವಲನ, ಶೀಲ, ಅಶ್ಲೀಲಗಳ, ಪವಿತ್ರತೆ, ಅಪವಿತ್ರತೆ, ಶುದ್ಧ, ಅಶುದ್ಧವೆಂಬ ದ್ವಂದ್ವ ವೈರುಧ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ಸ್ತ್ರೀಯ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವುದು ಈ 'sexuality'ಯ ಪ್ರಶ್ನೆಯೊಂದಿಗೆ ಅನ್ನುವುದು ಸತ್ಯ. ಕಾರಂತರು ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನೇ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರ ಸಂಬಂಧಗಳ ಮುಖ್ಯ ತಾತ್ವಿಕ ನೆಲೆಯಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಬಹುತೇಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಸಮಾಜ

ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅದರ ಮಡಿವಂತಿಕೆ ಜೀವವಿರೋಧಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮೈದಾಳಿರುವ ಸತ್ಯ ಸಂಗತಿಗಳೊಡನೆ ಸಂಘರ್ಷಕ್ಕಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವಿವಾಹೇತರ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಪತಿತ್ವವನ್ನೂ ನಿರಾಕರಿಸುವ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದರೆ, ಅದರ ಹಿಂದೆಯೇ ತಾಯ್ತನದ ಸಹಜ ಹಂಬಲವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಸರಿ–ತಪ್ಪು, ಬೇಕು–ಬೇಡಗಳ ಎರಡು ಸರಳ ವಿಭಜನೆಗೆ ಅವರ ಎಲ್ಲಾ ವರ್ಗದ ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಬರುತ್ತಾರೆ. ವೈಧವ್ಯವನ್ನು ಒಪ್ಪುವ ವಿಶ್ವಸ್ತೆಯರು, ವೈಧವ್ಯವನ್ನು ಒಪ್ಪದ ವಿಶ್ವಸ್ತೆಯರು, ಏಕಪತಿತ್ವವನ್ನೇ ಆದರ್ಶವೆನ್ನುವ ಗರತಿಯರು, ಏಕಪತಿತ್ವವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವ ಗರತಿಯರು, ವೈವಾಹಿಕ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡುವ ವೇಶ್ಯೆಯರು, ಒಳಪಡಲು ಬಯಸದ ಗರತಿಯರು, ಹೀಗೆ ಪರಂಪರೆಯ ಅನುರೋಧ ಉಪರೋಧದಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ಸ್ತ್ರೀಯರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ದ್ವಿಮುಖಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಕಾಮವನ್ನು ನಿಸರ್ಗ ಸಹಜ ಆಸಕ್ತಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಕಾರಂತರು ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರ ಬದುಕನ್ನು ಪರಸ್ಪರ ಅವಲಂಬನೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವ ವೈವಾಹಿಕ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ದಾಂಪತ್ಯ ತತ್ವವನ್ನು ಸಹಭಾಗಿತ್ವದ ಆದರ್ಶದಲ್ಲಿ ಸಮೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ದಾಂಪತ್ಯದ ಆದರ್ಶ ಪುರಾಣ ಪುರುಷರಲ್ಲ. ಬದಲಿಗೆ 'ಮೈಮನಗಳ ಸುಳಿಯ' ಪಮ್ಮ–ದುಗ್ಗಿ, ಸಮಿಕ್ಷೆಯ ಸೂರ–ಕಾಳಿಯಂತಹ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರು. ಸಮಾಜದ ದಾಂಪತ್ಯ ಧರ್ಮದ ಪಾರಂಪರಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವಲ್ಲಿ ದಾಂಪತ್ಯದ 'ಅನಾದಿ' ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಟೀಕಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅದರೊಳಗಿನ ದ್ವಂದ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತ, 'ಮೌಲ್ಯಗಳು ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತವಾದವು–ನಿಸರ್ಗಶಕ್ತಿ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದು' ಎಂಬ ತಿಳುವಳಿಕೆಯ ಜಗತ್ತನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಾರೆ. ತಾಯ್ತನವೂ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾದಂತೆ ಗಂಡಿಗೂ ತಂದೆತನದ ನೈತಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕುವೆಂಪು ಅವರಿಗಿಂತ ಕಾರಂತರು ಭಿನ್ನವಾಗುವುದು ಇಲ್ಲಿಯೇ. "ಪುರುಷರ ಮಾತೃ ಹೃದಯದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಕುವೆಂಪು ಅವರ ಎರಡೂ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ದಾಖಲಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಈ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮರುಚರ್ಚೆಗೆ ಒಳಗು ಮಾಡುವಂತಿದೆ"[೩] ಎನ್ನುವ ಸುಮಿತ್ರಾಬಾಯಿಯವರ ಮಾತನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ ಕಾರಂತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ 'ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಬದುಕು', 'ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡಾತ', 'ಬೆಟ್ಟದ ಜೀವ', 'ಮರಳಿ ಮಣ್ಣಿಗೆ' ಮೊದಲಾದ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ತಂದೆಯ ನೈತಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಸ್ತ್ರೀವಾದವು ಹೇಳುವುದೂ ಕೂಡ ಇದನ್ನೇ. ಹೆಣ್ಣಿನ ಜೈವಿಕ ತಾಯ್ತನದಲ್ಲಿ ಗಂಡಿನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ, ಪಿತೃವಾತ್ಸಲ್ಯದ ಭಾವ ಸಂವೇದನೆಯೂ ಸಮಾವೇಶಗೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಒಂದು ಮಗುವಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರ ಸಹಭಾಗಿತ್ವವೂ ಅಗತ್ಯ. ಆಗ ಮಾತ್ರ ದಾಂಪತ್ಯ, ಸಹಭಾಗಿತ್ವ, ಸಮಾನತ್ವ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಲು ಸಾಧ್ಯ. ಮಗುವಿನ ಮಲಮೂತ್ರ ವಿಸರ್ಜನೆಯ ಗಂಧಾನುಲೇಪ ನೋಡಿ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಕರೆಯುವ ರಾಮಪ್ಪ ಅಡಿಗಳ ವರ್ತನೆಯನ್ನು ನೋಡಿ 'ಮಕ್ಕಳು ಯಾರಿಗೆ ಹುಟ್ಟುತ್ತವೆಯೋ ಅವರದ್ದು; ಹುಟ್ಟಿಸಿದವರದ್ದಲ್ಲ' ಎನ್ನುವ 'ಮೈಮನಗಳ ಸುಳಿಯಲ್ಲಿ'ಯ ಮಂಜುಳೆಯ ಮೂಲಕ ಕಾರಂತರು ಪಿತೃತ್ವದ ಅಸಹಕಾರ ನೀತಿಯನ್ನು ಟೀಕಿಸುತ್ತಾರೆ.

'ಒಂದು ಪುರುಷ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಳಗೆ ಯಾರೊಬ್ಬರೂ ಹೆಂಗಸನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣ ಸತ್ಯವೆನಿಸುವಂತೆ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾಗಿ, ಧ್ರುವೀಕೃತ ಮೌಲ್ಯಪ್ರತೀಕಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ' ಎಂಬ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿಗಳ ವಿಚಾರವೊಂದಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ನಿರ್ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಚಿಂತನೆಯು ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದಲೂ ಸ್ತ್ರೀಯನ್ನು ಅಧೀನ ವಸ್ತುವೆಂದು ಪರಿಭಾವಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದೆ. ಮಾನವತಾವಾದದ ಅವಿಷ್ಕಾರ, ಉಳಿಗಮಾನ್ಯದಿಂದ ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೆಡೆಗೆ, ರಾಜಸತ್ತೆಯಿಂದ ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆಯೆಡೆಗೆ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರದೊಂದಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಮುಖಾಮುಖಿಯಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ತ್ರೀತ್ವವನ್ನು ಭಿನ್ನವೆಂದು ಗ್ರಹಿಸಲು ಕಾರಂತರ ಕಾದಂಬರಿ ನವೋದಯ ಪೂರ್ವಕಾಲದಿಂದಲೇ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಸ್ತ್ರೀಪರ ಕಾಳಜಿಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದೆ. 'ಇಂದಿರಾಬಾಯಿ', 'ಇಂದಿರಾ' ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಾಗಿ ನೋಡಿದಾಗ ಕಾರಂತರ ವಾಸ್ತವವಾದೀ ಧೋರಣೆ ಅಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಪ್ರಗತಿಪರ ಹಾಗೂ ಅದರ ವಿರುದ್ಧದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಲ್ಲಿ ತಾಕಲಾಟ ದ್ವಂದ್ವಗಳಿವೆ. ಧರ್ಮದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಸಮಾಜ ವರ್ಗದ ಸ್ವವಿಮರ್ಶೆಯ ಆಸಕ್ತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡರೂ ಆರ್ಯಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಯ ಬದುಕಿನ ಮೇಲೆ ಉಂಟಾದ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ ಕಾರಂತರ ವಿಚಾರವಂತಿಕೆ ಅಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸ್ಥಿತಿಯ ಶೋಧನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ವವಿಲ್ಲ.

ನವೋದಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎಸ್. ಪುಟ್ಟಣ್ಣನವರ 'ಮಾಡಿದ್ದುಣ್ಣೋ ಮಹರಾಯ' ಮತ್ತು ಕಾರಂತರ 'ಸರಸಮ್ಮನ ಸಮಾಧಿ' ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಿಗೆ ನೋಡಿದಾಗ ಕಾರಂತರ ದಿಟ್ಟ ಸ್ತ್ರೀ ಸಂವೇದನೆ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತದೆ. 'ಸತಿ ಪದ್ಧತಿ'ಯ ಪರ–ವಿರೋಧಕ್ಕೆ ಈ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳು ನಿದರ್ಶನ. ಸತಿಪದ್ಧತಿಯ ದೇಶವ್ಯಾಪಿ ವಿರೋಧ ಚಿಂತನೆಗಳ ನಡುವೆಯೂ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಪುಟ್ಟಣ್ಣನವರು ಗಮನಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸೀತಕ್ಕ ತನ್ನ ಕಷ್ಟ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಾಸತಿ ಅರುಂಧಮ್ಮನ ಮೊರೆ ಹೋಗುವುದನ್ನು ತುಂಬು ಅಭಿಮಾನದಿಂದ ಕೊಂಡಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅರುಂಧಮ್ಮನೂ ಮೃತ ಗಂಡನೊಂದಿಗೆ 'ಸರಸಮ್ಮನ ಸಮಾಧಿಯ' ಸರಸಮ್ಮನಂತೆ ಚಿತೆ ಏರಿದವಳು. ಒಂದೇ ವಸ್ತುವಿನ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಈ ಎರಡು ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರಂತರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಚಿಂತನೆ, ಸ್ತ್ರೀ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆಗಳ ಶೋಧನೆ ಮಾನವತಾವಾದದ ಆಶಯಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕಾರಂತರು ಪ್ರಕಟಿಸುವ ಜೀವಪರ ಕಾಳಜಿ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ಅಧ್ಯಯನದ ಹೊಸ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸುತ್ತವೆ.

ಕಾರಂತರಂತೆ ವೇಶ್ಯಾ ಸಮಸ್ಯೆ, ಲೈಂಗಿಕತೆಯಂತಹ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾದಂಬರಿ ರಚಿಸಿದ ಅ.ನ.ಕೃ. 'ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಸಾವಯವ ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಒತ್ತಡಗಳಿಂದ ಅದರ ವಿಘಟನೆ, ಕುಟುಂಬದ ಶಿಥಿಲೀಕರಣ, ಲೈಂಗಿಕತೆ ಹಾಗೂ ವಿವಾಹ, ಕಲಾವಿದ ಮತ್ತು ಅವನ ಜಗತ್ತು, ಮೌಲ್ಯ ನಾಶ ಮೊದಲಾದ ಹಲವು ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳಿಗೆ ಜೀವ

ತುಂಬಿದ್ದಾರೆ. ಕಾರಂತರಂತೆ ಅವರೂ ಮಾನವತಾವಾಧಿ. "ಮಾನವನಿಗೆ ಮಾನವ್ಯದಲ್ಲಿ, ಗೌರವ, ಮಾನವರಲ್ಲಿ ಅನುಕಂಪ ಮೂಡಿಸುವುದೇ ನನ್ನ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಗುರಿ" ಎನ್ನುವ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಕುರಿತ ಮಾನವೀಯ ಅನುಕಂಪ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂತಾಪದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ, ಕಾರಂತರಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅವರ ಕಲಾಪ್ರಜ್ಞೆ, ದರ್ಶನ ಶಕ್ತಿಯ ಕೊರತೆ ಎದ್ದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಂತರಿಗಿರುವ ಅನುಭವ ನಿಷ್ಠತೆಯಾಗಲಿ, ಆತ್ಮಪರಿಕ್ಷೆಯ ಮಾರ್ಗಗಳಾಗಲಿ ಅ.ನ.ಕೃ ಅವರಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಸಮಾಜದೊಂದಿಗಿನ ಆಳವಾದ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಕಾರಂತರಂತೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. "ಬರಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಅರಿವು ಅಥವಾ ಕಳಕಳಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕಾದಂಬರಿರಾರರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾರವು" ಎನ್ನವುದಕ್ಕೆ ಅ.ನ.ಕೃ. ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ ಜಿ.ಎಸ್.ಆಮೂರರು.[೫]

ನವ್ಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇಸಾಯಿಯವರು ಕಾಮ, ಲೈಂಗಿಕತೆಯ ವಿವರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರಂತರಿಗೆ ಹತ್ತಿರವಾಗುತ್ತಾರೆ. ದೇಸಾಯಿಯವರದ್ದು ನಗರ ಸಂವೇದನೆಯಾದರೆ ಕಾರಂತರದ್ದು ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂವೇದನೆ. ಇಬ್ಬರಿಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಸಂಬಂಧವೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಪರ ಕಾಳಜಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಆಸ್ತೆವಹಿಸುತ್ತಾರೆ. "ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಜೀವನವನ್ನು ಶೋಧಿಸುವುದು. ಅದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥಕೊಡುವುದು, ಅದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥ ತುಂಬುವುದು ನನ್ನ ಧರ್ಮ"[೬] ಎನ್ನುವ ದೇಸಾಯಿಯವರು ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣುಗಳ ಸಂಬಂಧದ ಮೇಲೆ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಮವನ್ನು ತಿಳುವಳಿಕೆಯ ಜೀವನಾನುಭವದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅವರ ಪಾತ್ರಗಳು ಕಾರಂತರಂತಹ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ಆಶಯಗಳ ಜೀವಂತಿಕೆಯನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ನವ್ಯವು ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸಿಲ್ಲ. ನವ್ಯದ ವ್ಯಕ್ತಿವಾದದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪಾತ್ರವು ಬಲಿಪಶುವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ದೇಸಾಯಿಯವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಅಪವಾದವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅವು ಕಾರಂತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಆಶಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಮೀಪವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಕೆಲವು ಮಹಿಳಾ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿಯೂ ಕಾರಂತರ ಸ್ತ್ರೀ ಸಂವೇದನೆಯ ಧ್ವನಿ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಶಿಕ್ಷಣ, ಉದ್ಯೋಗ, ಬರವಣಿಗೆ ಮೊದಲಾದ ಸೃಜನಾತ್ಮಾಕ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿರ್ಬಂಧಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ವೈಧವ್ಯ, ಕೇಶವಪನ, ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಬರೆದ ತಿರುಮಲಾಂಬ, ಕಲ್ಯಾಣಮ್ಮ, ಸರಸ್ವತಿ ಬಾಯಿ ಮೊದಲಾದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪೂರ್ವ ಮಹಿಳಾ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರು ಸ್ವತಂತ್ರ ವೈಚಾರಿಕತೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರಾದರೂ ಆರ್ಯ ಸ್ತ್ರೀ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮೀರಿ ನಿಲ್ಲಲು ಅವರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಪಾತಿವ್ರತ್ಯವನ್ನು ಒಂದು ಉಜ್ವಲ ಆದರ್ಶವೆಂದು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೂ ಇಂತಹ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಸಮರ್ಥಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ತ್ರಿವೇಣಿ, ಇಂದಿರಾ ಮೊದಲಾದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾ ನಂತರದ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರ ಸ್ತ್ರೀ ಮಾನವತಾವಾದದ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಿಗೂ ಕಾರಂತರ ವಾಸ್ತವಾದಿ ಮಾನವತಾವಾದದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೂ ಇರುವ ಸಾಮ್ಯತೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸಂಕೋಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಧಿತಳಾದ ಹೆಣ್ಣಿನ ಭಾವನೆಗಳಿಗೆ ಜೀವ ಕೋಡುವ ಒಬ್ಬ 'ಸ್ತ್ರೀ ಮಾನವತಾವಾದಿ'ಯಾಗಿ ಕಾರಂತರು ಕಾಣುತ್ತರೆ. ನವೋದಯ ಕಾಲದ ಉದಾರ ಮಾನವತಾವಾದದ ಹೊಳಹುಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಕಾರಂತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ.

ಕಾರಂತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೂ ಹಲವು ಮಿತಿಗಳಿವೆ. ಒಳಗೊಳಗೆ ಅನೇಕ ದ್ವಂದ್ವಗಳಿವೆ. ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಒಳಗೇ ಇದ್ದು ಕಾಣಿಸಿದ ದ್ವಂದ್ವ, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕತೆ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕತೆಯ ನಡುವಿನ ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಇವೆರಡನ್ನೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ದ್ವಂದ್ವ, ಸ್ತ್ರೀಯ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೂ, ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೂ ಇರುವ ದ್ವಂದ್ವ, ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಮತ್ತು ದೇಶಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದ್ವಂದ್ವ, ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಗರತಿ, ವೇಶ್ಯೆ, ಪರಿತ್ಯಕ್ತೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಎರಡು ಕವಲಾಗಿ ಒಡೆಯುವ ವೈರುಧ್ಯ, ಕಾಮ, ಪ್ರೇಮ, ದಾಂಪತ್ಯದೊಳಗಿನ ದ್ವಂದ್ವ ಹೀಗೆ ಹತ್ತು ಹಲವು ದ್ವಂದ್ವ, ಸಂಘರ್ಷ, ವೈರುಧ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾರಂತರ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಎದುರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮೌಲ್ಯ ವಿಘಟನೆ, ಲೈಂಗಿಕತೆಯ ಸುತ್ತ ಬೆಳೆದ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿ ಜಗತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಅನುಭವಗಳಿಗೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ರೀತಿ ಅನನ್ಯವಾದದು.

ಪಾದಟಿಪ್ಪಣಿ :

೧. ರಾಮಚಂದ್ರನ್ ಸಿ.ಎನ್., ವಿವೇಕ ರೈ.ಬಿ.ಎ (ಸಂ), 'ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರಂತ', ೨೦೦೨, ಪು. ೨೬.

೨. ಶಿವರಾಮ ಕಾರಂತ, ಮೊಳೆಯಾರ ವಿ.ಬಿ (ಸಂ), 'ಕಾರಂತ ಚಿಂತನ', ೧೯೯೧, ಪು. ೨೯.

೩. ಸುಮಿತ್ರಾ ಬಾಯಿ ಬಿ.ಎನ್, 'ವಿಚಯ', ೧೯೯೫, ಪು. ೨೦೮.

೪. ವಿವೇಕರೈ ಬಿ.ಎ(ಸಂ), 'ಕನ್ನಡ ಕಾದಂಬರಿಯ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಗಳು', ೧೯೮೭, ಪು. ೧೧೩.

೫. ಆಮೂರ ಜಿ.ಎಸ್, 'ಕನ್ನಡ ಕಥನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಾದಂಬರಿ, ೧೯೯೪, ಪು. ೧೯೯.

೬. ಆಮೂರ ಜಿ.ಎಸ್., 'ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇಸಾಯಿ', ೨೦೦೦, ಪು. ೧೧೮–೧೧೯.

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಕುಮಾರಸಂಭವ ಮತ್ತು ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ : ಒಂದು ಅವಲೋಕನ

ಡಾ. ಗೋವಿಂದರಾಯ ಎಂ
ಕನ್ನಡ ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು
ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರಥಮದರ್ಜೆಕಾಲೇಜು,
ಕುಣಿಗಲ್– 572130, ಕರ್ನಾಟಕ
Contact No. : 8711999638, 6363937047, E-mail : graya.vinu@gmail.com

'ದೇವ ಭಾಷೆ' ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಇಂಡೋ–ಯೂರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷಾ ಬಳಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಭಾಷೆ. ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತಜನ್ಯ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದರೂ, ನಂತರದ ಭಾಷಾ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಅಭಿಮತದಂತೆ ಇವೆರಡೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಭಾಷಾ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಕನ್ನಡದ ಅನೇಕ ಆರಂಭದ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತಕೃತಿಗಳು ಪ್ರೇರಣೆ, ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ ಎಂಬುದು ಸುಳ್ಳಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಸುದೀರ್ಘವಾದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯ ಮೊದಲ ಶಾಸನ ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನವಾಗಿದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿರುವ ರಚನಾ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಆ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಈ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬೇರೂರಿರ ಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಅದೇಕಾಲದ ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆ ಕನ್ನಡ ರಚನೆಗಳ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆ ಅನೇಕ ಕವಿವರ್ಯರ ಮೂಲಕ ಶಿಷ್ಟ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆದು ನೂರಾರು ಗ್ರಂಥಗಳ ರಚನೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಯಿತು. ಕನ್ನಡದ ಮೇಲೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವ ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಂಡಿರುವುದು, ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೊಡುಗೆಯೂ ಗಣ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಶ್ರುತಿ, ಸ್ಮೃತಿ, ಪುರಾಣ ಇತಿಹಾಸಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹರಡಿ ಅವು ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳು ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಭಾಷೆಯ ಮೇಲೆ ಅಗಾಧ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರುತ್ತ ಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಯಾವುದೇ ಭಾಷೆ ಇತರ ಭಾಷಿಕ ಸಂರಚನೆಗಳ ಪ್ರಭಾವವಿಲ್ಲದೆ ಸ್ವಯಂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುವುದು ಅಷ್ಟು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಕನ್ನಡದ ಮಟ್ಟಿಗಂತೂ ಇದು ಸತ್ಯವಾದದ್ದು. ಕನ್ನಡದ ಶಾಸನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶಿಷ್ಟ ಸಾಹಿತ್ಯ ಇದನ್ನು ಅರಗಿಸಿಕೊಂಡೇ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಕನ್ನಡದ ಮಹಾಕವಿ ಮತ್ತು ಆದಿ ಕವಿಯಾದ ಪಂಪ ದೇಸಿ–ಮಾರ್ಗಗಳ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ, ಕನ್ನಡದ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೂ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಯಾದ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕೃತಿಯೊಂದನ್ನು ನಮ್ಮ ಕನ್ನಡದ ರಗಳೆಯ ಕವಿಯೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಹರಿಹರನ ಕೃತಿಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸಮೀಕರಿಸಿ ತೌಲನಿಕವಾಗಿ ನೋಡುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ.

ಪುರಾ ಕವೀನಾಂ ಗಣನಾಪ್ರಸಂಗೇ ಕನಿಷ್ಠಕಾಧಿಷ್ಠಿತಕಾಲಿದಾಸಃ ।
ಆದ್ಯಾಪಿ ತತ್ತುಲ್ಯಕವೇರಭಾವಾತ್ ಅನಾಮಿಕಾ ಸಾರ್ಥವತೀ ಬಭೂವ ॥ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತಶ್ಲೋಕವೊಂದಿದೆ–

ಅಂದರೆ ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಜನ ಕವಿಗಳಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬ ಎಣಿಕೆ, ಕೈ ಬೆರಳುಗಳ ಮೇಲೆ ನಡೆಯಿತಂತೆ. ಆ ಎಣಿಕೆ ಕಿರು ಬೆರಳಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತಂತೆ. 'ಮೊದಲು ಕಾಲಿದಾಸ' ಎಂದು ಕಿರುಬೆರಳನ್ನು ಮಡಚಲಾಯಿತಂತೆ. ಆಮೇಲೆ ಅವನಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಕವಿಯೇ ಇಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಬೆರಳನ್ನು ಮಡಚಲಾಯಿತಂತೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅನಾಮಿಕಾ ಎಂಬ ಪದವಿದ್ದುದರಿಂದ ತನ್ನ ಆ ಹೆಸರನ್ನು ಸಾರ್ಥಕಗೊಳಿಸಿತಂತೆ. ಇದರ ಅರ್ಥ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕವಿಯಾದ ಕಾಳಿದಾಸ ತನ್ನ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆ, ಭಾಷಾ ಪಾಂಡಿತ್ಯದಿಂದ ವಂದಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಜಯದೇವ ಕವಿ "ಕವಿತಾಕಾಮಿನಿಯ ವಿಲಾಸ ಕವಿಕುಲಗುರುವಾದ ಕಾಲಿದಾಸನು" ಎಂದು ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದು, 'ಕವಿಕುಲಗುರು' ಎಂಬ ಪರಂಪರೆಯ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದು ಶೃಂಗಾರ ಮತ್ತು ಲಾಲಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಮೀರಿಸುವವರು ಇಲ್ಲದಂತೆ ಜಗದ್ವಂದ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆಂದು ಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವ ಏಳು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ 'ಕುಮಾರ ಸಂಭವ' ಕೃತಿಯನ್ನು ಕನ್ನಡದ ದೀರ್ಘಾಯುವಾಗಿ ಬಾಳಿದ ಯುಗ ಕವಿ, ಹೊಯ್ಸಳ ನರಸಿಂಹ ಬಲ್ಲಾಳನ ಆಸ್ಥಾನದ ಕರಣಿಕ, ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಪಂಡಿತ, ಕೇಶಿರಾಜ, ಭೀಮಕವಿ, ಪದ್ಮಣಾಂಕ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ, ಗುರುಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸುತ್ತಿಸಿರುವ, ಉತ್ಕಟ ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನಿಯಾದ, ರಗಳೆಯ ಕವಿಯೆಂದೇ ಪ್ರಶಂಸಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ ಹರಿಹರನ 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ' ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ತೌಲನಿಕವಾಗಿ ನೋಡಿ, ಅವೆರಡರಲ್ಲಿನ ಸಮಾನ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತಿದ್ದೇನೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ 'ಕುಮಾರಸಂಭವ' ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರನ 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ' ಸಮಾನ ವಸ್ತುವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಪಾರ್ವತಿ ಪರಮೇಶ್ವರರ ವಿವಾಹದ ಮೂಲಕ ದಾಂಪತ್ಯದ 'ಯಶೋಗೀತೆ'ಯನ್ನು ಸಾರುವ ಅಮರ ಕಾವ್ಯಗಳು ಎಂದು ಕುಮಾರಸಂಭವ ಹಾಗೂ ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ ಒಂದು ತೌಲನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಡಾ. ಪ್ರಮೀಳಾ ಮಾಧವ್ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ (ಅದೇಕೃತಿ ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ–1 ಅರಿಕೆಯ ಭಾಗ). 'ಕುಮಾರಸಂಭವ' ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಕಾಳಿದಾಸನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು, ಪಂಚ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 17 ಸ್ವರ್ಗಗಳಿದ್ದರೂ ಕಾಳಿದಾಸ ಬರೆದವು 07, ನಂತರದವು ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿವೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಉಮೋತ್ಪತ್ತಿ, ಬ್ರಹ್ಮಾಭಿಗಮನ, ಮದನದಹನ, ರತಿವಿಲಾಸ, ಪಾರ್ವತಿತಪಃಫಲೋದಯ, ಉಮಾಪ್ರದಾನ ಮತ್ತು ಉಮಾಪರಿಣಯ ಎಂಬ ಏಳು ಸರ್ಗಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡದ 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣದ' 10 ಆಶ್ವಾಸಗಳ ಪೂರ್ಣಕಾವ್ಯವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬಳಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದ ವರ್ಣನೆ, ಪಾರ್ವತಿಯ ಜನನ, ಶೈಶವ, ಬಾಲ್ಯ, ಯೌವ್ವನ, ನಾರದನು ಹೇಳಿದ ಭವಿಷ್ಯ, ಗಿರಿರಾಜ ಪಾರ್ವತಿಯರು ಶಿವನ ತಪೋಭೂಮಿಗೆ ಬರುವುದು 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'ದಲ್ಲಿನ ಮೊದಲನೆ ಸರ್ಗದ ಕಥೆಯಾದರೆ, 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ'ದಲ್ಲಿ ವಿವರಣೆ ದೀರ್ಘವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮೊದಲ ಎರಡು ಆಶ್ವಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತ, ಬೇಟೆ, ನಗರ ವರ್ಣನೆಗಳು ಬಂದು, ಮೂರನೆಯ ಆಶ್ವಾಸದಿಂದ ಕಥೆ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕು, ಐದನೆಯ ಆಶ್ವಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಮೇನಕೆಯ ತಪಸ್ಸು, ಜಗನ್ಮಾತೆಯ ಆಶೀರ್ವಾದ, ಪುತ್ರಿಕಾಜನನ, ಗಿರಿರಾಜನ ಸಂಭ್ರಮ, ಪಾರ್ವತಿಯ ಶೈಶವ, ಬಾಲ್ಯ, ಯೌವ್ವನ, ನಾರದನಿಂದ ಪಾರ್ವತಿಯ ಪೂರ್ವ ವೃತ್ತಾಂತ, ಶಿವದರ್ಶನ, ಪಾರ್ವತಿಯ ನಿತ್ಯ ಶಿವಪೂಜೆ – ಇಷ್ಟು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ನಂತರ 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'ದ ಎರಡನೆಯ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ತಾರಕನ ಹಾವಳಿಯಿಂದ ನೊಂದ ದೇವತೆಗಳು ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಮೊರೆಯಿಡುವುದರಿಂದ ಮನ್ಮಥನನ್ನು ಸ್ಮರಿಸುವ ಕಥೆ ಇದ್ದರೆ, 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ'ದಲ್ಲಿ ಈ ಕಥೆ ಆರನೆಯ ಆಶ್ವಾಸದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಮನ್ಮಥನ ಆಗಮನ ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣದ ಏಳನೆಯ ಆಶ್ವಾಸದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ದೇವೇಂದ್ರ ಮನ್ಮಥರ ಸಂವಾದ 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'ದ ಮೂರನೆಯ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸರ್ಗ ರತಿವಿಲಾಸಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿದೆ. ಐದನೆಯ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪೋ ನಿರ್ಧಾರ, ತಡೆ, ಸಂಕಲ್ಪಗಳ ವಿವರ ಇದೆ. ನಂತರ ಶಿವನ ತಪೋಭಂಗ ಪ್ರಯತ್ನ, ಮದನದಹನ, ರತಿ ಪ್ರಲಾಪ ಇವು ಏಳು ಮತ್ತು ಎಂಟನೆಯ ಸರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪಸ್ಸಿನಿಂದ ಶಿವ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರದವರೆಗಿನ ಪಾತ್ರಚಿತ್ರಣ, ಸನ್ನಿವೇಶರಚನೆ, ಕಥನ ಕಲೆ, ಭಾವ ಸಾಂದ್ರತೆ – ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ'ದಲ್ಲಿ 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'ದ ಐದನೆಯ ಸರ್ಗದ ಕಥಾಂಶಗಳು ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಆಶ್ವಾಸದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'ದ ಆರನೆಯ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯಿಂದ ಬೀಳ್ಕೊಂಡ ಪರಶಿವ ಸಪ್ತರ್ಷಿಗಳನ್ನು ಕನ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಾಗಿ ಔಷಧಿ ಪ್ರಸ್ತಪುರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹ ನಿಶ್ಚಯವಾಗುವವರೆಗಿನ ಕಥೆ ಬಂದರೆ, 'ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ'ದ ಹತ್ತನೆಯ ಆಶ್ವಾಸದ ಎಲ್ಲ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಕಥೆ ನಿರೂಪಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಎರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಧು–ವರರ ಅಲಂಕಾರ ವರ್ಣನೆ ಬಹುತೇಕ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ವ್ಯತ್ಯಾಸದೊಂದಿಗೆ ಒಂದೇ ರೀತಿ ಬಂದಿದೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾವ್ಯದ ಹೆಸರು 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'. ತಾರಕಾಸುರನ ವಧೆಗಾಗಿ ಸೇನಾನಿಯಾಗಲಿರುವ ಕುಮಾರ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಜನ್ಮ ವೃತ್ತಾಂತ, ಇಲ್ಲಿ ಶಿವ – ಪಾರ್ವತಿಯರ ಪ್ರೇಮ, ತಾರಕಾಸುರನ ನಿಗ್ರಹ ಎರಡೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದರೂ, "ಕುಮಾರಸಂಭವ, ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣಗಳು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ತಾತ್ವಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪರಮೋನ್ನತ ದೃಶ್ಯಗಳೇ ಶಿವನ ತಪೋಭಂಗ ಮತ್ತು ಮನ್ಮಥದಹನ ಪ್ರಸಂಗಗಳು" (ಅದೇ ಪುಸ್ತಕ ಪುಟ– 68) "ಎರಡೂ ಕೃತಿಗಳ ನಾಯಕ ಈಶ್ವರ. ಕಾವ್ಯಗಳ ಕೇಂದ್ರಶಕ್ತಿಯಾಗಿ, ಗುರಿಯಾಗಿ ಶಿವ ಪಾತ್ರದ ಪ್ರಧಾನತೆ ಇದೆ. ಶಿವತ್ವದ ಸಾಧನೆಯೇ ಕಾವ್ಯಗಳ ಚರಮ ಲಕ್ಷ್ಯ; ಶಿವನದು ನಾಯಕ ಪಾತ್ರವಾದರೂ ಲೌಕಿಕಕ್ಕೆ ಅತೀತವಾದ ದೈವಿಕ ಪಾತ್ರ ವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಾವ್ಯವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಆತನ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಾವಾತ್ಮಕ ಸಂಬಂಧ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ" (ಅದೇ ಪುಸ್ತಕ ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ 96).

ಕುಮಾರಸಂಭವ ಮತ್ತು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಂತೂ ಅತ್ಯಂತ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ಜನನದ ಪೂರ್ವ ಘಟನೆ ಮತ್ತು ಹಿಮವಂತ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಪಾರ್ವತಿ ಮಗಳಾದ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಹರಿಹರ ತನ್ನ ಧೋರಣೆಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾನೆ. ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಹಿಮವಂತನಾಗಲಿ ಮೇನೆಯಾಗಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ಬಯಸಿ ಪಡೆದದ್ದಲ್ಲ. ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗಳು ಜಗನ್ಮಾತೆ ಎಂಬ ಅರಿವು ಅವರಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷ ಯಜ್ಞದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೇಹ ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ ಸತಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಹುಟ್ಟಿ ಬರಲು ಒಂದು ಪಾತ್ರವಾಗಿ ಮೇನೆ ಗೋಚರಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಮೇನೆಯ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಆಧಾರ

ವಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ದೇವತೆಗಳು ಆಕೆಯ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದು ಬಲಾಪೇಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಮೇನೆಗೆ ಅಂತ ಉತ್ಕಟ–ವಾದ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಪಾರ್ವತಿಯ ವರಾನ್ವೇಷಣೆಯ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ನೋಡುವುದಾದರೆ ಪಾರ್ವತಿಯು ಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕಳಾದಾಗ ಆಕೆಗೆ ತಕ್ಕ ವರನನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಚಿಂತೆಯಿಂದ ಹಿಮವಂತ ದಂಪತಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಸಮಾಲೋಚನೆ ಮಾಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಾರದನ ಆಗಮನಾಗುವಂತೆ ಹರಿಹರ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಆ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಸಮುಚಿತವಾದ ಸಂಯೋಜನೆ ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ನಾರದ ಯಾವುದೋ ಒಂದು ದಿನ ತಾನು ದಿನನಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೊರಡುವಂತೆ ಮಾಮೂಲಿ ಭೇಟಿಯಾಗಲು ಬಂದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹಿಮವಂತನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ನೋಡಿದಂತೆ, ಆಗ ಹಿಮವಂತನಿಗೆ ಅವಳ ವಿವಾಹ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ನೀಡಿದಂತೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಾಗಿದೆ.

ಕುಮಾರಸಂಭವ ಹಾಗೂ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ತಾರಕಾಸುರ ಪ್ರಸಂಗವು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ತಾರಕಾಸುರನ ಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ದೇವತೆಗಳ ಪರಾಭವವು ಗಿರಿಜೆಯ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಮೂಲವಾಗಿದೆ. ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳ ಪಾತ್ರ ಕಲ್ಪನೆಗೆ ಉತ್ತಮಿಕೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾ ಕಾವ್ಯದ ಸೌಂದರ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯು ಶಿವಪೂಜೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತಳಾಗಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದು ಆನಂತರ ಈ ಗಂಭೀರ ಕಥಾನಕವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ ತನ್ಮೂಲಕ ಮನ್ಮಥನ ಆಗಮನಕ್ಕೆ ಸಹಜವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿರುವ ವಿಷಯವಂತೂ ಕವಿಯ ಪ್ರಜ್ಞಾ ಕೌಶಲವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಇನ್ನು ಎರಡೂ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಶಿವನ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಕುರಿತ ಉಲ್ಲೇಖ ಮತ್ತು ವರ್ಣನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನೋಡುವುದಾದರೆ ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಭಂಗ ಮಾಡಲು ಹೋದ ಮನ್ಮಥನ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಧ್ಯಾನಮೂರ್ತಿ ಶಿವ ಗೋಚರನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಹೋದ ಪಾರ್ವತಿ ಹಿಮವಂತರ ನೋಟಕ್ಕೆ ಶಿವನ ದರ್ಶನವಾಗುವುದನ್ನು ಕವಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ ಶಿವನ ದರ್ಶನವನ್ನು ಮಾಡಿಸುವ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಹರಿಹರನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಯೋಜನೆಯೊಂದಿಗೆ ತೂಗಿ ನೋಡಿದಾಗ ಹರಿಹರನ ಕಲ್ಪನೆಯು ಹೆಚ್ಚು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಹಲವಾರು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈಶ್ವರ ತಪಸ್ವಿಯಾಗುವುದರ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಹಾಗೂ ಗುರಿ ಎರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಈಶ್ವರನ ತಪೋಭಂಗಿಯನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸ ಮತ್ತು ಹರಿಹರ ಇಬ್ಬರೂ ವರ್ಣಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕಾಳಿದಾಸನಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಕಲ್ಪನೆ ಹೆಚ್ಚು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡರೆ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಸಾಂಖ್ಯ ತತ್ವವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ವರ್ಣನೆ ಕಾಳಿದಾಸನಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದ್ದರೆ ಹರಿಹರನಲ್ಲಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸೌಂದರ್ಯ ಅಸದೃಶವಾಗಿ ಮೂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಶಿವನ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಭಂಗ ಮಾಡಲು ಬ್ರಹ್ಮನ ಸೂಚನೆಯಂತೆ ದೇವತೆಗಳು ಮನ್ಮಥನನ್ನು ಕಳಿಸುವ ಸಂದರ್ಭ ಅನೇಕ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಾಗಿರುವಂತೆ ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂದ್ರ ಮನ್ಮಥರ ಸಂವಾದದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಸುಧೀರ್ಘವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಥನ ಕಲೆ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗ ಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮಾತನ್ನು ಕೇಳಿದ ಮನ್ಮಥನಿಗೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಗುವ, ನಿರಾಕರಿಸುವ ಕಾರಣವನ್ನು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿ ನಿರೂಪಣೆಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ತಂತ್ರ, ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಅನನ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಕುಮಾರಸಂಭವ ಮತ್ತು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಕೃತಿಗಳ ವಿಶೇಷ ಆಕರ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಪರಮೋನ್ನತ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನ ತಪೋಭಂಗ ಮತ್ತು ಮನ್ಮಥ ದಹನ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕಲಕುವ ಕಾಡಿನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿಂತತೆಯಿಂದ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಈಶ್ವರನ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಮನ್ಮಥನ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಮಧುರ ಹಾಡು ಹೊಮ್ಮಿದಾಗ ಎಚ್ಚರಗೊಂಡರೂ ತಕ್ಷಣವೇ ತನ್ನ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮರಳುವುದಂತೂ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಹರಿಹರನಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿನ ಸನ್ನಿವೇಶ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ ಹೇಳುವಂತೆ ಮನ್ಮಥನ ತಪೋಭಂಗದ ಪ್ರಯತ್ನ ಫಲಪ್ರದವೆ ಆಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಹರಿಹರ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಕಾವ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯ ಮತ್ತು ರಸದೃಷ್ಟಿ ಹೆಚ್ಚು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವೆನಿಸುವ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನ್ಮಥ ದಹನದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಕಾಳಿದಾಸ ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ವಿವಶನಾದ ಈಶ್ವರ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ ಮನ್ಮಥನನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಹಾಕುತ್ತಾನೆ. ಶಿವ ಆವೇಶದೊಡನೆ ತನಗೆ ಉಂಟಾದ ಇಂದ್ರಿಯ ಕ್ಷಮೆಗೆ ಕಾರಣವೇನೆಂದು ಸುತ್ತಲೂ ಹುಡುಕುತ್ತಾನೆ. ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಮನ್ಮಥ ದಹನದವರೆಗೂ ಪಾರ್ವತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿವನ ಬಗೆಗಿನ ಪ್ರೀತಿ ಮನ್ಮಥ

ದಹನದೊಂದಿಗೆ ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವ ಸನ್ನಿವೇಶ ಸಮಂಜಸವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿದೆ.

ರತಿ ವಿಲಾಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಕುಮಾರಸಂಭವದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ, ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದ ಎಂಟನೆಯ ಆಶ್ವಾಸದಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಎರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮನ್ಮಥನ ಗುಣಕಥೆಯು ಮೂಡಿಬಂದಿದ್ದು, ಎರಡನೇ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮನ್ಮಥ ಮತ್ತು ಪರಿವಾರದ ಸಂಬಂಧವು ಮೂರನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮನ್ಮಥರ ಖಾಸಗಿ ಬದುಕಿನ ಕಥೆಯು ಚಿತ್ರಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಮನ್ಮಥನ ಗುಣಕಥನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ, ರತಿಯ ಅಳಲು, ಅವಳಿಗಾಗಿ ಅನ್ಯಾಯ ಮತ್ತು ಅಸಹಾಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದು ಕಾವ್ಯ ತತ್ವ ಮತ್ತು ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸುವ ಧ್ವನಿಯಾಗಿ ಸಾರ್ಥಕತೆಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡಿದೆ. ಮನ್ಮಥನ ದಹನದ ಬಳಿಕ ಅನಾಥಳಾದ ರತಿಯ ಸಂಕಟವಂತೂ ಕರುಣ ಜನಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿ ತಗೊಂಡಿದೆ. ರತಿಯನ್ನು ಹೇಗೆ ಸಂತೈಸಬೇಕೆಂಬುದೇ ಇಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯದಂತಾಗಿದೆ. ರತಿ ವಿಲಾಸದ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಅತಿಶಯವಾಗಿ ನೋಡುವ ಸಹೃದಯರು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾವ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹರಿಹರನ ಪ್ರತಿಭೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇನ್ನು ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ, ತಪಸ್ಸಿನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಎರಡೂ ಕೃತಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಮಹೋನ್ನತವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿವೆ. ಪರಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ಮಹತ್ವಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಪಾರ್ವತಿಯು ಘೋರ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಮಾಡಿದಳೆಂಬ ವಿಚಾರ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲಾ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಲ್ಪಸಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಪುರಾಣಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ವತಿ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡುವುದು ಶಿವನನ್ನು ಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕಲ್ಲ, ಪತಿಯಾಗಿರುವ ಅವನ ಕರುಣೆಗಾಗಿ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಪಾರ್ವತಿ ತಪ್ಪೋ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಮನೆಗೆ ಹಿಂದತಿರುಗದೆ, ವಿರಹ ವ್ಯಥೆಯಿಂದ ಬಳಲದೆ, ಶಿವನನ್ನು ತಾನು ಇದ್ದಲ್ಲಿಗೆ ಒಲಿಸಿ ಕರೆಸುವ ನಿರ್ಧಾರದೊಂದಿಗೆ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಸಿದ್ಧಳಾಗುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಪಾರ್ವತಿಯು ಸರಳವಾದ ಬದುಕಿಗೆ ತನ್ನನ್ನು ಒಗ್ಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ನಿಧಾನವಾಗಿ ತಪಸ್ಸಿನ ವಿಧಾನವನ್ನು ಬದಲಿಸುತ್ತ ಕೊನೆಗೆ ಉಗ್ರವಾದ ದೇಹದಂಡನೆಗೆ ತನ್ನನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪಸ್ಸು ಇಡೀ ವಿಶ್ವವನ್ನೇ ಆಕರ್ಷಿಸಿದರೆ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದ ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪಸ್ಸು ಮೂರು ಲೋಕಗಳನ್ನು ತಲ್ಲಣ ಗೊಳಿಸುವಂತೆ ಚಿತ್ರತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ತಪಸ್ಸಿನ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪಾರ್ವತಿಯ ಶರೀರದ ಶಕ್ತಿ ಕ್ಷೀಣಿಸಿ ಕಾಂತಿ ಕಳೆಗುಂದಿದರೂ, ಮನೋಬಲ ವೃದ್ಧಿಸಿತೆಂದು ಕುಮಾರಸಂಭವ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪಸ್ಸಿನ ಪರೀಕ್ಷೆ ಈ ಎರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಕುಮಾರಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಶಿವನೇ ನೇರವಾಗಿ ಬಂದು ಪಾರ್ವತಿಯ ತಪಸ್ಸಿನ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ಸಂದರ್ಭ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದೆ. ಕಾಳಿದಾಸ ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಬಂದಾತ ಶಿವನೆಂದು ತಿಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಓದುಗರಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾದ ಕುತೂಹಲ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಬರುವವನು ಶಿವನೆಂದು ಕವಿ ಮೊದಲೇ ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನಷ್ಟು ಸನ್ನಿವೇಶದ ಕುತೂಹಲ ಮತ್ತು ಸ್ವಾರಸ್ಯ ಅಷ್ಟು ಬಿಗಿಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಕುಮಾರ ಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರತವಾಗಿರುವ ಪಾರ್ವತಿ ಪರಮೇಶ್ವರರ ಪಾತ್ರಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿವೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ಪಾತ್ರವು ಈಶ್ವರನಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವರ್ಣಿತಳಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಬಹುಶಃ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯು ಬಂದಿರಲು ಸಾಧ್ಯವಾದಂತಿದೆ. ಈಶ್ವರ ನಾಯಕ ಪಾತ್ರವಾಗಿದ್ದರೂ ಆತ ದೇವರೇ ಆಗಿದ್ದು, ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದೊಳಗಿನ ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಆತನಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ವರ್ಣನೆ ಅಂಶಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಇಲ್ಲದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ಪಾತ್ರವು ದೈವಾಂಶ ಸಂಭೂತವಾಗಿದ್ದು, ಮಾನವ ವಧುವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಾವ್ಯದ ನಾಯಕಿ ಸಂಬಂಧವಾದ ವರ್ಣನೆಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಎರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಕೆಯ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಎರಡೂ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಲು ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ.

ಪಾರ್ವತಿಯ ಜನನವಾದಾಗ ಸ್ಥಾವರ – ಜಂಗಮಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಸುಖ ಉಂಟಾಗುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸ ವರ್ಣಿಸಿದರೆ, ಹರಿಹರ ಆಕೆ ಹುಟ್ಟಿದಾಗ ಚಂದ್ರನಿಗೆ ಕಳೆಯೇರಿತೆಂದ ಬೆಳದಿಂಗಳು ಕಾಂತಿಯುಕ್ತವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿತೆಂದೂ, ಕಾಮನಿಗೆ ಬಲವೇರಿತೆಂದೂ ವರ್ಣಿಸುವ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಂತೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಾಗ ಕಾಳಿದಾಸ ಪಾರ್ವತಿಯ ಆಪಾದಮಸ್ತಕ ಸೌಂದರ್ಯ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಹಲವಾರು ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ರಸಮಯವಾಗುವಂತೆ

ವಿವರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅದೇ ಹರಿಹರ ಪಾರ್ವತಿಯ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಅನೇಕ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೀಡಿ, ನಂತರ ಆಕೆಯನ್ನು ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಒಂದೊಂದು ವಚನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆತ ಬಳಸಿರುವ ಸಾಧಾರಣವಾದ ಸಂಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಧ್ವನಿ ಶಕ್ತಿಯ ಕೌಶಲಗಳನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸಿದ್ದಾನೆ, ಉಪಮಾನಗಳಿಂದ ಆಕೆಯ ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಆಕೆಯ ಸೌಂದರ್ಯ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಾಳಿದಾಸ ಮತ್ತು ಹರಿಹರರಿಬ್ಬರು ಶೃಂಗಾರವನ್ನು ಭಕ್ತಿಯ ರಸದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕದ ಕಡೆಗೆ ತಿರುಗಿಸಿದ ಪರಿಯನ್ನು ಕಾಣಲು ಅವಕಾಶ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯ ವರ್ಣನೆಯ ಸಂದರ್ಭ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ, ಹರಿಹರ, ಕಾಳಿದಾಸನನ್ನು ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಶಿವನ ಪೂಜೆ ಮತ್ತು ಶಿವನ ಸೇವೆಗಾಗಿ ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಅರ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪಾರ್ವತಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸ ಒಂದೇ ಒಂದು ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದರೆ, ಭಕ್ತ ಕವಿಯಾದ ಮತ್ತೆ ರಗಳೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅನೇಕ ಶಿವಶರಣರನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವ ಹರಿಹರ ಆ ಶಿವಪೂಜೆ ಮತ್ತು ಶಿವ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಮೀಸಲಾಗಿರಿಸುವುದನ್ನು ಆತ ಪಾರ್ವತಿಯ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಹೃದಯದ ಸಾಮೀಪ್ಯವನ್ನು ಭಗವಂತನಿಗೆ ನಿವೇದಿಸುವಂತೆ ವರ್ಣಿಸುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇಂಥಹ ಸಮಾನ ವಸ್ತು ವಿಷಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಶೃಂಗಾರ, ಹಾಸ್ಯ, ಕರುಣ, ರೌದ್ರ, ಭಯಾನಕ, ಬೀಭತ್ಸ, ಅದ್ಭುತ, ಶಾಂತ ರಸಗಳು ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಮುಖ್ಯ ಭೂಮಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಶೃಂಗಾರ ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿರಸಗಳು ಮಧುರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಪ್ರಕೃತಿ ವರ್ಣನೆ, ವಸಂತ ವೈಭವ, ಋತುವರ್ಣನೆ, ತಪೋವನ ವರ್ಣನೆ, ರಾತ್ರಿವರ್ಣನೆ, ಚಂದ್ರೋದಯ ವರ್ಣನೆ ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. ಪಾರ್ವತಿ ಮತ್ತು ರತಿಯ ಪಾತ್ರಗಳಂತೂ ಕವಿಗಳ ಕಲ್ಪನಾ ವಿಲಾಸಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಕಾಳಿದಾಸನ 'ಕುಮಾರಸಂಭವ'ದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಕ ಶಕ್ತಿಯೊಡನೆ, ರಚನಾ ಶಕ್ತಿಯೂ, ವೈಚಾರಿಕ ಸಂವೇದನೆಯೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದಿದ್ದು, ಕಾಳಿದಾಸನ ಕವಿತ್ವ ಶಕ್ತಿ, ಕತೃತ್ವ ಶಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ರಸದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮನದುಂಬಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಹರಿಹರ ಆ ಕೃತಿಯ ಎಲ್ಲ ವರ್ಣನೆಗಳು, ಪಾತ್ರಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆ, ರಸದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅದೇರೀತಿ ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿತನ್ಮಯತೆ, ತಾದಾತ್ಮತೆ, ಭಾವುಕತೆ, ಪರವಶತೆಗಳನ್ನೂ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದೀರ್ಘ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಕವಿ ಕುಲ ಗುರುಕಾಲಿದಾಸ – ಆದ್ಯರಂಗಾಚಾರ್ಯ (ಶ್ರೀರಂಗ).,ಅಭಿನವ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು. 1970
2. ಕುಮಾರಸಂಭವ ಹಾಗೂ ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣಒಂದುತೌಲನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ – ಡಾ. ಪ್ರಮೀಳಾ ಮಾಧವ್.,ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿನಿ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು. 2001
3. ಕನ್ನಡಕುಮಾರ ಸಂಭವ – ಅನು: ಎಸ್. ಎ. ಪರಮೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟ. 1956
4. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ – ಸಂ: ಡಾ. ಜಿ. ಎಸ್ ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ 1990
5. ಹರಿಹರನಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ – ಬಸವರಾಜ ಶಿರೂರ (ಉಪನ್ಯಾಸ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆ – 78) 1973

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿದುರನೀತಿ

ಡಾ. ರೇಖಾದೇವಿ ಎಸ್. ಎಚ್.
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಭಾಷಾ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಪಂಪಮಹಾಕವಿ ರೋಡ್, ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆ– 560018
ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕಸಂಖ್ಯೆ : 9591071457
E-mail : rekhasreenivasaclk@gmail.com

ಪತ್ರಿಕಾಸಾರ

'महत्वात् भारवत्वाच्च' ಮಹತ್ವದಿಂದಲೂ, ಗ್ರಂಥವು ಅತ್ಯಂತ ಭಾರವಾಗಿರುವುದರಿಂದಲೂ'ಭಾರತ' ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. "भाति सर्वेषु वेदेषु तेन भारतमुच्यते" ಭರತನ ವಂಶದವರ ಕಥೆ ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ 'ಭಾರತ'ವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ನಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೂ ಭಾರತವೆಂದೇ ಹೆಸರು. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹದಿನೆಂಟು ಪರ್ವಗಳಿದ್ದು ಒಂದು ಲಕ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶ್ಲೋಕಗಳಿವೆ. ಉದ್ಯೋಗ ಪರ್ವವು ಐದನೇ ಪರ್ವವಾಗಿದ್ದು ಅದನ್ನ ಪ್ರಜಾಗರ ಪರ್ವವೆಂದು ಕೊಡ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆ ಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಿದುರನೀತಿಯ ಸಂದರ್ಭವೇನೆಂದರೆ ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರನು ಸಂಜಯನನ್ನು ವಿರಾಟ ನಗರಕ್ಕೆ ಪಾಂಡವರ ಹತ್ತಿರ ರಾಜ್ಯದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಸಂದೇಶ ಕಳಿಸಿರುತ್ತಾನೆ ಸಂಜಯನು ವಿರಾಟ ನಗರದಿಂದ ವಾಪಾಸಾದ ನಂತರ ಯಾವುದೇ ವಿಚಾರವನ್ನು ಹೇಳದೆ ನಾಳೆ ರಾಜ್ಯಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಪಾಂಡವರು ಏನು ಹೇಳಿದರೆಂದು ತಿಳಿಯದ ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರನಿಗೆ ನಿದ್ದೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವಿದುರನನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವಂತಹದು ವಿದುರನೀತಿ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಪತ್ರಿಕೆಯ ವಿಷವಾಗಿದೆ.

ಸೂಚಿಪದಗಳು : ಪ್ರಜಾಗರ, ಮಹಾಜ್ಞಾನಿ, ಕುರುವೀರ, ಜಾತಶತ್ರು, ವೇದವ್ಯಾಸ, ವೀರಾಟನಗರ

ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಅರ್ವಾಚೀನವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವಂತಹ ಮಹಾಭಾರತಕ್ಕೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನವಿದ್ದು. ಆದರ್ಶ, ಸಂಘರ್ಷಗಳ ಅಚಿತ್ರಣವಾಗಿದೆ. ಅನುಭವದ ವಿಶ್ವಕೋಶವಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯಾಸಕ್ತರಿಗೆ ಮುಗಿಯದ ಭಂಡಾರವಾಗಿದ್ದು ಭಾರತದ ಐದನೆ ವೇದ ಎಂಬ ಮಾತು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ವೇದಗಳ ವೇದಗಳ ಸಾರಸರ್ವವಾಗಿದೆ. ' यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्' ಇಲ್ಲಿ ಇರುವುದು ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಇದೆ, ಇಲ್ಲಿಇಲ್ಲದ್ದು ಮತ್ತೆಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ, ಈ ಪ್ರಶಂಸವಾಕ್ಯಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿ ಅನ್ವಯಿಸುವಂಥದು. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವಂತಹ ವಿದುರನೀತಿ, ವೇದವ್ಯಾಸರೇ ಕೂಟ್ಟಂತಹ ಹೆಸರು 'ವಿದುರ' विद्यारते–विदुरः ನಿರಂತರವಾದ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲೇ ಸದಾ ಆಸಕ್ತಿ ಇರುವಂತಹದು ವಿದುರ विदु इत विद्ये, र इत आसक्तिः । ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭಿಷ್ಮಾಚಾರ್ಯರಿಗಿಂತ ಮಹಾಜ್ಞಾನಿಯಾದಂತಹನು ವಿದುರ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿದುರನು ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅತಂಹ ಮಹಾಜ್ಞಾನಿ.

ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ

संजयो विदुरप्राज्ञो गर्हयित्वचमां गतः । अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभा मध्ये स वक्ष्यति ॥

ವಿದುರ ಪ್ರಾಜ್ಞನಾದ ಸಂಜಯನು ಬಂದು ನನ್ನನ್ನು ನಿಂದಿಸಿ ಹೋದನು ನಾಳೆ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಆತನು ಅಜಾತಶತ್ರುವಾದ ಯುಧಿಷ್ಠಿರನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಹೇಳಲಿರುವನು. ಆ ಕುರುವೀರನಾದ ಯುದ್ದಿಷ್ಠೀರನ ಸಂದೇಶವೇನೆಂದು ನನಗಿಂದು ತಿಳಿಯದಾಗಿದೆ. ನಾನು ಚಿಂತೆಯಿಂದ ವ್ಯಾಕುಲಗೂಂಡಿದ್ದೇನೆ. ಅದರಿಂದಾಗಿಯೇ ನಿದ್ದೆಯಿಲ್ಲದೆ ತೊಳಲಾಡುತ್ತಿದ್ದೇನೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವುದೋ ಅದನ್ನ ತಿಳಿಸಿಕೊಡು ನೀನು ಧರ್ಮಾರ್ಥಗಳ ಸೊಕ್ಷ್ಮವನ್ನರಿತವನು ಎಂದು ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ ಹೇಳಿದಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ವಿದುರ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

अभियुक्तं बलवता दुर्भलं हीनसाधनम् । हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥

ರಾಜನೇ ಬಲವಂತವನ್ನ ಎದುರು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವನು, ಅಸಾಯಕನಾದ ದುರ್ಬಲನನ್ನು, ತನ್ನೆಲ್ಲಾ ಸಂಪತ್ತನ್ನು

ಕಳೆದುಕೊಂಡಿರುವವನನ್ನು, ಕಾಮುಕ, ಕಳ್ಳನನ್ನೂ ನಿದ್ರಾಹೀನತೆ ಭಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನರಾಧೀಶನೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಚಿದಾದ ಯಾವುದೇ ಮಹಾದೋಷಗಳೂಂದಿಗೆ ನೀನು ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೂಂದಿಲ್ಲವಷ್ಟೆ ಪರಸ್ವತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಆಸೆಪಟ್ಟು ಹಗಲಿರುಳೂ ನಿದ್ರೆಯಿಲ್ಲದೇ ಪರಿತಪಿಸುತ್ತಿಲ್ಲತ್ತಾನೆ, ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ ನಿನ್ನಿಂದ ನಾನು ಧರ್ಮಯುಕ್ತವಾದ ಪರಮಶ್ರೇಯಸ್ಕರವಾದ ಮಾತುಗಳನ್ನ ಕೇಳಬಯಸುವೆ ಈ ನಮ್ಮ ರಾಜವಂಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಜ್ಞರಿಗೂ ಸಮ್ಮತನಾಗಿ ಮಾನನೀಯನಾಗಿರುವವನು ನೀನೂಬ್ಬನೆ. ನಾನು ಯಾವಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಉಚಿತವೆಂದು ಭಾವಿಸುವೆಯೋ ಅದನ್ನು ಹೇಳು. ವಿದುರ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ ಯಾವುದರಿಂದ ಸಮಸ್ತ ಕೌರವರಿಗೂ ಹಿತ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಆ ಮಾತನ್ನು ನಿನಗೆ ಹೇಳಲಿರುವ ಶ್ರೇಯಸ್ಕರವಾದ ಧರ್ಮಯುಕ್ತವಾದ ಮಾತನ್ನು ನಿನಗೆ ಕೇಳಲಿರುವೆ. ನಾನು ಹೇಳಲಿರುವ ಶ್ರೇಯಸ್ಕರವಾದ ಧರ್ಮಯುಕ್ತವಾದ ಮಾತಗಳನ್ನು ನೀನು ಏಕಾಗ್ರಚಿತ್ತನಾಗಿ ಕೇಳು

मित्थोपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत । अनुपायप्रयुक्तानि मास्म तेषु मनः कृथाः ॥
तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न सिद्ध्यति । उपाययुक्तं मेधाविनतत्रग्लपयेन्मनः ॥
अनुबन्धानपेतसानुबन्धेषु कर्मसु । संप्रधार्य चकुर्वितवेगेन न समाचरेत् ॥

ಮೋಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮತ್ತು ರಾಜರು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲು ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲದ ಉಪಾಯಗಳಿಂದ ಯಾವ ಕಾರ್ಯಗಳು ಸಿದ್ಧಿಸುವುವೂ ಅಂತಹ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು ಪ್ರವರ್ತಿಸದಿರಲಿ. ಅದೇ ರೀತಿ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಮತ್ತು ಸದುಪಾಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಾರ್ಗವನ್ನನುಸರಿಸಿಯೂ ಕಾರ್ಯದ ಸಿದ್ಧಿಯಾಗದಿದ್ದರೆ ಮೇಧಾವಿಯಾದವನು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಚಿಂತಿಸಬಾರದು. ಯಾವುದೇ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಡುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರಯೋಜನದ ಬಗ್ಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಸಾವಧಾನವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಿ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಅವಸರದಿಂದ ಎಂದೊ ಮಾಡಬಾರದು. ಮೋಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮತ್ತು ರಾಜರು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲು ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲದ ಉಪಾಯಗಳಿದ ಯಾವ ಕಾರ್ಯಗಳು ಸಿದ್ದಿಸುವುವೂ ಅತಂಹ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಮನಸ್ಸು ಪ್ರವರ್ತಿಸದಿರಲಿ.

यः प्रमाणमंनजानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये । कोशे जनपदे दण्डेन सराज्येऽवतिष्ठते ॥

ಯಾವರಾಜನು ಸ್ಥಿತಿ, ಲಾಭ, ಹಾನಿ, ಕೋಶ, ದೇಶ ಹಾಗೂ ದಂಡ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತಿಳಿದಿಲ್ಲವೋ ಆತನು ರಾಜನಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಉಳಿಯಲಾರ. ಯಾರು ಈ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅರಿತಿರಿವನೋ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಾರ್ಥಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವನೋ ಅವನು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ. ರಾಜ್ಯವು ಲಭಿಸಿಯೇ ಬಿಟ್ಟಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅನುಚಿತವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಬಾರದು. ಮುಪ್ಪುರೂಪವನ್ನು ಅಪಹರಿಸುವಂತೆ ಉದ್ದಂಡತೆಯು ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿ ಬಿಡುತ್ತದೆ.

सत्येन रक्षते धर्मो विद्यायोगेन रक्षते । मृजया रक्षते रुपं कुलं वृतेन रक्षते ॥

ಸತ್ಯದಿಂದ ಧರ್ಮವು ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯೆಯು ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಶರೀರವನ್ನು ಶುದ್ಧವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ರೂಪವು ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಸದಾಚಾರದಿಂದ ವಂಶವು ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯಾಮದ, ಧನಮದ ಹಾಗೂ ಶ್ರೇಷ್ಠಕುಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮದ–ಎಂದು ಮೂರು ಮದಗಳಿವೆ. ಗರ್ವಿಷ್ಠರಾಗಿರುವವರ ಗರ್ವಕ್ಕೆ ಇವೇ ಕಾರಣಭೂತಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಮೂರೇ ಸತ್ಪುರುಷರ ಜಿತೇಂದ್ರಿಯತ್ವಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಸರ್ವಪುಣ್ಯತೀರ್ಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ನಾನಮಾಡುವುದು ಮತ್ತು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ನಿಷ್ಕಪಟ ಸ್ನೇಹದಿಂದಿರುವುದು ಈ ಎರಡು ಕಾರ್ಯಗಳೂ ಸಹ ಒಂದೇ ವಿಧವಾದ ಫಲವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಅಥವಾ ನಿಷ್ಕಾಪಟ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸ್ನೇಹವೇ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ.

आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

ನಿನ್ನ ಪುತ್ರರ ಕೌರವ – ಪಾಂಡವರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸರಳ, ನಿಷ್ಕಪಟ ವಾತ್ಸಲ್ಯದಿಂದ ಇರು. ಮಹಾರಾಜ ಹೀಗಿರುವುದರಿಂದ ನೀನು ಈ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅಪಾರವಾದ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವೆ ಅಲ್ಲದೇ, ದೇಹಾವಸಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಸುಖದಾಯಕವಾದ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕವನ್ನು ಪಡೆಯುವೆ. ದುರ್ಯೋಧನ, ಶಕುನಿ, ಮೂಢನಾದ ದುಃಶ್ಯಾಸನ ಹಾಗೂ ಕರ್ಣರಿಗೆ ನೀನು ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೂಟ್ಟು ಹೇಗೆ ಔನತ್ಯವನ್ನು ಬಯಸುವೆ ? ಪಾಂಡವರು ಸರ್ವಗುಣಸಂಪನ್ನರು. ನಿನ್ನನು ಅವರು ಸಾಕ್ಷಾತ್ ತಂದೆಯಂತೆಯೇ ಗೌರವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹವರಲ್ಲಿ ನೀನೂ ಸಹ ಪುತ್ರಭಾವವನ್ನಿಡು. ಸೌಜನ್ಯದಿಂದ ವರ್ತಿಸು. ಮಹಾರಾಜ ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳು ಪಾಂಡವರನ್ನು ಕಾಪಾಡಲಿ ಹಾಗೂ ಪಾಂಡವರು ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಿ. ಪಾಂಡವಕೌರವರೆಲ್ಲರೂ ಒಚಿದಾಗಿ ಒಬ್ಬರ ಮಿತ್ರರನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಒಚಿದೇ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೂಡಗಿಕೂಂಡು ಸುಖಿಗಳಾಗಿ ಸಂಪತ್ಸಮೃದ್ಧರಾಗಿ ಚಿರಕಾಲದವರಗೆ ಜೀವಿಸಲಿ.

मेडीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीड ।

पार्तान् भालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्व स्वयशस्तातरक्षान् ॥

ಕುರುಕುಲಕ್ಕೆ ನೀನೇ ಇಂದು ಆಧಾರಸ್ತಂಭದಂತಿರುವೆ. ಇಂದು ಕುರುಕುಲವು ನಿನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದೆ. ಅಜಮೀಢವಂಶದರಸನೇ ನಿನ್ನ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬಾಲರಾಗಿರುವ, ವನವಾಸದಿಂದ ಬಳಲಿ ಬೆಂಡಾಗಿರುವ ಪಾಂಡವರನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸು. ಮಹರಾಜ ನಿನ್ನ ಬಳಿ ನಾನು ನಾಲ್ಕೂ ವರ್ಣಗಳ ಧರ್ಮವೇನೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುವೆ. ಇದನ್ನು ಹೇಳಿದ ಕಾರಣವನ್ನೂ ಹೇಳುವೆ ಕೇಳು ನಿನ್ನ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಪಾಂಡುಪುತ್ರನಾದ ಯುಧಿಷ್ಠಿರನು ತನ್ನ ರಾಜಧರ್ಮದಿಂದ ಚ್ಯುತನಾಗಿರುವನು. ರಾಜನೇ ಅವನನ್ನು ನೀನು ರಾಜಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಿಯೋಜಿಸುವವನಾಗು.

धृतराष्ट्राः पाण्डान् पालयन्तु पाण्डोःसुतास्त्वपान्तु । एकारिमुत्राः कुरवो ह्येककार्य जीवन्तु र्जन् सुखिनसमृद्धाः ॥

ಮಹಾರಾಜ ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳು ಪಾಂಡವರು ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಿ. ಪಾಂಡವ–ಕೌರವರೆಲ್ಲರೂ ಒಚಿದಾಗಿ ಒಬ್ಬರ ಮಿತ್ರರನ್ನು ಎಲ್ಲರನ್ನು ಮಿತ್ರನೆಂದೂ, ಒಬ್ಬರ ಶತ್ರುವನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಶತ್ರುವೆಂದೂ ತಿಳಿಯಲಿ. ಎಲ್ಲರೂ ಒಚಿದೇ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೂಡಗಿಕೂಂಡು ಸುಖಿಗಳಾಗಿ ಸಂಪತ್ಸಮೃದ್ಧರಾಗಿ ಚಿರಕಾಲದವರೆಗೆ ಜೀವಿಸಲಿ.

ಹೀಗೆ ವಿದುರನು ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರನಿಗೆ ರಾಜ್ಯಧರ್ಮವಲ್ಲದೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟತಂಹ ಅನೇಕ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದನು.

ಪರಾಮರ್ಶ ಗ್ರಂಥಗಳು

೧. ಮಹಾಭಾರತ – ವ್ಯಾಸ ಮಹರ್ಷಿ

೨. ಮಹಾಭಾರತದ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಪಂಚ–

೩. ಶ್ರೀಮನ್ಮಹಾಭಾರತ – ಭಾರತದರ್ಶನ ಪ್ರಕಾಶನ

೪. ಶ್ರೀಮಹಾಭಾರತ ತಾತ್ಪರ್ಯನಿರ್ಣಯ– ಶ್ರೀ ಆನಂದತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯ

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಗೀತಾ ನಾಗಭೂಷಣ ಅವರ ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿಯ ಲೋಕ

ಡಾ. ಮಲ್ಲಯ್ಯ ಸಂಡೂರು
ಅಧ್ಯಾಪಕರು, ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ವಿಜಯನಗರ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಕೇಂದ್ರ, ಜ್ಞಾನ ಸರೋವರ, ನಂದಿಹಳ್ಳಿ, ಸಂಡೂರು–583 119, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿ.
ಮೇಲ್ ಐಡಿ : mallaiahsandur@gmail.com
ಮೊ. ನಂ. 94810 46934

ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ

ಗೀತಾ ನಾಗಭೂಷಣ ಅವರು ಕಥೆ, ನಾಟಕ, ಕಾದಂಬರಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಲೇಖಕಿಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು. ಅನುಭವ ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಕಲಾತ್ಮಕತೆಯ ಮೂಲಕ ವಾಸ್ತವಿಕ ನೆಲೆಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು ಅವರ ಬರಹದ ವಿಶಿಷ್ಟತೆ. ದಲಿತ ಬಂಡಾಯ ಸಾಹಿತ್ಯದ ತಾತ್ವಿಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿನ ಕಾಳಜಿಗಳನ್ನು ಅವರ ಬರಹದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅವರ 'ಬದುಕು' ಕಾದಂಬರಿ ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಮೂರು ತಲೆಮಾರುಗಳ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ದಲಿತರ ಜೀವನ, ಬಂಡಾಯ ಧೋರಣೆ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕತೆ, ಸ್ತ್ರೀ ಶೋಷಣೆ ಹಾಗೂ ಭಾಷಾದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೀಗೆ ಹಲವು ಆಯಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಲೋಕವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಡಲಾಗಿದೆ.

ಸ್ತ್ರೀಯರ ಬದುಕು ಚಿತ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋ ಒಂದು ಕಡೆ ಸೋಲುವುದು ಸಹಜವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿ ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಬದುಕಿನ ಹತ್ತಾರು ಮುಗ್ಗುಗಳನ್ನು ಅಕ್ಷರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಭಾವ ಪ್ರಪಂಚದೊಳಗೆ ಅನುಭವಿಸಿದ ನೂರಾರು ನೋವಿನ ಸೆಲೆಗಳನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ಬರೆಯಲು ಬರಹ ಸೋಲುತ್ತಿದೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಭಾವದೊಳಗೆ 'ಹ್ಯಾಂಗ ಹೇಳಲಿ ನಾನು...' ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೀತಾ ನಾಗಭೂಷಣರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ: "ಗುಡಿಸಲ ಮಂದಿಯಲ್ಲಿ ನಾನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡದ್ದು, ನೇರವಾಗಿ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದು, ನನ್ನವ್ವ, ಚಿಗವ್ವ, ಆಯಿ, ಮುತ್ತ್ಯಾರಿಂದ ಕೇಳಿದ್ದು– ಎಲ್ಲದರ ಕಲಬೆರಕೆಯ, ಮಿಲಾವಟ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಇದು ನನ್ನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಪ್ಪು ಖರೆ ಖರೆ ಜವಾರಿ ಕತೆ. ಕಾಮ–ಕುಡಿತ– ಹಸಿವು– ಇವು ಮೂರು ಮುಂದಿಯ ಬದುಕಿನ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗಗಳು" ಎನ್ನುವ ಲೇಖಕಿ ಈ ಜವಾರಿ ಕತೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣಿನ ಬದುಕಿನ ಚಿತ್ತಾರ ಬರೆಯುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ.

"ಮಹಿಳಾ ಸಂವೇದನೆ ಎಂಬುದು ಈ ಹೊತ್ತು ಕೇವಲ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗಿ ಮಾತ್ರ ನಿಲ್ಲುವುದಿಲ್ಲ, ಅವಳ ಮೇಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಲೈಂಗಿಕ ಶೋಷಣೆ, ಆರ್ಥಿಕ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದುಡಿವಂತಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಚರ್ಚಿತವಾಗುವ ನೆಲೆಯನ್ನು ಮೀರಿ ಅವಳ ಮನೋವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಭಿತ್ತಿ ಚಾಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ"[1] ಇವರ ಮಾತಿನಂತೆ ಹೆಣ್ಣು ದೈಹಿಕವಾಗಿ, ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ನೋವು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಅವಳಿಗಾಗುತ್ತಿರುವ ಅವಮಾನ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಹಿಮ್ಮುಖ ಚಲನೆಯ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯದೆ. ಕೆಲವು ವರ್ಗಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಶೋಷಣೆಯ ತೀವ್ರತೆಯನ್ನು ಈ ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಶೂದ್ರ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಮೇಲ್ವರ್ಗದ ಪುರುಷರು ಮತ್ತು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವರ್ಗದ ಪುರುಷರಿಂದ ಅನುಭವಿಸಿದ ನೋವನ್ನು ಲೇಖಕಿ ಗೀತಾ ನಾಗಭೂಷಣ ಅವರು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೆ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಹಿಡಿದ ಮೌಢ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಜಮದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಮತ್ತು ಸಾಬಯ್ಯನ ನಡುವೆ ನಡೆಯುವ ಸಂಭಾಷಣೆಯ ಮೂಲಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸ್ವಾರ್ಥತೆ, ನಂಬಿಕೆ ದ್ರೋಹವನ್ನು ಅರಿಯಬಹುದು. ಪೂಜಾರಪ್ಪನ ಡೊಂಗಿ ಮಾತುಗಳಿಂದ ದೇವರು ಎಲ್ಲಾದಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಬಿಂಬಿಸುವ ಹುನ್ನಾರ ತಿಳಿಯದ ಜನರನ್ನು ಮೌಢ್ಯತೆಗೆ ತಳ್ಳುವುದನ್ನು ಸಾಬಯ್ಯ ಜಮದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪನಿಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ: "ಮೀಸಲ ಸಿಂದಿ ಒಂದುಗೊಬ್ಬಿ ಒಯ್ದು ಕಾಡಸಿದ್ದನ ಗುಡೀಗಿ ಪೂಜಾಕ್ಕಂತ ಕುಡ್ತೀನಿ. ಪೂಜಾರಪ್ಪನೂ ಹಿಂದಾ ಮುಂದಾ ನೋಡಲಾರ್ದೆ ಮಗಿಯೆತ್ತಿ, ತುಟಿಗಿಡ್ಕೊಂಡು ಗಟಾ–ಗಟಾ, ಕುಡ್ದು ಪೂರಾ ಖಾಲಿ ಮಾಡೇ ಮಗಿ ತೆಳಗಿಡ್ತಾನ... ಅssssಬ ಅಂತ ಡೇಕರಕಿ ಹೊಡ್ದು "ಶಿವ ಪರಮಾತುಮಾ ಕಾಡ ಸಿದ್ದಗ ಮುಟ್ಟಿತು ಹೋಗು. ಅಂವಾ ಖುಷಿಪಟ್ಟನು."[2] ಈ ರೀತಿ ದೇವರ ಹೆಸರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಬಾರದೆಲ್ಲವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಬಡವರ, ಶೋಷಿತರ ಬಾಳನ್ನು ನುಂಗಿ ತಾವು ಸುಖಕಾಣುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇವರ ಮಾತುಗಳು ಗ್ರಹಿಕೆಯಾಗಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಗೆ ಶಿವಳ್ಳಿಯ ಕೇರಿಯ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಗಂಡನ ಮನೆಗೆ ಹೊರಡುವಾಗ ಮನೆಯ ಹಿರೋಡ್ಯಾನಿಗೆ ಪೂಜೆ ಮನಸ್ಕಾರ ಮಾಡಬೇಕು. ತಪ್ಪಿದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳ ಭಾಗ್ಯ ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ. ಹೀಗೆ ಹತ್ತಾರು ನಂಬಿಕೆ– ಅಪನಂಬಿಕೆಗೆ ಹೆಣ್ಣು ಒಳಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನೇ ಬಲಿ ಕೊಡುತ್ತಾಳೆ.

ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿಯ ಕೇಂದ್ರ ಪಾತ್ರ ಜಮಾದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪ. ಆತ ಕೂಡ ಪರಂಪರಾಗತವಾಗಿ ಹೆಣ್ಣಿನ ಶೋಷಣೆ, ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವುದು ಅದೊಂದು ಮೌಲ್ಯ ಎನ್ನುವಂತೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಚೆಂದವಾದ ಹೆಂಡತಿ ಇದ್ದರೂ ಅನೈತಿಕ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಅವಾಚ್ಯ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಬೈಯುವುದು ಅವಳನ್ನು ಹೆದರಿಸಿ– ಬೆದರಿಸಿ ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳುವುದು ತಾನು ಗಂಡು ಎಂಬ ಪೌರುಷವನ್ನು ಮೆರೆಯುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಜಮದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪನ ಎದುರು ಹೆಣ್ಣಿನ ಸ್ಥಾನ– ಮಾನ ಬುಡಮೇಲಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಗಂಡಸರು ಹತ್ತು ಹಾಸಿಗೆ ದಾಟಿ ಬಂದರೂ ಅದು ತಪ್ಪಿಲ್ಲ ಆದರೆ ಹೆಣ್ಣು ಮಾತ್ರ ತನ್ನ ಇಷ್ಟದಂತೆ ಬದುಕನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳದೆ ಯಜಮಾನ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಹೋಗಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಹಾಗೆ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಮಲ್ಲವ್ವನನ್ನು

ಕುರಿತು "ನನಗೇನು, ನಿನ್ನಂತಾ ಮೆಟ್ಟುಗೋಳು ನನ್ ಕಾಲಿಗೆ ಬರಾವೇಸೂ ಹೋಗಾವೇಸೂ... ನಾಯಿ ಮಾರೀದು. ಇದರವ್ವನಾ".... ಎಂದು ಬೈಯುತ್ತಾನೆ.[3] ಇಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಹೆಣ್ಣಿನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟೋ ಬೆಲೆ ಚಪ್ಪಲಿಗಿಂತ ಕಡೆಯಾಗಿದೆ. ಅವು ಇರೋತನಕ ಹಾಕಿಕೊಂಡು ಬೇಡವೆನಿಸಿದಾಗ ಬಿಸಾಕೋದು. ಅಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಬರಿ ಭಾವ ಶೂನ್ಯಳಾಗಿ ಉಪಭೋಗದ ವಸ್ತುವೇ ವಿನಃ ಮತ್ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಅರ್ಹರಲ್ಲ ಎಂದು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬದುಕನ್ನು ನೂಕುವ ಮಹಿಳೆಯರ ನೋವು, ಅಪಮಾನವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವುದು ಅಸದಳವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನೇ ಒತ್ತಿಕೊಳ್ಳುವ ದಲಿತರು ಅದೇ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ದ್ವಿತೀಯ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಇರುವ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಏಕಮುಖವಾಗಿ ಪುರುಷ, ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ, ಪ್ರಭುತ್ವದ ಪ್ರತೀಕನಾದ ಗೌಡ ಇವರ ಅಣತಿಯಂತೆ ವರ್ತಿಸುವ ದಲಿತರ ಪೂಜಾರಿಗಳು ಮಾಪುರ ದೇವಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ದಲಿತರ ಪೊರಿಗಳನ್ನು ಜೋಗತಿಯನ್ನಾಗಿಸುವ ಹುನ್ನಾರ ಹಾಗೂ ಜೋಗತಿಯ ಸ್ವರೂಪ ಎಂತಹದ್ದು ಎಂಬುದನ್ನು ನೀಲವ್ವನ ಮೂಲಕ ಅರಿಯಬಹುದು. ನೀಲವ್ವನ ತಂದೆ ಭರಮಪ್ಪ ಖಾಯಿಲೆಯಿಂದ ಬಿದ್ದಾಗ ಹೆಂಡತಿ ಮರಗೀ ಗಂಡನನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಮಗಳು ನೀಲವ್ವನನ್ನು ಇಷ್ಟ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಜೋಗಣಿಯಾಗಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹಾಕಿ ಅವಳ ಬದುಕನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಗೌಡರ 'ಅಣತಿಯಂತೆ ಮಾಪುರ ತಾಯಿಯ ಪೂಜಾರಿ ನೀಲವ್ವನ ತಂದೆಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ: "ನಿನ್ ಮಗಳಿಗಿ ನನ್ ಸೇವಾಕ್ಕ ಬಿಡು. ಆಕಿಗಿ ಜೋಗಣಿ ಮಾಡು. ನಿನ್ ಗಂಡಗ ನಾ ಉಗಳಿ ಬಿಟಾಕ್ತೀನಿ! ಇಲ್ಲಂದ್ರ ಬಾಳಿಹಣ್ಣು ನುಂಗಂಗ ಭರಮ್ಯಾಗ ನುಂಗಿ ಬಿಡ್ತೀನೀ... ನಿನ್ನ ಮನ್ಯಾಗ ರಗತದ ಹಳ್ಳಾ ಹರಸ್ತೀನೀ... ಹೆಣಗೋಳ ರಾಶಿ ಒಟ್ಟತೀನಿ... ಹುಷಾರ್...." ಅಂತ ಹೇಳಿದ್ದಳು.[4] ಇಲ್ಲಿ ನರೋಣಾದ ಗೌಡನ ಮಗನ ಬಯಕೆಯಂತೆ ಏನೂ ಅರಿಯದ ನೀಲವ್ವನ ತಂದೆ–ತಾಯಿಯ ಅಸಹಾಯಕತೆಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ದೇವರ ಹೆಸರಿನ ಮೂಲಕ ನೀಲವ್ವನನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವ ಹುನ್ನಾರ ನಡೆಸಿದ್ದು ಇದರ ಅರಿವು ದಲಿತರಿಗೆ ಬಾರದೆ ಹೋಗಿದ್ದು, ಪಾರಂಪರಿಕವಾಗಿ ನಡೆದು ಬಂದ ಶೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಮುಗ್ಧತೆ ಮತ್ತು ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ದೇವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸೂಳೆಗಾರಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದದ್ದು ಈ ದೇಶದ ಬೌದ್ಧಿಕ ವಲಯಕ್ಕೆ ಹಿಡಿದ ಕೈಗನ್ನಡಿಯಾಗಿದೆ.

ನೀಲವ್ವನಿಗೆ ಜೋಗಣಿಯಾಗಲು ಇಷ್ಟ ಇಲ್ಲ, ಎಲ್ಲಾ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಂತೆ ತಾನು ಒಬ್ಬ ಗಂಡನ ಜೊತೆ ಬಾಳುವ ಆಸೆ. ಇದರಂತೆಯೆ ತುಕಾರಾಮನ ಜೊತೆ ಪ್ರೇಮಾಂಕುರಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು, ಗರತಿಯ ಕನಸು ಕಂಡಿದ್ದಳು. ಆದರೆ ತಂದೆ–ತಾಯಿಯ ಮತ್ತು ಗೌಡನ ಮಗನ ಅನೀತಿಯಂತೆ, ಪೂಜಾರಪ್ಪನ ದುರಾಸೆಯ ಹರಕೆಯ ಕುರಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಈ ಜೋಗಣಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ನೀಲಪ್ಪ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ್ದು, ಹೀಗೆ: "ನಾ ಒಲ್ಲೆಪೋ... ನಾ ಜೋಗಣಿ ಆಗಂಗಿಲ್ಲೋ ಯಪ್ಪಾ.... ನಾನೂ ಬ್ಯಾರೆ ಹೆಂಗಸರಂಗ ಮದಿ ಮಾಡ್ಕೊಂಡು ಒಬ್ಬ ಗಂಡನ ಹೆಣ್ತ್ಯಾಗಿ ಗರತ್ಯಾಗಿ ಬಾಳ್ಯಾ ಮಾಡ್ತೀನೋ ಯಪ್ಪಾ... ನಾ ದೇವರ ಹೆಸರಿನ ಮ್ಯಾಲ ಸೂಳಿಧಂಧಾ ಮಾಡಂಗಿಲ್ಲೇ ಯವ್ವಾ..... ನನಗಿದೆಲ್ಲಾ ಪಸಂದಿಲ್ಲೇ ಹಡದವ್ವಾ... ನೀ ಅರೆ ಅಪ್ಪಗ ಹೇಳಿ ಯವ್ವಾ..."[5] ಹೀಗೆ ನೀಲಪ್ಪ, ಅಂಗಲಾಚಿ ಬೇಡಿದರೂ ಹರಕೆಯಂತೆ ಅವಳನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹಾಕಿದಾಗ ನೀಲವ್ವನಿಗೆ ನೆನಪಾಗಿದ್ದು ತುಕಾರಾಮ. ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿ ಆದ ಅಚಾತುರ್ಯವನ್ನು ತುಕಾರಾಮ ಒಪ್ಪದೆ ಮರಳಿ ಬಂದ ನೀಲವ್ವನನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಎದುರು ಅಸಹಾಯಕಳಾಗಿ, ಇಡೀ ಸಮಾಜದಿಂದಲೇ ತಿರಸ್ಕೃತಳಾಗಿ ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಎದುರಾಗಿ ನಿಲ್ಲದೆ ಸಾವನಪ್ಪುತ್ತಾಳೆ.

ನೀಲವ್ವನ ಸಾವಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹಾಗೂ ಮಾಪುರ ತಾಯಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾತಾನಾಡುವ ಮಲ್ಲವ್ವನ ಮಾತುಗಳು ವೈಚಾರಿಕವಾಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡ ಆ ಮಾಪುರ ದೇವಿಗೆ ಹೆದರಿ ಗಲ್ಲ ಗಲ್ಲ ಬಡಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. "ಆ ಮಾಪುರತಾಯಿ ದೇವಿ ಹಿಂತಾ ಹರಕಿ ಮಾಡಂತ ಅವ್ರೀಗಿ ಹೇಳ್ತಾಳೇನು? ಅಕಿನೂ ಹೆಣ್ಣು ದೇವರು. ಹರೇದ ಹೆಣ್ಣ ಮಕ್ಕಳಿಗಿ 'ಜೋಗಣಿ' ಆಗಿ ತನ್ನ ಸೇವಾಕ್ಕ ನಿಂತು, ಬಂದ ಗಂಡಸರ ತೆಳಗ ಸೆರಗ ಹಾಕಿ ಹಾದರ ಮಾಡಂತ ಹೇಳ್ತಾಳಂತಿಯೇನು ಆ ದೇವತಿ?"[6] ಈ ಮಾತು ಇಡೀ ಹೆಣ್ಣಿನ ಕುಲಕ್ಕೆ ಅಂಟಿರುವ ರೋಗವನ್ನು ತೊಳೆಯಲು ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪೊಳ್ಳುತನವನ್ನು ಮತ್ತು ಪುರುಷರಿಂದ ಹೆಣ್ಣಿನ ಶೋಷಣೆ ಕುರಿತು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಲೇಖಕಿ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಆಧುನಿಕತೆಯ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನಿಟ್ಟು ವಿಚಾರ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ತಮ್ಮದೇ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಡುತ್ತಾರೆ.

ನೀತಿಗೆಟ್ಟ ನಿಯಮದಿಂದ ಹಣ್ಣನ್ನು ಎಷ್ಟು ಸಾಧ್ಯವೋ, ಅಷ್ಟು ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ತನ್ನದಲ್ಲದ ತಪ್ಪಿಗೆ ನೋವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುವ ನೀಲವ್ವನಿಗೆ ಆಸರೆಯಾಗಬೇಕಿದ್ದ ತುಕಾರಾಮ ತನ್ನ ಪುರುಷ ದರ್ಪವನ್ನು ತೋರುತ್ತಾನೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಘಟನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 'ಹೆಣ್ಣು ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಶತ್ರುವಲ್ಲ ಅದಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಪುರುಷನೇ ಕಾರಣ' ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲವ್ವನ ಮಾತಿನಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಮೇಲಿನ ಜಾತಿಯವರಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಅಂಧ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಲ್ಲ, ಬರೀ ದಲಿತರ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಾಪವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದ ಸಮಾಜಘಾತುಕ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು ಜಮದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪನ ಮನೆಯ ದುರಂತದ ಕಥೆ. ಈ ದುರಂತಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಕಾದಂಬರಿಯ ಕೇಂದ್ರ ಪಾತ್ರವಾಗಿರುವ ಕಾಶಮ್ಮನಿಂದಲೇ ಜಮದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪನ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ದುರಂತವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಕಾಶಮ್ಮ ಮತ್ತು ಶಿವಳ್ಳಿಯ ಸಾವುಕಾರನ ಮಗ ಲಿಂಗರಾಜು ಪ್ರೀತಿಸಿ ಮದುವೆಯಾಗುವ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇವರಿಬ್ಬರ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಜಾತಿಯೆಂಬ ಭೂತ ಅಡ್ಡ ಬಂದು ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಹಿರಿಯರ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಅವರ ಮಾತಿನ ಹಿಡಿತದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಕಾಶಮ್ಮ ಹಿರಿಯರ ಮಾತಿಗೆ ಪ್ರತಿಭಟಿಸುತ್ತಾಳೆ.

"ಲಿಂಗರಾಜ ಅವಳ ಗಂಡನ ಮನೆಯಿಂದ ಓಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಮೇಲೆ ಅವಳ ಕೊರಳಲ್ಲಿ ತಾಳಿ ಕಟ್ಟದೆ ರಂಡಿಯಂತೆ ಊರ ಹೊರಗೆ ತೋಟದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವನ ವರ್ಗಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನೆತ್ತಿ ತೋರಿಸುವುದು"[7] ಕಾಶಮ್ಮ ದೇಹ ಒಬ್ಬನಿಗೆ ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತೊಬ್ಬನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಅಡ್ಡ ಕತ್ತರಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ತನ್ನ ವಗತನ ಹರಿದುಕೊಂಡು ಲಿಂಗರಾಜುವಿನ ಹಿಂದೆ ಬಂದರೂ ಕಾಶಮ್ಮನಿಗೆ ತಾಳಿಕಟ್ಟಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಯಂತೆ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಕಾಶಮ್ಮ ಸಾಯುವವರೆಗೆ ತೋಟದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಅವನ ಇಷ್ಟದಂತೆ ಬಾಳಿದ್ದು ಯಜಮಾನ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಇದನ್ನು ಆ ಊರಿನ ಜನರು ಕಾಶಮ್ಮನನ್ನು ಸೂಳೆಯೆಂದೇ ಬಿಂಬಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಅವಮಾನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ತಂದೆ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದು ಸತ್ತರೆ, ತಮ್ಮ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಜೈಲು ಸೇರಿದ

ಇವರೆಲ್ಲರ ಚಿಂತೆಯಲ್ಲಿ ತಾಯಿ ಮಲ್ಲವ್ವ ಮತಿಭ್ರಮಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಸಾವನಪ್ಪಿದರು. ಬೆಳ್ಳಿಗೆ ಒದಗಿದ ಆಪತ್ತು ಕಾಶಮ್ಮನಿಂದಲೇ ಎಂದು ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬಿಂಬಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಜಾತಿಯನ್ನು ಮುರಿದರೂ ಸಮಾಜಮುಖಿಯಾಗಿ ಬಾಳನ್ನು ಕೊಡದೆ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗು ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಎಳೆಎಳೆಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ದಲಿತವನೇ ಆದ ಭೂತಾಳಿ ಪೂಜಾರಪ್ಪನ ಮಾತನ್ನು ಮಾಪುರ ತಾಯಿಯ ಮಾತು ಎಂದು ನಂಬಿ ಅನೇಕ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ತಮ್ಮ ಬಾಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಭರಮಪ್ಪ ಮಾಪುರ ತಾಯಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಪುರುಷತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಮಗಳು ನೀಲವ್ವನನ್ನು ಬಲಿ ಪಶುಮಾಡಿದ್ದರೆ, ಇದೇ ರೀತಿ–ರಿವಾಜಿಗೆ ಒಳಗಾದ ತುಳಜಾ ಅಂಧ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೆಡ್ಡು ಹೊಡೆದ ಧೀರ ಮಹಿಳೆಯಾಗಿ, ಬಾಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ತುಳಜಾ ಜೋಗಣಿಯಾಗುವ ಮೊದಲೇ ನಿಂಬೆಪ್ಪ ಜೋಗಣಿಯಾಗಿ ಅನುಭವಿಸಿದ ನೋವು, ಅಲ್ಲಿರುವ ತಾರತಮ್ಯ, ಹೆಣ್ಣಿನ ಬಾಳನ್ನು ಹಿಂಡಿ ಹಿಪ್ಪೆ ಮಾಡುವ ಗಂಡಸರು, ಭಿಕ್ಷಾಟನೆ, ಹಾದರತನಕ್ಕೂ ದೇವಿಯ ಸೇವಾಕ್ಕೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸಂಬಂಧನೇ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ತುಳಾಜಾಗೆ ವಿವರಿಸುತ್ತಾಳೆ, "ನೀ ನಿಮ್ಮಪ್ಪನ ಮಾತಿಗಿ ಮಣಿದು ಜೋಗಣಿ ಅಗಬ್ಯಾಡಗs ಪೋರೀ... ಇಸಾತಗೊಂಡು ಸಾಯಾದು ಬೇಕು. ಆದರ ಈ ಜೋಗಣಿ ಆಗಾದು ಬ್ಯಾಡವ್ವೋ....." ಅಂತ ಕಣ್ಣೀರು ಮಿಡಿದಿದ್ದಳು.[8] ಈ ಮಾತು ಹೆಣ್ಣಿನ ಜನ್ಮಕ್ಕೆ ಒದಗಿ ಬಂದ ತೀವ್ರತರದ ಸಂಕಟ ಮತ್ತು ಶೋಚನಿಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸಾರಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ತುಳಜಾ ದೇವಿಯ ನಿಯಮಕ್ಕೆ ಹೆದರಿದಕ್ಕೆ ನಿಂಬೆವ್ವ ಮುಂದುವರೆದು "ಚುಂಚೂರು ದೇವತೆ ಅದುನೂ ಹೆಣ್ಣ ದೇವರು, ಹೆಣ್ಣು ದೇವರೇ ಹೆಣ್ಣ ಮಕ್ಕಳು ಮರ್ವಾದಿ ಬಿಟ್ಟು ಸೂಳೇರಾಗಿ ಅಂತ ಯಾವ ಬಾಯಿಂದ ಹೇಳ್ತದೆ? ತನ್ನ ಹೆಸರಿನ ಮ್ಯಾಲ ಹಾದರದ ಧಂಧ್ಯಾ ಮಾಡ್ರಿ ಅಂತ ಯಾ ದೇವರೂ ಹೇಳರಿಗಿಲ್ಲ."[9] ಇಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಹೆಣ್ಣೇ ಶತ್ರು ಎಂದು ಹೇಳುವ ಮಾತಿನ ಮರ್ಮದ ಹಿಂದೆ ಪುರುಷನ ಕೈವಾಡವಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸಾಬೀತು ಪಡಿಸಿದೆ. ಇಂತಹ ಅಂಧ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಆಚೆ ನಿಂತು ನೋಡುವುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ದೇವದಾಸಿ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದಲಿತ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಈ ದಂಧೆಗೆ ಇಳಿಯಬೇಕು ಎಂದು ಯಾವ ದೇವತೆಯೂ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ಅದರ ಬದಲಾಗಿ ಮೇಲ್ವರ್ಗದ ಪುರುಷರು ತಮ್ಮ ಇಚ್ಛೆಯನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ದೇವರುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡಿರುವ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ನಿಂಬೆವ್ವ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾಳೆ.

"ದೇವರ ಹೆಸರಲ್ಲಿ, ಲಂಪಟ ಗಂಡಸರ ಲೈಂಗಿಕ ತೃಷೆಗೆ ಬಲಿಯಾಗುವ ಈ ಹೆಣ್ಣುಗಳು ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಲೈಂಗಿಕ ವ್ಯಾಧಿಗಳಿಗೆ ಹಕ್ಕಾಗಿ ನರಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡವರು, ಹೊರಳಿಯೂ ನೋಡದೆ ನುಣಚಿಕೊಳ್ಳತ್ತಾರೆ."[10] ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ವಯಸ್ಸು ಇದ್ದಾಗ, ವಯಸ್ಸು ಕಳೆದ ಮುದಿ ಜೋಗಣಿಯರಾದ ಮಲಕವ್ವ, ಗೋರವ್ವ, ಬೂದೆವ್ವ, ಲಕ್ಕವ್ವ ಜೋಗಣಿಯರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಕೊಂಡ ರೋಗ–ರುಜ್ಜನೆ, ಮುದಿವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಆಸರೆ ಇಲ್ಲದೆ, ಕೂಳಿಗೂ ಗತಿ ಇಲ್ಲದೆ ಪರದಾಡುವ ಚಿಂತಾಜನಕ ಸ್ಥಿತಿ. ಇವರೆಲ್ಲರು ಅಸಹಾಯಕರಾಗಿದ್ದೆ ನಿನ್ನಿಂದ ಎಂದೂ ಪೂಜಾರಪ್ಪನಿಗೆ ತುಳಜಾ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾಳೆ. ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಜಗ್ಗದ ತುಳಜಾಗೆ ಮತ್ತೆ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮೂಲಕ ಕಟ್ಟಿಹಾಕಲು ಆಗದೆ ಇದ್ದಾಗ ದಂಡ ವಿಧಿಸಿ, ತಂದೆ ಪರಪ್ಪಾನಿಗೆ ಕುಲದಿಂದ, ಕೇರಿಯಿಂದ ಹೊರ ಹಾಕುವ ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ತುಳಜಾ "ದೈವದವರೇ....ನೀವೂ ಒಂದೀಟು ನನ್ನ ಫೈಸಲಾನೂ ಕೇಳಿ ಹೋಗ್ರೀ... ನೀವು ಕೊಟ್ಟ ತೀರ್ಮಾನ ನಮಗ ಒಪ್ಪಗಿಯಿಲ್ಲ. ಏಕತರಫಾ ನ್ಯಾಯ ನಿಮ್ದು. ನಾವೇನೂ ತಪ್ಪು ದಂಡಾ ಕುಡಂಗಿಲ್ಲ. ಹಾಂಗ ಕುಡ್ಲಕ್ಕ ನಾವೇನೂ ತಪ್ಪು ಕೆಲಸಾ ಮಾಡಿಲ್ಲ! ನೀವು ನಮ್ಮಪ್ಪಗೇನು ಕುಲದಲಿಂದ, ಕೇರಿಲಿಂದ ಹೊರಗಿಡ್ತೀರಿ? ನಾನೇ ನಮ್ಮಪ್ಪಾ ಅವ್ವಗ ಈ ಊರುಕೇರಿಯಿಂದ ದೂರ ಮಾಡಿ ನನ್ ಜೋಡಿ ಕರ್‌ಕ್ಕೊಂಡು ಹೋಗ್ತಿನಿ... ನಿಮಗಾ ನಿಮ್ಮ ನ್ಯಾಯಕ್ಕಾ ದೊಡ್ಡ ನಮಸಗಾರ್ರೀ ಯಪ್ಪಾ...."[11] ಎಂದು ಹೇಳಿ ತನ್ನ ಕುಟುಂಬ ಸಮೇತ ಹೊರಟು ನಿಂತ ತುಳಜಾ ಬದುಕಿನ ಅನೇಕ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಬದುಕಿದರೆ, ನೀಲವ್ವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸದೆ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಮಣಿದು, ತುಕಾರಾಮನಿಂದ ತಿರಸ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಸಾವನಪ್ಪುತ್ತಾಳೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಎರಡು ಪಾತ್ರಗಳು ಹೆಣ್ಣಿನ ಬದುಕಿನ ಎರಡು ದಿಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದಂತೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತವೆ.

ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಎಲ್ಲಾ ಮಹಿಳಾ ಪಾತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಕಲ್ಲವ್ವನ ಜೀವನ ಅತ್ಯಂತ ನಿಕೃಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು, ವಿಕೃತ ಕಾಮಿಯಾದ ತನ್ನ ಗಂಡ ಮೂಕನಾಥನಿಂದಲೇ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಸಾವನಪ್ಪುತ್ತಾಳೆ. ಗಂಡ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ ಮೂಕನಾಥ ಪೌರುಷದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೇ ತಾನು ಗಂಡಸ್ಸು ಎಂದು ತೋರುತ್ತಾ ನಯಾ ಪೈಸೆಯ ದುಡಿಮೆ ಇಲ್ಲದೆ ದಿನಾಲು ಕುಡಿದು ತೂರಾಡುತ್ತ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಹೊಡೆದು ಬಡಿದು ಹಾಸಿಗೆಯಲ್ಲಿ ನೂಗು ಮಾಡುತ್ತ, ತನ್ನ ಜವಾಬ್ದಾರಿನ ಮರೆತಿದ್ದ. ಇಡೀ ಮನೆಯ ಇಡೀ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಸಲಹುತ್ತ, ಆರು ಮಕ್ಕಳಾದರೂ "ಮೂರು ತಿಂಗಳ ಕೂಸು, ಎಡ್ಡು ತಿಂಗಳ ಹೊಟ್ಟಿ ನಿಂತಾದನ್ನು ಮತ್ತ."[12] ನಿರಂತರ ಗಂಡನಿಂದಲೇ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಊರಿನ ಜನರ ಬಾಯಿಗೆ ಆಹಾರವಾಗಿದ್ದಳು.

ಇಂತಹ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಬಸುರಿಯಾದ ಕಲ್ಲವ್ವನ ಮೇಲೆ ಎರಗಿದಾಗ ಅಂಗಲಾಚಿ ಬೇಡುತ್ತಾಳೆ "ಬ್ಯಾಡೋ ಇದೆಲ್ಲಾ....ನನ್ ಕೈಲಿಂದ ತಾಳ್ಕೊಳ್ಳಕ್ಕಾಗಂಗಿಲ್ಲವ್ವೋ..... ಎಂಟು ತಿಂಗಳ ತುಂಬ್ಯಾದ ನನಗ... ಇಂದಾ ನಾಳೀಗ ಬಾಣತನ ಆಗಾ ದಿನಾಗೋಳು ಅವಾ... ಕೂಸಿನ ನೆತ್ತಿ ಅಂಬಾದು ನನ್ನ ಕಿಪ್ಪಡ್ಯಾಗ ಬಂದು ಕಲ್ಲಕುಂತಂಗಾಗ್ಯಾದೋ....ನಾ ಸತ್ತೇ ಹೋಗ್ತಿನಿ.. ನಿನ್ ಕಾಲಿಗೆ ಬಿಟ್ಟು ಕೈ ಮುಗೀತಿನೋ... ಯಾ ಜೋಗಣಿ ಹಾಸಗಿಗರೆ ಹೋಗೋ ಮಾರಾಯಾ... ನನ್ ಕೈಲಿಂದಾಗಲ್ಲೋ..." ಎಂದು ಬೇಡಿದರೂ ಬಿಡದೆ ಕಲ್ಲವ್ವನ ಸಾವಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತಾನೆ.[13] ಇಂತಹ ಹದಗೆಟ್ಟ ಪುರುಷರಿಂದ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಈ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರಿದ್ದಾರೆ. ಹೆಣ್ಣಿನ ಮನಸ್ಸಿನ ಭಾವನೆ, ಅವಳ ಒಳ ತೋಟಿಯ ತಳಮಳ, ದೈಹಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅರಿಯದೆ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಜಾತಿಯ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಅವಳನ್ನು ಹೀನಾಯವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿ ಹೆಣ್ಣಿನ ಬದುಕಿನ ನೈಜ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಡೀ ಕಾದಂಬರಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹರಡಿಕೊಂಡ ನಾಗವ್ವಾಯಿಯಾ ಪಾತ್ರ ಅನುಭವದ ಗಣಿಯಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಜಮದಾರ ಮಲ್ಲಪ್ಪನ ಮನೆಯ ಕಷ್ಟ–ಸುಖಗಳಿಗೆ ತಾನು ನೊಂದುಕೊಂಡು ಸಲಹೆ ಸೂಚನೆ ಕೊಡುತ್ತಾ ತನ್ನ ಬದುಕಿನ ನೋವನ್ನು

ಮರೆತು ಹಿಂದೆ ತನಗಾದ ಆಪತ್ತನ್ನು ಮರೆಯಲು, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಬೆನ್ನಲುಬಾಗಿ ನಿಂತ ಮಹಿಳೆ, ತನ್ನ ಅನುಭವದಿಂದ ಕಂಡುಕೊಂಡ ಸತ್ಯದ ಹಾದಿಯನ್ನು ವೈಚಾರಿಕವಾಗಿ ಬಿತ್ತರಿಸಿದ ನಾಗವ್ವಾಯಿ ಎಲ್ಲಾ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಸಾರಿ ಹೇಳುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ದೇವರು, ಸಂಪ್ರದಾಯ ಕುರಿತು ವೈಚಾರಿಕವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವ ಮಲ್ಲವ್ವನು ಕೂಡ ಗಂಡನಿಂದ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ತನ್ನ ಇಡೀ ಬದುಕನ್ನೇ ತನ್ನ ಕುಟುಂಬಕ್ಕಾಗಿ ಸವೆಸಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪುತ್ತಾಳೆ.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕೆಲವು ಗಂಡು–ಹೆಣ್ಣಿನ ಪವಿತ್ರ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು "ಕಾಮ/ ಹಾದರದ ಕಥೆ ಆಗದೇ 'ದಿವ್ಯ ಪ್ರೇಮ'ದ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆ ಮುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ದಿವ್ಯ ಪ್ರೇಮದ ಕಥೆಯಾಗಿ, ನೀತಿಪರ ಕಥೆಯಾಗಿ ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ, ಕಾದಂಬರಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ"[14] ಯಾವುದೇ ಜಾತಿ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಮಲ್ಲಪ್ಪನ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಆಸರೆಯಾಗಿ ನಿಂತ ಫತುರೂ, ಜೋಗಿಣಿಯಾಗಿದ್ದ ತುಳಜಾನನ್ನು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮಾನವೀಯತೆ ಮೆರೆದ ಹುಸನಪ್ಪ, ಕಾಶಮ್ಮ ಲಿಂಗರಾಜುನಿನೊಂದಿಗೆ ಓಡಿ ಬಂದರೂ ಅವಳನ್ನೇ ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಾ ಜೀವ ತೆಯ್ವ ಮಾತಾರ್ಂಡ ಇಡೀ ದಲಿತರ ಕೇರಿಯ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಒದಗಿದ ಅಂಧ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮತ್ತು ಜೀವನ ಕುರಿತು ಚಿಂತಿಸುವ ಕೆಂಚಪ್ಪನಂತವರೂ ಹೆಣ್ಣಿನ ಬದುಕಿಗೆ ಆಸರೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ದಲಿತರ ಮೇಲೆ ಕಾನೂನಿನ ಪ್ರಹರ ನಡೆಸುವ ಪೊಲೀಸರು ದಲಿತರ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಸಭ್ಯವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಎಸಗುವ ಪೊಲೀಸರಿಗೆ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಕ್ರೌರ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಉಪಸಂಹಾರ

ಹೀಗೆ ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿಯು ವಾಸ್ತವ ಸತ್ಯವನ್ನು ಎಳೆ–ಎಳೆಯಾಗಿ ಬಿಚ್ಚಿ ತೋರಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದೆ. ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ದಲಿತರು ಮತ್ತು ದಲಿತ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ನಿಯಮ ಮಾಡಿ ಮೋಸಗೊಳಿಸಿ ಅವರ ಬದುಕನ್ನೇ ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳುವ ಈ ಕ್ರೌರ್ಯ ತುಂಬಿದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ದನಿ ಎತ್ತಿದ ಗಟ್ಟಿ ಕಾದಂಬರಿ ಇದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆ ಬಳಕೆಗೊಂಡರೂ, ದಲಿತರ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಬಳಸುವ ಶ್ರಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭಾಷೆ ಇಲ್ಲಿ ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಓದುಗನ ಅಭಿರುಚಿ ತಕ್ಕಂತೆ ಕಥಾ ಹಂದರ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಕುತೂಹಲ ಮೂಡಿಸುತ್ತಾ ವಾಸ್ತವದ ಅರಿವನ್ನು ಮನದಟ್ಟಾಗಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿ ಜಯಗಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಮರ್ಶಕರ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕುವ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರಗಳೇ ಉತ್ತರವಾಗಿ, ವೈಚಾರಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಮಾತನಾಡುವುದರ ಹಿಂದೆ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರ ನಿಲುವು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು ದಲಿತ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಧ್ವನಿಯಾಗಿ ದಲಿತ–ಬಂಡಾಯದ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿ ಬಂದ ಮೊದಲ ಕಾದಂಬರಿಯಾಗಿದೆ. ಕಾದಂಬರಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹೆಣ್ಣಿನ ಬದುಕಿನ ವಿಚಿತ್ರ ತಿರುವು–ಮುರುವು ಘಟನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಅನುಕಂಪ ಹುಟ್ಟಿಸಿ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಬಯಸುವ ಆಶಯದೊಂದಿಗೆ ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

ಕೊನೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1. ಡಾ. ಸರಸ್ವತಿ ಚಿಮ್ಮಲಗಿ (ಸಂ), ಗೀತಾನಾಗಭೂಷಣ, ಕಲಬುರ್ಗಿಯ ಸ್ಪಂದನ, ಪುಟ. 46
2. ಗೀತಾನಾಗಭೂಷಣ, ಬದುಕು, ಪುಟ. 3 3. ಅದೇ, ಪುಟ. 9 4. ಅದೇ, ಪುಟ. 33–34 5. ಅದೇ, ಪುಟ. 62
6. ಅದೇ, ಪುಟ. 60 7. ವಿಜಯಶ್ರೀ ಸಬರದ (ಸಂ.), ವಿಮರ್ಶಾ ಲೇಖನಗಳು, ಪುಟ. 265
8. ಗೀತಾನಾಗಭೂಷಣ, ಬದುಕು, ಪುಟ. 206 9. ಅದೇ, ಪುಟ. 206
10. ಶಿವಾನಂದ ಎಸ್. ವಿರಕ್ತಮಠ, (ಸಂ.), ಮಹಿಳಾ ಅಧ್ಯಯನ, ಸಂಪುಟ 2, ಪುಟ. 118
11. ಗೀತಾನಾಗಭೂಷಣ, ಬದುಕು, ಪುಟ. 225 12. ಅದೇ, ಪುಟ. 283 13. ಅದೇ, ಪುಟ. 285
14. ಗವಿಸಿದ್ದಪ್ಪ ಎಚ್. ಪಟೇಲ್, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಕಥನ, ಪುಟ. 182

ಮೂಲ ಆಕರ

1. ಗೀತಾನಾಗಭೂಷಣ, ಬದುಕು ಕಾದಂಬರಿ, ಲೋಹಿಯಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬಳ್ಳಾರಿ, 2010

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಅಮೂರ ಜಿ.ಎಸ್., ಕನ್ನಡ ಕಾದಂಬರಿ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1989
2. ಗವಿಸಿದ್ದಪ್ಪ ಎಚ್. ಪಟೇಲ್, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಕಥನ, ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಗುಲಬರ್ಗಾ, 2005
3. ಗಿರಡ್ಡಿ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಕಾದಂಬರಿ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ತಂತ್ರ, ಸ್ನೇಹ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1976
4. ವಿಜಯಶ್ರೀ ಸಬರದ (ಸಂ.), ವಿಮರ್ಶಾ ಲೇಖನಗಳು, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಗುಲಬರ್ಗಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಗುಲಬರ್ಗಾ, 2005
5. ಶಿವಾನಂದ ಎಸ್. ವಿರಕ್ತಮಠ, (ಸಂ), ಮಹಿಳಾ ಅಧ್ಯಯನ, ಸಂಪುಟ, 2, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 2011
6. ಸರಸ್ವತಿ ಚಿಮ್ಮಲಗಿ (ಸಂ), ಗೀತಾನಾಗಭೂಷಣ, ಕಲಬುರ್ಗಿಯ ಸ್ಪಂದನ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2004

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಮ್ಯಾಸಬೇಡ ಮತ್ತು ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಬುಡಕಟ್ಟು ಮಹಿಳೆಯರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಕಥನಗಳು

ಡಾ. ಪಾರ್ವತಮ್ಮ ವಿ.

ಅತಿಥಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆ ಕಾಲೇಜು, ಮೋಕ.
ಬಳ್ಳಾರಿ ತಾ., ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿ; ೫೮೩೧೧೭
Contact No. : 8861676806
E-mail : paru9483@gmail.com

ಸಾರಾಂಶ: ಮ್ಯಾಸಬೇಡ ಮತ್ತು ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಸಮುದಾಯಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಆಚರಣೆ, ನಂಬಿಕೆ, ವಿಧಿ– ನಿಷೇಧ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಜೀವನ ವಿ ಧಾನ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಪವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಮುದಾಯಗಳ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ನಂಬಿಕೆ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಆಚರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಕುರಿತು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎಂದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂತಃ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದಾಗಿದೆ. ಸಮಾಜ ಜೀವಿಯಾಗಿ ಮಾನವರು ಆಚರಿಸುವ, ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಎಲ್ಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮುಖ್ಯ ಪದಗಳು: ಸಮುದಾಯ, ಮ್ಯಾಸಬೇಡ, ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ, ಬುಡಕಟ್ಟು ಮಹಿಳೆಯರು, ಆರ್ಥಿಕತೆ, ಯಜಮಾನಿಕೆ, ಪಶುಪಾಲನೆ

ಪೀಠಿಕೆ: ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜ ಸಂಕೀರ್ಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು, ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣವಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ವಿಕಾಸದ ಅನೇಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟಿಗೆ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಬೇಟೆಯಾಡಿ ಮೀನು ಹಿಡಿದು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದರಿಂದ ಅಲೆಮಾರಿ, ಅರೆ ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುವವರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ನಾವು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಜಾತಿ–ವರ್ಗಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ತರಗಳು ಒಂದೊಂದು ಜೀವನ ಕ್ರಮದ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ. ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಜನ, ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಮುದಾಯಗಳ ಜನರ ನಂಬಿಕೆ–ನಡವಳಿಕೆ, ಆಚಾರ–ವಿಚಾರ, ಆಹಾರ, ವೇಷ–ಭೂಷಣ, ಭಾಷೆ, ಉದ್ಯೋಗ, ಆರಾಧನೆ, ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ನಾವು ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ಜನ ಸಮುದಾಯವು ಹಲವು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮೂಹಗಳ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣವೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ನಡುವೆ ಪರಸ ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಏರ್ಪಡಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯೇ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದೆ. ಮ್ಯಾಸಬೇಡ ಮತ್ತು ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಸಮುದಾಯಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಆಚರಣೆ, ನಂಬಿಕೆ, ವಿಧಿ– ನಿಷೇಧ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಜೀವನ ವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಪವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಮುದಾಯಗಳ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ನಂಬಿಕೆ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಆಚರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಕುರಿತು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎಂದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂತಃ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದಾಗಿದೆ. ಸಮಾಜ ಜೀವಿಯಾಗಿ ಮಾನವರು ಆಚರಿಸುವ, ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಎಲ್ಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಕುಟುಂಬ : ಸಮಾಜದ ಅತ್ಯಂತ ಚಿಕ್ಕ ಘಟಕ ಕುಟುಂಬ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಉಣಬಡಿಸುವ ಅನೌಪಚಾರಿಕ ಶಾಲೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ವರ್ತನೆಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ನಿಯೋಗಿ ಕುಟುಂಬ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಪ್ರಬಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ. ಕುಟುಂಬ ಸಮಾಜದ ಆಧಾರಸ್ತಂಭ ಪತಿ–ಪತ್ನಿಯರ ನಡುವೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆಸೆಯುವ, ಜೈವಿಕ ಸಂಬಂಧ ಏರ್ಪಡಿಸುವ ಹಾಗೂ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಮ್ಯಾಸಬೇಡರದ್ದು. ಇವರಲ್ಲಿ ಅವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದು, ಕ್ರಮೇಣ ಇವರಲ್ಲಿ ಇಂದು ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬಗಳೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮ್ಯಾಸಬೇಡರಲ್ಲಿ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮನೆಯ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನು ಯಜಮಾನ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೂಡು ಕುಟುಂಬಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅಣ್ಣ–ತಮ್ಮ, ಅಕ್ಕ ತಂಗಿ, ಅತ್ತೆ–ಮಾವ ಎಲ್ಲರು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಇರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಹಿಂದೆ ಎಲ್ಲರೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದೇ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಮುದಾಯದವರು ಒಂದೇ ಕಡೆ ವಾಸಮಾಡುತಾರೆ. ಈ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹಟ್ಟಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಎಲ್ಲಾ ಜನರು ಒಂದೇ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿನ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಜೀವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆಯು ಜೀವನೋಪಾಯದ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಕಸುಬಾಗಿತ್ತು. ಸದಾ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಪುರುಷರು ಬಹುದಿನಗಳವರೆಗೆ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುತಾ ್ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬದ ಪೂರ್ಣ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ತಾಯಿಯದಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಆರಾಧನೆ ಮಾಡುವ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಗೆ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಮಕ್ಕಳ ಲಾಲನೆ, ಪಾಲನೆ, ಪೋಷಣೆಯ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಮಹಿಳೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇಡೀ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಆಹಾರ ಪೂರೈಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಮಹಿಳೆಯೇ ನಿಭಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು.೧ ಬಹುತೇಕ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಸೋದರ ಸಂಬಂಧಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ತಂದೆ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲಿರುವುದಿಲ್ಲ. ತಂದೆಯ ನಂತರ ಇಡೀ ಆಸ್ತಿಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಮಗನ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಬುಡಕಟ್ಟು ಎಂದರೆ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಕೂಡು ಕುಟುಂಬಗಳು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ತರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅವು ಅವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬಗಳು. ಎಲ್ಲರೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದೇ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮನೆಯ ಹಿರಿಯನಾದವನು ಯಜಮಾನಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಾನೆ. ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಅಧಿಕಾರ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮನೆಯ ಹಿರಿಯ ಸೊಸೆ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಮಾತೃ ಪ್ರಧಾನ ಕುಟುಂಬಗಳೇ ಇದ್ದವು. ಮನುಷ್ಯನ ಬದುಕಿನ ಆಗು ಹೋಗುಗಳಿಗೆ ಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರೇರಕ ಶಕ್ತಿಯೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರಿಂದ ಶಕ್ತಿಯ ಮೂಲ ಆದಿಶಕ್ತಿ ಜಗನ್ಮಾತೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿ, ಭಯ–ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಮಾತೃ ದೇವತಾರಧನೆ ನಡೆಸಿದರು.೨ ಹೆಣ್ಣನ್ನು ನಿಸರ್ಗಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತೃ ಪ್ರದ ಾನತೆ ಆರಾದ ನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವರಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಶುಪಾಲನೆ ಪ್ರಮುಖ ವೃತ್ತಿ ಆಗಿದ್ದರಿಂದ ಮಹಿಳೆ ಪುರಷನಿಗೆ ಸಹಾಯಕಳಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾಳೆ. ಆಸ್ತಿಯ ಹಕ್ಕು ತಂದೆಯ ನಂತರ ಮಗನಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆ ಆಗುತ ್ತದೆ. ಮಹಿಳೆಗೆ ಆಸ್ತಿಯ ಒಡೆತನವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಹೆಂಡತಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಾಗಲ್ಲ ಅಥವಾ ಗಂಡುಸಂತಾನ ವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಎರಡನೆಯ ಮದುವೆಗೆ ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಇದು ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಸಹ ಪಡೆದಿದೆ. ಪತಿ ಮೃತನಾದರೆ ಮುತ್ತೈದೆಯಾದವಳು ಮಾಂಗಲ್ಯ, ಬಳೆ, ಕುಂಕಮ, ಹೂವು ಇವುಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನೇ ತನ್ನ ಪತಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿರುತ್ತಾಳೆ. ಇಂದಿಗೂ ಇದು ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ.. ಮ್ಯಾಸಬೇಡ ಮತ್ತು ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಬುಡಕಟ್ಟು ಮಹಿಳೆಯರ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ, ವಿವಾಹ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಮತ್ತು ದುಡಿಮೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ಎರಡು ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲೂ ಸಾಮ್ಯತೆಗಳಿವೆ.

ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ–ಕಸುಬುಗಳು :

ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಜಾತಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವಿದ್ದಂತೆ ವರ್ಗ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವೂ ಕೂಡ ಪ್ರತ್ಯೇಕವೆಂಬತಿಲ್ಲ. ಅದು ಶ್ರೇಣಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ಶ್ರೇಣಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚ ಜಾತಿಯವರೆನಿಸಿಕೊಂಡವರೇ ಶ್ರೀಮಂತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಸಮಾಜದ ಬದಲಾವಣೆಯ ಹಿಂದೆ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಯು ಬಹುಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಇಂದಿನ ಆಧುನಿಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಗೃಹ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಗೃಹ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಕ್ಷಿಪ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಆದಾಯ ತುರವಂತವುಗಳಾಗಿವೆ. ದಿನಬಳಕೆ ವಸ್ತುಗಳು, ಅಲಂಕಾರಿಕ ಉಡುಪುಗಳು, ಹೈನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ ಮೊದಲಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೇ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ದೇಶದ ಬೃಹತ್ ಆದಾಯದ ಮೂಲವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪುರುಷ ಪ್ರಭುತ್ವ ಇವುಗಳ ಕಡೆ ಗಮನಹರಿಸಿ ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ದುಡಿಮೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕಡಿಮೆ ಕೂಲಿ ಕೊಡುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದೆ. ಅಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹೆಣ್ಣು ಆರ್ಥಿಕ ಶೋಷಿತಳಾಗಿಯೇ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದಾಳೆ.

ಮ್ಯಾಸಬೇಡ ಮಹಿಳೆಯರ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ–ಕಸುಬು :

ಮಾನವನ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನ ಕ್ರಮವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಿದಾಗ ಇಂದಿನ ನಾಗರೀಕ ಸಮಾಜ ಅತೀ ಹೆಚ್ಚು ಕ್ರೂರವೂ, ಸ್ವಾರ್ಥ ಕೇಂದ್ರಿತವೂ ಆಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬುಡಕಟ್ಟೊಂದರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಆ ಸಮುದಾಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳು ಬಹುಮುಖ್ಯ ಚರ್ಚೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮನುಷ್ಯ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ವಿವಿಧ ಮಾರ್ಗಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 'ಬೇಟೆ'ಯನ್ನು ಒಂದು ಆಚರಣೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಬೇಟೆಯು ಅಂದಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನಾ ಮೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದೇ ಬೇಟೆ ಈಗ ಏನಾಗಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಾಗೂ ಚಲನಶೀಲತೆಯ ಸ್ವರೂಪದ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದಿನ ಪ್ರಮುಖ ಉತ್ಪಾದನಾ ವಿಧಾನವಾಗಿದ್ದ 'ಬೇಟೆ' ಬರಬರುತ್ತಾ ಒಂದು ಪ್ರಾಸಂಗಿಕ ಕ್ರಿಯೆಯಾಯಿತು.೩ ಹೀಗೆ ಬೇಟೆ ಅರಸರ ಹವ್ಯಾಸವಾಯಿತು. ಇವರ ಮೂಲ ಕಸುಬು ಬೇಟೆಯಾಗಿತ್ತು. ಸರಕಾರದ ಕಠಿಣ ಕಾನೂನಿಂದಾಗಿ ಬೇಟೆಯಾಡುವುದು ಅಪರಾಧ ಎಂಬುದು ಗೊತ್ತಿದ್ದರೂ ಯುಗಾದಿ ಹಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದಿನ ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಪರ್ಯಾಯ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಸಂದರ್ಭಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಕೃಷಿ, ಪಶುಪಾಲನೆಯನ್ನು ಪ್ರಮುಖ ಕಸುಬಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಮ್ಯಾಸಬೇಡರಿಗೆ ದನ ಮೇಯಿಸಲು ಅಂತಹ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು ಇಲ್ಲ. ಕೃಷಿಗೆ ಮಳೆಯನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಕೃಷಿಯು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೮೦೦ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಆಗಮಿಸಿದ ವಿದೇಶಿ ವಿದ್ವಾಂಸ ಬುಕಾನನ್ ಬೇಡರನ್ನು ಕುರಿತು ಈ ರೀತಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. "ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ತೀರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಸೀಮಿತವಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯಾಡುವ ಬೇಡರು ವಾಸಿಸುತಿ ್ತದ್ದರು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವರು ಸೇನೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ೪,೫,೧೨ (ಪಗೋಡಗಳ) ಪಗಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅವರು ಬೇಟೆಯ ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾದುದರಿಂದ ಸೈನಿಕ ಕರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ನಿಶ್ಚಿತತವಾದ ವಿಜಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಹೈದರಾಲಿ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರು ಅನೇಕ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲಿ ಅವರಿಂದ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಬೇಡ ಸಮುದಾಯದವರು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸಿ ಕಾಲಯಾಪನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ಹಿಂದಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬೇಟೆಗಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಆಯುಧಗಳನ್ನೇ ಇಂದಿಗೂ ಇಟ್ಟು ಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.೪ ಈಗ ಇದೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲ. ಮ್ಯಾಸಬೇಡರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜನರು ಕೃಷಿಕಾರ್ಮಿಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತಿ ್ತದ್ದಾರೆ. ತೀರಾ ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟು ಜನ ಕೃಷಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಮಹಿಳೆಯರು ಕೂಲಿ, ಮನೆಗೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾರೆ. ಅರಣ್ಯ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾನೂನು ಹಾಗೂ ಜಾಗತೀಕರಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯ ನಾಶದಿಂದ ಬೇಡರು ನಾಡಿನ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುವಂತಾಯಿತು, ಪಶುಪಾಲನೆ, ಕುರಿಸಾಕಣಿಕೆ, ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನು ವೃತ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಿದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬುಡಕಟ್ಟು ಮಹಿಳೆಯರು ಶ್ರಮ ಜೀವಿಗಳು. ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಅದರಲ್ಲೂ ಕೃಷಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ದಿನಪೂರ್ತಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ದನಕರುಗಳಿಗೆ ಮೇವು, ನೀರು ಒದಗಿಸುವುದು, ಅವುಗಳ ಸಗಣಿ ಬಾಚಿ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸುವುದು, ಹೈನುಗಾರಿಕೆಯಿದ್ದರೆ ಹಾಲು ಕರೆಯುವ ಕೆಲಸ ಅವಳದೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಹಾಲನ್ನು ಮಾರಾಟಮಾಡಿ ಹಣ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಮಾತ್ರ ಪುರುಷರೇ ಆಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತಲು ಅಣಿಮಾಡುವುದು ಮಹಿಳೆಯೇ ಆಗಿರುತ್ತಾಳೆ. ಬಿತ್ತನೆ ಬೀಜಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡುವುದು ಮಹಿಳೆಯೇ. ಅವರೆ, ಅಲಸಂದೆ, ಹೆಸರುಕಾಳು, ಹುಚ್ಚೆಳ್ಳು, ಕುಸುಬೆ, ನವಣೆ, ಸಾಸಿವೆ ಇನ್ನಿತರೆ ಬೇಕಾಗುವ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಲದಲ್ಲಿ ಬಿತ್ತನೆಮಾಡಿ, ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡುವುದು ಮಹಿಳೆಯರೇ. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಬಹುಪಾಲು ಮಹಿಳೆಯರು ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವ ಕುರಿತು ಹಲವಾರು ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಸೂಚಿಸಿರುವಂತೆ ಇವರು ಸೇವಿಸುವ ಆಹಾರದಲ್ಲಿ ಸತ್ವಯುತ ಪೌಷ್ಟಿಕಾಂಶದ ಕೊರತೆ ಇದ್ದು, ಇವರು ಸೇವಿಸಿಸುವ ಆಹಾರದಲ್ಲಿ ಪೌಷ್ಟಿಕಾಂಶ ತುಂಬಾ

ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದ್ದಾಗಿದೆ. (ದಿನಕ್ಕೆ ಸರಾಸರಿ ೧೦೦ ಕ್ಯಾಲೊರಿ). ಇದು ಅವರ ದಿನ ನಿತ್ಯದ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ವ್ಯಯಿಸುವ ಶಕ್ತಿಗಿಂತ ತುಂಬ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಬಳಲಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ೧೯೯೮–೯೯ರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕುಟುಂಬ ಆರೋಗ್ಯ ಸಮೀಕ್ಷೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಯ ೧೨೭ ಮಹಿಳೆಯರು ಶೇ.೫೦% ರಕ್ತ ಹೀನತೆಯಿಂದ ಮತ್ತು ಶೇ.೪೬% ರಷ್ಟು ಹಿಮೋಗ್ಲೋಬಿನ್ ಕೊರತೆಯಿಂದ ಬಸಯಿತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.೫ ಬೇಡ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆ ಮತ್ತು ಸಮಾನತೆಗಳು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ಸಮಾಜವಾಗಿದ್ದರೂ ಬೇಡ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ದುಡಿಯುತ್ತಾಳೆ. ಆದರೆ ಅವಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಆಸ್ತಿ ಒಡೆತನದ ಹಕ್ಕಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತ ಒಣಬೇಸಾಯ ಮಾಡುವವರೆ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದರಿಂದ ನವಣೆ, ರಾಗಿ, ಜೋಳ, ದ್ವಿದಳ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಮಳೆ ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾರೆ. ಬೀಜ ಬಿತ್ತಿ ಬೆಳೆಯುವವರೆಗೂ ಅವಳ ಪಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಬೆಳೆ ಕೈಗೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಅದರ ನಿರ್ವಹಣೆ ಅಂದರೆ ಮಾರಾಟಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು ಪುರುಷನ ಹಕ್ಕಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪುರುಷನಿಗೆ ಸರಿಸಮನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರೂ ಮಹಿಳೆಗೆ ಪುರುಷನಷ್ಟು ಕೂಲಿ ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇದು ಲಿಂಗ ತಾರತಮ್ಯದ ಪರಮಾವಧಿಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಕೂಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಬೇಡ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯರು ಶ್ರಮ ಜೀವಿಗಳು. ತಾವು ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಲು ಮುಂದಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಭತ್ತ ನಾಟಿ ಮಾಡುವುದು, ಕಳೆ ಕೀಳುವುದು, ಹೂ ಬಿಡಿಸುವುದು, ಬೀಜ ಬಿತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಆಧುನಿನಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯರು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸೊಪ್ಪು, ತರಕಾರಿ, ಮಾರಾಟ ಮಾಡಿ ಜೀವನ ನಡೆಸಲು ಮುಂದಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವರು ಹೋಟೆಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸುವ ಕೆಲಸ, ಗಾರ್ಮೆಂಟ್ಸ್, ಫ್ಯಾಕ್ಟರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲು ಮುಂದಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಆಧುನಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಓದಿದ ಮಹಿಳೆಯರು ಅಂಗನವಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಸರಕಾರದ ಮೀಸಲಾತಿ ಪಡೆದು ಸರಕಾರಿ ಉದ್ಯೋಗ ಪಡೆಯುವತ್ತ ಹೆಜ್ಜೆ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಪುರುಷರ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಮಹಿಳೆ ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಲು ವಿರೋಧವಿದೆ. ಆಸ್ತಿ ಒಡೆತನದ ಹಕ್ಕು ಮಹಿಳೆಗೆ ಇಲ್ಲ. ಸ್ವಂತ ಭೂ ಹಿಡುವಳಿ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ, ಭೂ ಒಡೆತನ ಪುರುಷರಿಗೆ ಇದೆ. ಇದು ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯ ಸ್ಥಿತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷಿವಲಯದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ದುಡಿಯುವುದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಡಿಮೆ ಕೂಲಿಗೆ ದುಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದೆ. ಇದು ದುಡಿಮೆಗಾರರಿಂದ ಮಹಿಳೆಯ ಮೇಲೆ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಒಂದು ರೀತಿಯ ದೌರ್ಜನ್ಯ, ಶೋಷಣೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಮಹಿಳೆಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವಾವಲಂಬನೆ ಸಾಧಿಸುವ ಯೋಗ್ಯತೆ ಇದ್ದರೂ ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ಸಮಾಜ ಅದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತಿಲ್ಲ. ಇಂದು ಆಸ್ತಿಯ ಒಡತನದ ಹಕ್ಕು ನೀಡಲಾಗಿದ್ದರೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪುರುಷರ ನಿಯಂತ್ರಣದಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಅವಳ ಶ್ರಮವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಕೆಲಸವಾಗಬೇಕಿದೆ.

ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಮಹಿಳೆಯರ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ–ಕಸುಬು :

ಮೂಲತಃ ಪಶುಪಾಲಕರಾಗಿರುವ ಇವರು ದನಕರುಗಳನ್ನು ಸಾಕಿ ಅವುಗಳಿಂದ ಬಂದ ಹಾಲು, ಮೊಸರು, ಬೆಣ್ಣೆ, ತುಪ್ಪವನ್ನು ಮಾರಾಟಮಾಡಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು ಹಿಂದೆ ದನಗಳನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದದುಂಟು. ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾದ ಮೇಲೆ, ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಜನ ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡಲು ಆರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಅಂದರೆ ಸುಮಾರು ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳಿಂದೀಚೆಗೆ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದನಗಳನ್ನು ಸಾಕಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ. ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು ಇಂದು ಪಶುಪಾಲನೆಯನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಕಸುಬಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು ೧೦೦ಕ್ಕೆ ಶೇ.೫೦ರಷ್ಟು ಕುರಿ ಸಾಕಾಣಿಕೆ, ಪಶುಪಾಲನೆ, ವ್ಯವಸಾಯ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಯನ್ನೇ ಕಸುಬನ್ನಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಮನೆಯ ಕಡೆ ತುಂಬ ಅನುಕೂಲವಿರುವಂಥ ಜನರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಲಾಭದಾಯಕ ಕಸುಬುಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ ಜಮೀನು ಇರುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ಜಮೀನು ಇಲ್ಲದೆ ಇರುವ ಕುಟುಂಬಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಬಳಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಹಿಡುವಳಿದಾರರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಕುಟುಂಬಗಳು ಕೂಲಿ ಹಾಗೂ ವಲಸೆ ಹೋಗಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹಿಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು ಬೇರೆಯವರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಬಳಕ್ಕೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ವರ್ಷದ ಕರಾರಿನಂತೆ ಅವರಿಗೆ ಅಂದರೆ ಚಿಕ್ಕವರಿಗಾದರೆ ಎರಡು ಎರಡು ಕುರಿ, ಊಟ, ಕಂಬಳಿ, ಕಾಲಿಗೆ ಚಪ್ಪಲಿ, ಬಟ್ಟೆಯ ಜೊತೆಗೆ ೨೦೦ ರೂಪಾಯಿ ಸಂಬಳ ೧೩೦ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವಯಸ್ಕರಿಗಾದರೆ ಊಟ, ಚಪ್ಪಲಿ, ಕಂಬಳಿ ಬೀಡಿ, ಎಲೆ, ಅಡಿಕೆ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ೪೦೦ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಟ್ಟಿಯ ಗೊಲ್ಲರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸಂಬಳಕ್ಕೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹಿಳೆಯರೇ ಮನೆಯ ಜವಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ನಿಭಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ಕಸುಬುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಮೇಲಿನ ಈ ಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇವರ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅಷ್ಟೇನು ಸುಧಾರಿಸಿಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಪಶುಪಾಲನೆ ಮಾಡುವ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಮಹಿಳೆಯ ಬದುಕು ಹೋರಾಟಮಯವಾಗಿದ್ದು, ಕೃಷಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗಿಂತ ಪಶುಪಾಲನೆ ಮಹಿಳೆಯ ಸ್ಥಾನಮಾಗಳು ಮತ್ತು ಅವಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕ್ರಮವು ವೈರುಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಮಾತೃ ಮೂಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯುಳ್ಳ ಪಶುಪಾಲಕ ಸಮುದಾಯಗಳು ನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಪಶುಪಾಲಕ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತತ್ವದ ಅಂಶಗಳಿರುವುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಗಂಗೆಯು ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರಲ್ಲಿ ಮಾತೃದೇವತೆಯಾಗಿದ್ದಳು. ಹಾಲು–ನೀರು ಪವಿತ್ರ ಎಂದು ತಿಸಿದಿರುವ ಇವರು "ಹಾಲು–ನೀರು ಮೀಸಲು ಪದ್ಧತಿ ಮತ್ತು ಜನಿಗೆ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಮಾತೃ ಮೂಲ ಆಚರಣೆಗಳಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪಶುಪಾಲನೆಯಿಂದ ಬರುವ ಹಾಲು, ಮೊಸರು, ತುಪ್ಪ, ಕಂಬಳಿ, ಮಾಂಸ ಇಂದು ಉದ್ದಿಮೆಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದಿವೆ. ಈ ಉದ್ದಿಮೆಗಳು ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಹಿಳೆಯರು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ವೃತ್ತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಇವು ಪಶುಪಾಲನೆಯ ಉಪವೃತ್ತಿಗಳು. ಹೆಣ್ಣು ಇಂದು ಕೃಷಿ ಚಟುವಟಿಕೆಯಲ್ಲೂ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಬೀಜ ಬಿತ್ತನೆ, ಕಳೆ ಕೀಳುವುದು, ಬೆಳೆ ಕೊಯ್ಯುವುದು, ದಾನ್ಯ ರಾಶಿ ಮಾಡುವುದು, ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಹಸನುಮಾಡಿ ಹಿಟ್ಟು ಮಾಡಿಸುವುದು

ಹೀಗೆ ಅಡುಗೆ ಮಾಡುವವರೆಗೂ ಹೆಣ್ಣಿನ ಶ್ರಮ ಬಹಳ ಇದೆ. ಹಗಲಿರುಳು ಶ್ರಮಿಸಿದರೂ ಹಣಕ್ಕಾಗಿ ಪುರುಷರನ್ನೆ ಆಶ್ರಯಿಸ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಪರಾವಲಂಬಿ ಬದುಕಿನಿಂದ ಮುಕ್ತಳಾಗಲು ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಾಯವೆಂಬಂತಹ ಉಪವೃತ್ತಿಗಳ ಶೋಧನೆಗೆ ಮುಂದಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಈ ಉಪವೃತ್ತಿಗಳು ಮಹಿಳೆಯನ್ನು ಆರ್ಥಿಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ರೂಪಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವಾವಲಂಬನೆ ಬದುಕಿನತ್ತ ಕಂಡೊಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಮಹಿಳೆ ತರಕಾರಿ, ಸೊಪ್ಪು, ಪಶುಸಾಕಾಣಿಕೆ,೬ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆ. ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಈ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯರು ಹೈನುಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನದಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ಹಿರಿಯೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು, ಚಳ್ಳಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಹೊಳಲ್ಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಮಹಿಳೆಯರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹಾಲಿನ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಮಾರುತ್ತಾರೆ. ಹೊಳೆಲ್ಕೆರೆಯ ಮಹಿಳೆ ಈರಮ್ಮ ಬೆಣ್ಣೆ ಮಾರುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಬೆಣ್ಣೆ ಈರಕ್ಕ ಎಂಬ ಹೆಸರೇ ವಾಡಿಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಬೆಣ್ಣೆ, ತುಪ್ಪ ಮಾರುವುದು, ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಬಂದ ಹಣದಿಂದಲೇ ಕುಟುಂಬ ನಿರ್ವಹಣೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ನಾವು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಮಹಿಳೆ ತಾನು ದುಡಿದ ಹಣವನ್ನು ಎಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೆ ಖರ್ಚು ಮಾಡುತ್ತಾಳೆ? ಎಂಬುದು ಪ್ರಶ್ನೆ. ಇವರು ಹಣ ಗಳಿಕೆ ಮಾಡಿದರೂ ಕೂಡ ಅವಳಿಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿಲ್ಲ. ಬಂದ ಹಣವನ್ನು ಇಂತಹುದಕ್ಕೇ ಖರ್ಚು ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬ ನಿಯಮದಂತೆ ಅವಳ ಸಂಪಾದನೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೆಣ್ಣಿನ ನಿರಂತರ ದುಡಿಮೆಗೆ ಬಿಡುವೆಂಬುದೇ ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಕೆಳಗಿನ ಜನಪದ ಗೀತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

"ಕಾಕೆ ಕಣ್ಣಿನ ಭತ್ತ ಗೋಪಿಚಂದನದೊನಕೆ
ಕೈಯೆಲ್ಲಿ ಹೆಟ್ಟಿ ಉಗಳೆದ್ದಿ ಕೆಂಪಾಗಿ
ಮೈಯೆಲ್ಲಾ ಬೆವರು ನೀರಾದೋ ೭

ಸಂಸಾರದ ಬಂಧನದಲ್ಲಿರುವ ಹೆಣ್ಣು ದಿನವಿಡೀ ದುಡಿಯುತ್ತಾಳೆ. ಅವಳಿಗೆ ಅವಳ ಕೆಲಸದ ಮೇಲೆ ಗಮನವಿರುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ತನ್ನ ಆರೋಗ್ಯದ ಕಡೆಯಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಪುರುಷನಿಗಾಗಿ ತನ್ನ ಬದುಕನ್ನು ಸವೆಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾಳೆ ಎಂಬುದು ಬಹಳಷ್ಟು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಮಹಿಳೆಯರು ಪುರುಷರಿಗೆ ಕುರಿಸಾಗಾಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಹೊಳಲ್ಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಚಿತ್ರಹಳ್ಳಿ, ಅಮೃತಪುರ, ಹಿರಿಯೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೀರೇನಹಳ್ಳಿಯ ಕಾಟಯ್ಯನ ಹಟ್ಟಿ, ಕರಿಮುದ್ದಯ್ಯನ ಹಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ, ಕೊಳಾಳು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಕುರಿಗಳನ್ನು ಮೇಯಿಸಲು ಮಂದೆ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಆಗ ಮಹಿಳೆಯರು ಗಂಡಸರಿಗೆ ಅಡುಗೆ ಮಾಡಲು ಅವರ ಜೊತೆ ಮನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕಿಂತ ಕುರಿ ಸಾಕಾಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಲಾಭ ತರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಹಿಳೆಯರು ಯಾರದೋ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ಮಂದೆ ಬಿಟ್ಟಾಗ ಅಲ್ಲಿಯೇ ವಾಸಮಾಡಬೇಕು. ಮರಿಗಳಿಗೆ ಮೇವು, ನೀರು ಒದಗಿಸುವಂತಹ ಕೆಲಸಗಳು ಈಕೆಯ ಪಾಲಿನವು. ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಡುಗೊಲ್ಲರು ಕುರಿಸಾಗಾಣಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತೊಡಸಿಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಗಂಡು ಕುರಿ ಮರಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕುರಿ ಗೊಬ್ಬರವನ್ನು ಮಾರಿ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಹಣ ಸಂಪಾದಿಸುತ್ತಾರಷ್ಟೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಣ ಸಂಗ್ರಹವಾಗದಿದ್ದರೂ ಜೀವನ ಮಾಡಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆಂಬುದು ಸಮಾಧನಕರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಿರಿಯೂರು, ಹೊಸದುರ್ಗ, ಹೊಳಲ್ಕೆರೆ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಪುರುಷರ ಜೊತೆ ಮಹಿಳೆಯರು ಕುರಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರತೀ ಶನಿವಾರ, ಮಂಗಳವಾರ, ಗುರುವಾರ ಹಿರಿಯೂರು, ಶಿರಾ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಮಳೆ ಕಡಿಮೆ ಬೀಳುವ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇರುವ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಜಮೀನಿನಿಂದ ಯಾವುದೇ ಆದಾಯ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇಡೀ ಕುಟುಂಬ ನಿಭಾಯಿಸಲು ಗಂಡಿಗಿಂತ ಹೆಣ್ಣೇ ಶ್ರಮ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಡಗೊಲ್ಲ ಮಹಿಳೆಯರು ಇಂದು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಮುಂದೆ ಬರಲು ಅನೇಕ ಕಸುಬುಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವರು ಸೊಪ್ಪು, ತರಕಾರಿ, ಹಾಲು, ಮೊಸರು, ಬೆಣ್ಣೆ, ತುಪ್ಪವನ್ನು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರ್ಮೆಂಟ್ಸ್‌ಗೆ ಬೆಳಿಗ್ಗೆಯಿಂದ ಸಂಜೆವರೆಗೂ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆ ಕುಟುಂಬದ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೊರ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ, ಇದರಿಂದ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಉಳಿತಾಯ ಯೋಜನೆ ಮಾಡಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಮಾರೋಪ:

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಬುಡಕಟ್ಟು ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಎಲ್ಲರೂ ಶ್ರಮಜೀವಿಗಳೇ ಆಗಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ಸಮಾಜವಿದ್ದರೂ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಪುರುಷರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಅವರಿಗಿದೆ ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯರು ತಮ್ಮನ್ನು ಉತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಕೊನೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

೧.ಮಲ್ಲಿಕಾ ಘಂಟಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹಿಳಾ ಮಾಲೆ, ಸಂ–೫, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೦೮, ಪುಟ–೧೭೦
೨. ಶಾಲಿನಿ ರಘುನಾಥ, ಹಸುಬೆ, ೨೦೦೩, ಪುಟ–೩.
೩. ಬರಗೂರು ರಾಮಚಂದ್ರಪ್ಪ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಶ್ರಮ ಮತ್ತು ಸೃಜನಶೀಲತೆ, ೨೦೦೫, ಪುಟ–೧೮೮
೪. ಮಂಜುನಾಥ ಬೇವಿನಕಟ್ಟಿ : ಆದಿವಾಸಿ, ೨೦೦೮, ಪುಟ–೪೫
೫. ಯೋಜನಾ ಪತ್ರಿಕೆ (ಮಾಸಿಕ), ಜುಲೈ–೨೦೦೬, ಪುಟ ೧೬–೧೭
೬. ಕೇಶವಭಟ್ಟ ಟಿ., ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜನಪದ ಗೀತೆಗಳು, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೯೬, ಪುಟ–೧೨೩.
೭. ಮಿರಾಸಾಬಿಹಳ್ಳಿ ಶಿವಣ್ಣ, ಕಾಡುಗೊಲ್ಲ ಬುಡಕಟ್ಟು ವೀರರು, ಸಿ.ವಿ.ಜಿ. ಪ್ರಕಾಶನ ಬೆಂಗಳೂರು, ಪುಟ–೧೬

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಚಲನಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮಾದರಿಗಳು

ಡಾ. ಯರ್ರಿಸ್ವಾಮಿ ಈ. (ಹಂಪಿ, ಕರ್ನಾಟಕ)

ಸಿನಿಮಾ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯ ಮಾಧ್ಯಮ ಮಾತ್ರವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವೂ ಆಗಿದೆ. ಚಲನಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯ ಕ್ಷೇತ್ರವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುವುದೆ ಇಲ್ಲ. ಸಿನಿಮಾದ ಕತೆ, ಚಿತ್ರಕತೆ, ಸಂಭಾಷಣೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಗೀತರಚನೆ, ಸಂಗೀತ, ನಿರ್ಮಾಣ, ನಿರ್ದೇಶನ, ಸ್ಥಿರಛಾಯಾಚಿತ್ರ, ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ, ಸಂಕಲನ ಮೊದಲಾದ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಪುರುಷರೆ ಆವರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಚಲನಚಿತ್ರದ ವಸ್ತು, ಅದರ ನಿರೂಪಣಾ ಶೈಲಿಯಲ್ಲೂ ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ಧೋರಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮಹಿಳೆ ಪುರುಷಪರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಹೊಂದಿದವಗಿರುತ್ತಾಳೆ. ಚಲನಚಿತ್ರ ನಾಯಕಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರಲೀ ನಾಯಕ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರಲೀ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾತ್ರ ದುರ್ಬಲವೂ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೊಳಗಾದದ್ದೂ ಆಗಿದ್ದು ಅಶ್ಲೀಲವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಹಿಂಸೆ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಾಚಾರ ಕ್ರಿಯೆಗಳು ನೋಡುಗರನ್ನು ಪ್ರೇರೇಪಿಸುತ್ತವೆ. ಅವು ಹಿಂಸಾರತಿಯನ್ನು ಉದ್ದೀಪಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ವಿಕೃತ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಸಿನಿಮಾ ಗಲ್ಲಾಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ಸು ಸಾಧಿಸುವ ಬಂಡವಾಳದ ಸರಕಾಗಿರುವ ಅಶ್ಲೀಲತೆ ಬಹುರೂಪಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಅದರ ಕಲ್ಪನೆ ಒಂದು ಸಮುದಾಯದದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ, ಒಂದು ಸ್ಥಳದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಅಶ್ಲೀಲತೆ ಕೇವಲ ಲೈಂಗಿಕ ಪ್ರಚೋದನೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮಹಿಳೆಯರ ಆತ್ಮ ಗೌರವ, ಘನತೆ ಕುಗ್ಗಿಸುವ ಕ್ರಮವೂ ಆಗಿದೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಮಹಿಳೆಯನ್ನು ಪುರುಷದಾಸಿಯೆಂಬಂತೆ ಅಪಮಾನದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸುವಂತೆಯೂ ಇಲ್ಲ ದಾಸ್ಯವನ್ನೆ ಮಹಿಳೆಯರ ಆದರ್ಶವೆಂದು ವೈಭವೀಕರಿಸುವಂತೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ಸಿನಿಮಾಗಳಲ್ಲಿ ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅಶ್ಲೀಲ ದೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ವೇಶ್ಯಾವಾಟಿಕೆ ದೃಶ್ಯವಲ್ಲದೆ ಪುರುಷಾಧಿಪತ್ಯ ಪ್ರತಿರೋಧಿಸುವ ಮಗಳು/ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಮನೆಹೊರಗೆ ದಬ್ಬುವ ದೃಶ್ಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಹಲವು ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡಿದ್ದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಗ್ರಹಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ.

ಅತ್ಯಾಚಾರ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜವನ್ನು ಕಾಡುವ ರೋಗ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗುವ ಮಹಿಳೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಪರಿಚಿತಳಾಗಿದ್ದು ಹದಿಹರೆಯದವವಳೂ ಮಧ್ಯವಯಸ್ಕಳೂ ಆಗಿರುತ್ತಾಳೆ. ಕೆಲವು ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗಳು ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದ ಮಹಿಳೆಗೆ ಪರಿಚಿತರಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಪಡುವ ಹೆಣ್ಣು ಹದಿಹರೆಯದವಳೇ ಆಗಿರುತ್ತಾಳೆ. ಕಳವು, ದರೋಡೆ, ಕೊಲೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಕರಣಗಳಂತೆ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದವರು ಕೂಡ ಹಿಂಜರಿಕೆ ಸ್ವಭಾವದವರಾಗಿದ್ದು ದೃಶ್ಯ ಮಾಧ್ಯಮಗಳು ಅವರನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅವರನ್ನೇ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿಂದನೆಗೂ ಅಪಮಾನಕ್ಕೂ ಗುರಿಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯೇ ವಿನಹಃ ಅಪರಾಧಿಯ ಮೇಲಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಬಹಳಷ್ಟು ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳು ವರದಿಯಾಗದೆ ಉಳಿಯುತ್ತವೆ. ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸುವ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಸಾಮನ್ಯವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಭದ್ರತೆಯೊದಗದೆ ಅವರು ನಿರಾಶೆಗೊಳಗಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅಪರಾಧಿಯನ್ನು ಬಂಧಿಸುವ, ಅವರ ಮೇಲೆ ಕಾನೂನು ಕ್ರಮ ಜರುಗಿಸುವ ಹಾಗೂ ಅಪರಾಧ ಪ್ರಮಾಣ ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಅತಿ ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗಳು ಅಪರಾಧದ ನಂತರವೂ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಪಾರಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಅತ್ಯಾಚಾರ ಪ್ರಸಂಗಗಳಲ್ಲಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಧೋರಣೆಗಳು, ಕಟ್ಟಳೆಗಳು, ಆಚರಣೆಗಳು ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ತೊಂದರೆ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಅವು ಮಹಿಳೆಯರ ವಿರುದ್ಧ ಲೈಂಗಿಕ ಹಿಂಸೆ ಪ್ರಚೋದಿಸುವ ಅಥವಾ ಕ್ಷಮಿಸುವ ಗುಣ ಬೋಧಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ನಮ್ಮದು ಅತ್ಯಾಚಾರ ಪೂರಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ವಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರ ಕುರಿತು ಮಾಧ್ಯಮಗಳು ವಹಿಸುವ ಮೌನ ಹೆಚ್ಚು ಆಘಾತಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದು ಬಹುಪಾಲು ಭಾರತೀಯ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಬಗೆಗೆ ಹಾಗೂ ಅವರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸುರಕ್ಷತೆಯ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮನೋಭಾವ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಚಲನಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಅಂಗಾಂಗ ತೋರಿಸುವ ದೃಶ್ಯಗಳು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಲ್ಲಿ ಬಲಾತ್ಕಾರ ಪ್ರಚೋದಿಸುವಂಥ ಪ್ರಸ್ತುತಿಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತವೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದ ದೇಹದ ಮೇಲೆ ಕ್ಯಾಮರಾ ಕಣ್ಣು ಸುಳಿದಾಡಿ ಅವಳ ಬಟ್ಟೆಗಳು ಅತ್ಯಾಚಾರಿಯಿಂದ ಹರಿದುಹೋದಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಸಮರ್ಪಕ ದೃಶ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಕೆ ನಾಯಕನ ಸೋದರಿಯಾಗಿರುವ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರುತ್ತಾಳೆ. ನಾಯಕನು ಬಲಾತ್ಕಾರ ಮಾಡುವವನ ಮೇಲೆ ಹೇಗೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆಂಬುದು ಸಿನಿಮಾದ ಮುಂದುವರೆದ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೊಡೆದಾಟದ ದೃಶ್ಯದಿಂದಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮನಸ್ಥಿತಿ ಬದಲಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಲಾಗುವುದೆಂದು ನಾವು ಸಿನೆಮಾ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತೇವೆ. ಆಹುತಿಯಾದವಳ ಆಘಾತವನ್ನು ಚಿತ್ರೀಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ, ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಪ್ರಚೋದನೆಗಳು ಹಾಗೂ ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮಹಿಳೆಯರ ಮೇಲೆ ನಡೆಯುವ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ನ್ಯಾಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೊರತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಇದರ ವಿಸ್ತೃತ ಚರ್ಚೆಗೆ 'ದಾಮಸ್', 'ಬವಂಡರ್', 'ಜಖ್ಮಿ ಔರತ್' ಚಲನಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. 'ದಾಮಸ್'ನಲ್ಲಿ ಮದುವೆ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದ್ದರೆ, 'ಬವಂಡರ್'ನಲ್ಲಿ ಜಾತಿ (ಮತ) ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರವೊಂದು ಆಯುಧವಾಗಿ

ಉಪಯೋಗವಾಗುವ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿ ವಿರುದ್ಧ ದನಿಯೆತ್ತುವ ಹೆಣ್ಣಿನ ಗರ್ವಭಂಗ ಮಾಡುವ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. 'ಜಖ್ಮಿ ಔರತ್'ದಲ್ಲಿ ಪುರುಷನ ಸಂತೋಷಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಿಳೆಯ ದೇಹ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆ; ಸಾಮೂಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಹೇಗೆ ಧೈರ್ಯಶಾಲಿ ಪೋಲೀಸ್ ಆಫೀಸರ್‌ಳ ಧೃತಿಗೆಡಿಸುತ್ತದೆಂದು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಸಿನಿಮಾಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರ ನಂತರದ ಆಘಾತಕಾರಿ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ವೈಭವೀಕರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರದೊಂದಿಗಿನ ಮನೋವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವ್ಯಾಕುಲತೆ, ಲಜ್ಜಾಮನೋಭಾವ ಮತ್ತು ಮೈಲಿಗೆಯ ಮನೋಭಾವ – ಇವು ಬಲಿಷ್ಠವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತಗೊಂಡಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಕೇವಲ ಲೈಂಗಿಕ ಅಪರಾಧವೆಂಬ ಪುರಾಣಕಾಲದ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರ ಕೇವಲ ಲೈಂಗಿಕ ಬಯಕೆಯೆಂದು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ನಿರ್ದೇಶಕರು ಮಹಿಳೆಯರ ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಅನಗತ್ಯವಾಗಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಪ್ರದರ್ಶನ ಮಾಡುವುದೂ ಒಳಗೊಂಡು ಅತ್ಯಾಚಾರವೆಂಬ ಅಪರಾಧ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಪ್ರಧಾನ–ಗೊಳಿಸುವ ಸಂಕೀರ್ಣ ಪ್ರೇರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮೂಲಕ ಸಿನಿಮಾಗಳು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರ ಮನೋಭಾವನೆಯನ್ನು ಸಮಸ್ಯೆಗೀಡುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಪ್ರೇಕ್ಷಕರು ಪರದೆಯ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಎಸಗುವ ಪಶುಪವೃತ್ತಿ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ತಮ್ಮನ್ನು ತಪ್ಪಿತಸ್ಥರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಕೆಟ್ಟಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾದಂತೆ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಒಂದು ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಲೈಂಗಿಕ ಉದ್ರೇಕಕ್ಕೂ ಒಳಗಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. 'ಜಖ್ಮಿ ಔರತ್' ಸಿನಿಮಾದ ಯಶಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶವೂ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ನಟಿ ಡಿಂಪಲ್ ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರದ ಮೇಲಾಗುವ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಇಡೀ ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಬೇಡಿಕೆಯ ಕ್ಲಿಪಿಂಗ್ ಆಗಿ ಯು–ಟೂಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಜಖ್ಮಿ ಔರತ್

ಸಾಮೂಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರವನ್ನು ಕಥಾವಸ್ತುವಾಗುಳ್ಳ ಈ ಚಿತ್ರ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದ ಮಹಿಳೆಯನ್ನು ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಳಿಸಿಹಾಕಬಹುದು ಹಾಗೂ ಅವಳ ಸೊಕ್ಕು ಮುರಿಯಬಹುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮತ್ತು ಶೋಷಣೆ ಕುರಿತ ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಧೈರ್ಯಶಾಲಿ ಮಹಿಳಾ ಪೋಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್ ಕಿರಣ್‌ದತ್‌ಳ ಯೋಗ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ಶಕ್ತಿ ಎಂತಹದು ಎಂಬುದನ್ನು ಸಿನಿಮಾದ ಆರಂಭಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪದೇ ಪದೇ ತೋರಿಸಿದೆ.

ಮಹಿಳಾ ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಕೋರ್ಟಿಗೆ ಹಾಜರುಪಡಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯಲಿರುವ ತನ್ನ ಮದುವೆ ರದ್ದಾಗುವ ಹೆದರಿಕೆ ಇದ್ದರೂ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದ ಹೆಣ್ಣು ಸಾಕ್ಷ್ಯ ಹೇಳಲು ಒಪ್ಪುತ್ತಾಳೆ. ಕಾನೂನು ನಿರೂಪಣೆ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿದ್ದು, ಅತ್ಯಾಚಾರ ಸಾಬೀತು ಪಡಿಸಲು ಸಾಕ್ಷಿಗಳೇ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದಳ ಅನಾಥ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ. ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಿರಣ್‌ದತ್‌ಳ ಸ್ವಂತ ಹೇಳಿಕೆಯೂ ನಿರಾಧಾರವೆಂದು ಸಲೀಸಾಗಿ ತಳ್ಳಿಹಾಕಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರದ ಕೊರತೆಯ ಲಾಭ ಪಡೆಯುವ ಅತ್ಯಾಚಾರಿ ತಾನು ಅಪರಾಧ ನಡೆದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಯುಕ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನ ಮಾಡುತ್ತಾನೆಂದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಿರಣ್‌ದತ್ ಅಸಹಾಯಕಳಾದರೆ, ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದವಳಿಗೆ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದೊಂದು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಬೇರೆ ದಾರಿಯೇ ಇಲ್ಲದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಕಿರಣ್‌ದತ್ ಸ್ವತಃ ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಸಾಮೂಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಬಲಾತ್ಕಾರದ ಬಲಿಪಶುವಾದ ಹೆಣ್ಣೊಬ್ಬಳು ತನ್ನ ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆಂದು ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯೆ ಸ್ವತಹ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಇದರಿಂದ ಹೆಣ್ಣೊಬ್ಬಳಿಗಿರುವ ತನ್ನ ಸ್ವಂತಿಕೆ ಮೇಲಿನ ನಂಬಿಕೆಯೆ ಅವಳಿಗೆ ಹೊರಟು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದವರು ಎದುರಿಸುವ ಮನೋ ಆಘಾತ ಎಂಥದು ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಡಿಂಪಲ್ ಕಪಾಡಿಯ ತಮ್ಮ ಮನೋಜ್ಞ ನಟನೆಯ ಮೂಲಕ ಮೂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಆಘಾತಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ನೋವುಂಡವರು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಪ್ರಿಯರಾದವರು ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಘಾಸಿಗೊಂಡವರು ಸಿನಿಮಾದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗೆ ನಪುಂಸಕನಾಗುವ ಶಿಕ್ಷೆ ನೀಡಲು ಮುಂದಾಗುತ್ತಾರೆ. ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಿರಣ್ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ತನ್ನ ಕಛೇರಿ ದಾಖಲೆಗಳ ಸಹಾಯ ಪಡೆಯುತ್ತಾಳೆ. ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಮಗಳು ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಕೊಲೆಯಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಬಹು ನೊಂದಿದ್ದ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಶಾ ಮೆಹತಾ ಪುರುಷರ ವೀರ್ಯಾಣು ಹರಣದ ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆ ಮಾಡುತ್ತಾಳೆ. ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ನೀಡಿದ ಹಿಂಸೆಯ ನೋವನ್ನು ತಾವೇ ಅನುಭವಿಸುವಂತಿದು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ವೀರ್ಯಾಣು ಹರಣವೊಂದು ವರದಿ ಮಾಡಲಾರದ ಅಪರಾಧವಾಗಿದೆ. ಅದು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅವಮರ್ಯಾದೆ ಉಂಟುಮಾಡುವ ಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದ್ದು ಅತ್ಯಾಚಾರದಷ್ಟೇ ಕೆಟ್ಟ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ. ಡಾಕ್ಟರು ತನ್ನ ಮಗಳ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮಾಡಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಿನಿಮಾದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಂದು ತಾನೂ ಸಾಯುತ್ತಾಳೆ. ಡಾಕ್ಟರು ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಿರಣ್ ದತ್ತಳ ವಿರುದ್ಧ ಹುಡುಗರ ಗುಂಪನ್ನು ಎತ್ತಿಕಟ್ಟಿ ಅತ್ಯಾಚಾರದಂಥ ಪಾಪಕಾರ್ಯ ಎಸಗಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ್ದಳೆಂದು ಸಲಹೆ ನೀಡಿದ್ದ ವಕೀಲನೇ ಆ ಕೇಸನ್ನು ಅತಿ ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಾನೆ ಮತ್ತು ಆ ವಕೀಲನೇ ಡಾಕ್ಟರ್‌ಳ ಸ್ವಂತ ಮಗಳ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಎಸಗಿದ ಅಪರಾಧ ವಿರುದ್ಧ ತನ್ನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆ ವಕೀಲ ಅಪರಾಧಿಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆಯಲು ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಿರಣ್‌ದತ್ತಳ ಮೊರೆ ಹೋಗಬೇಕಾದ ವೈರುಧ್ಯ ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪುರುಷರು ಸ್ವಹಿತಾಸಕ್ತಿ ಸಾಧಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾದಿಯೂ ಅವಕಾಶವಾದಿಯೂ ಆಗಿದ್ದು ಯಾವುದೇ ನೈತಿಕತೆ, ನೀತಿ–ನಿಲುವು ಇಲ್ಲದಂತೆ ತನ್ನನ್ನುಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಯಾರದೇ ಕಾಲಿಗೆ ಬೀಳಲು ಸಿದ್ಧರಿರುವಂತೆ ಯಾವುದೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಬಲಿ ಪಡೆಯಲು ಹಿಂಜರಿಯದಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬವಂಡರ್

'ಮರಳು ಬಿರುಗಾಳಿ' ಸತ್ಯಕಥೆ ಆಧಾರಿತ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಮೂಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಆಘಾತಕಾರಿ ಘಟನೆ ಹಾಗೂ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ ಆವೃತ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆ ಚಿತ್ರಕಥೆಯಾಗಿದೆ. ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ರಾಜಸ್ಥಾನದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮರಳುಗಾಡಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕಥೆ ನಡೆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಇದು ರಾಜಸ್ಥಾನ ಸರಕಾರದ ಮಹಿಳಾ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಕೆಳಜಾತಿ ಹೆಣ್ಣು ಮಗಳು 'ಸಾಥಿನ್'ಳ ಸುತ್ತ ಹೆಣೆದಿರುವ ಕತೆಯಾಗಿದೆ. ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ, ಪ್ರಚಲಿತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿ ವಿರುದ್ಧ ಅವಳು ಮಾತನಾಡಿದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಹಳ್ಳಿಯ ಮೇಲ್ಜಾತಿಯ ಪುರುಷರು ಆಕೆ ಮೇಲೆ ಸಾಮೂಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮಾಡಿದ ಅಧಿಕಾರಮತ್ತ ಪುರುಷರ ವಿರುದ್ಧ ಆಕೆ ದೂರು ದಾಖಲಿಸಲು ಬಯಸುತ್ತಾಳೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆಕೆ ಮೆಡಿಕಲ್ ಟೆಸ್ಟ್ ಮಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಮಹಿಳಾ ಪೋಲೀಸ್ ಠಾಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ಪೋಲೀಸರು ಆಕೆಯನ್ನು ಅವಹೇಳನ ಮಾಡುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಆಕೆ ನಿರಂತರ ಅವಮಾನ ಎದುರಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಲೈಂಗಿಕತೆ, ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ 'ಸಮಯ ಸಾಧಕ'ತನ, ಭ್ರಷ್ಟ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಪದ್ಧತಿಯಡಿ ಆಕೆ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗುತ್ತಾಳೆ. ನಂತರ ಸುದ್ದಿ ಮಾಧ್ಯಮಗಳು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ ಬಿರುಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿಕೊಂಡ ಆಕೆ ಕೇಂದ್ರ ಸರಕಾರದ ಆಡಳಿತ ಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ ವಿರೋಧಿ ಪಕ್ಷಗಳ ನಡುವಿನ ರಾಜಕೀಯ ಚದುರಂಗದಾಟದಲ್ಲಿ ದಾಳವಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಆಕೆಯನ್ನು ಒಂದು ಪಕ್ಷ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾನ್ಯತೆಯಿಂದ ನಡೆಸಿಕೊಂಡರೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಪಕ್ಷ ಅನೈತಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವಳ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ವೈರುಧ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಆಕೆಯೊಬ್ಬ ಮಹಿಳೆಯಾಗಿದ್ದಳು, ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದ ಯುವತಿಯಾಗಿದ್ದಳು ಎಂಬುದು ಗೌಣವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆಘಾತಕರ ಈ ಸತ್ಯಕಥೆ ರಾಜಸ್ಥಾನದ ಸಮಕಾಲೀನ ಮರಳು ದಿನ್ನೆಗಳ ನಡುವೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಅಂತಿಮ ರೂಪ ಸಮಸ್ಯೆಯಿಂದ ದೂರವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ನಂದಿತಾ ದಾಸ್ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. "ಜನಮೋಹನ ಮುಂಧ್ರಾರ ಪ್ರಕಾರ 'ಬವಂಡರ್'ನಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ನಂಬಿಕೆಯಿಂದ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದವಳ ಪಾತ್ರ ನಟಿಸಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದೆನಾದರೂ ನನಗೆ ಬಹಳ ನಿರಾಶೆಯಾಯಿತು ಇಲ್ಲವೆ ಆಘಾತವಾಯಿತು. ಪರದೆ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ನನಗವು ಅನಗತ್ಯ ಭಾವೋದ್ರೇಕದಿಂದ ಕೂಡಿವೆ ಎನಿಸಿತು. ನನ್ನ ದೇಹಕ್ಕಿಂತ ನನ್ನ ತೊಡೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ತೋರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ನನಗೆ "ನೀವು ಆಕ್ಷೇಪಣೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಹಾಕುತ್ತೇವೆ' ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಹಾಗೆ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ."

"ನಮ್ಮ ಸಿನಿಮಾ ನಿರ್ಮಾಪಕರು ಇಂಥ ಭಾವೋದ್ರೇಕದ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ದೃಶ್ಯಗಳೊಡನೆ ಆಟವಾಡಬಾರದು ಎಂದು ನನಗನಿಸುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಮೂಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರೀಕರಿಸುವುದು ಎಂಥ ಕಷ್ಟದ್ದಾಗಿತ್ತು ಎನ್ನುವುದು ನನಗೆ ಗೊತ್ತಿದೆ. ನಾನು ಕೇವಲ ಆ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಒಬ್ಬ ನಟಿ ಹಾಗೂ ಆ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗಳಾಗಿ ನಟಿಸುವವರು ನನ್ನಂತೆಯೇ ಕೇವಲ ನಟರು ಎಂದು ನನಗೆ ನಾನೇ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದೆ. ಆದರೂ ಸೆಟ್ ಮೇಲಿದ್ದ ಯಾವುದೇ ಗಂಡಸು ಮತ್ತೊಬ್ಬನೊಡನೆ ಅಶ್ಲೀಲವಾಗಿ ಕುಹಕನಗೆ ನಕ್ಕಾಗ ಅಥವಾ ಮೊಣಕೈಯಿಂದ ತಿವಿದಾಗ ಅಥವಾ ಸಿನಿಮಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಸಮೀಪದಿಂದ ನೋಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಅಥವಾ ನನ್ನನ್ನು ಯಾರಾದರೂ ಒಂದು ರೀತಿಯ ವಿಕಾರ ಆನಂದ ಪಡೆಯುವಂತೆ ನೋಡಿದಾಗ ನಾನು ಕಸಿವಿಸಿ ಪಡುತ್ತಿದ್ದೆ, ವಿಲಿವಿಲಿ ಒದ್ದಾಡುತ್ತಿದ್ದೆ..."

ಅತ್ಯಾಚಾರವನ್ನು ವೈಭವೀಕರಿಸಿ ಭಾವೋದ್ರೇಕದ ಮಟ್ಟಕ್ಕೊಯ್ಯುವಂತೆ ಚಿತ್ರೀಕರಿಸುವುದು ಅಪಾಯ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. 'ಬ್ಯಾಂಡಿಟ್ ಕ್ವೀನ್' ಚಿತ್ರದಲ್ಲೂ ಇಂಥದೇ ಆಯಾಮದ ಆಪಾದನೆಯಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಫೂಲನ್‌ದೇವಿಯ ಜೀವನವೂ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಹಾಗೂ ಪ್ರತೀಕಾರದ ಕಥೆಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಫೂಲನ್‌ದೇವಿಯನ್ನು ಪೋಲಿಸರು ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಜಾತಿಯ ಠಾಕೂರರು ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅವಳ ಜೀವನದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೇ ಅತ್ಯಾಚಾರವೆನ್ನುವ ಹಾಗೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರ ಪತ್ರಿಕಾ ಮಾಧ್ಯಮದಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆಯಿತಲ್ಲದೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಯಶಸ್ಸೂ ಗಳಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿ ನಗ್ನತೆ ಮತ್ತು ಲೈಂಗಿಕ ಹಿಂಸೆಯ ಸೂತ್ರ ಮುಖ್ಯವಾಗಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳು ಅತ್ಯಾಚಾರದಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ, ಅತ್ಯಾಚಾರಿಗಳನ್ನು ಅಪರಾಧಿಗಳೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸುವ ಕಾನೂನು ಹಾಗೂ ಪೋಲೀಸು ತಂತ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವದ ಬಗ್ಗೆ ಆಘಾತಕಾರಿ ಅಪನಂಬಿಕೆ ಹೊಂದಿದ್ದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರತೀಕಾರ ತೀರಿಸುವ ಗುರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರಪೀಡಿತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರವೇ ಪುರುಷತ್ವದ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಯಾಗಿದ್ದು ಅಪಮೌಲ್ಯೀಕೃತ ಪರಿಭಾಷೆಯಡಿ ಮಹಿಳೆಯನ್ನು ಸ್ವಂತ ನಿರ್ಣಯ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರ ವಲಯದಿಂದ ದೂರವಿಡುವ ಕ್ರಮ ಮಂಡಿತವಾಗಿದೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗಿರುವ ಕೆಳಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಭಿನ್ನ ಲಿಂಗಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಸಮಾನ ಅಧಿಕಾರ ಹಂಚಿಕೆಯನ್ನು ಇದು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಮಹಿಳೆಯರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಯುವ ಲೈಂಗಿಕ ದೌರ್ಜನ್ಯದಂಥ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಹಾಗೂ ಕಾನೂನು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾಗಿಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದನ್ನೇ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ನ್ಯಾಯ ಸಂಹಿತೆ ೩೭೫ರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಮಹಿಳೆಯ ಸಮ್ಮತಿ ಇಲ್ಲದೆ ನಡೆಯುವ ಆಕ್ರಮಣ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮಹಿಳೆಯ ಸಮ್ಮತಿ ಪಡೆಯದೆ ಇರುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ಮಹಿಳೆಯ ದೇಹದ ಮೇಲಿನ ಗಾಯದ ಗುರುತುಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ವ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬುದ್ಧಿಮಾಂದ್ಯ ಮಹಿಳೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶ ನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಬರಲಾರದಂಥದ್ದಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಾಚಾರ ನಡೆದ ಎಷ್ಟೋ ಸಮಯದ ನಂತರ ಈ ವಿಷಯ ಬಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಹೋರಾಟದ ಗುರುತುಗಳು ಹಾಗೂ ದೌರ್ಜನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮಾಸಿಹೋಗಿರುತ್ತವೆ.

ನ್ಯಾಯ ಸಂಹಿತೆಯೂ ಅನೇಕ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಮದುವೆ ಸಂಬಂಧದ ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅತ್ಯಾಚಾರವನ್ನು ಅತ್ಯಾಚಾರವೆಂದು

ಪರಿಗಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಗಂಡನಿಗೆ ಹೆಂಡತಿಯ ಲೈಂಗಿಕತೆ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತವಿದೆ ಎಂದು ನ್ಯಾಯನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವುದಲ್ಲದೆ ಆತನ ವೈವಾಹಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾನೂನು ನಿರ್ಣಯ ವೈವಾಹಿಕ ಅತ್ಯಾಚಾರವನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇದರಿಂದ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರದ ವಿಧಾನ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೊಳಗಾದ ಮಹಿಳೆಯ ಲೈಂಗಿಕ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕೆದಕುತ್ತದೆ. ಅದು ಅತ್ಯಾಚಾರ ನಡೆದಿದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ವಿಚಾರಣೆಯೇ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ನೆಲೆಯನ್ನು ಘಾಸಿಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮಹಿಳೆಯರು ಬಿಗಿಯುಡುಪು ಧರಿಸುವ ಆಯ್ಕೆ ಕೂಡ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಕರೆ ನೀಡುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವ ಊಹೆಯಿದೆ. ಮಹಿಳೆಯರು ತಮ್ಮ ಅಂಗಾಗ ಕಾಣುವಂತೆ ಉಡುಪು ಧರಿಸುವುದು ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಆಹ್ವಾನ ನೀಡಿದಂತೆಂಬ ಸಮಕಾಲೀನ ಚರ್ಚೆಗಳು ಮಹಿಳೆಯರ ಆಘಾತವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಸಂಗತಿ ಗೊಂದಲದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ, ಇದಕ್ಕೆ ಅಪರಾಧ ನಿರ್ಣಯ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತಿಕಡಿಮೆ ಇರುವುದು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಮಥುರಾ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಕೇಸಿನಲ್ಲಿ ಪೋಲಿಸರ ಕಸ್ಟಡಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನಾಂಗದ ಹರೆಯದ ಯುವತಿಯ ಮೇಲೆ ಪೋಲಿಸರೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ನಡೆಸಿದ್ದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸುದ್ದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸುಪ್ರೀಂಕೋರ್ಟು ಹುಡುಗಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವಹಿಸಲಿಲ್ಲ; ಆಕೆ ಲೈಂಗಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಪ್ಪಿರಬಹುದೆಂದು ಅದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪೋಲೀಸರು ಮಾಡಿದುದು ಆಕೆಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಹೇಳಿತು. ಇಂಥ ಘಟನೆಗಳು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ನಡೆದಿದ್ದು, ಲಿಂಗ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಲ್ಲದ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಅತ್ಯಾಚಾರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದವರಿಗೆ ನ್ಯಾಯ ಕೊಡಲು ಅಸಮರ್ಥವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳ ವಿವಿಧ ಅಂಶಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಹಿನಿ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದಿಂದ ಲೈಂಗಿಕ ಪ್ರದರ್ಶನದ ಚಿತ್ರಣವಾಗಿದ್ದು ಸಿನಿಮಾಗಳ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಮಹಿಳಾ ಸಿನಿಮಾ ಬರಹಗಾರ್ತಿಯರು, ಮಹಿಳಾ ನಿರ್ದೇಶಕರು ಮಾತ್ರ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವತ್ತ ಸಾಗಬಹುದು.

ಸಂವಿಧಾನ (೧೯)೨ರಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ನೀತಿ ನಿಯಮಗಳಿಗೆ, ಮರ್ಯಾದೆಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಅಶ್ಲೀಲ ಪ್ರದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ನಡವಳಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಬಂಧಿಸಿದೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕಾಯ್ದೆ ಕಾನೂನುಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಉದಾ: ಸಿನಿಮಾ ಟೋಗ್ರಾಫಿ ಕಾಯ್ದೆ, ಪ್ರೆಸ್ ಕಾಯ್ದೆ, ಕೇಬಲ್ ಕಾಯ್ದೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಸಿನಿಮಾದಂತಹ ಪ್ರಮುಖ ದೃಶ್ಯಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಅಶ್ಲೀಲ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ೧೯೮೬ ಮತ್ತು ೮೭ರಲ್ಲಿ "ಮಹಿಳೆಯರ ಅಶ್ಲೀಲ ಚಿತ್ರಣ ನಿಷೇಧ ಕಾಯ್ದೆ ತರಲಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ದಂಡ ಸಂಹಿತೆಯ ೨೯೨ನೇ ಸೆಕ್ಷನ್ ಅನ್ವಯ ಅಶ್ಲೀಲ ಪ್ರದರ್ಶನ ಅಪರಾಧವಾಗಿದೆ. "ಲೈಂಗಿಕ ಪ್ರಚೋದನೆಯುಂಟುಮಾಡುವ ಯಾವುದೇ ಬರಹ, ಪುಸ್ತಕ, ಬಿತ್ತಿಪತ್ರ, ಪತ್ರಿಕೆ, ಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಓದುವಂತೆ, ನೋಡುವಂತೆ, ಕೇಳುವಂತೆ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಕಾನೂನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತದೆ." ಆದರೂ ಅವು ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದು ಈ ಬಗ್ಗೆ ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜ ಸಂಘಟಿತ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಡಾ. ಯರ್ರಿಸ್ವಾಮಿ ಈ.
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಮಹಿಳಾ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ
ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ – ೫೮೩೨೭೬, ಹೊಸಪೇಟೆ ತಾಲೂಕು
ವಿಜಯನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕದ ಸಂಖ್ಯೆ: 9481715062
ಈ–ಮೇಲ್ ಐಡಿ: yerriswamy91@gmail.com

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

"ಆಚಾರ"ಕ್ಕೆಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಚಾರಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

ಡಾ. ಶ್ರೀಧರ್ ಪಿ ಡಿ
ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು - ಹಿಂದಿ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ, ಕ್ರಿಸ್ತು ಜಯಂತಿ ಕಾಲೇಜು, ಸ್ವಾಯತ್ತ,
ಕೆ.ನಾರಾಯಣಪುರ, ಕೊತ್ತನೂರು ಅಂಚೆ,ಬೆಂಗಳೂರು-560077
ದೂರವಾಣಿ -9448123187, ಇಮೇಲ್-sreedharpd@gmail.com /sreedharpd@kristujayanti.com

ಭಾರತೀಯ ದರ್ಶನ ಅಥವಾ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಂಗಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ - ಪ್ರಮಾಣ ಶಾಸ್ತ್ರ, ತತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಆಚಾರ ಶಾಸ್ತ್ರ. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ, ತತ್ವ ಮತ್ತು ಆಚಾರಸಿದ್ಧಾಂತಗಳೆಂಬ ಮೂರು ವಿಚಾರಧಾರೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು - ಈ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತವಾದ ಸೊಗಡನ್ನು ಆಚಾರವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆಚಾರ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ನೀತಿ, ಧರ್ಮ, ಕರ್ತವ್ಯ, ಸದ್ಗುಣ ಮತ್ತು ನೈತಿಕತೆ-ಎಂಬಂತಹ ಹಲವು ಅರ್ಥಗಳಿವೆ. ವಿಚಾರದಂತೆ ಆಚಾರ ಅಥವಾ ಆಚಾರದಂತೆ ವಿಚಾರ ಎಂಬ ನಾಣ್ಣುಡಿಗಳು ಸರ್ವಕಾಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಚಲಿತ ಇವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ, ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ನೈತಿಕತೆಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಕಾಣಬೇಕು. ಆದರ್ಶ ಜೀವನ ಮತ್ತು ನಿಯಮಿತ ಜೀವನಶೈಲಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯು ನಡವಳಿಕೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿರುತ್ತದೆ. ನಾವು ಸದ್ಗುಣ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸುವ ಸಕಲ ನಡುವಳಿಕೆಗಳೂ ನೈತಿಕತೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ನಮ್ಮ ಸದಾಲೋಚನೆಗಳಿಗೆ ಅದು ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ, ಉತ್ತಮ ಆಚರಣೆ ಅಥವಾ ನಡವಳಿಕೆಗಾಗಿ 'ಆಚಾರ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ ಪದದ ಅರ್ಥವನ್ನು - 'ಆಚಾರ್ಯತೇ ಇತಿ ಆಚಾರ:' ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.ಇದರ ಅರ್ಥ ಯಾವುದನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತೇವೆಯೋ ಅದನ್ನು'ಆಚಾರ'ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯು ಸದಾಚಾರ ಮತ್ತು ನೈತಿಕತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸ ಮುನಿಯ 'ಮಹಾಭಾರತ', ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ, "ಆಚಾರಃ ಪ್ರಥಮೋ ಧರ್ಮಃ" [1] ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.ಇದರ ಅರ್ಥ -ಆಚಾರವನ್ನೇ ನಾವು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಪರಿಪಾಲಿಸಬೇಕಾದ ಆದ್ಯ ಧರ್ಮವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಚಾರದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆಯೇ ಧರ್ಮದ ಅಸ್ತಿತ್ವವು ಸ್ಥಿರವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ನೈತಿಕತೆಯಿಲ್ಲದ ಆಚಾರ ಹೀನ ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಸದ್ಗುಣಗಳ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಮಾನವ ಜನ್ಮವು ದೈವಿಕತೆ ಮತ್ತು ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಮಾನವನಿಗೆ ವಿವೇಚನೆ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋದರೆ, ದುಷ್ಟ ಆಲೋಚನೆಗಳು ಫಲಿತು ಕುಬುದ್ಧಿ ಮನೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ.ವಿವೇಕ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ತಪ್ಪಿ ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಮಹಾಭಾರತದ ಅನುಶಾಸನ ಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದೆಡೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ -

"ಆಚಾರಾತ್ ಫಲತೇ ಧರ್ಮಾಚಾರಾತ್ ಫಲತೆ ಧನಮ್ । ಆಚಾರಾಂಭಿಯಮಾಪ್ನೋತಿ ಆಚಾರ್ಯ ಹನ್ಯಲಕ್ಷಣಾ।।" 2

ಮೇಲಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಆಚಾರವೇ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಮೂಲ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವೈದಿಕ ಆಚಾರ್ಯರ ಅನುಸಾರ ಆಚಾರದಿಂದ ವಿದ್ಯೆ ಅಥವಾ ಶಿಕ್ಷಣ, ವಯಸ್ಸು, ಸಮೃದ್ಧಿ, ಕೀರ್ತಿ ಮತ್ತು ಖ್ಯಾತಿಗಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಶುದ್ಧ ಆಚಾರದಿಂದ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂಪತ್ತು ಗಳೆರಡೂ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಅಂಶವನ್ನು ನಾವು ಆಧಾರವಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ನೋಡಿದರೆ, ಆಚಾರ ನಡವಳಿಕೆಗಳೇಸಾಧುವಿನ ಮೂಲಗುಣಗಳಾಗಿವೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ನಮ್ಮ ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಆಚಾರ' ಪದವನ್ನುಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪುಣ್ಯಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿಇರುವ ನಡವಳಿಕೆ ಎಂದು ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಆಚಾರ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಎಲ್ಲರೂ ಸದಾಚಾರ ಬಗ್ಗೆ ಯೋಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸದಾಚಾರ ಪದದಲ್ಲಿ 'ಸತ್' ಪದವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸತ್ ಪದವು ನಡವಳಿಕೆಯ ಶುದ್ಧತೆ ಮತ್ತು ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮಾನವನ ಈ ಸದಾಚಾರದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳು ಈ ಸದ್ಗುಣಗಳೊಂದಿಗೆ ನೇರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಆಚಾರದ ಕುರಿತು ಇನ್ನೂ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಹೋಗಿಮೋಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಮುಕ್ತಿ ಪಥದ ವಿವೇಚನೆ ಮಾಡುತ್ತ ಸದಾಚಾರವನ್ನು'ಊರ್ಧ್ವಮುಖಿ ಆಚಾರ'ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ ಮತ್ತು ದುರಾಚಾರವನ್ನು 'ಅಧೋಮುಖಿ ದುರಾಚಾರ' ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸದಾಚಾರವು ಮಾನವನಿಗಿರುವ ಅಲಂಕಾರ. ರಾಗ ಮತ್ತು ದ್ವೇಷಗಳಿಲ್ಲದ ಮಹಾನ್ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸದಾಚಾರದಿಂದ ವರ್ತಿಸುವ ಸಂತ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. 'ಆಚರಣೆ' ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಅರ್ಥವಿದೆ. 'ಆಚಾರ' ಪದದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ 'ಚರ' ಪದವು ವಿಭಿನ್ನ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ - ಚರ ಎಂದರೆ ನಡೆಯುವ, ಚಲಿಸುವ, ಸೇವಿಸುವ ಮತ್ತು ಧಾರಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ, 'ಸದಾಚಾರ' ಎಂಬ ಪದವು ವಿಚಾರ, ಆಚಾರ, ಆಲೋಚನೆ, ನಡವಳಿಕೆ ಮತ್ತು ಉಚ್ಚಾರಣೆಗಳ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಶುದ್ಧತೆಯನ್ನು ಸಾರಗರ್ಭಿತವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ನೈತಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸದಾಚಾರಗಳ ನಡುವೆ ಅಮೂಲ್ಯ, ಅವಿನಾಭಾವ ಮತ್ತು ಅನಿವಾರ್ಯವಾದ ಸಂಬಂಧವಿರುತ್ತದೆ.

ಸದಾಚಾರ ಮತ್ತು ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯ

ಸದಾಚಾರ ಮತ್ತು ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯ ಇವೆರಡೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಓಡುವ ಬದುಕಿನ ರೈಲಿನ ಹಳಿಗಳು. ಒಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಸದಾಚಾರ ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಶೀಲ ಎಂಬ ಪದ ಬರುತ್ತದೆ. ಸದಾಚಾರವು ಮಾನವ ಜೀವನದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಸದಾಚಾರಿಯ ನಮ್ರತೆ ಅಮೃತವಿದ್ದಂತೆ. ನಮ್ರತೆ ಮತ್ತು ಸದಾಚಾರಗಳು ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಚಾರಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿದಾಗಅವನ ನಡವಳಿಕೆ, ವ್ಯವಹಾರ, ಜೀವನ ಶೈಲಿ, ಅವನು ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ ನೈತಿಕ ಮಾನದಂಡಗಳು, ಅವನ ಆದರ್ಶಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಜೀವನದ ಚೌಕಟ್ಟಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಎಲ್ಲಾ ಸರಂಜಾಮುಗಳು ಲಕ್ಷಿತವಾಗುತ್ತವೆ. ಸಮಾಜದ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಸಂಯೋಜಿತ ರೂಪದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನೇ ಚಾರಿತ್ರ್ಯವುಳ್ಳವ, ಸದಾಚಾರಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತೇವೆ. ಈ ಸದಾಚಾರದ ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯವು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಸಂಘಜೀವಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿಯೇಉತ್ತಮ ಸಮಾಜದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನೀತಿ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಆಚಾರ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ನಡವಳಿಕೆಯನ್ನು 'ನೈತಿಕತೆ' ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ, ಮುಂದುವರೆದು ಇದೇ ನೈತಿಕತೆಯನ್ನು 'ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ' ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಅವನದೇ ಆದ ಕರ್ತವ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ನಿಬಂಧನೆಗಳನ್ನು ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ವಿಧಾನ ಅಥವಾ ನಿರ್ಣಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ನೀತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ.ಈ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಒಂದೆಡೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ 'ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ' ಎಂಬ ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ, ಸರಿ ಮತ್ತು ತಪ್ಪುಗಳು ಹಾಗು ಉಚಿತ ಮತ್ತು ಅನುಚಿತಗಳ ಉಪದೇಶವಿರುತ್ತದೆ. ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಮನುಷ್ಯರ ನೈತಿಕ ನಡವಳಿಕೆಗೆ ಹೇಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದರ ಕುರಿತು ನಿಯಮಗಳು ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಆಚಾರವು ನೀತಿಯೊಂದಿಗೆ ಹಾಗೂ ಚಿಂತನೆಯೊಂದಿಗೆ ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ನಿಯಮಗಳಿಂದ ರೂಪಿತ ನೀತಿ ದೇಶ ಮತ್ತು ಕಾಲಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಆಚಾರವು ಶಾಶ್ವತ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ರೂಪದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಆಚಾರವು ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧದ ಮೇಲೆ ಒತ್ತು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಆಚಾರವು ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಭಗವದ್ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಮುಕ್ತಿ ಮಾರ್ಗದೊಂದಿಗೆ ತಳಕು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇದರರ್ಥ ದೇವರ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಆಚಾರದ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ, ನೀತಿಯು ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ನೀತಿಯ ಉದ್ದೇಶವು ಮಾನವನಚಾರಿತ್ರ್ಯದ ಗುಣಗಳ ಶುದ್ಧೀಕರಣವಾಗಿದೆ. ಈ ಚಾರಿತ್ರ್ಯದ ಗುಣಗಳ ಶುದ್ಧೀಕರಣದ ಮೂಲಕ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪರಿಪಾಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಕಾರ, ನೀತಿ, ಧರ್ಮ, ಸಮಾಜ, ಆಚಾರ ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರ್ಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ವಿಶದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಉದ್ದೇಶ

ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದ ರಚನೆ, ಅಧ್ಯಯನ,ಸಂಶೋಧನೆ, ಪರಿಶೀಲನೆ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಮನುಷ್ಯರ ನಡವಳಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಮೂಲಾಗ್ರ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರ ನಡವಳಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಭಾವ ಆಗಲೂ ಬಹುದು ಆಗದೆಯೂ ಇರಬಹುದು. ಆಚರಣೆ ಇಲ್ಲದೆಯೂ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರವು ಅಸಫಲವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಮಾತೂ ಇಲ್ಲ. ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ನೈತಿಕ ಜ್ಞಾನದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಂತೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಅದು ಅನಿವಾರ್ಯವೇನಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಆಚಾರದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಅಭ್ಯಾಸವಿಲ್ಲದೆ ಆಚಾರವು ವಿಫಲಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಇದರ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ನೈತಿಕ ನಿಯಮಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು ಮಾತ್ರ ಅವಶ್ಯಕ, ಆದರೆ ಇದು ಕಡ್ಡಾಯವೇನಲ್ಲ. ಒಮ್ಮೆ ಅವನು ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಆ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರೆ, ಅವನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇದರರ್ಥ ಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನೈತಿಕ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವಶ್ಯಕ.

ನೈತಿಕತೆಯ ಈ ನಡವಳಿಕೆಯಿಂದಲೇ ಆಚಾರಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದೆ. ಸಮಾಜದಿಂದ ರಚಿತ ನಿಯಮಗಳು ಮತ್ತು ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಬಯಕೆ ನಮಗೆ ಜೀವನದಮಾರ್ಗವನ್ನು ತಿಳಿಹೇಳುತ್ತದೆ. ಆ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಾಗುವಾಗ ಆಚಾರ ಸೇತುವೆಯಾಗಿದೆ. ಆಚಾರ ಮತ್ತು ನೈತಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮಾತ್ರ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಜೀವನದಲ್ಲಿ ತಪ್ಪು ದಾರಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವ ಮೂಲಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನೈತಿಕತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೈತಿಕತೆಯು ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದ್ದರೆ, ಧರ್ಮವು ಮನುಷ್ಯನ ನಿರ್ಣಯವಾಗಿದೆ. ಕ್ರಿಯೆಗಳ ಮೂಲಕ ನಿಮ್ಮ ಆಸೆಗಳನ್ನು ಸರಾಗವಾಗಿ ಪೂರೈಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳಿವೆ, ಆ ನಿಯಮಗಳನ್ನೇನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೀತಿಗಳು ಮತ್ತು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಆಚರಣೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಆಚರಣೆಯು ಮುಂದುವರೆದು ಆಚಾರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಆಚಾರ ಮತ್ತು ವಿಚಾರದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳೂ ಆಚಾರದಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಿವೆ. ಆಚಾರ ಮತ್ತು ವಿಚಾರ ಎರಡೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಇವೆರಡೂ ಅಂಶಗಳ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಇದೆ. ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಶುದ್ಧ ಆಲೋಚನೆಗಳಿಲ್ಲವೋ, ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಆಚಾರವು ಎಂದಿಗೂ ಸದಾಚಾರವಾಗಿ ಬದಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವು ಆಲೋಚನೆ ಮತ್ತು ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾದರೆ ಧರ್ಮವು ನೇರವಾಗಿ ಆಚಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವು ಆಧಾರ, ತರ್ಕ ಮತ್ತು ಮಾಪನ ಅಥವಾ ಅಳತೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಧರ್ಮ ನಂಬಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ವಿಚಾರಕ್ಕೆತರ್ಕ ಬೇಕು. ಆಚಾರಕ್ಕೆ ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ಶ್ರದ್ಧೆ ಇರಬೇಕು. ಅದೇ ರೀತಿ, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂಆಚಾರ ಮತ್ತು ವಿಚಾರ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆಚಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಂತನೆ ಅಥವಾ ವಿಚಾರಗಳ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ವೇದಾಂತದಲ್ಲಿ, ಪೂರ್ವ ಮೀಮಾಂಸೆಯು ಆಚಾರ-ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ, ಆದರೆ ಉತ್ತರ ಮೀಮಾಂಸೆಯಲ್ಲಿ ಆಚಾರ ಅಥವಾ ವಿಚಾರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ಯೋಗವು ಆಚಾರದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದ್ದರೆ, ಸಾಂಖ್ಯವು ಚಿಂತನೆಗೆ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ, ಹೀನಯಾನ ಪಂಥವುವಿಚಾರ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದರೆ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥವುಆಚಾರ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಬೆಂಬಲಿಸಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ, ಜೈನ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ ಮತ್ತು ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಸಮಾನವಾಗಿ ತೂಗಿಸಿಕೊಂಡು ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಜೈನ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ, ನಿಶ್ಚಯನಯವು ಸ್ವಂತಿಕೆಗಾಗಿ, ವ್ಯವಾಹನಯವು ಅದರ ಉಪಯುಕ್ತತೆಗಾಗಿ ಇದೆ. ಜೈನ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ, ಅಹಿಂಸೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಆಚಾರವನ್ನಾಗಿ ಮತ್ತು ಅನೇಕಾಂತ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮುಖ್ಯ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಗಿದೆ. "ಆಚಾರ ಮತ್ತು ವಿಚಾರ, ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನದ ಸಹಬಾಳ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಸಂಘರ್ಷವೂ ಇಲ್ಲ ಮತ್ತು ವಿಸಂಗತಿಯೂ ಇಲ್ಲ."[3]ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯವು ಒಂದು ಕಡೆ ಆಚರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಧರ್ಮವಾದರೆ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಚಿಂತನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆದರ್ಶನವಾಗಿದೆ.ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ, ಎಲ್ಲಾ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮತ್ತು ತತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ದೇವರನ್ನು ಸುಖ-ದುಃಖಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತ ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ಕರುಣಿಸುವವ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ತತ್ವವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಾರ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಆಚಾರ ಮತ್ತು ನೀತಿ-ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಜೀವನದುದ್ದಕ್ಕೂ ಅನಾಚಾರ ಮಾಡಿ, ಕೊನೆಗೆ ದೇವರಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ತೋರಿದರೆ ಎಲ್ಲವೂ ಸರಿಹೋಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಚಿಂತನೆ ಸಕಲ ಜೀವರಾಶಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡುತ್ತದೆ, ಅದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ನಾವು ಕರ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಇಲ್ಲವಾದರೆ, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮ ಫಲಗಳ ಮೇಲೆ ಅಪನಂಬಿಕೆ ಮೂಡಿ ಇಡೀ ಸಮಾಜದ ಆರೋಗ್ಯವು ಹದಗೆಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತದೆ. ಒಳ್ಳೆಯ ಮತ್ತು ಕೆಟ್ಟ ಕಾರ್ಯಗಳ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದೆ, ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಾರ್ಯವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸುವ ಎಲ್ಲಾ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ದೇವರ ಮೇಲೆ ಹಾಕುವ ಮೂಲಕ ಮಾನವರು ಸ್ವೇಚ್ಛಾಚಾರವನ್ನು ಮಾಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ, ಸೃಷ್ಟಿಯ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಮತೋಲನವಾಗಿ ವಿಸಂಗತಿಗಳು ಉಂಟಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. 'ಉತ್ತರಾಧ್ಯಾಯನ'ದ ಪ್ರಾಕೃತ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ -

"ಅಪ್ಪಾ ಕತ್ತಾ ವಿಕತ್ತಾ ಯ ದುಹಾಣಯ ಸುಹಾಣಯ।"[4]

ಭಗವಂತನನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅವನ ಕೈಗೊಂಬೆಯಾಗಬಾರದು ಎಂಬುದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸುಖ-ದುಃಖ ಮತ್ತು ಒಳಿತು-ಕೆಡುಕುಗಳಿಗೆ ತನ್ನ ಆತ್ಮವನ್ನು ತಾನು ಮಾಡಿದ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಜವಾಬ್ದಾರನೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ನಮ್ಮ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ನಾವೇ ಜವಾಬ್ದಾರರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಎಲ್ಲರಲ್ಲೂ ಉತ್ತರದಾಯಿತ್ವದ ಅಥವಾ ಸಕಲ ಆಗುಹೋಗುಗಳಿಗೂ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಮನೋಭಾವ ಒಡಮೂಡುತ್ತದೆ.

"ಜಹಾ ಕಡಂ ಕಮ್ಮ ಥಹಾಸಿ ಭಾರೇ."5

'ಸೂತ್ರಕೃತಾಂಗ'ದ ಈ ಶ್ಲೋಕದ ಅರ್ಥವೇನೆಂದರೆ - ಕಾರ್ಯದಂತೆ ಫಲವೂ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ, ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಆ ಕಾರ್ಯವು ಯಾವ ರೀತಿಯ ಫಲ ಕೊಡುತ್ತದೆ ಎಂಬುದರ ಕುರಿತು ಯೋಚಿಸಲು ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಒತ್ತಾಯಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯಕ. ಇದನ್ನು ನಾವು ಧರ್ಮ, ನೀತಿ, ನಿಯಮಗಳು, ಘನತೆ, ಜವಾಬ್ದಾರಿ, ಅರಿವು ಇತ್ಯಾದಿ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಜೈನ ಧರ್ಮದ ಕರ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವು ಆಚಾರ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿ ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಕರ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಸತ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಆಚಾರ ಮತ್ತು ಅನಾಚಾರಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ.

"ಆಚಾರ ಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಕರ್ಮಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಮೂಲಾಧಾರವಾಗಿದೆ." [6]

ಕರ್ಮ ಫಲಗಳ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವುದು ಮನುಷ್ಯನ ಅನಿವಾರ್ಯ ನೈಸರ್ಗಿಕ ನಿಯಮವಾಗಿದೆ. ಈ ಕರ್ಮ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ, ಮನುಷ್ಯನು ದುಃಖ, ಹಿಂಸೆ, ಭಯ, ಜನನ ಮತ್ತು ಮರಣಗಳನ್ನುಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆಚಾರದ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಘಟನೆಗಳು ಸಂಭವಿಸುತ್ತವೆ. ಯಾವ ಆಚರಣೆಗಳಿಂದ ಕರ್ಮ ಪರಂಪರೆಗಳು ನಾಶವಾಗುತ್ತವೋ ಅವುಗಳನ್ನು ಆದರ್ಶ ಆಚಾರಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಕರ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ಮತತ್ವದ ವಿವಿಧ ಪರಿಭಾಷೆಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ವಿಭಿನ್ನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರು ಇದನ್ನು ಮಾಯೆ, ಪ್ರಕೃತಿ, ಅಸಹಜತೆ, ಕಾಮ, ಉದ್ದೇಶ, ಆಶಯ, ಸಂಸ್ಕಾರ ಎಂದು ಕರೆದು ತಮ್ಮದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ, ಆದರೆ ಎಲ್ಲದರ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಆಚಾರವಿದೆ. ದೇವರು ಫಲವನ್ನು ನೀಡುವವನಾದರೆ, ಅವನು ಕರ್ಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಫಲವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ಇದು ನೈಸರ್ಗಿಕ ನಿಯಮ. ಆದರೆ ಜೈನ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ, ಕರ್ಮವು ಸ್ವಯಂಚಾಲಿತವಾಗಿ ಫಲಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇದರ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಮುಂದೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಆಚಾರದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಆತ್ಮದ ಸಂಬಂಧ

ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದಲೂ, ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಆತ್ಮದ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸ್ಥಿರೀಕರಿಸುತ್ತ ಬರಲಾಗಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಜ್ಞಾನ, ದರ್ಶನ, ಸುಖಮತ್ತು ಅನಂತ ವೀರ್ಯಮಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನ ಶುದ್ಧ ಸ್ವರೂಪವು ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕರ್ಮಗಳ ಫಲವಾಗಿಯೇ ಪುನರ್ಜನ್ಮ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಜೈನ ಆಚಾರ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಜೈನ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ, ಕರ್ಮ ಸಂವರ ಮತ್ತು ನಿರ್ಜರೆಯನ್ನು 'ಜೈನಾಚಾರ' ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

"ಆಸ್ರವಃ ನಿರೋಧಃ ಸಂವರಃ"[7]

ಅಂದರೆ - ವ್ರತಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಕರ್ಮದ ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದರಿಂದ ಆತ್ಮದ ಶುದ್ಧ ಸ್ವರೂಪವು ಜ್ಞಾನಮಯ, ದರ್ಶನಮಯ, ಸುಖಕರ ಮತ್ತು ಅನಂತ ವೀರ್ಯಮಯವಾಗಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಆತ್ಮನ ಶುದ್ಧ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಈ ಕರ್ಮವೇ ಆವರಿಸುತ್ತದೆ. ಕರ್ಮಗಳು ನಾಶವಾದಂತೆ ಆ ಆತ್ಮದಲ್ಲಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ತೇಜಸ್ಸು ಹೊಳೆಯತೊಡಗುತ್ತದೆ. ಈ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಕಾಂತಿಯನ್ನು ಜೈನಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಗುಣಸ್ಥಾನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿ ಪಥದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮವು ಕರ್ಮವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿ ಅದು ಶುದ್ಧ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಚಿಂತಕರು ಕರ್ಮ ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಲು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳನ್ನೇ ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗ, ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಧ್ಯಾನಮಾರ್ಗಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಆಚಾರದ ವಿಮರ್ಶೆ ಮತ್ತು ಉಪಸಂಹಾರ

ಭಾರತವನ್ನು ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿವೆ. ಕ್ರಿಯೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ತತ್ವಜ್ಞಾನಗಳು ಉದ್ಭವಿಸುತ್ತವೆ. ಧ್ಯಾನ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ, ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸಮಾಜದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ದರ್ಶನಗಳು ಉಗಮವಾಗಿವೆಯೋ ಅಷ್ಟೇ ಆಚಾರ, ಪರಂಪರೆ, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿವೆ. ಆಚಾರ್ಯ ಪತಂಜಲಿಯವರು ತಮ್ಮ ಯೋಗ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಆಚಾರವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ ಆದರೆ ಅದೇ ಆಚಾರ್ಯರು ವೇದ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಯೋಗವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪತಂಜಲಿಯು ತನ್ನ ಯೋಗ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ-

"ಏತೇ ಜಾತಿದೇಶಕಾಲೇ ಸಮಯಾನವಚ್ಛಿನ್ನಾಃ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಃ ಮಹಾವ್ರತಮ್"

"ತ್ರಯಮಂತ್ರಾಂಗಪೂರ್ವೇಭ್ಯಃ." [8]

ಮೇಲಿನ ಪರಿಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅಹಿಂಸೆ, ಸತ್ಯ, ಅಸ್ತೇಯ, ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಮತ್ತು ಅಪರಿಗ್ರಹ ನಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆಚಾರಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಪರಿಪಾಲಿಸುವ ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಮಹಾವ್ರತರು ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಪತಂಜಲಿಯವರು ಯೋಗವನ್ನು ಆಂತರಿಕ ಕಾರಣವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸದೇ ಬಾಹ್ಯ ಕಾರಣವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಸನ, ಯಮ, ನಿಯಮ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರಗಳನ್ನು ಯೋಗದ ಬಾಹ್ಯ ಕಾರಣಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೇ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಇರುವ ಎಲ್ಲಾ ನೈತಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶದವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಮಾಜದ ರಚನೆಯೊಂದಿಗೆ, ಆಚಾರ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಗಳು ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತವೆ. ಯಾವ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ ಮತ್ತು ಧರ್ಮದ ನಿಯಮಗಳು ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆಯೋ ಆ ಸಮಾಜ ಉದಾರವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಗತಿಪಥದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ, ಆ ಸಮಾಜವನ್ನೇ ಅತ್ಯುತ್ತಮವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಆಚಾರ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣರನ್ನು ಸದ್ಗುಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಅನುಕರಣೀಯರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿಆಚಾರವನ್ನು ಜೀವನದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅಗತ್ಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ, ಆದರೆ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಲ್ಲಿ, ಏಸು, ಮೋಸೆಸ್ ಮತ್ತು ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಅವರ ಬೋಧನೆಗಳು ಪ್ರೀತಿ, ಸೇವೆ, ದಾನ ಮತ್ತು ಉದಾರತೆಯ ಗುಣಗಳನ್ನು ಆಚಾರ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತಕರು ತಮ್ಮ ಆಚಾರ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಬೈಬಲ್ ಮತ್ತು ಕುರಾನ್ ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮನೋವಿಜ್ಞಾನದೊಂದಿಗೆ ಆಚಾರವು ನೇರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಧರ್ಮ, ದರ್ಶನ ಮತ್ತು ಸತ್ಯ, ಈ ಮೂರು ಅಂಶಗಳು ಮಾನವ ಜೀವನದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅವಶ್ಯಕ. ಸಮಾಜದ ಉಜ್ವಲ ಭವಿಷ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಮಾಜ ಎರಡರಲ್ಲೂಆಚಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಇರಬೇಕು.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥ ಸೂಚಿ

1. ಮನುಸ್ಮೃತಿ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟ. ಪಿ.ನಂ. ವ್ಯಾಸರ ಮಹಾಭಾರತದ 207 ಮತ್ತು 13ನೇ ಅಧ್ಯಾಯ. ಪು. ಸಂ. 149
2. ಮಹಾಭಾರತದ ಪದ್ಯಗಳು, ವೇದವ್ಯಾಸ, ಅನುಸಂಧಾನ ಪರ್ವ.
3. ಜೈನ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ: ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮತ್ತು ರೂಪ, ದೇವೇಂದ್ರ ಮುನಿ ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಪು. ಸಂ. 11
4. ಉತ್ತರಾಧ್ಯಾಯನ, ಆಚಾರ್ಯ ಆತ್ಮರಾಮ್ ಜಿ ಮಹಾರಾಜ್, ಶಾಂತಾಚಾರ್ಯ ಟೀಕಾ, ಪು. ಸಂಖ್ಯೆ 100/137
5. ಸೂತ್ರಕೃತಾಂಗ, ಆಚಾರ್ಯ ಸೋಮಪ್ರಭ ಸೂರಿ, ಐದನೇ ಅಧ್ಯಾಯ ಪು.ಸಂ.26
6. ಜೈನ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ: ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮತ್ತು ರೂಪ, ದೇವೇಂದ್ರ ಮುನಿ ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಪು. ಸಂ. 13
7. ತತ್ತ್ವಾರ್ಥ ಸೂತ್ರದ ಪದ್ಯ, ಉಮಾಸ್ವಾಮಿ, ಅಧ್ಯಾಯ 6.
8. ಪತಂಜಲಿ - ಯೋಗಸೂತ್ರಗಳು, 2. ಪು. ಸಂ. 31

****

Volume XXI : January to June – 2023, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವೃಷ್ಟಿ ವಿಜ್ಞಾನ

Science of rainfall according to Indian Astrological System
Or
Climatology as depicted in Indian Astrology

ಡಾ ಶ್ರೀಧರ ಎನ್ ಭಟ್ಟ
ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತವಿಭಾಗ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು
ಶ್ರೀ ಧರ್ಮಸ್ಥಳ ಮಂಜುನಾಥೇಶ್ವರ ಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ)
ಉಜಿರೆ– 574240, ಬೆಳ್ತಂಗಡಿ, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ : 9448335652
E-mail : sbujire@sdmcujire.in

ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಎಲ್ಲ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಮಾತೃ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು, ಶಬ್ದ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದಲೂ, ಅರ್ಥ ವಿಸ್ತಾರದಿಂದಲೂ, ಗಾಂಭೀರ್ಯದಿಂದಲೂ, ಲಲಿತದಿಂದಲೂ ಹೇಗೆ ಅನ್ಯಾದೃಶವಾಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೆ ಜ್ಞಾನ ವಿಜ್ಞಾನದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಕ್ಷಯ ಭಂಡಾರವೇ ಆಗಿದೆ. **यदि हास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्** (ಇಲ್ಲಿರುವುದು ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ) ಎಂಬ ಮಾತು ಅಕ್ಷರಶಃ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪುವುದೇ ಆಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ಋಷಿಗಳು ತಮ್ಮ ನಿರಂತರವಾದ ಅನ್ವೇಷಣೆ, ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ತಪಃಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಂಡು ಸಮಸ್ತರ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಗ್ರಂಥರೂಪದಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಸಮಾಜ ಅಥವಾ ರಾಷ್ಟ್ರ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಇರಲು ಸಹಕಾರಿಗಳಾದ ಎಲ್ಲ ಆಯಾಮಗಳನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ, ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಅದರ ಸಾರವನ್ನು ಮುಂದಿನ ಜನಾಂಗದ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಾಗಿ ನೀಡಿ ಉಪಕೃತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತಹ ವಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅರಿತು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವುದು ಭಾರತೀಯತೆಯ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಜ್ಯೋತಿಃಶಾಸ್ತ್ರವು ಆರು ವೇದಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು. ಗಣಿತ, ಸಂಹಿತಾ, ಹೋರಾ ಎಂಬ ತ್ರಿಸ್ಕಂಧಾತ್ಮಕವಾದ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಂಹಿತಾಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವು ವೈಚಿತ್ರಗಳ ನಿಖರವಾದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಒಂದು ಭಾಗ ವೃಷ್ಟಿಯ ನಿರ್ಣಯ. ಇಲ್ಲಿ ಮಳೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಮೋಡಗಳ ಗರ್ಭಲಕ್ಷಣ, ಪ್ರಸವ ಕಾಲ, ಮಳೆಯ ತಾರತಮ್ಯ, ಮೇಘ ಮತ್ತು ವಾಯುವಿನ ಲಕ್ಷಣ, ಮಳೆ ಪ್ರಮಾಣದ ನಿರ್ಧಾರ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

अन्नं जगतः प्राणाः प्रावृट् कालस्य च अन्नमायत्तम् यस्मादतः परीक्ष्यः प्रावृट् कालः प्रयत्नेन ॥

ಅನ್ನವು ಜಗತ್ತಿನ ಪ್ರಾಣ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಅನ್ನದ ಹೊರತಾಗಿ ಜೀವಿಸಲಾರವು. ಅನ್ನವು ಮಳೆಯನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಮಳೆಗಾಲವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು.

ಈ ಮಳೆಗಾಲವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ಕ್ರಮವು ಪ್ರಾಚೀನ ಮುನಿಗಳಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಗರ್ಗ, ಪರಾಶರ, ಕಾಶ್ಯಪ, ವಜ್ರ ಮೊದಲಾದ ಋಷಿಗಳು ಈ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರು. ದೈವಜ್ಞನು ಅವಿಕಲಚಿತ್ತನಾಗಿ ನಿರಂತರ ಗರ್ಭಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಹೇಳಿದರೆ ಅವನ ವೃಷ್ಟಿ ನಿರ್ದೇಶವು ಸುಳ್ಳಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಯಾವ ದಿನ, ಎಲ್ಲಿ, ಯಾವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಮಳೆಯಾಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾನೋ ಹಾಗೆಯೇ ಆಗುತ್ತದೆ.

ಸಿದ್ಧಸೇನ ಮೊದಲಾದವರು ಕಾರ್ತಿಕ ಮಾಸದ ಹುಣ್ಣಿಮೆಯ ನಂತರ ಮೇಘಗರ್ಭ ಉಂಟಾಗುವುದು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದು ಬಹುಜನರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಲ್ಲ.

शुक्ल पक्षमतिक्रम्य कातिर्कस्य विचारयेत् गर्भाणां संभवं सम्यक् सस्यसम्पत्तिकारणम् ॥

ವರಾಹಮಿಹಿರ ಮೊದಲಾದವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾದರೋ ಮಾರ್ಗಶೀರ್ಷದ ಶುಕ್ಲ ಪ್ರತಿಪತ್ ತಿಥಿಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಚಂದ್ರನು ಪೂರ್ವಷಾಢಾ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿರುವಾಗ ಗರ್ಭಲಕ್ಷಣವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು ಎಂಬುದಾಗಿದೆ.

मार्गशिरः सितपक्षप्रतिपत्प्भृति क्षपाकरेऽ षाढाम् पूर्वां वा समुपगते लक्षणं ज्ञेयम् ॥

ಗರ್ಭಧರಿಸಿದ ಮೋಡವು ಮಳೆ ಸುರಿಸುವ ಸಮಯ:–

ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನಿರುವಾಗ ಗರ್ಭವು ಉಂಟಾಗಿದೆಯೋ ಆ ಗರ್ಭವು ಚಂದ್ರವಶಾತ್ ನೂರಾ ತೊಂಭತ್ತೈದನೇ ದಿನದ ನಂತರ ($6_{1/2}$ ತಿಂಗಳ ನಂತರ) ಅದೇ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನಿರುವಾಗ ಮಳೆಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ 195 ದಿನ ಎಂಬುದು ಸಾವನ ದಿನವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ವಿಷಯ ಸಮಾಸ ಸಂಹಿತೆಯುಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

पौषासितपक्षाद्यैः श्रावण शुक्लादयो विनिर्देश्याः सार्धैः षड्भिः मासैः गर्भविपाकः स नक्षत्रे ॥

ಗರ್ಭಪ್ರಸವದ ಕಾಲವನ್ನು ಈ ಕೆಳಗಿನ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೇಶಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಔತ್ತರೇಯುರ ಕ್ರಮ ಹೀಗೆ.

ಚೈತ್ರ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ವೈಶಾಖ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಚೈತ್ರ ಮಾಸ	ವಸಂತ ಋತು
ವೈಶಾಖ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಜ್ಯೇಷ್ಠ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ವೈಶಾಖ ಮಾಸ	
ಜ್ಯೇಷ್ಠ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಆಷಾಢ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಜ್ಯೇಷ್ಠ ಮಾಸ	ಗ್ರೀಷ್ಮ ಋತು
ಆಷಾಢ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಶ್ರಾವಣ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಆಷಾಢ ಮಾಸ	
ಶ್ರಾವಣ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಭಾದ್ರಪದ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಶ್ರಾವಣ ಮಾಸ	ವರ್ಷಾ ಋತು
ಭಾದ್ರಪದ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಅಶ್ವಯುಜ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಭಾದ್ರಪದ ಮಾಸ	
ಅಶ್ವಯುಜ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಕಾರ್ತಿಕ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಅಶ್ವಯುಜ ಮಾಸ	ಶರದ್ ಋತು
ಕಾರ್ತಿಕ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಮಾರ್ಗಶಿರ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಕಾರ್ತಿಕ ಮಾಸ	
ಮಾರ್ಗಶಿರ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಪುಷ್ಯ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಮಾರ್ಗಶಿರ ಮಾಸ	ಹೇಮಂತ ಋತು
ಪುಷ್ಯ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಮಾಘ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಪುಷ್ಯ ಮಾಸ	
ಮಾಘ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಫಾಲ್ಗುಣ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಮಾಘ ಮಾಸ	ಶಿಶಿರ ಋತು
ಫಾಲ್ಗುಣ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷ + ಚೈತ್ರ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷ	= ಫಾಲ್ಗುಣ ಮಾಸ	

ಮಾರ್ಗಶೀರ್ಷ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದಲ್ಲುಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ಮಂದಫಲವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ ಹಾಗೇ ಪುಷ್ಯಮಾಸದ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಅಲ್ಪ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.

ಪುಷ್ಯ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಶ್ರಾವಣ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಮಾಘ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಶ್ರಾವಣ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಮಾಘ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಭಾದ್ರಪದ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಫಾಲ್ಗುಣ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಭಾದ್ರಪದ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಫಾಲ್ಗುಣ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಆಶ್ವ0ಯುಜ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಚೈತ್ರ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಅಶ್ವ0ಯುಜ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು
ಚೈತ್ರ ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದ ಗರ್ಭವು ಕಾರ್ತಿಕ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಳೆಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ಗರ್ಭಧರಿಸಿದ ಮೋಡಗಳು 195 ದಿನದ ತರುವಾ0ಯ ಮಳೆಸುರಿಸುವುದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ

सितपक्षभवा: कृष्णे शुक्ले कृष्णा द्यस्सम्भवा रात्रौ नक्तं प्रभवाश्चाहनि सन्ध्या जाताश्च सन्ध्यायाम् ॥

ಶುಕ್ಲಪಕ್ಷದಲ್ಲುಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ಕೃಷ್ಣಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಳೆಸುರಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದಲ್ಲುಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ಶುಕ್ಲಪಕ್ಷದಲ್ಲೂ, ಹಗಲಿನಲ್ಲುಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ರಾತ್ರಿ0ಯಲ್ಲಿ, ರಾತ್ರಿ0ಯ ಗರ್ಭವು ಹಗಲಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೇ ಪ್ರಾತ:ಸಂಧ್ಯೆ0ಯ ಗರ್ಭವು ಸಾ0ಯಂಸಂಧ್ಯೆ0ಯಲ್ಲೂ, ಅಪರಸಂಧ್ಯೆ0ಯ ಗರ್ಭವು ಪೂರ್ವ ಸಂಧ್ಯೆ0ಯಲ್ಲೂ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೋಡ, ಗಾಳಿ, ಮಳೆ ಇವು ಅವಿನಾಭಾವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಮೋಡ ಮತ್ತು ವಾ0ಯುವಿನ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ– ಗರ್ಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲುಂಟಾದ ಮೋಡಗಳು ಪ್ರಸವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಬಹುದು.

ಗರ್ಭಕಾಲದ ಮೋಡದ ದಿಕ್ಕು	**ಪ್ರಸವ ಕಾಲದ ಮೋಡದ ದಿಕ್ಕು**
ದಕ್ಷಿಣ	ಉತ್ತರ
ಉತ್ತರ	ದಕ್ಷಿಣ
ಪೂರ್ವ	ಪಶ್ಚಿಮ
ಪಶ್ಚಿಮ	ಪೂರ್ವ
ಆಗ್ನೇ0ಯ	ವಾ0ಯವ್ಯ
ವಾ0ಯವ್ಯ	ಆಗ್ನೇ0ಯ
ಈಶಾನ್ಯ	ನೈಋತ್ಯ
ನೈಋತ್ಯ	ಈಶಾನ್ಯ

ಗರ್ಭಕಾಲ ಮತ್ತು ಪ್ರಸವಕಾಲದ ವಾ0ಯುವಿನ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

पूर्वोद्भूता: पश्चादपरोत्था: प्राग्भवन्ति जीमूता: शेषास्वपि दिक्ष्वेवं: विपर्ययो भवति वायोश्च ॥

ಮೋಡಗಳಲ್ಲಿ 9 ವಿಧವಾದ ಮೋಡಗಳಿವೆ. ಆ ಮೋಡದ ವಿಧದಿಂದಲೇ ಮಳೆಯ ಫಲವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಬಹುದು. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ–

$$\frac{\text{ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕ} \times 8}{9} = \text{ಶೇಷ}$$

ಶೇಷ 1 ಆದರೆ	→	ಆವರ್ತ	→	ಮಂದ ಮಳೆ
ಶೇಷ 2 ಆದರೆ	→	ಸಂವರ್ತ	→	ಗಾಳಿಸಹಿತ ಮಳೆ
ಶೇಷ 3 ಆದರೆ	→	ಪುಷ್ಕರ	→	ಮಧ್ಯಮವೃಷ್ಟಿ
ಶೇಷ 4 ಆದರೆ	→	ದ್ರೋಣ	→	ಮುಖ ವೃಷ್ಟಿದ
ಶೇಷ 5 ಆದರೆ	→	ಕಾಲಕ	→	ಅಲ್ಪ ವೃಷ್ಟಿ
ಶೇಷ 6 ಆದರೆ	→	ನೀಲ	→	ಪ್ರತಿವರ್ಷಣ
ಶೇಷ 7 ಆದರೆ	→	ವಾರುಣ	→	ವಿಕಾರ್ಣವ ವೃಷ್ಟಿ
ಶೇಷ 8 ಆದರೆ	→	ವಾ0ಯು	→	ವೃಷ್ಟಿ ವಿನಾಶಕ
ಶೇಷ 9 ಆದರೆ	→	ತಮ:	→	ವಿಕಾರ್ಣವ ವೃಷ್ಟಿ

ಇನ್ನು ಮಳೆ 0ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ನೋಡಿ ಮೇಘ ಮಂಡಲವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು.

ಮೇಘಮಂಡಲ	**ಮಳೆ**
1) ವಾಯುಮಂಡಲ –	– ಅಲ್ಪವೃಷ್ಟಿ
2) ಮಹೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ	– ಒಳ್ಳೆಮಳೆ
3) ವಾರುಣ ಮಂಡಳ	– ವೃಷ್ಟಿ
4) ದಹನ ಮಂಡಳ	– ಜಲವಿನಾಶ

ಗರ್ಭಗ್ರಹಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳಿದ ಶುಭಫಲ ಮತ್ತು ಅಶುಭಫಲವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಆಹ್ಲಾದಕರ ವಾ0ಯು, ಉತ್ತರ, ಈಶಾನ್ಯ, ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖ ಗಾಳಿ, ಸ್ನಿಗ್ಧ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಗಿನ ಮೋಡಗಳಿಂದ ರವಿಚಂದ್ರರು ಆವರಿಸಿರುವುದು. ಸೂಚಿ, ಕ್ಷುರ, ಆಕಾರದ ಮೋಡಗಳು, ಕಾಮನಬಿಲ್ಲು, ಮಿಂಚು–ಇವೆಲ್ಲ ಶುಭಫಲವನ್ನು ಗರ್ಭಪುಷ್ಟಿ0ಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮಾರ್ಗಶೀರ್ಷ ಶುಕ್ಲ ಪಕ್ಷದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ವೈಶಾಖಾಂತದವರೆಗೂ ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಆ0ಯಾ0ಯ ಋತುಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಆಗುವ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಗರ್ಭವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ.

ಋತುಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿ0ಯಮದಂತೆ ಉಂಟಾದ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಗರ್ಭವೃದ್ಧಿಗೆ ಹೇತುವಾಗುತ್ತವೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ ಹೇಮಂತ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಕೆಂಪಾದ ಸಂಧ್ಯೆ, ಪರಿವೇಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮೋಡಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾರ್ಗಶೀರ್ಷ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಅತಿ0ಯಾದ ಶೈತ್ಯ ಮತ್ತು ಅತಿ0ಯಾದ ಹಿಮಪಾತ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ0ಯು ಶುಭ.

ಶಿಶಿರ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ0ಯ ಮೇಘಮಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಂಡವಾದ ವಾ0ಯುವು, ಹಿಮಕಾಂತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸೂ0ರ್ಯ, ನಿರ್ಮಲವಲ್ಲದ ಚಂದ್ರ, ಅತಿ0ಯಾದ ಶೀತ, ಮೇಘದಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಸೂ0ರ್ಯನ ಉದ0ಯಾಸ್ತ ಇದು ಶುಭ ಪಾಲ್ಗುಣ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಕಠಿಣವಾದ ಮತ್ತು ಅತೀ ವೇಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗಾಳಿ, ಮೋಡಗಳ ಉಗಮ, ಕಪಿಲ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ವರ್ಣದ ಸೂ0ರ್ಯ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶುಭ ಫಲಗಳು.

ವಸಂತ ಋತುವಿನ ಚೈತ್ರ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಗಾಳಿ, ಮೋಡ, ಮಳೆಯಿಂದ ಕೂಡಿ ಪರಿವೇಷಸಹಿತವಾದ ಗರ್ಭವು ಶುಭ. ವೈಶಾಖ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಮೋಡ, ಗಾಳಿ, ನೀರು, ಮಿಂಚು, ಗುಡುಗು–ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭವು ಪ್ರಶಸ್ತವಾದದ್ದು.

ಇನ್ನು 0ಯಾವ ರೀತಿ0ಯ ಮೋಡದಿಂದ ಎಂತಹ ಮಳೆ ಬರುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ– ಮುಕ್ತಾಫಲ, ರಜತವರ್ಣದ ಮೋಡ, (ಬೆಳ್ಳಗಿನ ಮೋಡ) ಅಥವಾ ಕಪ್ಪಾದ ಮೋಡ, ಹಾಗೂ ಜಲಚರ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಆಕಾರದ ಗರ್ಭದ ಮೋಡಗಳು 0ಯಥೇಷ್ಟ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತವೆ.

0ಯಾವ ಮೋಡವು ರವಿ0ಯ ತೀವ್ರವಾದ ಕಿರಣಗಳಿಂದ ಒಣಗಿರುತ್ತದೋ ಮತ್ತು ಮಂದ ಮಾರುತದ ಮೋಡ– ಇವು ಪ್ರಸವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋಪಿಷ್ಠರ ಹಾಗೆ ಧಾರಾಕಾರ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನೇ ಸಮಾಸಸಂಹಿತೆ0ಯಲ್ಲಿ–

पृथुघनबहुला जलदा जलचरसत्वान्विता: शुभा गर्भा: स्निग्धसितबहुल परिवेषपरिवृतौ हिमकरोष्णकरौ ॥

ಮೊದಲಾದ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹಾಗೇ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿ; ಗರ್ಭವು ನಿಷ್ಫಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ–ಉಲ್ಕಾಪಾತ, ಮಿಂಚು, ಧೂಳಿನ ಮಳೆ, ದಿಗ್ದಾಹ, ಭೂಕಂಪ, ಗ್ರಹ0ಯುದ್ಧ– ಮೊದಲಾದುವು ಗರ್ಭ ವಿನಾಶಕಗಳಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ ಗರ್ಭಧಾರಣೆ0ಯ ನಂತರ ಉಲ್ಕಾಪಾತಾದಿಗಳಿಂದ ಗರ್ಭವು ನಾಶವಾಗುವುದೆಂದೂ, ಉತ್ಪಾತಾದಿಗಳು ಕಂಡುಬರದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭದ ವೃದ್ಧಿಯಿದೆ0ಯೆಂದೂ ಹೇಳಬೇಕು. ಇದನ್ನೆ ಪರಾಶರರು–

तेषां ग्रहाणामुदयास्तमयोल्कानिर्घाताशनिपात गन्धर्वनगरदिग्दाहार्करश्मि वर्णविकार भूचलन प्रादुर्भावो वर्षास्ववर्षाय ॥

ಇನ್ನು 0ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ಅಧಿಕ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆಂದು ಹೀಗೆ ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾರೆ

1) ಪೂರ್ವಾಭದ್ರಪದ
2) ಉತ್ತರಾಭದ್ರಪದ
3) ಉತ್ತರಾಷಾಢಾ
4) ಪೂರ್ವಾಷಾಢ
5) ರೋಹಿಣೀ

ಈ ಐದು ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ (0ಯಾವುದೇ ಋತುವಾದರೂ) ಉಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ಅಧಿಕ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.

ಇನ್ನು 0ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಧರಿಸಿದ ಮೋಡವು ಅನೇಕ ದಿನಗಳವರೆಗೆ ಮಳೆಸುರಿಸುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ–

1) ಶತಭಿಷಕ್
2) ಆಶ್ಲೇಷಾ
3) ಆರ್ದ್ರಾ
4) ಸ್ವಾತಿ
5) ಮಘಾ

ಈ ಐದು ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ (0ಯಾವುದಾದರೊಂದರಲ್ಲಿ) ಉಂಟಾದ ಗರ್ಭವು ಬಹು ದಿನದವರೆಗೆ ಮಳೆ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಐದು ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ 0ಯಾವುದಾದರೊಂದರಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಸಂಭವವಾದರೆ ಈ ಕೆಳಗಿನ ದಿನಗಳಷ್ಟು ಮಳೆ0ಯಾಗುವುದು.

1) ಮೃಗಶೀರ್ಷಮಾಸದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭ ಉಂಟಾದರೆ → 8 ದಿನಗಳವರೆಗೆ
2) ಪುಷ್ಯದಲ್ಲಾದರೆ → 6 ದಿನ
3) ಮಾಘದಲ್ಲಾದರೆ → 16 ದಿನ
4) ಫಾಲ್ಗುಣದಲ್ಲಾದರೆ → 24 ದಿನ
5) ಚೈತ್ರದಲ್ಲಾದರೆ → 20 ದಿನ
6) ವೈಶಾಖದಲ್ಲಾದರೆ → 03 ದಿನ

ಈ ಮಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಐದುನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭ ಉಂಟಾದಾಗ ಇಷ್ಟು ದಿನ ಮಳೆ ಬರುತ್ತದೆಂದರ್ಥ

ಗಾಳಿ, ನೀರು, ಮಿಂಚು, ಗುಡುಗು ಮತ್ತು ಮೋಡ– ಈ ಐದು ನಿಮಿತ್ತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭವು ಬಹುವೃಷ್ಟಿ0ಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತವೆ. ಅದರಲ್ಲಿ0ಯೂ–

पञ्च निमित्तै: शतयोजनं तदर्द्धार्द्धमेकहान्यात: वर्षति पञ्चनिमित्तात् रूपेणैकेन यो गर्भ ।।

ಗಾಳಿ, ನೀರು, ಮಿಂಚು, ಗುಡುಗು ಮತ್ತು ಮೋಡ– ಈ ಐದು ಕಾರಣಗಳಿಂದಾದ ಗರ್ಭವು ಏಕೈಕ ಹಾನಿಯಿಂದ ಇಷ್ಟು ವ್ಯಾಪಕವಾಗ ಮಳೆಸುರಿಸುತ್ತವೆ.–

1) 5 ಕಾರಣಗಳಿಂದಾದ ಗರ್ಭವು– 100 0ಯೋಜನದವರೆಗೆ ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.
2) 4 ಕಾರಣಗಳಿಂದಾದ ಗರ್ಭವು– 50 0ಯೋಜನದವರೆಗೆ ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.
3) 3 ಕಾರಣಗಳಿಂದಾದ ಗರ್ಭವು– 25 0ಯೋಜನದವರೆಗೆ ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.
4) 2 ಕಾರಣಗಳಿಂದಾದ ಗರ್ಭವು– 12.5 0ಯೋಜನದವರೆಗೆ ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.
5) 1 ಕಾರಣದಿಂದಾದ ಗರ್ಭವು– 5 0ಯೋಜನದವರೆಗೆ ಸುರಿಸುತ್ತದೆ.

ಮಳೆ0ಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳತೆಮಾಡುವ ಕ್ರಮವು ಹೀಗೆ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

1. 5 ನಿಮಿತ್ತದ ಗರ್ಭದಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆ – ದ್ರೋಣ.
2. ಮಿಂಚಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭದಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆ– 6 ಆಢಕ
3. ಮೇಘದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭದಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆ– 9 ಆಢಕ
4. ಸ್ತನಿತದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭದಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆ– 12 ಆಢಕ
5. ಗಾಳಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭದಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆ– 3 ಆಢಕ

ಇದಲ್ಲದೇ, ಗರ್ಭನಕ್ಷತ್ರವು ಕ್ರೂರಗ್ರಹದಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆ, ಕಲ್ಲಿನಮಳೆ, ಭ0ಯಂಕರ ಮಿಂಚು– ಇಂತಹ ವೃಷ್ಟಿ ಅಗುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಶುಭ ಗ್ರಹರಿಂದ ಕೂಡಿದ ರವಿಚಂದ್ರರಿದ್ದರೆ ಭೂರಿವೃಷ್ಟಿ0ಯಾಗುತ್ತದೆ. ಚಿರಕಾಲ ಧರಿಸಿಕೊಡಿರುವ ಹಸುವಿನ ಹಾಲು ಹೇಗೆ ಕಠಿಣವಾಗುತ್ತದೋ ಹಾಗೇ ಬಹುಸಮ0ಯ ಧರಿಸಿದ ನೀರು–ಆಲಿಕಲ್ಲು ಅಗುತ್ತದೆ.

ಪ್ರವರ್ಷಣ ವಿಷ0ಯ:

ಪೂರ್ವಾಷಾಢಾ ಮೊದಲಾದ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರಣೆಗೊಂಡ ಗರ್ಭವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಮಳೆ0ಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಬೇಕು. ಹಾಗೆ ಉಂಟಾದ ಮಳೆ0ಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅರಿ0ಯಬೇಕು–

हस्तविशालं कुण्डकमधिकृत्याम्बुप्रमाणनिर्देश: पञ्चाशत्पलमाढकमनेन मिनुयाज्जलं पतितम् ॥

ಹಸ್ತ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಮಪರಿವರ್ತುಲವನ್ನು ಮಾಡಿ ಜಲಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಹಸ್ತಪ್ರಮಾಣದ ಕುಂಡಕ ಭರ್ತಿ ಮಳೆಯಾದರೆ ಅರ್ಥಾತ್ 200 ಪಲ ಆದರೆ– ದ್ರೋಣವೃಷ್ಟಿ, ಇತ್ಯಾದಿ.

ಇನ್ನು ವರ್ಷಪ್ರಮಾಣ:–

ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮಳೆಯಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಆ ಮಳೆಯಿಂದ ಭೂಮಿಯ ಧೂಳು ನಾಶವಾದರೆ, ಅಥವಾ ಹುಲ್ಲಿನ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಜಲಕಣವು ಇದ್ದರೆ– ಇದರ ಆಧಾರದಿಂದ ವರ್ಷಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಪೂರ್ವಾಷಾಢಾದಿ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಾವುದರಲ್ಲಿ ಗರ್ಭವುಂಟಾಗಿದೆಯೋ, ನಂತರ 195 ದಿನದ ನಂತರ ಅದೇ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಳೆಯಾಗುವುದು. ಆ ನಕ್ಷತ್ರದ ಮಳೆಯ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ವರ್ಷಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕು. ಇದಲ್ಲದೇ ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ಮಳೆ ಬರುತ್ತದೋ, ನಂತರ ಪುನ: ಪುನ: ಅದೇ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಳೆಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದೊಮ್ಮೆ 27 ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಮಳೆಬರದಿದ್ದರೆ ಅದು ಅನಾವೃಷ್ಟಿ.

ರವಿ, ಶನಿ, ಕೇತು, ಕುಜರಿಂದೂಡಗೂಡಿದ ನಕ್ಷತ್ರವಾದರೆ ಮಳೆಗೆ ಶುಭವಲ್ಲ. ಶುಭಗ್ರಹ ಸಂಯುಕ್ತ ನಕ್ಷತ್ರವಾದರೆ ಶುಭ. ಇನ್ನು ನಕ್ಷತ್ರಗಳ ವೃಷ್ಟಿ ಪ್ರಮಾಣ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

1) ಹಸ್ತ, ಪೂ.ಷಾಢಾ, ಮೃಗಶಿರಾ, ಚಿತ್ರಾ, ರೇವತೀ, ಧನಿಷ್ಠಾ ಇವುಗಳಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ್ಷಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಳೆ ಬಂದರೆ ಪ್ರಸವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಳೆಪ್ರಮಾಣ → 16 ದ್ರೋಣ.
2) ಶತಭಿಷಾ, ಜ್ಯೇಷ್ಠ, ಸ್ವಾತಿ → 4 ದ್ರೋಣ
3) ಶ್ರವಣ, ಮಘಾ, ಅನುರಾಧಾ, ಭರಣಿ, ಮೂಲ → 14 ದ್ರೋಣ
4) ಪೂರ್ವಾಫಲ್ಗುನೀ → 25 ದ್ರೋಣ
5) ಪುನರ್ವಸು → 20 ದ್ರೋಣ
6) ವಿಶಾಖ, ಉ.ಷಾಢಾ, → 20 ದ್ರೋಣ
7) ಆಶ್ಲೇಷಾ → 13 ದ್ರೋಣ
8) ಉತ್ತರಾಭದ್ರಪದ, ಉ.ಫಲ್ಗುನೀ, ರೋಹಿಣಿ → 25 ದ್ರೋಣ
9) ಪೂರ್ವಭದ್ರಪದ, ಪುಷ್ಯ → 15 ದ್ರೋಣ
10) ಅಶ್ವಿನೀ → 12 ದ್ರೋಣ
11) ಆರ್ದ್ರಾ → 18 ದ್ರೋಣ

ಉಪಸಂಹಾರ:–

ತ್ರಿಸ್ಕಂಧ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗ ಸಂಹಿತಾಭಾಗ, ಗರ್ಗಸಂಹಿತಾ, ಪರಾಶರಸಂಹಿತಾ ಬೃಹತ್ಸಂಹಿತಾ ಮುಂತಾದ ಅಮೂಲ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು ಮಳೆಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿವೆ. ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರ ಇಂತಹ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ನಾವು ಮುಂದುವರೆಸಿ, ಇವುಗಳಲ್ಲೇ ಸಂಶೋಧನೆ ಕೈಗೊಂಡರೆ ಇದು ನಮ್ಮ ನಾಡಿನ ಹೆಮ್ಮೆಯಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಎರಡುಮಾತಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ವಿಷಯತ ತುಂಬಾ ವಿಸ್ತಾರವಾದುದು. ಅವುಗಳ ಸಾರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಳೆಗಾಗಿ ಮೋಡಕಟ್ಟುವುದು, (ಗರ್ಭ ಲಕ್ಷಣ), ಗರ್ಭಧಾರಣ, ಪ್ರವರ್ಷಣ, ರೋಹಿಣೀಯೋಗ, ಆಷಾಢೀಯೋಗ, ವಾತಚಕ್ರ, ಸದ್ಯೋವರ್ಷಣ, ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಋಷಿತುಲ್ಯ ಪ್ರಾಚೀನರ ಚಿಂತನ ಪದ್ಧತಿ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಿತ್ತಲಲ್ಲಿರುವ ಔಷಧೀಯ ಗಿಡಗಳೆಲ್ಲ ಅಸಾರವಾದುದೆಂದು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವ ಅವೈಜ್ಞಾನಿಕ (ಅ)ಪ್ರಜ್ಞೆ ಇಂದು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಮನೆಮಾಡಿದೆ. ಆದರೆ "ಸಂತ: ಪರೀಕ್ಷ್ಯ ಅನ್ಯತರದ್ಭಜಂತೆ" ಎಂಬ ಕಾಳಿದಾಸನ ಸೂಕ್ತಿಯಂತೆ ನಾವು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಅನುಸರಿಸುವುದನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವ ಮೊದಲು ಅದನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಬೇಕು. ನಂತರವಷ್ಟೇ ಅದರ ಸಾಧಕ – ಬಾಧಕಗಳ ಅರಿವು ಉಂಟಾಗಲು ಸಾಧ್ಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಜ್ಞಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಅಧ್ಯಯನ ಚಿಂತನೆ ನಡೆಯಲೆಂದು ಆಶಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥಗಳು :

1) ಬೃಹತ್ ಸಂಹಿತಾ – ವರಾಹಮಿಹಿರ
2) ಪಂಚಾಂಗ ವೃಷ್ಟಿ ನಿರೂಪಣ ಪ್ರಾಚೀನ ಪ್ರತಿ
3) ಜ್ಯೋತಿಷದ ಡಿಕ್ಷನರಿ

****